

**A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
K Ö Z L E M É N Y E I**

**A
VESZPRÉM
MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI
10**

1971

**MITTEILUNGEN
DER MUSEEN
DES KOMITATES
VESZPRÉM**

10

Veszprém 1971

**A VESZPRÉM
MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI**

10

Veszprém 1971

Szerkesztő:

Redakteur:

UZSOKI ANDRÁS

Laczkó Dezső Művelődési Központja
F. H 325. prókóra

Művelődési osztály
Érkezéskönyvtár!

Emlékezés

Vönöczky Schenk Jakabra

(1876—1945)

Vönöczky Schenk Jakab nem megyénk szülötte, élete, tudományos munkássága azonban szorosan kapcsolódik Veszprém megyéhez. 1912-ben Ábrahámhegyen kis szőlőt és öreg présházat vásárolt, és amint ideje engedte, ide vonult vissza.¹ Gazdag irodalmi munkásságának tekintélyes része az ábrahámi magányban öltött végleges formát. Lényegesebb számunkra, hogy a Kis-Balaton madárvilágának megmentése elsősorban Vönöczky Schenk Jakab érdeme! Életét és munkásságát Ábrahámhegyen Csörgey Titusz egykori házában berendezett kiállítás mutatja be az utókornak.

Óverbászton született 1876. június 2-án.² Édesapja kőművesmester volt, aki Jakab fiából is iparost akart nevelni. Kis családi házuk kertje a Ferenc-csatornáig nyúlt le, a csatorna nádasainak gazdag madárvilága korán felkeltette Schenk Jakab érdeklődését.³ A madarak mellett a könyv volt a másik szenvedélye. Mindig tanulni, olvasni vágyott, de erre a családi házban nem igen volt lehetőség. Egyetlen könyv volt ott, a biblia.⁴ Magyarul Békéscsabán tanult meg, mint „cseregyerek”.^{4a} Tehetsége ugyan az elemi iskolában kiviláglott már, szülei azonban nem akarták taníttatni. Nagyanya segítségével, aki útiköltséget adott neki, valósággal úgy szökött meg a szülői háztól és utazott Szarvasra, hogy elvégezze a gimnáziumot.⁵ Tehetségét felismerték, tanítványokat szereztek számára. Tanított, hogy tanulhasson. Gimnáziumi tanulmányai idején már maga tartotta el magát.⁶

Érettségi után a kolozsvári tudományegyetemre iratkozott be, ahol matematika-szakos tanárnak készült. Egyetemi hallgató korában ismerkedett meg dr. Tarján Tibor ügyvéddel, aki később a békéscsabai múzeum természetrajzi osztályának alapítója lett. Hatására kezdett tudományosan is foglalkozni a madártannal.⁷

Herman Ottó vezette akkor az Ornithológiai Központot.⁸ Hermant minden korszerű kutatás érdekelt. Mikor felvetődött, hogy pentados módszerrel, matematikai módszerrel kellene értékelni a madarak tavaszi érkezésének időpontjait, megfelelő embert keresett a feladatra.⁹

Schenk Jakab már 1896 óta levelezett az Ornithológiai Központtal és adatokat szolgáltatott a madárvonulások tudományos értékeléséhez.¹⁰ „Bizonyára ezekkel hívtam fel magamra a figyelmet, de talán még inkább dr. Almásy György németül írt dobrudzsai be-

számolójának magyar fordításával (Aquila 1898, p 3—104) tudtam elnyerni Herman Ottó nem éppen könnyen megszerezhető elismerését” — mondja ő maga.¹¹ 1898 májusában kilépett a Központból dr. Floericke Kurt. A megüresedett állásba Herman Ottó Schenk Jakabot hívta meg, aki mint asszisztens 1898. július 1-én lépett szolgálatba.¹² Az 1898. évi madárvonulási adatok összegezését kapta feladatul.¹³ Ez évben résztvett a szarajevói madártani értekezleten is.¹⁴

- 1. Vönöczky Schenk Jakab ornitológus.
- 1. Jakob Vönöczky Schenk, Ornithologe.
- 1. Jakob Vönöczky Schenk, ornithologue.
- 1. Якоб Венёцки Шенк, орнитолог.

1899-ben, mint egy éves „önkéntes” katonai szolgálatra vonult be az osztrák—magyar közös 14. Inf. Regimenthez. Százada a tiroli Niederdorfban állomásozott. Innét írta¹⁵ volt munkatársának és barátjának, Csörgey Titusznak 1901. április 4-én: „Furcsa gusztusa van a németnek, mikor Niederdorfnak nevezi ezt a falut, mert hiszen csak 1150 m magasságban fekszik”. Ez az apró, gúnyos megjegyzés mutatja, hogy Schenk német csengésű neve ellenére is magyarnak érezte magát!

A katonaeletet nehezen viselte. „Annyira megszűntem »én« lenni, hogy semmi sem számít” írja említett levelében. Nemcsak érzékeny egyéniségének elnyomása, anyagi helyzete is nehezítette létét: „Fájt ugyan, hogy a többi magyar fiúval együtt nem mehettem haza szabadságra, de mit csináltam volna otthon komisz jáger ruhámban...” Arra ugyanis nem volt lehetősége, hogy „extra ruhát” csináltasson, mint a többi „önkéntes”. Barátai és Herman Ottó apró ajándékai csak a lét nehézségein segítették át. Így írt erről Csörgeynek idézett levelében: „Az 5 forintot megkaptam, igen kapóra jött, jórészt ki is adtam már avval a 15 forinttal együtt, a mit a főnök úr küldött...”

Egyetemi tanulmányait be akarta fejezni, azonban ahhoz is pénz kellett. Fizetése az Ornithológiai Központnál csak a megélhetéshez volt elég, abból megtakarítani nem tudott. Leszerelése után 1901-ben és 1902-ben Sajókázán, Radvánszky bárónál nevelősködött.¹⁶ 1902 nyarán két hónapot újból a Központban dolgozhatott ideiglenesen, ahol akkor főként a kakukk-vonulást tanulmányozta.¹⁷ Ezt követően a budapesti tudományegyetemre iratkozott be,¹⁸ hogy befejezze Kolozsvárott megkezdett tanulmányait.

Úgy látjuk, több körülmény is közrejátszott abban, hogy mégsem szerzett számtantánári oklevelet. Érdeklődése ekkor már teljesen a madárvilág felé fordult, valószínű ez volt az alapvető ok. Közben az Ornithológiai Központ életében is változások történtek és a változások biztos jövőt ígértek már az Intézet dolgozóinak. A Válás- és Közoktatásügyi Minisztérium keretéből 1901. január 1-én a Földművelésügyi Minisztérium kötelékébe került az Ornithológiai Intézet. A Magyar Nemzeti Múzeum két szűk és sötét helyisége helyett ekkor a József körút 65. számú ház I. emeletén négy nagy termet kaptak, ahol a munkaszobák mellett a gyűjtemények számára is alkalmas hely jutott.¹⁹ 1903 szeptemberében Vezényi Árpád asszisztens kivált az Ornithológiai Központ kötelékéből, a megüresedett állást Schenk Jakab tanárjelölt kapta meg. Folytatta a kakukk-vonulás feldolgozását, amit 1902 nyarán kezdett el, de be nem fejezhetett.²⁰ Választásának helyességét az idő igazolta! 1905-ben a X. fizetési osztályba sorolták, 1906-ban a IX. fizetési osztályba nevezték ki.²¹ A Magyar Nemzeti Múzeum tudományos kutatói is ebben a fizetési osztályban kezdték akkor közszolgálati pályájukat.

Herman Ottó, a Magyar Ornithológiai Központ igazgatója 1907. augusztus 1-én egy éves szabadságra ment. Az Intézet vezetését Csörgey Titusz vette át erre az időre, a magyar madártan tudományos folyóiratának, az Aquila-nak szerkesztése viszont egészében Schenkre hárult.²² A szerkesztési munka nem volt új feladat számára,

hiszen Herman mellett 1905-től lényegileg ő végezte már ezt a munkát.²³ Herman Ottó 1908. november 1-én másodízben is kapott egy év szabadságot, hogy a magyar ösfoglalkozásokról készülő nagy művét befejezhesse.²⁴ Ez alatt az idő alatt ugyancsak Schenk Jakab szerkesztette az Aquila-t.²⁵ Nemcsak az Aquila szerkesztési feladatait látta el, a megjelenő cikkeket is ő fordította németre. Herman kívánsága volt, hogy az Aquila párhuzamos magyar és német szöveggel közölje a közleményeket, hogy a nemzetközi tudományos világ maradék nélkül hasznosíthassa a magyar madártan eredményeit.²⁶ Schenk azonban nemcsak fordított és szerkesztett, a madárvonulással és madárvédelemmel kapcsolatos jelentős levelezést is ő intézte.²⁷ Arra is maradt ideje, hogy 1908 tavaszán Szlávay Kornél társaságában az Al-Duna ártereinek madáréletét tanulmányozza.²⁸ A Német Ornithológiai Egyesület ez évi közgyűlésén Schenk Jakab képviselte az Ornithológiai Központot. Október 3-án a közgyűlésen előadást tartott a fehér gólya magyarországi vonulásáról.²⁹

1908. év egyébként jelentős a magyar madártan történetében. A dán Mortensen 1899-ben kezdte a madarak gyűrzését, hogy ennek segítségével kutathassa vonulásvonalukat. A német Thienemann 1904-ben vette át a módszert, amitől a szakemberek általában nem sokat vártak. Schenk felismerte a madárgyűrzés jelentőségét, a magyar szakemberek ellenvéleménye ellenére is volt bátorsága ahhoz, hogy Herman Ottónak javasolja a gyűrzés bevezetését. Herman elfogadta Schenk javaslatát, így Magyarország harmadiknak a világon, 1908-ban megkezdte ezt, a ma már világviszonylatban nagy sikerrel alkalmazott kutatási módszert.³⁰ Ezzel Schenk munkaköre új feladattal bővült.

Szinte fáradhatatlan volt ebben is. Ha az egykori gyűrzési jelentéseket³¹ nézzük, azt látjuk, hogy szinte állandóan vonaton ült. A gólyákkal kezdte ezt a munkát. Egyik nap Erdélyben gyűrzött, néhány nap múlva már a Csallóközben találjuk, majd a Bácskában, vagy az Alföldön. Egyúttal gólya-katasztert is készített. Schenk munkája már az első évben jelentős eredményt hozott: az általa gyűrzött gólyák afrikai visszajelentéseit.³²

A gólyák után a nádasok madártelepein végezte a gyűrzést, gémekeket, kárókatonákat, kócsagokat jelöl. Járt az Obedszka-Barában, az Adonyi-szigeten, Háros-szigeten, Bellyén, legkedvesebb munkaterülete azonban a Kis-Balaton. A Kis-Balaton akkor a Festetics hitbizomány tulajdona volt, kócsagállományának pusztulása hívta fel Schenk figyelmét a természetvédelemre, melynek hazánkban előharcosa lett. Mai természetvédelmünk java része Schenk munkásságán, kutatásain alapul.

Gyűrzésének harmadik színtere a puszta. Urbó és Schenk neve összeforrtak egymással. Az első nagyarányú dankasírály eredmények Schenk-től származnak, de még kiemelkedőbbek sikerei a bibicikkel, cankókkal kapcsolatban.³³ Urbó kutatásai alapján a Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságának tagjává nevezték ki.³⁴

Az Ornithológiai Központ eredményei alapján Darányi Ignác akkori földművelésügyi miniszter 1909-ben az állami intézetek sorába emelte a Központot és ettől

kezdvé Magyar Kir. Ornithológiai Központ lett az intézmény neve.³⁵ A maga korában jelentős eredményben Schenk Jakab munkájának is nagy része volt, ennek elismeréseként 1908 óta a VIII. fizetési osztályba sorolva kapta illetményét.³⁶

Berlinben, 1910. május 30-tól június 4-ig tartott V. Nemzetközi Madártani Kongresszuson Herman Ottó, Csörgey Titusz és Schenk Jakab képviselték a Központot. A kongresszus öt szakosztálya közül a másodikkak, amely a madárvonulással foglalkozott, Herman Ottó lett az elnöke, Schenk a jegyzője. Schenk „Kísérlet a madárvonulás kutatásában” címmel előadást is tartott.³⁷

1914-ben az angol Witherby kérésre fel Schenket, hogy az angliai madárgyűrés megindításához tanácsot és gyakorlati útmutatást kapjon.³⁸ Ekkor tört ki az első világháború, Schenk Jakabot is katonának hívták be. Harctéri szolgálatból hátországi beosztást kapott, így madártannal tudott foglalkozni ebben az időben is.³⁹ 1916-ig Schenk szerkesztette az Aquila-t, melynek csak ez évi száma jelent meg Chernel szerkesztésében.⁴⁰

1918-ban Schenk Jakabot tudományos munkássága elismeréséül titkári címmel a VII. fizetési osztályba sorolta felettes hatósága.⁴¹ Schenk nevét már ekkor a nemzetközi tudományos világ jól ismerte. 1920-ban a holland Madárvédő Egyesület fennállásának huszonöt éves évfordulójára kiadott emlékkönyvben külön méltatják a magyar madárvédelem és természetvédelem terén elért eredményeit.⁴²

Szinte természetes ezek után, hogy amikor 1922-ben Magyarországon járt Gilbert Pearson, az ICBP (Nemzetközi Madárvédelmi Bizottság) alapító elnöke, majd a holland Drijver, Schenk Jakab kalauzolta őket. Bemutatta nekik a Kis-Balaton is, melynek pusztuló kócsag-állományára megrázó cikkben hívta fel a tudományos világ és a közvélemény figyelmét.⁴³ Schenk meggyőzte külföldi vendégeit a Kis-Balaton madárvilágának nemzetközi jelentőségéről, így megszerezhetette anyagi támogatásukat is „kócsagőr” alkalmazásához.⁴⁴ Az első „kócsagőr” a vörsi Gulyás József lett, aki 1945-ig töltötte be ezt az állást, mikor magas kora miatt nyugdíjba kényszerült.

Az első világháború után 1926-ban tartották az első nemzetközi madártani kongresszust Koppenhágában. A VI. Nemzetközi Madártani Kongresszus elnöki megnyitójában dr. Hartert külön elismeréssel nyilatkozott Schenk Jakab erdei szalonka vonulási viszonyait tárgyaló dolgozatáról és Lambrecht Kálmán fosszilis madarakról szóló kézikönyvéről.⁴⁶ Schenk említett dolgozata adott egyébként impulzust a német Gröbbels fiziológusnak a madarak egyensúlyozó szerveinek tanulmányozásához.⁴⁷ A Kongresszuson Schenk május 2-án előadást tartott. Előadását az Aquila teljes terjedelmében közölte.

A Budapesten, 1927-ben megrendezett X. Nemzetközi Zoológiai Kongresszuson Schenk is tartott előadást. Előadásának magyar szövege az Aquila-ban jelent meg.⁴⁹ A madarak áttelepülését vizsgálta, így ez az első magyar zoodinamikai tanulmány. Pozitív gyűrésési eredményeket foglalt össze, így előadása és cikke nemzetközi viszonylatban is úttörő jellegű.

1927-ben Schenk igazgatói címet kapott.⁵⁰ Az akkor már Madártani Intézet nevet viselő intézménynek 1922-től Csörgey Titusz volt a vezetője, kinek 1927-től hivatalosan is Schenk lett a helyettese. Az Intézet tudományos életének irányítása Herman Ottó 1914-ben bekövetkezett halála⁵¹ után Schenk kezébe került, a földművelésügyi minisztérium, azonban csak 1927-ben hagyta jóvá hivatalos formában is ilyen irányú tevékenységét. Az első világháborút követő évek a gazdasági krízis jegyében teltek el. A felettes hatóság nem tekintette eléggé gyakorlati intézménynek a Madártani Intézetet, így annak anyagi lehetőségei egyre rosszabbak lettek.⁵²

Schenk Jakabnak is része volt abban, hogy a Madártani Intézet kiheverte ezt a válságos időszakot, tudományos eredményekben és jó szakemberekkel bővülve fejlődhetett tovább. Schenk Jakab örökölte Herman Ottó agilitását. Világosan tudta, hogy a komoly tudományos munka alapja a jó szakkönyvtár. A változtatott gazdasági nehézség ellenére a külföldi kapcsolatok bővítésével és a folyóiratcsere kiszélesítésével naggyá fejleszthette az Intézet könyvtárát.⁵³

Schenk szerette és becsülte Herman Ottót, méltó emléket akart állítani mestere nevének. A főváros kezdeményezésére 1928 őszén a Debrői út nevét, ahol akkor a Madártani Intézet működött, Herman Ottó útra változtatta át.⁵⁴

A toll volt Schenk igazi erőssége, nem szívesen adott elő. A hazai tudományos üléseken viszonylag ritkán hallatta szavát,⁵⁵ a nagy nemzetközi kongresszusokon, amikor Magyarországot képviselte, kötelességének érezte, hogy előadjon. 1928-ban a Nemzetközi Madárvédelmi Bizottság genfi előértekezletén tartott előadását az Aquila közölte.⁵⁶ Felettes hatósága ez évben érdemei elismeréséül a VI. fizetési osztályba léptette elő.⁵⁷

1929. március 1-én a Természettudományi Társulat ülésén bemutatta a madarak vándorútjáról készített térképét.⁵⁸ Élete munkásságának jelentős eredményét rögzítette ez az 1928-ban elkészült térkép.

1930-ban részt vett Schenk is a VII. Nemzetközi Madártani Kongresszuson Amsterdamban és június 3-án a Kongresszus második osztályában előadást is tartott.⁵⁹ Előadásának magyar szövegét az Aquila közölte.⁶⁰

1935-ben nyugalomba vonult Csörgey Titusz kísérletügyi főigazgató, a Madártani Intézet vezetője.⁶¹ Az Intézet vezetésére Schenk Jakab kapott megbízást, majd 1936-ban főigazgatóvá nevezték ki.⁶²

A Madártani Intézetet Herman örökségének tekintette és bár nem volt bürokrata, szóban és írásban igyekezett Intézete érdekeit szolgálni. Ez a feladat meglehetősen elvonta kedves kutatásától. Megjelent továbbra is a külföldi kongresszusokon. Ott volt a Nemzetközi Madárvédelmi Bizottság 1937-es bécsi ülésén,⁶³ részt vett az 1938-ban Rouenban tartott Nemzetközi Madártani Kongresszuson.⁶⁴ Az ICBP európai alelnökévé választották akkor.⁶⁵

Nevét ismerte már a világ! 1939-ben kitört a második világháború. Véletlen-e, hogy Schenk Jakab világszerte ismert nevét Vönöczkyre változtatta?⁶⁶ Aligha! Magyarságát kívánta dokumentálni, azt a magyarságot,

amit német-ajkú rokonságával szemben is ismételt hangsúlyozott.⁶⁷

1941-ben főigazgatói ranggal nyugdíjazták, de megbízott igazgatóként továbbra is kezében hagyták az Intézet vezetését.⁶⁸

Már fiatal korában is sokat betegeskedett, ennek ellenére hallatlan energiával végezte kutatómunkáját és járta a terepet. Dolgozott szinte éjjel és nappal. Remek könyvtára lehetővé tette, hogy még a családi körben is kutatásának éljen. Amint tehetett, könyvtárába húzódott vissza és szorgos munkával, remek tudományos érzéssel cédulázta a madártan egyre bővülő irodalmát. Élete vége felé új kutatási irányba kezdett. A madártan kultúrtörténeti kapcsolatai érdekelték. Megírta a magyar solymászat és magyar sólyomnevek történetét. Hatalmas, fél termet betöltő cédula-anyaga 1945-ben megsemmisült,⁶⁹ csupán utolsó munkáinak céduláiból maradt ránk egy töredék.⁷⁰ Töredékben maradt anyaggyűjtése is bizonyítja, hogy cikkei, előadásai teljességre törekedve, nagy felkészültséggel készültek.

Az óriási munkatempó, az átdolgozott éjszakai kikezdtek gyenge egészségét. Az 1930-as években már többször szorult beteg szíve kórházi ápolásra. 1944 januárjában kiújult szívbajával sokáig feküdt a budapesti János-kórházban. Naponta tájékoztatta magát Intézete ügyeiről, melynek vezetését még akkor sem engedte ki kezéből.⁷¹ A balkáni kacagógerléről írt kis cikkéből tudjuk meg, hogy 1944. április 7-től május 5-ig a balatonfüredi Szanatóriumban ápolták.⁷² Balatonfüredről a nyugalmasabbnak ígérkező Kőszegre, fiához ment betegszabadságra. „Az Intézet iránt érzett mindenek felett álló szeretetére és munkakedvére jellemző, hogy betegsége alatt egy pillanatra sem engedte ki kezéből az Intézet irányítását, különösen az akkor sajtó alatt álló Aquila-kötet szerkesztését és még korrigálását is sajátkezűleg végezte el” — mondja Vertse Albert és hozzáteszi, hogy betegsége és az Intézet között 1944 december haváig volt postai kapcsolat.

A háború vihara elérte Kőszeget is. 1945 február 22-én bombatámadás érte a városkát. Akkor oltotta ki szívroham Vönöczky Schenk Jakab értékes, munkás életét.⁷⁴ Kőszegen temették el.

Vönöczky Schenk Jakab abban a korban élt, amit a magyar zoológia hőskorának nevezhetünk. A század-

forduló idejére már eléggé felhalmozódott faunisztikai anyagot fel kellett dolgozni, összegezni a jövő kutatása számára. Ebből a munkából Vönöczky Schenk Jakab alaposan kivette a részét. Összeállította a faunakatalógust és a magyar madártan irodalmát 1910-ig.⁷⁵ Herman Ottó a következőket írta Schenk cikkére: „A suum cuique” és a tökéletes objectivitásnál fogva *mintaszerű* bevezetés 1914. júl. 16-án Herman Ottó.”⁷⁶ Herman egyébként külön szekrényeket csináltatott a munka cédula-katalógusának.

Vönöczky Schenk Jakab összeállította a magyar fauna-katalógus madártani részét, aminek harmadik, korszerűsített jegyzéke 1938-ban jelent meg.⁷⁷ Az 1929-ben újból kiadott Brehm-ben az addigi magyar madárfaunisztikai adatokat és ismereteket foglalta össze.⁷⁸ Ez a munka ma is alapvető, bár a kiadó értelem nélkül rövidítette Vönöczky Schenk szövegét. A munka magyar vonatkozásai az akkori ismeretek alapján tökéletesek.

Vönöczky Schenk munkásságának madárvonulással foglalkozó része úttörő kezdeményezés. Munkásságának jelentős alkotásai azok az összefoglalások, amiket az egyes madárfajokról írt.

Elméleti kutatásait a Deutsche Ornithologische Gesellschaft 1923-ban levelező tagsággal; az Ornithologische Gesellschaft in Bayer 1926-ban tiszteleti tagsággal; az American Ornithologists' Union 1926-ban levelező tagsággal; az Ornithologisk Föreningen i Finland 1927-ben levelező tagsággal; a British Ornithologists' Union 1930-ban levelező tagsággal; a finn Zool.-Bot. Föreningen 1942-ben levelező tagsággal jutalmazta.⁷⁹

Vönöczky Schenk Jakab a magyar természetvédelem egyik előharcosa volt. Ennek elismerésül 1922-ben az Audubon Society és a Club van Nederlandsche Vogelkundigen levelező tagjául választotta, 1932-ben az R. Society for the Protection of Bird tiszteleti tagja lett.⁸⁰ Ezzel függött össze, hogy 1938-ban az ICBP európai bizottsága alelnökének választotta.

Huszonöt éve tett pontot a halál Vönöczky Schenk Jakab tudományos eredményekben gazdag életének végére. Az évfordulót használjuk fel arra, hogy a magyar tudományos élet és a hazai természetbarátok számára életének felvázolása mellett gazdag irodalmi hagyatékát is összegezzük.

Keve András—Sági Károly Jenő

JEGYZETEK

¹ Vönöczky Schenk Jakabné szíves szóbeli közlése alapján.

² Keve A., Vasvári Miklós, Vönöczky-Schenk Jakab és Dorning Henrik emlékezete. Állattani Közlemények 48 (1961) 5.

³ Vönöczky Schenk Jakabné levélben közölt adatai alapján.

⁴ Uo.

⁵ Schenk Jakab levele nyomán. A levelet Tarján Tibor közli, Békéscsaba és vidékének madárvilága című cikkében. (Békéscsaba monográfiája, 1935)

⁶ Vönöczky Schenk Jakabné levélben közölt adatai alapján.

⁷ Schenk Jakab levele, Tarján említett cikkében.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Csörgény T., Vönöczky-Schenk Jakab kísérletügyi főigazgató, a Madártani Intézet igazgatója 1876—1945. Aquila 51—54 (1944—45) 212.

¹¹ Lambrecht K., Herman Ottó az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Bp., 1920.

¹² Keve A., i. h., 5.

¹³ Vönöczky Schenk J., Ötven év. Aquila (1943) 25. — Aquila 4 (1897) 186.

¹⁴ Vönöczky Schenk J., i. h., 25.

¹⁵ Aquila 5 (1898) 306. — Vönöczky Schenk J., i. h., 25.

¹⁶ Vönöczky Schenk J., i. h., 25.

¹⁷ Keve A., i. h., 7.

¹⁸ Csörgény Titusz hagyatékából a Balatoni Múzeumba került levél.

¹⁹ Vönöczky Schenk Jakabné levélben közölt adata nyomán.

²⁰ Aquila 9 (1902) 233.

²¹ Leckekönyve a Balatoni Múzeum tulajdonában.

²² Vönöczky Schenk J., i. h., 28.

²³ Aquila 10 (1903) 293.

²⁴ Warga K., A M. Kir. Madártani Intézet személyzeti kimutatása kronológiai sorrendben. Aquila 50 (1943) 420. — Aquila 13 (1906) 254.

²⁵ Aquila 14 (1907) 361.

²⁶ Keve A., i. h., 7.

- ²⁴ Herman O., Az ősfoglalkozások. A Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Bp., 1907.; Az ősfoglalkozások magyarázó lajstroma. Mezőgazdasági Múzeum IV. terem. Bp., 1908.; A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Bp., 1909.; A magyar pásztorok nyelvkinése. Bp., 1914. Aquila 15 (1908) 345.
- ²⁵ Lambrecht K., i. h., 177.
- ²⁷ Vönöczky Schenk J., i. h., 33.
- ²⁸ Aquila 15 (1908) 274.
- ²⁹ Aquila 15 (1908) 336—337.
- ³⁰ Keve A., i. h., 5—6.
- ³¹ Schenk J., Jelentés az 1908. évi madárjelölésekről. — Aquila 15 (1908) 294—301.; Jelentés az 1909. évi madárjelölésekről. — Aquila 16 (1909) 245—276. stb.
- ³² Schenk J., Aquila 16 (1909) 255—256.
- ³³ Keve A., i. h., 6.
- ³⁴ Keve A., i. h., 6.
- ³⁵ Vönöczky Schenk J., i. h., 35.
- ³⁶ Warga K., i. h., 420.
- ³⁷ Aquila 17 (1910) 283.
- ³⁸ Keve A., i. h., 6.
- ³⁹ Vönöczky Schenk J., i. h., 25.
- ⁴⁰ Vönöczky Schenk J., i. h., 40.
- ⁴¹ Warga K., i. h., 420.
- ⁴² Szemere L., A holland madárvédők megemlékezése rólunk. — A Természet 20 (1924) 54.
- ⁴³ Keve A., i. h., 6.
- ⁴⁴ Vönöczky Schenk J., i. h., 47.
- ⁴⁵ Dr. Keve András közlése alapján.
- ⁴⁶ Schenk J., Jelentés az 1926. május 24—29-ig Koppenhágában tartott VI. Nemzetközi Madártani Kongresszusról. — Aquila 34—35 (1927—28) 469—470.
- ⁴⁷ Schenk J., i. h., 470—471.
- ⁴⁸ Aquila 34—35 (1927—28) 242—256.
- ⁴⁹ Schenk J., Néhány palaearktikus madárfaj települési viszonyai. — Aquila 34—35 (1927—28) 85—101.
- ⁵⁰ Warga K., i. h., 420.
- ⁵¹ Lambrecht K., i. h., 93.
- ⁵² Keve A., i. h., 7.
- ⁵³ Vönöczky Schenk J., i. h., 64—68.
- ⁵⁴ Aquila 34—35 (1927—28) 476.
- ⁵⁵ Keve A., i. h., 6.
- ⁵⁶ Aquila 34—35 (1927—28) 11—15.
- ⁵⁷ Warga K., i. h., 420.
- ⁵⁸ A Természet 25 (1929) 52.
- ⁵⁹ Vönöczky Schenk J., i. h., 48.
- ⁶⁰ Schenk J., Az erdei szalonka tavaszi vonulásának prognózisa Magyarországon. — Aquila 36—37 (1929—30) 33—44.
- ⁶¹ Keve A., Csörgy Titusz és Breuer György emlékezete. — Állattani Közlemények 50 (1963) 2.
- ⁶² Warga K., i. h., 420.
- ⁶³ Vönöczky Schenk J., i. h., 48.
- ⁶⁴ Vönöczky Schenk J., i. h., 48.
- ⁶⁵ Csörgy T., i. h., 43.
- ⁶⁶ Keve A., Állattani Közlemények 48 (1961) 7.
- ⁶⁷ Vönöczky Schenk Jakabné levélbeni közlése alapján.
- ⁶⁸ Keve A., i. h., 7. — Warga K., i. h., 420.
- ⁶⁹ Keve A., i. h., 6.
- ⁷⁰ Vönöczky Schenk Jakabné ajándékaként a Balatoni Múzeumban.
- ⁷¹ Keve A., i. h., 7.
- ⁷² Vönöczky Schenk J., A balkáni kacagógerle előfordulása Balatonfüreden — Aquila 50 (1943) 404.
- ⁷³ Vertse A., Beköszöntő. — Aquila 51—54 (1944—47) 10.
- ⁷⁴ Vertse A., i. h., 11.
- ⁷⁵ Schenk J., Magyarország madárvilága és madárvonulása. — Aquila 20 (1913) 231—330.
- ⁷⁶ Vönöczky Schenk hagyatékából a Madártani Intézet könyvtárába került példányban.
- ⁷⁷ A történelmi Magyarország madarainak névjegyzéke. — Aquila 42—45 (1935—38) 9—79.
- ⁷⁸ Schenk J., Madarak. Brehm IX. Bp., 1929.
- ⁷⁹ Keve A., i. h., 7.
- ⁸⁰ Keve A., i. h., 80.

VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Dolgozatait 1899—1939 között Schenk Jakab névvel látta el. Vönöczky előnevet 1939-ben kezdte felvenni és 1939—1940-ben Vönöczky-Schenk Jakab nevet használta. 1941-től már a kötőjelet elhagyta és dolgozatait Vönöczky Schenk Jakab aláírással látta el. Irodalmi anyagát évek szerint csoportosítottuk.

1898:

Der Gesang des Pirols. — Ornithologische Monatschrift 23 (1898) 377—378.

1899:

A madárvonulás Magyarországon az 1898. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn während des Frühjahres 1898. — Aquila 6 (1899) 168—251.

A fehér gólya, kakuk és fehér barázdabillegető 1898-i tavaszi felvonulása. — Erdészeti Lapok 38 (1899) 1291—1312, 1421—1431.

Halászat a vajai réten. — A Természet 2 (1899) XII. szám, 6—9.

1900:

Die Vögel Ungarns mit besonderer Berücksichtigung ihrer Bedeutung für die Landwirtschaft. — Ornithologische Monatschrift 25 (1900) 171—173.

A madárvonulásról. — A Természet 3 (1900) XV. szám, 8—9.

1901:

A madárvonulás Magyarországon az 1899. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahre 1899. — Aquila 8 (1901) 50—122.

1902:

A madárvonulás kérdése. Die Frage des Vogelzuges. — Aquila 9 (1902) Supplementum 1—25.

1903:

Ciconia ciconia (L). Helyi hatások a vonulásra és a táplálkozásra. Ciconia ciconia (L). Lokale Einflüsse auf den Zug und auf die Ernährung. — Aquila 10 (1903) 259—261.

A III. Jahresb. d. Ornith. Vereins München für 1901 u. 1902 (Herausg. v. Dr. C. Parrot. München, 1903) avifaenológiai része. Über den avifaenologischen Inhalt des III. Jahresb. d. Ornith. Vereins München für 1901 und 1902. (Herausg. v. Dr. C. Parrot. München, 1903). — Aquila 10 (1903) 289—292.

1904:

Kakukmimicry. Kakukmimicry. — Aquila 11 (1904) 369—374.

A verebek korlátozása Erdélyben a XVII. században. Verminderung der Sperlinge in Erdély im XVII. Jahrhundert. — Aquila 11 (1904) 375—376.

A madárvonulás. — Verbász und Umgebung 3 (1904) december 24. szám.

1905:

A madárvonulás. — Verbász und Umgebung 4 (1905) január 1. szám.

A madárvonulás Magyarországon az 1903-ik év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahre 1903. — Aquila 12 (1905) 83—124.

Az 1904/05 tél és néhány téli vendégünk. Über einige Wintergäste Ungarns im Winter 1904/05. — Aquila 12 (1905) 347—353.

Vonulás törzsenként. Das „stammweise“ Zeihen. — Aquila 12 (1905) 353—354.

Phaenológiai irodalmi értesítések. Phaenologische Literaturberichte. — Aquila 12 (1905) 355—370.

A vetési varjú mezőgazdasági jelentősége. — Rovartani Lapok 12 (1905) 183—186.

A madarak téli álmáról. — Természettudományi Közöny 37 (1905) 52—56.

Az államerészeti tisztikar 10 éves működése a magyar madártan szolgálatában. — Erdészeti Lapok 44 (1905) I. füzet, 26—68.

Adalékok a vetési varjú (*Corvus frugilegus*) mezőgazdasági jelentőségéhez. A Magyar Ornithológiai Központ vizsgálata alapján. — Erdészeti Lapok 44 (1905) IV. füzet, 3—14.

Az erdei szalonka tavaszi fölvonulása Magyarországon. — Vadászlap 25 (1905) február 25. szám, 77—79.

Gazdasági Madártan. Hasznos és káros állatok. — Néplap XII (1905) 304—306.

A Magyar Madártani Központról. — Néplap XII (1905) 466—468.

A vetési varjúról. — Néplap XII (1905) 638—640.

Magyar tanítók a tudomány szolgálatában. — Néptanítók Lapja 1905. 7. szám.

1906:

A madárvonulás Magyarországon az 1904. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahre 1904. — Aquila 13 (1906) 9—66.

A madárvonulás Magyarországon az 1905. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahre 1905. — Aquila 13 (1906) 83—141.

Jelentés az 1906. évi tanulmányi kirándulásokról. Bericht über die Studienexcursionen im Jahre 1906. — Aquila 13 (1906) 180—206.

Stercorarius pomatorhinus. — Aquila 13 (1906) 223.

Fuligula hyemalis. — Aquila 13 (1906) 223.

Phaenológiai irodalmi értesítések. Phaenologische Literaturberichte. — Aquila 13 (1906) 231—242.

Budapest fecskéi. — Budapesti Hírlap 1906. augusztus 9. szám.

1907:

A madárvonulás Magyarországon az 1906. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahre 1906. — Aquila 14 (1907) 1—136.

Az 1907. évi sáskajárás a Hortobágyon és a madárvilág.

Die Heuschreckenplage auf dem Hortobágy im J. 1907 und die Vogelwelt. — *Aquila* 14 (1907) 223—275.

Az urali bagoly tömeges megjelenése Magyarországon 1906/7 telén. Das massenhafte Erscheinen der Uraleule in Ungarn im Winter 1906/7. — *Aquila* 14 (1907) 276—290.

Calamodorus melanopogon (TEMM.) mint utánzó. Calamodorus melanopogon (TEMM.) als Spötter. — *Aquila* 14 (1907) 326—327.

Phaenológiai irodalmi értesítések. Phaenologische Literaturberichte. — *Aquila* 14 (1907) 341—352.

A fűrj és fogoly viszonylagos elterjedése hazánkban. — *Természettudományi Közlöny* 39 (1907) 279—281.

Az urali bagoly téli megjelenése hazánkban. — *Erdészeti Lapok* 46 (1907) 254—255.

A fűrj és fogoly viszonylagos elterjedése hazánkban. — *Erdészeti Lapok* 46 (1907) 459—462.

A fűrj és fogoly viszonylagos elterjedése hazánkban. — *Vadászlap* 28 (1907) 149—150.

1908:

A madárvonulás Magyarországon az 1907. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1907. — *Aquila* 15 (1908) 1—141.

Az Obedszka bara gémtelpe a jelenben. Die Reiherkolonie der Obedszka-Bara in der Gegenwart. — *Aquila* 15 (1908) 245—258.

Adalékok a fehér gólya életmódjához. Beiträge zur Lebensweise des weissen Storches. — *Aquila* 15 (1908) 259—267.

Madártani vázlatok a magyar Al-Dunáról. Ornithologische Skizzen von der unteren Donau in Ungarn. — *Aquila* 15 (1908) 274—293.

Jelentés az 1908. évi madárjelölésekről. Bericht über die Vogelmarkierungen im Jahre 1908. — *Aquila* 15 (1908) 294—301.

Függelék „Az urali bagoly tömeges megjelenése Magyarországon 1906/07 telén” című közleményemhez. Anhang zu meinem Artikel „Das massenhafte Erscheinen der Uraleule in Ungarn im Winter 1906/7”. — *Aquila* 15 (1908) 323—325.

A német Ornithológiai Egyesület 1908. évi nagygyűlése. Die Jahresversammlung der Deutschen Ornithologischen Gesellschaft im Jahre 1908. — *Aquila* 15 (1908) 332—343.

Kísérleti adatok a fehér gólya vonulásához. — *Erdészeti Lapok* 47 (1908) 383—386.

Ismertetőjelet viselő madarak. — *Az Erdő* 3 (1908) 91—92. Madarak a tudomány szolgálatában. *Az Állatvilág* 1 (1908) 29—33.

Madártani rejtvény. — *Az Állatvilág* 1 (1908) 39—39.

A rablóhalász sorsa. — *Az Állatvilág* 1 (1908) 63—64.

Megjelölt madarak. — *Vadászlap* 29 (1908) 133—134.

Születési bizonyítvánnyal ellátott madarak. — *Köztelek* 18 (1908) 1043—1044.

Útlevéllal vonuló madarak. — *Néptanítók Lapja* 1908. 16. szám.

1909:

A madárvonulás Magyarországon az 1908. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1908. *Aquila* 16 (1909) 1—128.

Jelentés az 1909. évi madárjelölésekről. Bericht über die Vogelmarkierungen im Jahre 1909. — *Aquila* 16 (1909) 245—276.

A pásztor madár 1909. évi megjelenése és fészkelése Magyarországon. Das Erscheinen und Brüten des Rosenstares in Ungarn im Jahre 1909. — *Aquila* 16 (1909) 294—299.

Megjelölt fehér gólya Olaszországban. Gezeichnete weisser Storch in Italien. — *Aquila* 16 (1909) 310—311.

Phaenológiai irodalmi értesítések. Phaenologische Literaturberichte. — *Aquila* 16 (1909) 316—336.

Der Frühjahrszug des weissen Storches in Ungarn. — *Journal für Ornithologie* 1909. 89—98.

Az urali bagoly téli megjelenése hazánkban. — *Természettudományi Közlöny* 41 (1909) 117—119.

A madárvonulás kísérleti vizsgálata és eredményei. — *Természettudományi Közlöny* 41 (1909) 311—322, 353—364.

Az erdei szalonka fészkelőterülete. — *Természettudományi Közlöny* 41 (1909) 716—717.

Fecskealbinók. — *Természettudományi Közlöny* 41 (1909) 717.

A pásztor madár megjelenése hazánkban. *Természettudományi Közlöny* 41 (1909) 3. Pótfüzet, 111—114.

A pusztai talpastyúk 1908. évi vándorútja. — *Erdészeti Lapok* 48 (1909) 224—227.

Az urali bagoly előfordulása hazánkban. — *Erdészeti Lapok* 48 (1909) 285—289.

A pásztor madár 1907. és 1908. évi inváziója. — *Erdészeti Lapok* 48 (1909) 339—342.

Az urali bagoly tömeges megjelenése 1906/7 telén. — *Vadászlap* 30 (1909) 184—185.

Az erdei szalonkáról. — *Vadászlap* 30 (1909) 413.

Hét óras küzdelem egy harcsaóriással. — *Az Állatvilág* 2 (1909) 7—10.

Tejben fürdő szarka. — *Az Állatvilág* 2 (1909) 16.

A pusztai talpastyúk legújabb inváziója. — *Az Állatvilág* 2 (1909) 20—22.

A pusztai talpastyúk 1908. évi megjelenése Magyarországon. — *Vadászlap* 30 (1909) 65—66.

Tarlóba zuhant pacsirta. — *Az Állatvilág* 2 (1909) 31—32.

A pásztor madár a Hortobágyon. — *Az Állatvilág* 2 (1909) 39—43.

Egy agár idős számítása. — *Az Állatvilág* 2 (1909) 68.

1910:

Das Experiment in der Vogelzugforschung. — Bericht über den V. Internationalen Ornithologen-Kongress in Berlin 1910, 175—204.

A madárvonulás kérdésének kísérleti vizsgálata. — *Aquila* 17 (1910) 133—167.

Jelentés az 1910. évi madárjelölésről. Bericht über die Vogelmarkierungen im Jahre 1910. — *Aquila* 17 (1910) 219—257.

Madaraktól meghiúsított sáskajárás. Von der Vogelwelt verhinderte Heuschreckenplage. — *Aquila* 17 (1910) 258—261.

A pusztai talpastyúk megjelenése Európában. — *Természettudományi Közlöny* 42 (1910) 323—327.

Lágyhéjú tyúktojások. — *Természettudományi Közlöny* 42 (1910) 366.

A feketerigó megtelepítése. — *Természettudományi Közlöny* 42 (1910) 752.

1911:

Das Experiment in Vogelzugforschung. — Verhandl. d. V. Intern. Ornith. Congr. in Berlin, 1911, 175—204.

A két vércse fészkelésének tárgyalása az irodalomban. Die Darstellung des Brutgeschäftes des Rotfussfalcken in der Literatur. — *Aquila* 18 (1911) 243—312.

Jelentés az 1911. évi madárjelölésekről. Bericht über die Vogelmarkierungen im Jahre 1911. — *Aquila* 18 (1911) 326—355.

Első kutatás. Tervezet a dabas-ürbőpusztai homok, homokerdő, szikes mocsárterületek tanulmányozására. — Die erste Forschung. Plan zur Durchforschung des Sand-, Sandwald-, Saliter und Sumfgebietes von Dabas-Ürbő. — *Aquila* 18 (1911) 417—421.

Mesterséges fészkekodvakba telepíthető madarak. — *Természettudományi Közlöny* 43 (1911) 64.

Meddő gólyapárok. — *Természettudományi Közlöny* 43 (1911) 928.

A madárvonulás Magyarországon a madárjelölési kísérletek alapján. *Erdészeti Lapok* 50 (1911) 534—550.

Madárjelölés. — *Vasárnapi Újság Karácsonyi Melléklete*, 1911, 43—47. (52. szám.)

1912:

Jelentés a M. Kir. Ornithológiai Központ 1912. évi madárjelöléseiről. Bericht über die Vogelmarkierungen der Königl. Ung. Ornith. Zentrale im Jahre 1912. — *Aquila* 19 (1912) 321—368.

Megjelölt lángbagoly. — *Természettudományi Közlöny* 44 (1912) 280.

A vetési varjak időjósolata. — *Természettudományi Közlöny* 44 (1912) 536.

A vetési varjak időjósolata. — *Vadászlap* 33 (1912) 411—412.

A verebek hasznos és káros volta. — *Természettudományi Közlöny* 44 (1912) 731.

A szibériai magtörő vándorútjai. — *Erdészeti Lapok* 51 (1912) 323—329.

A fitofenológia a mezőgazdaság szolgálatában. — *Mezőgazda* 19 (1912) március 31. szám.

Madarak útja. — *Pesti Hírlap* 1912. december 29. szám.

1913:

Magyarország madárvilága és madárvonulása. Die Vogelwelt und der Vogelzug von Ungarn. — *Aquila* 20 (1913) 231—330.

Jelentés a M. Kir. Ornithológiai Központ 1913. évi madárjelöléseiről. Bericht über die Vogelmarkierungen der Königl. Ung. Ornithologischen Zentrale im Jahre 1913. — *Aquila* 20 (1913) 434—469.

Buteo desertorum Daud. a magyar madárfaunában. Buteo desertorum Daud. in der Vogelfauna Ungarns. — *Aquila* 20 (1913) 519—520.

Otis tetrax L. fészkelése Magyarországon. Das Brüten von Otis tetrax L. in Ungarn. — *Aquila* 20 (1913) 520—521.

Mérgezett fürjek. — *Természettudományi Közlöny* 45 (1913) 222.

A Balatonon nyáron előforduló sirályfajok. — *Természettudományi Közlöny* 45 (1913) 547.

A füstifecske elvonulása. — *Természettudományi Közlöny* 45 (1913) 834.

Madarak útja. — *Pesti Hírlap* 1913, 68—70.

Vogelschutzbestrebungen in Ungarn. — *Pester Lloyd* 1913. április 1. szám.

Gémekek tanyáján. — *Pesti Hírlap Naptára* 1914-re. Bp. 1913, 97—99.

1914:

A madárvonulás Magyarországon az 1913. év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1913. — *Aquila* 21 (1914) 137—187.

A magyar baka meg a gólya. Der Storch und der ungarische Infanterist. — *Aquila* 21 (1914) 269.

A fehér gólya hatos fészkelje. Ein Sechsergelege des weisen Storches. — *Aquila* 21 (1914) 269—270.

A csonttollú madár tömeges megjelenése 1913/14 telén. Massenhaftes Erscheinen des Seidenschwanzes im Winter 1913/14. — *Aquila* 21 (1914) 276—278.

A csonttollú madár előfordulása hazánkban. — *Természettudományi Közlöny* 46 (1914) 136.

A csonttollú maradék ideje beköltözése. — *Természettudományi Közlöny* 46 (1914) 180—181.

A kakuk karvalyutánzása. — *Természettudományi Közlöny* 46 (1914) 600.

A pusztai talpastyúk időnkénti inváziója. — *Nimród* 2 (1914) 198—203.

1915:

A madárvonulás Magyarországon az 1914. év tavaszán. Der Vogelzug im Ungarn im Frühjahr 1914. — *Aquila* 22 (1915) 5—56.

A Magyar Királyi Ornithológiai Központ 1914. és 1915. évi madárjelölései. — *Aquila* 22 (1915) 219—270.

Die Vogelmarkierungen der K. Ung. Ornith. Zentrale in den Jahren 1914. und 1915. — *Aquila* 22 (1915) 270—328.

1916:

A madárvonulás Magyarországon az 1915. és 1916. év tavaszán. — *Aquila* 23 (1916) 13—49.

Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1915. und 1916. — *Aquila* 23 (1916) 438—444.

Régi híres erdélyi madárgyűjtemények. — *Aquila* 23 (1916) 163—195.

Altberühmte siebenbürgische Vogelsammlungen. — *Aquila* 23 (1916) 468—482.

Lappföldi gatyás ölyvek Magyarországon. — *Aquila* 23 (1916) 347—349.

Lappländische Rauhfussbussarde in Ungarn. — *Aquila* 23 (1916) 559—560.

Ürböpuszta madárvilága az 1915. és 1916. években. — *Aquila* 23 (1916) 357.

Die Vogelwelt der Urböpuszta im Jahre 1915 und 1916. — *Aquila* 23 (1916) 557—558.

A szerecsensirály hajdani fészkelése Magyarországon. — *Aquila* 23 (1916) 358.

Das einstige Nisten der Schwarzkopfmöve in Ungarn. — *Aquila* 23 (1916) 559—561.

Bibliographia ornithologica Hungarica 1910—16. (A szerző megjelölése nélkül!) — *Aquila* 23 (1916) 399—429.

1917:

Madártani töredékek a Fertőről. — *Aquila* 24 (1917) 30—66.

Ornithologische Fragmente vom Fertő-See. — *Aquila* 24 (1917) 66—106.

Szokatlan idejű madárvonulások. — *Természettudományi Közlöny* 49 (1917) 722.

A daru fészkelése és átvonulása Magyarországon. — *Természettudományi Közlöny* 49 (1917) 785.

A kócsagok alkonya. — *Természettudományi Közlöny* 49 (1917) 29—44, 116—134.

A magyar birodalom állatvilága. A magyar birodalomból eddig ismert állatok rendszeres lajstroma. Madarak. Magyarország ezeréves fennállásának emlékére kiadta a M. Kir. Természettudományi Társulat. Fauna Regni Hungariae. Bp. 1917.

1918:

Übersicht der Geschichte der Ornithologie in Ungarn. — *Aquila* 25 (1918) 31—88.

A kócsag hajdani és jelenlegi fészkelőtelepei Magyarországon. Die Einstigen und gegenwärtigen Brutkolonien der Edelreiher in Ungarn. (Mit zwei Kartenbeilagen und 24 Karten im ungarischen Texte.) — *Aquila* 25 (1918) Supplementum 1—73.

Politik und Ornithologie. — *Pester Lloyd* 1918. 299. szám.

1919:

Jelentés az 1916—1919. évi magyar madárjelölésekről. Bericht über die ungarischen Vogelberingungen in den Jahren 1916—1919. — *Aquila* 26 (1919) 26—41.

Madárvonulási adatok Magyarországból. Vogelzugsdaten aus Ungarn. — *Aquila* 26 (1919) 46—75.

Buda Elek gyűjteményének maradványai a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban. — *Aquila* 26 (1919) 105.

Die Reste der Alexius Buda'schen Sammlung im Bethlen-Kollegium zu Nagyenyed. — *Aquila* 26 (1919) 127—128.

A pásztor madár 1917. évi és 1918. évi megjelenése Magyarországon. — *Aquila* 26 (1919) 107—109.

Das Erscheinen des Rosenstares in Ungarn in den Jahren 1917 und 1918. — *Aquila* 26 (1919) 129—131.

A vadludak korai eltávózása 1918 tavaszán. — *Aquila* 26 (1919) 114.

Früher Wegzug der Wildgänse im Frühjahr 1918. — *Aquila* 26 (1919) 136—137.

Megjegyzés Dr. Auks Károly: Cinegék kártételei. — *Aquila* 26 (1919) 121.

Schädlichkeit der Meisen. — *Aquila* 26 (1919) 142.

Megjegyzés Bessenyei István: Fahéjszínű szarka. — *Aquila* 26 (1919) 126.

Zimmetfarbige Elster. — Aquila 26 (1919) 146.
Az őstermészet kincseinek védelme magyar földön. — Természettudományi Közlöny 51 (1919) 241—251. (Tanácsköztársasági szám!)

Területi integritás és madártan. — Új Nemzedék 1 (1919) 76. szám.

Postupici Kostka László. — Aquila 26 (1919) 155—156.
Ladislav v. Kostka zu Postupic. — Aquila 26 (1919) 159—160.

Osztian Kálmán. — Aquila 26 (1919) 156.
Koloman Osztian. — Aquila 26 (1919) 160.
Hegyfoky Kabos. — Aquila 26 (1919) 153—155.
Kabos Hegyfoky. — Aquila 26 (1919) 156—158.
Dr. Kálnoki Bedő Albert. — Aquila 26 (1919) 155.
Dr. Albert v. Bedő zu Kálnok. — Aquila 26 (1919) 158—159.

1920:

Madárvonulási adatok Magyarországból. Vogelzugsdaten aus Ungarn. — Aquila 27 (1920) 39—55.
Zeyk Miklós élete és működése. — Aquila 27 (1920) 71—85.
Das Leben und Wirken von Nikolaus Zeyk. — Aquila 27 (1920) 165—182.
A dunnaréce magyarországi előfordulása. — Aquila 27 (1920) 248—250.
Das Vorkommen der Eiderente in Ungarn. — Aquila 27 (1920) 266—269.
Cygnus musicus. — Aquila 27 (1920) 250.
Cygnus musicus. — Aquila 27 (1920) 269—270.
Tadorna cornuta. — Aquila 27 (1920) 250—251.
Tadorna cornuta. — Aquila 27 (1920) 270.
A cinegehéjú dió. — Aquila 27 (1920) 260.
Meisenschalige Nüsse. — Aquila 27 (1920) 278—279.
Madarak kártételei az érlelő szőlőben. — Aquila 27 (1920) 261—262.
Vogelschaden im Weingarten. — Aquila 27 (1920) 280—281.
Az erdei szalonka vonulási viszonyainak kísérleti vizsgálata. — Vadászlap 41 (1920) 25—31.
Hauer Béla. — Aquila 27 (1920) 294—295.
Béla von Hauer. — Aquila 27 (1920) 297—298.

1921:

Madárvonulási adatok Magyarországból. Vogelzugsdaten aus Ungarn. Dates about birdmigration in Hungary. Dates de migration des oiseaux de la Hongrie. — Aquila 28 (1921) 97—126.
A fehér gólya téli szállása. — Aquila 28 (1921) 149—151.
Das Winterquartier des weissen Storchs. — Aquila 28 (1921) 152—154.
A kócsagvédelem. — Aquila 28 (1921) 155—157.
Edelreiherschutz in Ungarn. — Aquila 28 (1921) 157—159.
The last colony of the Great White Egret in Hungary. — Aquila 28 (1921) 159—161.
La dernière colonie de l'Aigrette blanche en Hongrie. — Aquila 28 (1921) 161—162.
Az apácalúd (Branta leucopsis) első előfordulása Csonka Magyarországon. — Aquila 28 (1921) 177.
Das Vorkommen der Nonnengans (Branta leucopsis Bechst) in Rumpfungarn. — Aquila 28 (1921) 210.
Bombycilla garrula megjelenése Magyarországon 1920/21 és 1921/22 telén. — Aquila 28 (1921) 186—187.
Das Erscheinen des Seidenschwanzes in Ungarn in den Winter 1920/21 und 1921/22. — Aquila 28 (1921) 216—217.
Az 1920/21 és az 1921/22. évi téli hattyúinvázió. — Aquila 28 (1921) 188—189.
Die Singschwani Invasion im Winter 1920/21 und 1921/22. — Aquila 28 (1921) 218—219.
Zeyk Miklós. Egy elfelejtett magyar természetvizsgáló emléke. — Természettudományi Közlöny 53 (1921) 10—14.
Idősb pétermonostori Szeöts Béla. — Aquila 28 (1921) 228—229.

Béla von Szeöts zu Pétermonostor. — Aquila 28 (1921) 232—233.
Mortensen H. Chr. C. — Aquila 28 (1921) 229—230.
H. Chr. C. Mortensen. — Aquila 28 (1921) 234—235.

1922:

A gyakorlati természetvédelem megindítása Magyarországon. — Aquila 29 (1922) 29—42.
Der Beginn des praktischen Naturschutzes in Ungarn. — Aquila 29 (1922) 42—51.
Kócsagvédelem. — Nimród Vadászujság 43 (1922) 63—64.
Az 1920—22. évi magyar madárjelölések. — Aquila 29 (1922) 51—65.
Bericht über die ungarischen Vogelberingungen in den Jahren 1920—1922. — Aquila (1922) 65—72.
Az apácalúd előfordulása Magyarországon. — Nimród Vadászujság 43 (1922) 67.
Szabó Lajos. — Aquila 29 (1922) 212—213.
Ludwig Szabó. — Aquila 29 (1922) 216.

1923:

Az 1920—23. évi magyar madárjelölések. Bp. 1923.
The Hungarian Royal Ornithological Institute. — The Oxford Hungarian Review 2 (1923) 39—48.
Apró jegyzetek a halászat köréből. — A Természet 19 (1923) 50—54.

1924:

Az erdei szalonka vonulása Európában. — Aquila 30—31 (1923—24) 26—74.
Der Zug der Waldschnepfe in Europa. — Aquila 30—31 (1923—24) 75—120.
Az 1923. évi magyar madárjelölések. — Aquila 30—31 (1923—24) 145—167.
Bericht über die ungarischen Vogelberingungen im Jahre 1923. — Aquila 30—31 (1923—24) 167—176.
Magyarország és Németország legrégebb madárvonulási adatai. — Aquila 30—31 (1923—24) 301—302.
Die früheste Vogelzugsdaten aus Ungarn und Deutschland. — Aquila 30—31 (1923—24) 323—325.
Gólyagyűrűzésre való felhívás a 18-dik századból. — Aquila 30—31 (1923—24) 303.
Eine Anregung zur Storchberingungen aus dem 18 Jahrhundert. — Aquila 30—31 (1923—24) 325—326.
„Hosszúéletű gém”. — Aquila 30—31 (1923—24) 303—304.
„Alter Reiher”. — Aquila 30—31 (1923—24) 326—327.
A fülemüle késői éneke. — Aquila 30—31 (1923—24) 313—314.
Später Gesang der Nachtigall. — Aquila 30—31 (1923—24) 336.
Kócsagvédelem. — Természetvédelem. 1923/24. évi jelentés. — Aquila 30—31 (1923—24) 337—344.
Edelreiher und Naturschutz. Bericht 1923/24. — Aquila 30—31 (1923—24) 344—353.
A Németalföldi Madárvédő Egyesület 25 éves jubileuma. — Aquila 30—31 (1923—24) 353—354.
Das 25-Jährige Jubiläum der „Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels” in Amsterdam. — Aquila 30—31 (1923—24) 354—355.
Erős szalonkavonulás 1923 őszén és sok téli madárvendég 1923/24 telén Magyarországon. — A Természet 20 (1924) 21—22.
A kakukrejtély. — Magyarország 1924. június 6. szám.

1925:

The Migration of the Woodcock in Europe. — British Birds 19 (1925) 34—35.
Large number of Rose-coloured Starlings singed in Hungary. — British Birds 19 (1925) 135.
Rosenstar-Invasion und Beringung in Ungarn. — Ornithologische Monatsberichte 33 (1925) 184—186.
Pásztormadár-gyűrűzés Novajon. — Magyarország 1925. június 5. szám.

Die Verbreitungsverhältnisse des Girlitz in Ungarn. — *Journal für Ornithologie* 74 (1926) 106—121.

Die Brutinvasion des Rosenstares in Ungarn im Jahre 1925. — Verhandlungen des VI. Internationalen Ornithologen-Kongresses. (Kopenhagen, 1926) 250—264.

Fette und magere Jahre in der Vogelwelt. — Verhandlungen des VI. Internationalen Ornithologen-Kongresses. (Kopenhagen, 1926) 265—269.

Werteinschätzung und Verwendung der Zugdaten für die Zugforschung. — Verhandlungen des VI. Internationalen Ornithologen-Kongresses. (Kopenhagen, 1926) 270—288.

A kis-balatoni gémtelep. Die Reiherkolonie im Kis-Balaton. — *Archivum Balaticum* 1 (1926) 55—70.

Az 1924—25. évi magyar madárjelölések. XI. jelentés. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 24—50.

Bericht über die Vogelberingungen in Ungarn in den Jahren 1924 und 1925. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 51—65.

A csicsörke elterjedési viszonyai Magyarországon. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 128—129.

Die Verbreitung des Girlitz in Ungarn. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 128.

Fehér vadludak Magyarországon. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 139—142.

Weisse Wildgänse in Ungarn. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 142—146.

Tichodroma muraria L. téli megjelenése a síkvidéken. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 253.

Erscheinen von *Tichodroma muraria* zur Winterzeit im Flachlande. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 282.

Gólyák télen. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 275—276.

Überwinternde Störche. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 300—301.

Megjegyzés Walzel József: Huszonhat év óta állandóan áttelelő fehér gólya című cikkéhez. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 275.

Bemerkung zu Josef Walzel: Seit 26 Jahren ständig überwinternder Weisser Storch. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 300.

Petényi János Salamon beszéde a cinkotai ev. egyháztól való elbúcsúzása alkalmából. — *A Természet* 22 (1926) 13—19.

A madárvilág gazdasági szerepe a szőlőkben. — *Növényvédelem* 1926, 245—247.

Szűk és bő esztendő a madárvilágban. — *Az Időjárás* 1926. november—decemberi füzet, 1—6.

Fette und magere Jahre in der Vogelwelt. — *Az Időjárás* 1926. november—decemberi füzet, 7.

Az Állatkert madárvilága. — *Szabad Egyetem* 3 (1926) 214—220.

Schalow Hermann. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 314—316.

Nekrolog über Hermann Schalow. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 318—319.

Kaygorodoff Dimitry Nikefor. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 316—317.

Nekrolog über Dimitry Nikefor Kaygorodoff. — *Aquila* 32—33 (1925—26) 320—321.

1927:

Die Siedlungsverhältnisse einiger Vögel der paläarktischen Fauna. — X^a Congrès International de Zoologie. Bp. 1927, 1387—1401.

A Balkáni berki poszáta (*Cettia cetti sericea* Temm.) Dél-Magyarországon. — *Állattani Közlemények* 24 (1927) 45—53.

Das Vorkommen von *Cettia cetti sericea* Temm. in Südungarn. — *Állattani Közlemények* 24 (1927) 108—109.

Az erdei szalonka 1927. évi tavaszi felvonulása. — *Nimród Vadászújság* 15 (1927) 365—367.

A Kis-Balaton világljáró batláji. — *Ifjúság és Élet* 2 (1927) 249—252.

Wer brütet beim Rotschenkel? — *Beiträge zur Fortpflanzungsbiologie der Vögel* 9 (1928) 160—161.

A kis-balatoni kőcsagtelep jövőjéről. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 11—15.

Az 1926—27. évi magyar madárjelölések. XII. jelentés. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 16—53.

Die Vogelberingungen in Ungarn in den Jahren 1926—27. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 53—85.

Néhány palaearktikus madárfaj települési viszonyai. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 85—101.

A pásztor madár 1924—26. évi megjelenése Magyarországon. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 104—114.

Das Erscheinen des Rosenstares in Ungarn in den Jahren 1924—26. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 114—121.

A keresztcsőrű 1927. évi inváziója Magyarországon. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 396—397.

Die Invasion von *Loxia curvirostra* L. in Ungarn im Jahre 1927. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 437—438.

Megjegyzés (Warren E., Fehérlábú gólyák Dél-Afrikában c. cikkéhez). — *Aquila* 34—35 (1927—28) 404.

Anmerkung. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 446—447.

A dolmányosvarjú pacsirta-fogása. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 412.

Lerchenfang von *Corvus cornix*. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 455.

A vonulási adatok szerepe és alkalmazása a madárvonulás kutatásában. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 242—256.

Madártojások gyűjteménye Vitefalván. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 413—414.

Vogeleier-Sammlung in Vitefalva. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 457.

Kőcsagvédelem — természetvédelem. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 459—461.

Edelreih- und Naturschutz. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 461—464.

Jelentés az 1926. május 24—29-ig Koppenhágában tartott VI. Nemzetközi Madártani Kongresszusról. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 469—476.

Kérelem a magyar sólyomfélék ősi és jelenlegi elnevezése tárgyában. — *Természettudományi Közöny* 60 (1928) 229.

Maró. — *Természettudományi Közöny* 60 (1928) 503—504.

A madarak gyűrűzéséről. — *Természettudományi Közöny* 60 (1928) 583—584.

A pásztor madár Magyarországon és 1924/25. évi inváziója. — *Természettudományi Közöny* 60 (1928) 598—605.

Kérelem a magyar sólyomfélék ősi és jelenlegi elnevezése tárgyában. — *A Természet* 24 (1928) 46.

Az erdei szalonka tavaszi fölvonulása 1928-ban. *Nimród Vadászújság* 16 (1928) 333—334.

Magyarországi Madarak Vándorútjai. M. Kir. Állami Térképészet. Szerkesztette Schenk Jakab kísérletügyi igazgató 1928.

Csörgey Károly. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 491.

Karl von Csörgey. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 491—492.

Szuskin (Sushkin) Petrovics Péter. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 492.

Dr. Büttikofer János. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 493.

Hess Albert. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 493.

Dr. Häcker Bálint. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 493.

Danford György Károly. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 494.

Vallon Graziano. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 494.

Čapek Vencel. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 494.

Burg Gusztáv. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 494.

Nemestóthi Szabó György. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 494.

Dr. Vértesi Tóth Imre. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 494.

Vámosi Külley János. — *Aquila* 34—35 (1927—28) 494—495.

1929:

A fehér gólya vonulása. Lantos Magazin 1 (1929) 116—120.

Egrets of Kis-Balaton Marsh, Hungary. — II. Bull. ICBP. (New York 1929) 33—36.

Die Suschkingans (*Anser neglectus*) in Ungarn. — Festschrift für Ernst Hartert. Journal für Ornithologie 1929, 282—291.

Der Vogelschutz im Ungarn. — Die Vogelschutzwerke 1929, 22—29.

Brehm Alfréd: Az Állatok Világa 1911—13. évi O. zur Strassen által szerkesztett német kiadásának magyar vonatkozásokkal kiegészített új kiadása. Madarak 8—10. kötet. Bp. 1929.

1930:

Die Prognose des Frühjahrszuges der Waldschnepfe in Ungarn. — From Proceedings of the VIIth International Ornithological Congress at Amsterdam 1930, 357—365.

Die Durchzugsgebiete der ungarischen Suschingänse. — Ornithologische Monatsberichte 38 (1930) 172—174.

Die Vogelberingungen im Ungarn. — Die Vogelschutzwerke 1930, 69—76.

Az erdei szalonka tavaszi vonulásának prognózisa Magyarországon. — Aquila 36—37 (1929—30) 33—44.

A gegelúd (*Anser neglectus* Sushk.) Magyarországon. — Aquila 36—37 (1929—30) 54—65.

Die Suschkingans (*Anser neglectus* Sushk.) in Ungarn. — Aquila 36—37 (1929—30) 65—67.

A hamvas-rétiheja (*Circus Pygargus* L.) fészkelése Magyarországon. — Aquila 36—37 (1929—30) 68—72.

Das Nisten der Wiesenweihe (*Circus pygargus* L.) in Ungarn. — Aquila 36—37 (1929—30) 72—76.

Jegyzet a havasi csóka magyarországi előfordulásához. — Aquila 36—37 (1929—30) 78—80.

Bemerkung zum Vorkommen der Alpendohle in Ungarn. — Aquila 36—37 (1929—30) 82—84.

A keresztcsőrű 1928—30. évi inváziói Magyarországon. — Aquila 36—37 (1929—30) 164—166.

Kreuzschnabel-Invasion in Ungarn in den Jahren 1928—30. — Aquila 36—37 (1929—30) 167—170.

A m. kir. Madártani Intézet 1928—30. évi madárjelölései. — Aquila 36—37 (1929—30) 170—200.

Die Vogelberingungen des Kgl. Ung. Ornith. Institutes in den Jahren 1929—30. — Aquila 36—37 (1929—30) 201—209.

Újabb madárgyűrűzési állomások. — Aquila 36—37 (1929—30) 293—294.

Neue Beringungszentralen. — Aquila 36—37 (1929—30) 324.

Ismeretlen Syrrhaptis paradoxus Pall. adat. — Aquila 36—37 (1929—30) 298.

Eine unbekannt Angabe über Syrrhaptis paradoxus Pall. — Aquila 36—37 (1929—30) 328—329.

Seregély fészkelése gólyafészkekben. — Aquila 36—37 (1929—30) 308.

Nisten des Stares in einem Storchnest. — Aquila 36—37 (1929—30) 339—340.

Szarka kártétele a szőlőben. — Aquila 36—37 (1929—30) 314.

Schaden der Elster im Weingarten. — Aquila 36—37 (1929—30) 346.

Csató János értekezése a madárvédelemről. — Aquila 36—37 (1929—30) 356—357.

Johann Csató's Abhandlung über Vogelschutz. — Aquila 36—37 (1929—30) 356—357.

Kócsagvédelem — természetvédelem. 1929—30. évi jelentés. — Aquila 36—37 (1929—30) 357—360.

Edelreiherschutz-Naturschutz. Bericht 1929—30. — Aquila 36—37 (1929—30) 361—363.

A madarak filmesítése. — Természettudományi Közlöny 62 (1930) 295—298.

Milyen sebesen repülnek a madarak? — Természettudományi Közlöny 62 (1930) 525—526.

Az ékalakban való vonulás. — Természettudományi Közlöny 62 (1930) 527—528.

Az erdei szalonka 1929. évi tavaszi fölvonulása. — Nimród Vadászújság 18 (1930) 97—98.

1931:

A madarak világának tanulmányozása. Kincsestár sorozat. Bp. 1931.

Herman Ottó működése a madártan terén. — A Természet 27 (1931) 214—216.

1932:

„Thienemann: Von Vogelzuge in Rositten 1931”. — A Természet 28 (1932) 44.

Ornithological Excursions in a Hungarian Puszt. — The Oologists' Record 12 (1932) No. 2, 25—36.

M. kir. Madártani Központ jelentése. — Nimród Vadászújság 20 (1932) 155.

Tűzokvadászat. — Nimród Vadászújság 20 (1932) 166—167.

Gaal Gaszton mint ornitológus. — Magyarország 1932. november 6. szám.

1933:

Station Ornithologiques Européennes. (Le Bagueage des oiseaux en Hongrie.) — Le Chasseur Français. Saint-Etienne 1933, 368—369.

Magyar Királyi Madártani Intézet. — Kísérletügyi Közlemények 42 (1939) 1—6. füzet, Szemle melléklete, 1—2.

Das ungarische Vogelschutzgesetz. — Fifth Bulletin of the International Committee for Bird Reservation 1939, 109—112.

A fehér gólya tájékozódása vonulás közben. — Természettudományi Közlöny 65 (1933) 442—443.

A fehér gólya tájékozódása vonulás közben. — A Természet 29 (1933) 211.

A fehér gólya tájékozódása vonulás közben. — Magyar Vadászújság 33 (1933) 387—388.

A magyar bibicek téli szállásai. — Nimród Vadászújság 21 (1933) 105—107.

1934:

Der deutsche Storchversuch. — Reprinted from the Proceedings of the eight International Ornithological Congress. Oxford 1934, 519—528.

Vogelzug und Mondlicht. — Reprinted from the Proceedings of the eight International Ornithological Congress. Oxford 1934, 645—654.

A M. Kir. Madártani Intézet 1931—32. évi madárjelölései. XIV. jelentés. — Aquila 38—41 (1931—34) 32—90.

Die Vogelberingungen des Kgl. Ung. Institutes in den Jahren 1931—32. XIV. Bericht. — Aquila 38—41 (1931—34) 91—114.

A pásztor madár 1932 és 1933. évi fészkelési inváziója Magyarországon. — Aquila 38—41 (1931—34) 121—136.

Die Brutinvasion des Rosenstares in Ungarn in den Jahren 1932 und 1933. — Aquila 38—41 (1931—34) 136—153.

További adatok az *Anser neglectus* Sushk. — és *Anser carneirostris* But.-ról. — Aquila 38—41 (1931—34) 193—201.

Weitere Daten über *Anser neglectus* Sushk. und *Anser carneirostris* But. — Aquila 38—41 (1931—34) 201—210.

Kócsagvédelem — Természetvédelem. 1932—34. évi jelentés. — Aquila 38—41 (1931—34) 329—334.

Edelreiherschutz-Naturschutz. Bericht 1932—34. — Aquila 38—41 (1931—34) 334—338.

Alkalmi adatok a Hortobágy madárvilágához. — Aquila 38—41 (1931—34) 339—341.

Gelegenheitsdaten über die Vogelwelt der Hortobágy-Puszt. — Aquila 38—41 (1931—34) 399—402.

A tavi cankó fészkelése a Fertő mellett. — Aquila 38—41 (1931—34) 350—351.

Das Brüten der Teichwasserläufer am Fertősee. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 411—412.

A réti fülesbagoly fészkelése Apaj pusztán 1933-ban. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 351—352.

Nisten der Sumpfohreule auf der Apaj-Puszta im Jahre 1933. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 413—414.

Merops apiaster L. Mezőkomáromnál. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 353.

Merops apiaster Kolonie in Mezőkomárom. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 415—416.

A sarlós fecske Budapesten. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 358.

Der Mauersegler in Budapest. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 421—422.

A jeges bűvár előfordulása Magyarországon. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 365—366.

Das Vorkommen der Eistaucher in Ungarn. — *Aquila* 38—41 (1931—1934) 365—366.

A berbersólyom a magyar madártani irodalomban. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 366.

Der Berberfalke in den ungarischen ornithologischen Literatur. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 433—434.

Késői gólyavonulás Magyarországon 1938 őszén. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 375—379.

Später Storchzug in Ungarn im Herbst 1933. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 440—441.

Adatok az északi sárga billegető (*Motacilla flava* Thunbergi Billb.) előfordulásához. *Aquila* 38—41 (1931—34) 382.

Daten zum Vorkommen der Nordischen Schafstelze (*Motacilla flava* Thunbergi Billb.). — *Aquila* 38—41 (1931—34) 447—448.

Mergus merganser L. nyári előfordulása. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 385.

Sommervorkommen vom Mergus merganser L. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 451.

Egyszínű túzoktojás. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 385—386.

Einfarbiges Ei der Grosstrappe. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 451—452.

Mezei pacsirta 9-es fészkelje. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 386.

Neun Eier in einem Neste der Feldlerche. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 452.

Seregély fészkelése gólyafészkekben. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 388—389.

Nisten des Stares in einem Storchnest. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 453—454.

Tömeges kékvércsetojás pusztulás. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 395.

Massenhafte Vernichtung vom Rotfussfalkeneiern. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 461—462.

Kabasólyom és mezei pacsirta közös halála a kútban. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 396.

Gemeinsamer Tod von Falco subbuteo und Alauda arvensis im Brunnen. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 462.

Megjegyzés „A rövidujjú pacsirta fészkelése a Hortobágyon” című cikkhez. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 347., 2. jegyzet.

Anmerkung. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 408., Anm. 2.

Megjegyzés „A berki poszáta Överbáson” című cikkhez. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 370., 1. jegyzet.

Anmerkung. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 434., Anm. 1.

Megjegyzés „A gödények újabb előfordulása Magyarországon” című cikkhez. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 384., jegyzet.

Anmerkung. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 450., Anm.

Megjegyzés „A fehér gólya telepes fészkelése” című cikkhez. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 386., 1. jegyzet.

Anmerkung. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 452., Anm. 1.

A széki lele fészkelése Budapesten. — *Természettudományi Közöny* 64 (1934) 45—46.

Hogyan találja meg a gólya a téli szállását? — *Déliláb* 1934. november 13. szám.

Bau Sándor nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 473.

Dr. Hartert Ernő nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 476—477.

Dr. Heinroth Oszkárné nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 477—478.

Loos Kurt nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 478—479.

Dr. E. D. van Oort nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 481—482.

Parthy József nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 482.

Ridgway Róbert nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 483.

Dr. Rössler Ervin nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 484.

Schifferli Alfréd nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 484—485.

Stoll Ernő nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 485.

Wachenhausen Antal nekrológusa. — *Aquila* 38—41 (1931—34) 486.

1935:

Herman Ottó működése a madártan terén. — *A Természet* 31 (1935) 214—216.

A madarak gyűrűzéséről. — *Magyar Vadászujság* 34 (1935) 442.

Az eperjesi gyűrűs sas. — *Magyar Vadászujság* 34 (1935) 455.

A magyar természetvédelmi törvény. — *Bűvár* 1 (1935) 27—33.

A gólyák vándorlása. — *Bűvár* 1 (1935) 229—234.

1936:

Appel an den Waldbesitzer zum Schutze der Raubvögel. — IIe Congress Int. de Sylviculture Actes. 3 (Bp. 1936) 518—520.

A nagyköcsag fészkelése a Velencei tavon 1936 tavaszán. — *A Természet* 32 (1936) 248.

Budapest környékén telelő gólyák. — *A Természet* 32 (1936) 16.

Nemzetközi vizsgálat a vadludak és vadrécék állományának megállapítására. — *A Természet* 32 (1936) 292—293.

Gyűrűs tőkés gácsér. — *Nimród Vadászujság* 24 (1936) 61.

Az első magyar fészkelődő gyár. — *Magyarország* 1936. június 5. szám.

A téli tavaszi időjárás és a vonuló madarak. — *A Természet* 32 (1936) 43.

1937:

Appel an den Waldbesitzer in Ungarn zum Schutze der Raubvögel. — *Deutsche Falkenorden* 1937, 59—61.

A feketeterítő. — *Természettudományi Közöny* 69 (1937) 159.

A vándorkagyló további sorsa a Balatonon. *Természettudományi Közöny* 69 (1937) 302.

Nemzetközi vizsgálat a vadludak és vadrécék állományának megállapítására. — *Természettudományi Közöny* 69 (1937) 103—105.

Nemzetközi vizsgálat a vadludak és vadrécék állományának megállapítására. — *Magyar Vadászujság* 36 (1937) 26—27.

A M. Kir. Madártani Intézet kérelme a magyar vadászokhoz. — *Erdészeti Lapok* 76 (1937) 99—101.

Nemzetközi vizsgálat a vadludak és vadrécék állományának megállapítására. — *Nimród Vadászujság* 25 (1937) 33—34.

Günter Niethammer: Handbuch der deutschen Vogelkunde. — *A Természet* 33 (1937) 164.

Levél a szerkesztőhöz. (Gyűrűzött goda.) — *Nimród Vadászujság* 25 (1937) 304.

A Hortobágy fecskéi. — *Tiszántúli Gazdák* 1937. december 22. szám.

1938:

- Der deutsche Storchversuch. — Proc. VIII. Intern. Ornith. Congr. 1938, 519—528.
Vogelzug und Mondlicht. — Proc. VIII. Intern. Ornith. Congr. 1938, 646—654.
Der Zug des Kranichs im historischen Ungarn. — Journal für Ornithologie 86 (1938) 54—58.
Turul der Bannervogel der Hunnen-Magyaren. — Journal für Ornithologie 86 (1938) 475—485.
Bücsűszó. — Aquila 42—45 (1935—38) 4.
Abschiedswort. — Aquila 42—45 (1935—38) 8.
Beköszöntő. — Aquila 42—45 (1935—38) 1—3.
Zum Geleit. — Aquila 42—45 (1935—38) 5—7.
A történelmi Magyarország madarainak névjegyzéke. Namenverzeichnis der Vögel des historischen Ungarns. — Aquila 42—45 (1935—38) 9—79.
Magyar solymászmadarnevek. I. Turul-zongor-kerecsen. — Ungarische Beizvogelnamen. I. Turul-Zongor-Keretschen. — Aquila 42—45 (1935—38) 267—409.
Nemzetközi vizsgálat a vadludak és vadrécek állományának megállapítására. Internationale Untersuchung zur Bestandaufnahme der Anatiden. — Aquila 42—45 (1935—38) 550—556.
Nagy kócsag fészkelése a Velencei-tavon. — Aquila 42—45 (1935—38) 678.
Nisten von Egretta alba L. auf dem See von Venedig. — Aquila 42—45 (1935—38) 700.
Budapest környékén áttelelő gólyák. — Aquila 42—45 (1935—38) 681—682.
Überwinternde Störche in der Umgebung von Budapest. — Aquila 42—45 (1935—38) 704.
Pásztormadár megjelenése. — Aquila 42—45 (1935—38) 679.
Erscheinen des Rosenstares. — Aquila 42—45 (1935—38) 701—702.
A Nemzetközi Madárvédelmi Bizottság Európai Szakosztályának ülése Bécsben. — Aquila 42—45 (1935—38) 709—710.
Herman Ottó születésének századik évfordulója. — Aquila 42—45 (1935—38) 712—715.
Zentenarfeier Ottó Hermans. — Aquila 42—45 (1935—38) 720.
A madarak röplési sebességei. — Természettudományi Közlöny 70 (1938) 62—63.
A daru vonulása a történelmi Magyarországon. — A Természet 34 (1938) 130—134.
The Handbook of British Birds. (Ism.) — A Természet 34 (1938) 139—140.
Lambrecht Kálmán. — Aquila 42—45 (1935—38) 734.
Szomjas Gusztáv. — Aquila 42—45 (1935—38) 734.
Buturlin Szergej. — Aquila 42—45 (1935—38) 735.
Dr. Eagle Clarke Vilmos. — Aquila 42—45 (1935—38) 735.
Dr. Floericke Kurt. — Aquila 42—45 (1935—38) 735—736.
Lord Rothschild Walter. — Aquila 42—45 (1935—38) 736.
Dr. Bárány Snouckaert van Schauburg. — Aquila 42—45 (1935—38) 736—737.
Dr. Steinbacher Frigyes. — Aquila 42—45 (1935—38) 737.
Dr. Thieneman János. — Aquila 42—45 (1935—38) 737.

1939:

- Das ungarische Vogelschutzgesetz. — Fifth Bulletin of the International Committee for Bird Preservation. 1939, 109—111.
A fehér gólya tájékozódása vonulás közben. — Magyar Vadászújság 38 (1939) 387—388.
Magyar Királyi Madártani Intézet. — Kísérletügyi Közlemények 42 (1939) 1—6. füzet, Szemle melléklete.

1940:

- A turulmadár. — Búvár 6 (1940) 453—456.
Madárvonulás, időjárás, holdvilág. — Az Időjárás 44 (1940) 248—256.

Vogelzug-Witterung-Mondlicht. — Az Időjárás 44 (1940) 257—258.

- Ein Beizjagdreif der Hetithier-Kultur. — Deutscher Falckenorden 1940, Heft. 3/4.
Moszkvában gyűrűzött kácsa. — Nimród Vadászlap 28 (1940) 235—236.
Bütykös hattyúk Pilisvörösváron. — Természettudományi Közlöny 72 (1940) 125.
A madárvonulás titkai. — Búvár 1940, 295—299.
Előszó a VIII. kiadáshoz. — Dr. Csörgény Titusz: Madárvédelem a kertben. Nyolcadik módosított kiadás. Bp. 1940

1941:

- A vadludak ékalakban való vonulása. — Természettudományi Közlöny 73 (1941) 271—272.
Az aranyalminkó riasztása a gyümölcsösben. — Természettudományi Közlöny 71 (1941) 398—399.
Hogyan vezeti a vízre a tőkés réce a fiait. — Természettudományi Közlöny 71 (1941) 432.
A madarak magyar elnevezése. — A Természet 37 (1941) 121—123.
Gyűrűzött kácsa. — Nimród Vadászlap 29 (1941) 57.

1942:

- Pótlások és kiegészítések a történelmi Magyarország madarainak névjegyzékéhez. — Aquila 46—49 (1939—42) 1—2.
Zusätze und Ergänzungen zu dem Namensverzeichnis der Vögel des historischen Ungarns. — Aquila 46—49 (1939—42) 3—4.
Magyar solymászmadarnevek. II. Befejező rész. — Aquila 46—49 (1939—42) 5—71.
Ungarische Beizvogelnamen. II. Abschließender Teil. — Aquila 46—49 (1939—42) 72—145.
Sebzett nagy lilik visszamaradása. — Aquila 46—49 (1939—42) 450—451.
Zurückgebliebene verwundete Blässgans. — Aquila 46—49 (1939—42) 481.
A nagy kócsag fészkelése Dinnyésen. — Aquila 46—49 (1939—42) 459—460.
Nisten des Silberreiher (Egretta alba alba L.) in Dinnyés. — Aquila 46—49 (1939—42) 482—483.
A barkós cinege állománya Dinnyésen. — Aquila 46—49 (1939—42) 459—460.
Der Bartmeisenbestand (Pannurus biarmicus ruscicus Brehm) von Dinnyés. — Aquila 46—49 (1939—42) 490—491.
A lócsér újabb előfordulásai Magyarországon. — Aquila 46—49 (1939—42) 464—465.
Neueres Vorkommen von Hydroprogne tschegnava Lep. in Ungarn. — Aquila 46—49 (1939—42) 496—497.
A Buturlinlúd Erdélyben. — Aquila 46—49 (1939—42) 467.
Die Buturlingans in Siebenbürgen. — Aquila 46—49 (1939—42) 498—499.
Magyar madárnevek 1786-ból. — Aquila 46—49 (1939—42) 477—478.
Ungarische Vogelnamen aus dem Jahre 1786. — Aquila 46—49 (1939—42) 508.
A kiköcsén madár. — Természettudományi Közlöny 74 (1942) 318—319.

1943:

- Ötven év. Visszaemlékezés a Magyar Királyi Madártani Intézet 50 éves múltjára. — Aquila 50 (1943) 9—74.
Fünfzig Jahre. Rückblick auf die 50 jährige Vergangenheit des Kgl. Ungarischen Ornithologischen Institutes. — Aquila 50 (1943) 75—141.
Megjegyzések a balkáni halvány geze magyarországi előfordulásához. — Aquila 50 (1943) 260—262.

Bemerkungen über das Vorkommen des Balkan-Blass-Spötters in Ungarn. — *Aquila* 50 (1943) 262—264.

Az erdei szalonka fészkelő területei a történelmi Magyarországon. — *Aquila* 50 (1943) 310—313.

Die Nistareale von *Scolopax rusticola* L. im historischen Ungarn. — *Aquila* 50 (1943) 314—316.

A balkáni kacagógerle előfordulása Balatonfüreden. — *Aquila* 50 (1943) 404.

Die Orientalische Lachtaube in Balatonfüred. — *Aquila* 50 (1943) 413.

Megjegyzés. (Dr. Sători és Radványi cikkeihez.) — *Aquila* 50 (1943) 410—411.

Bemerkung. — *Aquila* 50 (1943) 419.

Hasznos-e a vetési varjú? — *Kisalföldi Gazda* 3 (1943) 26—27

1954:

A solymászat történetéből. In Bástyai L., Vadmadárból vadászmadár. Bp., 7—14.

1959:

Die Geschichte der ungarischen Falkneri. — *Aquila*, 65 (1958) 161—173.

1970:

A magyar őshaza sólymásmadarai. Turul Kiadó, New York.

In memoriam von Jakab Vönöczky Schenk (1876—1945)

Geboren am 2. Juni 1876 im Städtchen Óverbász, im damaligen Südungarn, wo sein Vater Maurermeister war, wollte dieser auch seinen Sohn Jakab dem Handwerksberuf zuführen. Der Garten des kleinen Familienhauses erstreckte sich bis hinunter zum Ferenc-Kanal. Die im Röhricht des Kanals siedelnde reiche Vogelwelt weckte bereits frühzeitig Interesse beim heranwachsenden Sohn und auch den Büchern war er leidenschaftlich zugetan. Lesen und lernen zogen ihn in ihren Bann. Bereits in der Volksschule fiel seine Begabung auf. Die Mittelschule absolvierte er in der Stadt Szarvas, wo er auch Nachhilfeunterricht gab, um aus diesem Verdienst weiterlernen und sich selbst erhalten zu können.

Nach der Reifeprüfung inskribierte er an der Universität Kolozsvár, wo er an der mathematischen Fakultät das Lehramtsdiplom erstrebte. Dort wurde er mit dem Rechtsanwalt Dr. Tibor Tarján bekannt, auf dessen Einfluß er sich mit der Ornithologie auf wissenschaftlicher Grundlage zu befassen begann. Seit 1896 war er in Verbindung mit der Zentralanstalt für Ornithologie, indem er dieser Angaben von seinen Beobachtungen machte zur wissenschaftlichen Wertung des Vogelzuges.

Otto Herman, der weltberühmte ungarische Ornithologe, nahm ihn 1898 zu seinem Assistenten in der Zentralanstalt und beauftragte ihn mit der zusammenfassenden Bearbeitung der Daten über den Vogelzug des Jahres.

Im Jahre 1899 rückte er zum Militär ein. Nach Ableistung seiner Präsenzdienstzeit brachte er sich in den Jahren 1901—2 in Sajókaza als Erzieher fort, um sich die Mittel zur Beendigung seiner Universitätsstudien zu beschaffen. In der Folge inskribierte er an der Universität zu Budapest, und widmete sich ganz und gar der Ornithologie. Im Jahre 1903 finden wir ihn wieder als Assistenten an der Ornithologischen Zentralanstalt.

Im Jahre 1907 ging Otto Herman, Direktor der Zentralanstalt, auf einjährigen Studienurlaub und die Schriftleitung der wissenschaftlichen Zeitschrift „Aquila“, des Zentralorgans der ungarischen Ornithologie, wurde zur Gänze von Jakab Schenk übernommen. Auch für das zweite Urlaubsjahr 1908 Herman's blieb die Schriftleitung der Zeitschrift in den Händen Jakab Schenk's. Herman's Wunsch war es ferner, daß die „Aquila“-Artikel gleichzeitig auch in deutscher Sprache erscheinen sollen, so daß Jakab Schenk auch die Übersetzung besorgen mußte.

Im Jahre 1908 wurde Jakab Schenk mit der amtlichen Vertretung der Ungarischen Ornithologischen Zentralanstalt an der Vollversammlung des Deutschen Ornithologenvereins beauftragt. Dort hielt er auch ein Referat über den Zug des weißen Storches.

Im selben Jahre wurde auch in Ungarn, dem dritten Land der Welt, mit der Beringung der Vögel begonnen. Ständig erweiterte sich der Aufgabenbereich des ungarischen Wissenschaftlers und die Tagebuchaufzeichnungen über die Beringungen zeugen davon, wieviel er auf Reisen war. Einmal beringte er die Störche in Siebenbürgen, dann arbeitete er wiederum an der Unteren Donau oder in der Bácska. Sobald er hier damit fertig wurde, begann er die Beringungsarbeit wieder an den Nistplätzen im Röhricht anderer Gegenden. Der-

art wurde Jakab Schenk auch mit dem Kleinen Balaton bekannt. Ein dritter Schauplatz seiner Beringungsarbeit war die ungarische Pußta.

Bei dem im Jahre 1910 in Berlin abgehaltenen V. Internationalen Ornithologischen Kongreß war Ungarn seitens der Königlich Ungarischen Ornithologischen Zentrale durch Otto Herman, Titusz Csörgey und Jakab Schenk vertreten. Jakab Schenk wurde zum Schriftführer der sich mit dem Phänomen des Vogelzuges beschäftigenden Fachabteilung bestellt. Dort hielt er auch einen Vortrag mit dem Titel „Versuch zur Erforschung des Vogelzuges“.

In den Jahren des Ersten Weltkriegs war er beim Militär, aber seine Hinterlandenteilung ermöglichte ihm die Weiterführung der „Aquila“-Schriftleitung. Im Jahre 1918 wurde er Sekretär der Zentralanstalt. Sein Name hatte in der internationalen wissenschaftlichen Öffentlichkeit einen guten Klang. Im Gedenkbuch v. J. 1920 der Niederländischen Vogelschutzvereinigung werden Schenk's wissenschaftliche Arbeit und deren Ergebnisse auf dem Gebiet der Vogelkunde und des Naturschutzes in einem besonderen Beitrag gewürdigt.

Im Jahre 1922 besuchte Gilbert Pearson, Präsident der Internationalen Vogelschutzkommission (ICBP) in Begleitung des Niederländers Drijver Ungarn. Jakab Schenk zeigte ihnen den Kleinen Balaton, über dessen aussterbenden Reiherbestand er bereits in einem erschütternden Artikel berichtet hatte. Auf seine Fürbitte stellten die fremden Gäste die Mittel zur Bestellung eines „Reiherwartes“ zur Verfügung.

Nach dem Ersten Weltkrieg wurde 1926 in Kopenhagen der erste Internationale Ornithologenkongreß abgehalten. In der Eröffnungsrede würdigte Präsident Dr. Harterl in hohen Worten Schenk's Studie über den Schnepfenstrich. Auf der Tagesordnung des Kongresses stand auch ein von Schenk gehaltenes Referat.

Auf dem in Budapest 1927 stattgehabten X. Internationalen Zoologenkongreß war Jakab Schenk ebenfalls mit einem Referat vertreten. Er untersuchte darin die Verlegung der Nistplätze der Vögel. Dieses Referat ist die erste ungarische zoodynamische Studie, die in zusammenfassender Darstellung positive Beringungsergebnisse enthält; sie wurde in der wissenschaftlichen Öffentlichkeit mit großer Anerkennung aufgenommen.

1927 erhielt Jakab Schenk den Direktortitel verliehen. Es wurde ihm klar, daß sich jede tieforschende wissenschaftliche Betätigung auf eine gute Fachbibliothek stützen müsse. Durch Erweiterung seiner Auslandsbeziehungen setzte er alles daran, um die Bibliothek der Ungarischen Ornithologischen Zentralanstalt je reichhaltiger zu gestalten.

1930 hielt er auch am VII. Internationalen Ornithologenkongreß in Amsterdam ein vielbeachtetes Referat.

Im Jahre 1936 wurde er zum Generaldirektor der Zentralanstalt ernannt, der er unermüdet in Wort und Schrift diente, doch blieb ihm dabei immer weniger Zeit für die so liebgekommene Forscherarbeit übrig. Er erschien wohl regelmäßig an Auslandskongressen seiner Wissenschaft, zur Ausarbeitung von Referaten mangelte es ihm jedoch an der erforderlichen Freizeit.

Jakab Schenk hatte einen in Kreisen der Fachwissenschaft

überall in der Welt hochgeachteten Namen. 1939, beim Ausbruch des Zweiten Weltkriegs, nahm er aber den ungarischen Namen „Vönöczky“ an, um auch derart sein Ungarum zu bezeugen.

Im Jahre 1941 wurde er in den Ruhestand versetzt, doch beließ man ihm „in Auftrag“ die Leitung der Zentralanstalt.

Die Bürde der sich bis in die späten Nachtstunden hinziehenden, ruhelosen Arbeit hatte aber gesundheitliche Schäden zur Folge. Seit 1930 mußte er sich wiederholt wegen Herzschwäche in Spitalpflege begeben, so auch im Jahre 1944. Aber auch am Krankenlager ließ er sich fortlaufend über die Agenden der Zentralanstalt unterrichten und behielt deren Leitung fest in der Hand. Im April 1944 befand er sich in der Pflege des Sanatoriums von Balatonfüred, von wo er nach dem mehr Ruhe versprechenden Kőszeg zu seinem Sohn ging. Aber auch vom Krankenbett aus beschäftigte er sich mit der Schriftleitung und den Korrekturarbeiten der „Aquila“-Zeitschrift. Als Ende 1944 die Stürme des Krieges bereits Kőszeg erreicht hatten, verlor er jede Verbindung mit der Budapester Zentralanstalt. Am 22. Februar 1945 wurde das Städtchen Kőszeg von einem Fliegerangriff heimgesucht, in dessen

Verlauf ein neuerlicher Herzanfall dem arbeitsamen Leben Vönöczky's ein jähes Ende bereitete. Er wurde in Kőszeg beigesetzt.

Sein Leben erfüllte sich in einer Zeit, die als Hochblüte in die Geschichte der ungarischen Zoologie eingegangen ist. Das zur Zeit der Jahrhundertwende sich angesammelte faunistische Material mußte geordnet und systematisch bearbeitet werden. Ein Löwenanteil dieser Arbeit wurde von Vönöczky bewältigt. Aus seiner Feder stammt die bis zum Jahre 1914 reichende bibliographische Zusammenstellung der ungarischen ornithologischen Fachliteratur und er bearbeitete auch den ornithologischen Teil des ungarischen Fauna-Katalogs, dessen dritter, neubearbeiteter Namensregister 1938 erschienen war. Auch die aus der Feder Vönöczky's stammende zusammenfassende Beschreibung der einzelnen Vogelarten sind wertvoll. Bahnbrechend sind ferner Vönöczky's Arbeiten über den Vogelzug.

Nach Jahren geordnet folgt dem ungarischen Text eine Übersicht der aus Vönöczky's Feder stammenden fachliterarischen Schriften.

András Keve—Károly Jenő Sági

En commémoration de Jakab Vönöczky Schenk (1876-1945)

Il est né à Óbervász, le 2 juin 1876. Son père était maçon et voulait que son fils aussi se fasse artisan. Le jardin de leur petite maison familiale s'étendait jusqu'au Canal François, et la faune ailée des roselières du canal éveilla de bonne heure l'intérêt de Jakab Schenk. L'autre passion qui le préoccupait était le livre: il voulait toujours lire, apprendre. Son talent apparut à l'école primaire. Il fit ses études secondaires au lycée de Szarvas. Il donna des leçons privées pour qu'il pût continuer ses études. Il gagna déjà sa vie.

Après le baccalauréat il s'inscrivit à l'Université de Kolozsvár. Il voulait devenir professeur de mathématiques. A Kolozsvár il fait la connaissance de l'avocat Tibor Tarján, et sous son influence, il commence à s'occuper sérieusement de l'ornithologie. Depuis 1896 il est en relation avec le Centre Ornithologique, il fournit pour l'évaluation scientifique des données des migrations des oiseaux.

En 1898 Ottó Herman engage Jakab Schenk au centre comme assistant, et lui confie la réunion des données des vols de troupes d'oiseaux de l'an 1898.

En 1899 il part pour faire son service militaire. Libéré, en 1891 et en 1902 il vit comme précepteur à Sajókaza, et amasse de l'argent pour pouvoir terminer ses universités. Il s'inscrit en effet à la faculté des sciences de Budapest. A ce moment toute son attention s'est déjà tournée vers la faune ailée, c'est pourquoi en 1903 il est déjà de nouveau assistant au Centre Ornithologique.

En 1907 Ottó Herman, directeur du Centre Ornithologique Hongrois part pour un congé d'un an. La rédaction de l'*Aquila* — périodique scientifique hongrois de l'ornithologie — incombe à Schenk. En 1908 Herman obtient de nouveau un an de congé, et pendant ce temps c'est encore Schenk qui rédige l'*Aquila*. Herman désirait que les articles de l'*Aquila* paraissent parallèlement en langues hongroise et allemande, ainsi les travaux de la traduction incombaient également à Schenk.

En 1908, à l'assemblée générale annuelle de l'Association Ornithologique Allemande, le Centre Ornithologique Hongrois fut représenté par Schenk qui y tint une conférence aussi sur la migration de la cigogne blanche.

En 1908, sur la proposition de Schenk, on a commencé le baguage des oiseaux. La Hongrie était le troisième pays où ce travail scientifique a été instauré. Les tâches de Schenk se multipliaient encore. D'après ses journaux de baguages, il voyageait presque sans cesse. Un jour il bague les cigognes en Transylvanie, le lendemain il travaille déjà au Bas-Danube

ou en Bácska. Après les cigognes, il commence le baguage des oiseaux des roselières. C'est ainsi qu'il arrive à Kis-Balaton.

Le troisième champ de son activité était la pousta.

En 1910, à Berlin, ce sont Ottó Herman, Titusz Csörgő et Jakab Schenk qui représentent le Centre Ornithologique Royal Hongrois au Ve congrès International Ornithologique. Jakab Schenk a été élu rédacteur de procès verbaux de la section s'occupant du vol de troupes d'oiseaux, où il a tenu une conférence sur «Une expérience dans la recherche du vol de troupes d'oiseaux».

Pendant la première guerre mondiale il porte l'uniforme, mais affecté à la zone de l'intérieur, il peut pourtant rédiger l'*Aquila*. En 1918 il reçut le titre de secrétaire. Le monde scientifique connaît déjà bien son nom, et en 1920, dans les *Mélanges* de la Société hollandaise pour la protection des oiseaux, on fait l'éloge de son activité, de ses succès obtenus dans les domaines de l'ornithologie et de la protection de la nature.

En 1922 Gilbert Pearson, président de l'ICBP (Comité International pour la Protection des Oiseaux) est arrivé en Hongrie, en compagnie du hollandais Drijver. Schenk leur a montré le Kis-Balaton aussi; il avait déjà attiré attention dans un article impressionnant sur les hérons en voie de disparition. Il a obtenu l'appui financier de ses hôtes pour engager un «gardien de hérons».

Après la première guerre mondiale c'est en 1926 qu'a eu lieu le premier congrès international ornithologique à Copenhague. Dans son discours d'ouverture, le président, le dr. Harter a fait l'éloge de l'étude de Schenk sur le passage des bécasses sylvoicoles. Jakab Schenk a tenu une conférence à ce congrès aussi.

Il a tenu également une conférence en 1927, au Xe Congrès International Zoologique, organisé à Budapest. Il a examiné la transmigration des oiseaux, donc c'est la première étude zoodynamique hongroise. Son article, récapitulant des résultats positifs de baguage, a obtenu de grand succès international.

En 1927 Jakab Schenk a été nommé directeur. Il s'est rendu nettement compte que la bonne bibliothèque constitue la base du travail scientifique sérieux. En élargissant les relations avec l'étranger, il a créé la grande bibliothèque de l'Institut.

En 1930, il a pris part au VIIe Congrès International Or-

nithologique, à Amsterdam, et il y a tenu une conférence aussi.

En 1936 il est promu directeur en chef. Par tous ses moyens il servait les intérêts de son Institut. La direction de l'Institut l'a arraché à ses chères recherches. Il assistait encore à des congrès étrangers, mais il ne pouvait plus se charger de conférences.

Son nom était mondialement connu. En 1939, lors de l'ouverture de la deuxième guerre mondiale, il changea son nom connu en Vönöczky. Il voulait documenter par là son patriotisme.

En 1941 il a été retraité, mais pourtant il est resté à son poste comme directeur chargé de gestion. La cadence de travail poussée jusqu'à l'excès, les nuits blanches passées près de son bureau ont compromis sa santé. Depuis 1930 il devait plusieurs fois se faire hospitaliser. En 1944, il est de nouveau hospitalisé à cause de son affection cardiaque qui l'a repris. Chaque jour il s'est fait informer des affaires de son Institut dont il gardait même à ce moment la direction. En avril 1944 il était au Sanatorium de Balatonfüred. De Balatonfüred il est allé chez son fils à Kőszeg pour y passer son congé de maladie, dans un milieu qui promettait plus de

tranquillité. Même durant sa maladie il rédigeait l'*Aquila*, en corrigeait les épreuves. A la fin de l'année 1944, sa liaison postale avec l'Institut a été coupée. L'ouragan de la guerre a déjà atteint Kőszeg aussi. Le 22 février 1945 la petite ville a été bombardée. Une attaque cardiaque a mis fin à la vie laborieuse, valeureuse de Jakab Vönöczky Schenk. Il a été enterré à Kőszeg.

Il vivait à l'époque que l'on pourrait appeler époque héroïque de la zoologie hongroise. Il fallait dépouiller les matériaux faunistiques entassés jusqu'au tournant du siècle, et à ce travail Jakab Vönöczky Schenk a participé largement. Il a établi la bibliographie de l'ornithologie hongroise parue jusqu'en 1914, il a fait la partie ornithologique du catalogue de la faune hongroise dont la troisième nomenclature modernisée a paru en 1928. Ses monographies sur quelques espèces d'oiseau sont également très précieuses. Cette partie de son activité qui traite le vol de troupes d'oiseaux, ouvre une nouvelle voie aux recherches.

A la fin de l'article hongrois, nous donnons la bibliographie de ses nombreuses études, groupées par ordre chronologique.

András Keve—Károly Jenő Sági

Памяти Якоба Вёне́чки Шенка (1876—1945)

Якоб Вёне́чки Шенк родился 2 июня 1876 года в Овербасе. Отец его был каменщиком, сына своего он тоже хотел видеть мастером. Сад их небольшого дома доходил до самого канала Ференца. Уже в раннем детстве у Шенка пробудился интерес к богатому миру птиц, обитающих в камышах по берегу канала. Вторым после птиц пристрастием Якоба были книги; учеба и чтение были его постоянной страстью. Уже в начальной школе выявились его способности. Гимназию он закончил в Сарваше. Наряду с учебой он занимается репетиторством, сам себя обеспечивая материально.

После окончания гимназии поступает в коложварский университет, где учится на математическом факультете. Там он познакомился с адвокатом Тибором Тарьяном и в результате его влияния начинает серьезно заниматься орнитологией. С 1896 года начинает поставлять материал о миграции птиц Венгерскому Орнитологическому центру.

В 1898 году Отто Герман назначает Шенка ассистентом при Орнитологическом центре и поручает ему систематизацию данных о миграции птиц.

В 1899 году Якоба Шенка призывают в армию. После демобилизации в 1891 и 1902 гг. работает в Шайоказане воспитателем, чтобы накопить денег для дальнейшей учебы. Поступает в будапештский университет. К тому времени его интересом целиком овладевает мир птиц, и в 1903 году он снова становится ассистентом при Орнитологическом центре.

В 1907 году Отто Герман, директор Венгерского Орнитологического центра, уходит на год в отпуск. Редактирование Венгерского научного орнитологического журнала — «Аквила» — ложится целиком на плечи Шенка. В 1908 году Отто Герман вторично получает годичный отпуск; в течение этого времени журнал «Аквила» опять-таки редактирует Шенк. По желанию Отто Германа «Аквила» выходил параллельно на двух языках — венгерском и немецком. Перевод статей тоже становится обязанностью Шенка.

В 1908 году на ежегодной сессии Немецкого орнитологического общества Шенк представлял Венгерский Орнитологический центр, выступив с докладом о перелетах белых аистов.

По предложению Шенка с 1908 года в Венгрии начали

(третьими в мире) кольцевание птиц. Круг обязанностей Шенка расширился. Судя по тогдашним дневниковым записям, он постоянно находился в разъездах. В один день он кольцует аистов в Трансильвании, на другой — в нижнем течении Дуная или в Бачка. После аистов он приступил к кольцеванию птиц, обитающих в камышах. Так он начал изучение мира птиц Малого Балатона.

Третьим местом кольцевания стала пуста.

На пятом Международном орнитологическом конгрессе в Берлине Венгерский королевский Орнитологический центр представляли Отто Герман, Титус Чёргеи и Якоб Шенк. Секретарем секции миграции птиц был Якоб Шенк. Там им был сделан доклад на тему «Опыт в исследовании миграции птиц.»

Во время первой мировой войны служит в армии. Но служба в пограничных войсках давала возможность продолжать редактирование журнала «Аквила». В 1918 году получил звание научного секретаря. Имя его уже хорошо было известно в научном мире. В 1920 году в записках голландского Общества по защите птиц особо отмечают его деятельность и достигнутые успехи в области орнитологии и защиты природы.

В 1922 году Венгрия посетил Жильберт Пирсон, председатель ICBP (Международный комитет по защите птиц) в обществе голландца Дривьера. Шенк показал им и Малый Балатон, известный им по статье, в которой он взывал о спасении вымирающего вида балатонской цапли. Шенку удалось даже получить для этого материальную поддержку.

После первой мировой войны первый международный орнитологический конгресс был создан в 1926 году в Копенгагене. Во вступительном докладе на этом конгрессе председатель Хартерт с большим одобрением отозвался о работе Шенка по миграции трансильванского кулика. Шенк тоже выступил с докладом.

В 1927 году на будапештском X Международном зоологическом конгрессе Шенк также сделал доклад. В нем он рассматривал вопрос о переселении птиц, это было первое венгерское зоодинамическое исследование. Тут же он подытожил положительные результаты кольцевания птиц. Этот труд имел большой международный успех.

В 1927 году Шенк был назначен директором. Считая, что основой серьезной научной работы является богатая

библиотека, расширяет связи с заграничными учреждениями и значительно пополняет и расширяет научную библиотеку института.

В 1930 году принимает участие на VII Международном орнитологическом конгрессе в Амстердаме, где делает доклад.

В 1936 году становится генеральным директором. Словом и пером борется за интересы своего института. Управление институтом отняло возможность занятия любимыми исследованиями. Хотя он и присутствовал на иностранных конгрессах, за доклады уже не брался.

Имя его к этому времени стало уже известным в научном мире. Но в 1939 году, после начала второй мировой войны он меняет свою известную фамилию на Венёцки, тем самым стремясь подчеркнуть свою принадлежность к венгерской нации.

В 1941 году он выходит на пенсию, но руководство институтом остается в его руках.

Работа, бессонные ночи подорвали здоровье Шенка. Уже в 1930 году был вынужден лечить больное сердце в больнице. В 1944 году сердечная болезнь возобновилась, и он снова попадает в больницу. Руководство институтом он не оставляет и тогда, в больнице ежедневно

инструктирует своих сотрудников и направляет их работу. В апреле 1944 года находится на излечении в балатонфюредском санатории, после чего едет к сыну в Кёсег. Редактирование «Аквила» продолжает и во время болезни.

В конце 1944 года оборвалась почтовая связь с институтом. К Кёсегу подошла война. 22 февраля на Кёсег был произведен воздушный налет. Как раз тогда в результате сильного сердечного приступа окончилась жизнь Якоба Шенка. Похоронили его в Кёсеге.

Шенк жил и работал в период, который можно назвать героическим периодом венгерской зоологии. К началу века назрела необходимость обработать скопившийся материал по фаунистике, и в этой работе Шенк принял самое горячее участие. Им составлена библиография венгерской научной литературы по орнитологии вплоть по 1914 год, а также орнитологическая часть каталога венгерской фауны, третий, исправленный список которой вышел из печати в 1928 году. Интересны его описания отдельных видов птиц. В области изучения миграции птиц он является пионером.

В конце этой статьи на венгерском языке прилагается хронологическая библиография трудов Шенка.

Андраш Кеве—Карой Енё Шаги

Dr. Laczkó Dezső emlékezete

(Trencsén, 1860, július 22—Veszprém, 1932. október 27.)

Annak a korosztálynak, amelyik az élet kifelé vezető kapujában áll, és már a fiatal nemzedék jövőjét, és új életét jelentő időkből is örömmel látott többet, a mindig nehéz kezdetnél, kötelessége a tiszteletre valóban méltó hagyományok őrzése, és tovább-adása azoknak, akik csak a jelent látják, és a jövőt — velünk együtt — reménykedve hiszik.

Jó magam, és az az egyre kisebb számú néhány ember, akik még a múlt századból indultunk, de a mai napig évszázadok alatt soha se képzelt nagy változásoknak lehetünk szemtanúi, a régiekre emlékezve, nem a múltat siratjuk, hanem gondosan válogatunk annak értékes emberei és emlékei közt. Azoknak példamutató életét állítjuk a fiatalabbak elé, akik maradandót alkottak, nemcsak szűkebb tudományzakukban, hanem — a kevés megértéssel találkozó, de annál több nehézséggel küzdő — magyar múzeumügy terén is.

Nem csak természetes ez, de hasznos is, mert csak így nyerne tiszta képet az elmúlt időkben is szép számban élt, haladó gondolkodású, igaz emberekről, akik tudományukat nem csak tovább fejlesztették, de új kutatási területeket is mutattak az utánuk következő nemzedék számára.

Szívesen vállalt feladat jutott osztályrészemül: a nagybecsülést és őszinte tiszteletet jelentő emlékezés Laczkó Dezső születésének 110. évfordulójára.

Az itt leírt szó, valóban emlékezést jelent, nem csak megmaradt papirosok, már régen megírt életmélátások, hanem a személyes találkozás révén is. És erre mindig szívesen gondolok vissza, bár tudom, hogy az ő évmilliókat kutató életében ez a találkozás, a röpké pillanatnál is sokkal kevesebbet jelent.

Negyvenhat évvel ezelőtt, életem egyik nagy fordulójának évében, amikor tizenhárom évi középiskolai tanári munka után, a régészeti intézet adjunktusi státusában, a szegedi egyetem szolgálatába állottam, csatlakoztam az egyetem földtani intézete bakonyi és balatoni tanulmányútjához.

Tíz napig jártuk a Rómer, mindent meglátó — már akkor több mint félévszázados — könyvében leírt vidéket. Utunk befejező állomása Veszprém volt.

A múzeumnak, alapítása óta (1903) Laczkó Dezső volt az igazgatója, aki 8500-nál több darabból álló, hiteles helyről származó, kövület-gyűjteményének adományozásával, példát mutatott arra, hogy egy új múze-

um alapját nem a már meglevő szomszédos gyűjtemények kiselejtezett „fölös” anyagából, hanem erre nevelt tanítványokkal közösen fáradozva — s így egymástól el nem választható oktatói és nevelői, kettős munkát is végezve — gyűjtögetve, mindent följegyezve kell megvetni, akkor, amikor a már meglevő természettudományi és régészeti anyag megérdemli, hogy őrizésére és a nép nevelésére múzeumot szervezzenek.

Kevés múzeumunk indult és indul ma is ilyen jól átgondolt biztos alapokból. Nem csak tárgyakra, de az alapítók széleskörű tudására, és még nagyobb kritikai készségére van ehhez szükség, ami itt valóban nem hiányzott.

A gyümölcsöző találkozássra, csaknem fél évszázad után is, szívesen emlékezem. Az igazgatása alatt álló — a magyar irodalomnak egy Dugonics Andrászt adó — piarista rend gimnáziumának tetőteraszán tartott szemléltető előadása, élénk tárta Veszprém környékének általa már tudományosan tanulmányozott, mindenkit lenyűgöző tájképét, az akkor már le is írt régészeti lelőhelyeinek nagy gonddal készített, kora színvonalán álló, topográfiáját, tapasztalatai alapján nyitotta meg előttünk „a nagy természet titkos zárú ajtait”. Ehhez az ajtóhoz neki akkor már három évtizednél régebben geológus kalapácsával szabad bejárata volt. Nem csak minket, de mindenkit szívesen vezetett ezen az ajtón keresztül, érdeklődő szakembereket, tanulni vágyó fiatalokat — veszprémi diák munkatársait, egyaránt. Soha sem feledkezett meg arról, hogy a nagy természet fejlődésének sorrendjében utolsónak maradó ember reánk hagyott alkotásait is figyelembe vegye, följegyezze vagy éppen gondosan leltározva megőrizze, akár az ókor, akár a többi koron túl — a középkor emberének emléke került fürkésző tekintete elé. Mindent figyelt, mert nem csak az élő, de a letűnt világot is meg akarta ismerni, és megismertetni. Ebben látta múzeuma célját is.

És ebben igaza is volt.

Az eddig leírtakra figyelőnek már ez a pár szó is elárulhatja, kinek a tiszteletére készült ez az igénytelen írás, amely — sajnos — már csak feleleveníti az érdemes tudós múzeumalapító emlékezetét. Nem kell ezt hangsúlyozni Veszprémben, ahol, míg a múzeum áll, és az általa megkezdett úton — egyre több, mindig a kor követelményeihez igazodó munkát, és annak elvégzéséhez megfelelő anyagi segítséget is követelve — halad (az

utána következőkéről itt nem szólva), minden az ő munkájára figyelmeztet, annak őszinte megbecsülését is hirdeti.

A Bakonyi Múzeum előtt — rövid ideig tartó száműzetés után —, már évek óta újra felállított szobor is megörökíti azt a nem mindennapi embert, akinek a neve fogalom volt nem csak ebben az egy megyében, de mindenütt, ahol 72 évre szabott életében, szülőhelyétől, Trencséntől kezdve, Budapesten, Nyitrán, az életre felkészülő tanuló, majd tanárként Debrecenben, Kecskeméten át Veszprémig a magyar művelődésnek és tudományának szentelte életét. És ezért az áldozatos munkáért soha se várt egyebet, mint a becsülettel végzett munka adta felemelő érzést, nyugodt lelkiismeretet, kiegyensúlyozott, tiszta életet. Most, négy évtizeddel halála után, ezzel az emlékezéssel is bizonyítjuk, hogy lelke kívánsága nem csak gazdag életében, de halála után is beteljesedett.

Laczkó Dezsőnek iskoláján kívüli legkedvesebb foglalkozását, a kezébe adott geológus kalapáccsal, szimbolizálta a legjellemzőbbet mindig meglátó és érzékelhető, ihletett szobrászművész, Medgyessy Ferenc. A márványban fehérré vált fekete papi öltözék, egy életre elkötelezett tanárt, a kalapács a földtant kutató tudóst jelképezi, míg a gondolkozó, de derűs arca, gazdag eredményei ellenére is, szerény embert, aki Veszprém környékének tudományos kutatása kedvéért, Budapesten megnyílt, rangosabbnak mondott lehetőségeket, tudományos munkájához szükséges, nyugodtabb életet hátrított el magától, mert nemcsak tudományát, de iskoláját, és az abban gondjaira bízott ifjúságot egyformán szerette.

Érdemes megismerni egy olyan embert, amelyet a nagy Széchenyi István embernek elképzelt.

„Ha van férfihoz illő és méltó foglalatosság — írja —, az bizonyonnyal nem mindennapi kisded örömről vadászata, s nem azon feltűnőségek hajhászata, melyek könnyűsüktre paszomántot, hozzánk szóló leveleinkre hosszabb címzetet tűznek stb., hanem lelkiünk függetlenségére irányuló törekvésünk.”

Laczkó Dezsőre, aki csirájában fojtotta el, éppen Veszprém és környéke földtani viszonyait boncolgató munkájának alapvető tudományos eredményeit, a budapesti egyetem honoris causa doktori címmel kitüntetni szándékozó, tudós barátainak és őszinte tisztelőinek egy cseppet sem reménytelen megmozdulását; aki az ő fáradozásainak köszönhető múzeumépületnek, az ország akkori vezetőinek jelenlétében történt ünnepélyes megnyitása alkalmával — nem akarván ünneprontó lenni — fogadta csak el a jól megérdemelt tankerületi főigazgatói címet, valóban ráillenek Széchenyi szavai.

Ha méltányolni akarták értékes munkáját, nem ragadta meg az alkalmat, amely után annyian futnak érdemtelenül.

Nem maga kereste sem az Országos Gyűjteményegyetem Tanácsának, sem a Műemlékek Országos Bizottságának, sőt a Szent István Akadémia tagságát sem. Sokan voltak, akiknek mindezekhez sokkal kevesebb érdemük, de megfelelőbb kapcsolataik, alkalmazkodóbb természetük volt. De ezek birtokában is a régi

Laczkó Dezső maradt — az akkor még élő szobor —, a le-, és felfelé mindig egyenlő mértékkel mérő igaz ember, igazi nevelő, elmélyülő tudós.

Egy férfiúnak, akit pályája kezdetén a földrajz — a táj változatossága —, majd a természet mind három országra csábít magához: előbb a növény-, és állatvilág, időlegesen — a Hortobágyon — a néprajz alig indult, első komoly lépéseket tevő eleven, vonzó képe, végül a sok millió évek óta letűnt élővilág megkövesült maradványai.

De el kellett jutnia — úgy szólván e föld minden itt megfordult lakójának emléken keresztül — az őskökor emberéhez is, hogy teljes legyen az az életmű, amely magas korban, köztisztületben eltelt élet után, ért véget a mindig dolgozó ember számára, de példájával mindig tanítani fog, ameddig lesznek fiatalok, akik a múzeumokban gyűjtött különféle anyaggal a tudomány és a népnevelés szolgálatába akarnak állani.

Laczkó Dezső itt gyengén vázolt élete is igazolja, hogy a tanár éppen úgy, mint minden ember — bármely pályán vezet is kézen fogva az életre készülő fiatalságot — akarva-akaratlanul, elsősorban a példájával nevel.

Nem vállalkozhatom arra, hogy minőségében is igen gazdag — és szakomtól messzefekvő — eredményeiről véleményt, de különösen bírálatot mondjak. Nincs is erre szükség! Elvégezte ezt annak idején a Magyar Földrajzi Társaság Balatoni Bizottsága, amely kitűnő munkáját — Veszprém városának és tágabb környékének geológiai leírását — nem csak kiadta, de az Akadémián is bemutatta. Nem szolgált ez belépő jegyül az akadémiai levelező tagsághoz, de hozzákötötte élete végéig a közzétani és őslénytani kutatáshoz, amelynek értékéről már nem kellett vitatkozni.

E lankadatlanul végzett munka eredményei a szerény tudós nevét, a márványnál is maradandóbban örökítettek meg azok az általa felfedezett kövületek, amelyek melléknevükben az ő nevét viselik. Amíg lesznek, akik ezt a tudományt művelik, a nagy rendszeralkotók, és felfedezők között Laczkó Dezső neve is élni fog.

Gondoskodnak erről az Analocites, Avicula, Dinarietes, Hybodus, Kokenella, Megalodus, Nenacanthus Laczkói, a keresztnevét őrző Pechen (Chlamys) Desiderii, és az a jeruzsálemi kőbányában talált Placochelys Placodonta, amely ötezer pengős berlini megtett ajánlat ellenére, ma is a Magyar Földrajzi Intézet féltve őrzött világhírű darabja.

Ez utóbbi bizonyítja a legjobban: nem az szolgálja a magyar művelődés és tudomány ügyét, aki elért eredményeit aprópénzre igyekszik felváltani.

Lehet, hogy igaza van egyik életírójának, aki szerint Déchy Mór kaukázusi harmadik expedíciója — amelyben Laczkó mint geológus vett részt — fordította figyelmét a régészet felé, de alig tudjuk elképzelni, hogy addig eltelt veszprémi életének, kutató munkájának másfél évtizede alatt, érdektelenül ment volna el területe felszínén fekvő, jelentős művelődéstörténeti emlékei születt. Nem is ment, és ezzel nagy szolgálatot tett a magyar régészeti kutatásnak is.

1. Laczkó Dezső dolgozószobájában, 1930-as évek eleje.
1. Dezső Laczkó in seinem Arbeitszimmer, anfangs des 1930-er Jahre.

1. Dezső Laczkó dans son cabinet de travail. Début des années 1930.
1. Дежé Лашко в рабочем кабинете в начале 1930-х годов.

Nem beszélhetünk itt azokról a leletekről, amelyek leírását — Rhé Gyulával, barátilag megosztva a munkát — a megye első régészeti kataszterében, korát megelőzve lefektette, sem a kettőjük munkájaként feltárt balácai mozaikról, amely a Nemzeti Múzeum előcsarnokában is az ő munkájáról beszél, de szólnunk kell arról, hogy a ságvári őskőkori telepen már 1909-ben előkerült löszpalaolitikum felismerésével — magyar részről — ő tette meg az első lépéseket a hazai lösztelepek kutatása terén.

Mikor ságvári ásatásainak eredményét a Szent István Akadémián tartott székfoglalójában bemutatta, az első közé tartozott, akik ilyen irányú kutatások felé terelték a szakemberek figyelmét.

Idézem értékes előadásának utolsó mondatait:

„Igaz, hogy nyílt vidékeinken feltenyészett ősemberi kultúrák túlnyomó többsége már a neolitikum keretéből való — de viszont, ha meggondoljuk, hogy a dunántúli hatalmas löszvidéken a jégkori ősembert mindedig — legalább tervszerűen — nem is keresték, valamint, hogy a bakonyi barlangvilág sem képezte eddig rend-

szeres feltárások színterét — akkor bizalommal remélhetjük, hogy a jövőben a magyar őstörténettudomány ezen az új vágányon is csakhamar elérí az azt az európai jelentőséget, amelyre az a múlt két évtized folyamán a barlangkutatások révén emelkedett.”

Az azóta elért gazdag eredmények, módszeres, nagyobb, és ezért is eredményesebb feltárások bizonyítják e látnoki szavak igazságát, és egyúttal Laczkó Dezsőt is az alapvetők közé sorolják; valóban nem érdemtelenül.

Íme! Az őslények, régészeti emlékek kutatója, a Bakonyi Múzeum nagy érdemeket szerzett alapító igazgatója: Laczkó Dezső, a kitűnő tudós és kiváló nevelő, akinek emlékét „szívbéli” örömmel idéztük fel.

A babonás középkorban horoszkópot készíttette igyekeztek a csillagok állásából, az újszülött jövőjére biztos adatokat kiolvasni. Hitték, nagy lesz az, aki szerencsés csillagzatban jött a világra; a kicsinynek maradtakat nem tartotta számon a történelem.

Nem merném állítani, hogy ez a hit, sok más babonával együtt, már teljesen a múlté. Én most nem is erre gondolok, amikor két ember életének valóban jelentős évszámait itt — végezetül — együtt említem.

Abban az évben (1860), amikor a hírhedt oligarcha Csák Máté megmaradt, romjaiban is hatalmas, trencsényi vára alatt elterülő városban Laczkó Dezső született, jelent meg a magyar régészet úttörőjének, Rómer Flórisnak — már említett — első könyve: „A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat” címen, mint a „szerző tulajdona”.

Ennek a könyvnek előszavából idézek egy bekezdésnyi mondatot: „Ha... akad, aki ezen útmutatás által mintegy felbuzdítva utánam indul, és terjedtebb tudománnyal, avatottabb tollal, fényesb sikerrel fes-

tendi e vadregényes szép vidék terményi, és régészeti nevezetességeit: én leszek az első, ki neki őszinte köszönetet szavaz”.

Száztiz esztendő telt el e sorok írása óta. Rómer még megérte azt az időt, amikor Laczkó Dezső, a földtan és régészet terén, jelentős eredményeket hozó munkáját, a Bakony kutatását megkezdhette, és 44 éven át kitartó szorgalommal, fáradtságot nem ismerve folytathatta.

Az eredményeket azonban már csak a mi korosztályunk ismerhette meg.

Az előlegezett „őszinte köszönetet” — a legújabb értékelések után, — fejezzék ki ezek a szerény szavak, amelyekkel Laczkó Dezső példamutató emléke előtt kegyelettel és hálás elismeréssel hajlok meg.

Banner János

IRODALOM

- Laczkó Dezső*: A Veszprém megyei Múzeum és könyvtár évi jelentései. 1919—1932. Részben önállóan, részben a Veszprémi Hirlapban. 1919. 23, 25; 1920. 38, 39; 1921. 30, 31; 1922. 9.
- Laczkó Dezső*: Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli részében. A balácai ásatások eredményei. 1922. 5—30.
- Laczkó Dezső*: Őstörténeti adatok a Balaton környékéről. A Szent István Akadémia Menniségtan-Természettudományi Osztályának felolvasásai. Budapest, 1912. 2. kt. 5. sz.
- Kanszky Márton*: Laczkó Dezső. Balagnyi György. Magyar Piaristák a XIX. és XX. században. Budapest, 1942. 341—349.

- Kiss Ákos*: A veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti tevékenysége, 1903—1955 közt. A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 4. (1965) 47—57.
- Lóczy Lajos*: Emlékezés Laczkó Dezső rendes tag fölött. A Szent István Akadémia Emlékszédei. III. köt. 2. sz.
- Szász Imre*: Laczkó Dezső emlékezete. Veszprémi k. r. gimnázium Értesítője. 1932—33. 3—9.
- Gábori Miklós*: Késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok, Budapest, 1964. stb.
- Vértes István*: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon Budapest, 1965.

In memoriam von Dr. Dezső Laczkó
(geb. in Trencsén am 22. Juli 1860—gest. in Veszprém am 27 Oktober 1932)

Als Zeitgenosse widmet der Autor dieses kurzgefaßten Lebensbildes ein Ehrenblatt weiland Dr. Dezső Laczkó, Mittelschulprofessor aus dem geistlichen Orden der Piaristen, Begründer des Bakony-Museums in Veszprém, der sich auch als Geologe in der Erforschung des Bakony-Gebirges einen hohen Ruf erworben hat.

Dr. Laczkó stand drei Jahrzehnte lang an der Spitze des Museums, dem er auch seine aus 8500 Versteinerungen bestehende Privatsammlung geschenkt überließ. Die vom hochgelehrten Geologen entdeckten Versteinerungen erhielten seinen Namen als Beinamen und verewigen derart sein Andenken. Er galt als hervorragender Organisator musealer

Sammlungen, aber auch als Archäologe erwarb er sich hohes Ansehen. An seinen Namen knüpft sich auch die Erschließung und erste Erkundung verschiedener, seither weltberühmt gewordener Fundstätten in der Umgebung der Stadt Veszprém, wie z. B. die Freilegung der Römervilla auf der Pußta Baláca, oder der paläolithischen Fundstätte von Ságvár.

Auch eine neben dem Museum aufgestellte Skulptur, ein Werk von Ferenc Medgyessy, kündigt der Nachwelt von bescheidenem Gelehrten. Sein edles Beispiel soll den jungen ungarischen Museologen, die ihr Leben und Wirken in den Dienst von Wissenschaft und Volksbildung stellen wollen, ein stets leuchtendes Vorbild sein.

János Banner

A la mémoire de Dezső Laczkó docteur ès sciences
(Né à Trencsén le 22 juillet 1860—mort à Veszprém le 27 octobre 1932)

L'auteur — contemporain de l'illustre savant — rappelle la mémoire de Dezső Laczkó, piariste, docteur ès lettres, professeur de lycée, célèbre géologue de la montagne de Bakony et créateur du Musée de Bakony, fondé en 1903 à Veszprém. Durant trois décennies Laczkó a été directeur du musée, auquel il fit don de sa collection fossiles comptant 8 500 pièces. Les fossiles découverts par lui éternisent son nom, puisqu'ils le portent dans leurs dénominations spécifiques. Auprès de son travail organisateur, son activité archéolo-

gique est également remarquable, la découverte c'est-à-dire les premières fouilles de plusieurs sites archéologiques s'attachent à son nom, tels p.ex. la villa romaine de Balácapuszta ou le site paléolithique de Ságvár.

Dressée auprès du Musée, sa statue — oeuvre de Ferenc Medgyessy — garde le souvenir du savant modeste. Son noble exemple animera toujours les jeunes qui travaillent aux musées et veulent consacrer leur vie à la cause de la science et à l'éducation populaire.

János Banner

Памяти д-ра Дэжэ Лацко
(22 июля 1860, Тренчень—27 октября 1932, Веспрем)

Свою статью автор посвящает памяти Дэжэ Лацко, основателя открытого в 1903 году веспремского Баконьского музея, и, будучи его современником, знакомит с его деятельностью в качестве преподавателя гимназии пиаристов и выдающегося геолога-исследователя Баконьской горной местности.

Лацко на протяжении тридцати лет был бессменным директором музея, которому подарил свою богатейшую коллекцию, состоящую из 8500 образцов горных пород. Наряду с замечательной организаторской деятельностью он ведет обширную научно-исследовательскую работу.

Его имя увековечили открытые им петрификаты. Значительный вклад внес Лацко и в археологию. Так, стали известны и далеко за пределами страны его археологические находки в окрестностях Веспрема, как например, первые раскопки и исследования римской виллы в Балацапусте, шагварского поселения времен палеолита.

В память об ученом перед зданием музея поставлен скромный памятник работы Ференца Меддьешы. Жизнь и деятельность Дэжэ Лацко всегда будет служить примером для молодых сотрудников музея, посвятивших свою жизнь служению науке и народному просвещению.

Янош Баннер

Veszprém megye néprajzi kutatásának 10 éves távlati terve

Minden területen fontos, hogy előrelátóan cselekedjék az ember, fölmérje a jelenlegi állapotot, s ennek ismeretében tervezzen a jövő számára. De különösen fontos a tervezés a múzeumok esetében, amelyek a múlt tárgyait őrzik és gyűjtik, és nem mindegy, hogyan és mit.

A reformkorban fordultak egyes kutatók tudatosan a néprajz, helyesebben a nép felé, és kezdték meg dalaiknak, meséiknek gyűjtését. A forradalom idején Petőfivel a népköltészet hangja, formavilága a legmagasabb fokra emelkedett. Már nemcsak gyűjtés, de pör is¹ kezdődött a népballadák hovatartozása miatt, s a nép tárgyait még senkisésem gyűjtötte. A XIX. század vége és a millénium nagy kiállítás-sorozata indította el a tulajdonképpeni tárggyűjtést.²

A tárgyi néprajz területén azonban inkább a „népművészet feltárása és leírása volt a kor tudományának divatja”.³ Ezenkívül nagy az érdeklődés az ún. ősfoglalkozások — pl. halászat — iránt is, amelyek a századfordulón egyre jobban háttérbe szorultak.⁴

Nem feladatunk a korai gyűjtőmunka és módszer elemzése, csupán Veszprém megyei vonatkozásait szeretnénk röviden vázolni.

Veszprém megye múzeumai meglehetősen későn épültek fel: a keszthelyi Balatoni Múzeum 1925—1936-ig készült, addig gyűjteménye ideiglenesen bérelt helyiségekben szorogott. A veszprémi Bakonyi Múzeum 1922-ben vált beköltöztethetővé. Pápán csak nemrég alakult helytörténeti jellegű gyűjtemény a kastély egyik szárnyában, és Sümegen a Kisfaludy Emlékmúzeum az irodalmi rész mellett, kis helytörténeti néprajzi kiállítás nyílt.

A régészet és néprajz iránt támadt érdeklődés országsszerte számos magángyűjtemény létrejöttét eredményezte. Megyénkben a legnagyobb — országos hírvé — gyűjtemény a sümegi Darnay Kálmán tulajdonában volt. Emellett még jelentős anyaggal rendelkezett a Pápai Református Kollégium is.

A keszthelyi és veszprémi múzeum megépülését lelkes amatőrök szervezték, akik már a múlt század végén társaságokat alapítottak (1898. Balatoni Múzeumi Egylet Keszthelyen; Veszprémben a „Veszprém vármegyei Múzeumi Egylet” 1902-ben),⁵ tagokat, pártolókat toboroztak, akik munkájukkal és magángyűjteményeik felajánlásával fektették le a majdani múzeumi gyűjtemény alapjait. Az Egyletek vezetői újságokban, magán- és körlevelekben, népszerű kis füzetekben hirdették a múzeumi gyűjtemények fontosságát, és felhívták a falusi értelmiség figyelmét a néprajzi értékekre, és gyűjtésre buzdították őket. (Pl. Darnay népszerű naptárjai.) E célból íródott Sági Jánosnak, a Balatoni Múzeum egykori alapítótájaként 1905-ben kiadott kis füzete: Néprajzi kincseink gyűjtése címmel.⁶ E füzetben nemcsak arra hívja fel a társadalmi gyűjtők — azaz a falusi értelmiségiek — figyelmét, hogy mit gyűjtsenek, hanem arra is, *hogyan* gyűjtsenek, és közben „rövid áttekintést ad az egész néprajz tárgyi és szellemi anyagáról” — mondja Vajkai Aurél Sági Jánosról szóló megemlékezésében.

Sági „élesszemű gyűjtő volt, korát messze megelőző néprajztudós”.⁷

Azt írja említett művében: „Össze kellene gyűjtenünk minden faluban a nép lakására, ruházatára, táplálkozására,

a vadászatra, halászátra, a földművelésre, a kisiparra, a népszokásokra, a születési, házassági, temetkezési szokásokra, ünnepekre, babonákra, népies művészetre stb. stb. vonatkozású adatokat, leírásokat, tárgyakat, képeket.”⁸

S ezt a munkát az ügyért lelkesedő tanítók, papok, jegyzők segítségével el is kezdték. Sági János ugyan buzdítja a gyűjtőket, hogy ne csak a tárgyakat szedjék össze, hanem azok használati módját is írják le. Azonban sajnos, ez a legritkább esetben történt meg. Így aztán a régi gyűjtésű tárgyakról alig tudunk többet, mint a nevét, a származási helyét, esetleg ajándékozóját. S ez a helyzet ma sem javult, pedig nyári tanfolyamokon s egyéb előadásokon állandóan hangsúlyozzuk: a tárgy önmagában használati módját nem ismerve, nagyon keveset jelent. Iskolai, helytörténeti jellegű gyűjtéseknek ez a rossz oldala — nem tudunk meg róluk semmit.

Sági János 1902-től 1910-ig, Keszthelyről való elköltözéséig a múzeum néprajzi részlegének megalapítója és vezetője. Igen értékes anyagot gyűjtött, különösen a népművészet terén. „Gyűjtött pásztorfaragásokat, pásztor népművészeti munkákat, kerámiát: céhkorsókat, habán edényeket, tálakat stb. a szövés-fonás díszesebb eszközeit (kendertörő, rokka), textíliát.

... Legértékesebb volt a pásztorfaragások és céhkorsók gyűjteménye, az anyag nagy részét közölte is a Malonyay kötetben”.

A Balatoni Múzeum 1910-ben 3987 db néprajzi tárgyat mondhatott magáénak Sági János jóvoltából. S ha összevetjük a 30 évvel későbbi állapotot, akkor látjuk, hogy a gyűjtemény még mindig csak 4423 db, alig több, mint Sági távozása után, pedig már ekkor itt volt a Darnay gyűjtemény néprajzi anyaga is, amit dr. Vajkai Aurél leltározott be, s közben elvégezte a gyűjtemény selejtezését is.

1939-ben megváltik a Balatoni Múzeumtól dr. Vajkai Aurél, aki 2 évet töltött itt a néprajzi osztály vezetőjeként. 1940-ben a Balatoni Múzeum igazgatója, Darnay-Dornay Béla lett. Működése alatt — háborús évek lévén — pár darabbal szaporodott a néprajzi gyűjtemény.

Sajnos, 1945-ben a zalaegerszegi állomáson a Balatoni Múzeum legértékesebb anyaga bombatámadás következtében megsemmisült, és évtizedek szorgalmas gyűjtésének eredménye semmivé vált. Kezdődhetett minden előlről.¹⁰

A Bakonyi Múzeum szintén sok nehézséggel küszködött, míg beköltözhetett mai helyére a húszas évek elején. Korlátot kellett a gyűjteménygyarapítás ütemét azért, mert nem tudták hova elhelyezni. Laczkó Dezső jelentette a 10-es években: „... a néprajzi tárgyak gyűjtése ugyancsak helyhiány miatt nem lehet kívánatos és szükséges mértékű...”¹¹

A nehézségek ellenére a veszprémi múzeum mégis szerencsésebb helyzetben volt, mint keszthelyi társa, mert a háború érintetlenül hagyta értékes anyagát, állandóan volt néprajzos muzeológusa, és így a néprajzi gyűjtemény növekedése egyenletesebb lehetett.

1941-ben dr. Herkely Károly írja a Veszprém vármegyei Múzeum Néprajzi Gyűjteménye c. füzetében: „A néprajzi anyag jelentős részének összegyűjtése a múzeumalapító Laczkó Dezső és Rhé Gyula¹² érdeme. Az ő munkájukat folytatta dr. Nagy László, dr. Vajkai Aurél, Morvay Péter”¹³ és

Herkely maga. 1937-ben dr. Nagy László rendezte át a néprajzi kiállítást, amihez 1941-ben már vezető is készült! Ez a vezető igen jelentős munka. Nemcsak a kiállított tárgyak használatával foglalkozik, hanem röviden utal történetükre, és felsorolja a raktári anyagot is azzal a céllal, hogy „mind a nagyközönségnek, mind az érdeklődő szakembereknek egyformán használható összefoglalást adjunk múzeumunk néprajzi gyűjteményéről”.¹⁴ A Bakonyi Múzeum gyűjteménye 1941-ben kb. 830 db tárgy. Ennek is 2/3-a a kor követelményeinek megfelelően — pásztorfaragás, hímzés. Ma 5732 db-ból áll a néprajzi gyűjtemény.

A háború befejezése után a múzeumok is munkához láttak: kiállításokat rendeztek, gyarapították raktári anyagukat.

A Bakonyi Múzeum az 50-es évek elején jelentkezett új állandó kiállítással. A néprajzi rész — amely 1964-ben némi felújítást nyert — a Bakony és az ember kapcsolatát igyekezett bemutatni, amint azt a kiállítás címében is jelöl: A Bakonyi erdeinek haszna. E kiállítás helyett, rövid időn belül újat, modernebb szemléletűt kell a látogatók elé tárni.

A Balatoni Múzeum helyzete sokáig kétséges volt. Mivel gyűjteménye elpusztult, sokan úgy vélték, hogy az épület más célra kell felhasználni. Ennek megakadályozására, és annak bizonyítására, hogy a Balatoni Múzeumnak létjogosultsága van, 1949-ben új, modern szemléletű kiállítás nyílt a múzeumban, amely napjainkig meghatározta a kiállítások irányát.¹⁵

A kiállítás néprajzi részlege igyekezett átfogó képet adni a Balaton melléki ember életéről, munkájáról, művészetéről, szokásairól. Természetesen a frissen gyűjtött anyagot kölcsönként darabokkal is ki kellett egészíteni, hiszen korlátozott mennyiségű pénz és idő állt a múzeum rendelkezésére.

A 40-es évek végétől meginduló néprajzi gyűjtés — az anyagiak által szabott határokon belül — a modern szempontoknak megfelelően igyekezett együtteseket felkutatni. Dr. Némethy Endre Sümegről, Keszthelyről kerámiát, dr. Gaál Károly halászatot, helybeli kismesterségek szerszámaikat, Csermák Géza az állatgyógyászat kellékeit vásárolta a pásztoroktól.

Az 50-es évek közepétől nem volt néprajzos Keszthelyen. 1958-ban dr. Domonkos Ottó és dr. Kodolányi János egy revízióval egybekötött általános leltározást végzett. 1959-ben dr. Némethy Endre vásárolt meg egy keszthelyi mézeskalásos műhelyt, és a balatonszentgyörgyi Csillagvár padlásáról került múzeumunk birtokába kb. 50 db bocskor. 1964-ben a néprajzi gyűjtemény darabszáma: 4253. 1964. júliusától a Balatoni Múzeumban ismét van néprajzos.

Első feladatként a megrendező új állandó kiállításához kellett néprajzi tárgyakat vásárolni, kiegészíteni a meglévő anyagot. Az első évek szűkös pénzügyi ellátottsága nem tette lehetővé a nagyobb mérvű gyűjteménygyarapodást. Hogy mégis meglehetősen szép számmal növekedett a raktári anyag, az köszönhető azoknak az értelmiségieknek, akik falujukban régóta szorgalmasan összeszedtek minden kallódásra itélt tárgyat. (L. Gyenediás esetében, Hernád Tibor, vagy Vörsön Németh Jenő.)

A GYŰJTÉTI TERV

Az idő, a korszellem megköveteli, hogy a múzeumi gyűjteményeket is előre meghatározott terv szerint gyarapítsuk, s a személyváltozások ne okozhassanak törést, hanem egységes szempont határozza meg gyűjtőtevékenységüket. Hiszen gyűjteményeink elsősorban arra hivatottak, hogy a „tudományos források legyenek, és vizsgálatuk, értékelésük nyomán megvonhassuk a népi-nemzeti kultúrák mérlegét”.¹⁶ Sajnos, igazat kell adnunk a saját gyűjteményeink esetében is Hoffmann Tamásnak, aki azt írja i. m.-ben: „... a múzeumokban őrzött néprajzi gyűjtemények csak ritkán szolgáltatják az anyagi kultúra fejlődésének tipikus példáit, az anyagi javak előállításának és a fogyasztásnak hagyományos tárgyi kellékei társadalmi szóródását illetően pedig — néhány újabban bekerült kollektiótól eltekintve — úgyszólván semmiféle tudományos igényű konzekvencia levonására nem kínálhatnak alkalmat”.¹⁷

E fennálló helyzeten kívánunk segíteni, és pótolni a mu-

lasztottakat, mert „anyagismeret nélkül sem a magyar népi kultúrát nem határozhatjuk meg, sem helyzetét, jelentőségét a világ kultúrájában nem láthatjuk világosan”.¹⁸

A jövőt csak a jelen ismeretében lehet megtervezni. Ezért a Megyei Igazgatóság megbízásából készült, „Veszprém megye múzeumainak 10 éves néprajzi gyűjtő programja” c. tervet 4 fő részre bontottuk:

1. A megye múzeumaiban és az Országos Néprajzi Múzeum birtokában lévő, Veszprém megyéből származó tárgyi anyag felmérése, szám és szakcsoport szerinti megoszlása.
2. A megye területéről gyűjtött, nem publikált archív anyag felmérése, beleértve a fényképezettséget is.
3. Megyei vonatkozású néprajzi-irodalmi anyag összeállítása.
4. Gyűjtési feladat:
 - a) A meglévő gyűjtemények kiegészítése.
 - b) Egy-egy szakcsoport komplex gyűjtése a célnak legjobban megfelelő községben vagy tájegységben.

Az első két pontot, tehát a tárgyi és szellemi felgyűjtöttéget térképre vetítettük úgy, hogy minden szakcsoportot 1—1 jellel jelöltünk, és így megtudtuk, mely falvakban volt és milyen szempontú gyűjtés, és megvénk mely területei ismeretlenek vagy alig ismertek. Az anyagi és szellemi kultúra melyik ágai jól összegyűjtöttek megyszerte, és melyek, amit egészen elhanyagoltak. Ezek ismeretében határoztuk meg a jövő feladatait.

A jövőendő célkitűzése — mint azt a 4. pontban röviden összegeztük — kettős. Egyrészt a jelenlegi múzeumi anyag kiegészítése olyan mértékűvé, hogy azt nagyjából teljesen mondhatjuk, azaz megfelelő alapot nyújtson a kutatómunka számára mind a gyűjtőterületi (megyei) elterjedést, mind a történeti alakulást, fejlődést illetően.

Természetesen számolnunk kell a ténnyel, hogy nem tudunk hiánytalan eszköztörténeti áttekintést adni még a néprajzilag elérhető időn belül sem, csak kivételes esetekben. A néprajzi gyűjtés időben korlátozott. Általában a XIX. század vége és a századforduló az a határ, ami megszabja gyűjtési lehetőségeinket. Ennél korábbi tárgyak nagyobb mennyiségben ritkán kerülnek elő. (Egyes darabok — mint datált kerámiák, szőlőprések stb. — előfordulnak a XVII. századból is.)¹⁹

A gyűjtemények kiegészítése fontos és sürgős. Emellett azonban van egy másik feladat: egy-egy szakcsoport komplex felgyűjtése a célnak legjobban megfelelő községben.

Azokat a szakcsoportokat emeltük ki és tettük komplex vizsgálat, gyűjtés tárgyává, amelyek a megye megélhetési forrásai között a legfontosabbak, vagy amely szakcsoport eddigi gyűjtését teljesen elhanyagoltuk és nincs, vagy alig van néhány tárgy belőlük.

A komplex gyűjtés alapot adhat a további összehasonlítható vizsgálatokra. Mint ahogy egyetlen régészeti feltárás sem teljes, ha csak részben végzik el, ugyanúgy a néprajzi gyűjtés is csonka marad, ha nem látjuk meg a tárgygyűjtéshez kapcsolódó gazdasági, társadalmi, történelmi kihatásokat, s ezek különféle formában való megnyilvánulásait. Pl. Egy földművelő és egy állattartó község vizsgálatánál feltétlenül figyelünk, gyűjtenünk kell mind az állattartás, mind a földművelés eszköz és tudásanyagát, hogy megvonhassuk a hasonlóság és különbözőség mértékét.²⁰

VESZPRÉM MEGYE FÖLDRAJZI, GAZDASÁGI, NÉPESSÉGI VISZONYAINAK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

„A megye mai határai és községszervezete nagyban és egészen az 1950. évi megrendezés során alakultak ki. — A megye mai területe 5185 km².²¹”

Veszprém megye a Dunántúl középső részén terül el. ÉNy-on a Rába, Ny-on a Marcal és a Zala, D-en a Balaton határolja. A megye középső részén a Dunántúli középhegység erdős hegyvidéke emelkedik. A Zala völgye és a Tapolcai medence között emelkedő Keszthelyi hegység ÉK felé a Bakonyban folytatódik. A Tapolcai medencétől a Mezőföldig a

Balaton-felvidék húzódik. A Balaton környékén emelkednek a hajdani vulkánok, tetejükön erdővel. Puhább bazalttufa alkotja a gejzirkúpjaikról híres Tihanyi félszigetet.

Éghajlata mérsékelt, bő csapadékkal. Ennek ellenére kevés a vízfolyás. A Zalán kívül csak kisebb patakok (Lesence, Eger, Tapolca) és sádek táplálják a Balatont. A Marcalba folyik a Bittva, Torna és a Gerence patak.

Megyénkben számos természetvédelmi terület van (Szentgál, Bakonyszentlászló, Zirc).

A megye lakói magyar anyanyelvűek, kivéve a 0,5%-ot kitevő telepeseket, akiket a török hódoltság után telepítettek a megye területére.²² A földbirtokosok telepítési akciója a XVIII. századi birtokszerezés egyik leglényegesebb része volt. A telepítések mindjárt a század elején megindultak, s az úrbérezés idejére, 1768-ra túlnyomórészt be is fejeződtek. A telepítések az elpusztult falvak helyére történtek, s csak kevés új telep keletkezett. A legjobban a Bakony falvai pusztádotak el, ezért itt volt a legnagyobb mértékű telepítés.

A telepített lakosok magyarok, németek és szlovákok. A magyarok aránya alig több egyötödnél, a németeké lényegesen felülmúlja az egyötödöt, s csak a maradvány illeti a szlovákokat.

Az 1773-as összeírás szerint Veszprém megye falvai a benük beszélt nyelv alapján így oszlanak meg:

magyar	helység	130
német	helység	31
szlovák	helység	7

Nagy részük jobbágy-zsellér falu, a nemesi falvak száma kb. 27. Ami a telepés falvak földrajzi elhelyezkedését illeti, figyelemreméltó, hogy a német és szlovák helységek csaknem kivétel nélkül erdős és hegyes vidéken találhatók: Bakonyban, Nagyvásonyban és Várpalota környékén. A beköltöző németek és szlovákok korábbi miliójuknak megfelelően, inkább erdős vidékek pusztá faluhelyeit szállták meg.

A megye népességének *megélhetési forrása* a XVIII—XIX. században.

Veszprém megyében a legelterjedtebb gazdálkodási ág a *földművelés* volt. A föld minősége nagyrészt agyagos, a dombos-hegyes vidéken köves, s csak kisebb részben homokos.

Igen fontos szerepet tölt be a nép megélhetésében már a középkortól kezdve a *szőlőtermelés*. Annyira elterjedt az egész megyében a szőlő művelése, hogy — kivéve a Bakonyt és a peremén elterült községeket — nem volt olyan falu, amelynek lakói ne foglalkoztak volna szőlőműveléssel. (Ti. a szőlő utáni szolgáltatás állandó volt, boraikat fél évig saját hasznukra mérhették é. i. t.)

A török harcok miatt a föld és a szőlő művelése bizonytalanra lett, a korábban lakott területek 70%-a pusztává vált, és így kedvező feltételek alakultak ki az *állattenyésztés* számára, amely egyre nagyobb méreteket öltött.

A Bakonyban szinte korlátlan mennyiségben lehetett *sertéseket* makkoltatni úgy, hogy nemcsak a Veszprém megyeiek, de a szomszédos megyék is ide hajtották hizlalni sertéseiket.

A sertéseknél is nagyobb jövedelmet biztosított a XVI—XVII. században a *szarvasmarha* tenyésztése. Egy részét igazták, a nagyobb részét pedig rideg gulyákon tartották, és Bécsbe szállították vágómarhaként.

A birkatenyésztés virágkora a XVIII. század második felétől kezdődött, és még a XIX. század elején is tartott a gyapjúkonjunktúra hatása.

A mezőgazdaság és az állattartás mellett igen fontos alapot nyújtott az ipar. Veszprém megye ipara és egész Dunántúlon jelentős szerepet foglalt el.

Az iparnak két formája ismert: a *céhes és a háziipar*.

1720 után csak Pápán, Veszprémben és Várpalotán 1343 céhbéli kisiparost tartottak számon. A legjelentősebb iparágak között volt a csapómesterség, a malomipar, a szűrszabó, csizmadia, szabó, kovács, szűcs, takács, kályhás, bogárn, tímár, kalapos é. i. t.

A céhes ipar mellett a lakosság megélhetésében igen nagy szerepe volt a *háziiparnak*. Vannak olyan bakonyi falvak, (Bakonybél) amelyeknek megélhetési alapját nagyrészt a háziipar adja. Lakosságuk rendszerint német vagy szlovák. Ko-

rábban is volt a faragásnak hagyománya a magyar falvakban is, de a nagy háziipar csak a telepítés után fejlődött ki.

Fafaragás központjai a bakonyi telepített falvak. Specializálódtak egyes termékek előállítására. Némelyek közülük — pl. Bakonybél — ipari méretekben is termelt, és áruikat messze vidékre eljuttatták. Az erdő a gazdasági alapja a *szén- és mészégetésnek* is. Nagyon sok bakonyi falunak adott megélhetést, bár nem oly elterjedt foglalkozások, mint a fafaragás.

A megyében kevés *üzem* volt: három üveghuta, egy vasolvasztó, egy porcelángyár, egy kőedényüzem.

A megélhetési források egészen a XX. század második feléig korlátozottak voltak. A földművelés kiterjesztésének és a nagyobb ipari létesítményeknek az útjában állt a nagybirtok. Ezért a megye települései nem is fejlődtek, sőt, helyenként igen nagymértékű volt a visszafejlődés.²⁴

A német és a szlovák telepések a századok folyamán nagyrészt hasonultak a magyarsághoz, de azért megőrizték sajátos, a magyarokétól többé-kevésbé eltérő kultúrájukat, hagyományukat.

Falvaik szabályos, utcás telepítésűek. A német falvakra jellemző a települést falként körülvevő pajtasor. A házak hasonlóak a magyar házakhoz, csak egyöntetűbbek, és tágasabbak. Bútoraik már eltérnek a környező falvakétól. A németek szerették a színesre festett, virágos szekrényeket, ágyakat. Még az 1960-as években is nagyon sok német család szobája a hagyományos, intarziás évszámos bútorral volt berendezve. Viseletük hasonult a magyarsághoz, különösen a férfiaké. A kezdetben viselt bőszárú nadrágjukat szűk magyarosra cserélték fel. Az asszonyok viseletében dominált a kékfestő ruha, a piros kendő, a bársony cipő.

A magyar falvak legtöbbször halmaz település volt, s gyakori az ún. közökbe való település, ami különösen a nemesi falvakra jellemző. A paraszt és a nemes házának alaprajza, besztása megegyezett azonos volt: szoba, konyha, (szoba), kamra. Csak a nemesek kúriái szebb külsejűek (oszlopos, gádoros) és jobban megépítettek voltak.

A nemes viselete és lakberendezése korán polgárosult, a parasztnak polgárosodása a XIX. század második felében kezdődött el. Részletesebben e témára a későbbiekben térek ki.²⁵

VESZPRÉM MEGYE MÚZEUMI GYŰJTEMÉNYEINEK SZAKCSOPORTOK SZERINTI ELEMZÉSE

A) TÁRGYI ANYAG

I. Földművelés

Bakonyi Múzeum: 270 db
Balatoni Múzeum: 429 db
Pápai Múzeum: 72 db

„A munkaeszközök és a velük kapcsolatos munkaeljárások feltárják... a paraszti munkaracionalizálódás menetét.”²⁶

Veszprém megye megélhetését a mezőgazdaság biztosítja elsősorban most is, és biztosította a múltban is. A földművelő eszközök formáját, nagyságát mindig meghatározza a talaj, és az elvégzendő feladat.

A kisparaszti földművelés gyors átalakulása kiszorította a kistermelés munkamódszereit és eszközeit, ezért kell gyűjtésüket szorgalmaznunk.

Az utóbbi években a Balatoni Múzeum gyűjtőterületén megkíséreltük egy parasztgazdaság eszközzanyagát felgyűjteni. E kezdeményezést most úgy folytatjuk, hogy egyetlen kiválasztott falu — amely környékének földművelő módszereit, eszközeit a legjobban megőrizte — földművelő eszközzanyagát, és a hozzájuk kapcsolódó összes tudnivalót fogjuk gyűjteni.

Így módunk lesz arra, hogy legalább a XIX. század végétől nyomon kísérjük mind az eszköz-, mind a művelésmód fejlődését, módosulását.

Múzeumainkban őrzött mezőgazdasági tárgyak száma elég sok. De ha a művelési ágazatok szerszámgyűjtéseit vizsgáljuk, akkor tűnik ki, mennyire hiányosak.

Nagy talajművelő eszközök

A legfontosabb talajművelő eszköz az *eke*. Egy művelési rendszernek, az ékeskultúrának meghatározója.²⁷ Múzeumaink birtokában van néhány faeke, de hiányoznak a félfa-félvás eke típusok, az ún. Vidacs, vagy gubic ekék, s a harmincas évektől használt kapáló eke fajtái. Az eke járulékos eszköze az *ösztoke*. Gyűjteményeinkben alig található egy-két darab.

A föld porhanyítására korábban fából készült *rögtörőket* használtak. A kapák köpüs felével napjainkig porhanyítanak.

A *borona* az ekés művelés kiegészítő szerszáma. Több fajtája ismeretes: favázás fafogú, favázás vasfogú, és vasborona. Gyűjteményeinkben összesen 2 db favázás vasfogú borona található.

A föld tömítését szolgálják a *hengerek*. Több változatban is használták: 3–4 sima henger összekapcsolva, egyes hengerként, és mindkét változat szöges formája is ismert volt. Egyetlen hengert sem őrzünk, pedig a falvakban is kevés volt belőlük, és szolgáltatások fejében kölcsönözték.

A nagy tárgyak vásárlását azért mellőztük, mert tárolásukat nem tudjuk megoldani.

Kapásnövények eszközei

A kapáknak nagyon sok változata van attól függően, milyen a talaj minősége és a növényfajta. A megyénkben használt kaptípusok: szélesfejúek és hegyes fejúek. Nagyságuk aszerint változik, hogy milyen munkafolyamatot végeznek velük. Pl. répaegyeléshez egészen kisméretű kapa szükséges, míg a szőlőkapáláshoz nagyméretű kapákat használnak.

Múzeumaink gyűjteményeiben őrzött kapák nehéz, kovácsoltvas eszközök, melyekből már a század elején is kevés volt. Egyéb kapánk nincs, pótlásukról gondoskodnunk kell.

A kapát — amely ültető szerszám is volt — felváltotta a század első évtizedeiben a fából készült, állati erővel vontatott fogazott *sorhúzó*. Egyetlen darabot őrzünk belőle.²⁸

Gabonaneműek

Vetés előtt a vetőmagot tisztítják. Eszközei: *szelelő véka*, később különböző típusú *rosták*, *csávázó kád*. *Köböllel*, *vékával* mérték a vetésre békánt gabonamennyiséget. *Vetőabrosz*ból, *vékából*, később *vetőgéppel* vetettek. A magtakarást *tüskeboronával* vagy fogas boronával végezték. A vetésből a gyomnövényeket *tüskeböködövel* (aszatoló) irtották.

Vetőabroszon kívül egyetlen tárgyat sem őrzünk a felsoroltakból gyűjteményeinkben. Pótlásukról gondoskodnunk kell.

Az *aratás* eszköze korábban az aratósarló volt.²⁹ A sarlót felváltotta a *kasza*. A kaszát aratáskor különböző típusú *kaszacsapóval*, *takaróval* szerelik fel. Össze kell gyűjtenünk a megyében előforduló összes kaszanyél és takaró változatot, mert a meglévő anyag nem teljes. A kasza járulékos szerszámai az élesítők: *kaszkáló*, *tokmány*, *üllő*, *kaszakalapács*.

A marokszedés eszköze a *sarló*. (Nem azonos az aratósarlóval.) Több fajtáját őrizzük: kovácsoltvas és gyári formákat. Kiegészítésre kell törekednünk. A marok bekötését segíti a megyében helyenként használt kéve mellé ütött, egy vagy két *karó*.³⁰ A marok bekötését pedig a kévekötfával végzik, melyet az egész megyében használnak.

A keresztek, kepék megrakása után a tarlót *tarlógereblyével* tisztítják meg a kalásztól.

Az aratás eszközkészlete többé-kevésbé együtt van múzeumainkban. De a tárgyak nem egy-egy helyről kerültek be, hanem különböző falvakból, és így nem szolgálhatják a múzeumi gyűjteménnyel szemben támasztott követelményeket.³¹

Szemmyerés

Módozatai: nyomtatás, kézi és géppel való cséplés. A nyomtatás pajtákban vagy szérűskertekben történt, lóval vagy ökörrel. A kézcseppek a mai napig használatban vannak zsúpkészítéskor, babveréskor. Megyészerte használták, de anyaguk és

formájuk nem egységes.³² Minden múzeum őriz néhány cséplőtípust. A gyűjtemény bővítését nem szabad elhanyagolnunk.

A csépléshez a cséphadarón kívül *törekgereblye*, *ágseprű*, *törekrosta*, *falapát*, *gereblye*, *szelelő véka* kell. A gyűjteményeinkben lévő tárgyak számát állandóan gyarapítanunk kell.

A cséplőgépek változatait a mezőgazdasági és műszaki múzeumok őrzik. Múzeumaink ilyen nagyméretű tárgyak elhelyezésére alkalmatlanok, ezért csak a gép mellett használt eszközöket gyűjtik.

Kévevágó *késeket*, *kévehányó*-, *szalmahordó villákat*, *törek* és *plyvás kosarakat*, *ponyvákat*, *törek* és *szalmahordó rudakat* kell gyűjtenünk, mert ezekből egyetlen darabot sem gyűjtöttünk mostanáig.

Tárolás

Több módon történhet:

Gabonásvermekben kerek formájúak, belsejüket kiegészítik. Korábban általános tárolási módszer volt, ma már néhány falura korlátozódik használata.³³

Megőrzésükre csak egyetlen mód alkalmas: valamelyik szabadtéri néprajzi múzeum telkén, udvarán vermet ásatni.

Hombárok: A Bakonyban használták a fatörzsből vágott *hombárt*,³⁴ a Balaton mentén a szárazított sövényfalú *szuszkot*.³⁵ Az egész megye területén ismerték és használták a deszkából készített, rekeszre osztott fa *hombárt*.

Gyakori gabonátároló volt a szalmából font *bucser*.

Zsákokban és padlásra terítve is tárolták a gabonát.

Bucseréből néhány szép példányt, deszkahombárból egyetlen darabot sem őrzünk. Beszerzésükre fokozott figyelmet szentelünk.

A szénagyűjtés

A *rét gondozására* kaszálás előtt kerül sor. Vagy kisméretű *vasgereblyével*, vagy boronával, *tüskeboronával* terítik szét a vakondtúrásokat és a rétet egyenletlenségeit.

A *fűkaszálás eszköze* ugyanaz a *kasza*, mint a gabonaaratásé, de kaszacsapó nélkül. A *tarlógereblyét* is használják szénagereblyezésre. Tájanként más-más szerkezeti megoldással készülnek a szénamunka fa tárgyai: villák, gereblyék. Hasított, toldott stb. formáik elárulják származási helyüket. (L. bakonyi *fafaragók*.)

Múzeumaink favilla és gereblye gyűjteményei mindössze pár vegyes darabból állanak. Hiányoznak a megfelelő számú variánsok és hiányoznak a gyermekek számára készített szerszámok is.

A *szénaszállítás kellékei* a koci és a szekér tartozékai. Tárgyalásukra ott kerül majd sor.

A szénát pajtákban vagy a szabad ég alatt kazlakban tárolják. A kazalrakást és a szekérrakást filmen kell rögzíteni.

A kerti művelés

„...Községeinkben igen kicsi a belső telek, ámbar azért abban is helyet talál a legtöbbször egy kis kert, gondosan elkerítve... Vetemény, palánta, virágok vannak benne vegyesen.”³⁶

A kerti művelés szerszámanyaga kiegészítésre szorul. Sok ötletes, házi készítésű kis szerszám került múzeumunkba, amit kizárólag a kertművelés számára csináltak: kézi húzású *rögtörő henger*, *sima* és *szöges* változatban, *kiskapák*, *gereblyék*, *sorhúzó*, *ágyat jelző táblácskák*, *palántáló edények*, *fagyharangok*, *ültetvényező fácskák* stb.

A konyha- és virágkertészettel kapcsolatos problémákat néprajzos egyedül nem tudja megoldani. A támogatást más szakoktól várjuk: pl. kertészeti főiskolások számára szép diplomamunka téma a konyhakertek és virágoskertek kialakítását, természetett növényeink korszakonként változó divatját felderíteni.

II. Szőlőművelés

Bakonyi Múzeum:	109 db
Balatoni Múzeum:	185 db
Pápai Múzeum:	2 db

A szőlő fontos szerepet játszik a megye mezőgazdaságában. Eszközkészlete gazdag, változatos.

A szőlő talaját *ásóval* lazították. *Bujtókapa*val ássák a bujtandó vessző árkát és gödrét. *Csákánnyal* fúrták korábban a lyukat, később laza talajokban ehelyett *szálvasat* alkalmaztak. Kapálására nagyméretű, *szélesfejtű kapát* használtak. *Metsző-késsel* metszették a tőkét. A szőlőfajták és a művelésmód megváltoztatásával újabbban *metszőállóval* dolgoznak a metsző-késből *bujtókés* lett³⁷ A filoxera pusztítása után a szőlőket *permetezték*. A permetező edényeknek nagyon sok változatát használták.

Szüret előtt a *kártevők ellen* kereplőket, madárrijesztőket állítottak fel a szőlőkbe. Jégverés ellen viharágyúval löttek, szemverés ellen lókoponyát állítottak a szőlőbe.³⁸

A szüret társasmunka. Sok tárgyat használnak ilyenkor: a szüretelőket kisebb-nagyobb vesszőkosarakba, edényekbe gyűjtik a szőlőt, amit korábban *csöbörben*, újabbban *puttonyban* visznek a présházba, ahol először a nagyobb szőlősgazdáknál *szőlődarálóval* ledarálják, másutt *kádban megmuskolják és tapossák*. Korábban zsákokba töltve is tiporták a szőlőt. A must *bocskába* folyik. Tiprás után préselik a szőlőt. Vidékünkön a *nagy fa préseket* használták elsősorban. A mustot vesszőből font *mustszűrőn* öntik át, majd *tőtikén* keresztül eresztik a hordóba. A pincében az *ászkofán* sorakoznak a különböző nagyságú hordók. Még találni helyenként faabroncsos hordókat is. A hordóhoz tartozik: hordóemelő rézsó, a csinező, a dongaverő fakalapács, a bormérő pálca, a kotyogó. Nagyobb hordók mellé járult a hordólétra.³⁹

A szürethez tartozik a vassperpenyő, a lábas, nyársak, bográcsok, korsók, csutorák, kulacsok.

Szőlészeti gyűjteményünk viszonylag gazdag, de mégsem teljes. Nem is lesz teljes mindaddig, amíg a Balaton mentén nem vásárolunk meg egy-két műemlék pincét, ahol eredetiben őrizhetnénk meg a szőlővel kapcsolatos összes tárgyat, berendezést, a présház melletti szobával együtt, ahol megtaláljuk mindazokat a tárgyakat, amelyek a falusi otthonban feleslegessé váltak. (Régi bútorok, primitív ülőalkalmatosságok, zsombék, székek stb.) Keszthely környéke bővelkedik szebbnél-szebb pincékben, idegenforgalmi szempontból is előnyös helyen fekszik. Feltétlenül javasoljuk egy vagy két pince megvásárlását szabadtéri néprajzi múzeum céljaira.

Gyümölcsfákat általában a szőlőbe telepítettek. *Ápolásukra* nem sok gondot fordítottak. Néhány ágvágó fűrész, hernyózóvas — a többi a madarakra bízta. Gyümölcszedésre gyümölcszedőt, ágbehúzó kampót, néhol gyümölcszedő széket használtak. A gyümölcsöt részben fasúlyokkal összetörrik, kádban tárolják és pálinkát főznek belőle, részben megaszalják. Elsősorban szilvát, földarabolt almát és körtét *aszaltak* kemencében, vagy aszalókasokban. Az aszalt gyümölcsöt szalmakosarakban tárolják.

A *pálinkafőzés* törkölyből és gyümölcsből szokásos. Pálinkafőzés a présházban, vagy mellette felállított kis házakban történik. Pálinkát réz vagy vasfazekakban főznek, sajtárt, csövet, hordót használnak hozzá. Bár régóta tiltott foglalkozás, de gyűjteményeinket ma is ki lehet egészíteni a hegyekben talált ötletes pálinkafőzőkkel. A pincemúzeum mellett jól elérhető az aszaló és a pálinkafőzőkunyó is.

III. Állattartás

Bakonyi Múzeum:	226 db
Balatoni Múzeum:	391 db
Pápai Múzeum:	17 db

A népi állattartásban megkülönböztetünk rideg, félszilaj és istállózó állattartást.

Az állattartás a múlt század óta a gazdálkodási rendszer megváltoztatásával együtt változott. Régi fajok tűntek el, helyükbe újak jöttek.

Legeltető állattartás

A Bakonyban a múlt században legnagyobb mérvű volt a *sértéstartás*. A makkos erdők biztosították az állatok táplálékát. A Bakony híres tájfajtája a bakonyi disznó volt.

Az erdőség kevés legelőt biztosított a *szarvasmarháknak*, ezért kevesebbet tartottak belőle. A Balaton mentén fordított volt a helyzet: kevesebb a sertés, több a szarvasmarha.

Az állatokat pásztorok őrizték. A Bakonyban kerítés, fészer, akol készült az állatok védelmére, mellette volt a pásztor kunyhója. Az állatokat kora tavasztól késő őszig tartották kint, ekkor a pásztor a rovás alapján számolt el róluk.

Juhot elsősorban az uradalmak tartották, bár kisebb mértékben a kisgazdák is.

Kecske szintén elég jelentős volt korábban, a legelőre adott marha helyett biztosította a tejellátást. Később törvény tiltotta tartását.

Lovat főleg az uradalmakban használtak. A parasztgazdaságok csak 1—2 lovat tartottak igazás, fuvar, nyomtatás céljára. A rideg állatok itatása nagy gondot jelentett. Ahol nem volt természetes forrás, ott kutakat, gödröket ástak (bodonkutak), és abban gyűjtötték össze az esővizet.

A pásztor őrző eszközei: attól függtek, milyen állatot őrzött. A gulyás furkósbottal járt, a juhásznak kampója, a kanásznak a múlt században baltája, most karikása van, és őszszel hosszú póznája, amivel a vadgyümölcsöt veri az állatok számára.

A pásztor oldalán a *tarisznyában* vannak a tűzszerszámok, és az állatok gyógyításához *szükséges kések*, valamint a *faragóeszközök*. A pásztor látja el az állatokat a megfelelő jeggyel. Ez lehet bélyeg, lehet az állat fülen vágott jel, vagy pl. a bárányoknál fából faragott *bárányjel*. A kóbor állatok nyakára *kolompot* tettek, a kutya nyakára *köllöncöt*, örvet, a lovak lábát *megbéklyózták*.

Gyűjteményeink egyik legértékesebb részét képviselik a pásztorrággal kapcsolatos tárgyak, különösen a *pásztorfaragások*: tükrösök, tartóedények, botok, kampók é. i. t. Gyűjteményeinkben elsősorban nem a díszes faragásokra kell gondot fordítanunk, bár az új *pásztorművészetet* is kell gyűjtenünk, hanem azokra a darabokra, amelyek közvetlenül az őrzést segítették: póznákra, lombvágó baltákra, tarisznyákra, bodonkutakra és az állatgyógyító eszközökre.

Istállózó állattartás

A tagosítás végképpen pontot tett a nagyméretű legeltető állattartásra. Ezért írta Jankó János a század elején: „az állattenyésztés... ma már mint önálló foglalkozás egyáltalán nem szerepel, hanem tisztán a földművelés keretében csak a gazdálkodás szükségleteire korlátozva újí az azt”⁴¹

Megváltoztak az állatfajok, ezáltal tartásmódjuk is. Legeltetés helyett takarmányozással biztosították az állat létfenntartását, ezáltal egyenletessé tették erőnlétét, és jobban ki tudják használni munkaerőjét.

A múlt század vége óta az állattartásban a szarvasmarha a legfontosabb és legnagyobb számú. Utána a sertés következik. Ló és juh jóval kevesebb.

Az istállózó állattartás kellékei — szemben a legeltető állattartással — múzeumi gyűjteményeinkben egyáltalán nincsenek. Legsürgősebb feladataink között szerepel egy-egy istálló-belső teljes felgyűjtése.

A bakonybéli szabadtéri néprajzi múzeumban teljesen üres istálló van. Berendezésével gyarapodnék a múzeum gyűjteménye, és a kiállítása is. *Az istálló tartozékai*: jászolok (esetleg fellelhető még bodonjászol), saroglyák, trágyahányó villák és kapcsok, istállóseprők.

Az *etetéshez* szecskát készítenek, így szecskavágók, repavágók, keverőládák szükségesek.

Itatáshoz vödör, csöbröt használnak. Fejéshez fejőszéket, fejősjárt.

Istállólámpák, kefék, vakarók, láncok, kötelek, választórudak tartoznak még az istállóbelsőhöz. De fel kell kutatni dikókat, alkalmi fekhelyeket, amik az istállóban voltak felállítva a család legénytagjai, vagy az ellést figyelő gazda számára.

Az istállóban kellene tárolni az állatgyógyító eszközöket (érvágók, körömszelők, körömvágók, borjúhúzó kötelek, szoptatást gátló palókkák, szarvidomítókat stb.).⁴²

A gazdasági udvar építményei a sertésről, a baromfiól, helyenként a galambdúc és a nyúlketrec is.

Többnyire fából készülnek, könnyen szétszedhetők és összerakhatók, s valamelyik szabadtéri múzeum udvarán felállíthatók. Berendezésük egyszerű: vályúk, tyúkülő, kis létra.

E tárgyhoz csoportosítjuk az etető edényeket: moslékos sájtár, moslékkeverőfa, véka, kosarak, itatóvályúk.

IV. Méhészet

Bakonyi Múzeum 5 db

Balatoni Múzeum: 11 db

Pápai Múzeum: 2 db

A méh a falusi portának haszna miatt tartott rovára. Gondozásukra nem fordítottak különösebb gondot, kivéve a legutóbbi évtizedeket. Szokás volt rajzaskor méhet fogni, vagy erdőből fatörzssel együtt hazahozni a vadméheket.

A falusi méhesek általában fából készültek. Némelyiknek csak teteje van, némelyiknek oldalát is építettek, de szabad ég alatt is tárolnak kaptárokat. Korábban fából vajt ún. köpükben tartották méheiket. Leggyakoribb a szalmából vagy újabban gyékényből font méhkas, amit egyesek sárral betapasztanak. De használják a négyszögű deszka kaptárokat is, melyeket helyenként emberalakú faragással is díszítettek.

Gyűjteményeinkben vannak kasok és kaptárok, de a mézpörgetés és felhasználás eszközei hiányoznak a méhésztől. Ezért gyűjteményünket ki kell egészítenünk: mézpörgetővel, lépekkel, méztartó bódónokkal, és méhest is fel kell állítani a szabadtéri múzeumok telkén.⁴³

V. Közlekedés, teherhordás, nagyméretű szállítóeszközök

Bakonyi Múzeum 4 db

Balatoni Múzeum: 1 db

Pápai Múzeum —

Hogy a múzeumok raktárhiánnyal küszködnek, ez közismert tény. De különösen felvetődik a probléma abban az esetben, amikor nagy tárgyakat kellene sorozatosan tárolni. E nagyon is szorongató helyzet az oka annak, hogy gyűjteményeink alig rendelkeznek nagyméretű szállítóeszközökkel.

A Bakonyi Múzeumnak most már nagyobb lehetőségei vannak a gyűjtésre, mert e tárgyak elhelyezése az eddig létesített szabadtéri néprajzi múzeumok pajtáiban megoldható. De a Balatoni Múzeum helyzete továbbra sem javul. Pedig, ha számbavesszük a minimálisra csökkent állati teherhordás jelenlegi helyzetét, világossá válik, hogy a szállítóeszközök is hamarosan szétvágásra, tűzre kerülnek.

Veszprém megye természeti képe változatos. Ennek megfelelően a szállítóeszközök használata módja és kihasználtságának mértéke is. A Bakony magasabb fekvésű falvaiban nagyobb szerep jut a szánkónak, mint a megye laposabb tájain.

A megye területén a szállítóeszközök formája, szerkezete — kisebb eltéréseket figyelmen kívül hagyva — megegyezik. A kocsihoz és a szekérhez egyaránt 2 oldal tartozik: egy rövid és egy hosszúoldal. Rövid oldalakat alkalmaznak apróbb termények (burgonya, kukorica, répa) hordásakor, ilyenkor még vendégoldallal, oldalmagasító deszkával is növelik az oldalak befogadó képességét. Hosszú oldallal szállítják a szalmaszalmát és a gabonát.

A kocsit is, szekeret is használják „pörén”, oldalak nélkül, elsősorban farönkök szállításakor.

A kocsi és szekér fékezési, valamint a terheket rögzítő megoldásaiban kisebb-nagyobb eltérések adódnak. Pl. A megye egyes területein a gabona és szénaragományt nyomórúddal, kötéllel, másutt nyomórúddal, csigás megoldással rögzítik, de akad hely, ahol ketrecszerű vendégoldalt szerelnek fel, és ezáltal rögzítik a rakományt, esetleg köteleket vetnek át a szénán vagy szalmán.⁴⁴

A kocsi és szekér már régóta vastengelyes, csak elvéve akad fatengelyes.⁴⁵

A szánkók csaknem kivétel nélkül lóvontatásúak. Különösen Veszprém és Pápa környékén találhatók nagy számban.

A szánkók személy- és teherszállításra egyaránt alkalmasak voltak.⁴⁶

A kocsi, szekér, szánkó tartozéka az ún. kas, ami vesszőből font padszerű ülőalkalmatosság. Hosszabb utakon használták. Rövidebb utakra egyszerű ülésdeszkát fektettek a két oldal közé. A kocsihoz tartozott a névtábla és a kocsilámpa is.

A fogatolás szerszámkészlete

Bakonyi Múzeum: —

Balatoni Múzeum: 6 db

Pápai Múzeum: —

A fogatolás szerszámkészlete is gazdag, de gyűjteményeink hiányosak. Nincs lószerszámunk, illetve nem teljes. A régen általánosan használt fanyergekből a Bakonyi Múzeum egyet őriz, a Balatoni Múzeum egyet sem. Tehén és ökörfogatolást néhány járom képviseli, de korántsem kielégítő mennyiségben. Nincs madzag-gyeplő, amivel a fogatolásra kényszerített állatokat kormányozták. Az egyes jármokot nagyon szegény emberek nemcsak a könnyű töltőke húzására használták, hanem a szekérhúzást is egyetlen tehenükkel oldották meg.

Az állatok száját drótból vagy korábban kovácsolt vasból, esetleg vesszőből készített szájkosárral fedték be, hogy megakadályozzák az állatok kártevését, munka közbeni legelését. Ugyancsak figyelmet kell fordítani az egyes munkákhoz használt jármok szélességére! Az extra méretű jármokot kölcsön is szokták kérni, mert kevés gazdának volt belőle. Általában csak 1 db, a szekérhúzáshoz szükséges járom volt egy-egy gazda tulajdonában.

A téli közlekedés megkönnyítésére nemcsak a lovakat, hanem helyenként a szarvasmarhákat is patkolták.

A fogatoláshoz tartoztak az állatok irányítását, ösztönzését szolgáló ostorok, botok, korbácsok Gyűjtésükről nem szabad megfeledkezni.

Az emberi teherhordás

Bakonyi Múzeum: 35 db

Balatoni Múzeum: 30 db

Pápai Múzeum: —

Megyeszerte általános a nők körében a fejehordás, a „terezés”. Kosarakat, batyukat visznek fejen, alája fejtekercset tesznek.

Vállon tarisznyákat, rudakat, hátos kosarakat, batyukat, rőzsehordó rámat, kézben vagy kézzel pedig kifogyhatatlan a vinni és húzni való: Kiskocsik, szánkók, talicskák, é. i. t. mind e tárgykörbe tartoznak, és a mindennapi élet óránként szükséges kellékei. Gyűjteményeink az itt felsorolt változatoknak igen-igen kis hányadát őrzik. Kiegészítésre, sok új tárgy szerzésére van szükség.⁴⁷

VI. Gyűjtögetés, zsákmányolás

Bakonyi Múzeum: 5 db

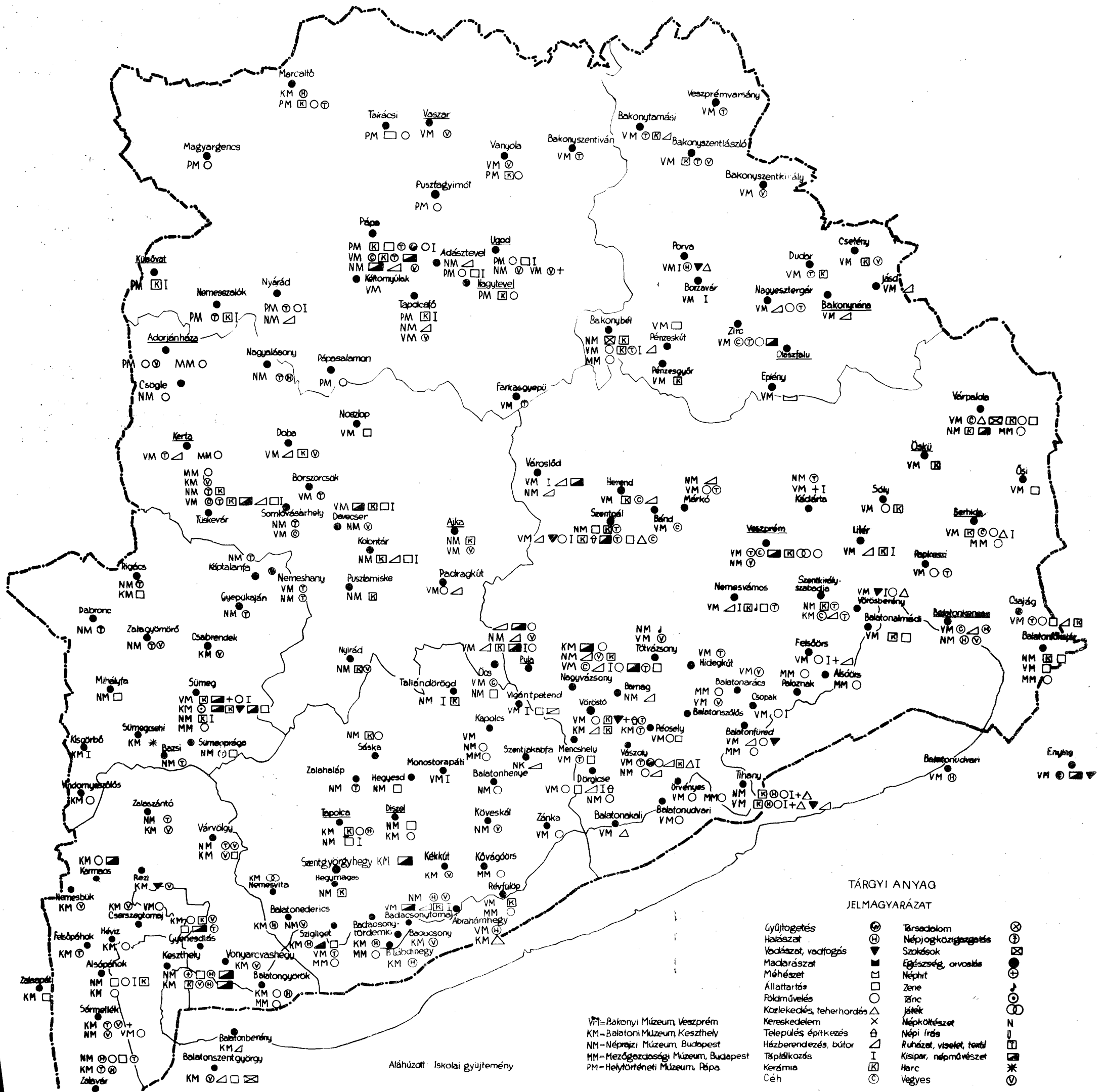
Balatoni Múzeum: 20 db

Pápai Múzeum: —

A termelő gazdálkodás mellett is él a környezet adta lehetőségek kihasználásával a falusi ember, tehát gyűjtöget.

Ásványok, kőzetek

A Balatoni Múzeum gyűjteményében szerepel egy hiányos aranymosó felszerelés, azonban ez nem környékünkről származik, hanem a Mura mellékéről. Mészégetés a Bakonyban Lókút, Rátót környékén volt. A XIX. században tulajdonképpen végetért a mészégetés virágkora, de előfordult, hogy a bakonyi ember saját szükségletére még az 1940-es években is égetett meszet.⁴⁸ Ajánlatos lenne Bakonybélben, a szabadtéri múzeum nagy telkén felállítani a mészégető kemencét, a mészégető kunyhójával együtt.

TÁRGYI ANYAG
JELMAGYARÁZAT

Gyűjtögetés	⊕	Társadalom	⊗
Halászat	⊕	Népjogközigazgatás	⊕
Vadászat, vadfogás	⊕	Szakások	⊗
Madarászat	⊕	Egészség, orvoslás	⊕
Méhészet	⊕	Néprít	⊕
Állattartás	⊕	Zene	⊕
Földművelés	⊕	Tánc	⊕
Közlekedés, teherhordás	⊕	Játék	⊕
Kereskedelem	⊕	Népköltészet	⊕
Település építkezés	⊕	Népi írás	⊕
Házberendezés, bútór	⊕	Ruházat, viselet, textil	⊕
Táplálkozás	⊕	Kisipar, népművészet	⊕
Kerámia	⊕	Harc	⊕
Céh	⊕	Vegyes	⊕

VI=Balonyi Múzeum, Veszprém
 KM=Balatoni Múzeum, Keszthely
 NM=Néprajzi Múzeum, Budapest
 MM=Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
 PM=Helytörténeti Múzeum, Pápa

Aláhúzott: Iskolai gyűjtemény

Kőfaragás

A megyében szinte mindenütt folytatták. Malomköveket, őrlőköveket, kaszaköveket faragtak. Sajnos, egyetlen tárgyát — sem készítő eszközt, sem termékét — nem gyűjtöttünk, és gyűjteményeinkben nem is szerepelnek.

Mocsári környezet

A Kis-Balaton korábban a *pákásznak* biztosított jó gyűjtőhelyet.⁴⁹ Sajnos, a Balatoni Múzeum csak egyetlen csikvarsát őriz, a pákász többi eszköze (a vesszőkosarak, kéregedények, rácsák stb. nincsenek birtokunkban).

A Balaton partjain termő *nádat tolokaszával* és *gyalázkával* aratják. Az aratáshoz *faklumpát* húznak, hogy megvédjék lábbelijüket a nádtorzástól. Vagy a csizmatalpra *jégpatkót* kötnek, hogy biztonságosabban mozoghassanak a jégen. A dróttal vagy zsúppal bekötött kéküket *szánkóval* húzzák a partra. Gyűjteményünkben a nádatarítás eszközei együtt vannak. A *gyékényt* sarlóval szedik. Belőle lábtörőket, szatyrokat, melegítő éjjeliőr csizmákat készítenek, sőt exportra is szállítják. (L. kis-balatoni vöröstövű sást Olaszországba viszik.)

Keszthely környéki falvak pincéiben ült- és fekvőhely gyanánt használják a *zombékokat*, amelyeket mocsaras tavakról, rossz kaszákkal vágnak. Gyűjteményünkben egy-egy tárgy szerepel. A gyűjteményt folyamatosan gyarapítani kell.

Tőzeg

A Balaton kiszáradt, eltözegeedett területein intenzív gépi tőzegttermelés folyik. Korábban ezt a környékbeli lakosság végezte saját szükségleteinek kielégítésére. Eszközei: tőzegtiszító, tőzeglappát. Gyűjteményünkben pár darab szerepel belőlük.

A rét haszna elsősorban a fű, a széna, amit az állatok takarmányozására fordítanak. Szerszámkészletéről korábban beszéltünk. A rét haszna még a fűszer és gyógynövény.⁵⁰

Nem vállalkozhatom ezek felsorolására, mert meghaladja e terv célkitűzéseit. A gyűjtésre használt eszközökről másutt már szó esett (kapák, sarlók, ásók, kaszakések).

Az erdő haszna

Megyénk erdőben leggazdagabb területe a Bakony, de azért kisebb-nagyobb foltokban mindenütt van erdő.

Az erdő legnagyobb haszna a *fa*. Tüzelőfát, épületfát, szerszámfát ad a falunak. Korábban (Bél Mátyás idejében) a faizás a bakonyi ember egyik fontos kereseti forrása volt.

Gazdasági eszközöket faragnak több helyen, de valószínű, hogy a specializálódott fafaragást a telepese németek és szlovákok honosították meg. Vannak talpfaragó, talicskács, lapátos, vellás, gereblyés é. i. t. falvak.

A faragás eszközei: különféle méretű fűrészek, fejszék, balták, vésők, kalapácsok, hajlító rámpák, faragószékek é. i. t. Számuk oly sok és változatos, hogy teljes felsorolásukra itt nem vállalkozhatunk.

Régen az erdőben tanyáztak állandóan, később csak tavasztól őszig. A faragás századunkban ipari méreteket öltött. A Bakony legnagyobb faragóközpontja Bakonybél volt.⁵¹ A bakonyi fafaragás eszközanyagát és termékeit a bakonybéli múzeum fészterében kell kiállítani.

Szénégetés

Szintén a Bakonyban folyt nagy mértékben. Elsősorban a nemzetiségek foglalkozása volt, de később magyarok is átvették, különösen a kovácsok.

A szénégetők az erdőben laktak, vigyázták a tüzet. Ajánlatos lenne szénégető boksát is felállítani Bakonybélben, mellé helyezni a szénégető kunyhóját, felszerelésével együtt. Így egymás mellett láthatnánk a szén- és mészégetés módozatait.

Korábban jelentős volt a *hamuszírfőzés*, de a XIX. század közepétől kihalt.

A falusi ember erdőből szerzi be a *kosárkötés*, az *ágseprű*, a ház körül szükséges szerszámfák anyagát. Eladásra gyűjtötte a taplót, a gubacsot, korábban a szömörécet.

A gombákat szárítva vagy frissen szedve értékesítik. A vadgyümölcsökből ecetet készítenek, vagy fűszerként használják, esetleg pálinkát főznek belőlük (boróka), vagy frissen fogyasztják, de lekvárt is főznek (csipkebogyó).

A falevelet alomként gyűjtik.

Ismét nem bocsátkozhatom részletes felsorolásra. A gombák és vadnövénnyek gyűjtögetését, pontos meghatározását növénytanos kolléga segítségével lehet megoldani biztos és megnyugtató módon. A jövőben számíthatunk biológusok közreműködésére, és az a kívánságunk, hogy készítsenek olyan növénytan gyűjteményt, aminek segítségével a néprajzos későbbi munkáját megkönnyítik.

VII. Vadászat

Bakonyi Múzeum: 39 db

Balatoni Múzeum: 30 db

Pápai Múzeum: 2 db

Megyénkben komoly hagyománya van a vadászatnak, mert a természeti adottságok megfelelőek.

Bél Mátyás, Fényes Elek, Eötvös Károly nagy erdősegekről és gazdag vadállományról írnak.

A múlt században például farkasok tanyáztak nemcsak a Bakonyban, hanem a Zala és a Balaton bozótaiban is.

Erdeinkben most élő nagyvadak: szarvas, őz, vaddisznó. Kisvadak: borz, vadmacska, sündisznó, mókus, pele, róka, nyúl, nyest, hermelin, menyét stb.

A vadászatnak több módja van: fegyveres, csapdás⁵² és nyomozó vadászat.

Tárgyi szempontból az első két móddal foglalkozunk, mert a nyomozó vadászatnak alig van tárgyi kelléke.

Fegyveres vadászat

Általában nagy vadakra használták, és engedélyhez volt kötve. A Bakonyban külön vadászfalvak voltak (pl. Szentgál, Szentantalfa). A bérlőkön kívül az orrvadászok is pusztították a vadállományt. Puskájuk szétszedhető, és kabát alá rejtethető.

A fegyveres vadászat *kellékei* a puskákon kívül: löportartók, golyóöntő minták, vadászszék, vadásztarisznya.

Gyűjteményeinkben különösen *orrvadász puskák* vannak nagy számmal, amit a hatóságok koboztak el. Kiegészítésre vár a löporkészítés, golyóöntés szerszámanyaga, és azok a vadcsalogató sípok, kürtök, amit vadászatoknál használtak.

A *csapdás, hurkos eljárásoknak* alig van egy két tárgya gyűjteményünkben, pedig gazdag változatban használták — és használják ma is — különösen az orrvadászok. Kifeszített kötelek, dróthuzalok, élőfa csapdák, szorítók változatait ismerik és használják megyénkben.⁵³

A megölt állatok húsát, bőrét, agancsát felhasználják (pl. tarisznya, lőporszaru, lakásdísz lesz belőle).

Madarászat

A falusi ember (és gyermekek) számon tartják a madárfészkeket, odúkat. Madártojást ritkán szednek, inkább a kitollasodott fiókákat ölik meg. Madarat *lépesvesszővel, kukoricacsőre helyezett lőszórhurokkal, feltámasztott szitával* fogtak. Megeszik a csókát, az örvösgalambot, a seregélyt, a fácánt, a szalonkát, kányát, a húros és fekete rigót. Egyes madarakat (rigó, mátyásmadár) kalitkában otthon tartják.⁵⁴

Sajnos, csapdák és hurkok beszerzése nagyon nehéz az ismert ok (büntetendő cselekmény) miatt. Egyetlen lehetőség adódik megcsináltatni a múzeum számára e tárgyakat.

VIII. Halászat

Bakonyi Múzeum: 27 db

Balatoni Múzeum: 664 db

Pápai Múzeum: —

A gyűjtemények közti különbséget a városok földrajzi helyzete és a múzeumok célkitűzése magyarázza.

A halászat — oklevelein tanúsága szerint — éppoly ősi foglalkozás, mint a vadászat. A halászok épp úgy céhbe tömörültek, mint egyéb mesterségek tagjai.

A Balatoni Múzeum megőrizte a keszthelyi halászok céhládáját, pontyalakú behívótábláját, artikulusait, céhkorsóját, zászlaját. A Bakonyi Múzeum pedig Tihanyban helyreállította és szabadtéri múzeumként berendezte a halászcéh házat, ahol a halászeszközök láthatók.

A balatoni halásatról Herman Ottó, Jankó János, Lukács Károly írtak, és a nagy munkákon kívül számos kisebb-nagyobb tanulmány foglalkozik e témával.⁵⁵

Nyílt vízi halászat

A Balaton halászata a múlt század második feléig elsősorban *kishalászat* volt. Múzeumaink is a kishalász eszközeit gyűjtötték össze.

A kishalász csónakja az egyfából vágjt *bödönhajó*, melyet a múlt század második felében a deszkából készült hajók váltottak fel. A nagyhalászat nehézsége, szűk méretei miatt nem tudta kihasználni. A hajó tartozéka az evező, a vízmérő edény, a horgony.

A Balatoni Múzeum bödönhajója méreteivel tűnik ki a különböző múzeumokban megőrzött bödönhajók közül. Sajnos, sem palánkos hajónk, sem ladikunk nincs, és egyelőre nem is tudjuk elhelyezni.

A *hajtóhalászat* eszköze a speciálisan balatoni szerszám, a *turbukháló*. Az *állítóhalászat*hoz eresztőhálót, *tapogató halászat*hoz borítót, *emelő halászat*hoz emelőhálót, *rekesztőhalászat*hoz nádból font vejszéket, korábban vesszőből, később hálóból készített egy vagy kétszárnyú varsákat használtak. A vejszék és a varsák helyét nyírővel, gyalázkával megtisztították, mielőtt felállították volna őket.

A kishalász szerszáma a *szigony* is, melyet napjainkig használnak, bár a múlt század második felétől szigorú tilalakkal próbálják meggátolni a vele való halászatot. A szigonyok általában kovacsoltvasból valók, köpös nyelűek, ágaik szákos végződésűek. A megfogott halat a halászok vesszőből font orsóalakú *haltartó kasokba* teszik.

A *folyami halászat* eszköze a horgászfelszerelés, a hosszúnyelű emelőháló, a hálós vagy kosaras tapogató és a borító. A *folyami halászeszköz* a rácsa.

A *nagyhalászat* szerszáma a 400—600 méteres gyalom, mely a tiszai halászat hatására terjedt el. Kezeléséhez bokorba társultak a halászok. A hálók alsó inára ölmet vagy hálónéhezéket kötöttek, felső inára parafát, gyékénypótát, hálóőröket.

Jeges halászat

A jeges halászat első leírója Bél Mátyás. A jegeshalászatot még e században is üzték, de már ritkán. Korábban a jegeshalászat volt a nagyobb hasznát hajtó. Eszközei: jégpatkó, amit a halász a csizmájára köt, szánkó, amivel a hálót és a szerszámokat húzza, jégvágó fejszék, háló, bukáló, vezérrúd, gémcse, hálózó cibék, csákllya. A jeges halászat is társas halászat.

A hálókát a partokon vagy halásztanyákon felállított *teritsfákon* szárították. A háló nagy értéket képviselt, különösen a nagyméretű háló. Minden halász értett a *hálókötéshez*: kendercérna, hálókötőtű és lapicka kellett hozzá. Olyan méretű, amilyen nagyszeműre akarta kötni a hálót.⁵⁶

A Balatoni Múzeum halászati gyűjteménye gazdag. Különösen a háló és a szigony fajták kerültek be nagy számban. A folyami halászat eszközeit kell még gyűjtenünk, azonkívül halas tarisznyákat, halfeldolgozó (hasító) késeket, halas kosarakat. Mint fentebb említettem, hely hiányában egyelőre nem tudunk újabb típusú csónakokat vásárolni, de amint megoldódik a raktárkérdés, azonnal pótoljuk a hiányokat.

IX. Település, építkezés

Bakonyi Múzeum: 62 db
Balatoni Múzeum: 124 db
Pápai Múzeum: —

A településforma, az építkezés anyaga szorosan összefügg a táj földrajzi és gazdasági adottságaival. Megyénk nagy kiterjedésű területén mindenfajta építőanyag megtalálható.

Veszprém megyében a lakosság tömörülésének három formája van: a falu, a laza szerkezetű hegyközség és a tanyák.

A *falvak szerkezete*: minél kuszább, áttekinthetlenebb utcákból, közközből áll a falu, annál korábbi településű. (L. a királyi birtokokra települt kisnemesi falvak nemzetiégi „közökbé való” települését: Szentgál, Királyszentistván, Nemesvita é. i. t.) Minél szabályosabb utcákból áll, annál későbbi. Pl. a német falvak egyutcás vagy ebből fejlődő több-utcás rendszere (Pula, Márkó). A hegyközségi település sajátos forma. A kitelepülés a XVIII—XIX. században történhetett.⁵⁷

A tanya az állattartás intenzívebbé válása következtében jött létre a XVII. század végén, és a tagosítás után ugrásszerűen növekedett a számuk.⁵⁸

Építőanyag: korábban fa, sövény, de leggyakoribb a kő. A megye belső területein a vertfal, vagyis a sárfal volt általános. A magyar és német falvak házai azonos alaprajzúak voltak: szoba—konyha—szoba—kamra—istálló s a magyar falvakban még a pajta is hozzájuk kapcsolódott. A házak *tűzelőberendezése* kettős volt: füstökonyhás és szabadkéményes. Az előbbi következménye volt a gádor, melyből minden helyiség külön bejárattal nyílt, az utóbbié pedig, hogy a szobák a konyhából nyíltak. A kismenesi házak építésmódjukban különböztek a szegényebb réteg házaitól. A szoba, kamra vagy a pince gyakran bolthajtásos volt, a gádor pedig szép boltíves.

A német házak szerkezetileg megegyeztek a magyar házak beosztásával, de a gádort egyforma téglaszlopok díszítették, nem voltak olyan hangulatosak, mint a magyaroké. A korai leírások (Fényes E.) arról tudósítanak, hogy ezek a házak tagasabbak, rendezettebbek voltak a magyarokénál.

Mind a magyar, mind a német telepések házának *tetőszerkezete* nyeregletes. Csak a vasi határ mellett és a Balatontól délre van kontyos tető. Ágasfás tetőszerkezet a megye északi részén található. A házak héjazata a Bakonyban zsúp, faszindely, zsindele, a Balaton mentén nád, a megye egyéb területein elsősorban zsúp.⁵⁹

A gazdasági udvar *melléképületei* többnyire fából készültek: sertésöl, tyúkól. Az istálló a lakóházzal egybeépült a magyaroknál és a németeknél egyaránt, és építőanyaga azonos volt a házával. A pajta a magyaroknál az istálló után következett, a németeknél pedig a ház tengelyére merőlegesen úgy, hogy az egymás mellé épített pajták falként vették körül a települést. (Márkó, Vöröstó.) A pajták anyaga kő és deszka.

A házak *kerítései* korábban deszkából, később lécből, drótból készültek.

A Bakony erdeiben felépített *kunyhókat* faágakból állították össze, s a kunyhó vázát gyeptéglával fedték. Nyáron előtte tüzeltek, télen a kunyhó csúcsán nyílást vágtak, hogy a belsejében égő tűz füstje kiszálljon. Ezek a kunyhók a szénégetők, mészégetők számára hónapokig lakást adtak. A Balaton mellett és a megye egyéb területein levő csőskunyhók sokkal kezdetlegesebbek, épp csak eső, szél ellen adnak menhelyet.

A ház felépítéséhez egy sor mesterség szükséges: kőműves, ács, tetőfedő. Ezekről majd másutt lesz szó. A házépítésben azonban nemcsak mesteremberek működnek közre, hanem specialisták is: vályogvetők, nádazók stb. eszközeiket (vályogvető forma, sárforgató villa, kapa; sulykok, nádverő tű, nádverő, kötözőrudak, sarló) gyűjtenünk kell, hogy képet kaphassunk arról a tudásanyagról és tevékenységről, amelyet a specialisták a házépítés terén kifejtettek.⁶⁰

Faluképet, egyes házakat fényképek, felmérések alapján őrizhetünk meg. Nemcsak a szerkezetre, hanem a hagyományos berendezésre is ügyelnünk kell, berajzolva az alaprajzba a bútorzat, a díszítés elhelyezését. Megyénkben folytak faluképi felmérések, és ez évben be is fejeződnek. Ha egyes falurészeket nem is tudunk megőrizni, a legjellegzetesebb házakat műemlékké nyilvánítjuk, vagy szabadtéri néprajzi múzeumot rendezünk bennük.

Veszprém megyében eddig 5 helyen van megőrzött régi ház, múzeummal berendezve. Veszprémben a Bakonyi ház,⁶¹ melyet még a harmincas években építettek fel, Nagyvásonyban,⁶² Tihanyban,⁶³ Tüskevárott, Bakonybélben. A Létesítésük azért is jelentős, mert telkükön helyet kaphat a környék számos épí-

tészeti és egyéb jellegzetessége, s ezáltal mintegy csokorba gyűjtve képet kaphatunk a környezeti építészeti és gazdasági tevékenységéről. (Pl. a Bakonybélbe tervezett komplexum). A szabadtéri néprajzi múzeumok számát növelni kell, különösen a Balaton mentén, ahol nemcsak kitűnő objektumok állnak rendelkezésünkre, hanem megfelelő idegenforgalom is.

X. Lakberendezés, bútortzat

Bakonyi Múzeum: 358 db

Balaton Múzeum: 364 db

Pápai Múzeum: 18 db

A szabadtéri néprajzi múzeumok megőrzik a lakóház ma még megfogható legrégebb állapotát. Mi is elsősorban erre hívjuk fel a figyelmet, de megemlítjük a korábbi formát is, hogy a kutató előtt világos legyen a fejlődés sorrendje.

A megye magyar és nemzetiségi lakóinak házbeosztása nagyjából egyforma volt: szoba, konyha, szoba, vagy szoba, konyha, kamra.

A *konyha*: legnagyobb részét a nagy kemence foglalta el. Néhány szék, sámlí, esetleg vizespad volt a konyha összes bútortzata.

A harmincas évek után a kemencéket kidobták, s a szoba berendezését asztalos búturokra cserélték. Így került ki a sarokpad és asztal a konyhába. Szegényebb vagy öreg emberek-nél ma is látható. Az edények nagy része a kemence tetején állt, az akasztó darabok pedig a kemence melletti és mögötti falon függtek. A kisebb használati eszközök helye a konyha falába vájt ún. vaklik volt. A falkaszlik már a későbbi állapotot tükrözik.

A *szoba* a ház legrangosabb helye. „A szoba berendezése a Balaton melléki házakban, a lakosság úgy magyar, mint német eredetű elemeinél csakis egyféle, t. i. sarkos volt, melyet csak az utóbbi időben kezd a párhuzamos berendezés felváltani és kiszorítani.”⁶⁵ A sarkos berendezése a Bakonyban és a megye egyéb területein is általános volt.

A sarokban állt a sarokpad, két szárnya közt a fiókos, láb-tartós asztal. A pad két végén 1—1 tulipános láda. A pad fölött a falra volt szerelve a tálas, melyen tányérok, kancsók voltak. A szoba hosszanti fala mellett helyezkedett el egymás végében a két ágy, előtte a székek. A konyha felőli fal mellett állt a konyhából fűthető szemeskályha. A szoba szemközti falánál állt az almáriom vagy sublót, felette a tükör.

A *németeknél* a szoba berendezéséhez tartozott a búsulószék (karosszék), és sokáig a ruhaakasztó rúd. Ez utóbbi a magyaroknál már régen a kamrába került a tálassal együtt, amelynek helyére szentképeket akasztottak.

A *kisnemesi szoba* berendezése hasonló volt az előbb felsorolt szobabelsőkhöz, legfeljebb a bútor volt értékesebb. Gyakori volt a gazdagon faragott hegedűhátas szék, sarokpad, az intarziás sublót és keményfa asztal. Helyenként a bútortzatot kiegészítette a párnázatlan kanapé.

A magyar búturok általános jellemzője megyénkben a formai szépségre való törekvés. Festett bútor alig található, legfeljebb a ládát festették.

A *németek* szekrényeket, ágyaikat tarka virágokkal festették tele, de általánosan használták a legutóbbi időkig a berakásos, intarziás asztalokat, sublótokat, sarokpadokat.

Külön figyelmet kell fordítanunk az eddigi gyűjtemésekből szinte teljesen kihagyott *gyermekbúturokra*. Bölcsők, járókák, kis székek, állószékek, asztalszékek, ágyak alkotják a gyerekek bútoraikat, melyeket részben a második szobában, részben a konyhában tartottak.

A lakás berendezéséhez tartoznak a falakat, búturokat, ablakokat díszítő tárgyak is, mint függönyök, terítő, tányérok, szentképek, fényképek, tükrök, cserepes virágok, és a világító-eszközök. A lakóház harmadik vagy negyedik helyisége a *kamra*. Itt őrizték és őrzik a tároló edényeket (bucserókat, hombárokot), az etető és itató edényeket, a nem mindennap használt konyhafelszereléseket (kenyérsütés tárgyai), a szobából kiszorult ruhaakasztórúdat, a használt csizmákat, cipőket és még nagyon sok tárgyat.⁶⁶

A Bakonyi Múzeum szabadtéri múzeumaiban magyar és nemzetiségi lakásberendezéseket őriz.

A Balaton Múzeum eddigi bútorgyűjteménye teljesen ve-

gyes. Elsősorban faragott székek vannak birtokunkban szép számmal. Gyűjteményünk gyarapítását szabadtéri néprajzi múzeum létesítésével szeretnénk megoldani.

XI. A konyhafelszerelés, táplálkozás

Bakonyi Múzeum: 337 db

Balaton Múzeum: 295 db

Pápai Múzeum: 124 db

A táplálkozás eszközei a lakás legnagyobb tömegű és legváltozatosabb részét képezik.

„A táplálkozás kutatása elválaszthatatlan a termelésünk mindenkorai szintjének ismeretétől...”⁶⁷

A *szabadtűzhely edényei* többnyire cserépből és fából készültek. Megyénkben korábban kétféle konyhatípus volt általános: füstös és szabadkéményes. A főzés mindkettőben szabad tűzön folyt. Az edények alja először keskeny, hogy a parazsat jól köréje lehessen húzni, majd szélesé válik, lábat kap, vagy vasháromlábba helyezik és alája húzzák a parazsat. A szabadtűzhely tartozéka a tűzikutya is, melyből igen változatos formákat és méreteket készítettek.

A konyhában található *kemencékben* kenyeret sütöttek és főztek is benne. A kemencében való főzés emléke a kurugla, mellyel az edényeket tolták és húzták ki-be. De a kemence funkciója elsősorban a kenyérsütés. A kemence fűtéséhez használták a szénvonót, a pemetet. A kenyérsütéshez: szitát, kovászkeverőfát, dagasztóteknőt, kovászfát, szakajtókat, sütőlapátot, kis vizesedényt, kovászvakarót. A megsült kenyeret a kamrában levő kenyértartón tárolták.

A kemencék a harmincas—negyvenes években a konyhából az udvarra, esetleg kamrába kerültek ki. Kenyeret egészen a hatvanas évek elejéig sütöttek, így ezek az eszközök még beszerezhetők. Gyűjtésük azért fontos, hogy emlékenyagukat is megőrizzük a tárgyakkal együtt. Megyénkben sokféle módja volt a kenyérsütésnek (komlós, krumplis, kukoricás stb.) s ennek emlékenyagával senki sem foglalkozott a néprajzi kutatók közül.

A *húsfeldolgozás* konyhai felszerelése meglehetősen gazdag, és ezideig nem gondoltunk rendszeres gyűjtésükre. Húsvágó deszkák, bárdok, bontókések kellenek a mindennapi konyhai használatra. A disznóöléshez pedig egy egész sorozat eszköz: ölkés, bontókés, szalonnaszéletelő, húsdaráló, bélmosó teknő vagy melencék, hurkatöltők, disznósajt prések. Ez alkalommal használják a disznófogó kapcsokat, a rendfát, a bontóasztalt, a zsírfőző üstöt, a zsírszűrő kanalat, a hús sózására használt teknőket, kádakat é. i. t.

A háztartásban korábban a *fa tárgyak* jóval nagyobb szerepet játszottak, mint ma. A kanalak, villák, mosogatódézsák, gyűrődézsák, vajkőpülő, kisebb-nagyobb méretű kádak a savanyúság eltartására, mozsarak a köleshántolásra vagy a máktörésre, krumplítörő, fűszertartó é. i. t. *Pincékben* a cserépedények mellett szívesen alkalmazták a bográcsokat, öntöttvas edényeket, nyársakat. Gyűjteményeinkben alig van belőlük.

A táplálkozás fentebb érintett tárgyai közül keveset őriznek gyűjteményeink. De nem is annyira a számszerűségben van a hiba, hanem az esetlegességben, a rendszertelenségben. A jövőben arra is gondot kell fordítanunk, hogy az egyes tárgyak mellett együttéseket, egész konyhafelszereléseket is, vagy egy-egy rész (húsfeldolgozás, kenyérsütés) tárgyait hozzuk be egy faluból, vagy egy családtól.

XII. Kerámia

Bakonyi Múzeum: 556 db

Balaton Múzeum: 628 db

Pápai Múzeum: 155 db

Sümei Múzeum: 403 db

Megyénkben a múlt században nagyon sok volt nemcsak a fazekasmester, hanem a mesterséggel foglalkozó falvak, községek száma is. Pl. Sümeg, Nemesleányfalu, Tüskévár, Veszprém, Keszthely é. i. t. Készítményeik a vásárok alkalmával messze vidékekre eljutottak. Gyűjteményeinkben szereplő kerámiákat, forma és funkciójuk szerint csoportosítjuk.⁶⁸

a) *Laposdedények*

E csoportba tartoznak a különböző méretű tálak, tányérok, tepsik, lábasserpenyők, lábasok, kalácsütők, fánksütők, szűrők, fedők. Közülük leginkább a tányérok és a fedők hiányoznak múzeumainkból.

b) *Fennálló öblödedények*

Főzőfazekak és a tárolódedények; szilke, ételhordó, ikerbögere, bödön, dohánytartó, köcsögpöplő, bögre, fali sőtartó, fűszertartó, gyertyamártó. Ezek egy része — a főzőfazekak — kívül mázatlanok, belül mázasak, a tárolódedények pedig kívül-belül mázasak, gyakran díszítettek.

E csoport már hiányosabban van gyűjteményeinkben: hiányoznak az ikerbögrék, és a fali só- és fűszertartók, nem kielégítő a bödönök száma. Gyűjtéseink alkalmával ki kell egészíteniük a hiányokat.

Vizesdedények közül a legnagyobb számban korsókat birtokolunk. Több változatuk ismert: fekete csiszolt, mázas, mázatlan földmázdízzel, és vászonkorsó. Méreteik is eltérnek. Használatuk az 50-es években szűnt meg teljesen.

Kanta (szélesszájú vizesdedény) kevés van. Vidékünkön nem volt általánosan elterjedt a használata.

Öntözőkanna cserépből — nagyon ritka. Nem használták szívesen, mert nehézkes darab. Gyűjteményeinkben is 1—1 darab van belőlük. Gyűjtésüket folytatjuk.

Borosdedényeink legszebb és legértékesebb részét képezik a kancsók. Általában domborművesek, feliratosak. Ide sorolhatjuk a céhkorsókat is, hiszen funkciójuk szerint borosdedények. A Bakonyi Múzeumnak gazdag a céhkorsó gyűjteménye van. A Balatoni Múzeum ilyen irányú anyaga 1945-ben megsemmisült, csak a Malonyay sorozatban közölt darabokról van leírásunk és fényképünk.⁶⁹

A kisebb kancsók száma nem kielégítő.

Kulcsaink közül különösen a ritka pereculacsot és hordókulacsot kell gyűjteni, mert ezekből 1—2 darabot birtokolunk csak.

Pálínkásedények a különböző formájú (könyv, hordó, figurális) butellák. Nem voltak nagy tömegben használt tárgyak. És a különleges, vagy díszes butellákat egyéni megrendelésre készítették a mesterek, ezért van rajtuk sokszor utalás a készítőre. Gyűjtésükre különös gondot kell fordítanunk, mert igen kevés van belőlük.

Különféle cseréptárgyak csoportjába általánosan azok a kerámiák tartoznak, amelyekből kevés kellett. (Kivételt képeznek a virágcserepek és a csirkeitatók.) Ilyenek: áttört díszű kerámiakosár, a különböző formájú tintatartók, virágvázák, cserépmécsesek és gyertyatartók, hamutartók, gyerekjátékok, és a legtöbbször figurális megoldású, nagyon szép és változatos szenteltvíztartók.

Mivel e tárgyak nem tömegcikk, múzeumaink gyűjteményeiben sem jelentkeznek tömegesen. A Balatoni Múzeum szenteltvíztartó gyűjteménye nagyon gazdag volt, de 1945-ben az is elpusztult, így csak néhány szép darab maradt.⁷⁰

Gyűjtésüket folyamatosan végezzük. Bárhol bukkanunk egy-egy darabra, mindig meg kell vásárolnunk.

c) *Kályhás munkák*

A bögrealakú kályhaszem (mázatlan, kemenceépítésre is használták), a mázas kályhafiók (szemeskályhaszem), a díszes kivitelű kályhacsempe, kályhapárkány és kályhagomb vagy egyéb díszítő elem (pl. kakas stb.).

A kályhás mesterség ma is funkcionál, bár egyre kisebb jelentőségű. Múzeumaink feladata, hogy a gyűjtőterületükön előforduló kályhák típusait (szemeskályha mázas, mázatlan stb.) összeszedjék, és ha lehet, fel is állítsák. A szabadtéri múzeumokban vannak ilyen kályhák. A Balatoni Múzeum rendelkezik kályhás gipsz minta anyaggal, és kályhaszemekkel.

XIII. Ruházat, viselet, textil

Bakonyi Múzeum: 558 db
Balatoni Múzeum: 341 db
Pápai Múzeum: 17 db

Veszprém megye viseletéről múlt századi rajzok, útleírások, fényképek, tanulmányok tudósítanak.

A szegény nép, az „adózó”, a múlt század első felében önellátók voltak. Ruházatuk ennek megfelelően elsősorban vászonholmi és bőr volt, s csak az ünneplő öltözkűk volt bolti áru.

A múlt századi leírások alapján a megye viseleti képe nagyjából azonos volt. *A férfiak* hétköznapi viselete: rövidderékú vászoning, bő rojtos szárú vászongatyá, nagykarimás kalap. Télen két gatyát húztak egymás fölé, s a nyári bocskort csizmával váltották fel. Ünneplő öltözetük inkább csak a vagyonosabb embereknek volt: sötétkék nadrág és dolmány, posztóbol. (Fényes E. 1836) Felsőruhaként szűr, ködmön, bunda szolgált, és a hidegben báránybőr kucsma.

A nők viselete változatosabb: megyszerte alsó és felsőruhaként is hordták a paraszt nők a vászonpéntőt, mely korábban hosszabb volt, és rövidderékú ing járult hozzá. De helyenként péntő helyett a hosszú vászoninget viselték. Több szoknyát viseltek egymás fölött. Mellükön kendőt kötöttek keresztbe, vagy télen báránybőr ködmönt viseltek. Lábbeliük bocskor, félcipő (a vagyonosabbaknál) és télen csizma. A század második felében viseletük színesedik, rövidül és megszokszorozódik. Ekkor jönnek divatba a mind díszesebbé váló főkötők is.

A nemes viselete: sötétkék vagy világoskék posztóruha, zsinórozott. Hétköznapra szürke posztó ruha, dolmánnyal vagy kabáttal. Lábbelije csizma. A nők viselete korán polgárosult, csak egyes darabjaiban utalt a falusi viselethez. Általánosságban elmondható, hogy a nemesség viselete keverék viselet volt: félig falusi, félig városi.

A németek csak nyáron hordták vászongatyát, télen bő posztónadrágot, melyet magyar hatásra szűkre cseréltek fel a XIX. század második felében. Az ing fölött kék vagy fekete posztó pruszlikot, e fölött posztó kabátot viseltek. Télen a férfiak és nők egyaránt himzett birkabőrködmönt vettek magukra. A férfiak fején nyáron kalap, télen kucsma volt. A nők kedvelték a bő kékfestő szoknyát, a piros kendőt, a bársony félcipőt.⁷¹

A pásztorok viselete eltért a „köznép” viseletétől. Szerették a bő vászongatyát, a slingert inget, a hegyes sarkú csizmát, (de gyakran jártak bocskorban is, különösen a kanászok), a gombos dolmányt, a karikás szélű kalapot és a fekete selyem nyakraválót. Viseletükhöz tartozott a szűr, amely bő, nagy gallérú és gazdag rátétes díszű, rövid, fenekelt ujjú. Viseletét az 1824-es rendelet tiltotta meg. Öltözetüket kiegészítette a tarisznya, az őrzőszerszám, és a fokos vagy a buzogány.

A fenti rövid összefoglalás a múlt század első és második felére érvényes. Ma már az egész megye polgárosult öltözetben jár, csak egyes falvak (Sármellék, Zalavár) őriztek meg egy-két jellegzetes ruházati darabot, pl. gyöngyöskontyot, sokszoknyát, csizmát.

A vázlatos leírásból is kiderül, mennyiféle ruhadarabot, lábbelit kellene gyűjteményeinkben őrizni, hogy csak nagyjából is képet adhassunk a korábbi viseletről. Gyűjteményeink azonban igen szegények. Veszprémben egy-két szűr, tarisznya képviseli a pásztorviseletet, Keszthelyen csupán egy kalap, fokosok és buzogányok. A nemesi viseletből semmit sem őriztünk meg. A parasztnép viseletét gyűjtöttük leginkább: vászongatyákat, ünneplő himzett és sima hétköznapi ingeket. Női viseleti darabjaink újabb gyűjtésűek. Lábbeli gyűjteményünk egyedül bocskorban gazdag, de csizmaink, félcipőink, gombos cipőink nincsenek, vagy kevés számban.

Külön kell szólnom az alsóruhák elenyészően csekély számáról, gyermekruhák, és a népi ékszerek hiányáról. Viseleti gyűjteményeinket minél előbb pótolnunk kell, mégpedig úgy, hogy képet kaphassunk a falu társadalmi rétegződéséről is. E gyűjteménycsoport kiegészítése, illetve kialakítása a 10 éves terv egyik legfontosabb feladata.

Textil

Az egész megye területén általánosan termelték a kendert, amit az asszonyok fonalként feldolgoztak, a takácsok pedig megszöttek.

A parasztagazdaság sok vásznt igényel. Emiatt folyt még

a hatvanas években is több helyen kendertermelés. Kellott a ponyva, zsák, szalmazsák, lepedő.

A legtöbbet használt vászonholmi az ágyruha, a törülköző (a viseleti darabokról az előbb már szóltunk). Ezekből készült a legtöbb. A hozomány ékessége viszont a *hímes szőttes* volt, amely anyáról lányra és unokára állandóan duzzadva öröklődött. Gyűjteményeink is legtöbbet e hímes darabokból (kosárruhák, abroszok, díszes törülközők) őriznek, bár még mindig csekély a számuk ahhoz képest, hogy mennyi változatuk van.

Legújabb gyűjtéseinkben arra törekedtünk, hogy ne csak a díszes, többnyire használaton kívüli textileket hozzuk be, hanem azokat a textileket, amelyek nem színesek, de a mindennapi élet használati tárgyai: lepedők, szalmazsákok, dunahuzatok, párnahuzatok, függönyök. E darabok a legnehezebben szerezhetőek meg.⁷²

A viselet és textil tisztítása

A vászonholmik mosását nagy szapulókádban, lúgos forrázással, majd patakban öblítéssel végezték. A ruhákat mosósulyokkal csapkodták, a megszáradt vásznat mángorlóval simították. Többfajta mángorló is van: díszesen faragott jegyajándék, egyszerű sima. Ezek a könnyű mángorlók. De használták (különösen nagygazdáknál) a nagy, kő súlyokkal ellátott görgős mángorlót is.

A felső ruha mosása és vasalása, rakásba szedése finom munka, amihez nem kellett a mángorlók.

Gyűjteményeinkben meglehetősen sok a kézi mángorló. Nagy mángorlóból egyet őrzünk. Sajnos, szapuló kádunk egyetlen darab sincs, beszerzéséről gondoskodnunk kell.⁷³

XIV. Kísipar és kismesterség

Bakonyi Múzeum:	Teljes	Részleges
Mézeskalácsos	2	1
Suszter	2	
Timár	1	
Esztergályos	1	
Kovács	1	
Rézműves	2	
Ács faragó	1	
Csutorás	1	1
Pintér	3	1
Kádár	1	1
Fazekas		1
Csizmadia		1
Balatoni Múzeum:		
Ács	1	
Mézeskalácsos	1	
Takács	1	
Kötélverő		1
Kályhás		1
Fésűs	1	
Fazekas		1
Kosárkötő	1	
Szalmafonó	1	
Nádázó		1
Kenderfeldolgozó	1	
Pápai Múzeum:		
Rézműves	1	
Kötélverő		1
Reszelő vágó	1	
Kádár		1
Kenderfeldolgozó	1	

A számtalan kismesterség közül a néprajzot elsősorban azok a mesterségek érdeklik, melyek a parasztság legfontosabb szükségleteit elégítik ki.⁷⁴

Nem vállalkozhatunk arra, hogy számba vegyük az összes mesterséget, csak néhányat emelünk ki, amelyek különösen fontosak vagy általánosan elterjedtek voltak Veszprém megyében.

Kovácsmesterség: szinte minden faluban volt kovácsműhely. Ma elvéve akad itt-ott. Korábban a kovács készítette a gazdasági eszközöket, a kocsi és szekér vasalásait, a lópatkolást. De ezen kívül nagyon sok kovács értett az emberek és állatok gyógyításához is. Egyetlen kovácsműhelyt gyűjtőtünk az egész megye területéről. Nagyvázszyban a szabadtéri múzeum udvarán van a rézműves műhely. A jövőben módot kell találnunk arra, hogy a régi falu jellegzetes épületét, a kovácsműhelyt is be tudjuk mutatni úgy, mint a rézműves műhelyt.

Takácsmesterség: megyeszerte elterjedt és fontos foglalkozás. Virágkora a múlt században volt, a paraszti önellátás idején. E században a háborús időszakok szükség megoldásként került előtérbe. Kétlaki mesterségnek számít, mert a takács mesterségéből sohasem tudta eltartani családját. Nyáron részes munkát vállalt. Keszthelyen egy takácsműhely van, Nagyvázszyban pedig a szabadtéri múzeumban működés közben szemlélheti a látogató a szövést és a szőtteket meg is vásárolhatja.

Fazekasmesterség: a múlt században még egész fazekas falvak működtek megyénkben. Ma csak egyes mesterek dolgoznak. Gyűjteményeinkből hiányzik a teljes fazekas és kályhás eszközkészlet. Nagyon sürgősen pótolnunk kell ezt a hiányt. Sűmeg egyik legjelentősebb fazekasközpont volt. Múzeumban a néprajzi kiállítás évről évre halasztódik. Kiváló lehetőséget nyújtana a fazekasmesterség eszközeinek és az általuk készített edényeknek bemutatására, egyben érzékeltetné a formakincs változását is.

Malomipar: megyeszerte a kis patakok, erek mellett sorokoztak egymás után a vízimalmok. Ma alig működik egy-kettő, azok is megváltozott funkcióval, darálóvá átalakítva. Némelyik romos állapotban megőrizte eredeti berendezését. A Műszaki Emlékeket Nyilvántartó Csoport figyelmét felhívjuk a kapolcsi romos malomra, amelynek helyreállítását javasoltuk. Forgalmas út mentén fekszik, festői természeti környezetben, idegenforgalmi szempontból is hasznos lenne helyreállítása.

Lábbelikészítők: összefoglaló néven említjük a csizmadia, suszter, foltozóvarga, kaptafakészítő stb. mesterségeket. Megyénkben még a század első évtizedeiben is virágzó mesterség volt. Egy-egy híres csizmadia vagy suszter egész környéket ellátott lábbelivel. A viselet legrangosabb jelzője a lábbeli. Csizmát cselédsorú nő nem is viselhetett.

Múzeumi gyűjteményeinkből hiányoznak a teljes műhelyegységek. Feltétlenül be kell szereznünk a vásároláshoz szükséges tárgyakat (ládák, sátor vagy kirakodó asztal). A kaptafafaragók szerszámait és mintáit szintén gyűjtenünk kell, ha teljessé akarjuk tenni lábbelikészítő anyagunkat. Korábban a mester maga faragta a kaptafákat, csak később vált külön a két mesterség.

A fafaragással kapcsolatos a *csutorás mesterség*, mely a Bakony jellegzetes foglalkozása. Ma már csak egyetlen öreg mester dolgozik. Műhelyegységet a még megfogható tudásanyagával együtt meg kell vásárolnunk.

Háziipar

Kosárfonás: megyeszerte általános. Téli foglalkozás, vagy a csökkent munkaképességűek kenyérkeresete. Eszközkészlete kevés (alacsony pad, néhány ár, tű, éles kések), házilag bárki előállíthatja. A kosárfonók gyakran egyszemélyben *seprőkötők és szalmafonók* is, bár külön foglalkozásként is űzik. Eszközök szintén egyszerűek (börgyűrű, fa árak, átfűző tűk). Áruikat (kosarak, bucsérok, szakajtók, ág- és ciroksöprűk é. i. t.) vásárokon és szekerezve árusították.

Múzeumaik közül Keszthelyen van kosárkötő és szalmafonó anyag.⁷⁵

Vegyés

Népi orvoslás: tárgykészlete hiányzik annak ellenére, hogy napjainkban is él a házi gyógyítás számtalan módja. Még a közelmúltban lehetett hallani a köpölyözőkről, akik vért vettek, eret vágtak, kinövéseket operáltak stb. A népi orvoslás leggazdagabb tárháza a természet, a növények. A használt

gyógynövények herbáriumba helyezése már csak azért is nagyfontosságú lenne, mert ilyen jellegű gyűjteményt nem őriznek múzeumaink, és megkönnyítené a gyógynövénykutatást.

XV. A vallásos élet tárgyi emlékei

Bakonyi Múzeum: 76 db
Balatoni Múzeum: 33 db
Pápai Múzeum: —

Veszprém megye felekezeti megoszlása szerint: katolikus és protestáns. Az utóbbiak száma jóval kevesebb.

A *szobaberendezések* elárulják a felekezeti hovatartozást. A katolikus szentképek között szerepel Szűz Mária, a falon szenteltvíztartó a rózsafüzérrel, a sublótok tetején búcsúi emlékeként Mária szobrok. A protestáns szobája falát csak Jézus és Szentháromság témájú képek díszítik.

A katolikusok a *búcsúhelyeken* az árusoktól viasz testrészeket, opfereket vásároltak, és ezeket hagyták a templomban. A Balatoni Múzeum őriz néhány opfermintát.

A népi képzelet Krisztust, Máriát és a szenteket számtalan formában formálja meg. Fafaragásokat, cserép szenteltvíztartókat, kereszteteket, türelműveget készít.

Gyűjtenünk kell ezeket a vallásos tárgyu népi készítményeket, de a gipsz vagy egyéb tömegcikk tárgyakat is, amelyek lakásukat díszítették.

A vallásos tárgyak közé tartoznak azok a *hímzett terítők*, amelyeket a templomhoz közel lakók házuk elé épített úrnapi sátrakba helyeztek, és semmi másra nem használták.

Vallásos tárgy *ponyvák*, *kéziratok* találhatóak a régi nagyformátumú imakönyvek mellett. Ezeket is gyűjtenünk kell, mert gyakran ritka és szép népi énekeket tartalmaznak.

A temetőfejfák — akár kőből, akár fából készültek — gyakran igen szép formájúak, és feliratuk sok esetben tájékoztat a halott életéről, halálának okáról é. i. t. Ha ezek a fejfák a temetőben tömegesen fordulnak elő, védelmükről, dokumentációjukról gondoskodnunk kell. (Pl. balatonudvari, keszthelyi temető.) Az egyes, elhagyott, ledőltek köveket pedig be kell szállítani a múzeumok kőtárába.

Az értékes vagy más szempontból érdekes útszéli kereszteteket, haranglábakat is védenünk kell. Jellegzetessé teszik a faluképet. Védelmüket úgy tudnánk fokozottan biztosítani, hogy egy-egy szabadtéri múzeumhoz vezető út mentén állítanánk fel, s ezáltal biztosíthatnánk számukra eredeti funkciójukat, illetve környezetüket.

XVI. Zene

Bakonyi Múzeum: 8 db
Balatoni Múzeum: 14 db
Pápai Múzeum: 1 db

A hangszerek divatja időről időre változott. (Pl. korábban egy-egy hangszer általánosan használt volt nemcsak a nép között, hanem az úri és katonai körökben is. Onnét kikopva végül a pásztorok kezén maradt meg szinte napjainkig. Pl. a duda.)

A legáltalánosabban elterjedt zeneszerszámok azok, amelyeket a parasztok, pásztorok maguk is el tudtak készíteni, és viszonylag egyszerűen és hamar meg lehetett tanulni rajtuk játszani. Ilyenek: a citera, furulya, duda, köcsögduda, cimbalom.

A citera szinte napjainkig megmaradt a falvakban, épp könnyű elkészítése, jó hangása miatt. A furulya (jellegzetes a dunántúli „hosszúfurugla”) korábban egyaránt a falusiak és a pásztorok hangszere volt. De már jó ideje csak pásztorhangszerré vált. A köcsögdudát a szertartásszerű szokások (regölés) alkalmával használják már csak. A cimbalom pedig a cigányzenekarok jellegzetes szerszáma lett.

Múzeumaink furulyákat, dudákat, citerákat őriznek. A kisebb sípok (pl. a kerámiából készült kakuk) közül egy-egy darabunk van csak. Népzenezeink feladata lesz ezeknek a meglévő hangszereknek zenei vizsgálata, hangmagasságának etc. felmérése.

XVII. Gyerekjáték

Bakonyi Múzeum: 11 db
Balatoni Múzeum: 33 db
Pápai Múzeum: —

A gyerekjátékok korosztályonként változnak, és rendkívül sokfélék. Ennek ellenére múzeumaink gyűjteményében csekély a játékok száma, és azok is felnőttek által készített darabok: kerámia, bútor stb. Nincsenek a gyermekek által készített kukorica, fa, rongy, szőr játékok, és vásárfiaként kapott korai gyári készítésű játékok. Hiányukat úgy kell pótolnunk, hogy a gyerekekkel elkészíttetjük azokat a játékokat, amelyekkel játszani szoktak.

XVIII. Emberi élet szertartásszerű szokásai

Bakonyi Múzeum: 36 db
Balatoni Múzeum: 375 db
Pápai Múzeum: 4 db

Íde tartoznak: a *családi élet szokásai*

a) *Születés, keresztelés, gyermekágy*: a keszthelyi múzeum újabb gyűjtéseiben szerepelnek a múlt századi és századvégi keresztelő garnitúrák. Feladataink közé tartozik, hogy felgyűjeljünk olyan tárgyra (pl. piros szalagocskák stb.), amivel védik a rontástól az anyát és a gyermeket is.

b) *Ifjúkor szokásai, lakodalom, házasság*: völegény és menyasszony ruhákat, jegykendőket, ingeket gyűjtöttünk. De hiányoznak a lakodalom egyéb kellékei: vőfélybotok, kocsit, lovat díszítő pántlikák, szalvéták, szőttesek, és a leány kelengyéje. A századelejen férjhezment asszonyoknak még többékevésbé együtt van kelengyájuk, vagy annak vászon darabjai. Különböző társadalmi rétegből származó egykorú és egy falubéli leány hozományát kell megvásárolnunk, hogy képet kaphassunk a kelengye nagyságáról és minőségéről.

c) *Halál, temetés, tor, gyász* alkalmával megváltozik a szoba külső képe (halottas lepedő, párna, gyertyák, tükörtakarók) és a viselet színe megsötétedik vagy feketévé válik. Gyűjteményeinkben vannak ép halottas lepedők, de több a hímzett, vagy szőtt lepedőszél. Kevés a halottas párna, nincsenek gyertyatartók, és kevés a tükörtakaró. A temetés szokása megváltozott, elszíntelenedett, mióta kötelező a temetői ravatalozóba vinni a halottat. A fellelhető tárgyi anyagot és a vele kapcsolatos tudnivalókat tervszerű kutatással próbáljuk múzeumainkba gyűjteni.

Jelesnapok (a naptári év szokásai). Megyénkben a *karácsonyi ünnepkör* szokásai a leggazdagabbak. Lucázás, aprószentekeles, kotyolás, Szt. István-köszöntés, betlehemezés, háromkirályok, sőt regölés is.

A Balatoni Múzeum gyűjteménye gazdag, de nem állhatunk meg a gyűjtésben. Szokásaink nagy része kihalt vagy kihalófélben van. A töredékes szövegek és a hiányos tárgyi felkészültség nagyon sokat elárulhatnak a hanyatlás módjáról.

Hiányzik: az alakoskodók öltözete. A kifordított sapkák, bundák, kardok, szakállak, bajuszok, maszkok. Enélkül egyetlen jelesnap gyűjtés sem teljes. Gyűjtésük nehéz, mert a használatban lévő ruhadarabokat fordítják ki, de mégis be kell szerezni.

A *húsvéti* pirostojások készítése napjainkig szokás minden faluban, múzeumi gyűjteményeinkben is szép számmal vannak. A Balatoni Múzeum híres tojásgyűjteményét Sági János a Malonyay Magyar Népművészet sorozat harmadik kötetében közölte is.

A *pünkösödésnek* és a többi jelesnap szokásoknak nincs oly gazdag tárgyi anyaga, mint a karácsonyi ünnepkör szokásainak.

A Bakonyi Múzeum rendkívül kevés tárgyat őriz, annak is 2/3-a húsvéti tojás. Munkatervében kiemelkedő helyet kell biztosítanunk a szertartásszerű szokások gyűjtésére.

A *gazdasági élettel kapcsolatos szokások* (szüret, disznótor, fonó, fosztó, aratás é. i. t.). Tárgyi anyaga nem sok, inkább a hagyományanyaguk. A Balaton mellett és a megye egyéb területein, ahol bort termesztene, szokás a szüreti felvonulás, bál. Ez a szokás azonban nem régi eredetű.

Az arató ünnep a nagy uradalmakban volt szokásos. A látványos fölvonuláson vitték az aratókoszorút, az új kenyeret stb.

A fonó, fosztó alkalmak inkább a mesélésnek, éneklésnek kedveztek. Tárgyi anyaguk kevés.⁷⁶

Nyilvántartás

Mind a Bakonyi Múzeum, mind a Balatoni Múzeum néprajzi anyaga naprakész állapotban beletárolt, kartonozott, tárgyi és földrajzi mutatózással elkészült.

A Pápai Helytörténeti Múzeum néprajzi tárgyai leltározottak és kartonozottak. Hiányzik a földrajzi és tárgymutató.

A Sümegi Kisfaludy Múzeum gyűjteménye leltározott, kartonozása félig kész.

A néprajzi gyűjtemények tárgyfotózással csak részben készült el. Szeretnénk ezen minél előbb változtatni, hiszen a kutatók munkáját nagyban elősegíti a fényképpel ellátott leíró-karton.

Helytörténeti és iskolai néprajzi gyűjtemények

A múzeumokon kívül számos kisebb-nagyobb helytörténeti és iskolai gyűjtemény van a megyében. Morvay Péter meghatározása szerint ezek az ún. „láthatatlan múzeumok.”⁷⁷

Nem célunk a vegyes összetételű gyűjtemények elemzése. Csupán néhány szóval szeretnénk rámutatni a tárgyak nyilvánításának szükségességére.

Első kíváncsi, hogy a gyűjteményeket a gyűjteménykezelők jelentsék a területileg illetékes vagy a megyei múzeumnak, s a helytörténeti szakreferens vagy a néprajzos időről időre ellenőrizné, segiténé tanácsaival, a gyűjtemény rendszerezését. Kiállításban is segítséget nyújt, ha ezt a gyűjtemény kezelői igénylik. Sajnos, nagyon sok esetben bizalmatlanok a múzeumok iránt, és eltitkolják a gyűjtemények létezését attól félve, hogy elveszik tőlük. Erről szó sincs. A területileg illetékes múzeum csak akkor avatkozik a gyűjtemény sorsába, ha azzal már senkisé nem törődik, és léte veszélyben forog. Sajnos, az így behozott gyűjteményben nem sok öröme telik a múzeumnak, mert tárgyakat ugyan kap, de ennél többet nem tud rólok. Nagyon jól tudjuk, hogy a gyűjteményt létrehozó pedagógusnak rengeteg dolga mellett, nem marad ideje a szakköri gyűjteménnyel foglalkozni. Azt azonban meg lehet oldani, hogy egy nagyobb diák vezessen egy füzetet a tárgyakról ahova felírja annak nevét, használati módját. Nem szakszerű leírás akarunk, csak rövid ismertetést. Enélkül nincs értelme a gyűjtésnek!

Természetesen vannak olyan példásan vezetett iskolai gyűjtemények, amelyek a fent elmondott kívánalmaknak megfelelnek. S ezeknek van jövője is, jelentősége is.

A Veszprém megyében levő iskolai néprajzi gyűjtemények:

Tapolca	gyűjteménykezelő Török Éva tanárnő
Öskü	gyűjteménykezelő Molnár László ig.
Berhida	gyűjteménykezelő Hadnagy Sándor tanár
Balatonkenese	gyűjteménykezelő Kiss Irén tanárnő
Egyházaskesző	gyűjteménykezelő Vadas Béla tanár
Ajka	gyűjteménykezelő Ip. tanintézet
Olaszfa	gyűjteménykezelő Orgoványi János
Vaszar	gyűjteménykezelő Ecksner István
Ugod	gyűjteménykezelő Kultúrház
Adorjánháza	gyűjteménykezelő Szalóki Károly
Kerta	gyűjteménykezelő Süle Sándor

Veszprém megye néprajzi felgyűjtöttsége

A gyűjtési feladatok meghatározása előtt vizsgáljuk meg a megye tárgyi-néprajzi felgyűjtöttségét a térkép segítségével.

1. Elsősorban azok a falvak a legjobban és legsokoldalúbban felgyűjtöttek, amelyekben szabadtéri néprajzi múzeumok vannak: Nagyvázsony és a környező falvak (Pula, Vöröstó, Barnag); Tihany; Bakonybél; Tüskevár. Gyűjteményeiket Vajkai Aurél elemzi.⁷⁸

2. Ahol múzeum van (Veszprém, Keszthely, Pápa, Sümeg).

3. Ahonnan tanulmány vagy monográfia jelent meg (Szentgál, Sármellék).

4. Ahol honismereti szakkör keretében vagy egyéb törekvések által iskolai gyűjtemény vagy falumúzeum alakult (Gyenesdiás, Berhida etc.).

A térkép nem pontos: nem jelöli a Balatoni Múzeum gyűjtőterületének Somogy megyébe eső részét; nem tettünk jelet oda, ahonnan csak egy vagy két kisebb tárgy van a múzeumok birtokában. És pontatlan azért is, mert mind a megyei múzeumok, mind az Országos Néprajzi Múzeum gyűjteményében többszáz olyan tárgy van, melyeknek szűkebb lelőhelyét nem tudjuk, csak annyit, hogy Veszprém megyéből származnak. E hiányosságok ellenére — amelyek nem változtatnak a jelenlegi helyzeten —, tudjuk, mely területeken kell gyűjtenünk. Felgyűjtetlen szinte az egész pápai és devecseri járás. — (Annak ellenére, hogy tudomásunk van a század elején e területen folyó néprajzi kutatásokról: pl. a Pápai Református Kollégium gyűjteményéről, vagy pl. Zatkari János tanár működéséről, aki számos tárgyat küldött a Néprajzi Múzeum számára.) — A zirci járás, a Tapolcai és Káli medence s a Bakony sok falva. E felmérés adott támpontot a feladatok kijelölésére.

B) ADATTÁRI ANYAG ÉS SZELLEMI NÉPRAJZ

Egy rokkát, egy szépen hímzett bundát, egy nádverőt, kovácsszerszámot stb. nem magáért a tárgyért hozunk be a múzeumba; nem azért, hogy a raktárakban porosodjon hosszú évtizedekig. A tárggyal együtt be kell gyűjtenünk a nádverő készítőjét, a tárgy használatát, azt az életet, miliót, amiben ez a nádverő csak egy láncszem, amely szorosan, elválaszthatatlanul kapcsolódik a nádtetős házhoz, a használó parasztemberhez, különféle szokásokhoz, használatának díszítő érzékéhez stb. Tehát a tárgy — legyen az a legegyszerűbb kapa pl. — csak környezetében él, ott van értelme, csak ott van joga a létezéshez. Ha a tárgyat kiszakítjuk környezetéből, mindez megszűnik: megszűnik funkcionálni, megszűnik készítőjéhez való kapcsolata, megszűnik élni: csak egy darab fát vagy vasat tartunk a kezünkben, semmi más. Ezért van szükség arra, hogy ne csak azt a bizonyos tárgyat gyűjtjük be a múzeumba, hanem vele együtt mindazt, ami szervesen hozzá kapcsolódik. Ezt a követelményt pedig csak abban az esetben tudjuk maradéktalanul teljesíteni, ha a múzeumba begyűjtött tárgyat megfelelőképpen *dokumentálunk*, adatolunk.

De a néprajz sokkal szélesebb körű tudomány, mintsem csak tárgyakra korlátozódna. A folklór ágazatai: a népmese, ballada, népdal, hiedelem, szokások, mondák stb. nem is mindig jelentkeznek tárgyi formában, így csak adatolás formájában kerülhetnek a múzeumba.

A néprajzi dokumentációnak többféle módját ismerjük:

1. *Leltárkönyv*, mely tartalmazza a tárgy népi és hivatalos nevét, a tárgy anyagát és technikáját, legfontosabb méreteit, a készítés helyét, a használat helyét, a gyűjtés helyét és a készítésére, használatára vonatkozó főbb adatokat, hogy csak a legfontosabbakat említsük.
2. *Leíró karton*. Nagy általánosságban azokat az adatokat tartalmazza mint a leltárkönyv, sőt, valamivel kevesebbet. Ezzel szemben óriási előnye, az, hogy a leíró kartonokat tetszés szerinti elv alapján csoportosíthatjuk (tárgyi- és földrajzi csoportosítás a legáltalánosabb és legfontosabb); elszakadhatunk a helyhez kötött leltárkönyvi bejegyzéstől.

A leíró karton elraktározásának is több módja van:

- a) a tulajdonképpeni leíró karton
 - b) mikrofilmen rögzített dokumentáció: abban az esetben van nagyobb jelentősége, ahol az anyag — nagy terjedelménél fogva — másként nem tárolható.
 - c) Computeres adattárolás. Ezt a tárolási módot hatalmas mennyiségű anyagnál alkalmazzák egyes múzeumok, amivel elérhető a manuális kikeresési idő minimumra való csökkentése. Kisebb gyűjtemények esetében — mint amilyen egy megyei múzeum — nem használható ki, hogy az anyagi oldalát ne is említsük.
3. *Fényképfelvételek*. Vizuális leírás, méretek és egyéb adatok ismertetése nélkül. Ennek ellenére olyan adatokat közöl a tárgyról, melyeket csak hosszas leírás helyettesíthet.

4. *Filmek* (mozgóképek). Az egyes munkafolyamatokat, szerszámok használatát, készítési technikát stb. plasztikusan, élethűen adja vissza, mely egyszerű leírással nem érhető el.
5. *Adattári, leíró anyag*. Ez is írásos formája a rögzítésnek, amely azonban jóval többet ad, mint a leíró karton vagy a leltárkönyv: ezek elsősorban *utaló jellegűek*. A tárgy pontos, minden részletre kiterjedő leírása, használatának alkalmi, készítésének technikája, a tárgy és az ember kapcsolata stb. teszi lehetővé a néprajzi objektumot. A néprajz egyes területei pedig csak a gondos leíráson keresztül juthatnak el a szélesebb körű megismeréshez; általában a folklór-anyag: népmese, népdal, ballada, szokások, hiedelem stb. tehát a nem-tárgyi anyag.
6. *Magnetofonszalagra rögzített dokumentáció*. Az előbbihez kapcsolódik, annak továbbfejlesztett módszere, amely az eredeti hangot, dallamot, stílust is képes megőrizni és bármikor visszaadni. Elsősorban ezt is a szemle néprajz gyűjtésénél, vizsgálatánál használhatjuk.

A fent említett összes módszer — természetesen — nem alkalmazható minden esetben és alkalommal: mindig a tárgy, a gyűjtés tárgya határozza meg a legmegfelelőbb, minden igény kielégítő dokumentációt. Sajnos, a néprajzi tárgyak igényes dokumentálása csak sokkal később kapcsolódott a tulajdonképpeni tárgy-gyűjtéshez. Általában megelégedtek azzal, hogy a leltárkönyvbe beírják, bejelentik a bekerült anyagot, s néhány, legtöbbször minimális adattal lássák el. Ez a helyzet általános képet tükröz, de a Veszprém megyei múzeumokra is igaz.

A néprajzi adattár anyagának kell tekintenünk — a tárgyi dokumentáció mellett — a következőket:

1. Gyűjtőnaplók (Tudományos gyűjtőmunka).
2. Archiv néprajzi fotók és esetleges filmek.
3. A szellemi néprajz írásos és auditív dokumentációja.
4. A megyére vonatkozó néprajzi publikációk kéziratai.
5. A társadalmi gyűjtőmunkák eredményei (pályázatok).
6. Minden más, a néprajz körébe természetesen beletartozó dokumentáció (leírás, fotó, rajz, magnetofon-szalag, film stb.).

Vegyük ezeket sorba:

1. *Gyűjtőnaplók*. A terepre bármilyen céllal kiküldött néprajzosnak éppen olyan gondos, minden részletre kiterjedő naplót kell készítenie, mint pl. a régészek ásatási naplója. Ez nemcsak azért fontos, mert később esetleg már nem emlékszünk teljes pontossággal a részletekre, hanem azért is, mert az adattárba elhelyezett gyűjtési naplóból a későbbi kutatók, feldolgozók olyan szempontok alapján dolgozhatják fel az anyagot, amelyet a gyűjtő nem tartott fontosnak, vagy egyszerűen nem figyelt rá fel. A gyűjtőnaplónak az a legelfogadhatóbb módja, amikor a füzetnek csak az egyik oldalára írunk, illetve jegyzetelünk, hogy később felvetődő kérdéseket, megjegyzéseket, esetleges pótlásokat legyen hová ílni. Természetesen a naplót az adatközlők pontos adataival kell minden esetben ellátnunk (név, életkor, foglalkozás, és ha nem az illető faluban született, akkor a „származási helye” is kerüljön bele). A gyűjtőnapló azonban ilyen formában nem használható tudományos feldolgozás céljaira, „tisztába kell tennünk”, azaz ki kell céduláznunk. A cédula mérete országosan elfogadott, bevett szokás szerint A/8-as ív. Ezeket a cédulákat azután tárgycsoportok szerint lehet borítékolni, majd az adattárban elhelyezni. Az ilyentéppen feldolgozott gyűjtőnaplót ugyancsak az adattárban kell elhelyeznünk.

2. *Archív néprajzi fotók*. Sok esetben találunk néprajzi jellegű fotókat, amelyeknek sem származási helyét, sem pedig a felvételt idejét nem ismerjük. Ennek ellenére érdemes ezeket a fotókat is adattárban elhelyezni: az adott tárggyal foglalkozó kutató nagy valószínűséggel meg tudja állapítani származási helyét, sőt a felvételt idejét is, s így alkalmassá válik önállóan feldolgozásra.

3. *A szellemi néprajz írásos és auditív dokumentációja*. A szellemi néprajz — természeténél fogva — nem képzelhető el a tárgyak begyűjtésével, mivel vagy csak igen kevés, vagy pedig egyáltalán nem kapcsolódik hozzá tárgy. Ezért a le-

jegyzés — legyen az írásos vagy auditív — az a mód, amelyen keresztül a gyűjtés objektívvá válik. Természetesen mindig a tárgy határozza meg, hogy melyik lejegyzési formát választjuk. Itt kívánom megjegyezni, hogy még olyan vidéki múzeumok számára is feltétlenül szükséges szalagátárt létesíteni, mint a Bakonyi vagy Balatoni Múzeum. Ehhez azonban megfelelő minőségű telepes magnóval kell ellátnunk néprajzosainkat.

4. *A megyére vonatkozó néprajzi publikációk kéziratai*. Elsősorban abban az esetben valószínűleg meg, amikor a publikáció megyei kutató tollából kerül ki. Ha ez nem valószínű, akkor célszerű a cikk vagy tanulmány különnyomatát elhelyezni az adattárban.

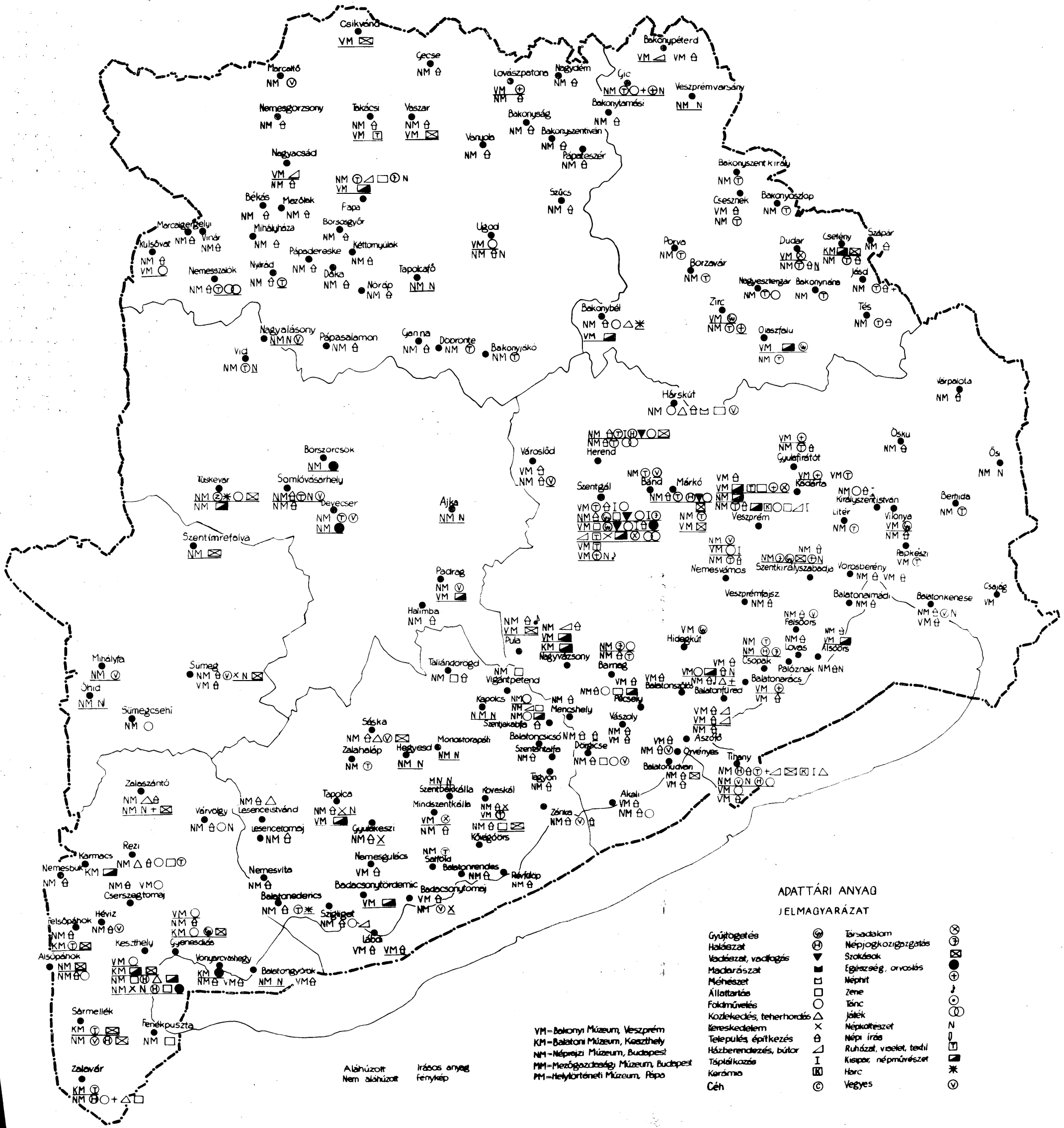
5. *A társadalmi gyűjtőmunka eredményei*. Szükségszerűen az adattárba kerülnek a különféle, néprajzi jellegű pályázatok eredményei, vagyis a pályázatok. Gondolok itt elsősorban a néprajzi pályázatokra, a földrajzinév-gyűjtésre, de minden egyéb, a néprajz tárgykörébe sorolható amatőr és hivatásos gyűjtő anyagára.

6. *Minden más, a néprajz körébe természetesen beletartozó dokumentáció*.

Veszprém megyében a Bakonyi Múzeum és a Balatoni Múzeum rendelkezik adattári anyaggal. Mindkettő aránylag későn, csak néhány évvel ezelőtt keletkezett, így anyaguk is meglehetősen gyér és hiányos. Múzeumaink adattári anyaga legnagyobb részét olyan dokumentumok tartalmazzák, amelyekben található ugyan néprajzi vonatkozású anyagot, de legtöbbször eredet nélkül, elszórtan. Pl. nagyon sok korabeli újságcikket, lapkivágásokat, elszórt fotókat stb. Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy a legutóbbi gyűjtésektől eltekintve a néprajzi adattár anyaga komoly, tudományos munka céljaira elégtelen. Rendelkezünk viszont olyan manggal, amely kiindulópontja lehet a jövőbeli munkának.

A szellemi néprajz felgyűjtése tekintetében hatalmas fehér foltokat találunk a megye területén. Folynak ugyan a néprajz e területén is gyűjtések, de csak egy-egy területen, nyilvánvalóan az adott múzeológusok érdeklődésének megfelelően. Így pl. kitűnő anyaggal gyarapította adattárunkat Vajkai Aurél Szentgál szellemi élete c. kiadatlan munkájának teljes kézírata, valamint más, hasonló jellegű cédulaanyag. Sajnos, kimondottan szellemi néprajzi anyag ezen kívül olyan kevés, hogy szinte elhanyagolható. Nem sokkal rózsásabb a helyzet a Balatoni Múzeumban sem, ahol a 60-as évekig szintén nem került a múzeum adattárába számottevő anyag. A 60-as évektől kezdve viszont meglehetősen tervszerűen, példásan folyik az adattári anyag gyarapítása. E tervszerű gyűjtés eredménye: A sármelléki népviselet a századfordulótól napjainkig (mely anyag már a 10 éves terv szeres része); a vörsi bábtáncoltató betlehem; több helyről való gyógyító szokások és gyógyító asszonyok (Vörs, Vonyarcvashegy); temetkezési szokások Csetényből, Gyenesdiásról, valamint Felsőpáhokról stb. Moglehetősen vegyes anyagot találunk a Néprajzi Múzeum adattárában is. Ezek közül a jelentősebbek a következők: Herendről építkezés, kisipar, viseleti anyag, szokások stb. Ugyancsak több és értékes anyag került be Márkóról (építkezés, viselet, táplálkozás, szokások); Szentgálról: gyűjtőgetetés, építkezés, szokások, állattartás, vadászat stb. És ezzel tulajdonképpen ki is merítettük azt az anyagot, amely számításba vehető a távlati tervek kidolgozásánál. Vannak ugyan még elszórt, hiányos adatok különböző falvakból, de mennyiségük és minőségük miatt elhanyagolhatók.

A fent idézett adatok arra az anyagra vonatkoznak, amelyek a két Veszprém megyei múzeumban, valamint a Néprajzi Múzeumban találhatóak. A további gyűjtés szempontjából viszont ismernünk kell azokat az adatokat is, amelyek nincsenek ugyan adattárakban elraktározva, de folytak gyűjtések, és a gyűjtések eredményei publikációkon keresztül realizálódtak. A korábbi írásokat ma már szinte közhelyszerű idézni, csak emlékeztetőül sorolunk fel néhányat a teljességre való törekvés nélkül. Eötvös Károly, Herman Ottó, Jankó János (ezek elsősorban tárgyi jellegű munkák, de nagyon sok értékes anyagot találunk bennük a Balaton melléki lakosság szokásairól, hiedelméről, babonás történeteiről stb.). Ugyancsak említettük már a Balatoni Múzeum első nagy kutatójának, Sági Jánosnak az érdemeit, munkásságát. Az utóbbi harminc év-

ADATTÁRI ANYAG
JELMAGYARÁZAT

Gyűjtőgyűjtemény	⊕	Társadalom	⊗
Halkészlet	⊖	Népjogközigazgatás	⊕
Vadászat, vadgazdálkodás	⊙	Stokások	⊗
Madárászat	⊖	Egészség, orvoslás	⊕
Méhészet	⊙	Néphit	⊗
Állattartás	⊖	Zene	⊕
Földművelés	⊙	Tánc	⊗
Közlekedés, teherhordás	⊖	Játék	⊕
Kereskedelem	⊙	Népköltészet	⊗
Település, építkezés	⊖	Népi írás	⊕
Házberendezés, bútort	⊙	Ruházat, viselet, textil	⊗
Táplálkozás	⊖	Kispar, népművészet	⊕
Karácsony	⊙	Harc	⊗
Céh	⊖	Vegyes	⊕

VM=Bakonyi Múzeum, Veszprém
 KM=Baltoni Múzeum, Keszthely
 NM=Néprajzi Múzeum, Budapest
 MM=Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
 PM=Helytörténeti Múzeum, Pápa

Aláhúzott Irások anyag fénykép
 Nem aláhúzott

ben kétségtelenül legtöbbet foglalkozott és publikált Veszprém megye néprajzából Vajkai Aurél. Ismét csak a legfontosabb munkáit említjük meg: A Szentgáli juhászat c. munkájában nagy figyelmet szentel a beteg állat gyógyításának, a gyógyító tevékenységnek s a gyógyító pástornak egyaránt. A társadalmi élet problémáira keres választ a Cserszegtomajról írott cikkében csak úgy, mint az Élet a cserszegtomaji házban.

Külön érdekes téma a babonás történetek, hiedelmek köre. Szép kis csokorral találunk Az ördögös molnárlegényben. Több más cikkében is foglalkozik a gyógyítással, a népi gyógy módokkal: Falusi foghúzó (Ethn.); Adatok a veszettég gyógyításához (Ethn.); Adatok a népi orvosláshoz a Bakony—Balaton vidékén (Ethn.); Egy bakonyi magyar falu paraszt állatorvosai (Ethn.); Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken (Magyarságtudomány) stb. Ezek voltak azok a legfontosabb cikkek és tanulmányok, melyeket úgy tart számon a kutató, mint a Veszprém megyére vonatkozó gyűjtéseket. Ezekkel ugyan nem merítettük ki az összes idevonatkozó adatot, mert hiszen ezek mellett elég szép számmal találunk elszórt adatokkal különféle publikációkban. De ezek nem változtatnak azon az összképen, melyet talán a megye szellemi néprajzi feldolgozottságának nevezhetünk.

Ha már most — a fent említett adatok birtokában — megpróbáljuk térképre vetíteni az elmondottakat, akkor a következőkép tárul elénk: egyetlen szellemi néprajzzal foglalkozó téma sincs, melyet nyugodt lélekkel feldolgozottnak tekinthetünk, megyei viszonylatban. Erős túlzással kielégítőnek tarthatjuk a népi gyógy módokkal, gyógyászattal foglalkozó — nem adattári anyagot, hanem felgyűjtöttéget — cikkeket, tanulmányokat. A megye különböző területén végzett ilyen irányú munka — ha sporadikusan is —, de betekintést adott a megyében fellelhető legjelentősebb anyagnak. Viszont a folklór szinte minden más területén hiányok, fehér foltok, hézagok mutatkoznak a felgyűjtöttséget tekintve. Igen keveset tudunk pl. a megyei hiedelemanyagáról: a természetfeletti lényekről, táltosokról, garabonciásokról, boszorkányokról, anthropomorfikus és teriomorfikus lényekről, tündérekéről, erdőjárókról, szépasszonyokról, szakállas farkasokról stb. Ugyancsak szorgalmaznunk kellene a gyógyóval kapcsolatos hiedelmekről felgyűjtését is. Vannak olyan adatok birtokunkban, amelyekből arra következtethetünk, hogy még óriási mennyiségű hiedelemanyag rejtőzik a falvakban.

Országosan is mostoha tárgykör az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek egész sora, elsősorban az aprójószágartás területén. A tyúkültetési hiedelmek (mikor kell ültetni, hogy tyúk keljen ki, mikor, hogy kakas, mit kell tenni a picinyke tojással, hány tojást kell a kotló alá tenni stb.) teljesen hiányoznak nemcsak az adattári anyagunkból, de az irodalomból is. Egyik legkézenfekvőbb hiedelemtéma lehetne (és annak is kell lennie!) az erdők különféle szellemeiről, természetfeletti lényeiről alkotott elképzelések felgyűjtése, feldolgozása. Ennél a témánál természetesen a bakonyi falvak jönnének elsősorban számításba. Ismét csak a hiedelemanyaghoz kapcsolódik a kozmogóniai hiedelmek egész sora, melyek ugyancsak ismeretlenek Veszprém megyéből.

A népdalok felkutatásában és feldolgozásában történtek már lépések, vannak eredmények. A szellemi néprajz olyan területe ez, ahol az egyszerű néprajzos nem boldogulhat: komoly, igen magas szintű zenei műveltséget és képzettséget is szükségeltetik a gyűjtés és a feldolgozás során. Ezért valószínű, hogy a megyei népdalanyag felgyűjtése, feldolgozása, a későbbiek során is csak külső munkatárssal történhetik meg.

A szokások felgyűjtése is olyan gondunk, amelyet nem lehet elég korán elkezdni. A Balatoni Múzeum anyagán és a Vajkai Aurél-féle kéziraton kívül tulajdonképpen nem rendelkezünk szokás-anyaggal. Elsősorban a földműveléssel kapcsolatos szokásoknak kell nagyobb figyelmet szentelnünk: vetési babonák, szokások, idő- és terményjósító hiedelmek, aratási szokások, kapálási szokások stb. Az esztendő néprajzát felőlelő szokások ugyancsak felgyűjtésre várnak: újévi, vízkereszt, farsangi, szentgyörgynapi, böjti, húsvéti, pünkösdi, lucanapi, karácsonyi szokások stb. A születés-, lakodalom-, halál-, tehát az emberi élet szokásai is elhanya-

golt területei adattári anyagunknak. Mindezen témák felgyűjtésére 2—3 kisebb, 3—4 falut magába foglaló egységet kell kijelölnünk, hogy minél egységesebb, teljesebb képet kapjunk egy-egy jellemző tájegység hiedelem- és szokásainak területeiről. Egyik kutatási terület lehetne a pápai járás ÉNy-i csücske: Magyargencs, Várkesző, Kemeneshőgyész, Egyházaskesző, Marcaltó, esetleg Malomsok és Csikvánd.

A második területnek bakonyi tájat javasolunk: Bakonybél, Iharkút, Bakonykoppány, Ugod, Németbánya.

Harmadik ugyancsak érintetlen terepnek a sümegi járás Ny-i falvait látjuk.

Veszprém megye nagy területe katolikus lakosságú. Ezen a területeken sokkal több és szélesebb körben ismeretek voltak a legendák: különböző szentekről, szentnek hitt személyekről (L.: Vajkai), híres emberekről. Ezek a történetek mind a mai napig élnek, terjednek: ebben a témában is sok újat találhatunk még az elkövetkező évek folyamán.

Ismeretlen megyénk területén a mesegyűjtés. Pedig a falusi lakosság egyik leggyakoribb szórakozása volt a mesemondás hosszú téli estéken, társas munkák alkalmával. A mesegyűjtésnek viszont olyan tárgyi feltétele is van, amivel egyelőre egyik múzeumunk sem rendelkezik, nevezetesen a hordozható magnetofon. E tárgyi feltétel realizálódása után megindulhat a népmese intenzív felgyűjtése is.

Igen mostohán bánt a néprajztudomány a Veszprém megyei népi táncokkal is. Mivel e témának a felgyűjtéséhez is speciális képzettség szükségeltetik, nyilvánvaló, hogy megyénk még ezideig rejtve maradt néptáncincseit ismét csak külső munkatárssal tudnánk felgyűjteni, feldolgoztatni.

Ha most nem tárgykörök, hanem földrajzi elosztásban nézzük a megyében, vagy a megyéből származó szellemi néprajzi anyagot, ugyancsak szánalmas a helyzet. A legkedveltebb terület — éppen úgy, mint a tárggyűjtés szempontjából — a Balaton északi partja volt, valamint azok a helységek, amelyekről valamiféle publikáció jelent meg. Nagyon hiányos értesüléseink vannak különösen a pápai járásból, közelebről a Kisalföld felé eső területekről. Ugyancsak szinte gyűjtés nélküli falvak a devecseri járás nagy területei, különösen annak nyugati falvai: Kamond, Nagypirit, Kispirit, Csögle.

Szintén fehér foltot jelent a zirci járás északi csücske; semmiféle komolyan nevezhető anyaggal nem rendelkezünk Gic, Bakonygyirót, Románd, Sikátor, Lázi, Bakonypeterd környékéről.

A sort szinte vég nélkül lehetne folytatni: a közismert publikációkon kívül *sehonnan nem rendelkezünk megfelelő folkloránnyal!*

A néprajz kutatása nem állhat meg csak a paraszti munkát végző nép szellemi javainak feldolgozásánál, komoly figyelmet kell szentelnünk a munkások folklórája is. Megyénkben erre is nyílik alkalom: bányá- és gyárvasok munkásait is meg kell szólaltatnunk: fel kell gyűjtenünk a bányász- és gyárvasok munkáit, mozgalmi hagyományokat, bányász- és gyárvasok munkáit, történeteket stb. Ezt a gyűjtést két nagy gyár- és bányaközpontban kell elvégeznünk: Ajka és Várpalota.

Mindezek számbavétele után a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az adattári anyagunk jelen állapotában nem üti meg azt a szintet, amely alapul szolgálna komoly, tudományos feldolgozó munkának. Mind a tárgyi anyag dokumentálása, mind pedig a szellemi néprajz felgyűjtése során meg kell tennünk azokat a kezdő lépéseket, amelyek a minden igényt kielégítő adattár megalapozásához vezetnek.

2. Az adattári anyag a kidolgozott tervek szerint, *folymatosan* növekedjék.

3. Meg kell alapoznunk a magnetofonszalag-archívumot és anyagot.

4. Létesítenünk kell néprajzi film-adattárat.

5. Ajánlatos lenne néprajzi diapozitív-anyagot létrehozni szemléltetés, ismeretterjesztés céljaira.

6. Az adattári anyag (dokumentáció, szellemi néprajz termékei) növelése, célszerű felgyűjtése csak külső munkatársak bevonásával érhető el. Ezért ki kell alakítanunk olyan

munkatársi „brigád”-ot, akiket előre meghatározott feladatokkal látunk el.

7. Meg kell teremtenünk a folyamatos gyűjtéshez szükséges anyagi-tárgyi feltételeket is.

A csak vázlatosan érintett problémák és kérdések megoldása, a tervszerű gyűjtés és állandó fejlesztés, a magasszintű feldolgozás a következő tíz év munkája, de már ma hozzá kell látunk.

Petánovits Katalin—Törő László

FÜGGELÉK

A KESZTHELYI, PÁPAI ÉS VESZPRÉMI MŰZEUUMOK NÉPRAJZI TÁRGYGYŰJTEMÉNYÉNEK GYARAPODÁSA 1962—1970

	Keszthely		Pápa		Veszprém		Összesen	
	db	Ft	db	Ft	db	Ft	db	Ft
1961. évvégi adat	4 249				2 810		7 059	
1962. évi gyűjtés	208				900	6 193	1 108	6 193
1962. évvégi adat	4 457				3 710		8 167	
1963. évi gyűjtés	—				18	7 175	18	7 175
1963. évvégi adat	4 457				3 728		8 185	
1964. évi gyűjtés	469	1 858	221	1 522	73	19 350	763	22 730
1964. évvégi adat	4 926		221		3 801		8 948	
1965. évi gyűjtés	299		323		41	1 600	663	1 600
1965. évvégi adat	5 225		544		3 842		9 611	
1966. évi gyűjtés	267	1 615	40	1 500	127	7 356	434	10 471
1966. évvégi adat	5 492		584		3 969		10 045	
1967. évi gyűjtés	42	680		4 200	560	15 748	902	20 628
1967. évvégi adat	5 534		884		4 529		10 947	
1968. évi gyűjtés	55	300	406	4 385	60	14 245	521	18 930
1968. évvégi adat	5 589		1 290		4 589		11 468	
1969. évi gyűjtés	269	15 860	25	300	660	18 420	954	35 580
1969. évvégi adat	5 858		1 315		5 249		12 422	
1970. évi gyűjtés	180	5 700	12	1 550	100	1 690	292	8 940
1970. X. 31.	6 038		1 327		5 349		12 714	
1962—1970. X. 31.	1 784	26 013	1 106	13 457	2 664	91 777	5 655	131 247

JEGYZETEK

¹ Kriza János Vadrózsák c. balladakötetének pöre.

² Jankó János: Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja.

³ Vajkai Aurél: Emlékezés Sági Jánosra VMMK 1966/5. p. 8.

⁴ Herman Ottó: A magyar halászat könyve, Bp., 1887.

⁵ Sági Károly: A hetvenéves Balatoni Múzeum VMMK 1969/8.

⁶ Sági János: Néprajzi kincseink gyűjtése. Keszthely, 1905.

⁷ Vajkai A. i. m. p. 8.

⁸ Sági János i. m. p. 6—7.

⁹ Vajkai A. i. m. p.

¹⁰ Malonyay Dezső: A magyar nép művészete IV. kötet p. 38.

¹¹ V. ö. Sági Károly i. m.

Vargha László: Vidéki múzeumaink háborús veszteségei Ethn. LVII.

¹² Eri István: A veszprémi múzeum építésének története VMMK 1964/2 p. 44.

- ¹² Laczkó Dezső geológus, Rhé Gyula régész volt. Vö. Fettich Nándor: Emlékezés Rhé Gyulára (1871—1936) VMMK 1963/1.
- ¹³ Dr. Herkely Károly: A Veszprém vármegyei Múzeum néprajzi gyűjteménye. Veszprém, 1941.
- ¹⁴ Dr. Herkely K. i. m. p. 50.
- ¹⁵ V. ö. Sági Károly i. m.
- ¹⁶ Hoffmann Tamás: A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei NÉ 1969.
- ¹⁷ Hoffmann T. i. m.
- ¹⁸ Tálasi István: az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának 10 éve (1945—1955) Ethn. 1955. p. 10.
- ¹⁹ Megjegyzés: A történeti néprajz és elsősorban a középkori régészet szoros kapcsolatát sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Azonban ásatásokból előkerülő néprajzi anyag elég ritka és kivételes eset, ezért e kérdéssel nem foglalkozunk e dolgozatban.
- ²⁰ Megjegyzés: A távolabbi jövő feladata lesz, hogy egy falu tárgyi és szellemi anyagát felgyűjtsük.
- ²¹ Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest, 1964. p. 25.
- ²² Új Magyar Lexikon, Bp., ÉN VI. kötet p. 656.
- ²³ Vö. Ila B.—Kovacsics J. i. m. p. 55.
- ²⁴ Vö. Ila B.—Kovacsics J. i. m. p. 41—46.
- ²⁵ Vö. Vajkai Aurél: Balaton mellék, Bp. 1964. Bakony, Bp., 1959. Jankó János: A Balaton melléki lakosság néprajza, Bp. 1902.
- ²⁶ Tálasi István i. m. p. 15.
- ²⁷ Vö. Takács Lajos: Hantörő, NÉ 1962. p. 315.
- ²⁸ Megjegyzés: A kapásnövények ültetése kosarakból, vékából történt. A szedéshez ugyanezeket a tárgyakat használják. Gyűjtésükről nem szabad megfeledkezni a kapásnövények eszközüanyagának gyűjtésekor.
- ²⁹ Vö. Tálasi István: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethn. 1957. p. 238. Vajkai Aurél: Szentgál, Bp., 1959. p. 94.
- ³⁰ Vö. Takács Lajos:
- ³¹ Megjegyzés: Az aratás alkalmával az ebédet kosarakban vitték a mezőre. Nagyméretű cserépfazekakat és talakat helyenként aratófazék, aratótal néven emlegetik. Ezek is az aratási tárgyak csoportjához tartoznak.
- ³² Vö. Vajkai Aurél: Szentgál, p. 102.
- ³³ Vö. Jankó János i. m. p. 216., 247. Vajkai Aurél: Veszprém megye népi építkezése NÉ 1940. p. 322. Ikvai Nándor: Földalatti gabonatarolás Magyarországon. Ethn. 1966. p. 372.
- ³⁴ A Bakonyi Múzeum őriz egy fatörzsből vajt hombárt.
- ³⁵ Jankó János i. m. p. 213.
- ³⁶ Vajkai Aurél: Bakonybél, Veszprém, 1970. p. 12.
- ³⁷ Jankó János i. m. p. 268.
- ³⁸ Vö. Vajkai Aurél: Cserszegtomaj, NÉ 1940. p. 182.
- ³⁹ Vö. Vajkai Aurél: A paraszti szőlőművelés és bortemelés Veszprém megye déli részében, NÉ 1938.
- ⁴⁰ Tálasi István: A bakonyi pástorkodás. Ethn. 1939. Vajkai Aurél: Bakony, p. 37—51. Vajkai Aurél: Balaton mellék, p. 77—86.
- ⁴¹ Jankó János i. m. p. 289.
- ⁴² Szabó Mátyás: Fiatal állatok szobáztatás szabályozó eszközök és eljárások. NÉ 1955. p. 140.
- ⁴³ Vö. Molnár Balázs: Méhkeresés és méhsákmányolás Domaházan. Ethn. 1957. p. 490. Vajkai Aurél: Bakony p. 26. Vajkai Aurél: Adatok a Bakony gyűjtőgőté és vadfogó életmódjához. Vasi Szemle, 1938. 152—163.
- ⁴⁴ Vö. Vajkai Aurél: Balaton mellék, p. 86.
- ⁴⁵ Megjegyzés: A Balatoni Múzeum birtokában van egy fatengelyes szekér.
- ⁴⁶ Vajkai Aurél: Szentgál, p. 116—123.
- ⁴⁷ Vö. Vajkai Aurél: Szentgál, p. 120.
- ⁴⁸ Bakó Ferenc: Mészégető kunyhók a Bükk hegységben NÉ 1968. p. 67—89. Vö. Vajkai Aurél: Bakony, p. 25—26.
- ⁴⁹ Gönczi Ferenc: Halászás, rákászás és csikászás Göcsej- s Hétésben NÉ 1911. p. 58.
- ⁵⁰ Vajkai Aurél: A gyűjtőgőté gazdálkodás Cserszegtomajon NÉ 1941.
- ⁵¹ Tálasi István: Adatok a Bakony erdei életéhez NÉ 1942. p. 166. Vajkai Aurél: Bakony, p. 29.
- ⁵² Megjegyzés: A csapás vadászatot jelen esetben összefoglaló névként használom. Benne foglaltatik mindenféle verem, lép, hurik stb.
- ⁵³ Vö. Krompecher Bertalan: Finnugor eredetű csapdáink kérdéséhez NÉ 1940. p. 239—247. Gunda Béla: Néprajzi vonatkozások régi francia vadászkönyvekben NÉ 1940. 249—260.
- ⁵⁴ Tálasi István i. m. p. 167.
- ⁵⁵ Herman Ottó: A magyar halászat könyve Bp., 1887. Herman Ottó: A Balaton halásztópográfiája Földrajzi Közl. 1892. Jankó János: A Balaton-melléki magyarság néprajza, Bp., 1912. Lukács Károly: Jégi halászat a Balatonon. Termtud. Közl. 1929. — Balatoni halászat két évszázad távlatában. Ethn. 1940.
- ⁵⁶ Jankó János: i. m. p. 332—377. Vajkai Aurél: Balaton mellék, p. 50—76.
- ⁵⁷ Vajkai Aurél: Cserszeg NÉ 1940.
- ⁵⁸ Vö. Ila Bálint—Kovacsics József i. m.
- ⁵⁹ Vö. Vajkai Aurél i. m. p. 9.
- ⁶⁰ Vö. Babus Jolán: Nádvágás és tetőfedés a beregmezei Lónyán. Ethn. 1954. p. 231—239.
- ⁶¹ Vajkai Aurél: Bakonyi Ház. Veszprém, 1963. Veszprém, 1970. Szabadtéri Néprajzi Múzeumok Veszprém megyében. Vajkai Aurél: Nagyvázszy, Veszprém, 1970. Vajkai Aurél: Tihany, Veszprém, 1970.
- ⁶² Vajkai Aurél: Bakonybél, Veszprém, 1970.
- ⁶³ Jankó János i. m. p. 207.
- ⁶⁴ Herkely Károly: Bölcsőtípusok hazánkban NÉ 1937. p. 366—376. Mándoki László: A kisgyermek állni és járni tanulását szolgáló eszközök a Néprajzi Múzeumban NÉ 1960. p. 127—161. Vajkai Aurél: Balaton mellék, p. 81—93. Vajkai Aurél: Bakony, p. 168—173. Jankó János i. m. p. 206—213.
- ⁶⁵ Tálasi István: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának 10 éve (1945—1955) p. 31.
- ⁶⁶ Igaz Mária—Keresz Mária: A népi cserépedények szakterminológiája NÉ 1965. p. 87—132.
- ⁶⁷ Malonyay Dezső: A magyar nép művészete IV. kötet p. 38., p. 339. Németh József: A sümegi fazekasság. Népr. Közl. 1960. p. 186—235.
- ⁶⁸ Vajkai Aurél: Bakony, p. 176. „A bakonyi németek néprajzi vizsgálata igen töredékes, anyagi kultúra kutatása terén úgyszólván semmi sem történt, márpedig épp az itt lakó magyarság néprajzának ismerete szempontjából a nemzetiségek kutatása fontos volna.”
- ⁶⁹ Vö. Keresz Mária: A magyar parasztviselet, Bp., 1956. Vajkai Aurél: Bakony, p. 93—99. Balaton mellék, p. 173—184. Szentgál, p. 241—172. Jankó János: i. m. p. 223—230.
- ⁷⁰ Vö. dr. Szentmihályi Imre: A Göcseji Múzeum mángorló gyűjteménye. Zalaegerszeg, 1960. p. 331—358. Malonyay Dezső i. m. III. kötet p. 197—209.
- ⁷¹ Tálasi István: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának 10 éve (1945—1955) p. 38.
- ⁷² Vö. Csalog Zsolt: A kosárfonás ún. spirál technikája a magyar nyelvterületen NÉ 1963. p. 5—35.
- ⁷³ Vö. Malonyay Dezső i. m. IV. kötet p. 136—140. — és III. kötet p. 255—259.
- ⁷⁴ Morvay Péter: A láthatatlan múzeum. Adattári Ért. 1959—61. p. 1—4. Éri István: Néhány szó.
- ⁷⁵ Vajkai Aurél: Szabadtéri Néprajzi Múzeumok Veszprém megyében. Tihany, Veszprém, 1970. Nagyvázszy, Veszprém, 1970. Bakonybél, Veszprém, 1970. Veszprém, 1970.

Veszprém megye tízéves, távlati néprajzi tervének vitája

A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság megbízásából a megye etnográfusai elkészítették a 10 éves, távlati néprajzi tervet. Először szűkebbkörű megbeszéléseken, majd 1970. november 9-én az MTA Néprajzi Kutatócsoportja és a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának képviselője és a megye muzeológusai jelenlétében megvitatták a tervezetet. Az alábbiakban a november 9-i vita és megbeszélés anyagát közöljük.

A vitát, megbeszélést Éri István megyei múzeum igazgató vezette.

Petánovits Katalin, a Balatoni Múzeum néprajzosa, a tervezet egyik kidolgozója bevezetőjében ismertette a dolgozat elkészítése során felmerült problémákat, nehézségeket. Utalt Hoffmann Tamás megállapítására — arra, amire a tervezet készítői is rádőbbentek —, hogy a múzeumok néprajzi gyűjteményei a modern kutatás elvi állásfoglalása szempontjából *nem forrásai a tudománynak*. Nem forrásai, mert a múzeumok tárgyai — és ez általános, országos jelenség —, számokban gazdagok, de a tudományos felhasználhatósága csekély. A megye múzeumaiban található tárgyakról nagyon kevés, vagy egyáltalán nem megfelelő, kielégítő leírást, dokumentálást találunk a leltárkönyvekben egészen a legutóbbi időkig. Azért vált szükségessé a 10 éves terv kidolgozása, hogy ezeket a hiányosságokat pótoljuk, a további gyűjtéseket rendszeressé, logikussá, tervszerűvé és modernné tegyük.

A terv elkészítését 1970 elején határozta el a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság azzal, hogy a tervezetnek 1970 végére el kell készülnie. Ez az idő — tekintve a szakemberek minimális számát, és a terv előkészítésének előmunkálatait — meglehetősen kevés volt.

Első lépésként felmértük a megye múzeumaiban, valamint a Néprajzi Múzeum és a Mezőgazdasági Múzeum raktárait, a Veszprém megyéből származó tárgyak számát. Ezt az anyagot mutatóztuk: tárgyi- és földrajzi mutatót készítettünk. A kapott adatokat térképre vetítettük. Ezután következhetett csak a tulajdonképpeni terv elkészítése, most már a jelen helyzet ismeretében, hiszen a mutatózott tárgykartonokból plasztikusan megvilágosodott az eddig begyűjtött tárgyak mind területi, mind pedig tárgykörök szerinti megoszlása. Kitűnt, hogy míg a Balaton északi partvidéke szinte teljesen felgyűjtött terület, addig a megye peremrészei (a pápai és a sümegi járás nyugati részei, valamint a zirci járás északi területei) alapjában véve fehér foltokként maradtak meg a néprajzi felgyűjtöttség térképén. Ezeken a területeken az elkövetkezendő időben intenzívebb gyűjtést kell végeznünk. Sajnos, egy komplex minden szempontból való gyűjtésről, ún. topografikus munkáról, szakemberhiány miatt le kellett mondanunk. Ezért előre kijelölt témákban és területeken kell a gyűjtést és a tudományos feldolgozást realizálnunk. Igen fontosnak tartjuk a hagyományos földművelés és állattartás-pásztorokodás monografikus feldolgozását, hiszen e téren csak elvétve, minimális mennyiségben jelentek meg publikációk s a tárgyi gyűjteményeink is alapos kiegészítésre szorulnak. Ugyancsak az egész megyére kiterjedő gyűjtést kell folytatnunk a népi vadfogás—vadászat tárgyi és szóbeli anyagából stb.

A teljes monografikus gyűjtés mellett a meglévő, de hiányos

gyűjtemények fokozatos és állandó kiegészítését is elsődrendű feladatunknak tartjuk.

A néprajzi gyűjtés, feldolgozás kiszélesítése érdekében egy néprajzi jellegű, olcsón előállítható kiadványsorozatot is szeretnénk megindítani, melynek kettős célja lenne: egyrészt gyűjteménygyarapodásunkat mutatná be, másrészt pedig egy-egy, magasabb szintű pályamű, dolgozat közlésére is alkalmas lenne.

A tervet úgy állítottuk össze, hogy a különböző kiállítások is szerepeljenek a programban. A tematikus kiállítások mellett célszerű, ha egy-egy tárgykör felgyűjtésének befejezése után kiállításon mutatjuk be az anyagot. Ilyen jellegű kiállítást minden évre tervezünk.

A ma még meglévő problémák között meg kell említenünk a gyűjtőpénz (műtárgyvásárlási keret) elégtelenségét. Az eddigi adatok azt mutatják, hogy évente 10 ezer forint alatt volt mindig ez az összeg. Véleményünk szerint múzeumonként legalább 15—20 ezerre kellene emelni a néprajzi gyűjteménygyarapításra szánt összeget, hogy a terv szerint haladó, most már válogatott tárgyvásárlásunk számára elegendő legyen.

A már begyűjtött tárgyak állagának megóvása érdekében állandó restaurátori segéderőre is szükségünk van. Mivel a tárgyak között legkényesebbek a faeszközök, leginkább faesztaurátorra van szükség.

Említettük már a személyi feltételeket, most említjük a tárgyi feltételeket. A tervekben szereplő gyűjtésekhez mindenképpen szükségünk van megfelelő minőségű fényképezőgépre, teleses (kazettás) és hálózati magnetofonra, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Gyűjtéseinket sokkal gyorsabban és intenzívebben tudnánk lebonyolítani, ha legalább kismotornal (moped) rendelkeznenek a múzeumok.

Ezek voltak azok a problémák — természetesen csak röviden —, melyek a terv készítése során felmerültek.

Ezek után a 10 éves távlati tervet bíráló felkért hozzászólók következtek.

Dr. Füzessy Endre a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának főelőadója:

Ez a 10 éves távlati terv alapjában véve nemcsak 10 évre szól, hanem 10 év távlatában útmutatás, több évtizedre előre tekint. Előre tekint azért, mert meghatározza a további feladatokat, a további utat. Ezek a törekvések egybeesnek az MSZMP tudománypolitikai irányelveivel is, mivel az tervkoncentrációra ösztönöz.

Veszprém megye etnográfiai legváltozatosabb, legmélyrehatóbb elemzéseket igényli: a termelés, a vadászat, az erdei termékek hasznosítása, a manufaktúrák kisiparok terén több évszázados múltat tekint vissza. És itt érkezünk el a néprajzi tárgy- és hagyománygyűjtés jelentőségéhez. Országos, sőt nemzetközi tapasztalat szerint a következő tíz év az utolsó lehetőség a néprajzi tárgyak begyűjtésére. A mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében a fejlődés, a változás hihetetlenül gyors. Emellett a magánygyűjtők rendkívüli aktivitása is gyorsítja a tárgyi anyag eltűnését, pusztulását.

Viszont ezt a tervet az adott, jelenlegi tárgyi és személyi adottságokkal nem lehet megvalósítani. Kevés a szakember, s a közeljövőben — ismerve az országos lehetőségeket és kiállításokat — nem is fog változtatni. Ezért a tervet sokkal konk-

rétábban kell megfogalmazni. Ez a dolgozat tulajdonképpen az anyag elemzése, melynek segítségével és alapján konkrét tervet kell kidolgozni, lehetőleg személyekre szólóan. De ne csak a gyűjteménygyarapítást tartásuk szem előtt, hanem a tudományos feldolgozó munkát is; azokat is, amelyek nem kapcsolódnak tárgyakhoz.

A tárgygyűjtésre vonatkozó alapkonceptió megfelelő, de nem elég egy-egy gyűjteménycsoportot teljessé tenni.

A gyűjtést és a tudományos feldolgozást a népi műveltség legfontosabb ágazatára, a termelési és fogyasztási tevékenységre kell koncentrálni. Ezeknél a tárgyköröknél mindenképpen komplex tárgygyűjtésre van szükség, mivel az anyagi és szellemi kultúra milyenségét alapvetően meghatározza.

A kutatópontok kijelölésénél a nemzetiségekre is gondolni kell: érdemes lenne egy német és egy szlovák telep falut is feldolgozni. Továbbá a tárgygyűjtésnél is figyelmet kell fordítani a szociális rétegek elkülönítésére: gazdagparaszt — szegényparaszt — cseléd stb. Ezek tárgyi kultúrája észrevehetően eltér egymástól. Nem minden területen, de néhány helyen felekezeti megoszlás terén is találunk különbségeket.

A komplex gyűjtésre legalább két falut kell kijelölni a megyében, lehetőleg a kevésbé feldolgozott területeken. A tematikus gyűjtemények kiegészítése előtt mérlegelni kell a reális lehetőségeket, s kutató körzeteket érdemes kijelölni, olyanokat, ahol a gyűjtés a legnagyobb eredménnyel kecsegtet. A gyűjtés a termelési javak előállításának, feldolgozásának eszközeire terjedjen elsődlegesen, más területeken elhanyagolható.

Ha egy kutatókörzet komplex gyűjteményét akarják létrehozni, abban az esetben legcélszerűbb a helyben megőrzött népi műemlékekben tárolni és bemutatni (Tihany, Nagyvázsony, Bakonybél). Ezt a hálózatot tovább kell fejleszteni. Ezek szakszerű berendezéséhez a mindennapi élettel összefüggő komplex tárgyi anyagra van szükség.

Ezek a tárgygyűjtési elvek az alapjai nemcsak a gyűjteménygyarapításnak, hanem az ismeretterjesztésnek, a tematikus monográfiáknak stb.

Hadd szóljak néhány szót a gyűjtési módszerekről. Elsőrendűen szem előtt kell tartanunk a *legszigorúbb tudományos módszereket!* Azaz a begyűjtött anyaggal kapcsolatos, minden fellelhető adatot fel kell jegyezni (Nógrádban pl. gyűjtőnaplókat adtak ki az adatok gyors, pontos és egyértelmű felvételére), igen fontos a fotózás, filmzés: egy-egy tárgyról készítsünk több felvételt is. Adatgyűjtésnél megelégedhetünk azzal, hogy a kasza alaptípusait begyűjtjük, a variánsokat pedig — összehasonlító anyagként — csak lefényképezzük.

Az adatgyűjtésnek ez a módja legtöbbször olcsóbb is, mint a tárgygyűjtés. A filmzést — noha nagyon hasznos, célravezető — egy megyei múzeum, sajnos nem engedheti meg magának: igen drága.

Célszerű lenne gyűjtési *expedíciókat* szervezni: egy kijelölt helységet több kutató keres fel egyszerre, s párhuzamosan gyűjtenek: mind a tárgyi, mind pedig az adatgyűjtést meg lehet ilyen módon szervezni (jó példát szolgáltatott ehhez a módszerhez Békés megye). Be lehet vonni a társadalmi gyűjtőket is.

Előzetes gyűjtési tájékozódást lehet tanulókkal is elvégeztetni: összeírni az iskolában a gyerekekkel, hogy hol mi található, a KISZ-szervezet és a honismereti kutatók segítségével is fel tudják használni.

A tervek *különbféle feltételei* is vannak. A megyében jelenleg dolgozó két ethnográfus *nem elég*, legalább még kettőre lenne szükség. Ennek azonban — egyelőre — objektív akadályai vannak. Meglehetősen kevés kutatót képeznek, s ezek is igen nehezen mennek vidékre. A Veszprém megyébe kerülő ethnográfus semmiképpen ne kerüljön Pápara! Az erőket koncentrálni kell, s a munka feltételei sokkal inkább biztosítottak Veszprémben és Keszthelyen: raktár, könyvtár, restauráló műhely stb.

Igen fontos a tárgyak lefotózása: biztonsági, tudományos és kezelhetőségi szempontból. A néprajzosok sok adminisztratív munkát végez, ami a tudományos munkára fordított idő rovására megy. Ezért érdemes lenne egy erőteljes adminisztratív segítség, aki a mechanikus munkákat, gépeltést stb. elvégzi. A folyamatos néprajzi munkának ugyancsak alapvető fel-

tétele, hogy állandó restaurátor álljon rendelkezésre, hiszen nemcsak a terepen, hanem a múzeumban is pusztulnak a tárgyak. Átlagos életkoruk 40—100 év között van. Tehát a folyamatos restaurálás (elsősorban fa és kerámia) elengedhetetlen.

Az évente néprajzi tárgyvásárlásra fordítható összeg a leszűkített program esetén is legalább 50 000 Ft legyen. Itt csak összehasonlításképpen jegyzem meg, hogy pl. Baranyában 40—60 000, Szolnokon 80 000 Ft az évi néprajzi tárgyvásárlási keret. Úgyszintén növelni kell a kiszállások (gyűjtési napok) számát: 60—70 nap személyenként. A kiszállásokra a kutatókat lássuk el megfelelő mennyiségű filmmel, anyagköltséggel, és valamiféle járművel. Egy kismotor (robogó) pl. sokkal gazdaságosabb, mint az autóbusszal való utazás, hogy a sokkal nagyobb mobilitásról ne is beszéljünk.

Országosan is legnagyobb probléma a raktárak telítettsége, zsúfoltsága: a mai múzeumok — néhánytól eltekintve — nem múzeumnak épültek, a raktárak nem kielégítőek, a szabadtéri múzeum is csak korlátozott mennyiségű tárgyat szívat fel, hiszen raktárként nem használhatjuk. Ezek a problémák megoldatlanok, de a megoldás nem késlekedhet.

A tematikus kutatásokról is szót kell ejtenünk. A témák kiválasztásánál, annak mennyiségénél csak a megye, tehát helyi, szellemi kapacitását vegyük figyelembe. Az ugyanis, hogy külső szakemberekkel dolgozzunk, bizonytalan. A tervben mindig *konkrét* témák legyenek — pl. vadászat, vadfogás — s ezek legyenek *határidősek s személyre szabottak*.

Az egyéni terveket, érdeklődési köröket pedig összhangba kell hozni egyrészt a most lefektetett tervvel, de az országos kutatási irányelvekkel, tematikákkal is.

A megyében elsősorban tárgyi néprajzosok dolgoznak. Ezért a folklór gyűjtését, feldolgozását, de egyéb tárgyköröket is társadalmi erővel kell gyűjteni. Gondolok itt elsősorban a honismereti mozgalomra, az önkéntes gyűjtőkre, iskolai szakkörökre stb. A különféle pályázatokon a néprajz *kiemelt téma legyen*.

A háziipar manufaktúrák ágazatának feldolgozása pl. *országos* igény. Igen hasznos lenne a kérdőíves gyűjtési rendszer kidolgozása, hiszen egy jó kérdőív már fél siker.

A megye külső segítségére — mint már említettem — nem nagyon számíthat. A különféle munkaközösségek — eddigi tapasztalatok szerint — nem életképesek. (Gondoljunk itt a Hortobágy-, matyó-, palóc-kutatásokra: elhaltak). Más megyékben is koncentrálnak az erőket, mert a Néprajzi Múzeum szakemberei nem tudnak segíteni, sőt, még nyáron dolgozó egyetemi hallgatókat is igen nehéz beszerezni.

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 10 éves terv véghezviteléhez a megye magára van utalva, s csak a belső erőforrások feltárásával és felhasználásával érhetünk el eredményeket.

Ezután *dr. Filep Antal* az MTA Néprajzi Kutatócsoport tudományos kutatója, a második felkért hozzászóló következtetett:

A Veszprém megye 10 éves távlati néprajzi kutatási terve c. munka úttörő jellegű, megérdemelné a nagy nyilvánosságot! Hasonló terv még nem született, tehát egyedülálló vállalkozás. Mindenképpen dicséretes munka.

A tervet csak részben foglalkozik a terület tudománytörténetével, ezért hasznos lenne, ha tudománytörténeti áttekintés alapján lehetne megfogalmazni a feladatokat. A különféle tervek, gyűjtési módszerek és tudományszervezési problémák megbeszélésére ajánlatos lenne rendszeres tudományos tanácskozásokat szervezni, mint pl. a szegedi múzeum mellett kialakult Alföld-kutatók, vagy mint a régészeti találkozó. Veszprém megye különösen alkalmas lenne e szerepkör betöltésére: Közép-Dunántúlon fekszik s így természetesen kapcsolódik — minden néprajzi problémát tekintve — a környező megyékhez. Az erőket összpontosítani kell: a következő 10 év felelőssége és lehetősége arra sarkall, hogy anyagi és a szellemi kultúra hagyományos kettéosztottságát az európai szintű és szemléletű társadalmi néprajz kutatásával egészítsük ki. Ugyanis a mezőgazdaság szocialista átszervezésével a falu szociológiai, társadalmi szerkezte gyors ütemben változik. A társadalmi változások, átértékelődések előidézői az anyagi kultúra és a folklór megváltozásának is.

Veszprém megye nagy területtel rendelkezik, sokarcú, így még gondolni sem lehet arra, hogy a megyében dolgozó két ethnográfus a társadalmi néprajz komplexitását is feldolgozza. Ezért csak arra korlátozódhat tevékenységük, hogy egy-egy „mélyfúrás” végezzenek, azaz legalább 3–4 kutatókörzetet kell kijelölni kutatópontokként. A jól kiválasztott pontok egy általános, átfogó keresztmetszetet adnak nemcsak a megyei, hanem az országos gyűjtésekhez is.

A megye néprajzi térképén levő fehér foltok országos mulasztások „eredményei”. A Bakonytól északra fekvő területek művelődéstörténete a középkortól kezdve jelentékeny. Gondoljunk csak Pannonhalma gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti stb. hatására, vagy a pápai kollégium szerepére. Ezek alapján javaslom, hogy a most elkészülő terv a megye északi területeinek megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítson.

Másik, nemzetközi méretekben és szinten is adóssága a magyar néprajznak a somlai szőlőkultúra feldolgozása. Bár születtek komoly eredmények a hazai szőlészeti kutatások területén, de csak a Balaton környéki szőlőművelés és borkultúra kutatása állt előtérben. Így legalább tájékozódó jellegű, felderítő gyűjtést kellene végezni a somlai borvidéken.

Ugyancsak fontos lenne a megyében oly jelentős szerszámkészítő központok alapos feldolgozása. A Felső-Tisza vidékén, Kárpátalján, Tiszántúlon még ma is elevenen él a bakonyi szerszámkészítők emléke, hagyománya. E témakörben is kiemelt szerepet kell juttatni a talicskakészítésnek: itt, Veszprém megyében készítették a legarchaikusabb talicskát. Technológiája nem változott, hiszen változatlan a használat igénye is, ellentétben az alföldi típusokkal. A talicskakészítő manufaktúrális ipar 30–40 éve még virágzott, de még 10–20 éve is meg lehetett találni. A téma feldolgozásához mindenképpen külső segítségre, specialistákra van szüksége a helyi kutatóknak. Kívánatos lenne filmre venni, rögzíteni a munkafolyamatokat.

A tervből — s eddig minden néprajzi felmérésből, kutatásból — méltatlanul kimaradt a megye keleti szegélyének kutatása. Ezek a karsztos területeken sajátos formájú alakult ki pl. a földművelésnek, a paraszti gazdálkodásnak.

A szén- és mészegetés kiemelt témaként szerepel a 10 éves tervben. Összehasonlításképp: kiváló publikációk jelentek meg a bükk-i mészegetésről, ami jelentősebb is volt a bakonyinál. Ezért elsősorban a szénégetésre kell koncentrálni.

A népi építkezés talán a leginkább feldolgozott területe a magyar néprajznak. Mégis foglalkoznunk kell vele, mert az eddigi dolgozatokat csak módszeres felderítésnek minősíthetjük. Jóval részletesebben kell foglalkozni a bemutatásra-megőrzésre kijelölt épületekkel, mivel ezek jelentős népművelési igényt is kielégítenek. Teremtünk lehetőséget a táji- és tematikus bemutatásoknak. A lehetőségek széles skálán mozognak: különféle típusok szép számmal találhatók a megyében. Országosan is egyedülálló pincesor található a gyarmati hegyen. Több fórumon próbáltak már valamit tenni érdekében. Ez a másodrendű, önellátó szőlészkedés kisparaszti üzem típusa, mely mindenképpen megérdemli a feldolgozást. A néprajzi tárgyak minél gyorsabb begyűjtése elsőrendű feladatunk. A nagyobb méretű tárgyak zöme fából készült, s ezek pusztulnak el a leghamarabb: anyaguk romlik, feltüzelek, szétverik. Elhelyezésük, raktározásuk nagy gondot okoz, de egy-egy skansen pajtája tekintélyes mennyiséget befogad.

Ugyancsak eltűnően van a hombár, szuszék, pedig néhány évtizeddel ezelőtt még számosat lehetett találni a megyében is. Ezeket a nagyméretű termény-tárolókat a Bakonyban is készítették, de a téma feldolgozatlan. A készítés technológiája, a készítés módja is érdekes téma lenne.

Csak röviden, néhány szóban a különböző, figyelmet érdemlő témákról:

- a szénaszállítás módjai között figyelmet érdemelnek pl. a magasított oldalú szekerek;
- a régi pásztor szállások problematikája igen érdekes téma lehetne;
- a lószerszámok tipologizálása, annál is inkább, mivel a szomszédos Kisalföldről kiváló publikációval rendelkezünk;

— valósággal csábítja a kutatókat a fa szállítása, a faizás problémájának, kutatásának tág lehetősége a Bakonyban;

— figyelmet érdemlő kismesterség volt Veszprém megyében a kőfaragás, a malomkő faragásának módszere, munkafolyamata mind a mai napig feldolgozatlan;

— a kismesterségek között, még 20–30 évvel ezelőtt is jelentős szerepet játszott a kályhás-, és a kemencés. Felgyűjtése mindenképpen szükséges.

Sorolhatnánk még az elvégzendő feladatokat, feldolgozandó témákat, azonban az említettek sem képesek a megye kutatói maradéktalanul elvégezni. A terv megvalósításához szükséges erőket többféleképpen lehetne biztosítani:

1. társadalmi gyűjtők és kutatók aktivizálása;
2. főiskolai, egyetemi hallgatók bevonása;
3. mérnökök, technikusok segítsége, természetesen elsősorban az építkezés területén lehet jelentős;
4. megyék közötti specialisták kölcsönös cseréje.

Ezek voltak a problémák, gondolatok, melyek a terv olvasása közben fölmerültek bennem. Végezetül eredményes munkát kívánok a 10 éves terv kivitelezőinek.

Éri István megyei múzeumigazgató felszólalásában először néhány statisztikai adatot említett. Az utóbbi 8 évben a Veszprém megyei múzeumokba bekerült tárgyak száma 45,5%-kal nőtt, s az erre fordított összeg 131 000 Ft volt. Természetesen a pusztaságok vizsgálata félrevezető lenne, hiszen egy tárgynak számít egy apró lövőkaró, de egy nagy szekér is. Ha így nézzük a statisztikai adatokat — tekintettel arra, hogy a 8 év alatt 4 skansen rendeztünk be tárgyvárlásra fordított pénzüsszeg nem magas.

A következőkben néhány javaslatot, ötletet szeretnék felvetni:

A tízéves terv célkitűzéseire hozzá szeretném tenni, hangsúlyozni a településtörténet fontosságát. Noha nem kimondottan néprajzi téma, de a néprajzosok haszonnal működtethetnének közre egy, az egész megyére kiterjedő településtörténeti kutatásban. Ehhez természetesen más, külső kutatók munkája, segítsége is szükségeltetik.

A skansenek fejlesztésében nem állunk meg. A tavasszal megnyitott Bakonybelen kívül szándékunkban áll további, helyben megőrzött objektumokat létesíteni: így pl. a Szegedy Róza-ház mellett álló, eredetileg is vincellérházként egészítendő épület berendezése és megnyitása; a bakonybéli szabadtéri néprajzi múzeum továbbfejlesztése egy faragóműhellyel és más objektumokkal, a gyenesdiási pásztorház berendezése és bemutatása stb.

A tervben szereplő kutatópontok mellett javaslom a volt huták falvainak megvizsgálását, feldolgozását, tekintettel arra, hogy ezek ipartörténeti, településtörténeti s néprajzi jelentősége egyaránt jelentős (Csehbánya, Somhegy).

A néprajzi fényképezést is ki lehetne szélesíteni, mégpedig azzal, hogy társadalmivá tesszük. Évenként írhatnánk ki néprajzi fotópályázatot, természetesen előre megadott témákkal. Így elérhető lenne, hogy a múzeumaink erejét mindenképpen meghaladó feladat és célkitűzés mégis célba érkezzon.

Hadnagy László, a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság csoportvezetője javasolta: a komplex gyűjtés és feldolgozás minden szempontból hasznos és gyümölcsöző, különösen olyan helységekből — és ilyen bőven van Veszprém megyében —, ahol az egyre fokozódó idegenforgalom, a fejlődés napról napra módosítja az ezelőtt 20 évvel még hagyományos életkörülmények között élő falut. Két ilyen helységet javasolok a komplex vizsgálat színhelyéül: Tihanyt és Bakonybélét. Mindkét helység gyorsan változik, és annak ellenére, hogy pl. Tihany egyike a leglátogatottabb turistaközpontoknak, rengeteg és sokrétű, gazdag néprajzi anyaggal találkozunk, amit néhány év múlva talán hiába keresnénk.

Az elmondottak mellett az egyes témák közül érdemes lenne gondot fordítani a teherhordásra. A Bakony területén különösen jelentős lenne ez a téma, mert mind a mai napig jócskán találunk archaikus eszközöket, teherhordási módokat.

Vagy ugyancsak érdekes téma lenne — szociológiai vizsgálatokkal együtt — Szentgál újra történő felgyűjtése: mi az, ami a 40 év előtti fölmérésnél még megvolt, de ma nem találjuk, mi maradt meg abból a világból, hogyan milyen irányban fejlődött és változott? Településtörténeti, szociológiai és néprajzi szempontból érdekes téma lehetne a szentgáli tanyavilág kialakulása is.

Nem szorosan, de mégis a néprajzhoz kapcsolódik a földrajzinév gyűjtése is. Jelentős eredmények születtek, de még sok munka előtt állunk.

Ezt segítik elő a pályázatok is. Az országos néprajzi pályázatokra meglehetősen kevés kimondottan néprajzi dolgozat fut be. A jövőben ezen úgy kívánunk segíteni, hogy megadjuk, ajánlott témákkal írjuk ki a pályázatokot. A témák és a pályátelek természetesen a 10 éves tervben fognak alapulni, így az önkéntes gyűjtők széles tábora is bevonható a terv munkálataiba.

A vitát és megbeszélést Éri István megyei múzeumigazgató zárta le, megköszönvén a felkért hozzászólók gondos felkészülését, hasznos és értékes hozzászólását, javaslatait.

Törő László

10 Jahre ethnographischer Perspektivplan des ungarischen Komitats Veszprém

Der Vorteil perspektivischer Planung besteht darin, daß die verschiedenartigsten Aufgaben koordiniert und deren Verwirklichung daher nach Maßgabe der Wichtigkeit zur Hand genommen wird. — Hierdurch gestaltet sich die Arbeit logisch und kontinuierlich, gleichzeitig werden die Voraussetzungen geschaffen, die gegebenen Möglichkeiten optimal nutzbar zu machen. Diese Methode der Planung ist zur Zeit in Ungarn auf dem Gebiet der verschiedenen Zweige der Gesellschaftswissenschaften, besonders auf jenem der Museologie, noch recht spärlich vertreten. Soweit bekannt, ist der vorliegende langfristige Plan der erste, in dem eine zehnjährige Vorschau auf die ethnographische Erkundung eines gegebenen Gebiets ausgearbeitet ist.

Die Vorbereitungsarbeiten des Planes erstreckten sich auf mehrere Monate. Vor allem mußte der gegenwärtige Zustand festgelegt werden. Dies bestand darin, daß die für den Perspektivplan verantwortlich zeichnenden Autoren alles aus dem Komitat Veszprém stammende gegenständliche Material, das in Obhut der verschiedenen Museen des Komitats bzw., des Ethnographischen und des Landwirtschaftlichen Museums, beide in Budapest, ist, als Ausgangspunkt nahmen. Hierauf folgte die Ausarbeitung der geographischen und Sachregister dieser Objekte. Auch die auf das Komitat bezüglichen Veröffentlichungen sowie das archival betreutes Material wurden gesammelt. Diese Inventarisierung wurde sowohl auf dem Gebiet der materiellen wie der geistigen Kultur vorgenommen. Die derart gewonnenen Daten wurden mittels eines einheitlichen Zeichensystems auf einer Landkarte eingetragen. Danach konnte erst mit der Zusammenstellung des eigentlichen Planentwurfs begonnen werden, dessen Vorbereitungsarbeiten mit Forschern, Gelehrten und Vertretern verschiedener ethnographischer Landesinstituten geprüft und besprochen wurden.

Bei der Ausarbeitung des 10-Jahr-Planes wurden folgende Zielsetzungen vor Augen gehalten:

- Im Zusammenhang mit dem Vorgesagten und parallel damit Sammlung und Aufarbeitung des bezüglichen Dokumentationsmaterials;
- Ergänzung der bereits museal verwahrten, aber ergänzungsbedürftigen Sammlungen;
- Kontinuierliche Schaustellungen des bereits gesammelten Materials;
- Ausdehnung und sachgemäße Lenkung der gesellschaftlichen Sammelaktionen ethnographisch bedeutsamer Fundstücke;
- Vermehrung der Zahl der ethnographischen Freilichtmuseen;
- Systematischer und kontinuierlicher Ausbau der wissenschaftlichen Erkundungsarbeit sowie Inaugurierung einer ethnographisch orientierten Periodizität;
- Schaffung und kontinuierliche Bereicherung eines Archivs für ethnographische Magnobänder und Dias.

Die bisher zusammengestellten Kennziffern und Kartenskizzen erbrachten den schlüssigen Beweis, welche Zweige der ethnographischen Sammlungen als vollständig betrachtet werden können und auf welchen Gebieten die Sammeltätigkeit ausbaubedürftig oder vollauf unzulänglich gewesen

ist. Die Spezifizierung nach Sachgebieten erfolgte bereits in allen Einzelheiten und es ergaben sich sehr weitreichende Differenzierungen betreffend die Ergänzungsbedürftigkeit der Zweige der Sammlungen. Die Museen des Komitats Veszprém verfügen über verhältnismäßig reiche Sammlungen von Volkskeramiken, so daß sie für die nächsten Jahre ihre Tätigkeit lediglich auf die Beschaffung von sog. Unika zu beschränken brauchen.

Quantitativ und qualitativ ausreichend sind auch die Bestände an Werkzeugmaterialien für das in Heimarbeit betriebene Weben und Spinnen. Größere Lücken zeigen sich jedoch in den Sammlungen von Ausrüstungsgegenständen der Tierhaltung sowie des Hirtenums (Ausrüstung von Ställen, Jocharten für Rinder, Pferdegeschirr, Werkzeuge der Futtermittelpflanzung usw.), so daß deren Auffüllung im 10-Jahr-Plan vorrangig ist. Der Plan legt großes Gewicht auch auf die Sammlung von Ausrüstungsgegenständen der Vorratswirtschaft. Weitere im Plan vorgesehene Aufgaben sind die Sammlung gegenständlicher, auf volkswitem Aberglauben beruhender Objekte sowie Gebrauchsgegenstände der manufaktuellen Heimarbeit, wie z. B. der Seilerei, Stiefelmacherei, Lebkuchenbäckerei, Steinmetzarbeiten, Gerberei usw. Unsere musealen Bestände an Werkzeugen der Bodenbestellung, Imkerei, Schilfverarbeitung, des landesüblichen Verkehrs und Lasttransports, der Trogmacher-Zigeuner, des primitiven Wildfangs sowie der Jägerei weisen gleichfalls große Lücken auf. Alle diese Sachgebiete haben also im vorliegenden 10-Jahr-Plan Vorrang erhalten.

Die gegenständlichen Sammlungen sind in allen Fällen mit mündlichem Dokumentationsmaterial (Archivaufzeichnungen), zuweilen auch mit Magno- und Lichtbilderaufnahmen ergänzt.

Der kleinere, zweite Teil des Traktats befaßt sich mit dem Folklore-Material. Es mußte festgestellt werden, daß die Folklore-Sammlungen auf dem Gebiet des Komitats nur sporadisch betrieben wurden und aus diesem Grunde das Ergebnis sehr spärlich gewesen ist. Auf vielen Sachgebieten muß noch kräftig nachgesammelt werden. Solche sind: Richtfest bei Bauarbeiten; Volksbräuche, besonders im Zusammenhang mit Ackerbau und Tierhaltung; Volksmärchen, Aberglauben; Volksmedizin zur Bekämpfung von Tierkrankheiten, Naturkunde; Totenlamentationen, Kosmogonie. Eine weitere wichtige Aufgabe ist die Erforschung der sozialen Verhältnisse des Volkes, das volkhafte Rechtsbewußtsein und die volkhafte Arbeitsteilung.

In den kommenden Jahren soll auch die ethnische und konfessionelle Zusammensetzung der Bevölkerung des Komitats berücksichtigt werden.

Die Methoden der Sammeltätigkeit werden verschiedenartig sein.

1. *Komplexe Erforschung*, d. h. die lückenlose ethnographische Erfassung eines bestimmten Dorfes. Zur Zeit kommt das Dorf *Vállus* im Westen des Komitats in Frage.

2. *Thematische Sammlung*. Bestimmte Themenkreise sind für das Gebiet des ganzen Komitats zu bearbeiten und die Sammlungen aufzufüllen. (Hierzu gehören der primitive Wildfang und die Jägerei sowie die Rodungswirtschaft).

3. *Ergänzende Sammlungen.* Sie dienen zur Vervollständigung musealer Sammlungen.

4. Die Erforschung des Richtfestes wird, gemäß seiner thematischen Bedeutung, auf ganz Westungarn (Transdanubien) ausgedehnt.

In den 70er Jahren sollen auf dem Gebiet des Komitats die Skansen-artigen Objekte weiterentwickelt werden. Das bereits bestehende Ethnographische Freilicht-Museum in Tihany soll mit weiteren zwei Einheiten bereichert werden. Hinzu kommt dann noch in Badacsony ein ampelologisches Skansen-Gelände. Kleinere Erweiterungsobjekte sollen auch das Skansen-Gelände in Bakonybél ergänzen. Ein neues Skansen-Objekt soll auch im Westen des Komitats entstehen.

Der Plan schreibt auch die Herausgabe eines Jahrbuches über die Vermehrung der ethnographischen Sammlungen vor. Darin sollen die Fachleute des Landes über die neu gesammelten Gegenstände sowie den Stand der im Komitat im Gang befindlichen Forschungsarbeiten informiert werden.

Leider fehlt es in den Provinzmuseen des Landes an genügenden Fachkräften und ein Wandel in dieser Hinsicht ist auch in nächster Zukunft nicht zu erwarten. Eben aus diesem Grund rechnet man in Kreisen der Urheber des

Planes auch auf die freiwillige, gesellschaftliche Hilfe bei der Einsammlung musealer Objekte. Für diesen Zweck sollen alljährlich Wettbewerbe ausgeschrieben und die besten Leistungen prämiert werden. Die im Rahmen der Wettbewerbe eingereichten Arbeiten sollen in den Dokumentationsabteilungen der Museen ihren Platz finden. Die sich aus der Öffentlichkeit freiwillig meldenden Sammler sowie die auswärtigen Mitarbeiter (beruflich qualifizierte Ethnographen) sollen mit spezifischen Aufgaben betraut werden.

Im Sinne des vorliegenden 10-Jahr-Plans soll nicht nur das gegenständliche und dokumentarische Material der Museen im Komitat Veszprém bereichert werden, sondern es wird auch Vorsorge zur Schaffung eines Magno- und Dia-Archivs getroffen werden. Derart sind auch die Voraussetzungen gegeben, ein modernes, den heutigen Ansprüchen genügendes Dokumentations- und Datenzentrum auf- und auszubauen.

Der Anhang zum Planentwurf gibt Aufschluß über die Bereicherungsdaten der Museen im Komitat Veszprém sowie über den jährlichen Geldaufwand zur Beschaffung neuer musealer Schauobjekte.

Katalin Petánovits-László Törő

Plan décennal de recherches ethnographiques du département de Veszprém

Le planning à long terme a cet avantage qu'il coordonne les tâches et les réalise dans l'ordre de leur importance; en même temps il rend le travail logique et continu et exploite pleinement les possibilités données. De nos jours, cette sorte de planning est encore assez rare en Hongrie dans le domaine des sciences sociales, et surtout en muséologie. Autant que nous sachions, c'est le premier plan qui contient l'élaboration d'un plan décennal des recherches ethnographiques prévues.

L'élaboration du plan proprement dit a été précédée d'un travail de plusieurs mois. Avant tout, il fallait relever l'état actuel: les auteurs ont fait état des pièces originaires du département de Veszprém, gardées aux musées du département, aux Musées Ethnographique et d'Agriculture de Budapest, et après ils ont établi le répertoire et le registre géographique de ces pièces. De même, ils ont recueilli les publications et les documentations relatives au département. Ils ont mené à bonne fin ces travaux sur le plan matériel aussi bien que sur le plan intellectuel de la civilisation. Ensuite, ils ont projeté les données recueillies, en employant un système unique de signes, sur une carte géographique. C'est seulement après ces travaux préliminaires que les auteurs pouvaient entamer l'élaboration du plan proprement dit dont ils avaient discuté et débattu les travaux préparatoires avec des chercheurs, des savants et des représentants de plusieurs institutions ethnographiques nationales.

En élaborant le plan décennal, ils tenaient compte des objectifs suivants:

- étendre le rassemblement de matériaux sur toutes les spécialités ethnographiques particulières au département;
- parallèlement, poursuivre le rassemblement et le dépouillage continu du matériel documentaire relatif à cette activité;
- compléter les collections incomplètes gardées aux musées;
- organiser des expositions pour y présenter continuellement le matériel déjà acquis;
- animer et diriger le mouvement de rassemblement social;
- augmenter le nombre des musées ethnographiques en plein air;
- rendre systématique et ininterrompu le travail du dépouillement scientifique; lancer un périodique de caractère ethnographique;

— créer et enrichir sans cesse la collection de bandes magnétiques et celle de diapositifs;

Les données des répertoires et des cartes démontraient clairement et sans équivoque quelles sont les spécialités de l'éthnographie où nous pouvons considérer le rassemblement de matériaux comme accompli, et quels sont les domaines où la collection est peu satisfaisante ou tout à fait insuffisante. L'analyse poussée à fond a été établie pour chaque spécialité, et il a apparu qu'il y a de très grandes différences du point de vue de la mesure du rassemblement de matériaux. Les musées du département de Veszprém disposent d'une collection de céramiques populaires relativement riche, c'est pourquoi au cours des années suivantes, on n'achètera que des pièces uniques pour en augmenter la collection.

De même, la collection de l'outillage du tissage et du filage est d'une richesse et d'une qualité convenables. Au contraire, le matériel de la vie des pâtres, de l'élevage est très incomplet, c'est pourquoi l'acquisition de tels objets (matériel d'étables et écuries; différentes sortes de joug; harnais; instruments de la culture fourragère, etc.) figure dans le plan comme tâche primordiale. Le plan insiste également sur l'acquisition d'outils de la simple cueillette. Le rassemblement d'objets qui ont trait aux croyances, légendes, superstitions populaires constitue une tâche également importante, de même que l'acquisition d'objets et d'outils des différents artisanats: cordiers, cordonnier, painépiciier, tailleur de pierre, tanneur, etc.). De même, les outils et outillages de l'agriculture, de l'apiculture, des roseliers, de la circulation et du transport de fardeaux populaires, des tziganes huchiens, des traîneurs et chasseurs populaires ne sont pas représentés dans nos collections. Toutes ces spécialités recevront donc de l'importance particulière au cours de la décennie suivante.

Au collectionnement s'ajoute une documentation verbale — quelquefois enregistrée sur bande — complétée de photographies.

La deuxième partie, moins grande, de l'étude s'occupe du matériau folklorique. Il a été constaté que les recherches folkloriques avaient été très insuffisantes et sporadiques dans le département. Il y a des cas où il faudra procéder à la collection exhaustive de différents genres: offrandes à pied d'oeuvre ou à l'inauguration d'un bâtiment, coutumes populaires: surtout celles relatives à l'agriculture et à l'élevage;

contes, croyances populaires, zoothérapie, sciences naturelles, thèses, cosmogonie. De même, les recherches sur la société populaire (légalité populaire, organisation du travail paysanne) constituent une tâche importante.

Au cours des années suivantes on tiendra compte aussi de la répartition ethnique et religieuse de la population du département.

Du point de vue de la méthode, il y aura plusieurs genres de collectionnement.

1. *Traitement complexe*, c'est-à-dire collectionnement exhaustif des matériaux ethnographiques d'un village entier, désigné d'avance. Cette fois ce sera *Vállus*, village situé dans la partie ouest du département.

2. *Collectionnement thématique*: certains thèmes seront collectionnés sur le territoire entier du département (tels: armes et engins de traîneurs et chasseurs populaires; défrichage).

3. *Collectionnements complémentaires*: leur but est de rendre complètes les collections insuffisantes dont disposent actuellement les musées.

4. Les recherches sur le thème des offrandes à pied d'oeuvre — vu l'importance de ce sujet — s'étendront sur le territoire entier de la Hongrie occidentale (Transdanubie).

Aux années 70, nous avons l'intention de développer dans le département les institutions ayant un caractère de skanzen. Le musée en plein air de Tihany se complètera de deux unités ultérieures, et l'on installera un skanzen ampélogique-oenologique à Badacsony. Le skanzen de Bakonybél sera

agrandi de quelques unités de dimensions restreintes, et dans la partie occidentale du département, une institution nouvelle sera créée.

Le plan prévoit la publication d'un bulletin qui tiendra au courant les gens du métier, des pièces nouvellement acquises et des recherches ethnographiques menées dans le département.

Malheureusement, les musées régionaux de Hongrie éprouvent de grandes difficultés à cause de la pénurie de spécialistes, et dans un avenir prochain on ne peut espérer aucune amélioration. C'est pourquoi les élaborateurs du plan comptent sur les collectionneurs amateurs, sur la collaboration sociale. Chaque année, un concours sera ouvert aux collectionneurs amateurs, et les meilleures oeuvres seront couronnées. Les ouvrages présentés au concours seront ajoutés à la documentation du musée. Les collectionneurs sociaux et les collaborateurs externes (ethnographes de métier) seront chargés de tâches spéciales.

A la base du plan décennal, les musées du département de Veszprém augmenteront leurs fonds de matériaux et de documentation, et en outre ils constitueront leurs collections de bandes magnétiques et de diapositifs. Ainsi il deviendra possible la création d'un cabinet moderne de pièces justificatives et de documentation qui réponde à toutes les exigences de nos jours.

L'appendice montre les données de l'enrichissement des musées du département de Veszprém, et les sommes annuelles consacrées aux achats.

Katalin Petánovits—László Törő

Перспективный план на десять лет по этнографическим исследованиям в комитате Веспрем

Положительная сторона планирования на продолжительный срок заключается в том, что оно дает возможность выбирать задачи по исследовательской работе соответственно их важности и первоочередности, сделать всю работу более систематичной и логичной, максимально использовать имеющиеся возможности. Такое перспективное планирование на продолжительный срок в области общественных наук, особенно в музееведении, в Венгрии применяется еще довольно редко. Насколько нам известно, в области этнографии это первая попытка наметить план научно-исследовательских работ на десять лет.

Составлению плана предшествовала длительная подготовительная работа. В первую очередь было необходимо составить обзор положения на сегодняшний день: была составлена опись экспонатов, находящихся в музеях комитата, в Будапештском этнографическом музее, в Сельскохозяйственном музее. Затем были выделены экспонаты, произошедшие из комитата Веспрем, и составлен их предметный и географический указатель. Был составлен также библиографический указатель публикаций, относящихся к комитату Веспрем, а также просмотрена документация. Сбор этих материалов проводился как в области материальной, так и в области духовной культуры. Полученные данные (при помощи единой системы условных знаков) были нанесены на карту. После всего этого можно было приступить к составлению собственно плана работ. Составление плана проходило при широком всестороннем обсуждении с учеными, научными сотрудниками и другими представителями общественной жизни.

При составлении плана руководствовались следующими целями:

— распространение собирания экспонатов на всю тематику, характеризующую в этнографическом отношении комитат Веспрем;

— собирание параллельно с вещественными материалами документации и ее обработка;

— пополнение музейных коллекций;

— систематический показ собранного материала на очередных выставках;

— расширение движения по сбору этнографического материала среди населения и руководство им;

— увеличение количества этнографических музеев под открытым небом;

— систематизация научной обработки собранного материала, начало выпуска периодических изданий по этнографии;

— основание коллекций магнитофонных записей и диапозитивов и систематическое их пополнение.

Собранные документы и материалы, нанесенные на карту, ясно показали, по каким отраслям музейные экспонаты этнографического характера можно считать полными или удовлетворительными, а где коллекции недостаточны или же совершенно отсутствуют. Выяснилось, что существует разительное расхождение в количестве имеющихся музейных экспонатов по их тематике. Так, например, в музеях комитата Веспрем имеются очень хорошие коллекции народной керамики, поэтому в ближайших годах увеличение коллекций ограничится только приобретением уникальных вещей. Удовлетворительны как в качественном, так и в количественном отношении коллекции по орудиям прядения и ткачества. Недостаточен, однако, вещественный материал по пастушеству, животноводству, поэтому в плане предусматривается в качестве первоочередной задачи собирание предметов,

относящихся к этой области (оборудование помещений для скота, разных предметов конской упряжи, предметов, связанных с производством фуража и пр.). План предусматривает интенсивное приобретение различных предметов хозяйствования. Одной из задач, выдвигаемых планом, является собирание материалов, связанных с различными суевериями и народными поверьями; приобретение инструментов домашних ремесел, как-то: изготовление веревок, сапожное ремесло, изготовление прядичных кукол, резка по камню, кожаное ремесло и пр. Очень недостаточны коллекции орудий земледелия, пчеловодства, передвижения и перевозки грузов, изготовления деревянных корыт, поимки дичи и охоты. Все это предусматривается в плане в качестве первоочередных задач.

В каждом случае приобретение нового экспоната сопровождается документацией, магнитофонной записью и фотоснимками.

Другой частью работы, предусмотренной планом, является сбор фольклорного материала. Было установлено, что сбор фольклорного материала в комитате Веспрем проходил недостаточно и довольно разрозненно. Во многих случаях необходим совершенно новый и полный сбор материалов, как например обычаи, связанные со строительством, народные обычаи, связанные с земледелием и животноводством, сбор народных сказок, преданий, суеверий, приемов народного врачевания, народного знания природы, похоронных причитаний. Важной задачей является также изучение общественной организации крестьян: народного права, организации крестьянских работ.

В ближайшие годы при сборе материалов будет приниматься во внимание этнический и религиозный состав населения комитата Веспрем.

Что же касается методов собирания материалов, то они будут различными:

1. *Комплексная обработка*, т. е. полное этнографическое описание определенной деревни. В данном случае это будет *Валлуш* — деревня, расположенная в западной части комитата.

2. *Тематическое собирание материала*, т. е. собирание материала по определенной теме на территории всего комитата. В данном плане предусматривается сбор ма-

териалов по поимке дичи и охоте, а также о земледелии на целине.

3. *Собирание материалов для пополнения коллекций*: собирание и приобретение таких предметов, которые укомплектуют уже имеющиеся, но неполные коллекции в музеях.

4. Распространение (ввиду важности темы) изучения темы о так называемых строительных жертвах на территории всей Западной Венгрии.

В 70-х годах предвидится расширение объектов типа этнографических музеев под открытым небом. Существующий Тиханьский этнографический музей под открытым небом увеличат двумя объектами, намечается открытие в Бадачоне винодельческого музея. Баконьбельский этнографический объект будет расширен за счет открытия небольших новых единиц, будет открыт новый этнографический объект в западном районе комитата.

Согласно плану будет выпускаться ежегодник, в котором будет публиковаться информация о вновь приобретенных экспонатах и состоянии научно-исследовательской работы в области этнографии.

К сожалению, провинциальные музеи Венгрии страдают недостатком кадров научных работников, и улучшение в этом отношении в ближайшее время вряд ли предвидится. Поэтому составители плана в своей работе рассчитывают и на добровольных помощников и активистов. Для таких добровольных собирателей этнографического материала будут объявляться ежегодные конкурсы, на которых будут премироваться лучшие достижения. Поступившие конкурсные материалы будут помещены в музейной документации. Общественным активистам и внештатным работникам (профессиональным этнографам) будут поручены определенные задачи.

По десятилетнему плану музеи комитата Веспрем не только пополнят и увеличат свои коллекции и документацию, но и осунут собрание магнитофонных записей и диапозитивов. Этим будет положено начало хранения материалов и документов в соответствии с требованиями современности.

В приложении приведены данные по новым приобретениям музеев комитата Веспрем и ежегодно исползуемым на эти цели средствам.

Каталин Петанович и Ласло Тёрё

Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században

Századunk elején a Műemlékek Országos Bizottsága, a felszabadulás után pedig a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, majd az Országos Műemléki Felügyelőség irányításával, munkájával, és hathatós anyagi támogatásával az ország egész területét átfogóan megindult a műemlékek feltárása, megóvása, helyreállítása és bemutatása.

Köztudomású, hogy a XVI—XVII. század folyamán a törökkel folytatott harcok idején az ország nagy része hadszíntérré változott. Az átvonuló seregek útját mindenfelé romok jelezték. Akkor pusztult el Dunántúlon a középkori templomok nagy része is.

Magyarország első és legrégebbi püspöksége, a Géza fejedelem által 990—997 közt alapított veszprémi püspökség.¹ Az öt vármegyére (Pilis, Fejér, Veszprém, Zala, Somogy) kiterjedő óriási egyházmegyének a XIV. században 431 plébániája, és több mint 100 apátja, prépostsága és szerzetesháza volt.² Ezek közül a XVII. század közepén már csak 5 plébánia működött.³ A század végéig az állandó török harcok és hadmozdulatok következtében 2147 falu elpusztult; a XVIII. század elejére csak 734 maradt.⁴ A gazdátlanra vált és lerombolt templomok anyagát a törökök sokszor várak építéséhez és javításához, a földesurak pedig gazdasági építkezéseikhez kőbányául használták.⁵

Népünk azonban a török hódoltság alatt, és főleg a felszabadítás utáni inséges időkben is megőrizte élni-akarását és alkotó szellemét. Az elszegényedett és valóságilag is megoszlott lakosság nem tudta elpusztult kőtemplomait újjáépíteni. Felépítette helyébe a maga szerény sövény- és fatemplomait, s ezzel összekötő kapcsolatot teremtett a magyar középkor gyönyörű román, gótikus, reneszánsz és a restaurálás korának fényesen tündöklő barokk építészete között. Művészi értékben nem egyenrangút, de az építési kedvben és anyagi áldozatban példamutatót! A faépítészeti Erdélyben és a Felvidéken a kítűnő építőanyag bősége miatt magas, művészi fokra emelkedett. A mi területünkön azonban csupán ideiglenes jellegű maradt. Talán a kanizsai, zalacsébi, meg néhány göcseji fatemplom közelítette meg a művészi fokot.

Az újjáépítés szükségességének fő hatóereje a vallás gyakorlásának, tehát az új, az önálló kultuszhely létesítésének igénye volt mind a katolikus, mind a protestáns magyarokban. Ennek mielőbbi kielégítésére, mi-

ként saját házaikat, sövényből és fából építették újra templomaikat is.

Nem volt ez új dolog, hisz Pannóniában a IV. század végétől kezdve a népvándorlás korán át a középkorig megtalálhatjuk a fatemplomépítés emlékeit. De nyomainak kutatása és adatainak ismertetése túlnő dolgozatunk keretén.⁶

A rendelkezésre álló adatok alapján, a mi területünkön a fatemplomoknak általában három típusát különböztethetjük meg:

a) *harasztkerítéses templom* (oratorium ex palis et virgultis septum), melynek falait földbevert karókra zöld gallyakból fonták, vagy két sor karó között földdel tömték meg, és kívül-belül sárral tapasztották;

b) *sövénytemplom* (oratorium ex lignis et sepibus, oratorium ex lignis et virgultis septum): fatalpra, gerendára faoszlopokat emeltek, az oszlopok között lécezték, a lécek között vesszővel befonták, és sárral tapasztották;

c) *fatemplom* (boronafalas, oratorium ligneum septum, oratorium ligneum et luto plasmatum): fatalpra gerendákból vagy vastag pallókból csapokkal összefogott falat építettek, és ezt többnyire sárral tapasztották.⁷ Arra is találunk példát, hogy a régi templom megmaradt kőrészeit (szentély, vagy más falmaradvány) fa- és sövényfallal egészítették ki.

A fatemplomépítés elterjedésének okait vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg:

1. A nép szegénysége. Az építéshez felhasználható anyag (fa, zsupp, nád) könnyen rendelkezésre állt. A fatemplom nem kívánt külön építőmestert sem, mert minden faluban akadt bőven fűrő-faragó férfi; közmunkával pedig szinte minden munkafolyamatot el tudtak végezni.

2. Az 1681. évi soproni országgyűlésen a vallásszabadságról hozott XXV., XXVI. tc. a vallásszabadság elvének kimondása mellett korlátokat is állított, amikor törvénybe iktatta az artikuláris helyeket 11 vármegyében — Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Zólyom, Turóc, Liptó, Árva, Trencsén, Szepes —, továbbá elrendelte, hogy a felsorolt vármegyékben csak 2—2 helyen építhettek a protestánsok templomot, és tarthattak nyilvános istentiszteletet. A többi keleti és nyugati vármegyét nem érintette a fenti törvény, mivel azok területén elismerte az országgyűlés a szabad val-

lásgyakorlatot, de „salvo iure dominorum terrestrium”, a földesúri jogok sérelme nélkül.⁸

A protestánsok a becikkelyezett helyeken kívül nem kaptak szilárd anyagból (kő, tégl) templom építésre engedélyt. Erre a helyzetre világít rá Eszterházy Ferenc cseszneki földesúr, aki a szentkirályi reformátusoknak a romos „puszta-templom” felépítésére vonatkozó kérését így utasította el: „tudjátok azt kicsodakép vagyon, ... azt hiába építenétek, mert... elvinnék tőletek, jobb néktek a Szilvásban Cserénbül, vagy más fából Templomott építenétek.”⁹

A „Carolina Resolutio” (1731), mely véglegesen eldöntötte, hogy a protestánsok csak az artikuláris helyeken folytathatnak nyilvános, szabad vallásgyakorlatot, illetve építhetnek templomot. „Azonban azokat is artikuláris helyeknek tekintették... (ahol) igazolni tudták, hogy a törvény létrejöttékor, vagy legalább is 1720 körül templomi és imaházi vallásgyakorlatuk volt.”¹⁰

A protestánsok, hogy vallásgyakorlatuk ősiségét bizonyítani tudják, több helyütt minden engedély nélkül, egyik napról a másikra elkészítették favázás templomait. Mire megérkezett az ellenőrző bizottság (Pesti Commissio, és a vármegye küldöttei), már állott a templom, vagy imaház. Ha pedig nem volt, akkor a bizottság távozása után azonnal építettek. Nem egy helyen megtörtént, hogy a könnyen szétszedhető fatalpas templomokat az ellenőrző hatóság vagy katonaság érkezésének hírére hamarosan szétszedték, kocsira rakták és biztonságos helyre szállították. A veszély elmúltával pedig ismét visszahozták, és összerakták.¹¹

A sövény- és fatemplomokat rendszerint náddal, vagy szalmával (zsúppal), ritkán faszindellyel fedték. Virágkoruk a XVII. század vége és a XVIII. század első fele. A század második felében azonban egyre ritkulnak, és lassan meg is szűntek, mivel élettartamuk általában rövid volt: alig 40—50 esztendő, vagy még rövidebb; főleg a harasztkerítéses templomoké, mivel a földbe vert nyers karók hamar korhadásnak indultak. Ehhez járult még a tűzrendészeti törvény, amely a XVIII. század végén hatóságilag eltiltotta a lakóházak fából való építését.¹²

A fa- és sövénytemplomok külső megjelenése a legtöbbször magasabb falusi házhoz, pajtához, magtárhoz hasonlított, csupán a mellettük vagy előttük álló harangláb jelezte rendeltetésüket. Voltak azonban toronnyal ellátott fatemplomok is, pl. Makkos Mária, Pilisszentlászló, Háromfa, Kanizsa stb. A rk. haranglábak, tornyok és templomok ormát a legtöbb helyen kereszt díszítette. A ref. és ev. fatemplomokon és haranglábakon forrásaink nem említenek megkülönböztető jelvényeket.

A fatemplomok alaprajza általában egyszerű téglalap (van négyzetes is, pl. Kanizsa), amely néha előtérral, pitvarral, a katolikus templomoknál pedig még szűkebb szentéllyel és sekrestyével is bővült. A mennyezete lapos (ritkán boltozatos, mint pl. a vízvári szentély), faragott gerendákból és hasított, nemegyszer gyalult deszkákból készült; a padozat agyagból döngölt (előfordul téglá is); a falakat agyaggal tapasztották,

néha még mészhabarccsal is vakolták, és fehérre meszelték.

A templomok belső berendezése is fából készült; nagyon egyszerű és hiányos volt. Falusi paraszt-ácsok faragták, néha asztalosok készítették. A katolikus templomokban rendszerint oltár, oltárkő, oltárkép, szószék, padok (néha gerenda, fatönc, tuskó), kórus, elvétve gyóntatószék, és az egyházi ruhák és szerek tárolására alkalmas vesszőkosár, vagy szekrény található.

A református és evangélikus templomoknál: szószék, padok, úrasztala, kórus és főképp a délsomogyi részeken „szégyenkő” a nyilvános botrányt okozók számára.

Bár e templombelsőik nagyon egyszerűek voltak, mégis találtunk festett padokat (Pata), szószéket (Kaposfő), mennyezetet (Somogyaszaló, Vízvár), kórust (Somogybükkösd). A surdi templom kórusa pedig művészi kivitelben készült. A XVIII. század első felében négy fatemplomban orgona is volt: Csökölyön, Felsősegesden, Kaposvárott és Nagyatádon.

A templomokra fordítottam a legtöbb figyelmet, de ahol külön szó esik róluk, feltüntettem a haranglábát, s ahol valamilyen, a templommal összefüggő szerepük van, a temetőket is (pl. a templom körül elterülőket, vagy a templommal egybekerítettéket).

A leírt területről, a forrásokról s az anyag elrendezéséről magyarázatul ennyit: az ősi veszprémi és győri egyházmegyék 1777-ben bizonyos területi változáson mentek át. Az újonnan létesített székesfehérvári püspökség megkapta a budai és fehérvári főesperességet, a szombathelyi pedig a zalaegerszegi esperesi kerület plébániáit. A pápai főesperességet viszont a győri püspökség,¹³ az egyházmegye területén levő kiváltságos (exempt) plébániákat (Felsőiskáz, Pápa, Somlóvásárhely) pedig az esztergomi érsek adta át Veszprémnek.¹⁴

Munkámhoz a szükséges anyagot a veszprémi püspöki levéltár és az Országos Levéltár szolgáltatta. Amennyi adatot kutatásaim során azonban csak taláhattam, kivétel nélkül összegyűjtöttem és feldolgoztam. Felekezeti különbség nélkül hozom a terület fa- és sövénytemplomairól szóló híradásokat, mivel Padányi Bíró Márton „Canonica Visitatio”-ja a XVIII. század első felében teljes képet ad, és a protestáns állapotot is feltünteti. A század második feléből származók (Bajzáth József püspökéi), 1778-tól csak a katolikus adatokat tartalmazzzák.

Átnéztem természetesen az idevonatkozó szakirodalmat is. Ami adat abban fellelhető volt, szintén be-
dolgoztam munkámba.

Az anyag elrendezésében a Veszprémi Egyházmegye főesperesi beosztását követtem. A történeti beosztás ez volt: I. Fehérvári. (Archidiaconatus Albensis), II. Budai. (Archidiaconatus Budensis), III. Veszprémi (Archidiaconatus Vesprimiensis), IV. Zalai (Archidiaconatus Zaladiensis), V. Somogyi. (Archidiaconatus Simighiensis), VI. Segesdi. (Archidiaconatus Següsdensis), VII. Pápai. (Archidiaconatus Papensis).

A helységeket a ma érvényes elnevezéssel hozom, de zárójelben feltüntettem a régi, a forrásokban szereplő nevet vagy neveket is, ha azok a maitól eltérnek. Záró-

jel nélkül tüntetem fel a megyék nevét a helységek neve után.

A helységek felsorolása a főesperességeken belül betűsoros rendben, a számozás pedig folytatólagosan történt 1—207-ig. Ezek a sorszámok a mellékelt térkép számaikat adják. A templomok vagy imaházak vallási hovatartozását a térképjeleknek a szöveg elején történt alkalmazásával is igyekeztem áttekinthetőbbé tenni. Ahol az új helységnév több falu összevonása folytán keletkezett, ott a betűsoros mutatóban a községek új és régi neve egyformán szerepel ugyanazon szám alatt. Több helységben egynél több templom is volt. Ezeket a községen belül kisbetűvel (a/, b/) jelölöm.

A forrásokra való utalás a bevezetésnél a jegyzetben, az anyag feldolgozásánál legnagyobb részt a sorok között történt; az ettől való eltérés oka a bővebb magyarázat szükségessége volt.

A terminus technicusok fordítását az alábbi felsorolásban adom:

area	szérű, udvar
argilla	agyag
arundo	nád
bipedus	kétlábú
campanile	harangláb
capella	kápolna
cementum	mész, meszes habarcs
coemeterium	temető
columna	oszlop
cubiculum	szoba, imaszoba, házikápolna
ecclesia (ecclesiola)	templom, (templo-mocska)
later	tégla
lignum	fa
ligneus	fából való
lutum	sár
monopedus	egylábú
oratorium	imaház, templom
palus	karó, cövek, palánk lécs

porticus	előcsarnok, pitvar
quadriangularis	négyszögletes
quadripedus	négylábú
sacellum	kápolna
sartus	ép, sértetlen
sartatecta	az egész épület
scandula	fazsindely, zsindely
sepes	sövény
stramen	szalma, zsupp
tabulatum	deszkás, táblás mennyezet
tectum	födél, tető
unipedus	egylábú
vimineus	vesszőből-, kötővesszőből való
virgulta	bokor, sűrű vessző, cserje
oratorium ex lignis et sepibus	sövény-, fatalpas sövénytemplom
oratorium ex lignis et virgultis septum	fatalpas sövénytemplom
oratorium ligneum septum	fatemplom
oratorium ligneum et luto plasmatum	sárral tapasztott fatemplom
oratorium ex palis et virgultis septum	harasztkerítéses templom
rusticani operis	paraszti munkával, falusi ácsmunkával készült.

Hossz- és súlymértékek:

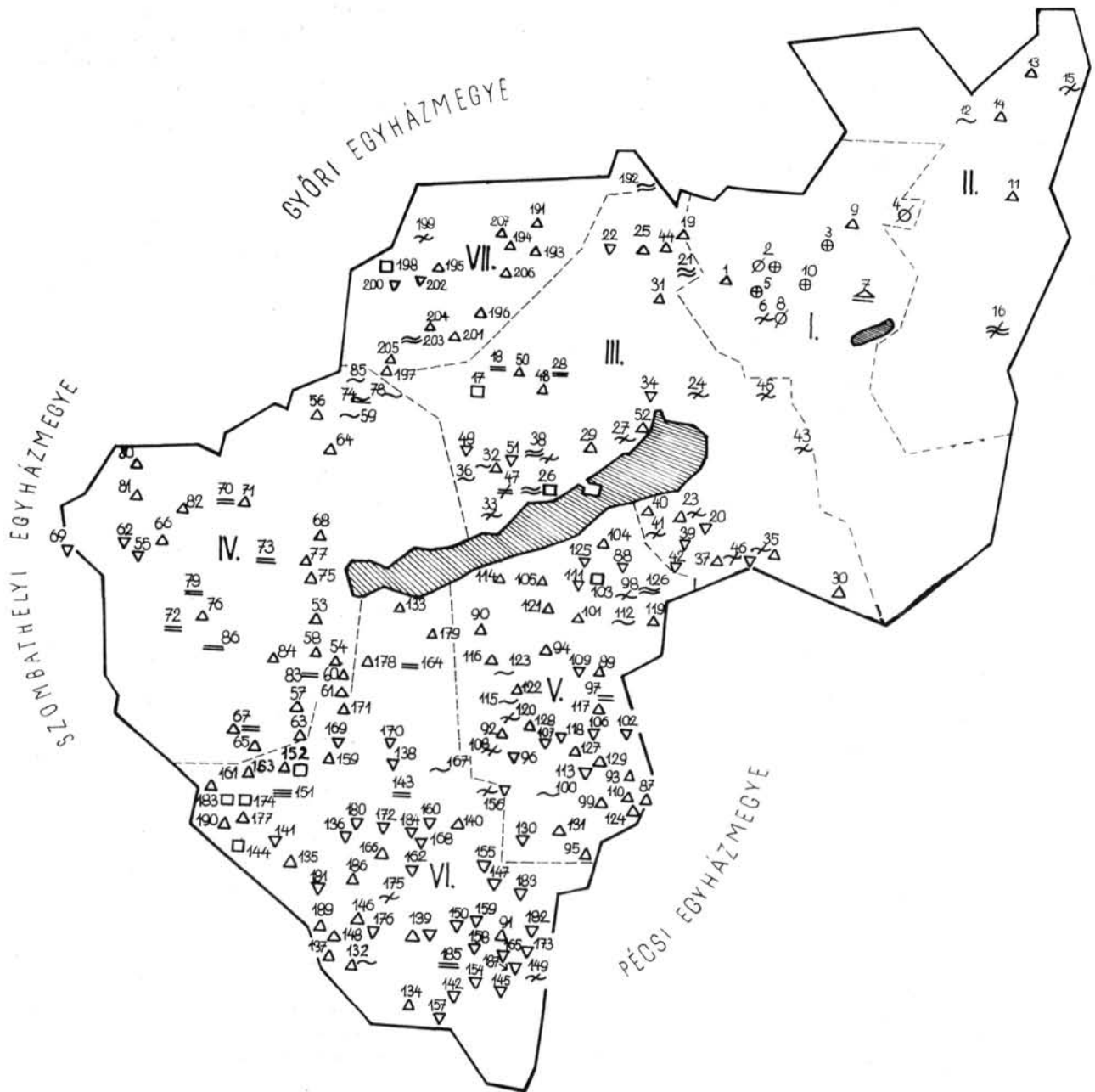
orgia öl (bécsi öl: 1,89648 m.), pes láb (30,48 cm.)
spithama hüvelyk (2,63 cm.), libra font (45,36 dg.).¹⁵

Munkám megírásával nem volt, nem is lehetett, szándékom a teljesség látszatát kelteni. A felhasznált forrásanyag jelentős, de teljesnek nem mondható, mert hiányzik belőle a „Historia Domus”-ok, és a protestáns levéltárak anyaga. Ezek feltárása, és közlése még értékes anyaggal gyarapíthatja az egyetemes magyar kulturkincset.¹⁶

Források:

Országos Levéltár: 1. Helytartótanács: Conscriptio Cassae Parochorum Dioecesis Vesprimiensis. Nr. 1—30. Továbbiakban: OL CPDV. Nr. 1. — 2. Helytartótanács: C/40. (Act. Relig.) Ladula A—Z. Továbbiakban: OL. C/40. L. A. Veszprémi püspöki levéltár: 1. Visitatio Canonicae 1698—1779. Továbbiakban: Vpl. A8/1.—14. — 2. Acta Religio-naria: XIII—XVIII. Továbbiakban: Vpl. XIII—XVIII. — 3. Conscriptio Parochiarum Districtus Pápen-sis Anno 1756 Fasc. I. Nr. 3. Továbbiakban: Vpl. Pápen-sis I. Nr. 3. „A székesfehérvári egyházmegye névtára az Úr 1967. esz-tendejében.” (H. sz. n.) Továbbiakban: Sz. Névtár. Domanovszky György, Magyarország egyházi faépítészete. Bereg megye. (Bp., 1936.) Továbbiakban: Domanovszky. Entz G.—Gerő L., A Balaton környék műemlékei. (Bp., 1958.) Továbbiakban: Entz—Gerő. Genthon István, Magyarország művészeti emlékei. I. Dunán-túl. (Bp., 1959.) Továbbiakban: Genthon. Hóman—Szekfű, Magyar Történet. IV. Továbbiakban: Szekfű. Hornig Károly, Bíró Márton Naplója. (Veszprém, 1903.) Továbbiakban: Napló. Hoss József, A kaposvári plébánia története. (Veszprém, 1948.) Továbbiakban: Hoss.

Kemény Lajos—Gyimesy Károly, Evangélikus templomok. I—II. (H. n., 1944.) Továbbiakban: Kemény—Gyimesy. Kováts J. István, Magyar református templomok. I—II. (Bp., 1942.) Továbbiakban: Kováts. Pehm József, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. (Zalaegerszeg, 1934.) Továbbiakban: Pehm. Pfeiffer János, A veszprémi egyházmegye legrégebb egyház-látogatásai. (1554—1760.) — (Veszprém, 1947.) Továbbiak-ban: Pfeiffer. Petrák Mihály, Acsády Ádám veszprémi püspöksége 1725—1744. (Veszprém, 1949.) Továbbiakban: Petrák. Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Wesprimiensis ad Annum Domini 1909, 1938, 1963. (Wesprimii, 1909, 1938, 1963.) Továbbiakban: V. Névtár. Tóth János, Magyar falu építőművészete. (Szombathely, 1945.) Továbbiakban: Tóth. Tóth János, Göcseji népi építészet. (Budapest, 1965.) Továb-biakban: Göcsej. A veszprémi egyházmegye plébániáinak rövid története. (Kézirat. H. sz. n. Püspöki Könyvtár, Veszprém.) Továb-biakban: V. plébániák.

- ⊕ R. k. } harasztkerítéses
- ⊗ Ref. } templom
- ~ R. k. } sövénytemplom
- ~ Ref. } vagy kápolna
- ~ Ev. }
- ~ Gör. kel. }
- ◊ R. k. } fatemplom
- ◊ Ref. }
- ◊ Ev. }
- ⊞ Ref. nádtemplom
- ⊞ R. k. részben sövénytemplom
- ⊞ R. k. } részben
- ⊞ Ref. } fatemplom
- ⊞ R. k., ref., ev. közös fatemplom

- ⊕ Kath. } Kirche mit Fallaub-
- ⊗ Ref. } Zaungerippe
- ~ Kath. } Heckenkirche
- ~ Ref. } oder Kapelle
- ~ Ev. }
- ~ Gr. orth. }
- ◊ Kath. } Holzkirche
- ◊ Ref. }
- ◊ Ev. }
- ⊞ Ref. Schilfkirche
- ⊞ Kath. Kirche teils aus Heckengeflecht gefügt
- ⊞ Kath. } Kirche teils aus
- ⊞ Ref. } Holz gezimmert
- ⊞ Holzkirche zur gemeinsamen Benutzung (kath., ref., ev.)

I. Fehérvári főesperesség

- △ 1. Balinka
- ⊕ 2. Csákvár
- ⊕ 3. Csákvár
- ⊕ 4. Etyek
- ⊕ 5. Fehérvárcsurgó
- ~ 6. Iszkaszentgyörgy
- ≈ 7. Lovasberény
- ⊕ 8. Moha
- △ 9. Vértesboglár
- ⊕ 10. Zámoly.

II. Budai főesperesség

- △ 11. Makkos Mária
- ~ 12. Piliscsaba
- △ 13. Pilisszentlászló
- △ 14. Pilisvörösvár
- ~ 15. Szigetmonostor
- ≈ 16. Szigetújfalu

III. Veszprémi főesperesség

- 17. Ajka
- = 18. Ajkarendek
- △ 19. Aka
- ▽ 20. Ádánd
- ≈ 21. Bakonycsernye
- ▽ 22. Bakonyszentkirály
- △ ~ 23. Balatonszabadi (Siómaros)
- ~ 24. Berhida (Kiskovácsi)
- △ 25. Csatka
- ≈ 26. Dörgicse (Alsó-, Felső)
- ~ 27. Felsőörs
- = 28. Herend
- △ 29. Hidegkút
- △ 30. Igar (Vámpusztá)
- △ 31. Jásd
- ~ △ 32. Kapolcs
- ~ 33. Köveskál
- ▽ 34. Litér
- ~ △ 35. Mezőkomárom
- ~ 36. Monostorapáti
- △ 37. Nagyberény
- ≈ ~ 38. Nagyvázsony
- ▽ 39. Ságvár
- △ 40. Siófok (Fok)
- ~ 41. Siójut (Jut)
- ▽ 42. Som
- ~ 43. Soponya

- ⊕ Catholique } église à palissades
- ⊕ Calviniste } église à palissades
- ~ Catholique } église ou chapelle à poutres
- ~ Calviniste } église ou chapelle à poutres
- ~ Luthérienne } église ou chapelle à poutres
- ~ Orthodoxe } église ou chapelle à poutres
- △ Catholique } église en bois
- △ Calviniste } église en bois
- △ Luthérienne } église en bois
- ⊕ Temple calviniste en roseaux
- ≈ Église catholique en partie à poutres
- = Catholique } église en partie en bois
- = Calviniste } église en partie en bois
- ≠ Église commune (cath., calv., luth.) en bois

- △ 44. Sur
- ~ 45. Szabadbattyán (Falubattyán)
- ~ 46. Szabadhígvég (Faluhídvég, Városhídvég)
- ≠ 47. Szentantalfa
- △ 48. Szentgál
- ▽ 49. Taliándörögld
- △ 50. Városlőd
- ▽ 51. Vigántpetend (Petend)
- = 52. Vörösberény

IV. Zalai főesperesség

- △ 53. Balatonhidvégs pusztá
- △ 54. Balatonmagyaród
- ▽ 55. Becsvölgye (Barabásszeg)
- △ 56. Dabronc
- △ 57. Galambok
- △ 58. Garabonc
- ~ 59. Gógánfa
- △ 60. Kiskomárom
- △ 61. Komárom
- ▽ 62. Kustánszeg
- △ 63. Miháld
- △ 64. Mihályfa
- △ 65. Miklósfa (Szent Miklós)
- △ 66. Milejszeg (Millej)
- △ = 67. Nagykanizsa (-, Kiskanizsa)
- △ 68. Nemesbük
- ▽ 69. Nemesnép
- = 70. Ördöghegye
- △ 71. Petőhegye
- = 72. Pusztaderics
- = 73. Rádó
- ≈ 74. Rigács
- △ 75. Sármellék
- △ 76. Söjtör
- △ 77. Szentgyörgyvár
- ~ 78. Szentimrefalva (Sárosd)
- = 79. Szompácpusztá
- △ 80. Vaspör
- △ 81. Zalacséb
- △ 82. Zalaegerszeg
- = 83. Zalakaros
- △ 84. Zalamerenye
- ~ 85. Zalaszegvár
- = 86. Zalaszentbalázs

V. Somogyi főesperesség

- △ 87. Attala
- ▽ 88. Bálványos
- △ 89. Bonnya

- ⊕ Римско-католическая } церковь со стенами, сплетенными из ветвей
- ⊕ Реформатская } церковь со стенами, сплетенными из ветвей
- ~ Римско-католическая } церковь с плетеными стенами или часовня
- ~ Реформатская } церковь с плетеными стенами или часовня
- ≈ Евангелическая } церковь с плетеными стенами или часовня
- ≈ Православная } церковь с плетеными стенами или часовня
- △ Римско-католическая } деревянная церковь
- △ Реформатская } деревянная церковь
- △ Евангелическая } деревянная церковь
- ⊕ Реформатская камышовая церковь
- ≈ Римско-католическая церковь с частично плетеными стенами
- ≈ Реформатская } церковь частично плетеными стенами
- ≈ Реформатская } деревянная
- ≠ Общая (католическая, реформатская, евангелическая) церковь

- △ 90. Buzsák
- △ 91. Ceglédszentmiklós (Czegléd)
- △ 92. Csombárd
- △ 93. Fonó
- △ 94. Gamás
- △ 95. Gálosfa
- ▽ 96. Hetes
- = 97. Igal
- ≈ 98. Kapoly
- △ 99. Kaposhomok
- ~ 100. Kaposvár
- △ 101. Karád
- ▽ 102. Kazsok
- 103. Kötcsé
- △ 104. Kőröshegy
- △ 105. Látrány
- ▽ 106. Magyaratád
- ▽ 107. Magyarégres
- ≈ 108. Mezőcsokonya (Csoknya)
- ▽ 109. Mocsolád
- △ 110. Mosdós
- ▽ 111. Nagycsepely
- ~ 112. Nágocs
- ▽ 113. Orci
- △ 114. Ordacsehi (Csehi)
- ~ 115. Osztópán
- △ 116. Öreglak
- △ 117. Ráksi
- ▽ 118. Somogyaszaló
- △ 119. Somogyegres
- ≈ 120. Somogyjád
- △ 121. Somogytúr
- △ 122. Somogyvámos
- ~ 123. Somogyvár
- △ 124. Szabadi
- ▽ 125. Szólád
- ≈ 126. Tab
- △ 127. Új-Falu puszta (Ma ismeretlen)
- △ 128. Várda
- △ 129. Zimány
- ▽ 130. Zselickisfalud
- △ 131. Zselicszentpál

VI. Segesdi főesperesség

- △ ~ 132. Babócsa
- △ 133. Balatonkeresztúr
- △ 134. Barcs
- △ 135. Berzence
- ▽ 136. Bolhás
- △ 137. Bolhó
- ▽ 138. Böhönye
- △ ▽ 139. Csokonyavisonta (Csokonya, Visonta)
- △ 140. Csököly
- ▽ 141. Csurgó (Alsok)
- ▽ 142. Darány
- = 143. Felsősegesd
- 144. Gyékényes
- ▽ 145. Gyöngyösmellék
- △ 146. Háromfa
- ▽ 147. Hedrehely
- △ 148. Heresznye

- ≈ 149. Hobol
- ▽ 150. Homokszentgyörgy
- = 151. Iharos
- △ □ 152. Iharosberény
- △ 153. Inke
- ▽ 154. Istvándi
- ▽ 155. Kadarkút
- ≈ ▽ 156. Kaposfő (Magyar- és Németszomajom)
- ▽ 157. Kastélyosdombó
- ▽ 158. Kálmánca
- ▽ 159. Kámány (Lad környékén, helye ismeretlen)
- ▽ 160. Kisbajom
- △ 161. Kollátszeg (Kolaczeg)
- ▽ 162. Lábod
- △ 163. Liszó
- = 164. Marcali (Nagyomba)
- ▽ 165. Merenye
- △ 166. Nagyatád
- ~ 167. Nagybjom
- ▽ 168. Nagykorpad
- ▽ 169. Nemesdéd
- ▽ 170. Nemeskisfalud
- △ 171. Nemesvid
- ▽ 172. Ötvöskőny
- ▽ 173. Patapoklosi (Pata)
- 174. Pátró (Nemespátró)
- ≈ 175. Rinyaszentkirály
- ▽ 176. Rinyaujnép
- △ 177. Somogybükkösd
- △ 178. Somogysámson
- △ 179. Somogyszentpál (Tótszentpál)
- ▽ 180. Somogyszob
- ▽ 181. Somogyudvarhely
- ▽ 182. Somogyviszló
- 183. Surd
- ▽ 184. Szabás
- = 185. Szulok
- △ 186. Tarany
- ▽ 187. Tótszentgyörgy
- ▽ 188. Vásárosbéc
- △ 189. Vízvár
- △ 190. Zákány

VII. Pápai főesperesség

- △ 191. Bakonyság
- ≈ 192. Bakonyszombathely
- △ 193. Bakonyszűcs
- △ 194. Béb
- △ 195. Borsosgyőr
- △ 196. Ganna (Nagyanna)
- △ 197. Kisberzseny
- 198. Marcalgergelyi
- ≈ 199. Nagyacsád
- ▽ 200. Nemesszalók
- △ 201. Noszlop
- ▽ 202. Nyárad
- ≈ 203. Somlószlós (Nagyszólós)
- △ 204. Somlóvecse
- △ 205. Tüskevár
- △ 206. Ugod
- △ 207. Vanyola (Pápanyógr)

I. FEHÉRVÁRI FŐESPERESSÉG

(Archidiaconatus Albensis)

1. Balinka. Fejér m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

A XVIII. század derekán települt község kezdetben fakápolnát épített. Kőtemploma Szent Vendel tiszteletére 1776—78-ban épült. (Sz. Névtár 33.)

2. Csákberény. Fejér m.

⊕ a) R. k. harasztkerítéses templom. (Oratórium.)

A XVIII. század első felében a katolikusoknak csak sárral tapasztott harasztkerítéses oratóriumuk volt ezt parasztházból alakították át. Mivel ez az imaház összedőléssel fenyegetett, Acsády Ádám püspök engedélyt adott kőtemplom építésére. (Vpl. XVIII/7.) Erre azonban nem lett szükség, mert 1746 november 9-én megkapták a reformátusoktól elvett kőtemplomot, melyet azok királyi engedély, sőt Acsády püspök kifejezett tilalma ellenére építettek 1743-ban. (Vpl. A8/3. 143., Pehm: 243., Sz. Névtár 44.) A mostani templom 1775-ben épült. (Genthon 57.)

⊘ b) Ref. harasztkerítéses templom. (Oratórium.)

A reformátusok az elvett kőtemplom helyett 1747-ben királyi engedéllyel sárral tapasztott harasztkerítéses oratóriumot építhettek. (Vpl. A8/3. 149.) Ezt azonban Bíró Márton püspök idejében (1749) lerombolták. (Pehm: 463.) Kőtemplomuk 1788-ban épült. (Genthon 57.)

3. Csákvár. Fejér m.

⊕ R. k. harasztkerítéses templom. (Oratórium.) A sárral tapasztott és náddal fedett harasztkerítéses oratóriumot a katolikusok 1717-ben egy fazekas házából alakították át. Volt benne 2 oltár és annyi szűk, durván faragott pad, amennyi éppen elfért. A főoltár bal oldalán lévő pad 2 hüvelykkel a többi pad fölé pulpitusként kiemelkedett; onnan prédikált a pap.

Az oratóriumtól 15 lépésre volt a fazsindellyel fedett négyszögletes (quadriangulare) faharangláb, tetején bádoglemezből készült kereszt. Volt benne 2 harang; az egyik 230, a másik 70 font súlyú. (Vpl. A8/3. 128—130.) A középkori kőtemplomot, részben átalakítva, a reformátusok használták 1748-ig. Ekkor a katolikusok visszakapták, és újrászentelték. (uo. 143., Sz. Névtár 44.)

4. Etyek. Fejér m.

⊘ Ref. harasztkerítéses templom. (Oratórium.) A reformátusoktól a katolikus földesúr 1723-ban visszavette az addig általuk használt és némileg restaurált r. k. templomot. Ennek pótlására harasztkerítéses oratóriumot építettek, amely 1747-ben még megvolt.

A harangláb egyetlen faoszlop volt, amelyen kicsi harangocska függött. (Vpl. A8/3, 205., 213., vö. Petrák 55, Sz. Névtár 75.)

5. Fehérvárcsurgó. (Csurgó) Fejér m.

⊕ R. k. harasztkerítéses templom. (Oratórium.) A náddal fedett, tetején fakeresztel díszített, harasztkerítéses kicsi oratórium 1747-ben már közel állt az összeomláshoz. Egy kicsi oltára és nagyon egyszerű szószéke volt, de padokról nincs szó. Mennyezete durva, gyalulatlan deszkából és ugyancsak gyalulatlan gerendákból készült.

Az oratóriumot a földesúr parancsára a reformátusok a XVIII. század elején építették, mivel ők használták az Árpád-kori kőtemplomot (Vpl. A8/3, 111.). Ezt azonban 1748. no-

vember 20-án véglegesen vissza kellett adniuk a katolikusoknak.) uo. 116., vö. Pehm, 462., Sz. Névtár 34.)

A harangláb faoszlop volt, melyen 22 font súlyú, nagyon régi harangocska függött. (Vpl. A8/3, 111.)

6. Iszkaszentgyörgy. (Iszka Szent György) Fejér m.

⊘ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak a XVII. század második felében volt már sárral tapasztott sövénytemplomuk nád tetővel. 1707-ben javították (Vpl. XVIII. [10/7.]). 1747 előtt néhány évvel kőből kezdték megújítani. Egy falat már meg is építettek, amikor a földesúr, Amadé László a további munkát beszüntette. A többi részét faoszlopokra szegezett deszkákkal javították ki. (Vpl. A8/3, 107.) Kőtemplom 1789-ben épült. (Genthon 142.)

7. Lovasberény. (Lovas Berény) Fejér m.

⊕ Ref. nádtemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1637—1748-ig használták a középkori templomot, közben 1704-ben földesuruk, Heister Siegbert generális visszavette tőlük, mivel a kurucok oldalán Fehérvárnál ellene vonultak.

1704—1707-ig a prédikátor udvarán nádból épített oratóriumba jártak.

Lovasberényben katolikusok abban az időben nem voltak, azért Heister 1707-ben visszaadta a reformátusoknak a régi templomot; de kikötötte, hogy a saját részére, kastélyához közel, katolikus kápolnát kötelesek építeni. A feltételt elfogadták, de csak közmunkával kellett szolgálniuk. (Vpl. A8/3, 70—71.; Sz. Névtár 41.)

A jelenlegi ref. templom 1786-ban épült. (Genthon 187.)

8. Moha. Fejér m.

⊘ Ref. harasztkerítéses templom. (Oratórium.)

A református oratórium a „Pesti Commissio” vizsgálat előtt sárral tapasztott harasztkerítésből készült, csak az előteret (porticus) építették kőből 1742-ben.

A harangláb négy faoszlopból állt, melyen kicsi harangocska függött. (Vpl. A8/3, 108—109.)

9. Vértesszőlő. Fejér m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

A XVIII. század negyvenes éveiben települt lakosok eleinte gerendákból ácsolt kápolnát használtak. 1762-ben a plébániaházban rendeztek be oratóriumot. Kőtemplomot az Eszterházyak építettek 1810-ben. (Sz. Névtár 45.)

10. Zámoly. Fejér m.

⊕ R. k. harasztkerítéses kápolna. (Capella.)

1745-ben Szent Lőrinc vértanú tiszteletére épült a harasztkerítéses kápolna. Mennyezete gyalulatlan gerendára rakott gyalulatlan deszkából készült, és náddal volt fedve. Oltárát a majki kamalduli atyák adományozták. Nem volt benne se kórus, se szószék, mindössze néhány durva pad. A harangláb egyetlen faoszlop volt, melyen egy kis harangocska függött. (Vpl. A8/3, 97., Sz. Névtár 45.)

Az első templom 1773—75 között épült. (Sz. Névtár 45.)

II. BUDAI FŐESPERESSÉG

(Archidiaconatus Budensis)

11. *Makkos Mária*. Budakeszi község. Pest m.

△ R. k. fakápolna. (Capella, ad Quercum.)¹⁷

Budakeszi és Budaörs között az erdő közepén 1737-ben fából és deszkából épült a kápolna, melynek hosszúsága 8 öl, szélessége pedig 3 öl volt. Fából készült tornyában 4 harangocskák függött. A legnagyobb 60 font súlyú.

1748-ban a trinitariusok vették át, és a Zichy-család támogatásával 1762–68 között kőtemplomot építettek az Angyalok Királynéja tiszteletére. (Vpl. A8/4, 286. Sz. Névtár 63.)

12. *Piliscsaba*. (Csaba.) Pest m.

~ R. k. sövénytemplom. (Ecclesia.)

A „Pesti Commissio” idején, 1735-ben szegényes sövényfalú templomuk volt a katolikusoknak. Az új birtokosok, a klarisszák 1745-ben kőtemplom építésébe kezdtek a Boldogságos Szűz nevének tiszteletére, mely 1781-re elkészült. (OL. CPDV. Nr. 1., Sz. Névtár 67.)

13. *Pilisszentlászló*. (Szentlászló.) Pest m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1747-ben a helység birtokosai, a pálosok építették fel szálfából a templomot Szent László király tiszteletére, és faszindellyel fedték. Tornya is fából készült; 3 harang volt benne. A templom külsőleg egyszerű házhoz hasonlított, szentély és

sekrestye nélkül. Mennyezete deszkából készült, oltárát kőből falazták. A kőtemplom 1770–72 között épült. (Vpl. A8/4, 437., Sz. Névtár 72.)

14. *Pilisvörösvár*. (Veresvár.) Pest m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A régi templom 1692-ben fából készült. Az új telepések 1703-ban már kőtemplomot építettek Szent Fülöp és Jakab apostolok tiszteletére. (OL. CPDV. Nr. 1., Sz. Névtár 69.)

15. *Szigetmonostor*. (Monostor.) Pest m.

~ Ref. sövénytemplom. (Ecclesia.)

1739-ben az első pestisjárvány idején Pest vármegye tilalma ellenére a monostori reformátusok újjáépítették régi fatemplomukat. Az új templom a réginél fél öllel hosszabb és szélesebb, fatalpakra (gerendákra) épített sövénytemplom volt. Meszes habarccsal vakolták, faszindellyel fedték, és palánkkal körülkerítették. (Vpl. A8/4, 440–441.) Kőtemplomot 1796–97-ben építettek. (Genthon 359.)

16. *Szigetújfalu*. (Uyfalú.) Pest m.

≈ Gör. kel. sövénytemplom. (Ecclesia.)

1747-ben a gör. keleti rákoknak volt sövényből épített temploma és pópája. (Vpl. A8/4, 404.)

III. VESZPRÉMI FŐESPERESSÉG

(Archidiaconatus Vesprimiensis)

17. *Ajka*. Veszprém m.

□ Ev. fatemplom. (Oratórium.)

Az evangélikusoknak már 1747 előtt volt a lelkészi lakban fából készült, sárral tapasztott és szalmával fedett oratóriumuk, melynek hosszúsága 3 és fél öl, szélessége pedig 2 öl 5 láb volt. 1771 november 5-én a Helytartótanáctól engedélyt kaptak, hogy oratóriumukat fából restaurálhassák; hosszúsága 9 öl, szélessége 5 öl és magassága 2 öl 4 ujj (digitus) lehet.

A falu nyugati részén romokban volt a régi r. k. templom szentéllyel és toronnyal. Nyári időszakban az evangélikusok használták még 1770-ben is; a hiányzó mennyezetet zöld ágakkal pótolták. A templom épen maradt falán felírás volt olvasható: „Omnis homo mendax, nisi solus Deus verax. Anno Domini Salvatoris 1698.”¹⁸ (OL. C/40. Lad. K. 18., Vpl. A8/6, 218., Kemény—Gyimesy 173.) Kőtemplomuk 1786–89 között készült. (Genthon 11.)

18. *Ajkarendek*. (Püspök Rendek.) Veszprém m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1758-ban Szent Márton tiszteletére részben fából, részben kőből építettek templomot a falu lakosai. 1779-ben már roska-dozott. Egy oltára volt oltárkövel. (Vpl. A8/12, 367.)

A kegyúr, Bajzáth József püspök, 1788-ban kőtemplomot építtetett. (Genthon 12.)

19. *Aka*. Komárom m.

△ a) R. k. fakápolna. (Capella.)

1747. év előtt épült a kicsike fakápolna a Szentháromság tiszteletére. Eglábú (monopedum) faharangláb tartozott hozzá harangocskával.

A régi templom alapjait 1747-ben még látták. (Vpl. A8/6, 154., vö. uo. 579.)

△ b) R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Mivel, úgy látszik, a régi kápolna már használhatatlanná vált, a Fiath-uradalom 1762-ben a Szentháromság tiszteletére fatemplomot építtetett. Volt benne 1 (egy) oltár sérült pecsétes oltárkövel. (Vpl. A8/12, 121.)

Kőtemploma 1788 körül épült. (V. Névtár, 1938, 102.)

20. *Ádánd*. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)

A reformátusoknak 1742-ben volt náddal fedett, sárral tapasztott fatemplomuk. A „Pesti Commissio” tilalma ellenére 1741-ben 2 harangot vettek (a nagyobbik 300 font súlyú), ezeket néglábú (quadripedum) haranglábba helyezték, és a katolikusokkal közösen használták. (Kováts II. 386. — Vpl. A8/6, 68–69.)

A fatemplom 1779-ben már közel állt az összeomláshoz, azért reformátusok annak szomszédságában, királyi engedély nélkül, szalmával kevert agyagból új templomot vettek. (Vpl. XVI—K/1/2.) A kőtemplom 1828-ban épült. (Genthon 16.)

21. *Bakonycsernye*. (Csernye.) Veszprém m.

≈ Ev. sövénytemplom. (Oratórium.)

Az evangélikusoknak 1747-ben sövényből fatalpra épített oratóriumuk volt. Kétlábú (bipedum) haranglábbon 1 harangocskák függött. (Vpl. A8/6, 305.)¹⁹

22. *Bakonyszentkirály*. (Szent Király.) Veszprém m.

▽ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)

A reformátusoknak 1747-ben volt fából épített és sárral tapasztott temploma. Kétlábú (bipedum) haranglábbon 1 harang

függött. (Vpl. A8/6, 164.) Kőtemplomok a XVIII. században épült. (Genthon 23.)

23. *Balatonszabadi.* (Fok-Szabadi, Maros, Siómaros) Veszprém m.

△ a) R. k. fatemplom. (Templum.)

1703 előtt kb. három évig volt itt r. k. fatemplom „náddal fedve és hasogatott deszkákkal pallásolva”. Rabutin hadai porrá égették. (Vpl. XIII—P/(9—1., XIII—P./5—2.) A régi templom romjai a mezőn (in campis) 1747-ben még láthatók voltak. (Vpl. A8/6, 92—93.) Kőtemplom 1778-ban épült. (Genthon 29.)

≈ b) Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A reformátusok az 1710—1711. években dühöngő pestisjárvány után fiatalpra sövényből építették templomukat, amely 1748-ban már közel állt a pusztuláshoz. (Vpl. XIII—P/9—1., —XIII—P/5—2.) 1759 elején lebontották és „erős tölgy, vastag gyűrű ágasokra, oszlopokra, karókra, gerendákra és belül murvával megtömetett falakra” új oratóriumot építettek, melyet sárral tapasztottak és náddal fedtek. Az oratórium előterét, pitvarát, fatalpakra sövényből építették. A templom méretei pozsonyi ölben: hossza 10 1/2 öl, szélessége 3 1/2 öl, belső magassága a lapos famennyezetig 2 öl, 2 könyök, a külső magassága 2 öl; az előcsarnok hossza 1 öl 5 láb, a szélessége pedig már 2 hüvelyk volt. Nyolc ablak is volt rajta. (Vpl. uo. 5—6.) Kőtemplom. 1793—94-ben épült. (Genthon 29.)

Négylábú (quadripedum) haranglábon 2 harang tartozott hozzá. (Vpl. A8/6, 93.)

≈ c) Siómarosi ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A falut a régi helyéről áttelepítették. Itt a reformátusok 1724-ben sövénytemplomot építettek. 1746-ban restaurálták, újolag vakolták és fehérre meszelték. A katolikus templom romjai a régi falu helyén még 1748-ban is megvoltak. (Vpl. XIII—P/9—1.) Volt harangláb is 2 haranggal. (Vpl. uo., A8/6, 96.)

24. *Berhida.* (Kiskovácsi.) Veszprém m.

≈ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak 1747-ben sárral tapasztott oratóriumuk és egy lábú (unipedum) haranglábjuk volt 25 font súlyú haranggal. (Vpl. A8/6, 128.) Kőtemplom 1793-ban épült. (Genthon 36.)

25. *Csatka.* Komárom m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1747-ben fából készült, sárral tapasztott, meszelt templomuk volt. Oltárát (1) a templommal együtt Szűz Mária látogatása tiszteletére szentelték. Egylábú (monopedum) haranglábon 30 font súlyú harang függött. (Vpl. A8/6, 158., vö. uo. A8/12, 120.) 1779-re már annyira megromlott a fatemplom, hogy benne az istentisztelet méltatlanná és veszélyessé vált. Azért a veszprémi püspök előzetes leltározás után a kerületi esperessel bezáratta. A falu közepén található a pálosoknak, még romjaiban is gyönyörű temploma. (Vpl. uo.) Ezt 1790. körül restaurálták. (Genthon 56.)

26. *Dörgicse.* (Alsó, Felső, Középdörgicse.) Veszprém m.

□ a) Alsódörgicsei ev. fatemplom. (Oratórium.)

Az alsódörgicsei ev. oratórium a lelkész házában volt elhelyezve. (OL. CPDV. Nr. 1.) Bíró Márton 1756-ban elfogalta és leromboltatta. (Napló 331, vö. Pehm 463, Petrák 43.) Kőtemplom 1790-ben épült. (Genthon 71.) — Az alsódörgicsei hegyen 1756-ban még állt a katolikusok boltozatos kőtemploma, mely 200 ember befogadására alkalmas volt. Azonban közel volt már a pusztuláshoz, mivel nagy rés tátongott az oldalán. Oltára kőből készült. (OL. CPDV. Nr. 1.) Jelenben rom, csak a nyugati oromfal áll meg.

≈ b) Közép- vagy felsődörgicsei ev. sövénytemplom. (Oratórium.)

A felsődörgicsei ev. sövénytemplomot Bíró püspök 1754-ben elfoglaltatta és leromboltatta. (Napló: 331, Pehm: 463, vö. Kemény—Gyimesy: 89, Petrák: 43.)²⁰

27. *Felsőörs.* Veszprém m.

≈ Ref. ideiglenes sövényfelszer-imaház.

Padányi Bíró Márton prépost 1736-ban bírói ítélettel visszavette a préposti kúriát a reformátusoktól, és a benne levő oratóriumukat megszüntette. Az istentiszteleti hely nélkül maradt reformátusok 1742-ig, az új oratórium megépítéséig, Varga István szabad fundusán sövényből felszert csináltak és ott végezték az istentiszteletet. (Vpl. XIII—F/7—5., Bedy: 39.) Faharanglábon 2 harang függött. Az egyik 100, a másik 40 font súlyú volt. (OL. CPDV. Nr. 1.)

Jelenlegi kőtemplomuk 1887-ben épült. (Genthon 98.)

28. *Herend.* Veszprém m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1779-ben részben fából, részben kőből épített templom állt Herend községben Szent Eusztách és társai tiszteletére. Volt benne egy oltár sértetlen oltárkövel. (Vpl. A8/12, 308—309.) Restaurálva 1896. (V. Névtár 1909, 4.)

29. *Hidegkút.* (Hideg Kút) Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

A Szent Sebestyén és Szent Vendel tiszteletére szentelt plébániamentemplomot 1764 körül a község lakosai építették fából és szalmával fedték. Volt benne egy oltár sértetlen oltárkövel. Kőtemplomuk 1779-ben épült a földesúr költségén. (Vpl. A8/12, 323., V. Névtár 1909, 3.)

30. *Igar.* (Vámpuszt) Fejér m.

△ R. k. fakápolna. (Sacellum.)

Viczai Mihály pusztai majorjában, a ház kertjében, 1749-ben volt egy fából épített kápolna, Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére, oltárral. A simontornyai ferencesek gondozták, és végezték az istentiszteletet. (Vpl. A8/6, 532.)

31. *Jásd.* Veszprém m.

△ R. k. Fatemplom. (Ecclesia.)

Az 1779-es Canonica Visitation idején fatemploma volt a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére egy oltárral. Építésének ideje ismeretlen. (Vpl. A8/12, 124.) Kőtemplom 1792-ben épült. (Genthon 145.)

32. *Kapolcs.* Veszprém m.

~ a) R. k. sövénytemplom. (Oratórium.)

1745-ben a község katolikus lakosai sövényből oratóriumot építettek; ezt az iskolamester lakásához függesztették. Védőszék szőnyeggel fedve, kellő számú pad, deszkamennyezet. Az oratórium hossza 7 öl, a szélessége pedig 2 öl 4 láb volt. A lelkészlak kertjében állt a faharangláb 25 font súlyú haranggal. (OL. CPDV. Nr. 1.) Kőtemplom 1769-ben épült. (Genthon 180.)

△ b) R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1751-ben kicsike (exigua) fatemplomot épített a község katolikus lakossága a Szentháromság tiszteletére. Volt benne oltár sértetlen oltárkövel. (Vpl. A8/14, 565.) Kőtemplom 1783-ban épült. (Genthon 147.)

33. *Köveskál.* (Veszprém m.)

≈ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

1735-ben a reformátusoknak sövényből font oratóriumuk volt. Berendezése: úrasztala 1 terítővel, fából készített szószék szőnyeggel fedve, kellő számú pad, deszkamennyezet. Az oratórium hossza 7 öl, a szélessége pedig 2 öl 4 láb volt. A lelkészlak kertjében állt a faharangláb 25 font súlyú haranggal. (OL. CPDV. Nr. 1.) Kőtemplom 1769-ben épült. (Genthon 180.)

34. *Litér.* Veszprém m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

„Az Olaszfaluból elűzött reformátusok maguk építettek fatemplomot 1737-ben.” (Kováts I. 117.) A középkori romos rk. templomot 1784-ben építették át maguknak. (Entz—Gerő: 68.)

35. *Mezőkomárom*. Fejér m.

△ a) R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A katolikusoknak a XVIII. század elején náddal fedett fatemplomuk volt. 1735-ben már közel állt a pusztuláshoz. (OL. CPDV. Nr. 1.) A kőtemplom 1745-ben épült. (Genthon 196.)

~ b) Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak 1725 előtt, amikor Kenessey Péter és Robosz Mihály felépítették részükre a téglatemplomot, még csak sövénytemplomuk volt. (Vpl. XIII—P/9—1.)

36. *Monostorapáti*. (Monostor Apáti.) Veszprém m.

~ R. k. sövénytemplom. (Oratórium.)

A nép által sövényből épített oratórium falazata 1745-ben már nagyon rozzant állapotban volt. Nem volt se védőszentje, se tornya, se rendes haranglábja. Az 50 fontos harang az imaház ablaka előtt földbe süllyesztett 2 fán függött. (Vpl. A8/2, II. 269—270.) — Bíró Márton püspök 1752-ben kőtemplomot építtetett Nep. Szent János tiszteletére. (Napló: 322. Pehm: 461.)²¹

37. *Nagyberény*. (Nagy Berény.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Az 1747. évi „*Canonica Visitatio*” idején Szent Imre tiszteletére fából készült, náddal fedett és megfelelően bekerített temploma volt a községnek, melyet kívül-belül kőműves munkával (opere murario) vakoltak. A belső berendezést (kórus, szószék, padok és oltár) asztalos készítette. Háromlábú (tripedium), kereszttel díszített faharanglábban 2 harang függött.

A falutól keletre, elég közel, romokban hevert a régi katolikus templom. (Vpl. A8/6, 46—47., 547.)

A kőtemplom 1759—62 között épült. (Genthon 210.)

38. *Nagyvázsony*. Veszprém m.

≈ a) Ev. sövénytemplom. (Oratórium.)

A XVII. század végén az evangélikusok közvetlenül a vár mellett teljesen sövényből, deszka mennyezettel, náddal fedett oratóriumot építettek; bakonyi székek álltak benne, kórusa nem volt, kerítése hasított karókból készült.

A kerítés mellett állt a faharangláb harangokkal. (Németh: Adatok Nagyvázsony történetéből.) Veszprém 1901. (132.) A kőtemplom 1795 után épült.²²

~ b) Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A XVII. század végétől a reformátusok is hasonlóképpen kórus és torony nélküli „sövényházban” végezték az istentiszteletet. (Németh: i. m.) Kőtemplomuk 1861-ben épült. (Genthon 220.)

39. *Ságvár*. (Sáághvár.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)

Épült a XVII. század végén, vagy a XVIII. század elején, fából sárral tapasztva. A „*Pesti Commissio*” tilalma ellenére 1747 körül kibővítették.

Négylábú (quadripedum) haranglábban 2 harang függött, ezeket a katolikusok is használták. (Vpl. A8/6, 66.)

A kőtemplom 1816-ban épült. (Genthon 284.)

40. *Siófok*. (Fok.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Siófok fatemploma 1735-ben már közel volt a pusztuláshoz. A tetőzete nádból készült. (OL. CPDV. Nr. 1.) 1739-ben kőtemplom épült. (Genthon 293.)

41. *Siójut*. (Juth.) Somogy m.

~ Ref. sövénytemplom. (Ecclesia.)

A reformátusoknak 1747-ben sövényből font, sárral tapasztott és náddal fedett templomuk volt. Négylábú (quadripedum) haranglábban 1 harangocskára függött. (Vpl. A8/6, 94.) Kőtemplomuk 1830-ban épült. (Genthon 293.)

42. *Som. Somogy m.*

▽ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)

A reformátusoknak 1747-ben volt fából készült, sárral tapasztott templomuk. Ezt nyilván már a XVII. század végén, vagy XVIII. század első felében építették, mivel a „*Pesti Commissio*” után, annak tilalma ellenére, kijavították. Négylábú (quadripedum) faharangláb is volt a faluban 2 haranggal; ezeket a katolikusok is használták.

A rk. templom az erdőben, a falutól délre, romokban hevert. (Vpl. A8/6, 64.) A ref. kőtemplom 1823—26. között épült. (Genthon 294.)

43. *Soponya*. Fejér m.

~ Ref. sövénytemplom. (Ecclesia.)

A XVIII. század elején készült, sárral tapasztott sövénytemplom 1747-ben még állt. Hasonlóképpen a négylábú (quadripedum) harangláb is 2 haranggal. (Vpl. A8/6, 519.)²³

44. *Sur*. Komárom m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A suri plébániatemplom 1747-ben épült fából a Boldogságos Szűz Szepőlötelen Fogantatása tiszteletére. Meszes habarccsal izlésesen vakolták, és zsúppal szépen fedték. Volt benne oltár és kórus; de hiányzott a szószék és a padok. A négyszögletes torony fából készült. (Vpl. A8/6, 136. vö. 578.) Az 1779. évi „*Canonica Visitatio*” idején az egész templom erősen megrökkant állapotban volt. (Vpl. A8/12, 116—117.) Kőtemplom a XVIII. század végén épült. (Genthon 330.)

45. *Szabadbattyán*. (Szabad-Bottyán, Falu-Bottyán.) Fejér m.

a) *Falubattyán*

~ Ref. sövénytemplom. (Ecclesia.)

A reformátusoknak 1747-ben sövényből font, agyaggal tapasztott templomuk és négylábú (quadripedum) faharanglábban 2 harangjuk volt; 400 és 5 font súlyú. (Vpl. A8/6, 512.) Kőtemplom 1785-ben épült. (Kováts II. 457.)

b) *Szabadbattyán*.

~ Ref. sövénytemplom. (Ecclesia.)

A reformátusok a „*Pesti Commissio*” (1735) után építették sárral tapasztott sövénytemplomukat. 1747-ben még használták. (Vpl. A8/6, 505.)

46. *Szabadhidvég*. (Falu-Hidvég, Város-Hidvég.) Fejér m.

a) *Faluhidvég*

▽ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)

Faluhidvégen 1747-ben volt a reformátusoknak fából épített és sárral tapasztott temploma. 1748-ban a „*Pesti Commissio*” tilalma ellenére négylábú (quadripedum) faharanglábát építettek, és kb. 300 font súlyú harangot vettek. Vpl. (A8/6, 33.)

b) *Városhidvég*.

~ Ref. sövénytemplom. (Ecclesia.)

A városhidvégi reformátusok 1735 után építették sárral tapasztott sövénytemplomukat. Zsindellyel fedett fatornyuk is volt, melyet 1737 körül a „*Pesti Commissio*” akarata ellenére építettek és köröskörül beszedték. (Uo.) 1779-ben egyik Hidvégen sincs református templom. (Vpl. A8/12, 32. vö. OL. CPDV. Nr. 1.)

A kőtemplom 1790-ben épült. (Kováts, II. 461.)

47. *Szentantalfa*. (Szent Antalfa.) Veszprém m.

≠ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)

A szentantalfai reformátusok 1753-ban a fundamentumától kezdve 5 öl hosszú, 3 öl széles és 2 öl magas templomot építettek. A falait három oldalról erős fából és sárral tapasztott sövényből, a negyedik oldalon pedig kőből — a régi katolikus templom romjaiból — készítették, és náddal fedték. 1768-ban

királyi rendeletre a hozzátartozó telekkel együtt visszaadták a katolikusoknak, akik Páduai Szent Antal tiszteletére felszenteltették. Volt benne 1 oltár oltárkövel. (Vpl. XIII—F/1—A) 1—3., uo. A8/14, 552.) A református kőtemplom 1785-ben épült. (Genthon, 340, Kováts, II. 482. szerint ismeretlen időben.)

48. Szentgál. (Szent Gál.) Veszprém m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)
Szentgálon 1779-ben, a „Visitatio” jegyzőkönyve szerint, a katolikus lakosok által épített fakápolna helyettesítette a plébániatemplomot. Volt benne 1 oltár hordozható oltárkövel (lapide portatili) és három terítővel felszerelve. 5000 forintos királyi adományból ugyanezen évben megkezdték az új kőtemplom építését. (Vpl. A8/12, 304—305.)

49. Taliángörög. (Dörög.) Veszprém m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)
A reformátusoknak 1747-ben a lelkész lakásához hozzáépített fa imaházuk volt, egylábú (monopedum) haranglábban 1 harang függött, melyet a katolikusok is használtak. Remekművű katolikus templom romjai a falun kívül. (Vpl. A8/6, 242.) A református vallásgyakorlat 1759-ben megszűnt, mivel Dörög nem volt becikelyezett hely. (Pehm: 466.)

53. Balatonhidvégypuszta. (Hid Vég puszta.) Veszprém m.

△ R. k. fakápolna. (Capellula.)
Péter nevű spanyol építtette Szent Mária Magdolna tiszteletére a 10 személyt befogadó fakápolnácskát, amely 1748-ban még fennállott. Volt benne hordozható oltárkö. 3 font súlyú harangocskája fára volt függesztve. (Vpl. A8/8, 302.) 1774-ben szilárd anyagból épült kápolna Nep. Szent János tiszteletére. (Vpl. A8/14, 416.)

54. Balatonmagyaród. (Magyaród.) Zala m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)
Szép János helybeli lakos 1729-ben Ker. Szent János tiszteletére építtette a fakápolnát. 1748-ban már eléggé rozzant állapotban volt, de 1778-ban még állott. (Vpl. A8/10, 759., A8/14, 415.)

55. Becsvölgye. (Barabásszeg.) Zala m.

▽ Barabásszegi ref. fatemplom.
A XVIII. században az új templom építéséig (1787) fatemplom állott Barabásszegen. Építési ideje ismeretlen. (Kováts, II. 462., Göcsej, 99.)

56. Dabronc. Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)
A XVIII. század első felében fából épült oratóriuma volt a helységnek. A szükséges felszereléssel el volt látva. (Vpl. A8/8, 390.) 1754-ben szilárd anyagból építettek templomot Gyümölcstó Boldogasszony tiszteletére. (Vpl. A8/14, 56.)

57. Galambok. Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)
Galambokon 1757-ben a falu lakosai fatemplomot építettek Jézus mennybemenetele tiszteletére. (Vpl. A8/14, 411., Napló: 332.) Kőtemplom 1801—1802 között épült. (Genthon 103.)

58. Garabonc. Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)
A XVIII. század első felében készült a szalmával fedett fa-

50. Városlőd. (Város Lőd) Veszprém m.

△ R. k. fakápolna. (Sacellum.)
A „Pesti Commissio” 1735-ben megfelelő állapotban levő fakápolnát talált Városlődön, amely még 1779-ben is megvolt, oltárral felszerelve, Szent Anna tiszteletére. (OL. CPDV. Nr. 1., Vpl. A8/12, 349.) A Szent Anna kápolna ma is megvan, kőből újjáépítve. (V. Névtár 1938. 10.)

51. Vigántpetend. (Petend.) Veszprém m.

▽ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)
Eszterházy Károly rátóti prépost, kegyúr 1752-ben visszavette, és lebontatta a petendi reformátusok fatemplomát. (Napló: 331, Pehm: 157.)

52. Vörösberény. (Szarberény.) Veszprém m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)
A XVIII. század első felében a katolikus templom szentélye kőből, a hajója fából készült. A szentély hossza: 3 öl 2 láb, a szélessége 2 öl 2 láb; a hajó hossza: 3 öl, szélessége 2 ölt volt. A templomnak fából épített tornyocskája is volt. (Vpl. XIII—P/9—2.) A barokk templom 1777—1779 között épült. (Genthon 430.)
Az Árpád-kori katolikus templomot 1700-tól kezdve a reformátusok használják. (Petrák: 52.)

IV. ZALAI FŐESPERESSÉG

(Archidiaconatus Zaladiensis)

templom. Védőszentje nem volt. Berendezése: oltár tölgyfalapokból és kórus; de hiányzott a szószék és a padok. Faharanglábban 80 font súlyú harang függött. (Vpl. A8/10, 800.) Kőtemploma 1755-ben épült. (uo. A8/14, 442.)

59. Gógánfa. Veszprém m.

~ R. k. sövénytemplom. (Ecclesiola.)
A falu felső végén 1746-ban hosszúkás, faoszlopok közbeiktatásával sövényből font, agyaggal tapasztott templomocskát állt, melynek mennyezete durván faragott deszkából, tetőzete pedig nádból készült. Védőszentje Ker. Szent János. Volt benne egy oltár, nagyon szerény szószék, padok helyett pedig néhány, szépen sorba rakott hosszúkás fatönk. A faharangláb a templomtól távol, a falu közepén állt 1 haranggal.
A templom és a szomszédságában levő temető, melyben feszület nélküli kereszt állott, karókerítéssel volt körülveve. (Vpl. A8/5, 32—33. vö. uo. A8/8, 388—389.)
A község lakossága 1762-ben a földesurak segítségével szilárd anyagból épített templomot. (uo. A8/14, 54.)

60. Kiskomárom. Zala m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)
A plébánia hívei 1724-ben a temetőben fakápolnát építettek Szent József tiszteletére. A kápolna 1778-ban még állt. (Vpl. A8/10, 749. uo. A8/14, 405.)

61. Komárváros. Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)
A falu lakosai 1740-ben Urunk-színeváltozása tiszteletére szalmával fedett fatemplomot építettek. Az oltárképen kívül mindenféle, misézéshez szükséges, felszerelés hiányzott. 1778-ban már dűledező állapotban volt. Kiskomárom közelsége miatt itt istentiszteletet nem tartottak. A faharangláb tetején fakereszt volt; harangja 70 font súlyú. (Vpl. A8/10, 757., uo. A8/14, 409.)

62. Kustánszeg. Zala m.

▽ Ref. fatemplom.
Az új kőtemplom felépítéséig, 1803-ig a községben fatemplom állott. (Tóth: 57, Göcsej: 99.)

63. *Miháld*. Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Fatemplom a XVIII. század elejéről Szent Mihály arkangyal tiszteletére egy oltárral. A kanizsai ferencesek gondozták. A misézéshez szükséges felszereléssel el volt látva. A templom mellett faharangláb állt 12 font súlyú harangocskával. A falun kívül volt a temető kerítéssel és kereszttel. (Vpl. A8/10, 517, 518.)

Kőtemplomát Inkey Gáspár építtette 1760-ban (Genthon 197.)

64. *Mihályfa*. Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1735-ben fatemploma volt a községnek, tűrhető állapotban. A kegyurak Forintos Zsigmond és Parragi Péter voltak. (OL. CPDV. Nr. 1.) Kőtemplom 1740 körül épült. (Genthon 197.)

65. *Miklósfa*. (Szent Miklós.) Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesiola.)

1748-ban fából épített templomocskája volt a községnek fatoronnyal és kb. 50 font súlyú haranggal. (Vpl. A8/10, 517.) Nagyboldogasszony tiszteletére épült az új templom 1763-ban szilárd anyagból. (uo. A8/14, 223.)

66. *Milejszeg*. (Millej, Rózsásszeg.) Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Milejben a katolikus fatemplomot a reformátusok a XVI. században elfoglalták, de királyi parancsra vissza kellett adniuk 1749-ben. (Göcsej: 99., Pehm: 244.) Barokk templomát Szily János szombathelyi püspök építtette 1792-ben. (Genthon 198.)

67. *Nagykanizsa*. (Canisa, Kanisa.) Zala m.

△ a) *Alsóvárosi* r. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Kanizsa 1690-ben szabadult fel a török iga alól. (Szekfű: 638.) A fából épített négyzet alakú török mecset épségben megmaradt. Ezt a katolikusok birtokba vették, és Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelték. Építettek hozzá fából sekrestyét, a főkapu elé pedig kéttablakos tornácot, amelyből be lehetett látni a templomba. A tornác fölé tornyocskát húztak és abba kb. 50 font súlyú harangot helyeztek. A belső felszerelést asztalos készítette. Volt benne 1 oszloppal díszített kétrészes oltár, alul a Boldogságos Szűz mennybemenetelének, felül Szent Mihály arkangyalnak a képével; kényelmes padok és kórus. (Pfeiffer: 42–45.) Volkra Ottó, Ker. János veszprémi püspök 1716-ban felvett jegyzőkönyve szerint Kanizsa várának feldúlása alkalmával a templom annyira elpusztult, hogy még nyoma sem maradt. (Pfeiffer: 113.)

= b) A kiskanizsai r. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Kiskanizsán 1748-ban nagyon régi kívül-belül vakolt és fehérre meszelt fatemplom volt torony nélkül. Szentélye kőből készült. Védőszentje Szent Boldogasszony. Berendezése fából készült: 1 oltár, kórus, szószék és padok. A faharangláb 120 font súlyú harang függött, a tetején pedig vaskereszt volt. A temető a templom mellett volt, és benne feszülettel díszített kereszt állt. (Vpl. A8/10, 516. vö. OL. CPDV. Nr. 1.)

A kőtemplom 1824-ben épült. (Genthon 215.)

68. *Nemesbük*. Veszprém m.

△ R. k. fakápolna. (Capella, oratórium.)

A falu közepén 1748-ban kb. 60 személy befogadására alkalmas fakápolna állt Szent Katalin vértanú tiszteletére. Tetőzete és külseje jó állapotban volt. Papírképekből volt összeállítva az oltár. Hordozható oltárkövel és szükséges terítővel is rendelkezett. A kápolnából hiányzott a kórus, az orgona, a szószék, a padok és a gyóntatószék. Sekrestyéje sem volt, azt pótolta egy vesszőkosár (cista) a ruhák tárolására. A kápolna mellett állt a faharangláb tetőzetén kereszttel és 30 font súlyú haranggal. (Vpl. A8/8, 138.) 1777-ben kőből új templomot építettek Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére. (uo. A8/14, 161.)

69. *Nemesnép*. Zala m.

▽ Ref. fatemplom.

Nemesnépen református fatemplom volt a faharangláb elődje, melyet a leégett templom helyett 1793-ban építettek. A harangláb 1954-ben állították helyre. (Göcsej: 100, Genthon, 224.)

70. *Ördöghegye*. (Henyé.) Zala m.

= R. k. fakápolna. (Capella.)

1748-ban fatornyú kápolnája volt a helységnek. A kápolna szentélye a régi kőtemplom maradványa volt, hajója pedig fából készült. A toronyban 50 font súlyú harang, a tetején pedig vaskereszt volt. 1763 körül az egész kápolnát faszindelyel fedték. A temető a kápolna körül volt, kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/10, 922., OL. CPDV. Nr. 1.)

71. *Petőhegye*. Zala m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

A szőlőhegyen 1708 körül fakápolna épült Szent István király tiszteletére. 1778-ban még megvolt, de minden felszerelése hiányzott. (Vpl. A8/14, 289.)

72. *Pusztaderics*. (Ederics, Edelics.) Zala m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1735-ben, a „Pesti Commissio” működése idején részben kőből, részben fából épített temploma volt a községnek. (OL. CPDV. Nr. 1.)

73. *Rádó*. (Nemesrádó.) Zala m.

= R. k. fakápolna. (Capella.)

A Szentháromság tiszteletére 1748 körül részben fából, részben kőből épült a fatornyú kápolna. A toronyban 60 font súlyú harang, a tetején pedig vaskereszt volt. A temetőt, a falun kívül, jól körülkerítették, és keresztet is állítottak fel benne. (Vpl. A8/10, 1076., Pehm: 462.) Kőtemplom 1780 körül épült. (Genthon 279.)

74. *Rigács*. Veszprém m.

≈ R. k. sövénytemplom. (Ecclesiola.)

Cseh Antal költségén 1738-ban, szalmatető templomocskát építettek a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére, melynek szentélye téglából, a többi része pedig sövényből készült. A szentély közepén állt a kőlabazatú oltár, amelyen kimagaslott a Boldogságos Szűz eléggé értékes kisméretű faszobra. Volt még rajta 6 db fagyertyatartó és kicsike feszület. Hiányzott a szószék, és a sekrestye. Ülőhelynek sorba rakott tuskókat (truncellos) használtak. Közvetlenül a templom mellett volt a temető, benne kereszt, melyen rajta volt a Boldogságos Szűz képe is.

A falu közepén állt a faharangláb, melynek 30 font súlyú harangját Acsády Ádám püspök áldotta meg. (Vpl. A8/5, 56.)

A templom 1778-ban már annyira megrokkant, hogy Bajzáth József püspök megtiltotta benne az istentisztelet tartását. (uo. A8/14, 32.) Kőtemplom 10 m 1780 körül épült. (Genthon 282.)

75. *Sármellék*. Veszprém m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesiola.)

1745-ben a falu lakosai saját szorgalmukkal részben fából, részben téglából takaros templomocskát építettek Szent Sebestyén tiszteletére. Szükséges felszereléssel ellátták. (Vpl. A8/8, 391.) 1778-ban már az egész templom szilárd anyagú volt. (uo. A8/14, 426.)

76. *Söjtör*. Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Söjtörön 1748-ban teljesen fából készült templom állott Szent Jakab apostol tiszteletére, fatoronnyal, vaskereszttel és 2 haranggal. (Vpl. A8/10, 435., vö. OL. CPDV, Nr. 1.) A falu

közepén levő temetőben, mely be volt kerítve, corpus nélküli kereszt állott. (uo.) Kőtemplom 1756—57-ben épült. (Pehm: 461., Genthon, 329.)

77. Szentgyörgyvár. (Szent György Vár.) Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

Szentgyörgyváron 1748-ban még nem tudták befejezni a régi, romos, Szent György vértanú templomának újjáépítését. De volt már akkor a faluban fából készült imaház. Ez össze volt építve a plébánialakkal; tulajdonképpen annak egyik nagyobb szobája volt. Faharanglábban 1 harang függött. (Vpl. A8/8, 390—391. — OL. CPDV. Nr. 1.) A régi templom helyreállítása 1755-ben fejeződött be. (Pehm, 461., Genthon, 347.)

78. Szentimrefalva. (Sárosd.) Veszprém m.

~ R. k. sövénytemplom. (Ecclesia.)

1746-ban sövényből készült és agyaggal tapasztott templom volt a faluban, melyet fehérre meszelték. Berendezése: oltár téglalábazattal, szószék, kórus faaszlopkon és hosszúkás fatönkök ülőhelynek, szépen elrendezve. A templom kapuja előtt állott a faharangláb 32 font súlyú haranggal. A falun kívül, a régi templom romjai körül volt a temető, kerítés és kereszt nélkül. (Vpl. A8/5, 49—50.) Az új templom kőből épült 1758-ban. (uo. A8/14, 29.)

79. Szompáczpuszta. Tófej község. Zala m.

= R. k. fakápolna. (Capella.)

A XVIII. században Söjtörhöz tartozó szompácsi remeteségben részben fából, részben kőből épített kápolna állt az Örangyalok tiszteletére 1748-ban. Tornya kőből készült, és volt benne 50 font súlyú harang. A kápolna körül volt a temető új kerítéssel. (Vpl. A8/10, 435.)

80. Vaspör. Zala m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

1748-ban volt a községben fakápolna, amely a misézéshez szükséges felszereléssel el volt látva. Kereszt nélküli faharanglábján kb. 80 font súlyú harang függött. (Vpl. A8/10, 1129.) Kőtemploma a XVIII. század második felében épült. (Genthon 404.)

81. Zalacséb. (Cséb.) Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1867-ben még állott Göcsej egyik ékessége a zalacsébi boronafalu, tölgyfából készült templom, sokszögű szentélyzáródással és szalmatetővel. A hajó hossza 4 öl, a szentélyé 1 1/2 öl, a hajó szélessége 3 öl, a magassága 2 öl. A faharangláb a templomtól távol, a faluban állott. (Rómer F., Még egy pár szó honi fatemplomainkról. Archaeológiai Értesítő V. Pest. 1871, 4—6., vö. Tóth, 57.)

82. Zalaegerszeg. Zala m.

△ R. k. Szent Erzsébet szőlőhegyi fakápolna (Capella.) A zalaegerszegi Szent Erzsébet szőlőhegyen 1748-ban faká-

polna állott fatoronnyal és 50 font súlyú haranggal. A tornyon vaskereszt volt. (Vpl. A8/10, 33.)

83. Zalakaros. (Káros.) Zala m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A XVIII. század elején épült a zalakarosi templom részben fából, részben téglából. A szükséges felszereléssel el volt látva. A templomhoz harangláb is tartozott, melynek tetején fakereszt volt. Harangjának súlya 60 font. (Vpl. A8/10, 413., OL. CPDV. Nr. 1.) 1778-ban Zalakarosnak temploma nincs, mert a régi 1769-ben összeomlott. (Vpl. A8/14, 413.) Az új templom 1850 körül épült. (Genthon 435.)

84. Zalamerénye. (Merenye.) Zala m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1748-ban eléggé gondozatlan fatemploma volt a községnek. Berendezéséhez tartozott: kórus, szószék, kevés számú szűk pad és hordozható oltárkő. Oltár helyett csak oltárkép volt Szent Mihály arkangyal tiszteletére. A misézéshez szükséges felszereléssel rendelkezett. A templom mellett állott a faharangláb kereszt nélkül. A temető kerítés és kereszt nélkül a régi templom romjai mellett volt. (Vpl. A8/10, 792., OL. CPDV. Nr. 1.) A kőtemplom 1757—60 között épült a Veszprémi Székeskáptalan költségén Szent Mihály arkangyal tiszteletére (Vpl. A8/14, 437., Genthon, 436.)

75. Zalaszegvár. (Szegevár.) Veszprém m.

~ R. k. sövénytemplom. (Ecclesiola.)

A XVII. században az evangélikusok Szegeváron fából és sövényből font, agyaggal tapasztott és szalmával fedett, kevés mésszel fehérre meszelt templomot építettek. Ezt a földesúr Farkas László, 1712 körül elvette tőlük és a katolikusoknak adta. A templom békés használatában a katolikusok mindvégig megmaradtak. 1746-ban már közel állt az összeomláshoz. A katolikusok Baló Farkas előző földesúr engedélyével 1740 körül új templomot akartak építeni, de ezt Gaáll Gábor földesúr nem engedte befejezni, mivel ő 1744-ben Jézus öt Szent Sebe tiszteletére új kápolnát építtetett. 1745-től kezdve a katolikusok ezt a kápolnát használták. Faharangláb haranggal a régi templom mellett állt. A helységben temető nem volt. Hossztóton temetkeztek. (Vpl. A8/5, 41.) 1778-ban a Gaál-féle kápolna plébániatemplomként szerepelt. (uo. A8/14, 22.)

86. Zalaszentbalázs. (Szent Balás.) Zala m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesiola.)

Zalaszentbalázson 1748-ban Szent Balázs vértanú püspök tiszteletére részben fából, részben kőből épített templomocskára állt torony nélkül. Volt benne 1 oltár, mellette szalmával fedett és kereszttel díszített harangláb 2 haranggal. Az egyik 100, a másik 60 font súlyú. A temető a templom mellett volt, a kerítése eléggé rossz állapotban. Volt benne temetői keresztfa. (Vpl. A8/10, 473.) A kőtemplomot az Inkey-család építtette. 1754-ben. (Genthon, 437., Pehm, 461.)

V. SOMOGYI FŐESPERESSÉG

(Archidiaconatus Simighiensis)

87. Attala. (Atala.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom (Ecclesiola.)

A XVIII. század elején a község lakosai Ker. Szent János tiszteletére a falu közepén teljesen fából építették és sárral tapasztották templomocskájukat, melynek volt kicsi sekrestyéje és a kórus fölött kereszttel díszített tornyocskája. Ez

szorosan csatlakozott a tetőhöz. A mennyezete durván faragott gerendákra helyezett deszkából készült. Ugyancsak fából volt a szószék, a négy pad és az oltár a szentségházzal. Faállványon állt a keresztelőkút. A templom tetőzetét először szalmával, később faszindellyel fedték. Az egész épület 1735-ben már roskadozni kezdett, 1748-ban pedig már élet-

veszélyes volt. Ezért a 2 harangot a templom előtt felállított haranglábra helyezték. Az egyik 150 font súlyú, a Szent-háromság, a másik 50 font súlyú, Szent Mihály képével volt díszítve. (Vpl. A8/7, 83.) 1748-ban megkezdték az új templomhoz szükséges téglák égetését. A boltozatos barokk templom 1751 és 1754 között épült. (OL. CPDV. Nr. 1., Genthon, 15.)

A régi templom romjaiból 1748-ban néhány falmaradvány és a szentély fundamentuma még látható volt a falutól nyugedórányira. Körülötte volt a temető sövényvel bekerítve. (Vpl. i. h.)

88. *Bálványos*. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A falu első fatemploma 1694-ben épült és 90 évig volt használatban. (Kováts, II. 486.) A sárral tapasztott és náddal fedett templomot karókkal bekerítették. Felszerelése: egyszerű szószerk, letakart úrasztala és 24 pad volt. A 30 font súlyú harangocskát egyszerű faharanglábon függött. (Vpl. A8/7, 342.) Kőtemplom 1784-ben épült. (Kováts, II. 487.)

89. *Bonnya*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

A XVII. század első felében a falutól keletre kb. félóra járásnyira a régi templom rombadőlt falainak egy része még látható volt. Ott volt a régi temető is.

A falu lakosai 1739-ben közmunkával, a saját költségükön kb. 60 személy befogadására alkalmas fa-imaházat építettek, melyet sárral tapasztottak, és szalmával fedtek. Volt benne 1 kicsi faoltár ízlésesen festett oltárszekerénnyel (tabernaculum) és Szent László királyt ábrázoló vászonra festett oltárkép.

Az imaház előtti haranglábon 30 font súlyú harang függött, melyet Acsády Ádám veszprémi püspök 1734-ben szentelt fel a Boldogságos Szűz tiszteletére. (Vpl. A8/11, 58—59.) 1778-ban az oratórium még állt, de rozott állapot miatt a bezárás veszélye fenyegette. (uo. A8/13, 166—167.) Jelenleg a helységben r. k. templom nincs. (V. Név tárt 1963, 89.)

90. *Buzsák*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A XVIII. század elején a falunak két temploma volt. A régi zsindelellyel fedett kőtemplom a falutól negyedóra járásnyira feküdt felszerelés nélkül. Védőszentje: Nagyboldogasszony.

A faluban levő fatemplomot sekrestyével és fatoronnyal pestis járvány idején tett fogadalomból a falu lakossága építette Szent Rozália tiszteletére. Volt benne oltár a védőszent tiszteletére hordozható oltárkövel, asztalos által készített szószerk, és paraszti munkával készített elegendő pad. A torony tetején vaskereszt volt. (Vpl. A8/9, 106., OL. CPVD. Nr. 1.)

Az 1778. évi „Canonica Visitatio” idején a fatemplom rozott állapotban volt. Szentélyét kőből újjáépítették. (uo. A8/13, 447.)

91. *Cegléd-szentmiklós*. (Czegléd.) Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

Angyalok Királynéja tiszteletére 1734-ben Bakó László Somogy megye főbiztosa (Commissarius Supremus) építette fából a kápolnát, melyet sárral tapasztottak és zsindelellyel fedtek. Volt benne oltár. A kápolna mellett fa-oszlop (columna lignea) 10 font súlyú haranggal. (Vpl. A8/9, 585—586., vö. Pehm, 25, Petrák, 56, 61.) A kápolnát 1778-ban még használták. (uo. A8/13, 285.)

92. *Csombárd*. Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

A faluban a Csák-kúria telkén 1745—46-ban a család költségén sárral tapasztott fakápolna épült deszka padlással; faszindelellyel volt fedve. Hiányzott az oltár és oltárkép.

A falutól északra az ősi Szent Márton templom romjai még láthatók voltak 1748-ban. (Vpl. A8/7, 282., vö. Hoss, 194.)

1778-ban még állt a fakápolna. Volt benne 1 oltár, oltárkép és a szükséges felszerelés. (Vpl. A8/13, 245.) 1780-ban a Csák kastélyban barokk kápolna épült. (Genthon 62.)

93. *Fonó*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

1748-ban a faluban levő Szent Márton püspök tiszteletére szentelt és szalmával fedett fatemplom már nagyon dűledező állapotban volt. Oltára nem volt. Képekkel díszített asztalt használtak oltár gyanánt. Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt 50 font súlyú harang függött a faharanglábon. (Vpl. A8/7, 144.)

1778-ban már volt a fatemplomban oltár és szükséges felszerelés. A templom azonban olyan rozott állapotba került, hogy javítás nélkül nem lehetett tovább használni. (uo. A8/13, 217.) A kőtemplom 1814-ben épült. (Genthon 102.)

94. *Gamás*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

A falun kívül, a folyón túl nyugatra, a régi falu helyén még helyrehozható állapotban álltak 1749-ben a régi Szent Kereszt felmagasztalása templom falai. Körülötte volt a temető kerítés és kereszt nélkül.

A faluban 1725-ben fából szalmával fedett egyszerű oratóriumot építettek. Nagyon sötét és kicsi volt. Oltára sárból készült: papír oltárképpel, 1 feszülettel, 2 fa-gyertyatartóval és 3 kánontáblával volt felszerelve. (Vpl. A8/11, 65.) 1778-ban már annyira rozott állapotban volt, hogy életveszélyessé vált a használata. (uo. A8/13, 168/169.) Kőtemplom 1814-ben épült. (Genthon 104.)

95. *Gálosfa*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

Gálosfán 1738-ban Szent Lukács evangélista tiszteletére épült fatemplom, melyet sárral tapasztottak és szalmával fedtek, de be nem meszelték. Az oltár téglából készült. A temető a templom körül volt, kereszttel, kerítés nélkül. (Vpl. A8/7, 186., vö. Petrák, 56.)

A fatemplom 1778-ban még állt és a szükséges felszereléssel el volt látva. (Vpl. A8/13, 235.)

96. *Hetes*. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok első templomukat 1596-ban építették a falu közepén levő lelkészi lak szerűjén. A templom fából készült és szalmával volt fedve. Nagysága elegendő volt a hívek befogadására. (Kováts, II. 434.) 1748-ban új haranglábat építettek melléje, melyen 100 font súlyú harang függött. (Vpl. A8/7, 287.) 1770-ben a megrokkant templomot fatalpakra átépítették. Ezt 1831-ben villám sújtotta és teljesen leégett. (Kováts, uo.) Az új kőtemplom barokk homlokzati toronnyal 1844—47 között épült. (Genthon 135.)

A r. k. templomot a régi templom alapjain 1735 körül építették Jankovics István költségén. (Vpl. A8/7, 287., vö. Hoss, 193.) A katolikus templom körül volt a temető, melybe vegyesen temetkeztek. (Vpl. uo.)

97. *Igal*. Somogy m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1735-ben részben fából, részben téglából épített temploma volt a községnek. A régi templomból csak romok maradtak. (OL. CPDV. Nr. 1.) Ezeket 1756-ban újra építették és átalakították. (Genthon 140.)

98. *Kapoly*. Somogy m.

≈ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak 1748-ban a falu közepén állott a sárral tapasztott és náddal fedett sövénytemploma, melyet karók-

kal körülkerítették. Volt benne szószék, úrasztala és néhány durván faragott pad. A templom mellett egyszerű haranglábon 38 font súlyú harang függött. (Vpl. A8/7, 338.) A kőtemplom 1838-ban épült. (Kováts, II. 388.)

99. *Kaposhomok*. (Homok.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)
1778-ban Kaposhomoknak Szent Vendel tiszteletére szentelt fatemploma volt egy oltárral és 50 font súlyú haranggal. Jelenlegi kőtemplomának is Szent Vendel a patrónusa. (Vpl. A8/13, 219—220. — V. Névtár 1963, 99.)

100. *Kaposvár*. Somogy m.

~ R. k. sövénytemplom. (Ecclesia.)
Az első fatalpas sövénytemplom szentéllyel, sekrestyével és fatoronnyal 1702-ben épült a lebontott kaposvári vár fanyagának felhasználásával. Tetőzetét faszindellyel fedték. Hossza 27, szélessége 9 lépés volt. Berendezése: 3 oltár, fából készült kórus, hordozható orgona és 2 harang. 1735-ben már közel állt az összeomláshoz. 1736—1748 között új, boltozatos kőtemplomot építettek, melynek költségeihez Eszterházy Pál Antal kegyúr 300 forintot adományozott. (Hoss, 17, 65—66., — Vpl. A8/7, 218., OL. CPDV. Nr. 1.)

101. *Karád*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)
1735-ben Karádon a régi kőtemplom romjai fölött fatemplom állott. (OL. CPDV. Nr. 1.) Kőtemplom 1749—54-ig épült. (Genthon 150.)

102. *Kazsok*. (Kasok.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)
A kazsoki reformátusok a Vas megyéből származó Vidos és Káldy ev. földesurak engedélyével 1732-ben fából készült 5 ablakos, díszes oratóriumukat restaurálták, sárral tapasztották, bemeszelték és zsindelellyel fedték. Berendezése: dupla kórus egyszerű lépcsővel, asztalos által készített 24 pad, szószék és úrasztala. A kórus feletti toronyban 50 font súlyú harang függött.

A temető a falun kívül, a régi falu helyén volt, a katolikusok ősi templomának romjaival. Vegyesen temetkeztek. Kerítése és keresztje nem volt. (Vpl. A8/7, 53.) A templomot 1745—46-ban elvették a reformátusoktól, mivel azt hatósági engedély nélkül restaurálták. (Pehm, 242.)²⁴

103. *Kötcese*. (Köcsse.) Somogy m.

□ Ev. fatemplom. (Oratórium.)
A falu északi részén 1739-ben a németajkú evangélikusok fából takaros templomot építettek 5 ablakkal és szalma tetővel. Amikor azonban az evangélikus lelkész katolikkussá lett, az oratóriumot 1748-ban elfoglalták a katolikusok.

A községtől nyugatra levő dombocskán a régi r. k. kőtemplom romjai körül volt a temető, kerítés és kereszt nélkül. A falu lakossága közösen használta. (Vpl. A8/11. 296—297., Pehm, 463.) Az új ev. kőtemplom 1797-ben épült (Genthon 179.)

104. *Kőröshegy*. Somogy m.

△ R. k. deszkakápolna. (Capella.)
A kőröshegyi templomot a ferencesek építették a XV. században. A török hódoltság után felégették és a XVIII. század közepén még mennyezet és tető nélkül állott. 1778-ban a romos szentélyben Szent József képével díszített deszkából készült kápolna állt, ebben mutatták be a szentmisét. A hordozható oltárkép ép és sértetlen volt. (Vpl. A8/13, 66—67.)²⁵

A reformátusok a vallásgyakorlatot felülvizsgáló hatóság előtt bizonygatták, hogy volt fatemplomuk, de porrá égett. A bizottság a jelzett helyet megvizsgálta, és ott csak téglarétegű kemence nyomait találta. Tény azonban, hogy egy ideig a katolikus templom sekrestyéjét használták, amíg a

földesúr a kulcsokat vissza nem vette tőlük. (Vpl. XVI-K/7, 1—2. v.ö. Megyei lt. Kaposvár Protocoll. 20. 526-533.) Kőtemplomuk 1784-ben épült. (Entz—Gerő, 164.)

105. *Látrány*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)
A reformátusok minden valószínűség szerint még a XVII. század végén építették fel a lelkészlak szérűjén náddal fedett és sárral tapasztott fatemplomukat, melyet mérsékeltlen fehérre meszelték. Fából paraszti munkával készült a mennyezet, a szószék, a karzat és néhány pad. 1720-ban Széchenyi Zsigmond földesúr a református lelkészt eltávolította, a templomot a katolikusoknak átadta, és Gomba Imre személyében új plébánost is hozott a faluba. A régi felszerelést megtartották, és a hiányt pótolták. Az oltár deszkából készült, szent-ségház (tabernaculum) nélkül. Oltárkép is volt Szent Mihály arkangyal tiszteletére. Az oratórium előtt egyszerű haranglábon 80 font súlyú harang függött, melyet Bíró Márton püspök 1747. december 18-án Andocson szentelt fel Szent Donát vértanú tiszteletére. A katolikusok és reformátusok közösen vették. Volt még egy régi, hordozható oltárkép.

A temető a falun kívül, Péntekpuszta közelében volt, a régi templom romjai mellett, kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/11, 186., OL. CPDV. Nr. 1.) A kőtemplomot 1763-ban Lengyel Gáspár özvegye Stranyai Julianna építtette Szent Mihály arkangyal tiszteletére. (Vpl. A8/13, 106.)

106. *Magyaratád*. (Magyar Atád.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)
1729-ben a Vas megyéből érkezett református telepesek a falu közepén szalmatető fatemplomot építettek, melynek folytatása ugyanazon tető alatt a református lelkész lakása.

A falutól északra, mindjárt a folyón túl, a régi katolikus templom romjainál volt a közös temető, kerítés és kereszt nélkül. (Vpl. A8/11, 32—33.) Kőtemplom 1845-ben épült. (Kováts, II. 437.)

107. *Magyaregres*. (Magyar Egres.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)
A falu közepén, 1749-ben, a református lelkész udvarán (area) paraszti munkával készült régi, tapasztott, és szalmával fedett fatemplom állott. Volt benne néhány durva pad, úrasztala és szószék téglából falazva. Négy oszlopos haranglábon, mely zsindelellyel volt fedve, 70 font súlyú harang függött.

A falutól keletre fekvő dombocskán a katolikusok régi, Szent Ignác tiszteletére szentelt templomának romjai mellett volt a kerítés nélküli temető. Közösen használták. (Vpl. A8/11, 106. Kőtemplom 1842-ben épült. (Kováts, II. 437.)

108. *Mezőcsokonya*. (Csoknya) Somogy m.

~ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)
A régi református fatemplomot 1743-ban királyi rendeletre lebontották. Utána ismételen folyamodtak a Helytartótanácsához templomépítési engedélyért. Mivel annak megadása késett, 1759-ben fatalpakra sövényből új templomot építettek, amely az előbbinél egy kicsit kisebb, de magasabb volt. Hosszúsága: 13,12 m, szélessége 7,30 m.²⁶ (Vpl. XVI-Kv/3) 2. — XVII-Cső (5/7.)
Kőtemploma 1795-ben épült. (Kováts, II. 348.)

109. *Mocsolád*. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)
1730 körül ref. fatemplom állt a harangláb mellett. (Vpl. XVI-I/3/2.) Somogy megye hatósága 1745-ben a református lelkészt elmozdította, a helységet filiaként Mernyéhez csatolta, és az oratórium kulcsait a plébánosnak átadta. Az oratórium tulajdonképpen csak a lelkészlak egyik szobája volt. (Vpl. A8/11, 114—115.)

110. *Mosdós*. Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

Szilárd alapon fából 1762-ben kápolna épült Szent Katalin tiszteletére. Harangja 70 font súlyú volt. (Vpl. A8/13, 206.)

111. *Nagysepely*. (CsePELL.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A falu közepén a reformátusoknak elég tágas, fából készült, sárral tapasztott, kívül-belül fehérre meszelt és faszindellyel fedett oratóriuma állt 1749-ben, amely hatalmas karókkal volt bekerítve. Volt benne feketére festett szószék, úrasztala, fából készült kórus, amely a famennyezettel együtt változatos színűre volt festve. A templom előtt zsindegyházzal fedett, szilárd anyagból készült négyszögletes (quadriangulare) harangláb állt, melyet 1736-ban építettek. Harangja 100 font súlyú volt. A régi katolikus templom a falu déli részén romokban hevert. (Vpl. A8/11, 295.)

Református kőtemplom 1784-ben épült. (Genthon 212.)

112. *Nágocs*. Somogy m.

~ R. k. sövénytemplom. (Ecclesiola.)

A XVIII. század elején a falun kívül romokban hevert Szent György vértanú temploma. 1732-ben a faluban ugyancsak Szent György tiszteletére a saját költségükön sárral tapasztott és fehérre meszelt fatalpas sövénytemplomot építettek a katolikusok. Mennyezete durván faragott deszkából készült faszindelyes tetőzetét ács készítette. A templom tetőzetén fából készült, faszindellyel fedett torony állt, rajta lemezből készült kereszt. A templomban 3 kőoltár volt: Szent György, a Boldogságos Szűz és Pádúai Szent Antal tiszteletére. Az egész épület 1749-ben már közel volt az összeomláshoz. (Vpl. A8/11, 312–313., OL. CPDV. Nr. 1.) Kőtemplom 1757-ben épült. (Genthon 222.)²⁷

113. *Orci*. (Orczi, Ortzi.) Somogy m.

△ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

Orczi István 1746-ban a Vas megyei Őrségből betelepülő reformátusoknak engedélyt adott templom építésre. 1748-ban már állt a fából készült, sárral tapasztott és szalmával fedett oratórium. Mellette egyszerű harangláb 1 haranggal.

Az 1748. évi „Canonica Visitatio” idején még láthatók voltak a falu végén a régi katolikus templom nyomai, amelyek azonban az alapköveit is elhordták. (Vpl. A8/7, 162–163.)²⁸

114. *Ordacsehi*. (Orda és Csehi.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Bakacs Lukács hajdan (a XVII. század végén?) faragott fából a Szentháromság tiszteletére Csehi faluban tornyos templomocskát építtetett. Harangjának súlya 40 font volt. A templom javításával, fenntartási alap híján, nem sokat törődtek. 1749-ben már nagyon siralmas állapotban volt. Úgy látszik, mégis megjavították, mert 1778-ban még használták. (Vpl. A8/11, 203.)²⁹

A falun kívül levő temetőben régi kereszt állt az ősi templom helyén. A temetőnek kerítése nem volt. A templom köveit Horváth László földesúr 1749 körül elhordatta, és lóistálló építésére használta. (Vpl. uo.)

115. *Osztopán*. (Osztopány.) Somogy m.

~ R. k. sövénytemplom. (Oratórium.)

1726-ban a somogyvári adminisztrátor P. Czvitkovics Péter domonkosrendi atya szorgalmazására Szent Mihály arkangyal tiszteletére sövényből font és sárral tapasztott szalmatető templomocskát építtetett a falu lakossága.

A falutól keletre, kb. félóra járásnyira, 1749-ben még megvolt a régi Szent Mihály templom északi és nyugati fala a sekrestyével. A többi rész egészen a fundamentumig le volt rombolva. A temető is a régi templom mellett volt kerítés nélkül. (Vpl. A8/11, 143. — OL. CPDV. Nr. 1.) Kőtemplom 1770-ben épült. (Genthon 231.)

116. *Öreglak*. (Lak.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A „Pesti Commissio” működése idején 1735-ben, már megvolt a Szent Rókus tiszteletére épített fatemplom. Kívül-belül sárral tapasztották és fehérre meszelték. Volt benne fából készített kórus, szószék, padok és 1 oltár. A templomhoz csatlakozott a faharangláb 2 haranggal, a tetején kereszttel. A harangok súlya: 80 és 30 font. 1778-ban még állott Szent Rókus fatemploma, de életveszélyes állapota miatt az egyházi főhatóság bezáratta.

A Jankovich család 1751-ben Szent Anna tiszteletére kőtemplomot építtetett. (Vpl. A8/9, 148., uo. A8/13, 451.) (OL. CPDV. Nr. 1.)

117. *Ráksi*. Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesiola.)

A falu közepén 1745-ben, méltó helyen épült Szent Bertalan apostol tiszteletére a templomocská. Falait erős fából készítették és sárral tapasztották, azután még kívül-belül erősen bevakolták és fehérre meszelték. Tetőzetét faszindely fedte. Az építési költségeket a hívek adományaiból és közmunkából fedezték. A templom hossza a szentélyvel együtt 6 és fél öl, a szélessége 3 és fél öl. Téglából készült az oltár egy lépcsővel és a szentély padozata. A misefelszerelést Acsády Ádám püspök, kegyúr adományozta.

A falutól negyedórányira volt a temető, kerítés nélkül, a régi templom alapfalával. Régen ott volt a falu is. (Vpl. A8/11, 25., vö. A8/13, 178., Pehm, 460.)

Mai kőtemploma 1872-ben épült. (V. Plébániák, 244.)

118. *Somogyaszaló*. (Aszaló.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A XVIII. század elején a lelkész udvarán (area) állott az első imaház, minden valószínűség szerint fából. Mellette egyszerű harangláb zsindegyházzal fedve, mely 1749-ben is megvolt. 1737-ben a gyülekezet a régítől mintegy 20 lépésre, a téren túl, elég erős, új fa-oratóriumot épített, amelynek hosszúsága 4 öl, szélessége pedig 2 1/2 öl volt. Sárral tapasztották, fehérre meszelték, a tetőzetét pedig tömött náddal fedték. A berendezését (szószék, prédikátorszék, 11 pad, mennyezet és kórus), asztalos készítette hasított deszkából és különféle színekkel befestette. Volt benne még úrasztala, melynek tartozékai: két hímzett vászon, hat brokát, és négy közönséges terítő; egy ónkehely paténával (ostyatányér), egy keresztes felszerelés (kancsó, tál).

A temető a falu déli végén volt a régi katolikus templom romjainak néhány maradványával. (Vpl. A8/11, 105.)

A kőtemplom 1787–88-ban épült. (Genthon 296.)

119. *Somogyegres*. (Német Egres.) Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

1750-ben a reformátusok oratóriumához hasonló fakápolnát építettek a helység katolikusai. Volt benne 1 oltár 2 terítővel és 1 hordozható oltárkö. Az 1778. évi egyházi látogatás (Visitatio Canonica) jegyzőkönyve szerint a kápolna nagyon szűk, nem férnek bele a helybeliek sem, még kevésbé a szomszéd községek lakossága. Nagyon rozzant, az összeomláshoz közeli állapotban volt. Harangláb is tartozott hozzá 30 font súlyú haranggal. (Vpl. A8/13, 39.) Kőtemploma 1781-ben épült. (Genthon 296.)

120. *Somogyjád*. (Jád.) Somogy m.

~ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A XVIII. század elején volt már fatemploma a jádi reformátusoknak. 1744-ben a régi helyett erős fatalpakra sövényfalból sárral tapasztott és fehérre meszelt templomot építettek. A tetejét a hozzácsatlakozó haranglábbal együtt faszindellyel fedték. Asztalos készítette színesre festett famennyezetét. A tágas kórust, az úrasztalát és a szószéket. (Vpl. A8/11, 110.)

A falun kívül volt a közös temető a régi katolikus templom maradványaival. (Vpl. uo.) A kőtemplom 1796-ban épült. (Genthon 296.)

121. *Somogytúr.* (Túr.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

A faluban fából épített, sárral tapasztott, fehérre meszelt és náddal fedett templom állt 1749-ben. Egyszerű szőszék és néhány durván ácsolt pad volt benne. Az oratórium előtt erős faharanglábban 60 font súlyú harang függött, melyet a katolikusok és reformátusok közösen vettek.

A falun kívül délre volt az ősi katolikus templom romokban; mellette a közös temető kerítés és kereszt nélkül. (Vpl. A8/11, 223.)

1778-ban már kőtemploma volt a helységnek. Haranglábban 2 harang; az egyik 130, a másik 30 font súlyú. Az elsőt 1764-ben találták a régi vár romjai között, a másodikat 1747-ben vették. Az elsőt a tihanyi apát, a másodikat Bíró Márton püspök áldotta meg Szent Ubald tiszteletére. (Vpl. A8/13, 115.)

122. *Somogyvámos* (Vámos.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

1735-ben már használatban volt a Szent Antal apát tiszteletére szentelt, kicsike, fából készült, sárral tapasztott és szalmával fedett oratórium.

A temető a falun kívül volt, a régi Szent György templom romjai mellett, kerítés és kereszt nélkül. (Vpl. A8/11, 133., vö. OL. CPDV. Nr. 1.)

123. *Somogyvár,* Somogy m.

~ R. k. sövénytemplom. (Oratórium.)

1735-ben már állt a nagy befogadóképességű fatalpas sövénytemplom a sekrestyével együtt, melyet sárral tapasztottak, fehérre meszeltek és szalmával fedtek. A mennyezetét durván faragott deszkából készítették. A templom védőszentje Szent Mária Magdolna.

A falun kívül volt még 2 régi templom romokban. A falutól nyugatra levő volt a régi apátság Szent Mária Magdolna egyháza. (Vpl. A8/11, 117., OL. CPDV. Nr. 1.)

124. *Szabadi.* Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

A falu közepén 1745-ben Szent Jakab apostol tiszteletére épült a kápolna fából, sárral tapasztva, fehérre meszelve és szalmával fedve. A mennyezete durván faragott gerendákra helyezett deszkából készült. Asztalos készítette a kórust és a kicsike szőszéket. Padjai nem voltak. A kápolna előtti haranglábban kb. 50 font súlyú harang függött. A kápolna hossza a szentéllyel együtt 6 öl.

A temető a falutól 500 méterre a régi, földig lerombolt templom körül volt árokkal körülvéve. (Vpl. A8/7, 107.)

A kápolna 1778-ban már olyan rossz állapotban volt, hogy az egyházi főhatóság elrendelte bezárását. Előbb azonban leltárt készítettett a felszerelésről és azt biztonságba helyeztette. (Vpl. A8/13, 205., Pehm, 260.)³⁰

125. *Szólád.* (Sollád, Szóllád.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Ecclesia.)

A szőládi reformátusok a XVIII. század elején fából építettek templomot, melyet náddal fedtek. Hunyady Antal földesúr ezt elvette tőlük, és a katolikusoknak átadta. Felszentelése 1749-ben történt Urunk színeváltozása tiszteletére. 1778-ban már nagyon dűledező állapotban volt. A faharanglábban 92 és 33 font súlyú harang függött. (Vpl. A8/13, 96., Pehm, 462.) Kőtemplom 1775–80 között épült. (Genthon 364.)

126. *Tab.* (Tabb.) Somogy m.

≈ Ev. sövénytemplom. (Oratórium.)

A rk. templom közvetlen közelében épült Tabon az evangélikusok sövény-imaháza szoba formájában; sárral tapasztották és szalmával fedték. Volt benne: oltárnak használt asztal 4 gyertyatartóval, az apostolokat ábrázoló 12 papírkép falra függesztve, az úrvacsora osztáshoz szükséges ónkanna, és ónpaténa (ostyatányér), kézmosáshoz (pro ablutione) nagy kristálypohár, szőszék, 7 asztalosmunkával, 8 paraszti munkával készített pad, a szőszékre, s asztalra való vászonterítők és selyemkendők. (Vpl. A8/7, 322.) Kőtemplom 1846-ban épült. (Genthon 375.)

127. *Új-Falu puszta.* Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

Patatics Miklós Ádám zágrábi kanonok, kaposfői prépost a régi templom helyén fakápolnát építtetett 1749 körül Szent Fülöp és Jakab apostolok tiszteletére, melyet sárral tapasztottak és zsindegyel fedtek. Volt benne: 1 kőoltár közönséges terítővel letakarva, 1 hordozható oltárkö, 1 ezüstkephely réz ostyatányérral, 3 miseruha (casula), 1 miseing (alba), 1 vállkendő (amictus), 3 kehelyabrosz (corporale), 4 kehelytörölő (purificatorium), 3 oltárterítő (mappa), 1 misekönyv (missale), 1 csengettyű (tintinnabulum) és 25 font súlyú harang (campana). (Vpl. A8/11, 117., — uo. A8/13, 246.)³¹

128. *Várda.* (Varda.) Somogy m.

△ R. k. fa-temetőkápolna. (Capella.)

1778-ban volt a várdai temetőben egy nagyon rozsett (desolato statu) állapotban levő fakápolna, melyet Záborszky László megjavíttatott. Volt benne oltár ép oltárkövel, misézéshez szükséges felszerelés és egy 40 font súlyú harang. (Vpl. A8/13, 246.) A két boltszakaszos hajó 1816–20 között, a torony pedig 1926-ban épült. (Genthon 407.)

129. *Zimány.* (Zimán.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1746-ban Szent Anna tiszteletére fatemplomot építettek. (Pehm, 460.) Volt benne 1 kicsi oltár hordozható oltárkövel. Megvolt az istentisztelet végzéséhez szükséges felszerelés is. 1778-ban még állott. (Vpl. A8/13, 216.) Jelenlegi temploma Szűz Mária neve tiszteletére van szentelve. (V. Névtár 1963, 99.)

130. *Zselickisfalud.* Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

Zselickisfaludon 1700-ban fatemplomot építettek. 1884-ben kapta a templom jelenlegi alakját. (Kováts, II. 444.)

131. *Zselicszentpál.* (Zselicz Szent Pál.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Zselicszentpálon 1739-ben négy falu (Kislak, Töröcske, Simonfa, Szent Pál) a régi templom kőfundamentumán teljesen fából, sárral tapasztott és kívül-belül fehérre meszelt templomot épített Szent Simon és Júdás apostolok tiszteletére. A fából készült kórus paraszti, a szőszék pedig asztalosmunka. Oltára 1 volt, téglából falazva. Az oltáron közepén a patrónus képe, a szentségház (tabernaculum) helyén fakeeszt és 6 fagyertyatartó volt. A faharangláb a faluban állt 22 font súlyú haranggal. A temető a templom körül karókkal kerítve. (Vpl. A8/7, 195., uo. A8/13, 233.)

VI. SEGESDI FŐESPERESSÉG

(Archidiaconatus Següsdensis)

132. *Babócsa*. (Babocha, Babolcsa, Bobovecz.) Somogy m.
~ a) R. k. sövénytemplom. (Ecclesia.)

A török kiűzése után 1690 körül, épült Nagyboldogasszony tiszteletére a babócsai tölgyfatalpas sövénytemplom jó fedélzettel, homlokzatán fából készült tornyocskával, melyben 2 harang függött. A nagyobbik 30, a kisebbik 20 font súlyú. A szentélyt asztalosmunkával készült deszkaboltzat, a többi részét durvább sík mennyezet fedte. Volt benne 2 oltár. A főoltár Nagyboldogasszony tiszteletére díszes kivitelben, a mellékoltár a hajó déli oldalán ugyancsak díszes kivitelben készült. Az utóbbinak még nem volt védőszentje, mivel nem készült el teljesen. A templom állaga 1731. évre már nagyon megromlott; a tartóoszlopok részben elkorhadtak, részben a földre süllyedtek. 1733-ban az új templom építése sürgőssé vált. 1738-ra már el is készült az új fatalpas sövénytemplom, ugyancsak Nagyboldogasszony tiszteletére. Sárral tapasztották és belsejét fehérre meszelték. Mennyezete asztalosmunkával készült. Volt fából tornya 1 haranggal és sövényből sekrestyéje is. Az új templomban is 2 oltár volt. A főoltárt a régi lebontott templomból hozták át, a mellékoltárt pedig a szentvári plébános adományozta Szent Ilona tiszteletére. (Pfeiffer, 48, 50, 69, 87, 105.) Kőtemplom 1790-ben épült. (Genthon 18.)

△ b) R. k. fakápolna. (Capella.)

1728-ban Babócsán volt még egy fakápolna is Szent Rókus tiszteletére. Felszerelése egyetlen oltár, a többi szükséges dolgot az istentiszteletek alkalmára a plébániatemplomból hozták át. A kápolna körül volt a temető kerítés nélkül.

Az 1733-ban felvett vizitációs jegyzőkönyv szerint a temetőkápolnában volt 3 kép: Szent Rókus, Szent Rozália és Szent Sebestyén. Tetőzetét faszindely fedte, falait fehérre meszelték, de tornya és harangja hiányzott. (uo. 51, 86.)

133. *Balatonkeresztúr*. (Kereszt-Úr.) Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

A régi Szentkereszt templom 1748-ban romokban hevert. De volt helyette a Festetics-kúria emeletén, a kapu fölött, egy megáldott Szentkereszt fakápolna, ahova össze szokták gyűjteni a híveket.

A régi templom mellett 2 harangláb állott. Az egyik 150 font súlyú harang függött, melyet a Balatonból halásztak ki a helybeli lakosok. Szentnek képe nem volt rajta. (Vpl. A8/9, 98—99.) A romtemplomot 1757-ben állították helyre. (Pehm, 459.)

134. *Barcs*. (Barcha, Barcsa.) Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

1721-ben a falu felső részén (in capite pagi) már állott a Ker. Szent János tiszteletére alapjától tölgyfából épített faszindelyes kápolna, amely 200 személy befogadására alkalmas volt. Mennyezete paraszti munkával deszkából készült. Falait kívül-belül betapasztották, és fehérre meszelték. Oszlopos oltárát asztalos készítette. Ker. Szent Jánost ábrázoló oltárképet vászonra festették, felette a haldokló Szent József ugyancsak vászonra festve, mely körül még 4 kicsi kép: 2 a Világ Megváltóját, 2 a Boldogságos Születet ábrázolta. Volt ezeken kívül még néhány papírkép is. A misézéshez szükséges felszereléssel el volt látva. A kápolnának tornya nem volt. A falu közepén faharanglábban 20 font súlyú harang függött. 1733-ban az egyházlátogatás (Visitatio Canonica) alkalmával felszólították a lakosságot, hogy a kápolna bejáratához tornyocskát építsenek. A kápolna 1738-ban még jó állapotban volt. A kápolna körül volt a jól körülkerített temető. (Pfeiffer, 52, 70, 86, 87, 90, 115.) A kőtemplom 1814-ben épült. (Genthon 32.)

135. *Berzence*. (Berzencze, Bresnicza.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1713-ban már állott a Kotschis Boldizsár berzencei postamester költségén tölgyfából épített, lapos mennyezettel és jó tetőzettel ellátott templom Páduai Szent Antal tiszteletére. Volt előcsarnoka, amely felett levő toronyban 60 font súlyú harang függött. Főoltárát asztalos készítette festett és aranyozott szentségházzal. Volt még az oltáron 3 kép: közepén Páduai Szent Antal, kétoldalt a Boldogságos Szűz, és Szent János evangélista. Sekrestyéje nem volt. A misefelszerelést az oltár mögött őrizték, megfelelően elhelyezve. A templom szűk volta miatt szószerk nem volt benne. Az előcsarnokban őriztek egy régi hordozható szószerket.

A torony 1728-ban javításra szorult. Bár a templom 1742-ben is használható állapotban volt, mégis indítványozta a vizitáló főesperes, hogy szűk volta miatt új templomot építsenek. (Pfeiffer, 49, 55, 64, 94, 110.)

Az új templom 1760—63 között épült fel Niczki György kegyúr költségén. (Genthon 36.)

136. *Bolhás*. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom.

A XVIII. században volt Bolháson fatemplom. A leégett fatemplom helyére 1851-ben kőtemplomot építettek. (Kováts, II. 432.)

137. *Bolhó*. (Boljho, Boljovec, Boljevo, Boszeleno.) Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

A falu közepén, kissé nyugati irányban, a XVIII. század elején romokban hevert a Szent Anna templom. 1733 körül a régi templom romjaira erős tölgyfából falat húztak, melyet kívül-belül sárral tapasztották és fehérre meszelték. Famenyezete paraszti munkával készült. Tornya is volt fából 15 font súlyú harangocskával. A tornyot és kápolnatetőt eleinte szalmával, később tölgyfa-zsindellyel fedték. A kápolnába 400 személy fért el. Eleinte nem volt rendes oltára, csak oltárképe Szent Anna tiszteletére. 1738-ban már volt oltár, vászonra festett új oltárkép, 2 fagyertyatartó, új feszület, oltárkő, elegendő terítő, új misekönyv, aranyozott kehely ezüst kupával és réz talpazattal.

A kápolna körül jól bekerített temető volt.³² (Pfeiffer, 51, 85, 86, 90.)

138. *Böhönye*. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak 1744-ben fából épített oratóriumuk volt, amelyet királyi engedély nélkül építettek. A vármegyei hatóság — királyi rendeletre hivatkozva — ezt tőlük 1744-ben elvette, és a kulcsok megszerzésével bezárta. Ugyanezen évben a Canonica Visitatiót végző r. k. egyházi hatóság az elvett templomot megáldotta, és a katolikusoknak átadta. De alighogy a vizitáló esperes eltávozott, a feldühödött reformátusok a fatemplomot megrohanták, és a földdel egyenlővé tették.

A faharanglábban 50 font súlyú harang függött, melyet a katolikusok és reformátusok közösen vettek. Ez is a katolikusok kezére került, de később a reformátusok ezt is visszavették. (Vpl. A8/9, 426.)³³

Rk. kőtemplom 1759-ben (Pehm, 459.), a ref. pedig 1783—84 között épült. (Genthon 463.)

139. *Csokonyavisonta*. (Erdő-Csokonya, Csokonja, Visonta.) Somogy m.

△ a) Csokonyai r. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Szent László tiszteletére Szécheny László kegyúr 1747-ben fából épített templomot sekrestye nélkül, amelyet sárral

tapasztottak és zsindelemmel fedték. A szükséges felszereléssel ellátta. A templom megáldását Szopkovicz János ker. esperes, marcali plébános végezte 1748-ban Szent László király ünnepén.

Kórus, szószék és orgona nem volt. Berendezés: 1 oltár a Boldogságos Szűz tiszteletére hordozható oltárkövel, 3 terítők és néhány asztalosmunkával készített pad. A templomi kellekeket az oltár mögött őrizték.

A templom mellett faoszlop-harangláb állt kereszt nélkül. Az 50 font súlyú harangot a kegyúr szerezte 1745-ben. A temető a falun kívül volt kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/9, 551—552., — Pehm, 459.)

▽ b) Visontai ref. fatemplom. (Oratórium.)

Visontán 1725-ben építettek a reformátusok oratóriumot fából, melyet sárral tapasztottak és szalmával fedték. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék és asztal, továbbá „szegyenkő” a nyilvános bűnösök számára. Az oratórium mellett faoszlop (columna) állt, amelyen kb. 40 font súlyú harang függött.

A temető a falutól keletre volt kereszt és kerítés nélkül. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 566.)

A visontai reformátusok évszám nélküli kérvényben kérték a királyt, hogy omladozó oratóriumuk helyett kőből és megfelelőbb helyen nagyobbab építhessenek. (Vpl. XVII-Csu. (30/1.) A kőtemplom 1832-ben épült. (Kováts, II. 442.)

140. Csökölly. (Csekölly, Csököl.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A fatemplomot Volkra Ottó veszprémi püspök kegyúr 1717-ben vette el a reformátusoktól és ugyanazon évben meg is áldotta a Szentháromság tiszteletére. A templom fenntartását a lakosok kötelességévé tette ugyan, de mivel azok nagyobb-részt reformátusok voltak, a javítással nem törődtek. Teteje több helyen lyukas volt, befolyt az eső, de egyébként belül tiszta. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék, kórus, négyváltozatú orgona, 3 oltár (Szentháromság, Boldogságos Szűz, és Mindenszentek tiszteletére), kereszt-kút, szenteltvíztartó, öröklámpa, a főoltáron 3, a mellékoltárokon 2—2 oltárterítők és egy hordozható oltárkő ereklyékkel. Sekrestye nem volt, a felszerelést vesszőkosarakban őrizték.

A templom előtt faharangláb állott, a tetején bádoglemez kereszt. 2 harang függött rajta, az egyik 130 font súlyú; a Boldogságos Szűz tiszteletére a falu lakosai vették, a másik 80 font súlyú a Szentkereszt tiszteletére, ez Simonfi Mihály helybeli plébános ajándéka volt.

A temető a régi romos templom körül volt. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 438—439., — vö. OL. CPDV. Nr. 1.)

141. Csurgó. Somogy m.

▽ Alsóki ref. fatemplom. (Oratórium.)

A Somogy vármegyei hatóság 1779-ben bizottságot küldött ki annak megállapítására, hogy a fából készült alsóki ref. oratórium alkalmas-e a szomszéd községek: Szentá, (Rinya) Szentkirály, Sarkad és Csurgó református lakosainak együttes istentiszteleten való befogadására. A jelentés szerint az alsóki oratórium nem más, mint az iskolamester házával összefüggő nagyobb szoba. Van benne: 1 düledező szószék, 1 asztalka és 10 pad. Valóságban másra nem való, minthogy ott a református gyermekek az írás—olvasás elemeit elsajátítsák. A XVIII. század első felében épült. Akkor már működtek itt református lelkészek. 1738-ban Berekszászy Márton volt a prédikátor, aki saját házában, minden valószínűség szerint a fenti szobában szokott prédikálni. (Vpl. XVII-Csu. (2/1.) — Pfeiffer, 63, 104.) Kőtemplom 1787-ben, tornya 1816-ban épült. (Genthon 65., Kováts, II. 432.)

142. Darány. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak 1726-ban fából készült, sárral tapasztott, és szalmával fedett oratóriumuk volt, amelyben paraszti munkával készített padokon és szószékeken kívül más nem volt. Mellette faharangláb állt kb. 40 font súlyú haranggal

szent képe nélkül, amelyet a reformátusok 1731-ben szereztek. A fatemplom hordozható (szétszedhető) volt. (Kováts, II. 433.)

A temető a falun kívül volt, a katolikusok is használták. Kerítése és keresztje nem volt. (Vpl. A8/9, 564.)

Kőtemplom 1833-ban épült. (Genthon 66.)

143. Felsőseged. (Segesd, Segesdvár.) Somogy m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1735-ben, a „Pesti Commissio” idején már az összeomláshoz közel állt a segesdvári Szent Katalin plébániatemplom, amelynek szentélye kőből és égetett téglából, a többi része pedig fából készült. Az 1748. évi Canonica Visitatio a zsindelemmel fedett templomot jó állapotúnak írja le. Berendezése: főoltár Szent Katalin tiszteletére, mellékoltár egy asztal védőszent nélkül, „positiv” orgona, paraszti munkával készített fapadok, szószék, kórus, öröklámpa, rendesen felépített keresztelőkút és 2 hordozható oltárkő, szentek ereklyéivel. A templom fatornyában 2 harang volt Szent Katalin és Szentháromság tiszteletére. Az előbbi 100, az utóbbi 60 font súlyú. A torony ormán kereszt volt.

A régi temetőben állt a templom. A temető kerítése karókból készült, és benne feszület is volt. (Vpl. A8/9, 474—475. — OL. CPDV. Nr. 1.)

144. Gyékényes. (Gyikenes, Gyikines.) Somogy m.

□ Ev. fatemplom. (Oratórium.)

A XVIII. század első felében már működött itt ev. lelkész. (Pfeiffer, 112.) Tudomásunk van fából készített imaházról is. (Kemény-Gimesy, 173.)

145. Gyöngyösmellék. Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A református fatemplom 1748-ban közel volt az összeomláshoz. Felszerelése: paraszti munkával készített padok, szószék és asztal terítővel ellátva. Az oratórium mellett faoszlop 40 font súlyú haranggal.

A temető a falun kívül volt, kerítés és kereszt nélkül. (Vpl. A8/9, 610.)

146. Háromfa. (Háromfalu.) Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

1733-ban a vaskai főesperes (Zágrábi püspökség) áldotta meg a tölgyfából készült háromfai kápolnát Szent József tiszteletére. A fakápolnát kívül-belül sárral jól betapasztották, de fehérre nem meszelték. A kápolna feletti toronyban 15—20 font súlyú harangocská volt. A tornyot a kápolnával együtt tölgyfadeszkával fedték be. A főoltárt Szent József festett képe díszítette. A mennyezetet asztalos csinálta. A faluban még egy romos kápolna is volt, de védőszentjét már nem ismerték.

A fakápolna a temetőben állt, amelynek kerítése jó tölgyfakarókból készült. (Pfeiffer: 81, 93.)

1742-ben a kápolnát vesszőfonásból megújították, kívül-belül sárral tapasztották és belülről fehérre meszelték. Ekkor 2 erős kapuja volt. A szentély padozatát téglákkal borították. A fából készült és vörösre festett toronyban 2 harang függött. A régi főoltárt megtartották. Az istentisztelethez szükséges felszerelés megvolt. (Pfeiffert, 109.)

1778-ban még állt a fakápolna. Ekkor már 3 harangja volt: 219, 87 és 51 font súlyban. Felszerelése ekkor: 3 kehely (1 ezüst, 2 réz), színes miseruha 3, fekete 1, karing 2, vállkendő 3, és 2 csengő. (Vpl. A8/13, 314.)

147. Hedrehely. (Hedrahel.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A református fatemplom a falu közepén állott és 1748-ban közel volt az összeomláshoz. Felszerelése: paraszti munkával készített padok, szószék, szőnyeggel leterített asztal és egy kancsó (amphora). Az oratórium mellett álló faoszlopon kb. 50 font súlyú harang függött. Ez régen a katolikusoké volt, amit a félig leeresztelt szent képe bizonyított.

A temető a régi hatalmas (praegrans) templom romjai körül feküdt kerítés nélkül. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 465.)

148. *Heresznye.* (Hereszina, Heresina, Hrsenia, Herszina, Resznia.) Somogy m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

1713-ban Szent Bertalan egyháza teljesen romokban hevert. 1733-ban a katolikus lakosok a régi romok fölé pajtászerű fatemplomot emeltek, és szalmával fedték. 1738-ban felvett jegyzőkönyv szerint a kápolna falazata vesszőfonás volt, tetőzete jó, de mennyezete hiányzott. A belső teret csak a Boldogságos Szűz képe díszítette. Volt 2 gyertyatartó, 1 hordozható oltárkő, oltárterítők, 1 fehér miseruha, 1 miseing vállkendővel és cingulummal. Kehely nem volt.

A Dráva áradásakor többször elöntötte a kápolnát is. (Pfeiffer, 49, 85, 90.)

149. *Hobol.* (Hoboli, Hoboly.) Baranya m.

✗ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A pozsonyi Helytartótanács rendeletére 1763-ban kiküldött bizottság által felvett jegyzőkönyv szerint Hobolban 40—48 esztendeje (1715—23) volt református prédikátor és templom, „mely sövényből fa talpakra építve volt”. Amikor a második templom 1762-ben elégett, a lelkész pajtájában végezték az istentiszteletet. 8 tanú vallotta ugyanezt. (Vpl. XVII—S/1/1.)

Kőtemploma 1800-ban épült. (Genthon 138.)

150. *Homokszentgyörgy.* (Homok Szent György.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A falu közepén már 1748-ban állt a ref. fatemplom, amelyet sárral tapasztottak, és szalmával fedtek. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék és asztal. A templom előtti haranglábban 30 font súlyú harang.

Temető a falutól nyugatra feküdt kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/9, 568—569.)

1779-ben a fatemplomot kissé megemelték, kívül-belül újra vakolták, és új kórossal, padokkal és szószékekkel „ékesítették”. (Vpl. XVII—Cső/1/3.)

Kőtemplom 1826-ban épült. (Kováts, II. 435.)

151. *Iharos.* (Iháros.) Somogy m.

III Közös r. k., ref. és ev. fatemplom. (Oratórium.)

A XVIII. század elején a katolikusok, reformátusok és evangélikusok közös erővel építettek fatemplomot, amelyet azonban, mivel csak a protestánsok tartották hatalmukban, a Somogy vármegyei hatóság, a kulcsokat tőlük elvéve, bezárta. 1748-ban a Canocina Visitatio alkalmával a katolikusoknak használatra átadták. Berendezése ekkor: asztalos által készített padok, szószék, asztal. Ezt oltárnak használták feszülettel és terítővel.

A falu közepén állott a faharangláb, amelyen kereszttel díszített 45 font súlyú harang függött. 1748-ban az is a katolikusoké lett.

A temető a falun kívül volt, kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/9, 614., — vö. Napló, 329.) A katolikus kőtemplom 1827-ben épült. (Genthon 140.)

152. *Iharosberény.* (Iháros Berény.) Somogy m.

△ a) R. k. fa-házikápolna. (Capella.)

1748-ban még megvolt a kastéllyal egy fedél alatt, de a szobáktól elkülönítve, az Inkey-család fából készült és sárral tapasztott házikápolnája. A Szentkereszt tiszteletére szentelt oltárt oltárkövel, terítővel és egyéb kellékekkel jól felszerelték. Amikor a földesúr itt tartózkodott, a kanizsai ferencesek szoktak benne misézni. Egyébként a kápolna be volt zárva. A kastély felett emelkedő és zsindelel fedett toronyban 50 font súlyú harang függött, melyet 1738-ban Acsády Ádám veszprémi püspök szentelt fel.

A falutól keletre volt a temető kereszt nélkül, és árokkal körülvéve. A katolikusok és protestánsok közösen használták.

□ b) Ev. fatemplom. (Oratórium.)

1748-ban az evangélikusoknak is volt sárral tapasztott és szalmával fedett fatemploma a falu keleti végén. Felszerelése: asztalosmunkával készített padok, szószék és szőnyeggel borított úrasztala.

Az oratórium mellett állott a faharangláb, 80 font súlyú haranggal. (Vpl. A8/9, 611.) Ev. kőtemplom 1833—35 közt épült. (Genthon 140.)

153. *Inke.* Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

A XVIII. század első felében volt itt fából készült, sárral tapasztott és szalmával fedett református imaház, melyet 1747-ben a Somogy vármegyei hatóság segítségével a vizitáló r. k. esperes elfoglalt és a katolikusok részére felszentelt. Felszerelés hiánya miatt azonban csak 1748-tól kezdtek benne misézni. Faoszlopokon kb. 20 font súlyú harangocskák függtek.

A falun kívüli dombocskán még álltak a régi r. k. templom falai, ép boltozatú szentéllyel, csak a tető hiányzott róla. Körülötte volt a temető, amelybe vegyesen temetkeztek. Kerítése nem volt. (Vpl. A8/9, 515., vö. Napló, 329.)³⁴

154. *Istvándi.* Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok a XVII. század elején náddal fedett fatemplom oratóriumot építettek a régi katolikus templom helyén. Ezt a templomot 1748-ban restaurálták, és belső falazatát madár- és állatfigurákkal díszítve újrafestették. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék, úrasztala terítővel és „szégyenkő” a nyilvános bűnösök számára. (Vpl. A8/9, 593—594. — Kováts, II. 435.)

A XII. században épített hatalmas kéttornyú rk. templomból csak a nyugati torony maradt meg. A templom többi részét Szigetvár elfoglalása után a törökök lebontották és anyagát várak javításához és építéséhez elhordták. A megmaradt toronyba a reformátusok 60 font súlyú harangot helyeztek. (Kováts, II. 435.)

A kőtemplom a XVIII. század második felében épült. (Genthon 142.)³⁵

155. *Kadarkút* Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

1748-ban a reformátusoknak sárral tapasztott és szalmával fedett fatemploma a falu közepén állt. Építésének és restaurálásának idejét nem ismerjük. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék, leterített asztal és ónkanna (kb. 2 iccés). Az oratórium mellett faharanglábban kb. 60 font súlyú harang.

A temető a falutól északra, körülsáncolva és kereszt nélkül. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 459.)

156. *Kaposfő.* (Magyar- és Német-szomajom.) Somogy m.

▽ a) Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok nyárfaboronából készült szalmatető temploma 1748-ban dűledező állapotban volt.

✗ b) Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1750-ben királyi engedély nélkül a nyárfaborona templom helyett fatemplomot építettek. Méretei az okiratban mellékelt papírszeletek mértéke szerint (64 × 19,80 cm): 12,67 m hosszú és (32 × 23,0 cm) 7,52 m széles. Az új templom a réginél annak pítvarával lett szélesebb és félőlnyivel hosszabb. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék ráfestett kakassal és asztalterítővel.

A falutól nyugatra volt a kerítés nélküli temető. Faoszlop (columna) haranglábban kb. 40 font súlyú harang volt, amelyet a régi lakosok saját költségükön szereztek. (Vpl. A8/9, 457., — uo. XVII—Cső (28—2.) Kőtemplomot 1793-ban építettek. (Kováts, II. 444.)

157. *Kastélyosdombó.* (Kastélos Dombó.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 6 öl 2 láb hosszú és 3 öl 4 és fél láb széles fatemploma 1775-ben összedőlt. A XVIII. század elején építhették. (OL. C/40. Lad. N. 85.)

Az elpusztult helyett királyi engedéllyel 1776-ban ugyancsak fából újat építettek. Berendezése: padok és szószék. (Vpl. XVII—Csö (1)3.) 1835-ben épült a kőtemplom. (Kováts, II. 436.)

158. *Kálmánca.* (Kámánsta, Kalamánca.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1738-ban építettek fatemplomot, amelynek berendezése: paraszti munkával készített festett padok, szószék és asztal. Mellette állt a faharangláb kb. 30 font súlyú haranggal szent képe nélkül.

A régi r. k. templom romjainál, a falutól nyugatra volt a temető kereszt és kerítés nélkül, ahova a katolikus és református lakosok közösen temetkeztek. (Vpl. A8/9, 561., — uo. XVII—Csö /1/3.)

159. *Kámány.* (Lad környékén volt, helye ismeretlen.)

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1748-ban sárral tapasztott és szalmával fedett fatemplomot építettek. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és „szégyenkő” a nyilvános bűnösök számára. Melléje faharanglábát is állítottak 50 font súlyú haranggal. Ezen szent képe nem volt.

A falun kívül temetőt közösen használtak. A temetőben kereszt nem volt, de mély árokkal vették körül. (Vpl. A8/9, 597—598.)

160. *Kisbajom.* Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1743-ban restaurálták a faluban levő fatemplomukat. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és asztal terítővel. Mellette állt a faharangláb kb. 30 font súlyú haranggal, szent képe nélkül. A falutól nyugatra levő temetőnek kerítése nem volt, és benne kereszt nem állt. (Vpl. A8/9, 463—464.) Kőtemplom 1850-ben épült. (Kováts, II. 437.)

161. *Kollátszeg.* (Kolaczeg, alias Kresztur.) Zala m.

△ Rk. fakápolna. (Capella.)

Kollátszegen 1778-ban Szent István király tiszteletére fakápolna állt 3 oltárral, hordozható oltárkövel az egyikén, és mindhárom oltár ellátva a szükséges felszereléssel. A kápolnának két harangja is volt 60 és 40 font súlyban. (Vpl. A8/13, 351.)

162. *Lábod.* Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1728-ban sárral tapasztott és szalmával fedett fatemplomot építettek. Berendezése: paraszti munkával készült padok, terítővel ellátott szószék és asztal, egy cserépkancsó, földbesüllyesztett malomkő a nyilvános bűnösök számára. Az imaház melletti faharanglábban 50 font súlyú harang volt, amelyet 1743-ban vettek.

A temető a régi katolikus templom romjainál a falun kívül volt kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/9, 538.) Új templom 1815—22 között épült. (Kováts, II. 437.)

163. *Liszó.* Zala m.

△ R. k. fakápolna. (Capella.)

1778-ban fakápolna állt a Szentháromság tiszteletére. Felszerelése: oltár sérült pecsétes oltárkövel, rézkehely és paténa, 2 szakadozott miseruha, kb. 30 font súlyú harang. (Vpl. A/8 13, 359. — V. Névtár 1909, 131.)

164. *Marcali.* Somogy m.

= Nagygombai r. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1735-ben a „Pesti Commissio” idején Gombán részben égetett téglából, részben fából épített templom állt, amely közel volt az összeomláshoz. 1738-ban átépítették. (OL. CPDV. Nr. 1. — Genthon, 191.)

165. *Merenye.* Baranya m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1718-ban a falu közepére fából oratóriumot építettek, amelyet sárral tapasztottak és szalmával fedtek. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és terítővel letakart asztal. 1744-ben renoválták. Faoszlopon kb. 30 font súlyú, szent képe nélküli harang függött.

A falutól nyugatra levő árokkal kerített temetőben vallás-különbség nélkül temetkeztek. (Vpl. A8/9, 589.) Kőtemplom 1781-ben épült. (Kováts, II. 438.)

166. *Nagyatád.* (Atád, Nagy Atád.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A Szent László rendtartományhoz tartozó ferencesek a XVII. század első negyedében a Czinderi Ignác földesúr adományozta telken közadakozásból fatemplomot építettek a Szentkereszt tiszteletére. A templom alapjától kezdve teljesen tölgyfából készült, kívül-belül sárral tapasztották és 1731 után fehérre meszelték. Tetőzete faszindely volt. Kórusán 7 változatú orgona. Asztalosmunkával készült a szószék, a főoltár, a Szent Borbála tiszteletére szentelt mellékoltár és padok. Volt benne még 3 hordozható oltárkő, keresztelőkút, szenteltvíztartó, szentségház, örökmécs és gyóntatószékek. A szintén fából készült sekrestyében megfelelő nagyságú szekrény állt a szentedények és egyházi ruhák őrzésére, amelyek elegendő mennyiségben és gondozott, tiszta állapotban voltak.

A templom mellett 1748-ban olaszosan kőből épített toronycska állott. Ormán kereszt, benne 2 harang.

A templom körül temető volt keresztel, és karókból készült kerítéssel. (Vpl. A8/9, 523—525., — Pfeiffer, 75—77. — OL. CPDV. Nr. 1.) Kőtemplom 1761-ben épült. (Genthon 209.)

167. *Nagybajom.* (Bajom.) Somogy m.

~ R. k. sövénytemplom. (Ecclesia.)

1735-ben a „Pesti Commissio” idején a fatalpas sövénytemplom már roskadozó állapotban volt. Szalma tetőzete annyira tönkrement, hogy esős időben nem lehetett benne misézni. (OL. CPDV. Nr. 1.)

168. *Nagykorpád.* (Nagy Korpád.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

1748-ban a fából készített, sárral tapasztott és szalmával fedett oratórium közel állt a pusztuláshoz. A református hívek megjavították volna, de a földesúr nem engedte. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és asztal terítővel, továbbá malomkő a nyilvános bűnösök számára. Faoszlopon 1738-ban szerzett 40 font súlyú harang függött. A temető a régi templom romjai mellett volt kerítés nélkül. Közösen használták. (Vpl. A8/9, 461—462.)

Új templom 1795. (Kováts, II. 439.)

169. *Nemesdéd.* (Déd.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok fatemploma 1718-ban épült, amelyet kívül-belül sárral tapasztottak és szalmával fedtek. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék, asztal leterítve és 3 iccés amfora. Faharanglábban 2 harang. Az egyikén (100 font súlyú) 1645 öntési évszám, a Keresztrefeszített Üdvözítő és a Boldogságos Szűz képe, a másikon (50 font súlyú) semmiféle felírás. Ezt a helybeli katolikusok és reformátusok közösen szerezték be.

A reformátusok körülsáncolt temetője a falun kívül volt kereszt nélkül. Közösen használták.

A XVIII. század elején a falutól keletre még álltak a régi r. k. templom romjai. 1745 körül a helybeli nemesek széthordták, tégláit kemencének és más építkezéshez használták fel. Ez ügyben a vármegyei hatóság is kiszállt (Vpl. A8/9, 314.)

A református fatemplomot tűzvész pusztította el. A kőtemplom 1826—36 között épült. (Kováts, II. 439., Genthon, 223.)

170. *Nemeskiszfalud.* (Kis Falud.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok fatemploma a falu északi végén épült, sárral tapasztották és szalmával fedték. Építési idejét 1748-ban nem tudták megmondani. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék, terítővel letakart asztal és malomkő, amelyen a nyilvános házasságtörő asszonyoknak és férfiaknak kellett állniok.

Az oratórium mellett állt a faharangláb szent képe nélküli 40 font súlyú haranggal.

A temető a falun kívül volt kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/9, 436.)

Az új kőtemplom 1836-ban épült. (Kováts, II. 440.)

171. *Nemesvid.* (Nemes Vid.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A község költségén 1735-ben építették a sárral tapasztott és szalmával fedett fatemplomot Szent Imre herceg tiszteletére. Volt benne szószék és paraszti munkával készült padok.

A templom körüli karókkal kerített temetőt 1742-ben Solmosy László karádi esperes áldotta meg a templommal együtt. A falu közepén faoszlop-harangláb állott keresztel. (Vpl. A8/9, 286—287.)

A templom szentélyét és sekrestyéjét 1778-ban szilárd anyagból újjátették meg, a többi részét pedig a helyi nemesség újra csak fából csináltatta meg. (Vpl. A8/13, 367.) Teljesen kőből 1797—98-ban készült el. (Genthon 225.)

172. *Ötvöskőnyi.* (Ötvös Kőnyi.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

Az ötvöskőnyi reformátusok a XVII. század végén, vagy a XVIII. század elején építették oratóriumukat fából, és azt sárral tapasztva, szalmával fedték. 1748-ban már közel volt a pusztuláshoz. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és terítővel letakart asztal. Az oratórium mellett állt a fatorony kb. 100 font súlyú haranggal szent képe nélkül. Ezt, állításuk szerint, a református ősök saját pénzükön vették.

A temető a falutól nyugatra volt az erdőben kerítés nélkül. A katolikusokkal közösen használták. (Vpl. A8/9, 536.) Kőtemplom 1895-ben épült. (Genthon 233.)

173. *Patapoklosi.* (Pata.) Baranya m.

▽ A patai ref. fatemplom. (Oratórium.)

Patán 1746-ban renoválták a reformátusok fatemplomukat. Belseje nagyon díszes volt. Fából készített kórusát minden oldalról kifestették. Asztalosmunkával készült a szószék, a padok és a terítővel fedett asztal. Valószínűleg ezek is festve voltak. Egy malomkő is volt a nyilvános bűnösök számára. Az oratórium mellett állt a faharangláb kb. 100 font súlyú haranggal.

A temető a falun kívül feküdt kereszt és kerítés nélkül. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 596.)³⁶

Kőtemplom 1792-ben épült. (Kováts, II. 440.)

174. *Pátró.* (Nemes Pátró.) Somogy m.

□ Ev. fatemplom. (Oratórium.)

1748-ban a pátrói evangélikusoknak a falu közepén fából készült, sárral tapasztott és szalmával fedett oratóriumuk volt. Berendezése: asztalosmunkával készült nagyszámú pad, szószék és asztal. Az oratórium mellett faoszlop (columna) állt, melyen kb. 50 font súlyú harang függött.

A temető a falutól nyugatra volt kereszt és kerítés nélkül. (Vpl. A8/9, 620—621., — uo. XVII. -Csu (8/1).³⁷

175. *Rinyaszentkirály.* (Rinya Szent Király.) Somogy m.

▽ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

Az akatolikusok túlkapásait ellenőrző bizottság a Helytartótanács rendeletére kiszállt Rinyaszentkirályra, és ott a reformátusok nagyon régi oratóriumát, mivel életveszélyes állapot miatt istentisztelet tartására alkalmatlan volt, elvette. Az oratóriumnak pajta formája volt és fatalpas sövényből készült. Minden valószínűség szerint a XVIII. század elején építették. (Vpl. XVII-Cső (1/3.))

176. *Rinyajnép.* (Új Nép) Somogy m.

▽ Ref. fa-imaszoba. (Oratórium instar cubiculi.)

1779-ben az ellenőrző bizottság jelentése szerint Újnépen az iskolamester lakásához fából hozzáépített szobában végezték az istentiszteletet, melyben padok voltak. Egyéb felszerelése hiányzott. (Vpl. XVII-Cső 1/3.) Templom 1789—90-ben épült. (Genthon 282.)

177. *Somogybükkösd.* (Bükös, Bikes, Bikkesd, Bükkösd.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

Keczer István Körös vármegye (Horvátország) alispánja 1728 körül saját költségén építtette a sárral tapasztott és zsindellyel fedett fatemplomot Havas Boldogasszony tiszteletére.³⁸ A melléje épült faskrestyének festetlen lapos deszkamennyezete, a templomnak pedig festett deszkaboltzata volt. A Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt főoltár kétszintes. Az alsó szint közepén vászonra festett oltárkép, jobb oldalán Szent Anna szobor és mellette oszlop, bal oldalon Szent Katalin szobor és mellette oszlop. Fent közepén Szent Borbála vászonra festett képe, jobbján Szent István király, balján Szent Imre herceg szobrával. Mindkét szélen oszlop állt. Az alsó szinten 4, a felső szinten 2 angyalszobor is volt. A menza fából készült, rajta hordozható oltárkő, 4 gyertyatartó, kánontáblák. A jobb oldali mellékoltár Szent Rókus tiszteletére szentelve.³⁹ egyszintű volt. Az oltár közepén a védőszent vászonra festett képe, jobbfelől Szent József, bal felől Szent Joáchim szobra és oszlop állt. Az oltár oromzatán táblára festett „JÉZUS” név. A baloldali mellékoltár Szent Fábán és Sebestyén vértanúk tiszteletére szentelve ugyancsak egyszintű volt. A védőszentek vászonra festett képe mellett jobb oldalt Szent Flórián, bal oldalt Szent Venánciusz szobra állt oszloppal. Az oltár oromzatán fatáblára festve „MÁRIA” neve. Mindkét mellékoltár fából készült menzalapján 4—4 gyertyatartó, kánontáblák, terítők és díszes antependium is volt. Oltárkövük hiányzott. Mindhárom oltárépítményt círádakkal díszítve készítették, színesre festették és dúsan aranyozták. A szószéket, a padokat és a festett kórust asztalos készítette. A sekrestyében volt szekrény a kelyhek és egyéb egyházi szerek elhelyezésére.

A templom előcsarnoka felett fából készült torony volt 60 font súlyú harangocskával és ormán lemezből készült kereszt. A templomnak külső és belső kapuja volt.

A templom körül temető volt, erős deszkapalánk kerítéssel. (Vpl. A8/9, 622—624., — Pfeiffer, 62, 101.)

178. *Somogyámson.* (Sámson.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A XVIII. század elején a falu lakosai fatemplomot építettek Mindenszentek tiszteletére. Berendezése: paraszti munkával készült kórus, padok, szószék és oltár.

A falu közepén állt a fából készült torony, ormán keresztel és egy haranggal, amelyet Szent Jakab tiszteletére 1718-ban öntettek a falu lakosai. A harangot 1738-ban Acsády Ádám püspök konsekrálta. (Vpl. A8/9, 253—254.) Kőtemploma 1765—73 között épült. (Genthon 296.)

179. *Somogyzentpál.* (Szent Pál, Tótszentpál.) Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A hívek a varjaskériekkel együtt 1725-ben építettek Páduai Szent Antal tiszteletére sárral tapasztott és zsindellyel fedett fatemplomot. Berendezése: oltár a védőszent tiszteletére

sértetlen oltárkövel és elegendő számú terítővel, szenteltvízes edény, paraszti munkával készült kórus és padok.

A templom mellett zsindegyel fedett fatorony állt ormán keresztel. A 100 font súlyú harangján a Keresztrefeszített Údvözítő és a Boldogságos Szűz képe. A harangot a Szent László ferences provinciából hozták a hívek költségén.

A templom körül karóval kerített temető volt, de abba már csak ritkán temetkeztek. Inkább a falun kívül fekvő temetőt használták, amelynek kerítése és keresztje nem volt. (Vpl. A8/9, 205., — OL. CPDV. Nr. 1.)

Kőtemplom 1776-ban épült. (Genthon 297.)

180. *Somogyszob.* (Szob.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok a XVIII. század elején sárral tapasztott és szalmával fedett fatemplomot építettek. Mivel királyi engedély nélkül történt az építés, Szopkovich János ker. esperes 1746-ban elvette tőlük, felszentelte és a katolikusoknak átadta.

Az oratórium mellett faharangláb állott kb. 50 font súlyú haranggal szent képe nélkül.

A temető a falun kívül a régi r. k. templom romjai mellett volt kereszt és kerítés nélkül. Közösen használták. (Vpl. A8/9, 520., — vö. Pehm, 242, 462.)

Ref. kőtemplom 1788-ban épült (G. 297). R. k. templom épült 1779—81-ig (Vpl. Vis. Can. Distr. Següsd 1815, 72.)

181. *Somogyudvarhely.* (Udvarhely.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (?) (Oratórium.)

A reformátusok kérelemmel (évszám nélkül) fordultak az illetékes hatósághoz, hogy az iskolamester udvarán a házhoz toldva fából oratóriumot építhessenek. (Vpl. XVII-Csu /12/1.)⁴⁰

182. *Somogyviszló.* (Viszló.) Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

Az 1779. évi hatósági vizsgálat jelentése szerint Viszlón az iskolamester lakásához folytatólagosan hozzá épített fa-oratórium állt. Ebben korábban az iskolamester lakott. Volt benne kemence és fapadok. (Vpl. XVII-Cső/1/ 3.) Új templom 1788-ban épült. (Kováts, II. 442.)

183. *Surd.* Zala m.

□ Ev. fatemplom. (Oratórium.)

Az evangélikusok 1746-ban sárral tapasztott és szalmával fedett fatemplomot építettek. Berendezése: művészi kiviteli fából készült kórus, amely majdnem annyi hívőt tud befogadni, mint maga az oratórium, asztalosmunkával készült padok, szószék és terítővel fedett asztal. Az oratórium mellett állt a vele egyidős faharangláb 50 font súlyú haranggal szent képe nélkül. A katolikusokkal közösen vették.

A temető a falutól délre volt kereszt és kerítés nélkül. Közösen használták. (Vpl. A8/9, 603.)

184. *Szabás.* Somogy m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

„Valószínű, hogy már 1657-ben volt (fa) temploma a gyülekezetnek.” (Kováts, II. 442.) Az 1748. évi Canonica Visitatio jegyzőkönyve szerint a reformátusoknak fatemploma volt, amelyben szószéken és padokon kívül mást nem találtak. Az oratórium mellett faharangláb állt 25 font súlyú haranggal.

A temető a falun kívül nyugatra volt kereszt és kerítés nélkül. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 466—467.)

1786-ban új fatemplom építésére kértek engedélyt. Megemlézték, hogy van 491 forint készpénzük, a kézi és szekeres munkát közmunkával végeznék és vannak faépítésben járatos molnáraik, akik az oratóriumot megépítenék. (Vpl. XVII-Cső/24/5.) Kőtemplom 1835-ben épült. (Genthon 334.)

185. *Szulok.* Somogy m.

= R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A templom fából és téglából 1761-ben épült Szent Simon és Júdás apostolok tiszteletére a hívek adományából. 1778-ban már dűledező állapotban volt. Három oltára közül csak egyet használtak. Abban volt oltárkö. Minden egyéb felszerelése megvolt. (Vpl. A8/13, 289—290.)

Kőtemplom 1800-ban épült. (Genthon 374.)

186. *Tarany.* (Taranja.) Somogy m.

△ R. kat. fakápolna. (Capella.)

1731-ben a falun kívül szalmával fedett fakápolna állt a régi Keresztelő Szent János kápolna romos falain belül, amelyet kívül-belül sárral tapasztottak, de fehérre nem meszelték. Felszerelése hiányzott.

A temető a kápolna körül volt kerítés nélkül.

A harangláb a faluban állt 16 font súlyú haranggal. 1742-ben a kápolnának zsindegyes teteje volt, és a hiányzó felszereléssel is ellátták. (Pfeiffer, 77—78. 111.) Kőtemploma 1763-ban épült. (Genthon 378.)

187. *Tótszentgyörgy.* (Thót Szent György.) Baranya m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1742-ben sárral tapasztott és szalmával fedett fatemplomot építettek, amelyben nem volt más mint paraszti munkával készített padok és 1 leterített asztal. Az oratórium mellett volt a harangláb kb. 20 font súlyú, szent képe nélküli haranggal. (Vpl. A8/9, 592.) 1788-ban Somogy vármegye bizottsága megállapította, hogy a fatemplom életveszélyes állapotú. (uo. XVII-Cső/29/2.) A kőtemplom 1790-ben épült. (Genthon 397.)

A temető a falutól északra volt kerítés és kereszt nélkül. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 592.)

188. *Vásárosbéc.* (Béc.) Baranya m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusok 1745-ben a falu közepén építették fel sárral tapasztott és szalmával fedett fatemplomukat. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék, terítővel letakart asztal és „szégyenkő” a nyilvános bűnösök számára. Mellette volt a harangláb, amelynek 50 font súlyú harangját szent képe nélkül öntették a helybeli lakosok.

A körülsáncolt temető a falutól keletre feküdt kereszt nélkül. Vegyesen használták. (Vpl. A8/9, 600.) Kőtemplom 1802-ben épült. (Kováts, II. 444.)

189. *Vízvár.* Somogy m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1778-ban szilárd alapú fatemplom volt Nep. Szent János tiszteletére, amelyet a falu lakosai építettek. Három oltára volt a szükséges felszereléssel és keresztelő kút. (Vpl. A8/13, 326—327.)

A temető a templom körül jó kerítéssel. (Pfeiffer, 92.)⁴¹

190. *Zákány.* Somogy m.

△ a) R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A plébániatemplom fából készült a XVIII. század második felében Ker. Szent János tiszteletére sekrestyével. Volt 2 oltára, hordozható, jó állapotú oltárkövel és a szükséges felszereléssel.

Egyik harangja 400 (!), a másik 80 font súlyú. Ez utóbbi repedt.

△ b) R. k. fakápolna. (Capella.)

A plébániatemplomon kívül volt még itt fakápolna Szent Izidor tiszteletére, amelyet 1750 körül építettek. Évente csak kétszer misézett benne a plébános. Oltára minden szükséges kellékkel fel volt szerelve. Szüret idején a „kolduló barátok” szoktak benne misézni. Kb. 100 font súlyú harangja is volt. (Vpl. A8/13, 346—347., Pfeiffer 119.) Kőtemplom 1811-ben épült. (Genthon, 440.)

VII. PÁPAI FŐESPERESSÉG

(Archidiaconatus Pápensis)

191. *Bakonyság.* (Sáagh) Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

1756-ban fából készült oratórium volt a községben, melyet az új telepések (németek) építettek. Az istentisztelethez szükséges felszerelése megvolt. (Vpl. Pápensis I. Nr. 3.)

192. *Bakonyszombathely.* (Szombathely.) Komárom m.

≈ Ev. sövénytemplom. (Oratórium.)

1740-ben részben a lelkész udvarán, részben az utcán állott az evangélikusoknak „négyyszögletű, sövényvel fonyatott Imádkozó házak”. Későbbben ettől délre, kb. 60 lépésnyire sárból tömtek, de sokkal nagyobbak, „és azt a Falubéli közönséges falu-tsapjának és Malmának jövedelmekből építették” (Vpl. XIV-Sz./3—2.) Kőtemplom 1793-ban épült. (Genthon 23.)

193. *Bakonyszűcs.* (Szűcs.) Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

Az oratóriumot 1746-ban a falu lakosai saját költségükön fából építették Sarlósboldogasszony tiszteletére. (Vpl. Pápensis I, Nr. 3. — vö. uo. 1748, I, Nr. 11.) 1779-ben már nagyon elhagyott állapotú, közel az összeomláshoz. Egy oltára volt a szükséges felszereléssel. (Vpl. A8/12, 99—100.) Kőtemplom 1787-ben épült. (Genthon 23.)

194. *Béb.* Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

1740 körül épült a fatemplom Szent Anna tiszteletére. A szükséges felszereléssel el volt látva. 1756-ban azonban már siralmas állapotban volt. (Vpl. Pápensis I, Nr. 3.) Kőtemplom 1791-ben épült. (Genthon 37.)

195. *Borsosgyőr.* Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

1756-ban az iskolamester lakásához hozzáépített faoratóriumot találunk a községben. Felszerelése: 1 kehely, misekönyv, 2 miseruha és 1 miseing. Az oratóriumnak a XIX. században semmi nyoma. (Vpl. Pápensis I, Nr. 3. — uo. Acta et fragm. Vis. Can. 1816. fasc. XXI.)

196. *Ganna.* (Nagy Ganna.) Veszprém m.

△ A nagyannai r. k. fatemplom. (Ecclesia.)

A nagyannai templom a XVIII. század közepén fából készült Szent József tiszteletére a falu lakosainak költségén. Felszerelése: 1 oltár oltárkövel, 3 terítővel és antependiummal. (Vpl. A8/12, 222.) A kerektemplom 1808—18 között épült mauzóleum céljára, Eszterházy Miklós költségén. (Genthon 103.)

197. *Kisberzseny.* (Kiss Bersen.) Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1769-ben imaházhoz hasonló fatemplomot építettek a falu lakosai Páduai Szent Antal tiszteletére. (Vpl. A8/12, 265.)

198. *Marcalgergyevi.* (Gergöli, Gergöllyi.) Veszprém m.

□ Ev. fatemplom. (Oratórium.)

A XVIII. században fatemplomról tudnak a községben. (Kemény—Gyimesy, 89.) Kőtemplom 1910-ben épült. (Genthon 191.)

199. *Nagyacsád.* (Acsád.) Veszprém m.

≈ Ref. sövénytemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak Acsádon „csak sövényből náddal fődött oratóriumok vagyon” 1748-ban. (Vpl. XIV-P./1.) Veszprém

vármegye közgyűlése 1757. június 12-én, a királyi rendelet megérkezése előtt, engedélyezte a tűz által elpusztított acsádi templom fából való megújítását. (uo. XIV-P./2—1.) Az 1781-ben kiküldött Vármegyei Bizottság, Ladislaides Sámuel devecseri esperes és Vörös Sándor főszolgabíró megállapította, hogy a fából épített és náddal fedett oratórium a végső pusztulás előtt áll. A támogató dúcok nélkül már rég összedőlt volna. Méretei: 5 3/4 öl hosszú, 3 1/4 öl széles. Volt benne 22 pad és 180 személy befogadására alkalmas. Mivel a lakosság száma 369 volt, a Bizottság a meglévő templom hosszának 2 1/4, szélességének 3/4 öllel való nagyobbitását és a tűzveszély elkerülése végett szabad téren kőtemplom építését javasolta. (uo. 2—5.) A kőtemplom 1782—83-ban épült. (Genthon 209.)

200. *Nemesszalók.* (Nemes Szalók.) Veszprém m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

1758-ban a reformátusoknak kisméretű fa-oratóriuma volt, melyet náddal fedtek. A reformátusok és katolikusok közösen temetkeztek a régi r. k. templom mellett fekvő temetőben. A templom még könnyen „reparálható” állapotban volt. (Pfeiffer, 187.)

201. *Noszlop.* Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1767-ben Eszterházy Károly kegyúr költségén épült a plébániatemplom fából Mária Szent Neve tiszteletére. 1779-ben már közel állt az összeomláshoz. (Vpl. A8/12, 238—239.) Kőtemplom 1798-ban épült. (Genthon 226.)⁴²

202. *Nyárad.* (Náragh.) Veszprém m.

▽ Ref. fatemplom. (Oratórium.)

A reformátusoknak a XVIII. század első felében a lelkészi lakhoz hozzáépített fa-oratóriumuk volt. 1752-ben Eszterházy Károly kegyúr ezt elvette tőlük és felszentelése után átadta a katolikusoknak. Felszerelése: 3 miseruha, 2 miseing, 1 áldoztató- és 1 misézőkehely. (Vpl. Pápensis I, Nr. 3. — Nyárádi plébánia: „Historia Domus”.)

A temető a falu mellett emelkedő dombon volt a régi katolikus templom romjai körül. Kerítése nem volt.

A falu közepén faharanglábon 1 harangocska. (Pfeiffer, 123.)

A r. k. kőtemplom 1758-ban, a ref. pedig 1788-ban épült. (Ila B. — Kovacsics J., Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964, 301.)

203. *Somlószlós.* (Nagy Szőlős.) Veszprém m.

≈ Ev. sövénytemplom. (Oratórium.)

A XVIII. század első felében az evangélikusok fából és sövényből náddal fedett 4 ablakos templomot építettek, amely 1774-ben közel állt a pusztuláshoz. Méretei: hossza 5 öl és fél láb, szélessége 2 öl és 5 láb, magassága belülről 1 öl és 1 láb. Nagyszőlősről, Vecséből és Noszlopról 886-an jártak ide, de nagy részüket a templom nem tudta befogadni. Azért arra kérték a királynőt, hogy akkor a templom építését engedélyezze, amekkorában mindnyájan elférhetnek. Az építési költségeket összeadják, 2 molnár pedig megépíti az oratóriumot. Ha szilárd anyagból építhetnének, Noszlopi Ferenc ingyen adná a téglát. (Vpl. XIV-D./5—5.)

Az 1777-ben kiadott engedély alapján az alapot bizonyos magasságig kőből, de a falakat a korábbi engedély alapján csak fából építhették. (uo. 5—6.)

Kőtemplom 1795-ben épült. (Genthon 295.)

204. *Somlóvecse.* (Vetse.) Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

1756-ban az iskolamester lakásától elkülönített szoba volt a faoratórium.

A régi katolikus kőtemplomocskát az evangélikusok használták. (Vpl. Pápensis I, Nr. 3.)

1779-ben a katolikus oratórium, rozzant állapota miatt használaton kívül volt. (uo. A8/12, 179.)

205. *Tüskevár.* Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

1731-ben épült a tüskevári fatemplom, vagy inkább csak imaház. Valamikor a licenciátus háza volt. 1756-ban már közel állt az összeomláshoz. Az áldoztatókehelyen kívül minden felszerelése megvolt. (Vpl. Pápensis I, Nr. 3.)

Kőtemplom 1754-ben épült. (Genthon 400.)

206. *Ugod.* Veszprém m.

△ R. k. fatemplom. (Oratórium.)

A fatemplom 1736-ban épült Szent Péter és Pál apostolok

tiszteletére, a község költségén. Volt benne 1 oltár hordozható oltárkövel, 2 harang, és a misézéshez szükséges egyéb felszerelés. 1756-ban még jó állapotban volt.

A temető a templomtól nagyon távol, kerítés nélkül. (Vpl. Pápensis I, Nr. 3. — uo. Conscriptio loci Ugod 1738.)

207. *Vanyola.* Veszprém m.

△ A pápanyőgéri r. k. fatemplom. (Ecclesia.)

1776-ban a község lakosainak költségén fatemplom épült Szent István király tiszteletére. (Vpl. A8/12, 159—160.)

Kőtemplom a XVIII. században épült. (Genthon 403.)

Körmeny József

KIMUTATÁS

a Veszprémi Egyházmegye XVIII. századi fa- és sövénytemplomairól.⁴³

F. szám	Főesperesség	Harasztkerítéses templom			Fatemplom			Sövénytemplom				Részben fatemplom			Részben sövénytemplom			Nádtemplom	Közös-fatemplom	Összesen	Temető-kerítés	
		rk.	ref.	ev.	rk.	ref.	ev.	rk.	ref.	ev.	gör. kel.	rk.	ref.	ev.	rk.	ref.	ev.				rk.	ref. ev.
I.	Fehérvári	4	3	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	11		
II.	Budai	—	—	—	3	—	—	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	6		
III.	Veszprémi	—	—	—	15	8	2	2	12	3	—	2	1	—	—	—	—	—	—	45		
IV.	Zalai	—	—	—	21	3	—	3	—	—	—	7	—	—	1	—	—	—	—	35	6	—
V.	Somogyi	—	—	—	24	11	1	4	3	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	45	1	1
VI.	Segesdi	—	—	—	24	29	4	1	3	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	64	9	7
VII.	Pápai	—	—	—	11	2	1	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	—	—
	Összesen:	4	3	—	100	53	8	11	21	6	1	12	1	—	1	—	—	1	1	223	16	8

JEGYZETEK

¹ V. Névtár 1963, 7.

² Pehm, 102.

³ Uo. 110.

⁴ Uo. 107.

⁵ Uo. 124; Kováts, II. 435; Vpl. A8/11, 203.

⁶ Alföldi András feltételezi, hogy Pannóniában a IV. század végén a nagybirtokokon mindenütt voltak már fatemplomok. — Alföldi A., A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 153. — Attila halála után működött Noricum területén Severinus, akinek életrajzából tudjuk, hogy ott a templomok többnyire fából voltak. Eug., Vita s. Severini, 15. — Vö.: Alföldi A., i. h., 160. — A Keszthely-fenekpusztai VI. század végi temető közepén cölöplyukak kerültek elő. A temető publikálójá, Barkóczy László szerint e cölöplyukak nem tartoznak a temetőhöz. Barkóczy L., A 6th century cemetery from Keszthely. Fenékpuszta. Acta Arch. Hung. 20, 1968, 288. — Sági Károly arra gondol, hogy a sírok körülveszik az egykori építményt, szabad helyet hagynak annak. Szerinte felvetődik a fa temetői kápolna gondolata. Sági Károly, Fenékpuszta népvándorláskori története. Kézirat, megjelenik az Acta Antiqua nyom-

dában levő kötetében. — Zalaváron, a Récésküti szigeten álló, I. István korában épült bazilika alatt két IX. századi, egymást követő fatemplom nyomait találta meg Cs. Sós Ágnes. Cs. Sós Á., Sammelband zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven. Cyrillo Methodica. Wien-Köln, 1964, 22–261.; Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961–63. Acta Arch. Hung. 21, 1969, 51–105. — A Balaton környék Árpád-kori fatemplomaira Entz Géza ad adatokat. Entz G., Gerő L., A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958, 20., 22. — Hegymagason 1414-ben a fából készült Szent Kereszt kápolnáról hallunk, amely „in campo” állott. Bakay K., Kalicz N., Sági K., Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966, 64. — Az adatok dr. Sági Károlynak a keszthelyi Balatoni Múzeum igazgatójának szíves közlése.

⁷ Göcsej, 99.; Domanovszky, 20.

⁸ Szekfü, 200, 201.; Kemény—Gyimesy, 84—86.

⁹ Vpl. XIV-Sz. (4—3).

¹⁰ Kemény—Gyimesy, 88.

¹¹ Kováts, I. 9.; Domanovszky, 14.

- ¹² Sági Károly szíves közlése szerint Keszthely város levéltárában (elhelyezve a zalaegerszegi Megyei Levéltárban), az 1187. számú kötetben, ami 1800 és 1804 közt keletkezett, a 3-ik lapon „Boronából házakat építeni tilos” című rendelkezés olvasható.
- ¹³ V. Névtár 1963, 11.
- ¹⁴ Pfeiffer, 145, 150, 155.
- ¹⁵ Kislexikon. A—Z. Bp. 1968, 672, 502, 372, 259.
- ¹⁶ Hálas köszönetet mondok mindazoknak, akik munkám elkészítésében segítségemre voltak. Külön meg kell emlékezni dr. Kredics László veszprémi püspöki levéltárosról, dr. Takács Endre a veszprémi Megyei Levéltár igazgatóról, dr. Pfeiffer János prépost-kanonokról, Angyal Vendel veszprémi püspöki számvevőről, a Veszprém Megyei és Országos Levéltár dolgozóiról, végül dr. Keresztúry Dezsőről a Szechenyi Könyvtár fősztályvezetőjéről, aki szíves volt kéziratomat átnézni.
- ¹⁷ Maria Achel seu ad Quercum. Achel=Eichel tölgyfák, quercus=tölgy, innét a Makkos Mária név.
- ¹⁸ Magyarul: Minden ember hazug, csak egyedül az Isten igaz(mondó). Az Üdvözítő Úrnak 1698. esztendejében.
- ¹⁹ Genthon, 21: „Épült 1726—1736 közt”, adat a fatemplomra vonatkozik.
- ²⁰ Pehm, 463., Napló, 331. ref. templomokat említ.
- ²¹ A templom építési időpontja: Pehm, 461.; 1762 (1753). Genthon, 201: 1759.
- ²² Zsiray Lajos szíves közlése alapján.
- ²³ Kováts, II. 461., sövénytemplomról nem tud. A jelenlegi templom építését 1720-ra teszi.
- ²⁴ Genthon, 151, 1732. év építési évszáma a fatemplom restaurálásának éve.
- ²⁵ Entz—Gerő, 162, szerint a templomot 1756-ban Széchenyi Antal állíttatja helyre.
- ²⁶ A mértékek az aktához csatolt egykorú papírszelvényeken vannak megadva. A hosszúság mértékegysége: 0,205 m (× 64), a szélesség mértékegysége: 0,228 m (× 32).
- ²⁷ A nágocsi reformátusok midőn látták, hogy számuk fogyatkozása miatt nincs teményük „a privátum exercitiumhoz”, arra kérték a So-

mogy vármegyei hatóságot, hogy iskolamestert alkalmazhassanak, és „egy a végre sárbul és fábul építendő oratóriumotkánkban naponként könyörgéseket tehessen, s azon kívül kisdedeinket a nationalis mód szerint taníthassa”. (Vpl. XVI-K/14/2. évszám nélkül.)

- ²⁸ Genthon, 229, szerint a ref. templom 1737-ben épült.
- ²⁹ Genthon, 229, szerint a kőtemplomot 1762-ben a Bosnyák család építtette. Az 1778. Canonica Visitatio leírja, hogy Bosnyák Márton a régi fatemplomra pénzt gyűjtött, nem tudni elszámolt-e, bizonyára a végrendeletileg a templomra hagyott összegben a gyűjtött alamizsna is benne volt. (Vpl. A8/11, 203. — A8/13, 124.)
- ³⁰ Az 1778. Canonica Visitatio sövénytemplomot említ. (Vpl. A8/13, 205.)
- ³¹ Kaposvár és Meryne között feküdt. A Veszprémi Egyházmegye 1841-es térképén Kenderes-Ujfalu néven jelölve. (Vpl. E. 50.)
- ³² 1738-ból való másik feljegyzés szerint a régi romok feletti kápolna veszszőfönásból készült. (Pfeiffer, 116.)
- ³³ Napló, 286., szerint a templom visszavétele 1749-ben történt.
- ³⁴ Pehm, 462; Napló, 329., evangélikusokat említ.
- ³⁵ Kováts, II. 435., szerint a kőtemplom 1640-ben épült.
- ³⁶ Kováts, II. 440., szerint 1790 előtti templom sövényből készült.
- ³⁷ Kemény—Gyimesy, 89., talpas fatemplomot említ.
- ³⁸ A zágrábi vizitációk „capella”-nak írják. (Pfeiffer, 62, 101.)
- ³⁹ 1748. Canonica Visitatio szerint Szent Anna tiszteletére. (Vpl. A8/9, 622.)
- ⁴⁰ A kérés eredményéről nem tudunk.
- ⁴¹ A zágrábi Canonica Visitatio (1731, 1738, 1742.) szerint kőből épült templom állt itt. Szentélye deszkaboltozatos, amelyet égszínkére festettek és aranyárga csillagokkal díszítettek. A többi rész lapos famenyreztetű volt. (Pfeiffer, 59, 67, 91.)
- ⁴² Az 1698. évi Canonica Visitatio idején még állt a boltozatos kőtemplom toronnyal és 1 harangocskával. (Pfeiffer, 136—137.)
- ⁴³ A megvizsgált területen használatban levő istenházak kb. 40—60 szálaléka fából és sövényből készült a XVIII. század folyamán. (Vö. Peták, 55, 57., Napló, 333.; Pehm, 459—463.)

Holz- und Heckenkirchen auf dem Gebiet der Diözese Veszprém im XVIII. Jahrhundert

Die soziologische und kirchenkünstlerische Geschichte der sich auf einem Großteil Transdanubiens erstreckenden Diözese Veszprém, deren Gründung (990—997) auf bald tausend Jahre zurückreicht, ist überwiegend noch unerforscht. Besondere Lücken weist die Diözesangeschichte des XVII. und der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts auf.

Im Vergleich zum Mittelalter zeigten die vom Türkenjoch befreiten Gebiete der Diözese soziologisch und bekenntnis-mäßig ein völlig verändertes Bild. Die sich befestigende Reformation und die ihre alten Rechte revindizierende katholische Kirche machten alle Anstrengungen um das religiöse Leben organisatorisch wieder in Gang zu bringen und zu festigen. Die alten Kultstätten (Kirchen und Kapellen) blieben in den anderthalb Jahrhunderten der Türkenzeit teils als natürliche Folge der Kriegseinwirkungen, teils aber durch Entvölkerung der Wohnstätten herrenlos und gingen in Verfall.

Aufzeichnungen wissen auch darüber zu berichten, daß die Türken das massive Baumaterial der Kirchen zur Verstärkung ihrer Burgen und Wehrbauten verschleppten. (Nach Szigetvár von Istvády, Merenye, Nagydobsza usw., nach Kapronca von Somogyudvarhely.) Manchenorts (Ordacschi) waren es dann wieder die Feudalherren, die die Gesteinstrümmer der Kirchen für ihre Wirtschaftsgebäude verwendeten. Dann gab es auch Fälle (Orci, Nemesdéd usw.), wo die Ortsansässigen die Kirche abrißen.

Bezeichnend für das Ausmaß der Vernichtungen ist die Tatsache, daß im XIV. Jahrhundert die sich auf fünf Komitate (Pilis, Fejér, Veszprém, Zala und Somogy) erstreckende Diözese Veszprém, auf die sich die vorliegende Studie bezieht, noch 431 Pfarreien, mehr als 100 Abteien, Propsteien und Ordenshäuser zählte, von denen bis Mitte des XVII. Jahrhunderts nur mehr 5 Pfarreien pastoral tätig geblieben waren. Von den auf dem genannten Gebiet urkundlich bekannten 2881 bewohnten Siedlungen blieben bis Anfang des XVIII. Jahrhunderts nur mehr 734 übrig.

Dieses Gebiet umfaßt derzeit das Komitat Veszprém nördlich vom Balatonsee, einschließlich des Erzdechanats Pápa, dessen Gebiet erst 1777 vom Diözesanbereich Győr jenem der Diözese Veszprém angegliedert wurde, ferner im Nordosten das Gebiet des Komitats Fejér, vom Komitat Pest die Gebietsteile rechts der Donau mit des Donauinsel Csepel, weiter südwärts das Komitat Somogy bis zum Draußfuß, schließlich dem Westen zu Dreiviertel des Komitats Zala.

Aus den Trümmern erwachte jedoch neues Leben.

Die im Verlauf der langwierigen Kriegsgeschehen verarmte und auch religionsmäßig geteilte Bevölkerung vermochte aus eigener Kraft die in Trümmer gelegten einstigen Steinbauten ihrer Gotteshäuser nicht wieder errichten. Es langte provisorisch nur für Hecken- und Holzkirchen.

Nach eingehender Sichtung des erhalten geliebten diesbezüglichen Schriftenmaterials der Diözesan- und Kapitelarchive von Veszprém sowie des Budapester Landesarchivs und des Komitatsarchivs von Kaposvár, mit Benützung ihres bisher unausgewertet gebliebenen Quellenmaterials wird nachgewiesen, wie an Stelle von alten, nicht selten künstlerisch wertvollen, im romanischen oder gotischen Stil aus

Stein oder Ziegeln gefügten Gotteshäuser zur Befriedigung der geistigseelischen Bedürfnisse der Bevölkerung bescheiden-einfache Hecken- und Holzkirchen entstanden. In anderen Fällen bemühte sich die Bevölkerung ihre alte, aus Stein erbaute Ruinenkirche durch Holz- und Heckenwände zu ergänzen und derart wieder brauchbar zu machen. Aus der Not geboren, gelang es also das Bindeglied zu schaffen zwischen den romanischen oder gotischen künstlerisch so wertvollen Kirchenbauten des Mittelalters und den in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts für den gleichen Zweck aufblühenden, oft so prächtigen Barockbauten.

Wohl verdienen der Beschreibung nach diese aus Hecken- geflecht gefügten oder aus Holz gezimmerten Notkirchen, eben ihres provisorischen Charakters wegen, — allerdings mit einigen Ausnahmen, wie Zalacséb, Nagykanizsa I, Somogybükkösd — bei weitem nicht das Attribut „künstlerisch“, doch erwiesen sie sich als brauchbare Kultstätten zur Befriedigung der pastoralen Bedürfnisse sowohl von Katholiken als auch von Protestanten.

Auf diesen Gebieten gab es auch in der Vorzeit aus Holz gezimmerte Kirchenbauten, deren Spuren aufzufinden sind.

Nach Maßgabe der in der Fachliteratur benützten Terminologie können auf dem Gebiet der Diözese Veszprém im XVII. und XVIII. Jahrhundert folgende drei Holzkirchentypen unterschieden werden:

a) sogenannte Kirchenbauten mit Fallaub-Zaungerippe (oratorium ex palis et virgultis septum), deren Wände aus in zwei Reihen in die Erde gerammten und mit grünem Zweiggeflecht umschlungenen Pfählen bestanden. Der Raum zwischen der Pfahlreihen wurde entweder mit Fallaub oder mit Erdreich ausgefüllt, und in beiden Fällen ist das Ganze von innen und außen mit Lehmewurf verfestigt worden;

b) Heckenkirchen (oratorium ex lignis et septibus, oratorium ex lignis et virgultis septum), wobei auf Holzblöcke oder auf Balken Holzstützen gelagert wurden. Der Raum zwischen den Stützen wurde mit Latten ausgefügt und diese mit Ruten verflochten. Die Verfestigung erfolgte durch Lehmewurf;

c) Holzkirchen (oratorium ligneum septum, oratorium ligneum et luto plasmatum). Auf Holzblöcke wurde eine mit Bolzen zusammengefügte Wand aus Balken oder dicken Brettern aufgebaut und diese zumeist mit Lehmewurf verfestigt.

Alle drei Kirchentypen erhielten eine aus Brettern oder Rutengeflecht bestehende, über Balken gezogene Decke. Der Fußboden wurde aus Lehm flach gestampft oder mit Ziegeln ausgelegt. Der Dachstuhl wurde dann mit Stroh, Schilf belegt, seltener wurden Holzschindeln gebraucht.

Das Äußere von Holz- und Heckenkirchen ähnelte in den meisten Fällen einem höheren Dorfgebäude, einer Scheune oder einem Kornmagazin. Nur der vor der Kirche stehende Glockenstuhl wies auf die Bestimmung der Baulichkeit hin. Es gab aber auch getürmte Holzkirchen, wie z. B. in Makkos Mária, Pilisszentlászló, Háromfa, usw.

Den Grundriß der Holzkirchen bildete gewöhnlich ein Parallelogramm (oder ein gleichseitiges Viereck, wie z. B. Nagykanizsa), oft erweitert mit einem Vorderraum, bei den

Katholiken auch mit einem engeren Sanktuarium und einer Sakristei. Zuweilen wurden die mit Lehm verfestigten Wände auch mit Mörtel beworfen und weiß getüncht.

Auch die sehr einfache und überaus bescheidene Inneneinrichtung war aus Holz. Die Schnitzereien stammten gewöhnlich von Zimmerleuten aus dem Bauernstand, manchmal auch von zünftigen Tischlermeistern. Die Einrichtung katholischer Kirchen bestand aus Altar, Altarstein, Altarbild, Kanzel, Bänken (zuweilen einfache Sitzbretter oder Holzklötze), Chor, selten auch Beichtstuhl und aus Weideruten geflochtene Körben zur Aufbewahrung von Kirchengewändern, evtl. auch Schränken. Zu den Einrichtungsgegenständen der reformierten und evangelischen Kirchen gehörten Kanzel, Bänke, Tisch des Herrn, Chor und — besonders in den südlichen Teilen des Komitats Somogy — der „Sühnestein“ (*lapis pro publice poenitentibus*) zur öffentlichen Buße.

Wenn auch alle diese Einrichtungen sehr einfach gehalten waren, konnte der Autor der Studie auf manchen Gegenständen auch Motive volkskünstlerischer Art entdecken, wie z. B. auf bemalten Bänken in Pata, auf der Kanzel in Kaposfő, auf der Decke in Somogyaszaló, und Vizvár, und auf dem Chor in Somogybükkösd. Ein wertvolles Zeugnis für die kirchliche Musikkultur ist auch die Tatsache, daß die katholischen Gotteshäuser in Csököly, Felsősegéd, Kaposvár und Nagyatád bereits in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts über eine Orgel verfügten.

Der Autor befaßt sich in erster Linie mit Kirchenbauten. Wo aber diese oder jene Umgebung der Kirche besonders herausgestellt ist, wird gegebenenfalls auch vom Glockenstuhl gesprochen, und wenn in Zusammenhang mit der Kirche auch die Gottesacker besondere Beachtung verdienen, sind auch diese erwähnt, wie z. B. die um die Kirche gelegenen oder jene, die sich innerhalb der Kircheneinfriedung befinden.

In der Bearbeitung und Anordnung des ganzen Materials wurde die Einteilung der Diözese Veszprém nach Erzdechanaten vor Augen gehalten. Diese Einteilung gestaltete sich nach historischem Gesichtspunkt wie folgt: I. Fehérvár (Archidiaconatus Albensis), II. Buda (A. Budensis), III. Veszprém (A. Vesprimiensis), IV. Zala (A. Zaladiensis), V. Somogy (A. Simighiensis), VI. Segesd (A. Següdensis), und VII. Pápa (A. Pápenis).

Die Ortsnamen sind nach der heute gültigen Nomenklatur angegeben unter Hinzufügung (in Klammern) des oder der Namen, wie sie in alten Archivakten zu lesen sind, sofern es Abweichungen gibt. Ohne Klammern sind nach den Ortsnamen auch die Namen der betreffenden Komitate angegeben.

Innerhalb der Erzdechanate erfolgt die Aufzählung der Ortsnamen nach dem Alphabet fortlaufend zwischen 1 und 207. Diese Zahlen stimmen mit jenen der dazugehörigen Kartenskizzen überein, auf deren sich die in Frage kommende Religionsgemeinschaft sowie die Angaben über bauliche Besonderheiten verzeichnet sind. Ein Unterschied nach

Bekennnisart wurde dabei nicht gemacht. Wo es in einem Ort mehr als eine Kirche gab, wurden diese mit den Buchstaben a), b) usw. bezeichnet.

Auf dem Gebiet der Diözese Veszprém verteilen sich die Holz- und Heckenkirchen im XVIII. Jahrhundert wie folgt:

I. Erzdechanat Fehérvár: Kirchen mit Fallaub-Zaungerippe: kath. 4, ref. 3, Heckenkirchen: ref. 1, Holzkirchen: kath. 2 und aus Schilfgeflecht gebaute Kirchen: ref. 1, also insgesamt 11. — II. Erzdechanat Buda: Holzkirchen: kath. 3, Heckenkirchen: kath. 1, ref. 1, gr. orth. 1, also insgesamt 6. — III. Erzdechanat Veszprém: Holzkirchen: kath. 15, ref. 8, ev. 2, Heckenkirchen: kath. 2, ref. 12, ev. 3 und teils aus Holz gezimmert: kath. 2, ref. 1, also insgesamt 45. — IV. Erzdechanat Zala: Holzkirchen: kath. 21, ref. 3, Heckenkirchen: kath. 3 und teils aus Holz gezimmert: kath. 7, ferner teils aus Heckengeflecht gefügt: kath. 1, also insgesamt 35. Weiters gab es noch mit Planken und Pfählen umzäumte Gottesacker. — V. Erzdechanat Somogy: Holzkirchen: kath. 24, ref. 11, ev. 1, Heckenkirchen: kath. 4, ref. 3, ev. 1, und teils aus Holz: kath. 1, also insgesamt 45. Außerdem gab es noch je ein mit Hecken, Pfählen bzw. Graben umfriedetes Gottesacker. — VI. Erzdechanat Segesd: Holzkirchen: kath. 24, ref. 29, ev. 4, Heckenkirchen: kath. 1, ref. 3, teils aus Holz gezimmert: kath. 2, und von Katholiken, Reformierten und Evangelischen gemeinsam benützte Holzkirche: 1, also insgesamt 64. Außerdem gab es noch 9 mit Pfählen und 7 mit Graben umfriedete Gottesacker. — VII. Erzdechanat Pápa: Holzkirchen: kath. 11, ref. 2, ev. 1, Heckenkirchen: ref. 1, ev. 2, also insgesamt 17.

Summation nach Bekenntnissen: a) *kath.* Kirchen mit Fallaub-Zaungerippe: 4, Holzkirchen: 100, Heckenkirchen 11, teils aus Holz gezimmerte Kirchen: 12, teils aus Heckengeflecht gefügte Kirchen 1, also *insgesamt* 128, b) *ref.* Kirchen mit Fallaub-Zaungerippe 3, Holzkirchen 53, Heckenkirchen 21, teils aus Holz gezimmerte Kirchen 1, Schilfkirchen 1, also *insgesamt* 79, c) *ev.* Holzkirchen 8, Heckenkirchen 6, also *insgesamt* 14, d) Holzkirche zur gemeinsamen Benutzung der drei Bekenntnisse (*kath., ref., ev.*) 1, also *insgesamt* 1, e) *gr. orth.* Heckenkirche 1, also *insgesamt* 1.

Gesamtzahl aller Kirchen: 223.

Weiters gab es 16, mit Pfählen, Planken oder Hecken umzäumte sowie 8 mit Graben umschanzte Gottesacker, also *insgesamt* 24.

Die ganze Arbeit stützt sich auf das wichtigste verfügbare Quellenmaterial. Es ist aber nicht ausgeschlossen, daß der „*Historia domus*“ verschiedener Pfarreien des Kirchensprengel, oder ekklesiastischen bzw. profanen Veröffentlichungen noch manche andere wertvolle Angaben zu entnehmen sind.

Der Bau von Holz- und Heckenkirchen hatte auf dem Gebiet der Diözese Veszprém infolge der historischen und sozialen Verhältnisse nur einen behelfsmäßigen Charakter. In der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, als sich die wirtschaftlichen Verhältnisse zusehends verbesserten, wurden solche Bauten nicht mehr ausgeführt.

József Körmendi

Églises en bois et à palissades sur le territoire du diocèse de Veszprém au XVIIIe siècle

Le diocèse ancestral de Veszprém dont la fondation remonte à 990–997, s'étend sur la plus grande partie de la Transdanubie. La majeure partie de son histoire n'est pas encore éclairée du point de vue de la sociologie et de l'histoire d'art ecclésiastique. Ce sont surtout les recherches sur le XVIIe siècle et sur la première partie du XVIIIe qui sont incomplètes.

Les territoires affranchis de la domination turque présentent un tableau nouveau du point de vue démographique et

religieux par rapport aux conditions du moyen âge. La Réforme qui a fait son chemin, de même que l'Église romaine qui veut restituer ses droits anciens font tout leur possible pour organiser et fortifier la vie religieuse. Pendant l'obédience ottomane qui durait un siècle et demi, les anciens lieux de culte (églises, chapelles) livrés à abandon et restés sans maître tombaient en ruines, par suite des destructions de guerre et du dépeuplement des villages. Nous savons que les Turcs faisaient transporter les matériaux durs des églises

pour en fortifier les forts turcs. (P. ex. d'Istvádi, Merény, Nagydobsza, etc. à Szigetvár; de Somogyudvarhely à Kapronca.) Il arrive que les seigneurs utilisent les matériaux de l'église en ruine pour leurs bâtiments de ferme. (Ordascsehi.) Dans plusieurs villages c'est la population qui démolit l'église (Orci, Nemesdéd, etc.).

L'immensité de la destruction apparaît par le fait que le diocèse de Veszprém dont les pouvoirs s'étendaient sur cinq comitats (Pilis, Fejér, Veszprém, Zala, Somogy) comptait au XIVe siècle 431 paroisses, plus de 100 abbayes, prévôtés et maisons conventuelles, au milieu du XVIIe siècle n'a que cinq paroisses qui fonctionnent. Des 2881 agglomérations nous ne retrouvons que 734 au commencement du XVIIIe siècle.

Ce territoire comprend actuellement le département de Veszprém, au nord du lac Balaton, y compris l'archidiaconé de Pápa (transféré en 1777 du diocèse de Győr au diocèse de Veszprém); au nord-est, le département de Fejér, cette partie du département de Pest qui se trouve sur la rive droite du Danube, ainsi que l'île de Csepel; au sud, le département de Somogy, jusqu'à la rivière Drave; à l'ouest, les trois quarts du département de Zala.

Mais la vie se reprend et ne s'arrête pas aux ruines.

La population, appauvrie par les guerres et divisée par la différence de religion, n'avait pas les moyens pour rebâtir en dur les églises détruites. On a bâti à leur place temporairement des églises en bois et à palissades. Après les recherches consciencieuses dans les archives de l'évêché et du chapitre de Veszprém, de même qu'aux Archives Nationales et aux archives départementales de Kaposvár, l'auteur montre, à la base des sources jusqu'ici inconnues, que pour satisfaire à ses exigences spirituelles, la population construisait de modestes églises en bois ou à palissades à la place de l'église en pierre ou en briques détruite. Il y a des cas où elle ajustait l'église délabrée en la complétant de palissades. Quoique cette forme simple de construction n'eût point la valeur esthétique de l'église en style roman ou gothique disparue, pourtant elle sert de trait d'union entre l'architecture de haute valeur du moyen âge et l'architecture baroque, souvent resplendissante, qui connaîtra son essor dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle.

A en juger d'après les descriptions, à peu d'exceptions près (Zalacséb, Nagykanizsa I, Somogybükkösd), les églises en bois et à palissades n'étaient qu'une solution de fortune et de transition et n'arrivaient pas au niveau artistique, mais puisqu'elles pouvaient servir, elles répondaient aux exigences des fidèles catholiques et protestants.

Les églises en bois n'étaient pas inconnues, on en avait déjà construit auparavant. Sur ce territoire on peut retrouver des vestiges plus anciens de cette sorte de construction.

Sur le territoire du diocèse de Veszprém, aux XVIIe et XVIIIe siècles, d'après la terminologie des sources utilisées par l'auteur, on peut distinguer trois types d'église en bois:

a) église à palissades (oratorium ex palis et virgultis septum): autour des pieux enfoncés en terre, on entrelaçait des branches vertes, ou bien on remplissait du pisé l'intervalle entre deux rangs de pieux; en tous les deux cas, on appliquait en dehors et en dedans un enduit de terre glaise.

b) église à poutres (oratorium ex lignis et sepibus, oratorium ex lignis et virgultis septum): sur affût de bois, on a mis des poteaux, et ayant palissadé de pieux fendus les intervalles, on a enlacé d'osiers les pieux et enduit la cloison de terre glaise.

c) église en bois (oratorium ligneum septum, oratorium ligneum et luto plasmatum): sur affût de bois, on a construit le mur de poutres ou de planches épaisses emmortaisées, et enduit de terre glaise le plus souvent.

Le plafond de tous les trois types était en tresse d'osier ou en planches, mis sur poutres, le sol était de terre battue ou dallé de briques, la toiture était couverte de paille ou de roseaux, rarement de bardeaux.

L'aspect des églises en bois ou à palissades ressemblait le plus souvent à une grande maison de campagne, à une grange ou remise, et c'était seulement la chaise de cloches devant ou à côté d'elles qui marquait leur destination. Mais

il y avait aussi des églises munies de tours (Makkos Mária, Pilisszentlászló, Háromfa, etc.).

Le plan des églises en bois est en général oblong (mais il y a des plans carrés aussi, p. ex. à Nagykanizsa) qui s'agrandit quelquefois d'un porche, et dans les églises catholiques, d'un chœur plus étroite et d'une sacristie. Quelquefois les murs enduits de terre glaise étaient crépis de mortier et blanchis à la chaux.

Le mobilier, très rudimentaire et pauvre, était également en bois, fait par des charpentiers-paysans ou des menuisiers quelquefois. L'installation des églises catholiques: autel, pierre sacrée, tableau d'autel, chaire, bancs (quelques fois de simples poutres ou billots servaient de bancs), tribune (rarement un confessionnal) et un panier d'osier ou une armoire pour garder les ornements de la messe. Dans les temples protestants: chaire, bancs, Sainte Table, tribune et — surtout dans la partie sud du comitat de Somogy — «pierre d'infamie» pour les pénitents publics (lapis pro publice poenitentibus).

Bien que l'installation des églises fût très simple, l'auteur a retrouvé les souvenirs de l'art populaire sur les bancs peints (Pata), sur la chaire (Kaposfő), au plafond (Somogyaszaló, Vízvár), sur la tribune (Somogybükkösd). La preuve éloquentes du haut niveau de la musique sacrée est que dans les églises en bois de Csököly, de Felsőseged, de Kaposvár et de Nagyatád il y avait de orgues déjà dans la première moitié du XVIIIe siècle.

L'attention de l'auteur se dirigeait surtout sur les églises, mais il indique aussi les chaises de cloches où il y en avait mention, de même que les cimetières où ceux-ci font fonction commune avec l'église (c'est-à-dire s'ils se trouvent autour de l'église ou si le mur de clôture de l'église comprend le cimetière aussi).

Quant à la disposition du matériau, l'auteur a suivi la division des archidiaconés du diocèse de Veszprém. Voici la division historique: I. Archidiaconé de Fehérvár (Archidiaconatus Albensis), II. A. de Buda (A. Budensis), III. A. de Veszprém (A. Wesprimiensis), IV. A. de Zala (A. Zaladiensis), V. A. de Somogy (A. Simighiensis), VI. A. de Segesd (A. Següsdensis), VII. A. de Pápa (A. Papensis).

L'auteur donne le nom actuel des communes, mais il note, entre parenthèses le ou les noms anciens figurant dans les sources, s'ils diffèrent des noms actuels. Après le nom de commune nous trouvons le nom du département, sans parenthèses.

A l'intérieur des archidiaconés, l'énumération des communes se fait par ordre alphabétique, et le numérotage va de 1 à 207. Ces numéros d'enregistrement se réfèrent aux numéros de la carte annexée, et indiquent le caractère religieux et architectural de l'église. L'auteur présente les églises en bois ou à palissades sans tenir compte de la différence de culte. Si dans une commune il y avait plus d'une église, il les cote par a), b) etc.

Sur le territoire du diocèse de Veszprém, au XVIIIe siècle, on trouvait des églises en bois ou à palissades selon la disposition suivante: I. Dans l'archidiaconat de Fehérvár il y avait: églises à palissades: 1 catholiques, 3 calvinistes; église à poutres: 1 calviniste; églises en bois: 2 catholiques; église en roseaux: 1 calviniste. En somme: 11 églises. — II. Dans l'archidiaconat de Buda: églises en bois: 3 catholiques; églises à poutres: 1 catholique, 1 calviniste, 1 orthodoxe. En somme: 6. — III. Dans l'archidiaconat de Veszprém: églises en bois: 15 catholiques, 8 calvinistes, 2 luthériennes, églises à poutres: 2 catholiques, 12 calvinistes, 3 luthériennes; églises en partie en bois: 2 catholiques, 1 calviniste. En somme: 45. — IV. Dans l'archidiaconat de Zala: églises en bois: 21 catholiques, 3 calvinistes; églises à poutres: 3 catholiques; églises en partie en bois: 7 catholiques; en partie à poutres: 1 catholique. En somme: 35. Il y avait encore 6 cimetières clôturés de pieux et de palissade. — V. Dans l'archidiaconat de Somogy: églises en bois: 24 catholiques, 11 calvinistes, 1 luthérienne; églises à poutres: 4 catholiques, 3 calvinistes, 1 luthérienne; en partie en bois: 1 catholique. En somme: 45. Il y avait encore 1 cimetière enclos de pieux et 1 cimetière entouré de remparts et de fossés. — VI. Dans l'archidiaconat

de Segesd: églises en bois: 24 catholiques, 29 calvinistes, 4 luthériennes: églises à poutres: 1 catholique, 3 calvinistes; en partie en bois: 2 catholiques, 1 église en bois commune (pour les cultes catholique, calviniste et luthérien.) En somme: 64 églises. Il y avait encore 9 cimetières enclos de pieux et 7 entourés de fossés. — VII. Dans l'archidiaconat de Pápa: églises en bois: 11 catholiques, 2 calvinistes, 1 luthérienne; églises à poutres: 1 calviniste, 2 luthériennes. En somme: 17.

En résumant selon les cultes: a) églises catholiques à palissades: 4 — églises en bois: 100 — églises à poutres: 11 — en partie en bois: 12 — en partie à poutres: 1 — total: 128 églises. — b) temples calvinistes: à palissades: 3 — en bois: 53 — à poutres: 21 — en partie en bois: 1 — en roseaux: 1 — total: 79 temples. — c) luthériens: en bois: 8 — à poutres: 6 — total: 14 temples. — Commun (cath., calviniste, luthé-

rien): 1 en bois. Total: 1 église. — e) orthodoxe: 1 église à poutres. Total: 1. Nombre total: 223.

Cimetières: entourés de pieux, de palissade ou de haie: 16 — de fossés: 8 — en somme: 24.

Pour écrire son étude, l'auteur s'est servi des sources les plus importantes. Mais dans les «Historia Domus» des paroisses et dans les autres matériaux ecclésiastiques et civils on pourrait encore sans aucun doute retrouver plus d'une donnée précieuse.

Dans le diocèse de Veszprém la construction d'église en bois, due aux conditions historiques et sociales, avait du caractère temporaire et transitoire. A la suite de l'amélioration générale de la situation, amenée par la rénovation économique, elle disparaît au cours de la deuxième moitié du XVIIIe siècle.

József Körmendy

Деревянные церкви, а также церкви с плетеными стенами на территории веспремского епископства в XVIII веке

История церковной архитектуры и искусства самого старого в стране (990—997) веспремского епископства, распространившего свое влияние на большую часть Задунайской низменности, по большей части еще не разработана. Особенно это относится к периоду XVII и начала XVIII вв.

Общественные и религиозные отношения на территории Задунайской низменности после освобождения от турецкого ига в значительной мере изменились. Укрепившаяся реформация — с одной стороны, и католическая церковь, стремившаяся вернуть себе утраченные было права, с другой стороны, — делали все возможное для укрепления религии и организации церковных обрядов. Старые культовые места (церкви, часовни) за полтора-два столетия турецкого владычества опустели и разрушились. Известно также, что турки разбирали здания церкви и крепкий строительный материал, из которого они в свое время были построены, использовали для укрепления крепостных стен. (Так, для крепости Сигетвар они употребили камни церквей из Иштвандира, Мереня, Надьдобсы и др., для крепости Капронцы — разобранные стены церкви в Шомодьбудвархей.) Камни руин церквей растаскивали и помещики для строительства различных хозяйственных построек (Ордачехи), а зачастую и местные жители (Орци, Немещед и др.).

О масштабах опустошения можно судить по тому факту, что, если на территории пяти крепостей веспремского епископства (Пилиш, Фейер, Веспрем, Зала, Шомодь) в XIV веке существовали 431 приходская церковь, более ста аббатств, обителей и монастырей, то в XVII веке из них осталось всего пять. Из 2881 населенного пункта к началу XVIII века на этой территории осталось всего 734.

Территория, о которой идет речь, в настоящее время включает в себя: к северу от Балатона — комитат Веспрем вместе с папайским церковным округом, который раньше принадлежал к дьёрскому епископству и к веспремскому епископству был присоединен только в 1777 году, к северо-востоку — комитат Фейер и правобережную часть Дуная с островом Чепель, входящую в комитат Пешт, к югу от Балатона — комитат Шомодь до реки Дравы, к западу — три четверти территории комитата Зала.

Новая жизнь страны началась на развалинах.

Ограбленное, обедневшее население было не в состоянии сразу восстановить разграбленные и разрушенные церкви. Поэтому началось повсеместное строительство деревянных церквей и церквей с плетеными стенами.

Автор провел громадную работу, подробно ознакомившись с архивными материалами, относящимися к церковному строительству этого периода. Им изучены документы, хранящиеся в веспремском Епископском архиве, в Государственном архиве и в капошварском комитатском архиве. На основании ранее не изученных документов он нарисовал картину строительства населением временных деревянных церквей и церквей с плетеными стенами. Эти скромные церквушки, построенные вместо разрушенных старых каменных и кирпичных романских и готических церквей, удовлетворяли тогдашним религиозным потребностям. Зачастую на каменном фундаменте развалин или остатках разрушенных стен воздвигались или достраивались деревянные или плетеные стены. Таким образом, это вынужденное простое решение служило связующим звеном между старыми романскими и готическими средневековыми строениями и последующей пышной архитектурой барокко, достигшей своего расцвета во второй половине XVIII века.

Хотя эти, построенные на скорую руку, временные церковные строения за редким исключением (Залачеб, Надьканижа, Шомодьбуккешд) не представляли художественной ценности, они вполне удовлетворяли религиозным чувствам как католиков, так и протестантов.

Строительство деревянных церквей в этой местности не было новостью — сохранились остатки таких строений более раннего периода.

Согласно терминологии, применяемой в специальной литературе, автор различает три типа деревянных церквей, построенных на территории веспремского епископства в XVII—XVIII веках:

1. *Церковь со стенами, сплетенными из ветвей*, строилась таким образом: в землю вбивались деревянные колья, промежуток между которыми переплетали ветками и с двух сторон обмазывали глиной.

2. *Церковь с плетеными стенами* строилась так: на деревянное подножье ставились столбы, между столбами укреплялись деревянные планки, которые затем оплетались прутьями и обмазывались глиной.

3. *Деревянная церковь* строилась следующим образом: на деревянное основание укреплялись бревна или доски, которые соединялись шипами, образуя сплошную стену, которая затем обмазывалась глиной.

Полоток у всех трех видов церквей делали или из досок, укрепленных на балках, или же — плетеный из прутьев. Пол был глинобитный или же выложенный кирпичами. Крыша покрывалась соломой, камышом, реже — дранкой.

Церквушки эти по внешнему виду походили на большой крестьянский дом или амбар, лишь колокольня, стоявшая сбоку или сзади, выдавала их назначение. Имелись, однако, церковные строения с настоящей колокольней (Маккош Мария, Пилишсентласло, Харомфа и др.).

По планировке — это обычно строения прямоугольной формы (но были и квадратные, например, в Надьканиже), имеющие небольшой тамбур, а у католических церквей и небольшое узкое святилище и ризницу. Иногда стены обмазывались известковой смесью и белились.

Внутреннее убранство было очень бедным, выполнялось из дерева местными крестьянскими плотниками, иногда столярами. Оборудование католической церкви: алтарь, алтарный камень, икона, кафедра, скамьи (скамьи иногда заменяли положенные бревна, чурбаки), хоры, исповедальня, плетеная корзина, изредка шкаф для хранения церковных облачений. Оборудование реформатской и евангелической церкви: кафедра, скамьи, престол, хоры и «позорный камень» — главным образом в южношомодьской местности — для публичных покаяний.

Несмотря на то, что внутренне оборудование церквей было очень бедным, автору удалось найти в нескольких местах искусные изделия венгерского народного творчества: крашенные скамьи (Пата), кафедра (Капошфё), потолок (Шомодьласло, Визвар), хоры (Шомодьбюккёшд).

В первой половине XVIII века в чёкельской, фельшёгедской, капошварской и надьатадской католических деревянных церквей имелся орган, что свидетельствует о развитии культуры церковной музыки.

В своей статье главное внимание автор уделяет зданиям самих церквей, но упоминает и о колокольнях, о кладбищах, если последние расположены рядом или вокруг церкви и вместе с нею обнесены оградой.

В следующей части статьи дается церковно-административное деление веспремского епископства. Веспремское епископство делилось на следующие церковные округа: I — Фехерварский. II — Будапский. III — Веспремский. IV — Залайский. V — Шомодьский. VI — Шегешдский. VII — Папайский.

В своей статье автор приводит современные наименования населенных пунктов но, где имеются расхождения, в скобках указывает старые названия. После названия населенного пункта приводится название комитата без скобок.

Внутри каждого церковного округа населенные пункты следуют в алфавитном порядке, нумерация же (от 1 до 207) — в последовательном порядке. Эти порядковые номера на приложенной карте дают архитектурную характеристику и религиозную принадлежность церковных строений. В статье автор перечисляет церкви без указания их религиозной принадлежности. В тех случаях, где в одном населенном пункте имелось больше одной церкви, автор расположил их по районам, отметив буквами (а., б. и т. д.).

В начале XVIII века на территории веспремского епископства церкви были распределены следующим образом:

I — Фехерварский церковный округ — всего 11 церквей, из них:

- а) церкви со стенами, сплетенными из ветвей — 7 (4 католических, 3 реформатских),
- б) церкви с плетеными стенами — 1 (реформатская),
- в) деревянные церкви — 2 (католические),
- г) камышовая церковь — 1 (реформатская).

II — Будапский церковный округ — всего 6 церквей, из них:

- а) деревянные церкви 3 (католические),
- б) церкви с плетеными стенами 3 (1 католическая, 1 реформатская, 1 православная),

III — Веспремский церковный округ — всего 45, из них:

а) деревянные церкви 25 (15 католических, 8 реформатских, 2 евангелические),

б) церкви с плетеными стенами 17 (2 католические, 12 реформатских, 3 евангелические),

в) частично деревянные 3 (2 католические, 1 реформатская).

IV — Залайский церковный округ — всего 35, из них: а) деревянные церкви 24 (21 католическая, 3 реформатские),

б) церкви с плетеными стенами 3 (католические),

в) частично деревянные — 7 (католические),

г) частично с плетеными стенами — 1 (католическая).

Кроме того, имелось 6 кладбищ, огороженных частоколом.

V — Шомодьский церковный округ — всего 45, из них:

а) деревянные церкви 36 (24 католические, 2 реформатских, 1 евангелическая),

б) церкви с плетеными стенами — 8 (4 католические, 3 реформатские, 1 евангелическая),

в) частично деревянные — 1 (католическая).

Имелись, кроме того, кладбища: 1 — огороженное плетнем, 1 — огороженное частоколом, 1 — окруженное рвом.

VI — Шегешдский церковный округ — всего 64, из них:

а) деревянные церкви — 57 (24 католические, 29 реформатских, 4 евангелические),

б) церкви с плетеными стенами — 4 (1 католическая, 3 реформатские),

в) частично деревянные — 2 (католические),

г) 1 общая — (католическая, реформатская и евангелическая) деревянная церковь.

Имелось 9 кладбищ, огороженных частоколом, и 7 кладбищ, окруженных рвом.

VII — Папайский церковный округ — всего 17, из них:

а) деревянные церкви — 14 (11 католических, 2 реформатские, 1 евангелическая),

б) церкви с плетеными стенами — 3 (1 реформатская, 2 евангелических).

По религиям церкви веспремского епископства распределялись следующим образом:

а) римско-католическая церковь: 4 церкви со стенами, сплетенными из ветвей, 100 деревянных церквей, 11 церквей с плетеными стенами, 12 частично деревянных церквей, 1 церковь с частично плетеными стенами. *Всего: 128.*

б) реформатская церковь: 3 церкви со стенами, сплетенными из ветвей, 53 деревянные церкви, 21 церковь с плетеными стенами, 1 частично деревянная церковь, 1 камышовая церковь. *Всего: 79.*

в) евангелическая церковь: 8 деревянных церквей, 6 церквей с плетеными стенами. *Всего: 14.*

г) общая (католическая, реформатская, евангелическая) деревянная церковь.

д) православная церковь: 1 церковь с плетеными стенами.

Всего насчитывалось 223 церкви.

Кладбищ всего имелось 24, из них — 16, огороженных плетнем или частоколом, и — 8, окруженных рвом.

Автор при написании своей статьи использовал все важнейшие из хранящихся в архивах документы. Однако, вполне вероятно, что среди документов, хранящихся в отдельных приходских церквях, можно еще найти интересные, никем не изученные материалы.

Строительство деревянных церквей на территории веспремского епископства было переходящим явлением, так как вызвалось определенными историческими и общественными условиями. Во второй половине XVIII века, с общим улучшением экономического состояния страны, оно прекратилось. На смену пришел новый архитектурный стиль — барокко.

Йожеф Кёрменди

Néprajzi és helytörténeti jellegű adatok a nagyvázsonyi úriszék irataiból

A földesúri bíraskodás a feudális társadalmi rendnek jellemző vonása. Hazánkban a feudalizmus fokozatos kifejlődése idején, már a XIII. században megállapítható ennek a földesúri jognak az érvényesülése. Ezután az úriszék intézménye több mint félezer éven át, 1848-ig végigkíséri a magyar parasztság nehéz sorsát, viharos történetét.¹

Az úriszéki bíraskodás „fénykora” a XVI—XVII. század, amikor a nagybirtokos úr valóságos kiskirálynak számított, feltétlen ura volt az alája rendelt jobbágyoknak és tiszteknek, sőt a megye is annyira függő viszonyban volt tőle, hogy semmiképpen sem ellenkezhetett vele.² Az írásbeliség fejletlensége miatt azonban e koról aránylag kevés adatunk maradt fenn.

A XVIII. és XIX. században már igen sokat vesztett jelentőségéből az úriszéki bíraskodás. A XVIII. század elejétől a jelentősebb pereket már a megyei bíróság — sedria — elé utalták. A század közepétől Mária Terézia az úrbéri pereket is a megye felügyelete alá helyezte. Ezidőtől fogva az úriszék elé jóformán csak a kisebb jelentőségű ügyek tartoztak. Apró-cseprő hagyatéki perek, házi tolvajlások, jelentéktelenebb garázdálkodások és a kisebb-nagyobb lopások tömkelege tölti ki a bőven fennmaradt jegyzőkönyvek iratsomóit. Ennek ellenére az úriszék mindvégig megmaradt a jobbágyság sakkbantartásának eszközéül. De ezeknek ismertetése is igen jelentős szolgálatot tehet a kor gazdaságtörténeti, néptörténeti, helytörténeti kutatóinak. Varga Endre is megállapítja hatalmas forráskiadványának előszavában: „Sajnálatos a XVIII—XIX. századi úriszéki jegyzőkönyvek kiadatlansága, szövegük közlése a feudális kor utolsó szakaszának, elsősorban a fejlődő árutermelés kísérőjelenségeinek s az eredeti tökefelhalmozásnak páratlan értékű forrásanyagát tenné hozzáférhetővé”.³

Ezek a szempontok indítottak arra, hogy a veszprémi püspöki levéltár rendezése során a kezeim közé került nagyvázsonyi úriszéki periratok alapján némi összefüggő áttekintést adjak ezen úriszéknek a XVIII. század végére és a XIX. század első felére eső működéséről.

Nem akarok itt kitérni a földesúri bíraskodás történetére, a peres eljárásra, a hatáskör és illetékesség elemzésére, az úriszék szervezetére. Erről részletesen szólnak a fentebb idézett kiváló szakmunkák és dolgozatok. Itt csak a nagyvázsonyi Zichy uradalom rövid történetét szeretném pár sorban vázolni.

Nagyvázsony múltját a XIV—XV. században a Vezenseny család és Kinizsi Pál fémjelzi. A nagy hős 1494. november 29-én bekövetkezett halála után felesége, Magyar Benigna második házassága révén Kamicsáczy Mislenovics Horváth Márkra, majd ennek testvéreire szállt a birtok. E család magvaszakadtával 1649-ben Zichy István győri vicegenerális kapta meg királyi adományként a birtokot.⁴ A Zichy család 1851-ben megvált vázsonyi birtokától s eladta azt a bécsi báró Todesco bankár családnak. 1913-ban azonban gróf Zichy Béla újra visszavásárolta az ősi birtokot. Tőle örökölte gróf Zichy Pál, az utolsó grófi birtokos.

A Zichy uradalom területén működő úriszék iratai hosszú ideig az urasági kastély padlásán heverték. A község első monográfia írója, Németh Gábor plébános erről így ír: „Véletlenül hallottam meg, hogy az urasági kastély padlásán négy láda régi iromány rejtőzik. Az uradalom vezetősége engedelméből kíváncsian mentem a padlásra s nem egy rövid téli napot töltöttem a poros ládák mellett, melyekben költői rendtelenségben, de egyébként gondosan elrakott s a lehető legkülönbözőbb tartalmú foliásokra bukkantam.

Porozgattam, olvastam, rendeztem, mert ott mindenből volt valami, ami egy uradalomban a múlt században megtörtént. Gazdasági jelentések (hajdan systema praeliminare-k), alázatos supplicatiók, instanciák, keönyeörgő levelek, határjárások, admoníciók, inhibíciók, a községekkel és zsidókkal kötött szerződések, bírák, tutorok számadásai, az úri székek jegyzőkönyvei, a szentgáliak, ajkaiak, öcsiek pörei s határvillongásai a Zichyekkel, Paulinusokkal, Nagyvázsóny, Vöröstó, Pécsely, Barnagh, Vászoly, Billigre, Csepely, Kapegyháza, Kerta, Kamond, Pirith, régi és új községeket emlegető, a veszprémi káptalan és Zichyek birtokadományozó levelei kivonatban és másolatban. Szóval sok régiség, de mégis csak töredék”.⁵

Németh Gábor az 1890-es évek végén még négy láda irat között válogathatott. E sorok írója 1934—35-ben már csak egy láda irat között lapozgathatott ugyancsak a grófi kastély padlásán, de akkor — sajnos — nem szentelt nekik nagyobb figyelmet. A második világháború alatt jórésztük széthányódott, csak töredékük került a veszprémi püspöki és megyei levéltárba. Újabbban az egész anyag a megyei levéltárban található és napjainkban van rendezés alatt.

Németh Gábornak a századfordulón még kezébe került a volt uradalmi ügyvédek leltára. Eszerint Csutor László 1790—1803-ig 120 bűnpert és 50 sommás ügyet vitt, Molnár György pedig 1803—1821 között 129 bűnpert és 59 örökösödési pert jegyzett fel.⁶

Az úriszéki bíraskodás egyik fontos „segédeszköze” volt a vártoronyban berendezett börtön, ahol az urasági hajdúk, vagy a pandúrok által elfogott gyanúsítottakat ügyük kivizsgálásáig fogva tartották, vagy a kiszabott büntetést kitöltötték. A komor várfalak, a vastag, vasrácsos ablakok mögött sötétlő zord börtön azonban nem igen szolgálta a közbiztonságot, mert igen gyakran könnyedén megszöktek onnan a raboskodók. Mindjárt az egyik legrégebbi irat is erről tanúskodik.

1790. október 8-án a következő „szabad vallást” örökíti meg egy gyűrött és szakadt jegyzőkönyv: „Molnár Susának

hivatom, Dörnyei Márton itt lévő Porkolábnak felesége vagyok és azzal együtt mostanság itt Vázsonyban lakom, másként veszprémi születésű 35 esztendő és pápista vagyok. Szeptembernek 24-ik napján itt Vázsonyban fogattattam meg és Aristomban tetettem a Méltóságos Uraság Tisztyeinek parancsolattábul azért, mint ha Csipkerek Rab a Méltóságos Uraság Tömlöczéből 22-ik Szeptemberben az én gondatlan-ságom miatt szökött volna el. (Az iratból egy kis rész kiszakadt s így a feltett kérdést és a válasz egy részét nem lehet olvasni).

3. Igaz is az, hogy amidőn azon rab személy elszökött, nálad volt a Tömlöcz kulcsa, eö pedig lakat. . . nélkül szökött meg? Nálam. . . mivel az uram . . . de a Rabot. . . uraságnak Ferencz nevű Hajduja vette ki a Tömlöczből, hogy vele dolgoztasson, megígérvén, hogy reá vigyáz és azt estvére vissza vezeti. Én azért annak szavára kibocsájtottam a Rabot, de azt többé nem láttam, mivel az említett hajdú többé sem maga hozzám nem jött, sem a Rabot haza nem kísérte a várba, hanem köz hírből hallottam, hogy a Csipkerek elszökött, azért tüstint utánna tudakozódtam is, de nyomat nem találtam, én pedig arrul nem tehettem.

4. Azelőtt magad és urad beszéllettetek, hogy Csipkerekit nem kell félteni a szökéstül, seött véle a Tömlöczön kévül magatok lakásán ettetek és ittatok is?

Nem beszéllettem én azt sem véle nem ettem, ittam.

5. Hát Puska Jánost miért engedted hozzád menni és a Tömlöczöt, melyben voltál föl törni?

Én hozzád nem jött a fogságba és nem is tudom törte e föl az ajtót, vagy sem.

6. Miért tagadod, hiszen azt maga Puska János is már megvallotta?

Akár hogyan vallotta, én nálam éjzaka nem volt."

Molnár Zsuzsa ítéletét nem tudjuk. De Puska Jánost 1791. január 11-én egy hónapi tömlöcre ítélik s az ítélet napján 30, a szabadulás napján pedig 20 „kemény” pálca ütésre. Puska János bevallotta, hogy árral kinyitotta Molnár Zsuzsa tömlöcenek lakatját és beszökött hozzá.

Kérdés: Mi kereseted volt azon rab személynél? Válasz: „Nála voltam midőn neki ételt vittek és beszélgettem is véle, de azon túl is reá vezetett az asszonyhoz való szeretetem, mely miatt egészben megvakítottam magamban”. De egyébként csak a „kukorica megszedése” ügyében ment be az asszonyhoz. Molnár Zsuzsával szembesítve, az asszony azt vallotta, hogy csak a lakatot nyitotta fel, de a tömlöcbe nem ment be. Csak kívülről szólt hozzá, de ő nem felelt neki.

Puska Jánost még azzal is vádolták, hogy azon a napon, amikor Csipkerek elszökött, Molnár Zsuzsával a leányfalusi korcsmában mulatott, holott az asszonynak a tömlöcöt kellett volna őriznie, mivel férje, a porkoláb nem volt otthon. Puska János ezt tagadta.

1793. október 3-án került sor az egykori porkoláb — castellanus — Nagy Ferenc ügyének kivizsgálására. A vád az volt ellene, hogy több mint egy esztendeje Bruczky Mari csavargó és tisztátalan életű buja személlyel összeadta magát, feleségét ütötte verte. További vétke, hogy ez év szeptember 11-én segédkezett a tömlöcben levő rabok szökésében. Eszközöket adott nekik, hogy kiáshassák magukat. Az egyik rab, Horváth Gyurka újra börtönbe került Veszprémben és az rá is vallott Nagy Ferencre. Ítélete: További egy hónap börtön, és két ízben elszenvendő 25—25 pálca ütés.

1808-ban is olvasunk egy szökésről. Nagy János lókuti születésű 25 éves nőtlen csavargó Zircen egy társával, Molnár (Horváth) Jánossal két lovat lopott és a vázsonyi vásárra hajtották. Itt elfogták, de a vasat levette lábáról és megszökött. Persze újra kézre került és elég kemény ítéletet kapott: az 1809. évi böjtelői vázsonyi vásárig fogságra ítélték és minden közbeeső vásár napján 30—30, összesen 180 bot ütést kapott. Bizonyára elment a kedve a lólopástól és megemlegette a vázsonyi vásárokat egész életében.

Még egy érdekes szökés jellemzi a vázsonyi tömlöc megbízhatóságát, de erről későbbben lesz szó.

De nemcsak büntetett az uraság és az úriszék, hanem sokszor igazságot is szolgáltatott a pereskedő feleknek, vagy segélyt juttatott a bajbajutott jobbágyoknak. Erről egy 1792-ben kelt folyamodvány tanúskodik, melyben hét vörös-

tői jobbágy panasolja, hogy a gabona betakarítása után villámcsapás felgyújtotta pajtaikat és istállóikat, továbbá két lakóházat. Termésük bennégett s most vetőgabonájuk sem maradt. A kérvényre gróf Zichy Károly sajátkezűleg vezette rá: „Száz mérő rozs az supplicansoknak 12, azaz tizenkét garasával applacidáltatik (engedélyeztetik HJ.)”.

Rendkívül érdekes adatokat nyerünk a korabeli házi felszerelésről, ruházatról egy 1796-ban kelt leltárból. Ebből kitűnik, hogy 1796. július 13-án Nyírlakon (Sümege mellett) a zsványok meggyilkolták Pars Ignác korcsmáros és feleségét Slangin Katalint. A lakásban maradt holmikát Forintos Boldizsár szolgabíró leltározta, majd később a „kötya-vetyén” elárvereztette. Ide iktatom az eredményt:

I.° A Szobában lévő

	Nro.		Ft.	kr.
1. Hátsó szék	3		1	7
2. Fekete nyelű kés	6 pár		—	30
3. Bádóg kalán	7			11
4. Fa kalán	5			3
5. Abrosz in Summa	12			
ebbül az egyik				13
másik				16
harmadik				24
negyedik				21
ötödik				40
hatodik				21
hetedik				15
nyolcadik				46
kilencedik				16
tizedik				13
tizenegyedik				14
tizenkettődik				12
6. Szakasztó ruha	1			3
7. Sütő ruha	1			3
8. Alsó lepedő in Summa	8			
ebbül az egyik				13
másik				24
harmadik		1		4
negyedik				21
ötödik				28
hatodik		1		30
hetedik		1		6
nyolcadik				51
9. Mosdó kendő in Summa	10			
ebbül az egyik				4
másik				8
harmadik				5
negyedik				8
ötödik				12
hatodik				2
hetedik				8
nyolcadik				7
kilencedik				10
tizedik				6
10. Fekete asszony lájbl	1	1		44
11. Fekete férjfiu lájbl	1			19
12. Vörös selyem asszon lájbl	1	1		—
13. Vörös férjfiu lájbl	1			45
14. Férjfiu posztó lájbl	1			34
15. Szoknya	1			47
16. Kék köpönyeg	1	1		22
17. Karton kötén	1			42
18. Kék kötén	1			19
19. Karton szoknya	1	2		36
20. Kanavász szoknya	1	1		51
21. Zöld bunda	1	14		15
22. Férjfiu fehér ruha in Summa	4 $\frac{1}{2}$ pár	2		19
23. Asszonyi hosszú ing in Summa	16	7		8
24. Kapcza	1 pár			30
25. Fehér lájbl	1			37
26. Kötén	1			12
27. Papucs	2 pár	1		7
28. Gyertya tartó	2			13

29. Zatskó	1	5	
30. Fekete karton ágy terítő	1	1	33
31. Föstött ágy terítő	1		39
32. Gyöngy pántlikástul	1		19
33. Vörös olmariom	1	5	30
34. Párna mindenestül	4	9	71
35. Vánkos mindenestül	5	3	23
36. Paplan	1		48
37. Pakrócz	1	1	12
38. Rongyos nadrág	1		9
39. Zöld puruszli	1		25
40. Kék kapcza	1		10
41. Csizma	1	pár	36
42. Ágy az egyik			52
Ágy a másik		3	30
43. Korsó mindenestül	14		33
44. Bádóg tálca	1		33
45. Tál	13		25
46. Csésze	3		10
47. Czin tányér	1		16
48. Üveg pohár	1		1 ^{1/2}
49. Tükör	1		3
50. Pálinkás üveg	2		3
51. Cserép tányér	3		16
Summa 1 ^a	89		47 ^{1/2}

II.° A konyhában lévőek

1. Víz hordó sajtár	3		30
2. Hosszú vágó szék	1		15
3. Teknyő	1		7
4. Vass serpenyő	1		28
5. Kalán tartó bádóg	1		6
6. Soós bádóg kánna	1		18
7. Főző kalán új 3 óvét 1	4		3
8. Szóró lapát	1		3
9. Kiss nyárs	1		2
10. Fazék pohárral edgyütt	18		12
11. Cserép tányér	7		13
12. Lábos	4		4
13. Tál	5		6
14. Tejes fazék	9		6 ^{1/2}
15. Vass lapicka	1		10
16. Fa mozsár	1		2
Summa 2 ^a	2		45 ^{1/2}

III.° A Kamorában lévőek

1. Üres hordó	2	1	19
2. Egyben egy kevés káposzta mely azután következik			
3. Turó két sajtárral errül is alább			
4. Gántár vagyis mérő font	1	1	50
5. Vass fazék lábostul	1	2	3
6. Párló sajtár	1		45
7. Rokka	1		24
8. Vass rosta	1		28
9. Szita	1		27
10. Üres etzetes hordó 1 akós	1		18
11. Áspa (?)	1		3
12. Csollán vágó	1		2
13. Új köpü	1		7
14. Gyékény	1		18
15. Hitfán sajtárban mész	1		3
16. Zsákban 1/2 köből kukoricza és			
17. Zuzatlan kukoricza egy vékában		1	3
18. Fejsze	1		57
19. Hegyes kapa	1		20
20. Szakasztó véka	8		15
21. Borsó 12 lce az gyermek tartására			
22. Korpa egy zsákban	1		10
23. Egy ládában zsák	7	2	3
24. Férfiu fehér ruha	pár: 2 ^{1/2}	1	40
25. Asszonyi ing	3	1	4
26. Gyermek ing az árvának adatott			

27. Lóra való békó	1		14
28. Csatos cipellő	1	pár	21
29. Gyertya tartó	1		5
30. Ló kefe	1		21
31. Vakaró	1		21
32. Főrhéncz szeg	1		1 ^{1/2}
33. Foghagyma 2 koszorúval az árva tartásáért			
34. Avétt fogas	1		10
35. Hitván szita	1		9
36. Ló patkó	1		7
37. Görbe vonyó kés	1		8
38. Tejes fazék	6		4
39. Szókrön	1		21
40. Egy vékában tojás az gyermek tartására			
41. Pálinkás üveg nagy	1		6
42. Iczés üveg	1		3
43. Fél iczés karafina	1		2
44. Sütő lapát	1		3
45. Disznó fogó vass	1		4
Summa 3 ^a			18 19 ^{1/2}

IV. A Pinczében lévőek

1. Schen Ptisch (Schenktisch?)	1		36
2. Zöld korsó	1		6
3. Töltésér	1		2
4. Lámpás	1		7
5. 1/2 deczis üveg	2		5
6. 1/2 fa icze	1		1
7. Egész fa icze is	1		3
8. Bor tőtike	1		12
9. 7 akós hordóban 4 akó bor	4 akó		12
10. Másik 7 akós hordó tele borral	7 akó		18
11. Fa füzér	1		1 4
12. 1 akós hordóban 3/4 akó pálinka ezt Baka magáénak vallotta			
13. Iczés korsó	2		6
Summa 4 ^a			32 22

Ezekon kívül

1. Tehén 1 Bakának által adatott az gyermek részére			
2. Loó szerszámostul	2		53
3. Loó szekér	1		10 36
Summa ultima			63 36

Recapitulatio totius

Summa prima effert	89	47 ^{1/2}
secunda	2	45 ^{1/2}
tertia	18	19 ^{1/2}
quarta	32	22
ultima	63	36
Item (az olmariómban volt)		3
His accedunt (amiket Baka Mihály eladott)	2	9
Summa summarum	209	2 ^{1/2}

Ezen summából lett erogatio ekképpen következik

1. Dobosnak fizettem		30
2. N. Ohidi György katonának fáradtságáért	1	12
3. Baka Mihálynak licitációért	1	29 ^{1/2}
4. Birónak által hozásért		18
5. Koporsókért sümegi tislérnek	7	
6. Temetésért, harangozásért	6	4
7. Magam diurnumja	4	
Summa	20	33 ^{1/2}

A községi bírának és tanácsnak csak úgy, mint az úriszéki bíráskodásnak ősidőktől fogva egyik feladata volt a falu közérkölcseinek felügyelete és megvédése. A nagyvázsonyi úriszéki iratokban elég gyakran találkozunk „bujkáló, parázna személyek” megbélyegzésével, megbüntetésével.

Egy 1831-ből származó perirat azonban éppen a túlbuzgó bírót és városi tanácsot marasztalja el egy ilyen természetű ügygel kapcsolatban. Schaffer Engelbert nagyvázsonyi „gyermektanító és muzsikás” és Schmidt János vargamester hitvese Grossmann Erzsébet panasszal fordul az úriszékhez, amelyben elmondják, hogy 1830. június 6-án éjjel a városi strázsák rárontottak Grossmann Erzsébet lakására s ott az egyik ágyon ruhástól alva találták Schaffer Engelbertet, aki előző nap erősen lerészegedett. Álmából felverve Grossmann Erzsébettel együtt elkisérték a város házára s ott a fogházban egész éjjel fogva tartották őket. Másnap pedig Viszt Ferenc városbíró néhány tanácsbelivel minden vizsgálat és kihallgatás nélkül Schaffer Engelbertet 12 pálcaütésre, Grossmann Erzsébetet pedig 12 korbácsütésre ítélte s ezt az ítéletet a város piacán lévő pellengérmél végre is hajtották.

A felperesek azt állították, hogy közöttük semmi bűnös viszony nincsen, a tanító csak részegsége miatt tért be az asszony lakására s ott az egyik ágyra heveredve elaludt.

Az úriszéki bíróság megállapította, hogy „a meghitelesített tanúk, kiknek házánál Schaffer Engelbert több esztendeig lakott, Grossmann Erzsébetnél gyanús Társaságban forgozódní soha sem tapasztalták, következképpen a felperesek ellen követelt vétkes Társaság és Bujálkodás az alperesi Próbákából ki nem világosodna, s elégséges meghallgatások nélkül rajtok végrehajtott és a városi pellengér előtt kiállott Testi Büntetésre egy átolján fogva méltatlanoknak lenni ösmértettnének. Mellyért is az alperess város Birája Viszth Ferentz és ez által a felpereseknek méltatlanul történt megítélésékekben és megbüntetésékekben az E. alatti meghitelesített Próba íromány szerént, valósággal részt vevő és még életben lévő, s nemtelen sorsu városi Tanács, a felpereseknek mint egyeberánt is sorsokra és állapotjokra nézve a városi Tanács Törvényhatósága alá éppenséggel nem tartozóknak személlyekben lett meg Betstelenítése Törvényes Díjjában, ugyan is Husz és Husz forintoknak megfizetése terhében ezennel Biróiképpen megmarasztaltattak”.

A fennmaradt úriszéki iratok legnagyobb része kisebb-nagyobb tolvajlások ügyében ítélezik, éles fényt vetve az akkori idők vagyonbiztonságára. Jól tudjuk, hogy a XIX. században élte virágkorát a bakonyi betyárvilág. Sobri Jóska, Milfai Ferkó, Vak Illés a nevesebbek. Ezeknek nevével nem találkozunk a vázsonyi iratokban, mert ügyüket a megyei bíróság tárgyalta. De a Vázsony környéki juhászok és kanászok népes társadalmá túlnyomó többségében kapcsolatban volt a nevesebb és jelentéktlenebb betyárokkal. Egy pár jellemző esetet a nagyvázsonyi úriszék iratai is megőriztek számunkra.

Íme az egyik: „1818. Esztendőben Julius Holnapnak 9-ik napján Nagy Vázsonyi T. N. Wespzm Vármegyei Mező Városban tartatott Uri Szék alkalmatosságával jelentés tétetvén az eránt: hogy bizonyos Lókuti József nevezetű kanász a Pulai és Eöcsi Erdőkben két gonos társával együtt tsavarogván és Tettes Kiss Ignáczné Asszonyság kanászainak megtámodtatásokat, és sertvéseinek áltolok leendő elhajtasokat ki nyilatkozatván, azt utóbb Szalay János, Tsiszár István, Füstí János, és Tóth Ferencz agyon verték, kik mindnyájan mái napon Nagy Vázsonyban meg jelenvén, kötelességének tartotta az Uri Szék a fent nevezett agyon verettetését megvizsgálni s ugyan azért Szalay János, Tsiszár István, Füstí János és Tóth Ferencz az Uri Szék eleibe állittatván és ottan egyenként ezen dolog eránt szorossan megkérdeztetvén;

Nemes Szalay János a dolgot eképpen beszélte el: „Most szombaton mult két hete, hogy az Eöcsi Erdőről a Sereg mellől be mentem Pulára a testvéremhez, aki ottan Ökör Tsordás, hogy magamra fehér ruhát vegyek, a ki engem egy ital borra is kortsmában elhívott, az alatt a Birkás Bujtár is, Tóth Ferenc oda jött és egy Csutora bort méretett, a hol a Füstí is a Nagy Vázsonyi kanász jelen volt. A Birkás Bujtártul kérdezték, hogy a bort kinek viszi, az pedig felelte, hogy oda

kint az Erdőn hárman vagynak, azoknak, a kik nagyon káromolják a Kiss Ignáczné Asszony számadó kanászát a azt monták, hogy az éjjel minden sertvéseit el fogják hajtani; erre a Bujtárral, még is a Füstível és a Testvéremmel ki menvén az erdőre hozzájok, a hol szó közben káromolta a Lókuti József Kiss Ignáczné Asszonynak a kanászait és mondotta, hogy az éjjel minden sertvéseiket el fogja hajtani. Én pedig mondtam néki, hogy ugyan miért cselekedni ezt, én is a Kiss Ignáczné Asszonynak kanász bujtárja vagyok és az én őrzésem alatt vagynak, hogy tenne nekünk ilyen kárt, erre Lókuti József fel ugrott, fejszéhez kapott, hozzám vagdalt és ha Füstí meg nem kapta volna a kezében, kétszer is levágott volna, de ezt meg ragadván a földhöz vágta, ezután előbb tódulván én utánna mentem, hogy őtet megfogjam és a Faluban bé késérem, hanem az nékem vissza fordulván erőssen vagdalt hozzám s vélem öszve kapaszkodott és ekkor kiálltottam oda védelmemre a több társaimat, a kik is oda jöven azt a gonosz embert le verék, az alatt pedig Lókuti Józsefnek a két Társai, kik közül az egyik nemes embernek mondta magát és hogy nem régiben szabadult ki a Wespzemi Tömlöczből el szaladtak. Ezután látván, hogy Lókuti József halálos ütést kapott, a Pulai Biróhoz bé mentünk s a dolgot nékie el beszélvén, mondtuk, hogy azt a le ütött embert vitesse bé a faluban és ha még él gyógyíttassa, ha pedig meg hal temettesse el, vagy akármit tsinál véle. Utóbb Fő Szolga Biró Kuthi Pál Urhoz (Kapolcson lakott H. J.) magunk önként el menvén annak is ezen történetet környül álló képpen el beszéllettük”.

Tóth Ferenc vallomásában elmondta, hogy a verekedést megelőző napon fejés közben hozzája ment egy rongyos ember elmondta, hogy öten vannak kint az erdőn és megparancsolta, hogy számukra vacsorát vigyen. A bojtárnéval el is készíttette az ételt s kivitte nekik. Útközben a rongyos ember érdeklődött, hogy a béreseknek vannak-e jó szüreik, mert neki arra lenne szüksége. Az erdőn még két ember várt rájuk, tehát csak hárman voltak és nem öten. Amig megették a vacsorát, elmondták, hogy vasárnap virradóra elhajtják Kissné sertvéseit, hogy így bosszút álljanak a Pethó nevezetű kanász számadón, akiről Lókuti azt állította, hogy koldussá tette őt... Később azt parancsolták, hogy másnap ebédet is vigyen nekik az erdőre. Ezt nem tette meg s ezért másnap megfenygették, majd borért küldték Pulára. Mikor a bort hozzá szegődő társaival kivitte, egy ideig békésen iddoggáltak. Közben Füstí megkérdezte, hogy miféle emberek és mit keresnek ezen a tájékon. Egyben szemükre vetette, hogy ha kanászok, mit keresnek a juhászoknál, miért okoznak nekik költséget. Bizonyára azért mentek a juhászokhoz, hogy a kanászokat meglophassák.

Az úriszéki bíróság elfogadta a tettesek egybehangzó vallomását és a következő ítéletet hozta:

„Mint hogy a Lókuti József gonosz tévőnek agyon verettetésé eránt egyéb próbák a fent megnevezett Raboskodók ellen nem volnának, ezeknek vallásaiból pedig ki jönne az, hogy Lókuti Józsefnek és vele lévő két társainak, kiknek nevek nem tudatik, el tőkéllett szándékjok volt az, hogy Kiss Ignáczné Asszonyságnak sertvéseit el hajtásák s midőn e végett Szalay János által meg feddettek, hogy ezt miért cselekednék, egyszerűben Lókuti József fejszét kapván, hozzá vagdalt és ha tsak a Társai nem segítették volna, agyon is vágta volna. Minekutánna pedig el szaladott és Szalay János utánna ment, hogy azt megfoghassa és mint nyilvánosság tolvajt Birói kézhez adhassa, reá vissza fordulván, fejszével vagdalt hozzá és ha tsak a többi Társai kiáltozására hirtelen segítségére nem mentek volna, agyon is vágta volna: Ezen környüállásokban a vasban állók minden büntetésül fel szabadíttatnak és mint részt magok, részint pedig gondviselések alá bizottat Nyájoknak védelmében foglalatoskodók szabadon bocsátatnak. Költ mint fellejebb.

Kelemen Pál Urodalmi Ügyviselő és az Uri Szék Jegyzője
Boronkay Ferencz T. N. Wespzm Vármegye Tábla Birája és az Uri Szék Elölülője
Szöllősy Pál Tábla Biró Urodalmi Inspector
Kiss Pál Hites Ügyvédő, mint Meg Bizott Itélő Biró
Molnár György mint meg hívott Biró
Esztergomy Ignác T. N. Wespzm Vmgye Feő Birája és

Törvényes Bizonság előttemezője

Szabó Antal azon T. N. Vrmgye Eskütyte és Törvényes Bizonság előttemezője.

A bakonyi pázsztoréltre jellemző história kerekedik ki abból a periratból, amely az úriszék 1833. december 16-i ülésén készült. A hozzá csatolt „szabad vallásokból” így lehet rekonstruálni a cifra történetet:

Pál György — akit társai maguk között Vén Gyurinak becéztek — 45 éves vázsonyi kanászbojtár 1833. október 18-án Kővágóórsőn foganatosított kihallgatásán Kőrmendy István Zala vármegye esküttje előtt elmondotta:

„Mint hogy szegény sorsuak voltunk mind én, mind Horváth Jantsi bujtár pajtásom, azzal beszélgettem, hogy jó volna valami uton módon nyomorúságos állapotunkon segíteni, ezen szándékban mi ketten megegyeztünk s a föltett célunkat jóvá hagytuk, de mint hogy előre való látásunk messze utat kívánt, magunkat célunk végrehajtására elegendőnek nem láttuk, azért én nevezett pajtásommal Ötsre Nagy Józsi bujtárhoz által mentünk s azt is ezen szándékunk végre vitelére mellénk vettük, úgy nem különben visszajöttünkben Rehnes Istók Pulai kanászt is hozzánk vévén, tanácsunkat jó szívvel vévén, magát hozzánk adta, állítván, hogy úgy is Szegény legény másként is köllene magán segíteni, így mind a négyen egy értelemben lévén együtt mentünk és a teendőket tettük és vissza is jöttünk. Én vélem egy hosszú puská volt, melyet Farkas József Uraság Juhászra adott ajándékba előbb, hogy sem elmentünk sörtvésekért. Nagy Józsi Ötsi kanásznak pedig egy pisztola volt, töltést is hozott magával, kárt mindazon által senkiben sem tettünk, most is azon töltés van a puskába, melyet Farkas József bele tett.”

A továbbiakban kiderül az iratokból, hogy két ízben is szerencsét próbált a társaság. Az első alkalommal Bodri Ferkó vázsonyi kanászbojtár volt az egyik társuk. Ő így beszéli el kalandos útjukat: „Ezen tolvajságban társaim voltak Pál, vagy Vén Gyuri Vázsonyi számadó bojtár pajtásom, Rhénes István Pulai és Pallos Ferencz Ötsi kanász gazdák. Elindulásunk pedig úgy történt, hogy a legközelebb mult aratás elein egy pénteki napon estve által mentünk Pallos Ferencz Ötsi kanászhoz, s azt hívtuk, hogy velünk együtt jöjné el valamire disznókat lopni, ki minekutána magát reá adta volna, Szombaton reggel meg indultunk Pula felé a hol éppen Rhénes István bojtárostól akkor hajtván ki seregét, azt megszölitöttük s hogy velünk együtt jöjné el hívtuk, ki nem is sokáig tartott beszélgetésünkre reá adván magát az eljövételre s magához kenyeret vévén velünk együtt jött a Nagy Vázsonyi Öllakhoz a hol mi is bojtár pajtásommal magunkhoz kenyeret vévén meg indultunk Vén Gyuri pajtásom és Pallos Ferencz vezérlete alatt s estig a Vámosi földig mentünk, ahonnet Menyékénél a Rátóti földnek által menvén mindaddig mentünk, míg Szerdán reggel ezen Dobosi pusztára (Mór mellett H. J.) a honnét a 25 darab disznókat elhajtottuk, nem értünk, s ezen utunkban semmiféle emberrel is, egy Suri juhászon kívül, aki birka mettszés helyett egy vatsorát adott, nem beszélünk. Szerdán reggelre az már nevezett Dobosi földre értünk lefeküdtünk nyugodni s mindegy dél feléig aludtunk, mikor egy Asszony az irt 25 darab Disznókat felénk hajtván felébredtünk, ezen disznókat látván Vén Gyuri és Pallos mindjárt mondták, hogy tovább ne menjünk, ezeket hajtsuk el, melybe midőn mind megegyeztünk volt, én az Asszonyt megfogtam, s mivel sikított, Pallos Ferencz egyet az Asszonyra baltával reá ütven, szemeit bekötötte, a többiek pedig a disznókat öszve terelgetvén hajtották, mi pedig az Asszonyt utánuk szembekötve kísértük, míg be esteledvén az idő az Asszonyt utnak bocsájtottuk s a disznókat egy társaságban még akkor éjjel a Gyóni földön is innét hajtottuk, míg vélek Szombaton dél felé, az addigi volt megállapodásaik helyét nem tudván megmondani — a Veszprémi Szőlő hegyek alatt lett által jövésünk után a Nagy Vázsonyi földre Öllainkhoz értünk. Ahol egy kis nyugvásunk után a 25 darab disznókon úgy osztoztunk meg, hogy nekünk is Vén Gyuri pajtásommal 3 Óreg és kilenc süldő, Rhénes István és Pallos Ferencz kanászoknak is ugyan annyi jutottak a 25-iket pedig közmegegyezéssel Pise Jósi gazdánk az őnlál néki adtuk, s az én részemre jutott 6 darab disznók mind élve vagynak s tán

már eddig a tulajdonosok kezeire kerültek, de hogy a többiek magokéit hova tették, nem tudom. Engemet pedig ezen tolvajságra tsak az kényszerített, hogy seregünkből sok disznókat kik, kik sem, nem tudjuk, el lopván, fizetésünket el fogták s a kárért másképpen elégséget szolgáltatni nem tudtunk.”

Bodri Ferkót hamarosan tömlöcbe dugták, mert némi kamra feltörés alkalmával húst és zsírt is lopott, de társai a sikeres dobosi kiránduláson felbuzdulva szeptember közepén újra szerencsét próbáltak s ekkor Mórról nem kevesebb, mint 63 sertést hajtottak el. Ezeket is elosztották maguk között, de alig hogy hazaértek a „szerencsés” vállalkozásról, amíg vacsoráztak, Nagy Jancsi dörögdi és Rehner Ferkó pulai bojtárok a zsákmányból 19 darabot máris elloptak „s így szépen a szemünket kitörölték” vallja nagy buzán Vén Gyuri.

A díszes társaság azonban nem sokáig mulathatott a könnyen szerzett haszonból, mert október közepén már mindannyian tömlöcbe kerültek. Vén Gyuri éppen egy átmulatott éjszaka után került hurokra, a Szent Mihályi határban levő berekben, ahova egy öcsi nőszemély hívta el, akit korábban nem is ismert s aki együtt mulatott velük a korcsmában. „Mint hogy maga hívott, hogy késérjem el, a Bereke elmentem s vele elvégezvén dolgomat onnan eltávozott, én pedig felette mámoros lévén elaludtam s mind addig ott is feküdtem, míg nem N. Vázsonyiak reám találtak és felkötöttek”.

Sorsukba azonban nem nyugodtak bele. Alig néhány hét leforgása alatt előkészítették szökésüket s ezt október 24-én végre is hajtották. Am Duka Ferkónak most sem kedvezte a szerencse. A vártoronyból menekülve lezuhant 3 és fél öl magasságból, összetörte magát és újra csak tömlöcbe kerül. Ügét 1833. december 16-án tárgyalta az úriszéki bíróság. Szakonyi József ügyvivő az alábbi vádiratot terjesztette elő:

„1833.ik Esztendőben December Hónak .ik Napján Nagy Vázsonyi ezen T. N. Veszprém Vármegyei M. Városban Vázsonkői M. Groff Ferraris Zichy Ferentz Eő Excelenciája részéről tartatott Uri Szék előtt Felvétetett Büntető Pere Nagy Vázsonyi Urodalom Ügyviselőjének mint Illető Felperesnek a Raboskodó Pap tsuff névvel Duka Ferkó Nagy Vázsonyi Kanász Bujtár, mint több rendbéli Rablásokkal, s tolvajságokkal, tsavargással, sőt a N. Vázsonyi Fogháznak Vétkes és erőszakos fel verésével terheltetett Al Peres Fél ellen.

A Fel Peresi részről N. Szakonyi Jóseff Urodalmi rendes Ügyviselő, törvényes Jussai és Szabadságai mellett meg jelenvén, kereseti Vádját a Következendőben terjeszti elől: Miképpen a vasban álló megvetvén az Isteni és Hazai Törvényeknek Szentségét, az Urodalom Fog házából nem régi-ben megszökött Bodri Ferkó, Horváth Jantsi és Pál vagy is Vén Gyuri ugyan Nagy Vázsonyi Kanász Bujtárok Társaságában. — Szolgálatok Helyét el hagyván szerte széllyel tsavarnogni, tsavargások ideje alatt Nagy Vázsonyi Lakos Pildmar Ferentznek Bakó Jánosnak Simon Mihálynak és Sokhegyinének öszvössen nyolc darab jármos Ökreiket a Határbul el hajtani s azokat a Szomszedságban lévő Tzimborás Pajtásaiknak Kezekre adni, — továbbá Moori Tettes Ns. Fehér Vr-gyei M. Város Határbul két ízben mintegy 83 darab Sertéseket erőszakosan elhajtani s azokat Dörögdi, Eötsi és Bodei Kanász és Rabló Társaikkal N. Vázsonyi lakosok Sertései Aklánál magok közt felosztani, s azokbul több darabokat N. Vázsonyi lakosoknak Kérdésen kívül ugyan magok által okozott és 13 db Sertéseikben vallott Káraiknak pótlása fejében elosztani, rész szerint pénzért eladni, sőt még Horváth, tsuf névvel Pise Jóseff Számadó Kanász Gazdájokat is egy darabban részletetni, — továbbá ugyan folyó esztendei Augustus Havának 25-ik Napján N. Vázsonyi Beledi Horváth Jóseff és Link István N. Vázsonyi Lakosoknak Kamrájuk fedelét és Padlását erőszakosan fe-törni és az nevezettek Házátul 4 darab Szalonát és Ött fontos Háját, a másiktul pedig egy Véndől zsírt eltulajdonítani s ezen ragadományt a Vasban álló Bodri Ferkó Zimbara és el-szökött Pajtásával N. Vázsonyi N. Csekő János házánál megosztani, végre pedig a most folyó Esztendei Október Hónak 24-ike Éjtsakáján ugyan Bodri Ferkó, Horváth

Jatsi, és Pál vagy Vén Gyuri megátalkodott Bűntársaival egyet értve Vázsonyi M. Földes Uraság Záros Fogház Ajtáját mesterségesen föl tört és az előre elkészített Segítő Eszközök használásával a Fogház Tornyából leereszkedni s valamint nevezett Bűn Társai, úgy ezen Raboskodó is ha tsak neki a Szeretse szolgált volna a lábán volt Békó Vasakkal el illantani akarni, s a fölyebb elől számlált tolvajságaikat még nagyobb vétekekkel tetézni s jámbor Lakós társaikat Képtelenül megkárosítani nem átollották.

Kivánnya ezért az Uradalmi Ügyviselő e Perben álló Al Perest mint már több izbeli terhes fenyéttékek után is megjobbithatatlan Nagy Bűnöst, — a Hazai törvényeknek jellesen az 1608-ik Eszt. 2-ik Törvény Czikkely 2§-ának tartalma szerint, az okozott Károknak és fogsága ideje alatt el használt s használandó tartási Költségeknak megtérítésén felül magának ugyan megérdemelt büntetésére, másoknak pedig tanuságos példájára *Akasztó fára ítéltetni*”.

Duka Ferkó vallomásaiban beismerte, hogy egy héttel korábban gazdájától elkéretőzött és utazó levél nélkül Kolontáron, Tósokon és Ajkán járt helyet keresve, de az elveszett jármos ökrök ellopásában része nem volt. Úgyszintén tagadta, hogy része lett volna a dobosi és móri sertések ellopásában. Csupán a szalonna és háj ellopását ismerte be.

A fogházból való szökésüket a következőkben beszélt el: „Mindeneket igazán megvallok. Hogy nevezett Rab Társaim magam sem tudom minő tolvajságért f. e. Oct. Hónak 20-ik Napján befogadtatván és az Uraság Fogházában záratatván, mind addig míg a mult csütörtökön éjjel a Fogház ajtaját Vésővel, hogy azon kibujhassanak fel nem feszegették, én a tzelban vett elszökések felül semmit sem tudtam, mert azt előttem titkolták, hanem már minekutánna az emléttét Éjjel Mészetet (méscest H. J.) gyujtván, Bodri Ferkó a Fogház Záros ajtajának egy deszkáját ki feszegette és az Uraság Pajtájából, hol előtte való napon dolgoztak alatto-mosan el-tsillentett Kétt Ujj Istráng Kötelet a Fogház tornya Falán levő Ablakra egy darab fát azon keresztül tévén alkalmaztatta, minden módok az elszökésre midőn már a Fogház ajtaján ki jöhettek, a Torony ablakáról el lévén készétve, elsőben Bodri Ferkó és Horváth János a Torony ablakán le ereszkedvén, engemet is arra kényszerítettek hogy szabadítsam magamat, De nekem amitől előre is tartottam megesett az elszökés. Mert jobb Karom egyéb eránt is hibás lévén (bizonyára valami korábbi véres verekedés sérülése! H. J.) és a Toronyból való leereszkedésre elkészített kötelet eléggé nem tarthatván, a Torony Ablakáról mintegy 3 1/2 Ölnyi Magasságrul le estem, Kezem, Lábam, fejem ösze törtem, vérbe fördözve alig tudtam a legközelebb lakó N. Vázsonyi . . . Istvánnak Éjjel után Két óra tájban hirt adni, hogy a Rabok elmentek. Utánam Pál, vagyis Vén Gyuri is Szerencsésen ereszkedett le a Toronyból és mind a hárman lábaikon lévő erős Békó Vasakkal illantak el — azon kijelentéssel, hogy ők Urkutnak Győr Vármegyébe, onnand Sopron Vármegyébe fognak menni és Vén Gyuri Horváth Jantsinak meg is ígérte, hogy ottan ösmerős lévén nekik szolgálót szerez”.

A kérdésre, hogy a szökésnél használt eszközökhöz hogyan jutottak, így válaszolt: „A Vésőt Bodri Ferkó szerelte valakitől, de nekem ki nem jelentette, a két Istrángot az Uraság Pajtájából hozták szűrük alatt, midőn előtte való napon az Urasági Hajdu felvigyázata alatt ottan dolgoztak a fejszét pedig egyik Urasági Hérints nevezetű bérestül kapták meg Rab Társaim, de ezt én előttem titokban tartották, míg el nem jött a Szökések ideje. Vén Gyurit is azért hagyták utoljára, hogy én a Fogházban hátra maradván lármát ne kiálthassak. A Porkolábnak a Törvénynek, vagyis a Fogháznak felső Szobájában levő almáját is az elszököttek vitték el magokkal”.

Az úriszéki bíróság nem találta bizonyítottnak a vádlévlben említett ökrök ellopását, sem a dobosi és móri sertések elhajtásában való bűnrészességet, azért „az ellene kért halálos büntetésnek terhe alól ezennel ugyan feloldoztatik; Nagyvázszyban elkövetett Beledi Horváth József és Link István házaiknak erőszakos feltörése s 116 Frt 44 Kr-ra betsült Javaknak elulajdonéttása s az urodalom fogházából tzelba vett elszökés, mindazáltal ezen Raboskodó ellen eléggé

megpróbáltatván; magának megérdemelt büntetésére, másoknak pedig tanéttó példájára, az eddig való már 4 hónapig kisznevedett tömlözötetésnek bétudása és a méltatlanul okozott költségeknak s károknak megtérítése mellett tüstént elveendő 50 kemény páltzákra ítéltetik s ezeknek Törvényes Bizonyási jelenlétében leendő végrehajtására az egyik Urodalmi Tiszt kiküldetik.

Raboskodó Duka Ferencz Alperes elvett Testi Büntetésé után jövendőbéli megjobbulásának reménysege alatt szabadon bocsájtatik.

Szakonyi Jóseff Urodalmi Ügyviselő és Uri Széki jegyző, Boronkay Ferencz. T. N. Veszprém Vm. Tábla Bírája mint előlülő, Stelczér Pál Urodalmi Inspector, Fromm János Urodalmi Fiscalis, Káldy Sándor mint Köz Bíró, Cseresnyés István Veszprém Vm. Szolga Bírája, mint Törvényes Bizonyosság előtt, Rosos Antal azon T. N. Vm. Jár. EsküTTYE mint Törvényes Bizonyosság előtt.”

Még egy érdekes lólopást találunk a sárguló iratok között, ami 1805-ben történt.

Praszka Antal 29 éves nagyvázszyi ember a vádlott, aki a bíróság előtt őszintén elmondta a lopás történetét eképpen: „Virág vasárnap előtt két héttel, minekutánna már a magam lovait 35 Frt-okon a Leányfalui Czigánynak, Mundi Péternek eladtam, Nagyvázszyban a Szt. Háromság képenél délután mintegy négy óra tájban Vöröstői Lakós Holczhauszer János engemet meglátván félre hívott, ezt mondván, miért adtad el az Lovaidat olyan olcsón. Kinek feleltem, hogy az edjk semmit sem ért, amellyre ő azt mondta, hogy ad nekem egy lovat, hogy ismét lovam lehessen, mert nekem ugymond, valamely kevés pénzre szükségem vagyon. Akitől kérdeztem, hogy hol adnál te nekem egy Lovat, az pedig felelte, hogy az Veinhard János Lovát adná oda Vöröstón; mellyre én feleltem, hogy olly közel nem kell, mert utóbb is megtudnák. De ő azt mondta, hogy ne féljek, tsak Virágvasárnap estvére mennék által Vöröstóra, ő az Lovat kezemre adja, mert az Veinhard estve kilentz órákor lefekszik és reggelig föl sem kél, addég pedig én az Lovat messze el vihetem és el is adhatom. Ezen biztatásra én az rendelt időre estve kilentz óra után Vöröstóra állt mentem és amint engem Holczhauszer János módban hagyott, hogy ő az Kertben reám várakozni fog, és Hátulról mentem bé az Veinhard János Kertében, ahol az Holczhauszer Jánost ott találván, azonnal az Istállóban bé ment és Veinhard Jánosnak egy fekete Lovát ki hozta és kezembe adta ezt mondván, no tsak adj pénzt, a Lovat elviheted és mig az nap fel nem kél ne félj semmit is, hogy utánad nem-jenek, addég pedig elviheted messze és el is adhatod, mert nem szükséges, hogy nagyon drágán adjad. S így én az Kezében 30 Frt-okat adtam három Bankó tzedulákban; a Lovat pedig elvittem egyenesen Sümegre és midőn már a Nap föl jött, az Sümegi Szőlő Hegy alatt voltam, ahol a Lovat a Vendég Fogadóban vivén és nékie három Garas ára Szénát vévén, azután a Vásárra ki vezettem és az Sümegi Czigánynak 80 Frt-on eladtam.

Az nap még Döbrögdre mentem Nyirád felé és ottan Kovács János, vagy István nevezetű embertül egy pár Lovat vettem 100 Frt-okon és más Nap regvel Haza jöttem.

Tselekedetem megbánván Veszprémben az Franciskánusokhoz bémentem és ottan meggyóntam. Hol is az Páter azt mondotta, hogy vagy a Lovat valamiképpen visszaállít-sam, vagy ha az nem lehet, kérdezte tőlem, mit ért azon Ló, kinek feleltem, hogy 105 Frt-on már kérték s erre azt mon-dotta, hogy tehát annyit Summáért Misét szolgáltatassak. Azzal eljövén Veinhard Jánost kétszer is kerestem az Szőlejénél, hogy nékie megmondom az én tselekedetemet, de egyszer sem találtam ottan. Az Faluban pedig nem mertem hozzája menni, hanem egyszer utóbb történt, hogy az Veje Enhefer János hozzám jöven, azt mondotta, Antal, az Ipm Lovát te loptad el, azért tsak valld meg hová tetted. Akinek feleltem, hogy mi tagadás benne, meg vallom én vittem el és az Sümegi Czigánynak 80 Frt-okért eladtam. Ez tehát azt mondta erre, no hát egyszer jöjj által és az Ippammal egyez meg. Által már többé nem mehettem, mert az Uraság Hajdui megfogtak és Tömlözben tettek”.

Az úriszéki bíróság 1806. március 10-én Praszka Antal „az eddig hosszan tartott Tömlözötetését tekintetbe vévén,

az okozott kárnak és költségnek megtérítésén kívül, melyek 125 Ft-ra határozattak, még e mai naptól fogva számlálván két héti Tömlöztre és mind ez mai napon, mind pedig kiszabadulása alkalmatosságával el veendő 24 és így összességében 48 kemény páltza ütésekre” ítélte. Az ítéletet a földesúr, gróf Zichy Károly is aláírta.

Befejezésül ide iktatom még Benkő Mihály csordásbojtár történetét, hogy ennek tükrében lássuk e korszak pásztorainak hányatott életét.

Az 1830. augusztus 25-én kelt vádlevelével elmondja, hogy az alperes és a vele együtt vasban álló társa a korábban elkövetett csavargásaikért és rablással egybekötött tolvajlásaikért a szomszédos Vas és Zala vármegyében érzékeny testi büntetést és börtönt szenvedtek.

„De ezután sem jobbulván, magukat a Csavargók és Utonállók veszedelmes Társaságában adni és ezen Csavargás ideje alatt elsősben a múlt 1828-ik Esztendei Szent Mihály nap tájban bizonyos Merethei Ferkónak és Csöbör Gyurinak, mint véle egyet értő Csavargó és Zimborás Társaiknak segedelmével a Szütsi ezen T. N. Megyebeli Helység Lakóssainak 37 darabbal álló Sertésseit a Határbéli Legelőről erőszakosan elhajtani s azokat bizonyos Vámos Jantsi Devetseri M. Uraság Tisztvei Számadó Kanászának a Sárosfői tanyán kezére adni és minekutánna a Másodrendű Raboskodó Hegedüs Jösi Csöbör Gyuri Rabló Pajtásával és Vámos Jantsi fölyebb is emlegetett Orgazdjákkal együtt az érdeklött 37 darab Sertések elrablásáért megérdemelt büntetéseket a Pápai M. Földes Uraság Törvényhatóságánál elvették és a közelebbi múlt Aratáskor ezen Fogházbul kiszabadult volna, mind addig, míg az elsőbb rendű és a Szütsi 37 darab Sertéseknek elhajtása után a Büntetés elkerülése tekintetébül szerte széjjel bujkáló Czimborás Pajtását megfogattatása előtt egy Héttel Káptalanfán, Merethei Ferkót pedig a Középszikázi Csárdában fel nem találta, meg szokott csavargását ujjólág folytatni; s mind hárman Sarvaji Tanyára elmenni s az ott való Bujtárnak Társaságában és előre lett egyetértéssel a Dörögdi földre azon Helység Lakóssai Sertéseiknek elhatása végett fegyveres kézzel elmenni, ott azonban nem használván a Szerentséjek, Dörögdi Lakosok által lett megkergetések és a vélek lévő Sarvali Bujtárnak leverettetése után ismét a Vidéken kétt napokig tsavarogni, leg utóbb pedig Csepeli Birkás Házhoz bé menni s ottan az Uraság Birkássátul Ebédet zsarolni és ha a vasban álló Raboskodók a N. Vármegyei Pandurok által el nem fogadtattak volna, kérdésen kívül ezen Urasági Birkást, valamint már ez előtt két Esztendőkkel történt, kirabolni; s ily tartós ideig volt tsavargások mellett, több gonoszágokat is, melyekről szomszéd T. N. Vas és Szala Vármegyék Hivatalos Tudósításaik várattatnak, — elkövetni s előbbi tüzéres Vétkeiket, hasonlókkal tetézni s jámbor Felebaráttyokat ezen Nemes Megye Vidékén is rettentetni nem félemlettek”.

Mindezekért a vétségeért az uradalmi ügyviselő N. Szakonyi József Benkő Mihályt, mint visszeshő bűnöst asztófára, Hegedüs Józsit pedig tartósabb ideig vasban és közmunkában kiállandó sanyarú fogságra ítélteni kéri.

Benkő Mihály vallomásaiban a következőkben mondja el hányatott életét:

1-ső kérdésre: „Benkő Miskának hivattatom, jóllehet most megfogattatásom előtt egy esztendő Varga Jantsi nevet vettem magamra, Karakóli Ttes. N. Vass Vármegyei születés, Pápista, 20 esztendő, nőtlen, most hel nélkül levő csordásbojtár vagyok.

2. Hol, mikor, miért és ki által fogattál meg?

Mult Október Holnapnak 14-napján a Nagy Vázsonyi Birka Majorban Csepel nevezetű négy Pandur által, Hegedüs Jösi Csavargó társammal fogattattam meg és ide a Nemes Vármegye Fogházához békésérttem.

3. Valld meg és beszéld el körülülálásosan, mi okra titkoltad el egy esztendeig igazi nevedet.

Hogy igazi nevemet eltitkoltam az volt az oka, hogy reám ne esmérjenek, mert most Szent Mihály napkor mult Esztendeje, hogy a Szütsi Mezőről Hegedüs Jösi, Merethei Ferkó, Csöbör Gyuri gonosz társaimmal harminchért sertéseket Sárosfőre, bizonyos Vámos Jantsi eleibe elhajtottunk, — és valamennyi sertéseket a most említett Vámos Jantsinak, ki

akkor Devetseri Tiszt Urak Számadó Kanássza volt, által adtuk, ki nekünk azt ígérte, hogy majd ő el fogja a sertéseket adni és közöttünk a pénzt el fogja osztani, — de meg tsalt bennünket mert eladta a lopott sertéseket és edgyönknek sem adott egy krajcárt is. — Utóbb kitudódott ezen tolvajtság, meghallottam egy Káptalanfai polgár embertől, hol abban az időben a Csordásnál bujtárokodtam, hogy Vámos Jantsi be vagyon fogva és mindeneiket kivallott, én tehát, nehogy utol értessem Káptalanfábul Sz. Márton nap tájban a mult esztendőben elugrottam és mint már fölyebb is vallottam, Varga Jantsi név alatt járkáltam és Zala Vármegyébe magamnak helet kerestem — mig végre mult uj Esztendő Nap előtt három nappal a Szalóki Birkáshoz be szegődtem és a Kápolna Majorba, Vass Megyébe teleltem. A tavasz eljövén a birkákat Szalókra kellett volna hajtanom, de ide Weszprém Vármegyébe azon 37 darab lopott sertések miatt nem mertem jönni. — és Kápolnábul által mentem Miskére a hol Merethei Ferkó szolgált, azzal edgyütt lementünk a Bögödei Erdőbe a Kanászokhoz, ahol a Vass Vármegyei Pandurok bennünket megfogtak és minthogy utazó leveleink nem volt, Szombathelyre bé késérttünk.

Megfogattatásomkor nálam találtatott Levélbül, melyet Jután a Sz. Biró Urtól kaptam, ki tetszik, hogy egyeb vétkem nem volt, mint az, hogy utazó Levél nélkül járkáltam, — amiért mind a ketten Merethei Ferkóval 30 Páltza ütéseket kaptunk, — és ezután szabadon bocsájtattunk. Merethei Ferkó pedig Miskére Szolgálatya helyére visszament én pedig Zala Vármegyében ezen Levellemmel szolgálatot kerestem és azólta mindég járkáltam.

Most megfogattatásom előtt egy héttel a Közép Iszkázi Csárdába jöttem öszve Merethei Ferkóval, Hegedüs Józsival pedig Káptalanfánál találkoztam össze és mindhárman Sarvaj felé mentünk és a Sarvali bujtár, kit Hegedüs Jösi esmért, elhittuk magunkkal, hogy késérjen el bennünket, mivel a járást nem tudjuk. Ez hát elkésért bennünket a Dörögdi erdőnek, ahol a parasztok eszrevettek bennünket, megszalsztottak. Nekünk eszünk ágában sem volt, hogy onnért sertéseket hajtunk.

Hárman elfutottunk és valami két napi járkálás után értünk azon Csepel nevű Majorba, ahol a Pandurok belénk akadtak. A Sarvali Bujtár pedig tőlünk elmaradt, híhető, hogy azt ütötték le a Dörögdiék.

Mikor a pandurok jöttek, mi nem álltunk ellent, hanem Meretei Ferkó kint volt az udvaron, már akkor ebédeltünk és bejött hozzánk, hogy fussunk, mert jönnek a Pandurok, ezzel Meretei Ferkó elfutott, amint hallom, akkor meg sem fogták, én is Pajtásommal kifutottam, de mindgyárt a kerítésnél elfogtak bennünket. Nálam és Hegedüs Jósinnál feisze, Meretei Ferkónál pedig egy rövid töltött puská volt.

Kiket raboltatok ki, mert azon Keszkenyő mely derekadon találtatott, valóságos rablott portéka, azért valld meg igazán, kitől vetted el?

Felelet: Én azon Keszkenyőt a mult Tavasszal a Sághei T. N. Vass Vármegyei helységben tartatott vásáron 2 Fr. 30 kr-okon edgy esméreilen Sidótul vettem”.

Jellemző a már többször említett vázsonyi börtönviszonyokra, hogy a rabok a per folyama alatt, 1830 aratás idején Kovács János uradalmi hajdú közreműködésével a tömlöcből megszöktek, magukkal vivén a lábukon levő béklyókat is. Am csakhamar ismét a törvény kezére kerültek és az úri-széki bíróság 1830. november 15-én hozott ítéletet ügyükben.

Benkő Mihályt a már kiállott több rendbeli büntetés be tudásával további fél esztendei fogsággal sújtja, heti két napi böjttel súlyosbitva. Ezen felül három ízben, és pedig az ítélehoztatal napján, negyed év múlva és a szabadulás napján 30—30, összesen 90 kemény páltza ütésekre ítéli.

Hegedüs Józsit, „minthogy Testi hibás alkotása miatt a testi Büntetésre alkalmatlan, mátul fogva tovább két hónapi vasban és közmunkában kitöltendő Rabságra” ítéli.

A szökésben közreműködő Kovács János volt hajdút a hivatalától való megfosztás egyebként is érzékeny büntetésén felül két heti áristomra ítéli.

A bakonyi szegénylegények históriájához kívánczik még az a néhány érdekes feljegyzés, amit a nagyvázsonyi plébánia

házi krónikájában találtam néhai Németh Gábor plébános feljegyzései alapján.

„Míg az uriszék 1860-ban meg nem szűnt, a helyi urodalmi bírak sok főbenjáró bűnöst marasztaltak el és tömlöcöztettek be a várba.

Az utolsó rabok között volt egy nő is, Lauli Erzsébet, akit a várból Veszprémbe vittek börtönbe. Az asszony sokat civakodott férjével. Végre arra vetemedett, hogy az urának étket adott s az biz meg is halt. Hogy a gyanut eloszlassa, kieszelte, hogy felgyújtja a házat. Felravatalozta a halottat, majd estére kelve szalmát hordott a ravatalra s azt meggyújtotta. A láng bevilágította az udvart, a szomszédok észrevették s eloltották a tüzet. Leuli Erzsébetnek közben nyoma veszett. Napokig bolyongott félőrülten a csepeli romtemplom sűrűjében, míg elfogták. Az uriszék örök rabságra ítélte. Egy ideig a várban raboskodott, majd Veszprémbe került.”

Másutt az alábbiakat jegyezte fel Németh Gábor: Az 1930-as években egy 86 éves öreg kőműves, Schmied József mesélt az alábbiakat.

Mint kőműves inas mesterével Hoffmannal járta Zalát, Somogyot. Sok história megesett vele. 18 éves korában Öszödön dolgozott. Egy ízben a szántódi révnél maradt éjszakára a révcárdában. Álmából felriadva egy embert látott az ivóban fel-alá járkálni: Tobak Jánost, a híres betyárt. Valami titkos ajtón egymásután jöttek társai is. Mikor a „fecske kölyköt” (kőműves inas) észrevették, megvendégelték, etették, itatták.

Egy alkalommal ugyancsak Somogyból jött hazafelé. Társa elmaradt tőle. Egyszer csak lóháton szembejött vele a pandúr biztos. A dülőlútról meg egy szürös ember közelített, kapával a vállán. „Hé! Atyafi! Nem láttál erre szegénylegényt?” — kérdi tőle a biztos. „Nem én!” feleli. „Pedig Tobak Jánost magam viszem a bitófára!” Erre a szürös ember subája alól pisztolyt ránt — Tobak volt — és a biztos holtan fordult le lováról. (1856.)

Közismert betyárok voltak Szentgál környékén Oroszlán Pali, Renkó József, Szántó Laci. Ezekről is megemlékezik a nagyvázsonyi Historia Domus.

„Oroszlán Pali, meg Szántó Laci, híres szentgáli betyárok hírül vették, hogy a mernyei (Somogy megye) plébános jó vásárt csinált, 400 Ft-ot kapott két szép ökörért, egyébként is gazdag ember volt, kamatra adogatott ki pénzeket. Renkó József, a banda feje elhatározta, hogy ők is meglátogatják. Estefelé értek a falu alá. Akkor hajtott hazafelé Józsi bojtár „Te Józsi! Hol a bürü?” kérdezték a betyárok. Józsi megismerte őket, mert valamikor Szentgálon szolgált. Botjával mutatott a híd felé. „Aztán: se láttál, se hallottál!”

Az éjszaka leple alatt a papot kirabolták, az adóleveleket elégették. (Végh Sándor volt a plébános. Káplánja, Csontos Károly elbeszélése szerint csendőr ruhában jöttek a betyárok. Mikor a harangokat félreverték, Heilig János bíró benézett az ablakon, de megnyugodott, amikor a csendőröket látta. Tőke József dékán vette észre a rablókat, a nép összefutott. Csontos káplán az intézőnél volt, visszafutott puskáért s a pajta felé menekülő betyárookra lőtt. Azok visszalöttek s egy embert megsebesítettek.)

Nem sokkal később a Bakonyban elfogták a bandát és a pénz nagy része is megkerült. A szentgáli „Kanál” csárdában iddógált a négy szegénylegény. Mária, a csárdás leánya rétest nyújtott nekik, vele incselkedtek, mikor Süveg Peti bojtár újságolja, hogy Úrkúton egy tucat pandúr keresi őket. Renkó társaival felkerekedik Úrkút felé. Márinak visszaszólnak, hogy a kisbükkebe vigye a rétest, ha megsül. Renkó tarisznyájában 12 kés, egy fél kenyér s 16 erszény. Szántó Lacinál 12 erszény. Renkónál bankó is volt a 80 forint ezüst mellett 4 tallér és 75 revolver golyó, puskapor, 32 db 16-os golyó és hüvely. Csakhamar beértek a bodzásba s egyre közelítették a pandúrokat. Mikor már csak 50 méterre lehettek, Gácsé őrmester kilépett a fedezékből. Renkó lő, de hibáz. Az őrmester lövése azonban célba talál s a bandavezér holtan bukik a földre. A tizenkét pandúr futva közelített s csakhamar Szántó Laci is halálos találat érte.

Oroszlán Pali azonban megbújt fedezékében, míg a pandúrok túl nem futottak bűvőhelyén. Ekkor futva menekült Úrkút felé. A lövöldözésre felzendült falu körülveszi a menekülő betyárt, Stelczer erdész fegyvert fog rá, mire megadja magát. A gyári irodába kísérték és ott őrizték másnapig, amikor megérkezett a kapitány. Ez emberségesen beszélt vele, mire Pali elmondta, hogy Renkó megeskette őket, hogy egymást nem hagyják el. De arra is, hogy embert nem ölnek. Egyik társuk, Marton Ferkó lelőtt egy erdő kerület, azért elszökött tőlük, mert félt, hogy Renkó őt is agyonlövi. De a mernyei rablásnál még velük volt.

A halott betyárokat Úrkúton temették el.

Amikor a néhai bakonyi betyárok és szegénylegények érdekes történeteit előássuk a porosodó aktákból, felelevenednek előttünk a múlt század pásztorélete. Ma már lefoszlott alakjukról a hamis romantika, amit egykor a vásári ponyva-irodalom szőtt köréjük. Az itt közölt vázlatos adatokból is kitűnik, hogy nagyobb részük bizony dologkerülő, csavargó, mulatozó tolvaj volt, akik a könnyű pénzszerzés mesterségét látták a betyárkodásban.

De életük, a róluk fennmaradt hagyomány, feljegyzés és peres irat mégis csak érdekes emléke a letűnt századnak.

Horváth József

JEGYZETEK

¹ Varga Endre: Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek (Budapest, 1958).

² Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Dunántúlon, a XVIII—XIX. században. (1961) 101.

³ Varga i. m.

⁴ Németh Gábor: Adatok Nagy-Vázsony történetéből. (Veszprém, 1901).

⁵ Uo. 7.

⁶ Uo. 108.

Volkkundlich und ortshistorisch gekennzeichnete Angaben aus dem Aktenmaterial des Patrimonialgerichts von Nagyvázsony

Ein wesentlicher Faktor der Gesellschaftsordnung war in den vergangenen Jahrhunderten die von der Grundherrschaft ausgeübte Patrimonialgerichtsbarkeit. Mehr als ein halbes Jahrtausend — bis 1848 — begleitete diese Art von Jurisdiktion das schwere Schicksal der ungarischen Bauernschaft.

Die Erforschung der durch die Patrimonialgerichte ausgeübten Jurisdiktion vermag unsere Kenntnisse von der Geschichte dieser Zeiten mit zahlreichen, wichtigen Daten bereichern. Auch diese kurzgefaßte Studie soll diesem Zweck dienen.

Nagyvázsony war das Patrimonium von Pál Kinizsi, eines hervorragenden Heerführers im XV. Jahrhundert und gelangte in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts in den Besitz einer standesherrlichen Familie, derer von Zichy.

Leider ist das Schriftenmaterial des zuständigen Patrimonialgerichts im Laufe der Zeit zum größeren Teil verstreut worden. Nur ein Bruchteil gelangte später in das Diözesan- bzw. Komitatsarchiv von Veszprém. In jüngster Zeit wurde das gesamte Schriftenmaterial dem Komitatsarchiv zur Obhut übergeben.

Die in Frage kommenden Prozeßschriften umfassen den

Zeitraum zwischen 1790 und 1850. In dieser Abhandlung befassen wir uns nur mit jenen, die die Rechtsprechung in Sachen von Landstreichern und Hirten betreffen. Wir erzählen über interessantere Begebenheiten in Zusammenhang mit dem gutsherrlichen Kerker, dem auch heute noch bestehenden Burgfried, aus dem die verurteilten Übeltäter recht oft und auch ohne größere Schwierigkeiten entkommen konnten, manchmal sogar mit Hilfe des Profosses oder seiner Frau.

Die Studie soll auch die falsche Betyárenromantik ins rechte Licht rücken. Es soll eben darauf hingewiesen werden, daß die damaligen Landstreicher keinesfalls Heldengestalten aus den Reihen des einfachen Volkes gewesen sind, die darauf ausgingen, die Begüterten zu strafen und die Armen zu belohnen, wie es auch heute noch in manchem oberflächlich geschriebenen Zeitungsartikel heißt, sondern es war in den meisten Fällen arbeitsscheues, diebisches, böswilliges und haltloses Gesindel.

Mit der Wiedergabe des Nachlaßinventars eines von solchen Betyáren hingemordeten Wirte-Ehepaars wollten wir die Einrichtung eines zeitgenössischen Dorfhauses schildern.

József Horváth

Données relatives à la démographie et à l'histoire régionale, trouvées dans les fonds de la justice seigneuriale de Nagyvázsony

La justice foncière, la juridiction seigneuriale étaient un des facteurs importants de l'ordre des siècles passés. Plus de cinq cents ans durant, jusqu'en 1848, cette institution aggravait le dur destin de la paysannerie hongroise.

L'examen de l'activité des justices seigneuriales pourrait fournir beaucoup de données importantes, et contribuerait ainsi à la meilleure connaissance de ces époques. C'est dans ce but que nous publions cette petite étude.

Nagyvázsony, demeure ancestrale de Pál Kinizsi, grand capitaine du XVe siècle, passe aux mains de la famille Zichy, dans la deuxième moitié du XVIIe siècle.

Malheureusement, la majeure partie des documents de leur juridiction seigneuriale a disparu. Seulement un fragment des pièces est passé en partie aux archives de l'évêché de Veszprém, en partie aux archives du département de Veszprém. Actuellement tous les matériaux se retrouvent aux archives départementales.

Les actes de procédure embrassent l'époque qui va des années 1790 aux années 1850. Dans cette étude nous nous

occupons seulement de documents qui relatent les faits et gestes des bandits et des bergers et pâtres de cette époque. Nous présentons les histoires intéressantes du cachot seigneurial — installé dans la tour debout même aujourd'hui — d'où les prisonniers s'évadaient assez souvent et assez facilement, secondés précisément par le geôlier ou la geôlière.

En même temps, cette étude voudrait rétablir les faits dans leur exactitude, en démontrant la fausseté du romanesque qui enveloppe les figures des bandits: ces hommes n'étaient pas des héros populaires punissant les riches et protégeant les pauvres gens, — comme ils sont présentés même aujourd'hui dans quelques articles superficiels de journal — mais le plus souvent ils étaient voleurs, fainéants, turbulents — donc brigands ordinaires.

En publiant l'inventaire de succession d'un couple d'aubergistes, assassiné par des brigands, nous voulions faire connaître l'aménagement d'une maison de campagne à cette époque.

József Horváth

Материалы этнографического и исторического характера из архива надважоньского земского суда

Важным фактором общественного порядка минувших веков был земский суд. Институт этот на протяжении пяти веков вплоть до 1848 года сопровождал венгерское крестьянство в его нелегкой судьбе.

Исследование архивов отдельных судов дает нам обширный материал для более полного изучения жизни прошлого. Эту цель преследует и настоящая статья.

Надважонь был семейной вотчиной прославленного полководца XV века Пала Кинижи; в XVII веке он перешел во владение семьи Зичи.

К сожалению, большая часть судебных архивов расеялась. Сохранилась лишь небольшая часть, которая хранится частью в архиве веспремского епископства, частью — в веспремском комитатском архиве. Все материалы, которые удастся обнаружить позже, сдаются в веспремский комитатский архив.

Судебные архивы охватывают период между 1790—

1850 годами. В данной статье приводятся только материалы, касающиеся судьбы разбойников и пастухов. Приводится интересная история господской темницы, помещавшейся в сохранившейся и поныне крепостной башне, откуда довольно часто и довольно легко совершались побеги не без содействия тюремного надзирателя или его жены.

Настоящая статья стремится развенчать и фальшивую «разбойничью романтику», доказывая, что разбойники на самом деле не были народными героями, карающими богачей и вознаграждающими бедняков, — как это и рисуют бесчисленные газетные и другие статьи, — но состояли в подавляющем большинстве случаев из бездельников, воров и всяких других подонков общества.

Статья приводит описание оборудования крестьянского жилища на основе извлеченного из архива списка имущества убитой разбойниками крестьянской семьи.

Йозеф Хорват

A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék népének életére és településére

Holub József emlékének

A bájos balatoni táj mediterrán-jellegű arculata¹ elképzelhetetlen a dombtelejtők szőlőrendjei és messze fehérlő hegyi hajlékok nélkül, melyek kis kápolna körül csoportosulnak itt-ott. A kápolnák melletti öreg sírok régi szőlősgazdák, szőlőmunkások emlékét őrzik. A szőlő azonban több a balatoni tájban, mint egyszerű tájalkotó tényező.

Több, hiszen műveléséből történeti, településtörténeti, jogi, gazdasági hatások fakadtak és részben adódnak ma is. Dolgozatunk ezeket a kérdéseket kívánja vizsgálni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kialakult kép nem jelent balatoni sajátosságot, pontos párhuzamban áll más országrészek, sőt Európa fejlődésével.^{1a} Helyismeretünk mellett a feldolgozandó adatok tömege kényszerített bennünket arra, hogy mondani valónkat a balatoni tájra szűkítve adjuk elő. A fejlődés párhuzamossága lehetővé teszi viszont, hogy egyes esetekben a helyi bizonyító anyag hiányában távolabbi vidékek anyagával is foglalkozzunk.

A vizsgált terület kiválasztását indokolta az is, hogy a régészet, régészeti növénytan (archaeobotanika) segítségével pontosan ezen a területen jutottunk a néprajzkutatók, elsősorban Vajkai Aurél által már felvetett kérdés bizonyításához, hogy itt Keszthely környékén a szőlő- és gyümölcsstermesztés római kori agrotechnikát közvetít a népvándorlások idején a magyar honfoglalókhöz.² Az újabb kutatás bizonyította már, hogy a magyar honfoglalók keletről hozott ismereteinek tárházában otthonos volt a szőlő- és gyümölcsstermesztés is.³ Korábbi kutatásunk szívesen magyarázta a honfoglalást követő hazai szőlőművelést az itt talált szlávtság hatásával.⁴ A mondottak után a balatoni szőlőkultúra gyökereit egyrészt továbbélő római, másrészt saját, magyar termelési gyakorlattal kapcsolhatjuk össze. Feltételezzük, hogy a kutatás kiterjesztése ugyanezt a képet eredményezi majd dunántúli viszonylatban is.

Nem tagadhatjuk, de nem is kívánjuk tagadni, hogy a nyugati telepések⁵ révén, meg a szomszédos balkáni területek hatására⁶ gazdagodott, színesedett szőlőkultúránk. A hatások elkülönítése, körülhatárolása, ma meglehetősen nehéz és kockázatos még. Erre a későbbiekben kitérünk majd.

Meg kell említenünk, hogy Zala megye kitűnő történésszének, Holub Józsefnek munkássága a szőlőművelés történetének előzményei terén is⁷ alapvető. Ered-

ményei, bár csak 1526-ig vizsgálta a kérdést, nagy segítséget jelentenek mondanivalónk összegezéséhez. Kedves témája folytatását emlékének szántuk.

A rendelkezésre álló gyér adatanyag alapján azt látjuk, hogy az Árpád-korban a szőlő nem húzódott még fel minden esetben a Balatont koszorúzó dombokra, a tó partján, parti homokon, mélyebb fekvésű ligetekben is találunk szőlőket. Ez az érdekes jelenség nem értékelhető még. Lehet, hogy a honfoglalás idejének melegebb klímájával függ össze a kérdés, amikor a Balaton vízállása a mainál több méterrel mélyebb szinten települést engedett meg,⁸ de lehet, hogy a honfoglalást megelőző vízparti téli szállásokkal kapcsolatos szőlőművelés⁹ emlékét őrzik ezek az adatok.

A római szőlőműveléssel kapcsolatos adataink azt mutatják, hogy a magasszintű római agrotechnika jól ismerte a dombtelejtők kedvezőbb mikroklímáját. A csopaki Kőkoporsódomb római pincéje¹⁰ a kékkúti dombtelejtő nagy villájának szőlőleletei,¹¹ a Mons Aureus szőlőtelepítéssel kapcsolatos feliratai,¹² a Mons Alma szőlőtelepítése,¹³ az aquincumi présleletek¹⁴ egyaránt ezt mutatják. Olyan esetekben, ahol nem állt megfelelő dombtelejtő a szőlőkultúra rendelkezésére, természetesen a rómaiak is alkalmazták a síkföldi művelést. A táci római kori bennszülött lakóházban talált szőlőmagvakra gondolunk itt.¹⁵ Ilyen kényszerítő körülmény azonban a mi balatoni tájunk esetében nem állott elő, így az alább szóba kerülő mélyfekvésű szőlőművelést római örökségnek semmiképpen sem tekinthetjük.

A tudomány mai állása szerint a „völgyes, mély fekvések szőlőtermesztésre kevésbé alkalmasak, mert rendszerint hidegek és a késő tavaszi és kora őszi fagyoktól gyakran sújtottak” — írja Hegedüs Ábel, Kozma Pál és Németh Márton,¹⁶ sőt hozzáteszik: „a szőlő a páras környezetet nem kedveli”. Balatonvidékünk esetében a rómaiak nyilván gyakorlatból tanulták meg ezt a kellemetlen igazságot.

A mondottakból adódóan, a mediterraneum szőlőfajtáival, tehát a római örökséggel szemben feltételezzük azt is, hogy honfoglalóink olyan keleti fajtákat hoztak magukkal, melyek kevésbé voltak kényesek és kedvezőtlenebb körülményeket is elviseltek.

Nézzük ezek után azokat az érdekes és értékes adatokat, melyekből a fenti következtetések adódtak. A XIII. század elején Turul comes a tapolcai egyház és a patak között 7 szőlőt és 2 malmot foglalt el.¹⁷ A tapolcai középkori egyház a mai

plébániatemplommal azonosítható,¹⁸ a patak a Malomtó lefolyása. Az említett szőlők az egykori Balaton tőzegének peremén, a berek szigetein kereshetők ezek szerint. Soó Rezső szerint¹⁹ a bortermező szőlő (*Vitis vinifera* L. = *Vinifera* L. ssp. *sativa* D. C. Hegi et Beger) „meleg, üde, vagy középszáraz, laza, tápanyagban gazdag, nem túl meszes, gyengén savanyú — semleges humuszos törmelék — vályog-, lösz-, homoktalajon” tenyészik. A Balaton pereme, a berek kiemelkedő háta megfelelnek a szőlő ökológiai igényének, tőzegre azonban nem gondolhatunk már. Szárberényben, a mai Vörösberényben a veszprémi apácának volt egyebek mellett 1328-ban 63 hold berkük, vagy ligetük (nemora) is, amely azelőtt szőlő volt.²⁰ Rendesen 1380-ban szőlőt, telket és káposztás-keretet említenek a Balaton partján.²¹ Szepezden 1288-ban 14 balatonparti szőlőt adtak el.²² Maristella asszony a hat kapás Nagyszőlő (Nogscelev) nevű szőlőjét Alsóörsön Örsi Ambrus fiának adta el. A szőlő a Balatontól „ad via magnam” terjedt. A vevő 1272-ben Imurad fiainak adta tovább ezt a szőlőt.²³ Hosszú ideig élt szőlő ezen a területen, mert 1513-ban Köveskáli Kristófné Káloz Prisca Alsóörsön, a „via publica” melletti szőlőjét adta el Borhi Balázs veszprémi kanonoknak.²⁴

1277-ben Csupakon a Balaton felé vezető út menti szőlő cseréjéről hallunk.²⁵ A mai Csupak Balatonkövesddel egyesült. A település északi része volt a középkori Csupak, honnét kanyargós út halad délnek, a Balaton felé. Az út mentén települt Balatonkövesd templomromja szerint a középkorban is élt.²⁶ A két falu közti meglehetősen sík területen kereshetjük az említett szőlőt.

1411-ben, amikor a tihanyi apátság és az arácsi nemesek elhatározták birtokaikat, az apátság 52 szőlőt kapott a füredi—arácsi út mellett.²⁷ A szőlők végénél patak ömlött a Balatonba.²⁸ 1526-ban Tandallo János tihanyi apát és konventje az arácsi Balatonparton, az Arács-fővény (Archfövény) nevű részen egy szőlőt adott el.²⁹ Nagyon valószínű, hogy az 1411-ben említett szőlők területéből történt az eladás. 1470-ben a veszprémi káptalan a merenyei, garabonci és újlaki jobbágynak egy berek irtását engedte meg szőlőtelepítés céljára.³⁰

Néha csak a határnév utal arra, hogy vizenyős, alacsony fekvésű helyen is élt valaha szőlő. Vázsony Mindenszentek tiszteletére avatott egyháza 1425-ben rossz állapotban volt, ezért Benedek plébános eladta a pécselyi Nádasd nevű részen levő szőlőt, hogy árából a templomot megjavíthassa.³¹ Balatonfüred határában állt a török korban elpusztult Kék falu, melynek területén Szócs Márton fia Tamás 1494-ben elzálogosította az Eresztvényaljában levő szőlőjének jövedelmét.³² Akaliban a „Kismocsári szőlők” határnév³³ ismert ma is.

A XI—XIII. század tarka szolganépei között külön csoportot képeztek a szőlőművesek és vincellérek (vinitores, vinicultores), akik a szőlőhöz tartoztak, azzal adták, vagy ajándékozták őket.³⁴ 1259-ben V. István Csapó fia Andrásnak adományozta Páh földjét, ahol olyan várszolgák laktak, kiknek a cserzővargaság, tímárság, továbbá szántás és vincellérmunka (vinitores) volt a mestersége.³⁵ Egy szőlőhöz rendszeren egy szőlőműves tartozott. Így területünkre vonatkozó első okleveles említésben, I. István 1002-ben, vagy közvetlen előtte kiadott görög nyelvű oklevélben³⁶ azt találjuk, hogy Palóznakon egy szőlőművest kapott a veszprémi kolostor azzal a szőlővel egyetemben, amit a szőlőműves megművelt.³⁷ Kálmán király 1109-i megújításában is azt találjuk leírva,³⁸ hogy „in villa Palosnic habet abbatissa unum vinitorem cum vinea sua”. Az Atyus nembeli Bánd comes 1117-ben Pécselyen, Válluson, Szöllösön, két-két, Kövesden három, Magyar-ot, Almádon hat szőlőt adományozott az almádi monostornak s mindenütt ugyanannyi vincellért is.³⁹ Folkmar comes 1181-ben Henyén, a mai Balatonhenyén hat szőlőt és öt vincellért adományozott a bakonybéli apátságnak.⁴⁰ Az Albeus-féle összeírás szerint Endréden, a mai Balatonendréden két szőlője és két vincellérje volt a pannonhalmi apátságnak.⁴¹

A királyi és királynéi birtokok szőlővel foglalkozó szolganépeit „vinitores”-nek nevezik az oklevelek. Nevük arra utal, hogy bizonyos bormennyiséget szolgáltattak.⁴² Ezeket a vinidatores-eket is a szőlővel adományozták egyébként.⁴³ Az egyházi és világi nagybirtokokkal kapcsolatban említett

„vinitores” és „vinicultores” nevű szolgák is bizonyos bormennyiséget adtak évente uruknak. Joachim vitéz 1199-ben egész vagyonát feleségére, annak halála után a Szent Mihály egyházra hagyta. Adományai közt szerepelt a Kozmadamján nevű föld egy szőlővel, továbbá Kálon egy vincellér a szabad feleségével és fiaival, az általuk művelt négy szőlővel. Kálon még két háznép torlót is hagyott Joachim egy-egy szőlővel, akik évente 80 köből bort szolgáltattak azoknak a lörinteiknek, akik a tort rendezték.⁴⁴ 1221-ben Kál és Ambrus egyebek mellett két szolgát adott azonos szőlőkkel egyetemben, melyeket kezeltek a pannonhalmi egyháznak Szöllösön, Báronyos táján, azzal, hogy évente 1 tunella bort szolgáltassanak be.⁴⁵ 1227-ben Sal comes nyolc családét ajándékozta a Nyivegyölgyben a veszprémi káptalannak, akik 20—20 köből bort tartoztak adni évente.⁴⁶

Erdélyi László a „tunella”-t 74 liternek veszi⁴⁷ és olyan köbölre gondol, amely 3 pintet tartalmaz.⁴⁸ Különböző helyeken, különböző időben más és más űrtartalmú a köből.⁴⁹ Ha a 8,48 literes budai köbölre gondolunk,⁵⁰ akkor 20 köből 169,6 liternek felel meg. Egy-egy káli torló család ennek kétszeresét adta a fentiek szerint. A borszolgáltatás eltérő tehát, nem tudjuk azonban azt, hogy azonosak voltak-e az összehasonlított szőlőterületek.

Az adatok hallgatnak arról, hogy a szőlővel foglalkozó vinitores-ek, vinicultores-ek, vagy vinidatores-ek növelték volna a kezelésükben levő szőlőterületet. Mint említettük, a megművelt szőlő után bizonyos bormennyiséggel szolgáltattak ezek uruknak, a terület gyarapítása számukra is kedvező lett volna. Folkmar comes említett adományában 1181-ben, hat szőlőről és csak öt vincellérről hallunk. A tihanyi apátság 1243-ban Arácson egyebek mellett kilenc szőlőt és három vincellért is vásárolt.⁵¹ Sok példát tudnánk még említeni arra, hogy a szőlők száma nagyobb, mint a vincelléréké. Ebből azonban nem szabad egyértelműen a szőlőterület növelésére gondolnunk, hiszen olyan adatunk is van, hogy a szőlőművesek elsöktek. 1301-ben a bakonybéli apátság felsőörsi szőlőművesei Marc fia István zaklatásai miatt elhagyták a vidéket.⁵²

A Balaton partján Alsóörsről Hegymagasig királyi udvarnokok laktak az Árpád-korban.⁵³ Ezek szőlőt is műveltek és van adatunk arra is, hogy gyarapították szőlőiket. Ypolth fia Albert 1225-ben dörgicsei birtokaiból egyebek mellett három szőlőt és a hozzájuk tartozó négy embert adott el a dörgicsei népeknek.⁵⁴ A keszi udvarnokok 1255-ben a Csobáncon szőlőt telepítettek és emiatt összeütözésük támadt a diszeli nemesekkel, akik az ítélet szerint eddigi szőlőiket megtarthatták, újabb szőlőt azonban nem telepíthettek ott.⁵⁵

Ismeretes, hogy a szőlő minden más gazdasági üzemenél magasabb jövedelmet biztosít.⁵⁶ Erre a későbbiekben adatokkal térünk még vissza. Az alkalmas szőlőterületek iránt már az Árpád-korban érdeklődött a városi polgárság. A földesúrnak vagy nem volt pénze, vagy maga nem akart vesződni a szőlő kezelésével, így szívesen vette ezt az érdeklődést. Sopron és Körmöcbánya viszonylag könnyűszerrel vásárolta össze a környező kisebb nemesi birtokokat, azok a városok azonban, melyek nagybirtokos nemesek, vagy egyházi dominiumok közelében települtek, nem terjeszkedhettek ilyen szabadon. Ilyen esetben a városok bérlettel segítettek magukon.⁵⁷ Tamás tihanyi apát 1289-ben úrkúti alkalmas földjeit évi 880 dénárért 23 esztergomi lakosnak szőlőtelepítésre adta bérbe úgy, hogy az újonnan telepített szőlő után csak 5 év múlva kezdődik a fizetés.⁵⁸

A XIV. században, az egységes jobbágyság kialakulása⁵⁹ idején, a terjedelmes erdőterületek lehetővé tették az irtás-földek (terra extirpatitia, extirpatura) szabad foglalását.⁶⁰ „Az irtvány általában az a föld volt, amelyet a jobbágy a földesúr birtokán erdőként, bozótosként, gazos gyepeként felfogott s a maga munkájával, az erdő, bozót, és gaz kiirtásával és az irtott föld szántás-vetés alá helyezésével, tehát jelentékeny termővé. Az ilyen földterület az irtás előtti mezőgazdasági szempontból nem gyümölcsöző, annál inkább értékelni kellett tehát a jobbágy ráfordított munkáját” mondja Szabó István.^{60a} Az emberi szorgalommal termővé tett irtások magánbirtoklásáról tanúskodó személynévvel összetett határ-rész-név⁶¹ szép számban ismert a Balaton vidékéről is.⁶²

Ezzel párhuzamosan a szőlőkultúra nagyarányú kiszélesedése figyelhető meg. Az írtás módja és munkaeszközei ismertek.⁶³ A kis számú, paraszti kézen levő igaerő és az ekés földművelés munkaeszközeinek költséges volta természetesen nagyon megszorította a jobbágyok földszerzési törekvéseit.⁶⁴ A jobbágyok terjeszkedési tendenciája olyan művelési ágak felé irányult vidékünkön elsősorban, ahol különösebb termelési feltételek nélkül, csupán emberi szorgalomra és termelési tapasztalatra támaszkodva eredményeket érhetett el. A gátoló tényezők a szőlő és az írtással művelésbe fogott rét esetében kapcsolódtak ki legjobban. Az utóbbit csak említjük, vizsgálata érdektelen most számunkra.

A földterület tulajdonjoga, ahol az írtás történt, természetesen a földesúr maradt.⁶⁵ A földterület tulajdonjogaival (dominium directum) rendelkező földesurak több körülmény gátolta, hogy maga irtasson erdőt, bozótost, telepíttessen és tartson fenn szőlőt. Nem lényegtelen ebben a kérdéscsoportban, hogy a szőlőtermesztés robotmunka mellett nem járt haszonnal.⁶⁶ Eleinte arra sem volt szükség, hogy a jobbágy engedélyt kérjen földesurától valamely terület írtásához, hiszen volt föld bőven. Csak a XVII. méginkább a XVIII. században kezdték arra kötelezni a jobbágyokat, hogy írtás előtt a földesúr, vagy tisztje engedélyt kikérjen.⁶⁶ Az írtással szerzett jobbágyi szántóterületeket és réteket a földesurak általában igyekeztek visszaszerezni. Werbőczy Hármaskönyve és az 1625. évi 58. tc. értelmében ennek nem is volt jogi akadály. Ezzel kapcsolatban Mária Terézia királynő úrbírándóságáig, mely a kérdést országosan egységesen oldotta meg, vidékenként különböző eljárás alakult ki, amit Szabó István részletez.⁶⁷ A Festicus uradalom 1768. évi keszthelyi urbáriumának 2. pont 2. §-a szerint: „Ha⁶⁸ a jobbágyoknak valamely írtásai vannak, azokat a földes úr tőlük el ne vehesse, vagyis házhely után való földek közé ne számlálhassa különben, hanem ha azokban tett munkájukat a vármegye által előbb igazságosan megbecsülteti, és az szerént találandó árát azoknak kész pénzül meg adja”. Úgy látszik, régi tendencia ez, hiszen az 1267. évi pápai bulla már a tihanyi apátság „sok költséggel művelt írtásföldjeiről” beszél.⁶⁹

A jobbágyi telki állományán kívüli mezőgazdasági területek megszerzésére irányuló földesúri törekvés a szőlőre nem terjedt ki. Amíg a szántóterület növelése érdekében a földesúr néha robotmunkával is irtatott,⁷⁰ a szőlőnél nem tapasztaljuk ezt. A földesúr jó néven vette, sőt különböző intézkedésekkel ezzel is segítette az írtást, szőlőtelepítést és fenntartást, hiszen előz egy értéktelen, vagy alacsony terméshozamú területre jövedelmezőbb művelési ág számára is alkalmas lett.⁷¹

Tamás tihanyi apát 1289-ben Úrkúton alkalmas földjeit szőlőtelepítésre adta bárbe 23 esztergomi lakosnak évi összesen 880 dénárért úgy, hogy az újonnan telepített szőlő után csak 5 év múlva kezdődik a fizetés.⁷²

Órsi Mihály fia Miklós és Órsi Miske fia Pál a veszprémi káptalan előtt bevallják, hogy 1350-ben az órsi Szemerceshegyen egész a „Borzlyukig” terjedő földjüket szőlővel való beültetésre engedik át. Úgy egyeztek meg, hogy aki szőlőt ültet, vagy ültetett 8 évig mentes mindenféle adótól. 8 év eltelte után pedig minden hold szőlőből 5 csöbör bort, 1 kappant, 2 kalácsot és 1 mérték zabot kívánnak hegyvám és ajándék címen.⁷³ György felsőórsi prépost 1347-ben Berkenyemál és Fenyőfő nevű földet a saját, a kegyúr, a veszprémi káptalan és a béli apát jobbágyainak szőlőültetésre engedte át azzal, hogy minden hold után öt csöbör bort fizetnek.^{73a} Hosszú ideig volt szőlő e területen. Az itteni szőlők használói 1650-ben a prépostság jogait nem akarták elismerni, ezért a vonatkozó okmányokat átírták.^{73b} 1641-ben Jókai Nagy János Nemespécseleyn, a káptalan birtokán bokros területet irtott és ott szőlőt kezdett művelni.⁷⁴ A veszprémi káptalan az ábrahám Vagyonvölgy nevű szőlőhegyen egy műveletlen földet 4 évi mentesség mellett Szilágyi Istvánnak és fiainak adott át 1645-ben azzal, hogy 4 év után a szokásos hegyvámot és tizedet megadják.⁷⁵ Pécselyen 1647-ben a veszprémi káptalan erdőrészt adott írtásra Bácsmezei Gergelynek, feleségének és fiainak, hogy ott szőlőt telepítsenek.⁷⁶ 1728-ban az órsi jobbágyok kérésére a pannonhalmi főapátság szőlőtelepítést engedélyezett a bársonyosi Öreghegyen. A szerződő levélben az áll, hogy megkapják az erdős dombot írtásra, melyet kiir-

tani és jófőle szőlővesszővel beültetni tartoznak. 12 évi szabadságot élveznek, 12 év után megadják a rendes kilencdedet és tizedet.⁷⁷ A tényei jobbágyok 1729-ben „jobbágy gazdaságok nagyobb előmenetelére és jövőendő leendő jobb maradásokra” azt kérték a pannonhalmi főapáttól, hogy Tényőtől keletre levő hegyen, alkalmas helyeken szőlőt telepíteni engedje. A főapát „főnt írt helyeken szőlőknek tsináltatására és építésére” átengedte.⁷⁸

1699. június 24-én kelt alábbi irat:⁷⁹ „Mi Keszthelyi Földesurak és Gondviselők adgyuk tuttokra az kiknek illik, és adjuk ezen levelünk rendiben, hogy jövének mi előnkben ugyan ezen Szala-Vármegyében levőben lakozók, mellyek az képpen neveztetnek elsöben is Farkas Istvány, Simonitz Miklós, Szabó György, Bakoss Istvány, Török János, Pálffy Istvány, Pandur Mártony, Papp Miklós, Gál György, Püspöky Szabó János Csizmadia Lukács hogy az minemű Keszthelyi Tomai Pusztán Erdő és sűrű Megyék az falu fölött napkeletrül vagyon, kivánták Szöllő hegynek nékik föl adni, hogy Szöllőket építsenek azon Földeken, melly szerént azon megmondott helyt attuk azon meg nevezett embereknek és többeknek is, hogy szabadon építhessék tizedében, úgy hogy mihelyen terem törkölöstül egy bizonyos rendeltett helyre fogatkozás nélkül tartoznak bé adni, az mint Tomai és Tetődi Helység Articulusa tartya. Hozzá tévén azt is, ha valaki közülük és utánnuk való is a mit foglalna, vagy foglalt volna erőtlen megépítésére és a szomszédásoknak kára lenne Intra revolutionem unius Anni tartozzanak az olyat másnak föl adni az alább meg irt possessor Urak avagy Gondviselőik. Ezen Hegy pedig nevezetik Farkas Hegynek és az is leszen neve, illyen képpen egyeztünk közönségesen az ide alább subscribalandók”. Az okmányt Tóty Lengyel János keszthelyi főkapitány, Pethő István és János, valamint Ebergényi László, Babócsy Ferenc megbízottai írták alá mint földesurak.

Tótvázasonyi Salamon 1735-ben egy sziklás erdőt kapott írtásra a veszprémi káptalantól Szöllősen. Az írtás után 5 évig nem kellett fizetnie.⁸⁰ Németh István 1738. október 28-án kiadott engedély szerint 8 évig nem fizetett az ábrahám írtása után.⁸¹ A tihanyi apát 1744-ben 8 esztendeig tartó szabadsággal „egy darab hegyet, erős erdőből álló szőlőföldet adott, ahogy azon szabadon építsenek és csinálhassák, senkitől háborgatásuk ne legyen”.⁸² A Hidegkúton lakó Heürsing György 1757-ben egy erdőt kapott írtásra a szőlőhegyen, ami után 3 évig nem kellett fizetnie.⁸³ A zalavári apátság 1767-ben megengedte Nagyrada és Kisrada lakóinak, hogy a Cserepúpon szőlőket ültessenek, azzal a kikötéssel, hogy az uraságnak bordézsmat adnak. A dézsma szolgáltatói kötelezettség 1778. szeptember 22-én állt be. Egy 1777. évi kimutatás szerint a Cserepúpon 148 1/2 kapás szőlő volt.⁸⁴ A piaristák 1810-ben Mernyén, Várongon és Homokon engedtek át szőlőtelepítésre földet. Az itt telepített szőlők után 5 évig nem fizettek.⁸⁵ 1802. június 17-én kelt az alábbi irat:⁸⁶

„En alább irtt Meltóságos Gróf Tolnai Festicus György Ur Ó Nagysága Keszthelyi Urodalmának Tisztartója adtam ezen Levelemnek erejével és adok ezen Keszthelyi N. Zala Vrgyében helyhezettett Urodalomhoz tartozó Tomai Promontorium mellett fekvő és Penteli nevezetű Csalit általában egy 1200 négyszögölből álló Szöllőnek való s Mltóságos Uraság által tulajdon és örökös jussal birt földet 300 négyszög ölnyi Szöllő alálával együtt Keszthelyi, Egregyi, Karmacsi, Sz. András, Páhoki és Büki Helységben lakozó embereknek az alább irtt conditioiok alatt úgy mint:

1. Hogy az felvevő gazdák a földért ugyan annak ára neve alatt semmit az Urodalmi Cassába ne fizessenek, hanem a helyett kötelesek legyenek a kivágandó fák és bokrok töveit és gyökereit kiirtani és a földet tökéletesen meg tisztítani, úgy, hogy

2. Még jövő tavasszal és következővel összel jó nemű Szöllő vesszőkkel bé plántálják éleg fellebb hat esztendőnek el forgása alatt Bort termővé tegyék és ezen munkájért ugyan ezen idő alatt minden adózástul szabadok leszenek, melly kötelezésnek ha eleget nem tesznek, és megirt idő alatt az általok fel vállolt darab földet tisztán ki nem irtának és bé nem ültetnek, hanem pusztán hagyják, vagy Szöllő termővé nem tennék, az azonnal a Meltóságos Uraság rendelése alá essen és más szorgalmasabb embereknek adattassék, a nélkül, hogy a nevezett helységbeliek valami munkáinknak megtérítését kívánhatnák.

3. Ell mulván a mai naptól fogva számlálandó hat szabad esztendő a heidkben és többi következő esztendőknben kötelesek leszenek a megnevezett Szöllös Gazdák minden nyolcadik akót avagy ittté, mellyet a Mltóságos Uraság Tisztje a szokásba vett és gyakorolt szabadsága szerént a Termés Conscripctiojokor vagy netalán azután is ki fog kostólni és ki jelelni a Mltóságos Uraság akár mellik Keszthelyi pinzjéhez béhozni, azon esdre ha az Uraság Tisztjét megcsalni és kijelöltnek helyébe rosszabb bort adni akar-nak, törvény által diktált Confiscatio fent maradván.

4. A Szöllő lábajából ki vévén azon darabkát a mellyen a Pintzjékek és házok fog feküdni, szüretkor minden négyszög öltől egy pénzt és így egy

holdtól per 1200 négyszög öl számlálva három forintot az Uradalmi Cassába tartoznak béfizetni, úgy mint azon által hogy ugy nevezett Szőlő allának a kijelölt és tözvekt földnek tsak azon része fordittassék, a mely alatsónsága miatt Szőlő termégre éppen haszontalan.

5. Ezen felül az egész hold és 1200 négyszög ölből álló Szőlőtől fognak azon napon, a melyen a Mlgos Uraság Tiszteje fogja parantsolni, egy szedőt adni és ha nem adhatna azt négy garassal... megváltani.

6. Minden Törköllöket, Seprejuket nem különben Pálinkának való fa gyümölsötök tartoznak szokásban vett részért vagy Mlgos Uraság Tisztejével, vagy Árendásával teendő Istenes alku mellett bé adni, melyet ha nem tselekednének és Gyümölsötök, Söpreiket, Törkölleiket idegen kazzánra vinnék, kötelesek lesznek három egymás után következő esztendőök alatt minden ollya Gyümölsötök, Söpröjüket és Törköllöket ingyen és minden jutalom vagy rész nélkül a Mlgos Uraság Pálinkaházához bé hordani, és ha ezen rendelkezésnek ellene tenni tapasztaltatnának, Confiscatiót nem tsak Törköllökre, Söpröjökre, és Gyümölsötükre, hanem magára a Szőlőre nézve is szenvedni.

7. Minthogy a nagy fák a Szőlőben nagy árnyéket vetnek és egyéb eránt is sok nedvesség nélkül szükölködnek s a közel levő tökéket meg öik, leg-alább terméketleneké teszik, ezért a Szilva és Őszi Baraczk fákat kivéven semmi Gyümölsöt fát sem magában a Szőlőben (hanem ha a Szőlőtől éppen távol esne) ültetni szabad nem lézen.

8. A Mlgos Uraság sem most a kiirtandó darabon hagyott fákön kívül, sem jövendőben semmi nemü Épület vagy karrónak való fát adni, köteles nem lézen, úgy hogy az építendő Pintze és Prés ház reparatiójára szükséges épület fát a szőlős gazdák a magok pénzén tartoznak megszerezni, a falakat egyéb eránt is Fölségek Királyi Parantsolatok szerént köből, Sárból vagy Válogból kellett építeni.

9. Ha valami törvényes elbötülések, vagy Uraság a Szőlőt vissza venni kívánna, azon esetre minden töke egy pénzzel és száz töke egy forintal fog számlálatni és e szerént a tökéek száma és a pintzere s a Prészázra tett munkán kívül semmi egyébre tekintet nem lézen.

10. A Szőlőket és az ottan teendő épületeket a Mlgos Földes Uraság tudta és különös engedelmé nélkül Confiscatio büntetés alatt másnak el adni szabad nem lézen.

11. Hogy a Szőlő annál jobb és hasznosabb móddal műveltsék, törvénye légyen az is, hogy ha több fiak volnának, és a szőlő egy holdnál többet nem tenne, tehát meg ne osztassék, hanem egyik fiunál maradjon, aki több férfi testvéreit egység vagy bötsü szerént ki fizetheti, úgy mindazonáltal, hogy mindenkor az első szülötnek, avagy öreggyebb testvérnek legyen jussa a kisebbik felett a többi testvérek kifizetésére, ki halván pedig a fiu aga a szőlő magva szakadás képpen Mlgos Földes Uraságra vissza szálljon.

12. Kötelesek lesznek a szőlős gazdák a Nemes Vármege által ki adott Hegybéli Articulásoknak magokat alá vetni és akár a N. Vármegeyétől, akár a Mlgos Uraságtól ez után is kiadandó és közhaszonra tzelző rendelkezéseket Confiscatio büntetés alatt Szentül megtartani."

Voltak jobb, kedvezőbb irtásterületek is, ahol éppen a munkavállaló fizetett a földesúrnak azért, hogy irtani engedte. Eperjesi György 1735-ben az ábrahám irtásért „szokott módon fizet”, ha nem fizetne, az irtást a földesúr visszaveheti.⁸⁷

Olyan esettel is találkozunk, hogy a földesúri kényszerre végzett valaki irtást. Gyulaffy László tihanyi kapitány 1560 táján Kalmár Lázár vonakodó jobbágyot egy „parrag szőlő” „megépítése” körüli vitákban félig agyonverte. A jobbágy vonakodása érthető, ugyanis a szőlő „erdővé lett”, Nemes Kozma Fenc az apát ispánjának a parancsára kezdett Füreden irtani egy csálitost 1773-ban. Megtudjuk azonban azt is, hogy a terület tulajdonjoga vitás volt és az irtás miatt puszkákkal, fejszékkel vívott szabályos háborúskodás tört ki a fűrediek és aszóföiek között.⁸⁹

Az irtáshoz kétoldali érdek fűződött a mondottak szerint. A földtulajdonos és a munkavállaló érdekeit szeretnénk a következőkben részletezni.

A bérmunkás kategória a mezőgazdaságban, mint ismeretes, a szőlővel kapcsolatban alakult ki.⁹⁰ Lehet, hogy napszámok voltak azok a szőlőmunkások, akik a szepezdí Demeter nemes özvegyének szőlőjében dolgoztak 1336-ban.⁹¹ 1439-ben Káli Éles György egy káli jobbágya 100 dénárért vállalta Szegfalusi Péter fiainak szőlőmunkáit, „átaljában”, ahogy ma mondanánk.⁹² Bérmunkával műveltetett szőlőről területünkről több adat nincs.

Holub József rámutat, hogy még a XVI. század elején is csak elvétve találkozunk a hatalmas Kanizsai és Bánfi uradalmakban allodiális szőlőkkel.⁹³ Gyulaffy László tihanyi kapitány parancsára ugyan 1560 táján a kisaludai jobbágyok se-regestől jártak Tihanyba szőlőt kapálni,⁹⁴ ez azonban a török világ harcainak rendkívüli borszükségletével kapcsolatos katonai intézkedés csak. Takáts Sándor írja:⁹⁵ „A rossz ivóvíz okozta sok betegség jámbor eleinket arra kényszerítette, hogy nyáron át forralt vizet igyanak. Ehhez azonban — igen gyakran — nehezebben juthattak, mint a borhoz, tehát bort ittak. A mint látjuk, a borivásra az egészségi szempont kényszeríthette az embereket. A régi levelek világosan megmondják ezt. Zrinyi György uram például 1575-ben a kanizsai végbeliek számára bort kért Battyhány Boldizsártól.” Bort küldjön Ked pinzre, — írja — mert az uraim az viztől mind

elbetegednek; ha jó bort tud Ke, hat pénzen jár pinti’... Ittak sokat és gyakran... Eger várában például 1594-ben 15 200 csöbör bor fogyott el!” Ugyanakkor a töröktől való félelem miatt a távoli szőlőhegyekbe nem is mertek kimenni. Így 1635-ben Pálfi János királyi ember és Sobri Márton nagyprepost az országbíró parancsára Sály Gergelyt és nejét bizonyos diszeli ingatlanokba és badacsonytomaji szőlőbe iktatták be. A szőlőbe azonban „a töröktől való félelme miatt ki nem mehettek”.⁹⁶ Egy tanúvallomás szerint az 1568-ban elpusztult Apátiban még 1595-ben is műveletlenek a földek és szőlők a töröktől való félelem miatt. Ugyanez a helyzet 1596-ban Zalaváron és Apátiban is. Ugyanekkor Förend és Rada határa is műveletlen volt már három éve az ellenségtől való rettegés folytán.^{96a}

Érthető, hogy a szőlőművelés a biztonságot jelentő várak környékén figyelhető meg jobban a XVI—XVII. században. Allodiális szőlőművelésről Tihannyal kapcsolatban szölvünk már, hasonló a zalavári Vár környékén is észlelhető.⁹⁷ A palotai Vár körül is kimutatható a szőlőművelés a török harcok idején.⁹⁸ A sümegi várbirtok jövedelmének zöme is borból állott ekkor.^{98a}

II. Ferdinánd 1628. július 2-án kelt diplomája megengedte a veszprémi káptalan visszaállítását. A püspöki és káptalani birtokokat Sennyei István püspök a kincstartól kölcsönzött 10 000 forintért váltotta vissza Zichy Pál veszprémi főkapitánytól. Tökehiány miatt a XVII. században nem volt még szó allodiális művelésről ezeken a birtokokon.⁹⁹ A zalavári apátságának sem volt anyagi ereje, hogy Bárándot allodiális felszerelje és műveltesse, ezért oda 1753-ban német telepéseket hozatott, főleg erdőirtás végett.¹⁰⁰ A XVIII. század első felében a regéci uradalomban az allodiális szőlőkől a jobbágyok bortermelemének fele sem került ki.^{100a}

A XVIII. századi gazdasági adatok között általában ritka a robotmunkával műveltetett szőlő, ami ellen a jobbágyok tiltakoztak is. A csopaki jobbágyok XVIII. századi panasza szerint¹⁰¹ a veszprémi káptalan szőlőjében robotmunkában metszettek 1 nap, kapáltak, 2 nap, kötözték 1 nap, gyomláltak 1 nap és szedtek 1 nap!¹⁰² hogy robotmunkában kell dolgozniuk az uraság szőlőjében. 1753-ban Füreden is robotmunkával művelték a jobbágyok a veszprémi káptalan szőlőjét.¹⁰³ A piarista rend híres dörgicsei szőlőgazdaságában 1870-es éveik allodiális szőlőtermesztés nem folyt.¹⁰⁴ A pannonhalmi főapátság birtokain hasonló a helyzet és csak 1878 után fordítottak különösebb gondot a szőlészetre és borászatra.¹⁰⁵ Úgy gondoljuk egyébként, hogy a jobbágyok tiltakozása a robotban végzett szőlőmunka ellen, egyik okozója az allodiális szőlőtermesztés említett jövedelmezőtlenységének.

A censuális szőlők ugyanakkor megfelelő bormennyiséget biztosítottak a földesúr számára. Jól látjuk ezt a piarista rend dörgicsei uradalmá esetében, ahol az agyaliki dézsmapincéből 1811-ben 1000 akó bort vett meg Miczki János.¹⁰⁶ 1836-ban hallunk már az alsódörgicsei dézsmapincéről is.¹⁰⁷ Ezt a két, jelentős befogadóképességű pincét 1868 után, mikor a censuális szőlők hegyvámját végre megszüntették,¹⁰⁸ és az uradalom az allodiális szőlőtermesztésre volt kénytelen áttérni, bortárolásra a gazdaság nem használta többé. A két pince a második világháborúig sértetlenül állt. Védelmükről néprajzi és gazdaságtörténeti jelentőségük folytán feltétlenül gondoskodni kellene!

A kép tehát világos. A földesúri réteg tökeszegénysége egyrésztől, az allodiális szőlők alacsony jövedelme másrésztől a magyarázata annak, hogy a földesúr megelégedett a kisebb de biztos jövedelemmel, a dominium directum elismeréseként megszabott szolgáltatásokkal. Holub szerint¹⁰⁹ ezek a szolgáltatások kétfélek. Hegyvám (cenus, terragium) mellett ajándékot (munera) is kapott a földesúr. Hegyvám címén Nagy Lajos 1351. évi törvénye óta a termés kilencedét kellett kapnia a földesúr.¹¹⁰ Szabó István úgy magyarázza Nagy Lajos kilencedtörvényét, hogy a járványok miatt meggyérült munkaerő-csábításának lehetőségét akarta a törvény kiküszöbölni azzal, hogy egységes szintre emelte a járandóságokat.¹¹¹ Az 1351:16. törvénycikkkel tulajdonképpen megszűnt a hegyvám, okleveles adatainkból azt látjuk viszont, hogy a hegyvám szedése volt a gyakoribb továbbra is. Az 1351:16. törvénycikket tehát nem vették túl szigorúan. Holub József

összeállításából¹¹² látjuk, hogy a XV—XVI. században is terméseredménytől független, előre meghatározott bormennyiséget szedtek hegyvám címén. Így 1476-ban Szőlőson, 1493-ban Kehidán és 1527-be Arácsón 7, Szeleszigeten 1487-ben 7 1/2, Kisgyűrűsön 1507-ben 7, Füreden és Kéken pedig a veszprémi püspökség urbáriuma szerint néha 6, néha 8 1/2 köből hegyvámot szedtek. Hogy ez a módszer kedvezőbb volt a szőlőbérlet számára bizonyítja, hogy a tihanyi apát 1476-ban Hidegkuti Ferencnek és fiainak kérésére, figyelembevételével szolgálataikat, Szőlőson levő szőlőjük után a kilencedet hegyvámra változtatta át.¹¹³ Gorup Ferenc novai püspök, rátóti prépost Antal János dörgicsei Ficzor nevű hegyen levő, új telepítési szőlőjét a kilenced és tized fizetése alól 1659-ben felmentti. Hegyvám helyett 1 akó vörösbort ad.¹¹⁴

Fejérvári István veszprémi püspök 1587-ben a garabonci, merenyei és újlaki jobbágyoknak, mert a töröktől sokat szenvedtek és el ne menjenek, a kilencedet elengedte.¹¹⁵ Ez az 1587-es püspöki rendelkezés olyan kezdeményezés volt, amit lassan az összes zalai káptalani és püspöki jobbágyra kiterjesztették.¹¹⁶ Amikor a káptalan és a püspökség a XVIII. század derekán a kedvezmény megszüntetésére törekedett, a törökség és a parasztság éles ellenállásával találkozott.

1760-ban a felsőörsi, alsőörsi, lovasi, paloznaki, csopaki, füredi, pécselyi, szőlősi és vászolyi jobbágyok ügyvédet fogadtak ügyük védelmezésére. Az említett községek lakói Krímon, más néven Pandur József ügyvédet bízták meg jozsefi ügyvédével. A plebeius Pandur két ízben járt Bécsben, többször Zalaegerszegen a megyegyűlésen. Ott „gyakorta lehoradták és nyilvánosan világlázítóknak nevezték”. 1760. november 15-én Kiss Pál nagyprépost szolgabíróval, esküdttel és ügyvéddel ment ki a balatoni falvakba az eset kivizsgálására. Csupakon, a plébános házában a nagyprépost „fenyegetésekkel és ijesztésekkel illette, gyalázta és megigértte, hogy megvereti; elkergette és mikor elment és Paloznokon megállt a prépost oda is katonát küldött és elkergette” a jobbágyok ügyvédjét. Perczel János szolgabíró szerint az ügyvéd „a jobbágyok közé most nem egyébert jött ki, hanem hogy az Igazságnak megvilágosítását akadályoztathassa”, ezért háborodott fel úgy a nagyprépost, hogy megveretével fenyegetett.¹¹⁷ Természetes, hogy a jobbágyság ellenállása eredménytelen maradt, a földesurak újból a kilenced megadására tudták kényszeríteni a jobbágyokat. 1761-ben már azt vizsgálja a káptalani úriszék, hogy 1760. kisasszonynap táján kik kérték fel az ügyvédet a községek védelmére?¹¹⁸

A hegyvámot kivül a szőlőbirtokosok még ajándékkal (munera) is tartoztak a földesúrnak, éppen úgy, mint a telkes jobbágyok. Ezek azonban évente háromszor adtak ajándékot, a szőlőbérlet csak egyszer.¹¹⁹ Az ajándék majdnem mindent azonos volt, kenyér, kappan és zab. 1350-ben Felső Örsön minden szőlő után két fonott kalács (torta), egy kappan és egy köből zab volt az ajándék, „mint az országban másutt is szokás”.¹²⁰ 1572-ben és 1588-ban a füredi bíró 46—46 kappant szolgáltatott be Piski István tihanyi várkapitányának a füredi és arácsi szőlők után.¹²¹ Hosszúpáh 1588. évi urbáriuma szerint minden egész szőlő után 1 kappan és 6 kenyér az ajándék.¹²² A tihanyi apátság 1671. évi urbáriuma szerint,¹²³ az ajándék minden hold szőlőtől „egy kila abrak, egy kappan és egy kalács”, „szolgáló embere és az Ur elő Nga emberin kívül”. Az ajándékot a helybeli jobbágyoknak és a földesúr szolgálatában állóknak el szokták engedni. Erre utal az urbárium kitétele is. Pálffy Mátyás pannonhalmi főpát csak különböző kedvezményekkel tudta 1641-ben visszatérésre bírni a török elől elmenekült csanaki jobbágyait. A kedvezményekhez tartozott, hogy a főpát csanaki hegyen szőlővel rendelkező más községbelieknek is elengedte az eddig fizetett ajándékot, ami 1 köből búza, 1 kappan és 1 kalács volt.¹²⁴ Vizelethy József 1728-ban tudtára adta, akiket illet, hogy kispécselyi szőlőhegyen Tobak Márton egy parlag szőlőt művel és a következő, 1729. évi szürettől kezdve egy akó hegyvámot, évente fél kila abrakot, 1 kenyert és 1 tyúkot kötelez adni.¹²⁵ A nemespécselyiek 1786-ban a „száraz dézsma” elengedését kérték, ami abrak, tyúk és kenyér volt.¹²⁶ Az ajándéknak volt tehát ilyen neve is.

A szolgáltatások viszonylag alacsony volta ellenére a censuális szőlők jövedelmeit a birtok legjelentősebb tartozékának

tekintették egyes helyeken.¹²⁷ A földesúri területen levő szőlők hegyvámjával és ajándékával a földesúr külön is rendelkezhetett, külön eladhatta, vagy elzálogosíthatta azt, viszont megtarthatta magának akkor is, ha a szőlőbirtokot elidegenítette.¹²⁸ Így 1650 körül Placid pannonhalmi főpát 50 aranyat vett kölcsön Sándor Gergelytől azzal, hogy amíg ezt a kölcsönt vissza nem fizeti, Sándor Gergely mindkét csanaki szőlője mentes lesz a hegyvámotól.¹²⁹ 1648-ban özvegy Rácz Gáspárné maga, valamint fiai nevében a diási hegyen levő három szőlőjének hegyvámját 41 magyar forintért előörkítette Bellin Ferencnek és rokonságának a veszprémi káptalan előtt.¹³⁰

Arra is van példa, hogy a földesúr a birtokán levő censuális szőlőt mentesítette a jobbágyi terhek alól. Így Bótyos István felsőörsi prépost 1699-ben egy jobbágyi szőlőt 100 forint váltásig fizetése ellenében minden teher alól mentesített és nemesi birtokká tett.¹³¹ A parasztok által szerzett nemesi javak kérdésével Varga János is foglalkozik és több balatoni nemesi jogú szőlő jobbágyi birtoklásának példáját említi a XVII. századtól.^{131a}

A földesúri jövedelmekkel kapcsolatban lényegileg utaltunk is már azokra a terhekre, amik a földesúri birtok censuális szőlőit terheltek. Ezek a terhek a földesúri számára adott hegyvám, tehát maximálisan a termés kilencedéből és ajándékból állottak. A censuális szőlőt az egyházi tized terhelte még. Az egyházi tized a legáltalánosabb és legrégebbi természetbeli adó nem Magyarországon. Kivetésének, behajtásának és elszámolásának kérdésével Ila Bálint foglalkozott részletesen.¹³² A XV. században a dézsmakötelezettség gabonára, borra, báránra, kecskére és méhre korlátozódott.¹³³ A garabonciak, újlakiak és merenyiek 1771-ben lejárta szerződését 1772-ben megújította a veszprémi káptalan. A szerződés¹³⁴ 1. pontja szerint: „Borból, gidából, rajból, báránból, gabonából tizedet adnak...”. A merenyei ispán 1780. körüli instrukciójának 4. pontja szerint:¹³⁵ „Bor, buza, kétszeres, hajdina, bárán, méhe tizedeit beszedi a plébános jelenlétében. A tizedekről készített jegyzéket a plébánossal igazoltatja, neki a sedecimast kiadja, majd a jegyzéket az uraságnak beküldi”.

A szőlő utáni szolgáltatások tehát eléggé kedvezőek. Ugyanakkor a szőlőt nem számolták a jobbágy telekállományába,¹³⁶ az állami adózás viszont szinte egészében a jobbágytelekre alapult nálunk.¹³⁷ Így a censuális szőlő birtokosa egész sor kellemetlen kötelezettségtől mentesült, ami akár a földesúr, akár az állam számára a jobbágytelekkel volt összefüggésben. Érthető, hogy a balatoni jobbágyság is igyekezett censuális szőlőt szerezni. A censuális szőlők kérdését 1848-ban nem rendezték, csupán 1868-ban került sok megváltásukra.¹³⁸ 1873-ban 50 balatoni községben 2937 szőlőbirtokos volt, kiknek kezén 11 093 hold szőlő volt. Ez 1,4 holdas átlagot ad ki. A szőlőterület meglehetősen egyenletesen volt elosztva akkor, ez azt jelenti, hogy szinte minden balatoni családnak volt szőlője.¹³⁹ A szőlő holdja 26,66 forintot jövedelmezett akkor.¹⁴⁰

A ravazdiaknak 1698-ban 2550 akó boruk termett. 28 család mindegyikére kerekén 90 akó bor jutott, ami az akkori 2 frt 50 dénár borárak mellett 225 forint átlagjövedelmet

1. táblázat

BALATONFÜRED

Sor-szám	Év	Gazdák száma	Össz. termés akóban	Termésátlag akóban (1 gazdára eső termés)
1	1796	196	3189	16,2704
2	1797	183	3012	16,4590
3	1798	192	4375	22,7864
4	1799	191	2011	10,5287
5	1800	197	2535	12,868
6	1802	199	3878	19,4878
7	1803	204	4055	19,8774
8	1804	205	2352	11,4731
9	1805	208	2902	13,9519
10	1806	208	2674	12,9557

biztosított.¹⁴¹ Ezt a magas jövedelmet nem vehetjük alapul, hiszen a török utáni viszonylag nyugodtabb idő és az akkori gyér emberanyag függvényeként fogható fel. A veszprémi káptalan tizedjegyzékeiből kiemeljük Balatonfüred,¹⁴² Csopak¹⁴³ és Kísszőlős¹⁴⁴ anyagát, melyek a szőlősgazdák számát és a terméseredményeket is adja. Ebből az a kép alakul ki, amit az említett 1873-as adatok is tükröznek.

Balatonfüredről ismert adatokat az *I. számú táblázaton* állítottuk össze.

1796 és 1806 közötti időből, összesen 10 évről vannak adataink Balatonfüredről. A szőlősgazdák számának évi átlaga 198,3 fő itt. Az évi összterméshozam átlaga 3098,3 akó. 1799-ben volt a legkisebb termés, összesen 2011 akó, ami

II. táblázat

CSOPAK

Sorszám	Év	Gazdák száma	Össz-termés akóban	Termésátlag akóban (1 gazdára eső termés)
1	1797	230	5095	22,1521
2	1798	239	3532	14,7782
3	1799	230	8369	36,3869
4	1800	228	3697	16,2149
5	1801	223	5234	23,4708
6	1802	231	6126	26,5194
7	1803	232	6100	26,2931
8	1804	233	3719	15,9613
9	1805	228	4460	19,5614
10	1806	235	4098	17,4382
11	1807	236	5228	22,1525
12	1808	237	3700	15,6118
13	1809	233	2892	12,4120
14	1810	235	2523	10,7361
15	1811	234	3455	14,7649
16	1812	235	7390	31,4468
17	1813	235	1758	6,4808
18	1814	235	811	3,4510
19	1815	237	827	3,4894
20	1816	259	1301	5,0231
21	1817	256	1781	6,9570
22	1818	257	4929	19,1789
23	1819	253	4848	18,8638
24	1820	250	3906	15,6240
25	1821	253	2386	9,4309
26	1822	253	1480	5,8498
27	1823	254	6028	23,7322
28	1824	256	4707	18,3867
29	1825	256	3941	15,3945
30	1826	259	5583	21,5559
31	1828	254	3775	14,8622
32	1829	268	6910	25,7835
33	1830	260	2505	9,6346
34	1831	250	3584	14,3360
35	1833	255	1672	6,5568
36	1834	257	5057	19,6770
37	1835	256	2624	10,2500
38	1836	261	1708	6,5660
39	1837	258	2146	8,3178
40	1838	260	2333	8,9730
41	1839	260	4278	16,4600
42	1840	248	3642	14,6854
43	1841	248	3917	15,7943
44	1842	248	5784	23,3225
34	1843	248	4467	18,0120
46	1844	248	2459	9,9153
47	1845	248	5769	23,2620
48	1846	248	3053	12,3104
49	1847	248	4931	19,8830
50	1850	248	2593	10,4516
51	1851	243	1852	7,6213
52	1852	244	1691	6,9303
53	1853	243	9366	38,5432

egy gazdára viszonyítva 10,5287 akó termést jelentett. A legnagyobb termés 1798-ban volt, amikor 4375 akó termést összesen, ami 22,7864 akó termésátlagot jelent egy gazdára viszonyítva. A 10 évi termésátlag egy gazdára viszonyítva 15,6558 akó bor.

A XV. században egy hold legalacsonyabb termését 100 köbölnek vették.¹⁴⁵ A köbölről korábban beszéltünk már, így az említett termésátlagot 848 liternek tekinthetjük. 1666-ban egy hold termését általában 5 akónak vették, megjegyzik azonban, hogy különböző a termés és nehéz belőle az átlagot megállapítani.¹⁴⁶ A bársonyosi szőlőhegy termésátlaga a XVIII. században 3/4 és 17 akó között ingadozott.¹⁴⁷

Legáltalánosabb volt a budai akó, 54,3 liternek felel meg. Valószínű azonos volt ezzel a pozsonyi akó is.¹⁴⁸ 1894-ben 56 liternek vették az akót,¹⁴⁹ ma általában 50 literben számolják már.

A veszprémi káptalan kisaludai jobbágyokkal 1780-ban kötött szerződése szerint a jobbágyoknak meg kellett munkálni a 12 kapás „Katedrális szőlőt”, aminek termése legfeljebb 24 pozsonyi akó. Tóth István garabonci jobbágy 1778-ban kelt panaszos levele szerint fél hold szőlője az elmúlt évben 25 akó bort termett.¹⁵¹ A kajári jobbágyok 1825 táján azt vallották, hogy 1 kapás szőlő általában 1 akó bort ad.¹⁵² Ugyanakkor a dél-zempléni borvidéken a XVIII. században egy 10 kapás szőlőre 10 hordó szüreti eredményt számoltak, ami 13,6 hektó eredményt jelentett.¹⁵³ Ezt az eredményt jó termés esetén a dunántúli szőlők is elérték, néha túl is szárnyalták, általában azonban alacsonyabb volt az itteni termés-eredmény. Ugyanez derül ki Csopak és Kisfalud alább szóba kerülő anyagából is.

A Csopokról ismert adatokat a *II. táblázaton* állítottuk össze.

1797 és 1853 közötti időből összesen 53 évről vannak adataink Csopokról. A szőlősgazdák számának évi átlaga 245,9 fő volt itt. Az évi összterméshozam átlaga 3881,49 akó. 1814-ben volt a legkisebb termés, összesen 811 akó. Ez egy gazdára viszonyítva 3,451 akó termést jelentett. A legnagyobb termés 1853-ban volt, amikor 9366 akó termést összesen, ami 38,5432 akó termésátlagot jelentett egy gazdára viszonyítva. Az 53 évi termésátlag 1 gazdára viszonyítva 15,895 akó bor.

Kísszőlős anyagát a *III. táblázaton* állítottuk össze.

1831 és 1853 közötti időből, összesen 20 évről vannak kísszőlősi adataink. A szőlősgazdák számának évi átlaga 191,05 fő. Az évi összterméshozam átlaga 3259,8 akó. 1836-ban volt a legkisebb termés, összesen 1370 akó, ami egy gazdára viszonyítva 6,85 akónak felel meg. A legnagyobb termés 1853-ban

III. táblázat

KISSZÖLLŐS

Sorszám	Év	Gazdák száma	Össz. termés akóban	Termésátlag akóban (1 gazdára eső termés)
1	1831	186	4413	23,7258
2	1832	188	1868	9,9361
3	1833	190	2095	11,0263
4	1834	192	5769	30,0468
5	1835	198	3996	20,1818
6	1836	200	1370	6,8500
7	1837	192	2044	10,6458
8	1838	191	2695	14,1099
9	1840	192	3688	19,2083
10	1841	199	2785	13,9949
11	1842	198	5343	26,9848
12	1843	199	2550	12,8140
13	1844	198	4078	20,5959
14	1845	187	5570	30,2717
15	1846	193	1658	8,4906
16	1847	198	2899	14,6414
17	1850	200	1789	8,9450
18	1851	171	2448	16,0701
19	1852	173	1860	10,7514
20	1853	176	6278	35,6704

volt, amikor 6278 akó termett összesen, ami 35,6704 akó átlagot jelent szőlősgazdánként. A 20 évi termésátlag egy gazdára viszonyítva évi 17,2530 akó bor volt.

Az egy gazdára eső évi átlagtermés Balatonfüred, Csupak és Kisszóllós vonatkozásában meglehetősen egyezést mutat. Balatonfüreden 15,6558 akó, Csupakon 15,895 akó, Kisszóllósön 17,2530 akó bor. Hogy ennek értékét is láthassuk, pár adatot említünk a kor erősen ingadozó bor áraiból.

1639-ben 1 akó radai, szabari bor ára 1 tallér volt.¹⁵⁴ 1698-ban Pázmádon és Ravazdon a bor akója 2 frt 50 dénár volt.¹⁵⁵ 1708. március 12-én 2 frt 65 dénárért vettek bort.¹⁵⁶ 1787-ben Pannonhalmán 1 akó bor ára 1 frt 30 kr volt.¹⁵⁷ 1808-ban Ábrahámson az újbor akója 6 frt-ért kelt, a füredi pincékből az óbor akója 8 frt-ért, egyéb szőlőhegyek újbora akóként 4 frt-ért.¹⁵⁸ Ugyanekkor Csáfordon 1808. július 3-án 1 akó bor ára 2 frt 65 kr volt.¹⁵⁹ 1812-ben Kövér János vörsei plébános feljegyzései szerint¹⁶⁰ „borbul nagyon mohó termés volt, úgy, hogy helyet sem tudtak adni a bornak, nem hogy edényt, 1813-ban és 1814-ben pedig éppen semmi nem volt, se sok, se kevés, mert fagynak mind: akkor tehát szörnyű ára volt a mit 1812-ben 15—20 garason vettek, 40—60 forintot is adták akóját és ugyan ezen szükség miatt az 1815-dik termést is el kapták, úgy, hogy a mustot 15—25 forintot is megvették”. Hasonló feljegyzéseket találunk a diási hegyközségi anyagban is. 1812-ben olyan sok bor lett, hogy a java bort akóként 1 forintért adták, adtak bort 45 kr-ért is.¹⁶¹ 1814-ben az előző évi fagy után a bor ára felment 30—35 váltó forintra, „akkor az uzsorás kereskedők örvendezve olvasták a nagy nyereséget”.¹⁶² Ugyanakkor 1815-ben merenyei és újlaki jobbágyok azt kérték az uraságtól, hogy az adósságban elvitt borukat ne 4 forintban számolja el, mert az ősszel akóként 20 forintot, a télen 15 forintot, nyáron 9—10 forintot lehet a borért kapni.¹⁶³ A merenyei tisztartó azt jelentette 1828. december 27-én a káptalannak, hogy a kanizsai piacon a gabonát keresik, de a bort nem veszi senki, pedig két olasz van ott 3 hónap óta, akik akármennyi gabonát megvesznek egyszerre.¹⁶⁴ 1835-ben a taszári borok 2 frt 30 kr-ért keltek, de 1836-ban 8 forintért is adtak el bort ott.¹⁶⁵ 1836-ban Altstettner Salamon veszprémi kereskedővel olyan szerződést kötöttek a piaristák, hogy a dörgicsi borokat 2000 akóig 8 frt-ért, azon felül 6 frt-ért veszi át.¹⁶⁶ Dörgicsén 1842-ben 1 akó bor ára 2 frt 12 kr., 1843—46-ban 1 frt 36 kr, 1847—49-ben 1 frt 48 kr, 1850-ben 2 frt, 1851-ben 3 frt volt.¹⁶⁷

A terméseredmények felsorolásánál 1848 és 1849 természetesen hiányzik. Bogyay főszolgabíró 1848. május 11-én a következő hirdetményt tette közzé:¹⁶⁸ „Községek tudtára adatik, hogy a miután e f. hó 8-án Zala Egerszegen tartott bizottmányi ülés alkalmával országgyűlése alkotott törvények ki hirdetve vannak, annak következtében minden Urbéri viszonyonnyal össze kötött adó részek Robot, füstpénz és ezeknek szoros kaptolatban állók, addig is, míg a törvények változtatásig helységeként kihirdetett fognak, nyomban s örökre meg szűntnek nyilvánítatnak”. A censuális szőlők birtokosai természetesen megszüntették a földesúri járandóságok szolgáltatását, kiderült azonban, hogy ezeknek a szőlőknek a megváltása jóval később, 1868-ban történthetett csak meg,¹⁶⁹ így a szabadságharc után újból találkozunk egyes hegyközségek terméseredményeinek földesúri összegezésével. Vannak évek, amelyek azért hiányoznak, mert valami elemi csapás érte a hegyet és nem termelt bor. Jég, vagy fagy lehetett ez, hiszen a filoxera előtti időben ez a két veszedelme volt a szőlőnek. Fagykárrol a borákkal kapcsolatban szótunk. Az 1832/36. évi VII. törvény cikk 3. §-a kimondja viszont: „Ha a hegyvám alatt levő szőlő hegyekben valamely esztendőben semmi bor sem teremne, az említett járandóság hiányát a jobbágyok s bortermesztők következő esztendei termésből tartoznak kipótolni”. Régebbi gyakorlatot iktattak törvénybe, hiszen a radai jobbágyok 1782-ben köszönetet mondtak az apátságának, hogy jégkár folytán előállt 70 akónyi dézsmatartozás egy részét elengedte.¹⁷⁰

Elemi csapás azonban a gyakorlat szerint eléggé ritkán érte és éri a szőlőt, így művelése meglehetősen állandó jellegű terméshozamot biztosít. Ezzel magyarázhatjuk, hogy talán sehol sem kerül elő annyi elrejtett pénzelet, mint éppen vidékünkön.¹⁷¹

Elásott pénzt a múltban is találtak már. 1751-ben a csopaki Csók István jobbágy azt vallotta, hogy mielőtt Veszprémben tömlöcbe vetették volna, ő is részesült abból a pénzből, amit Király Adám káptalani jobbágy a káptalan csopaki birtokán talált. Ezt a földesúrnak be kellett volna jelenteni. Most 50 forintot fizet, hogy a további büntetéstől megszabaduljon.¹⁷² 1748. április 30-án felvett kihallgatási jegyzőkönyv szerint Vízkelethy György kispécseleyi molnár vallja, hogy Tótból, Kesziből, Badacsonytomajból tizenketten ástak elrejtett kincs után gróf Zichy János birtokán, a Pusztavár közelében, egy kősziklából kifolyó víz mellett, honnét a Balaton látszik, a vártól 200 lépésnyire. A gróf az ásást megengedte, a megtalált kincs harmadát kötötte ki magának. Az ásást azonban abba hagyták, mert kiderült, hogy a jelzett rész már káptalani birtok.¹⁷³ Ezt a kincset egyébként 1941-ben pontosan ott keresték meg, kereséséhez a Balatoni Múzeum engedélyét is kérték.¹⁷⁴

A szőlő jövedelmezőségével inkább magyarázhatjuk vidékünk pénzeleteit, mint különböző hadjáratok zsoldosainak harácsolat kincseivel.¹⁷⁵ Erre példaként említjük, hogy 1635-ben Kiss István füredi jobbágy 127 forint zálogösszeget fizetett ki a tihanyi apát helyett és még 40 forintot is adott kölcsön az apátnak.¹⁷⁶ Nem véletlen, hogy a XVIII. században már 162 000 holdas Festetics birtok alapja pár hold irtáson telepített szőlő volt a XVI. században, a család akkor még polgári sorú tagjainak kezén.¹⁷⁷

A jobbágy számára, aki rendelkezett a szükséges munkakedvvel, munkaerővel és termelési tapasztalattal, előnyös volt az irtás és azon telepített szőlő fenntartása. Az irtásföldön kialakított szőlő esetében nem volna helyes a haszonbérlet megjelölés, hiszen ezt a szőlőbirtokot nemcsak használta létesítője, de elidegeníthette és átörökíthette azt.¹⁷⁸ Szabó István szerint¹⁷⁹ „majdnem nemesek módjára” élhetett vele. Szabó Werbőczy alapján arra is rámutat, hogy örökhagyás esetén a földesúr a földet, rétet, malmot „közbecsű” alapján válthatta magához, a szőlőt azonban csak megfelelő értéke ellenében. „Meg kell jegyeznünk, hogy a közbecsű csak tizedrésze volt a jószág teljes értékét képviselő örökbecsűnek” mondja.^{179a} Holub szerint¹⁸⁰ örök-haszonbérletnek, emphyteusis-nek tekinthető ez a forma.

A forma a XIII. század második felében megtalálható már. A tihanyi apát 1271-ben egy magtalanul elhalt kéki jobbágya nem egészen egy holdnyi szőlőjét a királyné egy ottani emberének adta el.¹⁸¹ 1272—1277 között keletkezett az a késői átírási ismert oklevél, amely szerint Heka nevű füredi jobbágy 2 márkáért elzálogosította „Erdye” nevű szőlőjének felét felső szomszédjának, az ugyanazon faluban lakó Pétörkének azon kikötéssel, hogy 1 évig, a szüret előtt nem válthatja vissza.¹⁸² 1307-ben a veszprémi káptalan egy ábrahám jobbágya szőlőt hagyott a kőkúti pálos kolostorra, s ehhez a káptalan beleegyezését is adta bizonyos feltételekkel.¹⁸³ 1336-ban Vilmos pannonhalmi apát úgy intézkedett, hogy rádi jobbágyai, ha el akarnak menni és tartozásaikat megfizették, amit építettek, házat, pincét, szomszédjaik becslése szerint eladhatják.¹⁸⁴ Alsóörsön Bachó Gergely eladott egy szőlőt 1404-ben Szabó Tamásnak és Csiszár Péternek, amit maga telepített a veszprémi káptalan területén. A vevők 1410-ben újabb szőlőt is vásároltak itt.¹⁸⁵ Móric fia Miklós füredi jobbágy vásárolt szőlőjét 1439-ben 2 évre zálogba vetette 7 arany forintért Essegvári Pál nemesnek. A zálogbavevő köteles volt a szőlőt nyessel, kapálással, levéltisztogatással jó karban tartani.¹⁸⁶ Köves András veszprémi püspök 1563-ban panaszt emelt Gyulaffy László ellen, mert az Herenden megvásárolta Alth László szőlőjét, ki Choron András jobbágya volt. A szőlő neve Beldiszlő, más néven László-szlő „in promonthorio Balashes apellato”.¹⁸⁷ 1633-ban Rendes Tamás szigligeti lovaskatona Ábrahám levő egy hold szőlőjét a Kékkúton lakó Péternek, Mihálynak és Borkának adta el 20 forintért.¹⁸⁸ Jókai Nagy János 1641-ben a veszprémi káptalan birtokán, bokros területen irtással létesített szőlőjét 25 forintért eladta Sapi Tamás pécselyi prédikátornak.¹⁸⁹ 1644-ben a veszprémi káptalan azon szőlőt, mit Csizmadia Benedek Ábrahám preidiumban 60 magyar forintért vásárolt a kővágóörsi Bakony Istvántól, megerősíti a földesúri jog fenntartása mellett.¹⁹⁰ Székely Ilona maga és testvérei nevében, hogy férjét Szalai

Miklóst a török fogságból kiszabadíthassa, a kispécselei Cseresnyés szőlő nevű szőlőjét, amely fél hold, 1645-ben eladta 50 forintért Petke Jánosnak, feleségének és gyermekeinek.¹⁹¹ 1647. februárban megjelent a veszprémi káptalan előtt özvegy Farkas János és Monostorapáti határában a Lakosházi dűlőben két hold szőlőt eladott 25 magyar forintért Csekő Jánosnak és gyermekeinek. A szőlő határa délen a Via Publica volt.¹⁹² Ábrahámban Fejes János irtogatott földeket és némely irtást 1 pint borért, némelyet 1 forintért adott el 1650-ben.¹⁹³ Csizmadia András kiskomáromi hajdú a Szentgyörgyvárban lakó Nagy Gergelynek adott el egy szőlőt 1660-ban, amely az alsópáhoki hegyen volt.¹⁹⁴ Ősze Ilona, Farkas János özvegye 1660-ban szőlőjét, amely a szentantalfalvai Mocsárhegyen volt, eladta Verbőczy, más néven Trombitás Mártonnak.¹⁹⁵ Egy XVII. századi adat szerint¹⁹⁶ a füredi Kis János, aki a tihanyi apát jobbágya volt, kölcsönt vett fel nemzetes Siskei Istvántól. A kölcsön biztosítékeként zálogba adta Kovácsék malmán aluli rétjét és „Czingotában való kis gyümölcsös irtását”. 1674-ben a pannonhalmi főpátság 50 tallérért eladta a csopaki „Bür szőlőt”, az alsóörsi „Docza szőlőt” a felsőörsi András kovácsnak.¹⁹⁷ Varga Mihály és Gergely káptalani jobbágycok egy szőlőnek való helyet irtotak Alsóörsön és azt 1757-ben Gelencsér Pálnak adták el.¹⁹⁸ Kandikó Ferenc kővágóörsi lakos bizonyítja 1757-ben, hogy egy darab rétet bírt a káptalani ábrahám birtokán a Balaton mellett, melyet ősei más darab szőlővel vettek, részint ők, részint maga irtással növelt, a rétet és irtásért Dóczy főbírótól 13 forintot felvett.¹⁹⁹ Árvai Sándor és felesége csopaki hegyen levő egy hold szőlőjüket présházzal, pincével, 8 akós hordóval, mert távol volt, eladták 1769-ben 135 rénes forintért a Kövesden lakó Andrásnak és feleségének, Süle Julikának.²⁰⁰ Szabó István balatonkövesdi kirurgus 1796-ban kérte a káptalant, hogy a paloznaki szőlőhegyen levő szőlőjét, amely akkor Csonka Imrénél volt, vegyék vissza, és az általa leteleendő 110 forintért neki adják át. A szőlő ősi birtoka, amelyet vándorlása idején édesapja gondatlansága miatt 110 forintért adtak el Csonka Imrénnek.²⁰¹ Jófejú János tisztartó jelentette 1831. április 24-én a káptalannak, hogy a kislaludi „Katedrális szőlőt” megbecsülte és el akarja adni. Csak egy vevő volt hajlandó 150 forintot fizetni érte, mert nagyon el volt hanyagolva. A szőlőt lánccal megmérték, 1 hold 10 öl nagynak találták. A szőlő munkája: metszés 6 nap, háromszori kapálás 18 nap, kötés és szüret 8 nap, összesen 32 nap.²⁰² 1841-ben Gelencsér Mátyás eladta a várongi hegyen levő 2 kapás szőlőjét, a két hozzávaló pincével együtt 150 forintért a piarista rendnek.²⁰³ 1842-ben a Fonóban lakó Tódor János özvegye a piaristákra hagyta a Telekihegyen levő szőlőjét.²⁰⁴

A földesúr számára a szőlősgazdák személyében beállt változás lényegtelen volt, ha járandóságait zavartalanul élvezte az új szőlősgazda esetében is. Ennek biztosítékeként a censuális szőlő használatjának személyében beállt változással kapcsolatos szerződést záradékolta, vagy külön nyilatkozatot kapott jogai biztosítása érdekében. Példákkal a fentiekben is találkoztunk már hasonló jogügyleteknél, párat említünk még. 1299-ben a tihanyi apát kikötötte, hogy a vett szőlő újbóli eladásához ki kell kérni az apátság engedélyét.²⁰⁵ 1802-ben a tótvázsonyi Salber Ferenc, Marsstein Ferenc és Szalai Mihály vállalták, hogy Oroszi Pállal elcserélt kisszöllősi szőlőjük után a tizedet minden per nélkül fizetik a káptalannak.²⁰⁶ Mernyén 1837-ben a piarista rend köt 37 jobbágygal szőlőtelepítésre szerződést. A szerződés²⁰⁷ egyik pontja szerint, ha „valaki szőlőjétől meg akarja válni, szándékát tartozik az uraságnak bejelenteni és csak annak engedélyével és helybenhagyásával adhatja el azt”.

A censuális szőlő anyagi előnyei mellett ez a jogi struktúra lehetővé tette, hogy távoli vidékek népessége is szőlőt szerezzen magának. Ezeket a távoli szőlőbirtokosokat „vidékieknek” nevezték (extranei) a helybeliekkel szemben.²⁰⁸ Soraikban jobbágyot, városi polgárt és nemes egyaránt találunk.²⁰⁹ A censuális, tehát más földesúr területén levő szőlő használata esetén a nemesek is jobbágyhoz hasonlóan kellett fizetnie a hegyvámot és ajándékot.²¹⁰ Országos hírű szőlőhegyen néha nagy vagyonú, előkelő családok is szereztek censuális szőlőt, ha másként nem lehettek ott birtokosok. „Éppen ezért a szőlőbirtok volt az a birtokfajta, melyben

legjobban kiegyenlítődték a rendi kategóriák” mondja Szabó István.^{210a}

Tamás tihanyi apát 1289-ben úrkúti alkalmas földjeit 23 esztergomi lakosnak adta bérbe szőlőtelepítés céljára.²¹¹ 1285-ben a koloni Sefrid fia György és Miklós Merenyén vettek szőlőt.²¹² 1363-ban Vászoly szőlőhegyén sok idegennek, köztük Veszprém megyeinek volt szőlője.²¹³ A XIV. században mindszei, némai, gugi, örsi nemesek és jobbágyok, győri polgárok voltak szőlőbirtokosok a szentmártoni hegyen. Hegyjog fejében a tizeden kívül metszések, kapálások és szüretkor fizetések jártak tőlük az apátságnak.²¹⁴ Telekiben 1429-ben 116 szőlő volt. A szőlőbirtokosok közül egy, György fia István fehérvári lakos nem nemes.²¹⁵ 1453-ban Barnabás veszprémi mészáros nagadta meg a bortizedet csopaki szőlője után és a káptalan tagjait is súlyos szidalmakkal illette.²¹⁶ 1475 táján Kornis Mihály segedi főesperes a felsőörsi Berkenyemálon levő, 50 forintért vett szőlőjét a veszprémi Szent Kereszt oltárnak ajándékozta.²¹⁷ Kéken 1494-ben a veszprémi Varga Mihálynak is volt szőlője az Eresztvényalján.²¹⁸ 1613-ban Ergelics Ferenc veszprémi püspök pert indított Gyulaffy Kristóf ellen, mert az Érsek Ambrus püspöki jobbágy, tapolcai lakos két badacsonyi szőlőjét elfoglalta. Az egyik szőlőt „Posyt Szeoleo aliter Hegestho” hívták, a másiknak „Lepony” volt a neve. A per 1614-ben még tartott.²¹⁹ Fábri Miklós győri kanonok 1667-ben paloznaki szőlőjét Gál Istvánnak adta el 200 császári tallérért és 25 magyar forintért.²²⁰ Vászolyon 1763-ban a szőlőhegyen vászolyiakon kívül pécselemeknek, öcsieknek, nagyvázsonyiaknak, vöröstóiaknak, kővágóörsieknek, alsó- és felsődörgicseieknek, csicsóiaknak, menceshelyieknek, padragiaknak, kisdörgicseieknek, barnagiaknak és udvariaknak volt szőlőjük.²²¹ 1770-ben Ábrahámban 20 szőlősgazdából csak 1 volt ábrahám, 5 kővágóörsi, 6 salföldi, 5 rendesi, 1 barnagi, 1 noszlói jobbágy volt.²²² 1781-ben a veszprémi káptalan kisszöllősi szőlőhegyén 27 kisszöllősi gazda mellett 86 vidékieknek volt szőlője. Az idegenek közt hidegkútiakat, tótvázsonyiakat, vámosiakat, veszprémieket, szentkirályszabadjaiakat találunk.²²³ 1783. április 9-én a bácsi szőlőhegyen halt meg Tóth István 60 éves pápai polgár.²²⁴ 1779 október 3-án, tehát szüret idején a bácsi hegyen született egy kislány, akinek szülei ugyancsak pápai polgárok voltak.²²⁵ A pápaiak úgy látszik igyekeztek a Balatonnál szőlőt szerezni, mert 1718-ban „Desertum Örvényes”-ről írta a tihanyi apátság urbárium, ²²⁶ hogy „hegyvámot a pápaiak leginkább praestálnak”.

Az eddigiek során többször esett már szó a szőlők nagyságáról. A szőlőket legtöbbször szám szerint említik az oklevelek és a szolgáltatások is szőlőnként voltak megszabva. Ebből következik, hogy a szőlők általában egyforma nagyságúak voltak. Egy szőlőt általában egy holdnyinak vettek, ennek művelésére egy embert számítottak.²²⁷ A hold nagysága vagy a föld minőségének, vagy a művelési ágnak a függvénye. Az I. osztályú szántó holdját általában 800 öllel vették, a II. osztályúét 1000-el, a III. osztályúét 1200 öllel. A szőlőt általában 800 öllel számolták, az erdőt és legelőt 1200 öllel.²²⁸ Nem voltak túlzottan következetesek ebben, mert 1836-ban Szentmiklóson és 1837-ben Mernyén 1100 öllel számítottak egy hold szőlőt.²²⁹ A kislaludi „Katedrális szőlő”-ről említettük már, hogy azt 1831-ben 1 hold és 10 ölnek mérték. 1780-ban 12 kapásnak mondták ezt a szőlőt.²³⁰ Az 1 kapás szőlőt általában 94 négyszögölnek vették a XVIII. században,²³¹ így a „Katedrális szőlő” nagyságát 1128 négyszögölnek tekinthetjük. Ezen az alapon feltételezhetjük, hogy Kisfaludon is 1100 öllel számolták a holdat 1831-ben. Kérdéses azonban, hogy budai, vagy más néven királyi ölről van-e szó itt, amelynek 1/16-od része be van rajzolva Werbőczy Tripartitumába? A budai öl egyharmaddal hosszabb, mint a bécsi öl.²³² Úgy látszik bécsi ölben számoltak a XVIII. században vidékünkön. A diási, cserzei, nagytomaji hegyvámok szőlők 1769. évi Conscriptió-jában²³³ ugyanis ezt találjuk: „3. Eddig való szőlőhegyi szokás szerint minémű darab föld véterődött egy holdnak?” Felelet: „Hold számmal szőlő Hegeyeinkben ekkoráig nem éltünk azért ezen kérdésre nem is tudok felelni, hanem most Magistrualis conscriptor Uraimék által Diáson Szabó Márton

Szöllője megmértetvén is quadro hozott ki 963 Bétsi ölet, mely is téssen 3/4 holdat. Cserszegen megint Borsos Ferenczné megmértetvén, az in quadro hozott ki 1127 Bétsi ölet, melly is téssen egy holdat...” A Festetics hitbizomány egyébként 1802-ben már 1200 négyszögöllel számolta a szőlő holdját a cserszegtomaji szőlőhegyekben.²³⁴ Egy bécsi öl 1896 mm.²³⁵ A pontos területnagyság egyébként úgy látszik, sem a terület tulajdonost, sem a szőlő használóját nem érdekelte. A veszprémi káptalan kérésére a megye 1763-ban a vászolyi szőlőhegyen egy szőlőt újból megmértet, aztán a többi szőlőt ahhoz viszonyítva nézték meg és írták össze.²³⁶ Érdekességként említjük, hogy Arács felmérésénél olyan kötelelet használtak 1410-ben, amelyek hossza az arácsi templomajtó szélességének tizennyolcszorosa volt.²³⁷

Szabó István 1796-os, említett kérésével kapcsolatban emlitenünk kell a földesúr, kibecsülési jogát”. A földesúrnak Werbőczy szerint joga volt a földjén levő szőlőből a birtokost, bárki volt is az, kivetni, de ez esetben a szőlő igazi árát téríteni kellett.²³⁸ Holub szerint²³⁹ ez azt jelenti, hogy a földesúrnak nemcsak elővételi joga volt, hanem bármikor kibecsülhette az örökhaszonbérletet a szőlőből, de, mint említettük már, csak az igaz érték letételével. Mária Terézia úrbírendezéséig Werbőczy Hármaskönyve mellett az 1625. évi 58. tc. szabályozta még a szőlők földesúri kibecsültetési eljárását. Az eljárással Szabó István foglalkozik részletesen.²³⁹ Rámutat, hogy az utóbbi törvény azt kívánta megakadályozni, hogy a kibecsülést a szüret közeledtével ne végzhessék, mert így „a szőlősgazda az évi betakarított munkájának gyümölcsétől esett el”. Előírták azért, hogy a szőlő-kibecsültetést Szent György napja után nem lehet végezni. A kibecsültetési eljárás bizonyítani kellett a szolgabíró, az esküdt és a szomszédok jelenlétét. Szabó István rámutat, hogy még az újkori magyar nagybirtokon érvényesülő gazdasági szemlélet, a munka- és töökeerőviszonyok egyformán nem ösztönözték a birtokost arra, hogy szőlőhegyein nagy beruházást, bér munkás alkalmazását kívánó alloidalis szőlő-termelést folytasson, vagyis erőszakosan növelje saját kezelésébe vont szőlőterületeit. „A földesúr inkább abban igyekezett birtokjogát hangsúlyozni, hogy a jobbágy-polgármes szőlősgazdát a kibecsültetés fegyverével a szőlő megfelelő karbantartására és a szőlő- vagy boradót beszolgáltatására készítse”.

Nézzünk pár kibecsültetési esetet vidékünkéről! 1671. február 18-án Sennyey István püspök azt a badacsonyi szőlőt, amelyet Tóth Gyurkóné a tapolcai egyháza hagyott azért, mert a tapolcaiak nem munkálták meg rendesen és a termés az előző évben kint is maradt, 33 tallérért és 50 pénzért Légrády István tiszttartónak adta.²⁴⁰ Az 1746. évi megyei összeírás szerint a csácsi plébános szőlőjét a tiszttartó 16 forintért magához váltotta.²⁴¹ 1749-ben március 25-én jelenti Bajomi Ádám hegybíró, hogy a nemespécseyi szőlőhegyen szántalan panasz érkezett Nagyvázsónyi Istvánra „lopás, veszekedés, káromkodás” miatt. Nagyvázsónyi javulást ígért, de újabb panaszra kimentek a törvénybíróval és esküdtekkel és 75 forintra becsülték Nagyvázsónyi szőlőjét.²⁴² A pécselyi szőlőhegy 1750. évi articulusának 25. pontja kimondja, hogy „ki a rendelkezéseket nem tartja be, annak szőlőjét az árának letétele után el kell venni”.²⁴³ Alsóörsön 1757-ben Hetési Péter a hegemesterekkel és hegybírákkal, „a hegy törvénye szerint” Faragó Mihály használatában levő szőlőt, mivel Faragó nem munkálta meg és évekig dézsmát sem fizetett, elbecsültette és a maga számára foglalta le.²⁴⁴ A kisorszólósi hegybírák és esküdtek 1759-ben Kiss Pál veszprémi kanonok parancsára összegyűltek, mert Dávid Klára asszony, Talián József özvegye a káptalan birtokán levő szőlőjét többszöri felszólítás ellenére sem munkálta meg. „A szőlőt a község törvénye szerint” elvették tőle, mivel abban tőkét is alig találtak.²⁴⁵ A csopaki hegybírók és esküdtek 1773. március 25-én Horváth Pál örkanonok parancsára néhai Basa Ferenc szőlőjét felbecsülték. A szőlő 216 sor, van rajt egy rossz pince és présház, jó prés és kád, rocska, 2 csöbör rudastól, 30 akóra való hordó, konyhára való fa, cserépedény, néhány vas edény és eszköz, egy fából való tüzelőkonyha, a szőlő végén egy pincének ásott gödör, mellette jó rakás kő, a szőlőben szép fiatal gyümölcsfák. A szőlőhöz

elsősorban az elhunyt fiának van joga, tehát megkapja azt, de édesanyját tartozik kifizetni.²⁴⁶ Sós István garabonci lakos 1775-ben arról panaszkodik, hogy szőlőjét betegsége folytán idejében megkapálni nem tudta, ezért Ivánci István merenyei kasznár becsú nélkül 9 forintért elvette azt tőle, pedig a szőlő 50 forintot ér.²⁴⁷ Varga Imre vámosi agilis 1783. április 5-én tett panaszt a káptalannál, hogy a paloznaki szőlőhegyen, a káptalan birtokán egy szőlőt bírt békén és a csopaki ispán azt most tőle elvette és a szomszédnak adta oda, pedig a szomszéd nem is kérte. A vételt a szomszéd annakidején nem ellenezte és az az uraság tisztjének jelenlétében történt.²⁴⁸ A kisludai számtartó jelentette a káptalannak 1823-ban, hogy Márkus István 500 forintot érő szőlőjét elvette és azt Orovcis Mihálynak és Vas Antalnak adta át. A szőlő árát az új gazdák részletekben fizetik majd ki. A szőlőt úgy látszik azért vette el, mert az Csányi László volt, aki feles művelésbe adta át Márkusnak, a szőlő után járó hegyvám meg nem folyt be.²⁴⁹

A fentiekből azt látjuk, hogy a földesúr általában akkor élt a szőlő elbecsülésének jogával, ha a megmunkálásában valami hiányosság mutatkozott, járulékait nem kapta pontosan, vagy a szőlőbirtokos magaviselete ellen volt panasz. A hegyközségi articulusok 6. pontja szerint²⁵⁰ „Mindenszentek napja táján minden szőlősgazdának a hegemester házához kell jönnie és hite szerint megvallani, hogy az elmúlt évben valakit, valahol káros helyen a szőlőben és gyümölcsösben nem látott-e...” Természetes, hogy számtalan jogos és jogtalan panasz hangzott el a kötelező vallomástétel során.

A hegyközséget említettük, pár szót kell róla szólnunk. „Szőlőhegy név alatt értetnek pedig olyal tájok, mellyek az uraság nyilvános megegyezésével szőlővesszőkkel beültetettek s melyekből a földesúr eddig 9-det, vagy e helyett 10-det, vagy hegyvámot, vagy ezzel felérő bért szedett. Mert a szőlővesszővel beültetett egyéb földek, mellyek e tekintet alá nem jönnek, nem szőlőhegyek, hanem csak kertek sorába számítandók” mondja az 1832/36. évi VI. törvény cikk 2. §. A szőlőhegyek szőlőinek „birtokosgazdái — a szőlők tényleges művelői és birtoklói — a szőlő művelésének közös érdekeitől kialakított külön közösséget, az ún. hegyközséget alkották...” mondja Szabó István.^{250a}

A szőlőhegyek már a középkorban bizonyos önállóságot mutattak azzal a településsel szemben, melyek határában feküdtek. Ebből fejlődött ki a hegyközség, a maga törvényeivel, mondja Belényesy Márta.²⁴¹ Hegytörvény szép számmal maradt ránk a XVII. századtól kezdve, melyek több vonása megmutatkozik már a középkori hegyjogi szabályokban is.²⁵² A forrásokból az derül ki, hogy a diási²⁵³ és cserszegi szőlőhegyeknek²⁵⁴ is volt hegytörvénye a XVII. században. A balatoni táj XVIII. századi hegytörvényei közül többet ismerünk már.²⁵⁵ Mivel a hegyközséghez kétdoldali érdek fűződött, a földesúr és a szőlőhegyen censuális szőlővel rendelkező birtokosé, a szőlőhegy életét szabályozó rendelkezések ezt a kétféle érdeket vették figyelembe.

A szőlősgazdák hozták az úgynevezett „hegytörvényeket”, melyeket aztán a földesúr által, vagy jóváhagyásával adták ki.²⁵⁶ A csanaki hegyet Győr város lakóinak engedte át 1683 után a pannonhalmi főapátság „tizenegy esztendeig” tartó szabadsággal, „hogy annál jobban települjön”. A csanaki szőlősgazdák 1694-ben a pannonhalmi főapát beleegyezésével 11 pontból álló statutumokat alkottak.²⁵⁷ Ezek a statutumok úgy látszik hasznosak voltak, mert Gábor, szentmártoni szerzetes tiszttartó 1712. április 18-án „Szent Mártonyhoz tartozó szőlő hegyeknek, hogy mestereknek és szőlős gazdáknak ki adott parantsolatai” című utasításában 7 pontban szabályozta a hegyközségek életét.²⁵⁸ Amikor a pannonhalmi főapát 1728-ban az örsi jobbágyoknak szőlőtelepítést engedélyezett a bársonyosi Öreghegyen, kikötötte, hogy hegemestert csak az uraság hírelve választhatnak és szőlőiket csak az uraság tudtával adhatják el.²⁵⁹ 1776-ban a főapátság a Kisstrázsahegy beültetésére adott engedélyt. A szerződőlevél 7 pontban szabályozta a szőlőtelepítők kötelezégeit.²⁶⁰

A hegyközségek életét a XVIII. században megyehatóságilag hozott hegyarticulusok szabályozták, melyek végrehaj-

tását szőlőhegyenkint külön hegybíróságokra bízták.²⁶¹ Minden községben, ahol szőlőhegy volt, megalakult a hegybíróság. Bár a hegyközségek különleges autonómiaja teljesen nem zárta ki a földesúri jogot, de egyéb művelési ágakhoz viszonyítva erősen korlátozta azt.²⁶² A hegybíróság illetékességi területe a szőlőhegyre korlátozódott, amely árok- és mesgyével volt határolva. Innét a közmondás: „árkon túli hegymester”. 1790. július 12-én írta Vajda Sámuel tihanyi apát: „A kis kapolyi határozatokat se jóvá nem hagyhatom, se nem ellenzhetem, minthogy még árkon kívül hegymesterkedem...”²⁶³

Zala vármegye urai 1752-ben 30 pontban állapították meg a hegyarticulosokat, 1770-ben újból szabályozták azokat. Az újabb articulusok a nemes és paraszt viszonyának tüze-tesebb meghatározásában térnek el az előzőktől. A censuális szőlővel rendelkező nemes és jobbágy egyenlő jogú tagja volt a hegyközségnek.²⁶⁴ A kihágásokért egyaránt büntetés sújtotta a nemes is, a jobbágyot is. Ez az alaptörékvés mutatkozik meg az 1625. évi munkácsi és 1795. évi beregszászi hegyjogban is,²⁶⁵ de az 1752-es zalai articulusokban is.

1767-ben a felsőörsi nemes Tóthy Mihálytól a káptalan elvette írtásföldjét és Sipos Péter káptalani jobbágnak adta át.²⁶⁶ A nemesek, akik censuális szőlőt bírnak, 1760-ban sérelmezik, hogy egyenlők a jobbágyokkal és a káptalan hatósága alá tartoznak, a káptalan ugyanúgy bünteti őket, mint a nem nemeseket. Kéri, hogy ügyüket válasszák el a jobbágyokétól és rájuk ne legyen érvényes a jobbágyurbárium.²⁶⁷ A kérés természetesen megoldhatatlan volt. Alső-örsön 1767-ben nemes Miskai Ádám ellen 48 forintos büntetést hozott a hegyközség,²⁶⁸ tehát a censuális szőlőbirtokosok zömmel jobbágyból álló testülete.

Az 1770-es új zalai articulusok már kimondják, hogy „az érdemes nemesek és méginkább főemberek személye nem parasztbíróság hatalma alá való” s ezért nem is kényserítetik őket arra, hogy évenként a hegybírósnál megjelenjenek a feljelentési fogadalom letételére. Lopás és paráználkodás esetében is a legközelebbi vármegyei bírósághoz kell a hegybírónak fordulnia, mert „ezek büntetése a hegységet nem illeti”. A nemes, ha a szőlőben bitangoló befogott marháját erőszakkal kiszabadította, sem foghatták el. Verekedés esetében is kimondja az 1770. évi articulus, hogy a nemes a törvénytisz, a jobbágy földesura hatalma alatt áll, így a hegybíróság csak a szabados parasztokra mondhat ítéletet.²⁶⁹

A hegyközség a censuális szőlőbirtok rendszerének fel számolása, 1848 után sem szűnt meg, mint jogi testület működni. A működésének alapelveiből azonban kikapcsolódott a korábbi földesúri érdek, a hegyközség 1868 után a szőlőbirtokosok érdekvédelmi szerve lett. Jól tükrözik ezt a somogyiszentmiklósi Szentgyörgyvárihegy 1900-ban kelt rendszabályai.²⁷⁰ A hegyközségek az Orsz. Hegyközségi Tanács vezetésével egészen 1947-ig működtek. A szocialista mezőgazdasági szektor létrejöttével feladatuk megszűnt már.

A legtöbb szőlőhegyben kápolnát találunk. Ezek szerepe jellemző a korra. Az említett 1694. évi csanakai szőlőhegyi statutumok 5. pontja szerint:²⁷¹ „A harangot pedig kivigyék és felcsinálják, hogy este, reggel imádságra és az felhők eleibe is harangozhasanak...” A kaposvári kecelhegyi szőlőhegyen 1767-ben öntött harang haranglábon csüngött, mivel csak 1904-ben épült ott hegyi kápolna.^{271a} A szőlőhegyi harangok a jégverés ellen védték a szőlőhegyet, imádságra szólították a szőlőmunkásokat. II. József felvilágosult szelleme akarta csak meggátolni ezt az ősi, babonás szokást, a felhők elé való harangozást: „A minemű kegyelmes rendelkezések ezen folyó 1786 dik esztendőbeli Szent Mihály havának 3-dik és 7-dik napjain érkeztek, kinek kinek következendőkkel értésére adatnak.

Sok példával bizonyos lévén az, hogy az érczek az harangozás által az főlhők eloslzása helett inkább az ménkövet magokhoz szívják s a veszedelmet öregbbitik, a melyet a harangozás példáibul mind az harangozó emberekre, mind pedig a templomra s templomokra nézvest, a melyek a ménküütés által el égtek bizonyétani lehet, ezért F Urunk azt magával el hitetvén, hogy az eő jobbágyai azt az eő hasznokra czélzó szorgalmatosságának fogják tulajdonétani, ha a felhők ellen eddig szokásban volt harangozást el

tiltja, azért parancsoltatik, hogy valamint ezen kegyelmes rendelés és tilalom haszonny végett tétetik, ugy az minden heleken megtartassék”²⁷²

A mai tomaji kápolna helyén olyan kis kápolna állott, amit Bakó Farkas építtetett a török kiverése után.²⁷³ Ezt a kápolnát 1763-ban Festicus Kristóf, földesúr látogatva meg és a következő bejegyzést tette a kápolna számadáskönyvébe: „A-o Dni 1763 die 27 Mens. X-br megh tekintvén az Uraság, dicsértetik a Helységnek áhatatossága és hogy Isten Eő Szent Isten Eő Szent Fölséghe Sz. Anna Asszony eszedése által Thomaji Hegyet terméssel megálgya és veszedelmektük meg őrizze, tehát a Helsing tovább is igyekezék azon Templomtsának áptségben tartásán és költségek szerzetése melybül egy néhány misét szolgáltatna a helsing. Tomaji Helsing Birónak keze alatt lévő summából tovább is conseváltassanak az irások és mind esztendőben bé adva szám adását az Helsing Birája”²⁷⁴

„A Gyenesi Hegység téerein ujjonon épült Kápolna kezdetének oka történt 1807-ik esztendőben, midőn a Gyenesi Hegységnek Szöllő Birtokosai jó indulatból össze gyülekeztek és arról tanáskoztak, hogy mi módjával tudnának az Istennek imádandó örök emlékezetére és tiszteletére egy Kápolnát emelni, ahol közönségesen évenként az Isteni gondviselő kegyelméért esedeznének, hogy a Fölséges Ur Isten magokat és Szöllejeket minden kárvallástul megmentse és megtartsa...” Mivel akkor más lehetőségük nem volt, a faludi pusztá templom²⁷⁵ egy, még álló falát fundamentumig kibányászták és a kibányászott követ kápolna építésére hordták össze.²⁷⁶ A kápolnát 1826-ban szentelték fel.²⁷⁷

A hegyközségi kápolnától égi segítséget vártak tehát a szőlősgazdák, földesurak, a szőlők védelmét és jobb termést reméltek a kápolna védőszentjének segítségével. A védőszentek közül Szent Donatus és Orbán került szorosabb kapcsolatba a szőlővel. Tiszteletükkel Vajkai Aurél foglalkozik részletesen.^{277a}

A tendencia ősi. A gyulakeszi határ Szent Ferenc késése nevű kőrhajós, román ízlésű templomából ma már csak az alapfalak vannak meg. Környékén település nem volt,²⁷⁸ nem lehetetlen tehát, hogy egykori szőlőhegyi kápolna volt. Gyulaffy Kristóf 1617-ben Szentháromság tiszteletére kápolnát építtetett a Csobánc hegyen. A kápolnának két hold szőlőt adott, melynek „Kulcsárszöllő” volt a neve.²⁷⁹ 1767-ben épült Veszprém határában a csatári kápolna.^{279a} Bajzáth József püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint 1774-ben építették a bácsi kápolnát a hegyközség birtokosai.²⁸⁰ A káptalantóti plébánia 1816. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve²⁸¹ említi, hogy a Pádúai Szent Antal tiszteletére szentelt kisörsi kápolna nagyon dűledező állapotban van. 1830-ban a pápai Eszterházy uradalom alkalmasabb helyet, téglát, zsindelet és épületfát adott a hegyközségnek új kápolna építéséhez.²⁸² Az 1816. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv említi az ábrahám kápolna romjait is. Ugyanott egy harangláb is volt, kb. 30 font súlyú kis haranggal.²⁸³ A csácsi szőlőhegyen Urunk színeváltozása tiszteletére szentelt kápolna áll. Eredete ismeretlen. A romladozó épületet a hegybirtokosok állíttatták helyre a XIX. században. Évenként szüretkor a kápolna javára mustot is szedtek.²⁸⁴ Örvényesen az 1788. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a Szent Vendel, Rókus és Rozália kápolnát is említi. Az 1816. évi jegyzőkönyv már nem beszél róla.²⁸⁵ A török korban elpusztult Bar falu emléket őrző Barihegy kápolnáját 1785-ben építették a bari templom omladékából. A cserzei kápolna a múlt század közepén épült.^{286a} 1904-ben készült a kaposvári keceli szőlőhegy kápolnája.^{286b}

Jankó János észrevette már, hogy a balatoni községek sorában utcák mentén sorakozó házakból álló falusias települések mellett hegyközségekből alakult településeket is találunk.²⁸⁷

Jankó szerint Almádi, Vonyarcvashegy és Gyenesdiás ilyen hegyközségekből alakult politikai község. Cserze-tomajt, mivel a Balatontól kicsit távolabb esik, Jankó nem vizsgálta már. Kialakulásának kérdésével Vajkai Aurél foglalkozott részletesebben.²⁸⁸ Révfülöp is hegyközségből alakult közigazgatási egységé, községé Jankó könyvének megjelenése után. Létrejöttében azonban a balatoni idegen-

forgalomnak volt alapvető szerepe. A balatoni idegenforgalom községhormáló ereje Balatonföldvár esetében tanulmányozható jól.

A hegyközségekből alakult politikai községekre a mi balatoni tájunkban a rendszertelen beépítés jellemző. Létrejöttükkel kapcsolatban Vajkai Aurél figyelt fel egy alapvető kérdésre, nevezetesen, hogy ezeknek a falukká alakult hegyközségeknek a török világ harcaiban elpusztult falu volt az előzménye.²⁸⁹ Ez érthető! Azokat az elpusztult falvakat, amelyek határa elsősorban szőlőművelésre volt alkalmas, nem telepítették újra a török után földesuraik, hiszen a távolból művelt censuális szőlők révén jövedelmük biztosított volt. Ilyen elpusztult és szőlőtelepítésre alkalmas falu igen sok volt a balatoni tájban. „Valódi középkori templom is akad a szőlők között; feltűnő módon majdnem minden nevezetesebb szőlőhegynek megvan a maga templomja” mondja Vajkai Aurél,^{289a} majd így folytatja: „Mindjárt a fűzfői sarok közelében, szőlők végében áll az egykori elpusztult falunak, Mámának román templomromja és Tihanyánál is szőlő övezi a török alatt eltűnt Apáti templomát. A Balatoncsicsó feletti Balázshegyen a hajdani falu emlékét őrzi a még elég jó állapotban levő templom. Odébb, a Fülöpihegy mellett az ecséri rom...” Említhetjük még Rádót, Boglárt, Faludot, Keszthelytomajt, Diást, Vonyarcot, Becét, Lád-tomajt, Kőbölkutat, Badacsonyt, Kisörsöt, Ábrahámot, Bárándot, Csobáncot, Kisfaludot, Töttöskált, Kerekikált, Bácsot, Diskát stb.

Természetesen azoknak a faluknak az újratelepítése is elmaradt, melyeket a földesúr allódiális művelésre fogott. Ilyen viszonylag kevés akad, de említhetjük Battyánt, Fenéket, Hídvéget, Tőreket, Szántódot stb. Ez az utóbbi forma most érdektelen számunkra.

Ugyancsak érdektelen az az eset is, amikor az elpusztult, túl sűrűn települt, kis határral rendelkező falvakat azért nem telepítették újra, hogy megfelelő nagyságú határt tudjanak kialakítani az életbenmaradt, vagy újratelepített falu számára. Ezt az érdekes telepítéstörténeti kérdés-csoportot azonban csak akkor tudjuk majd részletezni, ha a MTA Régészeti Kutatóintézete által kezdeményezett régészeti topográfiai felmérés az egész Balaton környékére befejeződik majd.²⁹⁰

A szőlőhegyekre való kiköltözésre a törököktől való rettegés adta az első indítást.²⁹¹ A XVII. században elpusztult Ságvár szőlőhegyébe a Rákóczi szabadságharc idején Somogyfajszról és más falukból való gazdák költöztek ki, kiket Zádori Mihály veszprémi prépost üzetett ki a hegyek közül.²⁹² A földesúri robotszolgáltatások zavartalan biztosítását kereshetjük a rendelkezés mögött. A csanaki 1694. évi szőlőhegyi statutum 2. pontja kimondja, hogy a szőlőhegyben csak szőlőmunka idején szabad tartózkodni, „ha télen is ott akarnának lenni, az házak diszjiciáltassanak”. Hasonló indítéka lehetett annak a pannonhalmi főpáti rendelkezésnek 1776-ból, amely a bársonyosi Kisstrázahegy szőlőtelepítési engedélyében kiköti, hogy az új szőlőkben a présházon kívül semmiféle más épület nem emelhető.²⁹⁴ Ugyanakkor a bársonyosi szőlőhegyen 1738-ban 10 szőlőgazda élt kint, 1759-ben 22 már a számuk.²⁹⁵ A Keszthely körüli szőlőhegyekben is éltek már a XVIII. században, talán korábban is. Így Cserszegtomajon egy 1701-ben készült kő épületben a pince és présház mellett konyha és szoba is van. Ez tehát már eredetileg is lakásnak épült.²⁹⁶ Parragh József keszthelyi bíró számadásában olvashatjuk:²⁹⁷ „1769. Die 10 9-eber. Vice Ágens Ur szőlő hegyi lakosok bé hajtására jöven, főzelékre és baromfira költöttem D 15” Ez a visszatelepítés azonban úgy látszik nem járt eredménnyel, mert Vajda György keszthelyi bíró számadásában ezt találjuk:²⁹⁸ „1789 May 16. Lengyel katona, hogy az város hajdujával el ment az szőlő hegyre forspontot parancsolni, fizettem neki szükségben D 10”.

Más okból is tilalmazták azonban a szőlőhegyi szétszórta gazdasági építményekbe való kiköltözést. Somogy vármegye 1717-ben tilalmazta, hogy a falvak lakói a falu ülésén kívüli épületekben ne húzzák meg magukat. A szolgabírák feladata volt az ilyen „káros épületeknek” a felégetése, hogy a katonaság, kor szokásának megfelelően magánházaiknál történő

elszállásolásában fennakadás ne álljon be.²⁹⁹ A kétféle szempont, a közterhek alóli és a katonai beszállásolás terhei alóli kibúvás világosan olvasható abban a rendelkezésben, amelyet 1824. április 1-én adott ki Forintos György zala megyei szolgabíró a keszthelyieknek:³⁰⁰

„A Tettes Ns Virmegyének 1819-ik Esztendő Mártius hónapnak 15-iki köz Gyülekezete Jegyző könyvének 544-ik száma alatt úgy T. Hertelendy György Első All Ispány Urnak 1820-ik esztendő Augustus hónapnak 6-án kiadott rendelése következtében meghagyatik Keszthely Mező Városi Elöljáróknak, hogy minekutánna a Szőlő hegyekben való lakás felsőbb helek-rül tilalmaztatik, annél fogva, hogy az illyes lakosok a városban leendő költözésre szorgalmaztassanak a következő rendelkezésekhez az Elöljárók magokat tartani ne mulasszák.

Elsőben
Minekutánna bizonyos az hogy többnyire a városiak azon okból költöznek ki, hogy az által menő és állandóssan szállástartó katonai szállás alól és tartástól mentesek legyenek ahhoz képest nehogy a szegényebbek a birtokosabbak által nyomorgassanak, meghagyatik a városi Elöljáróknak, hogy az olyasokra kétszerannyi katona tartást vessenek ki és az városbeliek annyival kevesebbet fizetni kötelesek lesznek.

Másodsor
Panaszképpen jelentetett az is, hogy a szőlőbeli lakosok az ökreiket el adják és azok helyett teheneket vesznek és azokat bé fogván magoknak, velek minden munkát meg tesznek, és így a köz terh alól magokat ki huzni akarják. Melly panasznak következtében azon rendelés tétetik, hogy minek utánna a Tehénekn dolgozni úgy lehet, valamint az ökrön, ha egyszer meg tanítatnak arra való névzést, mindazon Gazdák a kik teheneiken magoknak dolgozni tudnak, szorítottassanak a közös terhek viselésére is. Egy szóval meg hagyatik az Elöljáróknak hogy minden igyekezettel azon legyenek, hogy jó módokkal arra bírassák a Hegybéli lakosokat, hogy kéntelenek legyenek a városba lakásokat bé venni.”

Vajda György keszthelyi bíró számadáskönyvében ilyen bejegyzéseket találunk:³⁰¹ „1790. Die 27-a Juny. Kövesdi László, hogy futrás hordás előtt eladta az ökreit büntetést fizet F 2.” „1790. Die 14-a Jul Papp István hogy az hajtogatás előtt el adta az ökreit büntetést fizet F 4.” Ugyanezen a napon még: „Tütő János hogy az ökreit az hajtogatás előtt el adta büntetést fizet F 4.”

A jobbágytelkek egyik legkellemetlenebb terhe volt az úgynevezett hosszúfuvar. A vonó állatoktól való szabadulási törekvéssel a hosszúfuvar alól akartak mentesülni a jobbágyok. 1545-ben Páhi András, Csizsér János németpáhi és Szijártó János hosszúpáhi jobbágyok hordókat vittek Pápára eladni. A hordókat Velyke István somlói várnagy erőszakkal elvette és ezzel 25 forint kárt okozott a földesúrnak, a somgyi konventnek.³⁰² Amikor a veszprémi káptalan 1554-ben Sforcia úrnak adta bérbe birtokai egy részét, kikötötte hogy a bérlő hosszúfuvar nem követel a jobbágyoktól.³⁰³ A vászolyiak 1755. évi szerződése szerint a termény és bor dézsmát, hegyvámot Veszprémbe viszik, a hordó azonban 7 vagy 8 akósnál nagyobb nem lehet.³⁰⁴ A csopaki jobbágyok 1758-ban elpanaszolták, hogy Pestre, Oladra és más távoli helyekre kell jeget szállítani a Balatonról.³⁰⁵ A paloznaki azt panaszolták akkor, hogy hosszúfuvar szolgáltak Veszprémbe 2 nap, a Somlóra bort vittek 10 nap.³⁰⁶ Az újlakiak 1776. évi szerződése szerint 6 sekeret adnak négy marhával, amely az ábrahám hegyvám bort Veszprémbe viszi, valamint egy kocsit adnak a horvátországi savanyúvíz alá Veszprémig.³⁰⁷ Kisfalud urbáriális szerződése 1780-ban kimondja, hogy a jobbágyok a gabona és bortizedet és hegyvámot Veszprémbe viszik.³⁰⁸ 1780. évi szerződésük szerint a gabona és bortizedet, hegyvámot Veszprémbe viszik, ehhez az üres hordókat Veszprémből kiviszik. Úgyszintén Ábrahám is kötelesek az üres hordókat kivinni, az ábrahám bort azonban csak akkor voltak kötelesek Veszprémbe fuvarozni, ha az kevesebb volt 350 akónál.³⁰⁹ 1785-ben a hosszúfuvar 4 forint 75 krajcáron váltotta meg egy-egy kisfaludi portát.³¹⁰ A kisfaludiaknak 1813-ban és 1814-ben 300 akó bort kellett volna Veszprémbe vinni. Mivel nem termett annyi, 1817-ben a hátralékos borfuvar elengedését kérték.³¹¹ 1814-ben Csöndör János újlaki jobbágy sereglmei orvoslását kérte. Előadta többek közt, hogy a múlt év őszén hosszúfuvarban almát vitt Veszprémbe, de a rossz út miatt egyik lova megdöglött.³¹²

Az 1832/36. évi VII. törvény cikk 7. § mondta ki végre: „Eltöröltetvén jövedőre a hosszú fuvar, helyette egy egész teljes jobbágy két marhával két napig, a kisebb állományúak pedig ehhez aránylag fognak, a szántáson kívül szokott gazdasági munkákat tenni”.

A szőlőhegyekre való kiköltözésnek természetesen a gaz-

dasági okokon túl, más indítéka is lehetett. Sziládi József például azért akarta eladni 1813-ban csopaki házát, mert nehéz természetű ember és a „paloznaki hegyen akar magának házat építeni”.³¹³ 1746-ban és 1748-ban a „Teskánti hegyen lakozó Bartos nevű tudakos emberhez” jártak a betegek gyógyulást keresni.³¹⁴ Vajkai Aurél mutat rá Csersegtomaj tükrében, hogy az elpusztult faluk elmenekült lakói akkor is visszaszávrograk régi lakóhelyükre, ha a falut nem telepítették is újra a török után.³¹⁵

Gazdasági és érzelmi okok kényszerére települtek meg az első állandó lakók a hegyközségekben. A csopaki Basa Ferenc szőlőjének 1773. évi felbecsülése³¹⁶ kapcsán világosan láttuk, hogy a mindennapi élet szükségletei a lakáshoz, főzéshez meg voltak ott. Somogy megye említett 1717-es rendelkezése egyetlen kivételt engedélyezett a falun kívüli településhez akkor, ha más, távoli pusztán dolgoztak a jobbágyok és a „vetés helye távol esik a lakóhelytől”. A hegyközségek első állandó lakói is nyilván a távolságra hivatkozva igazolták letelepedésüket és az ismételt hatósági beavatkozás ellenére is a szőlőhegyben maradtak.

Hegedüs József uradalmi pristaldus 1822. június 11-én összeírta a csersegi szőlőhegy állandó lakóit, megjegyezve mindegyik szőlős gazdánál, volt-e háza Keszthelyen és azzal mi történt?³¹⁷ „1. Pető János. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 2. Németh Pálné. Házát eladta. 3. Szigont István. Ennek háza soha nem volt Keszthelyen. 4. Banitz Antal. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 5. Nagy János. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 6. Vastag János. Ennek háza soha nem volt Keszthelyen. 7. Balás Mihály. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 8. Farkas János. Azelőtt a Lehenben az Annyával lakott, de most attól elvált. 9. Tóth István. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 10. Pikó József. 3/4 sessios jobbágy Régenten Papp utcában volt háza, de eladta. 11. Kutyás Pál. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 12. Balog Márton. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 13. Lampert Ferenc. Volt háza, de eladta. 14. Kis Giber József. Ennek soha háza nem volt Keszthelyen. 15. Rigó Ferenc. Volt háza, de eladta. 16. Kozma István 3/4 sessios. Nincs, nem is volt háza. 17. Martingetz József. Nincs, nem is volt háza. 19. Bedő Józsefné megholt. Sajka utcában volt háza, de elégett, a falait eladták. 20. Haraszti Budi József. Czigánygyöpon volt háza eladta. 21. Fonyad Ferencz. Czigánygyöpon volt háza eladta. 22. Kováts György. Czigánygyöpon volt háza eladta. 23. Varga László sücs. Dóczy utcában volt háza eladta. 24. Banicz Györgyné. Papp utcában volt háza, eladta. 25. Ör. Balázs Ferencz-Polgár városban volt háza de fainak által engedte. 26. Szigont Józsefné. Lehenben volt háza eladta”.

A csersegi szőlőhegy állandó lakóinak összeírását általunk ismeretlen indok vezette ugyan, aligha tévedünk azonban, ha a földesúri szolgáltatásokat keressük a háttérben. Amikor 1729-ben a tényői jobbágyok „jobbágy gazdaságok nagyobb előmenetelére” felkérték a pannonhalmi főapától a Tényőtől keletre eső hegyet szőlőtelepítésre, a főapát „fönt irt hegyeket szőlőnek tsináltatására és építésére” átengedte. A szőlőgazdák 1737-ben házak építéséhez fogtak a szőlőhegyen. Ehhez a főapát engedélyt adott oly föltétellel, hogy neki Szent Mihály nap táján 1 forintot fizetnek és 1 napot gyalog szolgálnak.³¹⁸ Az 1764/5. évi országgyűlésen hozott törvény szerint a házasság után évi 1 forinttal és 18 napi kézirobottal tartozik földesúrnak.³¹⁹ Hogy a Festetics birtok a szőlőhegyi állandó lakóktól is szedte az 1 forint füstpénzt, kitétszik az alábbi, keszthelyi úriszékhez benyújtott kérelemből:³²⁰

„Tekintetes Uri Szék! Alul irattak kéntelenítettünk jelenihenogy most legközelebbek múlt Szüret után, mindyárt November hónap elején az hegyvámnak bé szedése alkalmatosságával a Mlgos Uraság Keszthelyi Tisztsége mirajtunk a Diási pusztában lévő s tőle hegyvámban birt szőlő részünkből 1 forint füst pénzt vett, holott a Tisztolt Uraságnak hegyvamos szőlőjénél legkisebb lakó helyünk sintsen, hanem magunk nemesi fundusainkon ugyan Diási szőlő hegyen lakunk, melytől senkinek sem tartozunk legkisebb adózással is. Mely ki-ki közülünk, ki vévén azt a tsekélységet, melytől az Uraságnak hegyvámot adunk, a többi szőlő-

leinket, s Réteinket s Házainkat s több beneficiumainkat szinte olly jussal birjuk, valamint Nagy Méltóságú groll Főstetics György Ur Eö Exellentijája, de mivel mi nemtelenek egyéberánt mégis Nemes fundusainkra nézve Agilisek lévén, bennünket veretetéssel fenyegetvén, kényszerítettünk a füst pénznek megadására.” A kérelmet Nagy István, Vastag István és Bognár Ferenc diási lakos írta alá. Az uradalom az 1 forint füstpénz mellett az említett törvényben meghatározott 18 nap gyalogrobotot is követelte az állandó hegyközségi lakóktól. 1813-ban a hegyi lakók elpanaszolták, hogy 1 forint füstpénz mellett 18 napi napszámot is szolgáltattak.³²¹

A jobbágyszolgáltatások, adózások, katonatartás mellett a hatóság közbiztonsági szempontból is tilalmazta a hegyközségbe való állandó kiköltözést. Ezért kötötte ki a pannonhalmi főapát 1729-ben a tényői hegy telepítési engedélyben, hogy a szőlőgazdák „semmi tolvajoknak, vagy fajtalan cselédeknek ottan szállást, vagy maradást engedni négy forint bírság alatt ne merészelenek”.³²² A főapát 1776-ban a Kisstrázsahegy telepítési engedélyben kikötötte,³²³ hogy „présházon kívül semmiféle, még lakóház sem építhető ez új szőlőhegyben”. Zala vármegye 1796-ban kiadott „oktatások az előjáróság részére”,³²⁴ a következőket tartalmazza: „5. A kik pedig a szőlő hegyekben a cselégekben kívül valamely gonosz személyeket vagy ismeretlen embereket a szüreti üdön kívül alkonyodás után pinczében tartatnak, az első esetben 6 forintban az hegyélti előjáról által, több esetben mint orgazdát akár bíró ur fogja büntetni”.

A csersegi szőlőhegyre vonatkozó 1821. évi vizsgálat egyik kérdése³²⁵ így hangzik: „A Csersegi szőlő hegyben lévő állandós lakosok a köz batorságra nézve ártalmasak-e? ha azok, tud-e Tanu valamely különös eseteket azoknak ártalmáról elő hozni?” A megkérdezett tanúk egyöntetűen vallották, hogy „hogy ártalmasak vonának, Tanu nem tudja és nem is hallotta”. 1815-ben bírói ítélettel igyekeztek a Keszthely környéki szőlőhegyek állandó lakóit a városba kényszeríteni, tekintve, hogy az ilyen lakosok a „közbatorságot és jó rendtartást” veszélyeztetik.³²⁶

1838-ban Hertelendy Imre főszolgabíró az alábbi utasítást adta:³²⁷ „A Nemes vármegyének sokszori rendölése, tudni illik hogy a szőlő hegyekben állandón lakni nem szabad, ezennel ismét újra megújítottatik és pedig olyan formán hogyha a reánk jövő ujj esztendő első napjáig és a föl szolítás után a hegyekből ki nem takarodnak a Birák az illes makatsokat az alul irtnak szoros kötelességeknek tartásuk tudatni, és akkor ugyan azon rendbontók a Ns vrgye erejével ki fognak a szőlő hegyből hordatni”.

A Keszthely környéki szőlőhegyek állandó lakossága az ismételt hatósági rendelkezés és tilalom ellenére egyre szaporodott. Az állandó szőlőhegyi lakosok a hegyközségi kápolnák körül temetőt nyitottak. Így az 1826-ban felszentelt gyenesi Szent Ilona kápolna mellett 1829-ben temették el az első halottat.³²⁸ Ns. Göndöts János tomaji hegybíró számadásában 1834-ben ilyen bejegyzéseket³²⁹ találunk: „Kötelesnek sirba eresztő kötéléri F 1 Xr 45. Szent Mihály lova tsináltatásáért F 6. Temető kerítésre tett költség F 6 Xr 20.” A tomaji hegyi kápolna a XVIII. század közepén épült.³³⁰

Mivel a szőlőhegyi települések megszüntetése nem járt eredménnyel, 1838 táján kimondták, hogy Csersegtomajt, Gyenesdiást és Vonyarcvashegyet önálló községgé kell alakítani.³³¹ 1848 után, mikor a rendi kötöttség fékező ereje megszűnt, Keszthely népessége a környező hegyközségekbe való kiköltözés folytán katasztrofálisán megcsappant.³³²

A szőlőhegyi berendezkedés érdekes házitípusa figyelhető meg Ábrahámhegyen. Nem egy lakóház esetében látjuk ott, hogy állandó kiköltözők a „boltpince” elé épített présházat konyhává alakították át, majd újabb lakóhelyiségekkel bővítették az építményt. Ezeknél a házaknál a pince a konyhából nyílik ma is. A kényszerből adódó fejlődés természetesen másutt is megfigyelhető, Vonyarcvashegyen, de a távoli Pécs Donátus városrészében is találkozhatunk hasonló házakkal, nyilván másutt is.

1878-ban, Balatonfőkajáron érte el vidékünket az Amerikából behurcolt veszedelmes szőlőbetegség, a phyloxera, amely pár év során az összes balatoni szőlőt kipusztította.³³³ Ezt

a tény két szempontból kellene vizsgálni. Egyrészt gazdasági kihatását lehetne elemezni, megállapítva, van-e kapcsolata a múlt század végének tömeges amerikai kivándorlásával? Erre a bonyolult elemzésre természetesen nem vállalkozhatunk. A másik, adódó következtetést is csak érinteni tudjuk, nevezetesen a balatoni idegenforgalomra gyakorolt hatását.

Balatoni idegenforgalomról 1861 óta beszélhetünk, mikor a buda-trieszti vasútvonal, a Déli vasút közelebb hozta tavunkat a világhoz.³³⁴ A phyloxera pusztítása után a Balatonhoz közel eső, jövedelmet már nem hozó szőlőterületek tulajdonosaik szívesen adták el nyaralók építésére, hiszen a szegény balatoni parasztnak nem volt pénze ahhoz, hogy forgatott földbe, amerikai alanyra oltott vesszővel cserélje fel kipusztult szőlőjét. A phyloxera pusztítása tehát telekadást kezdeményezett. Ahol ez a kezdeményezés megfelelő vásárlási kedvvel találkozott, élénk üdülőhelyek alakultak ki. Ez a kapcsolat hozta életre például a mai Balatonalmádit. „1847-ben a mai Almádi területén 20 lakos van. Utóbb azonban megváltozik a szőlőtermő hegyközség jellege: nyaralóhellyé alakul át” mondja Vajkai Aurél.³³⁵ Világos, hogy ez az átalakulás a phyloxera pusztításával kapcsolatos! 1882-ben már Fürdő Részvénytársaság buzgólkodott Almádi fejlesztésén és ettől kezdve töretlen a máig vezet út.³³⁶

Balatonalmaðihoz hasonlóan Révfülöpön is a phyloxera pusztításával kezdődött az a fejlődés, amely közigazgatási egységgé, községgé kovácsolta a korábbi szőlőhegyet. 1885-ben már élénk fürdőélet volt Révfülöpön, ahol a Szépitő Egylet és Révfülöpi Kör gondoskodott a parkosításról, strand építéséről, sétautak létesítéséről. Alsóörs fejlődése is a phyloxera pusztítása után kezdődött. 1889 előtt már négy nyaralóépület állt a községben, köztük Endrődi Sándor költő kis háza is. Endrődi 1889-ben egy győri közjegyzőnek adta el itteni nyaralóját, aki telkeket vásárolt össze, megkezdte a Balatonpart rendezését, a község 3 hold partrészt engedett át strand számára.³³⁸

A Balaton somogyi partján, Fonyódtól Balatonkeresztúrig népesült be legsűrűbben villákkal szép tavunk vízszegélye. Ki gondolna arra, hogy ez is a szőlőműveléssel kapcsolatos? Ez a jó 8 km hosszú, eredetileg kopár homoksvatag Balatonkeresztúr legelője volt valamikor. Ezt a 317 katasztrális holdnyi sivár homokot, a Balaton egykori turzását 1891—1893 között az állam megvásárolta és 585 fél katasztrális holdas parcellákra osztva, az északi part egykori szőlősgaz-

dái között osztotta szét szőlőtelepítés céljára. A homokban nem él meg a phyloxera, „kiböki a szemét a homok”, mint a nép mondja. Az új területtulajdonosok harminc éves törlesztésre kapták a birtokot, amely a Máriatelep nevet kapta.³³⁸ Az új tulajdonosok egy része a kapott területre költözött, más részük viszont az északi partról igyekezett gondolni a jó bort adó új szőlőjét. Ez nem volt egyszerű, télen a befagyott tó jegén szállították át például a trágyát.³³⁹ A nehézkes kezelés következtében az új tulajdonosok egy része lassan eladogatta birtokát. Villák épültek a szőlőkben, melyek lábát a tó vize mossa. 1927-ben Balatonmáriafürdő néven önálló község lett a korábbi Máriatelep nyugati része. A keleti, Fonyód felé eső rész pár éve még Fonyóddhoz tartozott közigazgatásilag, ma önálló község már ez is.³⁴⁰

Nem lenne teljes a szőlő szerepének, hatásának vizsgálata, ha nem említenénk azt, hogy a Balaton felé terjeszkedő erdők határát lényegileg a szőlőművelés jelölte ki. A phyloxera vész előtt, amikor még nem kellett védeni lisztharman, peronoszpóra ellen a szőlőt, vagyis a védekezéshez nem volt szükséges a víz, a szőlők magasabbra hatoltak a hegylábban, mint ma. Ezeknek a régi szőlőknek nyomait romos pincék, préházak, a szőlők egykori határát jelölő kőkerítések árulják el a mai erdőszéleken. Az új telepítésű szőlők védéséhez szükséges víz szabja meg ma a szőlők felső határát és ezzel állandósult a balatoni erdők szegélyvonulata.

A régi balatoni szőlőhegyek hajlékai közé ma egyre több, kisebb-nagyobb nyaraló ékelődik már be. A korábbi, kisparaszti szőlőművelést nagyüzemi szőlőgazdaságok szorítják vissza és új arculatot kap a balatoni táj. A sajátos településtípust tükröző hegyközségeken belül zártabb beépítésű mag kezd kialakulni, például Ábrahámhegyen, Badacsony-örsön, Badacsonyan. A ma még megfigyelhető múlt hovatovább elenyészik a fejlődés parancsának megfelelően.

A vázolt vizsgálat tendencia jelleggel foglalkozhatott csak a szőlőművelés kihatásaival. Ebből adódóan kedvező képet kaptunk. Meg szeretnénk azonban jegyezni, hogy az egyén életének sora a feudális gazdasági viszonyok közepette közel sem lehetett annyira optimális, mint a mondottak sejtetik. A napi élet nyomasztó gondjait a felsorolt statisztikus adatok tükrében is észrevettük itt-ott, ezeket azonban konkrét személyre vonatkoztatva nem tudtuk nyomon követni.

Nem tudunk foglalkozni a szőlőtermelés és pincegazdaság agrotechnikai kérdéseivel sem, erre a későbbiekben szeretnénk még balatoni vonatkozásban visszatérni.

Pákay Zsolt—Sági Károly

JEGYZETEK

¹ A reneszánsz embere vette ezt észre. Vö.: Kardos T., „Dus Pannonia”. A renaissance-kori tájszépesség felfedezéséhez Magyarországon. Filológiai Közöny 1960., 1—19.
² Vajkai Aurél hívta fel figyelmünket az európai párhuzamosságra, cikkünk lektori véleményében.
³ Sági K., Füzes F. M., Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle IX (1967) 79—97.; A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei. Filológiai Közöny 1968, 347—364. Cikkeinkben a vonatkozó néprajzi irodalomra is kitértünk.
⁴ Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom. (Bp., 1968) 86—87.
⁵ Kiss, A., Zur Frage des frühmittelalterlichen Weinbaues im Karpatenbecken. A Janus Pannonius Évkönyve 1964. (Pécs, 1965) 129—138.; A Kárpát-medence koraközépkori szőlőművelésének kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle VI (1964) 143—148. — Moór E., Bor és szőlő. Nyelvtudományi Közlemények LXV (1963) 413—423.
⁶ Dvihalj A. M., A budai szőlőművelés története. (Bp. 1932) 4.
⁷ Moór E., i. h., 414 skk. — Andrásfalvy B., A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő XXXIX (1957) 49—70.
⁸ Holub J., A bortermeles Zala megyében 1526 előtt. A Göcseji Múzeum jubileumi Évkönyve. (Zalaegerszeg, 1960) 181—203.
⁹ Sági K., A Balaton szerepe Fenékpusztá, Keszthely és Zalavár IV—IX. századi történetének alakulásában. Antik Tanulmányok XV (1968) 34.
¹⁰ Bartha A., i. h., 85., 87. — A kérdést részletezi Füzes F. M., Megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő című cikkéhez. Kézirat.
¹¹ Sági K., Füzes F. M., i. h.
¹² Publikálatlan ásatásunk.
¹³ Sági K., Füzes F. M., i. h.
¹⁴ Sági K., Füzes F. M., i. h.

¹⁵ Sági K., Füzes F. M., i. h.
¹⁶ P. Hartyányi B., Nováki Gy., Patay Á., Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—68., 44—45.
¹⁷ Hegedűs Á., Kozma P., Németh M., A szőlő. Magyarország kultúrflórája IV/1. (Bp., 1966) 147.
¹⁸ Holub J., Zala megye története. A községek. (Kézirat, 1933) Tapolca.
¹⁹ Bakay K., Kalicz N., Sági K., Veszprém megye régészeti topográfiája I/1. (Bp., 1966) 160.
²⁰ Soó R., A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve II. (Bp., 1966) 427—428.
²¹ Békefi R., A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (Bp., 1907) 80.
²² ZO. II., 166.
²³ Holub J., A bortermeles, 183.
²⁴ ZO. I, 69. — Makay B., A Balaton a történeti korban. (Bp., 1913) 112.
²⁵ Káptalani Országos Magánlevéltár, Veszprém (továbbiakban: KOML). Alsóörs 31. 1513.
²⁶ Makay B., i. h., 119.
²⁷ Genthon I., Magyarország művészeti emlékei I. (Bp. 1959) 63.
²⁸ Erdélyi L., A tihanyi apátság története I. (Bp., 1908) 619. — Makay B., i. h., 142. — Holub J., Zala megye, Arács.
²⁹ Erdélyi L., i. h., 321.
³⁰ Erdélyi L., i. h., 323.
³¹ Holub J., A bortermeles, 193.
³² Békefi R., i. h., 85.
³³ Holub J., Zala megye, Kék.
³⁴ Jankó J., A Balaton-melléki lakosság néprajza. (Bp., 1902) 67.
³⁵ Holub J., A bortermeles, 186.

- ³⁵ Szántó I., Egy dunántúli falu Alsópáhok története. (Bp., 1960) 35.
- ³⁶ Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/1. (Bp., 1935) 1.
- ³⁷ Holub J., A királyi vármegyék eredete. Szent István Emlékkönyv II. (Bp., 1938) 76. — Kiss A., A Kárpát-medence, 148.
- ³⁸ Holub J., A bortermelés, 184. — Vajkai A., Balatonmellék. (Bp. 1964) 14.
- ³⁹ Holub J., A bortermelés, 185.
- ⁴⁰ Sörös P., A bakonybéli apátság története I. (Bp., 1903) 277.
- ⁴¹ Erdélyi L., A pannonhalmi főapátság története I. (Bp., 1902) 308.
- ⁴² Holub J., A bortermelés, 186.
- ⁴³ Holub J., A bortermelés, 184—185.
- ⁴⁴ Holub J., A bortermelés, 184.
- ⁴⁵ Erdélyi L., i. h., 258.
- ⁴⁶ Holub J., A bortermelés, 184.
- ⁴⁷ Erdélyi L., i. h., 258.
- ⁴⁸ Erdélyi L., A tihanyi apátság története I. (Bp., 1908) 61., 465.
- ⁴⁹ N. Kiss I., 16. századi dézsmajegyzékek. (Bp. 1960) 12.
- ⁵⁰ Lederer E., Régi magyar úrmértekek. Századok LVII (1923) 317.
- ⁵¹ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 520.
- ⁵² Makay B., i. h., 123—124.
- ⁵³ Holub J., A bortermelés, 186.
- ⁵⁴ Holub J., Zala megye, Dörgicse.
- ⁵⁵ Holub J., Zala megye, Csobánc.
- ⁵⁶ Szentiványi B., A piarista kuzstódiátus gazdaságtörténete. (Bp., 1943) 211.
- ⁵⁷ Mályusz E., Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok LXIII—LXIV (1929—30) 810.
- ⁵⁸ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 20.
- ⁵⁹ Holub J., A bortermelés, 186., irodalommal.
- ⁶⁰ Belényesy M., A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethn. 66 (1955) 63.
- ⁶¹ Szabó I., A jobbágy birtoklása az örökös jobbágykorában. (Bp., 1947) 21.
- ⁶² Hofer T., Dél-Dunántúli településformáinak történetéhez. Ethn. 66 (1955).
- ⁶³ Jankó J., i. h., 67. — Szentiványi B., i. h., 39.
- ⁶⁴ Balassa I., Földművelés a Hegyközben. (Bp. 1964) 36—41. — Takács L., Irtásföldök és irtási eszközök (irtókékek) az Őrségben és Felső-Rábavideken. Ethn. 77 (1966) 12—44.
- ⁶⁵ Belényesy M., i. h., 92—93.
- ⁶⁶ Holub J., A bortermelés, 187—188.
- ⁶⁷ Sági V., A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. (Bp., 1967) 31. — N. Kiss I., Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon. A szőlőművelés természet- és termelési alakulása a XVII—XIX. században. Agrártörténeti Szemle X (1968) 80—82.
- ⁶⁸ Szabó I., i. h., 42.
- ⁶⁹ Szabó I., i. h., 43—45.
- ⁷⁰ Balatoni Múzeum Adattára, Keszthely. (Továbbiakban: BMA)
- ⁷¹ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 27.
- ⁷² Szentiványi B., i. h., 282—283.
- ⁷³ Holub J., A bortermelés, 193.
- ⁷⁴ V. ö.: 58. j.
- ⁷⁵ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 30. — Békefi R., i. h., 167.
- ⁷⁶ Bedy V., A felsőorsói prépostság története (Veszprém, 1934) 46.
- ⁷⁷ Bedy V., i. h., 81.
- ⁷⁸ KOML Nagypécseley 51. 1641.
- ⁷⁹ KOML Ábrahám 28. 1645.
- ⁸⁰ KOML Pécsely 1647.
- ⁸¹ Németh A., A pannonhalmi főapátság története V. (Bp. 1907) 299.
- ⁸² Németh A., i. h., 256—257.
- ⁸³ BMA Másolat.
- ⁸⁴ KOML Szöllős iuxta Balaton 39. 1753.
- ⁸⁵ KOML Ábrahám 28. 1741.
- ⁸⁶ Sörös P., A tihanyi apátság története II. (Bp., 1911) 335.
- ⁸⁷ KOML Szöllős iuxta Balaton 41. 1757.
- ⁸⁸ Füssy T., A zalavári apátság története. (Bp. 1902) 292.
- ⁸⁹ Szentiványi B., i. h., 211.
- ⁹⁰ BMA Másolat.
- ⁹¹ KOML Ábrahám 28. 1735.
- ⁹² Erdélyi L., A tihanyi apátság, 156.
- ⁹³ KOML Füred 32. 1773.
- ⁹⁴ Kardos T., A huszita biblia keletkezése. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Oszt. Közl. III., 155. — Sági V., i. h., 29—31. — Holub J., A bortermelés, 187., 40. j.
- ⁹⁵ Holub J., uo.
- ⁹⁶ Holub J., A bortermelés, 187.
- ⁹⁷ Holub J., i. h., 186.
- ⁹⁸ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 156.
- ⁹⁹ Takács S., Rajzok a török világból III. (Bp., 1917).
- ¹⁰⁰ KOML Diszel 1635.
- ¹⁰¹ Füssy T., i. h., 195., 372.
- ¹⁰² Füssy T., i. h., 192.
- ¹⁰³ Faller J., Adatok Várpalota történetéhez. (Veszprém, 1936) 22—23.
- ¹⁰⁴ Szántó I., i. h., 86.
- ¹⁰⁵ Szántó I., i. h., 80.
- ¹⁰⁶ Füssy T., i. h., 269.
- ¹⁰⁷ Jármay E., A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. (Bp. 1930) 42.
- ¹⁰⁸ KOML Csopak. É. n.
- ¹⁰⁹ KOML Alsóörs 1753.
- ¹¹⁰ KOML Füred 1753.
- ¹¹¹ Szentiványi B., i. h., 39.
- ¹¹² Erdélyi L., A pannonhalmi főapátság története VI. (Bp. 1916) 352.
- ¹¹³ Szentiványi B., i. h.
- ¹¹⁴ Szentiványi B., i. h., 225.
- ¹¹⁵ 1868. évi XXIX. törvénycikk. Vö.: Szentiványi B., i. h., 220.
- ¹¹⁶ Holub J., A bortermelés, 189—192.
- ¹¹⁷ Maksay F., szerk.: Urbáriumok. (Bp. 1959) 828.
- ¹¹⁸ Szabó I., A magyar parasztság története. Bp. 1940., 13—14.
- ¹¹⁹ Holub J., A bortermelés, 190.
- ¹²⁰ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 673.
- ¹²¹ KOML Dörgicse 1659.
- ¹²² KOML Merenye 24 A. 1587.
- ¹²³ Szántó I., i. h., 68.
- ¹²⁴ KOML Csopak 79. 1761.
- ¹²⁵ KOML Paloznak 74. 1761.
- ¹²⁶ Holub J., A bortermelés, 191.
- ¹²⁷ Békefi R., i. h., 167.
- ¹²⁸ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 214.
- ¹²⁹ Szántó I., i. h., 74.
- ¹³⁰ Erdélyi L., i. h., 814.
- ¹³¹ Molnár Sz., A pannonhalmi főapátság története IV. (Bp. 1906) 349.
- ¹³² KOML Kispécseley 69. 1728.
- ¹³³ KOML Nemespécseley 61. 1786.
- ¹³⁴ Belényesy M., Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Népr. Ért. 37 (1955) 24.
- ¹³⁵ Holub J., A bortermelés, 192.
- ¹³⁶ Molnár Sz., i. h., 349.
- ¹³⁷ KOML Dias 1648.
- ¹³⁸ Bedy V., i. h., 83.
- ¹³⁹ Varga J., Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századában 1556—1767. Bp. (1969) 500.
- ¹⁴⁰ Ila B., A dézma adminisztrációja. Levéltári Közlemények 1940—41.; A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai. (Bp. 1957).
- ¹⁴¹ Maksay F., i. h., 821.
- ¹⁴² KOML Garabonc 1772.
- ¹⁴³ KOML Merenye. Instuctio 1780.
- ¹⁴⁴ N. Kiss I., 16. századi dézsmajegyzékek. (Bp. 1960) 1026.
- ¹⁴⁵ Szántó I., i. h., 74.
- ¹⁴⁶ Vö.: 108. j.
- ¹⁴⁷ Jankó J., i. h., 252.
- ¹⁴⁸ Jankó J., i. h., 237.
- ¹⁴⁹ Molnár Sz., i. h., 316.
- ¹⁵⁰ KOML Conscriptio vini decimalis in Promontorio Füred 1796—1806.
- ¹⁵¹ KOML Conscriptio etc. Csopak, 1797—1853.
- ¹⁵² KOML Conscriptio etc. Kisszöllős 1831—1853.
- ¹⁵³ Holub J., A bortermelés, 190.
- ¹⁵⁴ KOML Conscriptio vini decimalis Promontory Pécsely Anno 1666. Fasc. 6.
- ¹⁵⁵ Németh A., i. h., 300.
- ¹⁵⁶ Maksay F., i. h., 839.
- ¹⁵⁷ Füssy T., i. h., 414.
- ¹⁵⁸ KOML Kisfalud 46. 1780.
- ¹⁵⁹ KOML Garabonc 39. 1778.
- ¹⁶⁰ Sörös P., A bakonybéli apátság története II. (Bp., 1904) 589.
- ¹⁶¹ N. Kiss I., i. h., 9.
- ¹⁶² Füssy T., i. h., 650.
- ¹⁶³ Molnár Sz., i. h., 316., 339.
- ¹⁶⁴ Tört. Tár 9 (1908) 309.
- ¹⁶⁵ Németh A., i. h., 230.
- ¹⁶⁶ KOML Balaton melléki jóságok jövedelmei 81. 1808.
- ¹⁶⁷ Tört. Tár 9 (1908) 310.
- ¹⁶⁸ Historia Domus. Vörsi r. k. plébánia.
- ¹⁶⁹ Dornay B., „Emlékeztető jegyzetek Keszthelyről az 1710—1831-ik években”. (Keszthely, é. n.) 7.
- ¹⁷⁰ Dornay B., i. h., 8.
- ¹⁷¹ KOML Merenye 64. 1815.
- ¹⁷² KOML Merenye 39. 1828.
- ¹⁷³ Szentiványi B., i. h., 217.
- ¹⁷⁴ Szentiványi B., i. h., 217.
- ¹⁷⁵ Szentiványi B., i. h., 217.
- ¹⁷⁶ Zalaegerszegi Állami Levéltár, Keszthely Város Levéltára (továbbiakban: KVL) 1191. kötet, 23.
- ¹⁷⁷ V. ö.: 108. j.
- ¹⁷⁸ Füssy T., i. h., 291.
- ¹⁷⁹ Éri I., Újabb Veszprém megyei éremleletek. VMMK 6 (1967) 89—91.
- ¹⁸⁰ KOML Csopak 65. 1751.
- ¹⁸¹ KOML Kispécseley 68. 1748.
- ¹⁸² Balatoni Múzeum Irattára, 179/1941. sz.
- ¹⁸³ Gedai I., XVI. századi éremlelet Lovaspusztán. VMMK 6 (1967) 100.
- ¹⁸⁴ Erdélyi L., A tihanyi apátság története I. (Bp. 1908) 470.
- ¹⁸⁵ Szabó D., A herceg Festetics-család története. (Bp. 1928) 16.
- ¹⁸⁶ Hofer T., Dél-dunántúli településformáinak történetéhez. Ethn. 66 (1955) 151.
- ¹⁸⁷ Szabó I., A jobbágy birtoklása az örökös jobbágykorában. (Bp. 1947) 41—45.
- ¹⁸⁸ Szabó I., i. h., 9—10, 46.
- ¹⁸⁹ Holub J., A bortermelés, 188.
- ¹⁹⁰ Erdélyi L., A tihanyi apátság, 468.
- ¹⁹¹ Erdélyi L., i. h., 28.
- ¹⁹² Anjoukori Okm. I. 137.
- ¹⁹³ Sörös P., A pannonhalmi főapátság története II. (Bp. 1903) 165.
- ¹⁹⁴ Holub J., Zala megye, Őrs.
- ¹⁹⁵ Erdélyi L., i. h., 322.
- ¹⁹⁶ KOML Herend 4. 1641.
- ¹⁹⁷ KOML Ábrahám 1636.
- ¹⁹⁸ KOML Nagypécseley 51. 1641.
- ¹⁹⁹ KOML Ábrahám 1644.
- ²⁰⁰ KOML Kispécseley 1645.
- ²⁰¹ KOML Monostorapáti 1647.
- ²⁰² KOML Ábrahám 16. 1650.
- ²⁰³ Szántó I., i. h., 86.
- ²⁰⁴ KOML Szentantalfá 1660.
- ²⁰⁵ Erdélyi L., i. h., 305.
- ²⁰⁶ Molnár Sz. i. h., 473.
- ²⁰⁷ Alsóörs 45. 1757.
- ²⁰⁸ KOML Ábrahám 35. 1757.
- ²⁰⁹ KOML Csopak 83. 1769.

- 201 KOML Balatonkövesd 66. 1796.
 202 KOML Kisfalud 46. 1831.
 203 Szentiványi B., i. h., 165.
 204 Szentiványi B., i. h., 165.
 205 Erdélyi L. i. h., 469.
 206 KOML Kisszóllós 75. 1802.
 207 Szentiványi B., i. h., 212.
 208 Holub J., A bortermelés, 187.
 209 Belényesi M., Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Népr. Ért. 37 (1955) 22—23.
 210 Holub J., A bortermelés, 190—191.
 211a Szabó I., i. h., 22.
 211 Erdélyi L., i. h., 30.
 212 KOML Merenye 7. 1285.
 213 Holub J., Zala megye, Vászoly.
 214 Sörös P., A pannonthalmi főapátság, 107—108.
 215 Erdélyi L. i. h., 371.
 216 Makay B., i. h., 149.
 217 Holub J., Zala megye, Örs.
 218 Holub J., i. h., Kék.
 219 KOML Tapolca 9. Epp. 1614.
 220 KOML Paloznak, 1667.
 221 KOML Vászoly 1763.
 222 KOML Ábrahám 42. 1770.
 223 KOML Kisszóllós iuxta Balaton 88. 1781.
 224 Halotti anyakönyv. Káptalantóti r. k. plébánia.
 225 Születési anyakönyv. Káptalantóti r. k. plébánia.
 226 Sörös P., A tihanyi apátság, 729.
 227 Holub J., A bortermelés, 192.
 228 Szentiványi B., i. h., 406.
 229 Szentiványi B., i. h., 185, 212.
 230 KOML Kisfalud 46. 1780.
 231 Maksay F., i. h., 838.
 232 Erdélyi L., i. h., 460.
 233 Balatoni Múzeum Adattára (továbbiakban: BMA). Hegyvámos szőlők conscriptioja 1769.
 234 BMA Tomaji hegyen Penteli csallit erdő feladó levele. 1802. VI. 17.
 235 Bendefy L., Szintezési munkálatok Magyarországon. (Bp. 1958) 694.
 236 KOML Vászoly 1763.
 237 Erdélyi L., i. h., 459.
 238 I. R. 134. c. 46. §.
 239 Holub J., A bortermelés, 189.
 239a Szabó I., i. h., 47—50.
 240 KOML Tapolca 1671.
 241 Füssy T., A zalavári apátság, 246.
 242 KOML Nemespécsey 69. 1749.
 243 KOML Pécseli szőlőhegyre való articulások, 1750.
 244 KOML Alsóörs 45. 1757.
 245 KOML Szőlős iuxta Balaton 43. 1759.
 246 KOML Csapok 88. 1773.
 247 KOML Garabonc 39. 1775.
 248 KOML Paloznak 66. 1738.
 249 KOML Kisfalud 46. 1823.
 250 KOML Articuli Promonthoriales 66. 1752.
 250a Szabó I., i. h., 22.
 251 Belényesi M., Adatok a régi hegyközségek történetéhez. Néprajzi Közlemények 3 (1958) 280.
 252 Belényesi M., i. h., 281.
 253 Diás XVII. századi hegytörvényei. Keszthely és vidéke 1942. március 14. szám. (Gazdaságtörténelmi Szemle 1894, 30.)
 254 Tomaji pusztán Farkas hegy feladó levele 1699. VI. 24. BMA.
 255 Cserszegtomaj: Dornay B., A keszthelyvidéki szőlőhegyek múltjából. Vasi Szemle 6 (1939) 210—221., 301—312. Eredetije a BMA-ban 1776-ból. Uo. az 1779-es articulus másolata is. — Badacsony: Jankó J. i. h., 273—283. Eredetije a Magyar Néprajzi Múzeumban. — Alsóörs, Paloznak: KOML Articuli Promonthoriales 66. 1752. — Pécsely: 243. j. — Balatonszabadi: Vajkai-Wagenhuber A., A paraszt-szőlőművelés... Néprajzi Múzeum Ért. XXX (1938) 198—199.
 256 Belényesi M., i. h., 280.
 257 Molnár Sz., i. h., 250., 252.
 258 Németh A., A pannonthalmi főapátság története V. (Bp. 1907) 767—768.
 259 Németh A., i. h., 299.
 260 Németh A., i. h., 301.
 261 Jankó J., i. h., 273.
 262 Belényesi M., i. h., 288.
 263 Sörös P., A tihanyi apátság, 869.
 264 N. Kiss I., 16. századi dézsmajegyzékek. (Bp. 1960) 1026.
 265 Belényesi M., i. h., 288.
 266 KOML Felsőörs 40. 1767.
 267 KOML Zala megye káptalani colonusainak úriszéki szabályozása. 1760. aug. 22.
 268 KOML Alsóörs 51. 1767.
 269 Jankó J., i. h., 283.
 270 Rendszabályai a Somogy-Szent-Miklós községhez tartozó Szent-Györgyvári hegyközséghez. (Nagykanizsa, 1900) — Az 1894. évi XII. tc. a szőlőhegyek rendtartását ott, ahol hegyközség alakult, a községek kezéből kivette.
 271 Molnár Sz., i. h., 351.
 271a Hoss J., A kaposvári plébánia története. (Veszprém, 1948) 88.
 272 KVL 1185. kötet, 36.
 273 Bontz J., A cserszeg-tomaji kápolna. (Keszthely, 1894) 5—7.
 274 Szent Anna asszony kápolnája pénzérül számadás 1763. XII. 27. BMA.
 275 Bakay K., Kalicz N., Sági K., i. h., 56.
 276 Dornay B., Gyenes Szent Ilona kápolnájának történetéhez. Keszthelyi Hírlap 1938. augusztus 21. szám.
 277 Dornay B., i. h., augusztus 7. szám.
 277a Vajkai-Wagenhuber A., A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. Néprajzi Múzeum Ért. XXX (1938) 21—22.
 278 Bakay K., Kalicz N., Sági K., i. h., 59.
 279 KOML Csobánc 1662.
 279a Vajkai-Wagenhuber A., i. h., 23.
 280 1778. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv. Káptalantóti, r. k. plébánia.
 281 1816. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv. Káptalantóti, r. k. plébánia.
 282 Historia Domus. Káptalantóti, r. k. plébánia.
 283 1816. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv. Káptalantóti, r. k. plébánia.
 284 Füssy T., A zalavári apátság, 404.
 285 Sörös P., A tihanyi apátság története III. (Bp. 1911) 190.
 286 Historia Domus. Vörs, r. k. plébánia.
 286a Bontz J., Keszthely város monográfiája. (Keszthely, 1896) 168.
 286b Hoss J., i. h., 88.
 287 Jankó J., i. h., 162.
 288 Vajkai A., Cserszegtomaj. (Egy hegyközség élete). Néprajzi Értésítő 1939, 170—204.; Élet a cserszegtomaji házban. Ethn. 1948. 54—72.; Préházak, pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. Ethn. 1956, 57—90.; A hegyközségek kialakulásának kérdése. Néprajzi Közlemények 3 (1958) 59—70.; Cserszegtomaj helynevei. VMMK 2 (1964) 303—328.; Cserszegtomaj. Kortárs, 1967, 471—481.; A Balaton északi partjának préházai. VMMK 5 (1966) 228—231.
 289 Vajkai A., A hegyközségek kialakulásának kérdése.
 289a Vajkai A., Balaton melléki préházak. (Bp. 1958) 10—11.
 289b Magyarország régészeti topográfiája című sorozatból eddig megjelent az I/1. és I/2. kötet, nyomdában az I/3. kötet, nyomdakész a I/4. kötet, E kötetek Veszprém megye anyagát tárgyalják.
 291 Füssy T., i. h., 369.
 292 Hofer T., i. h., 165.
 293 Molnár Sz., i. h., 350—351.
 294 Németh A., i. h., 301.
 295 Németh A., i. h., 300.
 296 Vajkai A., A Balaton északi partjának préházai. VMMK 5 (1966) 230.
 297 Parragh József bíró számadása 1768. XI. 1.—1789. X. 30. BMA.
 298 Vajda György városbíró számadása 1788. XI. 1.—1789. X. 30. BMA.
 299 Hofer T., i. h., 158.
 300 KVL 1190. kötet, 67.
 301 Vajda György Keszthely város bírájának számadása 1790. BMA.
 302 Szántó I., i. h., 44.
 303 KOML 49. 1554.
 304 KOML Vászoly 1775.
 305 KOML Epp. 1758. Nr. 20.
 306 KOML Paloznak. XVIII. sz.
 307 KOML Újlak 64. 1776.
 308 KOML Kisfalud 46. 1780.
 309 KOML Kisfalud 46. 1780.
 310 KOML Kisfalud 46. 1785.
 311 KOML Kisfalud 46. 1817.
 312 KOML Újlak 30. 1814.
 313 KOML Csapok 88. 1813.
 314 Degré A., Boszorkánypercek Zala megyében. A Göcseji Múzeum jubileumi Évkönyve. (Zalaegerszeg, 1960) 234.
 315 Vajkai A., A hegyközségek kialakulásának kérdéséhez. Néprajzi Közlemények 3 (1958) 62.
 316 V. ö.: 246. j.
 317 Cserszegiek, kiknek nincs házuk Keszthelyen 1822. VII. 11. BMA.
 318 Németh A., i. h., 256—257.
 319 Szabó I., A magyar parasztság története. (Bp. 1940) 56.
 320 Jogtalan füstpénz szedés 1817. XII. 11. BMA.
 321 Vajkai A., i. h., 63.
 322 Németh A., i. h., 256—257.
 323 Németh A., i. h., 301.
 324 Ns. Vármegyétől kiadott oktatások 1796. III. 9. BMA.
 325 Cserszegi szőlőkre vonatkozó vallomások 1821. VIII. 8. BMA.
 326 Vajkai A., i. h., 63.
 327 KVL 1192. kötet, 81.
 328 Dornay B., Keszthelyi Hírlap 1938. augusztus 28. szám.
 329 Ns. Göndöts János Tomaj hegység bírájának számadása 1830—34. KBM.
 330 Bontz J., i. h., 9.
 331 Bontz J., i. h., 9.
 332 Bontz J., Keszthely város monográfiája. (Keszthely, 1896) 328.
 333 Sági K., Adatok a keszthelyi munkásmozgalmak történetéhez. VMMK 2 (1964) 465.
 334 Jankó J., i. h., 254—257.
 335 Zombay G., A buda—kanizsai vasút. Vasárnapi Újság 1861., 205.
 336 Vajkai A., A hegyközségek kialakulásának kérdése, 66.
 337 Sági K., Zákonyi F., Balatoni útikönyv. (Bp. 1970).
 337 Sági K., Zákonyi F., i. h.
 338 Dornay B., Vigyázó F., Balaton és környéke részletes kalauza. (Bp. 1934) 323—324. — Mórucz B., Fonyód és környéke. (Bp. 1958) 35.
 339 Sági K., Zákonyi F., i. h.
 340 Sági K., Zákonyi F., i. h.

Die Auswirkungen des Weinbaus auf Leben und Siedungsverhältnisse des Volkes am Balaton

Der Weinbau ist landschaftlich gesehen weit mehr als ein bloßer landwirtschaftlicher Kulturzweig. Dies schon aus dem Grunde, weil dieser Kulturart auch rechtliche, wirtschaftliche, soziale und siedlungshistorische Auswirkungen zukommen, bzw. zugekommen waren. Das in Folgenden dargelegte Gesamtbild kennzeichnet nicht nur das Gebiet des Balaton, sondern auch auf das Genaueste die Entwicklung in anderen ähnlichen Gegenden des Landes. Diese Parallele ermöglicht es, bei eventuellem Fehlen örtlich bedingten Beweismaterials auf solches in ferner abgelegenen Gegenden zurückzugreifen.

Neuere Forschungen haben den Nachweis erbracht, daß die landnehmenden ungarischen Stämme aus dem Osten auch den Wein- und Obstbau mit sich gebracht hatten. An anderer Stelle dieses Werkes konnten wir bereits beweisen, daß in der Gegend von Keszthely sich der Weinbau seit Römerzeiten bis zum heutigen Tag ungebrochen fortgepflanzt hat. Dies bedeutet, daß sich die Wurzeln der Traubenkultur im Seegebiet des Balaton teils auf die Herrschaft der Römer in Pannonien, teils aber auf das Erscheinen der ungarischen Stämme in diesen Gegenden zurückverfolgen lassen. Im späteren Verlauf bereicherte sich die ungarländische Traubenkultur teils durch die Einwanderung aus dem Westen, teils durch Einwirkungen vom Balkan her.

Aufzeichnungen aus der Zeit der Árpáden lassen erkennen, daß die Traubenkultur sich nicht in allen Fällen auf die Abhänge des höher gelegenen Hügellandes verzogen hatte, sondern auch unmittelbar auf den sandigen Gebieten des Seeufers, aber auch in tiefer gelegenen Uferstreifen betrieben wurde. Diese Frage ist noch durchaus nicht geklärt. Möglich, daß sich die klimatischen Bedingungen damals wärmer, also günstiger gestaltet haben, möglich aber auch, daß dies die Folge des vor der Landnahme in der Umgebung der Behausungen am Seeufer betriebenen Weinbaus war.

In der bunten Reihe der Dienstvölker des XI—XIII. Jahrhunderts bildeten die mit der Rebenkultur und der Weinpflege Beschäftigten eine besondere Kaste. Diese waren dinglich verpflichtet und wurden mit den Weinfeldern gekauft, verkauft und auch verschenkt. Die mit Weinbau beschäftigten Dienstleute auf den Besitzungen des Königs und der Königin werden urkundlich „vinidatores“ genannt. Der lateinische Name weist darauf hin, daß sie verpflichtet waren, nach der Flächengröße des Weinbaus eine gewisse Weinmenge als Servitut abzuliefern. Auch die „vinitores“ oder „vicultores“ genannten Dienstleute auf den kirchlichen und weltlichen Grundherrschaften waren verpflichtet, an ihre Herrschaft jählich eine bestimmte Weinmenge abzuliefern. Die verfügbaren Aufzeichnungen lassen erkennen, daß es sich um eine mengenmäßig abweichende Ablieferungspflicht handelte. Keine Angaben stehen zur Verfügung, ob die Flächengröße des Anbaus gleichartig ist. Auch darüber gibt es keine Aufzeichnungen, ob die Dienstleute daran interessiert waren, die Anbaufläche zu vergrößern, da ja ihre Abgabepflicht im vorhinein festgesetzt war.

Der Weinbau sichert einen größeren Ertrag als jeder anderer Kulturzweig. Dies ist auch der Grund, weshalb die städtische Bürgerschaft bereits zur Zeit der Árpáden Inter-

esse für geeignete Weinbauböden zeigte. Entweder fehlte es der Grundherrschaft an dem notwendigen Geld oder aber sie verschmähte es, sich mit Risiken und Umständlichkeiten des Weinbaus abzugeben, so daß ihr das Interesse der Bürgerleute sogar genehm war. Wo diese Bürgerleute die für den Weinbau geeigneten Bodenflächen aus welchem Grunde auch immer käuflich nicht an sich bringen konnten, dort wurde ein solcher Boden gepachtet. So z. B. gab 1289 Abt Tamás von Tihany die im Besitz der Abtei gewesenen und zum Weinbau geeigneten Böden in der Gemarkung von Urkut der Bürgerschaft von Esztergom in Pacht.

Im XIV. Jahrhundert, zur Zeit, da sich der einheitliche Stand der Leibeigenen herausgebildet hatte, ergaben die mächtigen Waldgebiete die Möglichkeit, Rodungsflächen frei zu kultivieren. Das Eigentum an diesen Rodungsflächen blieb natürlich in der Hand der Grundherrschaft. Die von den Leibeigenen in den Weinbergen verrichtete Arbeit erwies sich jedoch als unwirtschaftlich. Das Streben der Grundherrschaft, landwirtschaftlich nutzbaren Besitz außerhalb der Feldstücke ihrer Leibeigenen sich anzueignen, erstreckte sich nicht auf Weinbauflächen. Die Grundherrschaft hatte nichts einzuwenden, sie unterstützte sogar durch verschiedene Maßnahmen die Rodung der Wälder, den Weinbau auf gerodeten Flächen sowie deren dauernde Bewirtschaftung.

An die Rodungsflächen knüpften sich zweiseitige Interessen, u. zw. jene des Besitzers und jene des Leibeigenen.

Die Kategorie des Tagelöhners bildete sich eben im Zusammenhang mit dem Weinbau heraus. Auf den Gehöften gab es kaum Weinkulturen. Die von den Leibeigenen bearbeiteten zensualen Weinkulturen sicherten der Grundherrschaft eine bestimmte, wenn auch geringere Menge Wein. Von der sogenannten „Bergabgabe“ erhielt die Grundherrschaft seit 1351 den neunten Teil des tatsächlichen Weinertrags. Außer der Bergabgabe erhielt die Grundherrschaft auch Geschenke (munera), die gewöhnlich je Weinfläche ein Kapaun, ein Kücken und ein Eimer Hafer waren. Außerdem mußte der Leibeigene auch an die Ortspfarrei ein Zehntel des Ertrags abliefern. Trotz alledem waren diese Servitutleistungen für den Leibeigenen nicht so ungünstig.

Im Jahre 1848, also zur Zeit des revolutionären Umbruchs, wurde die Frage der von den Leibeigenen bearbeiteten zensualen Weinfeldern nicht geregelt. Erst im Jahre 1868 wurde dieser Besitz abgelöst. Im Jahre 1873 gab es in 50 Seeuferorten 7.937 Weinflächenbesitzer mit einem Gesamtbestand von 11.093 Katastraljoch, also 1,4 Joch je Besitzer. Dies bedeutet aber auch, daß fast jede Familie am Balaton im Besitz von Weinbauflächen war. Der Weinbau brachte damals pro Joch einen Jahresertrag von 26 Gulden. Aus den summierten Ernteergebnissen (siehe Tabellen I—III.) kann auf ähnliche Ertragsverhältnisse gefolgert werden.

Dem Leibeigenen, der über die erforderlichen körperlichen Kräfte und die entsprechenden Erfahrungen auf dem Gebiet des Weinbaus verfügte, kamen die Rodungen und die Rebenkulturen auf den Rodungsflächen sehr zugute. Er konnte sich dort „fast als Edelmann“ fühlen. Es stand ihm frei, einen solchen Besitz zu verkaufen, zu vererben oder in

Pfand zu geben. Für den Grundherrn war eine Änderung in der Person des Weinbauers ohne Belang, falls er im ungestörten Genuß der ihm gebührenden Servitute blieb. Um dessen sicher zu sein, versah er die diesbezüglichen Rechtsgeschäfte mit einer Genehmigungsklausel.

Die materiellen Vorteile sowie die rechtliche Struktur der zensualen Weinfelder ermöglichten es, daß auch die Bevölkerung weitabgelegener Gegenden in den Besitz von Weinfeldern gelangen konnte. Diese wurden „extranei“ genannt, da sie nicht an Ort und Stelle siedelten und in ihren Reihen gab es ebenso Leibeigene, wie städtische Bürgers- und Edelleute. Dies bedeutet aber auch, daß im Falle des Weinbaus auf dem Besitz einer anderen Grundherrschaft der Edelman die bereits genannte Bergabgabe und andere Dienstbarkeiten ebenso zu leisten hatte wie der Leibeigene. Derart kam es auch vor, daß auf weithin bekannten Weinbergen des Landes als vornehm geltende, reichbegüterte Familien, wenn es anders nicht ging, solche zensuale Weinfelder erwarben.

Falls der Besitzer dieser, auf dominialen Grundstücken gelegenen Weinfelder sein Feldstück nicht gehörig kultivierte oder seine Abgaben an die Gutsherrschaft nicht regelmäßig leistete, konnte er ohne Rücksicht auf die Person „exmittiert“ werden. In diesem Falle hatte er den vollen, von der Vorstehung der Berggemeinde bestimmten Ablösungspreis zu entrichten.

Die Weinberge hatten bereits im Mittelalter eine gewisse Selbständigkeit gegenüber den anderen Besitztümern, in deren Gemarkung sie lagen. Hieraus ergab sich im Laufe der Zeit der Rechtsbegriff der „Berggemeinde“. Verschiedene Züge der auf die Berggemeinden bezüglichen Gesetzgebung erscheinen bereits in den entsprechenden mittelalterlichen Regelungen. Die für Berggemeinden maßgebenden gesetzlichen Regelungen respektierten in gleicher Weise die Interessen der Gutsherrschaft als auch jene der auf dem Weinberg begüterten Besitzer. Die Autonomie der Berggemeinde exkludierte wohl nicht die gutsherrschaftlichen Rechte, doch wurden diese stark eingeengt.

Auf der Berggemeinde waren die Leibeigenen in der Mehrzahl, so daß sich auch die Mitglieder der Verwaltung aus ihren Reihen rekrutierten. Selbst die am Weinberg ansässigen Edelleute hatten sich der Kompetenz der aus Weinbauern bestehenden Gerichtsbehörde zu fügen und mußten deren Urteilsfindung anerkennen.

Nach der im Jahre 1868 erfolgten Aufhebung des Systems des zensualen Weinbaubesitzes blieb die Berggemeinde-Verwaltungsorganisation auch weiterhin aufrecht, nur die Wahrung der gutsherrschaftlichen Interessen blieb ausgeschaltet und die Berggemeinde wurde zu einer Interessenvertretung der dort ansässigen Besitzer von Weinkulturen.

Auf den meisten Weinbergen findet man auch Kapellen, errichtet von den Mitgliedern der Berggemeinde, die durch diese „gute Tat“ für ihren Weinbau überirdischen Schutz anflehten.

Nach 1848 wurden aus einem Teil der Berggemeinden Verwaltungseinheiten, Kommunen, für deren Besiedlung die Streulagenbauweise charakteristisch war.

In den Türkenkriegen des XVI. und XVII. Jahrhunderts ging ein Großteil der am Balaton gelegenen Ortschaften in Trümmer. Jene Ortschaften, in deren Gemarkung überwiegend zensuale Weinfelder angelegt waren, wurden von der Gutsherrschaft nicht wieder aufgebaut, da ja die gutsherrschaftlichen Einkünfte durch die Weinabgaben gesichert erschienen. Zu diesen gehörten auch Rád, Boglár, Falud, Keszthelytomaj, Diáz, Vonyárc, Bece, Ládтомaj, Kőbölkut, Badacsony, Kisörs, Ábrahámhegy, usw.

In erster Reihe war es der panische Schrecken vor den Türken, der die Leute zwang, aus ihren ständigen Behausungen Zuflucht auf dem Weinberg zu suchen. Dies ging natürlich sehr gegen Willen der Gutsherrschaft, die befürchtete, daß ihr derart die Fronarbeit der Leibeigenen verlorengeht und der es auch sehr daran lag, durch militärische Einquartierungen für ihren eigenen Schutz zu sorgen. Aber es gab auch andere Gründe. Die vormaligen Bewohner der vernichteten Dörfer zog es immer nach den verlassensten Heimstätten zurück. Trotz der gutsherrschaftlichen und behördlichen Verbote waren die am Balaton gelegenen Weinberge im XVIII. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts noch immer dicht besiedelt. Den Behörden ging es beim Verbot einer ständigen Niederlassung auf den Weinbergen nicht nur um den Schutz der gutsherrschaftlichen Interessen, sondern auch um die Belange der öffentlichen Sicherheit. Trotzdem hielt der Zuzug der sich in den Weinbergen ständig niederlassenden Bevölkerung weiter an. Da die Niederlassungsverbote aber auch weiterhin nichts fruchteten, wurde bereits um das Jahr 1838 ausgesprochen, daß die Gemeinden Cserszegtomaj, Gyenesdiás und Vonyárc in selbständige Verwaltungseinheiten umorganisiert werden sollen.

Nach dem Umbruch des Jahres 1848, als ständische Bindungen je länger je mehr an Kraft verloren, fiel die Bevölkerungszahl von Keszthely infolge der massenhaften Ausiedlung in die umliegenden Weinberge in beängstigender Weise zurück.

Immer zahlreicher werden die Villenbauten und Sommerwohnungen, die zwischen den bewohnten und unbewohnten Behausungen der Weinberge am Balaton in Erscheinung treten, und mit der Zeit entstanden geschlossener Siedlungskerne innerhalb der für die Berggemeinde so eigentümlichen Streusiedlungen.

Zsolt Pákay—Károly Sági

L'influence de la viticulture sur le peuplement et sur la vie des habitants de la région du Balaton

La vigne n'est pas qu'un simple composant du paysage. Son importance est beaucoup plus grande, puisqu'elle a — c'est-à-dire, avait — des effets juridiques, économiques, sociaux et jouait un rôle dans l'histoire du peuplement. Le tableau présenté ci-dessous caractérise non seulement la région du Balaton, car on peut établir des analogies adéquates avec le développement d'autres parties du pays. Ces analogies nous permettent que — si les données sur place manquent — nous nous référons à des données d'autres régions.

Les recherches récentes viennent de prouver que la viticulture et la culture fruitière faisaient parties des connaissances que les Hongrois conquérants apportèrent de l'Orient. Ailleurs nous avons déjà eu l'occasion de prouver qu'aux alentours de Keszthely la viticulture s'est continuée sans interruption depuis l'époque romaine, et ainsi les origines de la viticulture de la région du Balaton peuvent être ex-

pliquées d'une part par la survivance de l'exercice romain, et d'autre part par la méthode de production propre aux Hongrois. Plus tard, notre viticulture s'est enrichie, grâce aux colons occidentaux et aux influences balkaniques.

Les données de l'époque arpadienne nous montrent que les vignobles ne s'étendaient pas toujours sur les coteaux, on cultivait la vigne sur les bords mêmes du Balaton, sur le sable et aux lieux bas situés aussi. La question n'est pas encore éclaircie: on peut expliquer ce fait par le climat qui devait être jadis plus chaud que de nos jours, mais il est également possible que ce fût la survivance de la viticulture pratiquée aux campements riverains, avant la conquête du pays.

Aux XIe—XIIIe siècles, parmi les rangs variés des serfs, les viticulteurs et vigneronns formaient un groupe spécial: ils appartenaient à la vignoble, ils étaient vendus, achetés, donnés avec la vigne. Les diplômes appellent „vinidatores”

les serfs viticulteurs des propriétés du roi et de la reine. Leur nom montre qu'ils fournissaient une certaine quantité de vin sur la vignoble qu'ils cultivaient. Les serfs appelés „vinitores“ et „vicultores“ des latifundia ecclésiastiques et seigneuriaux devaient également fournir une quantité déterminée de vin, chaque année à leurs seigneurs. Les données montrent que la quantité de la prestation n'était pas égale. Mais nous ne savons pas si la grandeur des vignobles cultivées était égale ou non. Nous ne disposons pas des données nous indiquant si les serfs viticulteurs ont augmenté l'étendue de la vignoble. Puisqu'ils fournissaient une quantité de vin déterminée, l'agrandissement de la vignoble devait être avantageux pour eux aussi.

La viticulture assure un revenu plus élevé que n'importe quelle autre branche de la production agricole. Déjà à l'époque arpadienne, la bourgeoisie des villes s'intéressait aux terrains bons pour la viticulture. Le seigneur terrien n'avait pas d'argent, ou il ne voulait pas s'occuper de la vigne, il regardait donc de bon oeil cet intérêt. Là où la bourgeoisie ne pouvait pas acheter les terrains qui se prêtaient à la viticulture, elle prenait en bail la terre. Tamás, abbé de Tihany afferma en 1289 ses terres d'Urkut à des bourgeois d'Esztergom.

Au XIVe siècle, quand le servage uniforme se développe, les grandes forêts permettaient la libre détention des essarts. Naturellement, au point de vue du droit de propriété, les essarts restaient biens du seigneur. La viticulture n'était pas rentable si le serf travaillait à la corvée. Le seigneur voulait s'emparer de tout terrain arable, excepté la tenure servile, mais cette tendance ne s'étendait pas sur les vignobles. Le seigneur regardait de bon oeil, par certaines mesures il favorisait même le défrichage, la plantation de vignes et leur entretien.

Aux terres défrichées s'attachait un intérêt bilatéral. En ce qui suit, nous examinerons l'intérêt du propriétaire et celui du serf.

La formation de la catégorie de salariés se relie à la viticulture. Il n'y avait presque pas de vignoble sur propriété allodiale, c'étaient les vignobles cultivées par les serfs censitaires qui assuraient une quantité fixe de vin au seigneur, c'est-à-dire un revenu plus petit, mais sûr. Depuis 1351 le seigneur terrien percevait un neuvième sur la récolte. Outre le neuvième, on offre au seigneur aussi des dons (munera) qui étaient, selon la pratique, un poulard, un pain de brioche et une mine d'avoine sur chaque vigne. L'Église dimait encore la vignoble serve. Malgré tout, les redevances sur les vignes sont encore assez avantageuses aux serfs.

En 1848 le problème des vignobles censitaires ne fut pas résolu, leur rachat n'eut lieu qu'en 1868. En 1873 dans 50 villages de la région du Balaton il y avait 7937 vigneron possédant 11 093 arpents (de 57 ares) de vigne, ce qui donne en moyenne 1,4 arpent par propriétaire. Cela signifie que presque chaque famille de la contrée du Balaton possédait une vignoble. En ce temps-là, le revenu d'un arpent de vigne était de 26 forint. A la base des tables I—III, établies d'après produits de la récolte, nous pouvons conclure à des revenus à peu près semblables.

Au serf qui disposait de la force physique et des expériences nécessaires, le défrichage et l'implantation d'une vignoble étaient avantageux. Au milieu de son vignoble créée sur l'essart il vivait «presque comme les nobles». Il pouvait la vendre, léguer, mettre en gage. Du point de vue du seigneur, le changement des vigneron propriétaires n'avait aucune importance, s'il jouissait des mêmes redevances après le changement de personnes. Pour assurer ses droits, le seigneur apposait sa clause aux contrats des vigneron.

Les avantages matériels et la structure juridique de la vignoble censitaire permettaient que même les habitants des contrées lointaines puissent s'acquérir des vignobles. On appelait ces propriétaires «étrangers» (extranei). Parmi eux, nous trouvons des serfs, des bourgeois, mais des nobles aussi. Sur la vignoble censitaire — c'est-à-dire qui se trouvait sur la propriété d'un autre seigneur — le noble aussi devait payer le neuvième et les dons, tout comme un serf. Sur les coteaux connus et renommés dans le pays entier,

même des familles nobles et riches se procuraient des vignobles censitaires, si l'on ne pouvait pas autrement y acquérir de terre.

Si le vigneron censitaire ne cultivait pas bien le fond assujéti, s'il ne payait pas la redevance, le seigneur avait le droit de «faire apprécier» l'exploiteur qui ce fut. En ce cas, ce dernier devait payer la valeur véritable du raisin. C'était le magistrat de la «commune montagnarde» qui fixait cette valeur.

Les vignobles jouissaient déjà au Moyen Age de certaine autonomie en regard de la commune aux confins de laquelle elles étaient situées. De là s'est développée la «commune montagnarde». Les règlements juridiques concernant les vignobles reflétaient déjà au Moyen Age quelques caractéristiques des lois portant sur les «communes montagnardes». Ces lois tenaient compte des intérêts du seigneur aussi bien que de ceux qui possédaient des vignobles censitaires sur le coteau planté de vigne. L'autonomie des communes montagnardes n'annulait pas les droits seigneuriaux, mais elle les restreignait dans une grande mesure. Aux communes montagnardes les serfs étaient en majorité, il est donc naturel que les dirigeants de la commune étaient également des rangs des serfs. Même les nobles habitant la commune étaient justiciables du magistrat paysan.

Même après l'abolition du système de vignobles censitaires — donc après 1868 — la commune montagnarde restait, seulement la défense des intérêts seigneuriaux a disparu des principes de son fonctionnement. Après 1868 la commune montagnarde devint l'association de défense des intérêts des propriétaires viticulteurs.

Sur les coteaux nous trouvons très souvent des chapelles. Ce sont les membres de la commune qui les ont fait bâtir. Ils attendaient que ces chapelles leur assurent l'assistance du ciel.

Après 1848, une partie des communes montagnardes est devenue ensemble administratif. Ce qui caractérise ces communes, c'est l'habitat dispersé.

Aux XVIe—XVIIe siècles, au cours de la guerre contre les Turcs, la majorité des villages de la région du Balaton ont péri. Les propriétaires terriens ne repeuplaient pas ces communes dans les confins desquelles on cultivait surtout la vigne, puisque là leur revenu était assuré par les vignobles censitaires. Telles communes étaient p. ex. Rád, Boglár, Falud, Keszthelytomaj, Diás, Vonyarc, Bece, Ládtomaj, Badacsony, Kisörs, Ábrahámhegy etc.

L'appréhension du danger turc était le premier motif qui poussait les paysans à abandonner le village et à s'installer dans la vignoble. Naturellement, les seigneurs défendaient que les serfs quittassent leur villages, parce qu'ils voulaient que les corvées et le logement des soldats fussent assurés. Outre les facteurs d'ordre économique, on peut supposer d'autres motifs. La population des villages détruits ne voulait pas quitter ses anciens habitats. Malgré les consignes des seigneurs et des autorités administratives, au XVIIIe siècle et dans la première moitié du XIXe, beaucoup de gens avaient leur domicile dans les vignobles de la région du Balaton. L'autorité publique interdisait l'installation dans les vignobles non seulement pour défendre les intérêts seigneuriaux, mais aussi du point de vue de la sécurité générale. Mais malgré cela, le nombre des habitants des vignobles ne cessait d'augmenter.

Puisque les efforts pour liquider les agglomérations dans les vignobles restaient sans succès, vers 1838 il a été proclamé que Cseszegtomaj, Gyenesdiás et Vonyarc deviendraient communes indépendantes. Après 1848, quand le frein du régime des Ordres a cessé d'agir, la population de Keszthely a catastrophiquement diminué à la suite des déménagements dans les vignobles.

Parmi les maisons habitées ou inhabitées des régions du Balaton, des villas et pavillons paraissent de plus en plus nombreux. Aux communes montagnardes — qui montrent une structure d'implantation spéciale — un noyau est en train de se former, où les bâtiments sont plus serrés.

Zsolt Pákay—Károly Sági

Влияние виноградарства на жизнь населения окрестностей Балатона

Значение виноградарства в формировании жизни населения окрестностей Балатона очень велико. Оно сыграло большую роль в истории поселений, имело большое юридическое, общественное и экономическое влияние. Это, однако, не является специальной, присущей балатонской местности, чертой—тут можно провести параллель и с другими странами. Поэтому при изучении вопроса за недостатком местного материала можно обратиться и к более отдаленным источникам.

Согласно новейшим исследованиям доказано, что венгры, пришедшие в Карпатский бассейн с востока, были уже знакомы с разведением винограда и фруктов. В другом месте уже говорилось, что римские колонизаторы занимались в древние времена в этой местности виноделием и виноградарством, что осталось в наследство позднейшим жителям Прибалатонья. Таким образом, основой культуры возделывания здесь винограда послужили римские традиции, обогащенные привнесенным венграми опытом, в более поздние времена обогатившимся опытом западных переселенцев и балканским влиянием.

Из источников, оставшихся от времен Арпадов, нам известно, что не во всех случаях виноградники располагались на холмах, возвышавшихся над берегом, виноградники имелись и на низких местах и даже на песчаном побережье. Причина пока не выяснена. Возможно, что это влияние от прошлого оставшегося виноградарства, которым в далекие времена занимались прибрежные жители, а возможно — влияние более теплого по сравнению с теперешним климата.

Среди крепостных крестьян XI—XIII вв. виноградари и виноделы составляли особую группу; они как бы принадлежали к виноградникам, при купле-продаже виноградников они вместе с ними переходили к новому владельцу. Крепостные, возделывавшие виноградники, принадлежавшие королевской семье, в тогдашних документах назывались «vinidatores». Само название указывает на то, что они были обязаны сдавать определенное количество вина с возделываемых ими виноградников. Крепостные, работавшие на виноградниках, принадлежавших церкви и помещику — «vinitores» и «vinicultores» тоже сдавали каждый год определенное количество вина. Из документов яствует, что количество сдаваемого вина было не одинаковым. Однако, неизвестно, одинаковыми были ли обрабатываемые участки винограда. Нет данных и о том, увеличивали ли крепостные территории виноградников. Так как количество сдаваемого вина было точно определено, естественно предположить, что увеличение территории под виноградники было выгодно и им.

Возделывание винограда было выгоднее любой другой хозяйственной отрасли, поэтому горожане еще во времена Арпадов стремились приобрести пригодные для возделывания винограда участки земли. Помещики же зачастую или нуждались в деньгах или просто не желали заниматься виноградарством, поэтому охотно продавали землю. Горожанам не всегда удавалось купить нужную землю, в таких случаях они ее арендовали. Так, в 1289 году тиханский аббат Тамаш земли уркутского поместья сдавал в аренду эстергомским горожанам.

В XIV веке, в период формирования единого крепостного крестьянства, наличие громадных лесных массивов сделало возможным свободное получение земли под выкорчевывание. Право собственности на целинную землю, естественно, оставалось за помещиком. Стремление помещиков к отмежеванию от крепостных крестьян излишков полагававшихся им наделов не распространялось на виноградники. Помещики одобряли, во многих случаях различными мерами даже поддерживали освоение лесных земель и закладку виноградников.

Интерес к вырубкам был двусторонним. В дальнейшем мы рассмотрим интересы крепостного крестьянина и интересы помещика.

Категория наемных работников сформировалась как раз в связи с виноградниками. Вблизи усадеб почти не было виноградников, необходимое вино помещику обеспечивали цензовые виноградники, обрабатываемые крепостными крестьянами. Это приносило меньший, но зато верный доход. Согласно налоговой системе, начиная с 1351 года, в качестве оброка помещик получал одну девятую часть урожая. Кроме оброка, помещику полагался и так называемый подарок, обычно состоявший из одного каплуна, одного калача и меры овса. Виноградники крепостных облагались и церковной десятиной. И все же, несмотря на все эти поборы, виноградарство было для крепостных выгодным занятием.

В 1848 году был решен вопрос об обрабатываемых крепостными крестьянами цензовых виноградниках, выкуп которых, однако, произошел лишь в 1868 году. В 1873 году в 50 прибалатонских селах насчитывалось 7987 владельцев виноградников, в чьих руках находилось 11.093 хольда земель. Таким образом, в среднем на каждого владельца приходилось 1,4 кадастровых хольдов виноградников. Это означает, что фактически каждая семья, проживавшая на берегу Балатона, имела виноградник. Один хольд виноградника по тому времени давал 26 форинтов дохода. Таблица урожайности (I—III) показывает примерно такой же доход.

Для физически сильного крепостного крестьянина, имевшего опыт в выращивании винограда и виноделии, было выгодно разводить на порубках виноград. Крепостной крестьянин на виноградниках, заложенных на порубках, жил «почти как господин», он мог их продавать, наследовать, заложить в ломбард. Помещики относились к этим изменениям в положении крепостного крестьянина безразлично, тем более, если они бесперебойно получали причитающийся им оброк. Эти свои права они закрепляли в договоре.

Выгода от владения цензовыми виноградниками и правовая структура делали возможным приобретение виноградников и более дальними жителями. Этих хозяев, проживавших вдали от своих виноградников, местные жители называли «провинциалами». Социальный состав этих владельцев был довольно пестрым: тут были и крепостные крестьяне, и горожане, и даже дворяне. Дворяне, имевшие цензовые виноградники, т. е. расположенные в имении другого помещика, тоже должны были так же, как и крепостные крестьяне, платить оброк и подарок. Бывали случаи, когда богатые и знатные дворянские семьи обзаводились на побережье Балатона цензовыми виноградниками, если не могли другим путем приобрести там себе имение.

Если владелец цензового виноградника, расположенного на территории помещичьего имения, не обрабатывал этот виноградник должным образом или не платил оброка, то, кто бы он ни был, — помещик имел право лишить его виноградника, причем в этом случае нужно было выплачивать его номинальную цену. Цену определяла горная сельская община.

Виноградники уже в средние века обладали определенной самостоятельностью по отношению к тем землям, на которых были расположены. Отсюда начала свое существование горная сельская община. Черты горной сельской общины проявляются уже в средневековых правовых положениях. Законы пользования виноградниками в равной степени принимали во внимание как интересы помещика, так и интересы владельца цензовым виноградником. Автономия горной сельской общины не лишала помещиков их прав, но значительно их ограничивала. В этих общинах большинство составляли крепостные крестьяне и, естественно, руководители общины избирались из их рядов. Дворяне, владевшие цензовыми виноградниками на территории общины, находились в ведении крестьянского суда общины, который мог выносить свое решение против них.

Община продолжала существовать и после ликвидации в 1868 году системы цензовых владений с той разницей, что из сферы ее деятельности была исключена защита имущественных интересов помещиков. После 1868 года горная сельская община превратилась в организацию по защите имущественных интересов владельцев виноградниками.

На большинстве виноградников имеются часовни. Их строили члены общины. От этих часовен ожидали «небесной» помощи, защиты виноградников.

Часть горных сельских общин после 1848 года преобразовалась в административные единицы, села. Характерной чертой этих сел является их разбросанность.

Во времена турецких войн — в XVI—XVII вв. большинство прибалатонских сел погибло. Те села, на землях которых население главным образом занималось виноградарством, помещики не заселяли вновь, им это было невыгодно, так как находящиеся там цензовые виноградники обеспечивали им верный доход. Такими селами были Рад, Боглар, Фалуд, Кестхейтомай, Диаш, Воньярц, Бэце, Ладтомай, Кёбёлкут, Бадачонь, Кишёрш, Абрахамхедь и др.

Первым побудителем к переселению на горные виноградники послужил страх перед турками. Помещики до самого конца препятствовали заселению этих мест, что-

бы бесперебойными были трудовая и военная повинности. Кроме экономических, были и другие причины заселения виноградников. Оставшиеся в живых жители погибших сел тянулись к старым местам жительства. Несмотря на запретительные меры помещиков и властей, в XVIII и начале XIX века на балатонских виноградниках число постоянных жителей постоянно увеличивалось. Кроме защиты интересов помещиков, у властей были и другие причины, по которым они стремились ограничить заселение балатонских виноградников. И все же число постоянных жителей на побережье Балатона неуклонно росло.

Так как меры по ограничению поселения на виноградниках не увенчались успехом, около 1838 года было принято решение о преобразовании в самостоятельные административные единицы сел Черсегтомай, Дьенешдиаш, Воньярц. После 1848 года, когда были ликвидированы рамки сословных ограничений, население Кестхей ввиду массового переселения на виноградники катастрофически уменьшилось.

На склонах балатонских холмов, среди виноградников, в уже заселенных и незаселенных местах появляется множество вилл и дач. Начинает выработываться свой характерный архитектурный тип балатонских строений.

Жолт Пакаи и Карой Шаги

Régészeti-növénytanai megjegyzések Moór Elemér:

A bor és szőlő c. cikkéhez

A botanika egyes ágai, így elsősorban a régészeti-növénytan,¹ az ősnövénytan, a genetikai növény-földrajz, valamint az áréalgeográfia számára rendkívül fontos lenne növénytakarónk minden egyes fajának történetét legalább vázlatosan ismerni: A kérdéses faj mikor és hol keletkezett? Onnan hova terjedt el; újabb másodlagos centrumai hol alakultak ki, s oda növényünk hogyan, milyen útvonalon és mikor került? A kérdéses fajt területünkön spontánnak tekinthetjük-e, vagy tágabb jelentéssel értelmezett adventívunk?² Az illető növény terjedését-, illetve terjesztését milyen tényezők okozták? Nagyjelentőségű, de napjainkig egyik legkevésbé tisztázott kérdés, hogy az egyes fajok mikor kerültek területünkre. S amennyiben terjedéséhez az ember legalább valamilyen formában hozzájárult: Melyik kultúrához, századhoz köthető megjelenése? Ez utóbbira a régészeti leletek adhatnak felvilágosítást.

Ezek a kérdések csupán a legátfogóbbak, számos rész-kérdésből tevődnek össze, amelyekre önmagukban is nagyon nehéz válaszolni. Nagyon gyakori eset, hogy csupán klasszikus növénytanai módszerek alkalmazása mellett, a felvetett kérdésekre még hipotétikus választ sem tudunk adni. Ezért a régészeti-növénytan a klasszikus növénytanai módszerek mellett többek közt a történettudományok, a néprajz és nem utolsósorban a nyelvtudományok adatait is kénytelen figyelemmel kísérni.³

Régészeti-növénytanai adatgyűjtés során néhány szerzőnél megfigyelhetünk, hogy esetenként nyelvészeti elképzeléseik az illető kérdéssel foglalkozó egyéb tudományágak eredményeinek ellentmondanak: így az okleveles adatoknak, a régészeti és régészeti-növénytanai leleteknek; de a néprajz adatait sem veszik figyelembe. Ezt tapasztaltuk Moór Elemér címben jelölt cikkével kapcsolatban is.⁴ A továbbiakban a Szerző állításait a fentebb említett és hiányolt tudományágak eredményeinek felhasználásával a régészeti-növénytanai (archaeobotanika) kritikai módszerrel kívánjuk korrigálni.

Az említett cikk zárójelben közölt alcíme („A szőlőtermelés kialakulása népünkön az idetartozó szókészlet tükrében”) arra engedi az olvasót következtetni, hogy a szőlőtermesztéssel kapcsolatos szókészlet feldolgozásával találkozunk. Tehát a telepítés előtti talajelőkészítés, az ültetés, a szaporítás, a növényápolás és növényvédelem, a növekvő- és fejlődő növény szerveinek népi-nevezéktani; továbbá a termelés és termés védelmének, a szüret, a borászat, a vegetációs időszak és a téli munkák mesterszavainak, eszközeinek, az ezzel kapcsolatos szokások névgyűjteményét, a társadalmi és jogi kifejezések összefoglalását vártuk elsősorban. Vártuk a szóeredetek feldolgozását rövid nyelvészeti utalásokkal. Végetül az adatok összesítését is, ahol az e tárgykörrel foglalkozó tudományágak esetleges ellentmondásai nyelvészeti megfontolások alapján feloldódnának.

A cím tágkörű jelentésével szemben, alig néhány említett szóra történő utalással, igen messze következtető elmélet felállításával találkozunk.⁵

A cikk alapvető mondanivalója az, hogy őseink a szőlőtermesztést nem ismerték, „a borral, mint itallal, még Kelet-Európában ismerkedtek meg; bizonyára... kereskedelmi cikként... Valószínűleg török *szatácsok* révén származott el

hozzájuk a Pontus mellékének bora”.⁶ Továbbá az, hogy őseink csak a Kárpát-medencében ismerkedhettek meg a szőlőtermesztéssel, „nyilván az itt lakó szlávok révén, akiknek már lehetett szőlőtermelésük”. A Szerző szlávok alatt itt a bolgárokat és a dunántúli szlovéneket érti. Nem jelöli meg viszont, hogy azok kiktől vették át a szőlőtermesztést, ami viszont biológiai, történeti és nyelvészeti szempontból egyaránt jelentős kérdés.

A Szerző a korábbi nyelvészeti eredmények alapján⁷ írja, hogy a „szőlő” szavunk megfelelője egy török nyelvben sem szolgál a *Vitis vinifera*-nak, vagy természetének megnevezésére, hanem egyszerűen csak, ’bogyót’ jelent. Ez lehetett a mi nyelvünkben is a *szőlő* szó eredeti jelentése”.

Bogyó szavunk viszont mai tudásunk szerint finn-ugor eredetű, s esetleg uráli alapalakkal rendelkezik.⁸ Nyelvünkben e szó egyébként ma is tágabb értelemben *bacca*-t, szűkebb értelemben *uva*-t, ’szőlőbogyó’-t⁹ jelent. Nem látszik valószínűnek, hogy *bacca* ’bogyó’ jelentéssel a meglevő szavunk mellé (amit mind a mai napig is megőriztünk), újabbat átvettünk volna annak idején a Kazar-kaganátus területén, ahol abban az időben már szőlőtermesztés folyt (lásd később). Megjegyezzük, hogy a *meggy* szavunk szintén finnugor eredetű, amelynek megfelelői részben szintén ’bogyó’ jelentésűek.¹⁰ Tehát a nyelvünkbe kerülő újabb szó csakis valamely újabb bogyótermésű növény (pl. szőlő) megismerésével fűgghet össze.

A *ribizkét* (*Ribes rubrum* L. = *R. spicatum* Robs. + *R. silvestre* [Lam.] M. et K.) sem egyszerűen *szőlő*-nek nevezi népünk, mint azt a cikkben találjuk, hanem *veresszőlő*-nek. Ismert még ez a növény *Szent Iván*-, vagy *Szent János szőlőcskéje*, de *tengeriszőlő* néven is.¹¹ A gyöngyösi szótártörödek is, amely Melich János szerint 1519 és 1556 között íródott,¹² *Tengery szőlő*-nek nevezi,¹³ Szamota I.—Zolnay Gy. legkorábbi idevonatkozó adata 1531-ből származik.¹⁴ Szikszai Fabricius Balázs szótára, amelyet 1590-ben adtak ki, szintén megemlékezik a *tengeri szőlő*-ről.¹⁵ Megjegyzendő, hogy ez utóbbinál kifejezésünk szőlők, egres társaságában fordul elő. Ebben az időben ugyanis mindhárom növényt rokonnak tartotta a közvélemény, bizonyos hasonlóságuk alapján: valamennyi fászárú évelő; karélyos, vagy karélyosodó levelekkel; a bogyótermésük fürtökben állnak, s virágaik nem különösebben feltűnőek. Érthető, hogy az egrest (*Ribes uva-crispa* L. ssp. *grossularia* [L.] Rchb.) *bodorszőlő*-nek és *csipkeszőlő*-nek is ismerik.¹⁶ A XVI. században még *szőlő egres* néven is megemlékeztek e növényről.¹⁷ Tehát, mint azt már mondtuk, a növények hasonló megjelenésére utal a *szőlő* kifejezés, de a másik taggal azon nyomban meg is különbözteti attól. Az említett példáknaál a kicsinyítő képző a fürt méretbeli különbségére utal, a névalkotás tehát a kérdéses növények összehasonlítását vette alapul.

Más mérges, vagy egyszerűen általánosan hasznosíthatatlannak minősített növényeknél, amelyek nevében az egyik tag ’szőlő’ (pl.: *béka*-,¹⁸ *cigány*-,¹⁹ *eb*-,²⁰ *farkas*-,²¹ *medve*-,²² *piros kutya*-,²³ *róka*-,²⁴ *varjúszőlő*²⁵ stb.), nagyon gyakori a pejoratív jelző. Más ’szőlő’ taggal összetett növénynevekből következtetni tudunk annak felhasználási területére is, mint például a *szépasszonyzóló*, vagy *szépasszony*-

szőlője esetében,²⁶ amelyet Kovács János és Beke Ödön meggyőzően kapcsol a néphit boszorkányaihoz.²⁷ A mérgező növény²⁸ esetében ez a megkülönböztetés is babonás-peicratív jellegű!

Az elmondottak alapján nem fogadhatjuk el a Szerző értelmezését, amely eleve tartalomváltozást tételez fel; mivel népünk minden esetben az összehasonlítás alapjául a *bortermő szőlőt* (*Vitis vinifera* L.; Synonym = *V. vinifera* L. ssp. *sativa* [D. C.] Hegi et Beger) veszi. Ez pedig a növény általános ismeretén és természetesen túlmenően, a 'szőlő' szóval képzett növénynevek másodlagos keletkezését, vagyis a vele kapcsolatba hozott növény későbbi megismerését bizonyítja. A megismerés alatt természetesen ebben az esetben a növény használhatóságának, vagy nem használhatóságának, illetve hatásának felismerésére gondolunk.

A *Vitis vinifera* L.-t nyelvünkben csupán egyetlen szó jelöli, a *bortermő szőlő* kifejezést a növénytan vezette be más fajoktól való megkülönböztetés céljából. Szőlőfajtáink nevei (dinkák, bakatorok, gohér stb.) pedig nem a faj, hanem annak egyes cultivarietas-ainak jelölésére szolgálnak. *Szőlő* szavunk társtalansága nyelvünkben feltűnő, hiszen az egyes növényeket népünk rendszerint vidékenként más és más névvel ruházta fel. A népi synonymák hiánya önmagában is általános és korai természetét bizonyítja.

Gombocz Z. szerint a *szűr* ige a bolgár—török jövevényszavak rétegéhez tartozik nyelvünkben, amely a *szőlő*, *csiger*, *bor*, *seprő* szavakkal alkot egységet.²⁹ A Szerző a *szűr* ige eredetét elfogadja, viszont az állattartással, pontosabban a túrókészítéssel hozza kapcsolatba.³⁰ Kutatásunk ezt az elképzelést kevésbé vette figyelembe, s mind a mai napig Gombocz Z. véleménye felé hajlik.³¹

Szabadjon azonban megjegyezni, hogy ezen ige tartalmánál fogva a ma élő nyelvünkben is sokkal átfogóbb jelentésű: Olyan tisztítási folyamatot jelöl, ahol csupán folyadékot áteresztő rendszerrel, cseppfolyós halmazállapotú anyagot választunk el szilárd, esetleg gél-állapotútól.³² További, másodlagos jelentései is erre a tartalomra vezethetők vissza. A szó általános értelmezése mellett már e szó első jelentésében is előfordul 'soprejétől leszűrni, letisztítani'. Általánosan használjuk e szót gyümölcsök, különösképpen szőlő levének tisztítási munkafolyamatára.³³ Mint ilyen magában foglalja a kémiai technológiában jól ismert *dekantálás*-t is, amikor a leülepedett szilárd, vagy gél állapotú anyag fölötti folyadék-reteget leöntjük, vagy leszívátjuk.

Állításunkat a gyöngyösi szótártörődék is megerősíteni látszik: Az ott említett és orvosság készítésére használatos (tehát igen tiszta vizet) nem főzték (desztillálták),³⁴ nem *szűr-ték*, hanem *Orwossaghnak walo: walsztatott esso wysz-et*³⁵ alkalmazták. Ezt a vizet dekantálás útján nyerték. Ugyanakkor a törődék készítői³⁶ ismerték a *Bor szwro kas-t*,³⁷ amelyről Szikszai Fabricius B. szintén megemlékezett.³⁸ Ez az eszköz mai fogalmaink szerint is szűrést végez, s a néprajz a közelmúltból is jól ismeri.³⁹ E tények miatt, megítélésünk szerint a *szűr* ige jelentései közül előzetes munkahipotézis kedvéért a szőlő szüretének (ami egyébként is innen kapta nevét) eme munkafolyamatát sem lehet kizárni.

Meggyőződésünk, hogy eredetileg a gyümölcs és szőlőlevet *szűr-ték*, az alkoholtartalmú italt pedig a *söprő-ről fejtet-ték*, akárcsak napjainkban.

Hasonló képet kapunk a vele egy fogalmi körbe sorolt *seprő*, *söprő* szavunkkal kapcsolatban is, amelyet Gombocz Z. szintén bolgár—török (legrégibb török) jövevényszavaink közé sorolt, és a szőlővel hozott kapcsolatba.⁴⁰ A cikk szóeredetét elismeri, csupán a *karó* és *komló* szavakkal (lásd később), tehát *sör*-rel hozza kapcsolatba.⁴¹ Viszont mai nyelvünkben is a *seprő* elsősorban az erjedés előtt és az azalatt leülepedett anyagokat jelenti. Legfontosabb alkotórésze a baktérium- és gombatömeg, a szerves és szerves eredetű üledék, valamint a kicsapódó sók. Tehát nem csak a borkak, de minden erjedéssel járó folyamatnak egyik jellemző terméke, így a sörnek, erjedt gyümölcsleveknek; de az ecetsavas erjedés egyik termékét is, az ún. ecetágyat, emlegetik e néven.⁴² Néhány régi és ma élő további jelentése⁴³ azonban másodlagosnak látszik. Eredetileg csupán az alkoholos erjedésre, s ott is elsősorban a must és a sör erjedésére vonat-

kozott. Így mint újonnan megismert technológia mesterszava került át nyelvünkbe (vö. a bortároló edényeknél és a fejt igével kapcsolatban elmondottakkal). Véleményünk szerint a *seprő* szó kapcsolatát a bor alkoholos erjedésével — szavunk általános, főleg az alkoholos erjedésre vonatkozó jelentése és annak elterjedtsége miatt — ugyancsak nem tagadhatjuk: Többek közt a sörnevelés és bor erjesztésére nézve egyaránt elfogadhatjuk nyelvészeti bizonyítékként. E kifejezés másodlagosan ecetkészítéssel is kapcsolatba hozható (lásd később). Mindennek előfeltétele, hogy más adatok is támogassák elképzelésünket, még hozzá abból az időből, amikor őseink a bolgár—török jövevényszavakat átvették. Ezért vegyük sorra a Szerző által a sörneveléssel összetartozónak ítélt szavakat.

A sörnevelés fontos alapanyaga valamelyik *ed-faj*⁴⁴ keményítőtartalmú szemtermése, például az *árpá-é*.⁴⁵ Ez utóbbi szóval kapcsolatban vitás kérdés nincs. Másik fontos alapanyaga a *komló*, amely ugyancsak legrégebbi török (bolgár—török) jövevényszavaink rétegéhez tartozik.⁴⁶

Maga a *komló* (*Humulus lupulus* L.) Európa területén vadon élő, vagy kivadult növény. Spontán előfordulását a területen V. Hehn felvetette; álláspontjával A. de Candolle nem értett egyet.⁴⁷ Az újabb növénytan kutatás Vavilov álláspontját tartja alapvetőnek, amely szerint e faj géncentruma⁴⁸ a Földközi-tenger partvidékén terült el. Ezalatt kutatásunk a keleti partvidéket érti elsősorban.⁴⁹ Szükséges megemlíteni, hogy V. L. Komarov szerint napjainkban a *komló* spontán állapotban már a következő vidékeken található: „Közép-Európa, a Földközi-tenger partvidéke, Balkán-Kisázsia, a Kaukázus, Nyugat- és Közép-Szibéria, Észak-Amerika.” Számunkra fontos még, „hogy a Távok-Kelet országában csak kultúrában ismert.” E növény egyébként „Közép- és Délkelet-Európában a folyómenti ligetek és lánpterületek liánjainak szerepét tölti be.”⁵⁰ Mint ilyen, természetesen valamilyen támasztékra kapaszkodik. E kérdésre a *karó* szóval kapcsolatban még visszatérünk.

A fentiekből annyi világosan kiderül, hogy a géncentrumhoz őseink szállásterületei meglehetősen közel feküdtek. A faj természetes terjedése révén, már az utolsó eljegesedés maximuma után, minden valószínűség szerint Lebédiába is eljutott. E vidéken megítélésünk szerint esetleg a mezolitikumban, de legalább a neolitikumban számolnunk kell a *komló* megjelenésével.⁵¹ Nem szükséges tehát feltétlenül természetére gondolnunk. Tárgyi bizonyítékok hiányában, más kultúr-növények terjedésének analógiája alapján állíthatjuk, hogy őseink legkésőbb a Kazar-kanagatus területén megismerkedtek e növényvel, majd a sörneveléssel is.

A növénytan kutatás kisebbsége elfogadja azt a nézetet, amely szerint az asszír—babiloni kultúrkör ismerte volna már a *komló*termesztést. Annyi azonban bizonyos, hogy a sörnevelés igen régi eredetű, azonban *komló*val való fűszerezése teljes biztonsággal csak igen késői időből mutatható ki. I. Pipin uralkodása alatt St. Denis apátság területén *humlonarias*-t telepítettek.⁵² A sűrűsödő adatok közül most csupán annyi lényeges, hogy a Moszkva melletti Guszlizy-ben már 900 táján biztos, hogy *komló*zott sört főztek.⁵³ Merken-schlag szerint a *komló*zott italok hazája feltételezhetően a Kaukázus területére esik.⁵⁴ A növény korai ismeretének azonban nemcsak a sörneveléssel kapcsolatos haszon az oka, hanem belőle étel készült,⁵⁴ és gyógynövényként is alkalmazták.⁵⁵

Az elmondottak után érdekes kérdés a *karó* szó fogalmi csoportba való beosztása. Gombocz Z. a „Ház, házi berendezés, eszközök, ipar” szavainak csoportjába sorolta.⁵⁶ Mint említettük Moór E. viszont a sörrel, *komló*val hozza kapcsolatba. Álláspontját különösebben nem indokolja. Véleményünk szerint elképzelése nyelvészeti adatok alapján is túlzottan egyoldalú.

Czuczor G.—Fogarasi J. szerint a *karó*: „Hegyes végű dorong, pózna, hasáb, melyet földbe vernek”. Említi felhasználását sövényben, szőlőben; viszont itt nem szól a *komló* és *karó* kapcsolatáról.⁵⁷ Tulajdonképpen erre nincs is szükség, mert a legrégebbi török jövevényszavaink átvételének területén, az adott időben megfelelő mennyiségben találhatók már természetes támasztékon tenyésztve (lásd később).

A növénytan megfigyelései szerint ugyanis e faj⁵⁸ „támasz-

tékát a liget- és láperdők fái, cserjei szolgáltatják". Ennek hiányában a „keleti-tenger partvidékén a homoktövis (Hippophöa rhamnoides)⁵⁹ nyílt, alacsony (kb. 1 m) bozótjaira kúszik fel”.⁶⁰ Ezért aligha érthetünk egyet olyan elképzeléssel, amelyek szerint a *karó* és *komló* szavaink összekapcsolása révén hallgatólagosan csupán karós komlóművelési-módszert⁶¹ tételezhetünk fel. Kérdés ugyanis — s erre az eddigi régészeti- és régészeti-növényzeti leletek alapján nem felelhetünk — hogy a Kazar-kaganatus idején és területén egyáltalán folyt-e komlótermesztés, vagy csupán a spontán termőhelyükön gyűjtötték a sörneveléshez (vagy az említett célokra) a komló egyes szerveit, közöttük a tobozkatermését (julus)? Szükséges hangsúlyozni, hogy a komlótermesztés esetén sem szabad a mai, modern technológiához hasonló megoldásra gondolni, inkább ligeterdőkben fára futtatott, félig vadon élő ültetvényekre, legfeljebb magas póznákra kapaszkodó komlósokra gondolhatunk.

Czuczor G.—Fogarasi J. a *karó* felhasználásának leírásakor megemlékszik még a „Karókkal bekeríteni valamit” funkciójáról. Közmondásunk, „kőti az ebet a karóhoz” ugyancsak egyik ősi felhasználásra utal. További jelentései későbbi értelemből jelentenek megítélésünk szerint: „Fából csinált nyárs. Karóra huzatni az embereket... Fogas pózna, vagy szobor, melyre a tejes fazekakat akgtatják”.⁶²

Véleményünk szerint már ennyiből is kiderül, hogy *karó* eszköz egyik vagy másik funkció számára nem sajátítható ki; a komló számára pedig különösen meggondolandó. Emellett alkalmazási területéből következik, hogy alkalmazásuk egy része másodlagos. Annyi azonban biztos, hogy a *karó* eszköz használatának kezdetére a szó származásából aligha következtethetünk! Ez az igen kezdetleges, az emberiség egyik legősibb eszköze, nagyon hosszú múltra tekint vissza; a legkezdetlegesebb halász-vadász-gyűjtőéletmód mellett is nélkülözhetetlen, de elengedhetetlen kelléke a legkezdetlegesebb kunyhó építésének is! Megítélésünk szerint ebből egyenesen következik, hogy ennek az ősi eszköznek, a bolgár—török eredetű *karó* szónak finnugor megfelelőjének is kellett lennie. A hajdani szó mellé bekerül, ma már azonos tartalmú, hajdan pedig rokonértelmű új szónak bizonyára valamely új termelési technológiával kellett kapcsolatban lennie: valamely újonnan megismert növény termesztésével. Megjegyezzük, hogy ennek a kérdésnek vizsgálata, hogy szőlővel, vagy komlóval, esetleg valamely más kultúrnövény termesztésével kapcsolatos, nem lehet a régészeti-növényzeti feladata. Most csupán nyelveink figyelmét szeretnénk felhívni tudományágunk kételyeire, égető kérdéseire.

A komló támaszigényével kapcsolatban már korábban említettük a ligeterdőket, amelyek a Szerző feltételezése szerint őseink korábbi szállásterületein nem élhettek, azt teljesen faszegény vidéknek tekinti, ellentétben másutt közölt álláspontjával.⁶³ Belső ellentmondást rejt elképzelése, mert ugyanakkor hallgatólagosan karós, vagy kordonos komlóművelési kultúrát feltételez.⁶⁴

Írásos feljegyzéssel is szembekerül a Szerző, mivel Ibn Ruszta szerint a „magyarok tartományában fában és vizekben bővelkedő”.⁶⁵ Lényeges kitétel ez, mivel az erdők valóban elsősorban a folyók és egyéb vizek partjain húzódtak. Ugyanő írja, hogy „Télvíz idején, aki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, a folyókhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászva; az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb”.⁶⁶ Bartha A. az őseink sertésenyésztésével kapcsolatban elmondott adataiból arra következtet, hogy a szállásterületek a ligetes sztyepp övezetében voltak, „beleértve a folyók menti galériaerdők vidékét is”.⁶⁷ Az etelközi szállásterületről (Dnyeper és Al-Duna közötti terület)⁶⁸ pedig modern idők erdőirtásai után sem beszélhetünk egyértelműen mint erdő nélküli vidékről; a kérdéses időkben legalább a vizek partján a lebediaihoz hasonló vegetáció uralkodott. Ebből következik, hogy amennyiben őseink a szőlészetet ismerték, azt a téli szállásterületen, illetve annak közvetlen közelében folytatták.⁶⁹ Itt a szőlőtermesztés rendelkezésére megfelelő mennyiségű és minőségű faanyagot biztosíthattak, de a kötőanyagot is (gyékény, káka,⁷⁰ Kötöző fű — sás⁷¹ stb.) korlátlanul gyűjthettek.

Ezek után a cikk leglényegesebb kérdésére kell kitérnünk,

t. i. hogy őseink ismerték-e már Lebédiában, Etelközben a szőlőt, annak termesztését, amit a Szerző a korábbi nézetekkel szemben tagad.

A szőlőfajok Földünkön valamikor sokkal nagyobb területen voltak elterjedve, mint napjainkban.⁷² A jégkorban azonban sok helyen kipusztultak.⁷³ A *bortermő szőlő* (Vitis vinifera L.), ez a mediterrán-középázsiai faj⁷⁴ az, amelyre a *szőlő* szavunk vonatkozik. Közvetlen ősalakja a jégkorban az európai és kisázsiai mediterráneumra húzódtott vissza. Ebben az időben spontán elterjedése a Pontus vidékét és a Kaukázust érintette. L. Levadoux ezt az állapotot térképen rögzítette.⁷⁵ Kolenatij nyomán már A. de Candolle a bortermő szőlő kialakulási centrumának a Kaukázus déli oldalának vidékét tekintette.⁷⁶ Jávorika S.—Máthé I.—Priszter Sz. ezt az álláspontot a közelmúltban is elfogadta.⁷⁷ A növényzeti adatok tehát nincsenek ellentétben a nyelvészeti adatokkal, hiszen a növényt jelölő szó a legrégebb (bolgár) török jövevényszavaink rétegéhez tartozik.⁷⁸ A hazai és szovjet kutatók eredményei alapján Bartha A. nagyon fontosnak tartja, hogy „a 'bor' szavunk analógiái kizárólag a szőlőre utalnak”.⁷⁹

Sokkal lényegesebbnek tartjuk a *söprő* és *szűr* szavak megjelenését,⁸⁰ amelyek közvetlenül a bor készítésével kapcsolatosak. Mint látni fogjuk, az írásos adatok és régészeti lelet is támogatják elképzelésünket, amely szerint őseink Lebédiában megismerkedtek a szőlő termesztésével.⁸¹

Tehát a bortermő szőlő elterjedésének jégkori határa nagyon közel esett Lebédiához, ahová igen könnyen átkerülhetett a földművelés ismeretének terjedésével, kereskedelmi kapcsolatok révén, vagy a betelepülő népelemekkel és ott meghonosodott. Megítélésünk szerint a szőlőtermesztés területeinek gyors bővülése már a neolitikus közösségek migrációja folytán bekövetkezett.⁸² Csúpn így képzelhető el, hogy Svédországban neolitikus telepen szőlőmaglenyomat⁸³ gyűjthették. Járainé az Alföldről Vitis sp. pollenjét mutatta ki az atlanti fázisból (neolitikum).⁸⁴ A tiszántúli Békés határában pedig vesszejenek 25 bronzkori faszénderagbját találták.⁸⁵ Ettől az időtől kezdve adataink sűrűsödnek, de nem is volt olyan nagyfokú éghajlatváltozás,⁸⁶ hogy a szőlő Európából kipusztult volna. Ezért véleményünk szerint, viszonylag olyan késői időben, amikor őseink a Kazar-kaganatus területén éltek, a szőlő már feltétlenül átjutott a Kaukázuson túlra, és a legrosszabb esetben is a görög—római telepések hatására e területen időszerűségünk IV. századig meghonosult növényünk termesztése. Ezeket a megfontolásokat a keleti kútfók is megerősítik.

Isztakhri a kazar Szemender városról feljegyezte, hogy „sok kertje van, s azt mondják, hogy... Szerir határáig körülbelül négyezer... szőlőkertet foglal magában”.⁸⁷ IbnHaukal negyvenzer kertet említ, de Isztakhri egyik kéziratában is ekkora kertbőségről olvashatunk.⁸⁸ Szőlőt termesztettek a mordatok is.⁸⁹ A kérdést D. M. Dunlop is ez úton közelítette meg,⁹⁰ azonban a perdőntő bizonyítékot a Sz. A. Pletnyeva által közölt szőlőmetsző kés szolgáltatja, amelyet a Cimljanszk-i földvárban találtak.⁹¹ A szőlőmetsző kés köpüs, fókán jól felismerhető baltácska van. A leletet leíró Pletnyeva helyesen értékelte, amikor annak rendkívüli tudományos jelentőséget tulajdonított.⁹² Számunkra igen lényeges a metszőkés, mivel a keleti kútfók szőlővel kapcsolatos adatait hitelesíti. A szőlő északi termesztési határa az Északi-féltekén az 51. szélességi fok, délen pedig a 30. szélességi fokig nyúlik; valamint már ott érdemes termesztetni, ahol az évi középhőmérséklet a +9 °C-t eléri, s a +21 °C-t nem haladja meg,⁹³ így Moór E. elképzelését a szőlővel kapcsolatban alapvetően hibásnak találjuk.

Ellentmondástól terhes a cikk következő része: „ha őseink kénytelenek voltak is elhagyni Pontus bortermő mellékét, azért az előkelők új hazájukban bizonyára már a X. század folyamán is be tudták szerezni szlávok révén a borított...”.⁹⁴ mivel saját korábbi állítása szerint őseink a borral, mint kereskedelmi áruval ismerkedtek meg, amit a török származású szatócok szállítottak számukra.

Egyoldalúnak találjuk az olyan véleményt, amely szerint Kelet-Európában a szőlőt csupán arbustum-jellegű, azaz élőfára felfuttatott termelési módszerrel kultiválták. A felhasznált irodalmat a Szerző nem jelölte meg, s így nem tudhatjuk,

hogy megállapítása melyik területre (esetleg Transzkaukázia?)⁹⁵, időre és népszerűre vonatkozik. Arbustum ugyanis csak olyan területen képzelhető el, ahol télen a magasba futó szőlő rügyei nem fagynak el! Ezen némileg segít ugyan a termeléshez szükséges növények szelektálása és megfelelőbb fajták kiválasztása; a kérdést azonban véglegesen nem oldja meg.

Az pedig, hogy a szőlő eredetileg liánszerű növény, csupán annyit jelent, hogy valamilyen támasztékot (fa, lugas váza, kordon, „karó” fából, nádból, venyigéből stb.) igényel, hogy fényigényének megfelelően a magasba kapaszkodva asszimiláló felületét a nap közvetlen sugárzása érhesse. A Kazar-kaganatus területén használt termesztési módszerre pillanatnyilag csupán egyetlen adat alapján következtethetünk a *karó* szó eredetén kívül, s ez a már említett Cimljanszk-i metszőkés alakja. Ugyanis a kés köpűje hosszabb, vagy rövidebb nyél csatlakozását biztosíthatja. Viszont a fókán található baltácska, s annak rövid éle arra enged következtetni, hogy a nyél túlságosan hosszú nem lehetett, mert akkor a baltácska kezelése nehézkessé és bizonytalanná válik. Patay Árpád írja: „Kopaszmeteszés fejművelésnél a fej idős részei elhálnak. Az elhalt részek eltávolítása szükséges, erre a célra szolgál a metszőkés baltája.”⁹⁶ Mindez inkább karós szőlőművelésre enged következtetni.

Mindenesetre szükségesnek tartjuk újból megjegyezni, hogy a Kazar-kaganatus területén és annak közelében mindenütt rendelkezésre állott az otlakóknak a szőlőtermesztés bármilyen módszeréhez szükséges faanyag, ami már Moór E. korábbi munkájából is következik.⁹⁷

A cikkből nem derül ki, hogy mit ért a Szerző a következő részen „római mód” alatt: „a dunántúli szlovének nem lugaszzerűen művelték a szőlőt, hanem — mondhatnánk — római módra”. Ugyanis a római szőlészet ismerte a lugasos-, karós és arbustum szőlőművelési módszert egyaránt. Megfelelő adatot pedig nem közöl a kérdés eldöntéséhez, hiszen mindegyik művelési módszer mellett venyigét, azaz száraz szőlővesszőt is nyertünk.

Szeretnénk azt is megemlíteni, hogy a régészeti leletek szerint őseink a Kazar-kaganatus területén megismerkedtek a vasból készült *kapa* szerszámmal.⁹⁸ Kezdetleges alakját, a kőkapát minden neolitikus termeléssel rendelkező csoport ismerte Európában.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, nem fogadhatjuk el azon elméletet, amely szerint a honfoglalás után a bolgárok, illetve a dunántúli szlovénektől tanulta volna a magyarok a szőlőművelést. Más kérdés az, hogy Pannóniában a honfoglalók római termelési gyakorlaton alapuló fejlett mezőgazdasági termelést, közöttük rendkívül munkaigényes szőlőtermesztést is találtak.⁹⁹ Természetesen ez az egyik oka annak, hogy az írásbeliség első emlékeiben már szőlővel kapcsolatos jogügyletekről olvashatunk. Másik alapvető oknak viszont azt tartjuk, hogy a szőlőművelés gyakorlatával már korábban megismerkedtek, hajdani szállásterületeiken azt folytatták, és gyakorlatát a Kárpát-medencébe magukkal hozták. Új hazájukban pedig e növény termesztése a helyi hagyományok és termelési gyakorlat felhasználásával történt: tehát a kétirányú termelési tapasztalat egymást kiegészítette.¹⁰⁰

A hazai régészeti-növénytanai adatok és szőlőleletek alapján már a római időkben síkföldi (vö. a békési bronzkori lelettel), és hegylejtőn települt szőlősökkel számolhatunk.¹⁰¹ Igen érdekes megfigyelni, hogy az Árpád-korban a szőlős területek a tó partjához közel feküdtek a Balaton mentén. Pákay Zs.—Sági K. szerint „az Árpád-korban a szőlő nem húzódott még fel minden esetben a Balaton koszorúzó dombokra, a tó partján, parti homokon, mélyebb fekvésű ligetekben is találunk szőlőket. Ez az érdekes jelenség nem értékelhető még. Lehet, hogy a honfoglalás idejének melegebb klímájával függ össze a kérdés, amikor a Balaton vízállása a mainál több méterrel mélyebb szinten települést engedett meg, de lehet, hogy a honfoglalást megelőző vízparti téli szállásokkal kapcsolatos szőlőművelés emlékét őrzik ezek az adatok.”¹⁰² Ugyanitt közlik az idetartozó Balaton-környéki adatokat is. Leírásuk alapján véleményünk szerint a korabeli vízrajzi adottságokon¹⁰³ túlmenően feltétlenül közrejátszott a

gyakorlatban is bevált korábbi (lebediai, etelközi) termelési tapasztalat, amelyhez még feltétlenül keletről behozott, párára és gombabetegségekre kevésbé érzékeny fajták is köthetők.¹⁰⁴ Természetesen szárazabb körülményeket jól értékesíthető fajták betelepülésével is számolnunk kell ebben az időben. E kérdés részletes tisztázása kutatásunk egyik legerősebb kérdése.

Nem olyan egyértelmű annak a népességnek a kérdése sem, amely a római mezőgazdasági hagyományokat átmentette a honfoglalás koráig, mint azt a cikkben olvashatjuk: *Hiszen régészetünk mind a mai napig ebből az időből széleskörű szláv etnikumot kimutatni nem tudott!* Nyilván sajtóhibából ered, hogy az „erdős Dunántúlt” a X—XI. században¹⁰⁵ foglalták el őseink.

Nem tartjuk sem szerencsésnek, sem elfogadhatónak azt a módszert sem, amikor pár évszázaddal későbbi okleveles helynévanyagból közvetlenül honfoglaláskori viszonyokra következtet vissza a Szerző, anélkül, hogy statisztikai, településföldrajzi és történeti szellemű kritikát alkalmazna. Hiányoljuk, hogy a *vinar* szóból eredő helynevek mellett csupán annyit említ meg, hogy az „ország tele van Szőlős névű helynevekkel”.¹⁰⁶ Azonban a szláv-, magyar- és egyéb nyelvekből származó szláv helynevek területi megoszlása, időrendbeli jelentkezése alapján az adatok nincsenek értékelve, ami nélkül a kérdéses téma nyelvészeti értékelése nem megoldható. A *Szláv* helyneveket a Szerző csupán a kereszténységgel hozza kapcsolatba. E helyneveket aligha az államhatalom határozta meg, s így felmerül a következő kérdés: őseink mikor váltak annyira kereszténynek, hogy a keresztény rítusból és szimbolikából jól ismert növényről nevezzék el településeiket? Amennyiben a szláv eredetű helynevekből bátran következtethetünk a honfoglaláskori állapotra, akkor mire következtethetünk az igen elterjedt *Szláv* helyneveinkből? Megítélésünk szerint azonban a *Szláv* és *vinár* összetételű helynevekből csupán a növény helyi termesztésére tehetünk észrevételeket, mint ahogy a határjárásokban található fafajok népi neveiből is nehezen következtethetünk a helyi lakosság nyelvére.¹⁰⁷

Kétes értékűnek látszik a *Vyndurna-Scelleus* XIII. századi okleveles említése is ebben a kérdésben. A forráshely megjelölése nélkül közölt egyedülálló adat kettőzött helynévnek mindkét tagja analóg jelentésűnek tekintendő a Szerző szerint. Feltételezését ha el is fogadnánk, az egyetlen adatból még nem derül ki, hogy melyik néven elsődleges? Azt sem tudjuk meg belőle, hogy nem csupán az oklevélíró, vagy a határbejárás résztvevő személy (aki idegenajkú is lehetett) egyéni fordítása, ami csupán önmaga tájékoztatására került ebben a formában az oklevélbe? Az sem derül ki ebből, hogy a szláv eredetűnek tartott *Vyndurna* helynév nem korai telepítések, illetve kézművesek betelepülése révén honosodott meg? E kérdések megoldása nem a régészeti-növénytan feladata, most csupán felhívjuk a figyelmet, hogy az idézett szláv eredetű helynevek a honfoglalás után több mint két évszázaddal kerültek az okleveleinkbe!

Okleveles adatok és a táj ismeretében azonban bizonyosnak látszik, hogy *Vindornya-Szláv* nem közvetlenül a *Vitis vinifera* L.-től kölcsönözte kettős nevét. Az egymáshoz viszonylag közel települt falvak, *Vindornyafok*, *Vindornyalak*, és *Vindornyaszláv* között terült el hajdan a *Vindornya-tó*. Helyét ma tőzeg jelzi. A víz említését Holub József a XIII. század elejéről ismeri:¹⁰⁸ *Echer iuxta Vindurnam f.* (Veszprém k. lt. Kál. 4.). A kettős helynév szláv eredetű tagját a magunk részéről innen véljük származtatni. — Holub J. ugyanitt mondja azt is, hogy az egyik 1274. évi keltezésű oklevélben említett Pécz nembeli Benedek unokáját, Jakab fia Lukácsot, 1336-ban Szöllősinck neveztek. A helységnév magyar tagja tehát a családnévvel szokás szerint összefonódott. Az elsődlegesség kérdésének eldöntése azonban már nem a mi feladatunk.

A cikk további részében a szőlőműveléssel kapcsolatos eszközök, annak részei, valamint az egyes munkafolyamatok tárgyalásával találkozunk. Az itt említett tárgyak, fogalmak közül azonban csupán az előzetes alapkoncepcióknak megfelelőkről hallunk, tehát az idetartozó szókészlet töredékéről. Például nem olvashatunk más bortároló eszközről, mint

a hordó rövid említése után annak szláv eredetű megfelelőiről. Így a hordó néhány megfelelőjéről a *karikafúról*, vagy röviden *fúról* nem is történik említés.¹⁰⁹ A hordó alkotórészei közül is csupán a szláv-eredetűekről emlékezik meg a Szerző, például a *dongá-ról*, de a *fal-ról* nem.¹¹⁰ Magának a hordó szónak levezetését, (*bor*) hordó *bocsk*a-ból hordó, párhuzamok hiányában nem tartjuk meggyőzőnek. A *pincével* kapcsolatban vallott nézetről csupán annyit, hogy hazánk területén eddig IX—X. századi *palotá-t* nem találtak régészeink, így ilyenkorú pincéről sem tudunk. Pedig, amennyiben ilyen volt, annak nyomát meg kellett volna találni a Veszprém megyében végzett régészeti topográfiai terepbejárások¹¹¹ során! Ugyanis e terület szőlőkultúrája vitathatatlanul ősi, s e megye területére esik Zalavár is!

Az egyik legősibb foyadéktároló eszköz a nagyméretű kerámia, szesz es erjedésnél és szesz esitalok tárolásánál is egyaránt alkalmazható. Patay Á.—Patay P. például már a korai bronzkorból szesz es erjedéshez használt kerámiaedényt mutatott ki.¹¹² A klasszikus ókorban Egyiptomban,¹¹³ Görögországban,¹¹⁴ Itáliában¹¹⁵ stb. szokásos volt kerámiaedényekben bort tárolni. Jelentőségét ebben az időben legjobban Cato munkája alapján értékelhetjük.¹¹⁶ Szókészletünk uráli alapakkal rendelkező tagja a *fazék*,¹¹⁷ amely a népi kerámiák között a legnagyobb úrmérettel rendelkezik. Ez az eszköz szintén alkalmas bor eszjesztésére és tárolására. Nyugat-Grúzia keleti részében elterülő Imeretia a grúz szőlészet egyik fontos területe, ahol mind a mainapig ismeretes a bor eszjesztése és tárolása nagyméretű kerámiaedényekben. A kisebbeket *kvevri*-nek nevezik 1/2—10 *koka* úrtartalomig, míg az 50 *koka* úrtartalomig készített bortárolóedényeket *čuri* néven ismerik.¹¹⁸ Ezeket az edényeket szabadban, fák árnyékában, lugasok alatt, vagy fa-, ritkábban kőépitmény védelme alatt ássák a földbe.¹¹⁹

Másik ősi bortárolóeszköz a bőrből készült *tömlő*, amelyet a hellenisztikus Görögországban jól ismertek,¹²⁰ szoros összefüggésben volt Bacchos—Dionysos kultuszával. Tagán Galimdsán 1940-ben a Taurus hegységbeli Kara-tepeli-ek néprajzi emlékeit gyűjtve, még gyakran találkozott bőrtömlővel, sőt készítését is leírhatta saját megfigyelései alapján.¹²¹ Véleményünk szerint állattartó és részben nomadizáló népeknél elterjedésével mindig számolnunk kell. Így volt ez például a tatároknál is.¹²² Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen nálunk még a középkor folyamán is kedvelt bortároló eszköz maradt. Takáts S. felhívja figyelmünket, hogy valamikor széles elterjedtségnek örvendett hazánkban „a középkorban... nemcsak a bor, de még a hal szállítására is bőrtömlőket használtak. Az úgynevezett ivó-és konyhaedények jó része is bőrből készült.”¹²³ Elképzelését a gyöngyösi szótártörödek is támogatni látszik, ahol az *Ascopa-t Vyz hordo tömlő*-nek fordították.¹²⁴ Üres tömlőnek alkalomszerű felhasználását bizonyítja az *Ascites* magyar fordítása: *Thömlön yaro tyzes toluayok*.¹²⁵ Ennek magyarázatát a *Celindra* szó fordítása adja: *Tyszes toluaioknak haioiok*.¹²⁶ A felfújt tömlőn való vízi közlekedés az Ammianus M. által leírt folyón való átkelést juttatja eszünkbe.¹²⁷ Kimondottan bor tárolására vonatkozik a gyöngyösi szótártörödek *Amicinum* címszavának fordítása: *Az tömlőnek az labachkaya: kyrwl ábbor ky öttetyk*.¹²⁸ Murmelius szótárában (vö. a láb-jegyzetekkel) szereplő *Tomlo syp* azonban a duda-hangszerre vonatkozik.¹²⁹ Ma is használatos kifejezésünk, amely egyéne vonatkozóan megbélyegző tartalmú, a *borostömlő*.

Meg kell emlékeznünk még a *hordó-ról* is, mint bortároló eszköztől, s annak eredetére vonatkozóan néhány megjegyzést kell tennünk. T. i. felvetődik annak lehetősége, hogy a *hordó-nak* nevezett tárlóeszköz neve másodlagosan keletkezett szó népiünkénél, amely késői fejlemény a kerámia tárlóeszközöket és bőrtömlőket kiszorította a használatból. Takáts S. szerint „a *kádár*, *pintér* és *bodnár*... idegenből kölcsönzött szók. A *hordókötő* és *borkötő* ¹³⁰ szó is egyszerű fordítása a német Fassbinder szónak... E szerint világos dolog, hogy a kádárság mesteriségét népiünk idegenektől tanulta.”¹³¹ Takáts S. azonban nem szól a *hordóverő-k-ről*,¹³² sem a *hordógyártó-k-ről*.¹³³ Így álláspontját szükséges lenne nyelvészeti síkon felülvizsgálni, mivel a népvándorláskori temetőben nem ritka lelet a dongákból felépített favödör.¹³⁴

E leletek közül is csupán a fém-abroncsos példányok azok, amelyeket adott klimatikus és talajtani viszonyok között feltárasaink során észlelni tudunk.¹³⁵ A *kád* és *kádár* szavak eredetével kapcsolatban csupán annyit, hogy e szavak legkorábbi előfordulását más, nem szláv eredetű megfelelőikkel egyeztetni lenne szükséges. Pápai Páriznál *Szölő-fedő kád: Cadus vinarius*, s így felmerül a kérdés, e szó nem középkori latinból ered-e közvetlenül? Nem hallunk a *teknő-ről* és a *szapu-ról*,¹³⁶ de a Balaton vidékén használatos *tung-ról* sem. Annyi azonban bizonyos, hogy a rómaiak Pannoniában is ismerték a hordó használatát, amit az aquincumi hordólelet is igazol.¹³⁷ Ez a másodlagosan, esetleg harmadlagosan¹³⁸ felhasznált hordó a növényteni adatok alapján azt bizonyítja, hogy azok nem a mi vidékünkön készültek,¹³⁹ s így a római hordókészítés helyi hagyományaira nincs adatunk. A Mosel-, Saar folyók és a Ruwer vidékén talált római hordóábrázolások is az aquincumi hordóval analóg bortároló eszköztől adnak hírt,¹⁴⁰ amelyeken sehol sem találunk csaplukat. Megjegyzendő, hogy a középkorban is felhasználták a hordót kútépítéskor.¹⁴¹

A pannoniai hordókészítésre adatot egészen a középkorig nem találunk. A XIV. században is csak közvetve értesülünk helyi gyártásáról.¹⁴² A korábbi időkből fennmaradt oklevelek ugyanis mind jogi ügyletekkel kapcsolatosak, ezért a mindennapi étellel kapcsolatos adataink rendkívül szorványosak. A XVI. században fellendülő magánlevelezések, adóajlajstromok, leltárak stb. már sok említést tesznek az eszközanyag-ról is. Így a középkori hordó képe világosan áll előttünk. S mint látni fogjuk, az *abroncs* szónak, illetve annak származásának különösebb jelentősége nincs, mert ebben az időben helyette — a római technológiához hasonlóan — a hordókat favesszővel kötötték meg.

A törökkori hordók készítését Takáts S. így írja le: „A hasított hordófalakat és a fenékdesszkákat úgy ahogy megbárdolták, aztán az egyes darabok közé *gyékényfüvet* illesztvén, srfos kötéllel összeszorították. Erre a faabroncsokat abroncsvonóval, vagy abroncsfogóval a hordóra szorítván, a fakarikás abroncskötő segítségével *berkével* (azaz kötővesszővel) jól összekötötték.”¹⁴² A *berke* szavunk vitatott, talán finnugor eredetű.¹⁴³ Jelentésében ugyanis nehezen egyeztethető az ajánlott *barká*-val. Tény, hogy az ily módon kötött hordókat minden évben legalább kétszer *fölberkéttek*.¹⁴² E hordók kezdetleges kivitelezése volt az oka annak, hogy általában kis hordókat készítettek.¹⁴⁴ Ez viszont a viszonylag könnyű szállítást tette lehetővé, ami a kor útviszonyai között nagyon fontos kérdés volt. A római hordókhöz hasonlóan ezeken sem találunk csaplukat: „Ha tehát a hordós borból inni akartak, akkor a hordót előbb *elfűrték*, mégpedig *hordószájfúróval*, *fenékfúróval*, vagy *csapfúróval*.”¹⁴⁵ Szükséges megjegyezni, hogy a törökkorban az arra alkalmas fát termő vidékről jelentős mennyiségű hordót szállítottak Dunántúlra.¹⁴⁶

Felmerül tehát a kérdés, hogy nem az említett hordó-importhal kapcsolatban kerültek nyelvünkbe ezek az eszközökkel összefüggő szláv eredetű szavaink? S ha igen, akkor milyen időben? Talán a *hordó* szavunk szláv megfelelői is így jutottak hozzánk? Vagy egyszerűen a szőlőtermesztő magyarság közé esetenként letelepedett szláv mesteremberek hozták magukkal e mesterszavakat? Helyi szláv lakosságtól ugyanis a hordó alkotórészeinek és segédesszközöknek valamennyi szláv nevet valamilyen formában azonnal átvettük volna. És ha a magyarság korábban nem ismerkedett volna meg valamilyen hordóféleséggel, a helyi lakosságtól sokkal több hordóval kapcsolatos latineredetű terminus technicus vett volna át!

A cikkben az úrmértékek közül csupán egyetlen edénynek, a szláv eredetű *cseber*-nek említésével találkozunk. Pedig a középkorban (pl. Zala megyében) használatos leggyakoribb mértékegységek csaknem kivétel nélkül latineredetű nevek.¹⁴⁷ Czuczor G.—Fogarasi J. szerint pedig a *csöbör* szó első jelentései mind fából készült edényekre vonatkoznak,¹⁴⁸ mint ahogy a szintén szláv eredetű *vödör* szavunk is szláv megfelelőiben úrmérték jelentéssel is rendelkezik.¹⁴⁹ Mivel ilyen faedényeket őseink korábbi szállásterületeiken már ismertek, véleményünk szerint egyetlen eszköz, illetve mérőeszköz nevének alapján a bor mérésére szolgáló úrmértékek

eredetét nem tisztázhatjuk. Különösen nem akkor, amikor ugyanaz az úrmérték más termény mérésére is alkalmas, amit a neolitikus életforma elsajátítása óta termeltek őseink.

Hasonlóképpen a *tölcser* összevetése sem kielégítő a *lėjo*-val és annak származékaival, ami először a XIV. században tűnik fel nyelvünkben. Egyébként a *lėjo*, ez a szláv eredetű szó, korábban aligha lehetett egyenértékű a *tölcser* kifejezéssel. A debreceni articulások ugyanis a remekkészítéssel kapcsolatban így írnak: „Készítsen egy jó forma és alkalmas főződő kádat, egy tizenkét csebres hordót, egy *hosszú liut*,¹⁵⁰ mindeniknek dereka, feke szépen összegyalulva legyen, hogy semmi köz ne essék.”¹⁵¹ Ez a leírás pedig nem *tölcserre*, hanem a mai napig használatban levő *töltikére*, *töltikére* vonatkozik.¹⁵² A besztercei szöszedet a borospince felszerelése között említi meg *theulthew* néven,¹⁵³ míg a zalavári leltár 1553-ból említi *bortöltike* gyanánt.¹⁵⁴ Néhány sorral odább ugyanott olvashatunk *Egy Esztergárban készült tölcser-ről* is, ami a két eszköz összetévesztését kizárja. A zalavári leltár egyúttal figyelmeztet arra is, hogy a *liu*, *lėjo* és változatainak földrajzi elterjedését, a szóhasználat eddigi kimutatható legkorábbi adatát egyeztetni szükséges a *töltike* kifejezéssel. Szamota I. felhívta már a figyelmet, hogy a besztercei és schlägli szöszedetekben milyen sok olyan régi magyar szavunk van, amelyeket azóta szlávból átvettekkel helyettesítettünk.¹⁵⁵ Ennek a gondolatnak ellenőrzése e tárgykörről kapcsolatban és összevetése más elképzelésekkel, szintén nem történt meg.

A *tölcserrel* kapcsolatban merült fel a *tök* kérdése is, amit a Szerző nagyon helyesen hozott kapcsolatba a *lopótök*-kel (*Lagenaria siceraria* [Mol.] Standley. = L. vulgaris Ser.). A *lėjo* és *tök* szláv eredetű jövevényszavaink alapján Moór E. alapkoncepciójának megerősítését látja.¹⁵⁶ — Szeretnénk előre bocsátani, hogy e növény kabakterméséből (peponium) készült és a borászatban is használatos eszközök nem csupán a Vendégségben ismertek, hanem mindenütt megtalálhatók, ahol a Kárpát-medencében szőlőtermesztés folyik.¹⁵⁷ Így általánosan ismert eszköz a belőle készült *tölcser*, vagy *töcsér* és a *lopó*, vagy *hébér*. 1460-ban már *Thewlcher* családnévről olvashatunk.¹⁵⁸ A *tölcser*t és a *lopót* a *szűkebb értelemben vett lopótökből* (*Lagenaria siceraria* [Mol.] Standley, *convar. turbinata* Ser.) készítik. Nem történik azonban említés a faj másik két változatának (*Lagenaria siceraria* [Mol.] Standley, *convar. turbinata* Ser. et *convar. gourda* Ser.)¹⁵⁹ közös magyar nevéiről, a *kabak*-ról, amellyel a palack- és körtealakú változatokat különbözteti meg népünk a *szűkebb értelemben vett „lopótök”*-től! Pedig határozottan megkülönbözteti népünk tapasztalatunk szerint az Alföldön (Battonya,¹⁶⁰ Kiskunmajsa¹⁶¹) Bácskában (Titel¹⁶²), de a Dunántúlon (pl. Zala megye¹⁶³) is. A *kabak* szavú pedig Gombocz Z. szerint a legrégebb török jövevényszavaink rétegéhez tartozik.¹⁶⁴ A régen ismert kifejezés mellé bekerülő új, idegen eredetű szó pedig legjobb esetben sem jelent egyebet, mint ugyanannak a növénynek újonnan megismert változatát, amelyet más célokra is fel lehet használni. Adott esetben azonban még ennek feltételezésére sincs szükség, mivel e változatok legkésőbb a szőlő elterjedésével párhuzamosan mindenüvé eljutottak. Kemény epicarpiuma miatt,¹⁶⁵ amelyet edény gyanánt is használtak, valamint zölden főzeléknek alkalmazható termésének haszna okozta, hogy a különösebb munkát nem igénylő növényt általánosan természetették. A Taurus hegységbeli Kara-tepeli-ek, akik lakóterületén a szőlő vadon terem, jól ismerik e növényt és eszközök készítésére használják.¹⁶⁶ Szeretnénk megjegyezni, hogy a magunk részéről a *kabak* és az ismeretlen eredetű *lopó* szavainkat a faj peponiumának népi felhasználása alapján részben a *szőlő* szavunkkal azonos fogalomkörhöz is számítjuk.

Nem tartozik szorosan a bor és szőlő kérdéséhez a káposzta¹⁶⁷ szóeredetének megvitatása, röviden azonban erről a növényről is meg kell emlékeznünk. A cikk szerint ugyanis e szó „a szlovákból vagy szlovénből kerülhetett a magyarba”, a káposztatorzs(a) egyik tájnyelvi megfelelője, a *kocon* pedig „nyilván a dunántúli szőlőnek nyelvéből”. Ez az elképzelés ebben a formában nagyon egysíkú. A káposzta szóeredet kérdéséhez csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy az orosz köznyelvben, de a hivatalos növénynevezéktanban is elő-

fordul *kanyema* alakban,¹⁶⁸ ami tágabb értelemben a *Brassica L. genust* jelöli, akárcsak a magyar nyelvben. A káposzta valamelyik kultúrátörzset, vagy alfaját már a rómaiak is ismerték,¹⁶⁹ így akár a Kárpát-medencében, akár a Kazar kaganatus területén legkésőbbentől az időtől kezdve számíthatunk felbukkanásával. A káposzta (*Brassica oleracea L.*) nem egységes faj, tagjai (ssp. et cultiv.) valószínűleg más és más ősről vezethetők vissza,¹⁷⁰ eredetüket kevéssé ismerjük. Így csupán feljegyzésekre vagyunk utalva, amelyek szerint a jaszok (alánok) ismerték az Arany Horda idején a káposzta termesztését is.¹⁷¹ Hogy melyik változat volt azonban, az említés alapján eldönteni nem lehet. A szláv eredetű *kocon* nem általánosan ismert; a *torzs* és származékai viszont mindenütt ismertek. Ez utóbbi szó nyugateurópai eredetű.¹⁷² Az ellentmondó adatok ellenére is fel kell tételeznünk a Kazar kaganatus területén a VII–VIII. századi káposztatermelést, mivel az Arany Horda idején e területen erősen visszaesett a mezőgazdasági termelés.¹⁷³

A cikkben olvashatjuk, hogy a szőlőművelést csupán „a kápas- vagy — mondhatnók azt is — a kerti növények” megismerése után vezethették be őseink, amivel egyet is érthetjük. Nem tehetjük viszont ugyanazt a gondolat folytatásával, amely szerint „a XI. század első felében a kápas növények termesztése már meghonosodott a dunántúli magyarság gazdaságában.” Állítását azért tagadjuk, mivel kápas földműveléssel a neolitikus termelési módszer átvételének ideje óta minden esetben számolnunk kell. Más kérdés az, hogy egy adott népesség esetében a vezetőréteg közvetlenül részt vesz-e abban? Ezzel a kérdéssel egyelőre nem szükséges foglalkozni, számunkra most csupán az az érdekes, hogy a Kazar kaganatus területén ismerték a kápas növényeket,¹⁷⁴ a kapát és a csoroszlyás ekét.¹⁷⁵ A régészeti leleteket írásos feljegyzések¹⁷⁶ és nyelvészeti adatok támogatják. Finnugor eredetű szavunk az *ágy*, ami egyúttal ’gabonakévéket cséplés, vagy nyomtatás alá a szérűre tereget’ jelentéssel is rendelkezik.¹⁷⁷ Istálló állattenyésztés kezdetleges ismeretét bizonyítja az *alom*, ez az ugor alap-alakkal rendelkező szó,¹⁷⁸ ami egymagában is a növénytermesztés ismeretét bizonyítja. A finnugor alap-alakú *apad* ige gabonafélék apadására is vonatkozik,¹⁷⁹ a *csesgely* ’ékalakú szántóföld, rét, kaszáló, sziget’ jelentésű is.¹⁸⁰ Mivel ismerték a *köles*-t,¹⁸¹ a *szem*-et,¹⁸² *csirázás*¹⁸³ is megfigyelték. Ismerték más gabonaféléket is, amelyeket a kölessel együtt közös néven *ed*-nek neveztek,¹⁸⁴ amelyek kalászatát *fej*, vagy *fő* néven ismerték,¹⁸⁵ mint azt ma is sok helyen alkalmazzák a szláv eredetű megfelelője helyett. Ugyancsak fontos bizonyítéknak tartjuk a Kazar kaganatussal való kapcsolataink előtti időkből a *fiu* kihalt szavunkat, amelyet a föld mértékegységeként, és a szláv ’mesgye’ szavunk régi megfelelőjeként is használtak.¹⁸⁶ Finnugor eredetű a *hagyma* szavunk is.¹⁸⁷ Bolgár—török jövevényszavaink szerint a Kaganatus területén talált magasszintű mezőgazdasági kultúra nagy hatással volt őseinkre, amit a következő szavak látszanak bizonyítani a már említettekén kívül (szőlő, komló, stb.):¹⁸⁸ *arat*, *árpa*, *borsó*, *búza*, *eke*, *gügyü*, *kabak* (*kobak*), *kender*, *kepe*, *ocsu*, *sarló*, *szőr*, *tarló* és végezetül, de nem utolsó sorban a *gyom*, ami a kultivált növényektől megkülönböztetésül szolgál. Mindezt végső soron maga Moór E. is összefoglalta már 1943-ban,¹⁸⁹ s ezért nehéz megérteni, hogy miért kell a XI. századba tenni a kápas növénytermesztés elsajátítását. A kérdés részletes revíziójára azonban más alkalommal kívánunk kitérni.

Visszatérve a szőlőtermesztés kérdéseire, a *venyige* és *kacorszavunk* származását sem tartjuk megfelelő bizonyítéknak. A Balaton mellékén a szőlő áttelelő hajtásának ma is általánosan használt neve a *vessző*,¹⁹⁰ de Titelen is ez a közismert.¹⁹¹ A gyöngyösi szótártörődék *feyr szőlő uesseő*-ről ad hírt.¹⁹² Szikszai Fabricius Balázs ismeri a szláv eredetű szót is,¹⁹³ tömegesen azonban ő is a *vesszőt* használja.¹⁹⁴ A Balaton mentén ritkábban használt *venyige* szó inkább ’levágott és száraz, tüzelni való szőlővessző’-re vonatkozik. A *kacor* szavunkkal kapcsolatban szabadon a figyelmet a már említett Cimljanszk-i földvár metszőkéjére felhívni, amely arra int, hogy e szó bármikor került is nyelvünkbe, gazdaságtörténeti következtetések levonásakor csupán nyelvészeti adatok alapján kétszeres elővigyázattal kell kezelni az

adatokat. Jelen esetben annál is inkább, mert a magyar nyelvben felesleges szláv jövevényszavak is vannak.¹⁹⁵

Ugyancsak félreértéseken alapszik a gerezd szavunk értékelése is. A „szőlősgazda buzgalmát” ugyanis nem a gerezd jutalmazza, mert az csupán a gyümölcs egy részét jelenti. Továbbá a termény-, illetve gyümölcs elkülönülő részének szláv eredetű neve¹⁹⁶ nem csupán a szőlő termésére vonatkozik.¹⁹⁷ Ugyanakkor azonban a szőlő termésének két másik alakjáról nem hallunk, amelyek véleményünk szerint egy nyelvben jellemzőbbek, mint a termés részének egyik idegen származású neve. Így például jellemző módon a Balaton környékén,¹⁹⁸ Zalában (!),¹⁹⁹ Szekszárd vidékén,²⁰⁰ Galgamácsán,²⁰¹ Titelen²⁰² stb. szívesebben használják a szőlő termésének jelölésére a *fej* kifejezést, vagy amint azt a gyöngyösi szótártörödekben is találjuk: *sóló feő*.²⁰³ Így ismeri Szikszai Fabricius Balázs is.²⁰⁴ Ezt a finnugor eredetű szavunkat²⁰⁵ más termések jelölésére²⁰⁶ is alkalmazzák. Ugyancsak finnugor eredetű szavunk a *fűt*,²⁰⁷ ami nyelvünkben szintén általánosan használt megfelelője. Így a kérdés nyelvészeti felülvizsgálata ugyancsak időszerű lenne.

A *szűr* igével kapcsolatban elmondottak alapján nem fogadhatjuk el a *szüret*-ről elhangzottakat sem. A szüret módjáról pedig egyelőre nehezen beszélhetünk megfelelő írásos adatok és leletek hiányában. Ismeretes azonban két olyan finnugor eredetű szó is, amelyek könnyen kapcsolatba hozhatunk a szürettel. Facsarni szokták²⁰⁸ a gyümölcs levét is.²⁰⁹ Ez annál érdekesebb, mivel már az egyiptomi ábrázolásokon is találunk olyan jelenetet, ahol a boglyók taposása után a szőlő levének kinyerésére zsákzerű eszközt alkalmaznak úgy, hogy az eszköz végeit két rúd segítségével ellentétes irányba csavarják.²¹⁰ A gyöngyösi szótártörödek *Bor szwró kass-t*.²¹¹ Murmeliusz szótára *Zurő kas-t*²¹² említi. Ezt az eszközt a század elején úgy alkalmazták Kiskunmajsán²¹³ paraszti gazdaságokban, hogy a *csumiszló*-val (*csömöszlő*, *muszholó*) zúzott, majd lábbal taposott²¹⁴ szőlőfűrtök tömegébe az eszköz hegyét belenyomták. A kas belsejében összegyűlt mustot (szőlőlé) kabakból készült *merítő*-vel kimenték. A már kevés *levet* tartalmazó szemeket csak ezután helyezték át a présbe, *sajtó*-ba.²¹⁵ A *torkolyprés*, *torkoly* esetében pedig egyszerűen a helyi lakosság által megőrzött termelési szokások továbbadását és a régi eszköznél torzítását látjuk, amely eszköz működése nem lehetett azonos az ide vonatkozó szó-készlet alapján a Moór E. által elképzelt alakkal.

Ugyancsak finnugor eredetű szó-készletünkhöz tartozik a *fejt* ige is,²¹⁶ amely többek közt a bor dekantálásának kifejezésére szolgál ma is. A *facsar* és *fejt* szavaink ugyan eredetileg nem a szőlőre vonatkozhattak, azonban gyümölcsökkel, majd szőlővel is kapcsolatos korai eredetű, másodlagos jelentésüket nincs okunk tagadni, hiszen Lebédiában, ahol a szőlészettel — mai tudásunk szerint — őseink megismerkedtek, e szavak helyett másokat nem vettünk át.

A Szerző szerint a *must* és *palánta* szavak a középkori kolostorok hatására honosultak meg nyelvünkben. Nem érthetünk egyet feltételezésével, amely szerint a *must* név előtt *möst*, *m'ost'*, illetve *musztu* alakban élt volna megfelelője nálunk, amire írásos bizonyítékot nem ismer. Tény viszont, hogy a *must* és *palánta* szavaink meglehetősen késői időkben fordulnak csupán elő. Ez természetszerűen nem jelenti a fogalom ismeretlenségét, de a *must* megfelelője nyelvünkben a *szőlőlé*,²¹⁷ vagy röviden *lé*.²¹⁸ E magyar megfelelőkről azonban szintén nem hallunk. A *muslinca* szóval és származékaival kapcsolatban elmondottakról megjegyezzük, hogy az Árpád-kor alatt átvett szőlőtermesztéssel kapcsolatos szavak nem jelentik feltétlenül a szőlészeti és borkészítés technológiájának ezidőben történt átvételét. Csupán annyit jelent, hogy ebben az időben is erőteljes volt a déli kapcsolatunk. E kapcsolat révén, például kereskedelem útján is sok kifejezés eljuthatott bizonyos árukkal.

Palánta szavunk azonban úgy látszik a középkorban még eredetileg általában *káposztát*, gyakran *kerek-* vagy *tarlórépát* (*Brassica rapa* L.), máskor *fehér fejeskáposztát* (*Brassica oleracea* L. convar. capitata [L.] Duch. f. alba. Lam.) és *vörös fejeskáposztát* (*B. oleracea* L. convar. capitata [L.] Duch. f. rubra L.) jelentett.²¹⁹ A *rásza*²²⁰ talán a tarlórépa latin fajnevéből, a 'rapa'-ból származik. *Palánta* szavunkkal

kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a székelyek *palánt* szóvaltozat alatt is csupán káposztát értenek, más növény apró, magról vetett növények említésekor a növény nevével jelzik (pl. hajma-palánt), hogy milyen faj néhány leveles növényéről van szó. Az egyik közmondás is e szemléletből fakad: „A nagy palánt kész káposzta, a nagy leány kész gazdaasszony”.²²⁰ Ezeknek az adatoknak egyeztetése, összevetése e tárgykörben elengedhetetlen.

A *muslinca* nem csak az erjedő mustot keresi fel, sőt első-sorban nem azt, hanem a sajtolás után visszamaradó és erjedő törkölyt. E faj a szabad természetben egyébként mindenütt ott van, ahol szerves anyag erjed: Például lehullott vadonélő gyümölcsökön, de gombákon is megtaláljuk. Őseink nem a Kárpát-medencében találkoztak vele először,²²¹ s ha csupán kereskedelmi áruként került volna hozzájuk a bor, akkor is szükségszerűen megismerkedtek vele. Ezért magyar megfelelőivel kellett volna összevetni, amelyek közül a Szerző a *borlegy-et*²²² említi is. Ugyancsak érthetetlen számunkra, hogy korábbi szállásterületeiken őseink — ahol már a bort s bizonyára egyéb szeszesitalokat is ismertek — az *ecet*-tel nem ismerkedtek volna meg. Ugyanis a korai idők ecete aligha lehetett egyéb, mint valamely szeszesital —, esetleg törköly, vagy valamely gyümölcs leve, amely ecetsavas erjedésen ment keresztül. Népünk a közelmúltban még általánosan készítette és fogyasztotta az így készült ecetet, s az *ecetágyat* gondosan felretette újabb telep beoltásához. Az ilyen készítmények megnevezésekor pedig annak eredetét mindig utal: *Borecet*, *körteecet*, *málnaecet* stb. Így a magunk részéről az *ecet* szavunkat inkább római örökségképpen ittragadt névnek tartjuk (vö. *must*, *palánta* stb.), amely azonban már magasabb ecetsav- ($\text{CH}_3\text{—COH}$) tartalmú készítmények jelölésére szolgálhatott. Érdemes lenne a kérdéssel kapcsolatban a *savanyú*, *sav* és rokonértelmű szavaink nyelvészeti vizsgálatát is elvégezni.

A továbbiakban a cikkben csupán felsorolási igénnyel, néhány német telepeselek által meghonosított, valamint török kori, illetve az ezt követően behurcolt szerb — s e tárgykörhöz tartozó — szavakat említi a Szerző. Mivel ezek részletes tárgyalása elmarad, mi sem kívánunk velük kapcsolatban megjegyzéseket tenni.

Tény, hogy a szőlővel, szőlészettel összefüggő magyar kifejezések túlnyomó többsége a cikkben meg sincs említve, a szláv eredetű kifejezések is összefüggéseikből kiemelve szerepelnek. Minderre megjegyzéseink alkalmával számos esetben utaltunk. Megítélésünk szerint így különböző szavak megjelenésének sorrendje egyetlen fogalom esetében sem dönthető el Moór E. cikke alapján. Véleményünk szerint jelen esetben a módszer megválasztása hibás: A nyelvészet, a történettudomány, a régészet és a régészeti-növénytan nem fogadhat el olyan módszert, amely egy-egy szót a fogalom jelölésére alkalmazott kifejezések köréből kiragad, s azokat a vele összefüggő kérdések figyelembevétele nélkül tárgyal. Különösen nem akkor, amikor alapkonceptió bizonyítása történik. A kiragadott szavak alapján pedig nagyon kockázatos gazdaságtörténeti és etnikai síkon következtetni. Mind-ebből következik, hogy a módszertani kérdéseken túlmenően az előre kialakított szemlélet is erősen vitatható. Fehér G. már 1931-ben felhívta a figyelmet, hogy a keleti népek „nomadizálása” a régi elvek szerint többé már nem képzelhető el.²²³ Csupán a cikk szemléletéből arra kell következtetni, hogy Moór E. a honfoglalás előtti magyarság termelését a régi nézetekhez visszakanyarodva tekinti: ez pedig saját korábbi felfogásával is szöges ellentétben áll.²²⁴ A kérdés etnikai tartalmával nem foglalkozunk, azonban jogosnak látszik kételkedni a Szerző által vázolt képben.

Áttekintve az elmondottakat, bizonyítottan látjuk a következőket:

1. A pleisztocén időszak glaciálisiban Európában a mediterráneum kivételével mindenütt kipusztult a szőlő. A klímaváltozást követően a szőlő újra betelepítésével az elegyestölgyeskorban, tehát a régészeti neolitikumban számolhatunk. Őseink a Kazar-kaga-

- natus területén ismerkedtek meg a szőlőműveléssel, s minden bizonnyal Etelközben is kultiválták azt. A kaganatus területére legkésőbb a klasszikus ókor telepesei és kereskedők közvetítése révén el kellett jutnia a szőlőnek.
2. A Lebédiában megismert növény termesztése népünk-nél mind a mai napig töretlen. Magunk részéről mai szőlőtermesztésünket természetesen kettős gyökerűnek tartjuk: Időrendben másodiknak, de ugyancsak alapvető előzmények a helyi gyakorlatot fejlesztő és újjászülő pannóniai római szőlőtermesztést tartjuk. Ez a termelési gyakorlat a népvándorlaskor viharait legalább a Balaton környékén túlélte, s a mi keletről hozott ismereteinket, gyakorlatunkat és szőlőfajta ismeretünket szélesítette.
 3. Viszonylag magas termést nyújtó, jól jövedelmező növény (pl. szőlő) termesztésében csupán nagyon kivételes esetben kereshetünk etnikai sajátosságot: Az a közel azonos természeti és termelési körülmények között élő közösségek közkinccse. Az ilyen termelési ágak viszonylag gyorsan terjednek. Különösen áll ez a bortermő szőlőre, amely nem csupán népelelmzési cikként szerepel, de egyúttal élvezeti cikket is nyújt és származéka a pogány, valamint keresztény rítusban egyaránt nélkülözhetetlen.
 4. Reményünk van arra, hogy néhány régi magyar fajta vizsgálata alapján tisztázhatjuk, hogy a Kárpát-medence területére hoztak-e, illetve milyen fajtatípusokat hozhattak őseink? Ismerünk ugyanis a régi fajták között kimondottan páraigényes fajtákat, amelyek a víz közelségében jól termeszthetők (pl. *Vitis vinifera* L. cultivar. „Leányka” et „Kéknyelű”). E kérdés vizsgálatok fontosak lehetnek a téli fagyoknak jól ellenálló fajták (pl. *Vitis vinifera* L. cultivar. „Aprófehér”). A kérdés megoldása a szőlészet és a régészeti-növénytan egyik legfontosabb feladata lenne.
 5. Korábbi szállásterületeinken elsősorban karós és kordonos szőlőművelési módszerrel számolhatunk. Lebédia déli részén azonban egyelőre nem tagadhatjuk adatok hiányában az arbustum-jellegű szőlőtermesztési megoldás korai alkalmazását sem; mint ahogy a lugasos szőlőtermesztési módszer is előfordulhat ott. E kérdés szintén tisztázásra szorul. Megjegyzendő azonban, hogy a lugasos termesztés inkább

étkezési szőlők nevelésére szolgált mind a mai napig Európában, nagyobb terület ilyen módszerű telepítésével azonban nem számolhatunk.

6. A *szőlő* taggal összetett szavak olyan növényfajokat, illetve változatokat jelölnek, amelyek megismerése a szőlőhöz képest késői, keletkezése tehát másodlagos. E kérdéssel kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül népünk képzeletdús és játékos névadó hajlamát, amikor más és más területen ugyanazon növénynek egész sor synonymájával találkozunk.
7. A *karó* szó megjelenése mögött viszont új növény megismerését gyanítjuk. A karó az emberiség egyik legősibb, sokoldalúan felhasználható eszköze. Az újonnan megismert növénynek a szőlőt tekintjük. Megítélésünk szerint a vadonélő komlót ebben az időben az ártéri ligeterdőkben gyűjthették. A *karó*-t a magunk részéről sem a házzal, sem annak berendezésével, vagy az iparral kapcsolatba hozni nem tudjuk. Így megítélésünk szerint a későbbiekben értelembővüléssel alakult ki a szó mai tartalma, míg ősbibb megfelelője feledésbe merült.

Végezetül szeretnénk hangsúlyozni, hogy csupán egyetlen tudományág eredményeinek felhasználásával nem lehet az ilyen összetett kérdést megválaszolni, mert ez a módszer a valóság torzulásához vezethet. Véleményünk szerint az igazságot csak a legkülönbözőbb tudományágak adatainak egyeztetésével közelíthetjük meg, a látszólagos ellentmondások feloldása mellett. Különösen fontos ez, amikor a választott kérdéssel a növénytan különböző ágai (szőlészet, ősnövénytan, régészeti-növénytan stb.), a régészet, a néprajz, a történettudomány, a levéltári kutatás, a vallástörténet és nem utolsósorban a nyelvészet foglalkozik. Természetes viszont, hogy az összegezés alkalmával valamely tudományág sajátos kritikai módszere dominál.

Cikkünkkel ehhez a munkához akartunk hozzájárulni, bemutatva a régészeti-növénytan kritikai módszerén keresztül e tudományág nyújtotta lehetőséget. Egyben igazolni kívántuk adataink összeegyeztethetőségét más tudományágak megállapításaival. Véleményünk szerint a kérdés gazdaságtörténeti részét ennél is kiterjedtebb vizsgálattal, még több kutatási ág bevonásával közelíthetjük meg.

Füzes Miklós

JEGYZETEK

¹ A régészeti-növénytan (archaeobotanika) a növénytan sajátos ága: Régészeti feltárásokból származó növényi részek, és növényi eredetű képződmények (fonalak, textiliák, szőnyegek, eszközök, bútorok, egyéb származékok) meghatározásával, értékelésével foglalkozik. Vizsgálja a középkori növénykivadásokat. A természetudományok eredményeinek felhasználásán kívül figyelemmel kíséri a régészeti, numizmatikai, néprajzi, nyelvészeti és okleveles adatokat; de az antik auktorokat, képzőművészeti- és feliratos emlékeket stb. is felhasználja munkájához. — V. ö. Sági K.—Füzes M.: A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Múzeumi Módszertani Útmutató Füzetek. Budapest, 1966. 5. füzet.

² Spontán növény természetes környezetben vadon él, elterjedését természeti tényező okozza. — Tágabb jelentéssel értelmezett adventív növények szándékos, vagy akaratlan emberi tevékenység következtében kerültek területünkre, tehát nem az ősi növényzet tagjai.

³ V. Hehn, A. de Candolle, *Rapais R.* már e módszert alkalmazta. — V. ö. Sági K.—Füzes M. op. cit. 1966. 9—14.

⁴ Moór E.: Nyelvtud. Közlem. LXV. (1963) 413—423.

⁵ Füzes M.—Sági K.: Filológiai Közlem. 1968. 362—363.

⁶ A bor szállítása különleges feladatokat és felkészültséget jelent, viszont a szatóc szavunk általánosságban keleskedőt, s nem borkeskedőt jelent. — V. ö. Bárczi G.: Magyar Szófejtő Szótár. Bp. 1941. 282. és Czuczor G.—Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára. Pest, V (1870) 1087.

⁷ V. ö. Bárczi G. op. cit. 295.

⁸ Lakó Gy.—Rédei K. (szerk.): A magyar szókészlet finnugor elemei. Bp I (1967) 108—109.

⁹ V. ö. Cserey A.: A növénytan kifejezések betűrendes ismertetése. Bp. 1907. 15. — Czuczor G.—Fogarasi J. op. cit. I. 1862. 700—701. — Diószegi S.—Fazekas M.: Magyar fűvészkönyv... Debrecen. 1807. 25. 181. — Pápai Páriz, F.: Dictionarium latino-hungaricum... Cibinii,

Archäo-botanische Anmerkungen zum Artikel „Wein und Trauben“ von Elemér Moór

Unserer Ansicht nach kann die Geschichte einer Pflanzengattung nur dann geklärt werden, wenn die wissenschaftlichen Erkenntnisse der verschiedenen Forschungszweige der Botanik, besonders der Archäo-Botanik sowie die der Archäologie und der ihr verwandten Wissenschaften: Geschichte, Volkskunde und Linguistik verglichen werden. Dabei verwenden aber einzelne Sprachwissenschaftler zur Klärung des Sachverhalts lediglich einen Teil der auf den Gegenstand bezüglichen Angaben ihrer Disziplin, ohne sich um die Erkenntnisse der auf die konkrete Frage bezüglichen anderen Disziplinen zu kümmern. Dies mußten wir auch in Zusammenhang mit dem im Titel genannten Artikel aus der Feder von Elemér Moór (erschieden im Heft 65 v. J. 1963, S. 413—23 der Nyelvtudományi Közlemények) feststellen.

Verfasser dieses Artikels will den Nachweis führen, daß den ungarischen Stämmen zur Zeit der Landnahme weder der Weinbau, noch der Anbau von Hackfrüchten bekannt war. Die ungarischen Stämme sollen diese Kulturarten erst von den im X. und XI. Jahrhundert im Karpatenbecken sesshaft gewordenen slawischen Stämmen erlernt haben. Den Beweis seiner Behauptung erblickt er in den slawischen Lehnwörtern zur Bezeichnung von weinbauwirtschaftlichen Ausdrucksformen. Die von ihm diesbezüglich angeführten Wörter bilden aber nach unserem Dafürhalten nur einen Bruchteil des in Frage kommenden gesamten Wortschatzes. Unserer

Meinung nach wäre es ein Fehlurteil, auf Grund einiger aufs Geratewohl herausgegriffener Kennwörter wirtschaftshistorische und ethnische Folgerungen zu ziehen.

Im Sinne des zur Verfügung stehenden linguistischen, archäologischen, historischen und botanischen Dokumentationsmaterials betrachten wir es als erwiesen, daß in den Eiszeiten des Pleistozän die unmittelbar vorangehende Stammes-pflanze der heutigen Weintraube (*Vitis vinifera*, L.) in Europa — mit Ausnahme des Mittelmeergebiets — zugrundegegangen war. Ihr Wiederaufbau begann erst mit dem archäologischen Neolithikum. Die altungarischen Stämme wurden in Lebedien (Chasaren-Chanat) mit der Kultur des Traubengewächses bekannt und seither wurde es von ihnen auch dauernd kultiviert.

Ein anderer Vorläufer unserer heimischen Weinbaukultur reicht in die Agrotechnik zur Zeit der Römerherrschaft zurück, die nachweisbar auch die Stürme der Völkerwanderung überdauert hat.

Wir sind überzeugt, daß im Zusammenhang mit der Weinbaukultur ethnische Eigenheiten überhaupt nicht in Frage kommen können, zumal es sich um ein Genußmittel der breitesten Massen handelt. Andererseits aber gehört der aus Traubensaft gegorene Wein auch zu den unentbehrlichen Sinnbildern der heidnischen und christlichen Ritualvorschriften.

Miklós Füzés

Notes archéo-botaniques sur l'article «Le vin et le raisin» de M. Elemér Moór

Selon nous, on ne peut éclaircir l'historique d'une espèce de plante qu'en confrontant les résultats obtenus des différentes branches de recherches botaniques, surtout ceux de l'archéobotanique; ceux de l'archéologie et des disciplines voisines: des sciences historiques, de l'ethnographie et aussi de la linguistique. En même temps, certains linguistes n'utilisent à leur travail qu'une partie des données linguistiques sans prendre en considération les résultats des autres disciplines qui concernent pourtant le même problème. C'est ce que nous pourrions reprocher à M. Elemér Moór à propos de son article mentionné (paru dans le numéro 65/1963 des Nyelvtudományi Közlemények, pp. 413-423.)

Selon M. Moór, avant la conquête arpadienne, les Hongrois ne connaissaient pas la viticulture, même la houe leur aurait été inconnue. Selon M. Moór les Hongrois auraient connu l'une et l'autre chez les peuples slaves, habitant le bassin des Carpates. Il considère les mots d'emprunt slaves désignant les notions relatives à la viticulture comme les preuves de sa thèse. Mais, selon nous, le vocabulaire utilisé

ne représente qu'un fragment du lexique de la matière en question. A notre avis, il est hasardeux de tirer, à la base de mots choisis arbitrairement, des conclusions dans le domaine de l'histoire et de l'ethnique.

A la base des données linguistiques, archéologiques, historiques et botaniques, nous considérons comme fait prouvé que l'ancêtre immédiat de la vigne (*Vitis vinifera* L.) a disparu de l'Europe — excepté la région méditerranéenne — au pléistocène glaciaire. Nous pouvons supposer son implantation depuis le néolithique. Nos ancêtres ont connu cette plante en Lebedie (au Khanat Kazar) et depuis ce temps il ne cessaient de la cultiver. Un autre antécédent de notre viticulture actuelle est l'exercice agrotechnique des Romains, puisqu'il est prouvé que cet exercice a survécu la migration des peuples. Nous sommes convaincu que l'on peut chercher des caractéristiques ethniques dans la viticulture, vu que le raisin est une denrée alimentaire très répandue, et le vin — boisson résultant de la fermentation du raisin — est un accessoire indispensable du rite payen et chrétien.

Miklós Füzés

Замечания археоботанического характера к статье Элемера Моора „Вино и виноградники“

Историю отдельных видов культурных растений, по нашему мнению, можно проследить только при комплексном изучении и сопоставлении таких дисциплин, как археоботаника, археология и примыкающие к ней дисциплины, история, этнография и не в последнюю очередь — лингвистика. Использовать же только часть лингвистического материала, относящегося к данной теме, оставив без внимания знания, накопленные другими отраслями науки — довольно легкомысленно. Как раз это можно сказать о статье Элемера Моора («Нельвудоманьи кёзлеменьк» № 65 (1963) стр. 413—423).

По мнению Элемера Моора, до обретения родины венгры не были знакомы не только с виноградарством, но и вообще с земледелием. Он считает, что венгры переняли это в X—XI вв. у славян, живших в Карпатском бассейне. Это свое положение он аргументирует тем, что в венгерском языке слова, выражающие эти понятия — все славянского происхождения.

По нашему мнению, тот запас слов, который им приводится для доказательства своего положения, является лишь незначительной частью лексического материала,

выражающего понятия, относящиеся к области виноградарства и виноделия. Довольно рискованно на основании отдельных слов делать далеко выходящие выводы историко-экономического и этнического характера.

На основании лингвистических, археологических, исторических и ботанических данных мы считаем абсолютно доказанным, что непосредственный предок винного сорта винограда (*Vitis vinifera* L.) в Европе, за исключением субтропиков, вывелся. Внедрение его налось в нолите. Наши предки познакомились с возделыванием этого растения в Левадии и, начиная с этого времени, постоянно занимались его выращиванием. Второй источник современной культуры винограда восходит к римской агротехнической практике, которая совершенно определенно пережила бурю великого переселения народов. Мы убеждены, что нет надобности искать в виноградарстве этнических черт. Это предмет питания, а его производное — предмет удовольствия, хотя вино как у язычников, так и у христиан является и непременной принадлежностью культовых ритуалов.

Миклош Фюзеш

Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvényes emlékek

A Veszprém megyei Múzeumok Közleményeiben Veszprém város és megye tárgyi céhemlékei közül sorban megjelentek a pecsétnyomók, behívóablak, céhkorsók, illetve céhedények, valamint a céhládák ismeretesei. Ez a tanulmány a céhzászlókkal, a céhek temetési felszerelésével: a Szent Mihály lovával és céhlámpákkal, a szállásjelvényekkel, illetve cégérekkel, és a céhjelvényes bútorokkal foglalkozik. Az 1961-ben megindult feldolgozás folyamán utólag felbukkant daraboknak, illetve a Balatoni Múzeum gyűjtőterülete, a volt Zala megyei keszthelyi, tapolcai és sümegi járás céhanyagának kataszteri formában történő közlésével be is fejeződik a tárgyi céhemlékek ismertetése. Új feladatot jelent majd a Veszprém megyei céhek írásos anyagának publikálása.

I. CÉHZÁSzlÓK

1. A ZÁSzlÓK EREDETE ÉS FOGALMA

A rúdra erősített színes kelme, a zászló — akárcsak a pajzsból, sisakból és sisakdíszből álló címer — eredetileg praktikus hadijelvény volt. A csapat előtt vitték, alája gyülekeztek a harcosok (zászlóalj) és a hangtalan vezénylet eszközeként szolgált. A harci egység helyét jelezte és a zászlóval való jeladás szükség esetén a vezényszót és a kürtjelzést is helyettesítette.

Már a rómaiak is használták a rúdra erősített hadijelvényeket, de a népvándorlaskor nomád fejedelmeinek is volt már zászlaja. A plasztikus hadijelvény (sas, sárkány, kereszt) lassanként elmaradt a rúd végéről, és képe rákerült a lebegő textíliára.¹

Az első hadizászló az ún. „*gonfanon*” rúdra, vagy lándzsára erősített, rendszerint több csíkban végződő, hosszú színes textildarab volt, melynek hosszanti tengelye a rúdjával derékszöveget zár be. A címerek elterjedése előtti időben használták. Később jelvény vagy címer elhelyezésére alkalmasabb zászlófajta alakult ki, az ún. „*Banner*”, „*bannière*”.² Négyzetleges lapjának a rúddal párhuzamos oldala hosszabb, mint a szélessége, csak később, a XIV. században terjed el a négyzetforma. A jelvény vagy a címeralak itt párhuzamosan helyezkedik el a rúddal és a rúd felé néz. Ha felül keskeny csíkba szabott, akkor „*pennon*” a neve.³ Ez a XV. század tipikus zászlóformája.

A XV—XVI. században a kis, keskeny, háromszögletű zászlócskák (*Fähnlein*, *Wimpel*) jönnek divatba, majd a nagy, háromszögletű (*Stander*), illetve a feckefarkú zászlók (*Doppelstander*), amelyeken már szentek képei és jelmondatok is láthatók. Végül a Nagy Konstantin-féle birodalmi zászló, az ún. labarum alakját szigorúan őrző, keresztfára erősített, végükön több csíkba szabott, egyházi jellegű körmeneti zászlók (*Vortrags- oder Prozessionsfahne*).⁴

A magyar zászló (*Fahne*) és *lobogó* (*Flagge*, *pavillon*) szó

használata gyakran még a szaknyelvben sem következetes. A kettő között pedig lényeges különbség van. Zászlónak azt a színes, jelvényt ábrázoló kelmet nevezük, amely szegekkel, vagy szalagokkal zászlórúdra, vagy kopjára van erősítve és amely rendszerint kézben hordozható. Ezzel szemben a lobogót helyhez kötött árbocra, vagy őrfára zsinór segítségével vonják fel. Elterjedését csak a rendszeres tengerhajózás kialakulása tette általánossá.⁵

2. A NYUGAT-EURÓPAI CÉHZÁSzlÓK

Az első céhzászlók is kifejezetten hadizászlók voltak, hiszen Nyugaton a banniérek használata szorosan összefügg a városok katonai védelmének megszervezésével. Ebben pedig az elsőrendű szerepet éppen a céhek játszották.

Már 1240-ből ismeretes egy csizmával díszített céhzászló ábrázolás a chartres-i székesegyház egyik ablakán. Svájcban, Baselen 1272-ben írták elő a céhzászlók használatát.⁶ A flandriai városok (Bruges, Gand stb.) katonai szervezeteiről a XIII. és XIV. század fordulóján pontos összeírásokat készítettek, amelyekből a kézműves céhek elsőrendű városvédelmi, hadi szerepe világosan kitűnik.⁷ Ebből az időből, a XIII—XIV. század fordulójáról maradtak fenn Gandban egy Szent János és Pál tiszteletére szentelt régi kápolnában azok a falfestmények, amelyek 7 különböző testület tagjait ábrázolják katonai felszerelésükkel és zászlójukkal. A hétből kettő még *confraternitas* megjelöléssel Szent György, illetve Szent Sebestyén nevét viseli, és tagjai számszerűjászok és kézi ijjászok, (*Gildes ou confreries du tir a l'arbalète sous la patronage de Saint Georges, Gildes de St. Sébastien ou confreries du tir a l'arc*), a többi 5 viszont kifejezetten kézműves céhszervezet (*corporation*).

A mészárosok és serfőzők zászlóján céhjelvénnyel nem láthatók, ellenben a halászokén vörös alapon ezüst hal, a pékekén vörös alapon két egymással keresztberakott sütőlapát 2—2 kenyérrel, a posztónyírókén pedig ugyancsak vörös alapon nyitott ezüst nyíróolló. A zászlók banniére-alakja (a rúddal párhuzamos oldal hosszabb, mint a szélesség), a harcosok viselete és fegyverzete még kifejezetten a XIII. századra utal.⁸

A svájci céhzászlók is igen régiek, s bár több városban (Zürich, Freiburg stb.) nincs rá közvetlen bizonyíték, hogy eredetileg hadi rendeltetésűek voltak, mégis ezt kell feltételeznünk, elsősorban a baseli városvédelmi rendtartások alapján.⁹

Baselből a XIV—XV. század fordulójáról két céhzászlót ismerünk. Az egyik a hajósoké, amely mint kőfaragvány — 2 keresztbetett csáklával — a Szent Márton templom egyik pillérét díszíti.¹⁰ A másik a mészárosoké, amelyen ágaskodó kos látható egy gótikus templomi kórus-stallum támlájára faragva, a történeti múzeumban.¹¹ Mindkét zászló *pennon*-formájú, azaz felül csíkba szabott. A XV. századból valók többek között a baseli borbélyok, kovácsok és szőlőművesek zászlói is,¹² de Bernből, Freiburgból és Zofingemből is maradtak fenn XV. századi, alakokkal és jelvényekkel festett céhzászlók.¹³

Ugyancsak a XV. századból ismerjük a strassbourgi ko-

3. A MAGYARORSZÁGI CÉHZÁSZLÓK

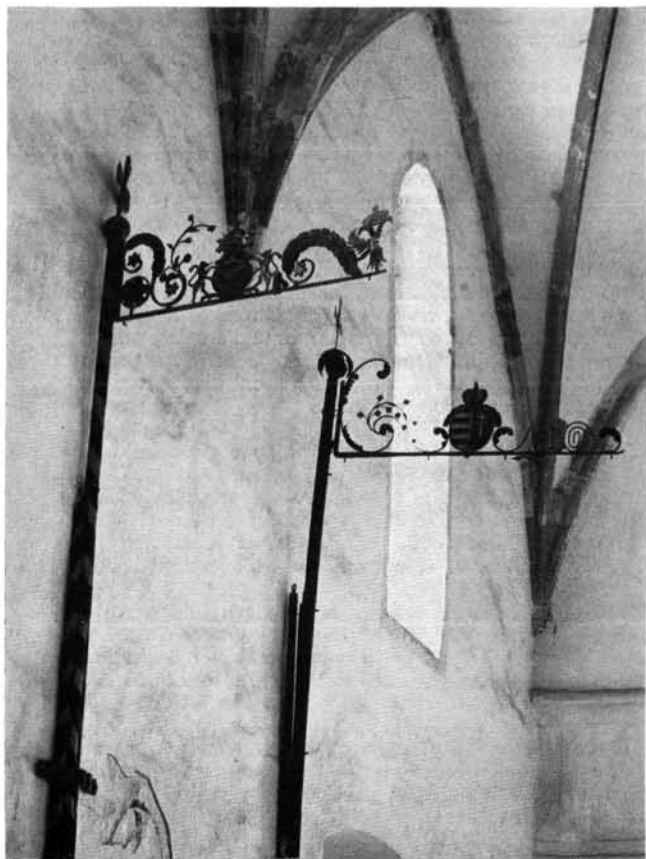
vácsok zászlaját, amelyen a kovácsok ősi jelvénye a kalapács, a fogó és a kigyószzerű sárkány képe látható.¹⁴

Ezek alatt a zászlók alatt tettek eleget hadi kötelezettségüknek a céhtagok, a pontosan előírt helyen és időben gyülekezve városuk falainak védelmére. Sőt Svájcban még arra is akad példa, hogy a felfegyverzett céhek városukon kívüli hadjáratokban is részt vettek. Ezt bizonyítja a baseli szőlőművescéh hadisátrának csúcsát díszítő zászló 1661-ből.¹⁵

A nyugat-európai céhzászlóknak tehát eredetileg minden bizonnyal katonai, hadi rendeltetésük volt, bár már korán találkozunk olyan céhzászlókkal is, amelyek nem abból a célból készültek, hogy a harctereken lengessék őket, hanem amelyeket már eleve arra szántak, hogy vízszintes rúdon a céhházra kitűzzék. Erre mutat az a körülmény, hogy az ilyen zászlókon az alakok a vízszintes nyélhez képest egyenesen, függőlegesen állnak.

Hogy a céhzászlókat már korán ünnepélyes felvonulásokon is használták, az kitűnik pl. abból, hogy a velencei gyógyszerészek XV. századi zászlajának felirata úgy helyezkedik el a zászlón, hogy az, ha a zászlórudat vállra fektetve ferde helyzetben vitték, olvasható legyen.¹⁶

A céhzászló — mint általában minden zászló, azon túl, hogy katonai jelvényként használták, a közösség összetartozásának volt a jelképe. A katonai kivonulások mellett az ünnepélyes világi felvonulások díszé lett. Erre mutat az a körülmény is, hogy állítólag már IV. Károly császár rendeletben szabályozta 1357-ben a díszmenetekben zászlók alatt felvonuló prágai céhek sorrendjét.¹⁷ Később természetesen az egyházi jellegű körmenetekre is ezek alatt a zászlók alatt vonultak a céhtagok, elsősorban az úrnapi körmenetre, amelyet 1317-ben rendelt el a római egyház.¹⁸

1. Zászlótartóvasak és rudak a nagyvázsonyi Szent István templomban.
1. Fahnenhalt-Querstangen und Fahnenstange in der St. Stefanskirche von Nagyvácszony.

1. Support (en fer) et hampes de bannière dans l'église Saint Etienne de Nagyvácszony.

1. Деревки от знамен в надыважоньской церкви Святого Стефана.

A középkori magyarországi céhek a nyugateurópaihoz hasonló katonai szervezettel védték városukat (Buda, Kolozsvár, Nagyenyed, Brassó, Kassa, Lőcse stb.).¹⁹ A városok egy-egy bástyájának neve mai napig fenntartotta a védelmi szervezet emlékét. (Halászbástya, Budán, — Szabóbástya, Kolozsvárott —, Nagyenyeden 8 különféle mester-sége stb.)²⁰ A felfegyverzett céhek nálunk is zászló alatt vonultak ki. Ebből a korból azonban sajnos céhzászlók nem maradt fenn. Egyetlen középkori magyarországi, „pennon” alakú céhzászlóábrázolást ismerünk, a selmecbányai mészároscéhét, amely M. S. mester két 1506-ban festett oltártáblaképen látható, de ezt is fenntartással kell kezelnünk, mert a képen megörökített zászlók céhzászló jellege nem minden kétséget kizáróan bizonyított.²¹

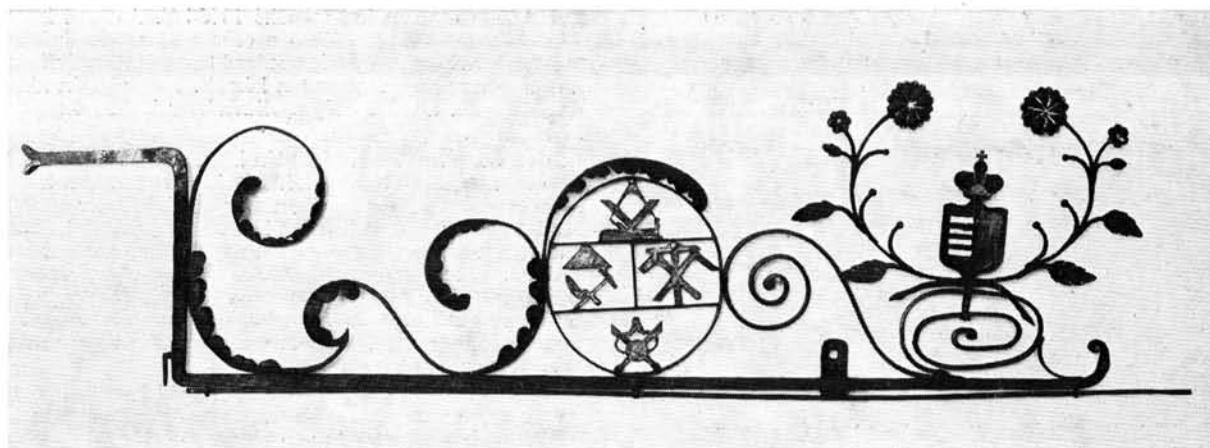
Az eredetileg világi, hadi rendeltetésű céhzászlók Magyarországon is szerepet kaptak az egyházi körmenetekben. A fel-támadási és úrnapi körmenetekben saját zászlójuk alatt vonultak fel az iparoscéhek. A reformáció idején ezek természetesen elmaradtak, de az ellenreformáció megindulásával az egyház és állam előírásai és rendeletei következtében általánossá vált az egyházi körmenetekben való részvétel. A hitbuzgó II. Ferdinánd uralkodása alatt 1624 körül Cseh és Morvaországban új céhzászlók készültek²² és mivel ekkorra a céhek városvédő, fegyveres szerepe már háttérbe szorult, a céhzászlók külső megjelenése egyházi jellegűvé kezd alakulni: a céhjelvények helyett a védőszentek képei foglalják el a zászlókon a főhelyet. A céh-, ország- vagy város-címerek kis, mellékes emblémává zsugorodnak. A céhzászlókat már nem a céhházban, hanem a plébániatemplomokban őrzik. A céhzászlók tehát fokozatosan elvesztik hadi jellegüket és kizárólag a felvonulások és főleg a körmenetek egyházi díszjelvényeivé válnak.

Már a XVII. század elejéről való feljegyzések is arra utalnak, hogy a céhzászlók elsőrendű szerepe Magyarországon is az úrnapi körmenetekben való részvétel. Ilyen kötelezettséget ír elő 1622-ben a pápai csapók céhlevele,²³ és ezt szorgalmazza 1626-ban a Nyitra megyei Sellye városában levő mesteremberek „megújított kötelessége”, amelyet a nagy-zombati jezsuita kollégium rektora írt alá.²⁴ A győri káptalan is elrendeli 1627-ben a mészárosok számára a zászló-csináltatást.²⁵

A Mária Terézia által kiadott céhlevelek egyenesen elő-írják: „Minthogy minden embernek kötelessége azt hozza magával, hogy az Ur Istennek Ditsőségét szüntelenül fölmagasztalja, és Eő Szent Felsege félelmében s keresztényi rend szerént való életben magát gyakorolja, úgy az által szent áldást kiki nyerhessen, annak okáért ezen Czéhbeliek keresztényi rendje szerént hová hamarabb az Czéhnek közönséges költségével egy illendő zászlót (hogyha pedig még nem volna) magoknak tsináltatni és azt a Parochiális Temp-lomban tartani s az alatt az Urnapi és annak octávján tartandó Processióknak alkalmatosságával mindnyájan a Mester Emberek, legények s inassaik, akármely hitben leendenek, tisztességesen megjelenni, magukat betsületesen és áhitatosan viselni kötelezetenek.”²⁶

A céhzászlók szerepe tehát Magyarországon egyre erősebben összefonódik az ellenreformáció rekatolizálási törekvéseivel, és a Habsburg-ház központosító politikájával, amelynek az egységes katolikus vallás és a céhek hatékony központi ellenőrzése egyaránt célkitűzései közé tartozott. Az egyház a céhrendszeren keresztül igen jelentős befolyást gyakorolt az egész társadalomra és ez a megállapítás a céhek közvetlen utódaira, az ipartestületekre is áll. A céheknek tehát elsőrendű gazdasági jelentőségük mellett igen fontos ideológiai, vallási szerepük is volt.²⁷

A céhzászlók alakja és mérete új funkciójuknak megfelelően megváltozott. A felvonulások és körmenetek nyújtották a legmegfelelőbb alkalmat a céhtestületek ünnepélyes, nyilvános, közéleti szereplésére. Ezért, s mivel az egyház igen nagy súlyt helyezett a körmenetek fényének emelésére, a céhek kénytelenek voltak — sokszor anyagi teherbíráruk határain túl is — hatalmas, költséges zászlókat csináltatni.

2. A nagyvázsonyi asztalos-, kőműves-, ác- és esztergályoscéh zászlótartóvása.
 2. Fahnenhalt-Querstangen der Tischler-, Maurer-, Zimmerer- und Dreherzünfte von Nagyvázsony.
 2. Support (en fer) de bannière de la corporation de menuisiers, maçons, charpentiers et tourneurs de Nagyvázsony.
 2. Стойка для знамен надъважонскихъ цеховъ столяровъ, каменщиковъ, плотниковъ и слесарей.

A selmecbányai szabók zászlaja 1729-ben 200 akkori Ft-ba került, a mesterek céhük végvesztét jósolgatták miatta.²⁸ A hatalmas zászlóknak a főrúdjá mellett még két oldalrúdjá is volt. A pestbudaí céhek egyike-másika olyan díszes és hatalmas céhzászlót csináltatott, hogy értéke a mai százezer forintot is meghaladta, 8–10 legény alig bírta felemelni és 20–25 ember hordozta.²⁹ Ezért II. József császár úgy intézkedett, hogy a jövőben csak olyan zászlóval szabad kivonulni, amelyet legfeljebb három legény könnyűszerrel tud hordozni.³⁰

Az 1813. évi 30 cikkelyből álló általános céhszabályzat XXX. articulusa további egyszerűsítésről intézkedik, amely szerint „a mester ember, vagy legény... ama két, közönséges esztendőként való processiók alkalmatosságával, melyre minden catholicus Czéhbeliek zászlójukkal, ollyal melyet egy legény könnyűszerrel vihessen, elmulaszthatatlanul megjelenni tartoznak.”³¹

A magyarországi céhzászlókkal a szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott — de még általánosságban a zászlókkal is csak igen mellékesen. Kizárólag a fegyvertörténeti vagy heraldikai irodalom szentel itt-ott egy-egy rövid fejezetet a zászlók szerepének és fejlődésének, a céhzászlókról pedig legfeljebb egy-egy várostörténet keretei között olvashatunk néhány sort, esetleg egyes céhtörténeti feldolgozások térnek ki a többi céhemlék között a céh zászlójára is. A régi céhzászlók jórésze anyaguk romlandósága miatt el is pusztult. A XVIII. századi céhzászló már ritkaságszámba megy. A természetben megmaradt zászlók állapota is aggasztó, nagyrészüknél anyaga az első érintésre szétmállik. A megmaradt céhzászlóknak csak egyik, talán kisebbik fele került múzeumokba, többségük — mivel előírás szerint a templomokban tartották őket, a templomokban maradt, ahol a használat és az állás következtében igen sok elpusztult belőlük. De a múzeumba került anyag sorsa is megpecsételődött, megfelelő konzerválási eljárás és szakszerű tárolás híján néhány év-tized alatt a XIX. századi céhzászlók is megsemmisülnek.

A külföldi szakirodalom sem túlságosan gazdag a zászlókat illetően, bár a zászlókkal foglalkozó szakembereknek külön nemzetközi szervezete is működik (Fédération Internationale des Association Vexillologique /FIAV/),³² és a genealógiai és heraldikai tudományok 1970 szeptemberében Bécsben megtartott 10. nemzetközi kongresszusa külön szekciót állított fel a vexillológia (Fahnen- und Feldzeichenkunde) számára,³³ csak a német és különösen a svájci szakirodalom nyújt bizonyos alapvető tájékoztatást a zászlókra vonatkozóan, de külön céhzászlókkal foglalkozó tudományos színvonalú feldolgozást, vagy összehasonlító adatgyűjtést még a német szakirodalomban sem sikerült találnom. Mindössze az 1791-ben egységesen copfstílusban készült prágai

céhzászlókról jelent meg egy kisebb összeállítás és a linzi városi múzeum zászlóit ismertették,³⁴ magyar vonatkozásban pedig 20 szegedi céhzászló vázlatos ismertetése érdemel említést,³⁵ nagyrészüket a XIX. század elejéről és derekáról való.

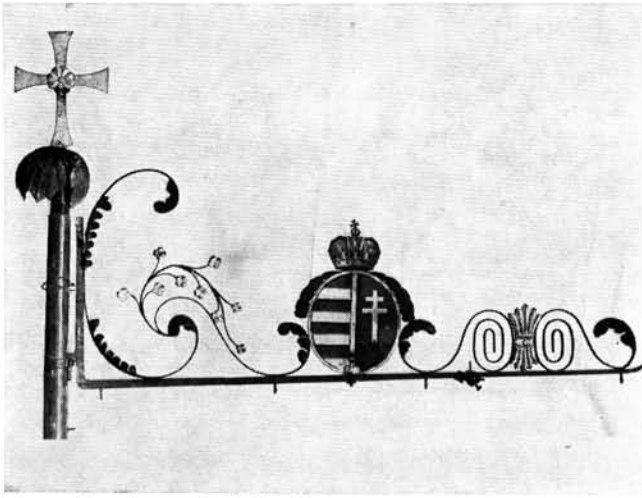
4. A VESZPRÉM MEGYEI CÉHZÁSzlÓK

Veszprém megyéből mindössze 31 céhzászló maradt meg, holott kb. 140 céh működött a megyében, és minden egyes céhszervezetnek megvolt annak idején a maga zászlója. Hiszen Mária Terézia királynő uralkodása óta ez minden céh számára kötelező volt. A 31 zászló közül 11 pápai, 7 veszprémi, 4 nagyvázsonyi, 3 peremartoni, 1 ugodi, 1 tóskoberéni, 1 herendi, 1 marcaltói és 1 bakonyszombathelyi, 1 pedig ismeretlen eredetű. A 11 pápai céhzászló közül tízet a Pápai Helytörténeti Múzeum őriz, egy a Magyar Nemzeti Múzeumba került, de ott elpusztult,³⁶ a 7 veszprémi és 1 ismeretlen eredetű zászló a veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjteményében van, ugyancsak a veszprémi Bakonyi Múzeum őriz a 4 nagyvázsonyi céhzászlót, a herendit és egy peremartont. A két másik peremartoni zászló a peremartoni róm. kat. templomban, az ugodi az ugodi, a marcaltói a marcaltói, a bakonyszombathelyi pedig a bakonyszombathelyi római katolikus templomban található. A tóskoberéni céhzászló a veszprémi Egyházmegyei Gyűjteménybe került.

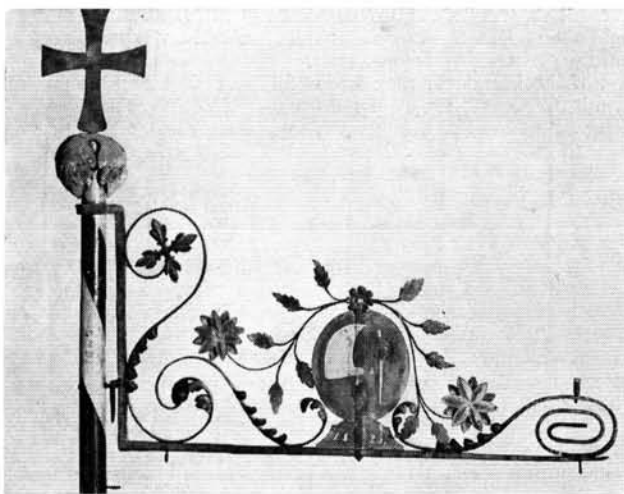
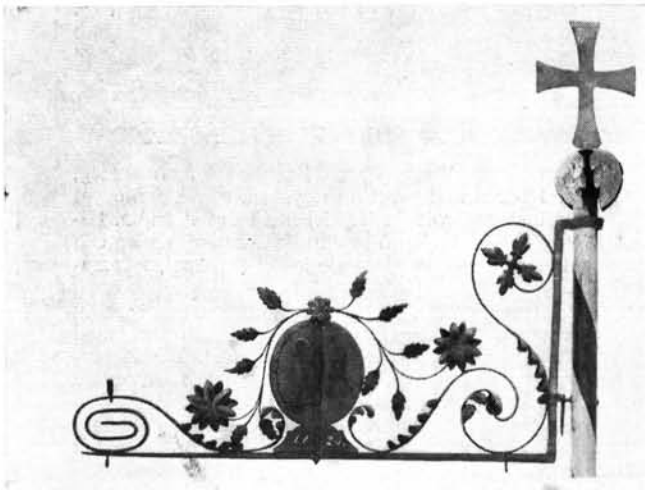
A többi céhzászlóról csak írásos feljegyzések tanúskodnak, mint pl. a veszprémi bognárcéh zászlójáról,³⁷ a túskevári egyesült céh zászlójáról,³⁸ a palotai csapókéről,³⁹ vagy a devecseri mészárosokéről.⁴⁰ A devecseri zászlókról egyébként még 1942-ben azt írta Bevilacqua-Borsody Béla, hogy „az Esterházy család a devecseri várban számos 18. századi céhi zászlót és céhi korszót őriz máig. Az ottani kézművesség e jelvényei alatt jelent meg 1936-ban a devecseri Somlóhegy-ünnep ama historiai körmenetén”, melyet ő rendezett.⁴¹

Veszprém megyei céhzászlóról először a pápai csapócéh 1622. évi articulusaiban történik említés a következőképpen. „Az urnapi processiókon tartozik minden mester jelen lenni zászlójuk s illendő muzsikájuk lévén énekszóval és azon processiókban áhítatossággal viselvén magokat tartoznak a papot zászlóstól és processióval a szentegyházba vissza beikísérni szövétnekkel. A ki elmulatná a mesterek közül 33 pénz a birsága”⁴²

Sajnos sem a XVII., de még a XVIII. századból sem maradt fenn eredetiben Veszprém megyei céhzászló. A legrégebbiek a XIX. század első felében készültek. Ezek: a peremartoni, kiskovácsi és berhidai egyesült takácscéhé 1828-ból, a pápai takácsoké 1836-ból, a veszprémi molnároké 1837-ből, a nagyvázsonyi csizmadiáké 1843-ból, a pápai szűrszabóké

3. A nagyvázsonyi vargacéh zászlótartóvasa.
 3. Fahnenhalt-Querstange der Schuhmacherzunft von Nagyvázsöny.
 3. Support (en fer) de bannière de la corporation de savetiers de Nagyvázsöny.
 3. Стойка для знамени надважоньского цеха сапожников.

4—5. A nagyvázsonyi csizmadiacéh zászlótartóvasa.
 4—5. Fahnenhalt-Querstangen der Stiefelmacherzunft von Nagyvázsöny.
 4.—5. Support (en fer) de bannière de la operation des cordonniers de Nagyvázsöny.
 4—5. Стойка знамени надважоньского цеха чеботарей.

1845-ből és a veszprémi csapóké 1846-ból. A többi közül 14 a század második felében a céhrendszer megszűnéséig, 1850 és 1872 között, 4 pedig a század 80-as és 90-es éveiben, a céhrendszer megszűnése után készült. 7 db zászlón nincs évszám. Ezek közül 3 még a céhrendszer idején, 4 azután készülhetett.

A céhrendszer megszűnése után készült iparoszászlókat is válogatás nélkül a céhzászlók között ismertetjük. Ennek legfőbb indoka az, hogy a céhrendszer adminisztratív eltörlésével a céhszokások és a céhek kultikus tárgyainak használata nem szűnt meg egy csapásra, még igen hosszú ideig élt a céhközösség szelleme. Egyébként egy-egy zászló felirata is bizonyítja, hogy az ipartársulatok még század végén is céhek neveztek magukat. Jó példa erre a pápai csizmadiák zászlaja, amelyen 1890-es dátummal a „Pápai becsületes csizmadiacéh” neve áll.

Hogy a Veszprém megyei céheknek jóval korábban megvoltak már a zászlók, arról a rendelkezésünkre álló XVII—XVIII. századi céhartikulusokon és egyéb céhiratokon kívül néhány ránk maradt igen szép kovácsolt zászlótartóvas készítése idejéből is megbizonyosodhatunk.

Zászlótartóvasak

A XVIII. és XIX. században készült hatalmas méretű céhzászlóknál divatba jött, hogy a zászlórúdra szerelt, arra merőlegesen, vízszintes irányban kiálló, díszes, kovácsoltvas tartókarra erősítették fel magát a zászlókélmét. Ez elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a zászlón ábrázolt szentképek, jelvények, egyéb motívumok és feliratok a felvonulás alatt is jól láthatók legyenek. A kovácsoltvas zászlótartókarok már korábban is megtalálhatók. Bárányné, Oberschall Magda a régi magyar vasművészegről írt munkájában ezeket a „renaissance cégértartók” kategóriájába sorolja, mint más rendeltetésű, de teljesen azonos formájú és díszítésű tárgyakat.⁴³ És valóban, ezek az ún. zászlótartóvasak — különösen, amelyek céhjelvényekkel vannak ellátva — olyan közel állanak a kovácsoltvas cégérekhez, hogy ha konkrét funkciójukat nem ismerünk, könnyen összetéveszthetnénk velük.

Egyedülállóan szép ilyen zászlótartóvas együttes maradt fenn Nagyvázsönyban. A Szent István templom belső, déli falához erősítve állanak maguk a zászlórudak és azokra merőlegesen a templomhajó terébe nyúlunk be a kovácsoltvas zászlótartókarok. Artisztikus sziluettjeik kitűnően érvényesülnek a fehérre meszelt templomfalhátter előtt.

A szentélyben a csizmadiacéh, a hajóban a takács és a vargacéh zászlótartórudjai, illetve vasai helyezkednek el. A negyedik rúd, az egyesült asztalos, kőműves, ács és esztergályos céhé nincs meg, de díszes tartóvasa még 1908-ban bekerült a veszprémi Bakonyi Múzeumba és ma a nagyvázsonyi szabadtéri néprajzi múzeum céhszobájában látható.⁴⁴

A négy darab nagyvázsonyi zászlótartóvas stílusából arra következtethetünk, hogy azok kb. egyidőben, a XVIII. és XIX. század fordulóján vagy még inkább a XIX. század elején készülhettek, mint ahogy erre utal a csizmadiacéh zászlótartóvason olvasható 1825-ös évszám, valamint a takács céhzászlótartóvas kétfejű sasos osztrák császári címerének közepén olvasható F és I betű is, amely kétségtelenül I. Ferenc császár (1792—1835) monogramja. Mindenképpen téves tehát Bevilacqua-Borsody Béla megállapítása, amely szerint ezek „18. század eleji jómivű kovácsolt ágások”.⁴⁵

Hasonló kovácsoltvas zászlótartókart keveset ismerünk, de a soproni Liszt Ferenc múzeumban őrzött s nemrég publikált XVIII. századvégi fertőszentmiklósi takács céhzászlótartóvas stílusa pontosan megegyezik a nagyvázsonyiakkal.⁴⁶

A zászlótartóvasak hossza 110—120 cm, magasságuk 35—40 cm. A négy közül az egyesült asztalos-kőműves stb. céhé a céh címerét és a magyar országcímet, a vargacéh csak magában az országcímet, a csizmadiacéh csak a céh címerét

ábrázolja. A takácsoké a céh- és országcímeren kívül még a kétféjű sas osztrák császári címet is bemutatja. A kovácsoltvas indadísztés vonalain még felfedezhető a késő-rokokó-ízlés S és C-alakú vonalvezetésének nyoma, de a klasszicizáló Louis XVI. hatására az S-alakú fejek csigavonalai már elszögletesednek és a gyér leveles és rozettás díszítés mellett erőteljesen megjelennek a copf-stílus jellegzetes, dús levél-füzérei.

A zászlótartóvasakat eredetileg élénk színűre festették.

Az asztalos-kőműves-ács és esztergályoscéh zászlótartóvasa fekete és piros színű volt, a céhjelvénnyel és a címer egyrésze aranszínű, de a festés legtöbb helyen már erősen lekopott róla. A céhcímer ovális keretben, négy mezőben az egyesített céh mesterségeinek jellegzetes szerszámaiból összeállított jelvényeit mutatja, sziluettszerűen. A felső félkör-alakú mezőben az asztalosoké látható: nyitott körző, derékszög és gyalu; a jobb középsőben a kőműveseké: háromszög-alakú kőműves vízszintmérő alatt egymással keresztberakott kőműveskanál és kalapács; a bal középsőben az ácsoké: ácsderékszög, ács tisztítófejsze és keresztfejsze, szintén egymással keresztberakva; végül az alsó félkör-alakú mezőben az esztergályosoké: nyitott marokkörző, szárai között esztergályozott fagolyó, mögötte két egymással keresztberakott esztergályos véső.

A vargák zászlótartóvasán a magyar címer a megfelelő piros, fehér és zöld színt mutatja, a korona, a kisvirágok és a tartóvas végén elhelyezkedő két S-alakú indát összetartó kötegmotívum sárga, a levelek zöldek, a derékszögű főtartóvas pedig, amelyen az indadisz és a címer elhelyezkedik, piros.

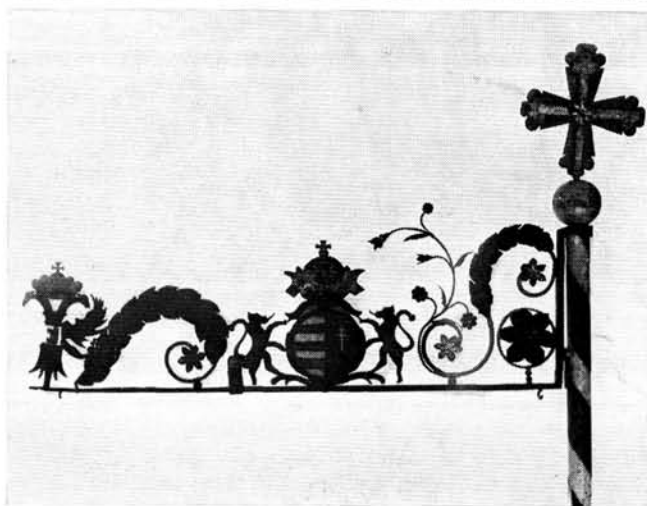
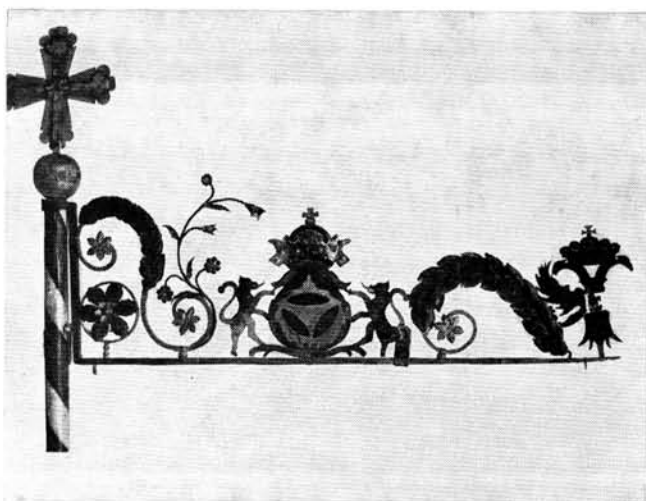
A csizmadiákén a derékszögű főtartóvas és az annak közepén kiemelkedő kis posztamens, amelyen a fehér színű évszám olvasható, szintén piros; a fölötte levő ovális céhcímer arany keretben két mezőben mutatja be egyik oldalon az ezüst pengéjű bicskiát és sodróvasat (visszálót), másik oldalon a csizmat és az aranszínű mustát. A levelek zöldek, a rozetták aranszínűek.

Ugyancsak élénk színűre festett a takácsok zászlótartóvasa is: a kacskaringós piros indákon a levelek kékes-zöldek, a virágok piros és aranszínűek. A piros-fehér-zöld színű kerek pajzsú, pirosbéléses, aranykoronás, magyar címet 2, kinyújtott nyelvű, ágaskodó, arany oroszlán tartja kétfelől. A címer másik oldala a takácsoké: zöldeskék mezőben 3 fekete-arany vetélő. A tartóvas végén az aranykoronás, fekete, osztrák, kétféjű sas egyik szárnya letörött.

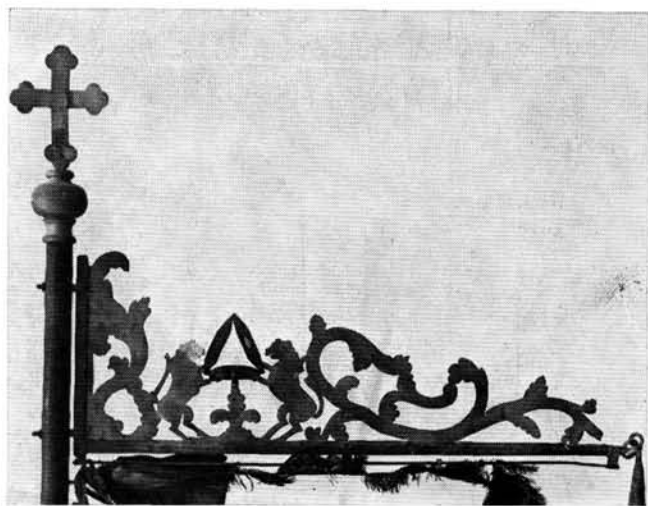
A nagyvászonyiakéhoz hasonló jellegű zászlótartóvasa van az ugodi takácscéhzászlónak is az ugodi róm. kat. templomban. Mérete is megközelítő (100 cm), de lényeges különbség közöttük az, hogy az ugodinál a díszítőmotívumok nem kovácsolt vasból készültek, hanem csak sárgarézlemezéből vannak kivágva, így művészi kvalitásban a céhjelvénnyel ugodi takácscéh-zászlótartóvasa alatta marad az igen dekoratív, szépen megkomponált, jó kivitelű nagyvászonyiaknak. A céhcímer kifejezetten rokokó motívumok között 2 egymással szembe fordult ágaskodó oroszlánt ábrázol, amelyek 3 háromszög alakban összerakott piros, fehér és zöld fonallal megtöltött takácsvetélőt tartanak. A derékszög-alakú tartóvas alatt vékony gömbvaspálca húzódik végig, amelyre a zászló felerősíthető. A tartóvas végeihez 2 karikát erősítettek, amelybe a két támogató zászlórúd vége beakasztható.

Az ismertett zászlótartóvasak mind korábban készültek, mint a hozzájuk tartozó zászlók. Bevilacqua azt állítja, hogy az első nagyvászonyi zászlók 1726-ban készültek, de hogy ezt a megállapítást mire alapozza, az könyvből nem derül ki. A régebbi zászlók azonban mind elpusztultak és az újak Bevilacqua szerint is csak az 1840-es évekből valók.⁴⁷

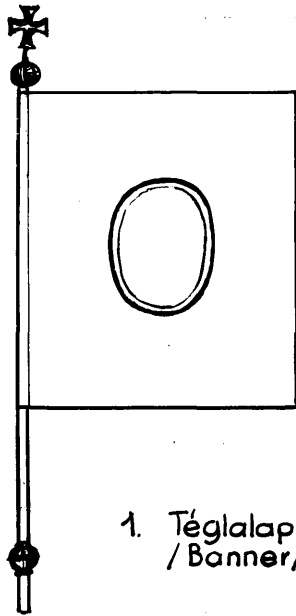
Az ismertetésre kerülő céhzászlók készítése idejük (XIX. század) és funkciójuk (egyházi körmeneteken való részvétel) azonossága következtében lényegében egyazon típust képviselnek. Kivétel nélkül mindnek közös jellemzője, hogy a zászlókelme mindkét oldalán egy-egy vallásos tárgyú olajfestmény látható, amelyek közül az egyik rendszerint a mesterség védőszentjét ábrázolja. A legtöbbször ráírva olvasható a céh neve, a védőszenttel vagy az egyéb egyházi tárgyú képkel kapcsolatos felirat, valamint a készítés évszáma. Ezenkívül igen gyakran külön olajfestésű embléma formájában,

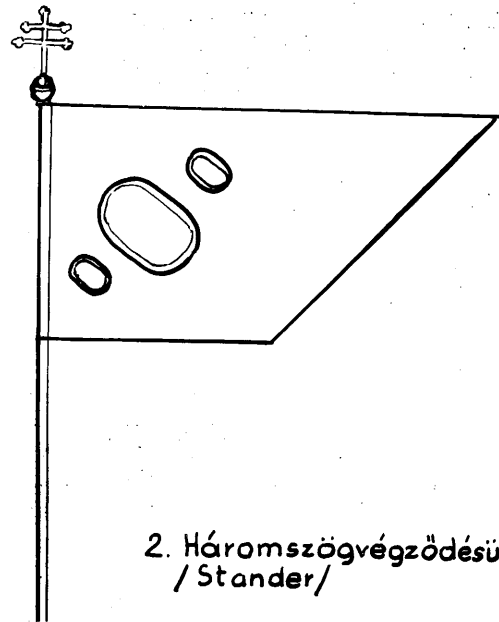
6—7. A nagyvázasonyi takácscéh zászlótartóvasa.
6—7. Fahnenhalt-Querstangen der Weberzunft von Nagyvázasony.
6—7. Support (en fer) de bannière de la corporation de tisserands de Nagyvázasony.
6—7. Стойка для знамени надъважоньского цеха ткачей.

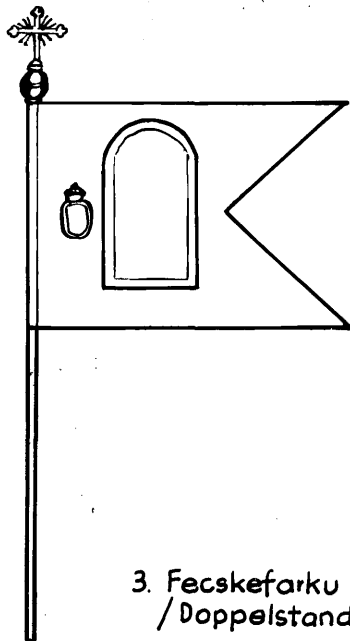
8. Az ugodi takácscéh zászlótartóvasa.
8. Fahnenhalt-Querstangen der Weberzunft von Ugod.
8. Support (en fer) de bannière de la corporation de tisserands d'Ugod.
8. Стойка для знамени угольского цеха ткачей.

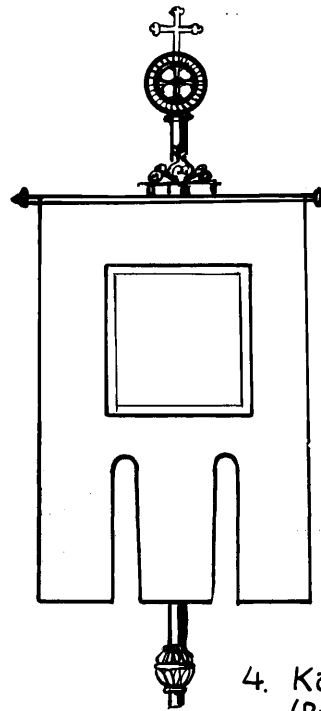
1. Téglalapalaku
/Banner/

2. Háromszögvégződésü
/Stander/

3. Fecskefarku
/Doppelstander/

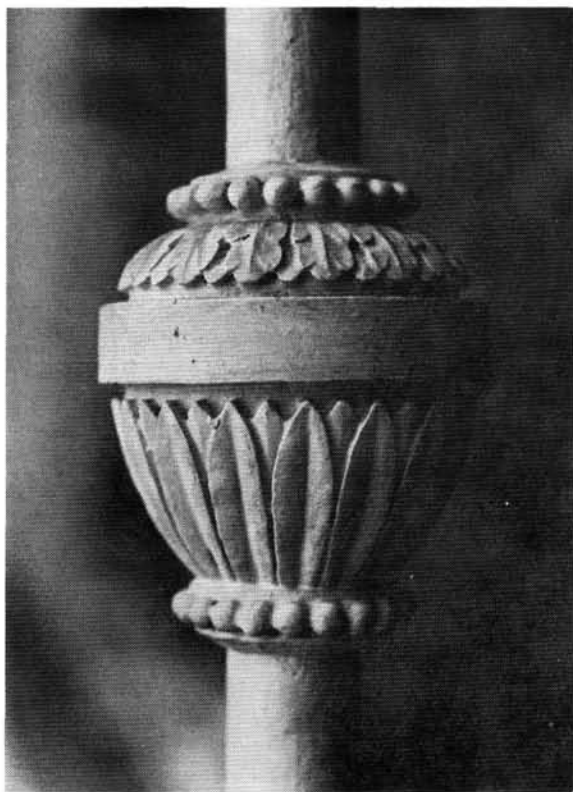
4. Körmeneti
/Prozessionfahne/

9. Veszprém megyei céhzászló típusok.

9. Zunftfahnentypen aus dem Komitat Veszprém.

9. Types de bannière de corporation dans le département de Veszprém.

9. Типы цеховых знамен комитата Веспрем.

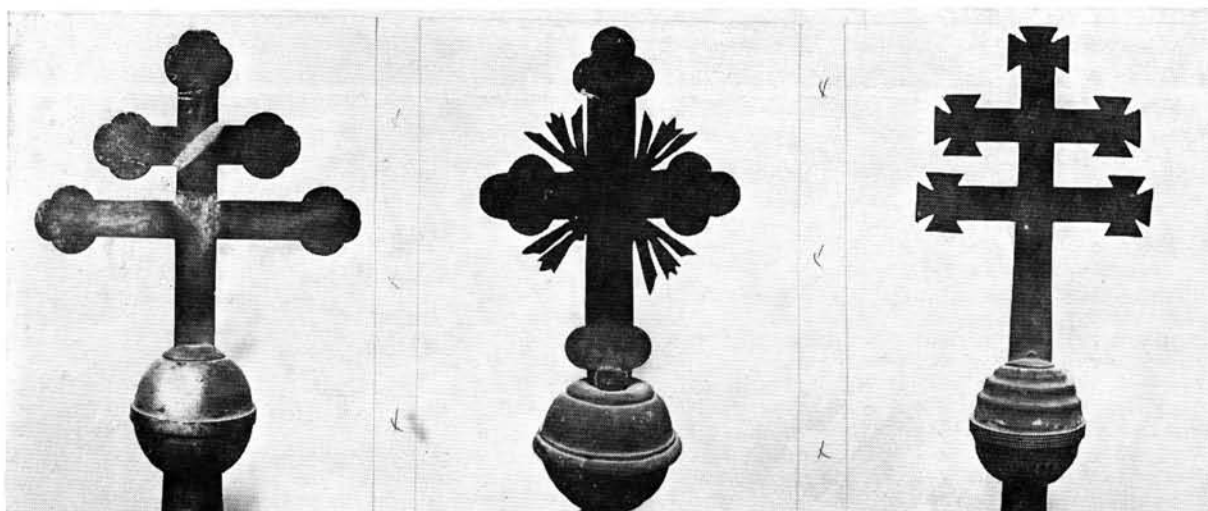

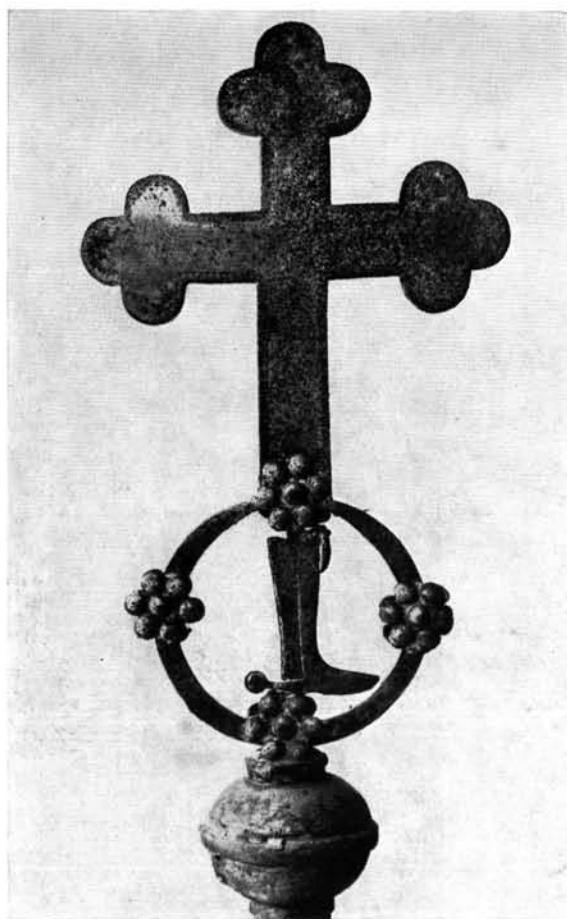
10. A peremartoni molnár céhzászlórúd kéztámasztó fagyűrűje.
 10. Holzring-Handstütze am Fahnenstange der Müllezunft von Peremarton.
 10. Anneau en bois, appuie-main de la hampe de la corporation de meuniers de Peremarton.
 10. Деревянное кольцо древка знамени перемартонского цеха мельников.

11. Pápai céhzászlórúdak keresztjei.
 11. Drei Kreuzinsignien aus Pápa von Zunftfahnenstäben.
 11. Croix de hampe de bannière de corporation de Pápa.
 11. Кресты на древке папайских цеховых знамен.

12. A bakonyszombathelyi céhzászlórúd céhjelvényes keresztje.
 12. Kreuzaufsatz mit Zunftabzeichen vom Zunftfahnenstange aus Bakonyszombathely.
 12. Croix de hampe combinée avec l'enseigne de corporation, de Bakonyszombathely.
 12. Крест древка знамени с цеховой эмблемой из Баконьсомбатхейя.

13. A peremartoni csizmadia céhzászlórúd céhjelvénys keresztje.
 13. Kreuzaufsatz mit Zunftabzeichen am Fahnenstange der Stiefelmacherzunft von Peremarton.
 13. Croix de hampe combinée avec l'enseigne de métier de la corporation de cordonniers de Peremarton.
 13. Крест с цеховой эмблемой дровка знамени перемартонского цеха чеботарей.

vagy magán a védőszentet ábrázoló kép keretén belül, a mesterség, az ország, sőt néha a császári címer ábrázolása is rákerült a zászlóra. A felsorolt általános típusazonosságok ellenére a zászlók mégis igen nagy változatosságot mutatnak.

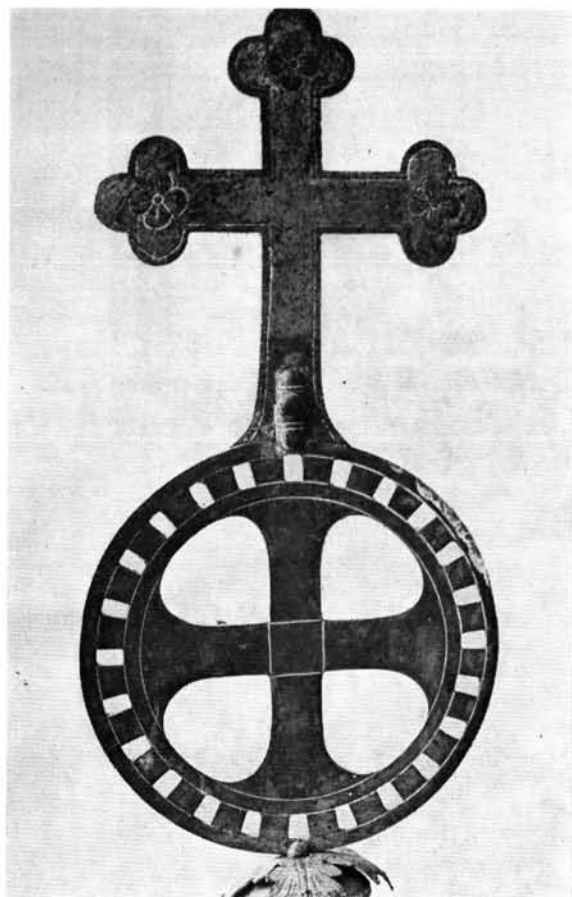
A zászlók alakja

Elsősorban a zászlók alakjában mutatkozik nagy eltérés. Van néhány zászlónk, amely lényegében az ún. „Banner” formát mutatja; téglalap alakú, a rúddal párhuzamos oldala hosszabb mint a szélessége és a zászlót díszítő festmény tengelye is párhuzamos a rúddal. Méretük kb. 150 × 180 cm. Ilyen pl. a veszprémi csapócéh (1846) és a veszprémi csizmadiacéh (1851) zászlója.

A második és leggyakoribb típus a háromszögben végződő ún. „Stander” forma. Ez elsősorban a pápai zászlókra jellemző. A pápai zászlók közül 8 ilyen. Szélességük 100—140 cm, hosszúságuk 200—260 cm között mozog. Külön jellegzetességük, hogy a rendszerint ovális olajkép tengelye 45°-os szöget zár be a zászlókelme rúddal párhuzamos oldalával. Ez azt jelenti, hogy a zászlót a templom falára szerelt olyan zászlótartó vasbilincsen tartották, hogy a rúd kb. 45°-os szöget zárjon be a templom falával vagy pillérével és a vízszintessel is. A rúdról leomló zászlókelmébe illesztett olajfestmény tengelye ugyanis ilyen esetben éppen függőleges irányba kerül: így a zászlókép viszonylag jól látható a templomtérbe benyúló zászlón. Egyetlen olyan háromszögben

végződő zászlónk van, a pápai cipészeké, amelyeknél az ovális képek tengelye a zászló két párhuzamos oldalával párhuzamos. Ebből arra kell következtetnünk, hogy eredetileg bizonyára keresztfáról, vagy vasról függött le. Az ugyancsak háromszögben végződő, ugodai takácscéhzászlón a négy-szögletes olajkép tengelye a zászlórúddal párhuzamos, a céhcímert, illetve országcímert ábrázoló ovális embléma tengelye ellenben éppen merőleges erre. Mivel a zászlókelme leghosszabb oldalát erősítették a rúdra merőleges tartóvas-hoz, a zászlókelme hosszú, háromszögbe szabott vége függőleges irányban megtörve lóg le, úgy, hogy a háromszög csücskére festett címerek is függőleges irányban helyezkednek el. A tartóvasra, vagy keresztfára erősített zászlók rúdjaikat természetesen függőleges irányban helyezték el a templomokban, rendszerint a padsorok belső, középső út felé eső széléhez erősített vasbilincsekben.

A harmadik típus a két háromszögben végződő ún. fecskefarkú zászló (*Doppelstander*). Szélességük 80 és 140, hosszúságuk 180 és 250 cm között mozog. Ebbe a csoportba tartozik 3 nagyvázsonyi, 3 veszprémi, 2 pápai, a bakonyzombathelyi és a marcaltői zászló. A zászlókelme ilyen esetekben rövid, egyenes oldalával van a rúdhoz erősítve és a zászlókép tengelye párhuzamos a rúddal. Egyedül a veszprémi kőművescéh 1857. évi zászlóján fordul el 45°-os szögben a zászlókép tengelye, hogy a falra erősítéskor a kép függőlegesen jól látható legyen. Ezenkívül még két fecskefarkú céhzászlónk ismeretes. Az egyik a peremartoni takácscéhé, amelyen a kép tengelye a zászló rövid oldalára

14. A peremartoni molnár céhzászlórúd céhjelvénys keresztje.
 14. Kreuzaufsatz mit Zunftabzeichen am Fahnenstange der Müllerzunft von Peremarton.
 14. Croix de hampe, combinée, avec l'enseigne de métier de la corporation de meuniers de Peremarton.
 14. Крест с цеховой эмблемой дровка знамени перемартонского цеха мельников.

merőleges, amiből arra következtethetünk, hogy eredetileg a zászlórúdra merőlegesen erősített keresztfán lóghatott. A másik a marcaltói iparosok zászlója. Ezen is ugyanilyen irányban helyezkedik el a kép, a kelme viszont nem keresztfán csüng, hanem rövid oldalával van a rúdra erősítve. A zászló felirata már ehhez igazodik, így felemás megoldás mutatkozik ennél a zászlónál. Valószínű, hogy a régi olajképeket, amelyek még 1864-ben készülhettek, 1914-ben a zászló megújításakor kellő hozzáértés nélkül rossz szögben helyezték rá az új zászlólapra.

A negyedik típus a keresztfára vagy keresztvasra függesztett, több csíkban végződő templomi körmeneti zászlóforma. Ennek a zászlótípusnak a külföldi szakelnevezése is meglehetősen kialakulatlan. *Gonfanon de queues*,⁴⁸ a rómaiakori „*labarum*” formáját őrző *Vortrags oder Prozessionsfahne*⁴⁹ vagy *Kirchenbanner, Hängefahne*. — Annak ellenére, hogy tulajdonképpen ez is ősi formája a zászlóknak —, ez a típus talán a legújabb a céhzászlók között. Igaz, hogy pl. a pozsonyi fazekascéh zászlója már 1844-ben ezt az alakot mutatja⁵¹ és a Veszprém megyei céhzászlók közül a tósokberéni takács- és szabócéh zászlója is már 1860-ban készült, de a többi hasonló alakú zászló — bár évszámmal nincsenek ellátva —, feltehetően későbbi készítésű. Ez az a zászlótípus, amely mint egyházi, körmeneti zászló még a XX. században is országszerte általános volt. A zászlókelme lefelé csüngő vége rendszerint 3, vagy 5 csíkba szabott, a zászlókép tengelye pedig a keresztfára merőleges és a rúddal párhuzamos. Ilyen a már említett tósokberéni kívül a herendi vegyescéh zászlója, egy molnár és feltehetően asztalos-ácscéhzászló a peremartoni templomban. Méretük: 135—150×160—200 cm.

Ennél a zászlótípusnál minden esetben keresztfát kellett alkalmazni, amelyet közepénél fogva akasztottak rá a zászlórúdra. A keresztfa rendszerint egyszerű gömbölyű farúd, vagy két végén díszesebb tárcsában végződő függőnyrúddal hasonló részcső volt, amelyet gyakran újabb készítésű, gyárilag préselt díszes rézpánt segítségével akasztottak rá a rúdra. A keresztfa tehát nem tévesztendő össze a már ismertetett zászlótartóval, mert az — mint a képekből is kitétni — a rúd egyik oldalán, arra merőlegesen nyúlt ki és másik végét a felvonulásokon két pótrúddal támasztották alá.

Zászlórudak

A zászlórudak gömbölyűre esztergált, színesre festett farudak voltak. Hosszuk 350 és 450 cm között váltakozik. Néha esztergált díszítmény töri meg a rúd simaságát. Ilyen pl. a peremartoni molnárcéh zászlórúdja, amelyen klasszicizáló gyöngy- és levéldíszfaragvány-gyűrű osztja ketté a rudat.

A rúd színe rendszerint megegyezik a zászlókelme színével. A nagyvászsonyi vargacéhé pl. vörös, mert a zászlókelme is bordó, az ugodi takácsoké kék, mert a zászlókelme is kék, a veszprémi csapóké fehér, mert a zászló damasztja is fehér. A rúd alapszínét sokszor — különösen ha esztergált vájatokkal díszített, vagy ha kéztámasztó fagyűrűje van — másik színnel, rendszerint arannyal is kiegészítik. Szép példa erre a pápai fazekasok zászlórúdja, amely a zöld damaszt zászlókelmének megfelelően zöldszínű és esztergált részei dúsan aranyozottak, vagy a veszprémi ácsoké, amelynél a piros selyem zászlókelmének megfelelően a nyél piros, esztergált barázdái pedig aranszínűek. Ugyanígy a veszprémi kőműves céh kék selyem zászlójának nyele kékszínű, a rúd esztergályozott, vésett díszítésű kéztámasztó-fagyűrűje pedig aranyozott. A kéztámasztó fagyűrűt sokszor a rúdtól elütő színűre festették és rézgombokkal verték ki. Ilyen pl. a veszprémi csizmadia és a tímár—varga céhzászló is. Vörös nyelüket kékszínű, rézszegekkel kivert kéztámasztó-fagyűrű osztja ketté.

Még gyakoribb eset, mikor a rudat színes ferde csíkokkal látják el. Vörös-fehér csíkozású a nagyvászsonyi csizmadia-céh és a pápai takácscéh céhzászlójának rúdja. Egy másik pápai zászlórúd bordó-arany csíkozású, a nagyvászsonyi takácsokénál pedig a piros-fehér csíkokat vékony fekete szegegy választja el egymástól.

15. Az ugodi takácscéh zászlója.
15. Fahne der Weberzunft von Ugod.
15. Bannière de la corporation de tisserands d'Ugod.
15. Цеховое знамя угодского цеха ткачей.

16. A veszprémi csapócéh zászlója 1846.
16. Fahne der Grobweberzunft von Veszprém (1846).
16. Bannière de la corporation de foulons de Veszprém, 1846.
16. Знамя veszпремского цеха шинкарей, 1846.

17. A veszprémi csizmadiacéh zászlója 1851.
 17. Zunftfahne der Stiefelmacher von Veszprém (1851).
 17. Bannière de la corporation de cordonniers de Veszprém, 1851.
 17. Знамя веспремского цеха чеботарей, 1851.

18. A veszprémi magyar tímár- és vargacéh zászlója 1855.
 18. Zunftfahne der ungarischen Gerber und Schuhmacher von Veszprém (1855).
 18. Bannière de la corporation de tanneurs et savetiers hongrois de Veszprém, 1855.
 18. Знамя веспремского цеха венгерских сапожников и дубильщиков, 1855.

A zászlórudak végén általában rézgömb és kereszt van. De ezek is igen nagy változatosságot mutatnak. A régebbi XVIII—XIX. század fordulójá körül készült rudakon a gömb helyett még inkább kovácsolt vas levéldíszítményt találunk. (Pl. a peremartoni molnárcéh zászlórúdja), amelyet sokszor gömbalakúra alakítanak ki (pl. a nagyvázsonyi varga és a nagyvázsonyi csizmadiacéh zászlórúdgömbje). Később a gömb különböző formáival találkozunk: a gömböt domború abroncs felezi meg, több ilyen abroncs fut körül a gömbön, széles, lapos, félgömbölyű szegfejeket utánzó domborított díszítéssel ellátott abroncs veszi körül a gömböt, stb.

A zászlórudak csúcsát a gömb fölött rendszerint rézkereszt díszíti. A keresztet két nagy csoportba sorolhatók: a közönséges és a kettős keresztet csoportjába.

A közönséges keresztet egy része teljesen egyszerű, legfeljebb végé felé kiszélesedő szárjai teszik a máltai kereszthez kissé hasonlatossá (pl. a nagyvázsonyi céhzászlórudak keresztjei). Másik részüknél löherelevél végződésűek a szárak (pl. a peremartoni céhzászlórudak keresztjei). Vannak teljesen sima rézlemezről kivágott keresztet, de a legtöbbet rátétes díszítmények, domborított rozetták élénkítik. (Pl. a nagyvázsonyi takács, a nagyvázsonyi varga és a bakonyzombathelyi kovács-bognárcéh zászlórúdjának keresztje.) Akad olyan zászlócsúcskereszt is, amelynek szárjai közt sugarak lövellnek szét. Ilyen a pápai takácsoké és egy másik pápai zászlócsúcskereszt is. A pápai takácsok keresztjének közepén kör alakú keretben még IHS monogram is látható.

Kettős kereszt végződésű zászlócsúcsa van négy veszprémi céhzászlónak is, amelyek közül az ácsoké rátétes rozettákkal, a kőműveseké sugarakkal és IHS monogrammal díszített, A pápai céhzászlórudak közt is van kettőskeresztes: az egyiknek löherelevélben, a másiknak újabb kis keresztben végződnek a szárjai.

A veszprémi csapócéh zászlórúdjának kivételes csúcsa van: lándzsavég alakú rézlap. Egyik oldalán a magyar államcím, a másikon lombdíszítéssel ellátott kettőskereszt domborodik ki.

Különös figyelmet érdemelnek azok a zászlórúdkeresztet, amelyeket céhjelvényekkel kombináltak. Ilyen elsősorban a bakonyzombathelyi céhzászlórúd rézkeresztje. A rozettákkal díszített kereszt alsó szárára mindkét oldalon egy-egy kis 8 küllös rézkocsikereket erősítettek, a kereszt két vízszintes száráról pedig egy-egy kis rézpatkó csüng alá. A kerék és patkó kétséget kizáróan arra mutat, hogy egy bográn és kovács céh zászlójával állunk szemben. A kereszt alsó, függőleges szárára a kerék alatt a gömb fölé ugyancsak mindkét oldalon egy-egy kis koronás magyar rézcímert erősítettek. A pajzs és korona stílusa a XIX. század közepe tájára utal.

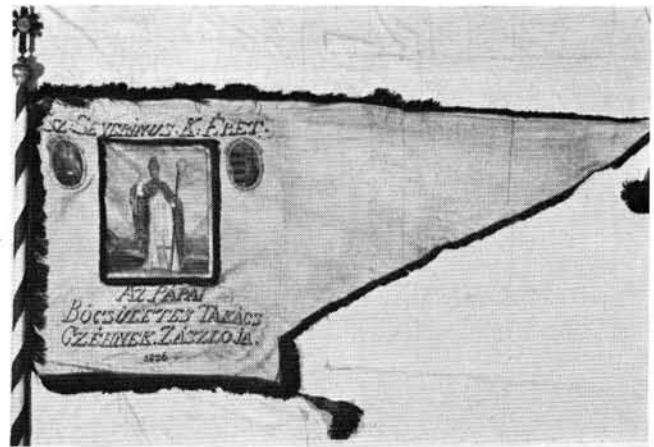
Hasonlóképpen céhjelvényekkel díszített két zászlórúdvégét ismerünk Peremartonból. Az egyik egyszerű réz löherekereszt és rézgömb között négy rozettával díszített kör alakú keretben sziluett szerűen kivágott sarkantyús csizma képét mutatja. Nyilván egy csizmadiacéh zászlórúdjára volt. A másik peremartoni céhzászlórúdcúcs, ugyancsak löherekereszt alatt stilizált négyküllös malomkerék, rézlemezről kivágva, amely a farúd végét díszítő négy kovácsoltvas levél fölött emelkedik ki.

Az ilyen céhjelvényes zászlórúdcúcsok meglehetősen ritkák. Nincs tudomásom róla, hogy máshol fordultak elő egyáltalán ilyenek. Kevés a valószínűsége, hogy sok ilyen lapanghat szerte az országban, mert Veszprém megyében is csak erre a háromra sikerült rábukkanni, bár ez a kutatási terület annyira elhanyagolt, hogy esetleg még meglepetésekre is lehet számítani.

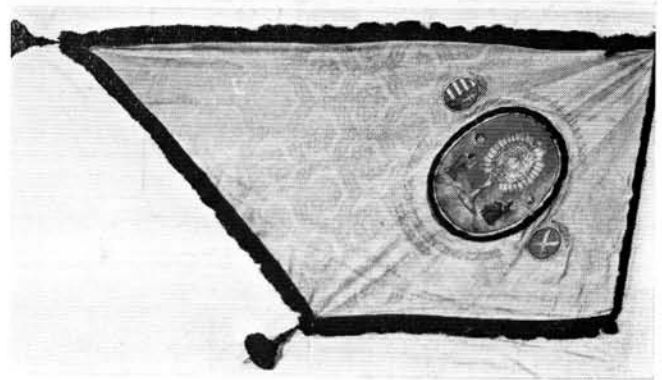
A súlyos zászlók hordásához a rúd végének rögzítésére szolgáló bőrtokkal ellátott zászlóhordó övet használtak. A veszprémi csizmadiacéhnek pl. piros-kék díszítményű szövettel borított zászlóhordó öve maradt fenn. Az öv bőrszíjába fonállal varrták be a feliratot: „Az Erdemes Cizmazia Czéjé”.

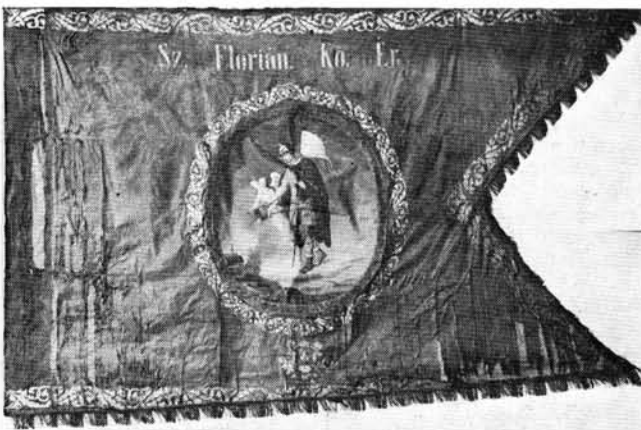
19. A veszprémi kőművescéh zászlója 1857.
 19. Zunftfahne der Maurer von Veszprém (1857).
 19. Bannière de la corporation de maçons de Veszprém, 1857.
 19. Знамя веспремского цеха каменщиков, 1857.

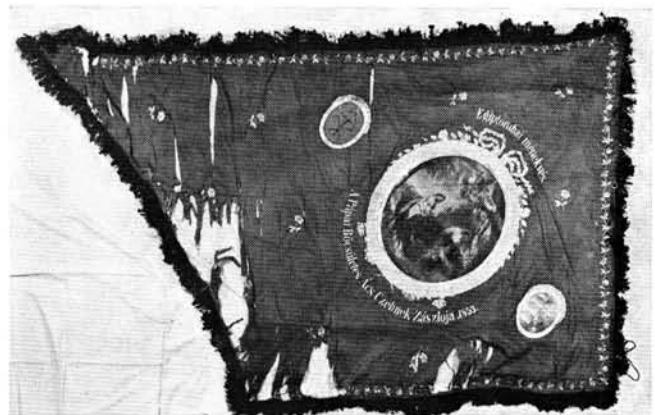
21. A pápai takácscéh zászlója 1836.
 21. Zunftfahne der Weber von Pápa (1836).
 21. Bannière de la corporation de tisserands de Pápa, 1836.
 21. Знамя папайского цеха ткачей, 1836.

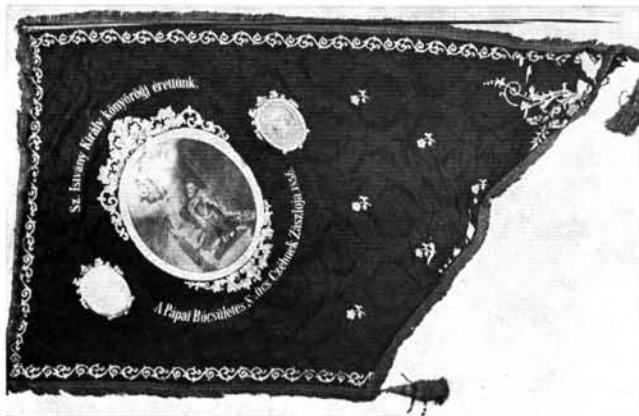
22. A pápai szűrszabócéh zászlója 1845.
 22. Zunftfahne der Bauernmantelschneider von Pápa (1845).
 22. Bannière de la corporation de tailleurs de houppelande de Pápa, 1845.
 22. Знамя папайского цеха пошивщиков армяков, 1845.

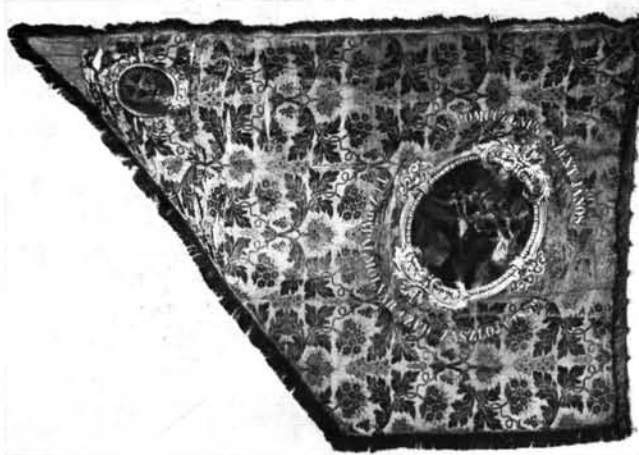
20. A veszprémi fazekascéh zászlója 1857.
 20. Zunftfahne der Töpfer von Veszprém (1857).
 20. Bannière de la corporation de potiers de Veszprém, 1857.
 20. Знамя веспремского цеха гончаров, 1857.

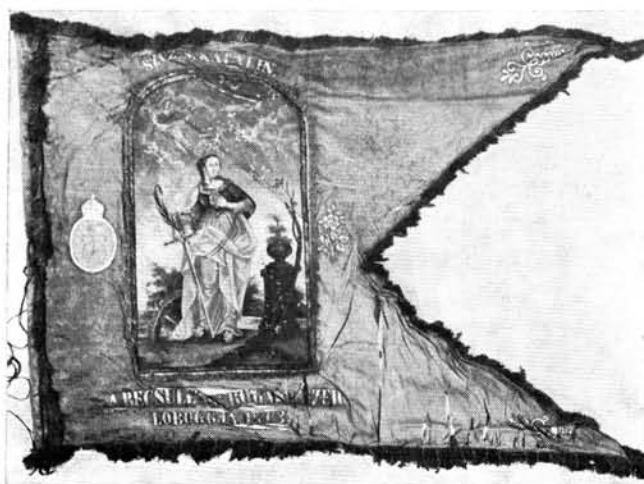
23. A pápai ácscéh zászlója 1853.
 23. Zunftfahne der Zimmerer von Pápa (1853).
 23. Bannière de la corporation de charpentiers de Pápa, 1853.
 23. Знамя папайского цеха плотников, 1853.

24. A pápai szücsceh zászlója 1856.
 24. Zunftfahne der Kürschner von Pápa (1856).
 24. Bannière de la corporation de pelletiers de Pápa, 1856.
 24. Знамя папайского цеха скорняков, 1856.

25. A pápai molnárcéh zászlója 1859.
 25. Zunftfahne der Müller von Pápa (1859).
 25. Bannière de la corporation de meuniers de Pápa, 1859.
 25. Знамя папайского цеха мельников, 1859.

26. A pápai bognárcéh zászlója 1863.
 26. Zunftfahne der Wagner von Pápa (1863).
 26. Bannière de la corporation de charrons de Pápa, 1863.
 26. Знамя папайского цеха бондарей, 1863.

27. A pápai csizmadiacéh zászlója 1890.
 27. Zunftfahne der Stiefelmacher von Pápa (1890).
 27. Bannière de la corporation de cordonniers de Pápa, 1890.
 27. Знамя папайского цеха чеботарей, 1890.

A zászlóelmék anyaga és színe

A céhzászlóelmék anyaga és színe meglehetősen változatos. A zászlók általában felselyemdamaszt. A herendi vegyescéh zászlója szövetből készült, az ugodai takácsoké kékfestővászonból és a pápai takácsoké is vászonból. A damaszt tipikus tulajdonságának megfelelően a legtöbb céhzászlóelme az anyagra eső világítás szerint fényes és tompa, pozitív, illetve negatív tükröződésben, de egy színben mutatja a beleszótt nagyvirágos mintát. Akadnak olyan zászlók is, ahol az alap és a viráglevéloramentika színe élesebben kettévál. Ilyen pl. a pápai molnárcéh ezüstszürkésfehér tónusú zászlója. Két pápai céhzászló lényegében egydőben, teljesen azonos mintájú bordóvörös damasztból készült (Pápai csizmadiacéh 1890., Pápai kőműves és cserepes Társulat 1893). Veszprémben is csaknem azonos mintájú damasztból való a tímárok és vargák (1855), az ácsok (1857), a kőművesek (1857) és a fazekasok zászlója (1857).

A zászlók nagy része a zászlóelmetől elütő színű szelrojjtal van ellátva és a zászlók csücskén a rojjtal egyező színű vagy aranyozott bojt lóg.

Sok zászlóelme arany színnel még különböző virágornamentikákat is festettek, némelyiket pedig dús nehéz aranyhímzéssel is ellátták, mint pl. a veszprémi csapócéh 1846. évi zászlóját, aranyozott cserfaleveles, makkos díszítéssel.

28. A pápai kőműves- és cserepestársulat zászlója 1893.
 28. Fahne der Mauerer und Ziegeldecker-Vereinigung von Pápa (1893).
 28. Bannière de la compagnie de maçons et de couvreurs de Pápa, 1893.
 28. Знамя папайского товарищества каменщиков и черепичников, 1893.

30. A pápai cipészek zászlója.
 30. Fahne der Schuhmacher von Pápa.
 30. Bannière des cordonniers de Pápa.
 30. Знамя папайских сапожников.

A zászlók közül 13 vörös vagy bordó, 5 kék, 4 fehér, ezüst vagy vajszínű, 3 zöld alapszínű. Ha csak a pápaiakat nézzük, ezek közül 4 bordó, 3 fehér, 2 kék és 1 zöld. Érdekes, hogy a csehországi céhzászlók színmegoszlása is nagyjából megfelel ennek az arálynak, ott is a vörös szín dominál.⁵² Ugyanez áll a publikált 20 szegedi céhzászlóra,⁵³ valamint a budapestiekre is.⁵⁴

Az ismertetett céhzászlók nagy része az egylapos kétoldalas típushoz tartozik, ami azt jelenti, hogy az egyetlen textillap mindkét oldala olajfestéssel díszített. Restaurálásuk problémáival T. Knotik Márta külön tanulmányban foglalkozik ugyanebben a kötetben.

Védőszentek, bibliai jelenetek képei

A XVIII–XIX. századi céhzászlókon — így a Veszprém megyeiekén is — a főhelyet vallásos tárgyú olajfestmények foglalják el. Az egyik oldalon rendszerint a mester-ség, a céh védőszentje, a másikon egy bibliai jelenet ábrázolása látható.

Az egyes mesterségek védőszentjeinek tisztelete még a középkorban alakult ki, de akadnak olyan védőszentek is, akiket csak a barokk kor hozott divatba. A védőszent mindig valamilyen kapcsolatban áll a mesterséggel, mert vagy maga is azt a mesterséget űzte a hagyomány szerint, vagy a

29. A pápai fazekastársulat zászlója 1894.
 29. Fahne der Töpfer-Vereinigung von Pápa (1894).
 29. Bannière de la compagnie de potiers de Pápa, 1894.
 29. Знамя папайского товарищества гончаров, 1894.

31—32. A nagyvázsonyi varga testület céhszászlója 1867.
31—32. Zunftfahne der Schuster-Korporation von Nagyvázsony (1867).

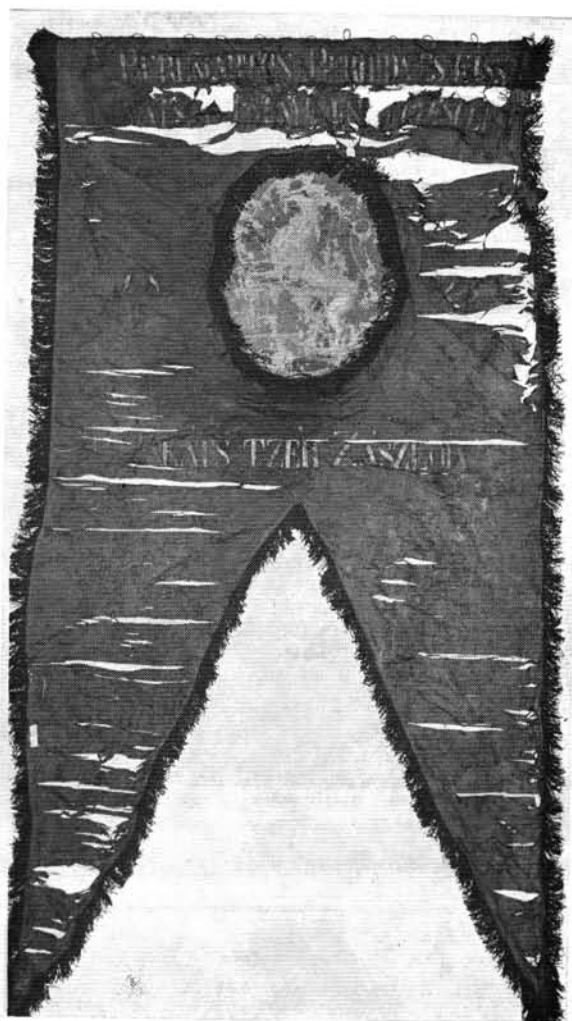
31—32. Bannière de la corporation de savetiers de Nagyvázsony, 1867
31—32. Знамя нальважоньской корпорации сапожников, 1867.

33—34. A nagyvázsonyi kőműves, asztalos társulat zászlóképe 1886.
33—34. Fahmentuchbild der Maurer- und Tischler-Vereinigung von Nagy-
vázsony (1886).

33—34. Image de la bannière de la compagnie des maçons et de menuisiers
de Nagyvázsony, 1886.
33—34. Изображение знамени нальважоньского товарищества камен-
щиков и столяров, 1886.

37. A peremartoni, berhidai és kiskovácsi egyesült takácscéh zászlója 1828.
 37. Fahne der vereinigten Weberzünfte von Peremarton, Berhida und Kiskovácsi (1828).
 37. Bannière de la corporation de tisserands réunis de Peremarton, Berhida et Kiskovácsi, 1828.
 37. Знамя объединенного перемартонского, берхидского и кишковачского цеха ткачей, 1828.

neve, esetleg ikonográfiai ábrázolásának attribútumai hozhatók összefüggésbe az adott kézműves szakmával. A céhvédőszentek tisztelte a római egyház egysége folytán általában az egész Európában egységes, nemzetközi, természetesen bizonyos nemzeti sajátosságokkal színesítve.

Ilyen nemzeti sajátosság, hogy a csizmadiák védőszentje Szent Imre herceg. Mivel a csizma Európában magyar specialitás és a csizmadiacéhek általában mind magyar jellegűek voltak, érthető, hogy védőszentjük is magyar. Mind a négy Veszprém megyei csizmadia céhzászlón Szent Imre herceg képe látható. A nagyvázsonyiakén (1843), a veszprémiekén (1851) magyar ruhában térdenállva Szűz Mária képe alatt, előtte kis párnán a felajánlott korona. A pápaiakén (1890) ugyancsak díszes magyar ruhában áll karddal, fején glóriával, jobbjaiban liliommal, előtte kispárnán hercegi korona. Mindezeknél régebbinek látszik az a negyedik ábrázolás, amely egy ismeretlen csizmadia céh zászlójának a képe. Feltehető, hogy ez a zászlókép, amelynek zászlóelméje elpusztult, a veszprémi csizmadiák korábbi, tönkrement zászlójáról való, de mivel a két zászlókép alsó sarkába festett céhcímerek közül csak kettő utal a csizmadiákra, egy a

- 35—36. A veszprémi (?) csizmadiacéh, vagy egy ismeretlen Veszprém megyei bőripari céh zászlójának képei.
 35—36. Fahnentuchbilder der Stiefelmacherzunft (Veszprém?) oder einer unbekanntenen Zunft des Ledergewerbes vom Komitat Veszprém.
 35—36. Images de la bannière de la corporation de cordonniers de Veszprém (?) ou d'un corps de métier de cuir, du département de Veszprém.
 35—36. Изображение знамени веспремского цеха чеботарей (?) или же неизвестного цеха кожевников комитата Веспрем.

38. Peremartoni molnár céhzászló.
 38. Zunftfahne der Müller von Peremarton.
 38. Bannière de la corporation de meuniers de Peremarton.
 38. Знамя перемартонского цеха мельников.

tímárokra, egy pedig szűcsökre, az is elképzelhető, hogy egy ismeretlen egyesült bőrműves céhé volt. Ezen a zászlóképen, fején hercegi koronával, hosszú magyar dolmányban, hermelinszegélyes köpenyben, balján karddal, jobbában virággal, felhők között áll a királyfi, kétoldalról 2–2 angyalfejtől kísérvé. A dunántúli csizmadiacéheknek általában Szent Imre a védőszentje. Pl. az 1766-ból való szekszárdi csizmadia céhbehívótáblán is Szent Imre alakja látható.⁵⁵ Mind a négy csizmadia céhzászló másik oldalára Szűz Mária képét festették a szokásos keresztény ikonográfiai ábrázolásban, amint angyalok között a földgolyón és a holdsarlón állva a kigyó fejét eltapossa (Immaculata, Stella maris, Regina coeli).

A többi bőripari mesterség védőszentje már nem ilyen egységes és általánosan elterjedt.

A veszprémi magyar tímár és vargacéh zászlójának képe (1855) a Mindenszenteket ábrázolja. Hogy a vargák védőszentjükként többfelé a Mindenszenteket tisztelték, arra Páparól is van egy adatunk. A pápai vargák ugyanis — egy 1734. évből való feljegyzés szerint — évenként Mindenszentek napján adakoztak a plébániatemplom javára, mint ahogy a többi céhek is saját védőszentjük napján tették ezt: a csizmadiák Szent Imre, a csapók Szent Márton, a kőművesek Szent Rókus napkor.⁵⁶

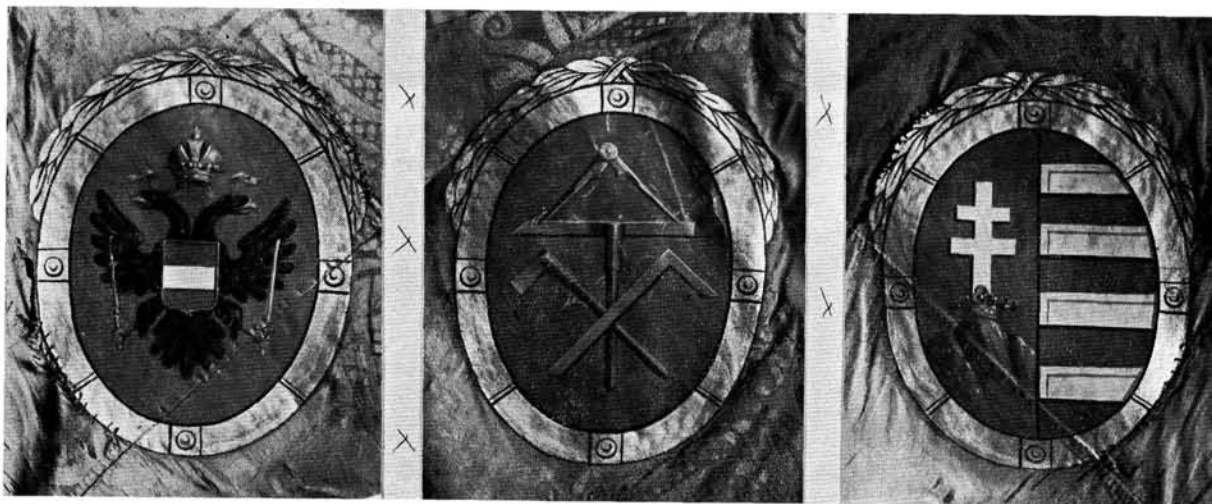
A nagyvázsonyi vargatestület zászlójának (1867) egyik oldalán a Sárkányölő Szent György, a másikon pedig Szent

39. A tószokberéndi takács- és szabócéhek zászlója.
 39. Fahnen der Weber- und Schneiderzünfte von Tószokberénd.
 39. Bannière de la corporation de tisserands et tailleurs de Tószokberénd.
 39. Знамя тошкберендского цеха ткачей и портных.

40. A marcaltői iparosok zászlója 1864.
 40. Fahne der Gewerbetreibenden von Marcaltő (1864).
 40. Bannière des artisans de Marcaltő, 1864.
 40. Знамя марцалтёйских кустарей, 1864.

41. A pápai ácscéhzászló címerei (1853).

41. Zunftfahnenwappen der Zimmerer von Pápa (1853).

41. Armes de la bannière de la corporation de charpentiers de Pápa (1853)

41. Гербы на знаменах папайского цеха плотников, 1853.

42. A pápai szűcscéhzászló címere (1856).

42. Zunftfahnenwappen der Kürschner von Pápa (1856).

42. Armes de la bannière de la corporation de pelletiers de Pápa (1856).

42. Герб на знамени папайского цеха скорняков, 1856.

43. A pápai molnárzászló céhcímere (1859).

43. Zunftfahnenwappen der Müller von Pápa (1859).

43. Armes de la bannière de la corporation de meuniers de Pápa (1859).

43. Герб на знамени папайского цеха мельников, 1859.

44. A pápai bognáraszászoló céhcimere (1863).
 44. Zunftfahnenwappen der Wagner von Pápa (1863).
 44. Armes de la bannière de la corporation de charrons de Pápa (1863).
 44. Цеховой герб на знамени папайского цеха бондарей, 1863.

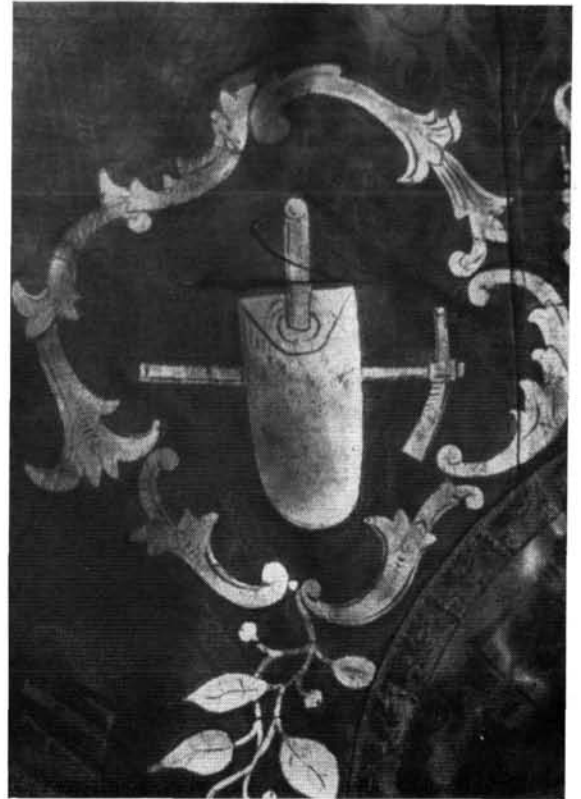
Katalin és Szent Krisant képe látható, Bevilaqua-Borsody Béla szerint Szent György a „lóbőről dolgozó magyar, vagyis vörös vargák, azaz a tímárok és szíjjártók ősi Patrónus szentje”.⁵⁷ Annyi kétségtelen, hogy a bőr és vasipart egyesítő speciális magyar végvári hadiigényeket kielégítő egyesült szíjjártó, csiszár pajzs- és kopjagyártó céhek (amelyekbe gyakran még a kovácsok, lakatosok, nyergesek és vargák is beletartoztak) védőszentje Szent György vitéz volt. Szent Györgyöt ábrázolja a szegedi szíjjártó-, nyerges és csiszár céh 1810-ből fennmaradt zászlója is,⁵⁸ a győri csiszárok és egy másik ismeretlen csiszárcéh behívótáblája is, amelyet a keszthelyi Balatoni Múzeum őrzött.⁵⁹

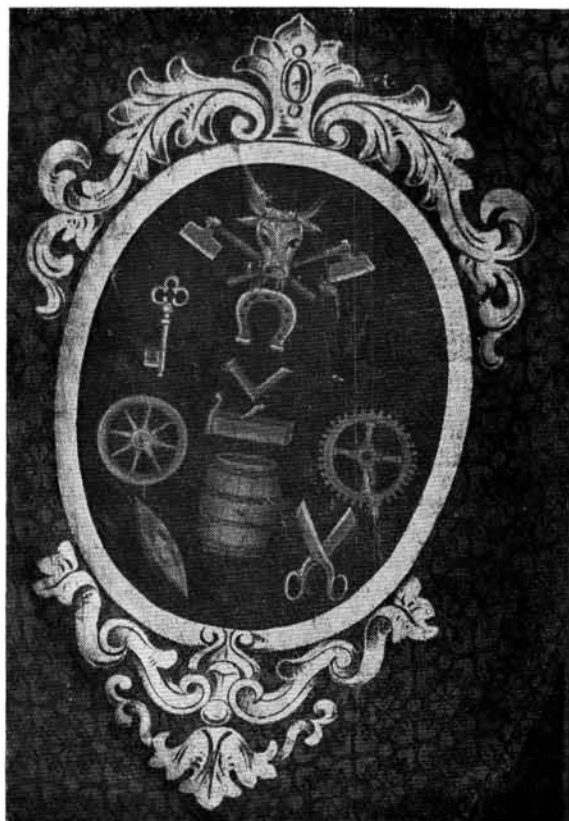
A vázsonyi vargacéh-zászló másik oldalán látható Szent Katalinról azt írja Bevilaqua, hogy a festő Szűz Mária képében ábrázolta. Ez téves, mert a festményen Katalin világosan felismerhető, fején koronával, megszokott attribútumaival, a keréssel és a törrel. Hogy Szent Katalin hogyan került a vargák céhzászlójára, mikor kifejezetten a kerékgyártók védőszentje volt, ezt nehéz volna megfejtani. Ugyanígy megfejtethetetlen a Szent Krisant néven odafestett püspök szerepe, mivel ilyen nevű szentet nem ismerünk, ha csak el nem fogadjuk Bevilaquának azt a magyarázatát, hogy az ismeretlen püspök tulajdonképpen Szent Crispinus akar lenni a francia, olasz, flandriai és német sarus vargák patrónusa, akinek nevét valószínűleg elferdítették, vagy elírták.⁶⁰

46. A pápai kőműves és cserepes zászló mesterségjelvénye.
 46. Handwerkszeichen auf der Zunftfahne der Maurer- und Ziegeldecker von Pápa.
 46. Enseigne de la bannière de la corporation de maçons et couvreurs de Pápa.
 46. Эмблема папайского цеха каменщиков и черепичников.

45. A pápai csizmadiaszászoló céhcimere.
 45. Zunftfahnenwappen der Stiefelmacher von Pápa.
 45. Armes de la bannière de la corporation de cordonniers de Pápa.
 45. Цеховой герб на знамени папайского цеха чеботарей.

47. Az ugodai iparegyleti zászló címerei.

47. Wappen auf dem Fahmentuch der Gewerbevereinigung von Ugod.

47. Armes de la bannière de la compagnie d'artisans d'Ugod.

47. Гербы (2) угодской корпорации кустарей.

48. A peremartoni, berhidai és kiskovácsi takácsésh Szent Mihály lova (1846).

48. Totenbahnen der Weberzunft von Peremarton, Berhida und Kiskovácsi (1846).

48. Civière de la corporation de tisserands de Peremarton, Berhida et Kiskovácsi (1846).

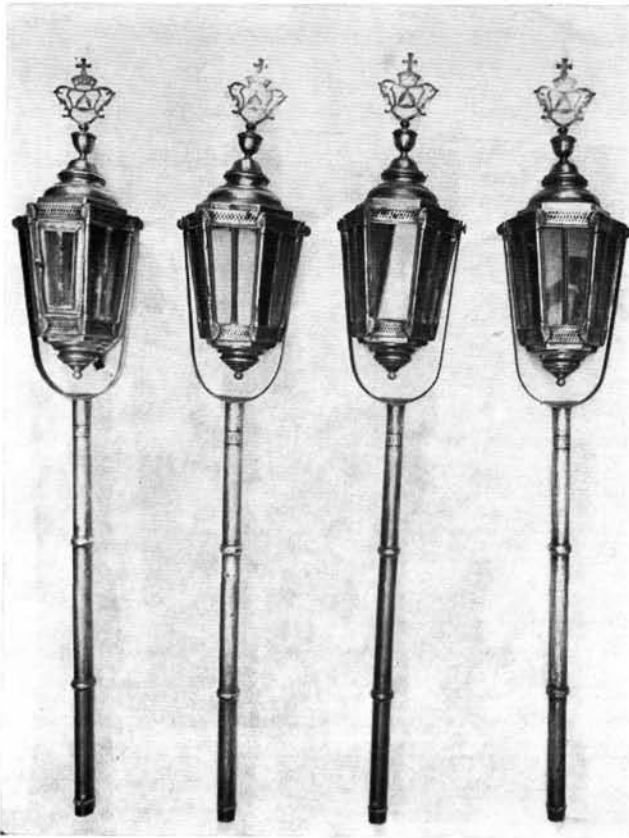
48. Эмблема с изображением коня святого Михаила объединенного цеха перемартонского, берхидайского и кишковачского цеха ткачей, 1846.

49. A várpalotai csizmatársulat Szent Mihály lovának oldala (1879).

49. Seitenansicht der Totenbahre der Stiefelmacher-Vereinigung von Várpalota (1879).

49. Pan de la civière de la corporation de cordonniers de Várpalota (1879).

49. Одна из сторон эмблемы с изображением коня святого Михаила варпалотской корпорации чеботарей, 1879.

50. Olaszfalui takács céhlámpák.
 50. Zunftlampen der Weber von Olaszfalu.
 50. Lanternes de corporation des tisserands d'Olaszfalu.
 50. Цеховые фонари оласфалуийских ткачей.

A sarus vargák, illetve német vargák azaz cipészek védősztentje valóban Szent Crispinus volt, akit rendszerint Szent Crispinianussal együtt ábrázoltak. Őket mutatja római divatú ruhában a pápai cipészek céhzászlója, amint egy papírtekerceset olvasnak, lábaik előtt cipézszerzőkkel. A zászlókép másik oldala: Madonna álló képe, rózsakoszorú fölött.

A pápai szücsékh védősztentje Szent István király. 1856-ban készült zászlójukon Szent István magyarruhás térdeplő alakja látszik, a kép másik oldala pedig az „Angyali üdvözlés” jelenetét örökítette meg. Ugyancsak Szent István térdeplő alakját ábrázolja egyik oldalán a marcaltői iparosok zászlója (1864), másik oldalán pedig a földgolyón és hold-sarlón álló kígyót eltaposó Szűz Máriát.

A fa és építőipari mesterségek védősztentjeinek elterjedése ismét egészen általános.

A bogárnok, másnéven kerékgyártók védősztentje Alexandriai Szent Katalin, akit kerékkel, törrel és pálmaággal ábrázol a pápai bogárnócsh zászlója is. A zászlókép másik oldala Keresztelő Szent Jánost mutatja. A bakonyszombathelyi bogárnokvács céhzászlón is Szent Katalin képe látható. A szent főattribútuma a kerék — keresztény hitéért kerékbe akarták törni — világosan érzékelteti, hogy miért választották éppen őt védősztentjükül a kerékgyártók. A bakonyszombathelyi zászló másik képe Szent Mártont ábrázolja, amint lóháton ülve kardjával köpenyéből levág egy darabot, hogy azt a didergő koldusnak adja. Szent Márton a csapók védősztentje. Hogy képe miért került a bogárnok és kovácsok zászlójára, nem tudjuk.

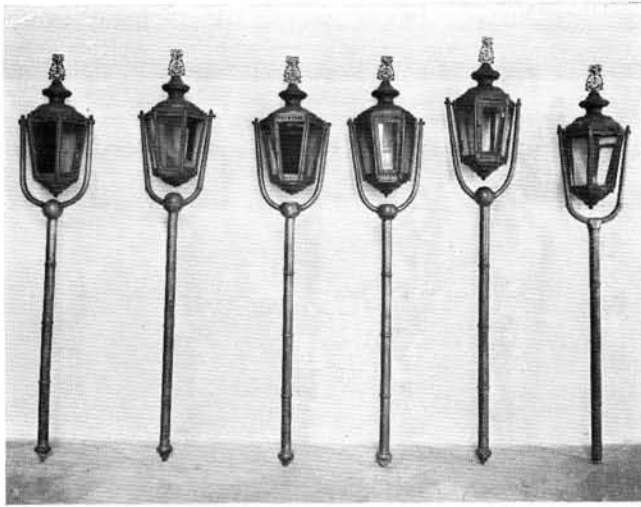
Az ácsok védősztentje Szent József, mivel a Biblia szerint József ácsmesterséget folytatott. A pápai ácsceh zászlóján (1853) tehát József látható, amint műhelyében dolgozik és a zászlókép másik oldala is Józsefet ábrázolja, illetve a szent családot az egyiptomi menekülés jelenetében. A veszprémi ácslegénytársaság zászlójára (1857) is Szent Józsefet festették, amint a szent család körében ácsműhelyében dolgozik. A másik zászlókép — mint annyi más céhzászlón is —, a legnépszerűbb magyar szent, István király alakját mutatja, amint a koronát Szűz Máriának felajánlja.

A molnárok védősztentje Nepomuki Szent János. Folyó vízben lelte halálát, ezért lett a vízimolnárok védősztentje. A veszprémi molnárcésh 1837. évi zászlójának képe karingben, stólvával ábrázolja a gyónási titok szentjét. A zászló másik oldalán a Szent Háromság ábrázolása látható. A pápai molnárcéhzászlón (1859) azt a jelenetet örökítették meg, amint Nepomuki Szent Jánost a Moldva hidjáról a folyóvízbe vetik. A zászló másik oldala Szűz Mária megkoronáztatását ábrázolja. A peremartoni molnár zászlón ugyancsak Nepomuki Szent János képe látható, karingben, fején biretummal, kezében feszülettel és pálmaággal, a háttérben Prágával és a Moldva folyóval. A zászló másik oldalára magyarországi Szent Erzsébet alakját festették. Talán a molnároknak a kenyérhez fűződő szoros kapcsolata miatt, mert a legenda szerint a szegényeknek szánt kenyér egyszer rózsává változott a szent kötényében.

A kőművescéhek védősztentje a barokk korban nagyon népszerű Szent Rókus volt. Neve miatt — a név olasz és francia változata, rocco, roche sziklát, követ, a kőművesek építőanyagát jelenti — került a kőművesmesterséggel összefüggésbe. A veszprémi kőművescéh zászlójára (1857) a szokásos attribútumaival, zarándokbottal, lábán pestises keléssel, kenyeret hozó kutyával festették meg. Hasonló ábrázolásban jelenik meg a pápai kőműves és cserepestársulat (1893), valamint a nagyvázsonyi kőműves és aszta-

51. Bakonyszombathelyi céhlámpák.
 51. Zunftlampen aus Bakonyszombathely.
 51. Lanternes de corporation de Bakonyszombathely.
 51. Баконьсombatхейские цеховые фонари.

53. Kereszttel díszített temetési lámpák, Zirc.
 53. Beerdigungslampen mit Kreuzzierat von Zirc.
 53. Lanternes funéraires ornées de croix — Zirc.
 53. Похоронные фонари, украшенные крестами, Зирш.

52. A zirci kőműves- és ácsceh lámpái.
 52. Zunftlampen der Mauerer und Zimmerer von Zirc.
 52. Lanternes de la corporation de maçons et charpentiers de Zirc.
 52. Фонари зирцкого цеха каменщиков и плотников.

loscéh (1886) zászlóján. A veszprémi kőművescéh zászlójának másik oldalát a holdsarlón trónoló Immaculata, a pápaiakét a holdsarlón trónoló Madonna képe díszíti. A nagyvázsonyi zászló oldalára az asztalosmesterség jelzésére, meglehetősen szokatlan bibliai képet festettek. Noé ül a bárka előtt felhők közt trónoló Madonna alatt, mellette keretes asztalosfűrész.

A fazekasok országszerte tisztelt védőszentje Szent Flórián. Minden olyan mesterséggel kapcsolatba hozták, amely a tűzzel valamiféle összefüggésben van. Így lett az agyagégető fazekasok védőszentje is. A veszprémi fazekascéhzászlón (1857) Flórián, római harcos öltözetben, balkezében zászlóval, a felhők közül leereszkedve egy angyal segítségével vödörből vizet önt az égő házakra. A pápai fazekas társulat

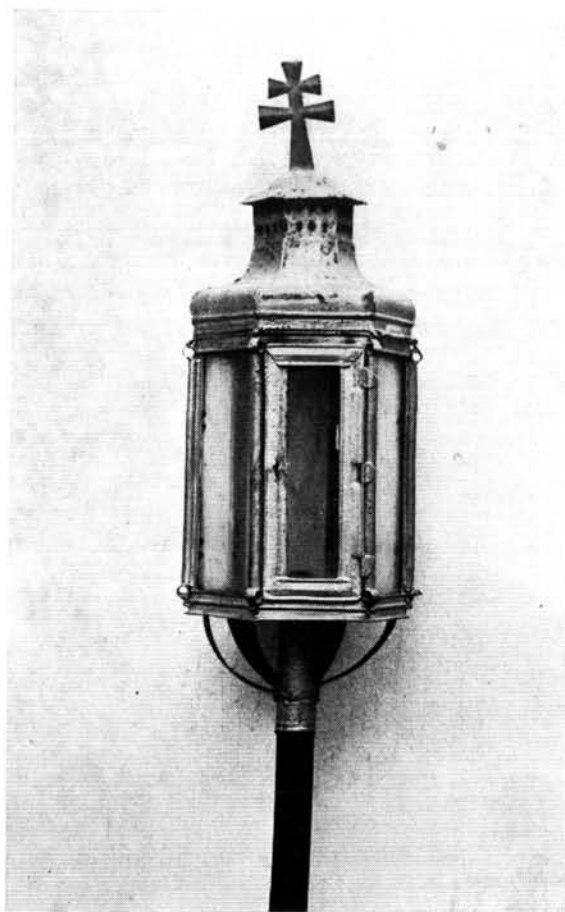
54. Országcímeres és bognár céhlámpák, Nagyvázsony.
 54. Zunftlampen der Wagner mit dem Landeswappen (Nagyvázsony).
 54. Lanternes de corporation ornées d'armoiries nationales, et d'armes de charron — Nagyvázsony.
 54. Фонари с изображением государственного герба и фонари цеха бондарей, Надьяжонь.

55. A bakonyszentlászlói Temetkezési Egylet lámpája.
 55. Totenlampe der Beerdigungsvereinigung von Bakonyszentlászló.
 55. Lanterne de l'Association de Pompes Funébres de Bakonyszentlászló.
 55. Фонарь баконьсентласлойской похоронной компании.

zászlaján (1894) ugyanaz a jelenet látható azzal a különbséggel, hogy Flórián nem a felhők közül száll le, hanem a földön áll és nincs mellette segítő angyal. Egyébként mind a két zászló hátoldalát a Szentháromság képe díszíti. A fazekas céhek Szentháromság tisztelete országszerte kimutatható. A szegedi fazekasok 1827. évből való zászlóján is Szentháromság-képet találunk a Flórián ábrázolás mellett és számos más fazekas jelvényen, pecséten vagy behívótáblán is a Szentháromság ábrázolása látható. Gyakori még egy másik bibliai kép felidézése is a fazekascéheknel: az ember (Ádám) teremtése. Ez szerepel pl. a Szent Flórián ábrázolás mellett, a pozsonyi fazekasok 1844. évi⁶¹ vagy a linziek 1867. évi⁶² zászlaján. De többnyire az első emberpár Ádám és Éva alakja jelképezi a fazekasmesterséget, amint ott állanak a jó és gonosz tudásának almafájára felkúszó kígyó két oldalán. Az első embert ugyanis a biblia szerint sárból teremtette az Isten. Így teremti sárból, agyagból művét a fazekas is.

A takácmesterség védőszentje a takácsból lett ravennai püspök, Szent Severus. A IV. században élt és ereklyéit a róla elnevezett erfurti templomban őrzik.⁶³ Tisztelete a takácsok között egész Európában elterjedt. Nyilván ezt a Szent Severust ábrázolja a pápai takácscéh zászlajára festett férfialak teljes püspöki ornátusban (1836). Ugyancsak Severus képe

látható püspöki jelvényekkel, felhőkből kibukkanó angyalkával, széles barokkos kézművelésekkel, térdenállva a nagyvásonyi takácscéh zászlaján is (1869). A felirat azonban mind a két céhzászlón: „Sz. Severinus”. Severinus püspök Noricum (a mai Ausztria területén fekvő római provincia) térítő apostola volt. Az V. században élt és Nápolyban van eltemetve.⁶⁴ A két szent nevét hasonló hangzásuk miatt bizonyára összekeverték. De úgy látszik a két hasonló nevű szent összekeverése Magyarországon általános lehetett, mert a szegedi takácscéh 1822. évi zászlaján is „S. SEVERIN EPISC”. felirat olvasható.⁶⁵ Sőt talán az sem egészen véletlen, hogy Nápolyban a Via arte della lana (gyapjúművesek utcája) vezet a S. Severino e Sossio templomokhoz. Mindkét takács céhzászló másik oldalát a Szentháromság képe díszíti.

Ettől a két takácszászlótól élesen elüt a peremartoni, berhidai és kiskovácsi egyesült takácscéh zászlaja (1828). A zászlólap egyik oldalán Szent András apostol barokk mellképe található, a másik oldalán — minden eddigi ismertett Veszprém megyei céhzászlótól eltérően — nincs másik egyházi jellegű kép, hanem helyette az ovális apostol mellkép nagyságában a céh címere látható.

Az ugodi takácscéh zászlajának (1862) egyik oldalára ugyancsak a Szentháromság képét festették, a másikra egy Madonna-képet pálmával és templommal. A zászló felirata eredetileg az: UGODI BÖCSÜLETES TAKÁCS CZÉHNEK ZASZLÓJA” volt. Ezt később ártírták, és most a

56. Temetési lámpa, kettőskereszttel, Marcaltó.
 56. Totenlampe mit Doppelkreuz (Marcaltó).
 56. Lanterne funéraire, montée de croix double — Marcaltó.
 56. Похоронный фонарь с двойным крестом, Марцалто.

57. A túskevári molnárcéh lámpája.

57. Zunftlampe der Müller von Túskevár.

57. Lanterne de la corporation de meuniers de Túskevár.

57. Фонарь тышкеварского цеха мельников.

Összefoglalva megállapítható, hogy a céhzászlók egyik oldalán általában a mesterség speciális védőszentjének, másik oldalán — túlnyomó többségben — Szűz Mária, a Szentháromság, esetleg Szent István király ábrázolása található. A céhzászlók olajképei primitív, provinciális alkotások. Művészi értékük csekély. Jelentőségük az egyes mesterségek védőszentjeinek jellegzetes ikonográfiai ábrázolási módjában és népies, magyaros felfogásában jelölhető meg.

Céh- és országcímerek

A céhzászlók másik jellegzetessége, hogy a zászlók a fő helyet elfoglaló egyházi jellegű képek mellett legtöbbször a mesterség címerét is magukon viselik, sőt gyakran az ország-címert, esetleg a császári címert is ráfestették a zászlókra, jelezvén vele a királyi, illetve császári privilégiumot.

A XIX. században készült Veszprém megyei céhzászlók közül ez a pápaiakra a legjellemzőbb. A megmaradt tíz pápai céhzászló közül nyolcon megtalálható a mesterség címere, mégpedig többnyire díszes ovális keretben, hatnál a zászló mindkét oldalán, kettőnél, a molnárok és kerékgyártók zászlójánál, csak az egyik oldalon, mert a zászló másik oldalán ugyanazt a helyet az országcímert foglalja el. Az említett 6 zászló közül ötnél a zászlólap mindkét oldalán, jobbról-balról szimmetrikus elhelyezésben kíséri a céhcímert és az

következő felirat olvasható rajta: AZ UGODI IPAREGYLET ZÁSZLÓJA. A „SZENTHÁROMSÁG” felirat változatlanul megmaradt, de a zászló másik oldalának képét úgy látszik kicserélték a „BOLDOGSÁGOS SZŰZ MÁRIA” felirat alatt ugyanis „SZENT SEBESTÉNY” felirat olvasható.

A veszprémi csapók zászlóján (1846) a céh védőszentje Szent Márton látható. Szent Márton toursi püspök, akit születésének helye miatt pannóniai vagy magyarországi jelzővel is szokás emlegetni, igen népszerű védőszentje volt a posztóműveseknek és a csapóknak. Szokásos keresztény ikonográfiai ábrázolásában jelenik meg a veszprémi céhzászlón is. A lóháton ülő, római katonai öltözetet viselő Szent Márton kardjával levág egy darabot köpenyéből és azt a félmeztelen, didergő koldusnak nyújtja. A zászló másik oldalára a Szentháromság szokásos képét festették.

A pápai szűrszabók zászlójának (1845) egyik egyházi vonatkozású képe: a „szent szakramentum”, az oltáriszentiség, a másik egy Mária ábrázolás: „SZŰZ MÁRIA BŰNŐSŐK OLTALMA”.

A tósokberéndi szabó és takácscéh zászlóján (1860) egyik oldalon Szent Pál apostol képe látható könyvvel és karddal, másik oldalon Szent Bernát, kezében Krisztus kínszenvedésének eszközeivel: keresztfával, lándzsával, izsópra tűzött szivaccsal, fölötté Szűz Mária lebegő alakja, előtte két angyalka püspöksüveget és pásztorbotot tart.

58. A zirci kőműves- és ácsceh lengőlámpája.

58. Schwenklampe der Maurer- und Zimmererzunft von Zirc.

58. Lanterne basculant de la corporation de maçons et charpentiers de Zirc.

58. Качающийся фонарь зирцкого цеха каменщиков и плотников.

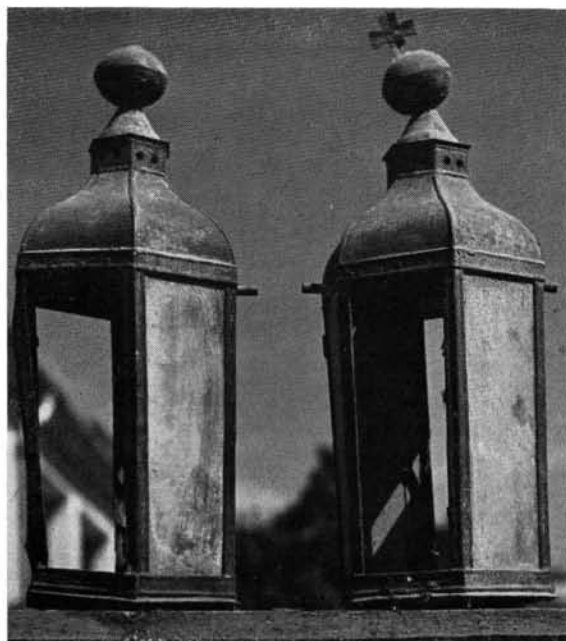
59. Iparos temetési lámpa (lengő), Olaszfalu.
 59. Toten-Schwenklampe der Gewerbetreibenden von Olaszfalu.
 59. Lanterne funéraire, basculante, d'Olaszfalu
 59. Похоронный (качающийся) фонарь кустарей, Оласфалу.

országcímert a két szentképet, úgy hogy a magyar címert mindig csak a zászlólap egyik oldalán szerepel, a másikon a kétfejú sasos osztrák császári címert. Ugyanígy elrendezésű a tósonberéndi szabó és takács céhzászló is. A kétfejú sasos osztrák császári címertábrázolást azonban a Bach-korszak letűntével mindegyik zászlón ezüst színnel lemázolták, egyedül az ácsok zászlóján és a tósonberéndi szabó—takács zászlón maradt meg, a csizmadiák pedig mind a magyar, mind az osztrák címert helyére egy-egy kis szentképet festettek az ovális címertáblás keretbe. A kőművesek zászlóján országcímert már eredetileg sem szerepelt, a szentkép alatt rokokó keretben egyedül a céhcímert látható, mind a két oldalon. A többi Veszprém megyei céhzászlón sem magyar, sem osztrák címert nincs, kivéve az ugodit.

A veszprémi céhzászlók közül négyen található meg a céhcímert, a magyar tímárok és vargák közös zászlóján, a fazekasokén, a kőművesekén és a régi csizmadiák zászlón.

A nagyvászonyi zászlókra — mivel azoknál a zászlótartó vasat a színes céhcímert díszíti — céhjelvényt nem festettek. Kivétel a varga céhé, mert annak zászlótartóvasán csak a

61. A leányfalui fazekasok lámpája (1845).
 61. Lampe der Töpferzunft von Leányfalu (1845).
 61. Lanterne des potiers de Leányfalu (1845).
 61. Фонарь леаньфалуийских гончаров, 1845.

60. Temetési lámpák, Bakonyzentlászó.
 60. Totenlampen von Bakonyzentlászó.
 60. Lanternes funéraires de Bakonyzentlászó.
 60. Похоронные фонари, Баконьсентлазло.

62. A leányfalui fazekascéh lámpája.
 62. Lampe der Töpferzunft von Leányfalu.
 62. Lanterne de la corporation de potiers de Leányfalu.
 62. Фонарь леаньфалуйского цеха гончаров.

magyar címer látható, így magán a zászlóképen tüntették fel a céh kétféle címerét. Az ugodi takácscéh zászlaján sem lehetett eredetileg céhcímer, hiszen a zászlótartóvason ott díszel a takácsok jellegzetes címere, de valószínűleg utólag — amikor a céhből iparegylet lett — festették rá a zászlószárny végére egyik oldalon a különböző mesterségek jelvényét, a másikon pedig a magyar országcímert.

A céhzászlók nagy részénél — különösen a pápaiaknál — füzér, vagy szalagdísszel ellátott copf-stílusú, néha sima ovális, ritkábban rokokó keretben, esetleg keret nélkül ábrázolták a céhcímert, amely a mesterség legjellegzetesebb szerszámaival, vagy termékeivel mutatta be. A keret fölé néha a magyar koronát helyezték, vagy egy keresztet.

A pápai takácsok címere: vörös mezőben háromszög alakban összeállított vetélő, a vetélőkben levő orsón vörös, fehér és kék fonál (1836), a tósokberéndi takácsoké zöld mezőben ugyancsak 3 vetélő (1860), a pápai szűrszabóké: vörös mezőben nyitott arany olló (1845), az ácsoké szintén vörös mezőben nyitott körző alatt keresztfejsze, amelynek függőleges nyele előtt ácsderékszög és tisztítófejsze látható x-alakban keresztbe rakva (1853).

63. A szentkirályszabadjai bognárcéh lámpája (1839).
 63. Lampe der Wagnerzunft von Szentkirályszabadja (1839).
 63. Lanterne de la corporation de charrons de Szentkirályszabadja (1839).
 63. Фонарь сенткирайсабальейского цеха бондарей, 1839.

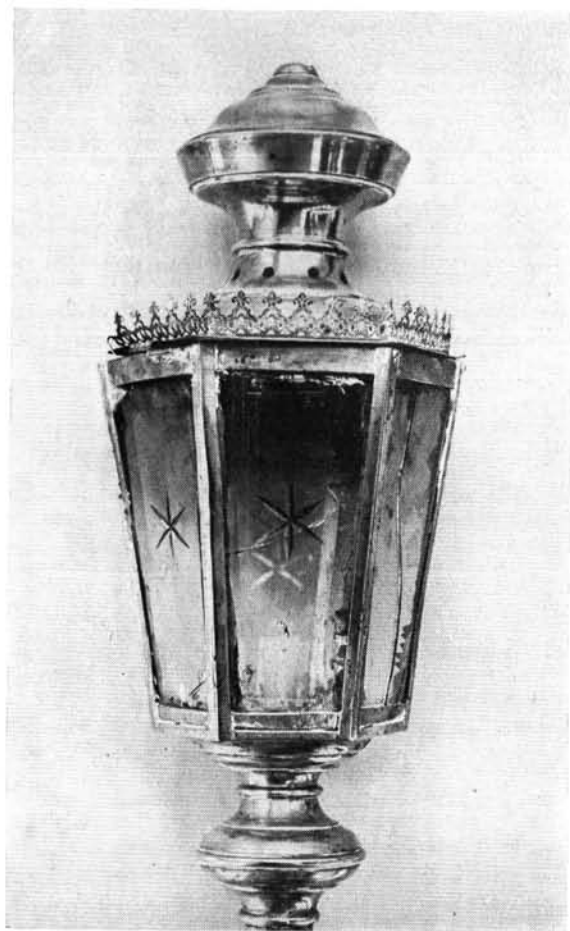
64. A herendi vegyescéh (bognárok és kovácsok) céhlámpája.
 64. Lampe der vereinigten Zünfte (Wagner und Schmiede) von Herend.
 64. Lanterne de la corporation mixte (de charrons et de forgerons) de Herend.
 64. Цеховой фонарь херендского смешанного цеха бондарей и кузнецов.

A veszprémi csizmadia, helyesebben ismeretlen Veszprém megyei bőripari céh zászlóképek a szentképek, alsó sarkaiba helyezve négy magyar koronával díszített rokokó cimerpajzsban, egy sarkantyús csizma, egy női csizma, egy bunda és két egymással keresztbe rakott hajlított timárkés látható.

A nagyvászonyi vargák címere egyik oldalon egy magas-sarkú, hegyesorrú rancos férficsizmát vagy sarut, a másik oldalon egy magassarkú női fűzőscipőt ábrázol.

A peremartoni, berhidai és kiskovácsi takácscéh címere felel meg leginkább a heraldikai szabályoknak — s mint már említettük, a többitől eltérően — a zászlólap egyik oldalán az egész főhelyet elfoglalja: kék mezőben zöld alapon jobb mellső lábával kardot tartó ágaskodó fehér oroszlán, bal mellső lábával takácsvetéltőt tart.

Végül érdekes jelenség, hogy az ugodi kőbányai és mésztelepi munkások még 1928-ban is a céhzászlókra jellemző szerszámábrázolásos jelvényel díszítették fecskefarkú templomi zászlójukat: a zászló két szárnyán a szentképek alatt keresztbe rakott kötőrökálapács és csákány képe látható.

A pápai szűcscéh címere: vörös mezőben nyitott leveles arany korona alatt két egymással szembefordult, kinyújtott nyelvű, ágaskodó, koronás, arany, heraldikai oroszlán kifeszített fehér hermelin szőrmét tart (1859); a molnároké: kék mezőben négyküllős, arany malomkerék, fölötté kinyitott fakörző alatt malomkőguzsaly (1859). A pápai bognárcéh címere: kék mezőben 12 küllős arany kocsikerék fölött két-fogantyús bognár vonókés és bognárbárd (1863); a csizmadiáké ugyancsak kék mezőben aranszegélyes fekete sarkantyús csizma (1890), a kőműveseké a bordószínű zászlóanyagra festett egymással keresztberakott kőműves kalapács és kanál (1893).

A veszprémi magyar timár és vargacéh címere a zászló két sarkában pontosan megegyezik a két céh 1772-es, illetve 1845-ös pecsétjével.⁶⁶ A veszprémi fazekasok címere: rokokó pajzskeretben zöld zászlóanyagra festett egytengelyű fazekaskorongon álló korsó (1857). A veszprémi kőművesek jelvényének nincs pajzskerete. A fecskefarkú zászló két kék-színű szárnyán aranszínű kőműveskalapács, kanál, körző, vízszintmérő és egyéb kőműves szerszámok jelzik a céh emblémáját.

65. Temetési lámpa, Bakonyszentlászló.
 65. Totenlampe von Bakonyszentlászló.
 65. Lanterne funéraire — Bakonyszentlászló.
 65. Похоронный фонарь, Баконьсентласло.

66. A szentgáli takácscéh lámpája.

66. Zunftlampe der Weber von Szentgál

66. Lanterne de la corporation de tisserands de Szentgál.

66. Фонарь сентгальского цеха ткачей.

A számadásból kitűnik, hogy az igen rossz állapotban ma is meglevő zászlót a boltostól vett damasztból 6-féle iparos készítette el: szabó, gombkötő, aranyműves, piktor, lakatos és asztalos, igen jelentős összegért.

Nem csoda, ha a céhtagok húzódoztak a zászló csináltatástól, nem beszélve a zászlóhordozásról, amely a zászlók hatalmas méretét és súlyát tekintve, meglehetősen fáradságos lehetett.

Különösen sérelmesnek tartották a zászló csináltatást és hordozást a református vallású mesterek. A pápai borbély-céh pl. 1741-ben így panaszkodik a földesúrnak egy kálvinista mesterre „Robics Ferenc céhünkben sok confusust (zavart) okoz; ha ennek a zászlócsinálást előhoztuk, eő kegyelme nemhogy ebben az eő, buzgóságát megmutatta volna, hanem inkább kihurrogatván bennünket ezt mondotta: Minek a zászló? Én ugyan annak a nyelét sohasem fogom vinni”.⁶⁸

Ezért a céhek legtöbbször külön embereket fogadtak, akik a körmeneten a felvonuló mesterek előtt a zászlót vitték. Kitűnik ez a legtöbb céh számadásából. A veszprémi belső molnárcéh 1839—40. évi elszámolásában pl. a 45. tételben

Heraldikai szempontból mindenestre említésreméltó, hogy a céhzászlók tanúsága szerint a különböző céhek még a XIX. század második felében is rendszeresen használták mesterségjelvényes, színes céhcímereiket.

A céhzászlóval kapcsolatos költségek

A céhzászlók elkészítetési költsége igen magas volt. Álljon itt erre például a veszprémi belső molnárcéh céhmesterének Khán Mártonnak, az 1836—1837. évre szóló számadásából az alábbi részlet:

„Az elkészülő zászlóra lett költség nevezetesen

Gombkötőnek contó szerint	200 ft
Aranyművesnek dtto	195 f 50 x
Boltosnak damasztért	67 f 36
Piktornak	85 f
Szabónak	12 f 30
Lakatosnak	5 f
Asztalosnak	2 f 55
Ismét gombokért	1 f 15
Felszenteléskor egyházfinak	1 f 40 x
Mesterembereknek borra való	1 f 30 x
Öszvesen	514. 16 ⁷⁷ 67

67. A szentkirályszabadjai bognár céhlámpa mesterségjelvényes dísz (1839).

67. Handwerkszier auf der Wagnerzunftlampe von Szentkirályszabadja (1839).

67. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation charrons de Szentkirályszabadja (1839).

67. Украшением на фонаре в виде эмблемы ремесла сенткирайсабальдьяйского цеха бондарей, 1839.

68. A nagyvázsonyi bognár céhlámpa mesterségjelvényes díszje (1843).
 68. Handwerkszier der Wagnerzunflampe von Nagyvázsony (1843).
 68. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation de charrons de Nagyvázsony (1843).
 68. Украшение в виде эмблемы ремесла на фонаре нальважоньского цеха бондарей, 1843.

„zászlóhordozásért 2 f 30 kr.” szerepel.⁶⁹ Ugyancsak külön fizettek a zászlók őrzéséért is, mert azokat a templomban tartották. A veszprémi molnárcéh pl. az „egyházfinak zászló gondviseléséért és egyéb fáradságáért” az 1843–44. évi számadás szerint 2 ft-ot adott.⁷⁰

A Veszprém megyei céhzászlóknak sem történeti, sem iparművészeti szempontból nincs túl nagy jelentőségük. Meglehetősen késői időszakból származnak és kivitelük sem emelkedik az átlagos színvonal fölé. Művelődéstörténeti szempontból mégis igen figyelemreméltók, mert színeik tarkaságával, díszes tartóvasaikkal, dús aranyozásukkal, jellegzetes védőszentképeikkel és mesterségcímeikkel a sokszázéves céhszisztem testületi szellemének és vallási funkciójának kézzel fogható látványos emlékei.

II. TEMETÉSI CÉHLÁMPÁK

Bár tudjuk, hogy a kézműves céhek kialakulásának valódi oka az áruterheléssel együttjáró piac szervezésére és a verseny kizárására — vagy legalábbis korlátozására — fellépő igény, a szervezkedés a középkori egyház mindent átfogó ideológiája következtében vallásos jellegű egyesületek, jámbor oltártársulatok, testvériségek (confraternitások) formájában indul meg. Egy-egy oltár körül tömörülnek az egy mesterséget űző kézművesek és testületeiket eleinte gyakran az oltár védőszentjéről nevezik el. Természetes, hogy közösen vesznek részt az egyházi szertartásokon és halottaikat is maguk temetik el.

Érthető tehát, hogy már a legkorábbi középkori céhszisztemek is kivétel nélkül mind előírják: a céh köteles elhunyt

tagjait vagy azok hozzátartozóit tisztességesen eltemetni és a temetésen a céh tagjai tartoznak hiánytalanul, teljes létszám-ban megjelenni. A céhtag halálakor a céhmester elindította a táblát és a behívótábla körülhordozásával adta tudtul a mestereknek a céhtag halálát és temetésének időpontját. Sok helyen erre a célra külön halottas behívótáblát rendszeresítettek, amelyen halálfej, koponya és csontok ábrázolása hívta fel a figyelmet a gyászesetre.⁷¹

A céhek által rendezett temetések szervezettebbek, ünneplésesebbek és fényesebbek voltak, mint a többiek. Ezért módosabb polgárok halála esetén hozzátartozóik gyakran egy-egy céhet kértek fel, hogy díjazás ellenében vállalják el a temetést. Némelyik céh,⁷² vagy annak keretében alakult külön társaság rendszeresen és hivatásszerűen foglalkozott sírásással és temetéssel.⁷³ Ezek az ún. „kalandos céhek” vagy „kalandos társaságok”,⁷⁴ amelyek a mai temetkezési vállalatok egyenes ősei.

Kertész Manó 1922-ben megjelent Szólasmondások c. művében említi, hogy Zalában a büszke „rátartós” emberre máig is azt mondják: „Büszke, mint akit céhvel temetnek”.⁷⁵ O. Nagy Gábor is átveszi ezt a szólasmondást 1966-ban megjelent „Magyar szólasok és közmondások” c. gyűjteményébe azzal, hogy ez olyan tájnyelvi kiszólás, amely a magyar nyelvterületnek csak egy kis részén ismert.⁷⁶ Hogy ez a „céhvel temetés” Veszprém megyében is mennyire el

69. A veszprémi fazekas céhlámpa mesterségjelvényes díszje.

69. Handwerkszier der Töpferzunflampe von Veszprém.

69. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation de potiers de Veszprém.

69. Украшение в виде эмблемы ремесла на фонаре веспремского цеха гончаров.

70. A szentgáli takács céhlámpa mesterségjelvényes díszé.
 70. Handwerkszier der Weberzunftlampe von Szentgál.
 70. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation de tisserands de Szentgál.
 70. Украшение в виде эмблемы ремесла на фонаре сентгальского цеха ткачей.

a legjellegzetesebb. Arra is akad példa nálunk is, hogy a meghalt iparos fejfáját mesterségjelvénnel látták el. Erdélyből, Bánffyhunyadról ismerünk mesterségjelvényes kopjafákat,⁷⁸ de a veszprémi és nagyvázsonyi temetőben is látható a mai napig kocsikerék rajzával díszített bognármester sírkő.⁷⁹

A Szent Mihály lova a halottas kocsit, esetleg ravatalt is helyettesíthető olyan eszköz, amellyel a ráhelyezett koporsót viszik a temetésen.⁸⁰ Négy lábón áll, négy vízszintes tartórúdja van, amelyeknél fogva négy ember viszi. Lécezett aljához, amelyre a koporsót helyezik, kétfelől egy-egy kiemelkedő rácsos oldal csatlakozik.

A Veszprém megyei céhek közül a peremartoni, berhidai és kiskovácsi takácscéh által használt Szent Mihály lova maradt fenn teljes épségben.⁸¹

A négy lábón álló négykarú faalkotmány ugyanolyan színűre van festve, mint a céh ládája és mindkét oldalát felirat díszíti. A csuklópántokon lebillenthető 8 függőleges léccel összefogott oldal felső, hosszú, vízszintes léccén kezdődik a felirat és ugyanott folytatódik a másik oldalon:

„NÉKEM A NAP ÉS HOLD TÖBBÉ NEM VILÁGÍT
 MERT MÁR AZ ÉN TESTEM POR S HAMUVÁ
 VÁLIK”

A két alsó, hosszú, vízszintes léccen pedig ez áll:
 TISZTELETTEL EMELTETTE E TESTVIVŐ ESZKÖZT
 A PEREMARTONJI, BERHIDAI ÉS KISKOVÁ(TSI)N,
 TAKÁTS CHÉH
 Az utolsó „czéh” szó már a legömbölyített tartórudakban végződő négyszögletes alsógerendára került.

Ezen olvasható az évszám is:

„ANNO. 1846 ÉVBEN”

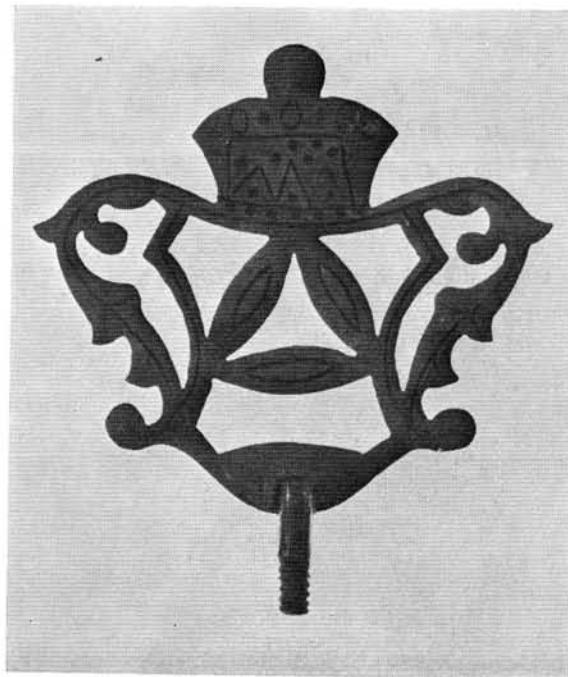
A két négyszögletes alsó gerenda közepére képet is festettek: koponya (halálfej) csonttal, kígyó, rózsza és alma.

volt terjedve, azt a később ismertetésre kerülő temetési céhlámpák nagy számán kívül legjobban Mithay Sándornak, a pápai Helytörténeti Múzeum igazgatójának egy 1967. évi feljegyzése is bizonyítja. „Vináron mesélték — mint írja —, hogy egy alkalommal Marcalgergelyin az evangélikus templomban olyan kevesen voltak, hogy csak a pap volt ott és a „céhmester”. Mivel a temetkezéseknél régebben a céh működött közre, azért ma még a sekrestyést céhmesternek nevezik”.⁷⁷

A céhek által kifejtett gyászpompát a nyugati gazdag céheknél díszes, kivarrott gyászdrapériák, a katafalk mellé állítható céhjelvényes gyertyatartók és festett vagy textilre hímzett halotti címerek képviselték, az elhalt mesterek nyughelyét pedig a mesterség-jelvényekből összeállított családi címeres epitáfiumok ékesítették.

A dunántúli, jórészt mezővárosi és falusi céhek egyszerűbb temetési felszereléséből a Szent Mihály lova és a céhlámpa

71. Takácscéhlámpadísz (Veszprém?).
 71. Lampenzier einer Weberzunft (Veszprém?).
 71. Ornement de lanterne de la corporation de tisserands (Veszprém?).
 71. Украшение на фонаре цеха ткачей (Веспрем?).

72. Az olaszfalui takacs céhlámpa mesterséjelvényes díszé.

72. Handwerkszier der Weberzunftlampe von Olaszfalu.

72. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation de tisserands d'Olaszfalu.

72. Украшение в виде эмблемы ремесла на фонаре оласфалуийского цеха ткачей.

A feliratokat vékony festett vonal és helyenként egyszerű levéldísz keretezi.

A palotai csizmadiák Szent Mihály lovát a rajta levő évszám tanúsága szerint már a céhrendszer megszűnése után készítették. Csak egyik lehajtható oldallapja maradt meg. Puhafából készült, feketére van festve, közepén tábla, fekete alapon fehér betűs felirattal:

„A PALOTAI CSIZMADIA TÁRSULAT TULAJDONA 1879”.

Az alsó hosszú léc alján két bemélyedés, a csuklóspántok helye. Az oldalak összekapcsolására három szemes csavar szolgál. Az alsó és felső hosszú lécet a közepén elhelyezkedő feliratos táblától jobbra és balra 7–7 függőlegesen áttört rövid léc tartja össze. Az áttört lécek mintája: két egymással szembe fordított stilizált tulipán között egy-egy karika.

A tulipánok és karikák feketére vannak festve, szélük fehér.⁸²

A legtöbb céhnek megvolt a maga külön Szent Mihály lova, de természetben csak a fent ismertetett kettő maradt fenn. A céhiratokban több más céhnél is történik rá utalás, mint pl. a veszprémi belső molnárcéh 1839–40. évi számadásában, ahol a „Szent Mihály lovára lett kisebb költség” címén 36 krajcárt számolnak el,⁸³ a veszprémi bognárcéh Szent Mihály lováról pedig 1862-ben történik említés.⁸⁴

A céhlámpák a temetés ünnepélyesebb tételét szolgálták, a halottkísérés fényét emelték a szó legszorosabb értelmében is, hiszen a lámpákban gyertya égett.

Bizonyára nemcsak a Dunántúlon, hanem másfelé is szokásban volt a halott-kísérésnek ez a módja,⁸⁵ de tipikus céhjelvénnyel díszített temetési céhlámpákat az ország más részéről nem ismerünk.

Rendszerint négy egyforma darab volt belőlük, néha csak 2, de előfordult az is, hogy 6 lámpával kísérték a halottat. A lámpák mérete általában 120–150 cm között mozgott, nyéllel együtt. A céhlámpa 3 főrészből állt: a nyélből, magából a lámpatestből, lámpaházból vagy fejből és a lámpa csúcsán elhelyezkedő lámpa díszből.

A nyél gyakran maga is rézcsőből készült, ha a lámpafejet is rézből csinálták; sok esetben egyszerű farúd szolgált nyél gyanánt. Ha a farúd 2 méteres volt, vagy ennél hosszabb, az ilyen lámpa már nem minősíthető temetési céhlámpának. Az ilyen hosszú nyélre szerelt lámpák a templomi padok szélén elhelyezett vasbilincsekbe dugva, a templomi világítást szolgálták. (Bakonyszombathely.)

A rézlemezcsőből préselt nyelek félgömbölyű végződésűek, simaságukat egy-két helyen egyszerű vagy dupla, sőt hármas gyűrű töri meg. Felső végük, amelyhez a lámpatest csatlakozik, vagy tárcsaszzerűen (Bakonyszentlászló, permartoni kongregációs lámpák) vagy domborított virágke-

73. A leányfalui fazekas céhlámpa mesterséjelvényes díszé.

73. Handwerkszier der Töpferzunftlampe von Leányfalu.

73. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation de potiers de Leányfalu.

73. Украшение в виде эмблемы ремесла на фонаре леаньфалуийского цеха гончаров.

hely, illetve hólyagformákban kiszélesedik. (Zirci kereszt-díszes lámpák.) Néha még egyéb egyszerű domborított motívum (pl. függőleges hurkák) is díszíti a fényelet. (Nagyvázsonyi országcimeres lámpák, leányfalusi lámpák 1845.)

A fanyelű lámpáknál rendszerint 6 S-alakban meghajlított kacsaringós vaskonzol segítségével erősítették rá a fanyél végére a lámpafejet (bakonyszombathelyi temetkezési egyesületi lámpái, kislódi céhlámpák), de sokszor csak négy egyszerű, félköralakúra meghajlított vaspánt tartotta a lámpatestet (Marcaltó, túskevári molnárcéhlámpák).

A temetkezési lámpák külön típusa a lengőlámpa. Ezeknél nem a lámpatest alját rögzítették a nyélhez, hanem a nyél felső végéhez kétágú, kifelé szélesedő, villa csatlakozik. A villa két hegye között mintegy vízszintes tengely körül forgatható a lámpatest, amelynek felső széle egy-egy csavarral kötődik a villa két ágához. Az ilyen lámpa hordás közben himbálózik, fénye imbolyog. Konstruktívójával talán éppen ezt a hatást kívánták elérni. (Bakonyszombathelyi iparos lámpák, a zirci kőműves kőfaragó, ács és cserepes-céh lámpái 4+6 db, az olaszfalusi takács és országcimeres lámpák 4+4).

A lámpatestek vagy fejek többsége hatszögletes fordított csonkagúla alapformájú és minden esetben réz vagy vas-

75. A zirci kőműves és ács céhlámpa mesterségjelvényes díszje.

75. Handwerkszier der Maurer- und Zimmerer-Zunftlampe von Zirc.

75. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation de maçons et charpentiers de Zirc.

75. Украшение в виде эмблемы ремесла на фонаре зирцкого цеха каменщиков и плотников.

74. A zirci kőműves és ács céhlámpa mesterségjelvényes díszje.

74. Handwerkszier der Maurer und Zimmerer-Zunftlampe von Zirc.

74. Ornement muni de l'enseigne de métier sur la lanterne de la corporation de maçons et charpentiers de Zirc.

74. Украшение в виде эмблемы ремесла на фонаре зирцкого цеха каменщиков и плотников.

lemezből készült. Akad elvétve négyszögletes (Bakonyszentlászló) vagy hatszögletes, egyenes hasábalakú (Marcaltó) lámpa is. A nagyvázsonyi országcimeres céhlámpák kivételesen nyolcszögletesek.

A lámpatestek váza néha egészen egyszerű (Bakonyszentlászló, Marcaltó) legtöbbször azonban áttört, lyukacsos szegély díszíti, a sarkokon domborított akantuszlevél (Zirc, Leányfalu, Szentkirályszabadja), rozetta (Nagyvázsony, Szentgál, Leányfalu 1845) vagy kagyló (Bánd, Herend, Olaszfalu) a felső szélén áttört párta (Bakonyszombathely, Bakonyszentlászlói Temetkezési Egyesület). A lámpa oldalai be vannak üvegezve, gyakran különböző színű (piros, kék, sárga) üveggel. Az újabbnál metszett üveg is előfordul (Zirc 8 ágú csillaggal, Bakonyszentlászló 6 ágú csillaggal) vagy domborított mintás üveglap (Bakonyszombathelyi Temetkezési Egyesület).

Némelyik hatoldalú lámpa oldalait még egy-egy függőleges keresztpánttal ketté osztották és így 12 üveglapból áll. (Leányfalusi fazekascéhlámpák, olaszfalusi takácslámpák 1855, bándi céhlámpák 1852.)

A lámpák egyik üvegezett oldala ajtószerűen kinyitható és ezen keresztül lehet behelyezni a lámpatest aljából kiemelkedő alacsony hengerbe a gyertyát. A fémlámparész lyukacsossága azt a célt szolgálta, hogy a gyertya az égéshez szükséges megfelelő levegőmennyiséget megkapja.

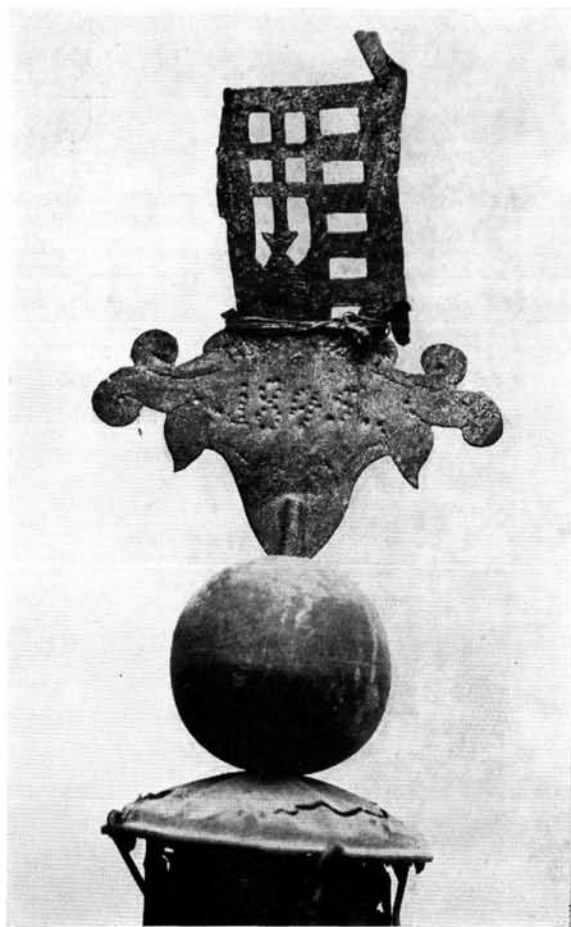

76. A herendi vegyescéh (esztergályosok, asztalosok és pintérek) lámpájának feliratos, kereszttel ellátott disze.
76. Lampenzier mit Aufschrift und Kreuz der vereinigten Zünfte (Dreher, Tischler und Böttcher) von Herend.
76. Ornement muni de croix et d'inscription de la lanterne de la corporation mixte (tourneurs, menuisiers et tonneliers) de Herend.
76. Надпись и кресты, украшающие фонарь херендского смешанного (слесари, столяры и бондари) цеха.

A céhlámpák legjellegzetesebb, legérdekesebb része a lámpatest fölé helyezett lámpadisz. Már maga a lámpatest, lámpaház fedele is igen változatosan van kiképezve. Egyesek épülettető formákat mutatnak (bakonyszombathelyi iparos lámpák), mások egyenesen barokk templomtornyok bádósisakjára emlékeztetnek. (Zirci temetési lámpa, Marcaltó.) Vannak olyan lámpák, amelyeknek a réznyél kiöblösödő, kiszélesedő végződésénél, a lámpatest aljánál alkalmazott hólyagos domborulatok stílusos megismétlése képezi a lámpaház fedelét (Szentgál). Ismét másoknál a lámpatest alján elhelyezett koncentrikus tárcsák, ellenkező irányú körös megismétlése jelentkezik a lámpatest tetején.

A legtöbb lámpatestön azonban a már említett változatos fedélmegoldás fölé rendszerint egy áttört henger emelkedik, amelyen egy gömb áll. A gömb néha félgömbbő egyszerűsödik (nagyvászonyi bognár 1843) vagy vázaszerű urnává alakul (Olaszfalu).

E fölé kerül a tulajdonképpeni lámpadisz, amely a legtöbb esetben a céh címerét ábrázolja, s ebből állapítható meg, hogy melyik céh használatában volt. Sokszor nem a céhcímer,

hanem a magyar országcímer a lámpadisz. Az ilyeneket valószínűleg az 1872-es évek után készítették, amikor már a céhek ipartestületekké alakultak át, bár arra is akad példa, hogy a magyar címet már jóval előbb is használták. Ilyen esetekben már nem lehet mindig egyértelműen megállapítani, hogy valóban céh, illetve iparoslámpákkal van-e dolgunk, de az esetek nagyrésztében mégis ezt kell feltételeznünk, mert a helyi hagyományok és szokások felkutatásakor rendszerint ez bizonyosodik be.

Ugyanez a helyzet az olyan lámpáknál is, amelyek a lámpadisz egyházi jellegű: kereszt, kettőskereszt. A lelkészek és öreg emberek nyilatkozatai általában megerősítik a feltevést, hogy a nyeles temetési lámpákat valamikor az iparosok vitték, sőt sok helyen ez a szokás mai napig is él.

A céhlámpadiszok rézlemezről sziluetszerűen kivágott alakzatok. Magasságuk kb. 10–12 cm. Meglehetősen primitív, egyszerű kis jelvények, amelyeket néha bekarcolt rovátkolással díszítettek. Nagyritkán évszámmal, vagy felirattal is ellátták őket. Feltétlenül helyi készítmények, amelyeket — a sokszor valószínűleg nem helyi készítésű — lámpák tetejére ráforrasztottak.

77. A leányfalui fazekas céhlámpa országcímeres disze (1845).

77. Landeswappenzier auf der Zunflampe der Töpfer von Leányfa (1845).

77. Ornement muni de l'armoire nationale de la lanterne de la corporation de potiers de Leányfalu (1845).

77. Украшение в виде государственного герба на фонаре леаньяфалуйского цеха гончаров, 1845.

78. Az olaszfalui iparosok temetési lámpájának országcimeres disze.
 78. Landeswappenzier der Totenlampe der Gewerbetreibenden von Olaszfalu.
 78. Ornement muni de l'armoire nationale de la lanterne funéraire des artisans d'Olaszfalu.
 78. Украшение в виде государственного герба на похоронном фонаре оласфалуьских ремесленников.

A szentkirályszabadjai bognár céhlámpák másik érdekessége, hogy a céhcímer alatt kissé felfelé kunkorodó réz mondatszalagon felírás olvasható, mégpedig úgy, hogy a 4 darabból álló garnitúra négy lámpadíszes címere mondatszalagjának a felirata együtt adja ki a teljes szöveget a következőképpen

az elsőn:	„Ns. Sz.”
a másodikon:	„Király Sza-”
a harmadikon:	„Badi Erdemes”
a negyediken:	„Bognár Czéh”

A lámpák a mondatszalag másik oldalán olvasható felirat szerint 1839-ben készültek.

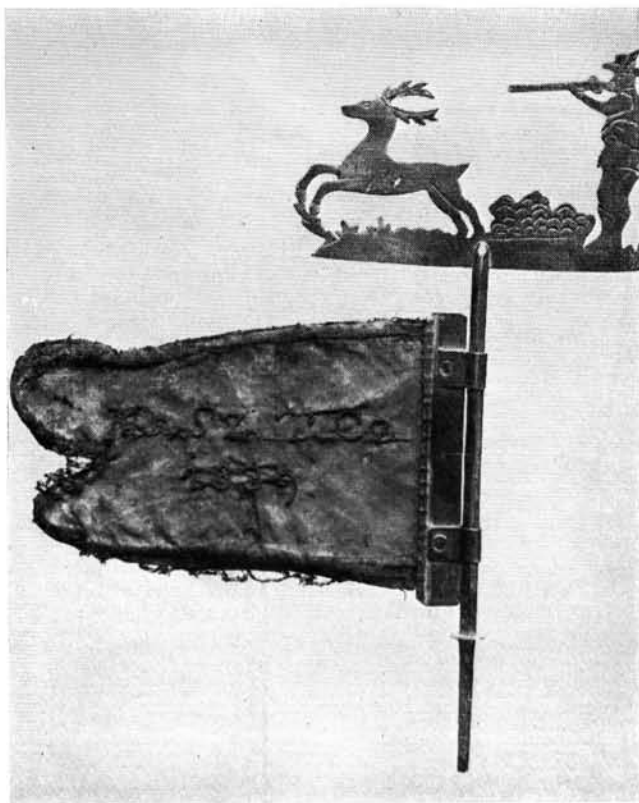
Oroszlános lámpadísze van a nagyvázsonyi bognárcéhlámpáknak is. Nagyon hasonlít a szentkirályszabadjai bognár céhlámpadíszehez. Annyi a különbség, hogy a 10 küllős kerék fölött nemcsak a koronát, hanem a teljes magyar címet tartja a két, kinyújtott nyelvű és ágaskodó oroszlán, a korona csúcsán pedig kereszt van (ami sajnos időközben letört), nem pedig csillag. A jelvény alatti kis táblán az évszám: 1843.

A céhlámpadíszek első csoportját tehát a céhcímerek alkotják. Ezek egyik fajtája az a típus, amelyeknél 2 ágaskodó oroszlán tartja a céhjelvényt.

Ilyen a legrégebbi évszámmal és felirattal ellátott céhlámpa-garnitúra a szentkirályszabadjai bognárcéhé. A két ágaskodó oroszlán kocsikereket, fölötte pedig stilizált magyar koronát tart. A jelvény egyik külön érdekessége, hogy a magyar korona fölött nem a szokásos kereszt látható, amely egyébként is a legtöbb temetési céhlámpa oromdíszé, hanem csillag. Ennek az a magyarázata, hogy a szentkirályszabadjai bognárok reformátusok voltak; a céhlámpákat is a helyi református lelkész segítségével sikerült felkutatnunk és a múzeum számára megmentenünk. A céhlámpák használatának szokása tehát a protestáns falvakban és céhekben is elterjedt, holott pl. a halottaknak való világítás Halottak napjának vigiliáján és egyáltalán a templomi gyertyák használata is kifejezetten a katolikus egyházi szertartásokhoz tartozik.

79. A bakonyszombathelyi iparosok temetési lámpájának országcimeres disze.
 79. Landeswappenzier der Totenlampe der Gewerbetreibenden von Bakonyszombathely.
 79. Ornement muni de l'armoire nationale de la lanterne funéraire des artisans de Bakonyszombathely.
 79. Украшение в виде государственного герба на похоронном фонаре баконьсомбатхейских ремесленников.

80. A szentgáli takácscseh lámpájának Szentgál címerét ábrázoló díszé.

80. Zunftlampe der Weber mit dem Ortswappen von Szentgál.

80. Ornement de la lanterne de la corporation de tisserands de Szentgál, représentant l'armoire de la commune.

80. Украшение, изображающее герб Сентгала на фонаре сентгальского цеха ткачей.

A veszprémi fazekascseh lámpadíszé is ehhez a típushoz tartozik. Két hátsó lábán álló oroszlán között kétfülű fazék áll a földön. Fölötte az oroszlánok másik kétfülű fazekat tartanak mellső lábaikkal, melyből leveles növényzet közül kereszt emelkedik ki. A Bakonyi Múzeumban őrzött fazekascsehjelvényt rézlemezről vágták ki s bár az eredeti múzeumi leltárkönyvi bejegyzés a céhzászló csúcsának tartja — talán azért, mert csak egy darab maradt belőle — anyaga, mérete, alakja és stílusa egyaránt arra utal, hogy az a cseh lámpájáról való.

Ugyancsak két ágaskodó oroszlán tartja a szentgáli takácscsehlámpa tetején a takácsmesterség közismert jelvényét, a 3 háromszög alakban összeállított vetélőt egy stilizált korona alatt.

A céhcímeres lámpadíszek második típusánál nincsenek címertartó oroszlánok. 4 db ilyen takácscsehjelvényes lámpadísz őriz a veszprémi Bakonyi Múzeum is. A sárgarézlemezről kivágott jelvény barokkos címerpajzs keretben ábrázolja a 3 vetélőt, a pajzs két oldalát heraldikai címertakaró (foslány) övezi, fölötte stilizált zárt korona. A pajzs gömbölyű, csavarmentes száron áll. Nyilván ennek segítségével erősítették a lámpadíszet a lámpa tetejéhez. Minden valószínűség szerint a veszprémi takácscseh lámpáiról valók ezek a díszek, de maguk a lámpák nem maradtak meg.

Nagyon hasonlítanak a veszprémi takácscsehlámpa díszéhez a Zirc melletti, Olaszfalu filiális takácscsehének lámpadíszéi. Majdnem teljesen azonos vonalú barokk pajzsban látható a 3 háromszög alakban összerakott vetélő. A címertakarók is ugyanolyanok, mindössze a pajzsra helyezett zárt korona egyszerűbb, áttörtebb és közepéből kereszt emelkedik ki.

A címer pajzsát, takaróját és kereszttel díszített koronáját tekintve, tökéletesen azonos az előbbi két lámpadíszel a leányfalusi evangélikus templomban őrzött 4 darab fazekascsehlámpa jelvénye. A híres leányfalusi fazekasok temetési lámpacímerének pajzsában a fazekasmesterség ősi emblémája a fazekaskorongra helyezett kétfülű olaszkorsó látható.

Peremartonból vagy Berhidáról származik egy sárgarézből készült molnércseh-jelvényes lámpadísz. Négyküllös malomkereket ábrázol, amelyből kettős kereszt emelkedik ki. A Bakonyi Múzeum leltárában ez a jelvény is — lévén belőle csak egy darab — zászlócsúcsként szerepel, de minden kétséget kizáróan meg lehetett állapítani, hogy céhlámpára való jelvény, mivel az a lámpa, amelynek tetejéről letörött, utólag előkerült. Alighanem annak a filiális csehnek volt ez a lámpája, amelynek céhjelvényes, malomkerekes zászlórúdja a peremartoni róm. kat. templomban ma is megvan és amelyet a céhzászlók között már ismerttünk.

81. A nagyvázsonyi lövészegyesület temetési lámpájának díszé.

81. Zier der Beerdigunglampe der Schützenvereinigung von Nagyvázsony.

81. Ornement de la lanterne funéraire de la société de tir de Nagyvázsony.

81. Украшение на фонаре надважоньской корпорации стрелков.

82. A peremartoni gazdakör temetési lámpájának díszé.
 82. Zier der Beerdigungslampe der Landwirtevereinigung von Peremarton
 82. Ornement de la lanterne funéraire du cercle de cultivateurs de Peremarton.
 82. Украшение на фонаре для похорон перемартонских хозяев.

gyar címerről a korona és kereszt ugyancsak hiányzik. Ezzel szemben az egyik példányon KE monogram olvasható.

Mindkét garnitúra céhlámpa díszé sárgarézből van kivágva, a szokásos sziluetszerű megoldással.

Céhcímer lehetett az a csonka céhlámpadísz is, amely egy kislódi temetési lámpa csúcsán maradt meg. A letörtött céhjelvénnyel alján máltai kereszt fölött feltehetően a háromszög alakban összerakott, 3 vetélő alsó vízszintes tagja látható.

A céhlámpadíszek másik csoportja egyszerű kereszt formát mutat.

Ilyen négy darab csavarosvégű, egyszerű sárgarézkeresztet őriz a Bakonyi Múzeum. Hogy melyik céh lámpájáról valók a kereszték, ma már nem állapítható meg.

Ugyancsak egyszerű keresztből állott a herendi vegyes céh 4 temetési lámpájának díszé is, de mindegyik kereszt alatt egy-egy ovális táblácskán elolvasható a lámpát vivő iparosok mesterségének neve a következőképpen:

- 1: ERSAME WAGNER SMIDT
(Becsületes bognár, kovács)
- 2: ERSAME DRECHSLER, TISCHLER, BINDER
(Becsületes esztergályos, asztalos, pintér)
- 3: ERSAME SCHUSTER STRIKER
(Becsületes varga, kapcás)
- 4: ERSAME KÜRSCHNER FÄRBER
(Becsületes szűcs, festő)

Némileg eltér a szokványos sárgarézlemezről készült céhlámpadíszektől a túskevári Helytörténeti Múzeumban kiállított 2 db molnárcéhlámpa jelvénye. A „Torna, Hajagos és Bittva vizén levő molnárcéh”, amely székhelyét Túskeváron tartotta, plasztikus, négyküllős lapáttal ellátott kis malomkereket csináltatott lámpáinak tetejére. A kereket 4 db hajlított lemezpánt erősíti a lámpafejhez, a kerék fölött pedig kis kereszt utal a lámpák egyházi funkciójára, a temetési szertartásokon való részvételre.

Zircen két garnitúra igen érdekes céhjelvénnyel lámpa maradt meg, amelyeket az apátsági templomban őriznek. A lámpákat a kőműves, kőfaragó, ács és cserepezőcéh használta. Az egyik garnitúra 6 lámpából áll. Mindegyik tetejét kör alakú emblémába foglalt szerszámok díszítik. Nyitott körző, kőműves vízszintező mérőn, ács tisztító-fejsze, kőműveskalapács és kanál, ácsszekerce, ácsderékszög és hasas keresztvágó fűrész, a kör alakú embléma fölött vízszintes vágásos, háromhalmos, kettőskeresztes magyar címer, amely fölül a korona és a kereszt hiányzik. A koronát feltehetően, mint a megszünt királyság jelvényét távolították el róla a felszabadulás után, mivel a lámpák tulajdonképpen még ma is használatban vannak.

A másik zirci céhlámpagarnitúra 4 darabból áll. Lámpadíszé ugyanolyan, mint a 6 darabos garnitúráé, egyetlen különbség, hogy az ácsszekerce és ácsderékszög hiányzik róla, a hasasfűrész rajzolata pedig nem vehető ki pontosan. A ma-

83. A peremartoni kongregációs lámpa díszé.
 83. Zier der Lampe der Marien-Kongregation von Peremarton.
 83. Ornement de la lanterne de la congrégation mariale de Peremarton.
 83. Украшение на фонаре перемартонской конгрегации.

84. Temetési lámpák tartóállványa, Bakonyszentlászló.
 84. Haltegestell von Beerdigungslampen von Bakonyszentlászló.
 84. Ratelier de lanternes funéraires — Bakonyszentlászló.
 84. Подставка для похоронных фонарей, Баконьсентласло.

Valószínűleg a herendi céhlámpák mintájára készültek a bándi hasonló lámpák is. Lámpadísük teljesen azonos a herendiekével.

A négy lámpa kereszt alatti ovális táblácskáin a következő feliratok olvashatók:

- 1: ERSAME SNEIDER 1852
(Becsületes szabó 1852)
- 2: ERSAME SMID 1852
(Becsületes kovács 1852)
- 3: ERSAME PINTER 1852
(Becsületes pintér 1852)
- 4: ERSAME SUSTER 1852
(Becsületes varga 1852)

A temetési lámpadíszek harmadik csoportja az országcímeres. Ezekről — mint már bevezetőben említettük, minden kétséget kizáróan nem állapíthatók meg, hogy kifejezetten céhek használatában voltak, de a valószínűség emellett szól.

A legrégebbi ilyen országcímeres lámpadísze a leányfalusi evangélikus templomban levő 2 darab igen rossz állapotban levő lámpán láthatjuk, a levéldíszszerűen kivágott rézlemez táblácskán kipontozva az 1845-ös évszám olvasható, fölötte négyyszögletes, sziluettszerűen kivágott magyar címer, a fölötte levő korona már letörött róla. Valószínű, hogy a leányfalusi fazekasok régebbi lámpái lehettek.

Csinos barokkos szent koronás magyar címerből áll az olaszfalusi templomban levő másik 4 darabos céhlámpagarnitúra dísz. A lámpák 1879-ben készültek. Valószínű tehát, hogy a céhrendszer megszűnése után az iparosok új, általános országcímeres temetési lámpákat csináltattak maguknak a takácscéhjelvényesek helyett.

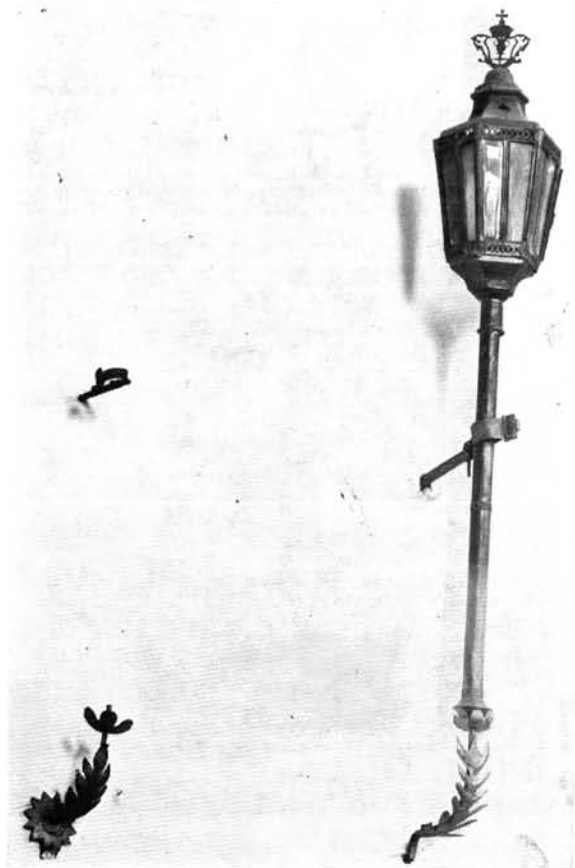
Bakonyszombathelyen is található négy magyar címerrel díszített temetési lámpa a róm. kat. templomban. A lengőlámpákat díszítő magyar címerek, az eddigiektől eltérően nem sárgarézből készültek sziluettszerűen kivágva, hanem vaslemezéből, piros és ezüst színre festve.

Speciális helyet foglal el a céhlámpadíszek sorában a szentgáli takácscéh lámpájának dísz. Ez sem a céh, sem az ország, hanem Szentgálnak az ősi királyi vadásztelepülésnek a címerét ábrázolja, a tovarohanó szarvasra célzó vadászt. A címerkép sárgarézből van kivágva a szokásos módon, s egy sárgarézrudacska végén áll. A rúdon 2 csuklón, elforgatható vékony rézlemezéből készült kétcsücskű zászlócska, selyemmel borítva és szegélyhímzéssel díszítve. Egyik felén lánccsal hímzett felirat „Ns. Sz. T. Cz. 1839” (Nemes Szentgáli Takács Czéh)

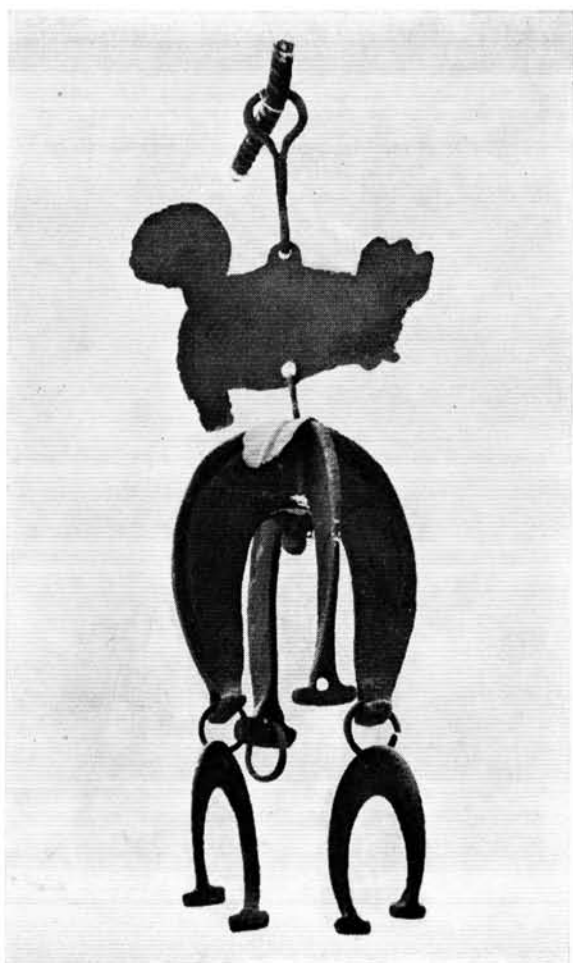
A céhlámpák típusa igen széles körben elterjedt. A céhek megszűnése után a legkülönbözőbb egyesületek használtak ilyen temetési lámpákat, mert nyilván a temetés elvégzésének feladata is rájuk szállott.

Egyik legérdekesebb példa erre a nagyvázsonyi lövészegyesület. Lámpái tipikus céhlámpák. Ma is a nagyvázsonyi Szent István templomban láthatók. Lámpadísük is a szokásos sárgarézlemezéből kivágott jelvény. 2 ágaskodó orozslán 2 egymással keresztbe fektetett puskát tart.

Másik igen érdekes példa a peremartoni gazdakör. Temetési lámpái a peremartoni róm. kat. templomban vannak. A tipikus céhlámpák dísz a rovátkázott díszítésekkel ellátott magyar címer sziluettszerűen kivágott képe, de a szo-

85. Temetési céhlámpa a templomfalra erősítve, Nemesleányfalu.
 85. Beerdigungs-Zunftlampe an der Kirchenwand, Nemesleányfalu.
 85. Lanterne funéraire scellée dans le mur de l'église, à Nemesleányfalu.
 85. Цеховой похоронный фонарь, укрепленный на церковной стене, Немешлеаньфалу.

86. Pulai vagy nagyvázsonyi kovácscégér.

86. Schmiede-Handwerksschild aus Pula oder Nagyvázsony.

86. Enseigne de forgeron de Pula ou de Nagyvázsony.

86. Пулайская или нальважоньская вывеска кузнеца.

a készítő, aki Veszprémben levő vándorkönyvének tanúsága szerint 1854 és 63 között egész Európát bejárta (Pest, Bécs, Lipcse, Hamburg, London, Párizs).⁸⁷

A veszprémi csizmadiacéh 6 lámpáját is Pfeiffer Ferenc készítette 1842-ben 180 forintért, feltehetően az előbbinek az édesapja.⁸⁸ Később Gerlitz Károly bádogosmester nevével találkozunk, aki 1863-ban, a veszprémi bognárcéh,⁸⁹ 1871-ben pedig a veszprémi csizmadiacéh⁹⁰ lámpáit javította.

A céhlámpákat a templomban tartották.⁹¹ Sok templomban külön erre a célra deszkából készült állványok szolgáltak. Ezekbe tűzték a lámpák nyelét (Bakonyszentlászló). Más templomokban kovácsolt vas tartókat és bilincseket helyeztek el a templom belső falára — mint pl. a leányfalusi evangélikus templomban — és ott tartották a céhlámpákat. Gondozásukért, tisztogatásukért bizonyos összeget fizettek a sekrestyésnek.⁹²

Az ismertetett 31 céhlámpa vagy céhlámpadisz közül 13 van a veszprémi Bakonyi Múzeumban, a Pápai illetve Tüskevári Helytörténeti Múzeum tulajdonában, a többi 18 a helybeli róm. katolikus, illetve evangélikus (Leányfalu) templomokban található. 14 lámpadisz kifejezetten céhjelvényt ábrázol, 8 keresztalakú, 3 magyar államcímert, 3 egyéb testületi jelvényt ábrázol, 3 lámpáról pedig hiányzik a lámpadisz.

A céhlámpák — akárcsak a zöld ólomházas, domborműves, karcolt díszítésű céhkorsók — a dunántúli, elsősorban a Veszprém és Zala megyei céhek sajátos, jellegzetes emlé-

kásos hármashalom helyén egy ekevas látható a GK. felirattal (feltehetően Gazdakör).

Ugyancsak a peremartoni templomban található egy eredetileg 4 darabból álló olyan temetési lámpagarnitúra, amelynek lámpadíszje rézlemezről igen primitíven kivágott Mária-alak. Valószínű, hogy a Mária-kongregációnak voltak ezek a külön temetési lámpái.

A céhek, ipartestületek, egyéb egyletek temetési funkciója lassan átnőtt az önálló temetkezési egyletekbe. Ilyen egylet emlékei maradtak fenn Bakonyszentlászlón, ahol teljesen épen megvannak a megfeszített és feltámadt Krisztus olajképét viselő fekete zászló 1914-ből, a fekete stólaszerű széles szalag, amelyet egyik vállukon hordtak a halott kísérek, és a négy kereszttel díszített temetési lámpa.⁸⁶

A lámpákat eleinte teljes egészében egyedileg helyi mesterek készítették, de később — és ez jól meglátszik a lámpák uniformizálódásán — gyári tömegcikké váltak a temetési lámpák. Csak a lámpadisz különböztette meg őket. Ezek viszont mindig helyi készítésű, jellegzetes sárgaréz-lemezből készült jelvények maradtak.

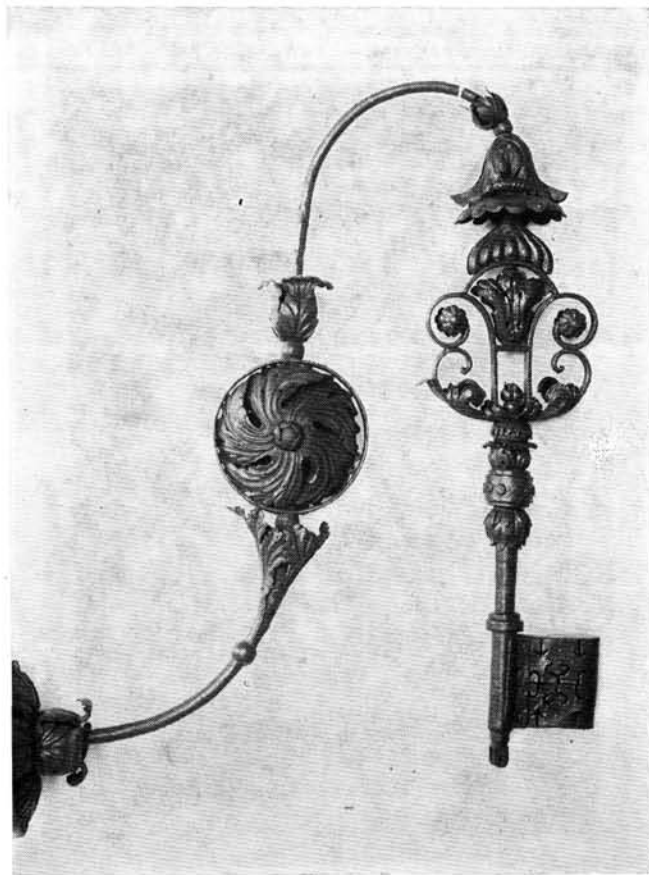
A kenesei takácsceh lámpáinak készítéséről fennmaradt a szerződés is. Pfeiffer Ferenc veszprémi bádogosmester volt

87. Veszprémi lakatoscégér.

87. Schlosser-Handwerksschild aus Veszprém.

87. Enseigne de serrurier de Veszprém.

87. Вывеска веспремского слесаря.

88. Pápai lakatoscégér (Fő tér 23. sz.).
 88. Schlosser-Handwerksschild aus Pápa (Fő tér 23.).
 88. Enseigne de serrurier de Pápa (No 23, place Fő).
 88. Вывеска папайского слесаря (площадь Фё, 23).

kei. Nagy számuk, széleskörű elterjedésük újabb világos bizonyítéka a céhszervezet teljes elnépiesedésének ezen a vidéken. Ahogy a céhkorszó a nagy, zöld, ólomházas, domborműves és karcolt díszítésű, dunántúli boroskorszók gyűjtő elnevezése lett, úgy a céhlámpa is a halott-kísérő temetési lámpák alaptípusának tekinthető.

III. LEGÉNYSZÁLLÁSJELVÉNYEK ÉS MESTERSÉGJELVÉNYES CÉGÉREK

A céhlegények vándorlására már a XIV. századból találunk írásos feljegyzéseket, de a vándorlás szokása szélesebb körben csak a XV. században kezdett elterjedni.⁹³ Később Európa-szerte általánossá vált. A legényvándorlás kialakult szokásai és rendje évszázadokon át biztosította az európai kézműves iparosság szoros nemzetközi kapcsolatait, szakmai tapasztalatcseréjét, és ezen keresztül — különösen a nagyobb szakértelmet és szinte művészi ügyességet igénylő szakmákban — a továbbfejlődés lehetőségét.

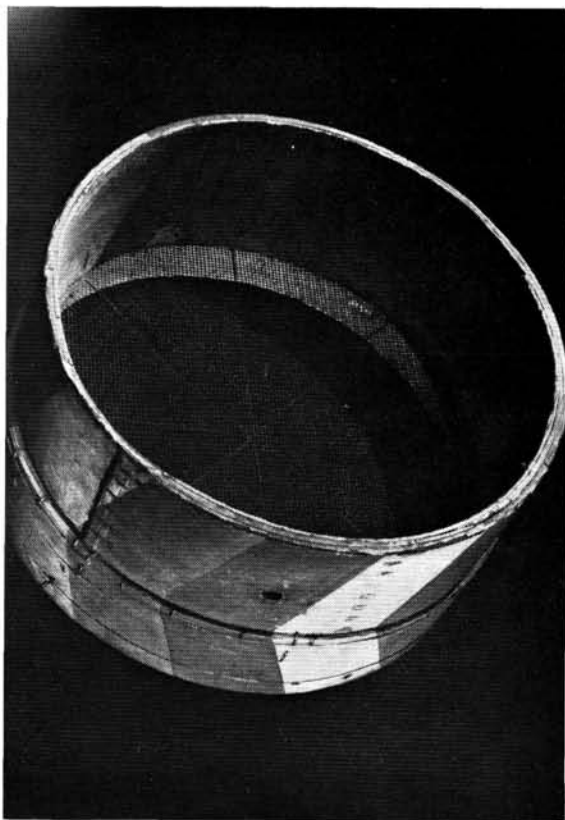
A vándorlás intézménye hozta magával a legények elszállásolásának igényét. Így alakultak ki a legényszállások, az ún. „herberg”-ek, amelyeket a céhek, illetve legénytársaságok tartottak fenn. Itt gondoskodtak az átutazó mesterlegé-

nyek elszállásolásáról és átmeneti ellátásáról. Ahol ilyen külön herberg nem működött, ott a céh mestereinek, első-sorban a legénytársaságot patronáló és ellenőrző atyamesternek volt a feladata a városba érkező legények elszállásolása. A herbergeket feltehetően a céhházakból, a céhek ivószobáiból (Trinkstube) fejlődtek ki. A céhek tagjai ugyanis kezdetben ezekben az ivószobákban gyűltek össze és ott szabad italmérési joguk is volt. A céhküzdelmek idején azonban sok helyen elvesztették ivószobáikat és azzal együtt szabad italmérési jogukat is.⁹⁴ Valószínűleg így alakult ki az a helyzet, hogy mivel a céheknek legtöbb helyen — főleg a kisebb városokban és falvakban — sem céhháza, sem külön saját céhszobája nem volt, a legényszállás általában valamelyik vendégfogadóban működött. A herberg rendszerint két szobából állott, egyik a nappali, a másik emeletes ágyakkal a háló.⁹⁵ Előfordult, hogy csak a törzsasztal jelezte a céh herberg-jét a fogadóban.

A legényszállásokat kívülről jelvényvel látták el, hogy a városba érkező legény már messziről lássa, hová térhet be. Ezek a kiakasztott herbergjelvények (Aushängeschild, Herbergschild, Herbergzeichen), tulajdonképpen cégérek voltak. A cégér szó a Zeiger német szóból származik. (Zeigen = mutatni) és eredetileg a kocsmák, csapszékek és vendégfogadók jelvénye, címere volt.⁹⁶ Rendszerint a kocsmá, vagy csapszék kapuja fölé kidugott, rúdról lelógó forgács jelezte az italmérést, a vendégfogadót pedig valamilyen természetes, vagy heraldikai állatról (fehér ló, fehér ökör, szarvas, fekete sas, griff, két oroslán, aranybika, strucc), híres emberekről (Angol Királynő, Hét Választó), vagy valamilyen tárgyról (Aranykerék, Korona, Postakürt) nevezték el, és ennek ábrázolását akasztották ki a kapujuk fölé.

89. Pápai lakatoscégér (Kardos u. 11.).
 89. Schlosser-Handwerksschild aus Pápa (Kardos u. 11.).
 89. Enseigne de serrurier de Pápa (No 11, rue Kardos)
 89. Вывеска папайского слесаря (ул. Кардош, 11).

90. Pápai szitáscégér.

90. Siebmacher-Handwerksschild aus Pápa.

90. Enseigne de tamisier de Pápa.

90. Вывеска папайского ситовщика.

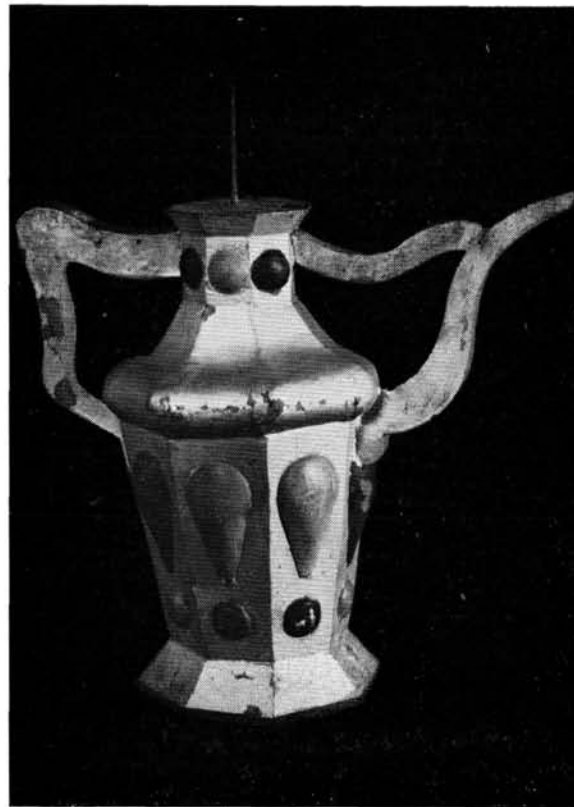
semmi sincs, hanem a kar végéről csüng le a jelvény. Mások címertartónak,¹⁰³ vagy cégértartónak¹⁰⁴ nevezik. Az előbbi azért nem egész pontos, mert sokszor még a legliberálisabb heraldikai értelmezés szerint sem lehet címernek tekinteni a kiakasztott jelvényt, főleg ha nincs pajzskeretek közé, vagy stilizált korona alá komponálva. A címertartó elnevezést a heraldika egyébként is más fogalom meghatározására már kisajátította, a pajzsot kétfelől tartó természetes, vagy képzelt állatokat, vagy embereket (ágaskodó oroszlánok, griffek, egyszarvúak, angyalok, ősemberek, harcosok stb.) jelöli ezzel a megnevezéssel. A második, a cégértartó pedig túl szűkre szorítja a cégér fogalmát, mert alatta csak a kiakasztott jelvényt érti, holott a köztudatban a cégér fogalmához nemcsak a jelvény, hanem a díszes kar is hozzátartozik, olyannyira, hogy sokszor a kar a figyelemreméltóbb, feltűnőbb és művészi szempontból is értékesebb, mint maga a jelvény. Leghelyesebb, ha karnak, akasztókarnak, vagy tartókarnak hívjuk. Nevezhetnénk esetleg cégérvasnak is, a lámpavas analógiájára, amely alatt azt a vízszintesen kiálló kart értjük, amelyre vagy amelyre felfüggesztve a lámpa elhelyezkedik.

A cégérek az iparművészet szintjére emelkedett vasművészet értékes és igen jellegzetes darabjai. Elsősorban a tartókarok, a cégérvasak emelkedtek művészettörténeti jelentőségre, mert ezek a helyhez rögzítve, híven őrizték a kézművészeti stílusirányzatok jellegzetes formakincsét, a XVI. századtól, egészen a XIX. század közepéig, míg maga a

A középkor óta fennmaradt írni-olvasni nem tudás tette szükségessé, hogy ilyen messziről látható, feltűnő, artiztikus jelképekről tájékozódhasson az idegen. Tulajdonképpen a mai betű és fényreklám őst látthatjuk bennük.⁹⁷

A külső legényszállásjelvény és a kocsmacégér funkciója tehát azonos volt, és mivel szerepüket ugyanazon az épületen kellett betölteniök, fogalmuk a gyakorlatban elválaszthatatlanul összefonódott, összekeveredett egymással. A külső herbergcégér többnyire a falsíkból kiálló díszes, kovácsoltvas karra kiakasztott céhcímer, vagy jelvény volt, amely maga is kovácsolt vasból, vagy festett bádoglemezből, vagy más egyéb anyagból készült. Két részből állott tehát, a karból és a ráakasztott jelvényből.

A kar eredetileg egyszerű, vízszintesen kidugott rúd volt, amelynek kiálló végére a hívogatójelvényt kiakasztották. A német Ausleger,⁹⁸ Wandarm,⁹⁹ vagy Galge¹⁰⁰ néven jelöli. A magyar szakirodalomban nem alakult ki egységes elnevezése. Egyesek ágasnak,¹⁰¹ vagy konzolnak¹⁰² nevezik, de egyik sem elég találó. Az első nem helyes, mert a kútágassal való analógiája téves. A gémeskútnak ugyanis függőleges, kétvégű tartófaja az ágas, a vízszintes irányban elhelyezkedő rúdját gémnak nevezik. Így hát a gém, vagy daru elnevezés lenne a helyesebb, de mind a kettő igen erőltetetten hat. A konzol kifejezés sem szerencsés, mivel ez alatt inkább olyan gyámszlopot, vagy könyökfát értünk, amely alulról tartja, támogatja a föltte levő terhet. A cégéreknel viszont éppen fordítva, a tartókar fölött legtöbbször

91. Pápai bádogoscégér.

91. Klempner-Handwerksschild aus Pápa.

91. Enseigne de ferblantier de Pápa.

91. Вывеска папайского бондаря.

92. Pápai kesztyűscégér.
 92. Handschuhmacher-Handwerksschild aus Pápa.
 92. Enseigne de gantier de Pápa.
 92. Вывеска папайского перчаточника.

karra ráakasztott, könnyen cserélhető jelvény, vagy címer gyakran változott.¹⁰⁵

A XVII. század eleji késő reneszánsz-korabarokk szigorú csigavonalmotívumok (tekerécszisz) a század végére dús, levélornamentikává gazdagodtak, majd a XVIII. században a szalagdíszítés jött divatba, amit a rokokó ellipszis alapformákra, C és S betűkre emlékeztető aszimmetrikus vonalvezetése váltott fel. Végül a XVIII. és XIX. század fordulójára szögletes, geometrikus, tektonikus formáival a klasszicizmus győzedelmeskedett. Ennek merevségét fűzerek, babérlevelek, koszorúk, vázák és meanderdíszítés alkalmazásával igyekeztek feloldani.

A magyarországi reneszánsz-kor cégéreinek tartókarjai vízszintes irányba nyújtott háromszög-alakot mutatnak. Rövid oldalukkal voltak a falhoz erősítve. A gömbvasból készült szimmetrikus, spirális indák minden plaszticitás igénye nélkül töltötték ki a háromszöget. A háromszög két hosszabb szárának végén kis, felfelé hajlított rozetta alól függött alá a jelvény.

A barokk tartókarok is megtartották a hosszúkás, háromszögletes alapformát, de a merev körvonalak itt már elmosódnak a dús, naturalisztikus, plasztikus növényi inda, levél és kagylóformák szövevényében.

A rokokó, de főképpen a Louis XVI. (copf) stílus idejére a tartókarok vízszintes, háromszög alapformája megváltozik. A falsíkból előugró kar felfelé ível, mint hosszú, S-alakú madárnyak tör fel a magasba és annak végéről lóg le a jelvény.¹⁰⁶

A kiakasztható legényszállás-jelvényekből Veszprém megyében sajnos nem sok maradt fenn. Ilyenfajta herberg-jelvény lehetett az a várpalotai céhjelvény, amelyet a Győrffy, Viski-féle Magyarság Néprajza közöl. Egy akasztóhorogról, amely nyilván kar végén függött, nagyszirmú, tulipánszerű, kovácsoltvas virágból két, egymással derékszögben álló patkó lóg ki. Ezek végén kisebb patkók függenek.¹⁰⁷

A külföldi kiakasztott herberg-jelvények között igen gyakori ez a patkóból összeállított cégértípus. Ilyen a frankfurti kovácsoké, a bielitz-i kovácsoké és kerékgyártóké,¹⁰⁸ egy meissen és egy erfurti kovácsmesteré.¹⁰⁹ De Magyarországon különösen elterjedt ez, a szinte népiessé vált jelvény, a kovácsmesterség megjelölésére. A bártfai múzeumban egy XVII. századi példánya található, amelynek egyszerű hengeres pálcákból összefont tartójáról lóg le egy nagy és 11, szimmetrikusan elhelyezett kisebb patkó. A pozsonyi és a kassai múzeum is őriz egy-egy hasonló kisebb-nagyobb patkókból összeállított cégért 1773-ból, illetve 1803-ból.¹¹⁰ Még a közelmúltban is használtak ilyen cégéreket a kovácsmesterek. Jó példa erre a keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzött, hasonló, kisebb-nagyobb patkókból összeállított cégér, amelyeket gazdája egész 1949-ig használt Kéthelyen.¹¹¹

Ugyanezt a típust képviseli a Puláról előkerült, de talán nagyvászsonyi eredetű kovácscéh-jelvény is, amely jelenleg a nagyvászsonyi Szabadtéri Néprajzi Múzeum céhszobájában van kiállítva. A különbség mindössze annyi, hogy ennek felső része, amely alól a nagyobb, majd kisebb patkók lecsüngenek, madárformát mutat. A madáralak letőredezett körvonalából arra lehet következtetni, hogy az eredetileg strucc

93. Nagyvászsonyi rézművescégér.
 93. Kupferschmied-Handwerksschild aus Nagyvászsony.
 93. Enseigne de dinandier de Nagyvászsony.
 93. Вывеска нальважоньского медника.

94. A pápai báboscéhház kapujának céhjelménye. (Korvin u. 13.).

94. Zunftzeichen an der Toreinfahrt des Lebzelterhauses von Pápa (Korvin u. 13.).

94. Ensigne de la porte de la maison de la corporation de paindépiers de Pápa (No 13, rue Korvin).

94. Цеховой герб на воротах папайского дома цеха пряничников (ул. Корвин, 13).

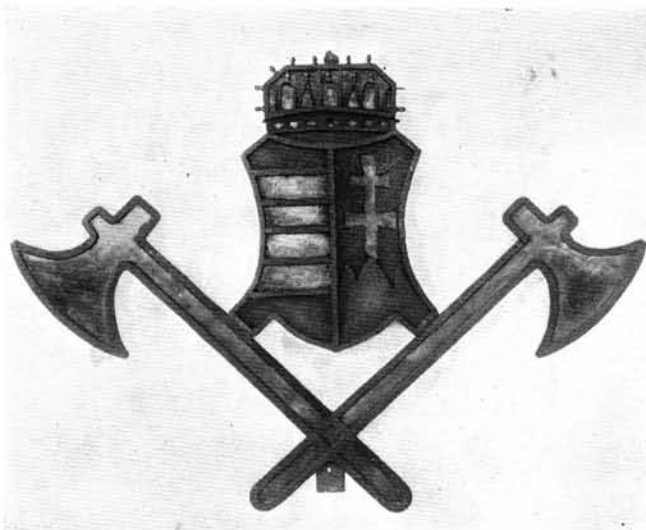
lehetett, a kovácsmesterség ősi, középkori szimbóluma.¹¹² Valószínűbb azonban, hogy tűzokat ábrázolt, mert az elnépiesedett kovács-céhhelményeken nem ritka, hogy a strucc a hazai madárvilágban megtalálható tűzokká változik át. Ilyen, csőrében patkót tartó tűzokat ábrázol a Győr megyei Nagycséshegy községből származó kovácsoltvas kovács-cégér is¹¹³ és ugyancsak tűzokos kovács-céhhelményt örökít meg egy, a Veszprém megyei veszprémi alsójárásban (Mezőföld) működő kovács-céhhelmény által 1802-ben kiállított — felszabadítólevél népies díszítőrajza.¹¹⁴

Az ilyen kiakasztható, rendszerint vasból készült cégérekről igen nehéz megállapítani, hogy azok valóban herberg-jelmények voltak-e, mert a cégérek használata igen széles

körben elterjedt és így a mesterségjelményt, a cégért, az ún. „Schilt”-et nemcsak a legényszállásokra, vagy céhházakra tették ki, hanem azokat az egyes mesterek is használták és műhelyüket céggel jelölték meg.

Az egyéni mestercégérek és kiakasztott herberg-jelmények egymástól való megkülönböztetése sokszor majdnem lehetetlen. Ezért jelen dolgozat a herberg-jelményekkel együtt a mesterek mesterségjelményes egyéni cégéreit is bemutatja. Különösen a lakatosmesterekénél terjedt el és maradt fenn szinte a mai napig a díszes kulscégér használata. Érthető ez, hiszen a finomabb vas kézimunkákkal leginkább ők foglalkoznak még ma is. A kulcsos cégérekénél tehát többnyire egyéni mesterek jelményeire kell gondolnunk, különösen ha azon monogram, vagy esetleg név is található.

A feltehetően veszprémi eredetű igen díszes, rozettás S-alakú, karon csüngő copf-empire stílusú kulcsos cégért is egyéni mesterségjelménynek kell minősítenünk annak ellenére, hogy külföldi példák is igazolják: ilyen kulcsos cégérek herbergjelményként is gyakran szerepeltek, mint pl. a kielői múzeumban őrzött hasonló cégér. A veszprémi lakatos-cégér a copf-empire stílusú cégérek tipikus képviselője. A falra erősített, tárcsára helyezett rozettából ugrik ki, tör fel függőlegesen, madárnyakszerűen az egyetlen gömbvasból álló tartókar, majd hajlik újra vízszintes irányba és csak középet töri meg egy nagy díszes akantuszlevél-rozetta, egy-egy kecses levéldísz között. A kar végén harangalakú vasvirág alól csüng le a gazdag levélornamentikával díszített fejű és szárú hatalmas kulcs, amelynek tollát bekarcolt rovátkák díszítik.

95. Veszprémi mészáros-cégér.

95. Metzger-Handwerksschild von Veszprém.

95. Enseigne de boucher de Veszprém.

95. Вывеска веспремского мясника.

96. A peremartoni takácsésh cimere (1826).
 96. Wappenschild der Weberzunft von Peremarton (1826).
 96. Armes de la corporation de tisserands de Peremarton (1826).
 96. Герб перемартонского цеха ткачей, 1826.

Páparól is ismerünk két igen szép lakatoscéget, amelyek még ma is eredeti helyükön láthatók, a ház falára erősítve, stílszerűen élénkítve a hangulatos városképet.

Az egyik, a Fő-téren, a 23. sz. házon a kapu mellett látható, hosszan kiugró, háromszögalakú, laposvasból készült tartókarja csigavonalakban tekeredő indákból áll. Az indák vége levéldíszben végződik, a kar végén kissé felfelé kunkorodó csigavonalú nyúlványról lóg le a díszes, szivalakú fejjel kiképzett kulcs. A tartókart alulról még külön kétszárú vaskonzol tartja. Alján pedig két karika látható, amely feltehetően a mester nevét jelző bádóg cégtábla felerősítésére szolgált. A cégér, amely még inkább barokk formákat mutat, állítólag nem eredeti.

A másik, amelyik a Kardos utca 11. számú földszintes ház kapuja fölött látható, a XVIII–XIX. század fordulójának klasszicizáló formáit mutatja. Sziluettjében teljesen meg egyezik a veszprémi lakatoscéggel. Tartókarjának vonalvezetése is ugyanaz. Körben kiálló levelekkel díszített, kerek falitárcsából emelkedik ki merészen a vékony hattyúnyak alakú tartókar, amelyet csak helyenként élénkít egy-egy finoman kunkorodó levéldísz. A tartókar függőleges, felfelé törő szárának közepét — mint ahogy a veszpréminél a nagy rozetta — itt egy klasszikus, kétfülű váza (olasz korszó) töri meg. A tartókar vízszintes irányba kunkorodó vége mintegy ebből a vázából látszik kiemelkedni, de a váza szájából a levéldíszes tartókarzáron kívül kovácsoltvas leveles, mezei virágok, sőt egy búzakalász is kikandikál. A csigavonalban végződő, levéldíszes tartókarról szalagcsokor csüng le és ez alatt helyezkedik el a nyúlánk kulcs, lantalakú fejű és áttört tollal. Bár a két cégér korban és formában igen közel áll egymáshoz, a veszprémi súlyosabb, robusztusabb, ez sokkal könnyedebb, játékosabb benyomást kelt.

A kialakított herberg-jelvények, vagy egyéni mestercégek leginkább a mesterség valamelyik jellegzetes termékét ábrázolták. Az egyéni mestercégekénél ez majdnem általános, hiszen náluk a cégér egyúttal üzleti reklámot is jelentett, sőt a később kialakult kirakatot is helyettesítette. Ritkábban a mesterség valamelyik szerszáma szolgált cégérről (szabóknál olló, a borbélytányér) vagy a céh, illetve a szakma bizonyos laza heraldikai szabályok szerint összeállított címere. Ez utóbbiaknál majdnem biztos, hogy azok céhházak, de méginkább legényszállások megjelölésére készültek.

97. A veszprémi sütőcéh legényszállás-jelvénye (1868).
 97. Gesellen-Herberszeichen der Bäckerzunft von Veszprém (1868).
 97. Enseigne de logis de compagnons de la corporation de boulangers de Veszprém (1868).
 97. Эмблема жилища подмастерьев veszpremsкого цеха пекарей, 1868.

98. A zirci egyesült kőműves-, ács-, kőfaragó- és cserepecséh cimere (1823).
 98. Wappenschild der vereinigten Maurer-, Zimmerer-, Steinmetz- und Ziegeldeckerzunft von Zirc (1823).
 98. Armes de la corporation mixte (maçons, charpentiers, tailleurs de pierre couvreur) de Zirc (1823).
 98. Герб зирского объединенного цеха каменщиков, плотников, резчиков по камню и черепичников, 1825.

Valószínű, hogy egyéni mestercégek voltak Pápán a Néprajzi Múzeumban őrzött urasági kocsiskalapot mutató bádóg kalaposcégér, egy piros-fehér-zöldszínűre festett hatalmas, rúdru kiakasztható szita (szítascégér), egy kovácsolt, leveles arabeszkés, karon lógó piros, sárga, kék és zöld színűre festett bádógkanna (bádógoscégér) és egy hatalmas vörösre festett bádógkesztyű (kesztyűscégér).

Ebbe a csoportba tartozik az a rézműves cégér is, amely ma a nagyvázsonyi szabadtéri Néprajzi Múzeum rézműves műhelyének ajtaja felett lóg. A csigavonalban meghajtott, vastag, gömbvasból készült tartókarról egy kengyeles vörösréz üst (bogrács) lóg le, S. E. kezdőbetűkkel és 1884-es év számmal. Valamikor egy veszprémi rézműves cégére volt. A meghalt mester iparát Nagyvázsonyban folytató Pintér Rudolf rézművessel együtt került el a cégér Nagyvázsonyba. Az üst alját bekarcolt ornamentika díszíti.

A külső céhhjelvények között említhetjük meg a pápai ún. bábos céhház kapuját díszítő jelvényt is. A Corvin utca 13. szám alatti szép, copfstílusú műemlékházat ugyanis bábos céhházként tartják nyilván. Bár külön mézeskalácsos (bábos) céh Pápán nem működött, valószínű, hogy valamelyik nagy céh filiájaként dolgoztak Pápán a bábos mesterek. A ház XVIII. század végéről származó faragott kapujának felső részét a mézeskalácsosok jelvénye, a méhkaptár díszíti, két szalagsokorral összekötött, kecsesen elhelyezett, rózsákkal teli bőségszaru között. Kétségtelen tehát, hogy a ház a bábos mesterséggel szoros összefüggésben lehetett.¹¹⁵

Ugyancsak a külső jelvények csoportjába sorolhatjuk még azt a vasból és rézből készült veszprémi mészáros címet is, amely két egymással keresztbe fektetett mészáros tagló fölött a koronás magyar címet ábrázolja.

A szállásjelvények másik nagy csoportját azok alkotják, amelyek minden valószínűség szerint nem az épületeken kívül, a kapu, vagy ajtó fölött jelezték a szálláshelyet, hanem amelyek az épületen belül a herberg szobájában (Stubenschild),¹¹⁶ vagy a vendégfogadó nagytermében egyes asztalok fölött, a falra akasztva, falba vágott fülkében, de még inkább lámpaszertűen kiegészítve (Hängeschild) hívták fel a figyelmet a céh herbergjére.

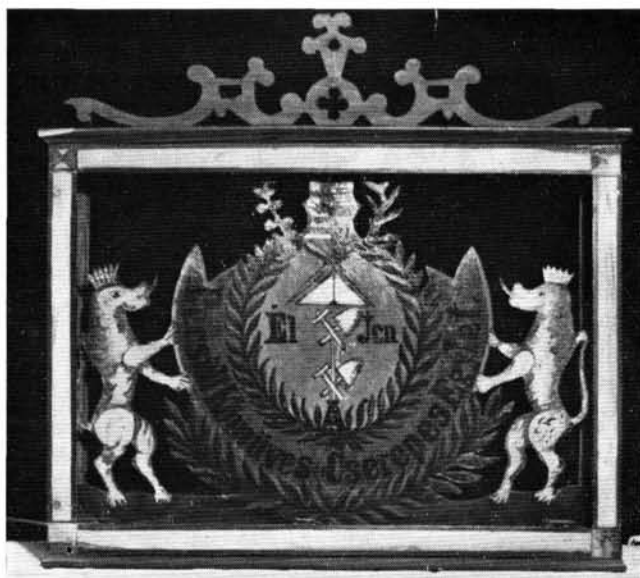
Ezek néha csak a céh címerét ábrázolták egyszerű, falra akasztható képek formájában, de inkább kis, fakeretes, üvegszekrénykéek voltak, amelyekben a céh jelvényét őrizték.¹¹⁷ Az ilyen szekrénykéek között is kétféle típussal találkozunk.

Az egyik típus, egészen lapos, tulajdonképpen csak a két nagy oldallapja kell hogy üvegezett legyen. Az ilyen lapos szekrényben a céh címere van elhelyezve, rendszerint két ágaskodó címertartó oroszlán között, fa vagy vaslemezből sziluetszerűen kivágva, színesre festve, sokszor természetes virág vagy levéldíszítéssel körülvéve.¹¹⁸

A másik típus majdnem kockaalakú, mély fakeretes szekrény, mind a négy oldala üveglappal ellátva. Ezekben nem síkban ábrázolt festett céhhjelvény, hanem a mesterség valamelyik tipikus termékének vagy munkaeszközének háromdimenziós, természetes kicsinyített mása,¹¹⁹ gyakran pedig egy teljes műhely makettje található.¹²⁰

Festett kép a peremartoni takácscéh 1826-ból származó herberg-jelvénye, amelyen fent az osztrák kétéjú sas mellé helyezett magyar címer, az 1826-os évszám és két leveles ág alatt a céh címere látható: két ágaskodó heraldikai oroszlán, egy rokokó keretű címerpajzsot tart, amelynek közepét ismét a magyar címerpajzs díszíti népies elrajzolással, kettős kereszt helyett hármassal ábrázolva. A magyar címer körül három hajlított vetélő helyezkedik el. Alatta újabb felirat: „Élett örömmel étt Nemes Takács tzh. Die 29. januári” és a valószínűleg akkori céhmester, vagy atyamester neve: „Jäger Ferentz”.

Hasonló, falra akasztható képformájú szállásjelvény a veszprémi sütőké. Barna fényezett fakeretben helyezkedik el üveg alatt a festett céh címer. A fakeret felső oldalának két szélén egy-egy képkarika. A címer sötétzöld háttérben világoszöld mezőn ábrázolja a két természetes sárga színű ágaskodó oroszlánt, amelyek egy peracet és egy-egy kenyert (egy veknit és egy ún. Timpenbrotot) tartanak. A perac

99. A zirci kőműves- és cseresepesegylet címere.

99. Wappenschild der Maurer- und Ziegeldeckervereinigung von Zirc.

99. Armes de l'association de maçons et de couvreurs de Zirc.

99. Герб зирцкого объединения каменщиков и черепичников.

fölött kifli, a kenyerek alatt a füves mező közepén császársemle látható. A kép hátlapján ugyancsak üveg alatt, aranypapírszalag-keretben arany nyomású betűkkel a következő felirat: „ESZTERHAY NÁNDOR ATYAMESTER — JÁNOS ISTVÁN ÖREGLEGÉNY — 1868”. A felirattól, mivel az a legénytársaság vezetőinek, az atyamesternek és az öreglegénynek a nevét mutatja, minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a címer a veszprémi sütő legényszállás megjelölésére készült és nyilván valamelyik fogadó egyik belső helyiségében volt felakasztva.

100. A zirci ácslegények szállásjelvénye (1880).

100. Herbergszeichen der Zimmergesellen von Zirc (1880).

100. Enseigne de logis de compagnons charpentiers de Zirc (1880).

100. Эмблема жилища зирцких подмастерьев каменщиков, 1880.

101. A pápai írhás (timár) legények szállásjelvénye 1860.
 101. Herbergszeichen der Gerbergesellen von Pápa (1860).
 101. Enseigne de logis de compagnons tanneurs de Pápa (1860).
 101. Эмблема жилища папайских подмастеров дубильщиков, 1860.

Az üvegszekrényes herberg-jelvények első csoportjába tartozik a zirci kőműves, ács, kőfaragó és cserepescéh címere. A barna fakeretű lapos szekrényke teteje tympanonszerűen van kiképezve. Belsejében kétoldalt drótra felfüggesztve helyezkedik el a festett, vaslemezből készült céhcimer: kerek, négyelt pajzs, fölötté zárt, csúcsán keresztel díszített arany korona, a pajzs körül koszorúszerűen elhelyezett két zöld babérág. A pajzsot kétoldaltól egy-egy ágaskodó egyfarkú aranyoroszlán tartja. A pajzs jobb felső piros mezéjében kőművesszerszámok: körző, kőműveskalapács, kőműveskanál és háromszögletes függőőn, a bal felső kék mezőben kőfaragószerszámok: körző, fabunkó, véső és derékszög. A jobb alsó zöld mezőben cserepesszerszámok, a bal alsó szürke mezőben ácsszerszámok: ácsasztító-fejsze, ácsszekerce, ácskötőfejsze és ácsderékszög.

A pajzs alatt szürke szalagon fekete felirat: „BETSÜL KÖMÜ, ÁTS, CSERE, KÓFAR. ZIRCZ. 1823”, a másik oldalán azonos címer a különbséggel, hogy a felirat németnyelvű: „der Ehrsam = Maur Zime = Stemm = Ziegeldeke, in Zirz 1823”. A címet alul és felül drótra erősített művirágok díszítik.

A céhrendszer erős meggyökeresedését és beidegződését mutatja, hogy a céhek megszűnése után is tovább élt a legényszállások megjelölésének szokása. A zirci céhek megszűnése (1872) utáni időből maradt fenn a zirci kőműves és cserepes egyesület herberg-jelvénye. A fentebb ismertetetthez hasonló lapos, üvegezett szekrényben ugyancsak mindkét oldalán színesre festett vaslemezből kivágott címer helyezkedik el. A két zöld babérággal koszorúzott kerek pajzsban egy körző, egy háromszögletű mérőőn, két kőműveskalapács és két vakolókanál látható, a pajzs fölött korona nélküli, kis magyar címer két virág között. A címerpajzs alatt félkörben elhelyezkedő mondatzalagon a pajzsban elkezdett „Éljen A” szöveg folytatásaként „Becsült Kőműves és Cserepes Egyesület” felirat, alatta újabb két babérág. A mondatzalagot, jobbról és balról egy-egy hatágú koronával ékesített, két hátsólábán ágaskodó kinyújtott nyelvű oroszlán tartja. A címer másik oldala ugyanezt a címerképet mutatja, de német felirattal: „Es lebe Der Ehrsamme Maurer und Ziegeldeker ferein”.

Az üvegezett szekrényke tetejét vékony deszkából lombfűrészsel kivágott, hajlított vonalú, áttört ciráda koronázza.

Úgy látszik a céhrendszer felbomlásával a zirci ácslegények különváltak a kőművesektől és önálló legényszállást tartottak fenn. Erre utal a harmadik zirci legényszállásjelvény, az ácsoké. Ennek üvegezett szekrénykéje elpusztult, de a belsejében elhelyezett, sziluetszerűen kivágott, mindkét oldalán festett vaslemezjelvény megmaradt. Felül hajlított mondatzalagon évszám és németnyelvű felirat: „18 — der Verein der ehrsamten Zimmermann Gehilfen Zirz — 80”. A mondatzalag alatt posztamens, fölötté két babérág között ovális keretben Szent József képe a gyermek Jézussal. A posztamens oldalán nyitott koronával díszített hullámos vonalú keretben újabb felírás: „unter den Schütze Heiligen Joseph”, a keretezett felirat alatt: „Lebe — hoch” szavak között az ácsmesterség szerszámjai, körző, ácsasztítófejsze, ácsbárd, ácsszekerce, ácskötőfejsze és keresztvágó fűrész. A posztamens két oldalán egy-egy bajuszos, csokornyakkendős fekete zakós, pantallós, zöldköpenyes ácslegény áll. Az egyik egy hosszúnyelű szerszámot tart a vállán, a másik lábánál keretezett fűrész. A két alak mellett a négyszögletes, sziluetszerűen kivágott kép szélén egy-egy S-alakú indás, leveles díszítőelem egészíti ki a képet. A jelvény másik oldala ugyanazt ábrázolja.

Hasonló lapos, négy oldalról üvegezett szekrénykében csüngött a pápai írhások („Weissgerber”) legénytársaságának

102. A pápai sütősegédek szállásjelvénye üvegszekrénykében (1843).
 102. Herbergszeichen im Glaskästchen der Bäckergehilfen von Pápa (1843).
 102. Enseigne de logis en coffret vitré de compagnons boulangers (1843).
 102. Эмблема жилища папайских подмастеров пекарей, вправленная в стекло. 1843.

címere. A szekrénykének már csak roncsai vannak meg a Néprajzi Múzeumban. A jelvény az előbbieken ismertetett típusnak megfelelő, mindkét oldalán festett, sziluetszerűen kivágott vaslemez. Az akasztója alatt két hajlítot, két nyelvű timárkés helyezkedik el egymással keresztbefektetve. A kések alsó nyele alól pedig egy fehér állatbőr lóg le, amelyet kétoldról egy-egy visszafelé tekintő oroszlán feszít ki. A kifeszített bőr közepén felirat: „Wivat Es leben die Weisgerber Gesellen”. A jelvény másik oldalán a címerpajzszerűen kifeszített állatbőr közepén az 1860-as évszám, alatta egy kalligrafált díszítmény. A németnyelvű felirat egyértelművé teszi, hogy az ismertetett céhcímer a pápai irháslegények herbergjelvénye volt.

Teljesen épen maradt meg a Néprajzi Múzeumban a pápai pékek szálláscímere. A felakasztáshoz szükséges, karikával ellátott üvegezett szekrénykében a pékmesterség címere látható vaslemezből kivágva, mindkét oldalán kifestve, fakeretbe foglalva. A címer a szokásos pékjelvények elemeit mutatja: ötágú leveles korona alatt kifli, percc és piskótaalakú kenyér, vagy sütemény, amelyeket kétoldról egy-egy hátrafelé tekintő, ágaskodó, kinyújtott nyelvű oroszlán tart. Az oroszlánok egy hajlítot mondatzalagon állanak, amelynek felirata az egyik oldalon: „ÉLJEN A BŐCSÜLETES SÜTŐ SEGÉD TÁRSASÁG 1871”, a másik oldalon: „KÉSZÜLT 1843 ÉV(BEN) ÚJITTATOTT 1880”.

Az üvegszekrényes szállásjelvények másik csoportját Veszprém megyében két darab képviseli.

Az egyik a veszprémi molnár céhé volt. Majdnem kockalakú, mély, fakeretes üvegszekrényben, melynek tetején vaspántos karika jelzi a felakasztás helyét, egy vízimalom belsejének plasztikus, kicsinyített mása, makettje látható. A fényezett barna üvegszekrény elején kinyitható ajtó.

A másik ilyen, műhelyt ábrázoló céhjelvény a várpalotai csapóké volt. Csak a négy, csontból kifaragott szerszám maradt meg belőle, de ezek méreteiből egészen biztosan állíthatjuk, hogy azok valamikor egy üvegszekrénykében elhelyezett szállásjelvény részei voltak. Mint céhjelvényhez tartozó darabokat tartja nyilván ezeket a kicsinyített munkaeszközöket a Néprajzi Múzeum is és így ismertette őket Kring Miklós is, a tatai csapokról írt tanulmányában.¹²¹ A négy csapószerszám közül három pontosan azonosítható: a szövőszék, a vetőráma és a vetőfa.

Az ismertetett cégek és szállásjelvények közül 3 ma is eredeti helyén található, sőt a két pápai lakatoscégér még eredeti funkcióját is betölti; 8 a veszprémi Bakonyi Múzeum, 7 a budapesti Néprajzi Múzeum, 2 a zirci Reguly Antal Múzeum tulajdonában van.

Természetben sajnos csak a felsorolt herbergjelvények maradtak fenn, pedig minden jelentősebb céhnek volt legényszállása és azt minden esetben meg is jelölték. A céhíratok többször utalnak erre. Pl. a pápai lakatos ifjúsága számára 1859-ben egy Simon Sándor nevű festő „főstött egy czimert” 5 pengőforintért,¹²² és ezt a „legénység czimerét” még ugyan ebben az évben Megyeri János lakatos „megigazította”.¹²³ A herberg-jelvényeket tehát helyi iparosok készítették. Iparművészeti értékük — szemben a kovácsolt vas cégekkel — csekély. Inkább művelődés- és társadalomtörténeti szempontból érdemelnek figyelmet, mint a vándorlegények életéhez fűződő színes tárgyi emlékek.

4. CÉHJELVÉNYES BÚTOROK

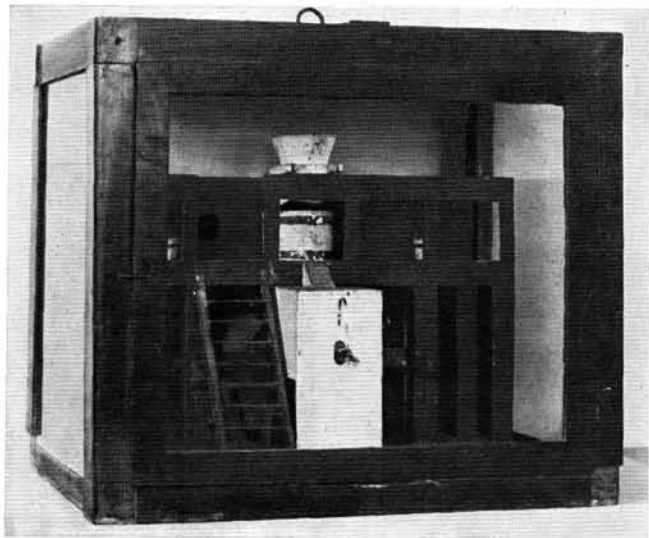
Aránylag elég ritkák Magyarországon a céhjelvényvel ellátott bútorok, amelyek a céhházakban, vagy a legényszállásokon voltak elhelyezve és a céh tulajdonát képezték. Leginkább padokon, szekrényeken, sublódokon, vagy székeken fordul elő céhjelvény alkalmazása. A céhjelvényes bútorok közül azonban a legtöbb egyéni tulajdonban lehetett, egy-egy céhmester saját magának készített mesterségjelvényvel díszített bútort. Erre következtethetünk abból a körülményből, hogy az ilyen bútorokon rendszerint név, vagy kezdőbetű is szerepelt a jelvényábrázolás mellett.

Hogy a céhrendszer milyen mély gyökereket vert Veszprém megyében, azt az is mutatja, hogy a megyéből négy ilyen

103. A pápai sütősegédek szállásjelvényének címere (1843, 1871, 1880).
103. Herbergszeichen-Schild der Bäckergehilfen von Pápa (1843, 1871, 1880).
103. Armes de l'enseigne de logis de compagnons boulangers de Pápa (1843, 1871, 1880).
103. Герб на эмблеме жилища папайских подмастерьев пекарей (1843, 1871, 1880).

104. A veszprémi molnárceh szállásjelvénye.
104. Herbergszeichen der Müllerzunft von Veszprém.
104. Enseigne de Logis de la corporation de meuniers de Veszprém.
104. Эмблема жилища веспремского цеха мельников.

105. Faragott szék támlája csapócéhjelvényvel Veszprém megyéből (1800).

105. Geschnitzte Stuhl Rückenlehne mit Zunftzeichen der Tuchmacher aus dem Komitat Veszprém (1800).

105. Dos de chaise sculptée, orné de l'enseigne de foulons — département de Veszprém (1800).

105. Спинка резного стула с цеховым гербом. (Комитат Веспрем, 1800).

106. Eckstein György herendi mészárosmester kétajtós fiókos szekrénye (1846).

106. Zweitüriger Schubladenkasten des Metzgermeisters György Eckstein von Herend (1846).

106. Bahut à deux battants et à tiroir de György Eckstein, maître boucher de Herend (1846).

106. Двустворчатый шкаф, принадлежавший херендскому мяснику Дьердю Экаейну (1846).

céhjelvényes bútordarabot ismerünk és ezenkívül még kettő létezéséről van tudomásunk. Ez a szám önmagában nem látszik magasnak, de ha azt az összes Magyarországról ismert, igen kevés céhjelvényes bútor számához viszonyítjuk, kitűnik e szám jelentősége. A Néprajzi Múzeum például mindössze két céhjelvényes bútort tart nyilván gyűjteményében, azok közül is az egyik Veszprém megyei eredetű.¹²⁴

Időrendben az első ilyen bútordarab egy faragott támlájú szék a Néprajzi Múzeumban. 1800-ban készült a rajta olvasható évszám tanúsága szerint.

A tulipános, indás, levélornamentikával díszített népies faragású támla középpontjában szivalakú keretbe foglalva a csapómesterség jellegzetes céhjelvénye, a két egymással keresztbe fektetett ifa faragott ábrázolása látható. Vitathatatlan tehát, hogy egy csapómester rendelésére készült, akinek RJ monogramja szintén rákerült a széktámlára. A céhjelvényt övező szivalakú keret a zöld ólommalazas céhkorsókon is igen gyakori és tulajdonképpen népies címerpajzsának fogható fel. A széktámla körvonala a közepén levő és megfogásra szolgáló, szivalakú kivágás formája, a ráfaragott virágok és levelek alakja egyedileg is annyira megegyezik a veszprémi Bakonyi Múzeum két faragott széktámlájával,¹²⁵ hogy nem is lehet kétséges a darab Veszprém megyei eredete. Külön érdekessége ennek a 3 széktámlának, hogy a támla jellegzetes körvonalát adó két lendületes C-vonal találkozásánál, mindkét oldalon egy másik csapószerszám, a nyeles kártoló ábrázolását fedezhetjük fel. A Bakonyi Múzeum széktámlájánál ez a két apró faragás fel sem tűnik, de a Néprajzi Múzeum ifás támlájánál a kétféle csapószerszám ábrázolás összefüggése világos. Valószínű tehát, hogy a szék a Balatonfelvidék nagy csapóközpontjainak egyikéből, talán Veszprémből, vagy Pápáról származik.

Másik céhjelvényes bútordarab egy kétajtós, fiókos alacsony szekrény, tulajdonképpen „trumeau”-nak nevezhetnénk, de attól annyiban tér el, hogy fiókját nem fent, a felső lap alá, hanem alul, az ajtós rész alá építették be. Felirata szerint 1846-ban készült. Utolsó tulajdonosának közlése és az ajtóra írt kezdőbetűk tanúsága szerint, Eckstein György szentgáli, majd herendi hentes és mészárosé volt. Később vejehez, Répási Ferenc hentes és mészárosmesterhez került. Az ő leányától, Répási Gizellától vette meg a Bakonyi Múzeum 1970-ben.¹²⁶ A 100 cm hosszú, 90 cm magas és 44 cm mély, világos fából készült szekrényke mindkét ajtajára a mészárosmesterség jelvényeit festették fekete színnel. Felül két horog között egy fenőkés, középen marhafej, amelynek két fülét kétoldaltól egy-egy kutya fogja, alul két keresztbe fektetett tagló fölött mészárosbárd, jobbról-balról egy-egy kés kíséretében. Mindez négyszögletes, levéldíszes, négy sarkában tulipános alakra kiképzett és e korban eléggé szokatlan népies, magyaros keretben. A fiók előlapját, sőt a két függőleges oldallécet is hasonló, levéldíszes, tulipános ornamentika élénkíti.

Valószínű, hogy ugyanígy egyéni mester számára készíthetett az a kovács-céhjelvényekkel és 1835-ös évszámmal ellátott bútordarab is, amelyet Vajkai Aurél Szentgálról írt monográfiájában ismertetett.¹²⁷ A veszprémi és Veszprém megyei céhládákról írt tanulmányomban¹²⁸ ezt tévesen minősítettem céhládának, ami annál valószínűbb, mivel írásos bizonyíték nem került elő arról, hogy Szentgálon önálló kovácsceh működött volna. Ezenkívül a rajta olvasható két pár betű is kétségtelenül egy-egy monogram. Egyébként formája és méretei szerint sem illik sehogyan sem a céhládák sorába. Nem céhláda tehát, hanem négy lábbon álló, alul fiókos, felül felnyitható sublódna használt nagy láda. A ládarész széles homlokzati oldalát éppen úgy, mint a fiók külső lapját, világosszínű, keskeny berakásos keret osztja ketté úgy, hogy közepén egy-egy háromszög-alakú mezőt zár ki. A ládarészen levő felső háromszögben a kerek kulcs-cím, az alsóban a sötét faberakású céhjelvény helyezkedik el. A fiók lapján a két háromszög találkozásánál ugyancsak kulcs-cím. A keretek négy sarkán egy-egy sötétszínű, négyzet-alakú berakás helyettesíti a rozettát. A patatisztítóból, patkolókalapácsból és patkóból összeállított céhjelvény — vékony hosszúnyelű keresztberakott szerszámok — stílus

107. Mészáros céhjelvény Eckstein György herendi mészárosmester kétajtós fiókos szekrényéről.
 107. Metzger-Zunftzeichen an dem zweitürigen Schubladenkasten des Metzgermeisters György Eckstein von Herend.
 107. Enseigne de boucher sur le bahut à deux battants et à tiroir de György Eckstein, maître boucher de Herend.
 107. Эмблема мясника на двустворчатом шкафу херендского мясника Дьёрдя Экайтейна.

108. Fiókos nagy láda kovácscéhjelvénnel Szentgálról (1835).
 108. Große Schubladenkiste mit den Zunftzeichen der Schmiede von Szentgál (1835).
 108. Grande commode ornée de l'enseigne de forgeron — Szentgál (1835)
 108. Комод с изображением эмблемы кузнеца. (Сентгал, 1835).

109. Fejes Dániel herendi mészárosmester fiókos nagy ládája (1863).
 109. Große Schubladenkiste des Metzgermeisters Dániel Fejes von Herend (1863).
 109. Grande commode de Dániel Fejes, maître boucher de Herend (1863).
 109. Большой комод, принадлежавший херендскому мяснику Даниэлю Феешу. (1863).

110. Mészáros céhjelvény Fejes Dániel herendi mészárosmester fiókos nagy ládájáról.
 110. Metzger-Zunftzeichen an der großen Schubladenkiste des Metzgermeisters Dániel Fejes von Herend.
 110. Enseigne de boucher sur la commode de Dániel Fejes, maître boucher de Herend.
 110. Эмблема мясника на комодe херендского мясника Даниэля Фееша.

erősen emlékeztet az előbb ismertett „trumeau” mészarosjelvényére.

Végül a veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjteményéből ismerünk egy nehéz sublódformájú céhjelvényes bútordarabot, amely jelenleg a Tihanyi Múzeum vendégszobájában van elhelyezve. Mérete (123 cm széles, 84 cm magas és 62 cm mély) és arányai szerint sublódnak is tekinthetnénk, de tulajdonképpen ez is négy lábbon álló, felül felnyitható fedelű hatalmas láda, alul zárral és két húzóval ellátott fiókkal, két oldalán egy-egy hatalmas, vasból készült ládafogantyúval. A láda fiók feletti homlokzati oldalát közepén a fent elhelyezett kulcs cím alatt, berakásos mészaros céhjelvény díszíti: ökörfej alatt két egymással keresztberakott, hosszúnyelű tagló (ütöcsákány). A céhjelvénytől jobbra és balra egy-egy igen finom, apró, sötétebb és világosabb geometrikus elemekből összeállított, késő copf ízlésű, fából berakott téglalap-alakú keretben felírás, balról: „FEJES DÁNIELE”, jobbról: „KÉSZÜLT 1863”. A két bekeretezett felirattól jobbra, illetve balra egy-egy, ugyancsak sötét és világos faberakással készült, hatágú csillag díszíti az előlapot. A láda készítői helye és eredete ismeretlen ugyan, de ha összehasonlítjuk a Vajkai Aurél által az előbbieken itt részletesen ismertett kovácscéhjelvényes nagy ládával, azonnal feltűnik a két bútordarab szerkezeti, méretbeli és stílusrokonosága.

A céhjelvény összeállításánál megfigyelhető hosszított szerzőnyelvek alkalmazása és a berakásos keret sarkainak, rozettát pótló négy négyzetből kialakított négyzetes lezárása, ugyancsak sok rokonságot árul el. Mindebből arra következtethetünk, hogy ez a lábakon álló nagy sublódszerű céhjelvényes láda is minden valószínűség szerint Szentgálról származik.¹²⁹

Méginkább megerősíti ezt a feltevést Vajkainak az a megállapítása, amely szerint „céhláda a faluban itt-ott található, pl. asztalos, bognárcéhláda”.¹³⁰

E megállapítás nyomán került be a már említett céhládáról szóló tanulmányomba a szentgáli bognárcéh és a szentgáli asztaloscéh ládája is,¹³¹ holott világos, hogy ezek sem lehetnek valódi céhládák — külön asztaloscéh nem is működött Szentgálon — hanem egyéni mesterek céhjelvényes nagy ládáiról lehet szó.

Mindez és az a körülmény, hogy két mesterségjelvényes bútordarab bizonyíthatóan Szentgálról, vagy Herendről származik arra mutat, hogy kialakult szokás lehetett ezen a környéken az iparosok között a bútorkészítéssel díszítése. A fában gazdag Bakonyfelvidék céhes mesterei szívesen alkalmazták mesterségjelvényüket egyszerű bútordarabjaikon.

Nagybáky Péter

JEGYZETEK

- ¹ Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. (Hadtörténelmi Közlemények 1954. 3—4 sz. 19. l.)
- ² Galbreath D. L.: Handbüchlein der Heraldik, München 1930. 216—225. l.
- ³ Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve, Bp., 1897. 307. l.
- ⁴ Bruckner, A(lbert) und B(ertry): Schweizer Fahnenbuch. St. Gallen. 1942. Einführung
- ⁵ Dr. Széll Sándor: Városaink neve, címere és lobogója, Bp., 1941. 50—53. l.
- ⁶ Galbreath, id. m. 43. l. 36. kép és 216—225 l.
- ⁷ Vigne de, Felix: Recherches Historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métiers, leurs drapeaux, leurs armes, leurs blasons etc., Gand., 1847. 35—41. l.
- ⁸ Vigne de, Felix: Recherches. . . 18—21. l. és Seyler, Gustav: Berufswappen, Siebmachers Grosses und allgemeines Wappenbuch I., Nürnberg, 1898. Bd. 7. 53., 58. és 85. l. Taf. 62/4, 73/2. és 119/7.
- ⁹ Bruckner id. m. 277—279. l.
- ¹⁰ Galbreath id. m. 43. l. Abb. 36. és Bruckner id. m. 270. l.
- ¹¹ Koelner, Paul: Basler Zunftherrlichkeit, Basel. 1942. 167 l. 160. kép és Bruckner id. m. 270. l.
- ¹² Koelner id. m. 46. l. 41. és 42. kép.
- ¹³ Bruckner id. m. 274—275. l.
- ¹⁴ Neubecker, Otfried: Fahnen und Flaggen, Leipzig, 1939. 59 l.
- ¹⁵ Koelner id. m. 57 l. és 52. kép.
- ¹⁶ Neubecker id. m. 58 l.
- ¹⁷ Hálová-Jahodová, Cecilie: Vergessene Handwerkskunst, Praga, 1955. 30. l.
- ¹⁸ Ruby, Franz: Das Iglauer Handwerk, Brünn, 1887. 159—160. l. — Magyar országról a XV. század derekáról van adatunk arra, hogy a céhek testületileg részt vettek az úrnapi körmenetben. Ez olvasható az egri szabó céh 1455-ben kelt kiváltságlevelében. (Balassa Iván: Adatok az egri szabó céh történetéhez. Az egri múzeum 1968. évi (VI.) évkönyve 251—252. l.)
- ¹⁹ Dr. Demkó Kálmán: Löcsének erődítése és védelmi rendszere, Löcse, 1884.
- ²⁰ Berde Mária: Enyed — Erdélyi városképek, Bp., 1926. 109—110. l.
- ²¹ László Ferenc: Adatok a győri mészaroscéh történetéhez. Arrabona, 1965. 378—379. l. 5. jegyzet.
- ²² Ruby, Franz id. m. 195. l.
- ²³ Kiss István: A pápai plébánia története, Veszprém, 1908. 73. l. (Pápai htb. lvt. a csapó céh 1622-i levelének 3. art. f. 6. sz. 8.)
- ²⁴ Szendrey János: A czéhek történetéhez. (Történelmi Tár, 1891. 682—683. l.)
- ²⁵ László Ferenc id. m.
- ²⁶ A veszprémi magyar vargacéh 1772. augusztus 31-én kelt céhlevelének I. articulusa VBM Céh- és kézműparttörténeti dokumentációs gyűjtemény. Leltsz.: 70. 118. l.
- ²⁷ Bánkúti Imre: A magyar céhek vallási szerepe a XVIII. században. Folia Archeologica XIV. 1962. 181—187. l. és Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848) Bp. 1967. 110. l.
- ²⁸ M. Schindler Gyula: A selmecbányai céhek élete, Selmecbánya, 1909.
- ²⁹ Zoltán József: A barokk Pest-Buda élete, Ünnepek, szórakozások, szokások, Bp., 1963. 226. l.
- ³⁰ Dános Árpád: Az iparszabadság a magyar közigazgatási jogban, Bp., 1933. 151. l.

- ³¹ Közönséges czéhbéli czikkelyek magyar nyelvű nyomtatott kiadása XXX. czikkely. 1813.
- ³² Der Herold (Vierteljahrsschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften) 1969. April—September 48. l.
- ³³ Wacha, Georg: Fahnen und Textilien — Restaurierung und Konservierungsarbeiten von Klara Hahmann — Katalog zur Ausstellung des Stadtmuseums Linz in der Neuen Galerie der Stadt Linz, Wolfgang-Gurlitt-Museum, 21. September bis 18. Oktober 1970. 7. l.
- ³⁴ Novotny, Antonin: Pražske cechovi truhlice a koruhove, Prága, 1948., Hahmann, Clara—Wacha, Georg: Die Fahnen des Stadtmuseums und ihre Restaurierung, Fahnen Katalog. Kunstjahrbuch der Stadt Linz, 1965.
- ³⁵ Hilf László: A szegedi iparoság története, Szeged, 1929.
- ³⁶ A pápai timárcéh zászlója. A Magyar Nemzeti Múzeum leltárszáma: 97/1912. Vétel Beck Mártontól (Bakonyi Múzeum. Helytörténeti adattár 13147/68). A Magyar Nemzeti Múzeum hiányjegyzékében (1846—1926 között leltározott tárgyak) mint olyan hiány szerepel, amely az 1958—1962 között végrehajtott revízió során nyert megállapítást.
- ³⁷ VBM Céh és kézműparttörténeti dokumentációs gyűjtemény, 65. 545. l.
- ³⁸ VBM Céh és kézműpart. dok. gyűjt. 69. 105. l.
- ³⁹ VBM Céh és kézműpart. dok. gyűjt. 69. 338—340. l., 69. 355. l.
- ⁴⁰ VBM Céh és kézműpart. dok. gyűjt. 69. 42. l., 69. 54. l.
- ⁴¹ Bevilacqua-Borsody Béla: Régi és új magyar takácsmesterségek, Bp. 1942. 223 l. (a továbbiakban: Bevilacqua: Takácsmesterségek.)
- ⁴² L. 23. sz. jegyzet.
- ⁴³ Bárányné, Oberschall Magda: Régi magyar vasművesség, Bp., 1941. 24 l.
- ⁴⁴ VBM Leltsz.: C-66. Glasz József ajándéka.
- ⁴⁵ Bevilacqua: Takácsmesterségek 168 l.
- ⁴⁶ Tompos Ernő: Cimeres céhemlékek a soproni múzeumokban, Arrabona 1968. 10. sz. 112 l., 6. ábra.
- ⁴⁷ Bevilacqua: Takácsmesterségek 168 l.
- ⁴⁸ Veyrin-Forrer, Théodor: Précis d'heraldique Paris, 1951. 88—89. Fig. 9.
- ⁴⁹ Bruckner id. m. Einführung.
- ⁵⁰ Demmin, August: Die Kriegswaffen, Gera-Unternhaus, 1891. 677 l.
- ⁵¹ Sprušanský, Svetozár: Beitrag zur Geschichte des Bratislavaer Töpferhandwerks. Zborník Slovenského Národného Múzea—Historia Ročník LXII. 1968.
- ⁵² Ruby, Franz id. m. 194. l.
- ⁵³ Hilf László id. m.
- ⁵⁴ Kuzsinszky Bálint: Budapest Székesfővárosi Múzeum katalógusa, Bp., 1907. 23. l.
- ⁵⁵ Iparművészeti Múzeum Bp.
- ⁵⁶ Kiss István id. m. 195—196. l.
- ⁵⁷ Bevilacqua: Takácsmesterségek 169 l.
- ⁵⁸ Hilf László id. m.
- ⁵⁹ VBM Fotónegatívár. 1972., 1973., 1976., 1977.
- ⁶⁰ Bevilacqua: Takácsmesterségek 169 l.
- ⁶¹ L. 50. jegyzet.
- ⁶² Wacha, Georg id. m. 17. l.
- ⁶³ Künstle, Karl: Ikonographie der Heiligen Freiburg im Breisgau, 1926. 531 l.
- ⁶⁴ Réau, Louis: Ikonographie de l'art chrétien Tom. III. Iconographie des Saints, Paris, 1958—59. 1211—12. l.
- ⁶⁵ Hilf László id. m.
- ⁶⁶ Nagybáky Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomok VBMK. I. kötet, 1963. 192. és 195. l. 191. és 200. kép.
- ⁶⁷ VBM Céh és kézműparttörténeti dokumentációs gyűjtemény 70. 166. l.

- A palotai csapócéh 1857-ben csináltott zászlót, mégpedig Stettler Móric papi és miseruha készítőnél Pesten, a Nagyhid u. 8. sz. alatt. A céh iratai között fennmaradt a 220 forintról szóló szerződés és a számla is, amely végülis 354 forintra emelkedett (VBM Ckdg. Letlsz.: 69. 337. l.).
- ⁶⁸ Kiss István: A pápai céhek életéből, Pápai Lapok 1906. XXXIII. évf. 21. sz.
- ⁶⁹ VBM Ckdg. Letlsz.: 70. 167. l.
- ⁷⁰ Uo. Letlsz.: 70. 168. l.
- ⁷¹ Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívótáblák VMMK. 2. kötet, 1964. 341 l. Egyéb példák a külön temetési behívótáblákra: a zsolnai posztósoké 1824-ből (Sprušanský, Svetozar: Cechové Zvolavacie tabulky v zbierkach, Slovenského Národného múzea v Bratislave, Zborník Slovenského Národného múzea LXIII. 1969. Historia 9. 103 l. 10. kép) vagy a késmárki csizmadiáké 1733-ból. (Kassai Múzeum, Letlsz.: 65/1913.)
- ⁷² Duray Kálmán: A váci céhek, Vác, 1912. 127. l.
- ⁷³ Szádeczky Lajos: Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon. Bp., 1913. II. 183. l.
- ⁷⁴ Bevilacqua-Borsody Béla: A magyar serfőzés története c. művében (Bp., 1931) részletesen foglalkozik az ún. kalandás céhek kialakulásával. Megállapítja, hogy azok a 16–18. században a középkori eredetű ún. kalandás papi testvériségek funkcióját vették át, mint kizárólagos temetkezési társaságok, tehát az eredetileg vallásos jellegű, később érdekvédelmi célzatú testvériségek helyébe léptek, mint egyes kézműves céhek kebelében működő, vagy abból kiszakadt társaságok. Elnevezésük a Calendae (Kalendae) szóból, a hónap első napjának latin nevéből származik, amely napon az egyházi jellegű confraternitások tagjai rendszeresen összegyűltek és szertartások lakomáikat tartották.
- ⁷⁵ Kertész Manó: Szólamondások 1922. 142 l.
- ⁷⁶ O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások, Bp. 1966. 112 l. C-15.
- ⁷⁷ Mithay Sándor pápai múzeumigazgató feljegyzése, 1967. október 27. Szerző tulajdonában.
- ⁷⁸ Bátky Zsigmond: Adatok a kopjafához. Bánffyhunad, Néprajzi Értesítő, 1904. V. évf. 107—110. l. 3. ábra.
- ⁷⁹ Pl. Völgyi Lajos sírköve a veszprémi felsővárosi temetőben. A Völgyi család tagjai sok nemzedéken át folytatták Veszprémben a bogrnármesteréget.
- ⁸⁰ Czuczor Gergely—Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, Pest, 1870. V. kötet, 1255. l.
- ⁸¹ Veszprémi Bakonyi Múzeum letlsz.: 70. 36. l. Falusi József berhidai lakos ajándéka.
- ⁸² Veszprémi Bakonyi Múzeum letlsz.: 68. 24. l.
- ⁸³ VBM Céh és kézműipartörténeti dokumentációs gyűjtemény. 70. 167. l. Uo. 69. 521. l.
- ⁸⁴ Bruckner Győző: A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége, Miskolc, 1941. 167. l.; A temetés alkalmával a céhtagok a koporsó körül viharlámpákat vittek, amelyekben gyertyák égtek és így még hatásosabbá tették a gyászszertartás menetét.
- ⁸⁵ A Bakonyszentlászlói Temetkezési Egylet temetési felszerelését Mátra-völgyi Sándor szabómester őrzi. Bakonyszentlászló, Vak Bottyán u. 38.
- ⁸⁶ VBM Céh és kézműipartörténeti dokumentációs gyűjtemény. 70. 1098. l.
- ⁸⁷ VBM Céh és kézműip. tört. dok. gyűjt. 69. 601 l.
- ⁸⁸ VBM Céh és kézműip. tört. dok. gyűjt. 69. 522. l.
- ⁸⁹ VBM Céh és kézműip. tört. dok. gyűjt. 69. 662 l.
- ⁹⁰ VBM Céh és kézműip. tört. dok. gyűjt. 69. 662 l.
- ⁹¹ A céhlámpák és céhzászlók felkutatása érdekében 1967-ben kérdőívvel fordult a Veszprém megyei múzeumi szervezet a róm. kat. plébániákhoz, református és evangélikus lelkészi hivatalokhoz. Válaszaikból igen sok értékes adathoz jutottunk. Különösen az alábbiak nyújtottak számunkra jelentős segítséget: Czuppon Sándor plébános, Marcaltó, Dömötör János plébános, Bakonyszombathely, dr. Gaál Ottó plébános, Peremarton, Hegedűs József esperes, Zirc, Krasznai József plébános, Olaszfalu, Muzslay László plébános, Kislőd, Rajczy Pál plébános, Ugod, Tislér Géza ref. lelkész, Szentkirályszabadja és Orbán Lajos ev. lelkész, Nagyvázsöny. Szíves fáradozásukért és segítségükért ezúton mondunk nekik köszönetet.
- ⁹² L. Veszprémi belső molnárcéh számadáskönyve 1839—1840. VBM Céh és kézműipartörténeti dokumentációs gyűjtemény. 70. 167. l.
- ⁹³ Isenberg, Heinrich: Altes Brauchtum im Handwerk. Das Gesellenwandern und was damit zusammenhing, Münster i. W. 1934. 33. l.
- ⁹⁴ Isenberg id. m. 97. l.
- ⁹⁵ Bevilacqua-Borsody Béla: A budai és pesti mészároscéhek ládáinak okiratai 1270—1872. Bp., 1931. II. 711. l. (A továbbiakban Bevilacqua: A budai és pesti mészároscéhek. . .)
- ⁹⁶ Czuczor Gergely—Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, Pest, 1864. I. kötet, 1112. l.
- ⁹⁷ Bevilacqua: A budai és pesti mészároscéhek. . . II. 874. l. és ugyancsak Bevilacqua-Borsody Béla: A magyar serfőzés története, Bp., 1931. II. kötet, 994. l.
- ⁹⁸ Kämpfner, Fritz: Handwerks- und Wirtshausschilder, Dresden, 1958. 7. l.
- ⁹⁹ Brüning, Adolf—Rhode, Alfred: Die Schmiedekunst bis zum Ausgang des 18. Jhts., Leipzig, 1922. 147. l.

- ¹⁰⁰ Bloss, Lothar: Alte Schmiedekunst, Düsseldorf-Lausanne, 1962. 34 l.
- ¹⁰¹ Bevilacqua: A budai és pesti mészároscéhek. . . II. 878. l.
- ¹⁰² Csányi Károly: A vasművészet (Ráth György: Az iparművészet könyve, Bp. 1912. III. 252. l. és Pereházy Károly: Cégékekről, (Műemlékvédelem VI. 1962. 107. l.)
- ¹⁰³ Edvi Illés Aladár: A 17., 18., 19. század vasművészete, Iparosok Olvasótára, Bp., 1898. IV. évf. 2—3. sz. 26. l.
- ¹⁰⁴ Bárányné Oberschall Magda id. m. 5. l.
- ¹⁰⁵ Kämpfner id. m. 7. l.
- ¹⁰⁶ Bárányné id. m. 23—24. l. 35. l., 38. l.
- ¹⁰⁷ Györfly-Viski: A magyarság néprajza II. 402. l. 1437. kép.
- ¹⁰⁸ Isenberg id. m. 35. l. 8. kép és 39. l. 10. kép.
- ¹⁰⁹ Kämpfner id. m. 43. és 47. kép.
- ¹¹⁰ Bárányné id. m. 23—24. l.
- ¹¹¹ Balatoni Múzeum Keszthely letlsz.: 67. 4. l.
- ¹¹² Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók. VMMK I. kötet, 1963. 195—196. l.
- ¹¹³ Magyar Néprajzi Múzeum letlsz.: 97. 957.
- ¹¹⁴ Képet 1. Nagybakay Péter: Céhek, céhemlékek Veszprém megyében. Veszprém, 1971. 14. kép.
- ¹¹⁵ Gerő László—Sedlmayr János: Pápa, Bp. 1959. 150. l. képe 151. l. 133. kép.
- ¹¹⁶ Isenberg id. m. 31. l. 6. kép., 63. l. 19. kép.
- ¹¹⁷ Györfly-Viski id. m. II. kötet, 427. l. Céhemlékek.
- ¹¹⁸ Erich, A. Oswald—Beitl, Richard: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Zunftgerät 860 l.
- ¹¹⁹ Ilyen pl. a belizti vargák herbergjelvénye (Isenberg id. m. 130. l. 44. kép) különböző kis lábbelikkel, a Néprajzi Múzeum néhány hasonló darabja pl. a révkomarómi csizmadiák legényeké (kicsizmával 1855-ből (Letlsz.: 49. 131.), a székesfehérvári kovácsoké (Letlsz.: 43. 308.) és bogrnároké (Letlsz.: 43. 317.), vagy a nagyszabonyi kötélverőké (Letlsz.: 107. 823.) összecsavart kötélcsomóval és csomózott piros-fehér színű zsinórral. Hasonló üvegszekrénybe helyezett kicsinyített termékek láthatók a Kozlovári Történeti Múzeum gyűjteményében, amelyek közül kettőt, egy nyerges és egy asztalos- lakatosjelvényt mutat be Magdalena Bunta és Viorica Iosub Tablea si semmele de breasla in colectiue muzeelor de Istorie Cluj si Sighisoara c. tanulmányában. (Acta Musei Napocensis IV. 1967. 206—207. l. 9—10. kép.)
- ¹²⁰ Ilyen pl. a bajai molnárcéhjelvény (Györfly-Viski id. m. 402. l. 1439. kép), amely 2 faragó molnárt jelent meg egy malomkerék felett, vagy a Néprajzi Múzeum egy pintércéhjelvénye (Letlsz.: 15. 181), amely 3 legényt ábrázol, viselettörténeti szempontból is érdekes öltözetben, amint éppen egy hordóra húzzák fel az abroncsot.
- ¹²¹ Kring Miklós: A tatai csapómesterek — Helytörténeti adatok a magyar posztószövőipar történetéből, Domanovszky Sándor Emlékkönyv, Bp., 1937. 400—401. l. és 2., 3., 4. ábra.
- ¹²² Pápai Helytörténeti Múzeum. Letlsz.: 63. 4. 4. 64.
- ¹²³ Pápai Helytörténeti Múzeum. Letlsz.: 63. 4. 4. 63.
- ¹²⁴ A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárgyi gyűjtése. Néprajzi Értesítő XLIII. 1961. 89. l. Képe 88. l. 42. ábra.
- ¹²⁵ VBM Letlsz.: B. 2 és B. 3.
- ¹²⁶ A Fiókos szekrényt Pesovár János vásárolta meg a múzeum számára, és ő derítette fel a készítőjét és személyi adatait.
- ¹²⁷ Vajkai Aurél: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza Bp., 1959. 231. l. 128/2. kép: „Faberakások kovácscéhláda 1835-ből”. A Fiókos nagy láda Vajkai közlése szerint Németh Gábor tulajdonában volt (Szentgál, Hercegyöpy 210). Újabb felkutatása sajnos nem járt eredménnyel s így nem sikerült a Bakonyi Múzeum számára megszerezni.
- ¹²⁸ Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. VMMK V. kötet, 134 l. Függelék 40.
- ¹²⁹ A tulajdonos, illetve készítője Fejes Dániel személyére nézve Pesovár János, — akinek ezúton mondok köszönetet a munkámhoz nyújtott segítségért — a következő adatokat gyűjtötte össze Herenden. Fejes Dániel, Herenden volt hentes és mészárosmester. Előtte minden valószínűség szerint annál az Eckstein Györgynél volt legény, akinek 1846-os évszámmal ellátott szekrényét már ismertettük. Mikor Eckstein György meghalt özvegyét Fejes Dániel vette feleségül és átvette az üzletet is. Eckstein György leányát — vagyis Fejes Dániel mostohaleányát Répásvány Ferenc hentes és mészáros mester vette feleségül. Fejes Dániel herendi üzletét és vagyonát mostohaleányának adta át, miután az őt illető részt a család pénzben kifizette. Fejes Dániel ezután Veszprémbe költözött, ahol a Hosszú utcában (mai Jókai Mór utca) vásárolt házat és ott nyitotta meg hentes és mészárosüzletét. Később a városnál viselt valamilyen tisztséget, de ekkor már nem folytatta iparát. Jómódú, tekintélyes ember volt Herenden és Veszprémben is. — Valószínűnek látszik, hogy a herendi Fejes-csárda is azé a Fejes Dánielé lehetett, amelyről nemes Kovács János öreg szentgáli királyvadász úgy emlékezett meg a század elején, hogy valamikor „még a jó világban” a Fekete erdőn a veszprémi urakkal tartott vadászatok mindig ott fejeződtek be. (Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. Bp., 1912. IV. kötet, 25—26. l.)
- ¹³⁰ Vajkai id. m. 287. l.
- ¹³¹ Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. VMMK V. kötet, 135. l. Függelék 67. és 69.

FÜGGELÉK

I. CÉHZÁSZLÓK

1. *Veszprémi molnárcéh zászlója* VBM Letlsz.: N, 62.6.1. Zöld selyem. Teljesen szétszakadozott. Ovális olajkép: *a)* Nepomuki Szent János, *b)* Szentháromság. A kép mérete: 65×80 cm. Felirat: „A WESZP: Ns MOLNÁR ANYA CZÉH ZÁSZLÓJA 1837. ... OMSÁG (A szentháromságból), és ... JÁNOS...”
2. *Veszprémi csapócéh zászlója*. VBM Letlsz.: C-167. Téglalap alakú 170×145 cm. Fehér selyem, rojtozott szélllel, két bojtjal, aranyozott cserfaleveles és makkos díszítéssel. Magyar koronával díszített ovális olajkép: *a)* Szent Márton, *b)* Sentháromság. Felirat az arannyal hímezett fehér szalagon: „A veszprémi csapó czéh zászlója: készült 1846-dik évben”. Rúdja 423 cm, fehér, rézgömbbel lándzsahegy végződésel.
3. *Veszprémi csizmadiacéh zászlója*. VBM Letlsz.: C-168. Téglalap alakú 170×145 cm. Piros selyem, rojtozott arany szélllel, aranyozott díszítményekkel, két arany bojtjal. (Bojt külön: Letlsz.: 56.292.1—2.) Ovális olajkép: *a)* Szent Imre, *b)* Immaculata. Felirat: „SZ. IMRE HERCEG K. É. 1851 A T. Cz. CZIZMADIA CZÉH ZÁSZLÓJA. — SZEPLŐTLEN SZ MÁRIA K. É. 1851. A T. Cz. CSIZMADIA CZÉH ZÁSZLÓJA” Nyele: 323 cm, piros, kettős kereszttel díszített rézcsúcs-csal, kékre festett, rézgömbökkel díszített kéztámasztó fagyűrűvel. Piros-kék szövettel borított zászlóhordó övvel. Az öv borszijába fonállal bevarrt felirat „Az Érdemes Csizmadia Czéjé”
4. *Veszprémi magyar tímár és vargacéh zászlója* VBM Letlsz.: C-170. Téglalap alakú 150×180 cm. Piros selyem, aranyrojt szegéllyel, aranyozott díszítménnyel, két bojtjal. Ovális olajkép: *a)* Mindenszentek, *b)* Madonna. Mindkét oldalon alul a bal és jobb sarokban köralakú keretben a varga és tímár céhcimer. Felirat: „Veszprémi Érdemes Magyar Tímár és Varga Czéh Aszlója Készült 1855, Apr. M. Sz. Kö. Ert. — Veszprémi Érdemes Magyar Tímár és Varga Czéh Aszlója Készült 1855 Apr. Sz. Már. Esd. Ere.” Nyele: 370 cm, piros, kékrefestett, aranyozással és rézgömbökkel díszített kéztámasztó fagyűrűvel, csúcán rézgömb és kettőskereszt.
5. *Veszprémi kőműves társaság zászlója* VBM Letlsz.: C-169. Fecskefarkú 146×200 cm. Kék selyem, aranyrojtos szegéllyel, aranyozott díszítményekkel. Ovális olajkép: *a)* Szent Rókus, *b)* Immaculata. A két szárnyon, mindkét oldalon kőműves szerszámok képe. Felirat: „SZ ROKUS. K. É. 1857. A WESZPRÉMI ÉRDEMES KŐMŰVES TÁRSASÁG ZÁSZLÓJA — SZEPLŐ SZ MÁRIA. K. É. 1857 A WESZPRÉMI ÉRDEMES KŐMŰVES TÁRSASÁG ZÁSZLÓJA” Nyele: 420 cm, kék, rajta esztergályozott, vésett díszítésű aranyozott kéztámasztó fagyűrű. Csúcán rézgömb kettős kereszttel, a kereszten sugaras I. H. S. kezdőbetűk és rozetták.
6. *Veszprémi fazekascéh zászlója* VBM Letlsz.: C-171. Fecskefarkú 155×234 cm. Zöld selyem, aranyrojtos szegéllyel, aranyozott díszítéssel, két bojtjal. Ovális olajkép: *a)* Szent Flórián, *b)* Sentháromság. A Szent Flórián kép alatt fazekascímer: korongon álló korsó képe. Felirat: „Sz. Florian. Kö. Ér. — Sz. Háromság Egy Isten Ir: M. 1857”. Nyele hiányzik. Fekete fonott díszítményű zászlótartó szíjjal.
7. *Veszprémi ácslegénység zászlója* VBM Letlsz.: C-166. Fecskefarkú 150×190 cm. Piros selyem, erősen szakadozott aranyrojtózással és díszítéssel. Ovális olajkép: *a)* Szent József, *b)* Szent István. Felirat: „Sz. József, köny. érett. 1857. A Veszprémi érd. Ácslegénység zászlója — Sz. István király köny. érett. A Veszprémi érd. Ácslegénység zászlója”. Nyele: 385 cm, piros, aranyozott barázdákkal. Csúcán rézgömb, rozettával díszített kettőskereszttel. A nyélre kötve fehér selyemszalag. Hímzett felirata: „Fiáth Ágnes született Kapy”.
8. *Veszprémi (?) csizmadiacéh zászlója* VBM A zászlóból csak a kép maradt meg. Téglalap alakú olajkép: *a)* Szent Imre: a kép alsó két sarkában, magyar koronával díszített csizmát és bundát ábrázoló címer, *b)* Immaculata: a kép alsó két sarkában, magyar koronával díszített csizmát és tímárkéseket ábrázoló címer.
9. *Pápai takácscéh zászlója* PHM Háromszögben végződő 100×240 cm. Fehér, vászon, kékbetűs felirattal, szélrojtózással és 2 bojtjal. Téglalap alakú olajkép: *a)* Szent Szeverinus ovális keretű takács és magyar címer között, *b)* Sentháromság ovális keretű takács és ezüsttel lefestett osztrák címer között. Felirat: „Sz: Szeverinus. K. Éret. Az Pápai Becsületes Takács Czéhnek Zászlója 1836 — Sz. Sz. Háromság Egy Isten i. m. Az Pápai Böcsületes Takács Czéhnek Zászlója 1836.” Nyele ferde vörös-fehér csikozású. Csúcán rézgömb. Sugaras kereszttel és I. H. S. monogrammal.
10. *Pápai szűrszabócéh zászlója* PHM Háromszögben végződő 110×250 cm. Fehér, félselyem damaszt, vörös szélrojtózással, két bojtjal. Ovális olajkép: *a)* Szent Szakramentum kis ovális keretű magyar és szabócímer között, *b)* Szűz Mária, bűnösök oltalma kis ovális ezüsttel lefestett osztrák címer és szabócímer között. Felirat: „SZENT SZAKRAMENTOM. AZ PÁPAI BÖTSÜLETES SZÜR SZABÓ CZÉHNEK ZÁSZLÓJA 1845 — SZ. MÁRIA BŰNÖSÖK OLTALMA AZ PÁPAI BÖTSÜLETES SZŰRSZABÓ CZÉHNEK ZÁSZLÓJA 1845”.
11. *Pápai ácscéh zászlója* PHM Háromszögben végződő 125×200 cm. Kék félselyem damaszt, szakadozott, aranykerettel és betűkkel, szélrojtózással és bojtjal. Ovális olajkép: *a)* Szent József kis ovális keretű osztrák és ácscímer között, *b)* A szentcsalád egyiptomi menekülése kis ovális keretű ács- és magyar címer között. Felirat: „Szent József. A Pápai Böcsületes Acs Czéhnek Zászlója. 1853. — Egyiptomi menekvés. A Pápai Böcsületes Acs Czéhnek Zászlója. 1853”
12. *Pápai szűscéh zászlója* PHM Háromszögben végződő 115×200 cm. Sötétkék félselyem damaszt, arany kerettel és betűkkel, szélrojtózással és bojtjal. Ovális olajkép: *a)* Szent István kis ovális keretű, ezüsttel lefestett osztrák címer és a szűscímer között, *b)* Angyali üdvözlés a kis ovális keretű szűcs és magyar címer között. Felirat: „Sz. István király könyörögj érettünk. A Pápai Böcsületes Szűcs Czéhnek Zászlója 1856 — Üdvözlégly Mária malasztal teljes A Pápai Böcsületes Szűcs Czéhnek Zászlója. 1856”
13. *Pápai molnárcéh zászlója* PHM Háromszögben végződő 140×220 cm. Ezüst fehér félselyem-damaszt, arany betűkkel, szélrojtózással. Ovális olajkép: *a)* Nepomuki Szent János, *b)* Szűz Mária megkoronázása. A zászló csúcskében kis, ovális keretben molnár és magyar címer. Felirat: „NEPOMUCZENUS SZENT JÁNOS, T. CZ. PÁPAI MOLNÁR CZÉH ZÁSZLÓJA 1859 — B. Sz. MÁRIÁNAK MKORONÁZTATÁSA. T. CZ. PÁPAI MOLNÁR CZÉH ZÁSZLÓJA. 1859”

14. *Pápai bognárcéh zászlója* PHM
Fecskefarkú 115×165 cm. Piros félselyem-damaszt, arany betűkkel, szélrojtózással.
Kosárívbén záródó téglalap alakú olajkép: a) Szent Katalin, mellette magyar koronával díszített ovális bognárcímer, b) Keresztelő Szent János, mellette koronával díszített ovális magyar címer.
Felirat: „SZŰZ S. KATALIN — A BECSÜLETES BOGNÁR CZÉH LOBOGÓJA 1863 — KERESZTELŐ S. JÁNOS — A BECSÜLETES BOGNÁR CZÉH LOBOGÓJA 1863.”
15. *Pápai csizmadiacéh zászlója* PHM
Háromszög-végződésű 120×245 cm. Bordóvörös félselyem-damaszt, arany betűkkel, aranyozott díszítmenyekkel, szélrojtózással.
Ovális olajkép: a) Szent Imre, kis ovális keretű csizmadiacímer és Szent István kép között, b) Madonna, kis ovális keretű Szentsalád-kép és csizmadiacímer között.
Felirat: „SZŰZ SZ. PÁPÁI HERCEG KÖNYÖRŐGJ ÉRETTÜNK 1890. — A PÁPAI BÖCSÜLETES CSIZMADIA CZÉHNEK ZÁSZLÓJA. — SZŰZ MÁRIA KÖNYÖRŐGJ ÉRETTÜNK. 1890. — A PÁPAI BÖCSÜLETES CSIZMADIA CZÉHNEK ZÁSZLÓJA.”
16. *Pápai kőműves és cserepes ipartársulat zászlója* PHM
Háromszögben végződő 120×240 cm. Bordóvörös félselyem-damaszt, arany betűkkel és díszítmenyekkel, szélrojtózással.
Ovális olajkép: a) Szent Rókus, b) Trónoló Madonna. Mindkét kép alatt kőművescímer.
Felirat: „SZ. ROKUSZ * A PÁPAI KŐMŰVES ÉS CSEREPES TÁRSULAT ZÁSZLÓJA 1893. * + BOLD: SZŰZ MÁRIA * A PÁPAI KŐMŰVES ÉS CSEREPES TÁRSULAT ZÁSZLÓJA 1893 * ”
17. *Pápai fazekas társulat zászlója* PHM
Háromszögben végződő 125×225 cm. Zöld, félselyem-damaszt, arany betűkkel és díszítmenyekkel.
Ovális olajkép: a) Szent Flórián, b) Szentháromság.
Felirat: „SZENT FLÓRIÁN KÖNYÖRŐGJ ÉRETTÜNK (gót betűkkel) * A PÁPAI FASEKAS TÁRSULAT ZÁSZLÓJA 1895 * — ÁLDASÁL SSENT HÁROMSÁG ÖRÖKÉ EGY VALÓSÁG *** — ”
Nyele zöld-arany, esztergált, csúcán rézgömb. Rákötve díszesen hímzett szalag: „zászlószentelési emlékül Hanauer Béláné 1894” felirattal.
18. *Pápai cipészek zászlója* PHM
Háromszögben végződő 120×260 cm. Bordóvörös félselyem-damaszt, dupla, bélelt, arany szélrojtózással és bojtjal, arannyal kivarrt betűkkel.
Ovális olajkép: a) Szent Crispinus és Szent Crispinianus, b) Madonna rózsák közt.
Felirat: „Czipészek zászlója”, a másik oldal felirata levarrva.
19. *Nagyvázsonyi csizmadiacéh zászlója* VBM leltsz: 63.7.1.
Fecskefarkú 80×200 cm. Bordóvörös, félselyem-damaszt, sárga és bordó szélrojtózással.
Téglalap alakú olajkép: a) Szent Imre, b) Immaculata.
Felirat: „S: EMERICUS. O. P. N. 1843 — S. MARIA O. P. N. 1843” 1967-ben Tésikné Knotik Márta restaurálta. Rúdja és zászlótartóvása a nagyvázsonyi Szent István templomban.
Nyele vörös-fehérral ferdén csíkozott, csúcán gömbalakúra formált kovácsoltvas levelek fölött rézkereszt. Kovácsoltvas festett zászlótartóvasán 1825-ös évszám és csizmadiacímer.
Irod.: Bevilaqua-Borsody Béla: Régi és új magyar takácsmesterségek Bp. 1942. 168—169. l.
20. *Nagyvázsonyi vargatestület zászlója* VBM Lelt. sz: 62.8.1.
Eredetileg egyenlőtlen szárú fecskefarkú, később átszabás után 3 fecskefark-nyúlvánnyal. 125×245 cm. Bordóvörös félselyem-damaszt, szélrojtózással és 3 bojtjal.
Téglalap alakú olajkép: a) Szent György, csizmát vagy sarut ábrázoló köralakú címer és felirat: „SZ. GYÖRGY — KÖNYÖRŐGJ ÉRETTÜNK! — 1867 — AZ ÉRDEMES N. VARGA TESTÜLET” b) Szent Katalin és Szent Kriszta, magasszárú női cipőt ábrázoló köralakú címer és felirat: „Szűz Sz. KATALIN és Sz. KRISZTA — K. É! — 1867 — AZ ÉRDEMES N. VARGA TESTÜLET”. 1967-ben Tésikné Knotik Márta restaurálta. Nyele és zászlótartóvása a nagyvázsonyi Szent István templomban. A nyélhez még két rövidebb tartórúd járul. Csúcán gömbformára alakított kovácsoltvas levelek fölött rozettás rézkereszt. A kovácsoltvas festett zászlótartóvason a koronás magyar címer.
Irod.: Bevilaqua-Borsody Béla: Régi és új magyar takácsmesterségek. Bp. 1942. 169. l. Tévesen a csizmadiacéhnek tulajdonítja a zászlót.
21. *Nagyvázsonyi takácsceh zászlója* VBM leltsz: 62.9.1.
Fecskefarkú 100×250 cm. Bordó félselyem-damaszt, szélrojtózással.
Téglalap alakú olajkép: a) Szent Severinus, felirat: „SZ. SEVERINUS K: É: — DER. EHR: VEBER. ZUNFT 1869”, b) Szentháromság, felirat: „SZ. HÁROMSÁG — A BECSÜLETES TAKÁCS CZÉH 1869” 1967-ben Tésikné Knotik Márta restaurálta.
Nyele és zászlótartóvása a nagyvázsonyi Szent István templomban. Nyele vörössel és fehérrel ferdén csíkozott, a csíkok között fekete választóvonal. Csúcán rézgömb és rozettás rézkereszt, a nyélhez még két rövidebb tartórúd járul. A kovácsoltvas, festett zászlótartóvason osztrák, magyar és takácscímer.
Irod.: Bevilaqua-Borsody Béla: Régi és új magyar takácsmesterségek. Bp. 1942. 168 l.
22. *Nagyvázsonyi asztalos, kőműves, ács és esztergályosceh zászlója.*
A zászlóból csak a kép és a zászlótartóvas maradt meg. A zászlókép (VBM leltsz: 54.124.13.) 54×57 cm.
Ovális olajkép: a) Szent Rókus, felirat: „Kőműves és Asztalos 1886” b) Noé, felirat: Kőműves és Asztalos 1886.”
A zászlótartóvas (VBM leltsz: C-66.) 117,5×38 cm. Kovácsoltvas, festett, céh és magyar címerrel.
23. *Peremartoni, berhidai és kiskovácsi egyesült takácsceh zászlója* VBM leltsz: I.56.193.
Fecskefarkú 81×178 cm. Meggyvörös félselyem-damaszt, erősen szakadozott, szélrojtózással, bojtokkal, arany felirattal.
Szélrojtózással körülvett ovális olajkép: a) Céhcímer, b) Szent András.
Felirat: „A PEREMARTON BERHIDA ÉS KISS KOVÁTSI TÖRVÉNYESEK EGYESÜLT TAKÁCS TZEH ZÁSZLÓJA 1828 — S: ANDRÁS AP: E(?): M?/:E(?)”.
24. *Peremartoni molnár céhzászló* Peremarton. R. kat. templom.
Téglalap alakú, alján 3 csíkba szabott, keresztvasra erősített, a rúdra külön felfüggeszthető, késői, szélrojtózással, aranyozott felirattal.
Téglalap alakú olajkép: a) Nepomuki Szent János, b) Szent Erzsébet.
Felirata: „NEP. SZ. JÁNOS+SZ. ERZSÉBET.” Feltehetően ez tartozott a meglevő zászlórúdhoz. Nyél: Fehérré festett, klasszicizáló esztergált kéztartógyűrűvel, csúcán rézből molnárcímer és kereszt.
25. *Peremartoni csizmadiacéh zászló* Peremarton. R. kat. templom.
Csak a zászlórúd ismeretes, a templomban található ráfüggeszthető zászlók s szentábrázolásai nem egyeznek a csizmadiacéh védőszentjeivel.
Nyél: fehérre festett, kéztartógyűrűvel, csúcán rézből: csizmadiacímer és kereszt.
26. *Bakonyszombathelyi kovács-bognár céhzászló* Bakonyszombathelyi róm. kat. templom.
Fecskefarkú 137×245 cm. Piros félselyem-damaszt, szélrojtózással, felirat nélkül.
Ovális olajkép: a) Szent Katalin, b) Szent Márton.
Nyele: 450 cm. Csúcán rézgömb fölött magyar címer, kovács- és bognárjelvény rozettás rézkeresztben. A nyélre szalag kötve.
27. *Marcaltői iparosok zászlója*, Marcaltő róm. kat. templom.

- Fecskefarkú 150×200 cm. Bordó félselyem-damaszt, arany szelrojtózással.
Ovális olajkép: a) Szent István, b) Immaculata.
Felirat: „Marczalthó Mezővárosi iparosok zászlója 1864. 1914.”, ugyanez a másik oldalon.
Nyele: 350 cm, végére kötve szintelen szalag.
28. *Ugodi takácscéh zászlója*, Ugod róm. kat. templom. Háromszögben végződő 100×258 cm. Kék vászon, apró kékfestőmintás, szelrojtózással, bojttal.
Téglalap alakú olajkép: a) Szentháromság, b) Madonna.
Felirat: „SZENT HÁROMSÁG — AZ UGODI IPAREGYLETT ZÁSZLOJA 1862 — BOLDOGSÁGOS SZÜZ MÁRIA — AZ UGODI IPAREGYLETT ZÁSZLOJA 1862”. A felirat alatt jól kiolvasható mindkét oldalon az eredeti, letakart felirat: „AZ UGODI BŐCSÜLETES TAKÁCS CZÉHNEK ZÁSZLOJA 1862” A BOLDOGSÁGOS SZÜZ MÁRIA” felirat alatt pedig a következő: „SZENT SEBESTÉNY”.
Nyele 388 cm, csúcsán rézgömb és kereszt. A főzászlórúdhhoz még két rövidebb (325 cm) tartórúd tartozik. A zászló tartókarja sárgarézelemezből készült, a takácscímet ábrázolja.
29. *Herendi vegyescéh zászlója* VBM leltsz: 68.22.2.
Téglalap alakú, alja 3 csíkba szabott, keresztfára való, 135×160 cm. Sötétkék, szövet, ezüst szelrojtózással felirat nélkül.
Téglalap alakú olajkép: arany paszománnyal szegve, a) Madonna, b) Szentháromság.
30. *Tósokberendi takácscéh és szabócéh zászlója* Egyházmegyei Gyűjtemény Veszprém.
Téglalap alakú, alja 5 csíkba szabott, keresztfára való. Piros, félselyem-damaszt, szelrojtózással.
Téglalap alakú olajkép: a) Szent Pál, ovális keretű osztrák és takács címer között, b) Szent Bernát, ovális keretű szabó- és magyarcímer között.
Felirat: „A BERINDI ÉR. TAKÁCS ÉS SZABÓ: CZÉHEK ZÁSZLOJA — SZ. BERNÁRD K. ÉR. 1860 — A BERINDI ÉR. SZABÓ ÉS TAKÁCS CZÉHEK ZÁSZLOJA — SZ. PÁL K. ÉR. 1860.
9. *Nagyvázsonyi bognárcéh lámpái* VBM leltsz: 68.34.1—2. 2 db. Lámpadísze: orozslánoktól tartott kocsikerek és koronás magyar címer, 1843-as évszámmal.
10. *Nagyvázsonyi céhlámpák* VBM leltsz: 68.33.1—2. 2 db. Eredetileg 2 angyal által tartott koronás magyar címer volt a lámpadísze, a koronában ETS betűkkel. A díszek letörték és elkallódtak, csak a régi fényképekről konstatalható.
11. *Nagyvázsonyi lövészegelet temetési lámpái* Nagyvázsony, Szent István templom. 2 db. Lámpadísze: 2 orozslán egymással keresztbe fektetett két puskát tart korona alatt.
12. *Leányfalui fazekascéh lámpái* Nagyvázsony, Nemesleányfalui evangélikus templom. 4 db. Lámpadísze: olasz-korsót és korongot ábrázoló koronás fazekascímer.
13. *Leányfalui céhlámpák* Nagyvázsony, Nemesleányfalui evangélikus templom. 2 db. Lámpadísze: magyar címer, 1845-ös évszámmal.
14. *Peremartoni molnár céhlámpadisz* VBM leltsz: 54.9.23. 1 db. Malomkerék kettős keresztrel.
15. *Peremartoni gazdakör (?) temetési lámpái* Peremarton, róm. kat. Szent László plébániatemplom. 6 db. Lámpadísze: koronás magyar címer, a hármashalom helyén: ekevas és G. K. betűk.
16. *Peremartoni kongregációs (?) lámpák*. Peremarton, róm. kat. Szent László plébániatemplom. 2 db (eredetileg 4 lehetett). Lámpadísze: Szűz Mária.
17. *Zirci temetési lámpák* Zirc. Apátsági templom. 8 db. Lámpadísze: egyszerű kereszt, gömb és barokkos templomtorony-sisakszerű lámpafödél fölött.
18. *Zirci ács, kőműves, kőfaragó és cserepecséh lámpái* Zirc. Apátsági templom. 4 db lengőlámpa. Lámpadísze: korona nélküli magyar címer alatt a mesterségek szerszámaitól összeállított jelvény és K. E. betűk.
19. *Zirci ács, kőműves, kőfaragó és cserepecséh lámpái* Zirc. Apátsági templom. 6 db lengőlámpa. Lámpadísze: korona nélküli magyar címer alatt a mesterségek szerszámaitól összeállított, a 18 sorszám alattiaknál több számmal bemutatott jelvény.
20. *Olaszfalui takács céhlámpák* Olaszfalu, róm. kat. templom. 4 db lengőlámpa. Lámpadisz: kereszttel díszített korona alatt 3 vetélős takácscímer, 1855-ös évszámmal.
21. *Olaszfalui iparos lámpák* Olaszfalu, róm. kat. templom. 4 db lengőlámpa. Lámpadísze: Barokkos koronás magyar címer, 1879-es évszámmal.
22. *Herendi vegyescéh lámpái* Herend, róm. kat. templom. 4 db. Lámpadísze: ovális táblácska fölött kereszt. Felirat: 1-EHRAME WAGNER SMIT, 2-EHRAME DRECHSLER TISCHLER, BINDER 3-EHRAME KÜRSCNER FARBER, 4-EHRAME SCHUSTER STRIKER.
23. *Bándi céhlámpák* Bánd, róm. kat. templom 4 db. Lámpadísze: ovális táblácska fölött kereszt. Felirat: 1-ERSAME SNEIDER, 2-ERSAME SMID, 3-ERSAME PINTER, 4-ERSAME SUSTER és 1852-es évszám.
24. *Kislódi takács (?) céhlámpák* Kislód, róm. kat. templom 4 db. Lámpadísze csak egynek maradt meg töredékesen: gömb fölött máltai kereszt és talán egy takácsvetélő a hátról. Nyele valamikor nemzeti színűre volt festve.
25. *Bakonyszombathelyi iparos lámpák* Bakonyszombathely, róm. kat. templom. 4 db lengőlámpa. Lámpadísze: festett magyar címer.
26. *Bakonyszentlászlói temetési lámpák* Bakonyszentlászló, róm. kat. templom 2 db. Lámpadísze: gömbön kereszt.
27. *Bakonyszentlászlói temetési lámpák* Bakonyszentlászló, róm. kat. templom 4 db, lámpadisz nélkül. Gyári készítmény, teljesen rézből.
28. *Bakonyszentlászlói Temetkezési Egylet lámpái*. Mátravölgyi Sándor szabómesternél, Bakonyszentlászló, Vak Botyán u. 38. 4 db. Lámpadísze: gömb fölött kereszt.
29. *Tuskevári molnárcéh lámpái*. Tuskevári Helytörténeti Múzeum 2 db. Lámpadísze: plasztikus malomkerék fölött kereszt.
30. *Marcaltői iparos lámpák*. Pápai Helytörténeti Múzeum. 4 db lengőlámpa igen rossz állapotban.

II/a. SZENT MIHÁLY LOVA

1. *A peremartoni, berhidai és kiskovácsi takácscéh Szent Mihály lova* VBM leltsz: 70.36.1.
Fából készült, festett, felirattal 1846-ból.
2. *A várpalotai csizmadia ipartársulat Szent Mihály lova* VBM leltsz: 68.24.1.
Puhafából készült, egyik oldala van meg, festett, felirattal 1879-ből.

II/b. CÉHLÁMPÁK

1. *Veszprémi fazekascéh lámpadísze* VBM leltsz: C-172. 1 db. Két orozslán kereszt alatt két fazekat tart.
2. *Veszprémi (?) takácscéh lámpadísze* VBM leltsz: 54.9.15—18. 4 db. Háromvetélős koronás takácscímer.
3. *Veszprémi (?) keresztalakú lámpadisz* VBM leltsz: 54.9.19—22. 4 db egyszerű kereszt.
4. *Veszprémi (?) céhlámpák* VBM leltsz: 55.121. 1—2. 2 db. Lámpadisz nélkül.
5. *Szentgáli takács céhlámpadisz* VBM leltsz: C-173. 2 db kis zászlócska, Szentgál címerével 1839-ből. Felirata: „Ns SZ. T. Cz. 1839”.
6. *Szentgáli takácscéh lámpái* VBM leltsz: 67.39.1—4. 4 db. Lámpadísze: orozslánoktól tartott koronás takácscímer: 3 vetélő.
7. *Szentkirályszabadjai bognárcéh lámpái* VBM leltsz: 68.30.1—4. 4 db. Lámpadísze: orozslánoktól tartott bognárcímer: kocsikerek, fölötté korona, csillaggal. Felirata: 1-Nes Sz, 2-Király Sza-, 3-Badi Erdemes, 4-Bognár Czéh, 1839-es évszámmal.
8. *Szentkirályszabadjai bognárcéh lámpái* VBM leltsz: 68.31.1—4. 4 db 1844-es évszámmal.

31. *Marcaltői iparos lámpák* Marcaltó, róm. kat. templom 2 db. Lámpadísze: kettős kereszt.

III. LEGÉNYSZÁLLÁSJELVÉNYEK ÉS KÉZMŰVES CÉGÉREK

1. *Kovácscéger*. Pula vagy Nagyvázsöny, vasból. Madáralak alatt 2 nagyobb és két kisebb patkó.
2. *Lakatoscéger*. Veszprém (?) VBM Neg. Leletsz: 1734. Kovácsolt vaskulcs XIX. század eleje. Minden valószínűség szerint a Szent Anna kápolnával szemben, a mai Béke tér 8. számú házon volt, ahol ma is lakatosműhely van Kiss Sándor lakatosmester kiírással.
3. *Lakatoscéger*. Pápa, Fő tér 23. Süle József tulajdona. Kovácsoltvas kulcs, XIX. század.
4. *Lakatoscéger*. Pápa, Kardos u. 11. Kéliár Ödön tulajdona. Kovácsoltvas kulcs, XIX. század eleje.
5. *Kalaposcéger*. Pápa, M. Népr. Múz. Leletsz: 94.8.34. Kocsiskalap, bádogból.
6. *Szitáscéger*. Pápa, M. Népr. Múz. Leletsz: 94.8.37. Kiakasztható nagy szita.
7. *Bádogscéger*. Pápa, M. Népr. Múz. Leletsz: 103.741. Kovácsoltvas karon színes bádogkanna.
8. *Kesztyűscéger*. Pápa, M. Népr. Múz. Leletsz: 117.361. Nagy bádogkesztyű.
9. *Rézműves-céger*. Veszprém, Nagyvázsöny VBM leletsz: 67.32.216. Csigavonalú tartókarra kiakasztott kengyeles üst. Pintér Rudolf nagyvázsónyi rézműves használta.
10. *Bábos (mézeskalácsos) jelvény*. Pápa, Corvin u. 13. Kapudisz fából kifaragva. Méhkas 2 bőségszaruval.
11. *Mészároscéger*. Veszprém, VBM szerz. napló sz. 1313. Vasból és rézből 2 mészáros tagló fölött magyar cimere. Bauer Károly mészáros használta.
12. *Peremartoni, berhidai és kiskovácsi egyesült takácscéh cimere* VBM leletsz: C-70. 22×25 cm. Vízfestésű kép, bekeretezve 1826-ból.
13. *Veszprémi sütőlegények szállásjelvénye* VBM leletsz: C-69. 45,5×56 cm. Vízfestésű kép, bekeretezve 1868-ból.
14. *Zirci kőműves, ács, cserepes és kőfaragócéh cimere* VBM leletsz: C-67. 60,5×61,5 cm. Üvegszekrénykés festett bádog céhcímere, 1823-ból.
15. *Zirci kőműves és cserepes egyesület cimere* Zirc, Reguly Antal Múzeum. Üvegszekrénykés festett bádog mester-ségcímere.
16. *Zirci ácslegények szállásjelvénye* Zirc, Reguly Antal Múzeum. Üvegszekrénykébe való festett bádoglemez jelvény, 1880-ból.
17. *Pápai irháslegények szállásjelvénye*. M. Népr. Múz. Leletsz: 115.015. Üvegszekrénykés festett bádog céhcímere, 1860-ból.
18. *Pápai sütőlegények szállásjelvénye*. M. Népr. Múz. Leletsz: 100.073. Üvegszekrénykés festett bádog céhcímere, 1843-ból.
19. *Veszprémi molnárcéh jelvénye* VBM leletsz: C-68. 43,5×59,5×51,5 cm. Üvegszekrénykés céhjelvény: vízimalom kicsinyített mása.
20. *Várpalotai csapócéh jelvénye*. M. Népr. Múz. Leletsz: 41.325—41.328. Négy csapószerszám üvegszekrénykébe való csontból készített kicsinyített mása.

IV. CÉHJELVÉNYES BÚTOROK

1. *Csapócéhjelvényes, faragott támlájú szék*. M. Népr. Múz. Leletsz: 60.18.1., 1800-as évszámmal PJ kezdőbetűkkel. Irod.: A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárgyi gyűjtése Néprajzi Értesítő. XLIII. 1961. 88—89. l. 42. ábra.
2. *Kovácscéhjelvényes, fiókos, lábon álló nagyláda*. Szentgál. Német Gábor. Hercegyöp 210 (?) KJ és SzE kezdőbetűkkel. „ANNO 1835” felirattal. Irod.: Vajkai Aurél: Szentgál. Bp. 1959. 231 l. 128/2. kép.
3. *Mészároscéhjelvényes, fiókos szekrény (trumeau)* VBM leletsz: 70.38.1. E GY kezdőbetűkkel és 1846-os évszámmal.
4. *Mészároscéhjelvényes, fiókos, lábon álló nagyláda*. VBM „FEJES DÁNIELÉ — KÉSZÜLT 186 felirattal.

Zunftfahnen, Zunftlampen und andere Zunftzeichen-Denkwürdigkeiten aus Stadt und Komitat Veszprém

In den Bänden 1, 2, 4 und 5 der Schriftensammlung Veszprém megyei Múzeumok Közleményei (Mitteilungen der Museen des Komitats Veszprém) finden sich bereits die Beschreibungen einiger aus dem Komitat stammenden zünftigen Denkwürdigkeiten. Es handelt sich vornehmlich um Siegel, Botenschilder, Zunftkrüge (mit anderen Zunftgefäßen) und Zunftladen. Vorliegende Studie befaßt sich mit den Zunftfahnen, den Beerdigungsgeräten der Zünfte (besonders Zunftlampen), den Herbergszeichen, Handwerksschilden sowie mit der Inneneinrichtung von Zunfthäusern. Damit ist im wesentlichen das Inventar der auf uns überkommenen zünftigen Denkwürdigkeiten auch abgeschlossen.

1. Die Zunftfahnen

Fahnen waren ursprünglich Feldzeichen, die der Truppe vorangetragen wurden. Unter der Fahne scharten sich die Kämpfer und durch Fahnenzeichen wurden ihnen auch jeweils Befehle übermittelt. Auch die ersten Zunftfahnen dienten ausdrücklich als Vergatterungsort für das wehrhafte Zunftvolk in Waffen, das auch zur Verteidigung der Städte herangezogen wurde. Dieser Waffendienst war eine erstrangige Aufgabe der Zünfte. Abbildungen von solchen Zunftfahnen gibt es bereits aus dem XIII. und XIV. Jahrhundert. Sie stammen aus den Ländern Westeuropas: aus Frankreich, besonders aber aus Flandern und der Schweiz. Neben dem Feldzeichen für den Heerbann des zünftigen Volkes gilt die Zunftfahne aber auch seit frühen Zeiten als Symbol der Zusammengehörigkeit und wird in feierlichen weltlichen und kirchlichen Umzügen hochgetragen.

Je mehr der Wehrdienst der Zünfte durch das Aufkommen von neuen Waffen an Bedeutung verlor, besonders aber als Folge der sich im XVII. Jahrhundert immer mehr ausbreitenden Gegenreformation, werden die Zunftfahnen in zunehmendem Maße zu Schaustücken religiöser Umzüge. Aus dieser Epoche stammen auch die ersten konkreten Angaben über die Zunftfahnen im damaligen Ungarn. Königin Maria Theresia dekretierte im Einklang mit ihren der Gegenreformation und der Zentralisierung dienenden Bestrebungen, daß jede Zunft eine eigene Zunftfahne besitzen müsse, diese sind in den Ortskirchen aufzubewahren und alle Zunftmitglieder — ohne Ansehen des Bekenntnisses — haben unter ihr an kirchlichen Umzügen, besonders aber am Fronleichnamstag teilzunehmen.

Mit den Zunftfahnen befaßte sich die ungarische Fachliteratur bisher überhaupt nicht, aber auch in den ausländischen Fachschriften ist dieses Thema recht spärlich vertreten. Infolge des natürlichen Verschleißes des Textilmaterials ist im Laufe der Jahrhunderte ein Großteil der Fahnentücher zugrunde gegangen. Andere wiederum blieben in den Kirchen, den ursprünglichen Aufbewahrungsorten, oder in Museen erhalten. Aber auch dieser droht binnen weniger Jahrzehnte die Gefahr des Verschleißes, wenn sie nicht raschestens in geeigneter Weise aufbewahrt und sachgemäß behandelt werden.

Auf dem Gebiet des Komitats Veszprém sind nur mehr 30 Zunftfahnen erhalten geblieben, wo man doch von unge-

fähr 140 hierorts bestandenen zünftigen Organisationen Aufzeichnungen besitzt. Von den gesamten 30 Zunftfahnen stammen 10 aus Pápa, 7 aus Veszprém, 4 aus Nagyvácszony, 3 aus Peremarton, je eine aus Ugod, Tósokberénd, Herend, Marcaltó und Bakonyzombathely, während die Herkunft einer anderen Fahne bisher unbekannt geblieben ist. Was die Aufbewahrungsorte betrifft, befinden sich 14 Fahnen in der Obhut des Bakony-Museums in Veszprém, 10 werden im ortshistorischen Museum von Pápa aufbewahrt und 1 Fahne sieht man in der kirchengeschichtlichen Sammlung von Veszprém. Die übrigen sind in den Ortskirchen von Peremarton, Marcaltó, Ugod und Bakonyzombathely. Die älteste dieser Fahnen stammt aus dem Jahre 1828, die große Mehrzahl datiert aus der Mitte des vorigen Jahrhunderts, aber auch in den 90er Jahren des Jahrhunderts wurden noch neue Zunftfahnen angefertigt.

Ein Teil der Zunftfahnen, war ähnlich den Handwerksschildern, an einem künstlerisch geschmiedeten Arm des Fahnenstoffes aufgehängt. Ein einzigartig schöngeformtes, eisengeschmiedetes Traggerüst ist auch heute in der unter Denkmalschutz stehenden hl. Stefanskirche in Nagyvácszony zu sehen. Ursprünglich waren es 4, heute nur mehr 3 sehr schön geformte, mit farbigen Zunftzeichen und Wappenschildern geschmückte Fahnenstoffarme, die von den an der Kirchenwand befestigten Fahnenstoffen in den Kirchenraum ragten. Ihr artistisches Silhouettenbild zeichnet sich eindrucksvoll von der weißgetünchten Kirchenwand ab. Sie stammen aus der Zeit vor der Wende vom XVIII. zum XIX. Jahrhundert und gehörten den Zünften der Schuster, Stiefelmacher bzw. Weber in Nagyvácszony. Das vierte Fahnenstoffgerüst ist in der Zunftstube des Freilichtmuseums für Volkstunde von Nagyvácszony ausgestellt und war den ortsansässigen Tischler-, Maurer-, Zimmerer- und Drehermeistern zugeeignet. Ein Fahnenstoffarm ähnlichen Typs mit dem kupfernen Weber-Zunftzeichen geschmückt, ist übrigens auch aus der Ortschaft Ugod bekannt.

Die Fahnentücher selbst, wenn sie auch hinsichtlich ihrer Anfertigungszeit und ihrer Funktionsbestimmung im wesentlichen dem gleichen Typ angehörten, zeigen doch eine sehr große Verschiedenartigkeit. Der Formgebung nach können vier Hauptgruppen unterschieden werden: 1. *Viereckige Banner* (etwa 150×180 cm groß), 2. *dreieckige Standarten* (etwa 100—140×200—260 cm groß), 3. die *schwalbenschwanzartigen Doppelstandarten* (etwa 80—140×180—250 cm groß) und 4. auf einem Holzkreuz befestigte, in Wimpeln auslaufende *Prozessionsfahnen* (etwa 135—150×160—200 cm groß).

Die Fahnenstoffe waren rund gedrechselte, farbig bemalte Holzstangen von 350—450 cm Länge, öfters mit Holzringen als Handstütze. Gewöhnlich zeigen die Fahnenstoffe die gleiche Farbe wie das Fahnentuch. Die Fahnenstoffarme laufen gewöhnlich in einem bronzenen Knopf mit einem einfachen oder Doppelkreuz aus. Es finden sich aber auch solche Fahnenstoffarme, die mit Zunfttabellen kombiniert sind, wie z. B. die Schäfte der Zunftfahnen der Wagner von Bakonyzombathely, der Stiefelmacher und Müller von Peremarton. Zum Tragen der gewichtigen Zunftfahne diente zu-

meist ein eigens für diesen Zweck angefertigter lederner Leibgürtel mit Schaftschuh. Als Material des Fahnetuchs wurde im allgemeinen farbiger, großgemusterter Halbseiden- damast verwendet. Die meisten Zunftfahnen trugen am Ran- de mit Goldfäden umwundene oder farbige Borten. Manche Fahnen waren reich mit Goldfäden bestickt. Die vorherr- schenden Farben des Fahnetuchs waren rot oder bordeaux, dann auch blau, weiß und grün.

Hauptmotive des Zierats auf beiden Seiten des Fahnen- tuchs sind gewöhnlich oval- oder viereckig umrandete, in Öl gemalte religiöse Abbildungen: auf der einen Seite der Schutz- patron oder die Schutzpatronin des Handwerks, auf der an- deren eine biblische Szene oder die Abbildung der hl. Jung- frau, bzw. der Dreifaltigkeit. Der Schutzpatron oder die Schutzpatronin steht immer in irgendeiner Beziehung zu dem betreffenden Handwerk, das zu Zeiten überlieferungsmäßig von ihnen selbst betreut wurde oder des Namens wegen, bzw. weil gewisse Attribute der Darstellung nach der christlichen Ikonographie auf die betreffende Handwerksart Bezug hatten. Infolge der übernationalen Einheit der Römischen Kirche verbreitete sich die Heiligenverehrung ebenfalls einheitlich über das ganze Abendland. Die auf den Zunftfahnen darge- stellten Schutzpatrone galten also *urbi et orbi*. Derart ist auch im Komitat Veszprém die Zunftfahne der Radmacher mit dem Abbild der hl. Katharina, jene der Schuster mit jenem des hl. Crispin und Crispinian geschmückt, während die Zimmerer den Schutz des hl. Josephus, die Müller jenen des hl. Johannes von Nepomuk, die Maurer jenen des hl. Rochus, die Töpfer jenen des hl. Florian und schließlich die Weber je- nen des hl. Severus anrufen. Aber auch nationale Eigenart hat ein Wort mitzusprechen. So z. B. halten die ungarlän- dischen Stiefelmacher den heilig gesprochenen Prinzen Em- merich, aus dem Hause der Árpáden, die Tuchmacher den in Pannonien geborenen und später im französischen Tours zum Bischof geweihten hl. Martin für ihren Schutzpatron. Viele Zunftfahnen zeigen das Bildnis des Ungarnkönigs St. Stephan. Die für den Wehrbedarf arbeitenden Handwerks- zünfte in den Grenzbürgen — Riemenschnneider, oft aber auch Schwertfeger, Schmiede, Schlosser und Schumacher — ehrten den hl. Georg als Schutzpatron.

Auf vielen Zunftfahnen ist nicht nur das Bildnis des ge- heiligten Schutzpatrons gemalt, sondern auch das Wappen des Handwerks. Im einzelnen zeigt das Wappenbild der Weber drei Webschiffchen, oder der Schneider eine offene Schere, der Kürschner einen von Löwen gehaltenen Hermel- linpelz, der Stiefelmacher einen Stiefel, der Wagner ein Rad, ein gebogenes Schälmesser und ein Beil, der Müller ein Mühl- rad und ein Mühleisen, der Zimmerer einen Zirkel, eine Kreuzaxt, ein Rechtwinkelmaß und der Maurer Kelle und Hammer, der Töpfer einen auf einer Drehscheibe stehenden Krug usw.

Die Herstellungskosten der Zunftfahnen waren in jedem Fall sehr hoch und die Zunftmitglieder hatten ein gutes Stück Geld beizusteuern. Aus diesem Grund gab es recht viele Orte, wo die Zunftmitglieder, besonders protestantischer Bekenntnisse, sich weigerten, zu diesem Zweck Zuschüsse zu leisten. Das Prozessionstragen der schweren Fahnen ebenso, wie ihre Kirchenobhut mußte ebenfalls bezahlt werden.

Der Zunftfahnen aus dem Gebiet des Komitats Veszprém fehlte jede besondere historische oder kunstgewerbliche Be- deutung. Vom Gesichtspunkt des Bildungswesens und Gesell- schaftsgeschichte sind sie jedoch beachtenswert, weil sie ja charakteristische, farbige und gegenständlich wertvolle Denkwürdigkeiten sind aus einer Epoche erfüllt von religiöser Inbrunst und korporativen Zusammengehörigkeit der Berufsgenossen.

II. Zunftlampen für Grabfahrten

Wenn auch kein Zweifel darüber bestehen kann, daß der ursprüngliche Grund und Zweck zünftiger Organisation die Beschränkung des Wettbewerbs und die Monopolisierung des Marktes waren, so steht es doch fest, daß die ersten hand- werklichen Zusammenschlüsse auf religiöser Grundlage zu- stande gekommen waren. Daher ist es verständlich, daß be-

reits die ältesten, aus dem Mittelalter stammenden Zunft- statuten die Vorschrift enthielten, daß die Zünfte ihre ver- storbenen Mitglieder und deren Familienangehörigen im Bei- sein aller Zunftgenossen nach Brauch und Sitte mit allen ge- bührenden Ehren zu beerdigen hatten. Dieser Brauch, bzw. diese Verpflichtung blieb bis in die letzten Phasen des Be- stehens der Zunftorganisation aufrecht. Die von den Zünften veranstalteten Grabfahrten waren immer feierlicher, als die alltäglichen, so daß im Falle des Ablebens wohlhabender Bürgersleute die Angehörigen recht oft eine Zunft um die Veranstaltung der Beerdigungsfeier baten. Derart entstanden an verschiedenen Orten eigene Bruderschaften, deren Mit- glieder sich berufsmäßig als Totengräber und Veranstalter von Beerdigungen befähigten, also als Vorfahren der späteren Beerdigungsunternehmen betrachtet werden können.

Dieser Brauch von „zunftgemäßen Grabfahrten“ war be- sonders in den Komitaten Zala und Veszprém weitverbreitet und blieb auch lange bestehen, wofür nicht nur volksmü- dliche Überlieferungen, sondern auch die bei solchen Beerdigungsfeiern gebräuchliche und erhalten gebliebene Zunftlam- pen zeugen.

Viele Zünfte hatten auch ihre eigenen Totenbahnen, auf denen der Sarg zu Grabe getragen wurde. Solche eigene To- tenbahnen hatten z. B. die Zünfte von Peremarton, Berhida und Kiskovácsi, auf denen außer dem Namen der Zunft und der Jahreszahl 1846 auch durch den Volksmund überlieferte Traueraufschriften zu lesen sind.

Die Zunftlampen gaben der Grabfahrt ein besonders feier- liches Gepräge und erhöhten den Glanz des Totengeleits. Gewöhnlich bestand eine Garnitur aus vier Lampen, zu- weilen aber auch nur aus zwei oder gar aus sechs. Die Länge der Lampen samt Schaft betrug 120 bis 150 cm. Sie waren ge- wöhnlich aus Kupfer geschmiedet in Form eines umgekehr- ten sechseckigen Pyramidenstumpfes. In der verglasten Lam- pe brannte eine Kerze.

Über der Abschlußplatte aus gepreßtem Kupfer war noch eine Lampenzier u. zw. ein 10—12 cm hohes, aus Kupfer- platten silhouettenartig ausgeschnittenes kleines Zunftab- zeichen, darauf sehr selten eine Aufschrift mit Jahreszahl. Der größte Teil der erhalten gebliebenen 31 Garnituren sol- cher Lampen stammt aus der zweiten Hälfte des XIX. Jahr- hunderts. Später ging man dazu über, auch die fabriksmäßig hergestellten Totenlampen mit Zierat örtlicher Herkunft zu schmücken.

Die meisten solchen aufgeschweißten Zierden waren Ab- bildungen des Zunftwappens, zumeist zwischen zwei Löwen, von einer Krone mit Kreuz überhöht, oder auch ohne diese, nur mit den Symbolen der Zunft: für die Wagner ein Wagen- rad (Szentkirályszabadja, Nagyvázsony), für die Töpfer 2 Tongefäße (Veszprém) oder ein Krug auf einer Drehscheibe (Leányfalu), für die Weber 3 Webschiffchen (Szentgál, Olasz- falu, Veszprém), für die Müller ein Mühlrad (Peremarton, Tüskevár), für die Mauer und Zimmerer Werkzeuge ihres Berufs (Zirc).

Es gibt auch solche Lampenzier, die nur aus einem ein- fachen Kreuz besteht, evtl. darunter ein Täfelchen mit dem Namen der Zunft (Herend, Bánd).

In die dritte Gruppe der Totenlampen gehören solche mit dem Landeswappen (Leányfalu). Sie stammen zumeist aus der Zeit nach Aufhebung des Zunftzwanges. Der Handwerk- stand blieb aber der Tradition treu und sie wurden bei den Beisetzungsfeiern mitgeführt (Olaszfalu, Bakonyszombat- hely). Die Lampenzier der Weberzunft von Szentgál ist ein Abbild des Ortswappens. Das Wappenbild zeigt den Jäger auf Hirschabschuß.

Der Brauch, die Beisetzungsfeier „zunftmäßig“ zu gestal- ten, blieb in dieser Gegend so weit verbreitet, daß auch nach Aufhebung des Zunftzwangs die verschiedensten Vereinigun- gen und Korporationen die Veranstaltung von Beisetzungs- feiern für ihre Mitglieder übernahmen und hierzu auch Zunft- lampen benutzten. Interessante Beispiele hierfür sind der Schützenverein von Nagyvázsony, oder die Landwirteverei- nigung, bzw. die Marienkongregation von Peremarton. Die mit Abzeichen versehenen Totenlampen dieser Vereinigungen sind genau jenen der vormaligen Zünfte nachgebildet.

Ursprünglich wurden die Zunftlampen von ortsansässigen Klempnern, später aber fabrikmäßig als Massenartikel hergestellt, doch die Lampenzier, das oft recht primitiv ausgeführte kleine Zunftzeichen darauf wurde immer örtlich gefertigt.

Die Zunftlampen sind in erster Reihe eigenartig-charakteristische Denkwürdigkeiten der in den Komitaten Veszprém und Zala beheimatet gewesenen Zünfte. Und wie der Zunftkrug Sammelnamen für die mit grünlicher Bleiglasur, reliefartig ornamentierten oder mit eingeritztem Figurenschmuck ausgestatteten Weinkaraffen in ganz Transdanubien wurde, so kann auch die Zunftlampe als Grundtyp für die bei Beisetzungsfesten in diesem Gebiet üblichen Ehrengeläutlampen betrachtet werden.

III. Herbergszeichen und Handwerksschilde

Die Wanderung der zünftigen Gesellen nahm bereits im XV. Jahrhundert größere Ausmaße an. Diese Institution behauptete sich jahrhundertlang und bewährte sich als Mittel des internationalen Erfahrungsaustausches der verschiedenen handwerklichen Berufsweige. Die Wanderung der zünftigen Gesellen machte auch die Organisation sowie den Betrieb von Herbergsunterkünften notwendig. Solche Herbergen wurden mit Herbergszeichen kenntlich gemacht, um Wandergejellen das Aufsuchen zu erleichtern. Die Herbergszeichen waren eigentlich Aushängeschilde für Gasthöfe und Einkehrwirtschaften. Da solche Herbergen im allgemeinen Teilbetriebe eines Gasthofs waren, so war die Bestimmung des Trinkstuben-, resp. des Herbergsaushängeschildes auch nicht reinlich auseinanderzuhalten und daher auch begrifflich untermischt. Aber auch einzelne Handwerksmeister benützten sog. Handwerksschilde zur Kenntlichmachung der eigenen Werkstätte. Auch diese lassen sich schwer oder überhaupt nicht von den Herbergszeichen unterscheiden. Eben deshalb wollen wir an dieser Stelle beide Abzeichen nebeneinander behandeln.

In die erste Gruppe der nach außen sichtbar gemachten Herbergszeichen und Handwerksschilde gehören die schmiedeeisernen, die an einem oberhalb oder neben der Toreinfahrt hervorragenden Tragarm befestigt waren. Die in Frage kommenden Handwerksschilde sind im allgemeinen sehr einfach — Hufschmied in Várpalota und Nagyvácszony: Kombination kleinerer und größerer Hufeisen; Kupferschmied in Nagyvácszony: Kessel; Klempner in Pápa: Kanne; Siebmeister in Pápa: Sieb; Hutmacher in Pápa: Hut und Handschuhmacher gleichfalls in Pápa: Handschuh. Aber unter den Schlosser-Handwerksschilden gibt es auch solche, die kunstgewerblich beachtenswert erscheinen. Es gibt z. B. im Zopf-Empirestil ausgearbeitete, besonders schön geschmiedete Meisterstücke, die in Form eines Schlüssels als Handwerksschild dienen. Sie stammen aus Veszprém und Pápa.

Der einfachste und ursprüngliche Typ eines rauminneren Herbergszeichens ist ein eingerahmtes Wandbild des Zunftwappens, wie z. B. jenes der Weberzunft in Peremarton (1826)

der Bäckerzunft in Veszprém (1868). Ein anderer Typ ist das Zunftabzeichen in einem von der Decke hängenden Glaskästchen. Von diesem Typ können zwei Gruppen unterschieden werden. In die eine Gruppe gehören flachgeformte Glaskästchen, darin zwischen zwei, sich bäumenden Löwen das silhouettenartig in Holz geprägte oder aus Eisenblech geschnittene farbige Zunftwappen, oft umrahmt von Kunstblumen oder Blattwerk. Zu dieser Art gehören drei verschiedene Herbergszeichen der Maurer und Zimmerer von Zirc, hiervon zwei im Antal-Reguly-Museum von Zirc, während die Herbergszeichen der Ledergerber und Bäcker von Pápa im Budapest Volkskunde-Museum zu sehen sind. Die andere Gruppe der Glaskästchen-Herbergszeichen ist quadratisch geformt und birgt nicht ein ebengeformtes Zunftwappen, sondern ein dreidimensionales Konterfei eines typischen Erzeugnisses des betreffenden zünftigen Handwerks. Zuweilen ist im Glaskästchen auch ein Makett der ganzen Werkstatt zu sehen. Dies ist z. B. der Fall mit dem Herbergszeichen der Müller von Veszprém: das plastische Minastürcbild des Inneren einer Wassermühle, oder einer Werkstatt der Grobweber von Várpalota: vier aus Knochen geschnittene typische Werkzeuge.

Herbergszeichen und Handwerksschilde waren dazumal, wo die breitesten Massen der Bevölkerung des Lesens und Schreibens unkundig waren, unentbehrliche Behelfe der Orientierung, des Zurechtfindens, aber auch der geschäftlichen Propaganda. Heute sind sie nur noch interessante, öfters aber auch künstlerisch wertvolle Denkwürdigkeiten eines längst verschollenen, heute wohl auch stimmungsvoll anmutenden Stadtbildes, wo es noch herumwandernde Zunftgesellen gab.

IV. Möbelstücke mit Zunftzeichen

Das ganze Gebiet des Landes gesehen, blieben nur recht wenige, mit Zunftzeichen versehene Möbelstücke erhalten. Um so interessanter ist es aber, daß auch von diesem geringen Bestand der größte Teil aus dem Komitat Veszprém stammt. So z. B. ist im Budapest Volkskunde-Museum eine sehr schöne, aus dem Komitat Veszprém stammende Rückenlehne zu sehen mit Abbildungen von Werkzeugen der Grobweberzunft. Die geschnittene Rückenlehne trägt die Jahreszahl 1800. Das Bakonyi Museum in Veszprém besitzt zwei Möbelstücke mit dem Abzeichen der Metzgerzunft, usw. eine große, mit Schubladen unterteilte Kiste (1863) und ein sog. Trumeau (1846). Beide stammen aus einer Werkstatt von Szentgál oder Herend. Außerdem ist noch eine andere große Kiste mit Abzeichen der Schmiedezunft aus dem Jahr 1835 ebenfalls aus Szentgál bekannt. Im genannten Museum gibt es noch andere solche Kisten mit Zunftabzeichen.

Alles in allem kann man wohl sagen, daß die Ornamentierung von Möbelstücken mit Abzeichen der Zünfte in dieser Gegend Brauch und Sitte war —, ein neuer Beweis der weiten Verbreitung und Verwurzelung des Zunftsystems im Komitat Veszprém.

Péter Nagybakay

Bannières, lanternes et autres monuments ornés d'armes de corporation de la ville et du département de Veszprém

Aux volumes 1, 2, 4 et 5 des Bulletins des Musées du département de Veszprém nous avons déjà fait connaître les sceaux, les tableaux de convocation et les cruches (avec les autres vaisselleries) de corporation ainsi que les coffres de corps de métier du département. La présente étude s'occupe de bannières de corporation, du mobilier funéraire des corporations (des lanternes, avant tout), des enseignes de logis de compagnons de métier, des enseignes de métier et des meubles des corporations. Donc, cet article rend en somme complet le tableau des monuments de corporation qui nous sont parvenus.

I. Bannières de corporation

Au commencement, la bannière était une enseigne militaire, portée devant la troupe, les guerriers se rassemblaient sous cet étendard qui servait aussi de moyen de commandement silencieux. Les premières bannières de corporation étaient également de vraies enseignes militaires et leur emploi était en relation étroite avec l'organisation de la défense militaire de la ville où les corporations jouaient un rôle primordial. En Europe occidentale, en France, mais surtout en Flandre et en Suisse, nous connaissons des représentations

de bannières de corporations dès les XIIIe et XIVe siècles. Auprès de sa fonction militaire, la bannière — symbole de la solidarité — est devenue très tôt l'ornement des défilés civils et des processions ecclésiastiques.

Quand le rôle des corporations dans la défense de la ville s'est diminué, et surtout à la suite de la contre-réformation du XVIIe siècle, les bannières de corporation deviennent de plus en plus bannières de procession. C'est de cette époque que nous trouvons les premières données concrètes sur les bannières de corporation en Hongrie. La reine Marie-Thérèse — conformément à ses tendances de récatolisation et de centralisation — ordonne que partout dans le pays, chaque corporation ait sa bannière, gardée à l'église, et que chaque maître de corporation prenne part sous cette bannière — sans considération de sa religion — aux processions ecclésiastiques, surtout à celle de la Fête-Dieu.

La bibliographie hongroise, jusqu'ici, ne s'est pas du tout occupée des bannières, mais même la bibliographie étrangère est également assez pauvre sur ce sujet. La majorité des bannières de corporation ont été anéanties par le déperissement naturel de leur matière textile. Une partie des bannières hongroises se retrouvent à leurs lieux de gardiennage primitifs, aux églises, une autre partie se trouve aux musées. Malheureusement, à la suite du manque d'entreposage convenable et de conservation appropriée, même l'effectif actuel court le danger de l'anéantissement en quelques décennies.

Il nous est resté seulement trente bannières de corporation du département de Veszprém, bien que dans le département aient fonctionné à peu près 140 corporations. De ces bannières, 10 viennent de Pápa, 7 de Veszprém, 4 de Nagyvácszony, 3 de Peremarton, 1 d'Ugod, 1 de Tósokberénd, 1 de Herend, 1 de Marcaltó, 1 de Bakonyszombathely, et 1 est d'origine inconnue. 14 bannières sont gardées au Musée de Bakony de la ville de Veszprém, 10 au Musée d'Histoire régionale de Pápa, 1 à la Collection d'Histoire ecclésiastique de Veszprém. Les autres se trouvent aux églises des villages de Peremarton, de Marcaltó, d'Ugod et de Bakonyszombathely. La plus ancienne des bannières qui nous est parvenue date de 1828, la plupart sont du milieu du siècle, mais même aux années 90 du siècle passé on a encore préparé des bannières nouvelles.

Une partie des bannières de corporation étaient suspendues aux supports de hampe du drapeau. Façonnés en fer forgé, d'un fini soigné, ils montrent une parenté étroite avec les supports d'enseignes commerciales. L'église Saint Étienne de Nagyvácszony garde un tel ensemble de supports (en fer) d'une beauté unique. Ajustés à des hampes encastrées dans le mur, originalement 4, actuellement 3 supports de bannière, très beaux, peints et montés d'enseignes et d'armes de corporation, surplombent la nef de l'église. Leurs silhouettes artistiques se font valoir sur le fond du mur blanchi à la chaux de l'église. L'une de ces bannières était celle de la corporation des savetiers, l'autre celle des cordonniers et la troisième celle des tisserands de Nagyvácszony. La quatrième bannière, celle des menuisiers, maçons et tourneurs se trouve actuellement dans la salle de corporations du Musée Ethnographique en plein air de Nagyvácszony. Nous connaissons encore du village d'Ugod un support semblable en cuivre, orné de l'enseigne des tisserands.

Les bannières — bien qu'elles datent de la même époque, et par leur fonction appartiennent au même type — présentent une variété très grande. D'après leur forme, elles se divisent en quatre groupes: 1. — Bannières carrées (en allemand «Banner»: elles mesurent à peu près 150×180 cm); 2. — Étendards de forme triangulaire («Stander», en allemand: 100-140×200-260 cm); 3. — Étendards en queue d'aronde («Doppelstander»: 80-140×180-250 cm); 4. — Gonfanons de queues («Prozessionsfahne», 135-150×160-200 cm).

Les hampes étaient des manches colorés, en bois tourné. Elles mesurent 350-450 cm. Elles sont souvent munies d'anneaux servant d'appui-main. Leur couleur est le plus souvent identique avec celle du tissu de la bannière. Au bout de la hampe se trouve ordinairement une pomme en cuivre, surmontée d'une croix simple ou double. Il y a des croix qui

sont combinées avec l'enseigne de métier (telle p. ex. la croix de la hampe de la corporation de tonneliers de Bakonyszombathely, ou celle de la hampe des cordonniers et des meuniers de Peremarton). Pour faciliter le port de ces hampes lourdes, on se servait souvent d'une ceinture spéciale, pourvue d'une gaine.

L'étoffe des bannières est le plus souvent du damassé mi-soie, de couleur, à grands décors. La plupart des bannières ont un effilé d'or ou de couleur. Quelques-unes sont ornées de riches broderies d'or aussi. La couleur dominante est le rouge et le rouge bordeaux, puis viennent le bleu, le blanc et le vert.

Sur tous les deux côtés de la bannière, ce sont des peintures à l'huile qui occupent la place centrale, ordinairement encadrées d'un ovale ou d'un rectangle. Sur l'un des côtés nous retrouvons le saint protecteur de la corporation, tandis que l'autre est orné d'une scène biblique, de l'image de la Vierge ou de la Trinité. Le saint protecteur est toujours en relation avec le métier, ou bien parce que selon la tradition lui-même l'a pratiqué, ou bien parce que son nom ou les attributs de la représentation iconographique chrétienne montrent d'une certaine affinité avec le métier en question. A la suite de l'unité supranationale de l'Église catholique, le culte des saints protecteurs est uniforme partout en Europe. C'est pourquoi les patrons représentés sur les bannières sont internationaux. Ainsi la patronne des charrons est Sainte Catherine, aussi sur les bannières de métier du département de Veszprém, le patron des savetiers est Saint Crispin ou Crispinienus, celui des charpentiers est Saint Joseph; Saint Jean Népmucène protège les minotiers, Saint Roch les maçons, Saint Florian les potiers et Saint Sévère les tisserands. Mais nous trouvons des patrons nationaux aussi. Ainsi le saint protecteur des cordonniers hongrois est le prince Saint Émeric (fils du premier roi de Hongrie), celui des foulons est Saint Martin de Hongrie (né en Pannonie et devenu évêque de Tours), et nous retrouvons aussi Saint Étienne Ier sur plusieurs bannières. Les corporations de bourreliers et d'armuriers — lesquelles corporations comprenaient souvent des forgerons, serruriers et savetiers aussi, unissant ainsi les métiers des armements des confins — vénéraient le chevalier Saint Georges comme patron.

Auprès des saintes images, on a décoré souvent les bannières des armes du métier. Trois navettes forment les armes des tisserands, des ciseaux ouverts celles des tailleurs, une fourrure d'hermine, tenue par des lions, figure aux armes des pelletiers, des bottes à celles des cordonniers; les charrons ont la roue, le débordoir et la hache; les meuniers la meule, la roue de moulin et le compas; les charpentiers le compas, l'équerre et l'eslette; les maçons la truelle et le marteau; les potiers la cruche mise sur le tour, etc.

Le prix des bannières de corporation était très grand, ce qui imposait une charge très onéreuse aux maîtres. C'est pourquoi les membres des corporations — surtout les maîtres protestants — se dérobaient à la commande d'une bannière. Et le port de ces lourdes bannières aux processions, de même que leur gardiennage dans les églises imposaient encore des frais supplémentaires aux corporations.

Les bannières de corporations du département de Veszprém n'ont pas de l'importance historique ou artistique exceptionnelle, mais elles sont pourtant remarquables du point de vue de la civilisation et de l'histoire sociale, puisqu'elles sont les monuments pittoresques, caractéristiques et concrets de l'esprit collectif et religieux du régime des corporations plusieurs fois séculaire.

II. Lanternes funéraires

Bien qu'il soit incontestable que la cause et le but primordiaux de l'organisation des corporations était de mettre des bornes à la concurrence naissante et de monopoliser le marché, les premières organisations des artisans se constituaient dans des cadres religieux. Il est donc compréhensible que les règlements les plus anciens, déjà au Moyen Âge, prescrivent que la corporation doit accorder les honneurs de la sépulture à tous ses membres décédés de même qu'aux

parents de ceux-ci, avec l'assistance de tous les membres de la corporation. Cette coutume ou plutôt obligation a été toujours respectée toute la durée du régime des corporations. Les enterrements organisés par les corporations étaient mieux ordonnés et plus solennels que les autres, et c'est pourquoi en cas de la mort des bourgeois aisés, les parents ont appelé une des corporations pour organiser l'enterrement. C'est ainsi que par endroit se sont formées des corporations — appelées en hongrois «kaladdás» — qui s'occupaient par profession du fossioiment et des enterrements, constituant ainsi les précédents directs des entreprises de pompes funèbres de nos jours.

Cette coutume de «l'enterrement par corporation» s'est répandue surtout dans les départements de Zala et de Veszprém où elle s'est maintenue très longtemps, fait dont témoigne d'une part les dictons populaires, et de l'autre le grand nombre des lanternes funéraires de corporation qui nous sont parvenues.

Plusieurs corporations avaient leur civière spéciale (le nom de la civière mortuaire dans la langue du peuple hongrois est «le cheval de Saint Michel») sur laquelle on a mis le cercueil pour donner l'absoute et pour transporter le corps au cimetière. Tel «cheval de Saint Michel» est celui de la corporation des tissérands de Peremarton, Berhida et Kiskovácsi, où outre le nom de la corporation et le millésime 1846 on peut lire une élogie populaire.

Les lanternes funéraires de corporation rendaient les enterrements plus solennels, ajoutaient à la pompe du convoi funèbre. Généralement quatre lanternes formaient un ensemble, mais il y avait des garnitures de deux et de six lanternes aussi. Les lanternes, avec leur manche, mesuraient 120-150 cm. Elles étaient dans la plupart des cas en cuivre. Leur forme est le tronc de pyramide hexagonale renversé. Dans la lanterne vitrée, brûlait une bougie.

Le couvercle étampé de la lanterne en cuivre était surmonté de l'ornement caractéristique des lanternes de corporation. C'était une enseigne de 10 à 12 cm, en forme de silhouette coupée dans une plaque de cuivre où, très rarement se lisaient une inscription et un millésime aussi. La majorité de quelque 31 garnitures de lanternes de corporation qui nous sont parvenues datent de la deuxième moitié du XIXe siècle. Plus tard, même aux lanternes usinées on a soudé des ornements préparés par des artisans locaux.

La plupart des ornements de lanterne représentent les armes de la corporation, le plus souvent entre deux lions rampants, sous une couronne montée d'une croix; ainsi retrouvons-nous la roue des charrons (Szentkirályszabadja, Nagyvázsöny), les deux pots des potiers (Veszprém), ou la cruche sur le tour (Leányfalu), la roue du moulin des meuniers (Peremarton, Tüskevár), les 3 navettes des tissérands (Szentgál, Olaszfalu, Veszprém), les outils des maçons et des charpentiers (Zirc).

Il y a des ornements de lanterne qui ne sont qu'une croix simple ou bien avec — au-dessous de la croix — une tablette où l'on a inscrit le nom de la corporation (Herend, Bánd).

Les ornements de lanterne où figurent les armoiries nationales forment le troisième groupe, (Leányfalu) dont la majorité devaient être exécutées après l'abolition du régime des corporations, mais l'artisanat s'en servait encore aux enterrements (Olaszfalu, Bakonyszombathely). L'ornement de la lanterne de la corporation des tissérands de Szentgál représente la figure des armes du village: le chasseur visant un cerf.

La coutume de «l'enterrement par corporation» était si répandue dans cette contrée qu'après la disparition du régime des corporations, les associations les plus diverses se chargeaient de l'organisation des pompes funèbres en empruntant l'emploi des lanternes funéraires de corporation. Il en est des exemples curieux comme p. ex. la société de tir de Nagyvázsöny, ou le cercle de cultivateurs et de la congrégation mariale de Peremarton, dont les lanternes ornées sont les répliques des lanternes de corporation.

Au commencement c'étaient les ferblantiers locaux qui fabriquaient ces lanternes. Plus tard elles sont devenues articles de grande série, mais l'ornement, la petite enseigne de

corporation, souvent d'une facture très rudimentaire, était toujours du pays.

Les lanternes de corporation constituent avant tout les monuments caractéristiques des corporations des départements de Zala et de Veszprém, et tout comme la «cruche de corporation» est devenue le nom collectif des cruches et des pots à vin transdanubiens verts, au vernis de plomb, aux décors en relief ou gravés, nous pouvons considérer les lanternes de corporation comme le prototype des lanternes funéraires transdanubiennes.

III. Marques distinctifs de foyer de compagnons, et enseignes munies d'emblèmes corporatifs

Dès le XVe siècle il passait de plus en plus en habitude que les compagnons faisaient leur tour. Cette institution s'est conservée au cours de longs siècles et elle a assuré l'échange international d'expériences professionnelles de l'artisanat. Le pèlerinage des compagnons nécessitait l'organisation et l'entretien des logis de compagnons. Ces foyers étaient marqués à l'extérieur pour que le compagnon ambulant, en arrivant dans la ville, pût voir tout de suite où il pouvait demander abri. Ces marques distinctifs étaient des enseignes qui n'étaient en somme rien d'autre que les enseignes des auberges et des cabarets. Puisque les logis de compagnons étaient installés ordinairement dans une auberge, le rôle des enseignes d'auberges et celles de logis de compagnons se confondait souvent dans la pratique, même leurs notions s'identifiaient. Mais aussi des maîtres particuliers employaient souvent des enseignes munies d'emblèmes corporatifs pour désigner leurs ateliers. Il est très difficile — souvent impossible — de distinguer ces enseignes de celles des logis de compagnons, c'est pourquoi l'étude traite ensemble ces deux sortes d'enseignes.

Les enseignes extérieures des logis de compagnons et les enseignes d'atelier en fer forgé forment le premier groupe. Ces enseignes se composent du support, scellé dans le mur, et de l'enseigne proprement dite, que l'on accrochait au support. Les enseignes dont parle l'étude sont en général très simples (maréchal-ferrant: composition de fers à cheval de grandeurs différentes [Várpalota et Nagyvázsöny] — dinandier: chaudron [Nagyvázsöny] — ferblantier: broc [Pápa] — tamisier: tamis [Pápa]) — chapelier: chapeau (Pápa) et gantier: gant (Pápa), mais parmi les enseignes de serrurier, il y a des pièces qui méritent l'attention du point de vue de l'art appliqué. Une enseigne de serrurier de Veszprém et une de Pápa, chacune représentant une clef en style somptueux empire-rococo constituent des chefs-d'oeuvre du travail forgé.

Le type primitif et le plus simple de l'enseigne intérieure de logis est le tableau encadré et accroché au mur, représentant les armes de la corporation (corporation de tissérands, Peremarton, 1826; boulangers, Veszprém, 1868). L'autre type est l'enseigne de la corporation mise en boîte vitrée que l'on accroche au plafond. Il y a deux variantes de ce type. La première comprend les coffrets vitrés aplatis dans lesquels on retrouve la silhouette colorée de l'armoire coupée en bois ou en lame de fer, entourée souvent de fleurs artificielles ou de feuilles d'ornement. Telles sont les trois différentes enseignes de logis de maçons et charpentiers de Zirc (deux des enseignes gardées au Musée Reguly Antal de Zirc), celle des chamoiseurs de Pápa et des boulangers de Pápa (1843) gardées au Musée Ethnographique de Budapest. L'autre variante des enseignes emboîtées est cuboïde et elle représente non pas la silhouette des armes de la corporation, mais le simulacre réduit d'un produit ou d'un outil caractéristiques du métier, éventuellement la maquette d'un atelier tout entier. Telle est p. ex. l'enseigne de logis de la corporation des meuniers de Veszprém: le modèle réduit de l'intérieur d'un moulin à eau; ou celle des foulons de Palota: quatre outils typique de foulon, sculptés en os.

A l'époque de l'analphabétisme général, les enseignes de logis et d'atelier donnaient des renseignements, des indications et servaient la publicité. Elles sont les monuments intéressants, souvent d'une valeur artistique, de l'ancien paysage urbaine et des pérégrinations des compagnons.

IV. — Meubles aux enseignes de métier

En Hongrie il y a peu de meubles qui sont ornés d'enseignes de métier. Il est donc d'autant plus remarquable que dans le département de Veszprém il nous est resté un nombre relativement grand de tels meubles. Le Musée Ethnographique de Budapest garde un très beau dos de chaise sculptée, provenant du département de Veszprém, où nous retrouvons la représentation d'outils de foulon et le millésime 1800. Au Musée de Bakony de la Ville de Veszprém nous trouvons deux meubles, ornés de l'enseigne de la corporation des

bouchers: un bahut à tiroir (1863) et un trumeau (1846), faits à Szentgál ou à Herend. En outre, nous connaissons un grand coffre (1835) avec l'enseigne de la corporation de forgerons, trouvé également à Szentgál, et nous savons qu'il y a dans cette commune encore plusieurs coffres ornés d'enseignes de métier.

Il était donc habituel dans cette région d'ornez les meubles d'armes, d'enseignes de métier, ce qui est une nouvelle preuve du fait que le régime des corporations a été bien étendu et enraciné dans le département de Veszprém.

Péter Nagybakay

Цеховые знамена, цеховые фонари, цеховые эмблемы и другие предметы, связанные с цеховой жизнью в городе и комитате Веспрем

В предыдущих номерах Вестников музеев комитата Веспрем (№ № 1, 2, 4 и 5) уже говорилось об отдельных предметах, связанных с цеховой жизнью: о цеховых печатях, вывесках, кувшинах и другой цеховой посуде, о цеховых сундуках. В настоящей статье мы познакомим читателей с цеховыми знаменами, некоторыми предметами похоронного обряда (в первую очередь с фонарями), с эмблемами жилища подмастерьев, с эмблемами ремесла и с мебелью. Этим и завершается описание материальных памятников, связанных с цеховой жизнью.

1. Цеховые знамена

Первоначально знамена служили боевым целям: под ними собирались военные отряды, с ними шли в бой против врагов. Первые цеховые знамена тоже были исключительно знаменами боевыми, под ними собирались члены цеха, игравшие в средние века исключительно большую роль в организации обороны городов. В Западной Европе — во Франции, а особенно во Фландрии и Швейцарии — уже в XIII и XIV веках имелись изображения цеховых знамен. Наряду с военной функцией уже в это раннее время цеховые знамена являлись символом единства общины, украшением праздничных светских и религиозных шествий.

С отходом на задний план действий, связанных с обороной городов, а в особенности вследствие влияния антиреформационных сил в Венгрии в XVII веке — цеховые знамена все более становятся атрибутами церковных шествий. Первые конкретные данные о венгерских цеховых знаменах относятся как раз к этому периоду. Королева Мария-Терезия в соответствии со своими абсолютистскими устремлениями и политикой, направленной на укрепление католичества, обязала каждый цех иметь свое цеховое знамя, которое должно было храниться в церкви и под которым все без исключения члены цеха обязаны принимать участие во всех церковных шествиях.

В венгерской специальной литературе совершенно не затрагивался вопрос о цеховых знаменах, да и в иностранной литературе по этому вопросу имеется исключительно мало данных. Большая часть цеховых знамен вследствие естественного старения текстиля пропала. Часть венгерских цеховых знамен можно найти в первоначальных местах их хранения — в церквях, часть же — в музеях. К сожалению, из-за отсутствия соответствующих условий хранения и надлежащих методов их консервации — они в течение ближайших десятилетий тоже обречены на гибель.

В настоящее время в комитате Веспрем сохранилось всего лишь 30 цеховых знамен, хотя существовало примерно 140 цехов. Из этих тридцати знамен — 10 папайских, 7 веспремских, 4 надважоньских, 3 перемартонских, 1 угедское, 1 тошокберендское, 1 херендское, 1 марцал-

тойское, 1 баконьсомбатхейское, одно неизвестного происхождения. 14 знамен хранятся в веспремском Баконьском музее, 10 — в Папайском краеведческом музее, 1 — в веспремском собрании по истории церкви, остальные — в перемартонской, марцалтойской, угедской и баконьсомбатхейской церквях.

Из сохранившихся цеховых знамен самое старое было изготовлено в 1828 году, большая часть — в середине прошлого века, но есть цеховые знамена, изготовленные и в девяностых годах прошлого столетия.

Часть цеховых знамен висела в искусно сделанных стойках из кованого железа. Стойки эти очень похожи на вывески, указывающие ремесло, исполненные из такого же кованого железа. Исключительно искусно сделанные, красивые, украшенные цветными цеховыми гербами и эмблемами, стойки для знамен сохранились в надважоньской церкви св. Стефана. Первоначально их было четыре, теперь — три. Висят они в нефе церкви, очень красиво выделяясь на фоне белых стен. Изготовлены они на рубеже XVIII и XIX веков и принадлежали надважоньским цехам сапожников, чеботарей и ткачей. Четвертая, бывшая собственностью цеха плотников, каменщиков и слесарей, находится сейчас в цеховой комнате Надважоньского этнографического музея под открытым небом. Известна и стойка такого типа из Угода, украшенная медной эмблемой ткачей.

Сами знамена довольно разнообразны, хотя они и принадлежали к одному типу по времени и своим функциям. По форме их можно разделить на четыре группы: 1. *четырёхугольные* (примерно 150×180 см.), 2. *треугольные* (примерно 100—140×200—260 см.), 3. *в форме ласточкина хвоста* (примерно 80—140×180—250 см.), 4. *хоругвь*, укрепленная на кресте (примерно 135—150×160—200 см.).

Древки знамен изготовлялись из дерева, которое обтачивалось и покрывалось краской. Длина их 350—450 см. Часто на древке для удобства его держания укреплялось кольцо. Цвет древка большей частью соответствовал цвету знамени. Наконечник древка большей частью украшался медной кнопкой, простым или двойным крестом. Имелись и такие наконечники древка, которые представляли собой комбинацию креста и цеховой эмблемы (например, древки знамен баконьсомбатхейского цеха бондарей, перемартонских цехов чеботарей и мельников). Тяжелые древки часто несли при помощи специально для этой цели сделанного кожаного пояса, снабженного чехлом. В основном знамена изготовлялись из полущелкового полотна, отороченного золотой или цветной бахромой. Некоторые знамена украшены богатой золотой вышивкой. Господствующим цветом знамени был красный и бордовый, затем следуют синий, белый и зеленый цвета.

Главное место на знамени с обеих сторон занимают картины, написанные маслом, в овальной или четырехугольной раме. На одной стороне изображался святой-покровитель ремесла, на другой — библейский сюжет, богородица или святая троица. Святой-покровитель ремесла всегда имел какую-то связь с данным ремеслом: или он сам по преданию занимался этим ремеслом или же имя его или же отдельные атрибуты в изображении иконографии можно поставить в связь с данным ремеслом. Поклонение покровителям ремесла имело распространение по всей Европе, что можно объяснить властью римской католической церкви, стоявшей над государствами и отдельными народами. Поэтому и изображенные на цеховых знаменах покровители ремесла являются международными. Так, и у веспремских колесников покровителем ремесла была святая Катерина, покровителем сапожников — святой Криспин и Криспиниан, плотников — святой Иосиф, каменщиков — святой Рокус, гончаров — святой Флориан, мельников — святой Иоанн, ткачей — святой Северий. Но имеется и пример сугубо национальный. Так, покровителем ремесла венгерских чеботарей был святой князь Имре, на многих цеховых знаменах имеется изображение святого короля Стефана. Цехи кожевников и сапожников, а также кузнецов и слесарей, связанные с военными отраслями, почитали своим покровителем святого рыцаря Георгия.

На многих цеховых знаменах рядом с изображением святого покровителя имеется и герб цеха. Герб ткачей — три ткацких челнока, портных — раскрытые ножницы, скорняков — шкурка горностая, которую держат львы, чеботарей — сапог, бондарей — колесо, скобель и обод, мельников — мельничное колесо, циркуль и жернов, плотников — циркуль, угольник и топор, каменщиков — молоток и лопатка, гончаров — кувшин на гончарном кругу и т. д.

Расходы, связанные с изготовлением цехового знамени, были довольно большие, и это ложилось бременем на членов цеха. Поэтому — особенно члены цеха, исповедовавшие протестантскую религию —, всячески старались уклониться от этой обязанности. Несение этих тяжелых знамен во время шествий, а также их хранение в церкви тоже были связаны для цеха с дополнительными расходами.

Цеховые знамена комитата Веспрем не представляют особого значения с точки зрения истории или истории прикладного искусства, но все же они являются одним из вещественных памятников многовекового цехового уклада.

2. Погребальные цеховые фонари

Без сомнения, объединение в цеха имело своей подоплекой причины экономического характера, т. е. стремление ограничить развивающуюся конкуренцию, монополизировать рынок. И все же первоначальные организации имели религиозный характер. Поэтому и понятно, что уже самые ранние, средневековые цеховые уставы обязывали хоронить своих усопших членов и их родственников по всем правилам религиозного обряда с участием на похоронах всех членов цеха. Это положение сохранялось в течение всей истории существования цехов. Похороны, устраиваемые цехом, были всегда более организованными и пышными. Поэтому в случае смерти какого-нибудь буржуа его родственники обращались к цеху с просьбой организовать похороны. Таким образом возникли цеха, члены которых профессионально занимались работами, связанными с похоронами, как-то: рытье могил и пр. Это был прообраз нынешних похоронных бюро.

Этот обычай особенное распространение получил и долго сохранялся в комитатах Зала и Веспрем, что отразилось в народных поговорках и свидетельством чему служит обилие сохранившихся цеховых фонарей, предназначенных для погребальной церемонии.

Многие цеха имели похоронные дроги, так называемого коня святого Михаила, на которые устанавливали гроб и провожали покойника на кладбище. Такими похоронными дрогами перемартонского, берхидайского и кишковачского цеха ткачей, на которых изображен герб цеха, год 1846-й и траурная надпись.

Цеховые фонари делали похороны более торжественными. Обычно это был гарнитур, состоявший из четырех фонарей одинаковой формы, но бывали и гарнитуры, состоявшие из двух или даже шести штук. Фонари вместе с рукоятью были высотой в 120—150 см. Обычно они изготовлялись из меди. Форма фонаря — шестиугольная усеченная пирамида. В застекленном фонаре горела свеча.

На крышке фонаря помещалось характерное украшение. Это была вырезанная из медного листа эмблема размером 10—12 см, иногда дополненная надписью и обозначением года изготовления. Большая часть из 31 сохранившегося комплекта была сделана во второй половине XIX века. В дальнейшем фонари стали изготовляться фабричным способом, а к ним уж приделывали украшения местного изготовления.

Украшение на фонаре обычно представляло собой цеховой герб, расположенный между двумя львами под короной, увенчанной крестом. Иногда это был просто герб без короны и креста. Так, на фонарях бондарей изображено колесо телеги (Сенткирайсабадьа, Надьявжонь), на фонарях гончаров — два горшка (Веспрем) или кувшин на гончарном кругу (Леаньфалу), на фонарях ткачей — три челнока (Сентгал, Оласфалу, Веспрем), на фонарях мельников — жернов (Перемартон, Тюшкевар), на фонарях плотников и каменщиков — плотницкие инструменты или инструменты каменщика (Зирц).

Есть и такой фонарь, украшением которого является гладкий крест, на котором имеется надпись, указывающая на ремесло (Херенд, Банд).

Третьей группой погребальных фонарей являются также, украшением которых служит государственный герб (Леаньфалу). Фонари эти были изготовлены уже после прекращения существования цехов, но на похоронах ими и в дальнейшем пользовались ремесленники (Оласфалу, Баконьсомбатхей). На фонаре сентгальских ткачей изображен герб селения — охотник, стреляющий оленя.

В окрестностях Веспрема похороны при «посредстве цеха» получили такое широкое распространение, что уже после упразднения цехов различные похоронные бюро вместе с выполнением различных действий, связанных с похоронным обрядом, занимались и употреблением погребальных фонарей. Интересным примером могут послужить товарищество надьявжоньских стрелков или общество перемартонских хозяев и конгрегация св. Марии, чьи похоронные фонари точно такого же типа, как и цеховые.

Первоначально фонари изготовлялись местными мастерами, в прошлом столетии они стали предметом массового заводского производства, только украшения на фонарях — зачастую довольно примитивные эмблемы — всегда были местным продуктом.

Цеховые фонари были характерной особенностью цехового быта комитатов Веспрем и Зала, отсюда взяли свое начало распространившиеся по всему Задунайскому краю погребальные фонари — атрибут похоронного обряда.

3. Эмблемы жилища подмастерьев и вывески мастеров-ремесленников

Уже в XV веке годы странствования подмастерьев вошли в обычай. Обычай этого придерживались в течение нескольких столетий, что дало возможность ремесленникам приобрести широкий опыт в своей специальности. Поскольку обычай этот был распространен по всей Европе, необходимо было организовать в широких масштабах жилища для таких странствующих подмастерьев, работавших у разных мастеров за пределами своей

родины. На этих жилищах вывешивалась эмблема. Таким образом странствующий подмастерье, приходя в чужой город, мог довольно быстро устроиться. Эти эмблемы по сути были своего рода вывеской постоянного двора. Жилища подмастерьев и постоянный двор не всегда было возможно различить. Мастера тоже вывешивали эмблемы на дверях своей мастерской. Все эти эмблемы зачастую очень схожи, практически неотделимы друг от друга, поэтому и в статье о них обо всех говорится в совокупности.

Обычно эти эмблемы укреплялись над дверью жилища или мастерской или же возле входа. Изготавливались они из кованого железа и представляли собой консоль, на которой укреплялась эмблема ремесла. Среди этих эмблем имелись довольно примитивные, как например, эмблемы кузнецов — подкова (Варпалота, Надъважонь), медников — котел (Надъважонь), жестянщиков — бидон (Папа), ситовщиков — сито (Надъважонь), шляпочников — шляпа (Папа), перчаточников — перчатки (Папа). Но были вывески и эмблемы, сделанные слесарями, обращающие на себя внимание тонкой и искусной работой. Примером могут служить несколько вывесок папайских и веспремских мастеров-слесарей, представляющие шедевры в стиле ампира.

Самым простым типом эмблемы, вывешивавшейся внутри жилища подмастерьев, было изображение цехового герба, помещенное в рамку и вывешенное на стене. (Перемартонский цех ткачей 1826 и веспремский цех булочников 1868). Другим типом была эмблема цеха, вправленная в стекло и подвешиваемая к потолку. Среди этого типа эмблем необходимо отметить два вида: один представлял собой плоскую стеклянную коробку, в которой был заключен герб, другой — вырезанный из жести или дерева герб цеха, помещенный между двумя силуэтами львов, часто обрамленный венком из листьев или цветов. Такими являются три эмблемы жилища зирцких каменщиков и плотников (два из них находятся в зирц-

ском музее Антала Регули), папайских дубильщиков и папайских булочников (1843) в Будапештском этнографическом музее. Другим типом эмблемы, вставленной в стекло, является не плоское, а объемное изображение. Это обычно не цеховой герб, а уменьшенная модель какого-либо изделия или макет мастерской. Примером может служить эмблема жилища подмастерьев веспремского цеха мельников (уменьшенный макет водяной мельницы) и палотайских сукновальщиков (вырезанные из кости макеты четырех типичных для ремесла сукновальщика инструментов).

Эмблемы жилища, постоянных дворов, а также вывески мастеров в период почти сплошной безграмотности служили средством ориентировки, рекламы. Это зачастую искусные памятники жизни старинных городов и цехового уклада.

4. Мебель с цеховой эмблемой

В Венгрии сохранилось очень мало мебели с изображением цехового герба. Тем большее значение имеет тот факт, что в Веспреме сохранилось относительно много такой мебели. Один такой стул из комитата Веспрем с резной спинкой, на которой изображены инструменты сукновальщика и цифра 1800, находится в Будапештском этнографическом музее. Два предмета обстановки с изображением эмблемы мясника находятся в веспремском Баконьском музее: комод (1863) и трюмо (1846), которые были, по всей вероятности, изготовлены в Сентгале или Херенде. Известен сундук с изображением герба кузнецов (1835) из Сентгала. Имеются сведения о существовании в Сентгале и других сундуков такого типа с изображением цехового герба.

Итак, изображение цеховых гербов на мебели было распространено в комитате Веспрем, что указывает на широкое распространение и укоренение в этой области цеховой системы.

Петер Надьбакаи

A veszprémi tobakok

Egy bőrkészítő kismesterség és művelői a XVIII—XIX. században

1. rész

Aligha él ma már öreg iparos Veszprémben, aki tud valamit a tobakokról. Mesterségük és életük tanúja bizonyára egy sem. Emléküket csupán a Püspökvár szikláinak nyugati oldalába vágott Tobak utca őrzi. E kis utca házáinak legnagyobb részét is elpusztították a legutóbbi háború repülőtémadásainak bombái, a fennmaradt néhány romos viskót pedig szinte teljesen átalakították régi és új lakói. Elpusztultak, vagy a felismerhetetlenségig megváltoztak egykori Séd parti házaik és műhelyeik is.

Szerencsére nem bánt ilyen könyörtelenül az idő céhüknek a Bakonyi Múzeumba mentett tárgyi emlékeivel¹ és azokkal a tobakvonatkozású iratokkal, amelyeket szintén a Múzeum és a Veszprém Megyei Levéltár őríz.²

E gazdag emlékanyagot azonban korántsem dolgozták még fel maradéktalanul. Néhány veszprémi újságcikkén kívül³ csupán egy-két céh- és ipartörténeti részlettanulmány foglalkozott velük. Így *Takáts* Gyula cserző anyagukról a szömörécéről írt,⁴ *Nagybákay* Péter tanulmányorozatában céhük tárgyi emlékeit ismertette.⁵ Egyedül *Vajkai* Aurél hívta fel — ha vázlatosan és szemlélyesen is — mesterségük technológiájára és céhük történetére több ízben a figyelmet.⁶ Szerepelnek *Pálffy* Ilona egyik statisztikai érdekű⁷ és *Gáborján* Aliecnak a magyar bőrről szóló tanulmányában.⁸

Az ország más városainak és falvainak tobakjairól viszonylag még gyérebben van irodalmunk. *Szádeczky* Lajos és *Eperjessy* Géza két alapvető könyvében számbavette ugyan az összes hazai céhvel együtt a tobakokét is,⁹ de rajtuk kívül csak két nyelvészeti¹⁰ és egy mesterszótár,¹¹ szövejtő cikk,¹² és néhány ipartörténeti¹³ meg

bőrgyártással foglalkozó tanulmány¹⁴ utal eléggé szűkszavúan működésükre.

A külföldi szakirodalom — tudomásom szerint — a magyar tobakoknak még a nevét sem ismeri. Gyakran és bőven foglalkoznak azonban különösen a XVIII. századi francia és a belőlük táplálkozó német közgazdasági könyvek és technológiai enciklopédiák olyan szattyánt és kordoványt készítő mesterségekkel (manufaktúrákkal), amelyek eszközkészlete is jórészt megegyezik a szintén szattyán és kordovány bőrt készítő magyarországi tobakmesterséggel.¹⁵

A szattyános és kordoványos mesterséggel már inkább találkozunk a magyar ipartörténeti irodalomban is.¹⁶

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy felhasználva egy veszprémi és több balkáni, meg erdélyi idős mester évtizedekkel ezelőtti adott tájékoztatásait, egybevetve azokat az egész fennmaradt tárgyi és írásos emlékanyaggal, a legfontosabb hazai és külföldi irodalommal, monografikus képet adjak a veszprémi tobakokról: mesterségükről, céhükről, gazdasági meg társadalmi helyzetükről. A tanulmány három fejezete (I. A mesterség. II. A céh. III. Tobakházak; lakóik vagyoni helyzete és sorsa.) két részben kerül közlésre, ebben a számban az I., a következőkben a II. és III.

Remélem nem fölösleges munka ez, hiszen mint látni fogjuk, a tobakok különösen a XVIII. századi és a XIX. század eleji Veszprém életének figyelemreméltó tényezői voltak. Tevékenységük szélesebbkörű feldolgozása a bőripar hazai, sőt talán egyetemes történetét is sok érdekes, eddig kevésbé ismert részlettel egészítheti ki.

I

A MESTERSÉG

1. A MESTERSÉG EMLÉKEI, LEÍRÁSÁNAK FORRÁSAI

Könnyű egy kismesterség munkafolyamatát leírni akkor ha még akadnak művelői. Gondot ad, ha a mesterség, mint a veszprémi tobakoké már több mint egy fél évszázada megszűnt. Rekonstrukciója ebben az esetben csak úgy lehetséges,

ha más vidékek még dolgozó iparosait hallgatjuk ki és a tőlük gyűjtött anyagot a kérdéses helyen — mint Veszprémben is — fennmaradt céhtárgyak ábrázolásaival, írásos emlékeik adataival egybevetve hitelesítjük.

Amikor 1934-ben az anyaggyűjtő munkát elkezdtem, lehetőségem volt még *Hollósy Istvánnak* az egyik legtekintélyesebb veszprémi tobakdinasztia utolsó iparos tagjának meg-

1. Bulgáriai bőrkészítő műhely belseje. (Festmény a szófiai Néprajzi Múzeumban.)

1. Inneres einer Lederwerkstatt in Bulgarien. (Ein Gemälde aus dem Museum für Völkerkunde in Sofia.)

1. Intérieur d'une tannerie bulgare (Peinture au Musée Ethnographique de Sofia)

1. Внутри кожевенного цеха в Болгарии (Живопись. Этнографический музей. София.)

2. Sumeni tobakmanufaktúra. (1937).

2. „Tobak“-manufaktur in Sumen (Bulgarien) (1937).

2. Manufacture «tobak» à Sumen (1937).

2. Табаковая мануфактура в Шумене (1937).

3. Szászrégeni, finom bőroket is készítő tímár töltő vályúval.

3. Ein, auch Feinleder fabrizierender Gerber aus Szászrégen (Siebenbürgen) mit dem „Fülltrog“.

3. Tanneur de Szászrégen (Transylvanie) avec l'auge de replissage.

3. Кожевник в городе Сасреген, изготавливающий тонкие кожи.

4. Szászrégeni tímár bőrkötényben.

4. Ein Gerber aus Szászrégen, in seiner Lederschürze.

4. Tanneur de Szászrégen (Transylvanie), et son tablier de cuir.

4. Кожевник в кожаном фартуке в городе Сасреген.

5. Páncéscsehi, finom bőröket is készítő tímár műhelye előtt.
 5. Ein auch Feinleder fabrizierender Gerber, vor seiner Werkstatt. (Páncéscsehi, Siebenbürgen).
 5. Tanneur — préparant des cuirs fins aussi — devant son atelier à Páncéscsehi (Transylvanie).
 5. Кожевник, также изготавливающий тонкие кожи перед своей мастерской в городе Панцелчехи.

6. Tímárműhely Páncéscsehin.
 6. Eine Gerberwerkstatt in Páncéscsehi.
 6. Tannerie à Páncéscsehi.
 6. Дубильня в городе Панцелчехи.

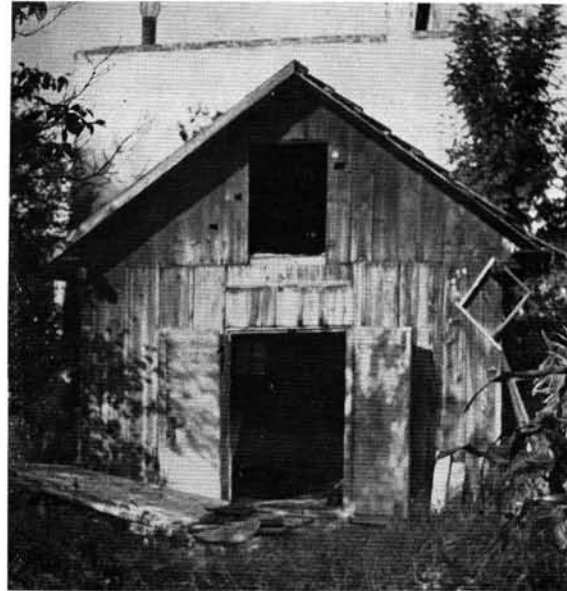
hallgatására.¹⁷ Hollósy István ekkor már lakatosmesterséget folytatott, de ifjú korában apja *Hollósy Károly*, az utolsó tobak „céhmester” műhelyében tobakmesterséget tanult.¹⁸ Tobakként dolgozott, mint segéd is.

Sajnos korábbi mesterségének sok részletére már nem igen emlékezett. 1934-re a család ősi műhelye és szerszámkészletének java is elpusztult. Tájékoztatásait, amelyet később írásba foglalt, csak egy-két maga készítette, vagy általa ellenőrzött rekonstrukciós rajzzal szemléltethette.¹⁹ A mesterség munkafolyamatának teljes és hiteles leírására, egyes részleteinek fényképezésére ilyen körülmények között Veszprémben már nem kerülhetett sor.

Ezt a feladatot 1937-ben *Bulgáriában*, (1. kép) 1942-ben pedig *Erdélyben* végeztem el. Bulgáriában *Zseko Minkov várnai* műhelyében, *Zetyerja Rezsebov* tatár származású „tabak” magyarázatai alapján egy késői *sumeni* manufaktúrában (2. kép) és a *gabrovói* bőrösöknél.

7. Kolozsvári, finom bőröket is készítő tímár műhelye előtt.
 7. Ein Kolozsvärer, auch Feinleder fabrizierender Gerber, vor seiner Werkstatt.
 7. Tanneur — préparant des cuirs fins aussi — devant sa tannerie à Kolozsvár (Transylvanie).
 7. Кожевник, изготавливающих тонкие кожи, перед своей мастерской в городе Коложвар.
 8. Tímárműhely Kolozsváron.
 8. Gerberwerkstatt in Kolozsvár.
 8. Tannerie à Kolozsvár.
 8. Дубильня в городе Коложвар.

Még több eredménnyel járt erdélyi utam. Különösen a *szászrégeni Wellmann* család (3—4. kép) műhelyének meglátogatása volt hasznos. *Wellmannék*, két idősebb testvér és fiaik,²⁰ több napra félbeszakították már részben gépekkel végzett munkájukat, hogy kizárólag egykori kézi szerszámokkal elevenítsék fel a kordovány- és szattyánkészítés mesterségét.

Amire Szászrégenben nem volt lehetőségem, azt *Páncéscsehin Domokos Jakabnál* (5—6. kép), *Szép Józsefnél*, *Kolozsvárt* pedig a 85 éves *Andrásovsky Dano* műhelyében (7—8. kép) pótolhattam.²¹ Sok értékes felvilágosítást kaptam az erdélyi falusi mészárosoktól és szücsöktől is, főként a kis állatok vágásáról, bőrük fejtéséről (nyúzásáról) és tartósításáról.²²

Századunk negyvenes éveinek küszöbén Bulgária és Erdély bőrkészítő kismesterei már nem specializálódva dolgoztak. A legtöbb műhelyben sokféle bőrt készítettek, nehezet és

könnyűt, talpbőrnek, bocskornak felső és bélésbőrnek egyaránt. Ezért *tímárnak* (ami alatt inkább a nehezebb és vastagabb bőrök készítőjét, mint általában bőrkészítőt értek) *mondták magukat akkor is, ha kordoványt és szattyánt készítettek*. Emellett mesterségükben a céhes ipar primitív eljárásai keveredtek a modern bőrgyártás módszereivel.

De még ilyen körülmények között is kielemezhető volt belőlük az egykori veszprémi, csupán finom és könnyű kordovány- meg szattyánbórt készítő tobakmesterség munkafolyamatának sok részlete és szerszáma: amiről *Hollósy István* beszélt, amit a veszprémi és a fehérvári tobakcéh (kutatásaimat időközben erre is kiterjesztettem) emlékein levő ábrázolások és ez egykorú levéltári források örökítették meg.²³

A veszprémi tobakmesterség rekonstruálásához elsősorban ezeket a veszprémi anyaggal „hitelesíthető” bulgáriai és erdélyi adatokat használtam fel, fényképeztem és írtam le részletesen. Nem mellőzhettem azonban a kétségeket sem. Azokat, amelyek a veszprémi forrásokban nem szerepelnek ugyan, de a meghallgatott balkáni és erdélyi mesterek állítása szerint bizonyos korszakokban és műhelyekben hozzátartozhattak a „tobakok”, illetve a kordoványosok és szattyánosok mesterségéhez is. Ugyanez az elv vezetett a hazai és külföldi irodalom megfelelő anyagának felhasználásában.

2. A NYERSBŐRÖK

a) Tobak nyersbőrfajták, készítmények és felhasználásuk

A veszprémi tobakok *Hollósy István* és a rendelkezésünkre álló levéltári adatok szerint²⁴ főként a kecske, a birka, a juh és a bárány nyers bőreit készítették ki; a kecskebórt viszonylag vastagabb és nehezebb kordoványbórré, a birka-, a juh-, meg báránybőröket vékonyabb és könnyebb szattyánná és irhává.²⁵

A kordoványt a csizmadiák és a német vargák használták felső bőrnek csizmákhoz, topánkákhöz, cipellőkhöz, papucskokhoz; a szattyánt szintén felső bőrnek könnyebb, főként asszonyoknak való csizmákhoz, ugyancsak kisebb lábbelikhez, de leginkább mindenféle bélésnek. Lehet, hogy a tobak-készítmények a német nyeregjártókhoz is eljutottak, akik székeket, kanapékat, párnákat borítottak velük.²⁶ Talán vékony színes szattyánjaikat irhaként, mint az erdélyi a veszprémi szűcsök is felhasználták bőrruhák díszítéséhez, ha a megrendelő a tobakoktól már kikészítve vitte hozzájuk.²⁷ Áruikat a könyvkötők is vásárolhatták könyvtáblákhoz

Hollósy István szerint a veszprémi tobakok kutyabőröket is készítettek. Kutyabőröket dolgoztak fel egyébként Bulgáriában, Erdélyben és sokfelé másutt is, főként kecskebőr helyett, mert a kutyabőr rostszerkezete meg barkaképe a kecskebőréhez hasonló,²⁸ ezért a csizma-,²⁹ vagy cipő felsőbőrnek³⁰ való kordoványt pótolhatta. Bélésbőrnek kevésbé volt alkalmas.³¹ A veszprémi levéltári források között azonban nem szerepel. Nyilván csak alkalmi készítmény nyersanyaga volt.

b) Kordoványnak való kecskebőrök

A kordovány készítéséhez való kecskebőröket, amíg Veszprém környékén volt kecsketenyésztés, a mészárosoktól és a tenyésztőktől vették. Amikor azonban a 18. század végére Veszprém vidékén is megfogyatkoztak a kecskék, kénytelenek voltak bánáti meg szlavóniai bőrröket Eszéken, Pesten „s más messze való helységekből” vásárolni.³²

E beszerzési nehézségek természetesen a bőrök drágulását idézték elő. A „közönséges kecskebőr párja” 1778-ban még 30 garas volt; 1793-ban, amikor már főként bánáti és szlavóniai bőrt dolgoztak fel, 2 Ft 15 garas. A kecskebőrök árának e nagyarányú emelkedése tehát 1778 és 1793 között történt. Ekkor egyébként általános a drágulási folyamat mindenféle bőrből. Emelkedett a birkabőrök ára is, de korántsem olyan mértékben, mint a kecskéké. 1778-ban az „öreg birka bőrének párja” 1—15 garas, 1793-ban 26 garas.³³

Legtöbb pénzbe az elsőrendű kordovány készítésre különösen alkalmas „öreg bak” bőre került. Általában minél nagyobb volt a kecske, bőre kordovány készítésre úgy látszik annál megfelelőbb, de természetesen drágább is. Ezt tanúsítja

a Veszprém megyére is irányadó 1794-es Tolna megyei limitáció,³⁴ eszerint

„egy öreg bak kecske bőre”	1 Ft 50 garas
(általában) „öreg kecske bőre”	1 Ft —
két esztendőse	— Ft 60 garas
egy esztendőse	— Ft 40 garas

A tobakok kecskebőr beszerzési gondjait az is növelte, hogy leggyakoribb vevőik a csizmadiák éppen az „öreg” bakkecske bőrből készült legjobb minőségű kordoványt keresték, mert ebből varrták az „úri embernek való” díszes csizmákat. A legszebbeket „török kordoványból”, arany, ezüst, vagy selyem zsinórra, meg rózsára.³⁵ Ez a „török kordovány” import bőr volt. A veszprémi tobakok céhírataiban és limitációiban török módra készített bőrök nem szerepelnek.³⁶

De a „tobak kordovány” is méltónak találták a csizmadiák arra, hogy a belőle varrott csizmát selyem zsinórral ékesítsék.³⁷ Bizonyára a legjobb feketére, pirosra, vagy sárgára festett, meg fényezett bőröket válogatták ki hozzá.³⁸

Ezért bármilyen nehéz is lett a kecskebőrök beszerzése és bármilyen drága, a veszprémi tobakok továbbra is a kordoványt tekintették főterméküknek. Erre fordították a legnagyobb gondot, ennek készítését tartották mesterségbeli tudásuk próbájának.

Remekmunkának kordovány készítését írta elő a céh. 1791—1804-ig csupán „egy pár sárga, egy pár piros és egy pár fekete kordovány” remek szerepel a jegyzőkönyvekben. 1805—1815-ig nem találtunk remekre adatot. Az 1816—1821-ig bejegyzett „két sárga és négy fekete bőrből” álló remekmunkák, összesen még mindig hat darab, valószínűleg szintén kordoványra vonatkoznak.³⁹

Voltak „kordoványosok”, ha nem is Veszprémben és a megyében, akik csak kordoványbőr készítésre specializálódtak.⁴⁰ De a veszprémi tobakokra, legalábbis a 18. században és a 19. század elején, éppen az jellemző, hogy kordovány mellett szattyánt is készítettek.

c) Szattyánnak való juh-, birka- és báránybőrök

A kordoványnál vékonyabb és puhább szattyánnak való juh-, birka- és báránybőrök közül a racka juhét értékesebbnak tartották a merinóinál. Tapasztalatból tudhatták, hogy a durvább szőrű racka bőre viszonylag erősebb és szívósabb, mint a finom selymes gyapjút viselő merinóié. Sőt, kecskebőr híján a racka bőrből nemegyszer kordoványnak minősíthető bőrt is készítettek.⁴¹ Ezért volt számukra legbecesebb, ha drágább is, az „öreg juh” bőre. Ebből készülhetett főként az erősebb férfi lábbelikhez, míg a gyengébb és a fiatalabb juh, különösen a merinói bőrből inkább az asszonyi csizmákhoz, papucskokhoz való szattyán, a bárányból és bizonyára a kecskegidéából is a bélés, meg az irha.

A 18. század végi és a 19. század eleji céhíratokban és limitációkban a rackát „magyar juhna”, vagy csak általában „juhna” nevezték, a merinóit „birkának”. E megkülönböztető, — egyébként országosan elterjedt — névhasználat⁴² akkor keletkezhetett, amikor hazánkban is megindult már a nagyobb és finomabb gyapjúhozam érdekében a juhállomány nemesítése és a merinó bőre eljutott a tobakokhoz, meg szattyánosokhoz is.⁴³

Főként a nyírott juhok és birkák bőreit vásárolták, mert bizonyára ismerték előnyeiket. Tapasztalhatták, hogy nyírása után az állat bőre átveszi a szőr, illetve a gyapjú szervezete védő szerepét és megerősödik.⁴⁴ De a tehetősebbek szívesen vették a gyapjas bőrröket is. Arra számítottak, hogy ha készítés közben ügyelnek kezelésükre és mesterségük e melléktermékét, akárcsak a kecskeszőr, jól értékesíthetik a szőrt, gyapjút feldolgozó csapóknál, süvegeseknél, kalaposoknál, gombkötőknél, tarisznyásoknál, még nagyobb haszonra tehetnek szert. Ezért gyapjas bőrt vásároltak akkor is, ha ára duplája, sőt többszöröse volt a nyírottaknak.

Az elmondottak igazolására ismét az 1794-es limitációt idézem. Ebben „az egy évnél fiatalabb juhna, meg birkának

bárány, míg meg nem hágtják, két-, harmadfél éves koráig toklyó azután, ha hím kos, ha herélt, ürü" a neve.⁴⁶

Egy ősszel vágott magyar öreg juh bőre gyapjastul	1 Ft 25 gr
Egy ősszel vágott öreg birka bőre gyapjastul	— Ft 75 gr
Egy dög magyar juh, kos, vagy ürü bőre gyapjastul	— Ft 60 gr
Egy dög magyar juh, kos, vagy ürü gyapjú nélkül	— Ft 30 gr
Egy dög birka, kos, vagy ürü bőre gyapjastul	— Ft 50 gr
Egy dög birka, kos, vagy ürü gyapjú nélkül	— Ft 25 gr
Egy magyar juh tokló bőre gyapjastul	— Ft 60 gr
Egy magyar juh tokló bőre gyapjú nélkül	— Ft 15 gr
Egy birka tokló bőre gyapjastul	— Ft 40 gr
Egy birka tokló bőre gyapjú nélkül	— Ft 10 gr

A bárányok bőrei a limitációban csak gyapjúval szerepelnek:

Egy magyar bárány bőre	— Ft 35 gr
Egy birka bárány bőre	— Ft 25 gr ⁴⁷

A veszprémi tobakok, különösen a szegényebbek, bizonyára kikészítették a limitációban szereplő hullott állatok, a „döögök” többnyire hibás bőreit is. Nyilván, mert lényegesen olcsóbbak voltak a többinél. A jó kordovány és szattyán azonban csak a szakszerűen vágott állatok megfelelően fejtett, és tartósított bőréről készült. A tehetősebbek főként az ilyen árut keresték.

d) A nyersbőrök minőségének feltételei: ölés, nyúzás, szárítás

A tobakbőrökhöz való kis állatok vágásáról, bőrük fejtéséről és tartósításáról Veszprémben nem sikerült régi hiteles adatokat kapnom. Valószínűleg nem történt ez itt, már a múlt század elején sem másként, mint ahogyan 1942-ben az erdélyi mészárosoktól, tímároktól meg szűcsöktől hallottam és részben láttam is.⁴⁸

A kecskét, juhot, és a birkát amikor „ölték”, régebben nem „húzták fel”, többnyire lefektették a földre, lábuk közé hanyatt, megfogták két hátsó lábát és átszúrták a nyakát. Vagy feloldalt fektették, rátették a térdüket és így vágták le.

Miután kifolyt, „kipuskált” a vére, még a földön végighasították a bőrt mind a négy lábon hosszában. Majd lebontották a lábokról, de a térdtől lefelé rajtuk hagyták. Ezután végighasították a hasán, egészen a hátsó részéig és lefejtették „szalonnás szügyét”, mert az hozzátapad a bőréhez. Ha már a hasról is leszedték a bőrt, felakasztották.

Csináltak egy akasztót fából. A közepén kötelet fűztek át és ráfüggesztették a két hátsó lábán. Amikor fel volt akasztva, elkezdtek „dunszolni”. Ökleiket a bőr alá tették, úgy fejtették le a bőrt. (9. kép). A fejről fülével együtt, mert a fülön volt a tulajdonjegy, késsel vették le. Szarvát a fejen hagyták.

A bárányt elejétől végig, egy pecekre és istrágra akasztva nyúzták. Többnyire így is szúrták le. Bőrt nem hasították végig a mellén. Kifordítva teljesen levették a fejével, mindenével együtt. „Tömlőre nyúzták”, Ily módon egybe maradt a bőre és már csak a szűcs, vagy a tímár vágta végig a hasán a készítés elején. Tömlőre nyúzták a „gyenge juhot” is.

A dunszolás és a tömlőre nyúzás megóvta a bőrt a késsel való bevágásoktól. A falusi ember ugyanis „késsel vagdosta a bőrt” és ezzel „vakmetszéseket” csinált rajta.⁴⁹

Voltak Erdélyben mészárosok, akik a bőr megóvása érdekében a bárányt és a gyenge juhot úgy nyúzták tömlőre, hogy kihasították az állat hátsó lábát és az így keletkezett részen vastag szalmaszálon át levegőt fújtak a bőr alá. Addig fújták mintegy öt percig egyfolytában, amíg tele lett levegővel. Ily módon a bőrt könnyen, minden károsodás nélkül lehúzták. A levegő befúvásával nyúzott bőrökön rendszerint semmi hús sem maradt.⁵⁰

A tömlőre nyúzott bőröknek meg volt az az előnyük is, hogy könnyebben és jobban tartósíthatták, amíg készítésre a tímárhoz nem kerültek.

9. Nyúzás „dunszolóással”. (Erdély)

9. Abziehen der Felle „mit der Faust” (Siebenbürgen).

9. Dépouillage «aux poings serrés» (Transylvanie).

9. Обдирание (снятие) шкуры при помощи кулаков. (Трансильвания)

A nagyobb állatok vastagabb bőreit többnyire besózták és megfelelően „összegyöngyölve” hűvös helyen, pincében tartották. Itt két, három hétig is elálltak a „pállás, nyüvesedés” veszélye nélkül. Ekkor azonban már el kellett vinni a tímárhoz, ha nem akarták, hogy károsodás érje.

A kisebb állatok vékony bőreit nem sózták, hanem szárították. Tapasztalatból tudták, hogy a frissen fejtett, ún. „zöld” bőrök közül a vékonyak tartósításának a szárítás a legmegfelelőbb módja. Nemcsak azért, mert tartósításukat (a bőrkémia mai nyelvén: a baktériumok képződését és növekedését előmozdító nedvességtartalom csökkentését 70%-ról 12–20%-ra)⁵¹ szárítással, minden szer (só) használata nélkül, olcsóbban és viszonylag gyorsabban érhetik el, hanem, mert a só árt is a juh-, birka- és báránybőrök értékes gyapjának.⁵² A szárítás azonban nagyon gondos munkát igényelt. Minél előbb, a nyúzás után legalább 24 órával, meg kellett kezdeni, mert ekkor már megindult a baktériumképződés, *Ambrus Árpád* kidei mészáros szavai szerint „erjedésnek” indult, bűdösödött a bőr.

Sokfelé szabadban, a ház körül, kerítésen, faágon szárították. Itt azonban váratlan eső érhet a bőröket; a nap közvetlen heve, a hirtelen feltámadó szél is veszélyeztette alapos és egyenletes száradásukat. Ezért aki csak tehette, nyitott padláson szárított, ahol a bőrök védve voltak esőtől, naptól és egyenletes, lassú szél járta, fújta őket, ha „kipeckelve” felkerültek a gerendára.

A kipeckelés, tulajdonképpen a bőrök ráncmentes kifeszítése, szintén az alapos, egyenletes szárítás érdekében történt. Kis ágakat tördeltek olyan hosszúra, amennyire a bőr megfelelő része kinyúlik⁵³ és kifeszítették velük a „dunszolva” nyúzott kecske-, juh- és birkabőröket a négy lábon térdeknél, meg a fejen. A hátsó széles rész kipeckelésére nem volt szükség, mert a padlás gerendája tartotta kifeszítve, amelyre a két hátsó láb „csuklója” közt felakasztották.

10. „Peckelt” bőrok szárítása kerítésen. (Erdély)
 10. Trocknen „gespeilter” Felle auf dem Zaun. (Siebenbürgen)
 10. Séchage des peaux «tempées» sur le mur de clôture.
 10. Сушка штифтованных «бурдючных» шкур на заборе. (Трансильвания)

A tömlőre nyúzott gyenge juhot és bányát belül a hátsó részen peckelték ki, meg kívül az első láb között és a hátsó lábakat külön-külön a térdeknél (10. kép).⁵⁴

Az erdélyi tímárok és szücsök gyakran panaszkodtak arról, hogy a falusiak nemcsak rosszul nyúzott, vakmetszéses, hanem gondatlanul szárított, pállott bőroket is visznek hozzájuk. A pállott bőroket könnyű megismerni, mert „sárgás-piros a színük és szagosak”.

A rossz nyúzásból és gondatlan szárításból eredő hibák mellett olyan egyéb károsodások is érthették a bőroket, amelyek még a vágás előtt, az állat életében keletkeztek a rideg állattartás, vagy a helytelen istállózás körülményei között, mint pl. a farkas-, vagy kutyaharapások, különböző élősdiek, rovarok, kullancsok okozta, többé vagy kevésbé behegedt sebek. Ilyen károsodások különösen gyakran fordulhattak elő a nemesített birkaállományok szakszerű gondozásának bevezetése, a birkás céhek megalakulása előtt a Bakonyvidéken is.⁵⁵

E meghibásodásokat többnyire már csak munka közben, a gypjú eltávolítása után vették észre. Nem igen készíthettek belőlük sem mást, mint legfeljebb festetlen bélést, vagy irhának valót. Lábbelik felső bőrének nem voltak alkalmasak.

e) Az állatállomány és a nyersbőrkinátat hatása a kordovány- és szattyánkészítés alakulására

A 18. század második felének közepéig viszonylag zavar-talan lehetett a szattyánhoz szükséges nyersbőrellátás is. A veszprémi tobakok elegendő juh, meg báránybőröz jut-hattak a mészárosoktól és birkásoktól. A bajt ezúttal nem az

állatállomány csökkenése okozta, mint a kecskék esetében. A fajnemesítés megindulásával és a gypjúkereskedelem rohamos fellendülésével a Veszprém megyei földesurak is nagy juh, meg birkanyáját legeltettek az erre igen alkalmas vidéken.⁵⁶

A beszerzési nehézségek akkor kezdődtek, amikor a Veszprémbe mind nagyobb számban letelepülő „árendás zsidók”⁵⁷ kezükbe vették a nyersbőrkereskedelmet; diktálni kezdték az árakat, irányítani a piacot, ami ha a bőroket távoli vásárokon, sőt „külszágokban” jobban értékesíthették, nem egy esetben áruhiányt és ennek következtében szintén jelentős drágulást idézett elő.

A veszprémi tobakcéh, hogy megvédje tagjainak érdekeit, elkéseredett harcot kezdett a földesuraknál és a nyersbőrárat szabályozó vármegyénél a bőrkereskedők ellen. A tobakokra nézve e sorsdöntő küzdelem lefolyását a II. fejezetben ismertetem. Itt csak annyit, hogy harcuk nem járt és nem is játhatott sikerrel. Kénytelenek voltak alkalmazkodni a mindinkább kapitalizálódó gazdasági élethez, a céhes ipar kis árutermelését fokozatosan felváltó tőkés árutermelés viszonyaihoz és a szattyának való bőroket is anyagi erejükhöz képest ott beszerezni, ahol hozzájuthattak és olyan áron, amilyen a kialakult piaci ár volt, legtöbbször éppen a zsidó bőrkereskedőnél.

De a bőséges állatállomány még ilyen körülmények között is lehetővé tette számukra, hogy olcsóbban jussanak szattyának való juh-, birka-, meg báránybőröz, mint kordoványhoz szükséges kecskebőröz. Részben ennek tulajdonítható, hogy műhelyeikből a 19. század első évtizedében már lényegesen több szattyán került ki, mint kordovány.

A céh egy 1808-ban kelt kimutatása szerint míg évenként összesen 100 kötés kordoványt készítettek (egy kötésben 10 db bőr volt), szattyánból 200 kötést, tehát a dupláját. Igaz, hogy a kordoványt kötésenként 45 Ft-ért értékesíthették, a szattyánt csak 20 Ft-ért.⁵⁸ E különbséget azonban kiegyenlítette a szattyának való nyersbőr olcsóbb ára.

1795-ben: öreg ketske bőrnek párja	3 Ft — dénár
kos és ürü bőrnek párja	
szőrösen	1 Ft 50 dénár
birka kosnak és ürü bőrnek	
párja szőretlen	— Ft 75 dénár
1799-ben: öreg ketske bőrnek párja	3 Ft — dénár
birka, kos és ürü bőrnek	
párja szőrösen	2 Ft — dénár
birka, kos és ürü bőrnek párja	
szőretlen	1 Ft — dénár
1813-ban: bak, czap és meddü ketske	
bőrnek párja	3 Ft — dénár
birka, kos és ürü bőrnek párja	
szőrösen	1 Ft 24 dénár
birka, kos és ürü bőrnek párja	
szőretlen	— Ft 45 dénár

Még olcsóbban jutottak szattyának való nyersbőröz, ha megelégedtek festetlen bélésbőr készítésével és ehhez 1795-ben „közönséges esett birka bőrt” vásároltak párjáért 75 dénár, 1800-ban 85 dénár, 1813-ban csak 36 dénár.⁵⁹

Emellett a vékonyabb szattyán készítése egyszerűbb, kevesebb nyersanyag (fa, mész, szömörce) felhasználásával járó és rövidebb ideig tartó munkát igényelt, mint a kordoványé. Tehát viszonylag kevesebb beszerzési gond, bélésbőr esetében lényegesen alacsonyabb nyersbőr ár, kevesebb nyersanyag felhasználás és kisebb munkabefektetés mellett, nagyobb haszonnal is járt.

Különösen a tőkével és kereskedelmi (beszerzési, értékesítési) gyakorlattal alig rendelkező, többnyire legény- és inas nélküli dolgozó szegényebb tobakok számára volt mindinkább előnyös a szattyán készítése. Jó példáját látjuk ennek, a veszprémi leánycéhének, a pápai tobakcéhnek egy valószínűleg szintén 1808-ból való jelentésében. E nyilván kisebb, szegényebb, bár úgy látszik szorgalmasabb céh tagjai egy esztendő alatt 200 kötés kordoványt és 600 kötés szattyánt készítettek, tehát nem mint a veszprémi kordovány kétszerezését, hanem már a háromszorosát.⁶⁰

Kedvezett a szattyán készítésének az iránta megnyilvánuló, a kordoványénál általában szélesebbkörű kereslet. Különösen éppen a bélésnek való szattyánra lehetett nagy mennyiségben szükségük a csizmadiáknak, német vargáknak, nemcsak kordovány-, szattyán-, hanem tehén- és borjúbőrből is készült mindenféle lábbelihez.

3. A KÉSZÍTÉS

a) Az állatok vágási ideje és a készítés időszaka

Ha jó szellős padlása volt a tobaknak, ahol az egyébként is szárítottan vett nyersbőröket károsodás veszélye nélkül tárolhatta, a téli nagyon erős fagyok kivételével egész év folyamán dolgozhatott. (lásd 133. kép).

Különben a készítés idejét az állatok vágási ideje szabályozta. Veszprémben, mint Erdélyben és általában mindenütt a bárányokat március elejétől május végéig vágják. Ez alatt az idő alatt bárányoznak a juhok meg a birkák és a birkások meg a gazdák nem tartottak meg minden bárányt. Különösen nem azokét a birkákat, amelyekről jó gyapjútermést vártak, mert a birka, ha nincs báránya több gyapjút ad.⁶¹

A juh és a birka szezonja csak nyírás után, július végén indult és októberig tartott. Az ekkor vágott állatok bőreit a szűcsök is használni tudták, mivel nem hullott a szőrük, illetve a gyapjójuk, tehát előnyösebben voltak értékesíthetők.⁶² A tobakoknak a szőr és a gyapjú csak mellékterméket jelentett, de mint erről már szó volt, a jó gyapjas bőrt ők is szívesebben készítették ki.

A tobakok legszegényebbjei természetesen mindezeketől függetlenül akkor fogtak neki a készítésnek, amikor elegendő pénzhez jutottak, vagy alkalmuk volt hitelbe, előnyös feltételek mellett, többnyire részletfizetéssel bőrt vásárolni.⁶³

b) Áztatás folyó vízben és kádban. Húslás áztatás közben és áztatás után. A húslás eszközei és módja

A veszprémi tobakok, mint a bőrkészítő mesterek általában akkor kezdtek neki a munkának, ha már egy bizonyos mennyiségű bőr összegyűlt, úgy 30—40. Erdélyben ezt „egyparti” bőrnek hívták, az Alföldön „csoportnak”.⁶⁴ A veszprémi 18. század végi és 19. század eleji írásokban „egy készítés bőr” a neve.

A bőrt, a szárítottakat, de a sózottakat is minden tímár először szőröstül, gyapjastul folyó vízben, vagy kádban áztatja.

Hollósy szerint a veszprémi tobakok többnyire szárított nyersbőröket folyó vízben áztatják. Összekötötték kb. 10—12 darabot egy csomóba és a Séd patakba vert cölöphöz kötötték. Egymásután több cölöphöz több csomót, annyit, amennyi egy készítés bőrből futotta. Ezek több, kevesebb ideig áztak, aszerint, hogy milyen állapotban kerültek a vízbe.

A kisebb juh- és báránybőröket, amelyeket „tömlőre” nyúltak, a mester áztatáskor, miközben a legény a két hátsó lábán széjjel tartotta, egy közönséges késsel a hason széthasította. E műveletet nevezték a tobakok Veszprémben „hasogatásnak”.

Áztatás után a bőrtök haza talicskálták és az udvaron kis „határokba” egymásra teregették.

Hollósy az áztatás céljáról alig szolt, módjáról is keveset. Emlékezete szerint mi mást lehetett a célja, mint a szárított bőrök megpuhítása, (ma azt mondanók a szárítás előtti nedvességtartalom visszaállítására)⁶⁵ megtisztítása és mindezt lényegében a Séd végezte el.

Amit Hollósy az áztatásból, e fontos tímármunkából kifelejtett, megdudhatjuk a 18. századi francia és német bőrtchnológiai irodalomból. A *de Lalande* anyagát felhasználó és kiegészítő Beckmann,⁶⁶ de különösen az áztatásról részletesen író *Sprengel*⁶⁷ szerint a korabeli tímárok, akárcsak a veszprémi tobakok, a folyóvizet alkalmasabbnak tartották áztatásra, mint a kútvizet. Úgy vélték, hogy a lágy folyóvíz jobban puhítja és tisztítja a bőrt, mint a kemény kútvíz. Ezért települtek folyók, patakok mellé. Több közülük ma is őrzi még az egykori bőrkészítő kismesterség nevét.⁶⁸

Mindamellet jól ismerték a folyóvizek veszélyeit is. Tudták, hogy sok piszkot, nyálkát „Schleim”-et hordanak, rárajkák az ázó bőrökre és az alattuk levő részeket pléhkeményen, „blechig” hagyva, nemcsak akadályozzák az egyenletes puhulást, de tartósságuknak is ártnak, (a bőrkémia mai nyelvén, fokozzák az áztatással amúgyis újra meginduló baktériumképződést és ezáltal veszedelmes fehérjebontást idéznek elő).⁶⁹ Ezért a bőrtök áztatás közben időnkint kihúzták a vízből és a rájuk tapadt nyálkát, piszkot lemesták.

De nemcsak mosták áztatás közben a bőrtök, egy megfelelő fán („Schabebaum”-on) erre való késsel „Schabeisen”-nel le is vakarták.

Tisztában voltak emellett a folyóvíz változó hőfokának és ezzel kapcsolatban az áztatás idejének jelentőségével. Tudták, hogy a nagyon meleg víz is árt a bőröknek. (Ma azt tartjuk, a 10—20 C fokos a legmegfelelőbb.)⁷⁰ Télen tehát hosszabb, nyáron rövidebb ideig áztattak. Áztatás után a vakarófán a vakarókéssel még egyszer kinyomták a bőrökből a folyó szennyezett vizét és lehúsolták („abfleischen”), húsos oldalukról lenyesték a kiduzzadt húsrészeket, majd ismét megmosták. A vakarófan végzett munka segítette a bőrök egyenletesebb puhulását is.

Óreg *Andrásovsky* Danótól hallottam, hogy a tímárok régebben Kolozsvárt is a Szamosban áztattak. Szintén cöveket vertek a folyóba, közel a parthoz, és ezekhez kötötték a bőrtök láncra, kötélre, aszerint, hogy milyen nehezek voltak. A fejrészbe lyukakat vágak, úgy fűttek beléjük, és lebegni hagyták a vizen.⁷¹

Amikor Erdélyben jártam, már nem igen áztattak a tímárok folyóban. Jobbnak tartották az áztatást kádban. Szerintük a folyóvízben a bőr „nem lágyul úgy, mint a kád álló vizében, mert a véres lucskot, ami lágyítja a bőrt a folyó elviszi. Emellett a sebes vízben gyűrődik, összeszorul, egyik oldala jobban ázik, mint a másik”. Igen nagy előnye volt a kádas áztatásnak, hogy vizének hőfokát szabályozni lehetett, az időjárástól függetlenül.

Az áztató kádak többnyire fenyőfából készültek és vagy szabadon álltak, vagy földbe voltak sülyesztve.⁷²

De ezekből az „áztatókból” is, akárcsak a folyóból időnkint kiszedték, a kád szélére „hányták” a bőrtök, majd újra visszaeresztették, hogy minden oldaluk egyformán ázzon. Páncélcsehin *Domokos* Jakab, aki szintén kádban áztatott, már áztatás közben is húst, eltávolította a bőr fonáján a víztől kiduzzadt húsrészeket. *Wellmannék* Szászrégenben ugyanezt tették, mert ha „levették az áró bőrökről a húst, jobban nyíltak, áztak”. Sőt szükség esetén kétszer is hústolták.⁷³ De ezután már csak egy, vagy fél napra tették vissza. Végül, ha az áztatás befejeződött, kiszedték a kádból és a folyóban jól megmosták.

Andrásovsky még az áztatás után is lehúsolta egyszer az újra kiduzzadt húsrészeket. De míg áztatás közben csak a nagyját távolította el, áztatás után azon volt, hogy minél alaposabban lehúsolja.

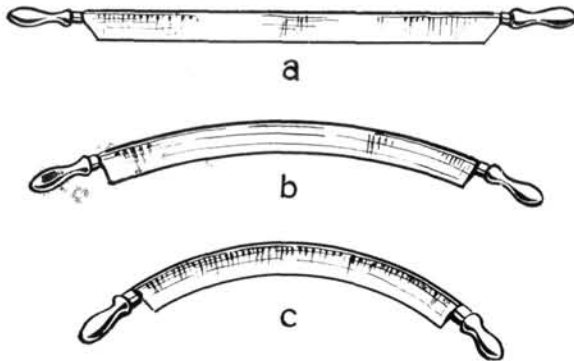
A kádas áztatás a bőrök minőségétől függően rövidebb, vagy hosszabb ideig tartott. Tapasztalásból, fogásról, szagról tudták már a tímárok, hogy mikor puhultak meg eléggé, tisztultak meg jól. A kád használt, lucskos ázóleve jobban puhított ugyan, mint a folyó, vagy az áztatás közben a kádban többször váltott friss víz, de könnyen meg is árthatott a bőrnek, ha nem vették ki idejekorán, mielőtt a károsodás típusa jele, a sajátságosan szúrós (ammóniás) szag jelentkezett.⁷⁴

Az áztatásról, mint a bőrkészítés sok más mozzanatáról, nem adhatunk minden kismester munkájára egyformán érvényes leírást. A céhes ipar technológiája még ugyanabban a korban és helységben, bizonyára Veszprémben is, műhelyek szerint változhatott. Befolyásolhatta a mester gyakorlata, megszokása, munkaerőinek száma, műhelye, vagyoni állapotának megfelelő felszerelése, szerszámkészlete, ami az áztatást illeti: kádja, kése, húsló tőkéje.

Az áztatáskor többször is használt *húsló* kés olyan két kézbe fogható, két fanyéllal ellátott, kissé ívelt pengéjű, egy élű és volt, amelyet áztatáson kívül sok más műveletnél is alkalmaztak.

11. Szinelés tőkén „kaszával”. (Kolozsvár)
 11. Streichen der Blößen auf dem Baum mit der „Sense“ (Kolozsvár).
 11. Écharnure avec «faux» sur le torseoir (Kolozsvár).
 11. Чистка лицевой стороны шкуры на бревнах-чурбанах «косой» (город Коложвар).

- 11/1. a) Húsoló, b) szinelő, c) kopasztó kasza.
 11/1. a) Entfleisch- (Streicheisen) b) Streich-, c) Enthaar- „Sense“ (Eisen).
 11/1. a) racloir, — b) tranchant, — c) peloir ou couteau sourd.
 11/1. a) «коса» для чистки лицевой стороны шкуры. б) «коса» для мездрения. в) «коса» для удаления шерсти (меха).

Valamikor házilag, kaszából készítették, és ezzel végeztek minden munkát, legfeljebb megköszörülték, ha a húslásnál élesebb pengére volt szükségük. A tisztító vakarásnál tompán hagyták.⁷⁵

Az 1850-es évek után, különösen a század vége felé, mikor külföldi gyárak és hazai kések célszerűbb és a többféle művelethez alkalmasabb szerszámokat kezdtek gyártani,⁷⁶ a régi kasza lassan kiment a forgalomból. El is felejtették a vele való munkát. „Én ha kaszával dolgoznék — mondta Szép József Páncélcsehín — szétválnám a bőrt”. De ezeknek a már acél-

ból készült gyári késeknek is sokáig még kasza maradt a nevük.⁷⁷ Hollósy 19. századvégi tobakjai is kaszának hívták. Méretük rendeltetésüknek megfelelően alakult, hosszuk 50—60, szélességük 2—9 cm között.⁷⁸

A formai differenciálódással megváltozott és többféle lett a nevük is; Németországban meg Ausztriában, ahol sokkal fejlettebb volt a kések kézműipar és a gyáripár előbb, mint nálunk. Az új neveket vándorlásaikon és a vaskereskedők árjegyzékeiből bizonyára a tobakok is elsajátították és hazai mesterszavakká alakították. Áztatásnál, a folyó víz kinyomá-sakor „strekoló”, a nagy bőrök húsolásánál „séroló”, a kis bőröknél „sóboló” kést használtak.⁷⁹ Az ekkor kelet-keztetett „abfleischen”-ből származó húsoló kés elnevezést azonban több rokon műveletnél használt késtre is egyformán értékék, akárcsak a „Schabeisen”-ből fordított és németben is több hasonló célt szolgáló vakarókést.

A húsoló, vakaró kés elődje, az egykori kasza, mint a legjellegzetesebb és legáltalánosabb bőrkészítő szerszám, szinte sohasem hiányzik, a céhemlékek emblémáiról. Megörökítette a veszprémi tobakcéh is 1693-as pecsétjein. 1800-ban készült behívótábláján és 1824-ből való korszóján. Nem hagyták ki pecsétjükéről, két korszójukról és zászlójukról a fehérvári tobakok sem.

Az áztatásnál alkalmazott húsló, vakaró munka másik eszköze a *tőke* volt. Mindenfajta tímár, a veszprémi tobak is erre terítve tisztította kaszával, majd különböző késeivel a bőrkét. *Hollósy* egy későbbi munkafázissal, a meszeszettel kapcsolatban olyan „félgömbölyű törzsöknek” írja le, amely-hez egy „X alakú, lécekből készített láb” is tartozott. Munka kezdetén a törzsök egyik végét földre, hogy biztonságosabb legyen, egy fal tövébe helyezték, másik végét a lábra. Ily módon ferdén állt, egy későbbi közlés szerint a földdel kb. 30—40 fokos szöveget képezett.⁸⁰

Tőke alatt általában a törzsököt és a lábat felállítva, együtt értették. A munkának megfelelően, amit végeztek rajta, neveztek vakaró, dörgölő, húsoló, szünülő tőkének,⁸¹ (11. kép) szintén német mintára, de leggyakrabban csak egyszerűen tőkének.⁸² A *Czuczor—Fogarasi* szótárban a „Gerberbaum” hú fordításaként „tímárfa” szerepel.⁸³

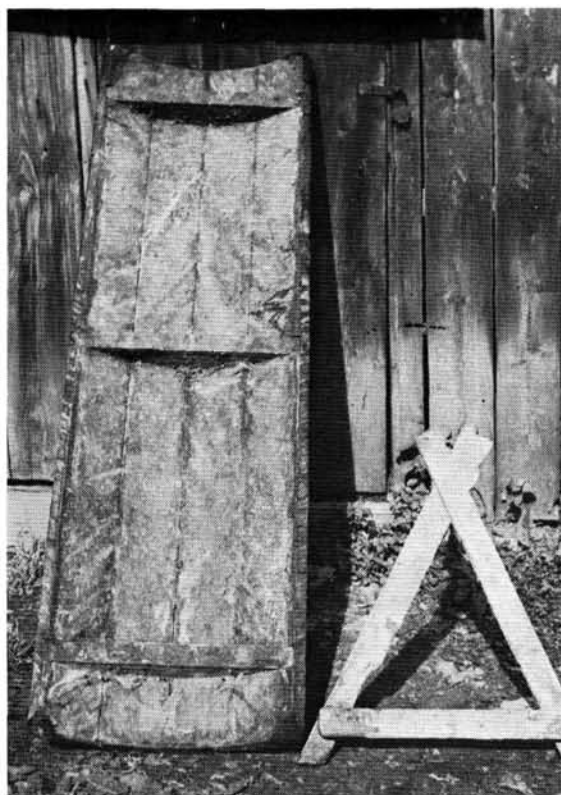
12. Húslás fatörzsön. (Weigel, 1698)
 12. Entfleischen auf einem Baumstamm. (nach Weigel, 1698)
 12. Remaillage sur tronc (Weigel, 1698).
 12. Мездрение на деревянном стволе-чурбане. (Вейгель, 1698 г.)

Magasságméretét, vagyis a láb magasságát, a tímár testmagassága határozta meg, a törzsök méreteit a bőrök nagysága. Az ökor-, tehen-, meg lóbbőröket készítő tímárok tőkéjének törzsöke hosszabb és szélesebb volt: 140—200 × 40—60 cm,⁸⁴ a kisbőröket munkálóké, így a tobakóké is, lényegesen rövidebb és keskenyebb, *Hollósy* szerint 130 × 30 cm. Ez megfelel annak a méretnek, amit *Sprengel* az ürü- és borjúbőröket timsóval, illetve zsiradékkal cserző német „Weiszgerber”-ek és „Sämischgerber”-ek „Gerberbaum”-jából 1775-ben közölte.⁸⁵

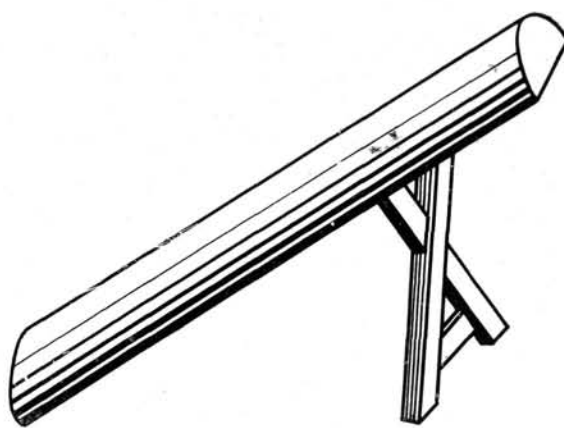
Sprengel egyébként a kisbőröket készítő német tímárok „fájának” egy harmadik alkatrészét is említi, az ún. „Stehhaus”-t, illetve „Kasten”-t. Nem más ez, mint egyik oldalán nyitott, tetőnélküli láda, melybe a tímár a „Gerberbaum” végén munka közben beleállt, hogy falai, különösen a felső magasabb, védjék az elkerülhetetlenül ráfröccsenő véres lucsoktól, meg szőrtől.⁸⁶

A tőke ilyen alkatrészével sem a magyar ipartörténeti irodalomban, sem tanulmányutaimon nem talákoztam. Ismerve az erdélyi és a balkáni tímár kismesterek munkakörülményeit, *Hollósy* tájékoztatásából, és 18. 19. századi írásos hagyatékukból a veszprémi tobakókét is, nem tartom valószínűnek, hogy valaha is használták volna. Mint a német tímárok legtöbbje a „Schurzfell”-el,⁸⁷ megelégedtek a vastag bőrből készült tímárköténnyel, amely a vizes munka közben nemcsak a szennyes létől óvta őket, hanem a kés éles pengéjétől is. (4. és 47. kép.)

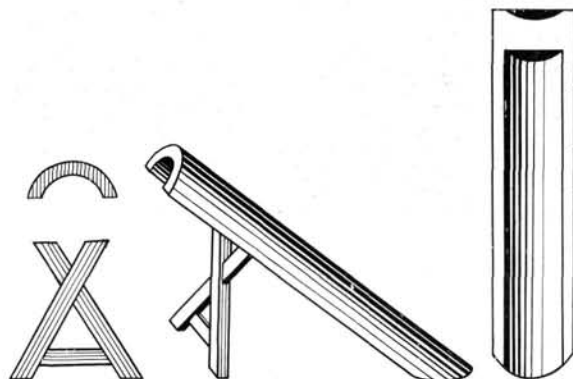
A tőke törzsökének anyaga, de különösen a formája évszázadokon keresztül többször változott. Már maga a név „tőke”, „törzsök” és német megfelelője a „Baum”⁸⁸ tanúsítja hogy legrégebb típusa a kerek fatörzs volt. Ilyen fatörzsök láthatók az első ismert tímárbrázolásokon.⁸⁹ (12. kép.)

15. Falécekből készített törzsök hátsó része lábbal. (Kolozsvár)
 15. Der hintere Teil eines aus Holzleisten bereiteten „Rumpfes“ mit dem Fuss. (Kolozsvár).
 15. Partie inférieure et pieds de tronc, construit de planches (Kolozsvár).
 15. Задняя часть ствола-чурбана из реек с ножками. (город Коложвар)

13. Félfatörzsből készített törzsök Diderot Encyclopédiájából.
 13. Ein aus halbiertem Baumstamm bereiteter Rumpf aus der Encyclopedie von Diderot.
 13. Torsoir avec tronc scié en deux, d'après l'Encyclopédie de Diderot.
 13. Ствол-чурбан из бревна разрезанного вдоль. (Энциклопедия Дидро)

14. Félfatörzsből vájt törzsök Diderot Encyclopédiájából.
 14. Ein aus halbiertem und ausgehöhltem Baumstamm bereiteter Rumpf aus der Encyclopedie von Diderot.
 14. Tronc creusé, d'après l'Encyclopédie.
 14. Ствол, выдолбленный из половины бревна. (Энциклопедия Дидро).

Később ezeket a fatörzsöket hosszában kettéfűrészelték, mindegyikből két alkalmasabb törzsök lett. Lapos fenekük biztonságosabban állt a lábon, súlyuk is csökkent. *Hollósy* erre a típusra emlékezett.⁹⁰ (13. kép)

A következő fejlődési fok a féltörzsök kivájása lett, amit nyilván, könnyebb kezelhetősége lett szükségessé, hiszen még a tömör féltörzsök is elég súlyos volt.⁹¹ (14. kép)

Mindháromuk domború felületét jól meg kellett dolgozni, csiszolni, hogy a rájuk terített nedves bőr sehol se dudorodjon ki, nehogy a kasza húslás, vakarás közben beleakadjon.

A vájt törzsököt követő típus már nem fatörzsből készült. Egymáshoz illesztett hosszanti lécekből formálták domborúra; alul három merevítő fával rögzítették, felül sima bádoggal borították. Már a bőrgyártás korának egyik jellegzetes típusa. A kistímár is legtöbbször ezt használta. Ilyeneket láttam 1937-ben Bulgáriában és 1942-ben Erdélyben.⁹² (15. kép)

Ma a legfejlettebb „törzsök” a bőrgyárakban kézi húslással használt tímártőke betonból, vagy acéllemezből készült „köpenye”.⁹³

De bármilyen változáson ment is keresztül, mindvégig tőke, tímártőke maradt a neve, mint ahogyan az acélból készült késeké is kasza. Sokáig nem igen változott a rájuk végzett munka sem, legfeljebb higiénikusabb körülmények közé ke-

rült. A tőkét a sáros folyó-, meg patakpartról, vagy az udvarból, az áztató kádak mellől, a szennyes ázólevektől bűzös „hidlásokról”⁹⁴ bevitték a nagyobb tímárságok, manufaktúrák köves, később a gyarak betonpadlós, csatornázott műhelyeibe, a gáz, majd villanyerővel hajtott áztató, meg mosóhordók és húsló gépek mellé. Mert a hézi húslást a tímártóknak még a legmodernebb gépek sem tették teljesen fölöslegessé, ha szerepét lényegesen le is szűkítették.

A húsló gépek nagyon gazdaságosan dolgoznak ugyan, de még mindig nem olyan tisztán, mint tőkén a gyakorlott tímár. Ezért a húsló szemponjtájából igényesebb bőrféleléknél a gépi húslás után egy egyenlítő kézi húslást „kaszával” tőkén, ma is közbeiktatnak.⁹⁵

c) Meszes munka. A gyapjú, szőr eltávolítása. „Svődölés”. Meszesés gödörben, kádban. Szittatás, húslás, színelés

Miután a szárított bőr folyóban, vagy kádban visszanyerte eredeti nedvességtartalmát és megtisztult, fonákjáról a kiduzzadt húsrészeket kaszával, a tőkén lehúsozták, következett a kopasztás, a bőr színéről a gyapjú meg a szőr eltávolítása. Ezt a műveletet a bőrkészítők általában meszes munkával, meszesléssel segítették elő. A méz és a hozzákevert erősítő szer ugyanis kiduzzasztva a bőrt, fellazította a szőrhagymákat és lehetővé tette könnyebb eltávolításukat. Megkönnyítette a meszesés a még meglévő húsmaradványoknak (a hájas rétegnek), és a szőrhagymákkal együtt a bőr színének, a felhámnak eltávolítását is, a korábbinál alaposabb húslást és a színelést.

A szattyán- és kordoványkészítők, így a tobakok is kétféle meszesítést használtak. Másként meszeszték a gyapjas juh-, birka-, meg báránybőröket és másként a nyírottakat, illetve a kevésbé értékes szőrű bőröket. Mivel a gyapjút tönkre teszi a méz, a gyapjas bőrök meszesésénél vigyázniuk kellett arra, hogy lehetőleg minél kevesebb érje, míg a nyírott és kevésbé kényes szőrű bőrök meszesésénél ilyen óvatosságra nem volt szükség.

Hollósy csak a gyapjas bőrök meszeséséről tájékoztatott. Ezt szerinte a veszprémi tobakok a következőképpen végezték.

Egy közönséges nagy hordóban meszet oltottak és a gyapjas bőrök húsos oldalát a még meleg híg mésszel egyszerű meszelővel bemeszelték. Abba a mézbe, amivel a rövidgyapjas birkabőröket meszelték, „piros méregport, aurumot” keverték, hogy fokozzák vele a méz szőrlazító hatását. Majd a bőröket, húsos részükkel befelé fordítva kétrétűen összehajtották, hogy a méz ne érje a gyapjút, és egymásra rakták. Addig hagyták így kb. egy-két napig, amíg a méz jól átjárta a bőröket és meglazította a szőrszálakat.

Ezután az aurumos mésszel kezelt finom gyapjas birkabőröket rátették a tőke félgömbölyű törzsökére és tompa kaszával letolták a gyapjút. A juhbőröket egy kb. két méteres, falhoz támasztott deszkára terítették fel és többnyire napszámos asszonyok kézzel húzkodták, tépték le róluk a hosszú, durva szőrzetet.

Az így lekopasztott bőröket a „pőréket” még egyszer kitépték a méz hatásának. A két Séd közötti szigeten voltak a meszesek, földbe ástott, szintén oltott mésszel teli hordók, ezekbe rakták és biztonságuk miatt, meg hogy valaki beléjük ne essék, zárható tetővel le is fedték.

Ha a bőrök a meszesekben már jól megduzzadtak, még jobban meglazítva az el nem távolított szőrtüszőket, a húsos réteg, meg a felhám maradványait, áttették a Séd vizébe állított, átluggatott oldalú mosó hordókba. Addig hagyták bennük, amíg a víz jól kiszírta belőlük a meszet. A minél hatékonyabb szittatás érdekében a hordó vizét és bőreit egy keverőfával időnkint meg is keverték.

A kimosott bőröket ezután a műhelybe talicskálták és fonákjukon éles kaszával lehúsozták. Hollósy szerint most először. Majd nyakukba akasztották az igen vastag, deszkakeményesű bőrkötényt, a „szünülő kötényt” és egy szintén éles pengéjű kaszával leszínelték a bőrök gyapjától megko-

pasztott színét, eltávolították róluk a méz és szőrmaradékokat.

Eddig Hollósy tájékoztatása. Nagyjából megegyezik azzal a munkafolyamattal, melynek első részét, a bőrök húsos oldalának bemeszelését a gyapjas kisbőröket készítő német bőrkészítők és a hazaiak is a német „Schwöden” után „svődölésnek” nevezték,⁹⁶ bár néhány vonatkozásban különbözik is tőle. Emellett Hollósy a 18. századi francia és német technológiai irodalom tanúsága szerint több olyan munkafázisról feledkezett meg, amelyet a veszprémi tobakoknak is el kellett végezniük, ha nem akarták hogy bőreiket károsodás érje.

Különbőség mutatkozik mindenekelőtt a meszesés anyagában. A gyapjas bőröket svődölő németek a 18. században, de a hazaiak is szinte napjainkig, a meszesezéshez általában nem aurummal kevert híg mézkeletet használtak, mint nyilván már a vegyszeres (szulfidmeszes) gyártás hatására Hollósy tobakjai,⁹⁷ hanem oltott mézből és rostált cser-, vagy bükkfa hamuból álló sűrű pépet. A hamut azért rostálták meg, hogy nagyobb széndarabok a bőröket meg ne színezzék.

Különbőség mutatkozik a meszesés módjában is, melyet a németek és franciák igen nagy körültekintéssel, gondosan végeztek. A bőröket húsos oldalukkal felfelé, a műhely földjére teregették és hosszúnyelű, többnyire ökörfarkbő: készített söprűszerű ecsettel mázolták, kenték rájuk a pépet. Mázolás közben ügyelniük kellett arra, hogy a pép a bőr felületét hiánytalanul fedje és a vastagabb derék-, meg fartörésekre több, a vékonyabb hasalra kevesebb kerüljön. Ily módon a szőrhagymák mindenütt egyformán lazultak és lehetővé tették egyidejű, egyenletes eltávolításukat.

Ezután a kinyúló fej-, láb-, meg farokrészeket behajlítva nem kétrét, hanem kiterítve rakták egymásra a bőröket, hogy szintén gyapjas oldal gyapjással, a péppel bemázolt húsos, hússal érintkezzék és az egész kupacot letakarták.

Mivel az egymásra tömörített és letakart bőrök gyapja fokozta a hőképződést, a bőrök „izzadását” és az így keletkezett forróságban a méz, meg a hamu nemcsak gyorsabban lazította a szőrhagymákat, hanem könnyen el is „égethette, szétrághatta” a bőröket. Voltak műhelyek, ahol különösen az erősen száraz bőröket nem szabadon rakták kupacba, hanem kádba teregették és vízzel öntözték. Akár szabadon feküdtek azonban, akár kádban, a hőfejlődés csökkentése érdekében időnkint még át is fordították és közben megnézték, eresztik-e a szőrt. Azokat, amelyeknél a pép szőrlazító hatása még nem mutatkozott, visszarakták, a többitől már eltávolították a gyapjút.

A franciák és németek tímárok Hollósy tájékoztatásával ellentétben, a finom rövid (merinó) gyapjút cupfolták szintén deszkán, vagy rúdon kézzel mert jobban értékesíthették, ha óvatatosan vették le, és a hosszú szőrű durvább szőrzetet tolták le „Schabebaum”-on késsel. A bőrt úgy tették a tőkére, hogy a felül levő fejrész lelógjon és a tímár ezt testéhez, illetve kötényéhez, esetleg a „védő láda” („Stehhaus”) mellősi lapjához szorítva, toltá le a gyapjút.

1937-ben a sumeni, késői manufaktúrában ülve, térdükön tépték a durva hosszúszőrű gyapjút is.

Az összegyűlt gyapjút, mielőtt értékesíthették volna többnyire folyóban, vesszéből font kosárban mosóvillával megmosták (16., 17. kép) és sűrű farácson árnyékban, vagy nyitott, szellős padláson szárították.

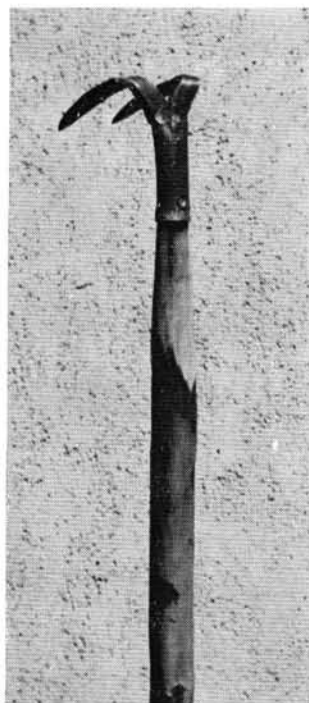
A gyapjas bőrök meszesezésének svődölést követő második fázisa a meszes gödörben, illetve kádban (Hollósynál földbe ástott hordóban), általános gyakorlat volt a legtöbb bőrkészítő mesterségnek. Ez a mézkelet minőségétől eltekintve úgy történt, mint bármi más kis, vagy nagy bőré, amelyet, mivel gyapja nem tette szükségessé, svődölés nélkül, rögtön az áztatás után a meszes gödörbe (meszesbe) tettek. A svődölt bőrök gödrös meszesése csak annyiban különbözött a többiétől, hogy rövidebb ideig tartott, mivel egyszer már ki voltak téve a hamus, meszes pép duzzasztó hatásának.

A meszes gödörben végzett munka is sokkal összetettebb volt annál a műveletnél, amiről Hollósy szűkszavú tájékoztatásában megemlékezett, szintén nem kis gondot, fáradságot és figyelmet kívánt.

A meszesek híg mézkeletébe, mint a svődölő pépbe, a 18. és 19. században általában még nem vegyszert, hanem szintén fa-

16. Szőrmosás a Marosban. (Szászrégen)
 16. Haarwäsche im Maros. (Szászrégen)
 16. Lavage de laine dans le Maros (Szászrégen, Transylvanie).
 16. Промывание шерсти (меха) в реке Марош. (город Сасреген)

17. Szőrmosó villa. (Veszprém)
 17. Haarwaschgabel. (Veszprém)
 7. Fourche pour laver la laine (Veszprém).
 17. Вилка для промывания шерсти. (город Веспрем)

18. Négyzetletes meszesgödörök a marokkói Querzanból. (Gansser után)
 18. Viereckige Äschergruben aus Querzan in Marokko. (Nach Gansser)
 18. Plameries carrées à Querzan (Maroc, d'après Gansser).
 18. Квадратные «пепельники» в городе Керзан (Марокко).

hamut keverték. De ez a mészbe hamut keverő eljárás sem a meszesítés legrégebbi módja. A bőrök duzzasztása korábban kizárólag hamulúgban történt.⁹⁹ Erre mutat a német „Kalkgrube”-t megelőző „Aescher”, nálunk a meszesítésnél, meszesgödörnél valószínűleg szintén régebbi „hammas”, „hamvas” elnevezés, amit a meszes-hamus duzzasztás bevezetése után tovább alkalmaztak a meszesekre, meszesgödörökre is és egyaránt értették alatta mind a hamus mésztejet, mint magát a meszes gödört.¹⁰⁰

A meszesekhez általában a bőrök minőségének és a készítés céljának megfelelő arányban keverték a mésztejet és a hamut, használtak erősebb, vagy gyengébb, régi, vagy friss levét. Tapasztalatból tudták, hogy a használt (baktériumoktól nyüzsgő) lé, gyorsabban lazítja ugyan a szőrt, ha nem ügyelnek rá, könnyen megtámadhatja a bőrt is, míg a friss meszesző lé lassabban lazítja a szőrhagymákat, de eredményesebben duzzaszt. Ezért a már svédolt bőröket friss lébe, a még szőröket inkább használtba tették és csak szőrzetük eltávolítása után a frissbe.

A lé minőségének és erejének megválasztása egyébként vidékenként is változhatott. Erdélyben például Domokos Jakab szerint régebben általában gyengébb levét használtak, mert azt hitték, hogy az erősebb árt a bőrnek. Újabbán már nem féltek az erős meszestől. Arra azonban minden esetben vigyázniuk kellett, hogy mint a svédolásnál a fahamuba széndarab, a mésztejbe ne kerüljön mészgöröngy, mert szintén könnyen elégethette a bőröket.

A meszes gödörben végzett munkának elkerülhetetlen velejárója volt a bőrök, meg a lé megfelelő mozgatása, keverése. Nem akármilyen állapotban teheték be a bőröket a meszesbe és korántsem maradhattak benn a meszesítés ideje alatt mozdíthatatlan. Komoly károsodás érte volna, ha a meszesből időnkint ki nem emelik és a leülepedett mésztejet fel nem kavarják, Annymira fontos követelménye volt ez a gödrös meszesítésnek, hogy idő folyamán a meszesek formája és szerkezete is ennek megfelelően alakult.

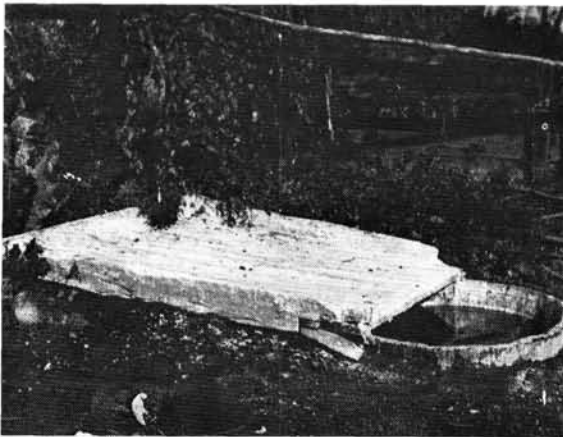
A legrégebbi meszesek még egyszerű kerek, vagy négyzetletes földbe ástott gödörök voltak.¹⁰¹ (18–19. kép.) Földbe ástott meszes gödöröket 1937-ben Sumenben láttam. De ezek

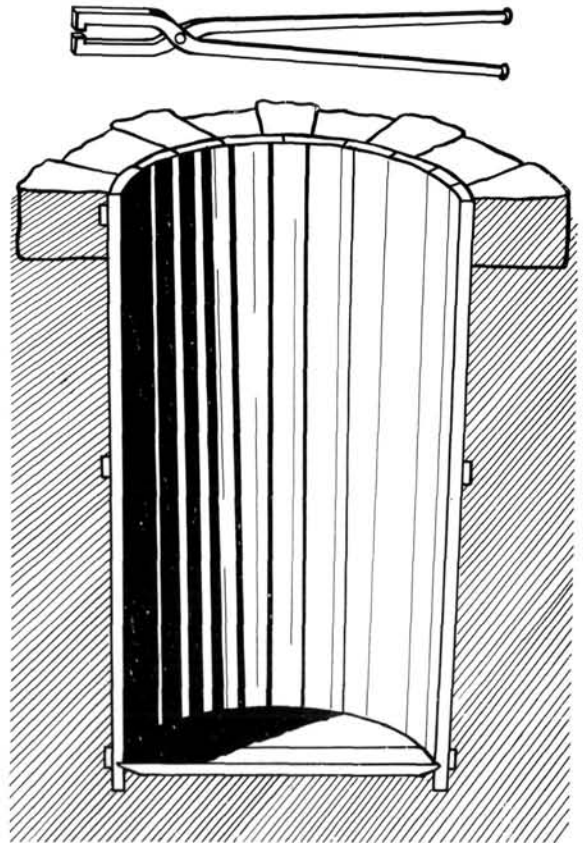
19. Kerek meszegödrök a marokkói Querzanból. (Gansser után)
 19. Runde Äschergruben aus Querzan in Marokko. (Nach Gansser)
 19. Plameries rondes à Querzan (Maroc, d'après Gansser).
 19. Круглые «пепельники» в городе Кверзан (Марокко) по Кансеру.

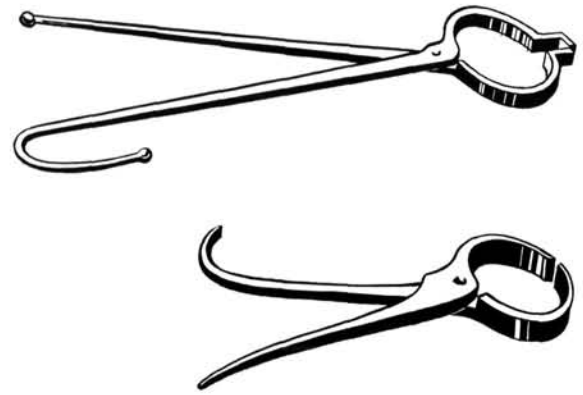
20. Meszegödrök a sumeni tobakmanufaktúra udvarán.
 20. Äschergruben auf dem Hof der Tobak-manufaktur in Sumen.
 20. Plameries dans la cour de la manufacture «tobak» de Sumen.
 20. «Пепельники» во дворе шуменской табачковой мануфактуры.

21. Meszes „káddal és párnával”. (Erdély)
 21. Ein Äscher mit „Wanne“ und „Kissen“. (Siebenbürgen)
 21. Cuve, garnie de «coussins» (Transylvanie).
 21. «Пепельник» и «подушка». (Трансильвания)

22. Maroquinkészítő műhely meszegödre és meszesfogója Diderot Encyklopédiájából.
 22. Äschergrube und Äscherzange einer Marokkoleder erzeugender Werkstatt aus der Encyklopedie von Diderot.
 22. Plamerie, pince et tenailles d'une maroquinerie d'après l'Encyclopédie
 22. «Пепельники» и «щипцы» в мастерской по изготовлению марокканской кожи. (Энциклопедия Дидро).

22/1. Kis és nagy meszesfogó.
 22/1. Kleine und grosse Äscherzange.
 22 1. Petite et grande pincettes pour la chaux.
 22. 1. Маленькие и большие «щипцы» для известкования.

már a puszta gödröknél valamivel fejlettebb formát mutattak. Az 1,50 m mély és 1,20 m átmérőjű gödrök, „kádak” száját, fagerendák szegélyezték és közvetlenül csatlakozott hozzájuk a gödörperem szintjénél nem magasabb, alaktalan terméskövekkel elkerített, patkó-alakú szintén 1,50 m hosszú és 1,20 m széles „párna”. (20. kép)

A fejlődés következő fázisában a meszesek szerkezete, mint Pálcélsehin *Domokos* Jakabnál, még célszerűbben alakult. Szintén két részből állott, a „kád”-ból és a „párna”-ból. De a kád, mint Hollósyé, már valódi földre mélyített fakád volt, a párna pedig egyik végével a kád kissé kiemelkedő peremére fektetett és némileg föléje nyúló, téglalap alakú fapadló, melyet deszka szegélyezett.¹⁰² (21. kép.)

Domokos Jakab szerint az erdélyi meszes munkánál, mielőtt a bőroket a kádba tették volna, a párnán, fejjel a kád irányában egymásra terítették. Beeresztésüket a kád levébe szabályos körülmények között három ember végezte. Egy-egy a meszes két oldalán megfogta a fejrészt és a kád felé húzva beeresztette a lébe, mire a kád végében álló harmadik egy vastag nyomórúddal a párna alá nyomta. Ezt tették egymásután az összes párnára készített bőrrel. Ily módon a kádban is kiterülve feküdtek egymás fölött, de korábbi fekvésükhöz viszonyítva most már fordítva, fejükkel a párna alatt, farukkal a kád felé.

Régebben naponta, később másodnaponként felhúzták a párnára és visszaeresztették a kádba a bőroket, hogy közben felkavarva a leülepedett meszet, az egyenletesebben járja a bőroket, jobban lazítsa a szőrt. Ezt a műveletet nevezték „meszes hányásnak”, (mert korábban a kádas áztatásnál volt „vizes hányás” is) amelyhez, hogy a mész ne ártson a kéznek, emelő, meg nyomórudat, mészkeverő „zurbolót”, és nagy hosszú, meg kis, rövid nyelvű, jellegzetes vasfogókat használtak. (22–23. kép)

Az emelő- és nyomórúd két, vagy harmadfél méter hosszú, csuklóstavastagságú rúd volt;¹⁰³ a zurboló (a *Hollósy*-féle keverőfa, Debrecenben és Szegeden „zavaró”) nyélre erősített négyzetes téglalap alakú, fa-, vagy vaslemez;¹⁰⁴ a kétkézre való nagy meszes fogó kb. egy méter hosszú vasfogó, fejrésznél egyik ága behajlott, a másik egyenes, ebbe pontosan beleillett, hogy jól megfogja, de ne sértse meg a síkos meszes bőrt; a kis meszes fogó közönséges életlen harapófogó, melynek egyik nyelét a könnyebb fogás miatt visszahajlították.¹⁰⁵

Domokos Jakab a meszes hányást így mondta el.

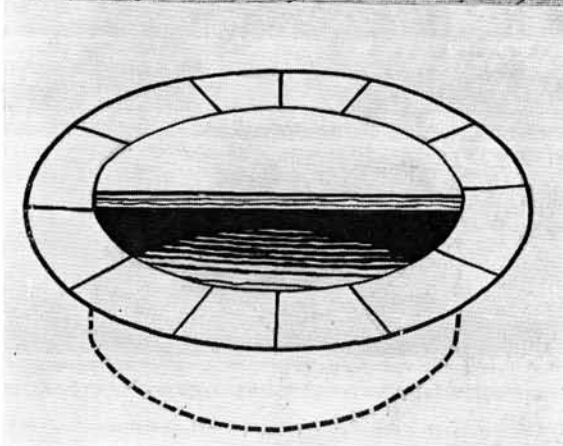
Az emelőrudas ember, mint beeresztésnél a nyomórudas, a kád előtt, a párnával szemben állva megemelte a bőrt, mire a két oldalt állók a hosszú fogókkal megfogták hátsó lábához közel a farát és felhúzták a párnára úgy, hogy most hátulra esett a fara és a kád felé a feje. Így kerültek a párnára a bőroket egymás fölött ismét kiterítve, mint a beeresztés előtt. A felhányás után jól felkavarták zurbolóval a leülepedett meszet.

Visszaeresztésnél a fogós emberek már kis fogókkal eresztették be a bőroket elülső részét a kád felé húzva és miután a nyomórudas alányomta a fejrészt a párna alá, eresztették le a két hátsó lábánál a bőr farát is. Megint úgy feküdtek tehát a kád felkavart levében, mint felhányás előtt.

Meszes hányást fogókkal, emelő- és nyomórúddal természetesen csak a legalább egy inast és egy legényt tartó mester végezhetett. De *Krűnitz* szerint, aki a 18. századi fogós hányást úgy írta le, mint *Domokos* 1942-ben, szükség esetén, különösen a könnyű és vékony bőrokkal, egy ember rúd, meg fogók nélkül is elvégezhette és még a kezét sem marta ki a mész, ha a cserző lé gyantaszzerű kéreggel vonta be a bőrt.¹⁰⁶

A kerek fakadás, deszkázott párnájú meszeseket mindennél, bizonyára Veszprémben is, négyzetes cementmedencék váltották fel. *Domokos* Jakab szerint tetejük fele részén deszkákat helyeztek el, ezek voltak a medencék „párnái”. A bőroket a medencékben azonban már nem a párna irányában feküdtek kiterülve, hanem keresztben.

A hányásnál a felhúzókor ebben az esetben is egy-egy ember két oldalt a nagy fogóval dolgozott. Az egyik megfogta a bőr fejét, a másik a farát és szintén keresztbe (eddiggi fekvésükkel párhuzamosan) de kétrétűen, nem kiterítve tették

23. Maroquin manufaktúra műhelye meszes munkával és különféle szerzőmokkal Diderot Encyklopédiájából.

23. Die Werkstatt einer Maroquin-Manufaktur mit Äscherarbeit und verschiedenen Utensilien aus der Encyklopedie von Diderot.

23. Planage dans une manufacture, et outils divers, d'après l'Encyclopédie de Diderot.

23. Мастерская марокеновой мануфактуры и различные инструменты. (Энциклопедия Дидро)

rá a deszkákra. A visszaeresztésnél, a zurbolás után az egyik, most már kis fogóval megragadta a bőr hátsó felső lábát és így dobta vissza a mészbe, ahol az felhólyagosodva ismét elterült, mire a nyomórudas ember lenyomta.

A cementmedencéket már rendszerint fedél alatt, a meszes műhelyben helyezték el. A korábbi meszeseket Bulgáriában, Erdélyben, akárcsak Veszprémben a meszes hordókat, még többnyire kinn a szabadban, Sumenben pl. a manufaktúra közös nagy műhelyháza előtti téren. Egyet sem láttam azonban olyat, amelynek, mint a *Hollósy* által említett meszes hordónak, lezárható fedele lett volna. Erdélyben csak télen, ha ilyenkor is dolgozhattak, ővták tartalmukat, de nem a tolvajoktól, hanem a fagytól takarták le gyékénnyel, vagy rossz lepedővel és tetek rájuk meleg, szalmás ganéjt.

Bármilyen meszeszt használtak is és bárhogyan dolgoztak, minőségüknek és a meszeszés céljának megfelelően maradtak hosszabb, vagy rövidebb ideig a bőroket az első, többnyire használt meszes lében. A svődoltokat, ha nem tették külön friss lével töltött meszes gödörbe, hanem a többiekkel együtt a használtba, a legkorábban emelték ki, mosták meg, szítatták ki folyóban, vagy kádban és mint *Hollósy* is tette, elvégezték rajtuk a húsoló, színelő munkát.

Az első ízben meszesztett, nem svődolt bőroket közül a szőröket, ha tüszőik már kellőképpen meglapultak, szintén kivették, kaszával, késsel megkopasztották, megmosták, és utána a többi nyírt bőrrel együtt friss mésszel megújított második meszesbe visszatették.

24. Bőrkészítő jelenet kutyával, kutyaganéj szedéshez való kosarat és vasat tartó legénnyel, fatörzsön dolgozó mesterrel a Kodex Picturatusból. (Krakkó, 1505)
24. Eine Lederfabrizierungsszene mit Hund, mit einem Gesellen, der in der Hand einen Korb aus Eisen zum Klauben des Hundekotes hält, mit auf Holzstamm arbeitendem Meister aus dem Kodex Picturatus. (Krakkau, 1505)
24. Illustration du Codex Picturatus (Cracovie, 1505) représentant un chien, un compagnon tenant un panier et une pincette pour ramasser l'excrément de chien, et un maître travaillant sur le torsoir.
24. Сцена по изготовлению кожи, на которой изображены: собака в момент испражнения; молодой человек с корзиной и шипцами для собирания кала собаки; мастер, работающий на стволчурбане; — Кодекс Пиктуратуса (Краков, 1505 г.)

Andrásovsky szerint ebben a felfrissített meszesben is feldobták, eresztették vissza, „hányták” naponta és addig hagyták benn, amíg a célnak megfelelően felduzzadtak, megpuhultak; a puha szattyánnak, kordoványának szánt nyírott vagy már kopasztott bőroket tovább.

A meszesz ideje a régi tímároknál nagyon különböző volt. Mint az áztatás, nyáron általában rövidebb, télen hosszabb ideig tartott, mert a meleg mész szőrlazító és duzzasztó hatása nagyobb. Krünitz szerint azokat a bőroket, amelyeket nyáron 3—4 hétig meszeszttek, télen 10—12 hétig.¹⁰⁷ A svődolt bőrök meszes péppel 8—10 napig maradtak kupacban,¹⁰⁸ utána a meszes gödörben még 8—14 napig;¹⁰⁹ de voltak tímárok, akik Sprengel szerint ugyanezeket a bőroket 4—6 hétig hagyták a meszesben, a nem svődoltakat 8 hétig.¹¹⁰

A meszes munka befejezése után mint korábban a svődoltakat, természetesen a többieket is — kiemelve a második meszesből — jól kimosták, kiszíttatták a mészből. Kolozsvárt és Szászrégenben rendszerint folyóvízre adták. A Marosparton levő tutajhoz, amelyen egyébként húsolni is szoktak, a vízfolyás irányában rudat erősítettek és ehhez kötötték ki, mint az áztatásnál kötelekkel, 5—6 csomóban 10—10 bört. Minden órában visszahúzták és egyenkint kirázták. A folyóvízben 8—10 napig szíttattak. Ahol nem volt folyó, ott áztató kádban, friss vizeket váltva, 48 óráig.

Ha a bőroket már jól kiszíttatták a mészről, levették a rúdról, vagy ki az áztató kádból és egyenkint még egyszer jól kimosták, majd, mint a meszesz után mindenfajta bört újra húsolták a fonáján és színeltek a színén, végül ismét kimosták.

d) Pácolás kutyaganéjpáccal. A kutyaganéj beszerzése. Páckészítés. A pácolás módja. Mosás, húslás, színelés.

Bármilyen gondosan végezték a tímárok, így a tobakok is a meszesztől felduzzadt bőrbe került mész szíttatását, tökéletesen csak pácolással távolíthatták el. Tapasztalatból tudták, hogy a páclevek erjesztett, savanyú (savas) anyaga feldobja a meszet (a bőrkémia mai nyelvén a nem oldható mészvegyületeket oldható mészsókká alakítja át)¹¹¹ és ily módon már könnyen és tökéletesen kimosható belőlük a visszamaradt zsírmirigyekkel, meg szőrtüszőkkel együtt.

Tudták azt is, hogy a mészmaradványok és szőrtüszők alapos eltávolításánál a meszeszkor felduzzadt bőr összeesik, még puhábbá, hajlékonyabbá válik. Ezért különösen a puha felső- és bélésbőrök készítésénél tartották a pácolást elengedhetetlen műveletnek.¹¹²

A gyáripar mésztelenítő savainak (só-, kén-, hangya-, ecet-, tejsavnak)¹¹³ és mesterséges vegyi pácainak (hasnyálmirigy kivonatnak, erodinnak)¹¹⁴ bevezetése előtt általában házilag könnyen előállítható, természetes pácoakat használtak. Legáltalánosabban madár- és kutyaürülékekből készített ganéjpácoakat: a nagyobb és viszonylag keményebb tehén-, borjú-, meg lóborjúhoz többnyire tyúk, meg galambürülék pácot, a kisebb és puhább kordoványának, meg szattyánnak való kecske-, birka-, juh- és báránybőrökhöz kutyaürülék pácot.¹¹⁵

Főként a csonttal táplálkozó kutyák fehér ürülékét részesítették előnyben, mert tapasztalataik szerint az ebből (emésztés közben létrejött foszforsavas ürülékből) készített pác mésztelenített és puhított legjobban.¹¹⁶

25. Kutyaganéjt „csipérvással rocskába” szedő tobaklegény a veszprémi legényecék korszóján. (1824)
25. Hundekot mit einer Eisenzange in den Eimer klaubender Tobak — Geselle auf dem Krug der Veszprémer Gerbergesellen — Innung. (1824)
25. Figure sur la cruche du compagnonage de Veszprém: compagnon ramassant de l'excrément de chien (1824).
25. Молодой человек, собирающий кал собаки в ведро шипцами. (Изображено на пивной кружке веспремского цеха молодых полмастерьев, 1824 года)

A bőripar történetének számtalan lapja tanúskodik arról, hogy a kutyaganéjos pácolás volt a finom bőrök pácolásának legősibb (24. kép) és különösen arab-, meg töröklakta vidékeken egyik legelterjedtebb módja.¹¹⁷ Alkalmazták a tyúk és galambürülék pácok mellett tanulmányutam idején Bulgáriában, szerte Erdélyben és a magyar bőripari vonatkozású irodalom tanúsága szerint igen sokáig az egész országban.¹¹⁸

Kutyaganéjpáccal dolgoztak *Hollósy* szerint a veszprémi tobakok is, ezért a ganéj szedése valamikor kötelező volt minden legényre. Állítását igazolja „Ifjú Társaságuk” 1824-ben készült korszója. Rajta egy plasztikusan ábrázolt frakkos, kürtőkalapos alak áll, jobbában kétágú szerszámot, baljában vödört tart, előtte hosszúlevelű növény tövében két kis golyócska domborodik. Az elegáns alak nyilván a tobaklegény, jobbában tartott szerszáma — *Hollósy* szerint — a „csipérvas”, egyszerű összehajlított vasabroncs, amellyel a növény tövében talált kutyaganéjt a baljában levő dongás faedénybe „rocskába” szedi. (25—26. kép)

Villaalakú kutyaganéjt szedő vasat tart a céh 1800-ban készült behívótáblájára vésett pipázó figura is. (67. kép a.) Ugyancsak nyalkán öltözött, fején virágos, talán szömörcevirágos kalappal. A tábláról sem hiányzik rocskája, ott látható a kép jobb alsó sarkában. (67. kép f.)

Kutyaganéjt Bulgáriában és Erdélyben is összehajtott abronccsal szedték. Erdélyben „cseberbe”. Itt a 19. század elején már az inas teendője volt, nem a legényé, illetve segédé. „Bár ekkor már az inas is szégyellte. Ha valakivel találkozott, a cseber tetejére gyorsan virágot, vagy diót tett, a „fogót” (csipérvasat) pedig surca (köténye) alá rejtette. Azelőtt bizony nem szégyelltek — mondta *Wellmann* Gusztáv — szépen kiöltözve, sárga surccal és zöld pántlikával mentek kutyaszart szedni”. Ugyanígy öltöztek *Hollósy* szerint a veszprémi tobaklegények is vasárnapi sétájukra. De gyűjtötték a cigányasszonyok és a gyerekek is és adták el vödörszám a tímárnak. Kenyérkereseti forrás lett a szedése Veszprém-ben is a madárürülék gyűjtésével együtt a 19. század elején. Éder Lajos, tatai származású veszprémi tímár, amikor 1923-ban Veszprémbe költözött, nyilván, mert nehezebb bőroket is készített, szákszámra hozatott Rátótról tyúkganéjt is.¹¹⁹

A kutyaganéj szedés, mint kenyérkereső foglalkozás perze nem Erdélyben és Veszprém-megyében a 19. század elején alakult ki. Konstantinápolyban és a közel-keleten, a kutyaganéj pácolással történő finombőrkészítés ősi földjén, hivatásszerűen üzték már kétezer évvel ezelőtt.¹²⁰ Nikosiában a 18. században úgy kereskedtek vele, mint a földre szánt számrátrágyával.¹²¹

Hollósy a kutyaganéjpác készítésére és a pácolás módjára már alig emlékezett. Szerinte az összegyűjtött ürületeket a ház WC-jében egy nagy hordóban hígították. Ebbe rakták a bőroket este és áztatták reggelig. Másnap már a kora hajnali órákban kitalicskázták a Sédre és kimosták.

Éder szerint a kutyaganéjt, mielőtt pácolták vele, meg is kellett munkálni. Hordóban leferrázták és akár a kenyeret megkelesztették. Ha megkelt, savanyú szaga lett. Ezután vesszőkosáron, amelybe zsákdarabot is tettek, egy másik hordóba átszűrték, majd langyos vízzel felhígították. Ebbe a langyos lébe kerültek a bőrök és áztak vagy 5—6 órát.¹²²

A páclé készítése, a szűréstől és a kelesztéstől eltekintve, lényegileg Erdélyben is így történt, maga a pácolás azonban sokkal alaposabban. Az összegyűlt száraz kutyaganéjt, amint *Wellmann* Gusztávól és *Domokos* Jakabtól hallottam, először langyos vízbe áztatták. Amikor felázott „fatörővel összepotyolták” és egy nagy „cilakba”, oldalára fektetett, két végén zárt, a felső oldalán téglalapalakú nyílással ellátott hordóba öntötték. Majd 30—40 fokos vizet ömlesztve rájuk jól összekeverték.

Ebbe a most már kész páclével megtöltött „cilakba” tették a bőroket. Legalul a vastagját, legfelül a vékonyját. De nem elégedtek meg pusztá áztatásukkal. *Domokos* Jakab szerint fogantús falappal ún. „húzó deszkával” egy óráig forgatták benne, hogy minden részüket érje a lé, jobban puhuljanak.

26. Kutyaganéj szedéséhez való „csipérvas és rocska” a székesfehérvári tobakcéh korszóján. (1791)

26. Eisenzange und Eimer zum Klauben des Hundekotes auf dem Krug der Tobaken — Innung in Stuhlweissenburg. (1791).

26. Pincette et seau pour ramasser de l'excrément de chien, décor de la cruche de la corporation des «tobak» de Székesfehérvár.

26. Шипцы и ведро для собирания кала собак. (Изображено на пивной кружке табачного цеха в городе Сейкешфехервар, 1791 год).

Egy óras forgatás rendszerint elég volt ahhoz, hogy a „bőr összeessék és megpuhuljon”. Ha nem lágyult jól, akkor *Wellmannék* egy másik kádban lábbal tiporták, „gázolták” is, hogy a pác még jobban behatoljon a bőrbé. A forgatás, illetve a gázolás után estétől reggelig, mint Veszprém-ben *Hollósyék* a páclében hagyták.

Forgatták a bőrt a tyúkganéjpác levében a nyíregyházi tímárok is szintén egy óráig, amíg a bőr színe meg nem siksodott.¹²³ Mások ujjukkal próbálták ki a bőr puhaságát; ha az ujjnyomástól keletkezett kis mélyedés nem szűnt meg azonnal a bőrön, a pácolást befejezheték.¹²⁴ Tyúkganéjpácban forgatták a bőroket két órán át a zilahi¹²⁵ és a debreceni tímárok is.¹²⁶

Úgy látszik, hogy inkább az ún. cseres tímárok a nagyobb bőrök tyúkganéj-pácolásánál forgattak hordóban, nyilván, mert az ilyen forgatás és eszköze a húzó deszka, meg a kád (cilak) cserzésüknek is legáltalánosabb módja és eszköze volt. Ezért alkalmazták akkor is, ha kisebb bőroket pácoltak, illetve tettek ganéjpácba a nagyobb bőrök közé.

A sumeni tobakok Bulgáriában egyáltalában nem forgatták a bőroket kézzel, de teljes két napon át gázolták és utána 24 óráig még áztatták a pácban.

A forgatás, gázolás, vagy mint különösen a 18. századi finom bőroket készítő műhelyekben a fabunkókkal való valkolás nagyon fontos velejárója volt minden céltudatos pácolásnak.¹²⁷ Ha elmulasztották, vagy nem elég egyenletesen és intenzíven végezték, a bőr színén „pácfoltok” keletkeztek, amelyek a kész bőrről sem tűntek el.¹²⁸

Ugyanígy lényeges volt a páclé megfelelő összetétele is. A gyöngye pác, keménnyé, pléhszerűvé tette, a túlságosan erős, akárcsak a meszezésnél a mész, kikezdté „elégette” a bőrt, modern szaknyelven „barkafolyást” idézett elő.¹²⁹

27. Szömörce. (*Cotinus coggygria* Scop.) Csapody V. rajza.
 27. Sumachpflanze. (*Cotinus coggygria* Scop.) Zeichnung von V. Csapody.
 27. Cotin (*Cotinus coggygria* Scop.) Dessin de V. Csapody.
 27. Сумах, растение. (*Cotinus coggygria* Scop.) Рисунок Чаподи В.

28. Szömörcebokor. (*Cotinus*, Krüssmann után)
 28. Sumach-strauch. (*Cotinus*) Nach Krüssmann.
 28. Buisson de cotin (D'après Krüssmann).
 28. Сумаховый куст. (*Cotinus*) по Крюсману.

29. Termő szömörce. (*Cotinus*, Krüssmann után).
 29. Blühender Sumach. *Cotinus*, nach Krüssmann.
 29. Buisson de cotin en fleurs (D'après Krüssmann).
 29. Сумах приносящий плоды. (*Cotinus*) по Крюсману.

Tudták mindezt különösen a török és török módra dolgozó tímárok, ezért tiporták, gázolták erőteljesen, helyenkint szinte már túlságosan sokat is a bőröket. De ezért ügyeltek különös gonddal a páclé összetételére is. Igyekeztek a lehető legjobban megállapítani a bőrök és a páclé, a kutyaganéj és a ganéjt oldó vízmennyiség leghatékonyabb arányát. Nagyon vigyáztak a páclé megfelelő hőmérsékletére is. Voltak műhelyek, ahol csak fokozatosan, szinte a lé hőmérsékletéhez szoktatva tették be a bőröket a forró páclébe. Nagyon ügyeltek a pácolás időtartamára is.¹³⁰

Bár *Hollósy* nem említette, fel kell tételeznünk, hogy az igényesebb veszprémi tobakok is tekintettel voltak e követelményekre. Semmi esetre sem elégedhettek meg bőreiknek csupán egyszerű, mozdítatlan és ellenőrizetlen áztatásával a csak találomra vegyített páclében.

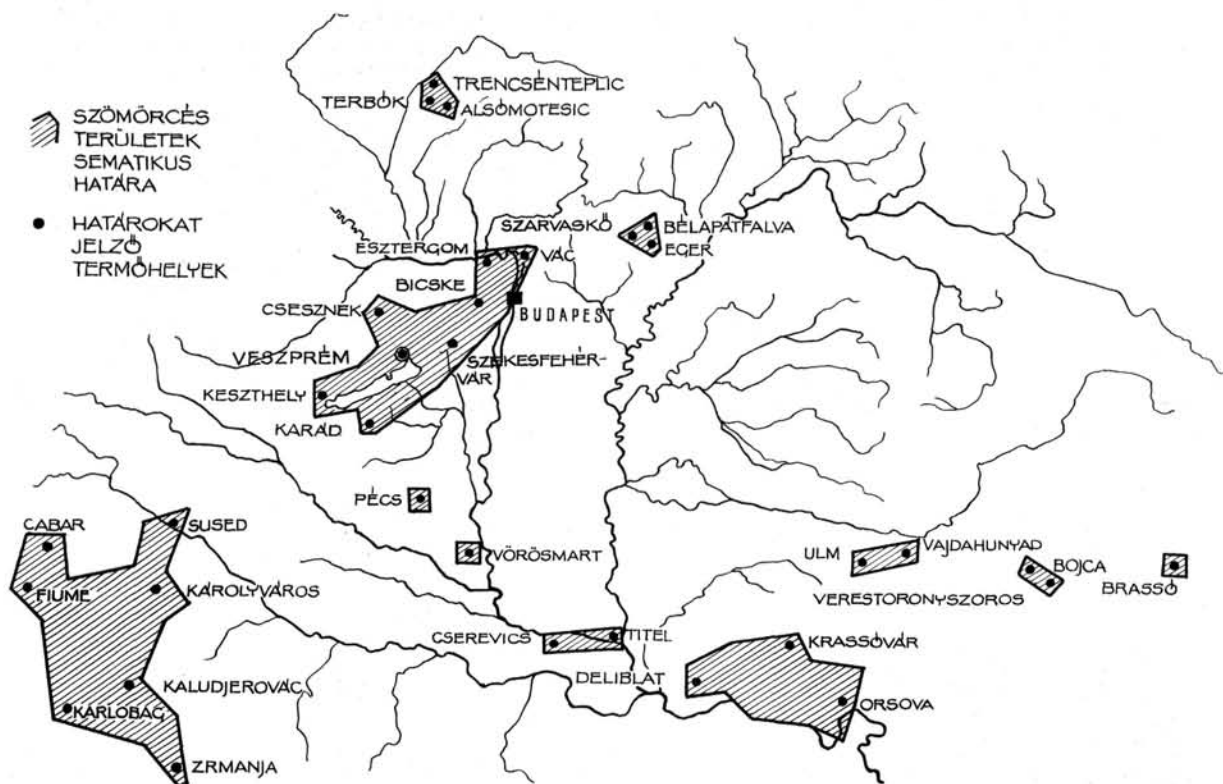
A 18. századi török szattyán-és kordovány készítőik minden valószínűség szerint azzal érték el bőreik utánozhatatlan finomságát, hogy a kutyaganéjos pácolás után rendszerint még korpá-, füge-, méz- és szőlőmust pácoikat is használták.¹³¹ E pácok cukortartalma, amellett, hogy fokozta a méztelenítést, meg a lágyítást, újra felduzzasztotta a ganéjpácoktól összeesett bőröket, szétgátgítva rostjaikat, előkészítette a cserzés számára, mintegy helyet csinált a bőrben a különböző konzerváló csersavas leveknek.¹³²

A ganéjpácolást követő korpapácokat nálunk is többfelé alkalmazták a finom bőröket készítő műhelyekben.¹³³ Arról, hogy más cukortartalmú pácoikat is használtak volna a magyar kordoványosok és szattyánosok, nincs tudomásom.

Nem maradt semmiféle nyoma annak, hogy a veszprémi tobakok a kutyaganéjos pácolás után valamiféle egyéb, akár-csak korpapácot is alkalmaztak volna. Bizonyára ez is egyik oka lehetett a tobak és a török finom bőrök közötti nagy minőségi különbségnek, ami, mint láttuk a veszprémi szizmadiák értékelésében és a megye árszábaiban is megmutatkozott.

A pácolás befejezésével minden bőrkészítő megmosta a bőröket és tompa kaszával kinyújtotta a tőkén, hogy a maradék páclé is kinyomódjék belőlük. Utána most már utoljára hűsölték és színelték, nyilván, bár *Hollósy* elfelejtette megemlíteni, a veszprémi tobakok is. Mert mint *Domokos* Jakab magyarázta, „pácolás közben, ugyanúgy mint az áztatás és a meszesítés alatt, újra kiduzzad a bőrön a hús”. Ezzel az utolsó húslással végleg el kellett, hogy távolítsák a hajas réteget, akárcsak az azt követő színeléssel a felhámot, vagyis minden olyan részét a bőrnek, amely különösen romlandó és alkalmatlan a cserzésre. Most már csupán a jól konzerválható szemölcs- és irharéteg maradt meg tisztán.

Az igazi alapos mosás a húslás és színelés után következett. *Wellmannék* kádba, tiszta hideg vízbe tették a bőröket.

30. A szömörce (*Cotinus és arenaria* Wierzb.) elterjedése Magyarországon és a szomszédos cseh-szlovákiai, romániai és jugoszláviai területeken. (Nádasi M. után).
30. Verbreitung des Sumach (*Cotinus*) in Ungarn und in den benachbarten Gebieten in der Tschechoslowakei, in Rumänien und Jugoslawien. (Nach M. Nádasi)
30. Aire géographique du cotin (*Cotinus et arenaria* Wierzb.) en Hongrie et sur les territoires voisins de la Tchécoslovaquie, Roumanie et Yougoslavie (d'après M. Nádasi).
30. Распространения сумаха в Венгрии и на территориях соседних государств в Чехословакии, Румынии и Югославии. (по Надаши М.), (*Cotinus et arenaria* Wierzb.)

Egy óra hosszat hagyták benn és egy másik vízben szintén egy órát. Majd kidobták és kifacsarták, mint a ruhát. *Andrásovsky* még meleg vízben is „áthúzta”, mielőtt bakra tette és lecsurgatta volna. *Domokos* Jakab szerint ahol patak volt, ott patakban mosták meg szintén úgy, ahogyan a ruhát öblítik. Aki még alaposabb munkát akart végezni, folyóba vert cövekhez kötélre kötötte, mint áztatáskor és meszezés után.

e) *Cserzés szömörcevel. Szömörcefélék. Rhus cotinus a Bakony, Balatonvidéken. Szömörceszedés, aratás, feldolgozás. Szömörce-zúzó külü. Cserzőlé készítése. Cserzés gázolással. Zsákcserzés préssel.*

Áztatás, meszezés és pácolás után a szemölcs- és irharétegből álló póré is romlandó volt még, hőhatásra enyvesedett, megszáradva szaruszerűen keménnyé és áttetszővé vált.¹³⁴ Cserzéssel kellett konzerválni, használatra alkalmassá tenni. A céhes bőrparban a kismesterek csak természetes ásványi (timsós), állati (zsíros, faggyús) és növényi cserzőanyagokat ismertek. Közülük évezredes tapasztalatok alapján a bőr

31. Szömörce. (*Rhus coriaria* L.) Csapody V. rajza.
31. Sumach. (*Rhus coriaria*, L.) Zeichnung von V. Csapody.
31. Cotin (*Rhus coriaria* L.) Dessin de V. Csapody.
1. Сумах (*Rhus coriaria* L.). Рисунок Чаподи В.

32. Szömörceés erdő a Bakonyban.
32. Sumachwald im Bakony.
32. Buissons de cotin dans la forêt du Bakony.
32. Сумаховый лес в горах Баконь.

minőségének és céljának megfelelően alkalmazták az egyiket, vagy a másikat, illetve ezek valamilyen kombinációját.¹³⁵

A kis állatok könnyű bőreit régebben főként tímsovány cserézték,¹³⁶ később különféle csersav tartalmú növényi anyagokból készített főzetekkel.

A 18. és 19. században a hazai kordovány- és szattyánkészítők a szömörce, illetve a szömörcefélék közül a nálunk egyedül honos *Cotinus coggygia* Scop-t (*Rhus cotinus* L-t) használták cserzőanyagként. (27–29. kép) Alkalmassá tette erre viszonylag magas csersavtartalma,¹³⁷ lágyító, puhító ereje és más növényből (főként tölgyfakéregből) készült cserzőlével szemben az a tulajdonsága, hogy nem színezte meg a bőrt, lehetővé tette a kordovány és szattyán szép, szennyezetlen festését.¹³⁸

Hollósy tájékoztatása és a fennmaradt tárgyi, meg levél-tári emlékek bizonyosága szerint a veszprémi tobakok is szömörceet használtak cserzésre.

Veszprém közelében a Papod alján 1799-ben *Kitaibel* említi először.¹³⁹ De 1780-ban a pozsonyi Hírmondó már úgy ír a cotinusról, mint aminek a Bakony körül „nevezetes előfordulása van”. Annyi terem belőle itt és sok helyütt Magyarországon, „hogy még fel is hordatik Bétsbe, Bétsből pedig teli hajóval Régenspurgba és onnan tovább Hollandiába”.¹⁴⁰

Fridvaldszky 1773-ban írt munkája fordításához 1944-ben közölt növényföldrajzi térkép szerint is a Bakony–Balatonvidéken fordul elő a legsűrűbben és a legelterjedtebben. Tíz jelentősebb hazai szömörce vidék közül Trencsén-megyében 3 termőhelyet tüntet fel, Eger körül 4-et, a Dunakönyökben 5-öt, a Vértes délkeleti lejtőin 3-at, Baranyában 2-öt, Szerémségben 3-at, Hunyad-megyében és Fogarasban 2–2-öt, Bácskában 23-at, a *Bakony–Balatonvidéken* 45-öt; ennél alig valamivel többet, összesen 47 termőhelyet csak Horvátország déli részén, Fiume és a Dalmát tengerpart környékén.¹⁴¹ (30. kép)

Elterjedéséből is látható, hogy főként mészkedvelő hegyvidéki cserje. Erdőkben, különösen tölgyesekben, meg erdőszéleken gyorsan és vadon fejlődő aljnövény. Szereti a napos, tövises, karsztos területeket, a száraz, laza, sziklatörmelék, vagy agyagtalajt, de a pusztá füves lejtőket is.

Széles, visszasan tojásdad levelei épszerűek. Virágzata terebélyes buga. Meddő nyelei pirosan pelyhesek, termő virágzata parókaszzerű, illetve pirosra festett árvalányhaj bokorétáéhoz hasonló.¹⁴² (27. kép) Ezért a németek Perückenbaumnak, nálunk is parókafának nevezték.¹⁴³ Sárgafának is hívták, a fájából, kérgéből és gyökereiből nyerhető sárga festékről.¹⁴⁴

Feltűnő jelenség, hogy Erdélyben az 1770-es évekig egyáltalán nem fordult elő és meghonosítása később sem sikerült. Az erdélyi kordoványosok többnyire Moldvából importálták. „Szkumpia” volt az oláh neve.¹⁴⁵

Egyébként cserzésre korántsem a cotinus a legalkalmasabb szömörcefélé. Sokkal több csersavat tartalmazó, nemesebb cserző növény a *Rhus coriaria* L.¹⁴⁶ (31. kép) Óshazájából, Kisásziából került a Földközi tenger vidékére, így Szicília, Dél-franciaországba és arab közvetítéssel Spanyolországba.¹⁴⁷ Salamanca vidékén a 16. században külön mezőgazdasági ág volt a termesztése. Bizonyára még az arabok kezdték el.¹⁴⁸ Ezért kapta, akárcsak Kordovától a kordovány, a szintén arab eredetű sumach nevet.¹⁴⁹ Ezt a cotinusra is alkalmazták. Nyilván így magyarázható, hogy a külföldi, de a hazai szakirodalomban is többször összetévesztették a kettőt. Pedig a *coriaria* kissé hosszúkas, fűrészes leveleiről könnyen felismerhető és elválasztható a cotinustól.¹⁵⁰ Megkülönbözteti több savtartalmára utaló népies neve az ecetfa is.¹⁵¹

Mivel nálunk nem honos, mint értékes cserzőnövényt már elég korán megpróbálták Magyarországra is telepíteni, illetve honosítását propagálni. Ugyanolyan eredménytelen maradt azonban, mint a cotinus Erdélyben.¹⁵² Csak kereskedelmi úton, már feldolgozva jutott el hozzánk.

A céhes világ kordovány- és szattyánkészítő kismesterei ott, ahol megteremtett a cotinus, többnyire maguk gondoskodtak szedéséről és dolgozták fel cserzésre alkalmas nyersanyagként. Egyik legkiterjedtebb és legsűrűbb hazai termővidékének a közepén élő veszprémi tobakok ezt viszonylag könnyen megtehetették.

Mindamellét munkájuk korántsem volt gondoktól mentes. A szömörceszedést jó előre meg kellett szervezniük, a kiszemelt terület tulajdonosától bérebevenni, segítőtársakról, napszamosokról, felszerelésről és fuvarról gondoskodni, léven a szedés ideje mindenütt főként július vége, augusztus eleje, amikor a szömörce már jól kifejlődött, tehát éppen a gabonaaratás és betakarítás dolgos időszaka. Emellett a jó termő területeken konkurensokkal is számolniuk kellett, főként a fehérvári tobakokkal, akik szintén a Balatonfelföld legdúsabban termő vidékén igyekeztek maguknak megfelelő szömörceföldet biztosítani.

A 19. századi szömörceszedésről több egykori írás és cikk tájékoztat. Így mindenekelőtt *Tóth* Imre veszprémi magyar varga, *Tósoki* József veszprémi tobakmesterrel 1825–1826-ig folytatott pereskedésének anyaga a Veszprém-megyei levéltárban.¹⁵³ Eszerint a „nyári szömörce aratásra” *Tósoki* bizonyos *N. Thorma* familiától, valószínűleg valahol Veszprém környékén bérelt egy szömörcebokros földrészt. Felfogadta napszamosnak *Tóth* Imrét és megegyezett négy fehérvári tobakmesterrel is, akik szintén ugyanazon a területen szerettek volna aratni, de *Tósoki* a bérbevetéssel megelőzte őket.

Tósoki napszamosával 2 mázsa „tisza szömörce jutalmazásban alkudott meg”. A fehérvári mestereknek „egy-egy részt” ígért, de rendelkezésükre bocsátott inasának kosztján kívül „1 mázsa jutalmazást” is kötött ki tőlük. Magának, mint „árendátornak” az egész learatott szömörce „másfél részt” tartotta fenn. Hogy a bérletért *Tósoki* mit fizetett *Thormáéknak*, nem tűnik ki az iratokból.

A szömörcearatás megtörtént, mindenki megkapta a maga részét, csak a napszamos varga volt elégedetlen. 16 Ft 36 kr tartozásért perelte be *Tósokit* és biztosítékul visszatartotta a tőle kapott aratófelszerelést is.

A peres iratokból nem tudjuk meg, hogy *Tóth* követelése miből adódott. Hiszen megkapta a kikötött mázsa szömörce és ez a járandóság, mint *Tósoki* igazolásából kitűnik, méltányos is volt. Ugyanennyiért aratott *Hollósy* Mihálynak 1825 nyarán bizonyos *Rezi* János „tobakmesterségben dolgozó napszamos”, az előző évben szintén *Tósokinak* *Hevenyesi* György tobakmester és „több más mesterségben levő emberek” mind ennyiért szegődtek el akkoriban szömörce aratóknak. Ha valaki viszont nem tartott igényt természetbeni juttatásra, kaphatott 20 forintot, 10–10 forintot egy mázsa helyett, tehát szintén a 2 mázsa szömörce értékét.

A felperes Tóth által visszatartott „javak” jegyzéke szerint Tósokiék aratófelszereléséhez tartozott: „egy fejsze, nagy atzél, nagy kés, likvágó kapa”, feltehetőleg a szömörcegallyak és a gyökérzetből sarjadó hajtások vágásához; „kilás zsák” a learatott szömörce szállításához; „itzés öveg, klázli” (pohár), talán az arató italjárandóságához; „egy öreg puská”, nyilván a terület őrzéséhez és „egy fél viselt kalap”, amelyet Tósoki napszámósának az erősen tűző nyári nap ellen adhatott.

Milyen eredménnyel végződött a per, nem tudjuk. De a kaposvári megyei levéltárban fennmaradt szerződés szerint¹⁵⁴ Tósoki a mernyei uradalom dörgicsei „Öregh-, meg Kis Leshegyi erdejében” és szőlővidékén az 1828. esztendőre már újabb területet bérelt 50 váltóforintért. Majd négy év múlva N. Fekete János fehérvári tobakmesterrel együtt 1832 januárjától három évre szóló szerződést kötött Alsó- meg Felső Dörgicse és Akali helység egész határára évenként aratás előtt fizetendő 300 Ft „váltóceduláért” és a három esztendőre 50 Ft „bánatpénz” ellenében, melyet, ha a szerződéstől elállnak, nem kapnak vissza, ha betartják, az uradalom az utolsó bérleti díjba beszámítja. A szerződés szerint aratás előtt maguk, vagy embereik az uradalmi tisztelnél jelentkezni tartoztak, az aratás alatt pedig ügyelni arra, hogy sem az erdőben, sem másban kárt ne tegyenek.

Látnivaló, hogy a szömörcearatás idővel mind nagyobb szervező munkát, meg anyagi erőt igényelt és még így is mind több nehézséggel járt. Az uradalmi kasznárok a bérleti díjakból befolyt jövedelmet nem tartották elegendőnek azokhoz a károkhöz képest, amit a szömörce-cserjék, főként pedig a szömörce-aratás az erdőnek, a vadállománynak okoztak és ezért nem szívesen kötöttek szerződést a tobakokkal.

Jellemző képet ad erről a helyzetről egy 1877-ben írt cikkében a tihanyi apátsági birtok vezetője Tanos Pál¹⁵⁵ válaszul annak a lelkes Illés Nándornak, aki a hazai bőripar fellendítése érdekében a coriaria meghonosítását próbálta népszerűsíteni az Erdészeti Lapokban.¹⁵⁶

Tanos (egyébként összetévesztve a coriariát a cotinussal) nem hogy tenyésztani, kiirtani kívánta a szömörce. Mindekelőtt azért, mert rohamosan terjed és maga körül minden nemesebb csemét elnyom. De a legtöbb kárt szerinte a szömörce aratói okozzák. Különösen a fehérvári tobakok, akik „emberemlékezetet meghaladó idők óta szedették évről-évre, átlag 35 Ft haszonbérért. Amiért aztán elűrté az uradalom — írja — „hogy nyáron át 70—80 ember 3000 holdnyi erdőterületet naponként összebarangoljon” „és 3, 4 éjjel nappal foglalkoztatott erdőőr ellenére is” az irtásokban alig felszámolható kárt okozzon, a folytonosan hangzó dal és lárma által pedig minden vadat elriasszon”.

Tanos kilenc éve (1868 óta) nem is engedélyezte a szömörce aratását. Ez alatt az idő alatt persze a cserjék ágai megerősödtek, meglombosodtak és „bő szüretet” ígértek. Tudták ezt a tobakok is és mind nagyobb számban ostromolták Tanost a haszonbérletért. 1877-ben főként sok székesfehérvári „szattyanbörkésítő” kereste fel, mivel a keleti coriaria import, amit eddig használtak, a törökországi háborúskodások miatt teljesen megszűnt és nem is igen volt kilátás arra, hogy egyhamar megindul.

Tanos úgy látszik száanalomból végre szóba állt a fehérváriakkal, de ezúttal is eredménytelenül. Nem fogadta el a felajánlott dupla bérösszeget és egy „tobak konzorcium” olyan ajánlatát sem, hogy az uradalom szedesse a szömörce „házilag” és ők minden 100 báláért 1000 Ft-t adnak.

Tanos tudta, hogy milyen hasznot remélhet az ilyen „házi” aratásból. Úgy látszik, többször lehetett tanúja a tobakok szömörce-aratásának és mint az elutasítás indokolását, igen szemléltetően írja le.

A bérbe vett terület kerületekre volt osztva. A bérlők megfogadtak minden kerületre két felügyelőt. A felügyelők 50—60 napszámot, akikkel naponta kimentek szedetni a szömörce ágacskáit. (Éder szerint nyakukba akasztott lepedőbe szedték.) Tartottak állandóan 3—4 fuvarost is, hogy velük a „szérűre” hordják. Itt kiterítették a napra és addig forgatták, míg csak teljesen meg nem száradt. A száraz galy-

lyakat sietve kazlakba rakták, nehogy egy váratlan eső tönkretegye.

Három-négy heti szedés és kazalba rakás után következett a nyomtatás. A felügyelők elbocsátották a „cukordrága szedő napszámósokat és méregdrága nyomtatókat vettek fel”. Ezek lovakkal nyomtatták el az asztagokat, ahogyan a gabonát szokták, de sokkal több idővel és veszteséggel, mert közben a kis ágakat, amelyeket a levelekkel szükségképpen együtt szedtek (Éder szerint később már csak a leveleket ollóval) ki kellett választani a félig porrá, félig polyvává törött levélrészek közül és mint hasznavehetetlent eldobni.

A 3—4 hét alatt szedett szömörce elnyomtatása kedvező időben eltartott 10—15 napig, de gyakran, „ha felhők fenyegettek”, 4—5 hétig is. Akárhányszor megessett, hogy a nyomtatók fáradtságos és drága munkájának gyümölcsét teljesen elverte egy hirtelen jött nyári zápor.

Ha aztán minden balszerencse közt mégis elvégezték a nyomtatást, a kész szömörce gyalpuszákba tömve még a legközelebbi vasútállomásra kellett szállítaniuk.

Ennyi költséggel és kockázattal járó, közel két hónapos munka után is legjobb esetben 100 bála (250 bécsi mázsa) száraz szömörce tudtak produkálni, átlagban azonban csak 60 bálát. Egy bálát budapesti piaci áron 14—15 Ft-on számítva, a 60 báláért legfeljebb 900 Ft értéket termelhettek. Érthető tehát, hogy a bérletért valóban nemigen fizethettek 70 Ft-nál többet, de az uradalomnak sem volt érdemes elvállalni 1000 Ft-ért 100 bála szömörce aratását.

Persze a veszprémi kis tobak, aki egy fél évszázaddal előbb lakóhelye közelében a Malom völgyben, az almádi Öreghegyen, vagy Csatáron, (ahol Hollósy szerint még a század végén is volt bőven) jóval szerényebb bérleti díjért, egy, vagy két részesarató napszámossal szedte, illetve szedette a szömörce, mint az 1820-as évek elején Tósoki is, lényegesen olcsóbban juthatott hozzá.

Még több költségtől és főként rizikótól mentesült, ha nem a helyszínen a „szérűn” szárította és nyomtatta, hanem zölden szállította haza és otthon fedél alatt végezte el a szárítást, válogatást, meg a törést. Legkényelmesebben és a legkisebb kockázattal azonban akkor juthatott szömörcejéhez, ha a szedést sem maga végezte, hanem az ugyancsak zöld gallyakat az aratással foglalkozó falusiaktól, mint 1799-ben Kitaibel szerint a Papod alján az ösküiektől, a helyszínen viszonylag olcsón vásárolta meg. Az ilyen aratás úgy látszik a falusiaknak nem volt akkoriban rossz üzlet, hiszen az évi bérletért az ösküiek csupán 5—6 Ft-ot fizettek és 2000 mázsát termeltek.¹⁵⁷

E „patriarchális” helyzet akkor kezdett megváltozni, amikor a szömörce értékesítésére is a közvetítő kereskedelem tette rá a kezét. A 18. és 19. század fordulóján már egyre-másra emeltek panaszt a veszprémi tobakok a vármegyénél olyan zsidók ellen, akik nemcsak a nyersbőröket, hanem a szömörce is összevásárolták és az árukat felverték. Kitűnik a panaszokból, hogy a szömörceát valószínűleg készen learatva és szárítva 1775-ben 25 garasért, 1793-ban 2 Ft 30 dénárért, 1794-ben 3 Ft-ért, 1799-ben 4 Ft-ért vették.¹⁵⁸ 1825-ben egy mázsának már 10 forint volt az ára,¹⁵⁹ 1877-ben a pesti vásáron 14—15 Ft.¹⁶⁰

Nyilván azért próbálták a tobakok, különösen a távolabb lakó fehérváriak a szömörce aratást, mint Tanosnál a tihanyi uradalomban, újra és újra maguk megszervezni, a szerződést kikönyörögni, inkább vállalva a vele járó sok gondot, költséget, kockázatot, csak biztosabban és még mindig valamivel olcsóbban jussanak hozzá, kikerüljenek a közvetítő kereskedelem fojtogató gyűrűjéből.

A szömörcekereskedelem természetesen ott virágzott a legjobban, ahol nem termelt meg a bokra. Így kezdettől fogva különösen Dobruzdzásban Turtukai és Szilisztra között századunk elején is „az oláh szkumpiát” vették az erdélyi kordoványosok készen, tört állapotban. Úgy nézett ki mint a dohány.

Wellmann Gusztávtól hallottam, hogy Romániában, különösen Dobruzdzásban Turtukai és Szilisztra között 1917-ben úgyszólván mindenki szkumpiából élt. Ugyanúgy aratták, szárították, rakták kazlakba és nyomtatták lovakkal, meg cséphadarókkal (a cséphadarót Hollósy is említette),

33. Veszprémi tobakház szárító padlással.
33. Tobak-Haus in Veszprém, mit Trockenboden.

33. Maison de «tobak» a Veszprém, avec grenier à sécher.
33. Дом табака с чердаком для сушения шкур и кожи в городе Веспрем.

mint a Bakony- és Balaton környékén. Különösen a bolgárok és a törökök, e szakmához legjobban értő részesaratók foglalkoztak vele. Gazdától gazdához mentek, ahogyan a gabonacséplésnél szokás. Lovakkal, mielőtt a töréshez fogtak volna, legelőször a földet tapostatták, hogy kemény és tiszta legyen, ne kerüljön föld a szkumpiába. Azután jöttek a kereskedők és összevásárolták.

Bulgáriában ugyanígy aratták, munkálták meg és értékesítették.¹⁶¹

Mielőtt a szömörceből cserzésre alkalmas lé készülhetett, még bőven volt dolga vele a tobaknak. Különösen, ha zölden jutott hozzá és otthon magának kellett szárítani, válogatni, meg törni.

Szárításra Éder szerint a „cúgos, szárító padlások” voltak a legalkalmasabbak. Emiatt a tehetősebb tímár és tobakházak magasabbra épültek, mint a többiek. Tetejük faszindelyes volt, az eresz alatt végig nyitott, vagy zsalugáteres. A zsalugáterek „leveleinek” állításával szabályozhatták a padlástérben a szárítást. A levegőt vagy „fölfelé csapatták”, vagy „vízszintesen húzták át”, ahogyan az ott tárolt és szárított áru (szőr, gyapjú, szömörce, bőr) megkívánta.

A zöld szömörcét rendszerint a padlás sározott padozatának egy téglákkal kirakott részén szárították. De szárították a 2 m hosszú és 1 m széles, gyapjú szárításra való léckeretes hálóknak is. A fedélszék gerendáin fekvő hosszú rudakra S alakú vaskapcsokat akasztottak, a kapcsok alsó hajlásába ismét farudakat helyeztek és a farudakra tették a szárító hálókat.

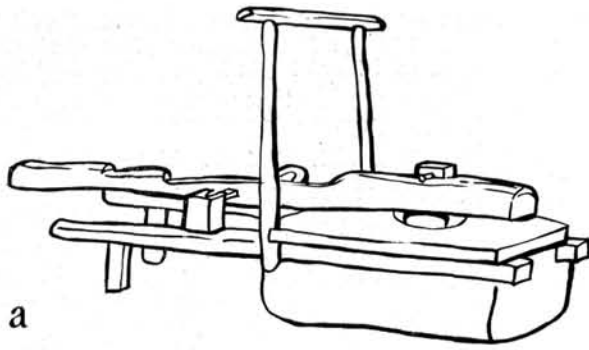
Mikor aztán megszáradt a szömörce, válogatták, halomba rakták és ősztől őszig továbbra is a padláson tárolták. Na-

gyon kellett azonban vigyázniuk arra, hogy nedvesség ne érje, mert ettől megromlott és alkalmatlanná vált a cserzésre.¹⁶²

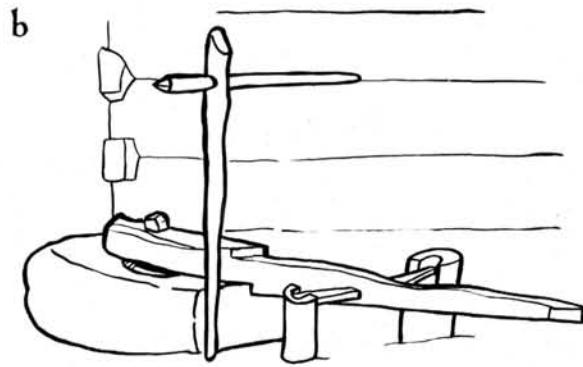
A veszprémi tobakok akár maguk szárították padlásaikon a szömörcét, akár már szárítva és nagyjából megtörve jutottak hozzá, a cserző lé elkészítése előtt egy sajátos eszközzel a „szömörce zúzó külű”-vel még igen apróra, szinte porrá zúzták. Tudták már akkor is, hogy a porrá zúzott szömörce levének cserző hatása lényegesen jobb, mint a darabosé. (A modern bőrkémia vizsgálatai szerint általában minél finomabb a cserzőanyag, annál magasabb a kivonat csersav tartalma. Pl. a legjobb szicíliai szömörce (coriaria) levélé 18–35%, poralakban 60–65%.¹⁶³)

A veszprémi tobakok szömörce zúzó külűje Hollósy szerint két egymás mellett levő alacsony pad volt, melynek ülődeszkái közé erősített tengelyen forgó gerendakalapácsot lábbal fel és le mozgathatták. A kalapács csomkakúp alakú ütőfeje egy fatönk ugyanolyan alakú mozsárüregébe illett bele. A tobaklegény felváltva a gerendakalapácson és a padon előre hátra, jobbra meg balra lépve zúzta porrá a száraz szömörcét, miközben valóságos „tobaktáncot” járt rajta.

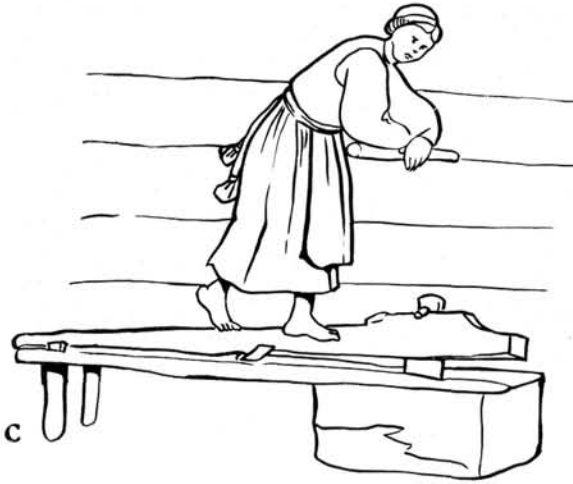
Koreográfiáját Hollósy a következőképpen mondta el: A darabos szömörce mozsárba szórása után: 1. ballábbal a baloldali padra, jobbal a gerenda felső részére lépve ütötte a mozsárba a kalapácsfejet; 2. ballábbal a gerenda alsó részére, jobbal a jobb padra lépve emelte ki a mozsárból; 3. jobb lábbal a gerenda felső részére, ballal a balpadra lépve ütötte megint a mozsárba; következett ismét a 2., majd a 3. mozdulat, amíg csak az egész darabos szömörce adagot porrá nem zúzta és újat nem tett a helyébe.

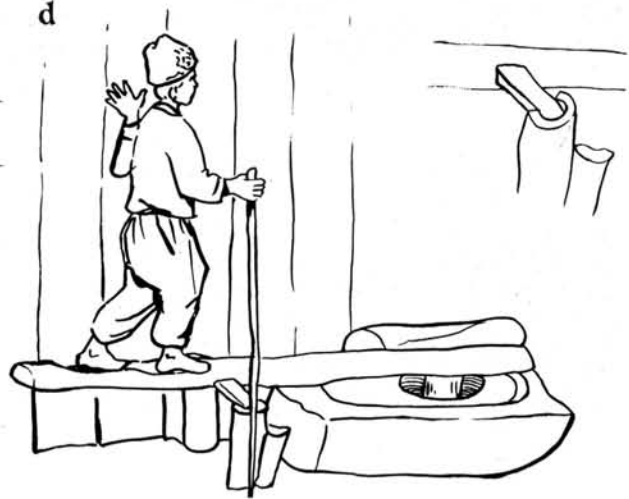
a

b

c

d

34. a—d. Különböző támasztékú kölestörők. (Csernyigovcsina. Szovjet-unió) Pavlovics (Kijev) rajza.

34. Verschiedene Fuss-stampfen für Hirsenkörner, mit Stützen für den Fuss. (Tschernigowtschina USSR) — Zeichnung von Pavlovics (Kiew)

34. a—d Différents mortiers à pédale pour broyer le millet (Tchernigovchina, Union Soviétique). Dessin de Pavlovits (Kiev)

34. Просодробилки с различными опорами. (Черниговщина, СССР, рисунок Павловича, Киев)

A lábbal mozgatható külü nem volt kifejezetten tobak-szerszám. Sokfelé alkalmazták hazánkban meg külföldön a népi gazdálkodásban, főként magvak,¹⁶⁴ és egy jellegzetes változatát len meg kender törésére.¹⁶⁵

Mivel e külüknek általában nem volt padjuk és működte-
tőik az egész munkafolyamat alatt a gerendakalapácson mozogtak, hogy le ne forduljanak róla, a külüre, vagy a mellette levő falhoz erősített rúdka kapaszkodtak, esetleg egy kezükben tartott botra támaszkodtak.¹⁶⁶ (34—35. kép.)

Voltak a külüknek egymás mellé erősített, több kalapácsos típusai is, amelyeken egyszerre egész csoport ember dolgozhatott.¹⁶⁷ (36. kép) Feltehető, hogy a kevésbé ügyes tobaklegények, vagy inasok ilyen padnélküli, kapaszkodórudas, talán csoportos külüt is használtak szömörce zúzásra.

Veszprémben a szömörccével végzett munkához, mint egy 1829-ben felvett vagyonösszeírásban olvasható, talán az aratásnál, vagy zúzásnál, „szömörce hordó rácst” is használtak.¹⁶⁸

Bár a szömörce volt a finom bőrök legáltalánosabb cserző anyaga, néhol alkalmaztak mellette más csersavtartalmú növényeket is. Az erdélyi kordoványosok a 18. században az oláh szkumpiába „harmad, vagy negyedrészf ifju tserfa hajjat” elegyítettek,¹⁶⁹ egy évszázad múlva a Dunántúlon fenyőkérget és gubacsot.¹⁷⁰ Gubaccsal, mint az egyik legtöbb csersavat tartalmazó növényi képződménnyel néhány 18. századi török, francia és német műhelyben a kordoványt cserézték, szömörccével a szattyánt.¹⁷¹ Másutt éppen fordítva, a kordoványt való bőrt cserézték szömörccével, a szattyán-
nak valót gubaccsal.¹⁷² Astrahánban a szattyán cserzésére tölgyfalevelet tartottak jónak,¹⁷³ Kazánban berkenyebokor

zúzalékot, Levante egyes vidékein pedig a granátalma (Punica granatus L.) kérgét.¹⁷⁴

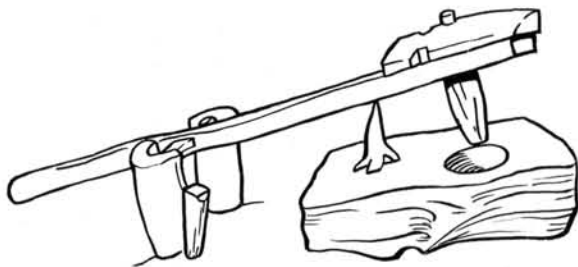
A 18. és 19. századi céhiratokban nincs nyoma annak, hogy a veszprémi tobakok szömörccén kívül más cserzőanyagot is használtak volna.

Édertől tudjuk, hogy a 18. és 19. század fordulóján a veszprémi kistímár általában „forrázta a szömörcét, mint a teát”.¹⁷⁵ Éder Várpalotáról hozatta a száraz gallyakat. Segédjével, meg munkáslányokkal húzta le a leveleit, majd így darabosan fakádba rakta, vízzel leforrázta és ponyvával letakarta. 24 óráig maradt a leveleken a lé, kádon a ponyva. Így is hűlt ki. Utána faszűrőn, vagy ritka zsákon átszűrte.

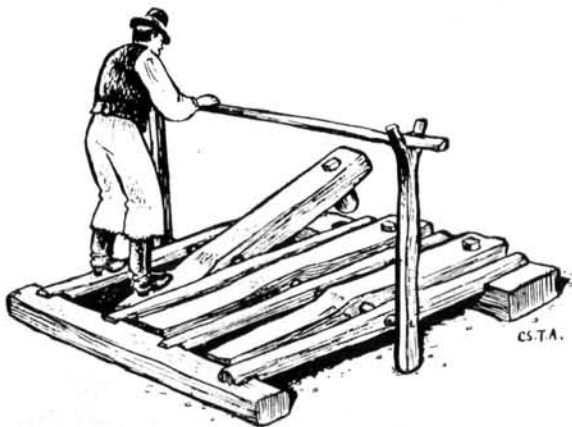
Századunk elején ezzel a főzött és szűrt szömörccével már kereskedtek is. Készen szállították a kismestereknek és a gyáraknak. Az 1920 táján létesült vilonyai bőrgyár is így vette a szömörce folyékony kivonatát hordókban. De 1943 után — nyilván a háborús nehézségek miatt — új tulajdonosa ismét kísérletezett aratásával. Gyermekkel szedette és maga főzette.¹⁷⁶ Fridvaldszky arról ír, hogy az erdélyi örmény kordoványosok már az 1770-es években is főzték a száraz szömörcét.¹⁷⁶

Hollósy szerint a porrá zúzott szömörcét a veszprémi tobakok nem forrázták, vagy főzték, csupán meleg vízben áztatták, majd szárazon még külön is rászórták a cserzésre kerülő bőrökre. A hosszadalmas cserző munka alatt bőven volt idő arra, hogy a szömörceporból legalább annyi csersav szivódjék át a meleg lébe, mint amennyit a levelek forrázásával, illetve főzésével készített szűrt szömörccével tartalmazott.

Hollósy tobakjai a cserző munkát „gázolással” kezdték. Berakták a bőröket egy hosszúra elvágott, fél hordóból ké-

35. Kölestörő munkán kívüli állapotban. (Csernyigovcsina, Szovjetunió) Pavlovics (Kijev) rajza.
35. Fuss-stampfe für Hirsenkörner, ausser Arbeit. (Tschernigowtschina USSR) — Zeichnung von Pavlovics (Kiew)
35. Mortier au millet, hord d'usage (Tchernigovchina, Union Soviétique) (Dessin de Pavlovits (Kiev).
35. Дробилка проса в нерабочем состоянии. (Черниговщина, СССР, рисунок Павловича, Киев)

36. Kölest törő csoportos „küülü”. (Jászapáti)
36. Eine Gruppe von Fuss-stampfen. (Jászapáti)
36. Batterie à broyer le millet (Jászapáti, Hongrie).
36. Групповой «кюлю» для дробления проса. (город Ясапати)

szített „gázoló vályuba”, behintették szömörceporral, ráöntötték a meleg szömörcecs levét, majd a vályuhoz, vagy melléje erősített rúdba kapaszkodva, mezítláb megtiptorták „gázolták”. Egy bizonyos idő múlva kiszedték a bőröket, az esetleg kiduzzadt húsrészeket a tökén levakarták, ismét visszatették és még vagy két óráig tovább gázolták, hogy minél jobban beléjük nyomódjék a szömörce csersavas leve.

A hordóból készült gázoló vályu azért volt célszerű, mert homorú feneke (a hordó oldala) megkönnyítette a bőrök forgatását, lehetővé tette, hogy gázolás közben ügyesen csúsztatva, minden bőr láb alá kerüljön, egyformán cserződjék.

A gázolás a tobakok cserző eljárásnak egyik legfontosabb része volt. Több céhemlékükön szerepel. Gázoló tobakot véstettek a veszprémiek 1800-ban készült behívó táblájukra (67. kép b), ábrázolták plasztikusan „ifjú társaságuk” 1824-es korszóján (37. kép), a fehérvári tobakok 1791-es, meg 1805-ös korszóikon (39. kép) és festették rá 1854-ből való zászlójukra (38. kép). Emellett mindegyiket a legszembetűnőbb helyre tették. Gázoló tobak a veszprémi behívó tábla behívó alakja, a fehérvári korszóikon is kivétel nélkül az előlő részt díszíti. Szerepel a veszprémi tobakok vagyonösszeírásaiban is.¹⁷⁷

Egykori ábrázolásaikból rekonstruálhatjuk a vályuk többféle formáját és használati módját. A félbe vágott hordót, hogy ne himbálódzék, a veszprémiek úgy látszik valamiféle ászokfaszerű talpra erősítették. A fehérváriak valószínűleg nem hordóból alakították, hanem egy négyszögletes faragott fatönkbe vájták öblét.

A fogódzó rudat Veszprémben a vályú két oldalán földbe vert cölöpök tetejéhez, a fehérváriak a vályúhoz rögzítették. Az újabb fehérvári korszó képén két egymás mellett levő, valószínűleg szömörcevirágos fa ágain fekszik a rúd, ebbe kapaszkodik a fák között gázoló tobak, a régebbi korszón a két fa egy-egy ágát fogja.

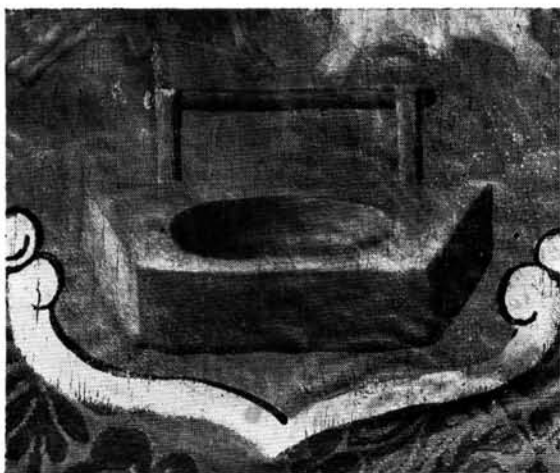
Bulgáriában is gázoltak vályuban. Szintén csak melegvizet áztatással készített szömörcelevben, amelybe ugyancsak utólag is szórtak a bőrökre szömörcezúalékot. A sumeni tobakok szerint a régi teknőformájú bolgár favályuban is többnyire a szabad ég alatt gázoltak. Én már csak olyan cementvályút láttam, amelyet a műhely egyik belső falánál helyeztek el és fogódzó rúdját a falba erősítették. (40. kép) A vályúnak „korito” a bolgár neve, a török „tekne” (teknő).

Maga a gázolás bolgárol „gazene”, de taposásnak „tap-hene”-nek is hívták, a taposni „tapcsene” igéből képzett szóval. Az eléggé nagy méretű bolgár koritókban egyszerre 50 birkabórt is gázoltak, 15 kiló szömörcevel a cserző lében. Gázolásuk általában 4–5 óra hosszát tartott.

Éder és a finom kis bőröket a nagy nehéz bőrökkel együtt cserző tímárok a 19. század végi időkben nemigen gázolták már. Az erdélyi cilakkal azonos formájú, oldalukra fektetett, vagy földbe ásott hordókban, ún. cserző gödrökben „húzó deszkával”, (41. kép) más néven „motollával” forgatták (42. kép), akárcsak cserzés előtt a kutyaganéjos pácban. Naponta háromszor forgatták, reggel, délben és este. Közben a levét hetenkint egyszer frissel szaporították, illetve újabb szömörce- és gubacs zúalékot szórtak bele. A cserzés próbájaként a nehéz bőröket három hét múlva, a vékonyabbakat már korábban láb nál, vagy a nyakrésznél megvágták, megnézték nyers színű-e, vagy érett. Az éretteket kivették, a többi tovább forgatták.¹⁷⁸

37. Gázoló tobak a veszprémi legénycéh korszóján, (1824).
37. Watender Tobak auf dem Krug der Veszprémer Tobak-Gesellen-Zunft. (1824).
37. «Tobak» foulant, décor de la cruche du compagnonage de Veszprém (1924).
37. Тобак «месящий босыми ногами», изображено на пивной кружке веспремского цеха молодых подмастеров, 1824 год.

38. Gázoló vályú a székesfehérvári tobakok céhzászlóján. (1854)
 38. Trog zum Waten auf der Zunft-Fahne der Tobaken in Székesfehérvár (1854).
 38. Auge pour fouler, détail de la bannière de la corporation des «tobak» de Székesfehérvár (1854).
 38. Корыто, в котором тобаки «месили босыми ногами», изображено на цеховом флаге сейкешфехейварских тобаков, 1854 год.

40. Gázoló tobak. (Sumen, 1937).
 40. Watender Tobak. (Sumen, 1937)
 40. «Tobak» foulant (Sumen, 1937).
 40. Тобак «месящий босыми ногами» (Шумен, 1937 год).

39. a—b. Gázoló tobak a székesfehérvári tobakok céhkorsóin. (1791, 1805)
 39. a—b Watender Tobak auf dem Krug der Tobaken — Zunft in Székesfehérvár (1791, 1805).
 39. a—b «Tobak» foulant, détail des cruches de corporation des «tobak» de Székesfehérvár (1791, 1805).
 39. а—б) Тобак, «месящий босыми ногами», изображено на пивной кружке веспремского цеха молодых подмастрьев. (1791, 1805).

41. Páncélechi tímár „húzódesszkával”.
 41. Gerber mit „Ziehbrett“, aus Páncélechi.
 41. Tanneur de Páncélechi, avec la planche à coudrer.
 41. Дубильщик с «растягивающей доской» в городе Панцелчехи.

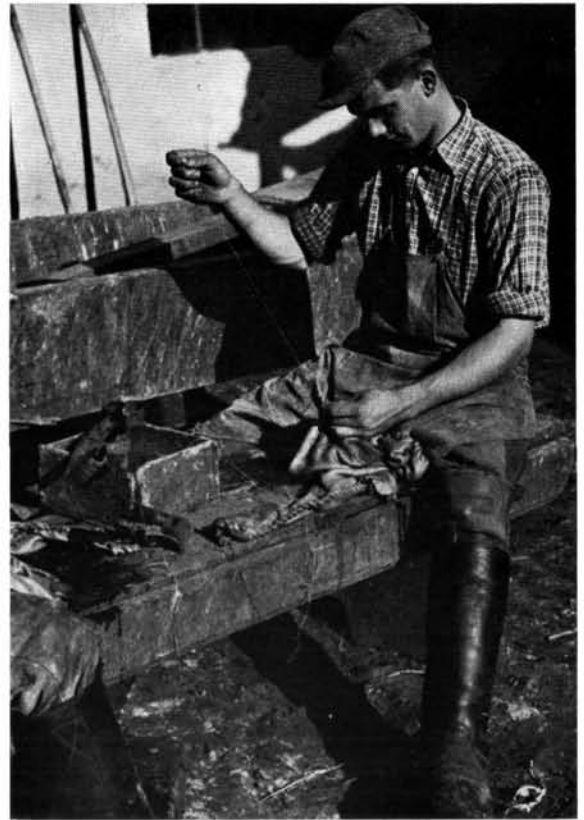
42. Cserzés húzódeszkával a szászrégeni tímárok céhlevelén. (18. század).
 42. Gerbung mit „Ziehbrett“ auf der Zunfturkunde der Gerber in Szászrégen. (18. Jahrhundert)
 42. Tannage sur la lettre de franchise des tannerus de Szászrégen (18e siècle).
 42. Дубление с «растяжной доской», изображено на цеховой грамоте веспремских дубильщиков (XVIII век).

43. „Dubálás” Szászrégenben.
 43. „Dublieren“ in Szászrégen.
 43. «Doublement» à Szászrégen.
 43. Дубление в городе Сасреген.

Erdélyben *Wellmannéknál* a 20. század elején szintén nem gázolták már a vékony bőröket a szömörccés lében, de nem is forgatták. A forgatást Szászrégenben egy lényegesen rövidebb és kényelmesebb művelettel, az ún. „dubálással” helyettesítették.

A dubálás úgy történt, hogy egy kissé ferdén állított fakád fenekére (43. kép) 5–6 liternyi meleg vízbe szkumpiát, vagy őrölt égerfatermést, illetve a kettő vegyülékét szórták és kézzel összekeverték. A lébe egyszerre 2 darab bőrt tettek (talán innét a dubálás, dublieren=kettőzés-ből eredő mesterszó) és 5–6 percig ugyancsak kézzel, de húzó deszka nélkül forgatták, majd a kádfenek lémentes felére dobták. Így

44. A bőr varrása. (Szászrégen).
 44. Das Nähen der Leder. (Szászrégen)
 44. Couture de la peau (Szászrégen).
 44. Зашивание шкуры (город Сасреген).

ment ez tovább, amíg az egész parti bőrrel el nem készültek. A végén a bőrökre szkumpia levét öntötték úgy, hogy teljesen elfődjé, mert a szabadon maradt bőrök megfeketedtek volna.

Ákár gázolással kezdték azonban a cserzést a tobakok, akár forgatással, vagy dubálással a tímárok, utána többnyire alkalmazták a finom bőrök cserzésének másik jellegzetes módját a „préselést” is. E sajátos eljárással, amelyet a bőripartörténetben általában „zsákcserezésnek” neveznek,¹⁷⁹ a gázolásnál is alaposabban cserzték át a bőröket, még hajlékonyabbá, nyújthatóbbá tették.

Veszprémben *Hollósy és Éder*, Erdélyben *Domokos* és a két *Wellmann* lényegében ugyanazt mondták el a zsákcserezésről, legfeljebb ki bővebben, ki — mint *Hollósy* — szűkszavúbban. Legrészletesebben *Wellmannéktól* hallottam, akik az egész munkafolyamatot felelevenítették és módot adtak a lefényképezésére is.

E cserzési eljárást azért hívták zsákcserezésnek, mert a bőrök széleit — *Hollósy* kifejezésével „nyakonvarrással” — „harssal” (raffiával) egy erre a célra gyártott tüvel¹⁸⁰ a cserzés előtt zsákformára varrták.

Wellmannék már dubálás közben kezdték varrni, miközben az egyik dubált, a másik varrt (44. kép). De először nem varrták egészen körül a bőrt, a farnál nyitva hagyták és szömörceport szórtak belé. Majd a farrészt is összevarrva, már csak az egyik hátsó lábón hagytak nyílást. Így helyezték a „töltő”, más néven „préselő” vályuba a már előkészített meleg szömörccés lébe. Ebből a léből töltötték meg aztán egyelőre félig egy füles faedénnyel, tölcserén át a lábnyíláson keresztül (46. kép). A faedényt Erdélyben „kártyus”-nak, „kártyá”-nak hívták, Veszprémben „káforká”-nak, a

45. Szömörcelevel félíg megtöltött bőr. (Szászrégen).
 45. Mit Sumachbrühe zur Hälfte gefülltes Leder. (Szászrégen)
 45. Peau à demi remplie de jusée au cotin (Szászrégen).
 45. Шкура, наполовину заполненная сумаховым раствором (город Сасреген).

46. A bőr teljes megtöltése szömörcelevel. (Szászrégen)
 46. Gänzlichliches Füllen des Leders mit Sumachbrühe. (Szászrégen)
 46. Remplissage de la peau de jusée au cotin (Szászrégen).
 46. Шкура, полностью заполненная сумаховым раствором. (город Сасреген)

tölcsért „tőtiké”-nek (48. kép). Majd felemelve egy-két percig rázták, ütögették, hogy a lé a szömörceporral jól összekeveredjék benne. Csak ezután töltötték meg teljesen és varrták be a lábón levő nyílást is.

A zsákcserzés leglényegesebb része csak ezután következett. A teljesen összevarrt és szömörcelevel megtöltött dudaszzerű bőröket egymásután lefektették a vályúba, annyit, amennyi belefért.

A deszkavályúk¹⁸¹ alakja és mérete ugyanis különböző volt. Veszprémben és Erdélyben is használtak négyszögletes, meg teknőszerű, hosszúkás vályúkat. A négyszögletesek széle-hossza *Domokos* Jakab szerint 2 méter volt, mélysége 40 cm; *Wellmannék* teknősalakú vályújának hossza 3 méter, szélessége 1,20 méter, mélysége 30–35 cm.

A négyszögletes vályúba 5–6 megtöltött bőrt tehettek egymás mellé. Ezekre aztán két párhuzamos lécet helyeztek, a lécekre széles deszkát, a deszkákra súlyos köveket. Az egész préselő alkotmány így vízszintesen feküdt a bőrökön.

A teknősalakú keskeny vályúba legfeljebb csak két bőr fért be hosszában. Ezekre két lapátvégű erős és széles lécet fektettek oly módon, hogy a lapátrészek a vályú közepén bizonyos távolságban szembe kerültek, de nem érintkeztek egy-

47. Timárkötény. (Szászrégen)
 47. Gerberschürze (Szászrégen).
 47. Tablier en cuir de tanneur.
 47. Фартук, применяемый во время дубления шкур (город Сасреген)

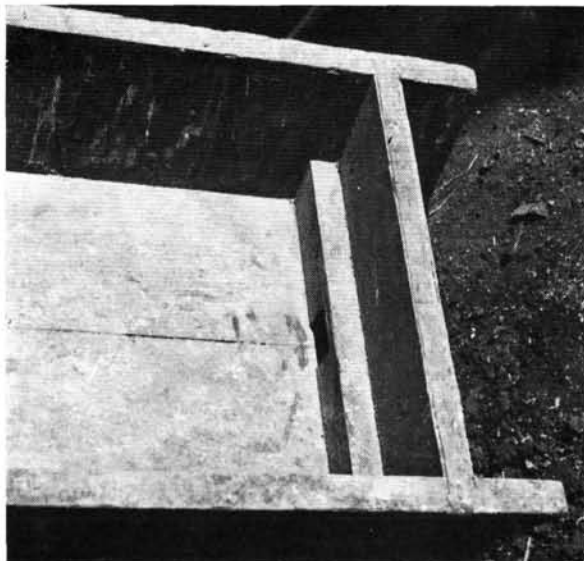
48. Töltéshez való bádogtölcsér és „kártyus”. (Szászrégen)
 48. Trichter aus Blech und „Kanne“ aus Holz zum Füllen des Leders. (Szászrégen).
 48. Entonnoir en fer blanc et broc en bois pour remplissage (Szászrégen).
 48. Жестяная воронка и деревянное ведро для заполнения сумачового раствора (город Сасреген).

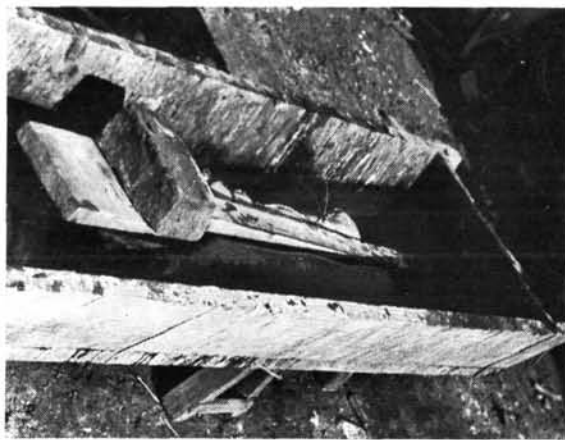
49. Töltő vályú nehezékes „lapátokkal”. (Szászrégen).
 49. Fülltrog mit Schaufeln und Beschwerung.
 49. Auge de remplissage avec «pelles» et poids (Szászrégen).
 49. Корыто с тяжеловатыми «лапатами» (город Сасреген).

mással (49. kép), a lécek végei pedig a vályú két keskeny belső oldalának aljában levő nyílásba illesztődtek (50. kép).

A préselés kezdetén ezek, erdélyi mester szóval a „lapátok” (lapátrészek és lécek együtt) tehát nem mint a deszkák a négyszögletes vályukban vízszintesen, hanem ferdén feküdtek a bőrökön. A préselő nyomás előidézésére elegendő volt csupán egy súlyosabb követ, vagy téglát tenni a lapátrészekre. Lecsúszásukat a lapátok belső széléhez erősített kis deszka-párkány akadályozta.

50. A töltő vályú belsejének egyik vége. (Szászrégen).
 50. Der „Fülltrog“ von Innen. Das eine Ende des Troges. (Szászrégen)
 50. Coin de l'intérieur de l'auge de remplissage (Szászrégen).
 50. Один внутренний край корыта, в котором табаки «месили босыми ногами» (город Сасреген).

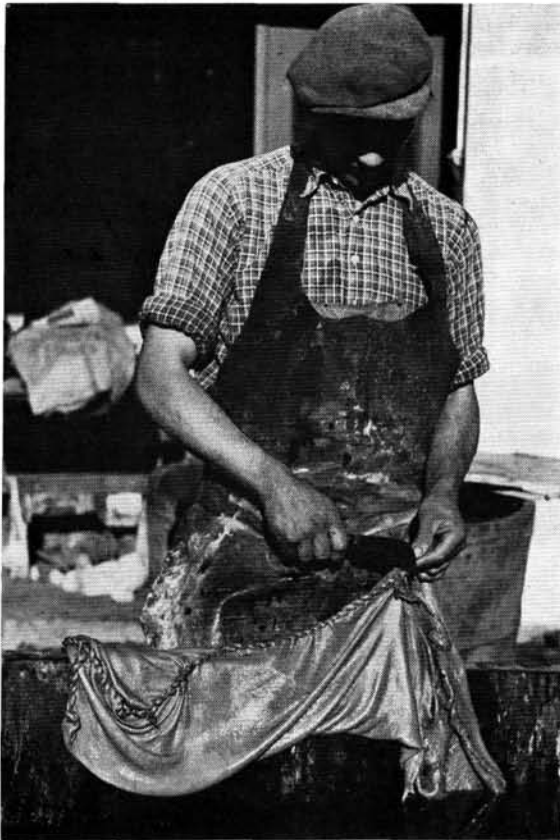

51. A szömörccel megtöltött bőr préselése. (Szászrégen).
 51. Das Pressen des mit Sumachbrühe gefüllten Leders. (Szászrégen)
 51. Pressurage de la peau remplie de jusée de cotin (Szászrégen).
 51. Прессование шкуры, заполненной сумачовым раствором (город Сасреген).

A súlyok hatására mindenfajta vályúnál, fokozatosan átszivárgott a táguló pórusokon át a bőrökben levő szömörccel (51. kép).

Wellmannék szerint a préselés egy óra hosszat is eltartott, Éder, aki az erdélyi „lapátot” „szorító deszkának” nevezte,¹⁸² úgy emlékezett, hogy teljes 24 óráig. Nyilván a bőröktől és a deszkákra, illetve a lapátokra helyezett súlyoktól függően.

Egy vályúnyi anyag préselését, hogy a cserzés minél hatékonyabb legyen, Wellmannék szerint háromszor is megismé-

52. Varrás kifejtése préselés után. (Szászrégen).
 52. Das Auftrennen der Naht nach dem Pressen. (Szászrégen)
 52. On enlève les coutures après le pressurage (Szászrégen).
 52. Снятие швов после прессования (Сасреген).

53. Cserzett bőr mosása a Marosban. (Szászrégen).
 53. Das Waschen der gegerbten Leder im Maros. (Szászrégen)
 53. Lavage de la peau tannée dans le Maros (Szászrégen).
 53. Промывание выдубленной кожи в реке Марош (Сасреген).

telték. Ezután a varrásokat kifejtették, (52 kép) a bőroket folyóvízben, vagy kádban alaposan kimosták (53. kép) és hűvös helyen felaggatva megszáritották. Ezzel a cserző munka befejeződött.¹⁸³

A veszprémi tobakok a töltő, illetve préselő vályút nem ábrázolták céhemlékeiken, de a vagon összeírásokban a gázoló vályúval együtt többször előfordul,¹⁸⁴ bizonyoságául annak, hogy e két igen régi cserzési módot, amióta és ameddig dolgoztak, egyaránt alkalmazták.

f. A kikészítés. Munka szabadban és műhelyben. Festetlen szattyánbélés puhítása. Színes kordovány- és szattyánbőrök festése. Színfajták, festőanyagok és festési módok. Festett bőroket simítása, puhítása, fényesítése. Barkázás.

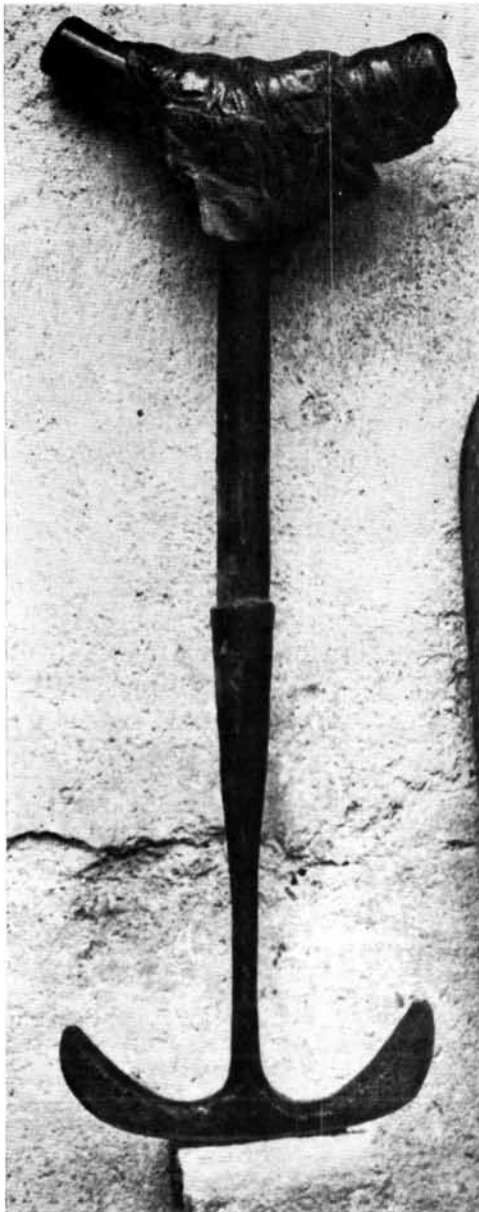
Ahhoz, hogy a cserzett bőrből kész áru, jó kordovány meg szattyán legyen, még puhítani, simítani, festeni, fényesíteni és barkázni kellett.

Hollósy e műveletekről csak annyit tudott, hogy a veszprémi tobakok bőreiket feketére, pirosra és sárgára festették. Festékeikre, festési módszereikre és mindazokra a cserzést követő munkákra, amelyeknek általában ma is „kikészítés” a neve,¹⁸⁵ már nem emlékezett. Ezekre csak a veszprémi tobakok vagon összeírásaiból, a bulgáriai meg erdélyi mesterek tájékoztatásaiból, az egykorú szerszámábrázolásokból és a szakirodalomból következtethetünk.

A tehetősebb erdélyi és balkáni mesterek tanulmányutam idején, ha elegendő helyiségük volt, amellet, hogy a legpiszkosabb munkával a szabadban szerettek dolgozni, különösen télen, a meszezt, a cserzést a cseres (cserző) műhelyben, a kikészítést pedig egy harmadik, kikészítő műhelyben végezték; ha csak két műhelyük volt, a sok vízzel és lével járó meszezt és cserzést, néha a hordós áztatást és pácolást is, egy ún. vizes, a vizet alig fogyasztó kikészítést pedig egy másik ún. száraz műhelyben. Ha egy műhelyük volt csupán, azt elsősorban a kényes kikészítő munkához használták.¹⁸⁶

A veszprémi tobakok a 18. században és a 19. század elején, levéltári adataink szerint igen szűkben lehettek megfelelő helyiségeknek. Legtöbbször csupán egy műhelyük volt. Ezért télen, nyáron, ha csak teheték, valószínűleg szabadban dolgoztak. Kikészítéskor azonban nekik is fedél alá kellett menniük. Volt eset rá, hogy lakásuk kamrájába. Erre kis bőroket lehetőséget is adtak. Egyedül a festetlen bélésnek való bőroket munkálhatták meg mindvégig, kikészítéskor is a szabadban; legfeljebb, ha megeredt az eső, vagy megindult a havazás, ha nem volt más lehetőségük, bizonyára valamilyen hevenyészett fészkerben.¹⁸⁷

Ezeket a festetlen bélésnek való juh- és báránybőroket, mivel a cserzéstől, mint minden bőr, megkeményedtek és megráncosodtak, ahhoz, hogy teljesen elkészüljenek velük, Domokos Jakab szerint már csak puhítani és simítani kellett. Puhítás előtt, hogy munka közben be ne repedjenek, vízzel kissé bespriccelték, esetleg nedves helyre tették, majd csak ha „megeresztek”, puhították és simították.

54. „Hónaljvas”. (Szászrégen).

54. „Achselhöhleneisen”. (Streckeisen) (Szászrégen).

54. «Béquille» en fer pour assouplir et lisser le cuir.

54. «Подкосное» железо (город Сасреген).

A puhítás és simítás egyik eszköze a „hónaljvas (hónalj-mankó)” félholdalakú, tompa élű nyeles vas volt, nyelének végén bőrbe, vagy rongyba pólyált, többnyire kissé ferde és ívelt fatámasztékkal (54. kép). Ahhoz, hogy dolgozni lehessen vele, még egy másik eszközt, ún. „rámát” is használtak. A ráma két lábú, falhoz támasztott vagy egyik végén falba, a másikon kecskelábra erősített olyan vízszintes rúd volt, melynek felső részén végig hosszanti hornyot vágtak. Erre fektették puhításkor a bőr valamelyik szélét, egy a horonyba illő léccel rászorították, két végén zsinórral leköttették, majd a bőr szabadon lógó szélét balkezükbe, a hónaljvas nyelét jobbukba, támasztékát, mint mankót, hónuk alá véve, húzták végig a bőrön, ezáltal nemcsak puhítva, de egyúttal nyújtva, simítva, ráncatlanítva is. Mire e műveletet minden

irányban és mindkét oldalon elvégezték, a festetlen szattyánbélés elkészült, puha és szép síma, eladható áru lett.¹⁸⁸

Wellmannék Szászrégenben szintén hónaljvassal dolgoztak, de nem rámához, hanem „foglaló vassal” asztal széléhez erősítve a bőrt (55. kép).

Egy veszprémi tobakvagyon 1829-ben készült lajstromában „czurholló vas” szerepel.¹⁸⁹ Ez a szerszám *Freeskai* szerint azonos a hónaljvassal, a hozzátartozó (az összeírásban nem szereplő) czurholó szék a rámával, maga a curholás pedig a hónaljvassal végzett munkával.¹⁹⁰ Alig kétséges tehát, hogy a festetlen bélés puhításához meg simításához legalábbis a múlt század elején a veszprémi tobakok is hónaljvasat és rámát használtak.

Volt a céhes ipar idején a bőrpuhító szerszámfajtáknak a hónaljvashoz hasonló másik változata is. Ennek támaszték nélküli nyeles vasát függőlegesen egy földön fekvő gerendába erősítették és a puhításra kerülő bőr szélét két kézbe fogva húzták végig rajta. A gerendás puhító vasat már a 18. században a hónaljvassal együtt sokfelé használták.¹⁹¹ Annak, hogy a veszprémi tobakok is alkalmazták volna, egyelőre nem találtam nyomát.

Egyébként mind a két szerszám igen régi eredetű. A hónaljvas őskori elődeit állati lapockacsontokból és rénszarvas agancsokból készítették, a gerendás vasat a hieroglifák tanúsága szerint már az egyiptomiak is ismerték.¹⁹²

Míg a festetlen bélés kikészítése a puhítással és a simítással viszonylag gyorsan befejeződött, a színes kordovány- és szattyánbőrök kikészítése eléggé hosszadalmas és bonyolult munkát jelentett, különösen a cserzést követő festés tette igen komoly próbára a tobakok szakmai tudását. Nem véletlen, hogy éppen színes bőrök készítését írta elő remekmunkának a veszprémi céh. Nemzetközi viszonylatban is többnyire a szín minősége döntötte el a kordovány- meg szattyánbőrök értékét.

A 18. és 19. századi bőrkereskedelemben sokféle színű kordovány és szattyán volt forgalomban. Közülük a fekete, a piros és a sárga a legrégebb és leggyakoribb. Ázsiából arab, török közvetítéssel került a divatja Európába. Ritkábban fordult elő a fehér, a szürke, a zöld, a kék, a violet és a barna.¹⁹³

Nem mindenütt értettek egyformán mindenfajta szín festéséhez. A legtöbb híres kordovány- és szattyánkészítő központban, különösen Kisázsiaiban és a Levante vidékén rendszerint csak egy-egy színű árut készítettek, így: Quafra főként fekete bőreiről volt híres, Diarbekir és Bagdad a pirosról, Mossul meg Oninive a sárgáról, Tocat a kékről.¹⁹⁴ Az ozmán törökök is különösen piros bőrt gyártottak, ezért

55. Puhítás és simítás „hónaljvassal”. (Szászrégen).

55. Stollen und Glätten mit dem „Achselhöhleneisen”. (Szászrégen).

55. Assouplissement et lissage avec la «béquille».

55. Смягчение и разглаживание кожи «подкосным» железом. (город Сасреген)

hívták jellegzetes piros szattyanjaikat a nemzetközi kereskedelemben „török bőrnek”.¹⁹⁵ Európában is ezt utánozták a feketén kívül a legszívesebben. Így pl. Párizsban, ahol a sötét pirosnak a 17. és 18. században „pompadurszín” volt a neve.¹⁹⁶ Az angolok és a németek a másutt ritkábban előforduló zöldet, violettet és barnát készítették.¹⁹⁷

Nyilván az egyes korok és vidékek divatja, népviselete tett keresettebbé egy-egy színt és a kordoványosok meg szattyanosok főként ezekre specializálódtak. Nálunk pl. Erdélyben a mindenütt és mindig egyformán szükséges fekete mellett a 19. század végén különösen piros, Szerémségben inkább sárga bőrt készítettek, mert a székelyek a piros, a szerémségiek sárga csizmát viseltek.¹⁹⁸

Ami a sokféle színhez szükséges festékeket illeti, a céhes ipar kordoványosai meg szattyanosai a kátrány (anilin) festékek feltalálásáig mindenütt természetes, főként növényi festőanyagokat használtak. Se szeri se száma azoknak a bőrfestő recepteknek, amelyeket a levantei törökök féltett titokként őriztek. Különösen ezeket igyekeztek az első bőripari kémekek ellesni, hogy azután ízlésüknek és a rendelkezésükre álló festékanyagoknak megfelelően módosítva, illetve továbbfejlesztve, maguk is alkalmazták.

Ezért bizonyos festékanyagok és festési eljárások igen nagy területen, ha nem is mindig teljesen azonosak, de nagyon hasonlóak. Nemcsak a közös arab-török forrás tette őket azzá, hozzájárultak a festékek és a festési módok bizonyos fokú uniformizálódásához a céhek sokfelé vándorló legényei is, akik igyekeztek minden jónak tapasztalt eljárást eltanulni és hazájukban meghonosítani.

Mivel *Hollósy* tájékoztatása és a céhíratok tanúsága szerint a veszprémi tobakok a festetlen bélés mellett csupán fekete, piros és sárga kordoványt meg szattyánt készítettek, az alábbiakban csak e három szín festékanyagait és festési eljárásait ismertetem.

A fekete kordoványhoz és szattjánhoz való festéket a kordoványos és szattyanos kismesterek, de a vastagabb felső bőroket készítő tímárok is többnyire úgy állították elő, hogy vassókat képező anyagra valamilyen savas folyadékot öntöttek.

A legrégebb és legelterjedtebb fekete festék rozsdásvasból és kenyérfőzetzéből a következőképpen készült. Egy hektoliternyi vízben mintegy vékára való kenyérhéjat mindaddig főztek, míg a víz színéről el nem tűnt. Utána az üstöt lefődték és a kenyérhéjat kb. 4–5 óra alatt a fenékre ülepítették. Majd a kenyérhéj fölött letisztult savas vizet ráöntötték egy hordó felig megtöltött rozsdás vasanyagára, mire az forni kezdett és habot vert. Ezt a habot naponként leszedték és a folyadékot felkavarták. Kb. két hétig tartott, amíg a habtól a lé teljesen megtisztult és a fekete „festővíz” elkészült. Ezzel a festékkel festették feketére bőreiket még századunk elején is a nyíregyházi és debreceni tímárok.¹⁹⁹

Több mint egy évszázaddal korábban, az 1780-as évek táján, úgy látszik, hogy főként Németországban könnyű sört, vagy ecetet öntöttek rozsdás vásra és néhány hétig hagyták rajta állni.²⁰⁰ Párizsban a rozsdás vasat dobták savanyú sörbe.²⁰¹ Nicosiában a 18. században a fekete festéket vitriol és gubacslé keverékéből állították elő.²⁰² Voltak szintén Levantében műhelyek, ahol ciprusi vitriolföldre gubacs- és szömörcelevet öntöttek.²⁰³

Használtak a fekete festék készítéséhez rozsdás vas helyett később vasgálicot is, mint Kolozsvárt *Andrásovszky*, vagy rézgálicot, mint *Wellmannék* Szászrégenben és ehhez forró szkumpalevet.

Mivel a különböző savas lével készített vasoldatos festékek általában nem a megkívánt szép kekesfekete, hanem fakó, szürkéfekete színt idéztek elő a bőrön, még egy kis hamut is keverték a festékbe. Ettől feketébb lett a bőr.²⁰⁴

A hamunál is jobb eredményt értek el egy dél-amerikai cseresavas fa, a berzsenyfa (*Haematoxylon campechianum*) főzetével. Ez a főzet „sodrásból” (irharétegből lefaragott bőrhulladékból), berzsenyfából és hamuzsíról készült oly módon, hogy előbb a sodrást, azután a berzsenyfát jól elfőzték és a kettő keverékébe tették a hamuzsírt, majd a vasoldatos festékkel már befestett és megszáritott bőrt, mint „színfestékkel” vékonyan behúzták.²⁰⁵ A berzsenyfőzetet azonban

főként csak a cseres tímárok használták vastag és nagy felső bőreik festéséhez. A kordoványosok és szattyanosok, így a tobakok is puha és vékony kis bőreik ragyogó színét, nyilván a kekesfekete árnyalatot is — mint látni fogjuk — inkább egy mechanikai módszerű fényesítő eljárással érték el.

A piros festékek alapanyaga a céhes iparban kizárólag valamilyen festőnövény volt. Nálunk *Wellmannék* szerint a vadalma (*Malus silvestris*) forró leve. Használták a vadalma leveleinek főzetét a vadmajoranna, szurokfű (*Origanum vulgare*) kézforró főzetével keverve a 18. században külföldön is.²⁰⁶ Bár a korabeli irodalomban többnyire a gránátalma gyümölcsének külső héja és fájának kérge szerepel sokféle főzettel együtt.²⁰⁷

Gyakran találkozunk szintén külföldi receptek között a fekete üröm (*Artemisia vulgaris*) és a cochenille főzetével.²⁰⁸ Ezek és több más növény, mint: a gyömbér (*Zingiber officinale*), a braziliai fa (*Caesalpinia echinata*), a festőbüzér (*Rubia tinctorum*) stb. főzetei sohasem szerepelnek egyedül a piros festék anyagában, rendszerint egymással és különböző cserzőanyagok, különösen gubacspor és timsó levelel keverve, sokféle kombinációban.²⁰⁹

A cserző leveket rendszerint külön főzték össze az egyes növényi festőlevekkel és csak utána öntötték össze és főzték meg újra. Közülük a timsó megfelelő adagolásával a piros szín árnyalatait szabályozták. Minél többet tettek belőle a növényi főzetbe, annál sötétebb színt értek el. A marokkói szattján, maroquin festésénél a szömörce- és a gubacspor levének a növényi alapfőzet mellett az volt a feladata, hogy a festéket megerősítse, fixálja a bőrön. A legelőkelőbb piros festéket a kermes, karmazsinbogyó (*Phytolacca americana*) főzetével és gubacsfüddel készítették. Ezzel festették a 18. századi szattjánbőrök leghíresebbjét a karmazsint.²¹⁰ Karmazsinnal azonban a veszprémi tobak cég irataiban nem találkozunk.

Növényi főzetek és cseresavas levek keverékéből állították elő a kordovány- meg szattjánbőrök sárga festékét is. A fekete, ún. festőkékény (*Rhamnus infectoria*) éretlen bogóját porrá törve és timsó oldattal péppé gyúrva kenték rá a bőrre, vagy dörzsölték meg vele és locsolták vízzel már a 18. században.²¹¹

Sokfelé használták sárga festéknek — szintén éretlen állapotban — az Avignon bogó (*Granius d'Avignon*, Gelbbeeren) főzetét,²¹² helyenkint a varjútövis (*Kreuzbeeren*) oldatával keverve. Keverték a varjútövis oldatot piros festék készítésénél is használt cochenille-el és mindezek kombinációját ugyancsak timsó, ritkábban gubacslével.²¹³ Készítettek sárga festéket a festőkamilla (*anthesis tinctoria*) virágjából is.²¹⁴

Feltehető, hogy a veszprémi tobakok főként a legegyszerűbb és legkönnyebben hozzáférhető anyagokat használták festékeik készítéséhez. Feketéhez bizonyára rozsdásvasat kenyérfőzettel, szömörce- vagy gubacslével, piroshoz különösen a vadalma és az üröm főzetét, sárgához a festőkékényét, a varjútövisét és a festőkamillát. Mivel timsóval, mint mesterségük cserzőanyagával egyszer sem találkozunk céhírataikban, igen valószínű, hogy növényi főzeteikhez a piros és sárga színek erősítéséül főként speciális cserzőanyagok a szömörce, esetleg a gubacs levét adták.

Amíg a gépi festést mesterséges festékekkel a bőrgyárakban be nem vezették, a kézi festés a „házilag” készült természetes festőanyagokkal többféleképpen történt. De egyfajta módszer kivételével közös volt a törekvés, hogy a barkás oldalukon festett bőrök húsos oldalát ne érje festék, természetes színű maradjon.

Wellmannék szerint a fekete kordoványának való bőrt fonájával (húsos oldalával) befelé hajtott állapotban festették a színén (barkás oldalán) fekete festőlébe mártott kefével, hidegen. Így nem érte a fonáját festék. Festés után néhány perc múlva tiszta vízben kimosták és a két hátsó lábérzen felakasztva leszáritották. Amikor leszáradt, a kefével, most már meleg festőlével még egyszer befestették. Ettől némi fényt is kapott. Majd újra leszáritották.

Ugyanígy festették szintén feketére ökörfarkból készített ecsettel, festőszőrrel²¹⁵ már a 18. században, néhol ruhával, ronggyal,²¹⁶ különösen a nagyobb, kordoványának való bő-

röket és a festést közbenső szárításokkal kétszer, háromszor, sőt négyyszer is megismételték.²¹⁷ Voltak műhelyek, ahol nem festőlebe mártott kefével, illetve festőszőrrel festettek, hanem közvetlenül a barkás oldalra szórt növényi festőport locsolták vízzel és ezt a pépet dörzsölték kefével.²¹⁸

A kafés festést asztalon, „táblán” végezték. *Wellmannéknál* ha kiterítve, barkával felfelé taszítóvással jól rásimították a táblára, összehajtás nélkül sem igen érte húsos oldalát festék.

Különös gonddal kellett húsos oldalával összehajítani és szorososan egymásra tapasztani a bőrt, ha festőlebe mártva és hosszabb ideig ide-oda mozgatva festettek. *Domokos* Jakab szerint főként a színes nem fekete bőrt festették mártogatással teknőben. Ő már többnyire készen vett festéket főzött meg. Ebből öntötte a teknőben levő meleg vízbe edénymértékkel a megfelelő mennyiséget. A bőrt fonájával befelé két-rétűen összehajította, a táblán „taszítóval” megtaszította, hogy jól összeragadjon, ne érje a fonáját festék. Így kettesével mártogatta a festőlebe. Egy-két perc szintén elegendő volt ahhoz, hogy a bőrök megfestődjenek.

Mártogatással így festettek pirosra már a 18. században *Asztrachánban*²¹⁹ és *Párizsban*²²⁰ is. Itt három-négyyszer ismételték meg a mártogatást, természetesen nem készen vett, hanem maguk csinálta festékleves fenyőfateknőben. A tölgyfateknő barnává és foltossá tette volna a bőrt.

Volt a kordoványinak és szattyánnak való bőrök, úgy látszik főként piros festésének egy sajátos módja, az ún. „zsákfestés”. Ez az eljárás hasonlít a már ismertetett zsákcseszéshez. *Wellmannéktól* hallottam, hogy a beszercei csizmadiák a piros kordoványicsizmához a bőroket festetlenül vették és maguk festették. Először vízben áztatták, majd színükkel befelé fordítva a szélükön, mint a veszprémi tobakok, vagy a szászrégeni tímárok a cserzskor bevarrták. Varratlan hagyott farrészüknél tették a bőrbe a szárított vadalma anyagot. Utána a farrészt is összevarrták és az egyik hátsó lábón hagyott nyíláson keresztül teljesen megtöltötték forrón vadalmafőzettel. Majd ezt a nyílást is bevarrva, nem préselték, mint a cserzsnél, hanem két szemben levő ember addig gurította egymáshoz egy széles vályúban, amíg a lé teljesen átszűrődött a bőrön. Ezután kibontották, szárították és kevés festékkel, nyilván kefével a színén újra festették. A zsákfestő eljárásnál, bár a festék a „zsák” belsejében a barkás oldalt érte a legintenzívebben, az eddigi festésmódoktól eltérően a húsos oldal is befestődött, hiszen a festőlé átjárta a bőr minden porusát.

Tudjuk az irodalomból, hogy a zsákfestést maguk a kordoványosok és szattyánosok is nemcsak nálunk, hanem már a 18. században külföldön is sokfelé alkalmazták.²²¹ *Frecskai* írja, hogy a vörösbarna kordoványt festették így, de nem egy, hanem két egyenlő nagyságú bőrt varrtak tömlővé, ebbe öntötték a növényi forrázatot és a festőműveletet háromszor is megismételték.²²² Két bőrt varrtak össze zsákká a 18. század második felében híressé vált piros orosz juhtbőrök,²²³ ismét csak egyet a marokkói piros szattyán zsákfestésnél.²²⁴

Igen valószínű, hogy a veszprémi tobakok ismerték a festésnek mind a kafés, mind a bőrt festőlebe mártogató, eléggé általános módját. De ismerniük kellett a zsákfestést is, hiszen az ezzel majdnem azonos eljárást alkalmazták bőreik cserzésénél.

A festéstől és az azt követő szárítástól a bőr rendszerint ismét ráncos és kemény lett. Újra simítani és puhítani kellett. A simítást azonban most nem hónaljvással rámán, mint a festetlen bélésbőrök esetében, hanem „taszítókkal” asztalon, „táblán” végezték. (lásd 65. kép)

A bőrt *Wellmannék* szerint színével az asztalra terítve „kő-, vagy réztaszítóval”, fogantyújukat két kézbe fogva, simították, „taszították ki” a fonáján, a ráncosabbakat hatékonyabb kőtaszítóval, a kevésbé ráncosakat réztaszítóval.

A kőtaszító általában arasznyi hosszú fafogantyúból és az ebbe erősített rövidebb 10–12 cm-es, lekerekített élén simára csiszolt vörös kőlapból állott. Az ugyanilyen nagyságú réztaszító, régebben „vastaszító”, „taszítóvas” szintén fafogantyúból és tompa élű rézlapból. Hogy jól az asztalhoz, táblához tapadjon és taszítás közben el ne mozduljon, a munka megkezdése előtt vizet hintettek a bőr alá.²²⁵

Így taszítottak már 1780 táján a vékony bőroket készítő Németországban az ún. Platstosskugelel, Stössstein-nel.²²⁶ Tőlük terjedt el a szerszám és a művelet másik két mester-szava a „stösszol” és a „stócol” is.²²⁷

A taszítószerszámok harmadik fajtája az „üvegtaaszító” szintén két kézre való fafogantyús, lekerekített élű üveglap, *Wellmannék* szerint inkább már a teljesen kikészített bőr fényesítésére szolgált. (lásd 66. kép)

Az egész húsos oldal gondos tisztítása simává tette ugyan a festett bőrt, de nem puhává. Puhítását szintén asztalon, illetve táblán „barkázó fával” német eredetű nevén „pantofflival” és „fodorító fával” végezték.

Mind a két szerszámot és a velük végzett munkát már a 18. századi bőrtechnológiai művek úgy írták le, mint ahogyan azt 1942-ben *Wellmannéknál* láttam. A barkázó fa, vagy pantoffli egy téglalapalakú kis deszka domború alsó részére erősített sima parafalap, lapos tetejének egyik végén fogantyúval, a másikon szíjjal (55. kép). Barkázáskor *Wellmannék* szerint a kordoványos a bőrt fonájával felfelé a táblára terítette és túlsó szélén „fogláló vassal” megakasztva, a felje eső szélét behajlította úgy, hogy ezen a részen barkás oldala felülre kerüljön. Majd jobb karját bedugta a pantoffli szíjába és markába vette a fogantyút. Így rátéve a felhajlított bőr színére, azt tovább hajlította, mintegy mánorgolta vele, miközben bal kezével a bőrt a pantoffli után igazította. A barkázást a bőr minősége szerint több, vagy kevesebb „hajtogatással” keresztbe és hosszába végezték (56. kép).

Ha még tovább kívánta puhítani, az egész bőrt megfordította és fonáján is a „fodorító fával” ugyanazt tette, mint előzőleg pantofflival a színén. Ezúttal azonban csak hosszában hajtogatta. Mivel e műveletet a bőr fonáján, vagyis az alján végezte, „aláhúzásnak” nevezték. A fodorító fa csak abban különbözött a pantofflitól, hogy a hatékonyabb puhítás érdekében domború talpa nem sima, hanem rovátkolt volt.

Nyilván azért kapta a pantoffli németből való (Pantoffel, papucs) nevét, mivel munka közben a kikészítő úgy dugta be kezét a szíjába, mint lábát a papucsba és úgy mozgatta a bőrön, mint ahogyan a papuccsal járni szokott; a sima parafalap is úgy került rá az aljára, mint papucsra a talpa. „Barkázónak, barkázófának” pedig bizonyára azért hívták, mert főként a barkás oldalon puhítottak vele és eközben az előző simításnál lenyomott barkákat újra kiemelték. Ugyanez volt a feladata rovátkolt, vagyis fodros talpa miatt erőteljesebb puhítás „fodorítás” mellett a „fodorító fának” is. A fodorítást éppen durvább, rovátkolt talpa miatt végezték a finom bőrök fonáján és nem a színén. Ezt a pantoffli sima parafatalpa jobban megkímélte.²²⁸

A simítás után még mindkét szerszámnak nem a barkakiemelés, inkább csak a bőr puhítása volt a feladata. A puhítás közben kiemelt barkákat a puhítást követő fényesítés ugyanis ismét visszanyomta.

A puhítást barkázó meg fodorító fával a veszprémi tobakok sem mulaszthatták el, bár a szerszámok és a művelet neve hátrahagyott irataikban nem szerepel. Egyetlenegy szerszámabrázolásról tetelezhajtuk fel, hogy fodorító fa: a céh 1693-as pecsétjén a Sz. Imre alak jobb oldalán látható primitív véseről.

A puhító barkázás és aláhúzás után a bőr fényesítése következett. Úgyszólván nincs olyan 18. századi és későbbi bőrtechnológiai munka, amely ne foglalkoznék a művelet fontosságával. Fényesítéssel mélyítették el a kordovány- és szattyánkészítők bőreik különben is élénk színeit és adták meg barkás oldaluk tüzes ragyogását.

A fényesítő eljárás a céhes bőripar utolsó két évszázadán át lényegében nemigen változott, legfeljebb a szerszámok tökéletesedtek, a művelet egyszerűsödött, sőt a gyáripárban is inkább csak energiaforrása változott. Egyik legáltalánosabb kezdeti módja Párizsban a 18. századi St. Hippolitól nevezett szattyánkészítő manufaktúrában *Krönitz* szerint a következőképpen történt.²²⁹

A szattyánnak való piros bőrt olyan négy lábú tölgyfabakra terítették, melynek tetején, kissé kiemelkedve egy körtefaléc futott végig. Hogy a bőr a bakon, illetve a körtefalécen fénye-

56. a) Barkázás pantofflival", b) pantoffli. (Szászrégen).

56. a) Krispeln mit „Pantoffelholz“ (Szászrégen)

56. a—b Etirage avec «pantoufle» — Pantoufle (Szászrégen).

56. Работа с «пантофлей» и «нарезным ножом», (Сасреген) б) «пантофля», город Сасреген.

57. Börfénesítő rúd, bak és fényesítés Diderot Encyclopédiájából.

57. Glänztange und Bock, und das Glänzen (Polieren) aus der Encyclopedie von Diderot.

57. Bâton, chevalet et glaçage. D'après l'Encyclopédie de Diderot.

57. Стержень для лошения кожи, козел для лошения; лошение из энциклопедии Дидро.

58. Börfénesítő tobak. (Néprajzi Múzeum Budapest).

58. Ein Tobak, in dem er das Leder „glänzt“. (Museum für Völkerkunde, Budapest).

58. «Тобак» travaillant au glaçage (Musée ethnographique de Budapest).

58. Тобак во время лошения кожи. (Этнографический Музей, Будапешт).

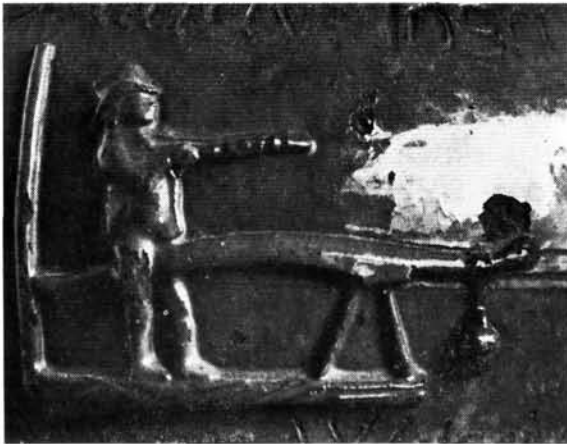
sítésre alkalmas módon kisimulva fekdjön, mindkét lelógó oldalának szélébe egy kis horoggal ellátott súlymértéket akasztottak. A fényesítő munkás ráült a bak egyik végére, két kezébe fogott egy hengeres keményfarudat, ún. dörgölő rudat és a körtefaléccen fokozatosan végigdörgölte, fényesítette vele az egész színes, barkás oldalt, miközben a bőrt a súlyok segítségével hol lejjebb, hol följebb engedte. Mivel dörgölés közben a léctől fényesíttelen csíkok keletkeztek, minden bőrt kétszer dörgöltek, másodszor a csíkokat. Közben rendszerint egy vizes szivaccsal húzták végig, hogy könnyebben menjen a dörgölés (57. kép).

A fényesítő munka nagy jártasságot és természetes ügyességet kívánt, mert a bőrt mindenütt egyforma erővel kellett megmunkálni. Egy jó manufaktúramunkás naponta két tucat bőrt fényesített ki.

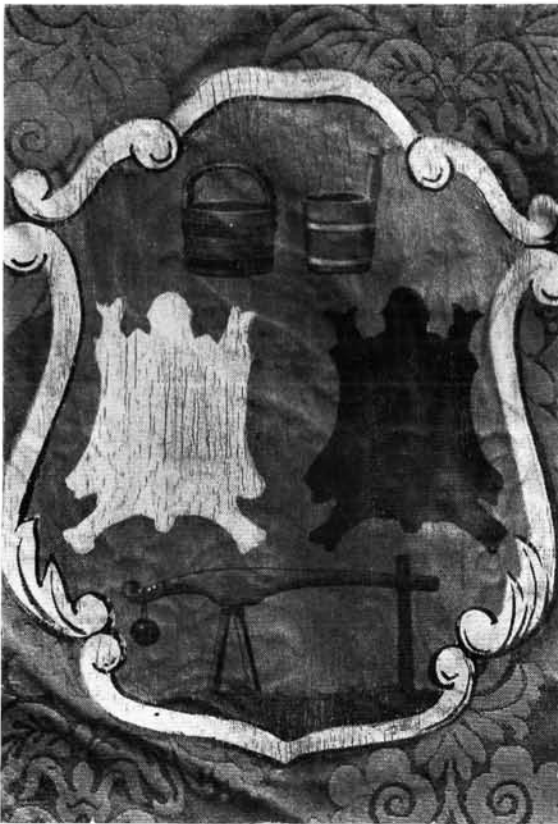
Krünitz szerint a fekete szattyánt a St. Hippolit manufaktúrában nem dörgölő rúddal, hanem ún. Glättkugel-el, fényesítő golyóval dörgölték, nem balra, hanem ferde asztalra terítve a bőrt.²³⁰

Ez az üvegből való fényesítő szerszám, igaz, hogy jóval később, nálunk is feltűnik. Bálint Sándor írja egy szegedi öreg tímár tájékoztatása alapján, hogy a kecskebőrből kordoványt készítő „igazi tobakok” szintén „két fagóval ellátott gömbölyű üveggel fanyerög” néven emlegetett bakon (tehát ezúttal sem asztalon) dörgölték lakkfényesre a bőrt.²³¹

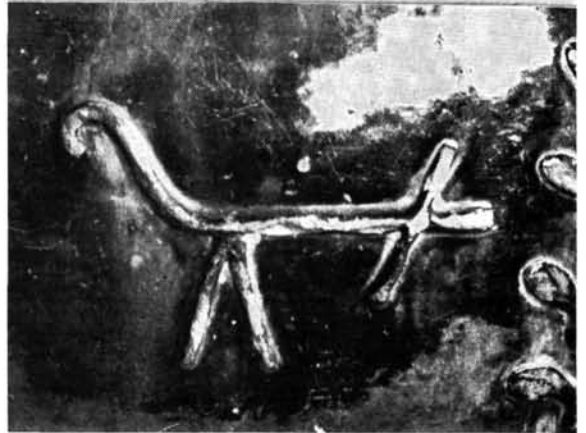
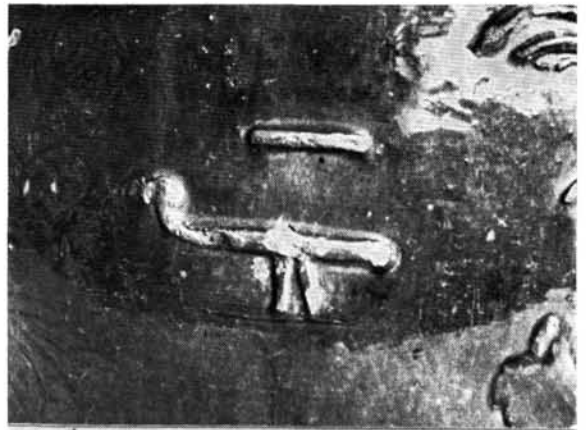
Úgy látszik, hogy régebben mint fényesítő szerszám inkább a hengeres dörgölő farudacska volt általános elterjedve és főként bakon dolgoztak vele. Erre mutat, hogy 1770 táján a kazáni szattyánosok is „fényesítő bottal” dörgölték „peremes”, tehát valószínűleg szintén körtefaléc bakon bőreiket. Hogy jobban menjen a fényesítés ezúttal nem a bőrt nedvesítették meg, hanem a botot kenték be egy kevés fagygyúval. Munka közben pedig nem súlyokkal húzták meg kétoldalt a bőrt, hanem zsinórokkal a bak lábaihoz kötötték, az egyik oldalon nyilván a szükségesnek megfelelően lejjebb engedve és újra kötözve.²³² Krünitzől tudjuk, hogy a kordovány fényesítésénél nem volt szabad annyi zsiradékot használni mint a borjúbőr fényesítésénél, mert attól később oly annyira fontos fényét veszítette.²³³

59. Bőrfényesítő tobak a veszprémi legénycéh korszóján. (1824).
 59. Ein Tobak, in dem er das Leder „glänzt“, auf dem Zunft-Krug der Tobakgesellen in Veszprém. (1824)
 59. «Tobak» travaillant au glaçage, décor de la cruche du compagnonage de Veszprém (1824).
 59. Тобак во время лошения кожи. Изображение на пивной кружке веспремского цеха молодых подмастерьев, 1824 год.

60. Favödrök, kikészített bőrök és fényesítő bak a székesfehérvári tobakok céhszázlóján. (1854).
 60. Holzeimer, zugerichtete Leder und der Bock zum Glänzen auf der Zunftfahne der Tobaken in Székesfehérvár. (1854)
 60. Seau de bois, peau ouvrées et chevalet de galaçage sur la bannière des «tobak» de Székesfehérvár (1854).
 60. Деревянные ведра, готовые кожи и козел для лошения. Изображено на цеховом флаге сейкешфехейварских тобаков. (1854 год)

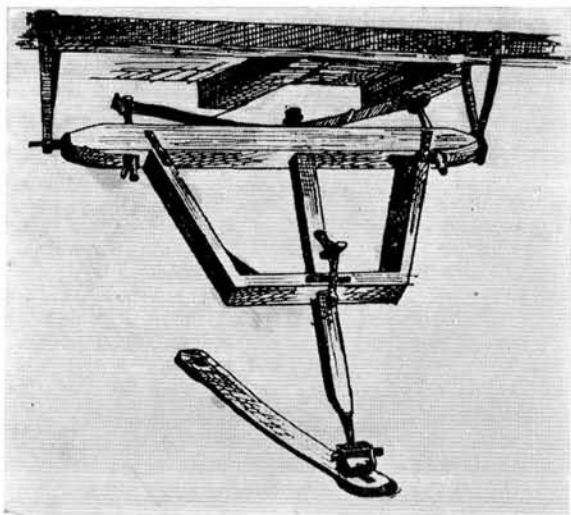

61. a—b Fényesítő rúd és bak a székesfehérvári tobakok céhkorszóján. (1791, 1805).
 61. a—b Glänztange und Bock auf den Zunftkrügen der „Tobaken“ in Székesfehérvár. (1791, 1805.)
 61. a—b Bâton à glaçer et chevalet sur les cruches de corporation des «tobak» de Székesfehérvár (1791, 1805).
 61. Стержень и «козел» для лошения. Изображено на пивных кружках сейкешфехейварских цеховых тобаков. (1791, 1805 годы).

Wellmannéknak 1942-ben már nem volt meg régi fényesítő felszerelésük, de emlékeztek arra, hogy a kordoványosok régebben fényesítő rúdba mélyített üveggel vízszintes bakon, de nem ülve, hanem szétvetett lábakon állva dolgoztak és a kordoványos a bakra vetett bőr egyik lelógó szélébe nem súlymértéket, hanem kampós vasgolyót akasztott, azzal húzatta, míg tulsó oldalát térdével a bakhoz szorította. Amint a bakra eső rész fényesítésével végzett, térdét meglazította és a bőrt a vasgolyó húzó erejének engedve, tovább csúsztatta. Ezt tette mindaddig, amíg az egész bőr fényesítésével el nem készült.

Igen közel áll *Wellmannéknak* leírásához az a fényesítési mód, amelyet a Néprajzi Múzeum egy domborított fémtábláján örökítették meg. A táblának évszáma nincs. Stílusából következtetve a 19. század első felében készülhetett. Címerpajzsába vésett T C monogram alapján minden valószínűség szerint valamelyik T(obak) C(éh) tulajdona lehetett. Erre utal a bakra fektetett bőr szélein látható lyuksor is, a préselő cserzést megelőző varrás kétségtelen jele.

A bakon átvetett bőr fölött szétvetett lábokkal áll sokgombos lájbliban és sarkantyús csizmában a tobak, kezében a dörgölő rúd. A *Wellmannéknak* által említett kampós vasgolyó azonban nem a bőr szélébe akasztva lóg, ahogyan munka közben lennie kellene, hanem a bak hátsó végén, valószínűleg munkán kívüli megszokott helyén. Úgy látszik a dombormű ötvösének nem a művelet hiteles megjelenítése,

62. A „gerendás” fényesítő felső részének szerkezete. (Debrecen, Petó után)
62. Struktur des Oberen Teiles des „Glanzstosspendels“. (Debrecen, nach Petó)
62. Construction de la partie supérieure de la machine à glacer, fixée à la solive (Debrecen, d'après Petó).
62. Структура верхней части брускового лошильника (город Дебрецен, по Петё).

hanem csak egy méltóképpen öltözött tobaknak és legjellegzetesebb szerszámkészletének az ábrázolása volt célja (58. kép).

Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a veszprémi tobakok és a szomszédos feherváriak is a 19. század közepéig dörgölő rúddal bakon szintén úgy fényesítették festett bőreiket, mint ahogyan azt a Néprajzi Múzeum fémtábláján láttuk. Több céhemlékeiken levő ábrázolás és írásos emlék bizonyítja.

Fényesítő rúd látható a veszprémi céh 1693-as céhpecsétjén Szt. Imre alakja alatt bak a védszent bal oldalán, teljes fényesítő szerszámkészlet az 1800-as behívótábla bal alsó sarkában (67. kép c), az 1825-ös legénykorsón (59. kép) és a fényesítő rúd kivételével a feherváriak 1852-ben készült zászlaján (60. kép).

A három utóbbi ábrázoláson a vasgolyó úgy látszik szintén munkán kívüli állapotban a bak egyik felhajló végén lóg. Mind a veszprémi, mind a fehervári bak abban különbözik a 18. századi franciától, a Néprajzi Múzeum táblájának bakjától és Wellmannék leírásától, hogy nem két, csak egy lábbon áll, másik vége valószínűleg földbe vert cölöphöz, vagy falhoz támaszkodik. Ilyen egy lábú fényesítő bak szerepel fényesítő rúddal együtt a fehervári tobakok két, 1791-es és 1805-ös céhkorsóján is, de támasztó cölöp nélkül. (lásd 61. kép)

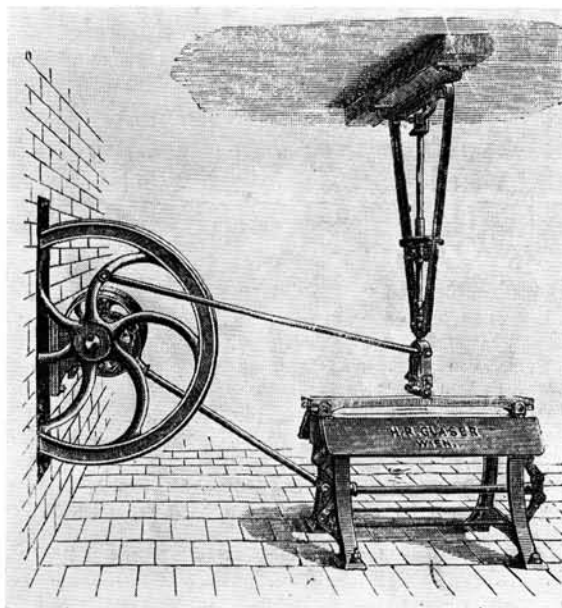
A veszprémi tobakok a fényesítés műveletét 1779 és 1829-ből való vagyon összeírások szerint nem fényesítésnek, hanem a munka sajátos mozdulatának megfelelően „sikálásnak” nevezték, a bakot „sikálló lónak”, a fényesítő rudat „sikálló fának”, vagy kordovány sikálló páltzának”, a kampós vasgolyó nehezéket pedig „sikálló glóbitsnak”.²³⁴

Mint Sumenben hallottam, régebben Bulgáriában is a fényesítésnek ezt a módját alkalmazták és ugyancsak „dörgölésnek” hívták, a bakot „dörgölő lónak”, vagy az egyik legjellegzetesebb balkáni teherhordó állatról „dörgölő szárnak”.

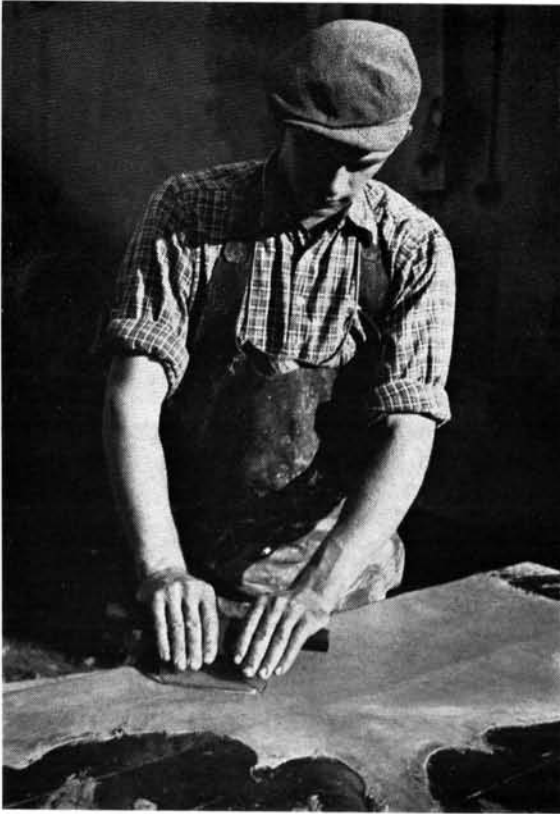
A 19. század végén és századunk elején általában már nem ilyen sikáló lovon, hanem fából készített, Domokos Jakab szerint „géppel” fényesítettek. Ez a „fagép” valójában nem volt még gép. Emberi energiával dolgoztak vele, ha lényegesen kisebb erőfeszítéssel is, mint a sikáló lovon.

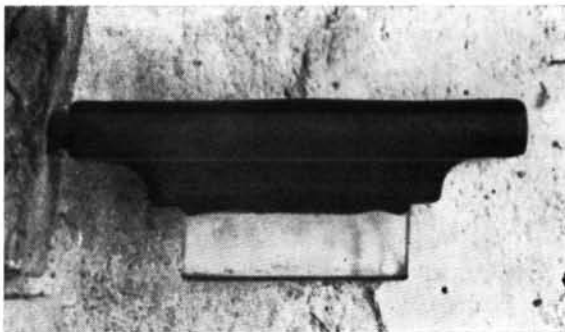
63. Fényesítés gerendás fényesítő „gépén”. (Bor. Kisázsia).
63. Das Glänzen mit dem „Glanzstosspendel“. (Bor, Kleinasien.)
63. Glaçage sur la machine fixée à la solive (Bor, Asie Mineure).
63. Лошление на брусковой лошильной «машине». (Малая Азия)

64. Fényező és barkázó gép. (Klemp után).
64. Glanzstoss- und chagriniermaschine. (Nach Klemp).
64. Machine à glacer (D'après Klemp).
64. Лошильная машина (по Клемпу).

65. Taszítás. (Szászrégen).
 65. Ausstossen. (Szászrégen)
 65. Étirage (Szászrégen).
 65. Разглаживание почти готовой кожи (город Сасреген).

66. Üvegtaszító. (Szászrégen).
 66. Ausstoss-schlicker aus Glas. (Szászrégen)
 66. Queurce en verre (Szászrégen).
 66. Стеклоное приспособление для разглаживания кожи (город Сасреген).

Egyik legelterjedtebb változatán a sikáló fa feladatát egy a mennyezetről lelógó egyenlőszárú háromszög alakú kar és a csúcsához csuklósan hozzáerősített üveghenger látta el. Ezt az üveghenger alatt levő keskeny bakra terített bőrön a fényesítő előre-hátra mozgatta, miközben a fényesítéshez szükséges, a bőrt az üveghengerhez szorító nyomást alulról lábbal, egy pedálos szerkezettel adta meg. Egy-egy rész fényesítése közben a bőr továbbhúzását a nyomás megglazításával kézzel végezhetette²³⁵ (62. kép).

Ezeket a gerendás fényesítőket szintén igen nagy területen használták (63. kép). Az azonos mechanikai elven működő,

elektromos energiával hajtott és vasból öntött fényesítő gépek (64. kép) is csak lassan szorították ki.²³⁶ Éder is ilyen „géppel” dolgozott Veszprémben az 1930-as években. Egy celldömölki bognárral készítette.²³⁷ De találkoztam gerendás fényesítőkkal 1942-ben már nem használták. Megelégedtek bőreiknek azzal a fényével, amit asztalon a kő- és réztaszítókkal azonos formájú üvegtaszítóval értek el (65–66. kép). De bármilyen fényesítő eljárással dolgoztak is, mint pl. Domokos üveg pohár fenekével, mivel a fényesítéssel együttjáró nyomás a barkákat ismét visszanyomta, pantoffival a barkás oldalon ismét barkázni, a húsos oldalon pedig, ha a bőr úgy kívánta, fodorító fával aláhúzni kellett, hogy a barkák ismét előjöjjenek. Bizonyára a veszprémi tobakok is ezt tették.

Ezzel az utolsó művelettel a kordovány- és szattyánbőrök kikészítése is befejeződött. Az áru piacra kerülhetett.

g. A kordovány- és szattyánkészítés technológiája közötti különbség kérdése.

A 18. és 19. századi hazai meg külföldi irodalom általában nem tesz különbséget a kordovány- és szattyánkészítés technológiája között. Rendszerint ugyanazt a bőrkészítő eljárást egyszer kordoványra, máskor szattyánra vonatkoztatja. Technológiai különbségekről ilyen értelemben nem szóltak az erdélyiek és nem említette Hollósy sem.

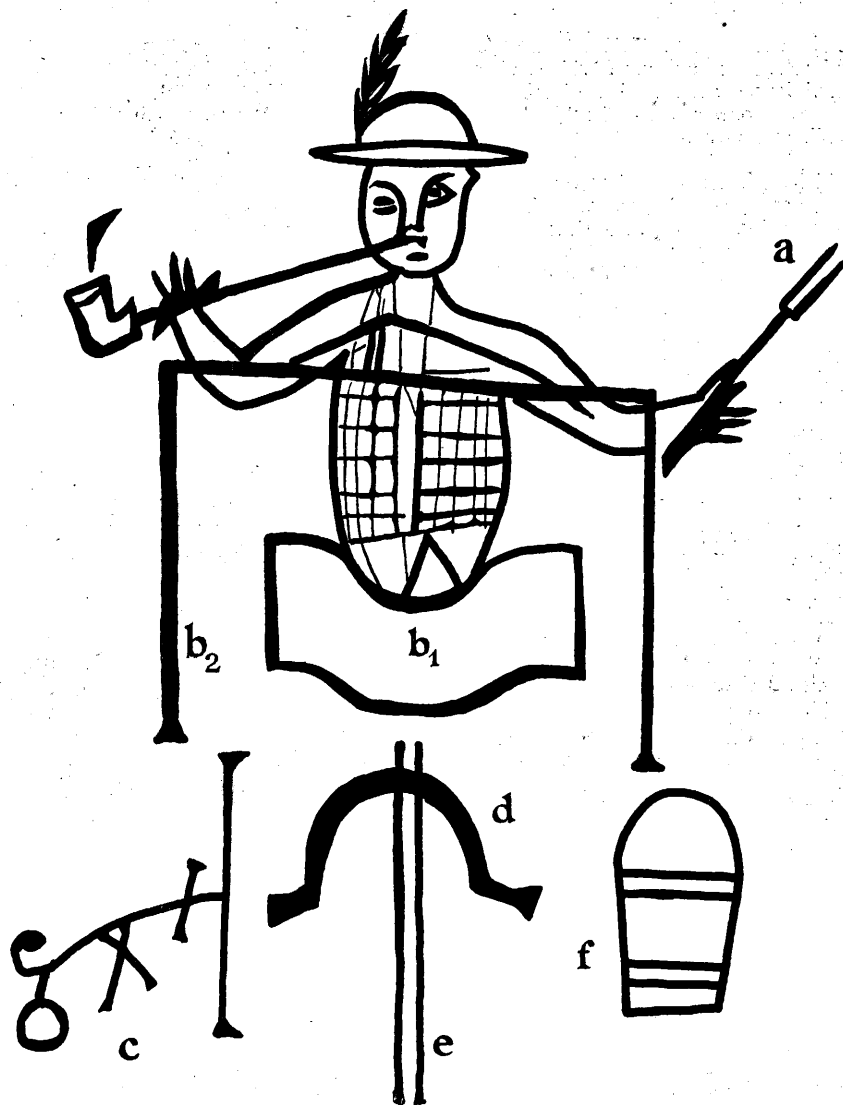
Technológiai eltérések nem annyira a kordovány- és szattyánkészítés között, mint inkább a bőrfajtáktól függetlenül aszerint jelentkeztek, hogy milyen minőségű és állapotú: vékonyabb, vastagabb, gyapjas, vagy nyírott, zöld, vagy szárított volt az akár kordovány, akár szattyán, való nyersbőr és milyen célra szánták: felsőbőrnek, színes, vagy festetlen bélésnek, esetleg irhának. Ennek megfelelően áztatták, meszelték, pácolták meg cserézték hosszabb, vagy rövidebb ideig, svődolták, vagy rögtön a meszesbe tették, állították össze az éppen szükséges pác- és cserző leveket, majd készítették ki: festették, vagy nem, fényesítették, vagy fénytelenül hagyták.

Különbséget idézett elő a technológiában ugyancsak a kordovány- és szattyánkészítéstől függetlenül, természetesen az egyes műhelyek szerszám- meg nyersanyagkészlete, technikai felkészültsége és színes bőrokról lévén szó, a festés különféle receptje. Mindezt a mesterségbeli tudás mellett, főként a vagyoni helyzet és a rendelkezésre álló nyersanyagbázis határozta meg. Ettől függött az egyes országok, tájak, sőt műhelyek kordovány- és szattyánkészítményeinek hírneve, nemzetközi rangja.²³⁸

A veszprémi tobakmesterség helyét országos és nemzetközi viszonylatban csak céhük működésének, tagjaik vagyoni helyzetének ismertetése után,²³⁹ tanulmányom befejező részében érthetjük meg jól. Annyi már most, a mesterség ismertetése után is kitűnik azonban, hogy korántsem tartoztak a finom-bőrkészítők legjobbjai közé.

Mivel a kordovány, nagyobb és vastagabb bakkecske (cáp) bőr volt általában legtöbb helyen a nyersanyaga (ritkábban kos, vagy borjúbőr)²⁴⁰ és mindig felsőbőrnek szánták, azonos alaptechnológia mellett általában hosszabb ideig tartott a készítése, mint a kisebb és vékonyabb juh-, birka-, meg báránybőrből való szattyán. Egy 1765-ből ránk maradt recept szerint a kordovány, csupán a cserzése (meleg cserzőlében) 24–36 órát vett igénybe, a szattyáné 7–8, de legfeljebb 16–20 órát.²⁴¹

Egyetlen esetben volt kevesebb munka kordovánnyal, ha durva és nem fényes bőrű, olyan fekete csizmához készült, amit különösen Németországban és talán nálunk is a gyászolók és a „podagrás” betegek viseltek. Ezeket, a ma azt mondanók „fordított” bőroket, mivel húsos oldalukon készítették ki, nem kellett fényezni és barkázni.²⁴² De az ilyen árut nyilván sokkal ritkábban keresték, mint az elegáns, „deli” csizmához való, fényes fekete, vagy ragyogóan színes, valódi kordoványt. Különösen nagy volt az időbeli különbség a kordovány és a festetlen bélésnek való szattyán készítése között.

67. Pipázó tobak szerszámaival: a) kutyaganéjt szedő villa, b/1 gázoló vályú, b/2, fogódzó rúd, c) sikálló ló sikálló fával és glóbitsal, d) hűsítő kés, e) törzsök, f) rocska a veszprémi tobakcéh behívó tábláján. (1824).
67. Pfeifenrauchender Tobak, mit seinem Geräte: a) Gabel zum Klauben von Hundekot, b) 1. Trog zum Waten, b) 2. Stange um sich anzuhalten, c) Scheuer-Pferd mit Scheuer-Holz und Kugel, d) Entfleisch-Sense (Eisen), e) der „Rumpf“, f) Eimer auf der Einberufungstafel der Tobak-Zunft in Veszprém. (1824).

67. «Тобак» fumant sa pipe, avec ses outils: a) fourche à ramasser d l'excrément de chien; b/1. auge à fouler, b/2. barre d'appui; c) chevalet, bois et boulet de broissage; d) couteau sourd; e) tronc; f) seau (Décoration du tableau d'affichage de la corporation des «Tobak» de Veszprém (1824)
67. Тобак курящий трубку со своими инструментами: а) Вилка для сбора кала собак, б) Корыто; б₂-поручень, за который держались во время этой работы. с) «конь» для промывания, деревянное приспособление для промывания и железный шар, д) мездрильный нож, е) ствол-чурбан, ф) ведро — все это изображено на приглашении на собрание тобаков веспремского цеха (1824 год).

A kordovány- és szattyánbőrök közötti különbséget nem annyira a technológia, mint inkább a nekik való nyersbőrök eltérő jellege adta meg. Azonos készítési eljárások mellett természetszerűleg mást kellett, hogy mutasson a kecskebőrből készült kordovány, mint a juh-, birka, vagy báránybőrből való szattyán. Mert a 18. és 19. században nemcsak Veszprém-ben, többnyire mindenütt az országban, sőt kevés kivételtől eltekintve kecskebőrből készült a kordovány, juh-, birka- és báránybőrből a szattyán.

Az a néhány 18. századi irodalmi adat, amely szerint éppen fordítva, a kordoványt készítették volna juh- és birkabőrből, a szattyánt pedig kecskebőrből, valószínűleg tévedésen alapszik.²⁴³ E tévedés nem eléggé hiteles technológiai tájékozottságon kívül abban leli magyarázatát, hogy a 18. században csak kevésbé ismerték e finom bőrök készítésének történetét

és ez könnyen vezethetett nyersanyaguk összetévesztésére. Hiszen a finom bőrök készítésének története sok vonatkozásban ma is tisztázatlan még és különösen felderítésre vár a kérdés: mikor és hol lett a kordovány nyersanyaga főként kecske-, a szattyáné birka-, juh- és báránybőr. Minden valószínűség szerint már ott és akkor, ahol és amikor a kordovány mellett a szattyánt is készíteni kezdték.

4. A MESTERSÉG EREDETE

Jelenlegi ismereteink szerint az arabok lakta Spanyolország volt a virágzó középkori kordoványipar központja. Egyik legjelentősebb ipari és kulturális centrumától *Kordovától* kapta a bőr és a mesterség a nevét. Az arabok kiűzése után, bár Spanyolországban sem szűnt meg művelése, a szintén

arab Észak-Afrikában, a balkáni ozmán török tartományokban, különösen pedig Kisázsiaiban, a finom bőrök készítésének e legősibb földjén virágzott tovább.²⁴⁴ Marokkóban készült a „maroquin”, Saffi városában a „saffián”,²⁴⁵ Törökországban a „sakhtian”, amiből a magyar szattyán szó is származik.²⁴⁶

E fejlődésnek megfelelően a középkori kordoványbőr és kordoványos mesterség a spanyolországi araboktól kerülhetett Nyugat-Európa országaiba és onnét hozzánk. A 16–18. században azonban kordovánná és szattyánná differenciálódva, már a szintén arab Észak-Afrikából, de főként Törökországból és a balkáni török tartományokból, mégpedig Nyugat- és Észak-Európába mint áru a levantei kereskedelemmel, mint mesterség ipari kémek útján,²⁴⁷ hozzánk a kész áru szintén levantei kereskedőkkel,²⁴⁸ a mesterség azonban közvetlenül a hódoltsági területekre betelepült török, de különösen török módra dolgozó balkáni iparosoktól.

Veszprémben szóhagyomány is élt róla. *Hollósytól* hallottam, hogy valamelyik végvári harc után akasztani vittek egy törököt. A szerencsétlen rab életéért könyörögve megígérte, hogy ha megkegyelmeznek neki, olyan mesterségre tanítja meg Veszprém lakóit, amely gazdaggá teszi majd őket. Ettől az akasztófától megmenekült töröktől tanulták a veszprémiek a tobakmesterséget.²⁴⁹

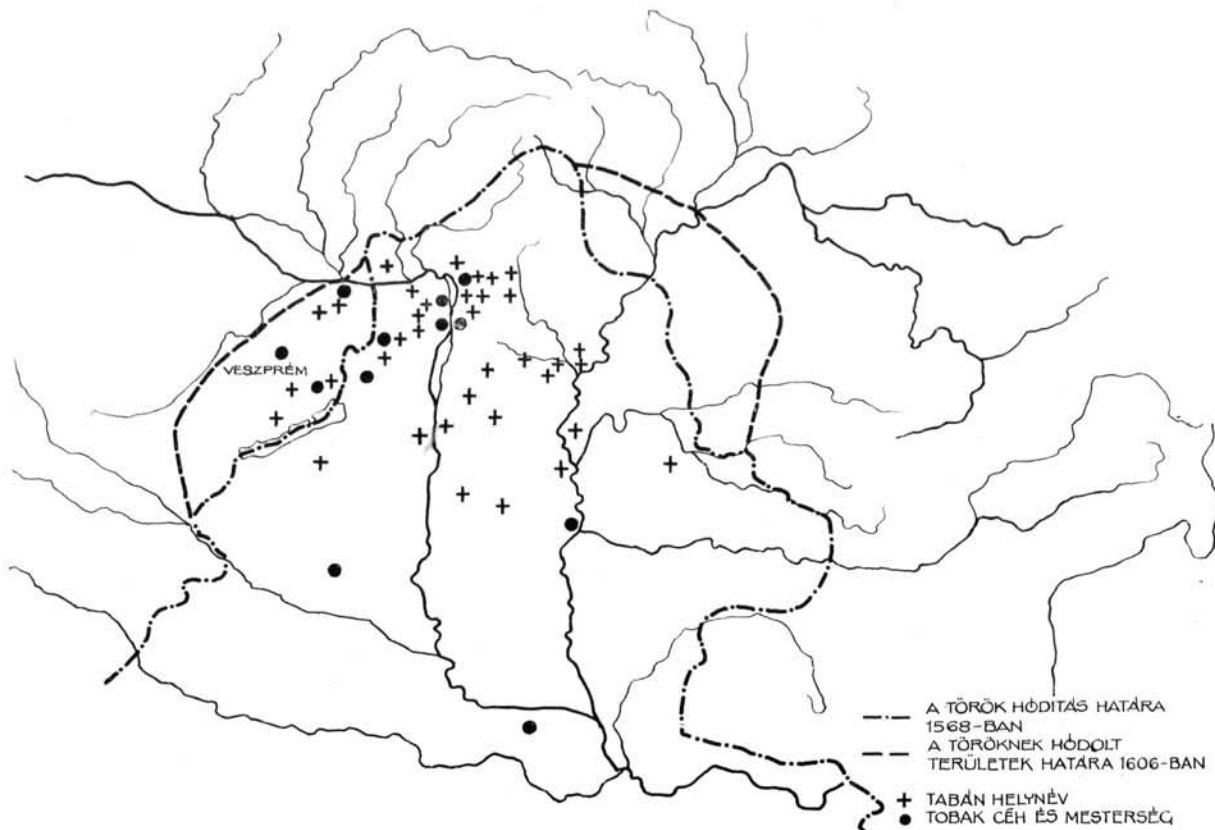
Egyelőre nem találtam nyomát annak, hogy a hódoltság idején Veszprémben, mint pl. a lényegesen hosszabb ideig török uralom alatt levő Péccsel, törökországi, vagy balkáni bőriparosok dolgoztak volna²⁵⁰ és így a velük együtt élő magyarok közvetlenül tőlük tanulhatták a kordovány- és szattyánkészítő mesterséget. A hódoltsági viszonyok között

azonban sokféle egyéb mód is adódhatott arra, hogy más dunántúli városokkal, talán éppen Péccsel, vagy Fehérvárral való, időnkint nemcsak harci, hanem békés társadalmi és gazdasági érintkezés is lehetővé tegye ezt, már csak a mindinkább egymást utánzó törökök és magyarok viseleti holmijainak beszerzése és készítése érdekében.²⁵¹

Mindenesetre az akasztófától megmenekült török rab története a tobakmesterség eredetét, így a veszprémit is, a maga romantikus megfogalmazásában ugyan, de lényegében az ipartörténeti tényeknek megfelelően örökítette meg. Bizonyítja a mesterség legjellegzetesebb pácoló, meg cserző anyagának, módjának, a legtöbb kikészítő eljárásnak már ismeretett számos törökországi, illetve balkáni kapcsolatán kívül maga a *tobak mesterségszó* is.

Török eredetét és értelmét ugyanazok a nyelvészeti bizonyítékok igazolják, amelyeket *Kakuk Zsuzsa* a *Tabán* szó magyarázatával kapcsolatban oly meggyőzően fejtett ki.²⁵² Szerinte a *Tabán* szó az ozmán török „*tabaq-xane*”-ből származik és *cserző műhelyt*, illetve ősi perzsa-arab formájában *timár-házat* jelent, benne a „*tabaq*” a *timár*-t, „*xane*” a *házat*, analógiás értelemben a *települést*.

Ennek a perzsa-arab eredetű ozmán török *tabaq* szónak nyilvánvaló a kapcsolata a magyar „*tobak*” mesterséget is jelölő szóval is, akár közvetlenül a törökből, akár a szerbhorvát, bolgár „*tabak*”-ból került a magyarba. Valószínűbb a balkáni, délszláv közvetítés. Hiszen azokat a kordovány- és szattyánkészítő mestereket, akiknél a bulgáriai Sumenben és Gabrovóban a veszprémi tobakmesterségre kerestem és találtam adatokat, még 1937-ben is „*tabaci*”-nak, *tobakok*-nak hívták.²⁵³

68. A *Tabán* helynév, *tobak* cég- és mesterségszó előfordulása a török hódoltsági és végvári területeken.

68. Vorkommen von „*Tabán*“ Ortsname, „*Tobak*“-Zunft und „*Tobak*“, als Handwerkswort auf den Gebieten der Türkenherrschaft und der Grenzfestungen.

68. Présence du toponyme «*Tabán*», et des mots techniques «*corporation des Tobak*», «*métier tobak*», sur le territoire de la domination turque et des confins.

68. Табан—название поселений; происхождение названия—тобакового цеха и профессии тобак; применение этих названий на территориях турецкого господства и пограничных крепостей.

Egyébként úgy látszik, hogy a hódoltságot követő 18. században mind tovább folytatódott a délszláv tobakoknak a beköltözése Magyarországra²⁵⁴ és a század második felében már bizonyosan Veszprémbe is. Erre mutat a korabeli céhiratokban mind gyakrabban előforduló horvát családnév, mint: *Babics, Babonits, Bukovics, Draskovics, Frankovics, Knezovics, Kramarics, Kulits, Lalkovits, Mateovits, Marjá-, novits, Melkovits, Mesterics és Milkovianich*.²⁵⁵

A mesterség török, illetve törökországi eredete magyarázza, hogy miért találjuk nemcsak a *Tabán* város-, meg faluhelye-

ket, hanem a tobakokat és céheiket is főként hódoltsági területeken: a Dunántúlon, az Alföldön, a Délvidéken és a végvárok környékén²⁵⁶ (68. kép).

Veszprémben a Jeruzsálemhegytől nyugatra eső városrészt, tehát éppen az egyik Séd-menti tímár és tobak telephelyet nevezték Pesty Frigyes szerint Tabánnak.²⁵⁷

Az észak-magyarországi, meg erdélyi kordovány- és szattyánkészítők, jóllehet kevés eltéréssel (motollás, kadas pácolás, cserzés) szintén tobakmódra dolgoztak, nem nevezték magukat és céheiket tobaknak.²⁵⁸

Nagy László

JEGYZETEK

- ¹ Ld. az 5—6. sz. jegyzetet.
- ² A Bakonyi Múzeumban levő céhiratok lelt. számai: 70. 1321. 1.—70. 1432. 1. A Veszprém Megyei Levéltár tobak vonatkozású anyaga a tanulmány írója által készített másolatokban a múzeum adattárában van: Ipartörténet 8198/1—168/69; 8199/1—86/69; 8200/1—8/69; 8201/1—17/69. lelt. sz. alatt.
- ³ *Tilesch* Nándor: Tobak ucca. Veszprémi Hírlap, 1929. ápr. 7. — *Nagy László*: A veszprémi tobakmesterség. Veszprémi Hírlap, 1935. ápr. 7.
- ⁴ *Takáts* Gyula: A szömörce aratásról és a tobakokról. Ethn. 1956. 579—591. l.
- ⁵ *Nagybáky* Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsét-nyomok. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, I (1963) 193—194., 217., 1. 202., 203. kép. Veszprémi és Veszprém megyei céhbíróváblák. A Veszpr. Megy. Múz. Közl. 2 (1964) 350., 353., 358. l. 14. a, b, 22 a, b kép. Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. A Veszpr. Megy. Múz. Közl. 4 (1965) 179., 195., 196. l. 39. kép. Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. A Veszpr. Megy. Múz. Közl. 5 (1966) 117., 134. l. 50. kép.
- ⁶ *Vajkai* Aurél: A Bakonyi vidéki bőrfeldolgozó ipar emlékei. Kny. a „Cipőipari Dokumentáció” 1961. júl. sz.-ból. Kézirat, Bp., 1961. I. A tobakmesterség. 59—72. l. — A veszprémi tobakmesterség. Term. Közl. 92 (1961) 352—353. l. Mindkettőben közli a céh korszójának, behívó táblájának és pecsétének képét is. — A veszprémi Tobak utca és a tobakok. Középdunántúli Napló, 1961.
- ⁷ *Pálfi* Ilona: Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 14 (1936) 385., 390—391. l. 5. tábl.
- ⁸ *Gáborján* Alice: A magyar módon való bőrkikészítés problematikája. Ethn. 44 (1962) 125. l. 120. jegyz.
- ⁹ *Szádeczky* Lajos: Iparfejlesztés és a czéhek története Magyarországon. 1—2. k. Bp., 1913. *Eperjessy* Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848. Kandidátusi értekezés. Kézirat. M. Tud. Akad. Könyvtár, Kézirattár 1614. sz. Bp. 1960. — Azonos címmel: Akad. Kiad. Bp. 1967. 278. l. — Mindhárom műben ld. a céhjegyzékeket. *Retzner* János: A Gr. Esterházi család pápai levéltárában őrzött céhlevelek. Tört. Tár 1894. 639. l.-on megemlíti a veszprémi „Tobakosok” céhlevelét (1692) is.
- ¹⁰ *Czuczor* Gergely—*Fogarasi* János: A magyar nyelv szótára. 6. k. Bp., 1874. 298., 333. hasáb. „Tobak”. *Szarvas*—*Simonyi*: Magyar nyelvtörténeti szótár. III. 1893. 691. l. „Tobak” címszó alatt „tobak” is.
- ¹¹ *Frecskai* János: Mesterségek szótára. Bp., 1912. 36. l.
- ¹² *Csefkó* Gyula: Padra viszik a bőrit. Nyelvőr, 1951. 298. l.
- ¹³ *Bálint* Sándor: A szegedi bőrművesség. Kny. a „Cipőipari dokumentáció” 1961. aug. 6. sz.-ból. Kézirat, Bp., 1961. 12—13. l.
- ¹⁴ *Duray* Kálmán: A váci céhek. Vác, 1912. 14. l. *Fényes* Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. I. k. 1836. 149. l. 5. k. 51. l. *Gáborján* Alice: I. m. Ld. 8. jegyz. 120., 125. l. *Gulyás* József—*Vörös* Márton és többen: A kétszáz éves pécsi bőrgyár. 1962. 5., 7., 10. l. *Illés* Nándor: Még egyszer a cserszömörccéről. Erdészeti Lapok, 16 (1877) 652. l. *K. S.*: Az 1735-iki székesfehérvári árszabás. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 3 (1896) 342. l. *Kertai* Ferenc: A bőripar és bőrkereskedelem kialakulása Magyarországon. Bp., 1936. 40. l. *A Magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben*. XI. füzet. Bőr-, sörte és szőripar. Bp., 1901. 13., 19. l. *Mudrony*—*Ráth*—*Misek* (szerk.): Az 1896-iki ezredes országos kiállítás általános katalógusa. 2. kiad. XIV. csoport. A. *Telkes* Simon: Bőripar. Bp. 1896. 5. l. *Ruzsás* Lajos: A pécsi ipar a feudalizmus végén 1686—1848. Pécs, 1956. 6—7., 23. l. *Tanos* Pál: A cserszömörccéről. Erdészeti Lapok, 16 (1877) 488., 491. l. *Tóth Béla*—*Tóth Géza*: Régi pécsi tímárságok. Pécsi Műszaki Szemle, 1957. 4. sz. 2. l. *Klemp* Gusztáv: Tímárság. Bp., 1910. 51. l. *Sziodola* József: A bőrkészítés kézikönyve. Bp., 1906. 9. l.
- ¹⁵ A tudományos igényű technológiai irodalmat, a bőriparit is *Colbert* indította el a francia akadémia megalapításával 1666-ban. Az akadémia ugyanis feladatának tekintette a „tisztá” tudományok ápolása mellett alkalmazásukat a különböző kézműves iparokra. E programnak meg-

felelően 1708-ban *de Billetes* készítette el először egyéb technológiákkal együtt a bőripari mesterségek részletes leírását is. Műve azonban 1760-ig kéziratban maradt. Ekkor a csillagász *de Lalande*, aki fiatal korában különböző technikai problémákkal foglalkozott, átdolgozva kiadta *de Billetes* művét. Ennek német fordítását kezdte el a neves göttingeni kameralista professzor *Justi* és jelentette meg „Schauplatz der Künste und Handwerke” címmel 1762-ben első kötetét. *Justi* vállalkozását utódja *Schreber* folytatta és fejezte be 1783-ban. *De Lalande* művének anyaga került be *Diderot* nagy enciklopédiájába, majd *Justi* meg *Schreber* közvetítésével a német ökonomiai és technológiai enciklopédiákba is. Közülük a minket jelenleg közelebbről érdeklő kordovány és szattyán készítésről a leghasználhatóbb leírásokat főként a következő művek tartalmazzák:

Beckmann, J.: Anleitung zur Technologie oder zur Kenntnis der Handwerke, Fabriken und Manufakturen. 2. Ausg. Göttingen 1780. (A bevezetés kelte 1777.) Ledergerberei. 210—232. l. *Krütitz*, J. G.: Ökonomisch-technologische Encyclopedie, oder allgemeine System der Staats-, Stadt-, Haus-, und Landwirtschaft und der Kunst-Geschichte. 2. Auflage (kötet). Berlin, 1784. „Carmesin”. 668. l. 8. Theil (kötet) 1785. „Corduan”. 383—390. l. 31. Theil 1794. „Juchten”. 233—268. l. 68. Theil 1804. „Leder”. 789. l. 17 T. 85. Theil 1809. „Marokanisches Leder”. 3—10 l. 130. Theil 1822. „Saffian”. 50—116. l. *Sprengel*, P. R.: Handwerke in Tabellen. I. Ausgabe (kötet) Berlin, 1776. 16—17. l. 13. Sammlung (kötet). 1775. 21—149. l.

Az újabb német bőripartörténeti vonatkozású irodalomból a veszprémi tobakmesterség rekonstruálása és történeti értékelése szempontjából az alábbi cikkek és tanulmányok bizonyultak hasznosnak.

Gansser, A.: Több cikke a *CIBA Rundschau* 85 (1949. jún.) és 127 (1956. júl.) számában. A 85. sz.-ban: Die Grundlagen der Gerberei. 3156—3158. l. — Die Verarbeitung der Rohhaut als Vorstufe der Gerberei. 3159—3161. l. — Gerbstoffe und Geräte. 3162—3166. l. — Die primitiven Gerbverfahren. 3168—3173. l. — Das Färben des Leders. 3174. l. — Lederarten der Frühzeit. 3176—3180. l. — A 127. sz.-ban: Leder ein vielseitig verwendeter Werkstoff. 2—7. l. — Probleme der modernen Gerberei. 8—9. l. — Die Gerbverfahren der Neuzeit. 11—19. l. — Die Gerbstoffextrakte. 20—21. l. — Die Mechanisierung in der Lederherstellung 22—25. l. — Das Färben des Leders. 25—27. l. *Körner*, Th.: Geschichte der Gerberei. *Grasmann*: Handbuch der Gerberei-chemie und Lederfabrikation. I. Wien, 1944. 1—89. l.

Rehlen, C. G.: Geschichte der Gewerbe. Leipzig, 1855. 136—141. l. ¹⁶ Ebben sem akad azonban olyan mű, amely a kordovány, szattyán és a velük rokon maroquin, meg karmazsin bőrok készítésének magyarországi technológiáját leírta volna. Csak néhány közli egészen röviden a mesterség egy-két mozzanatát. Legtöbbjük igen szűkszavúan csupán az ipar telephelyeire, nyersanyagaira, beszerzési forrásaira, a készítményekre, értékesítésükre, a belőlük gyártott véleleti holmikra, kereskedelmi forgalmukra és céheikre utal. Mégis nélkülözhetetlen források a kordovány- és szattyánipar hazai viszonyai megismerésének és ezen keresztül a veszprémi tobaktevékenység történeti értékelésének. Az alábbi biográfia csak a felhasználható irodalmat tartalmazza, nem tekinthető teljesnek.

Bálint Sándor: I. m. (13. jegyz.) 13. l. „Kordován, tabakszattyán”. *Bárczi* Géza: Magyar szőfőjtő szótár. Bp., 1941. 283. l. Szattyán. *Benkő* József: A közép-ajtai szkumpia, vagy esmeretesebb néven etzet-fa és annak kordovány bőr készítésre való haszna. 1796. 2., 4., 11—12. l. Kordovány.

Czuczor—*Fogarasi*: I. m. (10. jegyz.) 984., 1087—1088. hasáb. Kordovány, kordoványos, szattyán, szattyános.

Csaplovics, Johann v.: Croaten und Wenden in Ungern. Pressburg, 1828. 23. l. „Kordován” — Gemälde von Ungern. Pesth, 1829. 73. l. „Maroquin, Corduan” — Topographisch statistischen Archiv des Königreichs Ungern. Wien, 1821. 2. k. 56., 71., 246. l. „Corduan”. *Csetri* Elek—*Imreh* István—*Benkő* Samu: Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. *Imreh*: Az erdélyi namufaktúráirai munkásairól a XIX. században. Bukarest, 1956. 47. l. Kordovány.

Demian, F. A.: Darstellung der Österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. II. Welches Ostgalizien und Siebenbürgen enthält. 1—2. k. Wien, 1804. l. k. 33., 109. 1—2. k. 82. l. „Corduan, Saffian”. — Statistische Beschreibung der Militär-Gränze. 1—2. k. Wien, 1806—1807. l. k. 249. 1—2. k. 143., 151. 164., 390. 404. l. „Korduan, Saffian”. — Statistischen Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder. Wien, 1805. l. Theil 171., 520., 537. l. „Korduan”.

- Eperjessy Géza: I. m. (9. jegyz.) Céhek jegyzéke.
 Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest története III. Bp., 1944. 224., 377. l. Kordovány, szattyán.
 Fényes Elek: I. m. (13. jegyz.) 2. k. 371., 399., 521. l. — 3. k. 18. l. — 4. k. 186., 339. l. — 6. k. 75., 82., 84—86. l. Kordovány, szattyán.
 Frecksai János: I. m. (11. jegyz.) 47—48. Kordovány, szattyán.
 Fridvaldszky János: Dissertatio de scumpia c. munkájának magyar fordítása kiegészítő botanikai adatokkal, valamint a jesusita természetvizsgáló életrajzával. Latin eredetiből fordította dr. Székely Ottokár. Kiegészítet-e és sajtó alá rendezte Domokos János. Bp., 1944. 26. l. térkép. A mű eredeti címe: Dissertatio de scumpia seu cotino planta coriaria in M. Principatu Transilvaniae institutis elucubrata. Claudiopoli. Typis Coll. Reform. 1773. 8., 14—15. l., „Kordovány”.
 Gáborján Alice: I. m. (8. jegyz.) 4., 120., 130—132. l. Kordovány, szattyán.
 Gergelyfi András: Technológia, vagyis a mesterségek és némely alkotmányok rövid leírása. Pozsony, 1809. 19—20. l. Kordovány, szattyán.
 Gulyas—Vörös—Tóth: I. m. (13. jegyz.) 6—8., 10. l. Kordovány, szattyán.
 Hanák János: Természetrész. Pest, 1848. 158. l. Szattyán.
 Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Budán, 1840. 142., 251., 256., 311—312. l. Kordovány szattyán.
 Illés Nándor: I. m. (13. jegyz.) 652. l. Szattyán.
 K. S.: I. m. (13. jegyz.) 343—344. l. Kordovány, szattyán, karmazsin.
 Karlovszky Endre: Erdély ipara a XVIII. század végén. Magy. Gazd. Szeml. 3 (1896) 228., 231., 247. l. Kordovány. Magyar gyár- és kézműipar 1771—1774-ben. Magy. Gazd. Szeml. 3 (1896) 32—38. l. Kordovány, szattyán. — Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Gróf Haugwitz és Procop egykorú jelentése nyomán. Magy. Gazd. Szeml. 4 (1897) 214., 218., 220. l. Kordovány, Szattyán.
 Kemény Lajos: Kassai czéhek árszabása a XVIII. századból. Magy. Gazd. Szeml. 8 (1901) 25. l. Szattyán, „karmazsin”.
 Kerekes György: A kassai czéhek árszabása (Limitatioja) 1635. Magy. Gazd. Szeml. 8 (1901) 474., 476. l. Kordovány, szattyán, karmazsin.
 Kertay Ferenc: I. m. (13. jegyz.) 23., 29—30., 41—43., 52., 54., 69—69. l. Kordovány, szattyán, karmazsin.
 Klemp Gusztáv: I. m. (14. jegyz.) 8., 50—52., 1. Kordovány, szattyán.
 Konez József: Oklevelek Rozsnyay Dávid fogsága történetéhez. Tört. Tár 1883. 156. l. Szattyán. Az 1744. évi erdélyi árszabás. Magy. Gazd. Szeml. 2 (1895) 187. l. Kordovány, szattyán.
 Kovács Géza: A zilahi céhek története. Egy kisváros ipari fejlődése a céhek felbomlásáig. Bukarest, 1958. 46., 71., 79., 121—122. l. Kordovány, szattyán, karmazsin.
 Kövály László: Erdélyország statisztikája. I. Kolozsvár, 1847. 120., 136., 212., 231. l. Kordovány, „karmazsin”.
 Kresznerics Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deakozattal. 1—2. k. Buda, 1831., 1832. l. k. 327. l. Kordovány.
 Kunits, Michael von: Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn. Pesth, 1824. 154—155. l. „Saffian, Carmoisin”.
 A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. I. m. (13. jegyz.) 16—18., 22—23., 67—70., 82—83., 91—93. l. Kordovány, szattyán.
 Mudrony—Ráth—Micskei: I. m. (13. jegyz.) 5—6., 9—10., 12—16., 21., 24. l. Kordovány, szattyán.
 Pető József: A debreceni timárok céh- és mesterségsvai. Debrecen, 1938. 20., 67., 78. l. Kordovány, szattyán.
 Reizner János: Szeged története III. Szeged, 1900. 451. l. Szattyán, kordovány, karmazsin.
 Ruzsás Lajos: I. m. (13. jegyz.) 6., 23., 26. l. Kordovány, szattyán.
 Sz.: Erdély ipari, kereskedelmi és foglalkozási statisztikája 1839-ből. Magy. Gazd. Szeml. 4 (1897) 369. l. „Korduan”.
 Szádeczky Lajos: I. m. (9. jegyz.) Céhjegyzék.
 Szarvas—Simonyi: I. m. 10. jegyz. II. 365. l.; III. 95. l. Kordovány, szattyán.
 Sztodola József: I. m. (14. jegyz.) 9. l. Kordovány, szattyán.
 T. K.: Erdély áruforgalma 1701-ben. Magy. Gazd. Szeml. 4 (1897) 384—385., 392. l. Kordovány, szattyán, karmazsin.
 Takáts Sándor: Rajzok a török világól IV. A török hódoltság korából 1928. 22. l. Szattyán, karmazsin.
¹⁷ A Hollósy családból először József szerepel a céhjegyzőkönyvekben, 1817-ben már mint szolgáltató mester, tehát veszprémi lakos. Valószínűleg testvére az a Mihály, aki ekkor még külső, valahol vidéken dolgozó tagja a céhnek. Csak 1825-ben költözik Veszprémbe, miután sikerül házát vennie. Ez a József és Mihály lehetett a megalapítója annak a Hollósy dinasztának, amelyről Tilésh Nándor újságcikkében (3. jegyz.) azt írja, hogy a tobakok között „a vezető szerepet... vitte. Anyagiakban sem szűkölködtek, öt házzal voltak gazdagabban a többieknél”.
¹⁸ Hollósy István közlése. Túrulati iratok ebből az időből nem maradtak fenn.
¹⁹ A Bakonyi Múzeum adattárában, a céhíratok mellett.
²⁰ Régi szászrégeni timárindasztia leszármazottai. Az 1770-ben épült szász-regeni cseres malom emléktábláján, amelyet 1876-ban helyeztek el a malom falán „Samuel Fr. Wellmann” mint a „Gerber Genossenschaft” egyik előjárója szerepel.
²¹ Közülük Domokos Jakab volt a legfiatalabb, 30 éves. Szép Józsefnél tanult, aki kihallgatása idején 55 éves. A Szép család egyike a legrégebb páncelesei timárindasztiaiknak. Első ismert tagja István 1795—1847-ig élt. Fia, három unokája és két dédunokája mind timár lett. (Szép József közlése.)
 Andrásovsky Dano 1857-ben született Losoncon. Apja és nagyapja is timár volt. 14 éves korától 3 évig apjánál inaskodott, mint mondta, még a céhrendszer alatt. Nála is szabadult. 18 éves korától 1 évig Felső-Magyarországon vándorolt, dolgozott Körnöcbányán és Mateócon, Alexi Lajos börtényében, amely akkor még nem gépesített üzem, „hanem olyan, mint most az óvé, csak nagyobb”. Utána Pozsonyba ment, majd Bécsbe, Karintiába, Krajnába, Triesztbe, Fiuméba. Bejárta Horvátországot és az Alföldet is. 21 éves korában visszatért Losoncra apjához segédnek. 1881-ben telepedett le Kolozsvárra. Megnősült, házat, földet vett és az akkori parasztiakat átalakította timárságnak. (Andrásovsky közlése.) Látogatásom idején itt a Csertörő utca 32—33. sz. alatt dolgozott egy segéddel és egy napszámmal.
²² Különösen a 60 éves kidei „képesített hűviszsgáló” Jakab Sándor, mert mint büszkén mondta sokfelé járt, sok mindent látott s tapasztalt és Kide mászárása, az 52 éves háromszéki eredetű Ambrus Árpád, aki mindig „falusiasan” öit, nyuzott, sóta, szárított a bőröket; a „városias munkát csak annyiban tanulta, hogy járt városban s látta, de azóta is falusiasan dolgozik, legfeljebb tisztában”.
²³ A fehérvári tobak céh két korszóján, zászlaján és pecsétjén az István Király Múzeumban; céhíratok a Fehér Megyei Levéltárban, másolataik a Bakonyi Múzeum adattárában: Ipartörténet 8204 (1—9) 69. lelt. sz. alatt.
²⁴ Veszprém Megyei Levéltár Currentales: 19—1793, 26—1794, 39—1795, 61—1799. sz. Másolataik Bakonyi Múzeum Adattár: Ipartörténet 8201 (1—17) 69. sz. Tekintetes Veszprém Vármegye Árr-Szabása, Veszprém, 1813. Múz. 5403/1921. szerz. napl. sz. B. Múz. Adattár, Ipartörténet 8200 (4—6) 69.
²⁵ Ez volt úgy látszik a tobakok országserzte is legjellegzetesebb nyersanyaga és készítménye. Ld. Czuczor—Fogarasi szótár (10. jegyz.) 298. hasábján: „az úgy nevezett tobakok... juh és kecskebőrökből... kordoványt, szattyánt és irhabort gyártanak”; 333. hasábján: „Tobak... mesterember, ki különösen Juh- és kecskebőrökből... szattyánt és kordoványt készít”.
²⁶ Ld. 24. jegyz.
²⁷ Egyébként a szűcsök rendszerint maguk készítették az irhát és díszítették vele Veszprémbe különösen a subákat, Erdélyben a sokféle bőrruhát, megrevalót, kozsokot és hivatka a belőle készített „cifrát” is „zsebírhanak, karatörhának, hunyajirhának, lapockairhának, ajkírhanak” stb. aszerint, hogy a ruha melyik részén alkalmazták. (Sárközi Árpád szűcs közlése Kiden 1942-ben.)
 Az írha tobakvonatközében a XVIII. és XIX. században már aligha jelenthette az „irhások, fehéjártók (Weissgerberek)” timsóval cserzett bőret. A tobakok, mint látni fogjuk, csak növényi (szömörécs) cserzést végeztek. Írott forrásainkban timsó sohasem szerepel. Hollósy sem említette. Frecksay téved, amikor azt írja, hogy „a tobak, vagy tobakos gemeiner Weissgerber, kinek szerei ásványi só: timsó (Alaun), konyhasó (Kochsalz)” (Ld. i. m. 11. jegyz.) Az ősi kisázsiai eredetű finom bőrröknek, a kordoványoknak és szattyánoknak timsó cserzése a középkor után mindinkább megszűnik és mint arra Gáborján Alice is rámutatott (Ld. i. m. 8. jegyz. 120. l.) Európában a XVII. század végétől, nálunk már a „hódoltság alatt, ozmán török hatásra” a növényi cserzés váltja fel. Ezután már csak a mosható, főként a kesztyűnek való finom bőrrök cserzik az „irhások” timsóval.
 Maga az „irha” szó is jelentésváltozáson megy keresztül és Moór Elemér szerint már elég korán, általában a puha bőr jelentést veszi fel. (Két bőrfajta neve: írha és zemes. Magyar Nyelv 53 (1957) 153—156. l.) Timáraink a XIX. században többfelé az egészen finom juhóbort, a növényi cserzésű is, nevezik általában írhanak. (Ld. Kovács Júlia: A szamosújvári timárok szakszókincse. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár, 4 (1960) 346. l. Pető József: I. m. 16. jegyz. 41. l.)
²⁸ Ratkóczy Tibor: A bőrgyártás. 2. kiad. Bp. 1966. 18. l.
²⁹ Krünitz, J. G.: Encyclopedie 68. Theil (ld. 15. jegyz.) Leder. 232. l.
³⁰ Erdi Pál: A timár könyve. Bp., 1947. 20. l.
³¹ Ratkóczy Tibor: I. m. (28. jegyz.) 64. l.
³² A veszprémi tobakok kecskebőr beszerzési gondjairól ld.: Tobak céh iratai B. Múz. 56.78. l.; 58.98.82.; 58.98.83. sz.
 A 18. század elejének történeti, földrajzi és statisztikai leírásai tájékoztatást adnak arról, hogy miért éppen a katonai végvidékre a Bánátság, Szalvóniába (Verőce, Pozsega és Szerém megyékbe), Eszékre és Pestre mentek kecskebőrét. A katonai végvidék igen alkalmas bozotos, sziklás legelőin tenyésztette szegény és igénytelen lakossága, Erdély és az északi Kárpátok oláh lakta területein kívül a legelőket kecskék. Demántól tudjuk (Statistische Beschreibung... Ld. 16. jegyz. 1. k. 122. l.), hogy 1802-ben a károlyvárosi kerületben 41 742 kecske volt, a Bánátság (378. l.) 19 151; Szalvóniában (Statistische Darstellung... Ld. 16. jegyz. 508. l.) 11 838 E három területrezen tehát összesen 72 731. Fényes Elek közli: (Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota... Ld. 13. jegyz. 6. k. 40. l.), hogy 1817-ben sem igen csökkent, sőt a károlyvárosi kerületben 42 195-re nőtt az állomány. Emellett itt a végvidéken jelentős mennyiségű nyersbőrűre áramlott át a török tartományokból Magyarország és Ausztria felé; főként juhóbort, de bőven szerb, bosnyák, meg görög tenyésztésű kecskéi bőre is; egy-két példa ismét Demántól (Statistische Beschreibung... 16. jegyz. 2. k. 249—256. l.) bánáti területre 1749. nov. 1.—1803. okt. 31-ig nyers birka-, bárány- és kecskebőr 131 669 db; 1803. nov. 1.—1804. okt. 31-ig, tehát egy év alatt 28 875 db; szalvónia területre ugyan ebben az évben (Statistische Darstellung... Ld. 16. jegyz. 534—541. l.) 110 911 db került. Ennek a tekintélyes importárúnak egy része a házalók által összevásárolt, helyben tenyésztett kecskéi bőrével együtt a szalvóniai országos sokadalmon és főként az újjvidéki és északi kereskedőknél talált vevőre. A többi tovább szállították más vásárokra, főként Pestre. (Demian: Statistische Beschreibung... Ld. 16. jegyz. 2. k. 168. l.; Statistische Darstellung... 528., 544—545. l. Fényes: Magyarországnak... állapota... Ld. 13. jegyz. 5. k. 27—28. l.)
 Erdélyt ahol az oláhok lakta területeken szintén jelentős volt a kecsketenyésztés és ahová Oláhországból és Moldvából a kárpáti szorosokon át ugyancsak nagymennyiségű nyersbőrű szállítottak, — így Fényes Elek szerint (Magyarországnak... állapota... Ld. 13. jegyz. 6. k. 87. l.) csak Tömösön keresztül 1816-ban 27 668, 1817-ben 29 020 db kecskebőr — távoli fekvése miatt már nem valószínű, hogy felkeresték a veszprémi tobakok. Még kevésbé a kecsketenyésztésről ugyancsak nevezetes északi Kárpátokat.
 Erdély kecskéllományának jelentős részét különben lefoglalták és felhasználták az őrmények, akik nemzeti eledelként igen sok szárított kecskehúst, un. „buzenicát” fogyasztottak. (Ld. Fridvaldszky i. m. 16. jegyz. 8. l.) bőrt mint jeles kordoványosok jórészt maguk készítették ki és a fölőseleg élelmes kereskedőkön tovább szállították a debreceni és szintén a pesti vásárokra. Itt a veszprémi tobakok ezekhez a bőrkhez is hozzájuthattak.
 Egyébként azt, hogy a katonai végvidékekhez és Erdélyhez viszonyítva milyen elenyészően csekély lehetett nemcsak Veszprém megye, hanem az

egész Dunántúl kecskeállománya és nyersbőr-készlete, jól szemlélteti Fényes Elek adata. (Magyarország ismertetése... Ld. 13. jegyz. 1. k. 94., 287. l. — 2. k. 73., 231. l.) Eszerint a század közepe táján egy évben Fehér-Somogy-, Tolna- és Veszprém megyében összesen 5329 kecskét tartottak nyilván. Ebből Veszprém megyében 1048-at. Ami annyit jelent, hogy — a pápai filiális ches tagjaival együtt 25 mestert és minden ötödik kecske levágását véve alapul — a megyei állományból évente egy tengerre csak 8 db kecskebőr jutott, ha nem vásárolt valóban „távoliból helyeken”, többek között Eszéken és Pesten szlovéniai, bánáti, törökországi, meg erdélyi bőroket.

³³ Tobakcéh iratai. B. Múz. 58.98.125.

³⁴ Veszprém Megye Levéltára. Currentales 26-1794. B. Múz. Adattár. Ipartörténet 8201/1/69.

³⁵ B. Múz. Adattár. Ipartörténet 8201/2/69.

³⁶ A kész törökországi bőrű, így a „török kordovány” is, amelynek igen nagy keletje volt egész Európában, még a nyersbőrnél is nagyobb mennyiségben özőnött a végvidékeken át Magyarországra és rajtuk keresztül tovább. Egy-két jellemző szám: *Broódaba* 1803. nov. 1.—1804. okt. 31-ig 271 944 db török kordovány érkezett, (*Demian*: Statistische Beschreibung... Ld. 16. jegyz. 2. k. 164. l.) 1817-ben 156 024, 1818-ban 122 101 db kordovány és szattyán: *Schupanekke* 1817-ben 290 333, 1818-ban 357 015 db; *Zimonyba* csak 1817-ben 537 825 db szintén török kordovány és szattyán. (Fényes E.: Magyarországnak... állapotja... Ld. 13. jegyz. 6. k. 83—85. l.)

³⁷ Ld. 35. sz. jegyz.

³⁸ A „cselednek” való „nagy csizmat téhen bőrből szőr zsinorra” varrták. Ld. Tekintetes Nemes Veszprém Vármegyének Arr-Szabása. Veszprém 1813. 4. l. B. Múz. 5403/1921 szerz. napló sz.

³⁹ Tobakcéh iratai. B. Múz. 56.24.1. sz.

⁴⁰ „Kordoványos” mellett a kiváltáslevelekben (ld. *Eperjessy* i. m. 9. jegyz. 206. l.) „cordubisarius seu pellium cordovan dictarum preparator”, németül „Korduauer” szerepel. Szádeczky és Eperjessy jegyzékében feltüntetett céhes helyeken: Szepes-Bélán, Belényesen, Békéscsabán, Debrecenben, Miskolcon és Pesten kívül még igen sokfelé dolgoztak. Elsősorban ott, ahol nemcsak igény volt a kordovány csizmára, hanem viszonylag könnyen elegendő kecskebőröz is juthattak. Így a katonai végvidékeken, főként a „szeremi, bángási és székyi ezredek” területén: „Mitroviczon, Szlankamenben, Karlovitzon, Zimonyban, Kubinban, az illir ezred tlepci és rácz poschechenai századaiban, Fehértemplomban, O-Orsován”, (Fényes E. Magyarországnak... állapotja... Ld. 13. jegyz. 6. k. 75. l.) Erdélyben különösen az örménylakta városokban: Szamosújvárott, Fogarásban, Gyergyószentmiklóson. (*Demian*: Darstellung... Ld. 16. jegyz. 2. k. 82. l.)

⁴¹ Tobakcéh iratai B. Múz. 59.98.2. 1. pont. A modern bőrgyártás szakemberei is így vélekednek. „Általában a juhborók használhatóságát illetően szabályként kimondhatjuk, hogy minél finomabb a gyapjú, annál silányabb a bőr... A durvagyapjas juh bőrszövege erősebb, szívósabb, rostjai ellenállóbbak”. (Érdi i. m. 30. jegyz. 17. l.) „Minél durvább a gyapjú, annál sűrűbb és szilárdabb a bőr rostszövege”. „A durvagyapjas (juh) bőrok minősége gyakran igen közel áll a kecskebőr minőségéhez”. (Ratkóczy i. m. 28. jegyz. 18., 60. l.)

⁴² Fényesnél olvassuk (Magyarországnak... állapotja... Ld. 13. jegyz. 5. k. 131. l.) a Szabad Jász és Jun Kerületék állattenyésztésével kapcsolatban, hogy az 1830-as évek végén „a magyar hosszú gyapjas juhok napról napra fogyatkoznak ezek helyét a birkákat töltik be... sőt a nagyobb birtokosok már nemesített (birka) nyájukat is tartanak.”

⁴³ A nemesítés 1773-ban kezdődött, amikor Mária Terézia „ezen iparágat (a juhtenyésztést) kellőleg méltányolván háromszáz huszonöt merinói birkát hozott Spanyolországból... mely később új szállítmányok által szaporítottván mintegy bőlcsoé lón Magyarországon a nemesebb juh-fajnak” írja Horváth Mihály (i. m. 16. jegyz. 127., 128. l.). Ugyancsak tőle tudjuk, „hogy először az egész országban a magyar faj volt elterjedve”, a Dunántúl „kivált Veszprém, Győr, Fehér és Tolna megyékben”. (I. m. 128. l.) *Kitából* viszont 1799-ben Paintner Mihály rátóti prépost személyes közlése alapján már arról tájékozt, (Gombocz Endre: *Diaria iuniorum Pauli Kitából*. Bp. I. ter Baranyense, 343. l.) hogy: „Die Viehzucht besonders die Schafzucht wird von den Gütern besitzern allenthalben verbessert und vermehrt so dass nun die Zentner Wolle, der vormals 25 bis 28 fl. kostete, schon für 50—100 fl. verkauft wird. In der Wesspramer Gespanschaft wird der auf dem Praedium Jutas erzeugte Wolle der Vorzug gegeben, so dass sie immer um 8 bis 10 fl. mehr gilt. Auf der Pusztia Toti an der Tolnaer Gespanschaft hat Fürst Eszterházy eine grosse Anzahl durch spanische Wilder veredelte Schafe. Herr v. Holzmeister der am ersten Hand angelegt die Schafzucht zu verbessern und hält auf den nach Mezó Komárom gehörigen Gütern 18 bis 20 tausend Schafe. In Jutas und Fok Szabadi sind deren 15—16 000; in Ratoth 2500 verbesserte und ordinäre auf 1500. Der vorzüglichste Handelsplatz für Wolle ist gegenwärtig Palota, wo H. Graf Nicolus Zichy den grössten Handel mit Wolle treibt. Er kaufte in einem Jahre nur in der Weissenburger Gespanschaft 2400 Zentner Wolle zusammen und schätzte den jährlichen Ertrag an Wolle in diesem Komiteate auf 5000 Zentner”. Ld. Érdi i. m. 30. jegyz. 17. l.

⁴⁴ Hollósy István beszélt a gyapjú tépésével és „tolásával” kapcsolatos technológiáról, többször találkoztunk a veszprémi tobakok vagyon összetételeiben és peres irataiban gyapjúkészlettel és gyapjúügyletekkel. Ld. később a Készítés c. fejezetben a meszes munkát és a tobak vagyónokról szóló III. részt.

⁴⁵ Hanák János: *Természetrajz*. Pest, 1848. 159. l.

⁴⁶ Ld. 34. sz. jegyzet.

⁴⁷ Ld. 22. sz. jegyzet.

⁴⁸ Jakab Sándor és Ambrus Árpád (Kide) közlése.

⁴⁹ Ambrus István kolozsvári szücs a tomlőre nyúznak ezt a módját Magyarlétán sógoránál látta, aki katonakorában, az első világháború idején Bukarestben tanulta.

⁵⁰ Ratkóczy i. m. 28. jegyz. 28—29. l.

⁵¹ Érdi i. m. 30. jegyz. 19. l.

⁵² A peckelés a szárításnál sokfelé alkalmazták, így a szegedi timárok is, akik a peckeket, melyekkel a bőrt „kipöckölték” „pöckökfának”, vagy „pöckösszőnek” neveztek és mogyorófából készítették. (Szegei Kálmán: *Timármesterség*. Mesterszavak. Magyar Nyelvőr 4 (1875) 527. l.)

⁵⁴ A szárításra, peckelésre vonatkozó rész főként Ambrus Árpád közlése.

⁵⁵ *Bél* Mátyás írja 1736-ban, hogy a Bakony erdeiben „téli istálló is vanak” és itt „a gondoskodás néha balul üt ki a farkasok miatt, melyek csapatosan kóborolnak és a nyájban veszes pusztítást okoznak, hacsak a tulajdonosok nagy kudarccal és költséggel nem őrzik őket a téli aklokak”. (Lukács Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. *Bél* Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. Tiheny. 1943. 238—239. l.)

⁵⁶ Ld. 43. jegyz.

⁵⁷ Különösen „1800 óta a veszprémi zsidóság számbelileg állandóan gyarapodott. Ugyanis míg 1800-ban keletkezett portio-kimutatásban csak 29 fűzetőképes család szerepel, addig egy 1809-es lista, mely a püspöknek mint földesúrnak fizetett „Schutzgeld” kivetését tartalmazza, 49 fűzetőképes egyént, az 1811-es lista pedig már 60-at sorol fel”. (Kun Lajos: A veszprémi zsidóság múltja és jelene. Veszprém, 1932. 20. l.)

⁵⁸ Megeyi Levéltár. Megyeiügyi iratok. Másolata B. Múz. Adattár. Ipartörténet 8200 (4) 1969.

⁵⁹ Megeyi Levéltár. Currentales: 39.1795; 61. 1799. Másolatai: B. Múz. Adattár Ipartörténet 8201 (7) 1969; 8201 (13) 1969. — Tekintetes Nemes Veszprém Vármegyének Arr-szabása. Veszprém, 1813. 3. l. B. Múz. 5403/1921. szerz. napló sz.

⁶⁰ Megeyi Levéltár. Megyeiügyi iratok. Másolata B. Múz. adattár. Ipartörténet 8200/6/1969.

⁶¹ Ambrus Árpád kidei mészáros közlése.

⁶² Sárközi Árpád kidei szücs közlése.

⁶³ Ld. A III. fejezetet, a veszprémi tobakok vagyoni helyzetéről.

⁶⁴ *Andrásovsky* Danó közlése.

⁶⁵ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 71. l.

⁶⁶ *Beckmann* i. m. 15. jegyz. 1. k. 211. l.

⁶⁷ *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 1. k. 24., 25.; — 13. k. 73—74., 76. l.

⁶⁸ Magyarországon inkább csak a folyók, patakok melletti utcák (Tobak utca Veszprémben, Székesfehérvárott, Tímár utca Pesten, Budán), Németországban maguk a folyóvizek is, mint pl. Wormsban a felső és alsó Lowerbach, Kölnben a Rotgerberbach és a Weiszgerberbach Strasse, Rostockban a Gerbergraben, Münsterben és több más városban a Löher Strasse. (Körner i. m. 15. jegyz. 48. l.)

⁶⁹ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 113. l.

⁷⁰ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 114. l.

⁷¹ A 18. századi német timárok a folyóvizek partján levő mosópadhoz („Waschbank”) kötötték a bőroket. (*Beckmann* i. m. 66. jegyz.) A ziliahiak a céh „tímárgátjánál” közösen áztatták, a céh felbomlása után ki-ki a saját gátjánál. (*Kovács* G. i. m. 16. jegyz. 122. l.)

⁷² A debreceni timárok kb. 1000 liter irtartalmú fenyő-, vagy tölgyfakadakat használtak. (*Pető* i. m. 16. jegyz. 34. l.) — Szegeden gödörben volt a kád, áztatónak, vagy szintén ázónak hívták. (Szegei K. i. m. 53. jegyz. 526. l.)

⁷³ Debrecen a nagy bőrok áztatása kádban 4—5 napig tartott; harmadnap, „félázskor a kihányt bőroket, tőken megstrekkolták, húsos oldalát vakaró késsel megkaparták és tiszta vízbe visszadobták”. (*Pető* i. m. 72. jegyz.) A juh bőroket csak két napig áztatták, többször „meghanyták” szintén nem a régi áztatóba tették vissza, a vizet minden felhányás után felszűrtették. (*Pető* i. m. 16. jegyz. 41. l.)

⁷⁴ *De Lalande* szerint is a timárok addig hagyták a bőroket ázni a folyó vízben, amíg sajátos szaguk nem lett. (*Sprengel* i. m. 15. jegyz. 24—25. l.)

⁷⁵ *Ferenicz* István: A tímármesterség Nyiregyháza. Népr. Ért. 19 (1927) 70. l.; *Szép* József pánclései timár közlése.

⁷⁶ A tímárszerszámokot főként Ausztriából, Német-, Francia-, Angolországból és Amerikából hozták be. De nálunk is készítik. Egy újpéti gyár a *hüsoló, szinéló késeit és vakaró vasait* (Schabeisen) Obudán egy ottani kézművesnél készített. „Az állítják, hogy ezek a kések jószág dolgában a bécsi gyárak készítményeit felülmúlják. Ilyen szerzők megkíséreléséhez értenek vidéken is”. (A magyar korona országainak gyáripara. I. m. 14. jegyz. 43. l.)

⁷⁷ *Czuczor-Fogarasi* i. m. 14. jegyz. 6. k. 1874. 299. hasáb. — *Klemp* i. m. 16. jegyz. 66. l.; *Szegei* i. m. 53. jegyz. 527. l.; *Gáborján* Alice: A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. Magyar kőrösi tímárműhely. Népr. Ért. 44/1962. 230. l.

⁷⁸ *Frecskai* i. m. 16. jegyz. 41. l.; *Klemp* i. m. 16. jegyz. 66. l.; *Márton* Gyula: A tímárok ziliahi mestersegszavaiból. Kolozsvár, 1948. 10. l.; *Pető* i. m. 16. jegyz. 77. l.

⁷⁹ *Kovács* Júlia: A szamosújvári tímárok szakszókincse. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár, 4 (1960) 347. l.

⁸⁰ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 79. l.

⁸¹ *Frecskai* i. m. 11. jegyz. 79. l.

⁸² Tőkének hívták a szamosújvári tímárok. (*Kovács* J. i. m. 79. jegyz. 345. l.) a ziliahiak (*Kovalovszky* Miklós: A ziliahi tímárság nyelvéből. M. Ny. 49 (1953) 241.; *Márton* i. m. 78. jegyz. 10. l.; a nagyenyediek (*Lázár* István: A bőrcserzés Nagyenyeden. Népr. Ért. 1 (1900) 56. l.); a debreceniek (*Pető* i. m. 16. jegyz. 34. l.); a szegediek (*Szegei* K. i. m. 53. jegyz. 257. l.) és tanulmányutam idején a kolozsváriak a páncléseiiek és a szászregényiek is.

⁸³ *Czuczor-Fogarasi* i. m. 10. jegyz. 298. hasáb.

⁸⁴ *Frecskainál* 190 × 40 cm (i. m. 11. jegyz. 40. l.); a ziliahiaké kb. 2 méter hosszú (*Márton* Gy. i. m. 78. jegyz. 10. l.); *Ratkóczy* szerint kb. 140 × 60 cm (i. m. 28. jegyz. 79. l.)

⁸⁵ *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 75. l.

⁸⁶ Ld. 85. jegyz.

⁸⁷ Ld. 85. jegyz.

⁸⁸ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 58. l.; *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 26. l. *Baltasar Behem* 1505-ben Krakóban készült *Kodex Pictoratus*-ában. Legutóbb *Amelsowena* Zofia közölte (Kodex Baltazar Behema. W. Warszawie, 1961. 12., 26. Tbl.); Ld. még *Weigel* Christophnál a Lederer ábrázolást (Abbildung der Gemein-Nützlichen Hauptstände... Regensburg, 1698.)

⁸⁹ „A tőke hosszában kettéfürészelt fatörzs”, írja a ziliahiakról *Márton* Gy. (i. m. 78. jegyz. 10. l.). Ilyen tőkék szerepelnek *Krűnitz*nél, aki *de Lalande*-től vette (i. m. 15. jegyz. 68. k. 4038. képen) és *Sprengel*nél is (i. m. 15. jegyz. 13. k. II. tábl.)

- ⁸¹ Jellegzetes vájt fatörzsű típus látható *Diderot* Encyclopédiájában. (Tom. I. Pl. III. Tanneur. Fig. 7—10.)
- ⁸² Bádoggal borított léces tölcsér dolgoztak Várnában, Sumenben, Gaborovában, illet használát Kolozsvárt *Andrásovsky* is.
- ⁸³ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 84. l.
- ⁸⁴ Ha nem akartak szabadban a pusztá földön dolgozni, akkor készítettek fapadlókbl alacsony dobogószerű „hidlást”. Erről mondta *Szép József* Páncéscséh, hogy „bűdös volt aláhúzódtott a víz, foryogott alatta”. Említi a hidlást, mint a hűslás jellegzetes helyét Nagyenyeden is *Lázár I.* (i. m. 82. jegyz. 56. l.)
- ⁸⁵ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 83. l.
- ⁸⁶ A svédolástról ld. *Beckmann* i. m. 15. jegyz. 226. l.; *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 370—371. l.; *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 55—56., 77—79. l.; *Érdi* i. m. 41. jegyz. 30., 43. l.; *Frecskai* i. m. 11. jegyz. 48—49. l.; *Sztodola* i. m. 14. jegyz. 33. l.; *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 121. l.
- ⁸⁷ *Ld. Ratkóczy* i. m. 96. jegyz.
- ⁸⁸ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 370. l. *Frecskainál* a „Schwödenwedel” „meszelő szőr ökörfarkból, vagy kőből alakított ecsetfélé” (i. m. 11. jegyz. 49. l.) Szamosújváron „rűdra erősített pamacs”. (*Kovács J.* i. m. 79. jegyz. 345. l.)
- ⁸⁹ *Gansser* szerint legjobb szőrlazító anyag az urin; ezt követte a hamulág, majd a hamu és a mész keveréke. (Gerbstoffe und Geräte, CIBA Rundschau 85 (1949. jún.) 3163. l.) *Körner* is korábban tartja a tiszta hamut, a hamu és a mész keverékénél, bár ennek használata is elég régi, egy 14. századi mainzi kéziratban már mint timár recept szerepel. (i. m. 15. jegyz. 34., 60. l.)
- ¹⁰⁰ A meszelő hamvasnak is neveztek Kolozsvárt, Szászrégenben és Páncéscséh. Szamosújváron *Kovács J.* szerint (i. m. 79. jegyz. 346. l.) a „hammas, hammas ája” régi szavakat a később keletkezett „meszes, meszes ája” szorította ki, és a meszesből kivett, elhasznált meszet értették alatta, akárcsak Zilahon (*Márton* i. m. 78. jegyz. 7. l.). Debrecenben a „hamvas”, hammas” földbe ázott meszes kád, a „hamvas aljas gödör” a meszes kádak elé ázott gödör, amelybe a meszelő takarították (*Pető* i. m. 16. jegyz. 61. l.). *Szinyey* is úgy értelmezi — szegedi forrásból — a hamvas, mint gödröt, amelybe „a timár a bőröket hamvasodni, meszesedni, járdóni teszi”. (Tájszótár I. k. 799. l.)
- ¹⁰¹ *Gansser* közli fényképeiket egy maroquin bőrt készítő timártelepről a francia marokkói Querzannál. A négyzetletes meszeseket már oly szorosán ásták egymás mellé, hogy alig lehetett mozogni közöttük. (CIBA Rundschau 85 (1949. jún.) 3162., 3171. l.)
- ¹⁰² A régi meszeseknek e jellegzetes három típusán kívül még több változatuk is volt, mint pl. a 18. századi francia és német műhelyek kikövezett kerek gödre, ezekben a mellettük levő padlórsz volt a párna és föléjük helyezett rűdről csurgatták le a bőrök meszes levét. (*Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 81. l.) Vagy szintén földre szillesztett hordó (Heschere-Fass), amelyet félig deszkák fedtek; (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 205. l.) erre rakták szőrtetűkkel lefelé a bőröket. — Szamosújváron a meszesek széleire helyezték 70—80 cm széles deszkalapot „ágy”-nak nevezték, melyre „meszes hánnyáskor” a bőrt kiszedték. (*Kovács J.* i. m. 79. jegyz. 345. l.) A zilahiaknál ugyanilyen deszka lap a „párkány”, melyre a bőrt „felhántyák”. (*Márton* i. m. 78. jegyz. 3. l.) Debrecenben két meszes gödör között képeztek ki egy „hosszúkás dombocskát”, melyről amikor a bőröket rárakták a meszlé visszacsurogathatt, és ezt hívták „hamvas párnának”. (*Pető* i. m. 16. jegyz. 61. l.)
- ¹⁰³ Debrecenben „meszes hánnyáskor” is. (*Pető* i. m. 16. jegyz. 71., 73. l.)
- ¹⁰⁴ *Pető* i. m. 16. jegyz. 85. l. — *Szegedi* i. m. 53. jegyz. 527. l. — *Frecskainál* „zavarórűdrű”. (i. m. 11. jegyz. 40. l.)
- ¹⁰⁵ *Pető* i. m. 16. jegyz. 66., 72. l. — *Frecskainál* „hánnyó fogók”. (i. m. 11. jegyz. 49. l.)
- ¹⁰⁶ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 205—206. l.
- ¹⁰⁷ *Ld.* 106. jegyz. 206. l.
- ¹⁰⁸ *Ld.* 106. jegyz. 370. l.
- ¹⁰⁹ *Ld.* 106. jegyz. 230. l.
- ¹¹⁰ *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 82. l.
- ¹¹¹ *Érdi* i. m. 30. jegyz. 48. l.
- ¹¹² *Ld.* 111. jegyz.
- ¹¹³ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 98—100. l.
- ¹¹⁴ *Gansser* i. m. 15. jegyz. CIBA R. 85 (1949. jún.) 3163. l.; — *Klemp* i. m. 14. jegyz. 37. l.; — *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 109. l.
- ¹¹⁵ *Klemp* i. m. 14. jegyz. 37. l.
- ¹¹⁶ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 90. l.; — *Körner* i. m. 15. jegyz. 74. l.
- ¹¹⁷ *Beckmann* i. m. 15. jegyz. 216. l.; — *Körner* i. m. 15. jegyz. 17. l. — *Grengrós, O.*: Türkische Lederzeugung in alter und neuer Zeit. Das Leder. 6 (1955) 35. l.
- ¹¹⁸ *Frecskai* i. m. 11. jegyz. 49. l.; — *Gergelyffy* i. m. 16. jegyz. 19. l.; — *Kovalovszky* i. m. 82. jegyz. 241. l.; — *Szegedi* i. m. 53. jegyz. 527. l.
- ¹¹⁹ *Vajkai Aurél*: A Bakony vidéki bőrfeldolgozó ipar emlékei. Kny. a „Cipőipari Dokumentáció” 1961. jún. sz.-ból 74. l.
- ¹²⁰ *Gansser* i. m. 15. jegyz. CIBA R. 85 (1949. jún.) 3163. l.
- ¹²¹ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 60. l.
- ¹²² *Vajkai* i. m. 119. jegyz. 74. l.
- ¹²³ *Freczky* i. m. 75. jegyz. 74. l.
- ¹²⁴ *Érdi* i. m. 30. jegyz. 52. l.
- ¹²⁵ *Márton* i. m. 78. jegyz. 3. l.
- ¹²⁶ *Pető* i. m. 16. jegyz. 35. l.
- ¹²⁷ *De Lalande* után (Schauplatz der Künste und Handwerke 6. k.) írja le a kecskebőrbl való kordoványkészítéssel kapcsolatban a párizsi fabunokos valkolást *Sprengel* (i. m. 15. jegyz. 13. k. 68. l.). Alkalmazták ezt az eljárást sokféle a zsíros és timós cserészű finom bőrök készítői, az utóbbiak nálunk is (ld. *Frecskai* i. m. 11. jegyz. 49. l.). Általában minél primitívebb volt a bőrkészítő eljárás, annál nagyobb szerepe volt a természetes pácóló és cserző anyagok hatásfoka növelése érdekében a mechanikus megdolgozás különböző módjának, emberi, állati, majd természeti energiák (víz, gőz) segítségével. A mesterséges vegyszerekkel dolgozó gyáripárnak már kevésbé volt szüksége rá. (Ld. *Gansser* i. m. 15. jegyz. CIBA R. 85 (1949. jún.) 3166., 3168., 127 (1956. júl.) 22. l.; — *Körner* i. m. 15. jegyz. 4., 25. l.)
- ¹²⁸ *Érdi* i. m. 30. jegyz. 52. l.
- ¹²⁹ *Ld.* 128. jegyz.
- ¹³⁰ A szattyánkészítők *Diarbekirben* (Diyarbekr) a meszesekkel azonos formájú gödrökben oldották fel híg péppé a kutyaurüléket és 8 napig áztatták, illetve gázolták benne a bőröket. (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 61. l.) — *A marokkói szattyán*, a maroquin pácólásnál 30 font ürülékhez ugyanannyi vizet adtak, 12 óráig hagyták benn a bőröket és utána 3 napig mosták. Ennél a munkánál tettek be minden bőrt nagy előlívgyázzal a forró pácba, előzőleg a lé felületén mozgatva és óvatosan belemerítve. (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 85. k. 5. l.) A török-arab hatás alatt álló *Asztrahánban* a kutyaganéjt porrá törték, vízzel felöntötték, minden bőrhöz 2 font ganéjt, meg 3 font vizet számítva. Negyedórái gázolták, majd tiszta vízben kimosták, késsel kivakarták, újra visszattették a pácba és e műveletet *kilencszer* megismételték. (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 86. l.) A szintén török-arab mintára dolgozó francia szattyánosok *Párisban* az asztrahániak eljárását *tizenkétszer* ismételték meg. (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 86. l.) Látnivaló, hogy azonos törekvések mellett a pác összetételét alkotó anyagok aránya, a pácólás módja és ideje a 18. századi szattyánkészítőknél, ha általában közel is állt egymáshoz, nem volt mindenütt egészen egyforma, országonként és bizonyára néhol még műhelyenkint is változott. A mintakép azonban többnyire mindenütt a török és arab eljárás maradt. Jellemző hogy követő, így a franciák is nemcsak elérni, de az elesett, sokszor titkos receptek előírásainak túljátszásával felülmúlni is igyekeztek azt.
- ¹³¹ *Beckmann* szerint a méz- és fügepác a 18. században főként a *levanti* bőrkészítőkre volt jellemző (i. m. 15. jegyz. 216. l.). *Diarbekirben* a szattyánosok bőreiket a kutyaganéjác után korpapácba, majd „bormustfűrdőbe”, ha nem volt, „folyékony, forró mézbe” tették. *A marokkói Fezben* és *Tetuanban* a korpapácólást követően a szattyánosok, miután a korpás létől megisztították a bőröket, száraz, összetört fügeből készített fűrdőben áztatták; *Asztrahánban* kutyaganéj- és búzakorpapác után ugyancsak mézfűrdőben. (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 55., 65., 86. l.)
- ¹³² *Krűnitz* írja, hogy a korpapácóló a bőrök még puhábbak és hajlékonyabbak lettek, mivel a kutyaganéjác okozta túlságos összehúzódsúkát megszüntették. (i. m. 15. jegyz. 185. k. 5. l.) Ugyanez a hatás volt szerinte a fügefűrdőnek is, ami nemcsak szintén tovább puhította a bőrt, de alkalmasabb tette pácólást követő cserzésre, a cserlé befogadására. (i. m. 15. jegyz. 130. k. 55. l.)
- A korpapácok puhtó hatása a „degesztés” közben kifejűdő tejsavnak tulajdonítható. (*Frecskai* i. m. 11. jegyz. 49. l.) A méz-, füge- és must-pácok cukra a meszet ün. szaharatókka oldotta, ez idezte elő a még alapsabb mesztelenítést és úgy látszik, mint a korpapác a bőr duzzadását is. (*Klemp* i. m. 16. jegyz. 50. l.)
- ¹³³ Használták a korpapácot Erdélyben a 18. században. (*Beckmann* i. m. 15. jegyz. 1216. l.) *Gergelyffy* szerint a 19. század elején is. Itt a szattyán- és kordoványkészítők a bőröket „kutyá ganéjos ferdőbe, végtére pedig búza korpából és vízből készült tsávába áztatták, ebből harmad nap múlva” kiszedték, mosták, „szorgalmasan megvakarták és megtapodták”. (i. m. 16. jegyz. 19. l.) Amikor 1942-ben Erdélyben jártam, korpapáccal, illetve csávával már csak a szűcésök dolgoztak. Említi a timós finom bőr készítésével kapcsolatban a búzakorpapác használatát *Frecskai* is (i. m. 11. jegyz. 49. l.)
- ¹³⁴ *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 141. l.
- ¹³⁵ Ilyen volt pl. a timós és fagyús cserzés kombinációja a párizsi „magyar módra” dolgozó timároknál. (Ld. *Gáborján A.* i. m. 8. jegyz. 98. l.)
- ¹³⁶ *Gáborján A.* i. m. 8. jegyz. 111. l.
- ¹³⁷ A tölgyfa tannintartalma 4,8, a gesztenyeféé 6,8, a tölgykérge 9,0, a fenyőkérge 9,5, a gubacsé 27,5, a szömörcecé 18—35%. (*Érdi* i. m. 30. jegyz. 100., 107., 1.)
- ¹³⁸ *Érdi* i. m. 30. jegyz. 100. l.; — *Gueldenstaedt, J. A.*: Reise durch Russland im Caucasischen Gebirge. St. Petersburg, 1787. I. 152. l.; — *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 338. l. *Krűnitz* szerint a szép festés érdekében használták a száffian cserzéséhez a szömörcefélekén kívül még a berkenyét, a pacsitartfű gyökerét és a fekete áfonyát is (i. m. 15. jegyz. 130. k. 108. l.)
- ¹³⁹ *Gombocz* Endre: Diaria itinerum Pauli Kitaibeli. Bp., 1945. I. 143., 352. l. Ír róla a Magyar Hírdemű 1799. II. 494. l.
- ¹⁴⁰ *Fridvalvsky* i. m. 16. jegyz. 20. l.
- ¹⁴¹ A *Cotinus coggygria* L. és a *C. c. arenaria* Wierzb. elterjedése Magyarországon. Összeállította és rajzolta *Nádasi Mihály*. (*Fridvalvsky* i. m. 16. jegyz.) A bñnsági termővidéken számbavett 23 hely közül is többen a *cotinus* homoki variánsa az *arenaria* tenyésztett. Az arenáriáról ld. *Borbás Vince*: A homoki szömörce. Erdészeti Lapok. 25 (1880) 70—73. l. A *cotinus* elterjedéséről még *Boros* Adám: A *Cotinus coggygria* hazai elterjedéséhez. Botanikai Közlemények, 41 (1944) 152. l.
- ¹⁴² Növényntani leírását ld. *Wagner* János: Magyarország virágos növényei. Bp., 1903. 64. l. — *Jávorka* Sándor — *Soó Rezső*: A magyar növényvilág kézikönyve. Bp., 1951. I. 372. l. — *Krűssmann G.*: Handbuch der Laubgehölze I. k. 1960. 353. l.
- ¹⁴³ „Perücken-Sumach” a *cotinus Krűnitznél* (i. m. 15. jegyz. 68. k. 338. l.). — *Wagner*, mint „parókafát” említi (i. m. 142. jegyz. 64. l.).
- ¹⁴⁴ Magyar sárgafa a neve *Kitabelnél*. „Das Holz, der Stämme und Wurzel zur Färberei auch hier (Papod alja) gesammelt und verführt werden. Nachher heisst das Holz von Rhus Cotinus ungarisches Gelbholz”. (*Gombocz* i. m. 139. jegyz. 343. l.) „Sárga szömörce”-ként szerepel a *cotinus Diószegi Sámuel*—*Fazekas Mihály* füvész könyvében, (Magyar füvész-könyv, mely a két magyar hazában található növényeknek megemlékezésére vezet a Linné alkotmánya szerint. Debrecen. 1807. 211. l.) és *Diószegi* orvosi füvész könyvében is. Itt említi meg, hogy a *cotinus* fűjából és kérgéből „gyapjú festésére” készítik a sárga festéket, „leveleink fött vizet pedig mint szorító szert némeylek a fájdalmas torok öblögetésére is javoslják”. (Orvosi füvész-könyv, mint a magyar füvész-könyv praktika része. Debrecen, 1813., 207. l.) Egykori kinint helyettesítő szerepére hivatkozik *Domokos* János. (*Fridvalvsky* i. m. 16. jegyz. 20. l.)
- ¹⁴⁵ *Fridvalvsky* János (1730—1784) jezsuita kísérlete meg 1772-ben a *cotinus* meghonosítását Erdélyben. Nemzetgazdasági érdekek vezették. A kordoványos ipar fellendülését kívánta szolgálai, a drága oláh szkumpia-import ellensúlyozásával. Hunyad város határában földet szerzett, saját-kezüleg felszántotta, kigyomlálta, elegette és a *cotinus* készter hat igás ökörrrel odaszállította, gyökereit elültette. Erről a munkáról és indítékairól írta meg művét és adta ki 1773-ban (i. m. 16. jegyz.). 1796-ban *Benkő József*, aki könyvecskéjében a szömörce nemesebb fajtájának a

coriarianak erdélyi meghonosítását prógálta, *Fridvaldszky* telepítésének már „semmi jelét sem” találta. (I. m. 16. jegyz. 17. l.) 1847-ben *Kováry* László is azt írja, hogy semmi sem lett *Fridvaldszky* telepítéséből. Az oláh szkumpian kívül importból biztosított az évi 1000 mázsa szükségleteit (i. m. 16. jegyz. 17. l.).

¹⁴⁶ A *cotinus* cseresvartalma átlag 17, a szicíliai coriarié 27,8%, (*Klemp* i. m. 14. jegyz. 24. l.) Nyilván ezért kapta hangsúlyozottan a *coriaria* nevet is és a magyar cser-szömörécet.

¹⁴⁷ *Illés* Nándor: A cser-szömöréről. Erdészeti lapok, 16 (1877) 218. l.; — *Benkő* i. m. 16. jegyz. 8. l. Óshazájáról neveztek *Rhus syriacus*-nak is. (*Körner* i. m. 15. jegyz. 77. l.) *Krűnitz* szerint Németországban is el volt terjedve a *Rhus typhinum*-mal együtt, amelyet különösen lándzsaaalakú, élesen fogazott levelei jellemeztek és ugyanolyan hatású mint a coriaria. De használták a németek kordoványcserzésre egyéb szömörcefajtákat is, mint az északamerikai eredetű *Rhus glabrum* és a kanadai *Rhus canadensis*, valamint a mi *cotinus*-unkat is. (I. m. 15. jegyz. 68. k. 337—338. l.)

¹⁴⁸ *Charles Lécluse* (*Carolus Clusius*) francia botanikus Bariorum plantarum historia 12 (Antwerpen, 1601.) c. művében írja, hogy Salamanca körül egész szántóföldeket látott telis-tele szumakkal és hogy ott a bokrokat hasznosságuk miatt ugyanolyan szorgalmasan gondozták, mint a szőlőt. (*Körner* i. m. 15. jegyz. 56. l.; — *Benkő* i. m. 16. jegyz. 8. l.)

¹⁴⁹ A szumak olasz (szicíliai) megfelelője a „sommaco”, amely teljesen megfelel az arab „soumag”-nak és a bizánci *σωμαχο*-nak. (*Körner* i. m. 15. jegyz. 77. l.)

¹⁵⁰ Ld. 142. jegyz. és *Krűssmann* 2. k. 1962. 382. l.

¹⁵¹ *Benkő* szerint „konyhai hasznáról vette *Essig Baum* és *Essig Zapfen* német nevét... ma is élnek vele Németországban... Tört gyümölcse igen hasznos a hasfájás, vérhas, vérköpés és vérvezelet ellen, kivülről rossz kelevényekre”. (I. m. 16. jegyz. 10—11. l.) — A *Czuczor—Fogarasi* szótárban a coriariának, illetve „timárfü”-nek szintén „etzet-fa, etzet szömörce a népies neve”. (I. m. 10. jegyz. 299. hasáb.) „Etzet szömörce”-ként szerepel a *Diószegi—Fazekas* fűvész könyvében. (I. m. 144. jegyz. 211. l.) — Az orvosi fűvész-könyvben nagyjából ugyanaz a konyhai és gyógyászati haszna, mint *Benkő*nél. Etelsavanyításra gyümölcse szolgál, „hasmenés ellen kergének, levelének és gyümölcseinek főtt vize. Összetört és felzátott magvaiból a bőrnék, ajkának és a végbélnél repedéseit és a vérző nyelvet tartják hasznosnak kenegetni”. (I. m. 144. jegyz. 206—207. l.)

¹⁵² A coriaria meghonosításának hasznára, „mivel, hogy jobb a *cotinus*-nál, illetve az oláh szkumpiánál” először az erdélyi *Benkő* József hívta fel a figyelmet (i. m. 16. jegyz.). Felhívásának azonban nem lett visszhangja. 80 év múlva *Illés* Nándor kísérletezett ismét a propagálásával. Külföldi, főként dél-tiroli és olaszországi példákon felbuzdulva ajánlotta természetét az Erdészeti Lapok 1877. évfolyamában. Magvakat, csemetét, tanácsokat kért erdészettársaitól és maga is megpróbálkozott kertjében ültetésével. Az ő kezdeményezése sem járt eredménnyel, az uradalmi erdőgazdaságok vezetőinek konzervatívizmusa, legfőképpen a szömörce (*cotinus*) területek bérbeadásával kapcsolatban szerzett rossz tapasztalataik miatt. A legtöbbször úgy látszik nem is tudta, hogy mi a különbség a *cotinus* és a coriaria között. (I. m. 13., 147. jegyz. és A cser-szömöréről. Erd. Lap. 16 (1877) 374. l.)

¹⁵³ Veszprém város levéltára. Tanácsulési iratok, 1826. 140. B. Múz. Adattár. Ipartörténet, 8198 (30—34) 69.

¹⁵⁴ *Takács* Gy. i. m. 4. jegyz. 580—583. l.

¹⁵⁵ *Tanos* i. m. 13. jegyz. 343. l.

¹⁵⁶ Ld. 152. jegyz.

¹⁵⁷ *Gombocz* i. m. 139. jegyz. 343. l.

¹⁵⁸ B. Múz. Tobak cím iratai (időrendben): 58.98. 125., 58.98.82., 56.78.1., 58.98.83.

¹⁵⁹ Ld. 153. jegyz. 8198/33/69.

¹⁶⁰ *Tanos* i. m. 13. jegyz. 490. l.

¹⁶¹ Salamancában ugyanígy aratták a szömörce már a 16. században úgy-szólván egész Spanyolországban. (*Körner* i. m. 15. jegyz. 56. l.); Németországban a 18. században (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 63. k. 337—338., 360. l.). A 19. század közepén Dél-Tiroiban meg Olaszországban igen nagy arányokban természetűt és szintén ugyanígy aratták, főként svájci, németországi, angliai, stb. amerikai exportra. 1873-ban 10 hónap alatt csak az Angliába irányuló export Ausztriából 14 960 q, Olaszországból 257 380 q volt, 220 333 fontsterling értékben. Ez lelkesítette fel *Illés* a coriaria hazai propagálására. (*Illés* Nándor: A cser-szömöréről. Erd. Lap. 16 [1877] 220. l.)

¹⁶² *Takács* Gy. adatgyűjtése. Kaposvári Rippl Rónai Múzeum kéziratára, 39/1953. 3. l.

¹⁶³ *Erdi* i. m. 30. jegyz. 100. l.

¹⁶⁴ *Szinnyei* tájszótárban (l. k. 1206. hasáb): „kölyü, külü, köjü, külyü” névváltozatai szerepelnek a lábbal mozgatott köles, mák, lenmag, tők-mag és kendertörök Vas-, Baranya, Kis Kun megye, Csallóköz, Aba-új, Zemplén, Háromszék és Csik megyékből. Ld. még *Semayer* Vilbald: *Meringer*. R.: Die Werkzeuge der pincere Reihe. Wörter und Sachen. I. 2. 1909. ism. Népr. Ért. 11 (1910) 122. l. — *Schmidt* Tibolt: Olajkészítés és eszközei a hűnyedmei oláhoknál. Népr. Ért. 12 (1911) 61—62. l. — *Zelenin*, D.: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927. 85—87. l. — *Zelenin* Karkovból egy kömoszaras példányt közöl, a paraszok árpa, zab, hajdina, len, kender, a timárok tölgy-meg fűzfakéreg törésre is használtak. *Wildhaber*, R.: Gerstenmöser, Gerstenstampfe, Gerstenwalze. Archiv für Volkskunde 45 (1948) 3. 192. l. *Wildhaber* szerint Steiermarkkal bezárólag keleteurópai szláv területe korlátzódik. Megvan Kínában, Japánban, Indiában, ahol rizst hántolnak vele. Alkalmazták paprika és tölgykéreg zúzására. Tölgyecser-ta debreceni timárok is törtek vele. (*Pető* i. m. 16. jegyz. 67. l.) bár erre a célra általánosabban elterjedt eszköz volt a kézzel mozgatott, kalapácsformájú, vasvégű nagy bunkó, erdélyi nevén a „csertörő kótyus, kótis”, debreceni nevén „fukró”. (*Pető* i. m. 16. jegyz. 59. l.) Ezzel a lehántott tölgykérgel azonban nem mozsárban, hanem falyvában törtek, Erdélyben „kótisolták”, ahol lehetőségük volt rá csertörő malmokban vízkerekekkel mozgatni a kótyust.

¹⁶⁵ Mozsár helyébe mint a kézi tilolon gerendába vágott keskeny vályú, vagy kiálló léc került, a kalapács ütőfejnél szintén ennek megfelelően — kölcsönösen egymásba illő — léc, vagy vályú. Lábbal mozgatott len-meg kendertörőkről ld. *Jirlow*, Ragnar: Zur Terminologie der Flasch-

bereitung in den germanischen Sprachen. Göteborg, 1926. 134. l. *Ébner* Sándor: A Budapest környéki községek népi kendermunkája és eszközei. Népr. Ért. 19 (1927) 53. l. — *Gönyei* (Ébner) Sándor: A kendermunka népi szerszámai Magyarországon. Népr. Ért. 28 (1936) 4. l. — *Gönyei* szerint a kölestörőből vették át a kender munkálására. Valószínű, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó tobakok meg timárok a szömörce zúzásra és a csertörésre is. Lábbal mozgatott kendertörőt közöl az Ormánságból a Népr. Ért. 43 (1961) 82. l.-on.

¹⁶⁶ *Wildhaber* i. m. 163. jegyz. 122. l.

¹⁶⁷ *Semayer* i. m. 163. jegyz. 122. l. — *Wildhaber* i. m. 163. jegyz. 192. l.

¹⁶⁸ Veszprém megye levéltárban Veszprém város levéltára. Jkvi iratok ad 1829/30. p. 266. *Dékány* József vagyonának összeírása. Másolata B. Múz. Népr. Adattár 8198/10/69.

¹⁶⁹ *Benkő* i. m. 16. jegyz. 14—15. l.

¹⁷⁰ Ld. 162. jegyz. 1. l.

¹⁷¹ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 322., 338. l.

¹⁷² *Körner* i. m. 15. jegyz. 62. l.

¹⁷³ *Körner* i. m. 15. jegyz. 72. l.

¹⁷⁴ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 108. l.; — 68. k. 341. l.

¹⁷⁵ Ld. 162. jegyz. 1. l.

¹⁷⁶ *Fridvaldszky* i. m. 16. jegyz. 15. l. — *Krűnitz* szerint is főzték a szattyán és kordovánnyal cserzéshez a szömörce port a 18. században és olyan forrón használták, amennyire a bőr csak „elviselte”. (I. m. 15. jegyz. 68. k. 338. l.) Ugyanezt írja *de Lalande* után *Sprengel* is (i. m. 15. jegyz. 13. k. 69. l.)

¹⁷⁷ Veszprém megye levéltárban Veszprém város levéltára: Különféle irományok. Fasc. 14/a. Néhai *Tobak* István vagyonának összeírása 1779. máj. 19. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8199 (52)69.; Tanácsulési iratok 1825. dec. 3. 60. *Tóth* Péter vagyonának összeírása. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8198/24/69.

¹⁷⁸ Ld. 162. jegyz.

¹⁷⁹ Ld. 161. jegyz.

¹⁸⁰ Ilyen „tömlővárról tüket” csak egy óbudai házaló szállított a 19. század második felében. Nem tudni hol szerezte be. 6000 db volt országos viszonylatban az évi szükséglet. (A magyar korona országainak gyárpara. Ld. 13. jegyz. 43. l.)

¹⁸¹ Egyedül *Fridvaldszky*-nál fordul elő „kőteknő”; az erdélyi örmény kordovánnyal használták. (I. m. 16. jegyz. 15. l.)

¹⁸² Ld. 162. jegyz. 1. l.

¹⁸³ A kecskebőr-tömlő készítésének egy ékírásos asszír receptjén már az i. e. 700-ban feltűnik a zsákcserzés. Itt ugyan még valószínűleg nem varrás-sal, hanem tömlőre nyúzással jött létre a bőrszak, amelybe heitita gubacs levét öntötték. Így cserezhették a római kecske-, ökr- és borjúbőr tömlőket is. E keleti eredetű cserző eljárásra emlékeztek az egyiptomi mumifikálás is, amelynél a belső szervek eltávolítása után többek között az Acacia miltocia terméséből készült cserzőanyagot juttatták a holttest belsőjébe.

Zsákcserzéssel készült az arabok finom bőreinek egy része. Így a 18. századi maroquin, már ugyanúgy varrva, szumakkal töltve és kőlyűvel préselve, mint nálunk; azzal a különbséggel csupán, hogy a kecske- és birkabőröket nem egyenként összehajtva, hanem kettőt, húsos oldalukat kifelé fordítva, varrták össze zsákká. (*Gansser* i. m. 15. jegyz. 85 (1949) 3168., 3177—3179. l.)

Az arablakta országokon kívül, főként török tartományokban terjedt el. Ezért nevezték a taposó, gázoló aljárású együtt keleti, vagy török módra való cserzésnek, míg a cserző gödörben, illetve hordóban motollával történő forgatást nyugateurópaiak. (*Klemp* i. m. 14. jegyz. 50. l., — *Freskai* i. m. 11. jegyz. 47. l.) Bár a korszak ipari kémeinek közvetítésével már a 18. században Nyugat Európába is eljutott. Angliában „bottle tannage” a neve, Dániában varrott bőr, Franciaországban, különösen Bretagne-ban és Párizsban *de Lalande* szerint „Cuir au sippage”, vagy „Cuirala Danoise”. (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 112—113., 218. l.)

Zsákcserzéssel készítették a szattyánt az oroszországi Kazánban. (*Georgi*, Joh Gottl.: Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772. l. Bild St. Petersburg, 1775. 816. l.) Így készült a híres orosz juhtöbör (*Gansser* i. m. 15. jegyz. 127 (1956) 26. l.) Nálunk 1773-ban *Fridvaldszky* írja le először, mint az erdélyi kordovánnyal készítés jellegzetes cserzési módját, lényegében ugyanúgy, mint *Hollósy*, *Éder* és *Wellmann*ek 170 évvel később. (I. m. 16. jegyz. 15. l.); majd 1796-ban megemlíti *Benkő* is. (I. m. 16. jegyz. 14. l.)

¹⁸⁴ Veszprém megye levéltárban Veszprém város levéltára. Különféle irományok. Fasc. 14/a. Néhai *Tobak* István vagyonának összeírása 1779. máj. 19. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8199 (52)69.; jkvi iratok ad 1806/7. p. 112. *Szabó* Imre vagyonának összeírása. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8198/11/69. — Tanácsulési iratok 1925. dec. 3. 60. *Tóth* Péter vagyonának összeírása. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8198/24/69. Mindegyikben „tötő válu” a neve.

¹⁸⁵ A német zürich-enek megfelelő mesterszö „Curikeráj”-nak, „curikk”-nek hívták és megmunkálást, kikészítést értettek alatta a szamos-újvári timárok (*Kovács* i. m. 79. jegyz. 346. l.). Kikészítésnek mondták a debreceniek is (*Pető* i. m. 16. jegyz. 65. l.) és bizonyára sokfelé másutt az országban. Ez a kifejezés ment át a gyárpar szóhasználatába is (*Klemp* i. m. 14. jegyz. 61. l.; *Erdi* i. m. 30. jegyz. 128. l.; *Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 222. l.). Az egész bortechnológiai folyamatra tehát a „készítés, bőrkészítés”, a cserzést követő megmunkálásra pedig a „kikészítés” szó használatára a helyes.

¹⁸⁶ *Andrásovsky*, *Domokos* és a sumeni tobakok tájékoztatása. „Curikk szobának” nevezték a debreceni timárok (*Pető* i. m. 16. jegyz. 50. l.). A gyárparban ma is „kikészítő műhely” (*Ratkóczy* i. m. 28. jegyz. 223. l.)

¹⁸⁷ Ld. a veszprémi tobakok vagyoni viszonyait ismertető III. fejezetet.

¹⁸⁸ A 18. században már általánosabban használt; Németországban mint *Streckeisen*, a rámája mint *Streichschrag* (*Beckmann* i. m. 15. jegyz. 227. l.; *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 230. l.). — Részletesen írja le *Sprengel* (i. m. 15. jegyz. 13. k. 92—94. l.). — *Hónaljmarkónak* és emellett *rekkolónak*, *igazitóvasnak*, a műveletet pedig *rekkolónak*, *puhításnak*, *kihúzásnak* nevezték a debreceni timárok (*Pető* i. m. 16. jegyz. 76. l.).

¹⁸⁹ Veszprém megye levéltárban Veszprém város levéltára: jkvi iratok ad 1829/30. p. 266. *Garas* Ferenc vagyonának összeírása 1830. márc. 12. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8198 (7)69.

- ¹⁹⁰ *Frecksai* i. m. 11. jegyz.
- ¹⁹¹ „Stolle” volt a német neve, a műveletét „stollen” (*Beckmann* i. m. 15. jegyz. 227. l.; — *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 92. l.)
- ¹⁹² *Gansser* i. m. 15. jegyz. Gerbstoffe und Geräte. 3166. l.
- ¹⁹³ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 50., 53., 82. l.; — 8. k. 384., 387—388. l.; — *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 108. l.; — *Weigel* i. m. 89. jegyz. 625. l.
- ¹⁹⁴ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 8. k. 384. l.
- ¹⁹⁵ *Krűnitz* i. m. jegyz. 85. k. 4. l.; — 130. k. 50. l.
- ¹⁹⁶ *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 108. l.
- ¹⁹⁷ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 53. l.
- ¹⁹⁸ A magyar korona országainak... 16. jegyz. 17. l.
- ¹⁹⁹ *Beckmann* i. m. 15. jegyz. 218. l.; — *Ferenczi* i. m. 75. jegyz. 73. l.; — *Pető* i. m. 16. jegyz. 37. l.
- ²⁰⁰ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 222. l.
- ²⁰¹ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 81. l.
- ²⁰² *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 67. l.
- ²⁰³ *Rösszig*, Carl, Gottlob, D.: Lehrbuch der Technologie. Jena, 1790. 68. l.
- ²⁰⁴ *Sztodola* i. m. 16. jegyz. 98. l.
- ²⁰⁵ *Pető* i. m. 16. jegyz. 37—38. l.
- ²⁰⁶ *Gueldenstaedt* i. m. 138. jegyz. 153. l.
- ²⁰⁷ *Körner* i. m. 15. jegyz. 64. l.; — *Krűnitz* i. i. m. 15. jegyz. 85. k. l.; — 130. 57. l.
- ²⁰⁸ *Körner* i. m. 15. jegyz. 72. l.; — *Gergelyffi* i. m. 16. jegyz. 20. l. — A cochénille különösen Közép-Amerikában és a Földközi-tenger nyugati vidékén természetett kaktuszfajtán élő bibortetűből készített festék. *Brockhaus* IV, 1968. 96. l.
- ²⁰⁹ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 56., 66. l.
- ²¹⁰ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. 64. l. — *Csapody—Priszter*: Magyar növénynevek szótára. Bp. 1966. 20. l.
- ²¹¹ *Frecksai* i. m. 11. jegyz. 48. l.; — *Gergelyffi* i. m. 16. jegyz. 20. l.; — *Gueldenstaedt* i. m. 138. jegyz. 153. l.
- ²¹² *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 69. l.; — *Rösszig* im. 203. jegyz. 68. l.; *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 81. l.; — *Körner* i. m. 15. jegyz. 64. l.; — *Gansser* i. m. 15. jegyz. Das Färben des Leders. 26. l.
- ²¹³ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 85. k. 8. l.; — 130. k. 58., 66. l.
- ²¹⁴ *Georgi* i. m. 183. jegyz. 816. l.; — *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 89. l.
- ²¹⁵ Így neveztek Debrecenben és Szegeden is. (*Pető* i. m. 16. jegyz. 37. l.; — *Szegedi* i. m. 53. jegyz. 527. l.)
- ²¹⁶ *Beckmann* i. m. 15. jegyz. 218. l.
- ²¹⁷ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 222. l.; — 130. k. 81. l.
- ²¹⁸ *Gueldenstaedt* i. m. 138. jegyz. 153. l.
- ²¹⁹ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 87. l.
- ²²⁰ *Gansser* i. m. 15. jegyz. 130. k. 75—76. l.
- ²²¹ *Gansser* i. m. 15. jegyz. Das Färben des Leders. 26. l.; — *Lepechin*, Ivan: Tagebuch der Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reiches in den Jahren 1768 und 1769. Aus dem Russischen übersetzt von M. Christian Heinrich Hase. Altenberg. 3 k. 1774., 1775., 1783. — l. k. 1774. 26. l.
- ²²² *Frecksai* i. m. 11. jegyz. 47. l.
- ²²³ *Gansser* i. m. 15. jegyz. Das Färben des Leders. 27. l.; — *Krűnitz* i. m. 31. k. 240. l.
- ²²⁴ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 57. l.
- ²²⁵ Úgy látszik országzserzte minden kistímár ilyen taszitókkal dolgozott; így: Zilahon (*Kovalovszky* i. m. 82. jegyz. 241. l.; — *Márton* i. m. 78. jegyz. 4., 8., 10. l.), Szamosújvárott (*Kovács* i. m. 79. jegyz. 346. l.), Nyiregyházán (*Ferenczi* i. m. 75. jegyz. 75. l.), Debrecenben (*Pető* i. m. 16. jegyz. 76., 81., 83. l.).
- ²²⁶ *Sprengel* i. m. 1. jegyz. 13. k. 49. l.
- ²²⁷ *Kovalovszky* i. m. 82. jegyz. 241. l.; — *Kovács* i. m. 79. jegyz. 346. l.
- ²²⁸ A pantofli, a fordító fa (Krispelholz) és a velük végzett művelet (pantoffeln, krispeln) már a 18. században teljesen azonos a hazaiak (*Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 46—47. l.; — *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 68. k. 213. l.; 130. k. 80., 110. l.; — *Beckmann* i. m. 15. jegyz. 217. l.). Ugyanolyan számszámokkal dolgoztak a tímárok Nyiregyházán (*Ferenczi* i. m. 75. jegyz. 75. l.), Zilahon (*Márton* i. m. 78. jegyz. 4. i.), Debrecenben (*Pető* i. m. 16. jegyz. 38—39. l.), Szegeden (*Szegedi* i. m. 53. jegyz. 527. l.) és Nagyenyeden, ahol a pantoflit „parafa kefének” is hívták (*Lázár* i. m. 82. jegyz. 57. l.).
- ²²⁹ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 79—80. l.
- ²³⁰ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 130. k. 81. l.
- ²³¹ *Bálint* i. m. 13. jegyz. 13. l.
- ²³² *Georgi* i. m. 183. jegyz. 816. l.
- ²³³ *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 8. k. 389. l.
- ²³⁴ Veszprém megye levéltárában Veszprém város levéltára. Különböző irományok. Fasc. 14/a. 15. *Tobak* István vagyonának összeírása, 1779. máj. 19. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8199/52/69. Jkvi. iratok ad 1829/30. p. 266. *Garas* Ferenc vagyonának összeírása. Másolata: B. Múz. Népr. Adattár 8198/7, 9/69. — A fényesítést már 1679-ben Erdélyben is „sikállás”-nak hívták. A jó szattántól azt kívánták, hogy „igen szép sima és sikállott” legyen. *Koncz* i. m. 16. jegyz. 156. l.
- ²³⁵ *Ferenczi* a fényesítő „fagépet” mint „börprést” említi Nyiregyházáról; szerinte asztalon ezzel nyújtották, préselték a bőrt (i. m. 75. jegyz. 70. l.). „Gerendás présnek” mondja a közölt ábrán *Érdi* (i. m. 30. jegyz. 60. l.), a szövegben azonban „fából készült fényező gépnek” (i. m. 164. l.).
- ²³⁶ *Goldner* Lajos egy a fagéphez nagyon hasonló gépet közöl *Érdi* i. m.-hez írt „A börgyártás gépei” c. függelékben tanulmányában (155—166. l.).
- ²³⁷ *Vajkai* A.: A Bakony vidéki bőrfeldolgozó ipar emlékei II. A tímármesterség. Kny. A. „Cipőipari Dokumentáció” 1961. júl. sz.-ból. Kézirat, Bp., 1961. 81. l. 6. jegyz.
- ²³⁸ A török kordovány és szattány, a „török bőr” felülmúlhatatlan elsőbbsége mellett kiváló minőségűnek tartották a dán, az angol, és a francia (párizsi) finom bőroket; a német kordoványbőrök közül a danzigit, a lübeckit és a lipcseit. Nemzetközi hírvéno általában a magyar kordoványának is. (*Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 8. k. 386. l.)
- ²³⁹ Ld. a III. fejezetet.
- ²⁴⁰ *Karlovszky* i. m. Magyar gyár- és kézműipar 16. jegyz. 36. l.; — *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 8. k. 384. l.; — *Rösszig* i. m. 203. jegyz. 66. l.
- ²⁴¹ *Gleditsch*, Johann, Gottlieb: Vermischte physikalische, botanische, ökonomische Schriften. I. Halle, 1765. Közli: *Körner* i. m. 15. jegyz. 62. l.
- ²⁴² *Weigel* i. m. 89. jegyz. 624. l.; — *Sprengel* i. m. 15. jegyz. 13. k. 70. l.; — *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 8. k. 388—389. l.; — *Adelung*: Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Wien, 1808. I. 1350. hasáb.
- ²⁴³ *Beckmann* i. m. 15. jegyz. 220. l.; — *Rösszig* i. m. 203. jegyz. 66. l. Átvette *Frecksai* (i. m. 11. jegyz. 47. l.) és *Gansser* Leder ein vielseitig verwendeter Werkstoff. Ld. 15. jegyz. 7. l.
- ²⁴⁴ *Gerngross* i. m. 117. jegyz. 35. l.; — *Körner* i. m. 15. jegyz. 40. l.
- ²⁴⁵ *Gansser* 15. jegyz. Das Färben des Leders. 26. l.
- ²⁴⁶ *Czuczor—Fogarasi* i. m. 10. jegyz. V. k. 1087. hasáb.
- ²⁴⁷ Az első bőripari kémét *Granger* orvost a francia tengerészeti miniszter gr. *Maurepas* 1730-ban küldte Levantéba a kordovány- és szattány-készítő mesterség „tanulmányozására”. *Granger* meztől járta végig Kisázsia városait és falvait, gyógyító működésével beférkőzött a lakosság bizalmába és így sikerült a mesterség titkát ellesnie. Tapasztalatait 1735-ben közölte az Akadémiával. Ennek alapján létesítette *Barrois* 1749-ben Felső-Elszászban a St. Hyppolitólól elnevezett manufaktúrát. *Granger* adatait egészítette ki a szaloniki francia konzul *Bajour* és a megadori francia kereskedelmi ügynök *Broussonet*. A franciák után a Művészetek és Mesterségek Fellendítésére Alakult Londoni Társaság megbízásából az ormény *Philippo* ment Kisázsiaiba, a piros és sárga szattány készítésének titkát igyekezett megszerezni. Rengeteg fáradság és költség eredményeképpen nemcsak a mesterségbeli tudást sajátította el, hanem magával hozta a szükséges nyersanyagot is. Az ő irányításával készített első angliai szattánybőröket, állítólag nem lehetett megkülönböztetni a török mintáktól. *Philippo* 100 font sterlinget és aranyérmét kapott a társaságtól jutalmul. (*Beckmann* i. m. 15. jegyz. 220. l.; — *Krűnitz* i. m. 15. jegyz. 85. k. 3. l.; — 130. k. 51—53. l.; — *Gerngross* i. m. 117. jegyz. 36. l.)
- ²⁴⁸ Ld. 32. jegyz. és *Takáts* Sándor: A török alattvalók kereskedése Magyarországon. Magy. Gazdaságtört. Szemle, 12 (1905) 233—240. l.)
- ²⁴⁹ Okmányyszerű bizonyíték van arra, hogy a törökök kiűzése után a bécsi bűrosóknak is három török rabot adtak, hogy megtanítsák őket a szattány- és karmazsinbőr készítésére. Volt pénzügyi levéltár Hung. 1688. márc. 9. — *Takáts* Sándor közlése (i. m. 16. jegyz. 22. l.).
- ²⁵⁰ *Evlia Cselebi* a pécsi tímárműhelyeket olyannak látja, mint az anatóliaiakat. Péccsett a hódoltság alatt egyaránt dolgoztak török, bosnyák és magyar bűrosók. A hódoltság után 1714-ben ismét megindul a „tabak” invázió Boszniából. A kordoványosok és szattányosok 1715-ben alkotnak itt céhet. (*Gulyás—Vörös—Tóth* i. m. 13. jegyz. 5—6. l.; — *Ruzsás* i. m. 13. jegyz. 6., 11., 26. l.) — A törökországi (kisázsiai) kordoványosok és szattányosok betelepüléséről Magyarországra ld. még *Kertay* i. m. 13. jegyz. 28—30. l.
- ²⁵¹ *Takáts* S. i. m. 16. jegyz. 19—22. l. — *Reisner* i. m. 16. jegyz. 451. l.
- ²⁵² *Kakuk* Zsuzsa: Tabán. Magyar Nyelvtör., 1955. 105—106. l.
- ²⁵³ Az ipartörténeti tanulmányokban gyakran előforduló „tobakos” szóhasználat helytelen, mivel a *tobak* szó nem készítmény, hanem készítő, mesterséget jelöl, ugyanúgy, mint bogárn, kádár, vagy pék. Nyilván helytelen volna kádárost, bognárost, vagy pékést mondani. A XIX. század első felében a mesterséget nem ismerő közzigaztási tisztviselők kezdtek használni.
- ²⁵⁴ Ld. 250. jegyz.
- ²⁵⁵ Ld. Függelékben (II. rész) a betűrendes tobak névjegyzéket.
- ²⁵⁶ *Pesty* Frigyes valószínűleg nem teljes összeállításá szerint (Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. Bp. 1888. 382—384., 395—396. l.), a dunántúli megyék közül Győr, Komárom, Somogy és Zala megyében 1—1, Esztergom és Veszprém megyében 2—2, Fehér megyében 3 Tabán helynév, illetve Tobány, Tobán, Tabány változata fordul elő; Budát és Pestet is beleszámítva a legtöbb, 16 Pest megyében, 2—2 Nógrád, Heves és Szolnok megyében, 1—1 Békés és Csongrád megyében. Tobakok és céhek, amennyire az a mai ipartörténeti irodalomból megállapítható, Veszprémen kívül Budán és Pesten (*Kertay* i. m. 250. jegyz. 40. l.), Vácon (*Duray* i. m. 14. jegyz. 14. l.), Szentendrén (*Eperjessy* i. m. 9. jegyz. 1960. 387. l.; 1967. 14. l.), Rév-Komáromban (*Fényes* i. m. 13. jegyz. 149. l.), Pápán (*Eperjessy* i. m. 9. jegyz. 1967. 414. l.), Székesfehérvárott (A magyar korona országainak... 13. jegyz. 90. l.), Csákváron (*Eperjessy* i. m. 9. jegyz. 1967. 369. l.), Szegeden *Bálint* i. m. 13. jegyz. 13. l.), Péccsett (*Gulyás—Vörös—Tóth* i. m. 13. jegyz. 5., 7., 10. l.; — *Ruzsás* i. m. 13. jegyz. 7., 23., l.; — *Tóth* B. — *Tóth* G. i. m. 13. jegyz. 3. l.) és Szerémségben voltak (*Fényes* i. m. 13. jegyz. 28. l.).
- ²⁵⁷ *Pesty* i. m. előző jegyz. 382. l.
- ²⁵⁸ A tanulmányt dr. *Gáborján* Alice lektorálta, növényntani vonatkozásait dr. *Csapody* Vera. A német resumét dr. *Pósa* Vilmos, a franciát *Zigány* Miklós, az orosz *Gudmon* Mihályné fordította. Az 1—11., 15—17., 20—21., 25—26., 37—56., 58—61. és 66. kép a szerző a 32 dr. *Jakucs* P., a 63. *Tagán* G. felvétele; a 12., 18—19., 23—24., 28—29. képeket *Karath* József reprodukálta. A 30., 68. térképet, a 13—14., 22., 57. képeket átrajzolását *Pap* Imréné készítette, 67. rajzot a szerző.

Die Tobaken aus der Stadt Veszprém

Ein lederbereitendes Kleingewerb und die damit Beschäftigten im 18. und 19. Jahrhundert

1. Teil

Das farbige Kordovan- und Saffianleder herstellende Gewerbe in Veszprém ist seit ungefähr ein halbes Jahrhundert eingestellt worden. Der Nachlass der Tobakenzunft wird im Bakonyer Museum aufbewahrt, die übrigen schriftlichen Erinnerungen und schriftliches Material sind im Archiv des Komitats Veszprém zu finden.

I. 1.

(Die Zahlen- und Buchstabenzeichen beziehen sich auf die entsprechenden Teile des ungarischen Textes.)

Der Verfasser hat in seiner Studie zur Rekonstruktion des Lebens und Gewerbes der Tobaken aus Veszprém ausser den Zunftserinnerungen und Archivenmaterial die Auskünfte und Angaben des in 1935 verhörten letzten Tobaken mitverwendet, ausserdem die Erfahrungen seiner Studienreisen in Bulgarien (Bild 1—2) und Siebenbürgen (Bild 3—8) aus den Jahren 1937 und 1942, und die ungarische und für ihn zugängliche ausländische Literatur benützt.

Die Studie wird in zwei Teilen herausgegeben. Die vorliegende Publikation befasst sich mit dem Gewerbe selbst, der folgende zweite Teil wird die Zunft, die soziale Lage und Schicksal der Veszprémer Tobaken zum Gegenstand haben.

2. a) Die Veszprémer Tobaken haben die Korduanleder meistens aus Ziegenfellen als Rohmaterial, die Saffianleder aus Schaf- und Lammfellen hergestellt. Bei Gelengenheit haben sie auch aus Hund- und Widderfellen Kordovane bereitet. Die Kordovane wurden hauptsächlich von den Stiefel- und Schuhmachern verwendet, als Obermaterial für Stiefel- und andere Fussbekleidungen, die Saffiane wurden teilweise auch als Obermaterial, aber hauptsächlich als Futterleder benützt. Die Erzeugnisse gelangten auch zu den deutschen Sattlern, welche mit denselben Stühle, Kanapes und Polster überzogen. Es ist anzunehmen, dass auch die Kürschner die Pelzbekleidungsstücke mit dünnen Saffianledern, in der Art, wie mit Sämischleder verzierten. Wahrscheinlich bedienten sich der Erzeugnisse auch die Buchbinder, zum Überziehen der Buchdeckel.

b) Solange es in der Umgebung von Veszprém Ziegenzucht gab, haben die Tobaken die für die Kordovane benötigten Felle direkt von den Züchtern und den Fleischhauern gekauft. Als aber am Ende des 18. Jahrhunderts die Zahl der Ziegen in der Umgebung von Veszprém abnahm, waren die Tobaken benötigt die Felle in entfernten Städten, hauptsächlich in Pest und Eszék (Osiek) einzukaufen. Die Besorgungsschwierigkeiten verursachten Preissteigerung der Rohfelle und Verminderung der Produktion der Kordovane.

c) Von den Schaf- und Lammfellen, welche zur Bereitung der Saffiane nötig waren, haben die Tobaken die ungeschorenen bevorzugt, trotzdem sie wussten, dass dieselben schwächer sind, als die Felle der geschorenen Tiere, und das geschah wegen der Verwertungsmöglichkeit der Wolle. Von den ungeschorenen haben sie den Fellen der ungarischen Zackelschafe den Vorzug gegeben, weil zwar die Wolle weniger wertvoll war, das Leder aber stärker, als das des fein-

wolligen Merino-Schafes. (Im ungarischen heisst das Merinoschaf: birka, das Zackelschaf: juh.) Im allgemeinen hat man die gut behandelten, gut abgezogenen und getrockneten Felle gesucht.

d) Das Abhäuten der Tiere haben die Züchter, aber besonders die Fleischhacker, so wie in Siebenbürgen, mit der Faust vorgenommen (siehe Bild 9.). Das Abhäuten jüngerer Schafe und der Lammfelle geschah in Kullen (d. h. das Fell wurde, ohne aufzuschneiden, über den Kopf abgezogen.). Das Trocknen geschah gespeilt, die Klauen mit einem Holzspan (Speil) gespannt. (Bild 10.) Die Bauern aus dem Dorfe, die die Felle „mit dem Messer abhäuteten“ haben den Fellen viel Schaden durch Schnitte beim Abhäuten und durch unsachgemässes, unachtsames Trocknen verursacht. Aus diesen und von „wild“ (d. h. ständig, im ganzen Jahr im Freien) lebenden Tieren stammenden, und aus fehlerhaft im Stall gehaltenen, manchmal mit Hundebissen und Zecken entwerteten Fellen konnten auch die weniger bemittelten Tobaken die auch solche minderwertigere Felle verarbeiten mussten, nur ungefärbte Futterleder, oder Sämischleder herstellen.

e) Vom Ende des 18. Jahrhunderts an verursachte den Tobaken viele Schwierigkeiten auch die Versorgung mit Schaf- und Lammfellen für die Bereitung der Saffiane, weil der aufblühende Rohhäute-Handel die Hand an diese Felle legte und die Preise diktierte. Aber wegen der ausgedehnteren Züchtung war es auch unter solchen Umständen doch leichter Schaffelle einzukaufen, als Ziegenfelle. Dieser Umstand und die verhältnismässig billigere Technologie der Saffianbereitung sind die Ursache, dass am Anfang des 19. Jahrhunderts die Produktion der Saffiane schon das doppelte von dem der Kordovane betrug.

3. a) Wenn die Tobaken einen guten, luftigen Boden hatten, dann konnten sie das ganze Jahr hindurch arbeiten. Im übrigen hang ihre Arbeit vom Zeitpunkt des Schlachtens der Tiere ab. Die Schafe wurden, so wie in Siebenbürgen, nach dem Scheren, von Juli bis Oktober, die Lämme von März bis Ende Mai geschlachtet. Der ärmere Tobake konnte aber, ungeachtet all dessen, nur dann sein Gewerbe ausüben, wenn er genügend Geld hatte, oder wenn er unter günstigen Bedingungen, — meist auf Teilzahlung — Rohfelle einkaufen konnte.

b) Die Bearbeitung der Felle haben die Tobaken — ebenso, wie die Rotgerber, — mit der Weiche begonnen. Die getrockneten Rohfelle wurden, nachdem man die in Säcken abgezogenen auf der Bauchseite aufgeschnitten hat, zu je 10—12 Stück in einem Haufen, zu einem Pfahl gebunden und im Bach Séd geweicht. Nach dem Weichen wurden die Felle aufeinander gelegt. Es ist anzunehmen, dass die Felle, — ebenso, wie in Siebenbürgen —, während dem Weichen mehrmals aus dem Wasser gezogen und, um das Weichen zu erleichtern, „auf dem Baum“ mit dem Schab-, bzw. Entfleischeisen vom Schleim und die Fleischteile befreit wurden. Es ist möglich, dass später einige Tobaken besonders diejenigen, welche in grösserer Entfernung vom Bach wohnten, auch in Kufen weichten. Dieses Verfahren konnten sie als wirksamer halten, als das Weichen im Bach, und wegen

Möglichkeit der Regelung der Temperatur, auch für weniger gefährlich.

Ihre Schab-, und Entfleisch- (Scher-) eisen bereiteten die Gerber früher selbst, aus einer Sense. Am Anfang war das Messer für sie ein Universalgerät. Sie gebrauchten es auch zum Streichen und zum Enthaaren. Wenn es nötig war, hat man das Messer geschärft, resp. geschliffen. (Bild 11.) Ihre Differentialisation, bzw. das mannigfach werden der Messer begann erst mit der Fabrikation der Stahlmesser.

Der Gerberbaum (eigentlich: Klotz) bestand aus zwei Teilen: aus dem Rumpf und aus dem X-förmigen Fuss. Beide zusammen heissen Gerberbaum (Klotz). Gestalt und Material des Rumpfes hat sich im Laufe der Jahrhunderte auch verändert. Der älteste Typ war ein runder Baumstamm, daher der Name. (Siehe Bild 12. und 24.) Daraus entwickelte sich der in Längsrichtung entzweigesägte Baumstamm (Bild 13), später der noch leichtere, innen ausgehöhlte halbe Baumstamm (Bild 14.). Der noch spätere, schon im Zeitalter der Fabrikindustrie entwickelte Typ wurde aus nebeneinander gefügten, konvex geformten Latten gefertigt, unten mit drei Brettern befestigt, oben mit glattem Blech überzogen (Bild 15). Es ist bezeichnend, dass das in den Fabriken heute noch zum Handschere benützte, mit Stahlblechmantel versehene Beton-Geräte heute noch „Baum“ (bzw. Klotz, oder Rumpf), das Schermesser „Sense“ genannt wird.

c) Nach dem Weichen haben auch die Veszprémer Tobaken die Haare der Rohhaut durch Kalken (Äschern) entfernt. Die mit Wolle bedeckten, behaarten Felle wurden, damit die gut verwertbare Wolle durch den Kalk keinen Schaden erleide, geschwödet, das heisst die Fleischseite mit einem, mit langem Stiel versehenen sog. Weisspinsel (oder auch Maurerpinsel genannt) mit Kalk getüncht, dann Haarseite auf Haarseite zusammengefaltet, oder aufeinander gelegt. Nachdem die haarlockernde Wirkung des Kalkes bemerkbar geworden ist, hat man die feine Merinowolle mit der „Sense“ heruntergeschoben. Die lange Wolle der ungarischen Haarschafe hat man mit Hilfe von an die Wand gelehnten Latten abgerissen.

Die von der Wolle befreiten Blössen wurden in die Erde eingegrabenen Fassern — in den Äschern — nochmals der haarlockernden Wirkung des Kalkes (in Form von frischer Kalkmilch) ausgesetzt, dann in in den Bach Séd gestellten Fassern, deren Seiten durchlöchert waren, vom Kalk gut ausgewaschen. Dann wurde die Fleischseite nochmals entfleischt, die Haarseite mit scharfer „Sense“ gestrichen, Schmutz- und Haarreste abgekratzt, bzw. abgeschabt und dann im Bach oder in einem Bottich nochmals gut ausgewaschen.

Die Felle mit weniger Wertvollem Haar oder die geschorenen Felle haben die Veszprémer Tobaken — ebenso, wie alle Übrigen — direkt in den Äscher, und zwar in gebrauchten, das heisst stärkeren Kalk-Äscher geworfen und während der Äscherung mehrmals auf den Rand geworfen, um den abgesetzten Kalk aufrühren zu können. Beim „Aufschlagen“ vom Äscher, welcher Arbeitsgang vom Verfasser aufgrund seiner Studien in Siebenbürgen eingehend beschrieben ist, hat man ausser Rührer aus Holz eine Stange zum Heben und Abdrücken der Felle, und grosse und kleine Äscherzangen benützt. Es ist möglich, dass die ärmeren Veszprémer Tobaken diesen Arbeitsgang, — wozu eigentlich drei Leute nötig sind — allein, mit blosser Hand verrichteten. Die Hände haben sie durch Einreiben mit einem Gerbmittel, oder mit Gerbebrühe gegen die Wirkung des Kalkes geschützt.

Die Felle mit wertlosem Haar hat man, ebenso, wie die geschwödeten, nachdem das Haar abgestossen und die Fleischseite sauber entfleischt wurde, in eine frische Kalkmilch-Brühe zurückgelegt. Nach der Operation wurden sie in fliessendem Wasser, oder in einem Bottich vom Kalk gereinigt, nochmals entfleischt, gestrichen und gewaschen.

Es ist sehr wahrscheinlich, dass im Laufe der Zeit auch die Veszprémer Tobaken verschiedene Äschermittel und verschiedene Äschergruben benützt hatten. Es ist anzunehmen, dass sie die reine Äschenlauge nicht mehr benützten. Sicherlich benützten sie aber die mit gesiebter Holzasche gemischte Kalkmilch, wovon der „Äscher“ auch im ungarischen „ham-

vas“ (Asche bedeutet im ungarischen: hamu) genannt wird. Später hat man unter dem Einfluss der chemischen Gerbung den Kalk mit „Aurum“ (eine Art Schwefel- oder Arsen Verbindung) gemischt, bzw. verstärkt.

Es ist anzunehmen, dass man früher in die Erde eingegrabene Gruben als Äschergruben benützte (Bild 18—19.), dann später in die Erde eingegrabene hölzerne Fässer. Zu diesen hat man auch, so wie in Siebenbürgen, mit Latten belegte „Kissen“ fabriziert (Bild 20—21.). Auf diese hat man beim Aufschlagen die Felle geworfen.

Die meist im Freien gebauten Äscher wurden auch in Veszprém durch in der Werkstatt aufgestellten Betongruben abgelöst. Beim Aufschlagen hat man auf die Gruben, als „Kissen“ Latten gelegt.

d) Die vollständige Entfernung des auf die Blössensubstanz schädlichen Kalkes und das Weichmachen der vom Kalk geschwellten, prallen Blössen hat man durch Beizen erreicht. Das Beizmittel hat der Tobake von Hundekot selbst bereitet. Der Hundekot wurde meistens von den Lehrlingen gesammelt, mit einer Eisenzange, oder zusammengebogenen Reifen in einen Holzeimer geklaubt. (Bild 24—26.) Diejenigen Lehrlinge, die sich dessen schämten, die haben am Eimer oben Nüsse, oder Blumen angebracht und das Eisen unter der Schürze versteckt. Früher hat man sich nicht darüber geschämt, nicht nur die Lehrlinge, sondern auch die älteren Gesellen gingen in gelben Schürzen, welche mit grünen Bändern verziert waren, Hundekot sammeln. Man kaufte den Hundekot aber auch von Kindern, Zigeunerfrauen, etc.

Den gesammelten Hundekot hat man getrocknet, gebrochen, in Wasser aufgehen gelassen, dann die Blössen eine Nacht darin belassen (geweicht). Besonders der weisse Hundekot galt als wirksames Beizmittel, weil die aus diesem gewonnene Phosphorsäure den Kalk besser löste und machte das Leder weicher. Es ist sehr wahrscheinlich, dass auch die Veszprémer Gerber, so wie die von Siebenbürgen, und noch besonders die Saffian- und Kordovanbereiter in Bulgarien, den Kufen mit der Beizbrühe vor dem Weichen, damit die Beizbrühe sich besser in die Blössen hineinsaugt, mit den Füssen getreten haben. Es ist möglich, dass sie die Brühe auch mit einem „Ziehlatte“ mit der Hand gedreht haben. Dieses Verfahren war aber nicht charakteristisch für die Saffian- und Korduan Bereiter, sondern von allgemeiner Art.

Beim Beizen mussten die Gerber sehr auf die Zusammensetzung der Beizbrühe aufpassen. Die dicke Beizbrühe, ebenso wie die starke, stückige Kalkmilch konnte die Felle beschädigen (verbrennen). Die ungleichmässige, nicht genügend homogenisierte, mangelhaft vorbereitete Brühe konnte Beizflecken verursachen.

Es ist kein Zeichen dafür, es ist also nicht anzunehmen, dass die Veszprémer Tobaken ausser Hundekot andere Art von Beizen, Schrot-, Feigen-, Honig-, oder Most- (Trauben) Beize mitverwendeten.

e) Die Veszprémer Tobaken ebenso, wie die Saffian- und Kordovanbereiter im 18. und 19. Jahrhundert im allgemeinen und überall, haben ihre Leder mit Sumach (Schmack) gegerbt. Anscheinend haben auch sie die Erfahrung gemacht, dass der Sumach vorteilhafter als alle anderen Gerbmittel für diesen Zweck ist, weil er das Leder nicht anfärbt, deswegen seine spätere Färbung in klarer, unverunreinigten Weise durchführbar ist. Die Veszprémer Tobaken benützten den von den verschiedenen Sumacharten in Ungarn einzig heimischen, in der Umgebung von Veszprém, im Bakony- und Balatongegend reichlich zu findenden *Cotinus coggygia* Scop. (*Rhus Cotinus* L.) (Siehe Bild 27—30, und 32.). Der gerberisch wirkungsvollere *Rhus coriaria* L. konnte höchstens durch den Handel, in bereits aufgearbeitetem Zustand zu ihnen gelangen. (Bild. 31.)

Indem man für den *Cotinus* nicht weit gehen musste, er wuchs nämlich auch in der nahen Umgebung der Stadt, konnten sie, wenn sie sich mit einer kleineren Menge begnügten, selbst, oder mit einigen Gesellen oder Tagelöhner die nötige Menge besorgen. Sie pflückten die zarten jungen Äste mit Blätter, oder nur die Blätter. Die bemittelteren Tobaken ha-

ben manchmal von den Herrschaftsgütern mehrere tausend Morgen Wälder gepachtet, und mit 70—80 Tagelöhner „abgeerntet“. Dann hat man die ganze Ernte „auf der Tenne“, insgesamt mit Ästen und Blätter ausgebreitet, wie das Heu getrocknet, gewendet, in Schober gelegt aufgestapelt, und später mit Pferden ausgetreten, oder mit dem Dreschflügel gebrochen. Die nicht brauchbaren Äste wurden ausgemustert. Die pulverisierten Blätter wurden in Ballen nach Hause transportiert.

Ein solches Unternehmen war aber wegen die teuren Löhne sehr kostspielig, und wegen die Regenschauer-Gefahr auch mit einer gewissen Risiko verbunden. (Man erntete von Juli bis September). Ausserdem haben die Herrschaftsgüter die Sumacherntenden Tobaken nicht gerne gesehen in ihren Wäldern, weil sie in Holz und Wild viel Schaden errichteten und wenig, sozusagen keinen Nutzen brachten.

Später, am Anfang des 19. Jahrhunderts ist der Sumach auch ein Handelsartikel geworden, ein Mittel der Spekulation. Sein Preis ging in die Höhe. Das Pflücken ist auch für die Dorfbewohner lohnend geworden. Von ihnen kauften die Kaufleute den Sumach, und auch die Gerber, wenn sie dazu kamen, in grünem Zustande die Sumachblätter. In solchen Fällen hat man den Sumach am Boden getrocknet (siehe Bild 33.), aussortiert und auf ihren Hof mittels mit den Füßen bewegbaren Stampfen (küli) gebrochen. Solche Stampfen waren damals zum Brechen und Schalen der verschiedenen pflanzlichen Samen sehr verbreitet. Die geschickteren Gesellen und Lehrlinge haben, ohne eine Stange zum Anhalten, oder einen Stab, zum Stützen zu gebrauchen, einen wahren „Tobaktanz“ („Gerbertanz“) darüber aufgeführt. (Siehe Bild 34.—36.)

Die Veszprämer Gerber haben ihre Gerbbrühen nicht durch Kochen oder Brühen bereitet. Sie haben den Sumach in warmem Wasser geweicht und auch trocken auf die zum Gerben gelangenden oder auf die im Gerben befindenden Leder aufgestreut. Im Laufe der langwierigen Gerbearbeit ist auch so Zeit genug zum Herauslösen des Gerbstoffes aus dem Sumachpulver.

Die Gerbung wurde mit dem Waten begonnen. In den zum Waten bestimmten Trog hat man Sumachbrühe gegossen und dann die Blößen hineingeworfen und dann sich an eine Stange anklammernd die Leder barfuss getreten. Aus dereinstigen zeitgenössischen Darstellungen aus den Zunftinnerungen der Veszprämer und der nahen Stuhlweissenburger Tobaken können verschiedene Formen des Watens und der Wat-tröge rekonstruiert werden. Man benützte auf Unterlagsbalken oder Kanterhölzer gestellte Halbfässer zum Waten, aber auch aus Baumstämmen ausgehöhlte Tröge. Die Stangen zum Anhalten, oder Anklammern hat man entweder auf in die Erde eingeschlagene Pfähler, oder zum Trog, eventuell auf die Äste von zwei lebenden Bäumen befestigt, aber es kam auch vor, dass sie sich direkt an die Äste der lebenden Bäume anklammerten. Das Waten geschah meistens im Freien. Es ist anzunehmen, dass die wohlhabenderen Tobaken, besonders später, oder im Winter in der Betonwanne, oder Grube der Werkstatt das Waten verübten. (Siehe Bild 37—40, und 67.)

Das Waten dauerte im allgemeinen 4—5 Stunden, oder noch mehr. Nachher hat man, um die Gerbung und Konservierung der Felle noch wirksamer zu gestalten, und damit die Gerbbrühe die Poren des Leders noch besser durchdringe, die Sackgerbung angewendet. Die vom Waten herausgenommenen Leder wurdel einzeln am Rand mit Raffia zugenäht, durch eine, am Fusse gelassene Öffnung mit warmer Sumachbrühe gefüllt, dann auch hier zugenäht, dann im sogenannten Fülltrog mit auf Bretter gestellte Steine oder Ziegel beschwert und so lange gepresst, bis die Sumachbrühe durch die Leder durchgesickert ist. Das Pressen wurde mehrere Male wiederholt. (Bild 44—51.) Dann hat man die Naht aufgetrennt (Bild 52.) und die Leder im Séd ausgewaschen (Bild 53.). Der Verfasser schildert auf Grund seiner in Siebenbürgen gesammelten Erfahrungen ausführlich die Sackgerbung. Zu diesem Zwecke hat man auch in Veszprém längliche viereckige Holz-Tröge benutzt. Entsprechend der Grösse des Troges hat man darin zwei, oder mehrere Felle auf einmal hineinlegen können.

f) Die Zurichtung, welche auf die Gerbung folgte und die letzte Phase der Technologie der Sumachgerbung darstellte, war — in dem Falle, wenn man ungefärbte Saffiane auf Futterleder bereitete, — eine sehr kurze und einfache Operation. Das ausgegerbte Leder wurde, um die Falten glatt zu streichen (glätten) und um es weicher zu bekommen, auf dem Rahmen nur mit einen sogenannten „Achselhöhleneisen“ (Streckeisen) bearbeitet. Wir haben keine direkte Kenntnis davon, aber es ist anzunehmen dass man sich zu dieser Arbeit auch des Stollpfahles bediente.

Die Veszprämer Tobaken haben ihre Saffian- und Korduanleder auf schwarz, rot, und gelb gefärbt. Auch zur Meisterarbeit hat die Zunft-Satzung die Fertigung von solchen farbigen Ledern vorgeschrieben. Leider konnten wir keine Angaben über die angewandten Färbemittel und Art der Färbung finden. Es ist aber sehr wahrscheinlich, dass sie grosse Mühe bei der Färbung aufgewendet hatten und es ist anzunehmen, dass sie die allgemein verbreiteten Färbemethoden und die am leichtesten zugänglichen Färbemittel der zeitgenössischen Saffian- und Korduanbereiter kannten.

Zum Schwarzfärben benützten sie wahrscheinlich gerostetes Eisen mit einer Aufkochung von Brotrinde, zum Rotfärben die Aufkochungen des Holzapfels (*Malus silvestris*) und des Wermuts (*Artemisia vulgaris*) und zur Gelbfärbung dieselben der unreifen Färberschlehe (*Rhamnus infectoria*, auct. *Rhamnus tinctoria* W. u. K.) und der Farberkamille (*Anthemis tinctoria*).

Nachdem in den Zunftschriften der Alaun, als Gerbstoff ihres Handwerks niemals erwähnt ist, ist es wahrscheinlich, dass sie zu ihren pflanzlichen Abkochungen — sum Stärken, bzw. Schönen der roten und gelben Farbe nicht Alaun, sondern scheinbar Sumach-, oder eventuell Knoppbrühe zusetzten.

Wahrscheinlich benützten sie auch die Bürstfärbung und auch die Mulden-färbung, (Eintauchen und bewegen des Leders in der Farbbrühe) welche beide ziemlich allgemein bekannt waren. Aber sie konnten auch die Sackfärbung anwenden. Bei diesem Verfahren hat man — ebenso, wie die Gerbbrühe bei der Sackgerbung, — die Färbbrühe in die zu Säcken zusammengenähten Leder eingefüllt, und die Färbbrühe ist durch die Felle durchgesickert; dies geschah aber nicht durch Pressen, sondern durch hin und her rollen der Felle in der Färbekufe.

Die vom Färben hart und runzelig gewordenen Leder wurden, abhängig von ihrem Zustand, mit einem Stein-, oder Metall (Eisen-, Kupfer) Schlicker auf dem Tisch, oder auf der Tafel geglättet, „ausgestossen“ (siehe Bild 66.) und mit einem Pantoffelholz, oder geriffelten Kripelholz weich gemacht (Bild 56.)

Jetzt folgte die wichtigste Operation der ganzen Saffian- und Kordovanbereitung (Zurichtung): das Glänzen. Damit wurde die Farbe ihrer ohnehin lebhaft gefärbten Leder noch mehr vertieft, ihnen der feurige Glanz gegeben.

Das Glänzen wurde am Anfang auf dem Glänzbock mit einem kleinen Hartholz Schlicker verrichtet, indem man an die eine, herunterhängende Seite des auf den Bock geschlagenen Leders mittels eines Hakens eine Stahlkugel hängte, die andere Seite mit dem Knie auf den Bock presste. Als der Tobak mit dem Glänzen des auf dem Bock oben an liegenden Teiles fertig war, hat er das Knie gelockert, und dadurch gleitet das Leder durch die Zugkraft der Kugel weiter. So ging man mit dem Glänzen weiter, bis die ganze Lederoberfläche fertig war. Im Zustande ausser Arbeit hang die Eisenkugel an einem Ende des Bockes.

Das Glänzen nannten die Veszprämer „Scheuern“ (die Bulgaren „Reiben“), den Bock „Scheuer-Pferd“ (die Bulgaren „Reib-Esel“). Den Holzstück (Schlicker) nannte man „Scheuerholz“, oder „Stäbchen zum Scheuern des Korduanleders“, die Beschwertung mit dem Haken (oder das Ballastgewicht) „Scheuerkugel“.

Das Scheuern und die dazu nötigen Geräte kommen sehr häufig vor unter den Zunftinnerungen der Veszprämer, und Stuhlweissenburger „Tobaken“. In Anbetracht der Wichtigkeit dieser Geräte beschreibt der Verfasser ausführlich die einheimischen und ausländischen Analogien. (Bild 57—61.)

Den Glänzbock hat der sogenannte „Glanzstosspendel“ abgelöst, der oben an der Decke der Werkstatt befestigt und mit der Hand nach vorn und hinten schwenkbar und mit einer Glasrolle versehen war. (Bild 62—63.) Im wesentlichen arbeitete mit derselben Einrichtung und ebenso, auf Grund des gleichen Prinzips, die erste wirkliche, durch Dampf bewegte bzw. getriebene Glanzstossmaschine. (Bild. 64.)

Da der zum Glanzstossen nötige Druck den Narben des Leders wieder zurückdrängte und unterdrückte, musste man den Narben durch Krispeln und Kräuseln (mit dem Krispelholz, bzw. Kräuselholz) aufrichten. Mit diesen Operationen wurde die Zurichtung beendet.

g) Der Unterschied zwischen die Technologien der Saffian- und Korduanbereitung war wie im allgemeinen überall, auch in Veszprém unbedeutend.

Die Verschiedenheit im Vorgehen wurde unabhängig von der Art des Fertigleders durch den Zustand der in Arbeit genommenen Rohfelle (Dicke, ob geschoren, oder mit Wolle bedeckt), das Ziel der Zurichtung (zu Oberleder, gefärbt, oder ungefärbt, zu Futterleder), die technische Ausstattung der einzelnen Werkstätte, die finanzielle Lage des Tobaken und die zur Verfügung stehende Rohstoffbasis bestimmt.

Von diesen Faktoren hängt der Ruf und der internationale Rang der Saffian- und Kordovanerzeuger der verschiedenen Länder, Gegende, ja sogar einzelner Werkstätte ab.

Im zweiten Teil dieser Studie wird die soziale Lage der Veszprémer Tobaken behandelt und die Erklärung dafür gegeben, warum die Veszprémer Tobaken nicht zu den bedeutenderen, international bekannten Feinleedererzeuger gehörten.

4. Das Gewerbe der Tobaken, sowie die Saffian- und Korduanleberbereitung im 18. und 19. Jahrhundert im allgemeinen in ganz Europa, ist osmanisch-türkischen Ursprungs, Das ist aus der Fabrikationstechnologie klar ersichtlich. Aber solange die Arbeitsweise in West-Europa durch Industrie-Spionage bekannt geworden ist, haben die Ungaren das Verfahren, — besonders auf dem Gebiet der Türkenherrschaft —, direkt von den hier angesiedelten türkischen, oder auf türkischer Weise arbeitenden balkanischen Handwerker erlernt. In Veszprém lebt eine mündliche Überlieferung darüber, dass die Bewohner von Veszprém das Gewerbe von einem, vom Galgen entkommenen türkischen Sträfling erlernt haben.

Die mündliche Tradition wird ausser technischen bzw. technologischen Übereinstimmungen auch durch linguistische und topographische Daten bekräftigt. Der Name „Tobak“ stammt direkt, oder durch südslavische Übermittlung indirekt aus dem osmanisch-türkischen Wort „tabaq“, und bedeutet: Gerber. Das Wort „Saffian“ (im ungarischen: „szattyán“) stammt vom türkischen „szakhtian“.

Der Ortsname „Tabán“ ist auch osmanisch-türkischen Ursprungs (aus tabaq-Xane, bedeutet: Gerber-Siedlung). Das Wort: Tabán und Tobak kommt hauptsächlich auf dem von den Türken besetzten Gebiet und in der Nähe der Grenzfestungen vor. (Bild siehe 68.)

Die zeitgenössischen Saffian- und Korduanleberbereiter aus Nord-Ungarn und aus Siebenbürgen haben sich und ihre Zünfte nie „Tobak“ genannt, obwohl sie mit wenig Unterschied ebenso arbeiteten.

László Nagy

Les «tobak» dans la ville de Veszprém

Un métier mineur: le corroierrie et ses artisans aux 18e et 19e siècles

1re partie

Il y a déjà un demi siècle que le métier des «tobak» produisant du maroquin et du corduan de couleur a disparu de Veszprém. Les monuments de la corporation sont gardés au Musée de Bakony, tandis que des documents écrits se trouvent aux Archives du Département de Veszprém.

I. 1.

Les chiffres et les lettres renvoient aux parties correspondentes du texte hongrois.

Pour écrire son étude qui reconstruit le métier et le mode de vie des «tobak» de Veszprém, l'auteur a utilisé — outre les monuments historiques et les documents écrits — les renseignements du dernier «tobak», recueillis en 1935, de même que les expériences de ses voyages d'études de 1937 et de 1942 en Bulgarie (Fig. 1-2) et en Transylvanie (Fig. 3-8) et les bibliographies hongroise et étrangère accessible. La publication de l'étude se fera en deux parties. La première traite le métier, la suivante fera connaître la corporation des «tobak» de Veszprém, leur position sociale et leur mode de vie.

2 a) En général, les «tobak» de Veszprém ont utilisé la peau de chèvre pour préparer le condouan et la peau de mouton, de brebis ou d'agneau pour le maroquin. Quelquefois ils ont préparé du cordouan en utilisant les peaux de belier et de chien aussi. C'étaient avant tout les cordonniers hongrois et allemands qui employaient le cordouan pour en faire les empeignes des bottes et d'autres chaussures; du maroquin, ils faisaient également des empeignes, mais ils en doublaient aussi les chaussures. Leurs produits arrivaient aussi chez les bourreliers allemands qui en couvraient des chaises, sofas et coussins. Les pelletiers pouvaient orner également de maroquin mince les vêtements de cuir. Même les relieurs achetaient de leurs produits pour les plats de livres.

b) Tandis que l'éleve des chèvres florissait autour de Veszprém, les «tobak» achetaient les peaux brutes directement aux

éleveurs et aux bouchers. Mais quand dans la deuxième moitié du 18e siècle les chèvres devenaient rares aussi aux environs de Veszprém, ils devaient aller chercher les peaux aux foires lointaines, surtout à Pest et à Eszék. Les difficultés d'approvisionnement entraînaient l'enchérissement des peaux vertes et l'abaissement de la production du maroquin.

c) Pour préparer du maroquin ils achetaient de préférence les peaux intondues de mouton, brebis ou agneau à cause de la laine vendable, bien qu'ils sussent que ces peaux sont moins solides. Ils préféraient la peau du mouton hongrois «ratzka» à celle du mérinos car bien que la laine de celui-ci soit plus fine, la peau du «ratzka» est plus résistante. En général ils cherchaient les peaux bien entretenues (bien écorchées, bien éventées).

d) Les éleveurs, et surtout les bouchers, dépouillaient les bêtes en enlevant la peau avec les poings serrés, comme en Transylvanie (Fig. 9.); les brebis et agneaux jeunes étaient écorchés sans entailles, selon la méthode «d'écorchage utri-forme». Le séchage se faisait à l'aide de tempes. (Fig. 10.). Les paysans «qui taillaient les peaux», endommageaient gravement les peaux, aussi bien avec le dépouillement qu'avec le séchage négligés. De ces peaux, et de celles dentées ou percées de tiques des bêtes élevées hors l'étable, même les «tobak» pauvres, forcés de les manipuler, ne pouvaient en préparer que de la trépointe ou de la peau chamoisée.

e) Dès la fin du 18e siècle, l'approvisionnement en peaux de brebis, mouton et agneau — matière brute du maroquin — donnait beaucoup de soucis, puisque le commerce de cuir brut y a mis la main, et en a fixé les prix. Mais même dans ces conditions, puisque l'élevage était bien étendu ils pouvaient s'en approvisionner plus facilement qu'en peaux de chèvre. C'est à ce fait, et à la technique relativement moins coûteuse de la préparation du maroquin qu'il faut attribuer qu'au commencement du 19e siècle on a déjà produit deux fois autant de maroquin que de cordouan.

3 a) S'ils avaient un grenier bien aéré, les «tobak» pouvaient travailler toute l'année. Autrement, leur activité dépendait de l'époque de l'abattement des bêtes. On abattait — comme en Transylvanie — les brebis et les moutons après la tondaison, de juin à octobre, et les agneaux de mars à la fin mai. Mais le «tobak» pauvre ne pouvait vaquer à son métier qu'au cas où il a fait l'acquisition d'une somme d'argent ou s'il avait l'occasion d'acheter des peaux vertes aux conditions avantageuses, à crédit dans la plupart des cas.

b) Ils commençaient la mégisserie — comme les tanneurs en général — par le trempage. Les peaux crues, séchées — celles enlevées selon la méthode utrifforme après avoir été éventrées — étaient liées par dizaines ou douzaines à un pieu et trempées dans l'eau du ruisseau Séd. Après le trempage, elles étaient mises les unes sur les autres. Il est probable que — comme en Transylvanie — pendant le trempage on les a retirées, plusieurs fois pour les nettoyer des bribes de viande avec le racloir sur le tronc. Il est possible que plus tard — surtout ceux qui habitaient loin du ruisseau — aient procédé au trempage dans des cuves. Même ils pouvaient préférer cette méthode au trempage dans l'eau du ruisseau, puisque dans les cuves la température de l'eau était réglable, donc la méthode pouvait être plus efficace et moins dangereuse.

Au commencement les maîtres préparaient eux-mêmes leurs racloirs tranchants, couteaux sourds, ou grattoirs, en ajustant de vieilles faux. D'abord ils avaient un seul outil universel, utilisé au planage aussi bien qu'un délainage, tout au moins on l'affilait si c'était nécessaire. (Fig. 11.) La différenciation de ces outils commence avec la production de couteaux en acier.

Le torsoir avait deux parties: le tronc et ses pieds disposés en X. L'ensemble de ces deux parties s'appelait torsoir. La matière et la forme du tronc ont également changé au cours des siècles. Le type le plus ancien était le tronc rond (Fig. 12, 24). De cette forme a évolué le tronc scié en deux dans le sens de sa longueur (Fig. 13), et après la forme encore plus légère, où le demi-tronc était creusé. (Fig. 14). Le type le plus récent — apparu à l'époque de l'industrie usinière — est construit de planches courbées vers le dehors, ajustées et fixées par trois platines par en dessous, et couvertes de fer-blanc lisse. (Fig. 15).

c) Après le trempage, aussi les «tobak» débourraient les peaux avec plainage. Pour que la chaux n'endommage pas la laine facile à vendre, ils enduisaient de chaux le côté chair, puis pliaient les peaux en double, le côté lainé en dehors et en faisaient des tas. Quand l'activité de la chaux a eu son effet, on poussait la fine laine de mérinos sur le torsoir avec une faux émoussée, et on arrachait la longue laine de ratzkas sur une planche appuyée contre le mur.

Les peaux ainsi nettoyées de laine ont été mises dans des tonneaux enfoncés dans le sol pour qu'elles soient exposées encore une fois à l'effet du lait de chaux, puis on les épurait de la chaux, dans des tonneaux troués, immergés dans le ruisseau Séd. Après on nettoyait de nouveau leur côté chair, on planait le côté lainé avec une faux limée, en enlevant les poils et la crasse, puis on relavait encore les peaux soit dans le ruisseau, soit dans une cuve.

Comme les tanneurs en général — les «tobak» aussi mettaient sans doute les peaux fondues ou au pelage sans valeur directement aux tonneaux dans du lait de chaux ayant servi, donc plus fort, et ils les en retiraient plusieurs fois, pour pouvoir remuer la chaux tassée. Pour ce procédé — que l'auteur décrit avec tous les détails, d'après ses expériences en Transylvanie — on se sert outre le brassoir, d'une barre de levage c), a), d) de serrage, de pinces et de tennailles. Il est possible que les «tobak» pauvres de Veszprém aient exécuté tout seuls et aux mains nues, ce travail qui demande trois personnes. Ils protégeaient les mains contre la chaux par la couche de jusée collée aux mains.

Ces peaux au pelage sans valeur, tout comme celles de la meilleure qualité, après avoir été nettoyées de poils et raclées, ont été remises au lait de chaux des tonneaux, puis après épuration dans l'eau de ruisseau ou des cuves, on les raclait de nouveau, on les planait et lavait.

Il est probable qu'au cours des temps les «tobak» de Veszprém ont utilisé de différentes matières et des plaineries diffé-

rentes pour plainier. Probablement ils n'employaient plus la charrée simple. Mais ils mêlaient, sans aucun doute, au lait de chaux de la cendre passée au crible. Plus tard, sous l'influence du tannage chimique, on mettait à la chaux, pour la rendre plus forte, de «l'aurum» (une sorte de combinaisons sulfurées).

On peut supposer qu'au commencement la plumerie n'était qu'un trou, creusé dans la terre (Fig. 18—19), plus tard on enfonçait un tonneau, garni peut-être, comme en Transylvanie de nos jours, de «coussins», sur lesquels les peaux étaient jetées. (Fig. 20—21.) Ces plumeries — installées généralement à découvert — ont été remplacées, aussi à Veszprém, par les cuves en béton des ateliers, où l'on mettait des planches pour y étendre les peaux.

d) Pour épurer la peau complètement de la chaux, pour empêcher sa malfaisance et pour assouplir le cuir gonflé et endurci par la chaux, il faut le tanner. Les «tobak» pour préparer leur jusée utilisaient l'excrément de chien. Généralement c'étaient les apprentis qui ramassaient l'excrément dans des seaux en bois, à l'aide d'une pincette (préparée d'une frette recourbée) (Fig. 24—26). Ceux qui avaient honte de ce travail mettaient des noix ou des fleurs dans leur seau, au-dessus des excréments, et dissimulaient la pincette sous leur tablier. Jadis les apprentis n'en avaient point honte, même les compagnons ayant mis le tablier jaune aux bandes vertes allaient en ramasser, mais on en achetait aux enfants, aux bohémiennes aussi.

L'excrément ramassé, après être séché, a été broyé, puis mouillé dans l'eau; après l'avoir fait lever, on y a mis les peaux pour une nuit. On appréciait surtout l'excrément blanc, car l'acide phosphoreux qui s'en dégageait, dissolvait mieux la chaux, rendait la peau plus souple. Il est très probable qu'avant le trempage — tout comme les corroyeurs et maroquiniers de Transylvanie, mais surtout ceux de Bulgarie — les «tobak» de Veszprém pour que la jusée s'imbibe mieux dans les peaux, les ont piétinées dans les cuves. Il est possible qu'ils aient fait tourner — coudrer — les peaux, en les remuant avec une planche à coudrer. Mais ce procédé n'était caractéristique ni aux «tobak» ni aux maroquiniers ou corroyeurs. (Fig. 41—42).

Il fallait donner grande attention à la préparation de la jusée. Si elle était trop condensée, elle pouvait brûler les peaux, tout comme le lait de chaux trop épais. D'autre part, si la manipulation n'était pas égale et suffisante, des taches restaient sur les peaux après le traitement.

Il n'y a pas trace de ce que les «tobak» de Veszprém aient employé — auprès de l'excrément canin — d'autres ingrédients (sons, figure, miel, raisin) pour préparer leur jusée.

e) Comme aux 18e et 19e siècles les maroquiniers et corroyeurs presque partout les «tobak» de Veszprém utilisaient le cotin pour tanner leurs cuirs. Évidemment, eux aussi savaient par expérience que le cotin est le meilleur des plantes tannantes, puisqu'il ne colore pas le cuir, et en permet ainsi la teinture claire, sans souillures. Des différentes espèces, c'est le *Rhus continu* L. qu'ils utilisaient, car c'est la seule espèce qui croît en Hongrie, et l'on en trouve en abondance dans le Bakony et à la contrée du Balaton, autour de Veszprém (Fig. 27—30). Le *Rhus coriaria* L. ne pouvait leur parvenir que par l'intermédiaire du commerce (Fig. 31).

Puisqu'ils ne devaient pas aller loin pour cueillir du cotin, — il poussait dans le voisinage immédiat de la ville aussi — s'ils se contentaient d'une petite quantité, ils allaient eux-mêmes, avec quelques confrères et journaliers cueillir les branches feuillées, ou les feuilles seules. Les maîtres aisés ont loué quelquefois plusieurs milliers d'arpents de forêts aux grands propriétaires, et ils «moissonnaient», «vendangeaient» avec 70—80 journaliers. Les branches feuillées étaient séchées comme le foin, fanées, puis mises en meule, après on les laissait broyer en faisant piétiner des chevaux dessus, ou en les battant au fléau, en en triant les branches inutilisables. Après on mettait la matière des feuilles broyées en balles pour la transporter à leurs ateliers.

Mais ces entreprises, vu les salaires journaliers élevés, coûtaient un somme considérable, et à cause des averses fréquentes en été (on cueillait de juin à septembre) il y avait beaucoup de risque. D'autre part les grands propriétaires ne

laissaient pas volentiers entrer ces vendangeurs de cotin dans leurs forêts, puisque ceux-ci y faisaient beaucoup de dégâts en bois, en gibier, et n'apportaient pour ainsi dire aucun profit.

Plus tard, au début du 19e siècle, le cotin aussi est devenu article de commerce, objet de spéculations. Son prix augmentait rapidement. Les villageois aussi s'occupaient déjà de sa cueillette. Les marchands — et aussi les «tobak» — achetaient le cotin vert aux villageois. Ils fanaient, séchaient les branches à leurs greniers, et ils utilisaient une machine à pédale spéciale — d'ailleurs utilisée un peu partout — pour broyer et décortiquer les grains. Les apprentis et compagnons doués exécutaient une véritable «danse de tobak» sur cette machine, sans se servir d'une barre pour s'accrocher ou d'un bâton pour se soutenir. (Fig. 34—36.)

Les «tobak» de Veszprém ne préparaient leur jusée de cotin ni en le faisant cuire, ni en l'ébouillantant. On mettait le cotin dans l'eau chaude, puis on semait du cotin aussi sur les peaux. Pendant le long travail du tannage, il passait une quantité suffisante de la matière tannante de la poudre de cotin dans l'eau chaude.

Le tannage commençait par le foulage. On mettait de la jusée de cotin dans l'auge de foulage, puis on y mettait les peaux et, s'accrochant à une barre, on les foulait nus pieds. D'après les représentations des monuments de la corporation des «tobak» de Veszprém et de Székesfehérvár, nous pouvons reconstruire des formes différentes de l'auge c'est-à-dire plusieurs procédés du foulage. Pour cette opération on utilisait des demi-tonneaux, mis sur madriers, mais aussi des auges, creusées dans un tronc. Pour se retenir on fixait une barre à des pieux enfoncés dans la terre, ou à l'auge-même, ou bien aux branches de deux arbres, ou on se retenait en s'agrippant à même les branches. Le foulage se faisait en général en plein air. On peut supposer que les maîtres aisés, surtout en hiver, foulaient dans la cuve en béton de l'atelier. (Fig. 37—40, 67.)

Le foulage a duré 4, même 5 heures. Après, pour que le tannage, la conservation de la peau soit encore plus efficace, et que la jusée perce et traverse mieux les pores de la peau, on employait le «tannage en sac». On cousait les bords de chaque peau foulée avec du raphia, puis après les avoir remplies de jusée de cotin par l'ouverture laissée sur la partie des pattes, puis ces ouvertures recousues, on mettait les peaux dans l'auge dite «de remplissage» où elles étaient pressurées sous une planche lestée de pierres ou de briques jusqu'à ce que la jusée ne soit passée à travers la peau. (Fig. 44—51.) On répétait plusieurs fois ce pressurage. Après, en défaisant la couture (Fig. 52), on lavait les peaux au ruisseau Séd (Fig. 53). A la base de ses expériences personnelles en Transylvanie, l'auteur donne la description détaillée du «tannage en sac»; pour cette opération on utilisait des auges en bois oblongues et rectangulaires à Veszprém aussi. Conformément aux dimensions de l'auge on y mettait deux ou plusieurs peaux à la fois.

f) Le chamoisage, consécutif au tannage, dernière phase de la technologie «tobak» aussi, était une opération très simple et de courte durée, si c'était du maroquin non teint, pour doublure que l'on préparait. Pour que le cuir tanné se défroisse et devienne souple, on le travaillait sur métier avec la «béquille». (Fig. 54—55.) On peut supposer — quoique nous n'en ayons aucune preuve — que l'on employait à ce travail aussi la machine à glacer, fixée à la solive de l'atelier.

Les «tobak» de Veszprém teignaient leurs cuirs de Cordoue et maroquin en noir, en rouge ou en jaune. La charte de la corporation prescrivait la préparation de tels cuirs comme oeuvre maîtresse, avant l'admission du compagnon à la corporation. Malheureusement, nous ne disposons pas de données concernant leurs matières colorantes, ni à leur procédé de teindre les cuirs. Il est pourtant très probable qu'ils consacraient beaucoup de soins à ce travail, et ils connaissaient sans doute les matières colorantes les plus répandues et les plus faciles à trouver qu'employaient tous les maroquiniers et corroyeurs de l'époque.

Pour teindre en noir, ils utilisaient sans doute du fer rouillé, avec coction de croûte de pain; la coction de pomme sauvage (*Malus silvestris*) et d'herbe à cent goûts (*Artemisia vulgaris*)

teignaient en rouge, et celle de nerprun vert (*Rhamus infectoria*, auct. Rh. tinctoria W. et K.) et d'anémis (*Anthemis tinctoria*) en jaune. Puisque dans leurs documents l'aun n'est nulle part mentionné comme leur matière tannante, il faut supposer qu'ils ajoutaient à leurs matières colorantes de l'acide gallique ou de la coction de cotin pour rendre plus forts le rouge et le jaune.

Ils employaient certainement tous les deux procédés bien répandus de la coloration, celui qui se fait avec la brosse, et l'autre où on trempe le cuir à plusieurs reprises dans la matière colorante. Mais ils pouvaient appliquer aussi la méthode «de sac» où l'on faisait suinter la liquide colorante à travers le cuir cousu en forme de sac, comme à la procédure du tannage «au sac». Mais cette fois-ci, on ne pressurait pas les «sacs», on les roulait seulement ça et là dans les auges.

Conformément à l'état du cuir, durci et ratatiné après la teinture, on l'applatissait, l'étirait avec une queue (en pierre ou en verre) ou avec une étire en métal (fer, cuivre) sur une table ou tablette (Fig. 66), on lui rendait sa souplesse avec la «pantoufle» dont la semelle était en liège, ou avec la paumelle (Fig. 56). Puis c'était le tour de l'opération la plus importante de la mégisserie: le glaçage. C'est le glaçage qui renforçait les couleurs vives des cuirs, leur prêtait de chaud éclat.

Au commencement le glaçage se faisait sur le chevalet de glaçage avec un petit bâton en bois dur: on étalait le cuir sur le chevalet, une boule de fer accroché à son bord tombant, en le serrant avec le genou au chevalet. Quand on a fini le glaçage de la partie qui couvrait le chevalet, on relâchait la pression du genou et le poids de la boule faisait glisser le cuir. Et l'on continuait ce procédé jusqu'à ce que le cuir ne fût glacé tout entier. Quand on n'y travaillait pas, la boule était accrochée à un bout du chevalet.

A Veszprém le glaçage appelait «brossage», (en Bulgarie: frottage), le chevalet était «cheval de brossage» (en Bulgarie: âne de frottage), le petit bâton s'appelait «bois de brossage», et le poids que l'on accrochait était «la boule de brossage». Les outils de brossage figurent souvent sur les monuments des corporations des «tobak» de Veszprém et de Székesfehérvár. Vu leur grande importance, l'auteur les décrit et les présente minutieusement en donnant leurs analogies hongroises et étrangères. (Fig. 57—61.)

Le chevalet de glaçage, fut remplacé par la «machine de glaçage» fixée à la solive, attachée au plafond de l'atelier et montée d'un cylindre de verre que l'on pouvait pousser d'avant en arrière et d'arrière en avant. (Fig. 62—63.) Sur l'essentiel, c'est selon le même principe que fonctionnait la première machine de galaçage à la vapeur. (Fig. 64.)

Puisqu'au cours du glaçage les grains du cuir s'applatissaient, on le faisait passer de nouveau à la «pantoufle» et à la paumelle. La mégisserie finissait par cette opération.

g) La technologie du maroquinage et celle de la fabrication du cuir de Cordoue ne montraient nulle part grande différence, ainsi à Veszprém, s'il y avait différence, celle-ci était due à la qualité des peaux crues (épaisseur, état tondu ou en laine), à la destination du cuir (empeigne, doublure teinte ou sans teinture), à l'équipement technique de l'atelier, aux possibilités financières du maître et aux matières premières disponibles. Ce sont ces mêmes conditions qui déterminaient la renommée et le rang international de certains pays, régions, même de certains ateliers ou maîtres. Leur position sociale, que nous connaissons dans la deuxième partie de l'étude, explique pourquoi les «tobak» de Veszprém ne figuraient pas parmi les corroyeurs et maroquiniers remarquables, mondialement reconnus.

4. Le métier des «tobak» était d'origine osmanli, tout comme la maroquinerie et la corroierie en Europe aux 18e et 19e siècles, fait dont témoignent leurs technologies. Mais tandis qu'en Europe ce sont des espions industriels qui font connaître ces technologies, les Hongrois — surtout sur le territoire de l'obéissance ottomane — les apprennent directement des Turcs y installés, ou des artisans d'origine balkanique, travaillant à la turque. A Veszprém, selon la tradition orale, un captif turc, qui a failli mourir pendu, a appris aux habitants le métier de «tobak».

Outre des analogies technologiques, des données linguistiques et topographiques affirment également la tradition orale. Le terme technique «tobak» vient — directement ou par l'intermédiaire du sud-slave — du mot turc «tabaq» c'est-à-dire «tanneur» (de même que le mot hongrois «szattyán» = «maroquin» vient du turc «skahtiane»); aussi le toponyme «Tabán» également d'origine turque (tabaq-xane = quartier de tanneurs)

se retrouve-t-il surtout aux régions soumises aux Turcs et aux alentours des places fortes des cofins. (Fig. 88.) Les tanneurs-crotoyeurs de la Hongrie du Nord de l'époque et ceux de la Transylvanie ne s'appelaient pas «tobak» bien que leur technologie ne montrât que peu de différence avec celle des «tobak».

László Nagy

Тобаки в городе Веспреме

Кожевенное ремесло и его профессионалы в XVIII и XIX веках

Часть первая

Тобаковое ремесло, изготавливающее цветные кордованские и сафьяновые кожи в городе Веспреме, уже столетия не существует. Его цеховые наследия сохранены в Баконьском музее, а прочие письменные памятники в Веспремском Областном Архиве.

Нумерация сокращенного текста соответствует в научной работе без сокращений.

1.1 При составлении данной работы, реконструирующей ремесло и жизнь веспремских тобаков, автором были использованы помимо материалов цеховых памятников, беседы с последними тобаками в 1935 году, результаты научной поездки в Болгарию в 1937 и 1942 годах (рисунки № 1—2) и поездки по Трансильвании (рисунки № 3—8), а также отечественная и доступная для него зарубежная литература. Данная работа будет опубликована в двух частях. В настоящей говорится о ремесле, в следующей — о цехе, о социальном положении и судьбе веспремских тобаков.

2 а) Веспремские тобаки изготавливали кордованскую кожу в основном из козых шкур, а сафьяновую кожу из шкур овец и ягнят. В некоторых случаях изготавливали сафьяновую кожу даже из бараньих шкур и шкур собак. Изготавливаемые кордованские кожи использовались, главным образом, венгерскими и немецкими сапожниками для верха сапог и прочей обуви. Сафьяновые кожи использовались в качестве верхней и подкладочной кожи. Эту кожу покупали также и немецкие шорники, которые покрывали ею стулья, канапе и подушки. Более тонкие сафьяновые кожи были очевидно использованы скорняками для украшений кожаной верхней одежды и тулупов; а также покупали ее переплетчики для книжных переплетов.

б) Пока в окрестностях Веспрема разводили коз и козлов, козы шкуры для изготовления кордованской кожи покупали непосредственно от животноводов и мясников. А когда во второй половине XVIII века в окрестности Веспрема стало меньше козлов, тобаки были вынуждены покупать шкуры на отдаленных ярмарках, в основном, в городах Будапешт и Эсек. Затруднения в приобретении шкур вызывали повышение цен на шкуры и уменьшение изготовления кордованской кожи.

в) Для изготовления сафьяновой кожи более охотно тобаки покупали шкуры нестриженных животных, так как это приносило дополнительную выгоду от продажи шерсти; хорошо зная при этом, что шкуры нестриженных животных менее прочны, чем шкуры остриженных животных. Шкуры венгерских овец «рачка» ценили более высоко, чем шкуры тонкорунных баранов «мерино», потому что шкура «рачка» более прочная, хотя шерсть ее не особенно ценная. Большой спрос был в основном на хорошо обработанные (обдиранные, высушенные) шкуры.

г) Обдирку животных производили животноводы, но главным образом, мясники; например, в Трансильвании обдирали шкуры «при помощи кулаков», то-есть без каких-либо инструментов (рисунок № 9), более молодых

баранов и овец обдирали «бурдючным способом», то-есть ее снимали в виде чулка, бурдюка. Сушку производили путем «штифтования» (растягивание на небольшие пруты) — (рисунок № 10). Крестьяне, которые «мездрили» шкуры ножами, причиняли большой ущерб шкурам, нанося надрезы, а также большой ущерб приносила технология неправильной сушки. Из таких шкур стада на выгоне, шкур с собачьими укусами и поврежденных клещами, которые покупались только бедными тобаками, и изготавливали из них только бесцветную подкладочную кожу, или кожу для украшения шуб.

д) Начиная с конца XVIII века большие затруднения для тобаков оказывали возможности приобретения шкур овец, баранов и ягнят для выработки сафьяновой кожи, так как развивающаяся торговля шкурами взяла их тоже в свои руки и диктовала цены на них. Даже при сложившихся трудных условиях эти шкуры было приобрести легче за счет обширного животноводства, чем козы шкуры. Благодаря этому и сравнительно дешевой технологии изготовления сафьяновой кожи в начале XIX века было изготовлено сафьяновой кожи в два раза больше, чем кордованской.

3. а) Тобаки имевшие хорошо проветриваемые чердаки, могли работать круглый год. А вообще их работа зависела от времени убоя скота. Баранов и овец убивали, также как и в Трансильвании, после стрижки, с июля по октябрь, а ягнят — с марта до конца мая. Бедные тобаки независимо от этого, могли заниматься своим ремеслом лишь тогда, когда они имели достаточное количество денег, или при благоприятных условиях могли покупать шкуры по ссудам или в рассрочку.

б) Обработку шкур начинали так же как и кожевники с отмочки, то-есть увлажнением. Высушенные шкуры «бурдюки», после того как разрезали по брюшной части, завязывали в пучки по 10—12 штук в каждый, прикрепляли веревкой к сваям и мочили в речке Шед. После отмочки накладывали их друг на друга в «настилку». Можно предполагать, что эти шкуры, также как и в Трансильвании, несколько раз вынимали из воды, и чтобы они лучше отмочали, удаляли с них размокшие слизистые пленки и кусочки присохшего когда-то мяса к шкуре, которое в воде набухало, все это делалось на «бревнах-чурбанах» мездрильными ножами. Возможно, что позже отмочку производили также в больших чанах, или корытах, особенно те тобаки, которые жили далеко от рек.

Это вероятно считали более эффективным методом, чем отмочку в реках, а также менее опасным, так как в этом случае тобаки могли регулировать температуру воды.

Скребки и мездрильные ножи изготавливались ими же самими из кос. Вначале эти инструменты считались универсальными приспособлениями, которые применялись ими также для чистки лицевой стороны и для обезволащивания, по мере необходимости, точили их, чтобы были острыми (рисунок № 11). Дифференциация их началась с появления производства ножей из стали.

«Бревно-чурбан» состояло из двух частей: самого ствола и Х-образных ног. Порода дерева и форма ствола изменялись со временем. Предком его был круглый деревянный «ствол-чурбан» изображенный на (рисунке № 12 и 14). Отсюда то и происходит его название. Позднее появился «ствол-чурбан», разрезанный пополам вдоль по длине, (рисунок № 13), а в дальнейшем—выдолбленный долевой ствол (рисунок № 14) уже более легкого веса. Позднее, разработанный в эпоху заводского производства, «ствол» изготовляли из соединенных друг с другом реек, снизу прикрепляли тремя досками, а сверху покрывали жестью (рисунок № 15). Характерно, что на кожевенных заводах приспособления для ручного мездрения, покрытые бетоном или сталью, и в настоящее время, называют «бревном-чурбаном», а мездрильный нож — «косой».

в) После отмочки, веспремские тобаки также удаляли мех со шкур известью, и этот процесс назывался «золением». Чтобы не испортить хорошо продаваемую шерсть, меховые шкуры намазывали известковым раствором кистью с длинной рукояткой, эти шкуры складывали пополам внутрь мехом, и накладывали их друг на друга. От известкового раствора корни меха ослабляли, после чего шерсть тонкорунных овец отталкивали тупой «косой» на «стволе-чурбане», а шерсть венгерских овец «рацка» сдирали, прикрепив к доске, которую ставили к стене.

Шкуры, очищенные от меха и шерсти — «голье» — еще раз подвергали «золению» в бочках врытых в землю, в которых был свежий известковый раствор. После этого хорошо отмывали шкуры от извести в барабанах с перфорированными боками, и эти барабаны опускали в речку Шед. Потом еще раз мездрили шкуры, отчищали лицевую сторону острой «косой», удаляли с них еще оставшиеся ворсинки, грязь, и снова промывали в реке или в чанах.

Шкуры с менее ценным меховым покровом, или стриженные шкуры, как и все кожевники, тобаки тоже загружали в известковый раствор, и в процессе «золения» несколько раз выбрасывали шкуры на края ям или чанов, для того, чтобы перемешать осевшую известь. Выбрасывание во время «золения» автор излагает очень подробно на основе данных, собранных им в Трансильвании, во время этого процесса применяли кроме мешалки, подъемную штангу, большие и маленькие «щипцы». Возможно, что более бедные веспремские тобаки эту операцию, для проведения которой требовалось три человека, выполняли в одиночку, вручную, защищая свои руки от извести слоем дубильного экстракта.

Шкуры, с менее ценным меховым покровом, после удаления шерсти и мездрения, снова клали в свежую известь, после чего шкуры отмывали от известкового раствора в реках или больших чанах, потом производили чистку лицевой стороны, и промывали еще раз.

Очевидно, что со временем веспремские тобаки тоже применяли несколько видов известковых материалов и различные типы известковых ям, «пепельников». Можно предполагать, что они уже не применяли простую зольную щелочь. Может быть, что они применяли известь, перемешанную с просеянным пеплом, о чем и свидетельствует об обстоятельстве, что «зольник» по-венгерски тоже называли «пепельником». Позднее, в качестве химического дубильного препарата, для подкрепления извести добавляли «аурум» (неизвестное сульфидное соединение).

Можно предполагать, что раньше, в качестве «зольника» использовали «пепельники», врытые в землю (рисунки № 18 и 19), после этого деревянные бочки, врытые в землю, к которым прикрепляли деревянные дощечки «деревянные подушечки», так же, как и в Трансильвании, (рисунки № 20—21). На эти «подушечки» набрасывали шкуры. «Зольники», в городе Веспрем, помещенные в большинстве случаев под открытым небом, со временем были заменены бетонными чанами, на которые при набрасывании шкур в качестве «подушечки» клали доски.

г) Полное удаление извести, вредной для «голья», размягчение разбухшей и отвердевшей от извести шкуры, возможно было достичь протравливанием. Травильные материалы изготовляли в основном из кала собак. Кал собак собирали мальчики—ученики согнутым железным обручем в деревянные ведра, (рисунки № 24—26). Те, которым стыдно было делать эту работу, на верх ведра клали грецкие орехи или цветы, а обруч прятали под фартук. Раньше этого не стыдились даже молодые люди, которые ходили собирать кал собак в желтых фартуках с зелеными лентами. Иногда кал собак покупали от ребят и цыганок.

Собранный кал сушили, размельчали, а потом размачивали в воде, после всего этого погружали в этот раствор шкуры на одну ночь. Особенно ценным травильным материалом считали белый кал собак, так как полученная из него фосфорная кислота более эффективно растворяла известь, смягчала кожу. Вполне возможно, что кожевники в Трансильвании и в Болгарии, изготовлявшие сафьяновые и кордованские кожи, для того, чтобы дубильный раствор лучше всасывался (впитывался) в кожу, перед отмочкой, топтали ногами кожу в чанах с дубильным раствором. А может быть, что кожу перемешивали вручную, при помощи «растяжной доски». Однако этот метод не был характерен для табаков, при изготовлении сафьяновой и кордованской кожи, (рисунки № 41—42).

Во время протравливания шкур особое внимание надо было обращать на сам состав дубильного раствора. Густой дубильный раствор, также как и крепкий или комковатый известковый раствор, мог сжечь кожу, а неравномерная, недостаточная обработка шкуры могли оставить светлые пятна на коже.

Нет никаких данных о том, что веспремские тобаки, кроме кала собак, применяли бы и другие дубильные материалы: отруби, инжир, мед, или виноградный сок.

д) Веспремские тобаки, также как и большинство кожевников XVIII и XIX веков, изготовлявших кордованские и сафьяновые кожи, применяли для дубления кожи —сумах. Очевидно они смогли убедиться в том, что сумах целесообразнее всех других дубильных растений, применять для дубления, так как сумах не красит кожу (не выедает, не вытравляет) цвет натуральной кожи, а дает возможность ее чисто и равномерно выкрасить. Из сумаховых растений применяли один — единственный вид сумаха, который был распространен в окрестностях Веспрема *Cotinus coggygia Scop.* (*Rhus Cotinus L.*) (рисунки № 27—30 и 32). А более редкий вид сумаха *Rhus coriaria L.* — они могли получить очень редко, путем торговли, но уже в переработанном виде, (рисунок № 31).

Так как за сумахом (*Cotinus*) не надо было далеко ходить, ведь это растение росло в окрестностях Веспрема, тобаки сами или с некоторыми поденщиками собирали ветки с нежными листьями, или только листья, если им требовалось немного сумаха. Но более имущественные тобаки арендовали несколько тысяч гектаров леса, и сумах убирался в них уже наемной силой, нанималось около 70—80 человек. Ветки сумаха с листьями высушивали в гумнах, точно так же, как и сено, растлали, переворачивали вилами, укладывали скирдами, после чего раздавливали (разминали) лошадьми или молотилками, удаляя большие, крупные ветки. Измельченные листья сумаха увозили домой в тюках.

Однако такой вид сбора сумаха обходился очень дорого, из-за высокой оплаты рабочей силы, и из-за частых дождей урожай сумаха очень часто был под угрозой (уборка проводилась обычно с июля по сентябрь). А также помещики неохотно видели в своих лесах поденщиков, которые наносили значительный ущерб деревьям и зверям, а прибыли от них фактически не было.

Позднее, в начале XIX века сумах превратился в предмет торговли, в средстве спекуляции. Цены на сумах быстро росли. Уборкой сумаха стали заниматься и крестьяне. У крестьян сумах покупали купцы, или же если могли, то и тобаки, в зеленом виде. В таком случае

тобаки высушивали сумах на своих чердаках (рисунок № 33), сортировали и размельчали во дворе, применяя «кюлю», который двигали ногами, и который применялся для измельчения растительных зерен.

Более ловкие молодые люди и мальчики—ученики, работая с «кюлю», настолько ловко двигали ногами, не держась за опору, что эти движения выглядели настоящим танцем тобаков, (рисунки № 34—36).

Веспремские тобаки изготовляли сумаховый дубильный раствор не выпаркой или обваркой кипятком. Сумах размачивали в теплой воде, и кроме того, еще посыпали кожу сухим измельченным сумахом. За время длительного дубления в теплую воду могло переходить достаточное количество дубителя.

Дубление начиналось «топтанием», то-есть, «месили босыми ногами». В корыто, в котором «топтали», наливали сумаховый раствор, после чего в него закладывали шкуры и, держась за опору, топтали босыми ногами. Рисунки, изображающие цехи веспремских и секешфехерварских тобаков, реконструируют нам несколько вариантов корыт, в которых «месили босыми ногами». В первой стадии дубления применялись также полубарабаны, которые клались на лежни, и даже на деревянные корыта, выдолбленные из стволов деревьев. Опоры для держания прикрепляли к колам вбитым в землю, к корыту или к наиболее толстым ветвям растущих поблизости деревьев, в некоторых случаях тобаки сами придерживались за ветки деревьев. Этот процесс «топтание» производился в большинстве случаев, во дворах под открытым небом. Можно предполагать, что наиболее имущественные тобаки производили эту операцию, особенно зимой, в бетонных корытах мастерских, (рисунки № 37—40 и 67).

Вышеописанная операция «топтание» продолжалась обычно около 4—5 часов.

После этой операции, для того чтобы повысить эффективность дубления, и чтобы дубильный раствор более глубоко пропитывался в поры шкур, применяли также дубление в виде мешка. Шкуры после вынимания их из дубильного раствора, зашивали (то-есть, сшивали) края «рафией»-лыком, а через отверстие, оставленное в ножной части, заполняли шкуру теплым сумаховым раствором, после чего зашивали также и это отверстие, и прессовали в корытах таким образом, что на заполненные шкуры клали доски, а на доски камни или кирпичи; прессование продолжали до тех пор, пока сумаховый раствор постепенно просачивался через поры шкуры, назад в корыто (рисунки № 44—51).

Прессование повторяли несколько раз. После этого швы на шкурах распарывали, и потом их опять промывали в речке Шед (рисунки № 52 и 53).

Автор на основе собранного им в Трансильвании материала, подробно излагает дубление в мешках, для которого в Веспреме применяли продолговатое или квадратное корыто. В зависимости от размеров корыт в них клали по две или больше шкур одновременно.

е) Отделка, последующая дублению, и являющаяся последней фазой обработки шкур, также по технологии тобаков, если они изготовляли бесцветную сафьяновую кожу для подкладки, была короткой и непродолжительной, а также и простой операцией.

Выдубленную кожу обрабатывали на рамах при помощи железного подкоса, для того, чтобы удалить с неё складки и смягчить её (рисунки № 54—55).

Веспремские тобаки красили сафьяновую кожу в чёрный, красный и жёлтый цвета. Изготовление кожи таких цветов было предписано образцами цеховой работы. К сожалению, данные о методах крашения и применяемых красках тобаками, не дошли до нас.

Однако можно предполагать, что тобаки обращали на это большое внимание, и наверно, знали общепринятые и общеприменяемые и доступные красители для обработки кордованской и сафьяновой кожи.

Можно предполагать, что для крашения в чёрный цвет применяли ржавое железо с отваром хлебных корок. Для крашения в красный цвет применяли отвар полыни и диких яблоч. Для крашения в жёлтый цвет использовали незрелый терн и ромашку. Так как в цеховых документах не говорится о квасцах, как о материале их профессии, можно предполагать, что для подкрепления красного и жёлтого цвета к растительным экстрактам добавляли раствор сумаха или дубильного орешка.

Вероятно веспремские тобаки для крашения применяли метод нанесения краски щеткой, и метод погрузки кожи в красящую жидкость. Можно предполагать, что применяли также крашение в мешках, то-есть, красящий раствор заливали в кожу, зашитую в виде мешка, а потом продавливали раствор через поры кожи, как это делалось при дублении сумахом, не прессуя «мешок», а раскачивая его в корыте.

Кожу, затвердевшую от крашения и имевшую складки, и в зависимости от состояния кожи, ее разглаживали, растягивали на столах или досках при помощи каменных или металлических инструментах (рисунок № 66), смягчали кожу при помощи «пантофли», (рисунок № 56).

После этого следовала наиболее важная операция отделки сафьяновой и кордованской кожи — «лощение». Этой операцией углубляли и без того яркий цвет кожи, придавали ей яркий, огневатый оттенок, блеск.

Лощение производили сначала на лошильных козлах, при помощи небольших скалок из твердого дерева так, к одному из висячих концов кожи прикрепляли железный шар крючками, а другой конец придерживали коленями к козлу. Когда заканчивали лощение той части кожи, которая находилась на козле, ослабляли прижим ее коленями и благодаря весу железного шара кожа перемещалась. Это продолжалось до полного лощения всей поверхности кожи. В нерабочем состоянии железный шар был повешен на одном из концов козла.

Лощение в Веспреме называли «мытьем» (в Болгарии — «стирианием»), козла — «конем для мытья», (в Болгарии — «ослом для истирания»), палку — «моющей скалкой», или же «скалкой для мытья кордованской кожи», шар на крючках — «моющим шаром». Лощение и набор инструментов для проведения лощения часто встречаются на цеховых эмблемах тобаков. Автор подробно останавливается на описании и изображении отечественных и зарубежных аналогий (рисунки № 57—61), придавая большое значение этому процессу.

Место лошильного козла заняла «бренчатая лошильная машина» с маховым стеклянным валиком, прикрепленным к потолку помещения (рисунок № 62 и 63). Первая лошильная машина парового привода (рисунок № 64) по существу работала по такой же конструкции и по такому же принципу. Так как давление, вызванное лощением растягивало кожу, шагренирование (лощение) повторяли специальным приспособлением с пробковой поверхностью. Отделка кожи заканчивалась проведением этой последней операцией.

ж) Не было существенного различия между технологией производства кордованской и сафьяновой кожи в Веспреме, и технологией в других городах. Независимо от кожи разница в профессии была вызвана следующим: состоянием шкур (толщина шкур, стриженная или нет) целью изготовления (верхняя кожа, безцветная или цветная подкладочная кожа), технической подготовкой отдельных мастерских, имущественным состоянием и имеющейся сырьевой базой. От всего перечисленного зависели известность, международный ранг изготовителей кордованской и сафьяновой кожи различных стран, городов и местностей. Изложенное во второй части данной работы — социальное положение тобаков, выясняет также, почему не относились веспремские тобаки к более крупным, международно известным кожевникам, изготовлявшим тонкие кожи.

4. Табаковая профессия, как изготовление кордован-

ской и сафьяновой кожи по всей Европе происходит от османских турков, как это и видно из технологии изготовления в XVIII и XIX веках.

Тогда, как османская технология обработки кожи попала в производство Западной Европы путем промышленного шпионажа, венгры переняли ее непосредственно от турков, или от балканских мастеров, работавших турецкими способами.

В Веспреме существует устное предание о том, что жителей города табаковой профессии научил турецкий пленный, спасенный жителями города от виселицы. Данные языковедения и топографии также подтверждаются

устными преданиями. Слово «тобак» происходит от турецкого слова «tobaq», означающего кожевник; а слово сафьян от турецкого слова «szakhtian». А название поселений кожевников «табан» — (tobak-хане=значит поселение табаков) — встречается на территориях оккупированных турками, и пограничных крепостей (рисунок № 68). Бывшие изготовители кордованской и сафьяновой кожи в северной Венгрии и Трансильвании работали также по методам табаков, может быть с некоторыми различиями, но они не называли себя и свои цехи «тобаками».

Ласло Надь

A veszprémi csutorások

E tanulmányt alapjaiban a Veszprémi Bakonyi Múzeumban található céh-irattár felhasználásával készítettem. A múzeumi céhanyag két bekötött jegyzőkönyvből és mintegy százhusz darab egyéb iratból áll.

A nagyobbik jegyzőkönyv (CNP) misekönyv alakú, 561 oldalt tartalmaz. Ezt az iratot anyakönyvnek is nevezhetnénk, mert egy-két lapot hagytak egy-egy mesternek, s ott a belépéstől a halálig, vagy az elvándorlásig, illetőleg a céh megszűnéséig minden lényeges dolgot feljegyeztek. A bejegyzés a remek-készítéssel, a talált hibákkal, a fizetett taxa beírásával kezdődött. Feljegyezték az inas-szegődtetést, a felszabadítást és az illető mester különféle „vétkeit”, az ezekért kirótt büntetéseket, a pénzügyi elszámolásokat, s lezárták a mester temetésének bejegyzésével. A „nagyprotocolumot” visszamenőleg is kiegészítették — valószínűleg azóta elveszett iratokból, vagy emlékezetből. Az első bejegyzés dátuma 1739, az utolsóé 1896.¹

A kisebb jegyzőkönyv (CKp) 12 × 16 cm méretű és 186 oldalt tartalmaz. A két jegyzőkönyvet nem egymás után, hanem egy időben párhuzamosan vezették. Ebbe a könyvbe elsősorban a céhmester választással kapcsolatos adatokat jegyezték fel. Itt mutatták ki évente a céh vagyonát, bejegyezték a céhgyűlés határozatait, a kölcsönöket és gyanta vásárlást, de feljegyezték egyéb rendkívüli dolgokat is, ami nem tartozott szorosan a céhügyekhez; így az Anna kápolnában tartott első misét, a kolerajárványt, a rendkívüli időjárást stb.²

A veszprémi csutorás céh egyéb iratai nagyon különfélék. Található benne úriszéki, vármegyei, városi határozat, a céhhez érkezett latin, német, magyar nyelvű levelek, de legtöbb irat az Óbudai Hadi Comissionak szállított katonai csutorák német nyelvű szerződéseire, azok magyarnyelvű fordításaira vonatkozik. A teljesnek nem mondható, mégis bőséges iratanyag mintegy 120 darabból áll. Az első irat 1722. január 24-én kelt inas szerződötetés,³ az utolsó egy 1880. évben kelt kántorlajstrom 35 mester nevével.

Az iratokat a szerző 1938-ban már feldolgozta, s a nagyközönséget érdeklő anyagrészt közreadta.⁴ A jelenlegi dolgozat teljességre és korszerűsége törekszik.

1. Csutoráformák (Nagy László nyomán).

1. Tschutura-Formen (nach László Nagy).

1. Différentes formes de gourde (d'après László Nagy)

1. Формы фляг (по Ласло Наль).

1. A CSUTORÁS MESTERSÉG

1. A CSUTORA EDÉNY ÉS ELTERJEDÉSE

„A csutora, vagy más tájszóval kulacs fogalma alatt könnyen hordozható többé-kevésbé lapos, kerekhasu és rövid nyaku edényt értünk.”⁵ Csutorát az idők folyamán többféle anyagból készítettek; fából, fémből, üvegből, bőrből. Az edény elnevezése függetlenül annak anyagától a formára vonatkozik, csutora szó azonban a fából készült edényhez kapcsolódik és a XVIII. század elejétől ismert, délszláv közvetítésű jövevényszó. Megvan az oszmán törökben, az újjörögben, a bolgár, szerb, horvát, szlovén, albán, román és a kis-orosz nyelvekben. Mindegyik nyelvben — eltekintve a szópóka (pipacsutora) mellékjelentőségétől — ugyanazt a fából esztergályozott edényt jelenti.⁶

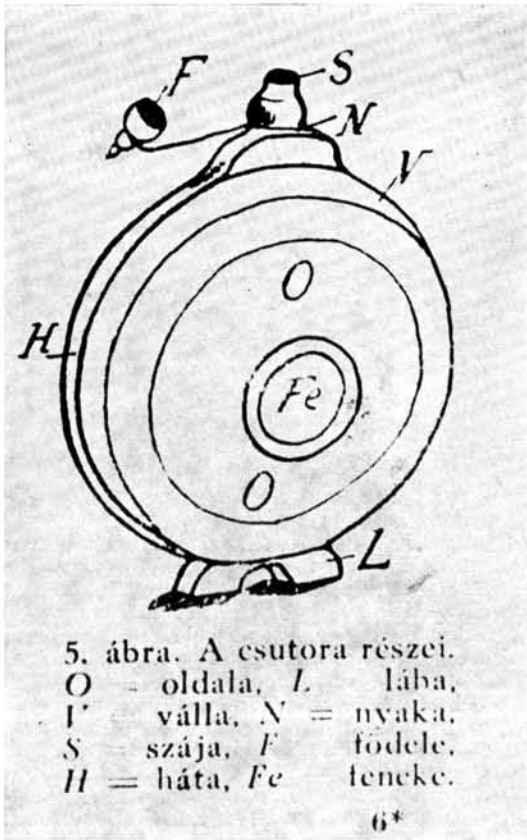
A Kargen-féle kéziratok hadügyi munka⁷ megemlíti az osztrák—magyar hadseregnél 1798-ban újra rendszeresített, fából készült ivóedényt „Tschutera” néven. (Feldflasche aus Holz.)

A veszprémi csutorás céh iratanyagában 1742-től találunk már kísérletet hadiszállításra.⁸ A hadiszállításokkal kapcsolatos német nyelvű katonai iratok kezdettől fogva a „Tschutera” elnevezést használják.

Nagy László idézett munkájában részletesen ismerteti az általa felkutatott sokfajta csutorát és az edény, valamint a mesterség elterjedését. A szerző 1938—39. évi balkáni tanulmányútjának tapasztalatai alapján arra a következtetésre ju-

1.) 1—6: ós- és ókori csutoráformák; — 7—8: aleman facsutora; — 9—10: frank agyagcsutora a VI—VII. századból két nézetben. Reprodukciók: 1—6 Corp. Vas. Ant., 7—10. Hörter és Kossina után.

5. ábra. A csutora részei.
O = oldala, L lába,
V = válla, N = nyaka,
S = szája, F födele,
H = háta, Fe teneke.

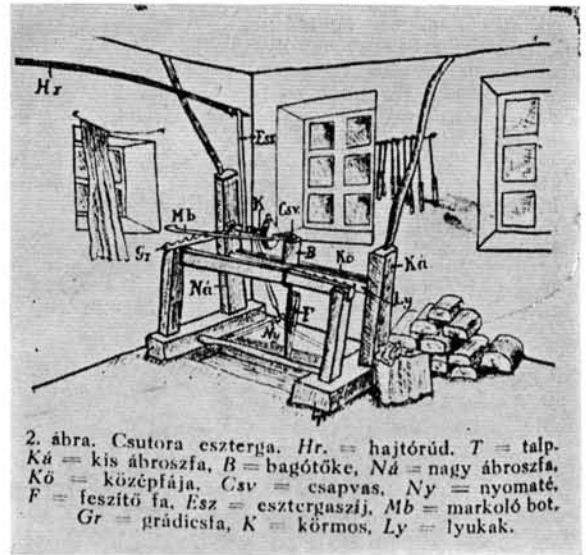
6*

2. A csutora részei (Ébner nyomán).
2. Bestandteile der Tschutora (nach Ebner).
2. Les parties de la gourde (d'après Ébner).
2. Составные части фляги (по Эбнеру).

3. ábra. A csutorás szerszámai. 1. Igazító vésű. 2. Kerek vésű. 3. Taszító vésű. 4. Eszterga vésű. 5. Simító vésű. 6. Sulyok. 7. Feszítőfa. 8. Méhélkés. 9. Kotróvas és cirkli. 10. Kalapács. 11. Szerszámköszörű. 12. Fődelező és furu. 13. Körmös. 14. Bagó töke.

3. A csutorás szerszámai (Ébner nyomán).
3. Werkzeuge zur Herstellung von Tschutora-Gefäßen (nach Ebner).
3. Outils du maître «gourdière» (d'après Ébner).
3. Инструменты для изготовления фляги (по Эбнеру).

2. ábra. Csutora eszterga. Hr. = hajtórúd. T = talp.
Ká = kis ábraszfa, B = bagó töke, Ná = nagy ábraszfa,
Kő = középfája, Csu = csapvas, Ny = nyomató,
F = feszítő fa, Esz = esztergaszija, Mb = markoló bot,
Gr = grádicsta, K = körmos, Ly = lyukak.

4. A csutora eszterga (Ébner nyomán).
4. Die Tschutora-Drehbank (nach Ebner).
4. Tour de «gourdière» (d'après Ébner).
4. Токарный станок, на котором обрабатывалась фляга (по Эбнеру).

tott, hogy a facsutora elnevezéssel együtt a mesterség a Balkánon a XVII. században alakult ki, és Horvátországon át kerülhetett a Dunántúlra.⁹ Ezt a feltevést látszik megerősíteni az a tény is, hogy a veszprémi csutorás céh a legények szabályzatát a nagykanizsai csutorás céhtől kérte kölcsön.¹⁰ (1. kép.)

Annak ellenére, hogy a vadászó, pásztorkodó, szekerező, majd bortermelő magyar népnek jellegzetes italtartó edénye volt a csutora — amely a vidámság szimbólumaként költészetünkbe is bekerült¹¹ — fel kell adni azt a hiedelmet, hogy a csutora és a csutorás mesterség „ősmagyar” eredetű. Mind az edényt (díszített, faragott formában is), mind a mesterséget megtalálhatjuk több nép emléktáráiban.

Nagy László idézett munkájában leírja a Sipka-hágó oldalán megbúvó bolgár falvak csutorásműhelyeinek a berendezését. Meg lehet állapítani, hogy mind az esztergapad, mind a szerszámok nagyon hasonlítanak az ismert magyar tárgyi emlékekhez.

2. A MESTERSÉG LEÍRÁSA

A harmincas évek elején a Veszprémi Bakonyi Múzeumban az ún. „bakonyiház”-ban eredeti esztergapadján és szerszámaival dolgozott az utolsó veszprémi csutorás mester, Illikman György.¹²

A helyszínen folytatott szemle és kihallgatás alapján a mesterséget Ébner Sándor írta le és publikálta.¹³

A csutora készítéséhez tömegében iharfát használtak. A díszesebb, egyedi darabokat dió- és tiszafából készítették. A faanyagot rönkben (törzsök) vásárolták, gyakran maguk a mesterek vágták ki legényeikkel a kiválasztott fát az erdőn. A rönköt a csutora méretének megfelelő darabokra szabták, cirkli-vel lemérték a szélességét, fejszé-vel lenagyolták, azután behelyezték a csutoraesztergába. Az eszterga forgómozgása nem folyamatos egyirányú, hanem egy teljes kört ír le előre, majd vissza. A mester közben rajt tartotta a faanyagot a taszító-vésőt és körben lefaragta a főléleges részt. Ha a külső rész esztergályozása elkészült, a kotróvas-sal a csutora oldalán képződő korongalakú nyíláson — a csutorának előre, s hátra való mozgása közben — kiszedte a belsejét. Az oldal nyílást egy pontosan beilleszkedő kőralakú lappal (fenék) lezárta. Ezután a csutorát olvasztott gyantával¹⁴ vagy viasszal, esetleg a kettő keverékével kiöntötte, hogy a folyadék ne ivódjék a csutora falába. (2, 3, 4.kép)

A 3. ábrán bemutatott Ébner által összeállított szerszámokon kívül a céhiratok között még az alábbi szerszámok felsorolását találtam: fűrőráspoly, aproló, fejsze, fűrész.¹⁵

II. A VESZPRÉMI CSUTORÁS CÉH TÖRTÉNETE

1. AZ ÍRÁSOS NYOMOK, FELTÉTELEZÉSEK

Szádeczky a céhek összeírása kapcsán a veszprémi csutorás céh szabadalomlevelét 1734-es kelettel említi azzal, hogy az okmány a Nemzeti Múzeumban található. A jegyzékben Miskolcon, Nagykanizsán, Tatán nem említi csutorásokat, mint ahogy ez a mesterség csak Veszprémnél van felsorolva, sehol máshol az országban.¹⁶

Eperjessy munkája azoknak a XIX. századi mezővárosi és falusi céhek a felsorolását tartalmazza, amelyeknek szabadalomlevelét az 1805. február 5-i (3004. számú) és az 1813. április 6-i (7262. számú) rendelet értelmében újították meg, illetve bocsátották ki. Itt sem találunk csutorás céhet, csupán a „szómagyarzatok”-nál van feltüntetve; ligno leganarius (Flaschnner) — kulacos „csutorás”.¹⁷

A Szádeczky által említett 1734-es szabadalomlevelét az ún. Acsády-féle, 1734. július 4-én Sümegen kelt, a veszprémi csutorás céh iratai között levő szabadalomlevelével azonos kell hogy legyen. Bizonyos azonban, hogy az említett szabadalomlevelét megelőzően már működtek a veszprémi csutorások. Ezt bizonyítja a már idézett 1722. január 24-én kelt szegődött irat is.¹⁸ Feltehetően abban az időben a csutorások egy vegyes céhbe tartoztak, mert amint a hivatkozott iratból kitűnik, a szerződésnél jelen volt „emberséges emberek” között két csizmadia, egy szűcs és egy gombkötő mester, Csutorás Pálon kívül.

A veszprémi követ 1729. február 9-én Pozsonyban kelt levelét már a csutorás céhnek címezte.¹⁹ A céhiratok között két olyant is találtunk, amely azt bizonyítja, hogy 1733-ban a veszprémi csutorások már céhszervezetben működtek, jóllehet nem volt jóváhagyott szabadalomlevelük. Az egyik irat szerint már 1733. május 17-én határozatot hoznak a díszes csutora készítéséről.²⁰ A másik irat arról tanúskodik, hogy a csutorásoknak már 1733-ban volt bejárótáblája.²¹

Az elmondottak bizonyítják, hogy a veszprémi csutorások már 1730 körül céhszervezetben dolgoztak, s az Acsády-féle szabadalomlevelét egy már meglévő helyzetet szentesített.

2. A CÉH KIALAKULÁSÁNAK GAZDASÁGI FELTÉTELEI, ADOTTSÁGAI

Annak ellenére, hogy Veszprém a vármegye és a veszprémi püspök székhelye, a XV—XVIII. század között — amíg a veszprémi megyeháza fel nem épült —, a megyegyűléseket Pápan és Veszprémben felváltva tartották. A birtokoláson viszont a legrégibb időktől a veszprémi püspök és a káptalan osztozott. Veszprém nem rendelkezett országos privilégiumokkal, „non privilegiata oppida”, azaz mezőváros. A városiak pereiben az úriszék fellebbviteli hatóság. E kettősség miatt a város és a püspökség kapcsolata nem volt zavartalan.²²

Mivel a veszprémi csutorás céh kiváltságlevelét a püspök hagyta jóvá, a céhgyűléseken a „comisarius” tisztjét a püspökség kasznárai töltötték be, néhány mondatban meg kell említeni azokat a püspököket, akik a céh életében — illetve irataiban — szerepeltek.

Széchenyi Pál püspök — 1702-ben egyezséget kötött a várossal; a kisebb jövedelmek a várost illették, a püspök és a káptalan nem kívánt robotot, a püspök és a káptalan büntető hatalmának fenntartása végett a 12 törvénybíró fölé az elnököt a püspök jelölte ki.²³

A Heister-féle pusztítás után csak az 1711. szatmári béke hozott a városra nyugodtabb esztendőket. 1723—25-ig Eszterházy Imre püspök — a későbbi esztergomi érsek — akitől már kértek szabadalomlevelet a veszprémi csutorások, de sikertelenül. Őt Acsády Ádám követte a püspöki székben, aki Sümegen — ahol a veszprémi püspök ideiglenes székhelye volt — megerősítette a céh szabadalomlevelét.

Bíró Márton püspök 1752-ben pereskedést kezdett a várossal és a várossal szövetségét káptalannal, aminek csak 1771-ben lett vége a királynő döntésével (ekkor még a veszprémi püspök a királynő „cancellarius”). Ezentúl hat forintig a város széke, azon felül az úr széke ítélkezett. Ez a helyzet megmaradt egészen 1848-ig. A város függőségére jellemző, hogy még a patkányirtáshoz is földesúri engedély kellett.²⁴

A város határa még 1769-ben sincs nyomásokra osztva, a földterület megosztását az szabta meg, ki hol mennyit tudott irtani. A terület dombos, kavicsos, nehezen művelhető, a kertek csak a házak mellett, főképpen a Sédvölgyben vannak. Az első szőlőtelepítés Csatáron csak 1802-ben történt. Így azután a népesség kisebb része foglalkozott földműveléssel, illetve a káptalani pusztákon birkalegeltetéssel és egyéb napszamos munkával.

Az adózó népesség több mint 40%-a — nemesek és nem nemesek egyaránt —, iparból és kereskedelemről éltek. H. Pálffy Ilona szerint²⁵ az adózó családfők százalékos megoszlása 1828-ban:

iparos	39,6%
kereskedő	4,4%
őstermelő	5,2%
bizonytalan	36,4%
egyéb	14,4%
	100,0%

A Cserhát és Buhim völgye volt a legjobban lakott városrész. A csutorások is zömmel az utóbb említett városrészen laktak. A Veszprémi Bakonyi Múzeumban levő 1886-ban keltezett várostérképen a későbbi Malom utca (ma Fenyves utca) még Csutorás utca volt. A céh irataiban a XIX. század elején találunk utalásokat arra, hogy a Temetőhegyen és a Jeruzsálemhegyen is laktak csutorások.²⁶

A veszprémi csutorás céh kialakulásának alapvető feltétele volt, hogy a megfelelő nyersanyag a Bakony erdeiben rendelkezésre állt. A Bakony erdeinek túlnyomó része az Eszterházy-családé volt. Az erdő hasznosításának egyik módja a XVIII. század elejétől a makkoltatás. A Veszprém megyei gazdák, de még a délvidéki rációk is tízezer számra hajtották a disznókat makkoltatásra, amiért az uraság „makkbért” szedett. Az ipar és kereskedelem fejlődésével egyre keresettebb cikk lett az ipari- és épületfa. Az uradalmak csak „cédula” ellenében engedtek valamirevaló fát kivágni. Ilyen körülmények között a veszprémi csutorások egyre nehezebben jutottak megfelelő fához.

3. A VESZPRÉMI CSUTORÁS CÉH MŰKÖDÉSÉNEK ÍRÁSOS BIZONYÍTÉKAI

1724-ben a veszprémi csutorások nevében Demeter Pál, Ábrahám Gáspár, Csutorás Jakab és Demeter Péter latinnyelvű kérelmet nyújtott be Eszterházy püspökhöz, szabadalomlevelé kiadása ügyében. A pecsétes válasz a következő év elején keltezve megérkezik a kérelmezőkhöz. Úgy látszik akkor is rossz volt a viszony a város és a püspök között, mert a csutorások a várt szabadalomlevelét helyett az alábbi dorgálásban részesültek:²⁷

„Az ur 1725. év januáris hónapjának 31. napján az ausztriai Bécsben.

Jelen kérvényüket átnéztük, a mezőváros lakói először törekedjenek arra, ami a jó rendet és az uradalom iránti köteles alávetettség illeti, magukat ahhoz tartásák és az eddig gyakorolt konfúziókat köteles módon szüntessék meg, ha ezeket leküzdik, a bent foglalt kérvényezők kérését, amennyiben jogosnak és méltányosnak fog látszani nem fogjuk elmulasztani teljesíteni. És így ezek hitelül Imre Püspök s. k. PH Kállakovich Ádám mp”

A céh atriculusait (szabályait) 1734. július 4-én Sümegen erősíti meg Acsády Ádám veszprémi püspök. A céhlevelét 24 articulusból, a szokásos bevezető és befejező részből állott. Tartalma megfelel az akkori kor szokásainak, ezért az egyes articulusok nem tarthatnak különösebb érdeklődésre számot. Feltehető, hogy az articulusok mintáját a nagykanizsai (Cánisa) céhtől kérték kölcsön, mert 1745-ben azt írják a nagy-

5. Az Acsády-féle céhszabályzat.
5. Der vom Bischof Acsády bestätigte Privilegienbrief der Tschutura-Zunft von Veszprém.
5. Règlement corporatif d'Acsády.
5. Цеховой устав по Ачади.

kanizsai csutorások a veszprémieknek, hogy az „ott kezéinél maradt Legényeik Artikulusát minél előbb, mihelyt bizonyos alkalmatosság által kezükhöz küldeni méltóztassék”.²⁸

Az Acsády püspök által jóváhagyott articulus bevezető részének eredetisége indokolja annak egész terjedelemben való ismertetését. A céhlevél bevezető része a következő:

„Mi Acsádi (az aláírás Acsády) Ádám Isten és az Apostoli Szék Gráciájából Veszprémi Püspök, és azon Helynek, s Nemes Vármegyének örökös Feő Ispánnya, Vaskai Apátur, Fölséges Magyar Országi Királyné Asszonyunk Cancelláriussa és Császár és Koronás Király kegyelmes Urunk eő Fölsége actualis belső Tanácsa z. c. Adgyuk tuttára mindenkinek akiknek illik: Hogy, jövének mi előnkbe Veszprémi Városunkban lakó Becsületes Csutorás Czébeli Mesterek, igymint; Néhai Dömötör Csutorás Pál özvegyi Kapolyi Eörsbert, Hajagos Csut: Jakab, Dömötör Csut: Péter, Könööl Csut: Pál Király Csut: János, Egréczy Csut: Ádám, Varga Csut: János, Kerkápolyi Csut: Mihály, Csonka Csut: Imre, Cseresnyés als Eöri Csut: Sámuel, Miskei Csut: Ádám, Vásonyi Csut: Imre és Györi Csut: István alázatosan kérvénn bennünket, hogy bizonyos 24 punctumokból álló Articulusokat avégre: hogy magok dolgait Czéhben és másutt is helyesebben és törvényesebben folytathatnánk és ezzel meg erősítetnek Mi is confirmálni méltóztatnánk Melly Articulusok így következnek: . . .” (Lásd.: 5. kép.)

Az articulusokból kitűnik, hogy a céhbe akkor 12 mester egy elhalt mester özvegye tartozott.

A céh iratai között egy másik articulus is található, de az nem egyezik meg az eredetivel, mert csak 17 pontból áll és az 1723. LXXIV. t. c. általános paragrafusait tartalmazza. Kitűnik, hogy „ez az articulus 1840-ben megújított, amellet öh-Fenségétől az Érdemes Nagys Csutorás Chéhnek az Nemes Vármegye kiadott, de ugyan az lądában igen megveselődött, tehát újra le párijaltatott”. Csakugyan nagyon megrongálódott ez az articulus, ezért nem lehet megállapítani, hogy mikortól kezdve használták ezt az Acsády-féle articulus helyett.

A Klauzál-féle 1848-as ún. ideiglenes céhszabályozó rendelet hatástalan a veszprémi csutorások szervezetére. Az 1859. december 20-án megjelent nyílt parancs, amely a céheknek köteleességüké tette, hogy szabályaikat módosítsák és alakuljanak át ipartársulattá, még jó ideig érintetlenül hagyta a veszprémi csutorás céhszervezetét.

Ügylátszik minden alkalmat megragadtak, hogy a hatósági rendelkezéseket kifogásolják, azok ellen tiltakozzanak. A kisebbik jegyzőkönyv 146. oldalán még 1860. december 27-i céhgyűlésen is az alábbi határozatot olvashatjuk: „Miatán Magyar hazába még megyei gyűlésen is az 1848-i törvények óhajtanak alkalmazásba vetetni, ugy szintén a céhbéli intézkedéseket jövőre az 1848-i szokás és rendszabályok alapján kívánják eszközöltetni”.

Az 1872. március 16-án életbelépett VIII. t. c. még virágzásban találta a veszprémi csutorás céhet. A törvény végrehajtásaként a város tanácsa 1872. december 28-án közölte Lipták Mihály csutorás céhmesterrel, hogy három nap alatt

6. A veszprémi csutorások céhkorsója, ltsz.: C—43.
6. Der Zunftkrug der Tschutura-Meister von Veszprém
6. La cruche de la corporation des gourdiers de Veszprém.
6. Цеховой кувшин веспремского цеха фляжечников.

küldje be a céh feloszlásáról szóló jegyzőkönyvet, vagy amennyiben az ipartársulattá még nem alakult volna át, haldéktalanul „tegyék meg az átalakulást és az alapszabályokat mutassák be.”

A csutorások nem siettek végrehajtani az utasítást. Közben Pongrácz Dávid ügyvéd arra kéri a csutorás „Ipartársulat Elnökét, hogy a városunkban egy társulattá való alakulásért” a vármegyeházán 1873. február 9-én délután 2 órára összehívott gyűlésen a volt céh tagjai jelenjenek meg. Ez a kezdeményezés nem vezetett sikerre és a csutorások még jó ideig halogatták a céh megszüntetését. Csak 1879. szeptember 28-án hívták össze az ipartársulat alakuló gyűlését.

Az alakuló jegyzőkönyvet és alapszabályokat a belügyminiszter még az év december 24-én jóváhagyta, ezzel hivatalosan is megalakult a másfél évszázadon át nyomkövetethető céh helyébe lépő ipartársulat.²⁹

A következő évben még egy jelentős dolog történt. 1880. február 2-án a tobakok, számszerint kilencen beolvadtak a csutorás testületbe, és az „Egyeségi Ószve Alakulás” szerint felajánlják a székesegyházban álló zászlójukat és kölcsönösen kötelezik magukat, hogy a temetésen megjelennek, ha a társulatba tartozók közül valaki meghal.³⁰

Az ipartársulat feljegyzései és jegyzőkönyvei között a kántorlajstromon kívül alig találunk más emléket. Lassan megkezdődik a csutorás mesterség haldoklása. A protokollumok feljegyzései szerint 1893-ban még létezett a társulat, de a csutorások számáról az utolsó adatot az 1891. december 24-én kelt kántorlajstrom tartalmazza, amelyen 18 csutorás és egy tobakmester szerepel.

A céh irataiból nem értesülünk arról, hogy mást, mint csutorát esztergályoztak volna, bár feltételezhető, hogy más, fából készült tárgyat is készítettek. Bizonyítékaink közvetettek. Egy 1813. évi árszabás a csutora mellett kétfajta famozsár árát közli.³¹ A bakonybeli faragókkal 1787-ben a céh nem csutorakészítés, hanem mozsár és fatányér csinálás miatt perleked.³²

A veszprémi csutorások 1806-ból való zöldmázás céhkorsóján a csutora mellett a fakehely és fedeles fakupa látható.³³ (6. kép.)

A céh megmaradt ládája késői, nyilván nem az első, 1817-ben készült, empire stílusú kulcscímerén két zászló között római sasok. A kulcsveret megtalálható az 1770–1840 közötti legszebb bútorvereteket ismertető bécsi gyűjteményben.³⁴ (7. kép.)

4. MŰKÖDÉSI ALAPELVEK ÉS AZOK VÁLTOZÁSAI

A céh működése az egyéb céheknel ismeretes rend szerint bonyolódott. Egyedül talán a legények vándorlása sajátos, amelyről részletesebben érdemes megemlékezni. A generál céhgyűlést általában december 27-re szokták összehívni, de negyedévenként rendszeresen tartottak kántorgyűléseket is. Találkozunk olyan adattal, amely azt bizonyítja, hogy nagyobb jelentőségű ügyben soron kívül is összehívták a mestereket, de van példa arra is, hogy valamelyik mester hívta össze a céhet.³⁵

Az iratokból megállapítható, hogy a céh fennállása alatt szolgáló mestert választott, egyes időszakokban kettőt is. Azt is tapasztalhatjuk, hogy az összehívás általában behívótáblával történt.³⁶

A Bakonyi Múzeum céhgyűjteményében található behívótábla csak késői utódja a korábban használtaknak. Érdekessége, hogy már az ipartársulat idejében készült. A behívótábla felirata szerint 1884-ben készült, holott már 1880. február 2-án a céh átalakult ipartársulattá és akkor egyesült a tobakokkal, s ez a tény a behívótábláról is leolvasható.³⁷

Sok volt a baj a táblával, mert a mesterek elhagyták vagy valaki az ivóból elvitte. Úgy látszik ezért nem használták egy ideig, hanem a szolgálómesterek szóban hívták össze a gyűlést.³⁸ Ennek ellenére a büntetéseket mégis így szabták ki, ha valaki nem jelent meg a céhgyűlésen: „járt a tábla 1 forint”.

Bár Veszprémben volt külön céh-ház, megállapítható az iratokból, hogy a veszprémi csutorások a céhgyűléseket mindig a céhmester házában tartották. A céhláda megbecsülése, mintegy „kultikus” tisztelete, más céhekhez hasonlóan a csutorásoknál is megtalálható.

Temetésen, istentiszteleten a megjelenés, a tisztességes öltözék szigorú előírás volt. A céh tagjait, vagy családtagjait „céhvel” temették. A céhek voltak halottas lámpái, szentmihálylova és megfelelő készlet gyertya (szövetnek) a temetés megrendezéséhez. Más céhek, vagy céhen kívüliek is kölcsönadták a temetkezési felszerelést, ha fizetett érte. Ilyen adattal gyakran találkozunk a bevételek között.

A céh tagjait az előjáróság a legkülönbözőbb okokból igyekezett fegyelmezni. Büntetéseket általában a következőkért szabták ki: céhgyűlésekről való távolmaradásért, nem megfelelő öltözködésért, magánéletben elkövetett botrányokozásért, verekedésért, iszákosságért, a láda előtti illetlen viselkedésért stb.³⁹ A büntetés kezdetben bor, tepertő és kenyér. Később áttértek a pénzbüntetésre, de azért a céhgyűlések alkalmával evésről, ivásról gondoskodtak. Az új céhmester választásakor a céhlárában levő pénz egyrészt ételre és italra költötték.⁴⁰ Találunk olyan adatot is, hogy a legények ládjának is juttattak valamilyen összeget hasonló célzattal.⁴¹

A céh vezetőinek választásáról a XVIII. század végétől van folyamatos adatunk. Általában nyílt szavazással választottak, előbb azonban a jelöltek személyében megállapodtak. Találunk olyan adatot is, hogy három jelölt közül csak kevés szótöbbséggel választották meg a céhmestert.⁴² Mindig választottak vicecéhmestert (atyamestert), és bejárómestert is. A céh jegyzőjének (notarius) néha 4–5 éven át ugyanazt a személyt választották. 1831–1858 között választottak műlátókat azaz munkavizsgálókat, általában 2–2-t, akiknek tisztje volt a műhelyben a csutorás munka rendszeres vizsgálata is.

Az inasokat általában 3 évre szegődttették azzal, hogy minden időben egy vagy két kezest kértek. Szerződéskor és fel szabaduláskor az inas tartozott a céhek megfelelő összeggel fizetni.

A XVIII. században még a mester gondoskodott a szálláson és ételmen kívül az inas ruhájáról is, később azonban ez már a szülők gondja lett.

Az inasévek kitöltése után a legény köteles volt társposharat adni, később ezt is fizetéssel lehetett megváltani.

A csutorás mesterség hazánkban nem volt elterjedve; ugyanis vándorlással egyáltalán nem találkozunk az iratokban, illetve csak olyan adatot találunk, mely szerint egyedül

7. A veszprémi csutorások céhládája, Itsz.: C—150.

7. Die Zunfllade der Tschutora-Meister von Veszprém

7. La coffre de la corporation des gourdiens de Veszprém

7. Цеховой сундук веспремского цеха флягечников.

dolgozó csutorás mesternél kitanult legényként valaki a veszprémi céhhez került vándorlása során. A veszprémi csutorások már a XIX. század elején olyan szabályt hoztak, hogy vándorlás helyett „sorba kellett menni a mestereknél”.⁴³ Ez azt jelentette, hogy a legény legöregebb mesternél kezdte a sort és negyedévenként tovább haladt a legfiatalabb felé. Később különösen a hadiszállítások idején nem kötötték időhöz a sort, hanem az elvégzett munka mennyiségéhez: 100 csutorát kellett elkészíteni egy legénynek egy-egy mesternél.⁴⁴ Az özvegyeknek, különösen az özvegység kezdetén, soron kívül is adtak legényt.

Mesterré avatásnál két korszakot lehetett megkülönböztetni; kezdetben ragaszkodtak az Acsády-féle szabadalomlevélben előírt remek készítéséhez, majd később a remek pénzben lehetett megváltani. Azzal indokolják ezt a változást, hogy „remeknek való fát nem igen lehet kapni”. A mester a XVIII. században még köteles volt megfizetni a mesterszakomát, de amikor már a remek helyett csak „beállt” és készpénzt fizet, nem találunk további nyomokat a mesterebére.⁴⁵

A mesterség folytatásához szükséges anyagok és szerszámok beszerzésénél az volt a helyzet, hogy kezdetben a kiválasztott fát maguk a mesterek vágták ki az erdőn, s fuvarossal szállították haza. Arra nincs adat, hogy az így kiválasztott és hazaszállított fát közösen vásárolták volna. A másik fontos anyagot a csutóra kiöntéséhez használt gyantát osztrák kereskedőktől a céh közösen vásárolta, s a céhmester osztotta szét, az árát a mesterek befizették a céhládába. Ha a gyantából vagy pénzből maradvány volt, azt olyan arányban osztották fel, mint amilyen arányban fizetés ellenében elvitték a gyantát. A céhnek mérlege volt, azon mérték szét a kiosztott anyagot. Néhány esetben adós is maradt egy-egy céhmester a gyanta árával, amit azután később törlesztett, vagy lefoglalták a hadiszállításhoz járó pénzből.

A készáru értékesítése kétféle módon történt; mesterek egyenként készítettek csutorát és azt heti- és országos vásárokon értékesítették. A csutorát a vásárokról fuvarosokkal szállították. A céh megszabta ilyen esetben is, hogy csak sima csutorát lehet a vásáron árulni. A hadiszállítások közös vállalkozások voltak. Az iratokból megállapítható; egy-egy szállítás 2000–2500 csutorát tett ki, s 50–300 darabjal járult hozzá egy-egy mester. A szállítás lebonyolítása után a pénzt a szállítás arányában a céhmester osztotta szét, de előbb levonta a bevételből a fuvaros részét, valamint a szállítmányt kísérő mesterek költségeit.

A XIX. század végén már olyan közös vállalkozást is találunk, ahol a megrendelő nem a hadicomissió, hanem kereskedő.

5. NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTEL, VAGYONI HELYZET

A már elmondottakból is kiténik, hogy a csutorás mesterség nem ősi magyar mesterség. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az idők folyamán az edény különösen a bortermelelő vidéken terjedt el és magyaros formát vett fel a faragó emberek által készített díszítések révén.

A céhek nagy részében a mesterek többsége, a bevándorolt nemzetiségű elsősorban német volt.⁴⁶ Ezzel szemben a veszprémi csutorások túlnyomó része magyar nemzetiségű.

H. Pálffy Ilona idézett munkája nyomán összehasonlítással összeállítást közlünk általában a veszprémi iparosokról és a csutorások nemzetiségi összetételéről.

Nemzetiség	Veszprémi iparosok összesen	Csutorások
magyar	60%	89%
német	28%	7%
szláv	8%	4%
egyéb	4%	—
Összesen:	100%	100%

28 csutorás mesterből két német és egy szláv nemzetiségű van mindössze, a többi 25 magyar. A csutorás céh embereinek vagyoni helyzete az átlag alatt van. Míg a veszprémi iparosok 8,3%-a tartott szolgát, vagy szolgálót, addig a 28 csutorás mester közül csak egynek volt szolgálója. Szántóval az iparosok 13,2%-a rendelkezett, de csak 3 csutorás mesternek volt (10,7%) szántója. Ez sem lehetett valami nagy föld, ami kiténik abból, hogy egy csutorás mesternek sem volt ökre, tehene, vagy lova, míg a veszprémi iparosok közül 15% rendelkezett ilyen háziállattal.

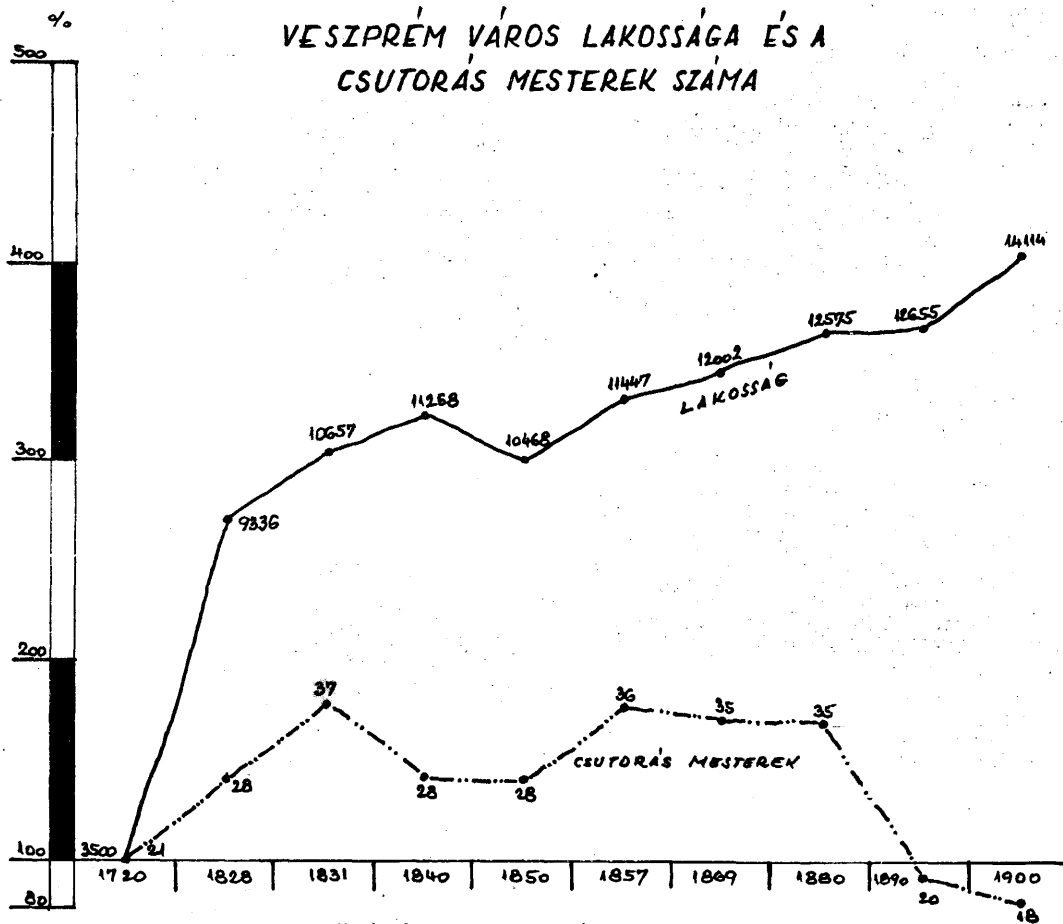
A csutorások lakásviszonyai megközelítik az átlagos veszprémi iparosok szintjét, amit ugyancsak H. Pálffy idézett munkája alapján számított adatok bizonyítanak:

	Veszprémi iparosok	Csutorások
Saját háza volt, de bérbe nem adta	50%	50%
Saját háza volt, de bérbe is adta	15%	25%
Lakást bérelt, sajátja nem volt	35%	25%

A vagyoni helyzet fokmérőjének további adata lehetne az alkalmazott legények száma. H. Pálffy Ilona adatai azonban erre az összehasonlításra nem igen alkalmasak, mert az adóösszeírás szerint 28 mesterből negyedévig 25 dolgozott segéd nélkül. Ez adódik az előbbieken elmondott sorjárásból, hiszen a legények és a mesterek számától függően jutott segéd egy-egy mesternek az év bizonyos szakaszában. Az adatokból azt a következtetést lehet levonni, hogy ha negyedévig dolgozott egy mester segéd nélkül, akkor háromnegyedévig egy-

Év	Mester	Szöveg
1722	3	név. szerint
1724	4	név. szerint
1736	13	Acsády-féle szabadalomlevél
1738	5	jelenlevő
1739	17	
1740	21	jelenlevő
1744	22	jelenlevő
1828	28	
1836	37	
1843	21	
1848	22	
1851	28	
1852	25	
1853	22	
1854	36	köztük 8 özvegy
1861	24	
1862	30	
1863	30	
1864	29	
1866	30	
1867	30	
1868	35	
1869	30	
1872	36	
1873	31	köztük 24 hadiszáll.
1876	36	
1877	27	
1879	25	
1880	35	ipartársulat
1881	35	
1882	31	
1883	23	
1885	21	
1890	20	
1891	18	+1 tobak

VESZPRÉM VÁROS LAKOSSÁGA ÉS A CSUTORÁS MESTEREK SZÁMA

egy segéddel kellett hogy dolgozzék, ami azt jelenti, hogy a segédek száma 20 körül lehetett az összeírás időpontjában.

Az említett összeírás megemlíti, hogy a csutorás mesterek között nincs adómentes, sem 60 évnél idősebb, mert ilyet az 1825/27. VII. törvénycikk az („egyenletes adózásról”) alapján készült összeírás külön is feltünteti.

1827-ben nemesi összeírás volt Veszprémben. 355 nemes családfőt írtak össze és ebből 46 volt az iparos. Legtöbb nemes, számszerint 9 a csizmadiák között volt. Az összeírás nem tüntet fel csutorást, holott a céh iratai szerint Tamási István nemes 1797—1846-ig tagja volt a veszprémi csutorás céhnek. Ugyancsak tagja volt a céhnek 1744-től ismeretlen ideig Tamási Mihály, majd 1843—1870-ig Tamási Ferenc. Miskey Ádám nemes 1738—1739-ig található meg a veszprémi csutorás céh mesterei között.

A 246. oldalon közlünk egy táblázatot, amely az egyes időszakokban feltünteti a veszprémi csutorás céh tagjainak számát. Az adatokat nem nevezhetjük pontosnak, mert csak a „jelenlévők” szerepelnek benne.

Olyan adatokat használtunk fel a táblázat összeállításához, amelyek céhgyűlésekkor, vagy kántorgyűléseken kerültek összeírásra, a kántor pénz befizetésekor. Ezért az alábbiakban közölt számok minimálisnak tekintendők, azokat tartalmazák, akiket névszerint a kántorjegyzék (lajstrom) feltüntetett. Nyilvánvaló, hogy az 1738-as névsor nem lehet teljes, hisz mindössze 5 mester van felsorolva, holott az Acsády-féle szabadalomlevélen egy évvel korábban már 13 mester szerepel és már 1739. évben is 17 mesterről tudunk.

1744—1891 között a mesterek száma többé-kevésbé pontosnak tekinthető, mert legfeljebb egy-két mester volt távol a gyűlésről. Ezek szerint a Bakonyi Múzeum csutorás céh

8. Grafikon a csutorásmesterek számáról

8. Graphikon über die Zahl der Zunftmitglieder

8. Nombre des maîtres gourdiens représenté en graphique.

8. График, отражающий численность мастеров-фляжечников.

iratai alapján a mesterek számát a közölt grafikon (8. kép) szerint lehet valószínűsíteni.

A céh iratokból összeállítottuk az 1722—1891 között talált csutorásmesterek névjegyzékét. Ahol erre adatot találtunk, feltüntettük a céhbelépés idejét, körülményeit és a tisztségviselőket. (Lásd a függelékét a 258—260. oldalon!)

6. A HÁBORÚS KONJUNKTÚRA, HADISZÁLLÍTÁSOK

A veszprémi csutorás céh működését, a mesterek gazdasági helyzetét, munkaellátottságát jelentősen befolyásolta a háborús konjunktúra, a hadiszállítások. A XVIII. század végétől a XIX. század 70-es évéig úgyszólván a hadicsutorák szállítása határozta meg a veszprémi csutorások működését. A napóleoni háborúk legmozgalmasabb idején, a porosz—osztrák—olasz háborúkban olyan keresett cikk lett a hadicsutora, hogy a mestereknek nem a termékek eladása, hanem az elvállalt csutorák elkészítése volt a fő gond. A hadsereg mindig többet kívánt, mint amennyit a céh mesterei szállítani tudtak. Jellemző a szerződéssel kapcsolatban, hogy a veszprémi céh állandóan — hol így, hol úgy indokolt — késelemben van a szállításokkal. Úgy látszik, hogy a veszprémi csutorások monopóliumhelyzetben lehettek, mert a Hadi Co-

A változó értékű pénz, a háborús infláció miatt elég sok vita volt a csutorák áráról. Az árviata 1805-ben kezdődött. Míg az 1803-ban szállított 24 000 db csutora ára 15 krajcár volt darabonként, addig 1805-ben 18 krajcárt számoltak, de csak 4000 darabot szállítottak. A szerződést 15 krajcárjával kötötték, de 1805. július 7-én a céh emberei Óbudán 20 krajcárra kérték az egységár felemelését, de csak 18-at fizettek. Ezen az áron nem volt hajlandó a céh szállítani, hiába írt a Comissió.⁴⁹ Nyilván jogos volt a céh magasabb árigénye, mert 1806-ra már 27, 1807-ben pedig 30 krajcárt fizettek minden darabért. Mielőtt a céh megegyezett volna az árban, a Comissió versenytársnak a miskolci esztergályos céhet állította szembe a veszprémi csutorásokkal.⁵⁰

1813. július 18-án a veszprémi csutorások levelet küldtek a Comissiónak, közölték, hogy a régi áron nem vállalnak szállítást, mert a fa, a gyanta és az élelem is megdrágult. 34 krajcáros árat kértek, de a szerződés végül 30 krajcáros áron létrejött.

A hadiszállításoknál minőségi hibák is előfordultak, nem egyezett a szállítmány a mintával. Már 1799-ben írta a Comissió, hogy „megmondták az ott járt mesterembereknek, ha megegyeszer viasz nélkül beeresztett csutorákat küldenek nem veszik át”. Ugyanezen évben Tamási István csutorásmester átadott 1364 darabot és csak 6-ot kifogásoltak meg, mivel „hasadt volt a válluk”. Lehet, hogy a mester ismerte az átadás módját, mert az elszámolásból a hat hibáson kívül még kettő hiányzott, mivel „egyet adtam a káplárnak, egyet elvitt a tizedes”.

A céh a szállításokat negyedéves ütemekben vállalta. Minden szerződésben megfigyelhető, hogy a téli negyedévre vállalták a legnagyobb mennyiséget és a másodikra a legkevesebbet. Júniusban ugyanis a legények aratni mentek. Pl. az 1805. szeptember 26-án kelt szerződés szerinti 25 000 darab szállítását az alábbiak szerint teljesítették:⁵¹

1805. okt. 1.—dec. 6. között	5269 db
1806. jan. 24.—ápr. 3. között	6521 db
máj. 10.—jún. 15. között	2779 db
aug. 1.—szept. 25. között	3694 db
okt. 12.—nov. 25. között	6520 db
Összesen:	24 783 db

A veszprémi csutorások hét évtizeden át óriási mennyiségű „hadicsutorát” szállítottak az Óbudai Hadi Comissió részére. Ezekben a hatalmas közszállításokban az egész céh résztvett.

A hadiszállításokról a veszprémi csutorás céh irataiból a fenti összeállítást készítettük:

A nemesi felkelés részére szállított csutora mennyiségéről nincs pontos adat. Ezzel kapcsolatban egy irat található, amely szerint 1809. március 20-án a vasmezei felkelők szóbeli üzenetet küldtek. Erre a céh ingyenesen ajánlott 600 csutorát, amelyet április 25-ig elkészítenek, kéri a céh, hogy Veszprémben vegyék át.⁵²

1742-ben kísérleteztek először hadiszállításokkal. A Győri Hadi Comissiónál jártak a céh emberei a „Főlséges Király Asszony népe számára szükséges csutorák ügyében”. Ez a próbálkozás ügyelátszik nem sikerült, mert csak félszázaddal

Szerződés kelte	Szállított csutora	Megrendelő	Egységár darabonként
1798. X. 17.	12 000	Óbudai Hadi Comissió (HC)	13 kr
1799. XI. 24.	12 000	HC	13 kr
1801. II. 11.	25 000	HC	14 kr
1802. IV. 14.	25 000	HC	14 kr
1803. X. 5.	24 000	HC	15 kr
1804. V. 11.	... (több-ezer)	Marburgi Hadi Comissió	... (24 kr)
1805. VII. 30.	4 000	HC	18 kr
1806. III. 29.	30 000	HC	27 kr
1807. II. 21.	30 000	HC	27 kr
1808. VII. 25.	30 000	HC	30 kr
1809.	nemesi felkelésnek	...
1809. VIII. 28.	30 000	Mezey Mojzes	...
1809. X. 2.	750	Fülöp Fischer	1 for 15 kr*
1810. II. 19.	20 000	HC (Mezey)	45 kr
1812. III. 7.	4 000	HC	44 kr
1812. X. 2.	8 000	HC	30 kr
1813. III. 21.	5 000	HC	30 kr
1814. X. 14.	6 000	HC	36 kr
1820. IX. 27.	10 000	HC	30 kr
1821. V. 21.	17 500	HC	34 kr bankóban 13 3/5 új kr
.....
1853. II. 11.	20 000	HC	26 kr
1855. XII. 15.	10 000	HC	26 kr
1859. VI. 18.	11 000	HC	45 5/10 kr
1860. ...	40 000	HC	...
1861. XII. 21.	6 000	HC	36 kr
1876. ...	6 071	HC	48 kr

*Valószínűleg nem hadicsutora, hanem kereskedelmi célokra használt díszes áru

később, 1796-ban vannak adatok a céh iratai között a tényleges hadiszállításokról. Ekkor kért a céhtől ajánlatot az Óbudai Hadi Comissió („Császári Királyi Ó budán lévő Gazdaságbéli Comissió”) és egy 7 meszelyes csutorát is kért mintának. A céh egy héten belül megtette az ajánlatot, de csak 1798. április 28-án kérte a Comissió a céhet, hogy küldjön ki embereket, akikkel a szerződést az egész céh nevében megkötetheti. A céh három mestert küldött ki, akik október 17-én megkötötték az első szerződést 12 000 csutora szállítására.

A szerződés szerint minden hónapban 2000 darabot kellett szállítani. Az erről szóló levél fontosabb része így hangzik: „Amintis az Bötsületes Czéh által küldött Mester Emberek magokat kötelezték el Perselyek alat leveő Mustra szerint mentül előbb a Transport meg tétessék. Hogy pedig azon Contractus meg érkezik a mell Bötsületes küldetett Eő Főlségéhez azonnal anak Párját az Bötsületes Czéhnek meg küldjük.”

A vonatkozó szerződést a céh 1799-ben kapta meg, amelynek a csutora leírását tartalmazó része a következő: „minden csutora gömbölyü, kerek, lapos keményfából és jól kiviaszkolva alkalmasan elkészülve legyen mintegy két vagy három meszelyt magába és fönt tölcser formára elkészített dugasznak tsapja legyen, mely dugasz; hogy el ne vesszen, egy spárgával keményen hozzá kötéssék”.^{52a} Ha a szállítási határidőt nem tartják be, a szerződés további rendelkezései szerint minden elmaradt darab után 1 kr büntetést fizetnek és tartoznak megtéríteni az okozott kárt.

1799 novemberben a következő évben történő szállításra megint elvállal a céh 12 000 darab csutorát, de ennek el-

készítése körül nehézségek mutatkoznak. Nem tudják időre elkészíteni, mert a város „kvártélyozásokkal és utcsinálással” nagyon igénybe veszi őket, legényük pedig ebben az időben nincs. Emiatt panaszt is tettek a vármegyénél, miután a város nem hallgatta meg a kérésüket. A szállítást egy kis késedelemmel bár, de mégis teljesítették, sőt 1801- és 1802-ben és 25—25 ezer darabot, 1803-ban pedig 24 000 darabot szállítottak.

1804-ben nincs adat arról, hogy szállítottak Óbudára. Ebben az esztendőben azonban Margburgból kért több ezer csutorára ajánlatot a „Mondur Commissió”. Májusban válaszolt a céh a felhívásra és elvállalt 4000 csutorát. Darabonként 15 krajcárt kérték. Pontosán közölték azonban a költségeket is. „Fuvar Margburgba ezrenként (egy kocsi) 60 forint, a mestertárs aki kíséri az árut naponta 2 fr. 16 krajcár, ameddig az ut tart, 32 forint”. Kérték még, hogy intézze a Commissió, hogy a steierországi várakon és harmincad adókon szabadon haladhassanak át az áruval. Az áru ellenértékét magyar pénzben kérték.⁵³

Bár nincs írásos nyoma, hogy ezt a rendelést valóban leszállították, de valószínűsíthető, mivel egy kihagyott év után 1805-ben ismét 4000-et, 1806-ban 30 000 darabot készített a céh az óbudai ruházatra ügyelő bizottmányának. Az utóbbi szállítás alkalmával bepanaszolja a céhmester a mestereket a viceispánnál. A commandó csutorái nem készültek el, — úgymond a céhmester — mert a mesterek inkább vásárra dolgoznak. Kéri a céhmestert, hogy tiltsák el a mestereket a vásároktól. A panasz Esztergomi Ignác járásbeli szolgabíróhoz került, aki kötelezte a mestereket, hogy amíg a vállalt csutorákat el nem készítették „minden más munkát tegyenek félre”.⁵⁴

Úgy látszik használt a céhmester erélyes fellépése, mert a következő két esztendőben 30 000—30 000 darab elkészítését vállalták. Ennek a hatalmas mennyiségnek az utolsó részét késedelmesen szállították, úgyhogy a hátralékos 5600 darabot a városi tanács útján sürgette a commissió. Talán e késedelem miatt 1809-ben Mezey császári liferáns közvetítésével szállítottak 30 000 darab hadicsutorát. 1810-ben a céh 30-ról 45 krajcárra felemelte egy csutora árát, s emiatt alkudozások vannak, úgyhogy a megrendelés egy évig elhúzódik.

1810. júliusban tudatja a céhvel a commandó, hogy csak annyit fizet nekik is, mint a miskolci esztergályosoknak.⁵⁵ 1812 januárjában megint érdeklődött a commandó az árak felől, sőt április 24-én figyelmeztette a céhet, hogy szerezzenek be kellő nyersanyagot, mert a „Commissió maga sem tudja mostanság a változó időben sem egy, sem más részre magát erőssé tenni”. Nem is volt hiábavaló a céh felkészülése, mert még ebben az esztendőben két tételben 12 000 darab szállítást vállalta a veszprémi csutorás céh, majd 1813 márciusában ismét 5000 darab csutora elkészítésére szerződött. Ezt a szerződést sem tudták pontosan teljesíteni, és a következő feliratban okolta meg a céh a szállítmányok elmaradását:

„Felséges Királyi Helytartói Hadi Tanács!

Már mint egy 16, sőt 17. Esztendőktől fogva Mi Veszprém Városában levő Csutorás Cézhibeli Mester Emberek a Királyi Ó Budai Mundér Commissiót Contractus szerint egy-egy alkalmatossággal 24 és 30 Ezer Katonáknak adattatott Csutorákat a Katonaság részére kiadottakkal provideáltuk a Contractusban mindannyiszor meghatározott ára Szerint.

Valamint Szintén a legutóbbi Insurrectió alkalmatosságával is ezen Tettes N. Veszprém Vármegyék Szomszéd megyéiből fell keltt Seregekkel edjütt provideáltuk ugyan annyi Csutorával, Valamennyi azok számára az alul még nevezetett Tettes N. Vármegyék, ugy mint : Tettes Veszprém, Komárom, Fehér, Somogy, Szala és Vas Vármegyék általuk ádtuk és még azon időben is mi a Királyi Ó Budai Mundér Commissióban levő contractusunk szerinti felfogadott Csutorák számát is bé szállítottuk”.

A továbbiakban elpanaszolta a céh, hogy a legények és az ifjú mesterek „a katonaaállításra hajszoltatnak, akik is azon életet kerülni kívánván, egy, két, sokszor három hétig sem dolgoznak, hanem lappangva bujkálnak”. Így az öreg mesterek nem tudnak egyedül megfelelni a követelményeknek, nem képesek egyedül az elvállalt csutorákat elkészíteni.⁵⁶

Ebből az írásból kitűnik, hogy a céh munkája mennyire keresett volt és hogy az eddig említett szállításokon kívül még kinek dolgozott.

A céh panaszát a Haditanács nem tudta orvosolni, mert 1814. február 19-én azt válaszolta, hogy „az Instanciájában kitett könyörgésének orvoslására éppen semmit sem mozdíthat”.⁵⁷

A sok nehézség ellenére is teljesítette a céh a megbízást, mert 1814-ben újabb 6000 db csutora szállításra szerződtek. Öt évig ettől kezdve nincs nyoma a szállításoknak. 1820-ban ismét készített a céh 10 000, majd 1821-ben 17 500 db csutorát a hadsereg részére.

Ettől az időtől kezdve több mint negyedszázadon át szüneteltek a szállítások. A bekövetkezett történeti események, a szabadságharc, majd azt követően az abszolutizmus nem volt alkalmas arra, hogy a bécsi udvar a veszprémi csutorásokkal dolgoztasson, de 1853-ban már megint 20 000 hadi csutora került ki a veszprémi csutorások műhelyéből, a következő két esztendőben pedig 10, illetve 11 ezer darabot készítettek. 1860-ban elvállalták a legnagyobb mennyiséget, 40 ezer darabot, úgy hogy havonta 3350 darabot szállítanak. A céh még ekkori hatalmas munkateljesítményét mutatja az, hogy ezt az óriási mennyiséget is rendszeresen leszállították és 1861-ben újabb 15 ezer csutora készítésére vállalkoztak.

Az utolsó adat, amely ezekre a szállításokra vonatkozik, 1867-ből való. Ebben a Commandó arra kérte a céhet, hogy az 1866-ban szállított 1963 darab csutora után járó 6 fr 25 kr bélyeget küldjék meg.

Ezzel az adattal megszakad az a háromnegyedszázados kapcsolat, amelynek során a veszprémi csutorások a monarchia hadserege számára dolgoztak. Ez alatt az idő alatt, 1798—1867-ig a céh közel 400 000 darab hadicsutorát szállított a hadsereg számára.

III. A MESTER ÉS ALKALMAZOTTAI

1. AZ INASOK HELYZETE

Az inas a mester anyagi gyarapodását szolgálta. A mester és inasa között a patriarchális kapcsolat csak írásos nyomokban található, az alapítás körüli időben. Később az inas egyre kevesebbet kapott gazdájától és mindinkább többet követelt tőle. A szegődtető, felszabadító pénz egyre emelkedett, a mester szolgáltatása pedig mindinkább csökkent. Mivel az inas rövid idő alatt olcsó munkaerő lett, a mesterek versenyeztek egymással az idegen inasokért, ezért a céh több ízben is szabályozta, a szegődtetés rendszerét.

A tanulási idő az Acsády-féle articulusok XII. pontja szerint 3 év, ha pedig a tanonc „gyengébb” 4 esztendő. Ennek ellenére találkozunk 1833-ban 5 évre szóló inasszegődtetéssel (Lipták Mihály), de olyan eseteket is találunk, amikor a mester a saját fiát csak két évre és „egy fertályra” szegőd-tette, vagy „szegődtetési és egyben felszabadítja”.

A XIX. század közepétől több feljegyzés van arról, hogy az inast felszabadították, de kötelezték, hogy megszabott ideig még a mesternél dolgozzon.

Amikor 1807-ben Török János inasát felszabadítják, arra kötelezik, hogy „még egy évig tartozik munkálkodni és fizetése darabonként egy poltura”.⁵⁸ Másutt is találunk példát arra, hogy az inast felszabadítják, de vállalja, hogy a mesternél marad, mert eladósodott és a tartozást le kell dolgozni.⁵⁹

Már 1837-ben úgy rendelkeztek, hogy az inasok szegőd-tetése is sorban megy, az inast a soron következő mesterhez rendelik,⁶⁰ holott az 1734-es articulus úgy rendelkezett, hogy új inast a mester akkor fogadhatott, ha az elsőnek már két éve kitelt. Persze mindez nem vonatkozott a mesterek gyerkeire.

Az inasnak szegődéskor igazolni kellett törvényes származását (1805-ben a balatonfüredi plébánia igazolja Onodi István törvényes származását), le kellett fizetni a szegődtető pénzt, s a kezeselek a kikötött összeg erejéig feleltek, hogy az inas az éveit kitölti, és nem okoz a mesternek kárt. Az 1722. évi inasszegődésnél még két kezes volt, később már csak egy.

Itt a kezések 32 forintig vállaltak kötelezettséget. A XIX. század elején kevés volt az inas és szegődteéskor nem találunk kezest, de 1835-ben a céh megint szabályozta a jótállást. Az inasnak 10 forintot kellett letenni, s ha megszökött, elvesztette a pénzt és többé a mesterségbe nem vették vissza. Ha idejét rendesen kitöltötte a pénzt a kistársaság kapta meg. Nyilván nem lehetett valami fényes dolga az inasnak, ha így kellett védekezni a szökés ellen. 1833-tól a megye azt is elrendelte, hogy aki himlőoltást nem kapott nem szabad felvenni inasnak.⁶¹

Előfordult, hogy a mester ütlegette az inast. 1842-ben Mayer János csutorásmester súlyokkal hátbavágta az inasát (Lipták Pistát). A gyerek hazament („elszökött”) s az anya panaszt tett a céhnél, mondván a fiát vissza nem küldi a mesterhez „inkább csavargó legyen, vagy kanászbojtar”. A céh júniusban másik mesternek Markalt Jánosnak adta az inast, de már októberben megmástitották a határozatot és az inasnak vissza kellett menni a verekedő céhmesterhez „ha másképpen nem, tehát a T. Fő Biró ur által rendelendő Hajduk által is vissza kísértetheti”. Az inas úgylátszik mégsem ment vissza, mert Lipták Istvánt 1843. június 10-én Markalt János szabadította.⁶²

Az Acsády-féle szabadalomlevél szerint felszabadulásakor a mester a következőket köteles adni az inasnak: 1 vég abát, 1 pár fehér ruhát, elegendő bocskort és egy fekete süveget. Ezeket a feltételeket az idők folyamán a céh többször is megváltoztatta. 1833-tól már nem kapja meg az inas az „elegendő bocskort”, a süveg helyett pedig kalapot adnak, de megengedik, hogyha már „maga erejéből ha meg tud csinálni három csutorát (naponta) hát dolgozhatik, az maga fájából három nap (havonta?) de a maga viaszából”.⁶³

Az inasokról a céh két év múlva újabb határozatot hoz, amelyben megszüntet mindenféle fizetést és eltörli a lábbeli szolgáltatását is.⁶⁴

Persze ez a határozat azokat a keveseket és legszegényebeket érintette, akik nem a céhmester fiai voltak, hiszen a saját gyerekeikről így is úgy is az apának kellett gondoskodni. Az inasok többsége a csutorásmesterek gyerekeiből került ki, akik — igen kevés kivételtől eltekintve — az apjuknál tanultak.

Az inasévek kitöltése után próbamunkát kellett végezni, amelyet két „kinevezett” mester vizsgált felül, majd kezdetben természetben, később pénzben kellett adni a „társposharat” az áldomást.

2. A LEGÉNYEK MUNKAKÖRÜLMÉNYEI

Az articulus a céhbeállítás előtt megkívánta, hogy a legény 3 évig céhes helyen vándoroljon. Először „próbahetet” kellett szolgálni, csak ezután állapították meg a legény fizetését. Mielőtt gazdájától megvált két „búcsúhetet” kellett eltölteni.

A 3 évi vándorlást a csutorásmesterség ritkasága miatt nem valósíthatták meg, mert amint azt egy 1808-ból való úriszéki ítélet mondja „Csutorás mesterek közel való helyen nincsenek” vagy „nem sokan vagynak”. Ezt az úriszék ítélete szerint úgy kell pótolni, hogy a legénynek a 3 év alatt más-más mesternél kell dolgozni, még akkor is, ha az apja Veszprémben lakó csutorás. Gondosan ügyelt a céh arra, hogy a mesterek pontosan betartsák a „legények iránt való végzést”. Már 1738-ból találunk ilyen irányú panaszt. A legények zömét a veszprémi csutorásoknál szabadultak tették ki. Nagyritkán előfordult, hogy magánosan más városban dolgozó csutorástól jött legény kereset munkát Veszprémben. A katonasághoz bevonult és szabadságon levő mester legények is dolgoztak, de az ő bérezésükre külön szabályokat állapítottak meg. Előfordult olyan eset is, hogy valamely csutorásmester nem kitanult embernek is adott munkát; valószínűleg ilyen esetben rokon szakmában tanult emberről, vagy ügyeskező faragóról van szó.

A vándorlás helyett elrendelt sorjázással kapcsolatban sok probléma volt. Már 1738-as kelettel található a veszprémi csutorások iratai között egy „Ilyen formán élünk” mottójú fogalmazvány, — pecsét és aláírás nélkül — amely a legény-

céhről szól. Ebben az iratban szabályozták, hogy a mester a legényt időn túl nem tarthatja meg, hanem végig kell csinálni a sort. A céhmesternél kellett kezdeni a sort, ez tartott három hónapig. Azután a legény a legőregebb mesternél folytatta és a legfiatalabbnál fejezte be. A sor a céhmester után 2—2 hónapig, illetett meg egy-egy mestert. Ha a soron következő mesternek nem volt szüksége legényre, akkor az illetőt átugrották.⁶⁵

Az időhöz kötött sorjázást 1767 októberében a tanács közbejöttével — nyilván a céhen belül el nem intézett vita miatt — megváltoztatják. Egy-egy mesternél a soros legény addig maradt, amíg 200 csutorát készített. Elhatározzák még, hogy aki „a darabszámra való sorját elereszti” annak egy új sor kezdetéig nem adnak legényt. Ugyancsak kizárták a sorból azt a mestert, akinek csutorás legény fia volt. A „darabszamos legény elkerülje azt a mestert is, akinek egy évnél öregebb inasa van. A határozat végrehajtására az atya mesternek legyen gondja”.⁶⁶

E határozat sem hozott megnyugvást, mert kevés volt a legény és sok az olcsó munkaerőt igénylő mester. Ezért 1801-ben egy mesternél már csak 100 csutorát készíthetett egy legény. Ha nem tartották be a szabályt, a mestert és a legényt is megbüntette a céh. 1840-ben 4 forintra büntették egy mestert, mivel a legényével többet dolgoztatott. Így sem mentek a dolgok simán, ezért 1842-ben úgy határoznak, hogy aki soros legényt kap, 1 forint taxát fizet a ládába.

A máshonnan jött legény ritka, de azért előfordul az iratokban; 1805-ben Szentesről jött Veszprémbe egy legény. A máshonnan jött legényre is kötelező volt a sor, erről az atyamester gondoskodott. Mégis előfordult, hogy egy-egy mester kérdés nélkül befogadott legényt (1845).

A szabadságos katonák munkáját már 1841-ben szabályozta a céh. Megtiltotta, hogy szabadságos katonának munkát adjanak a céhnek történt bejelentés nélkül. A vétkezőket 4 forintra büntették. A céh mindig megállapította a legények fizetését, amihez minden mesternek alkalmazkodnia kellett. A legények egy része nyáron inkább mezei munkára ment, mert ott többet kereshetett, ezért azok fizetését, akik aratni mentek, Szent István (aug. 20.) és Kisasszony (szept. 8.) közötti időre magasabban állapították meg.

A legények a mesternél ellátást kaptak, s ezen felül a munkájukért darab-bért. Az ellátással nem lehetett baj, mert ilyen panasz nem található a céhiratok között. Annál több vita volt a bérezésből. A bérezésről a következő adatokat lehetett összeállítani:

Év	Bér egy darab csutoráért	Jegyzet
1806. V. hó	1 garas	ha nem megy aratni 2 garas
1806	1 poltúra	—
1811	3 krajcár	ekkor egy hadicsutora 45 kr
1832	2 krajcár	—
1834	1 garas	2 krajcárral számolva
1839	5 forint	100 csutoráért
1841	12 forint	100 db után „a maga kenyere- rén” (katona)
1846	6 krajcár	—
1850	5 forint	100 csutora után (katona)
1857	3 forint	100 darabért és két napig dol- hat magának. A hadicsutora ára ekkor 26 krajcár 1 öl fa 4 forint.

A mindenkori pénzérték vásárlóerejének megállapítása túlhaladna ennek a tanulmánynak a kereteit, hiszen csak Mária Terézia uralkodása alatt 98 féle váltópénz volt forgalomban. Általában megállapítható, hogy a legények fizetése két kivételtől eltekintve akkor volt matematikus, amikor nem voltak hadiszállítások. 1811-ben a mesterek egy hadicsutora árának nem egészen 7%-át, 1857-ben pedig kb. 11%-át fizették ki munkabéreként a legényeknek. Az 1806-ban sze-

replő váltópénz a poltúra Mária Terézia alatt 1747—1755-ig és II. József egyedüli uralkodása alatt 1780—1790-ig volt forgalomban.⁶⁷

A veszprémi csutorás céhben név szerint 14 legényről tudunk. A legénycéhről nem maradt fenn írásos emlék, de az öregcéh iratai között számtalan olyan adat van, amely a legénycéh fennállását kétségtelenné teszi. A veszprémi Bakonyi Múzeumban őrzik a legénycéh korszóját. 1834-ben a legények új ládát kapnak, a régijt eladják. 1877-ben is említik az ifjúság ladját. Mivel a legények száma az adatok szerint 14-nél soha nem volt több a „kistársaság” nem fejthetett ki nagyobb működést.

Az elmondottakon túl összefüggő adatok a legénycéhről nem állnak rendelkezésre a kistársaság iratai nincsenek a Bakonyi Múzeum birtokában. A céhíratokból itt-ott következtethetünk a legénycéh működésére; 1868-ban az évi generálgyűlésen 2 forintot adnak az „ifjúság ladjának”, 1873-ban pedig bejegyzik a protoculumba, hogy a „kistársaság ladjája az új atyamesterrt elfogadja”.⁶⁸

A mesterek és legények együttélése sem volt zavartalan. Nem egyszer panaszoznak a legények, hogy bérüket a mester nem fizette ki, az előírtnál többet dolgoztatott, de még arra is van adat, hogy a mester a legényét megverte. 1836-ban arra kötelezték a legényeket, hogy a munkavizsgáló mesternek fizessenek fejenként 6 krajcárt azaz 2—3 csutora munkabéért, azonkívül ha a munkavizsgáló hibát talált, a legény érdeme szerint megbüntették.

Ha a legény a mesterséget elhagyta, súlyos árat fizetett, ha ismét csutorás-legény kívánt lenni. 1840-ben Huszár János mesterségét elhagyta, s csak úgy vette vissza a céh, hogy 10 forintig köteles ingyen dolgozni, illetve ezt az összeget a céhládba befizetni. Ez azt jelenti, hogy kb. 200 csutorát ingyen készített (két hónapi munka) csak az ellátást kapta a céh által kijelölt mestertől. Más esetben újra fizetni kellett a szegődtető és szabaduló pénzt és meg kellett adni a társpharát, ami együttesen 12 forint volt.⁶⁹

Nagyon jámborul kellett viselkednie a legényeknek, nehogy az úriszék elé kerüljenek. 1821. december 7-én a Török István csutorásmesternél dolgozó Ripel József a háziasszonnyal összeperlekedett. Mint visszaeső bűnöst az úriszék a következőképpen büntette: „a vasban álló magának meg érdemelt büntetésére, másutt pedig hasznos példájára a mai napon a vármegye háznak kapuja alatt el veendő kemény 16 pálca ütésekre ítéltsék és megjavulásának reménye alatt szabadon elbocsátatni rendeltettük”.⁷⁰

A mesterlegények, munkások a kiegyezés után az országon kívül, Amerikában, Franciaországban próbálnak szerencsét. A belügyminiszter 1876. január 9-i leiratát a városi jegyző megküldte a csutorás céhnek is. A leirat közölte, „hogy a legújabb időben számosabb Magyar és Osztrák alarvalók, különösen iparosok vándoroltak ki Észak-Amerikába azon reményben, hogy ott mint iparosok és munkások magasabb díjazás mellett fognak alkalmaztani... Minthogy jelenleg a honos munkások sem láttathatnak el elegendő munkával, ... a kivándorlók ugyan ott a legnagyobb inséggel küzködnek”.⁷¹

Az 1877. július 7-i belügyminiszteri leirat pedig megállapította, hogy „még mindig számos munkakereső érkezik az osztrák—magyar monarchiából Párisba... abbeli biztatásra, hogy Párisban a világkiállítás alkalmából elég munka található utaztak oda. Minthogy azonban Párisban napról napra nehezebben lehet munkát találni, az oda érkező nagyszámú munkás a biztos nyomornak van kitéve”.⁷²

IV. A CÉHMONOPÓLIUMOK

1. GYANTA BESZERZÉSE, KERESKEDELMİ KAPCSOLATOK

A céh két irányban állott kapcsolatban a kereskedőkkel; a gyanta vásárlásánál és a készáru eladásánál.

A gyantát állandóan a „gyantáros némettől, zsidótól” vásárolták. A céh irataiból megállapítható, hogy a fő szállító egy „Vira nevű kalmár Hörnstein-ből”. Lovaskocsival,

fahordóban szállította a kereskedő a gyantát, egy-egy alkalommal 7—15 mázsát. A kereskedők — de különösen az állandó szállítójuk Vira — hitelt is nyújtott a céhnek. Sok feljegyzés tanúskodik arról, hogy minden szállítmánynál részben, vagy egészen adósok maradtak a kereskedőnek. Virától 1823 novemberben vesznek először gyantát, de már 120 forinttal adósok maradtak, s a fizetést György napra (április 24.) ígéri. Majd 1827 augusztusában ugyanettől a kereskedőtől 6 mázsa 10 forint „gyantárt” vettek mázsánként 9 forintjával és adósok maradtak az egésznek az árával Szentmihályig, s akkor pontosan ki is fizették a tartozást.⁷³

A feljegyzésekben még a következő „gyantárosok” találhatók: „Czigler, Klauser, Firig, Rosa Josef, Part József és Franz nevezetűek. Viasz vételről is vannak feljegyzések pl.: 1821-ben vettek 101 fontot.

A gyantát a mindenkori céhmesternél raktározták. Itt mérték ki a „céh mázsáján” a mesterek részére. A legtöbb mester ugyancsak hitelbe kapta, s részletekben fizette meg. A hadiszállítások időszakában a gyanta árat az osztozkodásnál levonta a céhmester. A szétmérés nem mindig lehetett pontos, mert előfordult, hogy vagy pénz, vagy valamennyi gyanta megmaradt. Feltehető, hogy a céh a vételárnál magasabb áron osztotta szét a tagoknak, mert rendszeresen találkoztunk „gyantárdivízióval”, amikor a megmaradt pénzt vagy gyantát szétosztották. Az osztozás az elvitt gyanta arányában történt.⁷⁴

Egy alkalommal előfordult, hogy a mesterek kételkedtek a mázsa hitelességében és bevádolták a céhmestert.⁷⁵

Az éves generális ülések alkalmával, amikor számadást csináltak, a céhmester a gyantával is elszámolt. Besenye István az új céhmesterek átadott 1820-ban 148 forint készpénzt és 117 forint értékű gyantát.⁷⁶

A csutorához való fát a mesterek nem vásárolhatták kereskedőtől, mert azt a céh szigorúan tiltotta. Nyilván a fa szűkében a mesterek nem tartották megukat ehhez a szabályhoz, mert a céh 1815-ben újra szigorú büntetés mellett tiltja a kereskedőtől történő fa vásárlását.⁷⁷

Az előzőekben már beszámoltunk a hadiszállításokról, s kitév, hogy a céh — két esetet kivéve — kereskedő közbeiktatása nélkül szállított.

A készáru kereskedelmi értékesítésével egy ízben az 1875 évi XXXVII. törvénycikk megjelenése után találkozunk A csutorás céh és a kereskedő pécsettével ellátott okmány szerint Deutsch Adolf veszprémi kereskedő 1876. május 13-án szerződést kötött a céhvel 3000 darab csutofrára, 37,50 forintot áron 100 darabonként. A kereskedő 100 forint foglalt ad és a szerződésben kiköti, hogy „előfordu ó viszálykodás esetén mindkét fél alá veti magát szabadon választható sommás bíróságnak”.⁷⁸

A céh gyakran vett igénybe kölcsönöket, amely után kamatot fizetett. A kölcsönadók neve, a kölcsönvett összeg és a fizetett kamat a feljegyzésekből megállapítható, de azt csak valószínűsíteni lehet, hogy a kölcsönadók a céhmesterek gazdagabb rokonai, ismerősei lehettek. A céhíratokból a 255. oldalon feltüntetett kölcsönöket lehetett megállapítani.

A kölcsönök visszafizetése nem ment mindig simán. Az 1840-ben felvett kölcsönrel foglalkozott az 1843. március 24-i céhgyűlés.

Elhatározták, hogy azt a 200 váltó forintot, melyet régebbi idő óta kamatra felvettek és ezelőtt volt céhmester által elköltetett részint a rendszertelenül vezetett számadások miatt nem derült ki, hogy hova lett, elhatározták, hogy az ezek után bejövő pénzből a hiányzó összeget törlesztik és mindennemű felesleges kiadástól az eddigi szokásos borozások és egyéb költségek „szorosán megtiltatnak”. A céh határozata Pintér István céhbiztos jelenlétében történt.

Cecci Ignác gyámtyától kölcsönvett pénz szétosztását 1841. decemberi céhgyűlésen elismerik azok a mesterek, akik a kölcsönből részesültek. Valamennyi pénz még hiányzott és úgy határoztak, hogy az a 24 céhtag, aki a legutóbbi céhgyűlésen osztalékot kapott, tartozik a hiányzó összeget legfeljebb egy hónap alatt összeadni.

A kölcsön felvétel ideje	Kölcsön	Kamat	Kölcsönadó
1800	200 forint	6%	Szítás
1813	30 rhénes forint	1 for 24 kr	Tulika Mihály
1819	150 forint	12%	Tóth István
1824	40 forint	„procento szerint”	Sáfár Ferenc
1826	75 forint	„százalékra”	Varga Ferenc
1831	200 váltó cédula	..	Schmidt Mihály
1834	30 váltó forint	..	Vetsei József
1835	100 forint	..	Kosik István
1936	50 forint	..	Varga Ferenc
1840	200 váltó forint
1841	60 forint	..	Varga Ferenc
1850	200 váltó forint	6%	Cecci Ignác városi gyámtya
1855	100 forint ezüstben	6%	Ferenczi doktor

2. A CSUTORÁNAK VALÓ FA BESZERZÉSE

A céh megalakulását alapvetően meghatározta, hogy Veszprém a Bakony erdeinek lábánál fekszik így a nyersanyag biztosított volt. Másrészt közel van a balatoni bortermelő vidékhez, s joggal számíthatnak a mesterek arra, hogy a csutora kelendő lesz.

Amíg az erdőket kezdetben szabadon használhatták, nyilván simán ment az alapanyag beszerzése, de a XVIII. században megszűnt ez a lehetőség. Pl. az Eszterházy uradalom a pápai erdőkből minden „faragó” embert kitiltott és az eddig ingyenes fa vágását csak a magas taksa ellenében engedélyezték. A várpalotai uraság is csak magas árak fizetése mellett engedélyezi a megjelölt törzsek kivágását. Mindenki annyi darabot vághatott ki, amennyiről a „cédulája” szól, ellenkező esetben nagyon magas összegre bírságotlák meg.

Így érthető, hogy nagy gond volt a mestereknek a megfelelő fa, mint a legfontosabb nyersanyag beszerzése. Gyakran olvashatunk a céhiratokban olyan panaszokat, amelyek a nyersanyag hiányát igazolják. A szükséges fát a mesterek az erdőn vették meg az uradalmaktól. Gyakran kellett a céhnek a főbíró szívességét igénybevenni az uradalmakkal szemben, akik sokszor csak az ő közbenjárására adták a céh tagjainak megfelelő szerszámfát. A szentgáliak, gyertyánkútiak, csehbányaiak, lókiútiak, zirciek, olaszfalusiak, pénzeskútiak, a helybeli piacra is hozták be csutorának alkalmas fát, de ennek megvételénél valóságos harc fejlődött ki. Az apa erőszakkal vette el fiatal mesterfiától a már megvett fát, a mesterek és hozzátartozóik egymásra ígértek a vétel alkalmával.

Az első 1798-as hadiszállításhoz szükséges fa biztosítására az alispán segítségét vették igénybe, de még így is sok bonyodalom támadt.

A Réde-i földesúr 1799. január 28-án a csutorások ügyében latin nyelvű levelet ír az alispánnak, amelynek magyar fordítása az alábbi:⁷⁹

„Tiszteletreméltó és Nagyságos Tanácsos Ur és Alispán Ur! Január 25-ről keltezett és küldött levelét a szokásos udvariassággal vettem, s ennek megfelelően, hogy elégtétessék Tekintetességes akarátának, eljártam. Miután a Réde-i erdőm átvizsgáltatván, gyengénél más fát alig termel, a szükséges fa csutorák előállítására ebből nem lehetséges szolgáltatni fákat. Akli nevű majoromban fekvő erdő ezt a hiányt pótolja és amennyire csekély erőm megengedi 8 álló fát, az elkészítendő facsutorákra alkalmasokat minden ár nélkül adom oda, ezért is hivatalnokaimat e pontban oly módon oktattam ki, hogy azokat az első alkalommal megjelölni el ne mulasszák

gróf Eszterházy Imre”

Úgy látszott a csutorásmesterek jó haszonra tehetek szert az első hadiszállításhoz, mert a fát ingyenesen kapták csak ki kellett vágni és a törzsöket leszállítani Veszprémbe. Közben az alispán a pápai uradalomban is eljárt, ahonnan Bittó Titus 1799. február 3-án küld ugyancsak latin nyelvű levelet. Többek között megírja: „12 000 fapalack gyártására vállalkozó veszprémi esztergályosok száma kivágandó fákról”, hogy bár a fák irtása szabályozva van, „mégis a fel-séges királyi szolgálat előmozdítására” ha ilyen fák a következő három évben az erdőirtáskor találtak, azokat amennyiben nála jelentkeznek a fák minőségének megfelelő mérsékelt áron kiadja.⁸⁰ Itt tehát már nincs szó ingyenes fáról.

A gróf Eszterházy-féle ígéret teljesítése sem ment egykönnyen. Úgy látszik a magas ígéret ellenére a tisztviselők nem, vagy másként lettek kioktatva; Kun László alispán ugyanis az alábbi levelet írta a priornak:⁸¹

Telljes bizalmu Feő Tisztelendő Prior Uram! A Veszprémi Csutorás Mester emberek mai napon hozzám jövőn panasz-kodnak az erán, hogy amidőn a folyó hónapnak 22-ik napján pénteken szekereseik azon törzsöket a Méltóságos Rhédei Uraság az én kérésre nékik a Felsőg számára csutoráknak adott az Akli Réteken a hó tetején és így minden kár tétel nélkül hozhatták volna az Akli Major gazda valami tizenkettő magával uttyokat elállvány és a kár tétel czime alatt két lovat és szánat elhajtván és Zirczi Tisztartó Ur mind-addig magánál tartotta, míg 2 forintot kezéhez nem számláltattanak, a többi emberekkel, pedig ugyanazon törzsöket lehányatták melyeket a Felsőgnek is és az említett csutorásoknak kik bizonyos időre kontraktus mellett fogadták fel a csutorák elkészíttetését, valóságos kárával és meghátráltatásokkal most is az Akli réteken vagynak. Mivel pedig az szán még annyira megterhelte és az idén tartósan való mély hó miatt, másutt is ugyan, de kivált a réteken olyan kárt nem tehet, mellyel akár két forintokat, akár pedig az ilyen munkának meghátráltatását felérné, azonban az említett szekeresek a Felsőg dolgában járnak, s a Veszprémi csutorások kötelesek a felvállalt számú csutorát kontraktusokban kiszabott időre elkészíteni, mely dolognak annál frisebben lehető végrehajtása végett történne az Uraságoknak, kik nagyobb fás erdőkkel bírnak, a Felsőg nevében való megkeresése is: ehhez képest bizodalmasan kérem Feő Tisztelendő Prior Urat, ne resteltesék Tisztartó urat arra köveleznik, hogy a kezéhez olvasott 2 forintot, a felhozott fuvarosoknak vissza fizessenek, és az Akli réten lehányatott törzsöket minél előbb leendő elhordatása csak legkisebben is ne akadályoztassék.

Többire szokott tisztelettel állandón

Maradok

Telljes bizalmu Feő Tisztelendő Prior Urnak

Veszprém 28. febr. 1799.

tökéletes igaz Szolgája
Kun László”

Nem tudjuk a vita hogyan végződött, de úgy látszik, egyre nehezebb a csutorának alkalmas fa beszerzése. A heti piacon vásárolt fa úgy látszik az uraság engedélye nélkül került az eladókhoz, s emiatt három céhmestert megbüntettek. 1820-ban ezért a hatóság segítségét veszik igénybe bajbajutott mestertársaik érdekében, a céh az alábbi beadvánnyal fordul a főbíróhoz.⁸²

„Tekintetes Nemzetes és Vitézöl Esztergomi Ignáz Urhoz, mint ezen T. nemzetes Veszprém megye Nagy Érdemű Feő Birájához nyujtandó kérése a Veszprémi Csutorás Czéhnek.

Tekintetes Fő Biró Ur, Nékünk Kegyes Urunk! Mái napon tartott Czéh Gyülésünk alkalmatosságával Vecsei János, Bakos Jóseff és Rozs Jóseff czéhbeli mester társaink állottak panasz képpen elüttünk fölfödöttetvén miképpen ők Tekintetes Fő Biró Ur által, kiki ugyan annyi summában újra megmarasztaltatott légyen. Mely summán egy ihar vagy juharfa törzsököt az eladó felelő megvetek. Melly panaszokra az alul irott csutorás czéh az említett czéhbeli mester társak egyáltalában ártatlanoknak találván a másodszeri fizetésre avagy büntetésre ezen alul irott okokból, éspedig;

1. mivel az olyan törzsököt áruló szabadon hozván azokat is a vásárra, kik közül Szentgáliak, Gyertyánkutiak, Cseh-Bányaiak, Lókutiak, Olaszfaluiak, Pénzeskútiak, Zir-cziek és Kislődiek is találtak, és így melyik határbéli törz-szőkért büntetésnek meg a czéh éppen által nem láthatya.

Annyival is inkább,

2. mivel ha a csutorás meg nem venné a törzsököt, meg-venné azt Fislér, Pintér, Metző.

Márpedig;

3. ezen csutorás czéhnek e jelen való üdőben is a Budai Comissióba 10 000 darab csutorát contractus mellett utolsó októberig ezen esztendőben beállítani szükséges iménd, de még onnéd is indítatván.

4. Mivel ha bár a csutorás czéh a Szent-Gályi határbéli erdőn magának álló fának leendő kiadattatásáért könyörgött is vala több ízben ez ideig, mindannyiszor megtagadtatnak a czéhnek kérésére a nemes comissárius által, mert ugyanis in-kább a Tekenyő, Lapát és Villa tsinálóknak adták azokat.

Mindezekre nézvet könyörög a csutorás czéh a már írott három czéhbeli mester társainak minden további háborgatás alul leendő felszabadittatásáért.

Most pedig ezeknek fellődözése után vagyunk

Tekintetes Feő Biró Urnak

Veszprém 10. aug. 1820

alázatos szolgálja
a Veszprém Csutorás.
Czéh Közönsége”

Érthető, hogy ha ilyen körülmények között a mesterek között kiéleződött a verseny a faanyag beszerzésénél és nem tartották be a céh előírásait.

A hetipiacon, a favásáron napirenden vannak a veszeke-dések; a mesterek becsmérték az eladót, orozva elhozattak iharfát, a nagyvászonyi erdőből, az apa a fiától erőszakkal elvette a fát, a mesterek egymásra licitáltak, összeverekedtek az erdőőrökkel stb.⁸³

3. A CSUTORA ÉRTÉKESÍTÉSE

A hadiszállítasokról és a néhány kereskedőnek történt eladásokról már szoltunk. Ezek azonban — bármilyen nagy mennyiségek voltak — csak kivételnek tekinthetők. A csu-tora értékesítése általában mégis az országos és heti vásáro-ron történt.

A mesterek készítményeiket a fogadott kocsikra rakták és felkeresték a különböző vásárokat. Rendszeresen árultak a helyi vásáron kívül Szekesfeherváron, Szekszárdon, Tolna-tamásiban, Somogyban. A szekesfehervári vásáron állan-dóan kijelölt helye volt a veszprémi csutorásoknak, de elke-rültek még a pesti vásárookra is.

A tamási előjáróság 1801-ben pecsétes levélben közli a céh vezetőivel az öt vásár időpontját. A fehervári vásárbiz-tos 1822-ben értesíti a céhet, hogy a cédulaház előtt az első helyet a veszprémi csutorásoknak jelöli ki, azután következ-nek a várpalotaiak, majd a pápaiak.⁸⁴

A mesterek fogadott kocsi-val vitték a portékát. Már 1774-ben találunk adatot, hogy a csutorások együtt vannak, egyik céhmester házá-nál, amikor az „Örszélet napi vásárra kocsist keresnek”. Hiány lehetett fuvarosokban, mert még Felsőörsről is fogadnak kocsit annak ellenére, hogy ha pa-rasztí munka volt a fuvar nem teljesítik. 1801-ben az egyik fuvarost fel is jelenti a céh a bírónál, de hiába, mert azt a vá-laszt kapták „mert most előbb hadd nyomtasson el”.⁸⁵

A vásárookra csak egy kocsi árut vihetett minden mester s ha áruját a vásáron asztralra rakta ki, csak egy asztalon árulhatott. 1733-tól kezdve a céh azt is kikötötte, hogy „cifra” vagy „kockás” csutorát nem szabad a vásáron árulni. Ezek ellen a szabályok ellen vétőket pénzbüntetésre ítélték. Mégis minden évben több mestert büntet meg a céh, mert a vásárokon „cifra” vagy „kockás” csutorát árult. Különösen gyakori az ilyen büntetés 1839—1846 között. Bizonyára ke-lendő volt a díszes csutura, de mivel feltételezhetően nem tudott mindegyik mester készíteni, a céh előjárósága ki-zárta a céhen belüli versenyt. Ugyancsak több büntetést szab ki a céh a jegyzőkönyvek tanúsága szerint azért, mert

egyes mesterek két szekérral vittek a vásárra, vagy két asz-talon árultak.⁸⁶

A vásározások alkalmával — gondoljunk egy-egy jól sikerült nap után — elmaradhatatlanok voltak a kocsmázások. Az ivászatok után verekedésre is sor került, amibe a hatóság is beavatkozta.⁸⁷

4. A ROKONSAKMAK KIZÁRÁSA, HARC A KONTÁROK ELLEN

A bakonyi erdők falvainak lakói közül sokan nem tudtak a mezőgazdaságból megélni, ezért a nép faszerszámok, házi-eszközök készítésével segítette magát. A háziipar termékei mentesek voltak a földesúri szolgáltatástól, így a jobbágyok-nak csak az anyag beszerzésére volt kiadása. Mikor a céhek a nem kívánatos verseny miatt — mint kontárok ellen — felléptek a háziiparosokkal szemben, a nemesi kúriák védő-szárnyai alá húzódnak, de ezt a megye már 1720-ban megtil-totta.

Bár a veszprémi csutorások mindig megvédték kiváltsá-gaikat, nem találunk a céh iratai között olyan adatot, hogy vitájuk lett volna a veszprémi vagy más helyen működő esz-tergályosokkal. Ezek pedig készítettek a csutorásokhoz ha-sonló tárgyakat. A nagybányai esztergályosok 1716. évben kelt céhszabályzata szerint kétféle mesterség működött a céhen belül; az esztergályosok és a tálás mesterek. Előbbiek készítettek csutorához hasonló „csucsszájú féloldalú lapos palackot”.⁸⁸

A céh irataiból egy esetről tudunk, amikor a városon kívül lakókat a céhbe való belépésre akarja rábírnai (Filia).

1787-ben panaszt tettek a viceispánnak a bakonybéli „him-pellerek” miatt. Főképpen azt panaszolták, hogy a bakony-béliek miatt nem tudnak csutorának alkalmas, jó fát kapni, holott nekik „a Felső-csutoráihoz kellene”. Azt kérték, hogy lépjenek be a bakonybéli a veszprémi csutorás céhbe és remekül csináljanak „egy tányér remeket, csapott, kétol-dalu un. trancsértányért”. Felsorolta a panasz a 9 himpellér nevét is. Azt a panaszt január 21-én adta be a céh, s már 23-án elrendelik, hogy a bakonybéli tányérosok január 27-én jelen-jenek meg Besenyő Márton csutorás céhmesternél „mert kü-lönben a Vármegye katonája által citáltatnak”.⁸⁹

A bakonybéli a nem várták meg a határidő elteltét, hanem január 25-én ők is beadvánnyal fordultak az alispánhoz, s többek között helytelennek mondták a veszprémi csutorás céh azon állítását, hogy miattuk nem kapnak alkalmas szer-zszámát, mert az „ő határukából soha még egy törzsököt Veszprémbe nem vittek”. Megemlítették, hogy ők minden évben vettek az erdőn egy-egy álló fát, ami alkalmas szer-zszámkészítésre. Nem is dolgoztak rendszeresen az egész év-ben, csak akkor „ha paraszti munka ősszel megszűnik”. Ekkor azonban nemcsak tányért, mozsarat, hanem teknőt, talicskát is csináltak. A bakonybéli a beadványa szerint a szerszámfaragó emberek száma mindinkább apad, mert „az öregebb (nagyobb) szerszámfaragásnak kényszerítettünk ellene mondanai a fának fogyatkozása miatt”. Beadványuk-ban végül kijelentik, hogy készek inkább a munkától el-állni, de a céhbe nem lépnek be.⁹⁰

Január 27-én a bakonybéli a folyamodását az alispán ki-adja a csutorás céhnek, amely már 3-án válaszolt is a bakony-bélieknek. Nem fogadták el a felhozott kifogásokat. Azt ál-lította a veszprémi céh válaszában, hogy a bakonybéli a drágán adják az árut és nyáron is dolgoznak. „Nyáron is csinálják a mesterséget, műhelyben, sőt az erdőön gunyhókat csinálván amint a zirci kőrisben és a Ns. Eszterházy gróf erdejében is megtörtént”.⁹¹ Kérték az alispánt, aki nem akar dolgozni a mesterségben adjon írást, vagy kötelezze őket a céhbeállításra.

Ezek után a viceispán kötelezte a bakonybélieket, hogy február 8-án jelenjenek meg előtte Veszprém-ben. Bár a ki-hallgatásokról feljegyzéseket nem találtunk, mégis bizonyos, hogy az ügyet sikerült békésen elintézni, mert 1789. február 28-án megegyezést kötött írásban a céh a „Tekintetes Drága nagy Ur Ordinárius Vice Ispány jó Kegyes Pártfogó Uruk” rendeletéből a bakonybéliekkel. Az egyezés szerint minden belépő bakonybéli 3 fr 50 krajcárt fizet. Tartoznak ezenkívül

Mi Veszprémi Dölsöletes Csutorás Céh
adjuk tudtára mindeneknek valakiketek
adologillet, hogy Pápai Lakos Ns Fördös
András meg kereste az Erdemes Csutorás
Céhet is magát az Céh gyűlékezéiben
adta ~~fi~~ Céhre is mindenekről bősületes
sen meg fizetett, Melyről adjuk ezenn
Testimoniális Levelünket melyet Nevünk
ala irásával ugy sokot pészünkkel is bizonyítottuk

Köle Veszpr Sept 19én az
1819 Ertendőben

Ordinarius Céh Mester Besenyei István
Vízze Céh Mester Bakos József
Nagy Joth Piterffy

11. Fördös András filiális mester részére kiállított level.
11. Zunftbrief für Filialmeister András Fördös

11. Lettre délivrée pour András Fördös, maître «filiális».
11. Письмо, выданное филиальному мастеру Андрашу Фюрдöшу.

kántorpenzt fizetni, amelyet a karácsonyi generális gyűlésen kell leróni. Ezen az évi generális gyűlésen tehát a bakonybéli filiális mestereknek is meg kellett volna jelenni.

Az egyezség hátlapján 6 pontban foglalták össze a filia jogait és köteleseit. („Törvényünk és Regulánk azt tartja!”) Az első pontban kitűnik, hogy a céh „voxs” szerint (szavazással) Litnitszky (máshol Lipmiczky vagy Litsnitszki) Jánost, a bakonybéli filiális céh vezetésére vicecéhmesternek választották.

Felhatalmazták a vicecéhmestert, hogy azokat, akik a céh szabályait nem tartják be, megbüntethesse, a befolyó büntetéspénzt azonban köteles a veszprémi anyacéhnek befizetni. Kikötötték még azt is, hogy a tanoncok szerződötése Veszprém-ben történjék. Az egyezség felsorolja a belépők neveit is, ebből kitűnik, hogy a bepanaszolt 9 faragóemberből csak 7 lépett be a céhbe.⁹²

Ennek a megállapodásnak nem volt sok gyakorlati értelme. Sehoh sem találjuk nyomát annak, hogy a bakonybéliek egyszer is teljesítették volna vállalt kötelezettségeiket. A belépett mesterek egyetlen kántorrajstromon sem szerepelnek, nem találunk a bakonybéli filiáktól származó bevételt sem a számadásban. Az anyakönyvek nem említnek bakonybéli tanoncszegődötést, sőt a belépett mesterek neveit sem találjuk ott, pedig — igaz, csak 1817-ben — a filiális mesterek külön fel vannak sorolva. Valószínűleg tehát, hogy a veszprémi csutorások csak a hiányzó faanyagból akarták a versenyt kizárni, amikor a bakonybélieket belépésre kényszerítették.

A bakonybéli kísérlet után a céh a magányosan dolgozó vidéki csutorásokat nem kényszerítette belépésre — nyilván nem jelentettek konkurenciát. A céh anyakönyve — a bakonybélieken kívül — három vidéki ún. „fél céhest” jegyzett fel. Óri István 1817-ben állott be, valószínű Palotáról. Ugyanebben az évben áll be „fél-céhre falusi módon” Demelki Zsigmond, akiről nem tudjuk pontosan, hol dolgozott. Ez utóbbi filiális mester 1837-ben szabadít egy ádázteveli tanulót, s ebből arra következtethetünk, hogy Demelki Pápan dolgozott. A harmadik filiális-mester „Ns. Csurgai János 1838-ban állt be 52 frt fizetés ellenében félcéhre Páparól”.

Egészen más okból kívánta a céh vezetősége Fördös András 1819 óta filiális mester belépését. Kelet nélküli, valószínűleg 1830 körül készült alábbi irat világítja meg az ügyet.⁹³ „Hogy Veszprémi születésű Ns. Fördös András Pápara vévém lakását ott megházasodott és ott fusér képpen az csutorás mesterségben minden ché nélkül dolgozik és mig vándorolt is semmi kuntsaft nélkül bojgatt és amidón Pétsről jött az Atyát látogatni akkor egy lovat ellopott, Veszprémi lakos Markalt Pálnak el is adta és az említett Markalt Pál elment az Somogyba vásárra és ott az lóra ráösmertek és az lovat elvették, ezt az csutorás embert elhajtották Kaposvárra ott az Veszprémi emberek letettek érte kezesek 100 forintig, ezen Száz forintot le is fűzettek az lónak szerentséssen lett helyreállításiág. Mivel a Királyi parantsolat azt tartja a fusereket céhes helekre kell hivni és mi is ezt akarjuk, hogy az nevezett Fördös András is céhünk társaságába jöjjön velünk, edgyet értő is legyen, vagy remeket tsináljon, vagy pedig más kép teygen elégséget, holott az céh tisztát szeret mindenekben”.

Fördös András 1830. május 22-én be is lép a céhbe: Eddig volt filiális csutorás mester beadta magát fizetett 90 váltó forintot. Úgy látszik a lókötés után meghiggadt, több inast szabadított, 1840—41-ben pedig vicecéhmesterséget viselt, 1850-ben van róla az utolsó adat, amikor „Egy esztendei céhmesterségért megfizetett 5 forintot”.⁹⁴ (11. kép.)

5. VALLÁSI ÉS ERKÖLCSI MEGKÖTÉSEK

A céh tagjainak magatartását figyelemmel kísérte. Ha valamely céhbéli magánéletében kifogásolni valót találtak — és arról bemondás útján értesültek — kezdetben ital fizetésével, később pénzben büntették.⁹⁵

A céh jegyzőkönyvei, az „anyakönyvek” feljegyzéseinek nagyobbik felét a mesterek különféle vétkeinek felsorolása foglalja el.

Büntetett a céh a legkülönbébb dolgok miatt, de még az is előfordult, hogy a céhnek fuvarozó embert „fogadalom-tételre” kényszerítették.⁹⁶

A jegyzőkönyvek lapjain megelevenednek a mesterek vétkei; tilalmas óra után isznak a kocsmában, fizetés nélkül távoznak, feleségüket gyalázzák, egymást „huntutolják”, özvegyasszonyoknál hálnak, hajigálják a céhmester ablakát, becsméri a céhet, verekszenek, a molnár kertjéből almát lopnak stb. Egyszóval a „bötsületes céhmesterek” is csak csetlő-botló emberek. Nem csoda, hogy már nem is számolnak minden apró vétket külön-külön, hanem sommás büntetést szabnak ki „esztendei vétkeikért”.

Egy fiatal mesterről a beállást követő évben, egyetlen nyáron a következőket jegyezték fel:⁹⁷

— május. 9. „A Veszprémi Püspökség téglá vetőjén egy tajt pipát lopott”.

— június 6. „A kurvát az utcán kísérgette vasárnap póre gatyában”.

— aug. 2. „Starkéknál a kapun kiugrott és a paputsát ott hagyta egyiket”.

A mesterek negyedévenként kántorpenzt adtak, amelyből a céh miséjét fizették. A kántorpenz fizetését még 1867-ben is külön megerősítik, s az ipartársulattá alakulás után 1887-ben is találkozzunk kántorpenz befizetésével, de már külön adtak a „tobakok részére misére”. Aki az istentiszteletken nem jelent meg, pénzfizetésre ítélték, s ha a büntetését nem fizette ki, még a soros legényt is megvonták tőle.

Ismeretes, hogy a veszprémi püspök 1716-ban megította a református vallás gyakorlását Veszprém-ben, de a veszprémi csutorás céh már 1831. október 25-én (okt. 31. a reformáció ünnepe) olyan végzést hoz, hogy az év végi hálaadó misére úgy a katolikus, mint a református részre fizetnek 3 forint 12 krajcárt.⁹⁸

A céh előírta azt is, hogy ha céhbéli elhalálozik a céhtagok virrasztani kötelesek, s a temetésen is meg kell jelenni. Már 1779-ben kimondták, hogy „ha valakinek halottja lévén meg nem jelenne, 25 pénz a büntetése a virrasztásért”. A temetésen a legényeknek is meg kellett jelenni. Ezt a szabályt is gyakran áthágták a mesterek, nem jelentek meg, „borzasztóan” káromkodtak, a virrasztón megrészegedtek, a céhtáblát elhagyták a halottas háznál, hiányos előzőkben jelentek meg stb.

Ünnepnapon tiltotta a céh a munkát, s emiatt is gyakran szabtak ki büntetést. Megkövetelték a láda tisztelétét is; egyik mestert azért büntették meg, mert nem jelent meg a láda kíséresen, a másikat azért, mert „a nyitott láda előtt ebadtát mondott”.

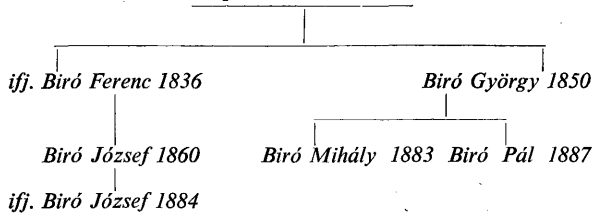
Előfordult a céh számadásaiban, hogy tűzkárt szenvedett „égett” embernek néhány krajcárt adnak, de már nem ilyen spórolások, amikor saját mulatozásukról van szó. Pl. 1821-ben a céh vagyona 300 forint, amiből 64 forintot elköltenek a karácsonyi generális gyűlésen italra, ételre.

6. A CÉHBE JUTÁS AKADÁLYAI, A CSALÁDI „HITBIZOMÁNY”

A céhek szabadalmuk védelmében elsősorban a saját fiaik és hozzátartozóik felvételét támogatták, így szinte családi hitbizományok alakultak ki.

A folyamat már az inasok szegődötésénél kezdődött. A veszprémi csutorás céh irataiból statisztikát készítettem, s ebből megállapítható, hogy 1831—71 között, a negyven év alatt összesen 59 inast szegődötettek. Ebből 32 több mint a fele (54%-a) a mesterek saját fia volt. Az egyéb rokoni kapcsolat az iratokból nem volt megállapítható. Így azután érthető, hogy valóságos csutorás dinasztiák fejlődtek ki. A legnépesebb családok (a mesterek száma zárójelben); Bíró (7), Bakos, Cseh, Csutorás, Kecskés, Tóth (5—5), Hajagos (4). A Bíró család 7 mesterének a családfáját négy nemzedékre is meg lehet állapítani. (A nevek után a céhbelépés éve.)

örög *Biró Ferenc* 1806

Ha a legény a mesterek sorába akart lépni, mindenek előtt igazolnia kellett tisztességes származását, inas- és 3 évi vándoréveinek kitöltését, majd remeket kellett készítenie. Remek az 1734-es articulus szerint egy 12 itcés dupla csutorából és ugyancsak 12 itcés kupából állott. „Ezek mellett egy tisztességes mesterebédet és fölöstökömöt (reggelit) a Czéhnek illendő kívánsága szerint, (ha pénzből meg nem alkuszik) adni”. A XXI. articulus kötelezi az ifjú mestert, hogy „esztendő elforgása alatt tartozik tisztességes házas-társra szertenni”, mert ha azt elmulasztotta 12 forinttal büntették.

1804-ben határozzák el, hogy ha valaki remeket nem csinálna 80 fr-ért bevehető, ha mestertárs gyermeke, ha külső 100 fr-ért. Ezenkívül köteles megfizetni a táblajárásait 1 fr. Ezt a határozatot 1806-ban megerősítik.

A céhbeállításért fizetett összeget a későbbi időben a mesterek felosztották egymás között. 1873-ból van egy adat, amely felsorolja a jelenlevő 30 mestert, akik 1—1 forintot kaptak Lipták Károly céhbeállási pénzéből. A megmaradt pénzt, 8 fr 40 kr-t kenyérré és borra költötték. Akiknek a céhnél adóssága volt, azt a részesedésből levonták.

A feltétel módja abból is kiténik, ahogyan azt a jegyzőkönyvekben megörökítették. Ilyen kifejezésekkel találkozunk: remekel, beáll és száraz pénzület fizet, beveszik a szokott módon. A céh irataiból megállapítottam, az egyes időszakokban a céhbelépés módját és az alábbi következtetésre jutottam:

- A XVIII. században (1722—1800) csak remek készítés mellett vehette fel a céh a mestereket,
- A XIX. században (1801—1890) három időszakot lehet megkülönböztetni:
 - 1810—1830 között a mesterek túlnyomó többsége, 28-ból húsz remeket készít, nyolc — köztük egy katona — már csak beáll.
 - 1831—1860-as években már túlnyomóan szárazpénzt szed a céh és a belépő 28 mesterből már csak kettő készít remeket, az utolsót 1855-ben.
 - 1860 után egyetlen mester sem készít remeket, mind fizet, közöttük öt a leszerelt katona.

Összefoglalva: 1722—1890 között megfigyelhető 139 mester fele még remeket készített, a másik felét már pénzért vették fel a csutorás céhbe.

Előfordult, hogy pénzért felvettek ellen panaszt tettek. 1808. december 28-án pl. Besenyő Mihály későbbi céhmester bepanaszolja a céhet az Úriszéknél, hogy tudta nélkül felvettek a céhbe „két próbátlan” ifjút, akik a comissarius jelenléte nélkül fel is esküdtek. Panaszolja, hogy az újonnan felvettek a „comis-munkán kívül alig tudnak valamit”. Kiténik a panaszból, hogy az egyik legény mester fia fizetett 85 fr-t, a másik 100 fr-t, a remek megváltásért, a hátralévő esztendőkéért pedig 15 forintot együttesen. A 200 fr-ot a mesterek egymás között felosztották. A részét a panaszosok is elküldték de ő visszavitte.

A püspök úriszéke — a céh korábbi határozata ellenére — megsemmisíti a felvételt és kötelezi a céhet, hogy „mind a Felsőbb Rendelések, mind pedig a céhbeli articulusok azt parancsolják, hogy minden céhbeli Gyülekezetben a Földes Uraság mint Feő Czéh Mester által kirendelendő comissarius meghívassék”. A mestereket kötelezték a szétosztott pénz visszafizetésére. Törvénytelen cselekedete miatt a céhet megdorgálták.⁹⁹

Aki újonnan akart a céhbe állni, annak először a céh mestert kellett megkeresni, akinek tartozott 2 fr „jelentő pénzt” fizetni, majd a céhnek való bemutatásért ismét 1 fr-t.

A remek jóságát két mester és két legény bírálta el. Megtörtént az is (1854), hogy az egész céhben csak egy legény volt, akkor három mester és egy legény végezte a remek vizsgálását.

A remek készítésénél nem alkalmazták az Acsády-féle céhlevél előírását, amennyiben sokasem készítették el az ott előírt fakupát, hanem két csutorát csinált a fiatal mester remekbe; egy dupla 10 itcés és egy 8 itcés likas csutorát. A remeknél nemcsak annak jóságát bírálták el, hanem arra is ügyeltek, hogy az előírt úrtartalom pontosan meglegyen, azaz a csutora a „céhtől kirendelt itcétet kitöltse”. Az előírt taksán kívül külön fizetett a jövődő mester a remekben talált hibákért. Alig van rá eset, hogy ne találtak volna kifogásolni valót a remekben, amelyért külön kellett fizetni. A hibákat két részre osztották és azokat a legaprólékosabban megállapították. A hibák egyik csoportjába tartoztak a remek kiállításában található hibák. Egyik mester remekében 1828-ban 28 ilyen hibát állapítottak meg, amelyért 8 fr-ot fizetett. A másik hiba volt, ha az úrtartalom több, vagy kevesebb lett az előírásosnál. Ezért külön kellett fizetni. Az előbb említett mester remekében azt a hibát is találták, hogy „2 meszől hibázott” s ezért külön fizetnie kellett 1 fr-ot.

Az elmondottak is bizonyítják, hogy a veszprémi csutorás céh is már olyan időben próbálta idejétmúlt módszerekkel a szabadversenyt kizárni, monopóliumait megvédeni, amikor ezt a gazdasági feltételek már túlhaladták.

Jóllehet ma már a csutora fából, agyagból készülő — jólrosszul díszített — csomagoló edény, idegenforgalmi különlegesség, a maga korában a csutorának és csutorásmesterségnek fontos szerepe volt. A mesterség sajátossága, a veszprémi céhek között elfoglalt helye is indokolja, hogy amit a céh iratai elárulnak, összefoglalva közreadjuk.

Bartócz József

Jelmagyarázat: R — remekel (beáll) (1)
 Sz — szolgáló mester (2)
 VCM — vice-céhmaster (3)
 CM — céhmaster (4)
 B — bejáró mester (5)
 M — munkalátó mester (6)
 Not — notárius, jegyző (7)

FÜGGELÉK

A CSUTORÁS MESTERÉK NÉVSORA 1722—1891-IG

Sor szám	Név	első	utolsó	R	Sz	VCM	CM	B	M	Not	Jegyzet
		adat									
a	b	c	d	1	2	3	4	5	6	7	e
1.	Ábrahám Gáspár	1724	—
2.	öreg Babai János	1821	1858	1821	1823	1838	—
3.	ifj. Babai János	1854	1880	1854	—
4.	Babai Péter	1794	1808	1794	1808	—
5.	Bakos Ádám	1798	1798	—
6.	Bakos István	1795	1842	1795	...	1835	—
7.	Bakos József	1803	1842	1803	1830	meghalt 1842. IV. 6.
8.	Bakos József	1840	1861	1840	...	1855	beáll szárazpénzen
9.	Bakos Mihály	1839	1847	1839	1845	beáll szárazpénzen
10.	Baksai Pál	1739	—
11.	Batsó József	1739	—
12.	Besenyő István	1739	—
13.	Besenyő Márton	1806	1819	1819	—
14.	Besenyő Mihály	1809	1813	1809	1813	...	1811	—
15.	Bíró Ferenc	1806	1837	1806	beáll szárazpénzen
16.	Bíró Ferenc	1836	1869	1836	1837	1849	—
					—39						
17.	Bíró György	1850	1869	1850	—
18.	Bíró József	1860	1884	1860	...	1869	1883 alelnök
19.	Ifj. Bíró József	1884	...	1884	beáll
20.	Bíró Mihály	1883	1888	1883 elnök
21.	Bíró Pál	1887	—
22.	Botka János	1744	—
23.	Brazsina Ignác	1885	—
24.	Bujdosó Ádám	1744	1806	1806	—
25.	Bujdosó Dávid	1808	1852	1808	...	1837	1850	—
26.	Bujdosó János	1795	1795	—
27.	Ceczei Imre	1855	1861	1855	1827	remeket készít
28.	Ceczei István	1784	1837	1784	1836	...	1809	remekel, meghal Városhíd- végen
29.	Csákvári János	1808	1838	1808	1825	1832	...	—
30.	Cseh Antal	1836	1861	1836	1842	1847	1859	1846	CM 1859—61-ig
31.	Cseh Ferenc	1840	1870	1840	...	1852	1876	1851	CM 1879-ben újra
32.	Cseh János	1863	1872	1863	—
33.	Cseh József	1868	1877	1868	tekintve katona, fizet
34.	ifj. Cseh József	1873	...	1873	beáll, fizet
35.	Cseresznyés Sámuel	1739	—
36.	Csertány Ferenc	1842	1876	1842	1868	1852	beáll, fizet Not 1855-ig és 1873—76-ig
37.	Csertány György	1825	1837	1825	1826	1834	remekel, meghal
38.	Csertány Mihály	1831	1841	1831	...	meghal
39.	Csertány Péter	1787	1841	1787	...	1806	1814	remekel, meghal
40.	Csutorás Gáspár	1722	tanú inasszegődésnél
41.	Csutorás Jakab	1722	1724	—
42.	Csutorás (Király) János	1838	—
43.	Csutorás (Dömötör) Pál	1722	1744	—
44.	Csutorás Péter	1838	—
45.	Dobos Ádám	1801	1801	—
46.	Dömötör Péter	1738	1744	—
47.	Egretzky Ádám	1739	—
48.	Erdősi József	1880	Ipartársulat
49.	Fürdősi András	1830	1850	...	1832	1840	...	1839	Pápáról jött
50.	Gergely Mihály	1744	—
51.	Győri Ferenc	1744	—
52.	Győri István	1739	—
53.	Győri Sámuel	1739	—

Sor szám	Név	első	utolsó	R	Sz	VCM	CM	B	M	Not	Jegyzet
		adat									
a	b	c	d	1	2	3	4	5	6	7	e
54.	Hajagos Antal	1818	1849	1818	1825	1845	1848	remekel
55.	Hajagos József	1817	1846	1817	...	1831	1846	1835	remekel
56.	Hajagos Antal	1880	Ipartársulat
57.	Hajagos Imre	1744	1795	1794	—
58.	Hajagos Pál	1739	—
59.	Harczy Ferenc	1744	1811	1811	—
60.	Harczy István	1815	1858	1815	...	1830	1844	1826	1842	1838	remekel, Not: többször
61.	Harczy Mihály	1863	1876	1863	...	1876	1869	katona, szárazpénzen áll be
62.	Hevenyesi György	1863	1889	1863	...	1873	1889	1879	katona, beáll
63.	Hollósi Károly	1885	—
64.	Horváth József	1739	—
65.	Horváth Márton	1739	—
66.	Horváth Mihály	1744	—
67.	Horváth Miklós	1744	—
68.	Horváth Sándor	1836	1869	1836	...	1846	1852	Szárazpénzen többször is CM
69.	Huszár János	1850	1864	1850	1860	beáll
70.	Ihász István	1873	1893	1873	—
71.	Ilikman Ferenc	1847	1871	1847	1851	1859	...	1864	beáll, fizet
72.	Ifj. Ilikman Ferenc	1875	1893	1873	—
73.	Ilikman György	1889	beiratkozik
74.	Kerkápoly Mihály	1739	—
75.	Ketskés Gábor	1846	1884	1846	...	1855	...	1856	szokott módon fizet
76.	ifj. Ketskés Gábor	1879	1885	1879	—
77.	Ketskés Lajos	1886	1893	1886	—
78.	Ketskés Mihály	1808	1844	1808	...	1843	—
79.	Ketskés Sámuel	1744	—
80.	Király István	1794	1837	1794	...	1812	1825	remekel
81.	Király János	1739	1744	1744	—
82.	Kozta István	1868	...	1868	katona, szárazpénzen
83.	Kosaras Ferenc	1870	—
84.	Kovács Ferenc	1815	—
85.	Kováts János	1858	1867	1858	...	1866	remekel, VCM 1867 is
86.	Köncöl Pál	1739	—
87.	Küllel József	1744	—
88.	Lipták István	1846	1861	1846	1855	1858	1846. „mesternek kinevez- ték”
89.	Lipták János	1744	1851	1850	—
90.	Lipták János (ifj.)	1840	1868	1840	beáll szárazpénzen
91.	Lipták Károly	1873	száraz pénzen
92.	Lipták Mihály	1842	1876	1842	...	1854	1873	megegyezvén 124 váltóban, beáll
93.	Lipták Mihály	1863	1870	1863	szárazpénzen beáll
94.	Markalt János	1825	1864	1825	...	1839	1855	szárazpénz CM még 1856— —57
95.	Markalt Pál	1799	1836	1799	...	1813	...	1811	...	1802	remekelt, meghalt Not még 4 évet
96.	Májer István	1811	1849	1811	...	1849	1843	1827	remekelt CM 1844-ben is
97.	Májer István ifj.	1833	1861	1833	1846	beáll, fizet Not még 1850
98.	Miskey Ádám (nemes)	1837	1839	—
99.	Molnár Imre	1867	1868	1867	10 évig katona, tatai szüle- tésű
100.	Németh József	1744	—
101.	Németh József	1802	1842	1802	remekel
102.	Novák János	1861	1871	1861	szárazpénz
103.	Pálfi Károly	1851	1861	1851	1858	1857	beáll, fizet Not még 1859— —60
104.	Péntek Ferenc	1804	1839	1804	1819	1832	remekel
105.	Rosz (Rozs?) József	1817	1847	1817	1832	1845	1831	...	remekel B. még 1836
106.	Rumpler Ádám	1880	—
107.	Sáfár Ferenc	1808	1845	1808	...	1812	1825	1836	remekel
108.	Sáfár Ferenc ifj.	1843	1868	1843	1856	...	1842	...	szárazpénz B. még 1855
109.	Sáfár Ferenc (legifj.)	1873	1893	1873	szárazpénz
110.	Starkai (Strakai) Mihály	1881	1884	1881	lefizet 20 oszt. ft, beáll
111.	Szabó János	1811	1839	1811	beáll, fizet 100 ft-ot
112.	Szentgyörgyi János	1739	—
113.	Szél Ferenc	1744	—
114.	Szetsódi Mihály	1841	1846	meghal 1846

Sor szám	Név	első	utolsó	R	Sz	VCM	CM	B	M	Not	Jegyzet
		adat									
a	b	c	d	1	2	3	4	5	6	7	e
115.	Szindekovits István	1744	—
116.	Tamási Ferenc (nemes)	1843	1870	1843	beáll, fizet 128 váltót
117.	Tamási István	1744	—
118.	Tamási István (ifj.)	1798	1846	1798	remekel
119.	Tamási Mihály	1820	1847	1820	1823	1837	hibás lába miatt fizet 70 forintot
120.	Tisler János	1744	—
121.	Tisler János ifj.	1802	1838	1802	1814	katona fizet 15 ft
122.	Tóth Ferenc	1817	1861	1817	szárazpénz
123.	Tóth János (Babai)	1792	1838	1792	...	1824	...	1823	remekelt, meghalt VCM 1827. is
124.	Tóth János	1815	1881	1863	1834	1817	CM 1836, 1842, VCM 1864 Not: még 7 éven át
125.	Tóth József	1860	—
126.	Tóth Péter	1819	1823	1823	—
127.	Török Ferenc	1801	1801	—
128.	Török István	1794	1846	1794	...	1809	1818	1801	remekel, Not még 5 évig CM még 4 évig
129.	Török István ifj.	1842	1890	—
130.	Török János	1744	1795	1795	—
131.	Török Mihály	1733	—
132.	Tulika Mihály	1817	1836	1817	—
133.	Varga János	1739	—
134.	Vatzkó András	1867	1881	1867	...	1879	szárazpénz
135.	Vásonyi Ferenc	1738	—
136.	Vásonyi Imre	1739	—
137.	Végbeli (Véghelyi) János	1739	—
138.	Vetsei István	1744	1818	1818	Török István helyett
139.	Vetsei József	1790	1842	1790	...	1807	1812	remekel, meghal CM még két évben

*Filiális csutorás
mesterek*

1.	Bartovics István	1798	Bakonybél
2.	Csurgai János	1838	Pápa
3.	Dömölki Zsigmond	1817	Ismeretlen helyről
4.	Fürdős András	1819	Pápa lásd 47. sz. a.
5.	Gárdik Márton	1798	Bakonybél
6.	Gombás István	1798	Bakonybél
7.	Haik István	1798	Bakonybél
8.	Haik István (ifj.)	1798	Bakonybél
9.	Haik Mihály (ifj.)	1798	Bakonybél
10.	Litniczki János	1798	Bakonybél
11.	Óri István	1817	Ismeretlen helyről

Tobakok az egyesült Ipartársulatban

1.	Barnicza Ingácz	1880									
2.	Erdősi József	1880									
3.	Halasi József	1880									
4.	Hollósi Károly	1880									
5.	Horváth Ferenc	1880									
6.	Huber József	1880									
7.	Rumpert Adám	1880									
8.	Szabó Pál	1880									
9.	Tóth Pál	1880									

Alkalmazott rövidítések:

- VBM — Veszprémi Bakonyi Múzeum
 — CNp csutorás céh nagy protokolum (VBM)
 — CKp csutorás céh kis protokolum (VBM)
 — CEi csutorás céh egyéb iratok 6184 ikt. szám (VBM)

- ¹ Az 1739. január 1-i adat a következő mestereket sorolja fel: Dömötör Péter, Egretzyk Ádám, Győri István, Győri Sámuel, Hajas Pál, Horváth József, Horváth Márton, Kerkápoli Mihály, Király János, Köntzöl Pál, Miskey Ádám, Szentgyörgyi János, Török Mihály, Tulika (Trekai?) Mihály, Varga János, Vásonyi Imre, Véghelyi János. Az utolsó bejegyzés 1896. szeptember 12-én: „Járt az tábla 1 forinttal, Török István pórén jött az Czéh házhoz.”
- ² Ilyen bejegyzések: „Midőn az öreg Bogács János meghött és ezet a Böt. Céh temette el és akkor volt ebben az Új Kápolnában jelgésben mise akit építettett az Hajzlér doktor akit chével temetők el aki is élt 84 Esztendő. Ugyan azon esztendőben aratás ideiben be jött a kolera oly formában, hogy egy-egy harangszó alatt eltemettek 35 is és ez tartott legalább 2 hónapig (1831. nov. 9.)”
- ³ „Májusban 12-én hó esett és a hideg mindent elvet. Szöllőt és az őzi rozsozt. És ebben az esztendőben az kutakból is az vizek kifogytak, hogy ha reggel korán nem mentek hát igen kevés vizet kaphattak (1836. május 12.)”
- „Tislér János egy zsidó lányt meggyógyította a melyért felvett 12 forintot, melyet az Feő Biró Úr által vissza kellett neki fizetni (1837. júni. 25)”
- ⁴ 1722. január 24-én Csutorás Dömötör Pál szegődötti Könzöl Pált három évre. Az inasnak ad 3 pár fehér ruhát, elegendő bocsort, felszabaduláskor egy vég abát és egy fekete süveget. Felszabaduláskor az inas fizet 4 forintot. Az inasért az anya és két mester (Selmezy Csizmadia András és Szics István 32 forintig vállal kezességet.
- ⁵ Bartócz József: A veszprémi csutorások. Veszprémi Hírlap 1938. okt. 23. és kőv. számai.
- ⁶ Nagy László: Adatok a magyar csutora és csutoramesterség eredetéhez. A Veszprém vármegyei füzetek 3. száma. (Veszprém, 1940) 14.
- ⁷ Uo. 26.
- ⁸ Hadtörténeti Múzeum 6202. sz.
- ⁹ A Győri Hadi Comissionáljának a veszprémi céh emberei a „Főlségcs Király Asszony népe számára szükséges csutorák ügyében”. CEi.
- ⁹ Nagy László: I. m. 26.
- ¹⁰ Barbarits Lajos: Nagykanizsa monográfiája Bp., 1929. könyvének 300. oldalán csak annyit ír, hogy „volt azután csutorás mester. . .” A Thury György Múzeum (Nagykanizsa) nem tud az egykori céh iratanyagáról és tárgyi emlékeiről (Múzeum 1970. február 5-i 36/1970. sz. levele) pedig nem a mesterség, hanem a nagykanizsai céh létezését a VB M céh-iratanyaga (CEi) kétségtelenné teszi. Két nagykanizsai vonatkozású irat is található, amit az alábbiakban ismertetünk:
- a) 1745. május 3-án Canisán kelt levél (alírással nélkül) a veszprémi csutorás céh-hez: „Ajánljuk szolgálataunkat, emlékeztetjük Kegyelmeteket kezeiknél lévő legény artikulusok visszaküldésére”. Egyben kéri, hogy 3—4 legényt küldjenek hozzájuk, „akiknek fizetése minden darabot 2 kr” azonkívül megfizetik az útiköltséget is.
- b) 1831. aug. 23. A Kanizsai csutorás céh latin nyelvű írása a veszprémi-ekhez, amelyben Sdenzár Istvánnak — aki egy himpellérel tanulóval inaskodása megemissitett — a veszprémi céhbe való felvételét ajánlja.
- ¹¹ Csokonai Vitéz Mihály (1733—1805); Szerlemdal a csikóbőrös kulacsához.
- ¹² „Beiratkozott a Csutorás Társulatba 1889. január 1-én, fizet 15 forintot és 2,50 forintot a lámpa árába”. Elnök: Hevenyesi György. Szegődött az apjánál Illikman Ferencnél 3 évre, 1868. december 27-én, felszabadult 1871. december 17-én.
- ¹³ Ébner Sándor: A veszprémi csutorás mesterség. Népr. Ért. XXIV. (1932) 81—84.
- ¹⁴ Czuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára II. k (1864) 1162. hasáb „Gyanta, vagy gyánta (oroszul jantár) szilárd, égékeny test, mely borszeszben s különféle kővér olajokban felolvasható, de vízben nem. Részt többféle növényekből, pl. fenyőkből magától fakad, részint ugyanazokból mesterséggel által vonatik ki”.
- ¹⁵ Keltezés nélküli jegyzék (a mesterek nevéből feltételezhetően 1860—65-ből származó) különféle szerszámok vételéről. CEi.
- ¹⁶ Szádeczky Lajos: Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon I—II. (Budapest, 1913).
- ¹⁷ Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848) (Budapest, 1967) 207.
- ¹⁸ Lásd: 3. jegyzet alatt.
- ¹⁹ „Az artikulusok kiadását a magyar kancellária a minap denegálta (megtagadta)” írja Rimanóczy Antal. Majd közli, nem tud egyebet csinálni, várja a diéta végét, talán azután lehet valamit tenni. CEi.
- ²⁰ „Anno 1733. 17-dik May. A nemes csutorás céh edgyütt lévén végeztük s Statutumba vettük, hogy valaki a csutorás mesterek közül kottkás vagy czifrább csutorát tsnálván vásárba árulni megtapasztatott mi minden engedelem nélkül 4 forint azaz négy forint a büntetése CKp 29. oldal.
- ²¹ Feljegyzi Markalt János nótárius 1835-ben, hogy az 1733. esztendőben csináltatott a céhnek a táblája a hordás és viselés által „megmotskosodott” így hát a céh mester kipingáltatta”. CNp 2. oldal.
- ²² Ila-Kovacsics: Veszprém megye helytörténeti lexikona. (Budapest, 1964).
- ²³ Korompai György: Veszprém. (Budapest, 1957) 46—50.
- ²⁴ Ila-Kovacsics: i. m.
- ²⁵ H. Pálffy Ilona: Veszprém város adózó lakossága 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle (1936) 5. szám 390—391.
- ²⁶ 1832. okt. 27-i határozat: „közönséges megegyezés szerint ezen végzés állapotot meg, hogy ezen való Esztendő December 27-től fogva Biró Ferenc fogja a Céh tábláját Jeruzsálem Hegyre által hordani. . .” CNp 102. „Biró Ferenc a céh házánál azt mondta a céhmesternek: „Temetőhegynek istene. . .” CNp 123., 1846. június 12.
- ²⁷ CEi 61. 84. l. sz. (az idézett válasz a latin nyelvű eredeti fordítása).

- ²⁸ Lásd: 10. sz. jegyzet.
- ²⁹ Bejegyzés a jegyzőkönyvbe 1875. dec. 28. „Cseh Ferenc megválasztott céhmesternek vagyis társulat elnökének.” Ugyanakkor szolgálómestert is választottak ifjú Sáfár Ferencet. A „céh rendszabályainak” elkészítéséért (ipartársulati szabályokról van szó) ügyvédi honoráriumot a 25 mester adta össze, de az 1868. évi kántorlajstromban megint 35 mester szerepel. CNp 310. oldal.
- ³⁰ Az „Egyezés” kimondja még, hogy a vagyon közös és a minisztérium által megerősített alapszabályok szerint működnek. A közös társulatba belépett tobakok: Branicza Ignác, Erdősi József, Halasi József, Hollósi Károly, Horváth Ferenc, Huber József, Rumpert Ádám, Szabó Pál, CNp 349—361. oldalak. Az 1880. febr. 2-i gyűlésen tíz választmányi tagot és három pótagot választanak, közöttük három a tobak. CNp 345.
- ³¹ Rhé Gyula: A veszprémi csutorások levelesládájából. A Veszprémi Hírlap, 1929.
- ³² Lásd bővebben e tanulmány III. fejezet 4. pontját.
- ³³ VBM C-43. leltári szám.
- ³⁴ Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5. (1966) 119. VBM leltári szám: C. 140
- ³⁵ Besenyő István 1808-ban hivta össze a céhet, „két tudatlan ifju” felvétele miatt. CEi 82.
- ³⁶ Cecei István 1807-ben „adta magát a Céhbe” fizetett táblajárásiért CNp 37.
- 1835-ben a korábban csináltatott tábla a hordás és viselés által megmotskosodott, így hát a céhmester kipingáltatta. CNp 166.
- ³⁷ Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívótáblák. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1964. 358—359.
- ³⁸ Ketskés Gábor 1847. apr. 15-én „a ché Tábláját bizonyos özvegy Szalainénál letette és othagyta” CNp 214.
- ³⁹ 1815-ben „a többi céh mintájára” szolgáló mestert választanak. CKp 40.
- ⁴⁰ 1836: „midőn a gyántáros levelet küldött, pórén jött. . .” CNp 111.
- ⁴¹ Számadások között 1828-ban: kiadások sajt, savanyúvíz, bor, gyufa, csörge. CNp 102.
- ⁴² 1862. évi bejegyzés a számadások között: „kiadtunk kis társaságnak” CNp 83.
- ⁴³ 1811-ben például három jelölt közül választották céhmestert. CKp 79.
- ⁴⁴ „3 esztendő alatt, mégha atya, veszprémi lakós is, és csutorás mester, tartozik külön-külön mesternél dolgozni”. 1808-as bejegyzés.
- ⁴⁵ 1836. ok. 2.: „Soros legényt elküldte és a 100 csutorát nem hagyta kiscsinálni”. CNp 101.
- ⁴⁶ Ketskés Mihály beáll, szárazpénzt fizet 87 forintot 1808-ban CNp 138.
- ⁴⁷ Eperjessy Géza: i. m. 15.
- ⁴⁸ 1798-ban kelt német nyelvű levél magyar fordítása CEi 9/57.
- ⁴⁹ „Azon három emberek, akik a csutora csináló céhtől itt voltak 12 000 csutorára 13 krajcárjával számolva megegyeztek, hogy havonta 2000 db-ot kell szállítani”. 1798. okt. 17. CEi 9/59.
- ⁵⁰ 1805. július 7-én írja a Comissio, amit október hó, végéig leszállítanak 18 krajcárért fizetik. „Remélik ezen 2 kr különbözeten a céh tovább nem vitatkozik, hanem inkább még az jövőbeni haszonra ügyelnek és mielőbb egy transzport csutorát szállítanak. . .” CEi.
- ⁵¹ Az Óbudai Hadi Comissio levele:
- „A tisztességes Veszprémi Csutorakészítő Céheknek. A császári és királyi és udvari haditanácsa fa csutora árát ez idénre 30 krajcárban határozta meg, mely áráért a miskolci esztergályos céh m/30 darab fa kulacs szállítását óhajtotta máris magának.
- Kíván hát a tisztés céh ehhez alkalmazkodni, s ezzel a máskorhoz képest amugy is magasabb fizetéssel megelegszik, ugy nem zárkoznak el egy szükséges új szerződést beindítandó, az engedély beszerzése elől. Amit így a 9-én kelt erre vonatkozó levélre olyan értelemben fognak megválaszolni, hogy a csutora ezen immár meghatározott ára miatt erre mihamarabb nyilatkozzanak.
- Óbuda 1808. április 19.”
- ⁵² CEi 9/33—34. sz.
- ⁵³ CEi 9/87. sz.
- ⁵⁴ CEi 9/104. sz.
- ⁵⁵ CEi 9/26. sz.
- ⁵⁶ CEi 9/51. sz.
- ⁵⁷ Lásd: 50. jegyzet.
- ⁵⁸ Az 1814. január 31-én kelt a Királyi Haditanácsához írt fellebbezés főbb indokai: CEi 9/76, 77.
- „a) Mivel ifju legényeink a város által e mostani katona állításban már több időtöl fogva hájszoltatnak, kik is azon életüket kerülni kívánván, egy, két sokszor három hétig sem dolgoznak, hanem lappangva bujkálnak.
- b) Ilyen esetekben vagynak még a fiatal csutorás mesterember társai is, kik hasonlóképpen éjjel-nappal rettegnek a megfogástul, ezek is hasonlóképpen egy és két hétig is lappanganak, semmitem dolgozván.
- c) Mi pedig, kik már törődött és élelmedett esztendőben lévő vagyunk. Lehetetlen hogy tulajdon magunk erőkkel végrehajthassuk a contractust, annyival is inkább, mivel mi máshonnan soha legényt nem várhatunk, hanem magunk tanítványainval élünk.” CEi 9/76, 77.
- ⁵⁹ 1814. febr. 28. CEi 9/78.
- ⁶⁰ Török János inasáról van szó. 1807. apr. 11-i bejegyzés a céhjegyzőkönyvbe CNp 11. A poltura 1740—1790 között forgalomban volt fizetési eszköz. Unger Emil Magyar éremhatározó (Budapest, 1959).
- ⁶¹ Pálffy Károly 1846-ban szabadult, de mivel a mester 34 forintért ruhát vett neki, megegyeznek, hogy még egy évig nála marad. CNp 237.
- ⁶² „Mind hogy az inasi sor Horváth Sándor mestertársunkon van” hozzá rendelik Hevenyesi Györgyöt CNp 133.
- ⁶³ Inast nem szabad addig szegődtetni, „mig a Nagságos Vármegye kirurgusának meg nem mutatják, hogy az himlő eltávolítását bele oltassák”. CKp 183.
- ⁶⁴ CNp 106—107.
- ⁶⁵ CNp 219.
- ⁶⁶ „Midőn a céh közönséges gyűlést tartván végeztetett az inasok felől. . . többé semmiféle fizetése nem leszen. . . sem lábbelije mind ez előtt. . .” 1835. jan. 18-i bejegyzés CKp 112—113.

- ⁶⁵ CEi 6/2. sz.
⁶⁶ CKp 25—26.
⁶⁷ Unger Emil: Magyar éremhatározó. Újkor III—IV. füzet (Budapest, 1959).
⁶⁸ CNp 312.
⁶⁹ CNp 70.
⁷⁰ CEi 3/12. sz.
⁷¹ A magyar királyi Belügyminiszter (Bárá Kemény államtitkár) (62.867/1875. sz. leiratának másolata a céh CEi iratai között).
⁷² Ugyanaz mint 71. (Tisza s. k.) 28.002. sz. leirat.
⁷³ „1823. d. 13 Október maradtunk adós Joseffa Vira nevezetű németnek 120 azaz 120 forinttal Sz. György napig leendő terminusig. not. Bujdosó Dávid” CKp 76.
⁷⁴ „A Veszprémi nemes csutorás céh gyántárdívisőt csinált kinek kinek az érdeme tudniillik ki mennyi gyántárt használt fel abban az esztendőben minden 10 funtra egy funtot. Ekkor volt céhmester Vetsei József vice céhmester Markalt Pál, notárius Török István Ano 1813. 31-január” CKp 57.
⁷⁵ „B. Csutorás ché egyben lévén az én előttem ülésemben végeztet, minek utána az a panasz adatott volna elő, hogy azon funt melyet a Céh mester az Gyántárt beméri hibás volna, hogy azon funt Törvényes és igaz funtal az T. N. V. megye comissáriusánál meg próbáltassék, ha igaznak találtatni fog, tehát maradjon, ha pedig hibásnak, vagy egyenes és igaz voltára megigazítottassék vagy cassáltassék és helyében más új funt vétessék. Stark János Uradalmi inspector mint ché commissáriusa. 1819-dik 27—2 Xbris” CKp 62.
⁷⁶ CKp 63.
⁷⁷ „Anno 1815-dik die 23 dik July. Az ché közönséges gyulést tartván azon alkalmatossággal végeztetett, hogy ha valamely mester társunk kereskedőtől venne fát tehát ha elsőben megtaksáltatik négy forint pénzt fizet, ha pedig másodsor megtapasztaltatik 8 forint büntetése légyen. Akkor volt ord. cehm. Csertán Péter, Vitze Vetsei János, not.: Tóth János” CKp 57—58.
⁷⁸ CEi 103. sz.
⁷⁹ CEi 3/9. sz.
⁸⁰ CEi 3/6. sz.
⁸¹ CEi 3/5. sz.
⁸² CEi 3/11. sz.
⁸³ Biró Ferenc 1839, CNp 123—129.
 1843 májusban „Májér István két szekér fára alkudott, s Lipták (János) ráigért, büntetése 2 forint” CNp 163—165.
⁸⁴ CNp 12.

- ⁸⁵ CEi 3/7. sz.
⁸⁶ „Anno 1733. 17-dik May. A nemes csutorás céh edgyütt lévén végeztük s Statutumba vettük, hogy valaki a csutorás mesteremberek közül kotz-kás, vagy czifrább csutorát tsinálván vásárban árulni megtapasztaltott mi minden engedelem nélkül 4 forint azaz négy forint a büntetése” CKp 29.
⁸⁷ Egyik mestert bepanaszolják, hogy „a kocsmáros a maga házánál megverette és a köpönyegét is otthagytá” CNp 55. A másik jellemző bejegyzés: „Szekszárdi vásárra utazásban magát igen illetlenül viselte” CNp 213.
⁸⁸ Nagybányai esztergályosok céhszabályai 1716. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VIII. évfolyam 1901. év 314—319.
⁸⁹ A céh beadványa Kun László alispánhoz 1798. január 21-én CEi 2.
⁹⁰ CEi 3. sz.
⁹¹ Százát a tányérokra 4 forintért adják. CEi 4. sz.
⁹² Az 1798 február 28-án Veszprémben kelt egyezség hátlapján a következők találhatók: CEi. 5. sz.
 „Törvényünk és regulánk azt tartja”:
 1. Litniczky János vice céhmesternek nevezik ki, aki a büntetéspénzeket tartozik a veszprémi céhládába befizetni.
 2. Akik egyetértéssel beálltak a kontárok közül (7 név).
 3. Halottaikat kötelesek eltakarítani.
 4. Ifiak az öregeket megbecsülni.
 5. Aki nem állt be, annak a mesterség gyakorlását az otlévő vicecéhmester tiltsa meg.
 6. Megengedik a filiális céhek, hogy külső gyereket is bevegnyek inasnak, de a két próbaheten belül szegődtessek a veszprémi céh előtt.
⁹³ CEi 3/14. sz.
⁹⁴ CKp 117—118.
⁹⁵ Az egyik mesterről ez áll az iratokban: X, Y ... Klárit megbetelenítette, büntetése 8 itze bor (a kifejezésnek persze nem volt meg a ma használatos értelme) CEi 3/15. sz.
⁹⁶ Egy Balatonfőkajáron lakó fuvaros 6 pontból álló fogadalmat tett trágárkodás és viselkedése miatt. Az iratokat a céhládában őrizték. A fogadalmat 5. pontja így hangzik: „Vas vellával, durungokkal, fejszével, késsel vagy akármi gyilkos szerszámmal nem járrok”.
⁹⁷ CNp 117—180.
⁹⁸ „Közönséges végzés szerint a Bötsületes Csutorás Céhek Esztendő vigén egy hála adó Miséje és Isten Szolgálatja föl állítottat melynek ki szolgáltatásáért mind az katolikus részre, mind a Reformáta Eklezia részére 3 for és 12 kr-ok rendöltettek...”
⁹⁹ CEi 3/19.

IRODALOM

- Barbarits Lajos: Nagykanizsa monográfiája Bpest, 1929.
- Bartócz József: A veszprémi csutorások. Veszprémi Hírlap 1938. okt. 23 és köv. számai.
- Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára II. k. 1864.
- Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848) (Budapest, 1967) 207.
- Ébner Sándor: A veszprémi csutorás mesterség. Népr. Ért. (1932) 81—84.
- H. Pálffy Ilona: Veszprém város adózó lakossága 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle (1936) 5. szám 390—391.
- Ila-Kovacsics: Veszprém megye helytörténeti lexikona. (Budapest, 1964).
- Korompai György: Veszprém. (Budapest, 1957) 45—60.
- Nagy László: Adatok a magyar csutora és csutoramesterség eredetéhez. A Veszprém vármegyei füzetek 3. szám (Veszprém, 1940) 14.
- Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei behívóablak. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (1964) 358—359.
- Rhé Gyula: A veszprémi csutorások levelesládájából. Veszprémi Hírlap 1929.
- Szádeczky Lajos: Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon I—II. kötet (Budapest, 1913).
- Unger Emil: Magyar éremhatározó. Újkor III—IV. füzet (Budapest, 1959).

Das Tschutora-Handwerk (Feldflaschendrechslerei) von Veszprém

Diese Studie stützt sich auf die im Bakony-Museum von Veszprém aufbewahrten sehr reichhaltigen Zunftschriften und auf gegenständliche Schaustücke. Die Schriftensammlung setzt sich aus diesbezüglichen Beschlüssen der Komitatsverwaltung, des Stadtmagistrats sowie der weltlichen oder bischöflichen Grundherrschaft zusammen. Hinzukommen an die Zunft im Laufe der Zeit in lateinischer, deutscher und ungarischer Sprache gerichtete Briefschaften, viele hundert Seiten starke protokollarische Niederschriften der Zunftvorsteherung sowie vertragliche Abmachungen über Tschutora-Lieferungen an das Rüstungskommissariat von Óbuda.

Die Tschutora genannte Feldflasche ist ein mehr oder weniger flaches, rundbauchiges und kurzhalsiges Trinkgefäß. Im Laufe der Zeit wechselte auch sehr oft der zur Herstellung verwendete Rohstoff: Holz, Metall, Glas, gebrannte Scherben und Leder. Ein solches Gefäß ist nicht zu verwechseln mit dem ebenfalls „Tschutora“ genannten Pfeifenmundstück. Die gleichlautende Bezeichnung selbst ist ein Lehnwort aus dem Südslawischen.

Solche Gefäße — mit vielartigen volkskünstlerischen Motiven geziert — sind über das ganze Land verbreitet und werden als Trinkbehälter auch heute besonders von Touristen gerne benützt. Soweit bisher bekannt, war die gewerbliche Herstellung seinerzeit ein Vorrecht der Tschutora-Zunft in Veszprém. Zeitweilig wurden aber solche Gefäße auch von Handwerksleuten in Miskolc und Nagykanizsa gedreht. Jedenfalls besteht die Wahrscheinlichkeit, daß es Anfang des XVIII. Jahrhunderts auch in Nagykanizsa eine Tschutora-Zunft gegeben hat, ihr Schriftenmaterial blieb jedoch bis heute verschollen, so daß auch über ihre Tätigkeit nichts Näheres bekannt ist.

Das Tschutora-Handwerk bildete sich im XVII. Jahrhundert auf dem Balkan (Bulgarien) heraus und gelangte über Kroatien nach Ungarn, bzw. zuerst nach Transdanubien. Das Gefäß wurde im Laufe der Zeit ein charakteristischer Getränkebehälter in den Weingegenden des Landes —, recht oft wurde es auch als Symbol bacchantischer Freuden gepriesen —, trotzdem kann nicht behauptet werden, als ob das Tschutora-Handwerk altungarischen Ursprungs wäre. In der Geschichte der ungarländischen Zünfte rekrutierte sich nämlich der größte Teil der Meister aus fremden Ländern, vornehmlich aus deutschsprachigen. Demgegenüber waren fast 90 v. H. der Mitglieder der Tschutora-Zunft von Veszprém ungarischer Herkunft.

Die Nähe des Balaton-Weinlandes ebenso wie der reiche Holzbestand des Bakony-Gebirges sicherten geeigneten Rohstoff und Absatzmöglichkeit für das Tschutora-Handwerk und begünstigten derart in hohem Maße Bildung und Handwerksleiß der einstigen Tschutora-Zunft von Veszprém.

Im folgenden befaßt sich der Autor der Studie mit der Beschreibung des Handwerks, der Geschichte der Tschutora-Zunft von Veszprém, der Beziehungen zwischen Meistern sowie den Gesellen und Lehrlingen und der zünftigen Privilegien.

Zur Herstellung solcher Feldflaschen wurde vorzugsweise Ahornholz benützt. Das Stammholz wurde — anfangs unentgeltlich — aus den Wäldern besorgt und von den Zunft-

mitgliedern eigenhändig gefällt, in die Werkstatt gefahren und dort beabsichtigten Abmessungen des Gefäßes entsprechend zerstückelt und mit der Axt grobförmig bearbeitet. Endgültige Form und Zurichtung erfolgten auf einer besonders gearteten Tschutora-Drehbank. Eine solche Drehbank-Spezialmaschine hat die Eigenheit, daß das Messer nicht einen vollen Kreis rotiert, sondern je eine Runde vorwärts und rückwärts macht. Noch während dieser Zurichtung wird das Werkstück mit einem Spezialwerkzeug auch ausgehöhlt. Sodann wird in die Seitenöffnung eine genau passende Verschußplatte eingefügt. Schließlich wird der Hohlraum mit Schmelzharz ausgegossen, damit bei Gebrauchnahme die Flüssigkeit nicht in den Holzstoff einsickern könne.

Der Privilegienbrief der Tschutora-Zunft von Veszprém wurde vom Diözesanbischof Ádám Acsády 1734 in Sümeg, dem damaligen provisorischen Bischofssitz, bestätigt. Obwohl in der zeitgenössischen ungarischen Fachliteratur auch das Tschutora-Handwerk (*ligno lagenarius*) unter den zünftigen Handwerksarten angeführt wird, fehlt dennoch jede Spur, als ob es in damaligen Zeiten auf dem Gebiet des Landes außer in Veszprém auch anderwärts eine solche Zunft gegeben hätte. Soviel steht jedenfalls fest, daß dieses Handwerk bereits vor dem Bestätigungsdatum des Privilegienbriefs in der Stadt Veszprém sehr eifrig betrieben wurde, zumal eine Vertragsschrift über die Aufnahme eines Lehrlingens in eine solche Werkstatt schon das Datum 1722 trägt. Trotz der mannigfachen Aufhebungsbeschlüsse wurde die Zunft erst 1879 in eine Gewerbekorporation umorganisiert. Bezeichnend für den Widerstand der zünftigen Meister ist die Tatsache, daß die Zunftmitglieder noch im Jahre 1860 zur Weihnachtszeit eine Vollversammlung abhielten und es erging ein Beschluß, wonach alle die Zunft (und nicht die Gewerbekorporation) betreffenden Angelegenheiten auch weiterhin nach Maßgabe der zur Zeit des ungarischen Freiheitskrieges 1848/49 geltend gewesenen Sitten und Normen geregelt werden müssen. Der Widerstand der Meister, aber auch der vorerwähnte Beschluß konnte nichts mehr daran ändern, daß zuerst die Zunft, dann aber auch das ganze Handwerk zu bestehen aufgehört haben.

Für die Tschutora-Meister von Veszprém war natürlich die gleiche Zunftordnung maßgebend, wie für alle anderen Zünfte. Für das Störgehen der Gesellen galten jedoch andere Sitten und Bestimmungen. Der Freibrief verpflichtete sie wohl zu einer dreijährigen Stör. Aber bereits zu Beginn des XIX. Jahrhunderts beschloß die Zunftversammlung von Veszprém, daß der freigesprochene Geselle statt auf die Stör zu gehen, der Reihe nach eine Zeitlang bei den Zunftmitgliedern weiterarbeiten mußte. Dies begann er beim Obermeister selbst und so ging es weiter vom ältesten bis zum jüngsten Meister des Handwerks. Anfangs dauerte diese Gastarbeit je drei, später nurmehr je zwei Monate. Als aber in Kriegszeiten der Mangel an Arbeitskräften immer mehr fühlbar wurde, behalf man sich derart, daß der sich auf „Reihengang“ befindliche Geselle beim betreffenden Meister solange arbeitete, bis er die vorgeschriebene Anzahl von

Bocksbeutel-Feldflaschen (200, später nur mehr 100 Stück) fertiggestellt hatte.

Ansonsten wurde das fertige Produkt vom Meister selbst auf den Landes- oder Wochenmärkten verwerdet. Die Zunft bestimmte auch, daß auf solchen Märkten jeder Meister seine Ware nur auf „einem Verkaufstisch“ feilbieten durfte. Ferner galt das Verbot, „verziert“ oder „gewürfelt“ geschnittene Gefäße auf den Markt zu bringen. Aus zeitgenössischen Aufzeichnungen geht hervor, daß die Tschutora-Zunft von Veszprém in der Zeit zwischen 1798 und 1867 außer der marktgängigen Ware noch rund 400 000 Stück Feldflaschen an das Militär ablieferte. Der größte Abnehmer war das Rüstungskommissariat von Óbuda. Militärlieferungen gingen aber auch nach Marburg (Österreich) und zur Zeit der napoleonischen Kriege für das ungarische adelige Aufgebot.

Bei Militärlieferungen zeichnete die Veszprémer Zunft immer korporativ als Hauptlieferant, ihr oblag auch die Vertragsschließung und die finanzielle Abrechnung. Die Lieferungen, begleitet von einem beauftragten Meister, erfolgten durch Fuhrleute monatlich auf Pferdewagen. Die Zunft bestimmte auch, wieviele Feldflaschen von jedem ihrer Mitglieder, darunter auch Witwen, herzustellen sind. Die Zunft besorgte und verteilte auch das zur Herstellung von Militärlieferungen benötigte Harz. Erst nach Inkrafttreten des ungarischen Handelsgesetzes (1875) beteiligte sich auch der Handel (später „Hoflieferanten“) am Absatz der Fertigwaren.

Lehrjungen wurden für 3 bis 4 Jahre verpflichtet. Vom Jahre 1837 an verfügte die Zunft eine zahlenmäßige Beschränkung der zugelassenen Lehrjungen. Ähnlich wie der sogenannte „Reihengang“ der Gesellen, wurde auch für die Aufnahme von Lehrlingen eine „Reihenfolge“ vorgeschrieben. Der Obermeister der Zunft bestimmte, welchem der Reihe nach folgenden Zunftmitglied der Lehrjunge zugeteilt werden soll.

Der Geselle bekam bei seinem Meister auch Quartier und Verköstigung, ferner einen Stücklohn für jedes fertiggestellte Gefäß. In den Zunftakten finden sich keine Beschwerden über die Verköstigung, um so mehr aber über Lohnstreitigkeiten.

Zur Zeit der Ernte oder Weinlese zahlte die Veszprémer Zunft doppelten Arbeitslohn, sonst würden die Gesellen der höheren Entlohnung wegen lieber aufs Land gegangen sein, ungeachtet dessen, daß der Geselle nach Zunftvorschrift die Pflichtgebühren für Verdingung und Freisprechung bei Wiederaufnahme der Arbeit neu zu erlegen hatte, sofern er ohne Zustimmung des Meisters zeitweilig auf Landarbeit ging.

Zeitgenössische Schriften einer Gesellenzunft von Veszprém blieben bis zum heutigen Tag verschollen, doch die verfügbare Schriftensammlung der Meisterzunft lassen keinen Zweifel darüber, daß eine solche Gesellenzunft bestanden haben mag.

Oft ergab sich auch die Notwendigkeit, daß die Zunft in ihrer Eigenschaft als korporative Organisation von Privaten verzinsliche Darlehen aufnahm, wobei es bei der Rückzahlung dann und wann auch Schwierigkeiten gab.

Auch die bäuerliche Bevölkerung der in der Tiefe der

Bakonywälder gelegenen Dörfer und Siedlungen beschäftigte sich besonders im Herbst und im Winter mit der Bearbeitung von Holz für verschiedene Gebrauchsgegenstände: Teller, Mörser, Holzgabeln, Harken usw. Mit diesen „Heimgewerblern“ stand die Zunft in ständiger Fehde, nicht so sehr wegen des Wettbewerbs am Markte sondern wegen der Ausbeutung des Waldbestandes, um nicht in der Holznutzung für zünftige Zwecke zu kurz zu kommen.

Die Zunft betrachtete diese „Heimgewerbler“ als Pfscher, aber auch der Vizegespan des Komitats konnte gegen sie nichts ausrichten, die Leute wollten eben mit der Zunft nichts zu tun haben.

Auch die Tschutora-Zunft von Veszprém wachte — ähnlich anderen Zünften — über das „Wohlverhalten“ ihrer Mitglieder, waren doch die „ehrenhaften“ Zunftleute nur fehlbare, manchen Versuchungen preisgegebene Geschöpfe. Der Zunft-Obermeister hatte ganz andere Sorgen als kleinere Verstöße der Mitglieder von Fall zu Fall zu rügen, sondern schrieb ihnen für den ganzen Jahresverlauf eine summarische Strafe vor, gewöhnlich die Abgabe von Grieben, Käse und Wein, was sodann bei einem gemeinsamen Gelage wohlgenut verzehrt wurde.

Bei der Zunft in Veszprém bürgerte sich im Laufe der Zeit geradezu eine unumstößlich erscheinende Erbfolge ein. Aus den Schriften geht hervor, daß die Zunftmitgliedschaft sich in gewissen Familien über vier-fünf Generationen vererbte. Bei der Zulassung zur Mitgliedschaft werden Meisterkinder und Kindeskind gegenüber auswärtigen Bewerbern wesentlich bevorzugt.

Der Privilegienbrief v. J. 1734 fordert die Herstellung des sogenannten „Meisterstücks“. Es soll eine 12 Halbe fassende Feldflasche und ein ebensolcher Krug sein. Etwaige Herstellungsfehler wurden mit Geldbußen geahndet. Später sah man von der Herstellung solcher Meisterstücke ab und begnügte sich mit der Entrichtung von Zulassungsgeldern, auch „Trockengeld“ genannt. Zwischen 1722 und 1800 war die Anfertigung von Meisterstücken obligatorisch. Auch in der Zeit zwischen 1810 und 1830 wurden von der Mehrzahl der Zulassungsbewerber — von 28 Bewerbern 20 — Meisterstücke präsentiert, aber es kamen auch Fälle vor, wo die Zulassung als Jungmeister mit Geld „erkauft“ wurde. Von den zwischen 1831 und 1836 zugelassenen 28 Jungmeistern präsentierten nur mehr zwei Meisterstücke. Nach 1860 gaben die Zunftschriften über kein einziges Meisterstück mehr Auskunft, das „Trockengeld“ war gang und gäbe. Dieses Geld verteilten dann die Altmeister unter sich.

Zu Beginn des XX. Jahrhunderts war es um das Tschutora-Handwerk still geworden: ein Meister nach dem anderen segnete das Zeitliche. Auf den Drehbänken gab es nichts mehr zu schaffen. Der letzte überlebende Meister ließ sich um 1930 noch herbei, im Bakony-Museum von Veszprém eine Probe seiner Kunstfertigkeit zu zeigen. In der Folge übernahm dann die Fabrikindustrie die Formgebung des ungarischen Handwerksbetriebs und so überlebte die „Tschutora“ als Bocksbeutel des vielgepriesenen ungarischen Weingeistes den Wandel der Zeiten.

József Bartócz

Les gourdières de Veszprém

Pour écrire cette étude, l'auteur a utilisé les nombreux documents concernant les corporations aussi bien que les monuments qui se trouvent au Musée de Bakony à Veszprém. Les documents sont de différents caractères: décrets des autorités du comitat, de la ville, délibérations seigneuriales (épiscopales), lettres en langues latine allemande, hongroise adressées à la corporation, procès-verbaux de plusieurs centaines de pages de la corporation des gourdières, de même que les contrats sur les gourdes militaires livrées au Comité de Guerre de Óbuda.

En Hongrie, la gourde [en hongrois: csutora (prononcez: tchoutora), en allemand Tschutora, Feldflasche] est un récipient d'une forme plus ou moins aplatie, ronde, au goulot court. Au cours des temps, on en fabriquait en bois, en métal, verre, argile, cuir. Son nom arrivait dans la langue hongroise par l'intermédiaire du slave méridional.

Ce récipient — orné de différents motifs populaires — est bien répandu dans le pays entier, et l'on l'utilise volontiers même de nos jours comme récipient de spiritueux, vendus avant tout aux touristes étrangers. A notre connaissance, c'est

la corporation des gourdiers de Veszprém seule qui s'occupait industriellement de sa production. Les tourneurs de Miskolc et de Nagykanizsa fabriquaient aussi des gourdes de temps en temps. Il est même probable qu'à Nagykanizsa fonctionnait une corporation de gourdiers au commencement du XVIIIe siècle, mais ses documents écrits sont introuvables, ainsi nous ne connaissons pas l'activité de ces maîtres. Le métier s'est formé au XVIIe siècle sur la péninsule Balkanique (en Bulgarie) d'où il arrive — en passant par la Croatie — en Hongrie, plus exactement en Transdanubie. Malgré que le récipient caractéristique du peuple viticole des Hongrois soit la gourde — considérée souvent comme le symbole de la gaité — on ne peut affirmer que le métier de gourdiere soit d'origine hongroise. Dans la plupart des corporations hongroises, la grande majorité des maîtres étaient membres des nationalités immigrées, avant tout Allemands. Cependant, près de 90 % des gourdiers de Veszprém étaient de nationalité hongroise.

La proximité de la région viticole du Balaton, la forêt de Bakony abondant en bois propre à en fabriquer des gourdes créaient des conditions favorables pour la formation et l'activité de la corporation des gourdiers de Veszprém. Le débouché pour les produits aussi bien que la matière brute nécessaire à la fabrication y étaient donnés.

L'étude s'occupe de la description du métier, de l'histoire de la corporation des gourdiers de Veszprém, des conditions de vie de ses employés (compagnons, apprentis), et des monopoles du corps.

Pour préparer des gourdes, on utilisait de préférence le bois de l'érable (Acer). Au commencement le maître l'avait gratuitement, plus tard il achetait le bois en étant et l'abattait lui-même. Puis, dans l'atelier, on découpait dans la grume des pièces de grandeurs convenables en les équarissant à la hachette, et après ces pièces se façonnaient sur le tour spécial pour gourdes. Le tour pour gourdes est spécial parce qu'il ne tourne pas dans un sens, mais après avoir décrit un cercle, il fait autant en sens inverse. Pendant le tournage on creusait l'intérieur du récipient avec un outil spécial, puis on fermait l'ouverture latérale avec une planchette ronde — dite «fond» — ajustée avec grande précision. Après on coulait de la résine fondue dans la gourde pour que la liqueur ne s'imbibe pas dans le bois de la gourde.

La charte des libertés de la corporation des gourdières de Veszprém fut approuvée en 1734 par Ádám Acsády, évêque de Veszprém, à la résidence intérimaire de l'évêché, à Sümeg. Bien que la bibliographie hongroise nomme parmi les métiers jurés celui des gourdières (ligno lagenarius) il n'y a aucune trace de ce qu'une corporation autonome de gourdières ait existé en Hongrie hors Veszprém. Il est certain que cette industrie était déjà importante avant la date de la charte des libertés, puisqu'il nous est parvenu un contrat d'apprentissage, daté de 1722. Malgré les dispositions ordonnant l'abolition des corporations, celle des gourdières de Veszprém ne devient association d'industriels qu'en 1879. Ce qui caractérise bien la résistance des maîtres, c'est qu'ils ont déclaré en 1860 à leur réunion corporative de Noël qu'ils voulaient arranger leurs affaires corporatives (et non «d'association») selon les us et coutumes de la guerre pour l'indépendance de 1848. Naturellement, tout cela n'a pas empêché l'abolition de la corporation d'abord, et la disparition du métier plus tard.

Les gourdières de Veszprém travaillaient conformément au régime généralement connu des corporations hongroises. Ce qui était tout à fait spécial, c'était le tour des compagnons ambulants. Bien que la lettre privilège prescrive un tour de trois ans pour les compagnons, la corporation a décidé déjà au début du XIXe siècle que les compagnons, au lieu de faire le tour, devaient «passer chez les maîtres». Le compagnon a commencé le tour chez le chef de la corporation, pour passer chez le maître le plus vieux, et ainsi de suite, jusqu'au plus jeune maître. Le compagnon a travaillé chez chaque maître 3 (plus tard 2) mois. Dès l'époque des fournitures de guerre, on a modifié ce système de telle sorte que le compagnon restait chez chaque maître jusqu'à ce qu'il ait exécuté le nombre prescrit (200, puis 100 pièces) de gourdes.

Chaque maître était autorisé de vendre ses gourdes aux foires générales et aux marchés hebdomadaires, mais la corporation prescrivait que chaque maître ne pouvait étaler ses marchandises que sur une «table». Il était en outre interdit de vendre aux marchés des gourdes «parées», «carrelées», sculptées. Outre les gourdes vendues aux foires et marchés, la corporation a livré au cours des années 1798-1867 plus de 400 000 gourdes militaires pour l'armée. Le preneur le plus important était le Comité de Guerre de Óbuda, mais ils ont livré des gourdes militaires aussi à Marburg et — à l'époque des campagnes napoléoniennes — aux nobles hongrois insurgés.

C'est la corporation qui exécutait les fournitures de guerre; c'est elle qui concluait des contrats, et se chargeait de la livraison et de la gestion financière. L'expédition mensuelle se faisait en chariots, un maître désigné accompagnant la fourniture. C'est la corporation qui fixait le nombre des gourdes que chaque maître — ou veuve — devaient produire. C'est également la corporation qui achetait et distribuait aux maîtres la résine nécessaire à la fabrication des gourdes militaires. C'est seulement après la mise en application du code de commerce (1875) que des commerçants — et plus tard des «fournisseurs brevetés de la cour» — s'inséraient dans la réalisation des produits manufacturés.

Les apprentis étaient embauchés pour 3-4 ans. Depuis 1837 la corporation limitait l'embauchage des apprentis aussi. Tout comme «le tour des compagnons», l'engagement des apprentis suivait «son tour»: c'est le chef de la corporation qui décidait chez quel maître (dont le tour venait) le nouvel apprenti pouvait apprendre le métier.

Les compagnons étaient logés et nourris chez leur maître, et il touchaient un salaire aux pièces. Il ne nous est pas parvenu de documents où les compagnons se plaignent de leur nourriture ou de leur logement, mais les pièces sont bien nombreuses qui montrent les différends que provoquait ce régime de salaires.

A l'époque des moissons et des vendanges, la corporation des gourdières de Veszprém payait salaire double puisqu'autrement les compagnons seraient allés moissonner ou vendanger pour gagner davantage. Et pourtant, si le compagnon quittait sans autorisation son travail, il devait payer de nouveau les droits d'engagement et de franchise s'il voulait reprendre du travail dans le métier.

Les documents du compagnonnage ne nous sont pas parvenus. Malgré cela, des monuments historiques et les documents de la corporation rendent incontestable l'existence du compagnonnage.

La corporation, comme collectivité, empruntait souvent aux particuliers des sommes à intérêt, et le remboursement n'allait pas toujours sans accrocs.

Les ouvriers agraires, les paysans des villages abrités dans la forêt de Bakony fabriquaient eux aussi — surtout aux mois d'automne et d'hiver de différents objets usuels en bois (assiettes, mortiers, fourches, râtaux, etc.). La corporation était en luttés continuelles avec ces «fabricants d'assiettes», non pas tant pour la concurrence commerciale qu'à cause des arbres, matières brutes des gourdes.

La corporation considérait ces artisans à domicile comme marrons, mais malgré que le sous-préfet aidât les gourdières, ceux-ci ne réussissaient point de faire adhérer les villageois à leur corporation.

La corporation des gourdières de Veszprém — tout comme les autres corporations — consacrait une attention permanente aux moeurs de ses membres. «Les honorables maîtres» étaient, eux aussi, hommes faillibles. Ainsi le chef de corporation ne comptait-il pas les peccadilles des maîtres une par une, mais infligeait une amende globale pour les «péchés et torts commis au cours de l'an». En général, en punition de ses fautes, le maître devait apporter du manger (lardons frits, fromage) et du vin que la corporation consommait en commun.

Au sein de la corporation se formaient de véritables majorats. On peut observer la succession de cinq ou six générations des mêmes familles dans les documents. Les fils continuent

ле метиер de leurs pères. Les enfants des maîtres avaient toujours tous les privilèges contre les étrangers.

La lettre de franchise de l'an 1834 prescrit l'exécution d'une pièce maîtresse. Les compagnons devaient présenter une gourde de 12 litrons et un pot également de 12 litrons. Pour les défauts trouvés dans la pièce maîtresse, les compagnons étaient frappés d'une amende en espèces. Plus tard, on n'exigeait plus de pièce maîtresse, le nouveau maître était admis à la corporation contre une certaine somme, nommée «argent sec». Entre 1722 et 1800 on n'était admis à la corporation qu'en présentant une pièce maîtresse. Même entre 1810 et 1830 a majorité des nouveaux maîtres — 20 sur 28 — présentaient

leurs chefs-d'oeuvre, mais il arrivait déjà que le jeune maître se rachetait à prix d'argent. Après 1860 nous ne rencontrons plus aucune pièce maîtresse, tous les nouveaux maîtres étaient admis contre «argent sec». Les maîtres se partageaient entre eux cet argent.

Au commencement du XXe siècle, les maîtres gourdiers sont disparus, et leur métier disparaît avec eux; les tours spéciaux ne tournent plus. Le dernier maître gourdier a présenté encore aux années 30 son art au Musée de Veszprém. C'est l'industrie manufacturière qui a emprunté la forme de gourde, et celle-ci est très répandue comme récipient de l'eau-de-vie hongroise de grand renom.

József Bartócz

Веспремские изготовители фляг

При написании этой статьи были использованы хранящиеся в Веспремском Баконьском музее богатые собрания цеховых документов и изделий. Письменные документы довольно разнородны: тут и постановления комитатских, городских, епископских властей, и письма на латинском, немецком и венгерском языках, направленные цеху, и сотни страниц протоколов цеховых собраний, и договоры по поставкам солдатских фляг Обудайской военной комиссии.

Фляга представляет собой посудину большей частью илоскую с коротким горлышком и круглой формы. Материал, из которого она изготовлялась, довольно разнообразен: дерево, металл, стекло, керамика, кожа. Флягу нельзя смешивать с трубкой (по-венгерски оба предмета обозначаются одним и тем же словом; слово это вошло в венгерский язык из южнославянского источника. Прим. переводчика). В украшении используются венгерские народные мотивы. Такие фляги имеют распространение по всей стране. И по сегодняшний день их охотно покупают иностранные туристы, в особенности фляги из керамики, в которые наливаются вино или палинка.

Промышленным изготовлением фляг, по нашим сведениям, занимался только веспремский цех. Иногда изготовляли фляги мишкольцские и надъканижайские мастера. По всей вероятности, в XVIII веке в Надъканиже существовал цех изготовителей фляг, но письменных документов об этом не сохранилось, таким образом, нам о нем ничего неизвестно. Ремесло это возникло в XVII веке на Балканском полуострове (в Болгарии), откуда через Хорватию проникло в Венгрию, в Задунайскую низменность. Несмотря на то, что фляга у венгров, занимавшихся интенсивным виноделием, служила посудой для вина и палинки, а зачастую и характерным символом веселья, — мы не можем считать ремесло фляжечников древним венгерским ремеслом. Веспремские цехи состояли в большинстве из мастеров-иностранцев, главным образом немцев, поселившихся в Венгрии. Веспремский цех фляжечников же на 90% состоял из венгерских мастеров.

Близость балатонского винодельческого района, баконьские леса с их пригодным для изготовления фляг деревом — все это способствовало созданию и дальнейшей дееспособности веспремского цеха фляжечников. И так, в наличии был рынок сбыта изделий и необходимое сырье.

Статья подробно описывает характер ремесла по изготовлению фляг, историю веспремского цеха фляжечников, отношения, сложившиеся между мастерами и подсобными работниками (подмастерьями, учениками), полное положение цеха.

Наиболее пригодным для изготовления фляг деревом был клен. Нужные деревья покупали на корню (вначале их получали бесплатно), сами их рубили и вывозили. Брев-

на затем очищались топором и разрубались на болванки по размеру фляги и обтачивались на специальном токарном станке. Этот специальный токарный станок отличается от других тем, что при вращении не описывает полный круг, а вращается таким образом, что делает один круг вперед и один такой же назад. Во время обтачивания специальным инструментом выдалбливали внутреннюю полость, а боковое отверстие заделывали точно прилегающей пластиной. Затем флягу пропитывали канифолью, чтобы она не пропускала и не впитывала в себя жидкость.

Разрешение на образование цеха было выдано в 1734 году епископом Адамом Ачади в Шумеге, тогдашней временной епископской резиденции. Хотя в литературе при перечислении ремесленных цехов и упоминается ремесло фляжечников, нигде нет ссылки на существование такого цехового объединения где-нибудь в другом месте, кроме Веспрема.

Совершенно очевидно, что ремесленники-фляжечники работали и до получения официального разрешения на объединение в цех, так как сохранился документ, свидетельствующий о нанимании мальчика—ученика, датированный 1722 годом.

Несмотря на различные постановления о прекращении деятельности цеха, он только в 1879 году реорганизовался в товарищество. Мастера долгое время сопротивлялись таким запрещениям. Характерно, что и в 1860 году состоялось традиционное предрождественское цеховое собрание, на котором было решено, что цеховые (не товарищества!) дела будут и впредь вестись в духе и традициях, существовавших во время национально-освободительной войны 1848 года. Конечно, все это не могло воспрепятствовать тому, что цех как таковой в конечном итоге прекратил свое существование.

Веспремский цех фляжечников существовал и действовал по правилам, принятым в Венгрии и для других цехов. Однако, годы скитания для подмастерьев здесь отличались от обычно принятых. Хотя правила и предписывали для подмастерьев обязательные три года скитания, уже в начале XIX века цех принял постановление, по которому вместо странствия в чужих краях подмастерья должны были работать по очереди у каждого мастера. Подмастерье начинал работу у цехового мастера, затем переходил к самому старому по возрасту мастеру и так продолжал очередь вплоть до самого молодого мастера. У каждого мастера подмастерье работал вначале по три, а в дальнейшем по два месяца. Из-за недостатка рабочей силы в тот период, когда выполнялись военные заказы, эту практику изменили таким образом, что подмастерье работал у одного мастера до тех пор, пока не было изготовлено определенное количество (200 или 100) изделий.

Готовые фляги каждый мастер сам реализовывал на ярмарках и недельных базарах. Однако, цех обязывал каждого мастера торговать «только за одним прилавком». Было запрещено продавать на рынках особо искусные изделия. В течение 1798—1867 гг. цех, кроме проданных обычным путем, изготовил и поставил для нужд армии 400 тысяч солдатских фляг. Самым значительным заказчиком была Обудайская военная комиссия, но, кроме этого, солдатские фляги поставляли в Марбург, а во время наполеоновских войн — и для венгерских дворянских повстанцев. Военные поставки производились цехом на договорных началах, цех сам заключал сделки и производил денежные расчеты. Транспортировка производилась раз в месяц гужевым способом, обоз сопровождал назначенный цехом мастер. Цех же определял для каждого мастера или его вдовы количество солдатских фляг, которые необходимо было им изготовить. Нужную для производства солдатских фляг канифоль закупал цех и он же распределял ее между мастерами.

Только в 1875 году, после введения в жизнь венгерского торгового закона, в реализацию продукции включились торговцы и «поставщики двора».

Учеников брали на три-четыре года. С 1837 года цех ограничивал набор учеников. Как и с подмастерьями, здесь тоже соблюдалась очередность. У кого из мастеров (по очереди) будет обучаться данный ученик, решал цеховой мастер.

Подмастерья жили и столовались у мастера, но, кроме того, получали за выполненную работу плату по-штучно. В архивных документах нет жалоб на содержание, зато тем больше материалов, касающихся споров вокруг оплаты труда.

Во время уборки урожая и сбора винограда цех платил двойное жалованье, иначе подмастерья уходили бы на уборку, где платили больше. Хотя, согласно правилам, подмастерью, самовольно оставившему работу у мастера, если он вновь хотел заняться своим ремеслом, нужно было заново вносить сумму, обусловленную при найме, и «экзаменационный взнос».

Документов, подтверждающих существование цеха подмастерьев, не сохранилось. Однако, судя по намекам, содержащимся в документе «старого» цеха, а также по ряду сохранившихся предметов, вполне можно предположить его существование.

Цех часто брал у частных лиц деньги под проценты, и выплата не всегда проходила гладко.

Сельскохозяйственные рабочие, крестьяне, проживавшие в селах, расположенных вдоль баконьских лесов, тоже занимались изготовлением, в особенности в осеннее и зимнее время, различных предметов обихода из дерева (тарелки, ступки, деревянные вилы, грабли и пр.). С ними у цеха были постоянные распри не столько из-за сбыта, сколько из-за древесины. Цех считал этих домашних ремесленников контрабандистами, но несмотря на поддержку вице-ишпана, ничего не мог с ними поделать.

Веспремский цех фляжечников, так же как и другие цехи, постоянно следил за поведением своих членов. И «честные цеховые мастера» не были избавлены от ошибок. Цеховой мастер не наказывал отдельно за каждую провинность, а назначал наказание суммарно «за все провинности года». Таким наказанием обычно были провизия и вино, которые затем совместно съедались и выпивались на общем собрании.

Веспремский цех фляжечников стал своеобразной вотчиной. По документам можно проследить историю отдельной семьи на протяжении четырех-пяти поколений. Сыновья наследовали ремесло отца. Дети мастеров пользовались преимуществом перед пришедшими со стороны.

Правила 1734 года определяют порядок изготовления шедевров. Нужно было сделать 12-квартирную флягу и 12-квартирный кубок. За обнаруженные погрешности назначался штраф. В дальнейшем изготовление шедевров заменили денежным взносом, взимавшимся цехом с каждого нового члена. Между 1722—1800 годами в цех вступить можно было только после изготовления шедевра. В 1810—1830 гг. большинство мастеров (из 28—20) для вступления в цех выполняли шедевр, но уже встречались случаи денежного взноса. Между 1831—1836 гг. из 28 новых мастеров только два выполнили работу-шедевр. После 1860 года новые члены во всех случаях принимались за денежный взнос. Внесенные деньги мастера делили между собой.

В начале XX века мастерство фляжечников вымерло. Последний мастер выставил свою работу в веспремском музее около 1930 года.

Теперь производство фляг ведется промышленным образом. Фляги и поныне служат посудой для всемирно известной венгерской палинки.

Йожеф Бартоц

Rézműves műhely a nagyvázsonyi Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

Viszonylag ritka és ma már szinte teljesen megszűnt mesterség bemutatására vállalkozott a Veszprém megyei Múzeumi Igazgatóság, amikor 1967 nyarán megvásárolta Pintér Rudolf nagyvázsonyi rézműves-mester műhelyének teljes szerszámanyagát. Mielőtt a műhelykiállítás ismertetésébe fognánk, néhány szóban összefoglaljuk e mesterség főbb sajátosságait. Ezt korántsem a teljesség igényével, csak a fontosabb mozzanatokra szorítkozva tesszük.

I.

Az írott forrásokban a rézművesek leggyakrabban *cuprarius seu cupri faber*,¹ *faber cuprarius*² (hasonlóan a *faber ferrarius*, *faber serrarius* stb.-hez) vagy régebbi latinsággal *ahenarius*³ megjelöléssel szerepelnek. Használatos ezenkívül a németajkú vidékek vonatkozásában a *Kupferschmied*. A magyar népi terminológiában általánosan elterjedt a kolompáros.⁴ A korábbi idősza-
kokban e mesterséget cigány specialisták űzték. A *kolompár*, *kolompáros* fogalomhoz ma is szorosan kapcsolódik a cigánysághoz tartozás. Családnévként kizárólag cigányoknál fordul elő. „Tanult” mesterségként csak a XIX. század első felében jelenik meg.⁵ E mesterek kezdik magukat megkülönböztetésül *rézművesek*-nek nevezni, az aranyműves, puskaműves stb. mintájára, ami nem egyéb a latin kifejezés tükörfordításánál.

Többnyire nem alkottak külön céhet,⁶ hanem a kovács vagy lakatos céheken belül működtek.⁷ Így volt ez Veszprém megyében is.⁸ Ennek nemcsak a mesterek csekély száma volt az oka, hanem minden valószínűség szerint az is, hogy a mesterség szélesebb körű elterjedése egybeesett a céhes ipar bomlásával. Veszprém megyében az ezernyolcszázad évek legelején jelenik meg a rézművesség, mint mesterség. A megye 1799. évi ár-
szabása még nem említi őket, 1813-ban azonban már részletesen felsorolják termékeiket.⁹

A rézművesek vörösréz lemezből dolgoztak. A fém hidegen való kalapálással alakították. Éppen ezért szerszámanyaguk nagy részét különböző verőfelületű üllők és kalapácsok alkották. Ezek voltak a legjellegzetesebb eszközeik. Az edény falának simítását fakalapácsokkal végezték. Mivel a hidegen munkálás hatására a réz elveszti lágyágát, időnként izzítással lágyítják. A rézlemez forrasztásához szükséges *cint* maguk a mesterek állították elő. A folyékony *cint* merítő kanállal L-alakú vassínekbe öntötték ki, ahol az megszilárdult.

A mesterség szerszámanyaga a kovács, illetve lakatos szerszámokkal mutat legközelebbi rokonságot, mégsem azonosítható egyikkel sem. Szókincse, mint annyi más mesterségünké, teljes egészében német.¹⁰

A rézműves mesterek főként háztartási edényeket (üstök, tepsik, mérőedények), pálinkafőző berendezéseket és épületelemeket készítettek. E szempontból tanulságosnak véljük az említett 1813-ban készült limítációt¹¹ teljes egészében közölni:

„XXXVI. A' KOLOMPÁROSOK, vagy VERES-RÉZ MŪVESEK

Köteleztetnek adni és készíteni

1. A' pálinka főző kazánynak, melynek csőrje is réz, fontját s' munkával együtt 1 30
2. Ugyan annak fontját, ha vas csőre vagyon 1 15
3. A' Serfőzőnek való tiszta réz kazánynak fontját, a munkával együtt 1 24
4. Az Ház fedelére vagy tsatornákra vertt réznek fontját detto 1 21
5. A' belől tzinezett, 's vas fülü réz fazéknak fontját 1 24
6. Hasonló réz fazéknak fontját, ha tzinezve nints 1 18
7. A' vas nyelü réz kásztroloknak fontját, ha belől is megvagynak tzinezve 1 21
8. A' vas lábu réz lábosoknak fontját 1 15
9. A' réz tányérok, tábláknak 's egyéb edényeknek fontját, ha belől is megtzineztetnek 2 —
10. Az ugy nevezett Vas fazéknak fontját 1 21
11. Eggy Ittzét belől megtzinezve 3 30
12. Eggy réz Meszszelyt detto 2 30
13. Eggy réz Verdungot detto 1 30
14. Eggy Ágyemelegítőt rézből, vas fogatékra 12 —
15. Eggy belől megtzinezett nagyobb réz töltsért 2 45
16. Eggy Tötikéhez való réz Csőt 2 —
17. Ha pedig a Készítettő maga ad rezet, akkor a' tsupa munka minden fonttól — 18'.

A rézből való háztartási edények a múlt század második felében fokozatosan kiszorultak a használatból. Legtovább tartotta magát a *rézüst*, ami még a két világháború között is igen keresett cikk volt. A századfordulótól azonban már nem lemezből, hanem gyári

félkész termékből, *sálából* készítették. Továbbra is nagy kereslete volt a pálinkafőző berendezéseknek. Ezenkívül mézesbábosok és kékfestők edényeit, melegvízű fürdők csöveit, kazánokat, vízmelegítőket készítették. A századforduló táján, a peronoszpóra nagymértékű elterjedése miatt megkezdődött a szőlők permetezése. Az első gyári permetezőgépek megjelenése után a rézműves mesterek is berendezkedtek ezek előállítására és javítására. Az elegendő, jó minőségű, olcsó gyári konstrukció elterjedéséig igen jövedelmező volt a permetezőgép készítés. A későbbiek során már csak javításukkal foglalkoztak — egészen napjainkig.

II.

Pintér Rudolf 1887-ben született a Veszprém megyei Öcsön. Apja tanító volt. Tizenhárom éves korában kezdte az inaskodást Veszprémben *Szilágyi Mihály* rézműves mesternél. Négy év után felszabadult. Budapesten szeretett volna gyárban elhelyezkedni, de ott igen erős volt a szakszervezet; csak sorrendben vállalhattak munkát a jelentkezők, így inkább vándorútra kelt. Szentesen, Nagyváradon, Aradon, Hódmezővásárhelyen át *Szegedre* került. Itt végre kapott munkát egy *Engel-tahler* nevű rézművesnél. Néhány év múlva *Paksra* ment *Hunter Jánoshoz*. Itt sem maradt soká. Az ősz

vásárok után, karácsony felé már nem nagyon volt munka. Amikor a mester raktára megtelt és külön rendelés nem volt, akkor szomorú világ köszöntött a segédre. Mikor a munka végképp elfogyott, azt mondta a mester: „*Haj, medve van a háztetőn!*” — Akkor már tudta a segéd, hogy el kell mennie. Hanem, ha kitarított tavaszig, akkor a jó idő beálltával a segéd kérdezte: „— *No mester uram, hát mi megy a háztetőn?*” — Erre mondta a mester: „— *Haj, macska megy a háztetőn!*” — Ez azt jelentette, hogy ki kell adni a segéd könyvét, mert már megy, amerre lát. „Jó idő vót a vándorlásra, mikor minden bokor szállást adott. Régen nem is vót olyan, aki nem vándor. Azt lenézték. Mer akkor gyűjtötték a tapasztalatot. Ha összejöttek, beszélgettek, mingyá arrú vót szó, hogy ki merre járt. Aki nem tudott mondani semmit, arra csak legyintettek: — *A' te ott is halsz meg, ahun születted!* Nem merté sehová se menni, nem tanúta semmit! — Az első világháboru után má nem nagyon vándoroltak az iparossegédek.” Gyakran előfordult, hogy vándorlás közben hosszabb ideig nem kaptak munkát. Ilyenkor *fektultak* (kéregettek). Házról házra mentek. Mindenütt elmondták, hogy szegény iparoslegények és nincs munkájuk. Az asszonyok legtöbbször megszánták őket. Csak enni-valót kértek, pénzt soha. A kéregetés természetesen ti-

1. A rézműves műhely épülete.
1. Werkstättenbau des Kupferschmieds.

1. Le bâtiment de l'atelier.
1. Здание медницкой мастерской.

2. A műhely belseje a helyreállítás után.
2. Die restaurierte Werkstatt.

2. L'atelier après la reconstruction.
2. Мастерская после реконструкции

los volt, nagyon kellett vigyázni, hogy rajta ne kapják őket. Legtöbbször ketten jártak együtt. Az egyik legény ment az utca egyik oldalán, a másik a másikon. Nem egyszerre mentek be a házba, hanem felváltva. Mindig megvárták, amíg a másik kijön. Ha nem volt szerencsénk megtörtént, hogy egy nap kétszáz-háromszáz házat is *lefektűt*ak.

Pintér Rudolf következő állomása *Nagykanizsa* volt, majd két ízben *Dunaföldváron*, egy ízben pedig *Székesfehérváron* dolgozott, míg végül visszakerült Veszprémbe. Egy ideig a régi mesterénél, Szilágyi Mihálynál dolgozott, majd elszegődött *Wolfram János*hoz. 1924-ben vált önálló mesterré. Megvásárolta egy kiöregedett veszprémi mester, *Stein Ede* szerszámanyagát és Nagyvázszyban telepedett le.

Nagyvázszyban hagyományai voltak a mesterségnek. Itt már 1867-ben működött „A nagyvázszyi kovács, lakatos és rézműves egyesült cég”.¹² A helyi emlékezet szerint Pintér Rudolf előtt már hosszú ideje nem működött rézműves mester a községben.

III.

A műhely berendezésére 1968 áprilisában került sor a nagyvázszyi Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Schuhmacher ház) udvarán álló melléképületben (1. kép). Ez

az épület eredeti rendeltetése szerint istálló volt, amit az idős mesterrel való megbeszélés alapján alakított át az Országos Műemléki Felügyelőség. Így került az északkeleti falba egy ablak, az épület keleti sarkára pedig nyitott kémény a kohó számára. A helyiség (2. kép). padlózata téglalburkolatot kapott. A tetőt az eredeti állapotnak megfelelően zsúppal fedték le, a bejárati ajtót kéttáblás, eredeti ajtóra cserélték.

A műhely berendezését Pintér Rudolf segítségével végeztük. Erre annál is inkább szükség volt, mivel az öreg mesternél egy eredetileg más célt szolgáló, szűk helyiségbe volt bezsúfolva a felszerelés, amit csak alkalmilag használtak műhelynek. Így semmiféle támpontunk nem lehetett arra nézve, hogy milyen volt az eredeti elrendezés.

Az épület északkeleti sarkába, az újonnan emelt kémény alá került a lábító fűjtatóval ellátott, gyári készítésű, öntöttvas *kohó*. Körülötte találhatóak a *tűzszerszámok*, különböző *fogók*, *forrasztópákák* Jobbra, az épület hátsó, keleti falánál helyezkedik el a *cinező hely*, amely a mester útmutatásai alapján a régi műhely szétbontott cinezőjének alkatrészeivel készült rekonstrukció. Mellette a *cinező kanál*, és a *vassínek*.

A cinező helytől kissé távolabb áll a két nagy tölgy *üllőtőke*, rajtuk a két hosszú *fekvőüllő* (Legamboss).

3. Fekvőüllők és kalapácsok.
3. Hammer und Ambosse.
3. Enclumes et marteaux.
3. Наковальня и молотки.

A mögöttük levő falfelületen az egyik szerszámlécen sorakoznak a különböző *mélyítőkalapácsok* (Tiefhammer), *oldalkalapácsok* (Krughammer), *szegőkalapácsok* (Pieckhammer), *terjengető kalapácsok* (Spannhammer) stb. (3. kép.) A másik lécen a *fakalapácsok* (Holzhammer) helyezkednek el. A sarokba helyezett üllőtartóban állnak a változatos verőfelületű száras üllők (Steckamboss). (Az itt látható üllőtartó cementkorong alkalmi megoldás volt a mester eddigi műhelyében is. Nagy műhelyekben a szárasüllőket a földre

ásott tölgyfatönkökbe ütötték be. A mester munka közben hol az egyik, hol a másikon dolgozott, aszerint, ahogy a munkadarab megkívánta. Ezt a megoldást itt nem alkalmazhattuk, mivel nem állt rendelkezésre elegendő hely.) A másik sarokban állnak a rézcövek formálására alkalmas vasrudak, amiket satuba fogva használtak

Az északnyugati falnál áll a rekonstruált *satupad*. Az alsó polcon a különböző *üllöbetétek*, *szegecsek*, *hidegvágók*, *kulcsok*, *kaparók*, *csavarhúzó*k, a pad feletti szerszámtartó lécen a *lemezszerítők*, *lyukasztók*, *szeghúzó*k, *fejelő*k, *pontozók* helyezkednek el. Ugyancsak itt, a falra erősítve láthatók a rézlemez kiszabásához szükséges *körzők*, *vonalzók*, *rajzdrót*ok, *szögmérő*, *lemezvágó ollók*. Kissé távolabb a *reszelők*. A satupad mellett áll a tőkére erősített *kovácsüllő*.

A satupad másik oldalán, az ablak előtt áll a munkaszalként használt *pangli*. Eredetileg cipésműhely tartozéka volt, de már hosszú évek óta a rézműves mester használta. Mellette kosárban *rézlemez*ek, *hulladékok*, *drót*ok, *bőrök*, *csavarok* stb. Az ajtótól jobbra javításra váró rézüst, permetezőgép.

A bemutatott szerszámok törzsanagya a közvetett időmeghatározás alapján mintegy százötven-kétszáz évesnek mondható. Stein Ede, akitől Pintér Rudolf megvásárolta a műhelyt, a nagybátyjától örökölte, akire az apjától maradt. A hagyomány szerint már annak az apja is rézműves volt. Az eszközök túlnyomó része hajdani szerszámkovácsok munkája. Szinte valamennyin jól látszik a kézi megmunkálás nyoma. Szép példái ennek a tűzifogók és a kalapácsok egy része. A legrégebbi darabnak látszik az 1761-ből datált *sikkattyú*. Idők folyamán természetesen folyamatosan új eszközökkel gyarapodott. Részben modernebb darabokkal, részben pedig az újabb készítmények igényeihez kellett igazodni. Pl. kombinált fogó, franciakulcs stb.

A nagyvázsonyi rézműves műhely rekonstruált környezetben mutat be egy mesterséget. Így óhatatlanul felvet több elvi kérdést a szabadtéri néprajzi múzeumok és a néprajzi rekonstrukció területéről. Mivel azonban a lehető leghitelesebb módon ültettük át a műhelyt az új keretek közé, úgy véljük, hogy a rekonstrukció ténye alig csökkentette értékét. Jelentőségét abban látjuk, hogy egy viszonylag ritka és kevésbé ismert mesterséget mutat be a múzeumlátogató közönségnek.

Égető Melinda

JEGYZETEK

¹ Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848. Bp., 1967. 206. l.
² Uo.
³ Uo. 205. l.; Francisco Páriz Pápai: Dictionarium latino-hungaricum. Pozsony 1801. 35. l.
⁴ Czuczor Gergely—Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. Pest 1865. III. 398. l.; Szinyei József: Magyar tájszótár Bp., 1893—1896. I. 1156.; Bálint Sándor: Szegedi szótár. Bp., 1957. II. 799. l.
⁵ Eperjessy Géza idézett munkájában található céhjegyzékben is csak 1800 utáni említések vannak.
⁶ Kivétel Pest és Kassa. Eperjessy i. m. 212. l. 243. l.
⁷ Uo. 236., 238., 239., 249., 254., 260., 212. l. és Bálint Sándor i. h.
⁸ A veszprémi Bakonyi Múzeum céhíratái között található egy 1853-ban

kelt felszabadító levél, amelynek pecsétjén ez áll: „Pápai egyesült patkolókovács, késműves, szerszámkovács és rézműves céh” (Ltsz. 69.152.1.). Ugyanott 1767-ből: „A nagyvázsonyi kovács, lakatos és rézműves egyesült céh”. (Ltsz. 70.672.1.) E helyt mondok hálás köszönetet Nagybakay Péternek, aki a veszprémi céhíratok adatait volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

⁹ Tekintetes nemes Weszprém vármegyének Árr-Szabása, mely az 1813-dik esztendei februárius hónapnak 8-dik napján Weszprém mező városban tartatott közgyűlés alkalmatosságával megállapított. 28. l. Bakonyi Múzeum, Weszprém.

¹⁰ Frecskay János: Mesterségek szótára. Bp., 1899—1900.

¹¹ Ld. 9. sz. jegyzet.

¹² Ltsz. 70.672.1.

Kupferschmied-Werkstatt im Ethnographischen Freilicht-Museum von Nagyvázsony

In Ungarn erschien das Kupferschmied-Handwerk in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Vorher waren Zigeuner Spezialisten dieses Handwerks.

Die Erzeugnisse wurden mittels Kaltbearbeitung aus Kupferplatten geformt. Zu diesen gehörten hauptsächlich Haushaltsgegenstände (Kessel, Pfannen, Meßgeräte usw.),

ferner Einrichtungen zur Brantweinbrennerei sowie Gebäudeausrüstung.

Im Freilicht-Museum von Nagyvázsony sieht man eine solche Werksatt in rekonstruierter Form. Das Gros der Werkzeuge ist 150—200 Jahre alt.

Melinda Égető

Atelier dinandier au Musée d'Ethnographie en plein air de Nagyvázsony

C'est dans la première moitié du XIXe siècle que les chaudronniers apparaissent en Hongrie. Auparavant des spécialistes tziganes exerçaient ce métier.

Ils façonnaient à froid le cuivre laminé pour en fabriquer surtout des ustensiles de ménage (chaudières, marmites, casseroles, instruments de mesure etc.), des appareils distillatoires pour eau-de-vie, des éléments de construction.

L'exposition du Musée d'Ethnographie en plein air de Nagyvázsony présente l'atelier d'un maître dans un milieu reconstruit.

La grande majorité des outils exposés ont 150-200 ans environ.

Melinda Égető

Медницкая мастерская в надважоньском этнографическом музее под открытым небом

В первой половине XIX века на территории Венгрии появились ремесленники-медники. Ранее этим ремеслом промышляли цыгане.

Свои изделия они изготавливали из листов красной меди способом холодной обработки. В основном это были предметы кухонной утвари (котлы, противни, половники

и т. д.), оборудования для производства самогона, а также предметы, необходимые в строительстве домов.

Надважоньский этнографический музей под открытым небом реконструировал одну из таких медницких мастерских. Почти всем экспонированным инструментам по сто-двести лет.

Melinda Égető

A városlódi kőedénygyár (1866—1950)

A Bakony-széli község — Városlőd — a reformkor esztendeiben, amikor a kőedénykészítés meghonosodott, lélekszámban nagyobb, mint Herend. Egy 1847-ben készült statisztikai kimutatás szerint a lakosság száma 1892, döntő többségük német. Az összeíró mindössze 292 lakóházzal tesz említést, ami a korabeli viszonyokhoz mérten elég zsúfoltságot árul el. — Nem egészen egy évszázad múltával sem változott nagyot a község szociográfiai képe. Emelkedett ugyan a lakosság száma, de még az 1920-as időkben is döntő többségük németnek vallotta magát és általános volt a kétnyelvűség. A közeli Kislőd, Csehbánya lakosai is kapcsolatban voltak a gyárral, de azok népességi statisztikája sem mutat különösebb eltérést a városlóditól.

A porcelán- és kőedénykészítő manufaktúra első időszakát Mihalik Sándor dolgozta fel.¹ Tanulmányában elsősorban a porcelángyártás kérdéseivel foglalkozott behatóbban. A ma még fennálló kutatási nehézségek nem teszik lehetővé számunkra, hogy a gyár egész történetét tanulmányunkban közreadjuk, így csak a pápai Mayer család több mint nyolc évtizedes és az azt követő részvénnytársaság korszakát dolgoztuk fel.

I.

A városlódi kőedénygyárnak új korszaka kezdődött az 1866-dik esztendővel, amikor az ifjabb Mayer György pápai üzemét megszüntetve Városlődre telepedett és ott folytatta az edénykészítést. Korábbi üzemének felszerelését is oda szállította, ami némi változást idézett elő a szerény és kezdetleges, még reformkori állapotokat tükröző termelési eszközökkel szemben. A kiegyezést megelőző esztendők bizonyos társadalmi megnyugvást kereső légköre a gazdasági viszonyokra is hatást gyakorolt. Ekkor még nem nyert megoldást az évtizedek óta húzódozó politikai probléma, de nem került előtérbe az ipar általános fejlesztése sem. Minden társadalmi erőt az elsődleges politikai és államhatalmi kérdések rendezésére összpontosítottak, mind az ellenzékiek, mind a mérsékelt haladók, a békés megoldást keresők, végső soron a kiegyezést szorgalmazók egyaránt. Az országot érintő alapvető kérdések felső szinten történő nyugvópontokra helyezése közvetlenül nem érintette a városlódi kőedénykészítést. A későbbi évtizedekben különösen a kedvezőtlen vámtételek alkalmazása működésére, edényeinek értékesítésére hatással volt, mint ahogy a hazai művészi kerámiaiparra, és szélesebb körben az agyagiparra is.

A gyár állapotára és termelésére évtizedeken keresztül szinte kizárólagosan a kereskedelmi és iparkamarai jelentések adatai szolgálnak forrássul. A Mayer előtti esztendők helyzetével történő összevetés ugyan némi előrelépést mutat, de még a pápai gyár felszerelésével is csak manufakturális termelésről és nem mint gyáriról alakíthatunk véleményt. Az edénykészí-

tés alakulását a szabadságharc utáni esztendők ízlésváltása is érzékenyen befolyásolta. Egyik jelzőjének tekintjük, hogy az üzemben az első években mindössze öt festőt alkalmaznak és egy fazekast (edénykorongos), valamint két égetőt a tizenöt közönséges napszámos mellett; akik agyagásással, fakitermeléssel, és a különböző szállításokkal foglalkoztak. A háromesztendei időszakot felölelő (1866—1869) jelentés a felszerelési tárgyak közül csak a korongokat említi, valamint azt, hogy az évi termelés a különféle edényekben összesen 25 000 forint értékű.² Figyelmet érdemlő azon megállapítás, mely szerint nemcsak a tűzifát, de az edénygyártáshoz szükséges nyersanyagokat is a környékről szerzi be a vállalkozó. Számos adat bizonyítja, hogy a pápai gyárba is szállítanak különböző agyagokat már évtizedekkel korábban a városlódi határból. Egyik indítéka lehetett ez Mayer, Páparól Városlődre településének is. Az edények között egyre nagyobb mennyiségben előforduló étkezési készletek és különböző díszítésű — egyedi jellegű — dísztányérok, ebben az időszakban még stílárís vonatkozásban szerves egységet képeznek a hazai kőedénytisúlussal, különösen a borsodi és zempléni vidékek manufaktú-

1. Leveses tányér, jegy: nincs, Városlőd (?) Ø=23 cm. Sashegyi gyűjt. Bp.
1. Suppenteller, Signum: —. — Városlőd (?) Ø=23 cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
1. Assiette creuse, non marquée, Városlőd (?) Ø=23 cm — Coll. Sashegyi, Budapest.
1. Глубокая тарелка, без марки. Варошлөд (?) Ø=23 см. Собрание Шахехи, Будапешт.

2. Leveses tányér, jegy: VÁROSLÓD $\varnothing=23,5$ cm. Sashegyi gyűjt. Bp.
2. Suppenteller, Signum: VÁROSLÓD, $\varnothing=23,5$ cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
2. Assiette creuse, marquée: VÁROSLÓD $\varnothing=23,5$ cm, Coll. Sashegyi, Bp.
2. Глубокая тарелка, марка: VÁROSLÓD $\varnothing=23,5$ см. Собрание Шашехеди, Будапешт.

ráinak díszítményeivel. A máz feletti, majd máz alatti festési népies rózsás díszítmények gazdag változatait; purpur-kék-zöld-sárga színösszeállításban egyaránt alkalmazták. Az edények tartósságában a környék kerámia célokra kitűnően alkalmas és könnyen feldolgozható agyagok jelentős szerepet játszottak, minek következménye, hogy egyre nagyobb kereslet nyilvánult meg azok iránt. A városlódi termékek még a pesti piacokra is eljutottak, ahol gyári lerakat működik ebben az időben. Az érdeklődés fokozódásának előidézője nemcsak a falusi és kisvárosi rétegek igényének és vásárlási lehetőségének megnövekedése, hanem az is, hogy Mayer újabb vállalkozásával megszűnt saját korábbi pápai gyára és azután a Dunántúlon népies díszítésű kőedényeket csak Városlődön készítenek.

Korábbi dunántúli műhelyek mint a kőszegi, tatai, herendi, bakonybéli és végül az idézett pápai vállalkozások a reformkorban, vagy a szabadságharc utáni években vettek részt többnyire csekély termelésükkel az akkori polgárság edényigényeinek kielégítésében. Ezek ellenére is csak szerény eredménynek tekinthetjük az évi 25 000 forintot kitevő termelést, amely az ország össztermelésének csak elenyésző hányada. A következő évtizedekben, de még az 1880-as esztendőik elején is hasonló a helyzet mind az edénykészítés, mind a művészi megjelenítés, valamint a gyár felszerelése tekintetében. Egyidőben a hazai művészi kerámiagyártásban is egyre nagyobb mértékben tapasztalható az általános gazdasági pangás, amiről a kamarai jelentések és gazdasági statisztikai kimutatások egyaránt aggodalommal emlékeznek meg. A hazai kapitalizmus fejlődésének bonyolult szövvényei között az alapjaiban manufaktúrális rendszerű műhelyekben ugyan valamivel kedvezőbb volt a helyzet, így a városlódi kőedénygyár is, ha szerény keretek között, de folyamatosan dolgozhatott. A nagyon alacsony szintű termelési állapotokra jellemző ismét néhány statisztikai adat, amely az 1876-os gyárbeli viszonyokat szemlélteti. A folyó évben I segéd, 7 nő és 3 gyermek foglalkoztatásáról ad számot a soproni kamarai jelentés.³ Ugyancsak a fentiekből ismeretes, hogy a vállalkozó összesen 37 forint jövedelemadót fizetett egész esztendőre. Az első évtized a Mayer György tulajdonában levő kőedénygyár életében ösz-

szességében alig jelentett változást a *Magyar Mihály* (kb. 1851—1866) időszakához mérten. A termelés mennyiségére és milyenségére nem állnak rendelkezésünkre adatok, de a csekély létszám és a jövedelemadó alacsony összege inkább a lassú pangás, mint sem a gyorsabb ütemű fejlődés kifejezői. Szükségtelen az országos statisztikák idevonatkozó bőséges adattárából idézni, hazai gyáraink állapotáról, mert az évtizedekben is igen jelentős mennyiségű agyagáru, közte kőedény és selejtes porcelán került behozatalra a birodalom országai közül, elsősorban Csehországból és Ausztriából. Viszonyainkra elegendő jellemzőnek tekintjük, hogy a Dunántúlon ez az egyetlen gyár, amely működik és edényeinek nagyobb részét az akkori közlekedési lehetőségek miatt inkább a környéken értékesítette. Az olcsó külföldi edényáru pedig a kitűnő dunai vízi úton minimális költséggel jutott az ország központjába, az egyre nagyobb kereskedelmi forgalmat lebonyolító Budapestre.

A hazai iparművészet általános helyzetének vizsgálata és az iparfejlesztés kérdései a reformkor óta nem kerültek előtérbe a kormányzat részéről. A Back-korszak esztendei után a ki-egyeztetést előkészítő időszak, az azt követő évtizedekben vált csak központi kérdéssé az ipari elmaradottság felszámolása, majd fejlesztése. Ennek az egész társadalmat érintő problémának megoldásában jelentős szerepet vállalt az Iparegyesület, amely a Kossuth-féle Országos Iparegyesület és a Védegyesület utódjaként működő szervezet volt. A *Magyar Ipar* c. folyóiratán keresztül, nemcsak folyamatos tájékoztatást adott hazai iparunk állapotáról, de felvetette — amennyire a kormányzat azt lehetővé tette — az iparfejlesztés legégetőbb kérdéseit; az ipar állami támogatását és a monarchián belül kialakult rendkívül hátrányos vámhelyzet rendezését. Az egyesület általánosan ipartámogató tevékenysége között témánkkal kapcsolatban említésre méltó a kiállítások szervezése, pályázatok kiírása, az elért ipari eredmények díjazása, valamint a hazai ipar fokozott propagandája a külföldivel szemben. A reformkori iparegyesületi kiállítások sorozata⁴ a szabadságharc után évtizedekre megszakadt és csak az 1870-

3. Leveses tányér, jegy: MAYER, VÁROSLÓD $\varnothing=23$ cm. Sashegyi gyűjt. Bp.
3. Suppenteller, Signum: MAYER, VÁROSLÓD, $\varnothing=23$ cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
3. Assiette creuse, marquée: MAYER, VÁROSLÓD $\varnothing=23$ cm, Coll. Sashegyi, Bp.
3. Глубокая тарелка, марка: MAYER, VÁROSLÓD $\varnothing=23$ см. Собрание Шашехеди, Будапешт.

es években indult meg újból, előbb helyi kezdeményezésre vármegyei szinten, majd éppen az Iparegyesület támogatásával az országos tárlatok sora is elkezdődött. Ezek között említhetjük az 1877-ben megrendezésre kerülő Veszprémi Munkakiállítást, ahol a IV. osztályban gyárunk is részt vett.⁵ Ebben az időben még Városlődön Mayer György tulajdonában működik, a kőedénygyár, a díjazott, vizsont fia, *Mayer Béla*, aki az edények készítése területén elért haladásáért kap elismerő okmányt. A tárlat megyei jellege és az a tény, hogy ott az ipar, az iparművészet és a mezőgazdaság a legszélesebb körben volt képviselve, csak az általános fejlődés propagandáját szolgálta — és pl. nem hasonlítható a korábban megrendezett székesfehérvári kiállításához. Célkitűzésére jellemző, hogy díjakat nem adtak, valamennyi kiállító anyagát csak oklevéllel ismerték el. Valószínű, hogy a bemutatott vegyes mezőgazdasági és ipari jellege, valamint lokális érdeklődés következménye, hogy az akkor már világszerte ismert, néhány kilométerre fekvő *Herendi Porcelángyár* nem vett részt azon. A megyei seregszempléről nem ismeretes katalógus, így nem állapíthatjuk meg, hogy milyenek voltak az ott bemutatott városlődi edények és mit jelentett a hivatalos közleményben a „haladást és törekvést tanúsító...” minden bizonylat értékelő megállapítás. Egyszerű asztali edényekről és néhány díszvázáról, dísztálról lehetett szó, amit ez alkalomra a gyár főfestője, a sziléziai származású *Rössner Gusztáv*⁶ díszíthetett virágaival, növényi motívumaival és stilizált háziszárnyasai-
val. A veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjteményében levő városlődi díszkulcs (ltsz: 66. 69. 1.) és dísztál (ltsz: 53. 4. 21.) olyan reprezentatív darabok, (4., 5. sz. képek) amelyek feltétlen kiállítás alkalmából készülhettek. Festett kompozíciójuk, a kakas és tyúk összeállítás is szokatlan. A fentiekben kívül mindössze egy kisebb dísztál ismeretes, az előbbiekkal azonos ábrázolásban.⁷ Az erősen stilizált, de mégis a naturalizmus eszközeivel ható háziszárnyasok, tölgyfaleveles ág, fűvestalaj, deszka palánk, inkább a dekoratív képi kifejezés körébe tartozó, mint akár a hagyományosnak nevezhető népies kőedény-készítmények, vagy a Zsolnay-féle stilizált keleti motívumokkal ötvözött magyaros ornamensek. Az edények azonos jegye: *MAYER G. VÁROSLÖD* is olyan irányú követ-

4. Díszkulcs, jegy: *MAYER G., VÁROSLÖD M=40 cm. VBM ltsz: 66.69.1.1.*
4. Dekoratives Trinkgefäß (Kulutsch), Signum: *MAYER G., VÁROSLÖD H.=40 cm. VBM Invnr.: 66.69.1.1.*
4. Gourde ornamentale, marquée: *MAYER G., VÁROSLÖD H.=40 cm, VBM, No 66.69.1.1.*
4. Декоративная фляга, марка: *MAYER G, VÁROSLÖD M=40 см. ВБМ инв. н.: 66. 69. 1. 1.*

LANG és MAYER
VÁROSLÖD

1884 - 1898.

MAYER BÉLA
VÁROSLÖD

Kb. 1898 - 1927

MAYER G
VÁROSLÖD

1866 - 1884

MAYER BELA VAROSLOD

Kb. 1898 - 1927.

MAYER
VÁROSLÖD

1866 - 1884.

1846 HUNGARIA

VÁROSLÖD

Kb. 1839-1849.

VÁROSLÖD

Kb. 1845 - 1950

keztetések levonására vezetnek éppen a veszprémi kiállítással kapcsolatban, hogy ezek az edények arra az alkalomra készülhettek. Ilyen festési modorú kőedények a több esztendeje végzett kutatás során nem kerültek elő, feltehetően más alkalommal nem is készültek hasonló egyedi jellegű figurális díszítmények. A mester meghatározásával kapcsolatban felvetődik abban az időben még két festő, akik a gyárban dolgoztak: A düsseldorfi születésű *Wankün Péter Antal* és a feltehetően ugyancsak külföldi származású, vagy iskolázottságú *Karl Sebestyén*,⁸ mégis Rössner festővel hozhatjuk kapcsolatba a kiállításra készített tárgyakat. Neve már 1861-ben szerepel mint „pictor” először a gyár dolgozói között, és ott közel harminc esztendeig vezető szerepet tölt be. Az 1880-as évek elejétől kőedénygyári főfelügyelőként, 1889-től gyári munkavezetőként említik az anyakönyvi bejegyzések. A hazai kőedénygyárakban dolgozó festők, sem a XIX. század első felében, sem a későbbi évtizedekben — kis kivételtől eltekintve — a kerámiaiparban bevett szokás szerint nem látták el névjegyükkal az általuk festett tárgyakat, így feltételezéseinket Rössner kiemelkedő tevékenységére utaló adatokból és munkaköréből következtethetjük a díszes edényekkel kapcsolatban.

A gyűjteményekben levő edények egy-egy darabtól eltekintve nem datáltak, a kor meghatározásánál a benyomott gyári jegyre támaszkodhatunk, ami a század közepétől már másodlagos bizonyítéknak tekinthető.

A városlődi kőedénygyár védjegyei.

Marken der Steingutfabrik von Városlőd.

Les marques de la grésérie de Városlőd.

Заводские марки (знаки) фаянсового завода в г. Варошлөд.

5. Disztál, jegy: MAYER G., VÁROSLÓD $\varnothing=34$ cm. VBM ltsz: 53. 4.21.
5. Prunkschüssel, Signum: MAYER G., VÁROSLÓD $\varnothing=34$ cm. VBM, Invnr.: 53.4.21.

5. Plat ornamental, marquée: MAYER G., VÁROSLÓD $\varnothing=34$ cm, VBM, No 53.4.21.

5. Декоративное блюдо, марка: MAYER G, VÁROSLÓD $\varnothing=34$ см. ВБМ инв. н.: 53. 4. 21.

Hazai kőedénygyáraink a reformkorban általában a helység nevét használták mint jegyet, amit a nyersanyagba bélyegeztek. Kivételt képeztek azok a gyárak, amelyek kiváltsággal rendelkeztek, azoknál lehetőség nyílt a címer, a tulajdonos, vagy más jel jegyként való felhasználására. A XIX. század második felében ez a kötöttség is megszűnik és a vállalkozók saját maguk alakítják ki jegyeiket. A városlódi kőedénygyár általunk feldolgozott időszakára már az utóbbiak vonatkoznak. A jegyek kronológiai rendben előbb: MAYER GYÖRGY vagy MAYER G VÁROSLÓD, majd LÁNG ÉS MAYER VÁROSLÓD a legismertebb szövegek, amelyek különböző elhelyezéséből komponálódott a jegy. Egyetlen rajzos jegy ismert, amely kétfüles váza kontúrvonal-rajzból és alatta VÁROSLÓD szövegből áll. A Mayer Béla idejében használt magyar korona rajz és MAYER BÉLA VÁROSLÓD felirat csak ritkán fordul elő. A XIX. század utolsó harmadában, amikor a gyár a Mayer család tagjainak kezében van, gyakran válogatás nélkül használják a különböző korú és típusú bélyegzőket az edények jelzésére. Ez megnehezíti azok időrendi szétválasztását és az egyes korszakok zárt elhatárolását.

Feltétlenül számolnunk kell a ténnyel, hogy azokban az évtizedekben nemcsak Városlódon, de Apátfalván,⁹ Miskolcon, Hollóházán és a hazai kőedénygyárakban külföldi fes-

tőket, gyakran még edénykészítőket is foglalkoztattak. Ennek ellenére nem beszélhetünk csehországi, vagy sziléziai, ausztriai díszítő stílus érvényesüléséről, inkább csak annak esetenként kimutatható, többszörös áttételű távoli hatásáról, mint pl. a XIX. század eleji biedermeier művészetet idéző purpur bécsi-rózsa motívumok átvételéről. Ez olyan értelemben természetesnek fogható fel, amennyiben a külföldi üzemekben tanuló és egy ideig ott dolgozó, vagy vándorló festők tevékenységéről van szó, de nem hagyható figyelmen kívül az a nagy mennyiségű edényexport sem, amit elsősorban a kőedény és porcelángyártásban eredményesebb fejlődést elért Csehország és Ausztria irányított a hazai piacokra. Edényeik kizárólag a magyarországi lakosság alsóbb rétegeinek szükségletét célozták, részben már korábban alkalmazkodtak az itteni népi ízlésvilághoz, művészeti hagyományhoz, amely a gazdagon díszített, festett és faragott bútorok, hímzett és szövött viseleti darabok készítésében és használatában megmutatkozott — a széles néprétegek milliói között. Számos olyan kőedény tárgy bizonyítja múzeumi gyűjteményekben azt, hogy a wilhelmsburgi, az altröhlau *Nowotny*, vagy a bécsi *Hardtmuth L.* gyárak évtizedeken keresztül, még a XX. század elején is magyar nyelvű feliratos és népies kézfestésű kőedény tányérokat készítettek nagy tömegben a falusi vásárlóink számára.

Az évtized végén a városlódi gyár fejlődésében gyorsulás és némi virágzás tapasztalható. A lassú ütemű iparosodás a falusi és vidéki életben bekövetkezett változások pozitívan jelentkeztek a termelésben is. Az évekig tartó pangás megszűnését fedezhetjük fel abban, hogy az évi termelés 1878-ban már 30 ezer forintra tehető, de ugyanakkor a foglalkoztatottak száma nem haladja meg a hatvanas éveket.¹⁰ A készített edények értékének ilyen csekély emelkedése is jelentős, mert ezzel a városlódi kőedények elterjedésére is nagyobb lehetőség nyílt. Ekkor már a termékek jelentékeny hányadát elsősorban Budapesten, Sopronban és Győrött értékesítik lerakataikon keresztül, míg a többit Veszprém és Fejér megyékben. Nem meglepőek az adatok a Mayer-féle gyárból az 1879-es évi soproni kamarai jelentésben. Bár ez a jelentés az évi termelést az előzőnél óvatosabban 25–30 ezer forint összegben említi, a dolgozók számát a tulajdonos közlése alapján a következőkben ismerteti: „In der Fabrik des G. Mayer in Városlőd werden 16 Dreher und Mahler, 10 Brenner und andere Hilfsarbeiter, 4 Holzhauer und 10 weibliche Personen, Zusammen 40 Arbeiter beschäftigt.”¹¹ Az adatok ilyen tekintetben nemcsak hitelt érdemlőek, hanem a kapitalizmus térhódításának állapotát is mutatják elsősorban a viszonylag nagyszámú olcsóbéru női munkaerő foglalkoztatásával. Bizonyos, hogy a fiatal lányok és asszonyok munkaereje alacsonyabb bérrel került megváltásra, mint a szakképzett, vagy akár a napszámos férfiaké. A sommázottan közölt havi keresetek 8, 6, 4 és 2,50 forintban való megjelölését, ha azonosnak tekintjük a valóban kifizetett bérekkel, akkor is a napszámosnők alig egyharmadát kaphatják a férfiak keresetének. A gyárban dolgozók adatainak megállapításához ebből az időből egyedüli forrásnak továbbra is a felekezeti anyakönyveket tekinthetjük, mint azt már más alkalommal is megjegyeztük. Adatainkat ebben a vonatkozásban csak megközelítőleg tekinthetjük számszerűségében teljesnek, mert azokról, akik rövidebb ideig dolgoztak a gyárban, még ilyen adat sem maradt fenn. Azonban a fentiek bizonyításához hivatkozunk hiteles anyakönyvi bejegyzésre, mely szerint pl. *Kunzl Rozália* és *Steinmayer Rozália*¹² gyári napszámos lány megjelöléssel szerepelnek.

Későbbi években nevük ismételtelen előfordul, mint a gyárban dolgozó munkások feleségéé. Valószínű, hogy az anyakönyvekben *napszámosnő* foglalkozás megjelölésű személyek is a gyárban dolgoztak, de csak azokat vettük tekintetbe, akiknél kifejezetten a kőedénygyárra való utalás is szerepelt.

A fejlődést mutató számok valóban egy virágzás kezdetét jelentik, amely a városlódi kőedénygyártás tekintetében az egész községre is kihatott. Az úgyszólván teljes egészében német ajkú lakosság művelődési történetéhez tartozó adalék, hogy a helyi tanító Stangl Sándor kezdeményezésére és Mayer György kőedénygyáros támogatása és elnöksége mellett létrehozott dalárda — ünnepélyes alkalmakkor — magyar szövegű énekeket ad elő.¹³ Az egyre terebélyesedő Mayer család tagjai az ilyen jellegű támogatásokon kívül részt vesznek a község különböző társadalmi rendezvényein. A patriarchális módszerekkel vezetett manufaktúrában a tulajdonos és munkásai életkörülményei, ha eltérők is voltak az anyagi megszerzésében és lehetőségeiben, magában a mindennapi élet eseményeiben a bakonyi kis községben, amelynek létszáma alig érte el a kétezret, sok tekintetben azonosak voltak.

6. Ajándék váza, jegy: Georg Mayer Városlőd 4/11. 1879 (kék mázalatti kézírással) M=41,5 cm. VBM ltsz: 53.9.12.
 6. Geschenkvase, Signum: Georg Mayer Városlőd 4/11.1879 (blaue Handschrift unter der Glasur) H.=41,5 cm. VBM, Invnr.: 53.9.12.
 6. Vase décoratif, marqué: GEORG MAYER VÁROSLÖD, 4/11. 1879 (écriture sous vernis bleu) H.=41,5 cm, VBM, No 53.9.12.
 6. Ваза, марка: Georg Mayer, Városlőd 4/11. 1879 (ручная подпись под синюю глазурь) M=41,5 см. ВБМ инв. н.: 52.9.12.

A társadalmi viszonyokat és a gyár helyzetét tükrözik a fenti állapotok. Szükséges azonban mélyebbre tekinteni ebben a kérdésben és éppen a kvalifikált gyári munkások „megbecsültebb” helyzetét is vizsgálni. A havi fizetések csak akkor adnak világos képet számunkra, ha azokat összegszerűen az évi termeléshez viszonyítjuk. Az évi termelési átlagot, ha 24 000 forintban állapítják meg, akkor a kifizetett munkabéreket maximálisan 2 400 forintra tehetjük, így a manufaktúrális jellegű termelésben is a kapitalizmusra jellemző igen magasfokú kizsákmányolást fedezhetjük fel.

Az 1880-as esztendők elején még nem tapasztalhatunk sem a felhasznált anyag minőségében, sem az edények formai felfogása díszítésében az előzőkhöz mérten figyelmet érdemlő változást. Annyiban történik csak előrelépés, hogy az edénykészletek mellett mosdószerkezet (mosdótál, kancsó, szappantartó), korsókat, fazekakat, köcsögöket, bögréket és kályhacsempéket is készítenek. (21., 23., 24. sz. képek.) Az ilyenek

8. Kávés kanna, jegy: MAYER G., VÁROSLÓD M=19,5 cm. VBM ltsz.: 57.168.1.
8. Kaffeekanne, Signum: MAYER G., VÁROSLÓD H.=19,5 cm. VBM, Invnr.: 57.168.1.
8. Cafetière, marquée: MAYER G., VÁROSLÓD H.=19,5 cm. VBM, No 57.168.1.
8. Кофейник, марка: MAYER, VÁROSLÓD M=19,5 см. ВБМ инв. н.: 57.168.1.

iránti kereslet igen szerénynek mondható, mert a gyár ezekből a tárgyakból 10–14% engedményt adott a vásárlóinak, ami egyáltalán nem tekinthető jelentéktelennek. A termelés folyamatos emelkedésének bőven voltak akadályai, amelyeket csak fokozott a hazai piacokra egyre nagyobb mennyiségben beszállított selejtes cseh porcelán, amely gyakran még a hazai köedénynél is olcsóbban került eladásra. A használhatóság tekintetében kétséget kizáróan a porcelán célszerűbb, más kérdésnek tartjuk annak formai milyenségét, a selejthez alkalmazkodó olcsó vásári festését. Olyan tényező ez, melyet a hagyományos népies díszítéseket kedvelő, a hazai ipart támogató falusi közönség, elsősorban a magyar lakosságú vidékek anyagi körülményei miatt sem hagyhatunk figyelmen kívül. Ha ezt a magatartást a századvegi évtizedekben a hazai iparművészet iránt országos és társadalmi méretekben megnyilvánuló közönynek tekintjük, akkor világossá válhat, nemcsak a városlódi köedénygyár évtizedekig tartó ilyen nehéz helyzete, de valamennyi működő köedénygyár küzdelme is a fennmaradásáért.

7. Kulacs, jegy: MAYER G., VÁROSLÓD M=22,5 cm. VBM ltsz.: 53.9.3
7. Trinkgefäß (Kulatsch), Signum: MAYER G., VÁROSLÓD H.=22,5 cm. VBM, Invnr.: 53.9.3.
7. Gourde, marquée: MAYER G., VÁROSLÓD, H.=5 cm VBM, No 53.9.3.
7. Фляга, марка: MAYER, VÁROSLÓD M=22,5 см. ВБМ инв. н.: 53.9.3.

9. Perc kulacs, jegy: LÁNG ÉS MAYER, VÁROSLÓD M=30,5 cm. VBM ltsz.: 53.9.5.
9. Brezselförmíges Trinkgefäß (Kulatsch), Signum: LÁNG ÉS MAYER, VÁROSLÓD H.: 30,5 cm. VBM, Invnr.: 53.9.5.
9. Gourde, marquée: LÁNG ÉS MAYER, VÁROSLÓD H=30 cm, VBM, No 53.9.5.
9. Фляга, марка: LÁNG ÉS MAYER, VÁROSLÓD M=30,5 см. ВБМ инв. н.: 53.9.5.

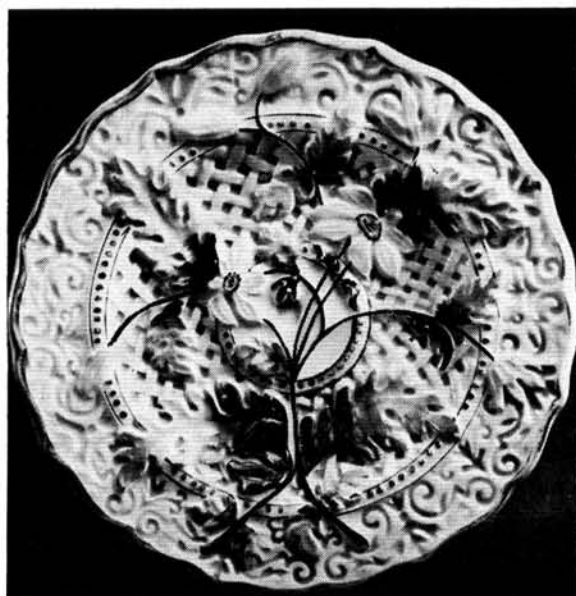
II.

A művészi előrehaladás feltétlenül ebben a termelési kategóriában is egy valóságos társadalmi igény jelenlétében jöhet létre, ami a kölcsönös összefüggés törvényszerűsége következtében a mennyiségre pozitívan is hat. A már említett kiállítási sorozathoz tartozott az Iparegyesület évenként megrendezett karácsonyi tárlata is. Ezek közül az 1881-es *kiállítás és bazar* anyagában díszes edénycsoportot képeztek, díszítményükkel kiemelkedtek a különböző városi edények.¹⁴ (7., 8., 9., 10. sz. képek) Az ilyen jellegű, de propagandát is szolgáló rendezvényeken túlmenően a gyár szöveges hirdetései is megjelennek. Szükségessé vált ez a kereskedelmi versenyben, a hazai árak érdekében. Az edény- és üveghandikéskedelmi hirdetések éppen az általuk kínált külföldi porcelánokra és fayencekre hívták fel a figyelmet. A városi Mayer-féle edények hirdetése a hazai művészi kerámia vásárlása irányában a közönség érdeklődésének felkeltését célozza.

Az ipar fejlesztésének előtérbe kerülésekor a kiegyezés utáni évtizedekben társadalmilag is érzékelhetővé vált a sokszorosan törvénybe foglalt függőségi viszony Ausztriával, ami többszörös áttétellel bár, éreztette hatását a műipar és az iparűvészet valamennyi területén. Az Iparegyesület tevékenységében két főirányzatot figyelhetünk meg. Egyik a hazai ipar fokozott támogatása és fejlesztése érdekében kifejtett propaganda a külföldi árukkal szemben. A másik ezzel részben összefüggő, a hazai művészi ipar arculatának problémája. Természetesen az iparművészettől a hazai és nem a külföldi művészet átültetését (formát-díszítést-stílust) igényelték, hanem a magyart, illetve egy a kor felfogására jellemző változatát, a *magyarost*. Az 1880-as évektől kezdődően egyre

10. Kulacs, jegy: MAYER BÉLA, VÁROSLÓD M=25,5 cm. VBM ltsz.: 57.324.1.
 10. Trinkgefäß (Kulutsch), Signum: MAYER BÉLA VÁROSLÓD H.=25,5 cm. VBM, Invnr.: 57.324.1.
 10. Gourde, marque: MAYER BÉLA, VÁROSLÓD H=25,5 cm, VBM, No 57.324.1.
 10. Фляга, марка: MAYER BÉLA, VÁROSLÓD M=25,5 см. ВБМ инв. н.: 57.324.1.

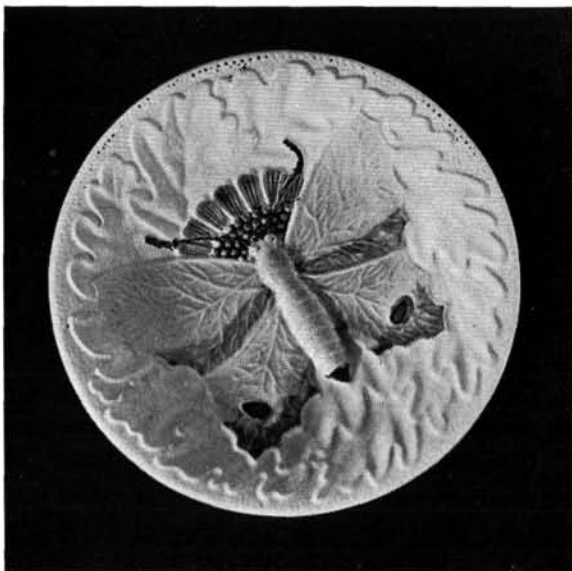

11. Disztányér, jegy: MAYER, VÁROSLÓD (ovális keretben) Ø=19 cm. VBM ltsz.: 67.2.8.
 11. Prunkteller, Signum: MAYER, VÁROSLÓD (ovaler Rahmen) Ø=19 cm. VBM, Invnr.: 67.2.8.
 11. Assiette ornamentale, marque: MAYER, VÁROSLÓD (en cadre ovale), Ø=19 cm, VBM, No. 67.2.8.
 11. Декоративная тарелка, марка: MAYER, VÁROSLÓD (в овальной рамке) Ø=19 см. ВБМ инв. н.: 67.2.8.

többen foglalkoznak a Magyar Ipar hasábjain ezzel a kérdéssel és főleg a XVII—XVIII. század főúri viseletének és esz-köztárának, iparművészetének ornamentális anyagát állítják a tervezők és műiparosok elé példaképül. Ez a felismerés következménye annak az állapotnak, amely — az európai fejlődéstől eltérően későn — a feudális főúri környezet motívum-kincsének feltámasztásában vélte a magyar díszítőművészet és iparművészet újjászületését. A más országokban is felvetődő nemzeti jelleget a műipari termékeken, a népművészeti motívumok alkalmazását évtizedekkel előbb az oroszok, majd a németek valósították meg.¹⁵ Míg ezekben az országokban valóban a *népművészetből* merítették a motívumokat, addig nálunk a régebbi, elsősorban barokk kori főúri textilek mustrájához való visszatérést szorgalmazták. Majd később csak a milleneumi évtizedekben fordulnak a paraszti művészet tanulmányozása irányába, és indul meg egy folyamat, annak az iparművészet valamennyi területén való alkalmazása érdekében. Mayer György időszakában azonban ez még alig érezteti hatását a városi edényeken.

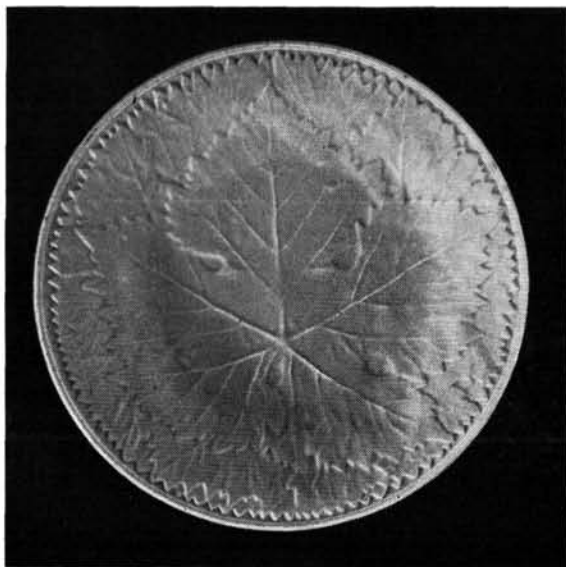
A művészet fellendülésének jeleit tapasztalhatjuk az 1880-as évtized közepén, ami a gyár felszerelésében is fejlődést mutat az előbbi évtizedekhez mérten. Már az is figyelmet érdemlő, hogy ebben az időben a soproni kamarai jelentés röviden összefoglalja a városi gyár korábbi történetét. Előljáróban közli, hogy Mayer György kályha- és kőedénygyára a „Lang és Mayer” cég nevet vette fel. A társas viszony mindössze néhány évig állott fenn, inkább az edények értékesítésének jobb lehetőségeit célozta és némi tőkével segítette az egyre elszegényedő Mayer Györgyöt. A század utolsó éveiben ismét visszakérül a gyár a Mayer-család kezébe a társasviszony megszüntével.

Ebben az időszakban már 12 korongon dolgoznak és működik a két kör alakú fafűtéses kemence, amely közül az egyik még a reformkorban épült. Ezek azok az esztendő, amikor az agyagmunkálásra már vízire berendezett gépeket is használnak. A különböző agyagelőkészítő és feldolgozó részlegekben 50—60 munkást foglalkoztatnak, és rajtuk kívül még 12—13 festőt az edények díszítésére. A megnöve-

12. Dísztányér, jegy: **MAYER BÉLA, VÁROSLÓD** Ø=19 cm. Sashegy gyűjt. Bp.,
 12. Prunkteller, Signum: **MAYER BÉLA, VÁROSLÓD** Ø=19 cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
 12. Assiette ornementale, marquée: **MAYER BÉLA, VÁROSLÓD** Ø=19 cm, Coll. Sashegyi, Bp.
 12. Декоративная тарелка, марка: **MAYER BÉLA, VÁROSLÓD** Ø=19 см. Собрание Шашкеди, Будапешт.

13. Dísztányér, jegy: **MAYER BÉLA, VÁROSLÓD** Ø=19,5 cm. Sashegy gyűjt. Bp.
 13. Prunkteller, Signum: **MAYER BÉLA, VÁROSLÓD** Ø=19,5 cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
 13. Assiette ornementale, marquée: **MAYER BÉLA, VÁROSLÓD** Ø=19,5 cm, Coll. Sashegyi, Bp.
 13. Декоративная тарелка, марка: **MAYER BÉLA** Városlőd Ø 19,5 cm. Коллекция Шашкеди, Будапешт.

14. Díszváza, jegy: **MAYER, VÁROSLÓD** M=45 cm. VBM Itsz: 67.11.1.
 14. Prunkvase, Signum: **MAYER, VÁROSLÓD** H.=45 cm. VBM, Invnr.: 67.11.1.
 14. Vase décoratif, marquée: **MAYER, VÁROSLÓD** H=45 cm, VBM No. 67.11.1.
 14. Декоративная ваза, марка: **MAYER, VÁROSLÓD** M=45 см. ВБМ инв. н.: 67. 11. 1.

kedett létszám és a korszerűbb eszközök alkalmazásának következtében a termelés értéke szinte megkétszereződött és elérte a 45–50 000 forintot.¹⁶ A gyártmányok között a kőedények és kályhák mellett megjelennek a fayence és majolika tárgyak is.

Feltétlen érdeklődésre tarthat számot a városlódi kőedénygyár tevékenységével kapcsolatban az a megállapítás, amely a külföldi, főleg csehországi selejtes fehér porcelán behozattal is kapcsolatos. A jelentések a gyárral kapcsolatban 1885-ben az alábbiakat közlik: „Ezenkívül ezen gyár évenként kisebb mennyiségű közönséges porcelánt is hoz be Morvaországból, melyet saját festőműhelyében festet s másodszori égetés után forgalomba bocsát”. Bármilyen csekély mennyiségű is a porcelán, amit a városlódi festők díszítettek, bizonyítója nemcsak kőedényfestők, hanem a finomabb porcelánfestéshez értők jelenlétének, valamint olyan kemencének, amely alkalmas festett porcelán égetésére. A pesti Láng porcelánkereskedővel való társulás egyik alapkérdése a fentiek

kívül, hogy a társas viszonyban megoldódott nemcsak a kö-edény, hanem a festett porcelánok olcsóbb beszerzése, illetve azoknak a budapesti boltban történő értékesítése. Csányi Károly kerámiatörténetében közölt városlódi jelzésű festett porcelán jegyet a társas viszony idejéből. Ebben az évtizedben a herendi gyár termelésének erős visszaesése következettben is az ún. porcelánfestészet egyre nagyobb szerephez jutott, elsősorban Budapesten az olcsóbb külföldi tárgyakon, de elterjedt a Herend körüli községekben is az ottani selejtes edények felhasználásával. A herendi és külföldi porcelánok ilyen módon való díszítése követte az ún. *herendi genre-t*, azonban attól kissé különbözni kellett, mert az utánzás, a hamisítás, hitelrontásnak volt minősíthető. Más irányban tevékenykedtek az amatőrök, vagy dilettánsok, akik külföldi porcelánon, népies textil, táblakép, levelezőlap stb. díszítményeket, kompozíciókat festettek több-kevesebb sikerrel.

A hazai művészi kerámia készítésben ekkor már európai szintre emelkedett a pécsi Zsolnay gyár gazdagon díszített, keleti hatásokat tükröző, csillogó porcelán-fayance edényeivel és díszműveivel. Különösen sikeres volt az 1878-as párizsi világiállításán való szereplése, ahol Zsolnay valóban egyedülálló sikert ért el európai viszonylatban, egy időre megelőzve a világhírű és nagymúltú porcelángyárakat és jelentős kerámia műtermeket.¹⁷ Az új művészi megfogalmazású díszedények a hazai polgári közönség felsőbb rétegei előtt váltak elsősorban ismertté és keresetté. Néhány év alatt azok egyszerűbb, provinciálisabb formája megjelent a köedénygyárak termékei között, így Városlődön is. A jelentősebb üzemek, mint a pesti Fischer-féle, Hollóháza, Belpátfalva, Kőrmöcbánya ugyancsak egyszerűbb, vagy bonyolultabb formában szabadon alkalmazták a Zsolnayék által tervezett díszítményeket, elsősorban azok magyaros motívumkincsét. Ez általános elterjedés következtében került a köedény mellé a fayence és majolika is a gyártmányok sorába Láng és Mayer némi korszerűsítéssel működő üzemében.

A hazai iparművészet propagandáját jelentős mértékben mozdította elő az 1885-ben megrendezett országos tárlat. Az évekig tartó előkészítés eredményeként valóban nemzeti ügyvé vált a reprezentatív szemle, amely csak a reformkori Iparegyesület 1846-os III. kiállításához hasonlítható. A XIX. század második felében lényegében ez tekinthető országos méretűnek. A városlódi köedények ez alkalommal is bemutatásra kerültek, és művészeti értéküket tekintve igen szép sikert értek el, melynek kifejezője a „haladásért” adományozott nagy érem. Az *Általános Országos Kiállításon* való részvétel egy eredményesnek ígérkező új korszak kezdetét is jelenti.

A családi tulajdonban levő manufaktúrális vállalkozás történetében további szakasz jelent a XIX. század utolsó másfél évtizede a századfordulóig, a XX. század első két évtizede, közte az első világháború esztendeivel is ehhez a korszakhoz kapcsolható. A világháború után bekövetkezett változás a gyár tulajdonban és szervezeti formájában 1927-ig képezi a korszak második részét. A pápai Mayer család városlódi lezármazottai a gyár irányításában a részvénytársasági formában is vezető szerepet töltenek be. Szükség szerint ezt az időszakot egyetlen nagyobb fejezet keretében tárgyaljuk. Ezekről az évtizedekről Mihalik Sándor korábban idézett írásában az egész korszakot igen sommázzottan jellemzi. „... 1884

óta a budapesti Láng cég érdekeltté vált. Mayer és Láng Mihály együttesének korszakot jelentő tette, hogy részben rátertek a népies ízlésben díszített tárgyak készítésére.”¹⁸ A közös cégből Láng Mihály 1898-ban kivált és a gyárat az oda-települő Mayer György, Béla nevű fia vezette, illetve vette ismét vissza a szűkebb családi tulajdonba. Ezzel azonban nem ért véget az a stílis törekvés, amire Mihalik utal. Korábban kezdődött és a társasviszony megszűntével is tovább fejlődött és fővonalaiiban nyomon kísérhetjük nemcsak korszakunkban, hanem még a gyár működésének utolsó esztendeiben is.

III.

Az országos kiállításon szembetűnően jelentkezett az iparművészet valamennyi ágazatában, de különösen a művészi kerámia területén a magyaros népies ornamentika alkalmazása. Említettük a pécsi Zsolnay edények párizsi sikerét és utaltunk arra a szakirodalmi tevékenységre is, amely tudatosan irányította a figyelmet egyfajta díszítőhagyomány alkalmazásának irányába. A magyar díszítőstílus ideológiai megalapozói között jelentős szerepet vállalt *Huszka József*, aki ugyancsak másokhoz hasonlóan a hazai barokk főúri díszítőművészet motívumkincsében vélte felfedezni a hazai műipar és iparművészet számára a *magyarstílus* kialakításának lehetőségeit, a német hatású eklektika zsákutcájából való kikerülés problémáját. Tanulmányai széles körben láttak napvilágot és gyorsan éreztették hatásukat az iparművészetben. Azonban korántsem tekinthetjük tevékenységét egyedül ható tényezőnek, inkább egy szükségszerű felismerésnek. A dualizmuson belül szított magyar nacionalizmusnak a politika területén érezhető állandó jelenléte, majd egyre nagyobb térhódítása kedvező fogadtatásban részesítette Huszka elméletét, így hatását is másként értékelhetjük. Szükséges megemlíteni mint ugyancsak aktívan ható tényezőt, az import elleni harcot, illetve annak egyik eszközét, amely nemcsak a hazai előállítású iparművészet iránti érdeklődést kívánta felkelteni, hanem a *hazai termékek magyar formáinak és díszítésének* kialakítását is sürgette. Az iparművészet egészére vonatkozó programból, ha a művészi agyagipart (köedény, fayence, majolika) közelebről vizsgáljuk, akkor az egész európai fejlődés fordulópontját közelítjük meg. A porcelán művészeti fejlődése a XIX. század utolsó harmadában nemcsak Európa-szerte lelassult és elmaradt a kor egyetemes stílusfejlődésétől, de abban a már önmagát ismétlő dekadens irányzatok váltak uralkodóvá. Ez alól mindössze a koppenhágai gyár jelent kivételt, ahol éppen ezekben az évtizedekben alakították ki az európai porcelánművészetben addig ismeretlen sajátos máz alatti festést. A művészi kerámia más területei a porcelánművészet pangásának következtében gyorsan fejlődésnek indultak. Ez elsősorban a finom fayence és majolika művészetben vált érzékelhetővé és részben ennek a felismerése nyitotta meg az utat a Zsolnay-féle fayenceművészet megteremtésére, pompázatos kivirágzásra előtt. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt a társadalmi tényezőt sem, amely igény formájában találkozott elsősorban az európai iparművészettel. Az eklektikus környezetkultúra kifejlődése a kapitalizmus vezető rétegének új művészeti és eszközigény kiteljesedését jelentette. E helyen részletesebb elemzésbe, amely az egész európai kerámiaművészetet érintette, nem bocsátkozhatunk. Mindössze csak vázoltuk az alapvető indítékokat és azokat a hazai viszonyok közt kísérjük meg a városlódi termékek vonatkozásában részletesebben vizsgálni.

A hazai művészi kerámiákon a magyar népművészeti ornamentika alkalmazási lehetőségeinek kutatásában a pécsi Zsolnay gyár járt az élen, de figyelmet érdemlő a pesti Fischer Ignác-féle gyár ezirányú tevékenysége is. E két nagyobb üzem, ahol tervezőket is foglalkoztattak, magas szinten való sította meg azt, amiért Huszka és mások propagandát fejtek ki. Zsolnayék különösen, de Fischer is hamar irányt változtatott és a magyar díszítmények mellett egyre nagyobb mértékben alkalmazta a keleti, indiai, perzsa, török motívumokat, majd a milleneum idejére mindkettőjük munkásságában uralkodóvá vált az eklektika formában és díszítmény-

15. Leveses tányér, jegy: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm. Sashegy gyűjt. Bp.
 15. Suppenteller, Signum: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
 15. Assiette creuse, marquée: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm, Coll. Sashegyi, Bp.
 15. Глубокая тарелка, марка: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 см. Собрание Шашехи, Будапешт.

ben egyaránt. Ez a fejlődés a városlódi művészi díszítésben időben és minőségben később jelentkezik. Az országos tárlaton bemutatott városlódi edényekről Szalay Imre jelentésében¹⁹ megemlíti, hogy a leghívebben őrizték meg a *tősgyökerező magyar cífraszűr* díszítményeket. A színek használatával kapcsolatban elmarasztalja a kiállítót, azokat keménynek és kellemetlenül hatónak ítéli. Különösen a zöld szín használatát bírálja, mert az gyakran az egész — különben fehér — alapot elszínezi. Minden bizonnyal a bemutatott darabok első ilyen kísérletei voltak Városlódnak. A technikai tökéletesség háttérbe szorult az új magyar díszítmény alkalmazása mögött. A Zsolnay nővérek által kialakított gazdag motívumvilág átvétele akkor nem ütközött semmiféle szerzői jogba, így a versenyhez szükséges egyik feltétel a kisebb üzemek részére viszonylag könnyen biztosítható volt, amihez néhány országos szinten is reményeket fűztek.²⁰ Amíg azonban a Zsolnay gyárban kitűnő tervezők kerültek ki a család nőtagjai közül (Teréz, Júlia) és külföldi festőket is alkalmaztak különösen a nagyobb nemzetközi kiállításokra való készülési idején, addig a városlódi kőedénygyárban tervezőt sohasem, a gyár fennállásának több mint egy évszázados időszaka alatt.²¹ Az alkalmazott ornamentika jelentős része mint hagyomány a gyár motívumkincsében vándorolt festőről festőre. Az új síkdíszítmény gyakorlati átültetése pedig nem okozott gondot a Zsolnay kerámiákról még az átlag felkészültségű festőknek sem, akik az ecsetkezelés technikai ismeretei mellett gyakran figyelmet érdemlő rajztudással is rendelkeztek. Így terjedt, alakult és hatott a népies díszítmény a hazai gyárak között és formálódott, ötvöződött a gyárak korábbi stílusával, lassan átalakítva a vásárlók hagyományörző ízlését.

A fellendülés, amit az új művészi irányzat jelentett, a gyáron belüli termelési viszonyokra alig érezte hatását. A belső körülmények 1889-től kezdődően 1906-ig úgyszólván nem változtak, mert a sopróni, majd a győri kereskedelmi és iparkamarák évi jelentéseiben éveken keresztül csak mint működő gyárat említik Városlódot. Az 1891-ben megrendezett agyagipari kiállításon való részvételt például megemlíti az évi jelentés. Ezzel szemben többet mond el a városlódi és a többi akkor működő kőedénygyár belső állapotáról a kitűnő felkészültsé-

gű tudós és kerámiakutató Petrik Lajos²² a tárlatról közreadott összefoglaló értékelésében. „A magyar kőedény gyárak berendezése ugyanolyan, amilyen 40—50 évvel ezelőtt volt, a kőedényüket ugyanabból a meszes keverékből keverték, melyből már a század elején dolgoztak. Minden jobb minőségű kőedény árut pedig külföldről hozhatunk be. Technikailag tehát nem haladtunk semmit, hanem a régi népies hagyományokhoz tértek vissza, mielőtt még Dincz úr megadta volna receptjét, t. i. Huszka fölhasználásával főstének a kőedényre tulipánt, azt az árut most a magyar népies majolikának s magukat majolika gyárosoknak nevezik s mind ez a technikai fejlődés rovására történik”. — Az általános kép, amit felrajzolt hat esztendővel a nagy reprezentatív seregszemle után, nem a derűlátásról tesz tanúságot. A városlódiak korábbi eredményeit ugyan elismeri, mert később máshol megállapítja, hogy a kőedénygyárak nem haladnak és a mai (1891) népies díszítés nem más, mint a városlódi Láng által készített parasztmajolika utánzata. A kiállításról alakított összkép Petrik szerint ha ki nem mondottan is, de elmarasztalja fejletlensége miatt az egész hazai kőedényipart és művészetet. A kisebb gyárakban, manufaktúrákban nem fejlesztették a technológiát, nem alkalmaztak korszerűbb gépeket. Végig tekintve a gyárban az időtájt foglalkoztatott munkások névsorát, kiemelkedő festőt, jelesebb edénykészítőt alig találunk. Ebben az időben már a második generáció tagjai dolgoznak és csak elvétve akad egy-egy feltehetően jobb képzettségű munkás. Ilyen volt a többi között a csehországi származású *Kobelle Vencel* (1883—1895) gyári munkás, *Galler János* znaimi származású edénykészítő (1889), valamint a Bajorországból idekerült *Kásztli Lajos* edényfestész (1890—1900), kiknek neve és származási helye az egyszerű gyári munkásokkal szemben nagyobb felkészültségre enged következtetni.

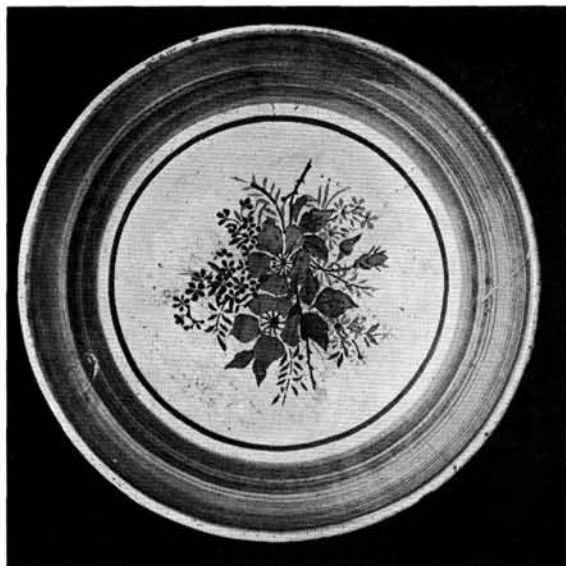
A következő esztendőekben is alig javult a hazai műipar helyzete, az edénybehozatal tovább emelkedik és a XIX. század utolsó éveiben a csehországi edények mellett egyre jelentősebb az osztrák gyárak termékének behozatala. A XVIII. századra emlékeztető manufaktúrákra jellemző felszereléssel működő, vízieron kívül más energiát nem használó üzemek a versenyt még olyan formában sem voltak képesek az importtal

16. Leveses tányér, jegy: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm. VBM Itsz.: 69.78.1.
 16. Suppenteller, Signum: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm. VBM, Invnr.: 69.78.1.
 16. Assiette creuse, marquée: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm, VBM, No 69.78.1.
 16. Глубокая тарелка, марка: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 см. ВБМ инв. н.: 69. 78. 1.

szemben felvenni, hogy a lehető legalacsonyabb béreket fizették a dolgozóknak. Az általános tökeszegénységük miatt, a korszerűsítésre nem fordíthattak nagyobb összegeket.

Alig észlelhető változás a termelés és a művészi fejlődés vonatkozásában a következő esztendőkből, amelyek már a nagy méretű millenáris ünnepségekre való készülés jegyében zajlanak. A minden vonatkozásában reprezentatív, történelmi Magyarország seregszemléje eltakarta a fejletlen termelési eszközöket. A dolgok természetéből adódóan a különlegesen megmunkált erőteljesen díszített monumentális formák tömegét hozták létre országsszerte erre a különleges alkalomra. A cél korántsem a hasznosság, a magasabb technológia eredményeinek bemutatása, inkább a kézimunkában rejlő lehetőségek szemléltetése volt. A mélyebb vizsgálat feltárja nemcsak a fejlődés nehézségeit, de a művészi állapotokra is rávilágít. Az egész hazai művészi agyagiparról összefoglalást készítő Ráth György tanulmányának megállapításai olyan mélyértelműek, hogy hét évtized után is teljes értékűnek, napjainkban is közlésre érdemesnek tekinthetjük azokat: „Köedénygyáraink nagyobb része a közönséges parasztárukon kívül még mindég az úgynevezett magyar stílust kultiválja és technikailag semmit sem halad. Ettől az úgynevezett magyar, vagy bunda stílustól az eredetiséget el nem tagadhatom és mint különlegességet a külföldiek meg is veszik ezt az állítólagos paraszt majolikát, de szépnek nem mondható és minden esetre már unalmassá kezd válni. A dolog még megjárta, — írja — míg egyszerű magyar népies edényalakokat választottak, de gyárosaink most díszesebb edényeket akarnak készíteni és mindenféle keleti korszókat és vázákat telfestenek ugyanazokkal a tulipános díszítmenyekkel, sőt ráadásul mind ezt meg is aranyozzák. Már pedig a népiesség jellegétől így teljesen megfosztott díszedényeken még inkább feltűnik az izlés és formaérzék hiánya és a dekoráció kezdetlegessége”.²³ Ráth helyesen tapintott a milleneumi időszak művészeti problémájának alapjaira, az eklektika megjelenésére a köedényművészetben. Az arany használata, az évszázadok alatt kialakult racinnális edény alakok helyett a keleti bonyolult formák alkalmazása, és azokon a magyaros díszítés jelentette a teljes disszonanciát ebben az esetben az eklekti-

17. Leveses tányér, jegy: MAYER, VÁROSLÓD (tégla ny keretben) Ø=23 cm. Sashegyi gyűjt. Bp.

17. Suppenteller, Signum: MAYER, VÁROSLÓD (ungleichseitiges Viereck) Ø=23 cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.

17. Assiette creuse, marquée: MAYER, VÁROSLÓD (en cadre oblong), Ø=23 cm, Coll. Sashegyi, Bp.

17. Глубокая тарелка, марка: MAYER, VÁROSLÓD (в рамке кирпичной формы) Ø=23 см. Собрание Шашхеда, Будапешт.

18. Leveses tányér, jegy: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm. Sashegyi gyűjt. Bp.

18. Suppenteller, Signum: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.

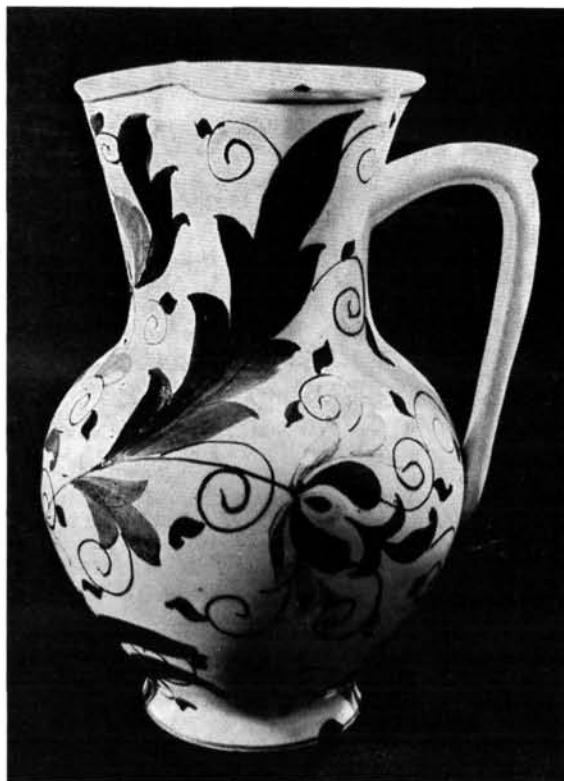
18. Assiette creuse, marquée: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 cm, Coll. Sashegyi, Bp.

18. Глубокая тарелка; марка: MAYER, VÁROSLÓD Ø=23 см. Собрание Шашхеда, Будапешт.

kát. Mindezen kívül ugyancsak figyelmet érdemlő megállapítás, hogy a dekoráció kezdetlegesen megoldott. Bizonyítójá ez a városlódi gyár esetében is annak a ténynek, hogy köedénygyáraink nem alkalmaztak művészeket a tervezéshez, de a fentiek szerint már képzetesebb külföldi modellezőket, edényfestőket sem, feltehetően az alacsony munkabérek miatt. Az, ami az 1880-as esztendőkből meg haladó és örömmel üdvözölt, a népi motívumok alkalmazása, egyáltalán a népművészet értékeinek ilyen megbecsülése, alig másfél évtized alatt jelentőségét szinte teljes egészében elvesztette. A következő szakaszban a népies köedényművészetben egyre inkább a sablon és más technikai sokszorosító eljárással létrehozható díszítések lesznek uralkodóvá. (16., 17. sz. képek.) A művészi elsekélyesedés a gazdasági helyzettel való összefüggés koordinátájában vizsgálva a kerámiaipar országos méretben hanyatlásának bizonyítójá. A század végén megjelent országos statisztikai felmérés már alig említi néhány gyárat a század közepén a működő tucatból.²⁴ A felmérés közvetlen a milleneumi évek után történt, de sem újabb üzemek létesítését, sem a meglévők fejlesztését nem említi. Ugyancsak az elmaradás állapotára jellemző, hogy a hazai köedény- és fayencegyárak évi termelését mindössze 1 100 470 koronában jelöli meg. A működő kilenc üzem termelésének statisztikai átlaga alig haladja meg a 120 000 koronát, amit minden tekintetben igen csekélynek tarthatunk. Az átlagban a pécsi és a pesti Zsolnay gyárak is szerepelnek, melyek évi termelése több százezer korona volt ebben az időszakban. Még szomorúbb képet mutat köedény kivitelünk, amely háztartási edényekben mindössze 7 272 korona, díszfayencében — amelynek döntő többsége a fenti gyárakból került ki — csak 147 500 koronát éri el.²⁵ A behozott edények értéke ennek az összegnek tízszeresét is meghaladja, elsősorban a csehországi gyárakból, de Ausztriából is kedvező piacra talál a fayence áru a hazai gyáraink elmaradottsága és alacsony teljesítőképessége miatt. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a városlódi társas vállalkozásból a pesti edénykereskedő Láng Mihály ebben az esztendőben kiválik. A gyártulajdon visszaszáll teljes egészében a Mayer családra, és a vezetés az alapítójunokaöccse, Mayer Béla kezébe kerül.²⁶ Az egyre szerényebb tőkével ren-

19. Bokály, jegy: VÁROSLÓD M=22 cm. VBM ltsz: I. 53.9.4.
 19. Bokály (kleiner, einhenkeliger Scherbenkrug), Signum: VÁROSLÓD H.=22 cm. VBM, Invnr.: I. 53.9.4.
 19. Godet, marqué: VÁROSLÓD H.=22 cm, VBM., No I.53.9.4.
 19. Бокал, марка: VÁROSLÓD M=22 см. ВБМ инв. н.: I. 53. 9. 4.

21. Kancsó, jegy: VÁROSLÓD M=21 cm. VBM ltsz: I. 53.9.2.
 21. Humpen, Signum: VÁROSLÓD, H.=21 cm. VBM, Invnr.: I. 53.9.2.
 21. Cruche, marquée: VÁROSLÓD H.=21 cm, VBM, No I.53.9.2.
 21. Кувшин, марка: VÁROSLÓD M=21 см. ВБМ инв. н.: 53. 9. 2.

20. Leveses tányér, jegy: nincs, Városlód (?) Ø=24 cm. VBM ltsz: 55.11.1.
 20. Suppenteller, Signum: —.— Városlód(?) Ø=24 cm. VBM, Invnr.: 55.11.1.
 20. Assiette creuse, non marquée, Városlód (?), Ø=24 cm, VBM, No 55.11.1.
 20. Глубокая тарелка, марка: отсутствует, Варошлэд (?) Ø=24 см. ВБМ инв. н.: 55. 11. 1.

delkező család az üzem korszerűsítésére, általános fellendítésére a következő évtizedben sem fordíthatott jelentős összeget.

IV.

A városlódi kőedénygyár a XX. század első esztendeiben is a Mayer György cég alatt működött. Az üzem jelentősége Mayer Béla idejében egyre csökken és ha nem is szűntetik be teljesen a termelést, évekig csak a pangás szintjén mozgott.²⁷ Ilyen viszonyok között telt el az évszázad első évtizede, amelyben nemcsak Városlód, de az egész művészi agyagipar válsága is tovább mélyült. Az általános gazdasági helyzet kihatásának egyik fokmérője, hogy az első világháború esztendejében már a korábbi évtizedhez mérten a munkabér 25–30%-kal emelkedett és ugyanannyival az égetéshez használt szén és más anyagok ára is.²⁸ A belső piac alakulására ez úgy hatott, hogy az elmaradt üzemek kénytelenek a béreket leszorítani, hogy a beözönlő exporttal szemben legalább egy időre versenyképesek lehessenek.

A három évtizeddel ezelőtti virágzó magyar népi díszítőstílus korábbi elsekélyesedése csak fokozódott a fentiek következtében. Egyre általánosabbá váltak a hagyományos kézi-festésű eljárások mellett a sablonnal sokszorosított díszítmények. A sablon alkalmazása a minőség romlását eredményezte, ami velejárója volt az általános pangásnak. A több évtizedes formák, felszerelési tárgyak, berendezések, az égetés, az anyag előkészítése és a gyártástechnológia országszerte igen alacsony fokon álltak. A háború esztendei alatt minden tekintetben tovább romlott a városlódi gyár helyzete is, mert a patriarchális családi rendszerű, csekély tőkével rendelkező üzemek nemcsak a művészi kerámiaiparban, de egyáltalán a hazai gyárban sem tudták megállni helyüket a néhány nagyobb és korszerűbb vállalkozással szemben. A magyar ipar

22. Leveses tányér, jegy: VÁROSLÓD 1846 (fenyős, benyomott) Ø=23,5 cm VBM ltsz: 58.70.1.
 22. Suppenteller, Signum: VÁROSLÓD 1846 (gerippt) Ø=23,5 cm. VBM, Invnr.: 58.70.1.
 22. Assiette creuse, marquée: VÁROSLÓD 1846 (marque imprimée, avec branche de sapin) Ø=23,5 cm VBM, No 58.70.1.
 22. Глубокая тарелка, марка: VÁROSLÓD 1846 (оттиск) Ø=23 см ВБМ инв. н.: 58. 70. 1.

24. Tejes köcsög, jegy: VÁROSLÓD M=23,5 cm. VBM ltsz: 69.23.1
 24. Milchtopf, Signum: VÁROSLÓD H.=23,5 cm. VBM, Invnr.: 69.23.1.
 24. Pot au lait, marqué: VÁROSLÓD, H.=23,5 cm, VBM, No 69.23.1.
 24. Кувшин, марка: VÁROSLÓD M=23 см. ВБМ инв. н.: 69. 23. 1.

23. Csésze, jegy: nincs, Városlőd (?) M=6,5 cm. VBM ltsz: 69.99.1.
 23. Tasse, Signum: —, Városlőd (?) H.: 6,5 cm. VBM, Invnr.: 69.99.1.
 23. Tasse, non marquée, Városlőd (?), H.=6,5 cm, VBM, No 69.99.1.
 23. Чашка, марка: отсутствует, Варошлѐд (?) M=6,5 см. ВБМ инв. н.: 69. 99. 1.

25. Leveses tányér, jegy: MAYER BÉLA, VÁROSLÓD Ø=24 cm. VBM ltsz: 69.67.1.
 25. Suppenteller, Signum: MAYER BÉLA, VÁROSLÓD Ø=24 cm. VBM, Invnr.: 69.67.1.
 25. Assiette creuse, marquée: MAYER BÉLA, VÁROSLÓD Ø=24 cm, VBM, No 69.67.1.
 25. Глубокая тарелка, марка: MAYER BÉLA, VÁROSLÓD Ø=24 см. ВБМ инв. н.: 69. 67. 1.

26. Leveses tányér, jegy: VÁROSLÓD 1846 (fenyősbenyomott) $\varnothing=23$ cm, Sashegyi gyűjt. Bp.
 26. Suppenteller, Signum: VÁROSLÓD 1846. (gerippt) $\varnothing=23$ cm, Sashegyi-Sammlung, Bp.
 26. Assiette creuse, marquée: VÁROSLÓD 1846, (marque imprimée, avec branche de sapin), $\varnothing 23$ cm, Coll. Sashegyi, Bp.
 26. Глубокая тарелка, марка: VÁROSLÓD 1846 (оттиск) $\varnothing=23$ см, Собрание Шашхеда, Будапешт.

28. Leveses tányér, jegy: VÁROSLÓD, 1846. (fenyősbenyomott) $\varnothing=24$ cm, VBM ltsz.: 58.28.1.
 28. Suppenteller, Signum: VÁROSLÓD, 1846. (gerippt) $\varnothing=24$ cm, VBM, Invnr.: 58.28.1.
 28. Assiette creuse, marquée: VÁROSLÓD, 1846. (marque imprimée avec branche de sapin), $\varnothing 24$ cm, VBM, No 58.28.1.
 28. Глубокая тарелка, марка: VÁROSLÓD, 1846 (оттиск) $\varnothing=24$ см, ВБМ инв. н.: 58. 28. 1.

27. Ovál tábla, jegy: nincs, Városlód (?) H=17 cm, VBM ltsz.: 69.20.2.
 27. Ovalschüssel, Signum: — Városlód (?) L.=17 cm, VBM, Invnr.: 69.20.2.
 27. Jatte, ovale, non marquée, Városlód (?), L.=17 cm, VBM, No 69.20.2.
 27. Овальное блюдо, марка: отсутствует, Варошлэд (?) H=17 см, ВБМ инв. н.: 69. 20. 2.

állapotáról tájékoztató folyóiratok ezekben az években nem említik az agyagipart. Egyre inkább előtérbe kerülnek a háborús iparok, majd a háború teljesen elvonja a figyelmet erről a területről. A városlódi műhelyekben a korongosok és festők egyre csökkenő száma jelenti előbb a lassú visszaesést, majd a szinte teljesnek tekinthető termelési szünetet. A kimutatásunkban 1914—1918 közötti években mindössze hat munkás szerepel. Azonban feltehető, hogy közülük is voltak, akik hosszabb-rövidebb ideig katonai szolgálatot teljesítettek. Ugyanakkor az 1920-as évek elejétől egyre nagyobb mértékben emelkedik a munkások száma és előfordulnak közöttük olyanok is, akiknek már az előző generációja is dolgozott a festő vagy a korongos műhelyben.

Az 1920-as esztendő újabb korszak kezdetét jelenti a manufaktúra történetében, amikor az részvénytársasággá alakul. A 2 500 000 korona részvénytőkét jegyző vállalkozás csak formálisnak tekinthető abban az időben. Az elgyengült családi kézből rövid időre kikerül a vezetés és egy, a korra tipikusnak mondható igazgatóság került a gyár élére. Az évtizedes elmaradottsággal küzdő manufaktúra igazgatóság elnöke nem kisebb személy, mint herceg Hohenhohle Egon, a tagok között két gróf, több politikus és kisebb bankár, ügyvédek foglalnak helyet, akik a bakonyi kis üzemben vélték helyreállítani társadalmi és anyagi jövőjüket. A 17 tagú igazgatóságot még hat vezető állású személy egészítette ki.²⁹ A valóságban a gyár dolgozóinak száma ekkor alig érte el a tisztviselők számát. Ez olyan paradox helyzetet teremtett a gyár működésében és tevékenységében, ami nem volt hosszú ideig fenntartható. Mindezekhez, ha még figyelembe vesszük a hazai gazdasági viszonyokat és az általános pénzromlást, a húszas évek elejét legzomorúbb időszaknak tekinthetjük a gyár életében. Hasonló jellegű részvénytársasági vállalkozássá alakult ezidőtájtban az Első Bélapátfalvai Kőedénygyár Rt. is, amely néhány év alatt a teljes felszámoláshoz vezetett.³⁰ — Amikor előbb a vezetőit mutattuk be az új részvénytársaságnak, tekintsünk a gyár belső állapotára is. Külön figyelmet érdemel, hogy az 1920-as esztendőben Veszprém megyében működő porcelán, kőedény gyárak közül csak a városlódi az egyetlen, amelynek 20-at meghaladó létszáma van. A világhírű Herendi Porcelángyár nem is szerepel a statisztikában, mert a foglalkoztatottak száma nem éri el a minimális 20 főt, amit akkor a „vállalat” ismérvének megállapítottak. Városlódon 23 alkalmazott van abban az évben, éspedig 20 munkás, 1 művezető, 2 igazgató-felügyelő, illetve kereskedelmi ügyletekkel foglalkozó. A statisztika további adatai nem kevésbé érdekesek. A fenti létszámból kettő a nő dolgozó, anyanyelvi megoszlás szerint mindössze 8 vallja magát magyarnak, 15 németnek és végezetül csak 20 tud magyarul.³¹ Bármilyen is az igazgatóság és az alkalmazottak megoszlása, mikroformában tükrözője a háború és a Tanácsköztársaság után kialakult általános társadalmi és gazdasági helyzetnek. A termelés megindulásának

29. Leveses tányér, jegy: nincs, Városlőd (?), $\varnothing=24$ cm. VBM ltsz: 69.21.1.
 29. Suppenteller, Ohne Signum, Városlőd (?), $\varnothing=24$ cm. VBM, Invnr.: 69.21.1.
 29. Assiette creuse, non marquée, Városlőd (?), $\varnothing=24$ cm, VBM, No 69.21.1.
 29. Глубокая тарелка, марка: отсутствует, Варошлѐд (?), $\varnothing=24$ см. ВБМ инв. н.: 69.71.1.

30. Szilke, jegy: nincs, Városlőd (?), M=21 cm. VBM ltsz: 67.6.8
 30. Szilke (Milchtopf), Ohne Signum (?). H.=21 cm. VBM, Invnr.: 67.6.8.
 30. Écuelle, non marquée H.=21 cm, VBM, No 67.6.8.
 30. Горшок, марка: отсутствует, Варошлѐд (?) M=21 см. ВБМ инв. н.: 67.6.8.

31. Bordás tál, jegy: VÁROSLÓD $\varnothing=30,5$ cm. M=10 cm. VBM ltsz: 69.11.1.
 31. Gerippte Schüssel, Signum: VÁROSLÓD $\varnothing=30,5$ cm. H.=10 cm. VBM, Invnr.: 69.11.1.
 31. Plat cannelé, marqué: VÁROSLÓD $\varnothing=30,5$ cm, H.=10 cm, VBM, No. 69.11.1.
 31. Ребристое блюдо, марка: VÁROSLÓD $\varnothing=30,5$ см. M=10 см ВБМ инв. н.: 69. 11. 1.

32. Leveses tányér, jegy: VÁROSLÓD 1946. (fenyős, benyomott) $\varnothing=23$ cm. Sashegyi gyűjt. Bp.
32. Suppenteller, Signum: VÁROSLÓD 1846. (gerippt) $\varnothing=23$ cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
32. Assiette creuse, marquée: VÁROSLÓD 1846. (marque imprimée, avec branche de sapin), $\varnothing=23$ cm, Coll. Sashegyi, Bp.
32. Глубокая тарелка, марка: VÁROSLÓD 1846 (отгиск) $\varnothing=23$ см. Собрание Шашехи, Будапешт.

első jele, amint a *Magyar Iparművészet* közli az újületre hívott gyárról, hogy hosszú szünet után ismét termel, de egyelőre csak egyszerű használati edényeket állít elő.³² Ez a hír szükséges, mert az akkor megrendezett XI. Árumintavásáron a kerámia igen szerényen képviselt. Pécs még megszállás alatt áll, így a Zsolnay kerámiák nem szerepelnek, de Városlőd sem vesz még ezen részt. A háborús évek után az első ilyen kiállítás-vásár érdekében mindent mozgósítottak a nagyobb siker és az új rendszer, alig egy éves működése eredményeinek propagálására. A helyzet változásának, illetve a gazdasági élet romlásának következménye, hogy a gyár részvénytőkéjét 1921-ben 5 000 000 koronára emelik, de a valóságban ez ismét csak jegyzés formájában történik meg. Elsősorban a megye kisebb tőkésai és a Veszprémi Takarékpénztár érdeklődik a gyár iránt. Az esztendő végén készített mérleg szerint a veszteség 36 479 koronában mutatkozik. Ugyanakkor a termeléssel kapcsolatos szerszámok, elavultságuk miatt mindössze 142 290 korona értéket képviselnek.³³ Az arányok bizonyítják a technika alacsony szintjét, valamint az évi tevékenység csekély eredményét. A részvénytársaság reprezentatív igazgatósága nem volt képes a válságból kivezetni a gyárat.

Az igazgatóság külön irányítót szerződtetett Városlődre Szeibert Jakab gyárvezető személyében, aki 1922–1923 között és feltehetően a következő években is ott tevékenykedett. A Mayer család és rokonság az első részvénytársaság idején nézeteltérések miatt nem vesz részt a gyár irányításában. Szeibert működéséről, szakképzettségéről közvetlen adatok nem ismeretesek, valószínű, hogy abban az évben került Városlődre Rezső testvérel együtt, aki 1925-ben, mint gyári munkás szerepel az anyakönyvi bejegyzésben. A reprezentatív vezetőség az első időben annak érdekében, hogy a részvények egy részének befizetésén túl is jelentősebb összeghez jusson, bérbe adja a gyárat egy Városlődön korábban ismeretlen *Kanyó Antal* nevű személynek, aki 1923-ban hunyt el. A bérlmény az ismert okok miatt azonban kedvező anyagiakat nem jelenthetett számára. Ezt kihasználva kezdenek a szomszédos Kislőd községben hasonló vállalkozást „Pannonia” elnevezésű céggel. Céljuk kimondottan is a városlődi kőedénygyárral való verseny, majd annak megdöntése. Egy rövid időre sike-

rül is megnyerni néhány munkást és a városlődiek ügyvezetőjét *Grofcsik Jánost* vállalkozásuk élére, de az alig hat esztendőig fennálló cég a többi között 5 festőt, 2 korongost és egy égetőt foglalkoztatott.³⁴ Ilyen formán versenyről szó sem lehetett és amint a második részvénytársaság megalakul, a kislődi gyár is befejezi működését. Valószínű, hogy a verseny hatása és a termelés fokozása eredményezte, hogy az 1923-as mérlegben már szerény nyereség mutatható ki. A következő esztendők is többnyire hasonló gazdasági eredménnyel végződnek, amelyek következménye, hogy a pengőre történő áttérés idejére a fiktívnek nevezhető részvénytársaság felszámolásra került.

V.

Az új vállalat a *Kőedény-, Majolika és Kályhagyár Rt. Városlőd* 1927-ben alakult 150 000 pengő alaptőkével. A család egyre szerteágazóbb rokonsága ismét összefogott, hogy megments a vállalkozást és ennek következményeként a csődbe jutott gyárat, illetve annak részvényeit 1927-ben a városlődi községházán megtartott árverésen *Iglauer István* gépészmérnök szerezte meg. Ezzel ismét a család kezébe került a gyár, melynek igazgatósága *Iglauer István*, dr. *Iglauer Károly*, *Grofcsik János* és a később bekapcsolódó *Delmár Béla* kezébe összpontosult,³⁵ a közvetlen vezetést *Grofcsik Andor* irányította. Az ilyen módon megerősített családi kézben szervezett újabb tőkés vállalkozás kilátásai kedvezőbbeknek ígértek, mint a korábbiak. Az új vezetést már abban is különböztött az előbbtől, hogy szilikátipari mérnök irányította a termelést és a rekonstrukciót is. A húszas évek végén mutatkozó fellendülés reménye olyan beruházást eredményezett, amely egy kétemeletes műhelycsarnok felépítését jelentette.³⁶ Az új épület a gyár legkorábbi, még reformkori épület helyére került, az alsó szinten egy korszerű alagút kemencével, az emeleten pedig a korongozóműhellyel.³⁷ A gyár újabb részvénytársasági alakuló közgyűlése csak az előző teljes felszámolása után történhetett meg. Az 1928-ban elkezdődött pénzügyi munkálatokat *Vadász Szidor* és *Vadász Károly* végezték, akik a korábbi igazgatóságnak is tagjai voltak.³⁸ Az első

33. Leveses tányér, jegy: VÁROSLÓD 1846. (fenyős, benyomott) $\varnothing=23$ cm. Sashegyi gyűjt. Bp.
33. Suppenteller, Signum: VÁROSLÓD 1846. (gerippt) $\varnothing=23$ cm. Sashegyi-Sammlung, Bp.
33. Assiette creuse, marquée: VÁROSLÓD 1846. (marque imprimée avec branche de sapin), $\varnothing=23$ cm, Coll. Sashegyi, Bp.
33. Глубокая тарелка, марка: VÁROSLÓD 1846 (отгиск) $\varnothing=23$ см. Собрание Шашехи, Будапешт.

esztendő eredményei azonban még nem nagyon biztatóak, mert az 1930. május 23-án megtartott közgyűlésen elfogadott mérleg 12 855 pengő veszteséget mutatott.³⁹ Az új tulajdonosok azonban nem veszítették el kedvüket és a hagyományos kőedény gyártás mellett a környéken található vörössagyagból kezdtek úgynevezett „angol” vagy „bauxit” teás és más edényeket készíteni. A gyárnak még ebben az időben sem volt tervezője, az új edényeket szorgalmazó budapesti Kossuch cég által előképnek átadott külföldi tűzálló edények formái után korongoztatták kézi, majd gépi erővel a különböző kannákat, csészéket. Ezt az újabb gyártási területet 1932-ben alakították ki és már az első esztendőkből kisebb mennyiségű exportot is lebonyolítottak belőle Hollandiába. A gyakorlati megvalósításban eredményesen közreműködött a Mayer családdal közvetlen rokonságban levő Grofcsik János, aki visszatért a kislódi gyárból. Remek érzékkel ismerte fel a kor művészi tömegtermelésre alkalmas formákat és díszítéseket, amelyek teljes összhangban voltak a tűzálló vörössagyaggal. A barna színű enyhén márványozott mázú kanna, cukordoboz, csésze, tányér stb. felületre egy szélesebb okker színű csík került dísznek. A formák elsősorban az akkori internacionálisnak nevezhető kerámia edények vonalát követték, ami ilyen vonatkozásban elismerést érdemel, mert egyrészt csak a városlódi gyár készít ilyeneket, másrészt ezek gyártása az eu-

35. Tésztás tál, jegy: VÁROSLÓD 1846. (fényős, benyomott) \varnothing = 26,5 cm. VBM ltsz.: I. 53.4.32.
 35. Mehlspeise-Schüssel (gerippt), Signum: VÁROSLÓD 1846. \varnothing = 26,5 cm. VBM, Invnr.: I. 53.4.32.
 35. Plat à pâtes, marqué: VÁROSLÓD 1846. (marque imprimée avec branche de sapin), \varnothing 26 cm, VBM, No I.53.4.32.
 35. Блюдо для прожениго марка: VÁROSLÓD 1846 (оттиск) \varnothing = 26,5 см. ВБМ инв. н.: I. 53. 4. 32.

34. Váza, jegy: VÁROSLÓD (zöld bélyegzővel) N=14 cm. VBM ltsz.: 69.39.1.
 34. Vase, Signum: VÁROSLÓD (mit grünem Siegel) H.=14 cm. VBM, Invnr.: 69.39.1.
 34. Vase, marqué: VÁROSLÓD (marque verte), H.=14 cm, VBM, No 69.39.1.
 34. Ваза, марка: VÁROSLÓD (зеленая печать) M=14 см. ВБМ инв. н.: 69. 39. 1.

rópai ízléstől nem időbeli fázis eltolódással jelentkezett. Ennek az új edényféleségnek bevezetése és a hazai igények kielégítésére történő előállítás más, alacsonyabb szintű műszaki kerámiák készítése azt eredményezte a gyár pénzügyi helyzetében, hogy 1936-ban már csak 1537 pengő veszteség mutatkozott. A részvényekre ugyan az 1928–1934 közötti években osztalékot még nem tudtak fizetni, de a korábbi közel 13 ezer pengős veszteség minimálisra csökkent.⁴⁰ A következő esztendő jelentős fellendülésről tanúskodnak. A Kőedény-, Majolika és Kályhagyár Részvénytársaság, amelynek vezetőségében és felügyelőbizottságában is a rokonság foglalt helyet, az évtized végére százezer pengőt meghaladó gyártmánynyereséget ért el, bár a mérlegben továbbra is kisebb összegű veszteségek szerepelnek.⁴¹

A viszonylagos fellendülésnek a közelgő háború vetett véget. Olyan mérvű volt a hanyatlás, hogy a háború második évében már ismét 11 000 pengőt meghaladó veszteséget mutatnak ki. A néhány esztendő mégis elegendőnek bizonyult arra, hogy az angol edényeken túlmenően, ami előrelépést jelentett a hazai kerámiaművészetben — a kőedénygyártásnál visszatértek a múlt század nyolcvanas éveinek ekkor már klasszikusnak nevezhető magyaros szecessziós díszítőművészetéhez. (34., 35., 36. sz. képek.) A kerámia művészetben ez nem ritka jelenség, de az iparművészet más műfajainál is előfordul, hogy régebbi korok művészi teljesítményeit megkísérik egy más kor társadalmi viszonyai között újra alkalmazni, ha tetszik, felújítani vagy másolni. Ez történt Városlódon is, amikor formákat és díszítőműveket, századunk közepén a XIX. század végének ízlésében ismét gyártanak. Azonban míg a múlt századi darabok eredetiségükkel, naiv népies bájjukkal előbb méltán váltottak ki tetszést a hazai kiállításokon, később eklektikussá váltak, addig az újabb készletek, vázák, díszedények, tányérok, csak esetlegesen közelítették meg előképeiket. Szükséges ismét utalni arra a tényre, hogy a városlódi műhelyekben nem alkalmazták még akkor sem tervezőt, vagy önálló modellezőt, amikor a gyártás technológiai részét már képzett mérnök irányította.

A XIX. század utolsó negyedében kialakult festőgárda tagjai ekkor már nem dolgoznak. A manuális munka színvonal

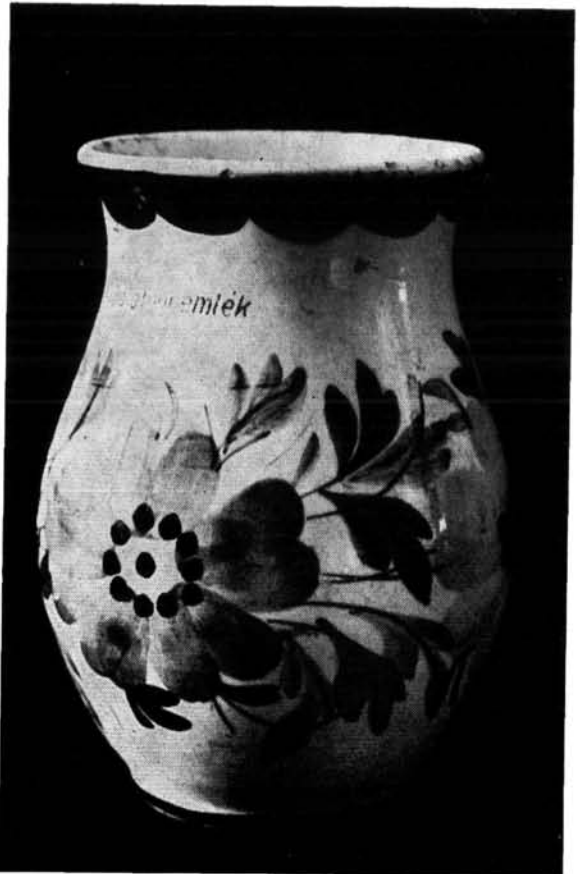
36. Kaspó, jegy: VÁROSLÓD 1846. (fenyős, zöld bélyegzővel) M=22,5 cm, Ø=28 cm. VBM ltsz: I. 67.17.1.
36. Kaspó (keramischer Blumenbehälter), Signum: VÁROSLÓD 1846. (gerippt, mit grünem Siegel), H.=22,5 cm. Ø=28 cm. VBM, Invnr.: I. 67.17.1.
36. Cache-pot, marqué: VÁROSLÓD 1846. (marque verte) H.=22,5 cm, Ø=28 cm, VBM, No I.67.17.1.
36. цветочный горшок марка: VÁROSLÓD 1846 (зеленая печать) Ø=28 см, М=22,5 см. ВБМ инв. н.: I. 67. 17. 1.

és szintje nem fokmérője már az edény minőségének, cél a tetszetős, de művészi értékben alacsony szintű tömegtermelés, a hagyományos díszítésű kőedényekben is. Az eredetiben harmonikus színezésű szürmintából alakított síkdíszítményeket most már kék kobalt színnel festik. Az amúgy is elnyújtott stilizált virágokat, leveleket egészen rajzossá alakítják. Olyan minta jön így létre, amely nemcsak a kőedénytől idegen, porcelánszerű, hanem a díszítmény eredeti szellemétől is egyre eltávolodó. A vállalkozás gazdasági érdekeknek megfelelő megosztottság (kőedény, vöröscserép v. angoledény, kályha, alagcső, műszaki kerámia) a belső erőket is szétforgácsolja. Megszaporodik ezekben az esztendőekben a korongosok száma, ami egyik oldalon a termelés növekedését bizonyítja, de másrészt a technika elmaradásának kifejezője is. Alkalmazzanak ugyan gépi és emberi erővel működő korongokat, de az edénykészítés továbbra is a manufaktúrális keretek között történik. A díszítés vonatkozásában a már korábban jelzett mechanikai eszközök egyre nagyobb mértékben elterjednek a kézi festés mellett. A sablonnal és „tuppfalással” díszített tányérok motívumai között csak elvétve fordul elő egy-egy szabadkézi esetvonás. Ezt a fejlődési irányzatot érzékelteti legszembetűnőbben az, hogy a gyár dolgozóinak kimutatásában a harmincas évek elejétől a háború kezdetéig csak néhány edényfestő működése mutatható ki. Ezek közül sem sikerült egyikre vonatkozóan sem kiemelkedőbb felkészültségre következtetni. Mindössze egy esztendeig dolgozhatott Városlódon *Tepper Imre* kőedényfestő, a második generációból *Ellman Antal*, aki közel egy évtizedig, *Weinzierl József* ugyancsak festő,⁴² velük le is zárult azoknak a sora, akik a háborús évek előtti edénydíszítést végezték.

A második világháború esztendei alatt az üzem termelése a minimálisra csökkent, éppen csak a fenntartáshoz szükséges munkásokat tartják meg. A különböző nyersanyagok, fűtőanyag, festékek beszerzése csak korlátozottan volt lehetséges, minek következménye az a vegetálás, amely még a háború befejezését követő esztendőben is tapasztalható. A második világháború végével lényegében le is záródott a gyár több mint száz esztendős korszaka. Az utána bekövetkezett társadalmi átalakulás az államosítással érezte hatását. Sú-

lyosabb terheket hárított a gyárra a pengő elértéktelenedése, az infláció, amely az amúgy is igen szerény részvénytársaság gazdasági alapjait erősen megingatta. Az 1947–48-as esztendőben még egy lendületesebb termelés tapasztalható, de ez már végső küzdelmét, erőfeszítését jelenti egy minden vonatkozásban múltat idéző manufaktúrális rendszerű üzem létének.

Megközelítően valóságos kép rajzolódik ki a gyár belső állapotáról, felszereléséről és termeléséről, abból az összeállítástól, amelyet az akkori vezetőség és a már működő Üzemi Bizottság 1946-ban állított össze.⁴³ Az adatokból a múlt évtizedeire való következtetési lehetőség is nyílik, mert az egyes jelentősebb felszerelési és berendezési tárgyak, gépek mellett feltüntették azok korát, amely ha hozzávetőlegesen is került megállapításra, újabb bizonyítója egyrészt az elmaradt technikai felszerelésnek, másrészt a családi tulajdonban levő vállalkozás fejlesztési teljesítőképességének. A kimutatásban szereplő 20 LE gőzgép 42 éves kora, a negyven esztendőős örlődobok, membrán szivattyú, görgőjárat, agyagmosó és kisebb felszerelési tárgyak a századforduló tájékának rövid idejű fellendülésekor kerültek Városlódre. Más berendezési tárgyak — motorok, gépek korából következtetve — pedig a részvénytársasággá alakulás idejében kerültek a gyárba. A felértékelt berendezés, amelynél az 1946. évi érték 7000-es szorzószám figyelembevételével került megállapításra, mindössze 57 300 forintot képviselt. Az akkori állapotok minden kedvező kilátás ellenére sem mérhetők a korábbi évtizedek munkás foglalkoztatásával, mert 1946-ban hetenként rendszeresen dolgozók száma mindössze hét fő és heti keresetük

37. Köcsög, jegy: nincs, Városlód (?) M=14 cm. VBM ltsz: I. 53.4.39.
37. Topf, Signum: —, Városlód (?) H.=14 cm. VBM, Invnr.: I. 53.4.39.
37. Pot au lait, non marqué, (Városlód (?), H.=14 cm, VBM, No I.53.5.39.
37. Кувшин, марка: отсутствует, Варошлэд (?) М=14 см. ВБМ инв. н.: I. 53. 4. 39.

30—40 forint között ingadozott.⁴⁴ Ebben az időben az eladások jelentős része a helyszínen történik. Az edények, kőgyágcsovek, tartályok részben a háború előtti években készültek, és csak mázas égetés, díszítés készült utóbb. A kész- és félkész edénymennyiség biztosítja, hogy a csökkent erővel meginduló termelés ellenére is nagyobb forgalmat bonyolítanak le a közvetlen háborús időszakot követő időben. Az 1947. év januártól folyamatosan készülő kimutatások széles választékát mutatják az edényeknek. Ezek az egyedüli ezideig ismeretes hiteles adatok a fennmaradt edényeken kívül arra vonatkozóan, hogy a több mint száz esztendeig működő kőedénygyárban milyen tárgyak készülhettek. Az egyszerű elnevezések nem minden esetben utalnak a művészi formára és díszítésre, de éppen e fenti egyidejűség miatt teljes részletességgel közöljük azokat.⁴⁵

sima tányér	fali sótartó
pecsenyés tál	bonbonier
korsó 1 1/2 l virágos	tányér színes
tejesbögre	éjjeli sima
bordástál	tészta tál virágos
köcsög fehér	kávés csésze fehér
bordás mélytányér	bordás desszert tányér
főzelékes tál	kávés bögre
mélytányér sima	asztali sótartó
hasas korsó	váza
kávés csésze aljjal színes	kanett korsó 1 1/2 l virágos
fűszertartó nagy	hamutartó
főzelékes tál színes	szappantartó nyitott
sótartó fogvájó tartóval	fali kis sótartó
főzőlábas barna 7/8 l	

Az edényeket a helyi eladáson kívül elsősorban a vidék kereskedői vásárolják, mint a türjei Leier Lajos cég és a balatonalmádi Pongrácz Andor kereskedő.⁴⁶

A kályhákból is került néhány eladásra, de azokat nem tekinthetjük jelentősnek az edények értékesítése mellett. A kezdeti fellendülést bizonyítja, hogy 1947 első hónapjaiban többen a régi munkások közül visszatértek a kőedénygyárba, mint *Staub Vendel*, *Frank Mihály*, *Klein Mihály*,

A) A majolikagyár „D” jelű épülete a patak partján.
A) „D” Betriebsteil der Majolika-Fabrik am Bachufer.
A) Bâtiment «D» la faïencerie, sur le bord du ruisseau.
A) Крыло «D» завода майолики на берегу пруда.

Zimmerman Antal és *Steinmácher János*, velük a foglalkoztatottak száma már megkétszereződik az előző évihez mérten,⁴⁷ és a keresetük is emelkedik, mert átlag 40 forint heti bért számolnak el részükre. A folyamatosnak ígérkező munka egyre több korongos, festő, égető foglalkoztatását teszi lehetővé. Az év második felében a dolgozók száma eléri a 20 főt és keresetük a heti 88 forintos átlagot.⁴⁸ A további fejlődésben azonban megtorpanást jelent a részvénytársaság 1948-ban bekövetkezett államosítása.

A gyárak és vállalatok államosítását tartalmazó rendelkezések a városi edénygyár esetében is fordulatot jelentenek. A régi és elavult felszerelés, az üzem országos viszonylatban igen csekély értékű termelése, az államosítás utáni esztendőök iparfejlesztési politikájába nem volt beilleszthető és így annak felszámolásához vezetett.⁴⁹ Az a közel két esztendő, amíg a felszámolást a Herendi Porcelángyár irányításával lebonyolították teljes mélységében feltárta a hazai manufaktúrális kőedénygyártás belső ellentmondásait, évtizedek óta tartó agóniáját.

Az államosítással egyre nagyobb nehézségek álltak elő a termelésben és a kötelezettségek teljesítésében. A forint bevezetése utáni általános pénzforgalmi nehézségekkel nem tudott az állami kezelésbe került gyár megbirkózni. A kerámia üzemek országos irányító és ellenőrző szerve a *Finomkerámiaipari Központ* egyik első ténykedése közé tartozott statisztikai adatok rendszeres bekérése a felügyeleti körébe tartozó üzemektől, majd azoknak a korlátozott lehetőségek között nyersanyaggal történő ellátása. Egy a témakörben készített és fennmaradt jelentés⁵⁰ szerint mint inkurrens anyagok szerepelnek a gyár telepén:

„66 kg porcelánfesték különböző színben, évtizedek óta tárol, porcelánt a vállalat már nem gyárt. 140 kg kőedényfesték különböző színekben, az első pontban foglaltak szerint. 944 db barna teáskanna kissé gyártási hibásáru, aukcióra alkalmas

1600 db teáscsésze aljjal, mint fent,
487 db mokkáscsésze (alj nélkül)”⁵¹

Beszédesebb bizonyíték a november 15-én kelt Anyagkönyvelési Összesítő, az üzem agyaggal és mázakkal való ellátottságáról, amely szerint az egész tétel agyaggal, kaolinnal, mázakkal, festékekkel közvetlenül üzemanyagokkal együttesen 27 238,16 forintban szerepel.⁵² A különböző jelentések és kimutatások jelzői a felszámolás előkészítésének, amely 1950. januárjában fejeződött be. A termelés teljesen megszűnt és az a néhány dolgozó, akiket még foglalkoztatnak, már csak a gyár leltárait készítik el, veszik számba a fentiekben kívül megmaradt nyersanyagokat és különböző edényeket. Az 1950. január 1-i állapotokat rögzítő készáru leltárt tekinthetjük az utolsó olyan hiteles adatnak, amely a gyár termelésével kapcsolatos. A minőség szerint I—III. osztályba sorolt edények

38. Leveses tányér, jegy: VÁROSLÓD, 1846. (fenyős, benyomott) Ø=24 cm. VBM ltsz.: 58.52.1.
38. Suppenteller, Signum VÁROSLÓD, 1846. (gerippt) Ø=24 cm. VBM, Invrn.: 58.52.1.
38. Assiette creuse, marquée: VÁROSLÓD, 1846. (marque imprimée avec branche de sapin), Ø=24 cm, VBM, No 58.52.1.
38. Глубокая тарелка, марка: VÁROSLÓD, 1846 (оттиск) Ø=24 см. ВБМ инв. н.: 58. 52. 1.

B) Az „A”/I. épület homlokzati része.
 B) Frontansicht der „A”/I. Anlage.
 B) Façade du bâtiment «A»/I.
 B) Фрагмент фасада здания «A»/I.

összesen 93 761,60 forint összeget tesznek ki. Az egész készlet azután az ÜVÉRT hálózaton keresztül került értékesítésre,⁵³ kivételt képez egy kisebb mennyiség, amit helyben értékesítenek.

A terjedelmes kimutatásban szereplő tárgyak gyártási minősége és annak differenciáltsága ugyancsak visszatérően dokumentálja a korszerűtlen technológiai eljárásokat, amelyek következménye a nagy mennyiségű II. és III. osztályú edény. A művészi minőségre utaló megjegyzések ebben az utolsó leltárban sem maradtak fenn, amelyek a nagy múltú és évtizedeken keresztül a hazai népies kőedények stílusformáló eredményeit idéznék.⁵⁴

Az 1940-es években készített edényeken általában kétféle gyári jegy fordul elő. Az egyik a részvénytársaság korában használt ún. „fenyős” benyomott és zöldszínű változatban, a másik a zöldszínű VÁROSLÓD blokk-betűs nyomata. Az edények a korábbi évtizedek öntő, korongos és présformában készültek, így azok újat nem mutatnak. Az idézett kimutatásban szereplő formák elhasznált állapotára is történik a leltározó által utalás. A többi között ez is következménye annak, hogy az utolsó években nagymennyiségű hibás, selejtes edény készült. A korábbi évtizedekben elterjedt a részben, vagy teljes egészében mechanikus úton történő (sablon, spricelés, matrica) díszítés minőségi aránya is jelentősen romlott. Ismételten idézzük azokat a korábbi megállapításainkat, amelyek a társadalmi és termelési valamint művészeti problémákra vonatkoznak a magát minden vonatkozásban túlélt létesítménnyel kapcsolatban, mint tényezők felmerülnek és végső soron az üzem felszámolásához vezetnek.

Kutatásaink során előkerült ismeretlen adatok között időrendben utolsónak tekinthetjük azt a feljegyzést, amely mint egy szimbóluma az évszázados működését befejező manufaktúrának. Az elmúlt rendszer tér vissza egy pillanatra, amikor 1950. január 28-án végkielégítéssel elbocsátják az üzem régi dolgozóit, akik több évtizeden keresztül a kőedénykészítést

egy-egy jelentős posztján, mint *Albert János* korongos, aki 1937. január 1-től, *Ircsik Vilmos* masszamalmos 1935. október 28-tól, *Staub Vendel* korongos 1930. november 15-től és *Ullrich Viktor* festő 1928-tól fogva tevékenykedtek a gyárban.⁵⁵ Személyükben nemcsak egy érdekes gazdag, a hazai kerámiaművészet számára továbbra is névtelen gárda teszi le a festőecsetet és búcsúzik el a korongtól, hanem egy termelési mód fejezi be történelmi küldetését és adja át helyét a korszerűbb formáknak és módoknak. Velük végleg lezáródott a hazai kerámiagyártás egyik figyelemre méltó központjának működése. A dunántúli terület gazdag és sokoldalúan színes kőedényművészetének utolsó telephelye, a nagyszerű városi népies kőedényművészet több virágzást megért műhelyeinek kapui a felszámolással véglegesen bezáródtak.

VI.

A hazai kőedényművészet fejlődése és alakulása a XIX. század második felében függvénye nemcsak a művészi kerámia stílári változásainak, hanem az egész hazai iparművészet alakulásának is. A reformkorban a művészi kőedény kifejezette a haladó, a feltörekvő polgárság és a nemesség alsóbb rétegeinek mindennapi és reprezentatív igény kielégítője.⁵⁶ A társadalomban bekövetkezett változások eredményeként a kőedény a század utolsó harmadáig művészi megjelenítése alapjait érintő változáson megy keresztül. Ez elsősorban az igények különbözőségében mutatkozik meg. A kiegyezés időszakára teljesen befejeződik a parasztság átrétegződése és azazal társadalmi helyzete, gazdasági és esztétikai környezete is megváltozik. Ettől kezdve a századfordulóig nagyjából az igény nem változik, inkább egy hagyományörző irányzat lesz uralkodóvá a parasztság környezetének művészetében. A fejlődés szakaszaiban elsősorban szükséges megemlíteni a mázfeletti festésről való általános áttérést a mázalattira. Ez nemcsak gazdasági kérdés, mert míg a mázfeletti festésű edényeket három, addig a mázalatti díszítéseket mindössze két alkalommal égetik. Az égetési költségek csökkenésén túlmenően a gyártási folyamat is egyszerűsödik, gyakorlatilag kevesebb

C) Az „A”/II., III. és IV. épületek homlokzata.
 C) Frontansicht der Anlagen „A”/II., III. und IV.
 C) Facades des bâtiments «A»/II, III, et IV.
 C) Фасад зданий «A»/II, III и IV.

kézen megy keresztül az edény, mint a korábbi eljárásnál. Az újítás gazdaságossági tényezői mellett a kompozíciókra és azok színvilágára, összességükben vizuális megjelenítésükre is hatott. (1., 2., 3. sz. képek.) Utolsó tényezőként szükséges felvetni a korábbi fejezetekben is visszatérő motívumként jelentkező problémát, a hazai művészi agyagipar helyzetét a monarchián belül.

A városlódi kőedénygyár a dunántúli csoport kiemelkedő központja, nemcsak időrendben azzal, hogy utóda a pápai manufaktúrának, egy évszázadon keresztül működött, hanem azzal is, hogy a számos kisebb manufaktúra közül a XIX. század utolsó harmadában és a XX. század első felében szinte egyedüli a népies kőedények előállításában. Az ország északi-középső és észak-keleti részében a korábbi csoportokból hasonlóan csak egy-egy műhely a *hollóházi* és a *bélapátfalvai* tartotta fenn magát. Tanulmányunkban utaltunk arra, hogy éppen a múlt század nyolcvanas éveitől kezdődően elterjedt szecessziós síkdíszítmények (7., 8., 9., 10., 20., 21. sz. képek) Városlódon kívül, csak Hollóházán váltak említésre méltóan *stílusnyomot* hagyóvá. Ez a díszítmény Bélapátfalván teljesen ismeretlen. Később a század elején sablonnal készítették a hagyományostól ilyen irányban „tervezett” „magyaros” motívumokat, de ezek előfordulása igen ritka. A mázalatti rózsás díszítmények szerkezeti elemzésére részben utaltunk más tanulmányunkban,⁵⁷ de koránt sem meritettük azt ki, s e helyen sem foglalkozhatunk elemzőbben annál. További kutatást igényel és a tárgyi emlékek országos számbavételét, hogy a kor szintézise létrehozható legyen. A kézfestésű mázalatti díszítésnél a teljes felületet kitöltő kompozíciók a fejlődés csúcspontjai. A hanyatlást a kézfestésű díszítmények helyett a különböző mechanikai eszközök legáltalánosabban elterjedt változatai a sablonálás és a tuppfolás jelenti. (15., 16., 17., 18., 25., 27. sz. képek.) A kompozíciók ennek megfelelő átalakítása, a díszítmények megoszlása a kézfestés és a mechanikai eljárás között már-már érintik a művészi minőség problémáját.

Az agyagipari fejlődésünk elmaradottsága ellenére sem térhetett ki a primitív, sokszorosítási eszközök alkalmazása elől kőedényiparunk, mert arra a gazdaságosság kényszerítette hazai üzemeinket. Ebben az időszakban, amikor felbomlik az egységes kézfestésű kompozíció (22, 23. sz. kép), és megjelennek a sokszorosító eljárások különböző változatai, az 1880-as esztendőök közepén stílus-alakítást eredményez a „szürminta” síkdíszítmény elterjedése a kőedényt díszítő motívumok között. Az új stílus megjelenése ebben az esetben

D) Az „A”/IV. sz. romos épületben lévő kemence.
 D) Brennofen im kriegsbeschädigten Bau „A”/IV.
 D) Four dans le bâtiment en ruines «A»/IV.
 D) Печь в руинах здания «A»/IV.

E) A „C” épület és a romos gyárépület nyugatról.
 E) Westansicht der „C” Anlage und des kriegsbeschädigten Fabrikbaus.
 E) Le bâtiment «C» et le bâtiment de l’usine en ruines, vue du côté ouest.
 E) Здание «C» и развалины заводского здания с запада.

F) Az „A”/IV. sz. épület körkemencéjének tüzelőnyílása.
 F) Feueröffnung des Rundofens im „A”/IV. Bau.
 F) Porte du foyer du four circulaire du bâtiment «A»/IV.
 F) Топка кольцевой печи в здании «A»/IV.

azonban nem a gazdaságosság és a vásárlók igényének oldaláról való megközelítés lehetőségét mutatja, hanem egy újabb tényezőt, a politikumét, ami a magyaros művészet már idézett ideológiai összefüggései következményeként jutott el a kőedénydíszítmények megváltoztatásához. Ez a harmadik komponens Városlód művészetében a XIX. század utolsó két évtizedében érvényesült a legjelentősebben. Üzemünk esetében stílusreemtésről van szó, ami a hazai kőedényművészet értékelésénél feltétlen egy magasabb szint elérése a hagyományos rózsás kompozíciókkal szemben. Kétségtelen, hogy a Zsolnay edényeknek az új létrejöttében volt szerepük, de az, amit Pécsen létrehoztak, a kerámiaművéség más kategóriájába tartozó és más társadalmi igény kielégítője, mint a városlódi. Azonban éppen a harmadik komponens

G) Az „A”/III. épületben lévő tok-kemence.
 G) Muffeln im „A”/III. Bau.
 G) Four dans le bâtiment «A»/III.
 A) Печь здания «A»/III.

H) Az „A”/I. épület keleti oldala az alagút-kemence nyomaival.
 H) Ostseite des „A”/I. Baus mit Spuren des Tunnelofens.
 H) Côté est du bâtiment «A»/I, avec les restes du four de séchage.
 H) Восточная сторона здания «A»/I со следами печи.

jellegeből adódóan más irányban hatott az igény kielégítésre ez a fajta művészi produktum és a gazdaságosságra. A többi között ennek eredménye a viszonylag rövid idejű virágzás, majd a visszatérés a korábbi társadalmi igény és gazdasági érdekelttség által is szorgalmazott hagyományokhoz (28, 29, 30, 31. sz. képek.)

A millenniumi évek eklektikus világába való beilleszkedés nem okozott nehézséget Városlődön. A síkdíszítmények után a rózsza kompozíciók ismételt alkalmazása azonban nem a korábbi szinten valósult meg. A mechanikai eszközök térhódítása révén az edényfelületen, elsősorban a tányérokra a sablonált, tuppolt részletek már csak néhány ecsetvonást engednek a kézfestésnek. A szűrmentából alakított motívumvilág mesterkéltségre tervezettsége miatt nem nyerte meg azoknak a tetszését, akik a szűröket „viselték”, ezért a gyárak inkább a keresett hagyományokat őrző díszítményekhez tértek vissza. A síkdíszítményű edények, étkészletek, vázák a kisvárosi polgár népieskedő környezetében találtak számottevő érdeklődésre. A díszítési mód rövid fellendülését nem a hanyatlás követi, hanem egy élesen meghatározható törés jellemzi megszűnését.

A XX. század elején is lényegében a millenniumi eklektikus irányvonal az uralkodó. (11., 12., 13., 14. sz. képek.) A kőedényművészetben általános elerőtlenedés tapasztalható. Egyre jobban zsugorodik az a felvevő terület, amely évtizedekkel előbb még széleskörben igényelte a népies kőedényeket. Az a néhány esztendő, ami még az első világháború kezdetéig tartott, újabb eredményekkel már nem gazdagítja a városlődiek művészetét sem. A közel egy évtizedes gazdasági pangás, a gyár szervezetében bekövetkezett változások, az infláció, mind hatással voltak az edények milyenségére, művészi megjelenítésére. Ahogyan az egész társadalomban tapasztalható volt egy konzervatív, retardáló szemlélet, a feudalizmus iránti nosztalgia, ugyanúgy megfigyelhető az iparművészetre, a kerámiaművészetre, végezetül a városlőd termékekre is egyaránt érvényes tartózkodás, visszafordulás.

Az előrehaladás, ami a második részvénytársaság időszakában mégis tapasztalható, mindössze két irányban érzékelhető. Az egyik a vörösagyag korszerűbb feldolgozása kisebb készletek formájában, amiről már korábban megemlékeztünk. A másik az 1930-as évek végén a síkdíszítmények felújítása, ami a fentiek összevetésével is inkább negatívan értékelhető. A díszítmények kobalt kék színe, látszat előkelőséget kölcsönöz a minőségében gyenge kőedényanyagoknak. Ennek következtében a tárgy a legtöbb esetben elveszti anyagszerűségét. A díszműveken alkalmazott motívumok határozottan a porcelánfestés hatását utánozzák, gyakran aranyozással, ami további eltávolodást jelent a kőedényjellegtől. Ez a felújítás szélesebb körben való alkalmazást és elterjedést a II. világháború miatt nem eredményezett. (34., 35., 36. sz. képek.) Századunk öt évtizedében végsősoron a fentiek kivételével alig haladt valamit előre a kőedényművészetben, nem fejlődött annak forma-, motívum- és színvilága, a kompozíciók egyre lazábbakká és szerkezet nélkülivé váltak a középszerű edényfestők ecsetje alatt. Más irányzat megfigyelői is lehetünk akkor, amikor egyszerű használati edényigény kielégítésére készítenek tányérokat, készleteket, konyhai felszereléseket, illetve felszerelési tárgyakat rajzos vagy festői díszítmény nélkül egyszerű zárócsíkkal, vagy néhány sablonnal készített apró virággal dekorálnak. Az utolsó évtizedekben a korábbi stílusformák együtt élnek. Ez az edényanyag már a társadalom nem egy meghatározott rétegének, osztályának ízléséhez kapcsolódó, hanem egy a kerámia iránt általában megmutakozó igény kielégítését tölti be a városlőd kőedény-termékek esetében is.

Molnár László

JEGYZETEK

¹ Mihalik S.: A városi régi kerámia. Fol. Arch. VII. 1955. 193—212. o. Budapest, 1955.
² A soproni Kereskedelmi és Iparkamara főjelentése az 1866—1869-i időszakban. 37. o. Sopron, 1871.
³ A soproni Kereskedelmi és Iparkamarának 1876. évi statisztikai jelentése II. r. 901. o. Sopron, 1878.
⁴ Molnár L.: Iparegységlet és az Iparműkiállítások. Művészettörténeti Értesítő. 1965. I. sz. 25—39. o. Budapest, 1965.
⁵ Veszprém, III. évf. 1877. június 10. 23-dik szám.
⁶ VeML. Felekezeti Anyakönyvek. Városlód r. k. anyakönyvei 1828—1896.
⁷ Sashegyi Gyula budapesti lakos gyűjteményében.
⁸ VeML. uo.
⁹ Molnár L.: Apátfalvi keménycserépgyár a XIX. század utolsó harmadában (kb. 1867—1894). Heves Megyei Múzeumok Közleményei (V.) 1967. 241—261. o.
¹⁰ Haupt-Bericht der Handels- und Gewerbe-Kammer in Oedenburg für 1878. S. 92. Oedenburg 1879.
¹¹ Uo. 1879. S. 134. Oedenburg 1880.
¹² VeML. uo.
¹³ Veszprém megyei Hivatalos heti Közlöny 1878. december 1. 48. sz.
¹⁴ Magyar Ipar 1881. 360. o.
¹⁵ Uo. 1880. 201—202. o.
¹⁶ A soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1883., 1884. és 1885-ik években II. r. 60—61. o. Sopron, 1886.
¹⁷ Molnár L.: A pécsi Zsolnay kerámia és az 1878-as párizsi világiállítás. 100 éves a Pécsi Porcelángyár. (Tanulmánykötet) Pécs, 1971.
¹⁸ Mihalik S.: i. m. 208. o.
¹⁹ Művészi Ipar, 1885. 149. o.
²⁰ Magyarország Gazdasági Statisztikája. Szerk. Láng Lajos 295. o. Budapest, 1887.
²¹ Grofcsik Jánosnak a gyárral kapcsolatos, de levélárban nem található adatközlése, amelyért ezúton mondok köszönetet.
²² Művészi Ipar, 1891—1893. 182. o.
²³ Ráth György: Az iparművészet 1896-ban. Millenniumi Évkönyv 138. o. Budapest, 1897.
²⁴ A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. Szerk. Sztierényi József VII. füzet 133. o. Budapest, 1901.
²⁵ Uo. 170. o.
²⁶ Mayer Béla budapesti születésű, 1893-ban Porczia Leopoldina grófnővel kötött házasságából öt gyermek származott: Lajos 1894., Mária Magdolna 1896. Mihály 1897. Eleonóra Lujza Leopoldina 1900. Lucia Alexandra Ella 1910, valamennyit Városlódon jegyezték be a r. k. majd az állami születési anyakönyvbe. Mayerok családkutatásának eredményeit más tanulmányban közöljük.
²⁷ A győri Kereskedelmi és Iparkamara jelentései 1901. 52. o. Győr, 1902. — Az évi köedénygyártást normális keretek között mozognak jelenti, de a következő esztendő jelentései sem a gyárat, sem a köedénygyártást a kamarai területen nem említik.
²⁸ Magyar Ipar XXXV. kötet 959. o. Budapest, 1914.
²⁹ Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei Kompass 1927—1928. évre 1185. o. Budapest, 1927.
³⁰ Vö. Molnár L.: Az apátfalvi keménycserépgyár 1894—1928 között. Klny. Az egri Múzeum 1968. évi (VI.) 221—248 l. Eger, 1969.
³¹ Magyar Statisztikai Közlemények az 1920. évi Népszámlálás II. rész 153. o. Budapest, 1925.

³² Magyar Iparművészet, 1920. 37. o.
³³ Magyar Pénzügyi Compass 1922—1923. 29. évf. 671. o. Budapest, 1923.
³⁴ Tasnádiné Marik Klára: A kislódi „Pannonia” keménycserépgyár. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 277—279. o. I. Veszprém, 1963.
³⁵ Nagy „Magyar Compass” (azelőtt Mihók-féle) 1936—1937. 364. o. Budapest, 1937.
³⁶ 3. sz. függelék A/I-jelű épületéről van szó, ahol nemcsak az alagútkenec- és korongok, hanem más gépek és mechanikai felszerelések is elhelyezésre kerültek.
³⁷ Grofcsik János szóbeli közlése.
³⁸ Magyar Pénzügyi Compass 1927—1929. 32. évf. 782. o. Budapest, 1928.
³⁹ Uo. 1930—1931. 517. o.
⁴⁰ Compass Financierelles Jahrbuch 1936. S. 429. Wien, 1936.
⁴¹ Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei Kompass 1937—1938. évre 364. o. XIII. évf. Budapest, 1937. — Nagy „Magyar Compass” (azelőtt Mihók-féle) 1941—1942. 432. 65. évf. Budapest, 1942.
⁴² Ellman Lajos gyári segéd meghalt 1912., E. Antal edényfestő apja, Wienziert Nándor köedénygyári festő, W. József apja.
⁴³ HPGy Irattára Herend. Városlódi iratok. Az 1950. évi január havi pénztári bizonylatok dosszié (1970. májusban került elő) 1. 3. sz. függelék.
⁴⁴ HPGy Irattára Herend. Városlódi Majolikagyár dosszié 1945 után.
⁴⁵ Uo.
⁴⁶ Uo.
⁴⁷ Uo.
⁴⁸ Uo. 1947. július átlag 12 fő
 augusztus átlag 16 fő
 szeptember átlag 20 fő
 október átlag 21 fő
 november átlag 27 fő
 december átlag 30 fő.
⁴⁹ Az államosítást, majd a felszámolást végző szervek a gyár egész irattárát özsecsomagolták és a Herendi Porcelángyárba szállították. 1952/53 között a gyár épületeinek padlásterében elhelyezett ládákat, melyekben az iratok voltak, tűzrendészeti okokból eltávolították, azóta azok sorsa és helye ismeretlen. — 1970. májusában előkerült egy töredék, valószínűleg később beszállított részük. Bruch Tibor és Bokodi Árpád szövege közlése nyomán.
⁵⁰ HPGy Irattára Herend. Városlód. 1949. október 8-án kelt jelentés másolat példánya.
⁵¹ HPGy Irattára Herend. Városlódi iratok. 1950. január havi pénztári bizonylatok dosszié.
⁵² Uo.
⁵³ Uo.
⁵⁴ A VBM Igazgatósága által végzett kutatás, gyűjtés és vásárlás eredményeképpen 1968-tól kezdődően sikerült nagyobb számban összegyűjteni városi edényeket, nemcsak a korábbi, de az utolsó időszakból is. A gyűjtésben közreműködő Pesovár Jánosnak ezúton mondok köszönetet azért a lelkes munkájáért, amellyel az egyes edények felkutatásával tanulmányom elkészítését segítette.
⁵⁵ HPGy Irattára Herend. Városlódi iratok.
⁵⁶ Vö. Molnár L.: Tematikus ábrázolások keménycserép-tányérok. Művészettörténeti Értesítő 1969. 2. sz. 148—159. o.
⁵⁷ Uo.

FÜGGELÉK I.

Az alábbiakban közöljük azoknak a munkásoknak adatait, akik a különböző egyházi és állami anyakönyvekben szerepeltek. Kiegészítettük még a névsort az egyéb forrásokban előforduló nevekkal és adatokkal a teljességre való törekvés igényével. — Természetes, hogy voltak olyan festők, korongosok, vagy más munkakört betöltők, akik rövidebb ideig tevékenykedtek a gyárban, — anyakönyvi bejegyzésre nevük nem került — sajnos így nem tudunk róluk. Egyéb idevonatkozó források, a magánkézben levő vállalkozásról nem kerültek elő. Az évszámok az első és utolsó előfordulást jelentik. Külön jeleztük azokat, akiknek utolsó előfordulása elhalálozásukkal kapcsolatos.

Rettig János edénykészítő	1851—†1883
Rössner Gusztáv (sziléziai szül.) festő, köedénygyári felügyelő, gyári munkavezető	1861—1898
Vanke Ferenc gyáros	1861—1870
Reischák (Rizsák) András gyári kocscis	1865
Sziegl (Szigl) Antal gyári munkás	1865
Kobelle Vendel köedénygyári legény	1868—1882
Kungl István köedénygyári munkás, edényfestő	1870—1896
Bsürer Fridrich (Eger, csehországi szül.) gyári munkás	1873—†1879
Ort (Orth) János	1873—†1879
Wankün Péter Antal (düsseldorfi szárm.) porcelánfestő a köedénygyárban	1876
Karl Sebestyén gyári munkás, festő	1877—1887
Payer Mihály gyári munkás	1878—1892
Steinmacher Rozália gyári napszámos lány (később Friesz András felesége)	1879—1886
Kungl Rozália gyári napszámos lány (később (Auerbach Ambrus felesége)	1879—1886
Oppe Ignác (sankt-pölteni szárm.) köedénygyári munkás	1879—†1909

Sommer Fridrich Vilmos (porosz-sziléziai szárm.) gyári munkás	1879
Weisz József köedénygyári munkás	1881—1892
Rettig (Rettich) Péter gyári munkás	1882—†1913
Staub Antal gyári munkás	1882
Kobelle Vencel (csehországi szárm.) gyári munkás	1883—1897
Ort Imre gyári munkás	1883—1889
Salamon Ferenc gyári kocscis	1883—1898
Zimmermann György gyári munkás	1883—†1910
Friesz András gyári munkás	1883—1892
Brückner János gyári munkás	1883—1891
Sziegl János gyári munkás	1884—1892
Frank Anna gyári munkásnő	1884
Keller Ambrus gyári munkás	1885
Müller Teréz napszámosnő	1885
Auerbach Ambrus napszámos	1886—1892
Mártz József gyári munkás	1886—1889
Bayer Nándor gyári munkás	1886—1895
Höhn György (budapesti szárm.) gyári munkás	1886—1893
Frank Mihály gyári munkás	1887—1912
Freud Mihály gyári munkás	1887—†1912
Ort Gyula (pápai szárm.)	†1887
Petricus Miklós gyári munkás	1888
Bilous Albin (Kolomea galíciai szárm.) gyári munkás	1888—1889
Fleckenstein András gyári munkás	†1888
Galler János (Znaim morvaországi szárm.) edénykészítő	1889
Birmann György gyári munkás, edényeztetőgályos	1890—1899
Kásztl Lajos (bajorországi szárm.) festész	1890—1900
Wolf József köedénygyári festész	1890
Osztér József gyári munkás	1890—1891

Fáth (Fiath) János gyári munkás, edényfestő	1890—1899	Ulrich Viktor gyári festő	1928—1950
Ullrich János napszámos	1891	Schandl Pál köedénygyári munkás	1928—1934
Nagy János gyári munkás	1891—1894	Paulics Mihály korongos	1928—1934
Ullrich Mihály gyári munkás, edényesztergályos	1892—1907	Kungl Antal korongos	1929
Oszter János gyári munkás	1892—1909	Steinbach Anna gyári munkás	1929
Fleckenstein András gyári munkás	1892	Frank Mihály korongos	1930—1947
Weinziert Nándor köedénygyári munkás, festő	1892—1909	Staub Vendel gyári munkás, köedénykorongos	1930—1951
Karl Mihály gyári segéd, edényesztergályos	1893—1925	Pfening Antal köedénykorongos	1931—1933
Kungl Albert (városközi szárm.) gyári munkás	1893—1896	Vesztergom János korongos	1931—1944
Kolman Borbála köedénygyári munkásnő	1893	Tepper Rudolf (bécsi szárm.) gyári munkás	1931—1937
Kungl Márton edényfestő	1893—1898	Kungl János korongos	1932—1943
Csizmadia János gyári munkás	1894	Albert István köedénygyári munkás	1932
Friesz Mihály gyári munkás, edényesztergályos	1894—1899	Albert Antal köedénygyári munkás	1932
Ullrich Antal gyári munkás, edényesztergályos	1894—1903	Lakner Emil köedénygyári munkás	1933
Remes Sebestyén edényesztergályos	1894—1907	Tepper Antal köedényfestő	1933—1934
Albert Lőrinc napszámos	1895	Karl Mihály korongos	1934
Schell Rozália napszámosnő	1895	Salamon Ádám korongos	1934—1936
Frank János gyári munkás	1897—1899	Páter Mihály gyári munkás	1934—1938
Grimaier Mihály köedénygyári segéd	1897—1898	Steinmayer János gyári munkás	1934—1947
Reiman György gyári munkás	1898	Zimmerman Ignác gyári munkás	1934
Baráth Antal gyári munkás	1898—1910	Nyári József gyári munkás	1935—1945
Hammer Ádám gyári munkás	1898	Iresik Vilmos gyári munkás, masszamalmos	1935—1950
Ellenman Lajos gyári segéd	1898—1912	Albert Vendel gyári munkás	1935—1945
Kungl Ferenc gyári segéd, edényfestő	1898—1900	Frank Vilmos korongos	1935
Kungl Konrád gyári segéd, edényesztergályos	1898—1900	Mészáros Kálmán gyári munkás	1935
Egersdorfer Ambrus gyári munkás	1898—1902	József Károly gyári munkás	1935—1936
Lang József gyári napszámos	1898—1900	Grimayer Mihály gyári munkás	1936
Fischer Antal gyári munkás	1899	Hufgart József gyári munkás	1936—1939
Englert Antal gyári munkás	1900	Elmann Antal köedényfestő	1936—1944
Kungl János gyári napszámos	1900	Steiner Ferenc gyári munkás	1936—1939
Feith Konrád esztergályos	1900—1912	Schell Mihály gyári munkás	1937
Feith György esztergályos	1900	Schmidt György gyári munkás	1937—1944
Lang Katalin gyári munkásnő	1900	József Ferenc gyári munkás	1937
Vragovic Jakab (Krapina, horvátországi szárm.) gyári munkás	1900—1901	Albert János edénykorongos	1937—1950
Friesz József gyári munkás	1901—1915	Stenger Ignác gyári munkás	1937
Frank Károly gyári munkás	1901	Grimayer József gyári munkás	1938
Auerbach József gyári munkás	1901	Schvéder József gyári munkás	1938
Marzinek János köedénygyári munkás	1901	Staub József gyári munkás	1938—1941
Weisz Vendel köedénygyári munkás	1905—1909	Oszter János gyári munkás	1938
Weisz József köedénygyári munkás	1907—1910	Steiner József gyári munkás	1938
Steindl Károly (bécsi lakos) segédmunkás	1907	Weinziert József köedényfestő	1938—1942
Mayer Rudolf kályhás segéd	1908	Klein Mihály gyári munkás	1938—1947
Nyári Erzsébet (Mayer Rudolfné) gyári munkás	1908—1939	Freud Mihály korongos	1939
Mayer Rezső gyári munkás	1909—1923	Frank István korongos	1939—1940
Orovitz Vince köedénygyári kocsis	1910	Rippel Mihály köedényfestő	1941
Vüsz János gyári munkás	1910	Gröber József gyári munkás	1941
Zimmermann Teréz gyári munkásnő	1913—1919	Heidinger Lajos gyári munkás	1941—1942
Kungl Teréz gyári munkásnő	1913—1912	Fischer József gyári munkás	1942—1944
Primusz József gyári munkás	1913—1922	Bambek Mihály köedényfestő	1942—1944
Steinmayer József köedényfestő	1914	Csertán István gyári munkás	1943
Steinbach Pál gyári munkás	1921	Ádám József gyári kocsis	1943
Grim János köedénygyári munkás	1921	Pék Géza gyári munkás	1944
Tepper Hugó gyári munkás	1922	Keller József gyári munkás	1945
Kiss József gyári munkás	1922	Brunner Károly gyári munkás	1947
Szeibert Jakab gyárvezető	1922—1923	Mécs (Mics) József gyári munkás	1948
Kanyó Antal gyárberlő	1923	Pánczél Pál gyári munkás	1949
Paulics Mária gyári munkásnő	1923	Englert József gyári munkás	1949
Wolf Antal munkavezető	1925	Polák István gyári munkás	1949
Szeibert Rezső gyári munkás	1925	Tóth Antal gyári munkás	1949
Gróf Frigyes gyári munkás	1925—1939	Klein József gyári munkás	1949
Kungl Béla gyári munkás	1926	Pelczmann Árpád gyári munkás	1950
Noll János gyári munkás	1926	Nagy Kálmán gyári munkás	1950
Karl Ambrus gyári munkás	1927	Schell Márton gyári munkás	1950
Zimmermann Antal gyári munkás	1927—1950	Iresik András gyári munkás	1950

FÜGGELÉK 2.

A 43. jegyzethez

Berendezés

- A) *Masszamalom*
- 1 db 13 LE Ganz gyártm. Francis vízturbina 18 éves.
 - 1 db 20 LE Wolf gyárt. félstabil gőzgep 42 éves.
 - 1 db 8 KW forgóáramú generátor kapcsolótáblával 18 éves.
 - 1 db 1,2 KW egyenáramú dinamó világítás céljára 18 éves.
 - 2 db Kvarcbélésű őrlődob 500 kg agyagörlésre, részben házi gyártm. kb. 40 éves.
 - 1 db Kvarcbélésű őrlődob 200 kg, agyagörlésre, házi gyártm. 40 éves.
 - 1 db Kvarcbélésű őrlődob 120 kg agyagörlésre, házi gyártm. 22 éves.
 - 1 db Wagener és Hübner membrán-szivattyú 18 éves
 - 1 db Ismeretlen gyártmányú membrán-szivattyú 40 éves, hiányosan felszerelt, üzemén kívül.
 - 1 db Ganz gyártmányú kisméretű agyagyűrű 40 éves.
 - 1 db Kisméretű görgőjárat 40 éves.
 - 1 db Rázószita samott szítalásra, házi gyártm. 10 éves.
 - 1 db Közlöművek különböző gépek meghajtására szijakkal együtt 18 éves.
 - 1 db Csővezeték az agyagpréshöz és a többi géphez stb. 18 éves.

B) *Festőműhely*

- 1 db Kreisberger festékszóró berendezés 2 pisztoly és légkazan 15 éves (üzemen kívül hiányos).
- 4 db Festőasztal felszereléssel együtt 18—40 éves, üzemén kívül
- Szárító állványok 20 éves
- 1 db Festékpör elszívó ventilátor 16 éves

C) *Korongozó-műhely*

- 1 db Kézi felvonó részben hazai gyártm. 18 éves.
- 9 db Lábkorong állvány házi gyártm. 40—100 éves.
- 8 db Géphajtású korongozó állvány, bakokkal hozzávaló előtét tengellyel 24 éves.
- Munka-asztalok, szárító állványok, edénytároló deszkák 18—40 éves.
- 1 db 1,5 m Ø masszakeverő hordó előtét meghajtással 12 éves.

D) *Kemenceházak*

- 400 db Samott égetőtök házi gyártm.
- 2 db Lábhajtású korongozó állvány samott tokok készítésére, házi gyártm. 40 éves.
- Szárító- és félkészárú állványok, munka-asztalok és edényhordó deszkák 18 éves.

E) *Mázörölő és gipszforma műhely*

- 2 db Mázörölődob 80 kg és 50 kg mázörlésre házi gyártm. 40 éves.
- 1 db Lábkorongozó állvány gipszformákhoz, házi gyártm. 40 éves.
- Munka-asztalok és állványok 20 éves.

F) *Készárú raktár*

- 1 db Edény korong meghajtással 18 éves.
- Asztalok és állványok 18 éves.

G) Modell és forma

Az összes gipsz modell és forma a legnagyobb részben elhasználódva (1939. XII. 31. értékben számítva összesen: 2100 pengő).

H) Kocsik

1 db parasztszekér.
1 db laposkocsi.

I) Elektromos motorok

1 db 14 LE Ganz motor 18 éves.
2 db 4 LE Bergmann motor 18 éves
2 db 3 LE Bergmann motor 18 éves

2 db 1,2 LE Bergmann gyártm. motor 18 éves
1 db 1 LE Bergmann gyártm. motor 18 éves.
1 db 0,6 LE Bergmann gyártm. motor 18 éves.
2 db Ganz gyártm. vízvivattyú egybeépített motorral 18 éves.

J) Irodaberendezés

3 db Lapos íróasztal.
3 db Lerakó asztal
2 db 2 ajtós szekrény
1 db 3 ajtós szekrény
1 db Redőnyös iratszokrény
2 db Edényminta állvány
6 db szék
2 db Hordozható írógép

FÜGGELÉK 3.

Pápán, majd Városlődön kőedénygyártással foglalkozó Mayer család tagjai közel egy évszázadon keresztül tevékenykedtek a hazai művészi kerámiaiparban. Munkásságuk a nehéz történelmi viszonyok között is számtalán és nevük a dunántúli kőedénykészítés kapcsán összeforrott a hazai kerámiaipar történetével. A gyártörténeti kutatásokkal párhuzamosan végzett anyakönyvi és levéltári kutatások eredményeként sikerült összeállítani a család szerteágazó rokonsága családfáját, amelyet az alábbiakban adunk közre. A teljességre törekvő kutatás eredményeit tekintve, helyes, ha számolunk azzal a ténnyel, hogy a jövőben még előkerülő adatok pontosabbá tehetik, felderíthetik a család származási helyét, tekintve, hogy a XVIII. században Pápa városában számos Mayer tevékenykedik, de azok a jelenlegi kutatás szerint nem voltak a kerámikus családdal kapcsolatba hozhatók. Ennek figyelembe vételével a család eredetét a reformkori Mayer György városbíró, majd posztó- és kőedénygyáros személyével indítjuk.

A Mayer György és Pálics Julianna házasságából született 16 gyermek közül alig néhányan érték meg a felnőtt kort, alapítottak családot és örökölték tovább a Mayer nevet. Az 1830-ban született harmadik György, aki jelentős számunkra, nem pápai lánnyal kötött házasságot. Gyermekei közül Béla az, aki továbbra is kapcsolatban marad a kőedénygyártással. Leszármazottai között van az az Eleonóra-Lujza Leopoldina, aki Grofcsik János vegyész-mérnök felesége. Grofcsik János felmenő ágon rokon az első világháború után a gyár tulajdonába és irányításába bekapcsolódó Iglauer Istvánnal olyan módon, hogy apja Grofcsik Vilmos, Iglauer Emiliát, István nővérét vette nőül. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Grofcsik János öccse, Andor-Vilmos 1940-ben kötött házasságot Gácsér Ilonával, aki Kácsér Kata kerámikus, porcelántervező húga.

A pápai Mayer-család 1832-ben született Vendelinus-Ferdinandus nevű gyermeke, később mint pápai posztókereskedő és porcelánárus került bejegyzésre az anyakönyvbe. Az életben maradt gyermekek közül ő folytatta apja posztós tevékenységét, de amint a bejegyzésből kiténik, öccse által készített, „porcelánok” árusításával is foglalkozott Pápán.

A Mayer család

Georgius Mayer senior	(x1795?—†1858)
(Pálics Julianna)	(x1801?—†1864)
Franciscus	(1818—1881) (előfordul később Városlődön)
Julianna	(1820—†1820)
Elisabetha	(1821—†1827)
Julianna	(1823—†1823)
Georgius	(1824—†1828)
Josephus	(1826—†1827)
Georgius	(1828—?)
Theresia	(1829—†1830)

Georgius	(1830—†1886) (áttelepül Városlődre)
Vendelinus-Ferdinandus	(1832—?)
Nep. János	(1834—?)
István	(1835—†1836)
József	(1837—†1843)
Helena-Johanna	(1840—?)
Magdolna	(1840—†1840)
Mária	(1842—†1842)
Georgius Mayer	(1830—1886)
(Jordán Emília, nem pápai szárm. x1838?—†1919)	
Emília	(1856—†1856)
Gyula	(1863—†1944)
Lujza-Mária	(1866—?)
Ilona	(1867—?)
Rezső-Titusz-Hugo	(1878—?)
Béla	(1862—?) (budapesti szül., a városlódi gyár továbbbivője)

A Mayer család

Mayer Béla	(1862—?)
(Porczia Leopoldina grófnő (1873—†1956) házasságkötés 1892)	
Béla	(1893—†1966)
Lajos	(1894—)
Mária-Magdolna	(1896—)
Mihály	(1897—)
Eleonóra-Lujza Leopoldina	(1900—)
Lucia-Alexandria-Ella	(1910—†1910)
Grofcsik János	(1890—) (vegyésszmérnök)
(Mayer Eleonóra-Lujza-Leopoldina, házasság 1922)	
Iglauer János (esztergályos Pápán)	
(Flaskert Magdolna, házasságkötés 1865)	
Emília	(1867—?)
István	(1869—?) (megvásárolja a gyárat az I. vh. után)
Eleonóra	(1866—?)
Grofcsik Vilmos	
Iglauer Emília	(1867—?)
János	(1890—) (felesége Mayer Eleonóra-Leopoldina-Lujza)
Andor-Vilmos	(1901—)
(Gácsér Ilona, házasság 1940)	
Andor	(1941—)
Ildikó-Emília	(1943—)
András-István	(1946—)

Die Steingutfabrik von Városlőd (1866—1950)

Ein früheres Kapitel der Steingutfabrik von Városlőd wurde von Sándor Mihalik bereits bearbeitet, bzw. mit besonderer Berücksichtigung der Porzellanherstellung. Die 1866 in Városlőd erfolgte Niederlassung von György Mayer, des damaligen Inhabers der altbekannten Fabrik in Pápa, bedeutete in der Herstellung von Steingutwaren den Anbruch einer neuen Ära.

Im ersten Jahrzehnt seines Wirkens blieb es noch bei der Manufaktur und die Jahreserzeugung der 23 Beschäftigten erreichte bloß den Wert von 25 000 Gulden. Stil und Ornamentik der Erzeugnisse sind die gleichen wie jene anderwärts tätiger Betriebe. Größtes Hindernis der Entwicklung der ungarischen Steinguterzeugung war damals die unbeschränkte Einfuhr höher entwickelter solcher Waren nach Ungarn aus Böhmen und Österreich.

Der gegen die allgemeine industrielle Rückständigkeit des Landes ankämpfende Industrieverein veranstaltete wohl von Zeit zu Zeit instruktive Ausstellungen und setzte auch zur Aneiferung bestimmte Preise aus, aber ohne merklichen Erfolg. In den nächsten Jahrzehnten mehrten sich aber die Ausstellungen und unter den Schauobjekten werden die Steinguterzeugnisse und Schmuckgegenstände aus Városlőd immer zahlreicher. Wenn der Betrieb auch ausländische Maler beschäftigte, so läßt sich fremdländischer Einfluß in der Ornamentik der Erzeugnisse doch nicht nachweisen.

Ein größerer Aufschwung trat um das Jahr 1880 ein. Die Zahl der in den verschiedenen Werkstätten Beschäftigten stieg auf 40 und unter den Werkangehörigen gibt es auch viele weibliche Arbeitskräfte. Mit zunehmender kapitalistischer Betriebsführung steigert sich auch der Grad der Ausbeutung bei der Entlohnung des beim Drehen der Scherben, deren Ornamentierung und anderen Verrichtungen beschäftigten Personals, einschließlich von Tagelöhnerinnen.

In diesem Jahrzehnt greift man bei der Ornamentierung auch zurück auf altungarische Motive, wie sie auf Prunkgewändern höherer ungarischer Stände sowie auf Gold- und Silberschmiedearbeiten des XVII. und XVIII. Jahrhunderts zu sehen waren und auf eine volkskünstlerische Ornamentik der Steinguterzeugnisse. Auch auf den Keramiken von Városlőd erscheint die Kunst des Flachdekors als Wegbereiter des allgemeinen künstlerischen Aufstiegs.

Zu dieser Zeit beschäftigt der Betrieb bereits regelmäßig 50—60 Personen und Gefäße, deren Formenreichtum ständig größer wird, werden bereits in zwei größeren Rundöfen gebrannt. Interessant ist die Feststellung, daß der Betrieb von Városlőd 1885 auch schon die Bemalung ausländischer Porzellane aufnimmt. An der Gestaltung einer besonderen ungarischen Stilart nahm die Zsolnay-Fabrik in Pécs einen verdienstvollen Anteil. Die von dieser Fabrik auf hohem Niveau erzielten Ergebnisse erscheinen dann auf provinzieller Ebene auch auf den Erzeugnissen von Városlőd. Aber auch in dieser Aufschwungsperiode wurden in Városlőd keine Entwurfskünstler beschäftigt. Die Motive der Formgebung

und der Ornamentierung stammten aus dem Herkommen und richteten sich nach den künstlerischen Fähigkeiten der Maler. Am Ende des Jahrhunderts bekam aber auch die Kunst die Folgen der wirtschaftlichen Stagnation zu spüren. Die Produktivität gerät ins Hintertreffen, man verzichtet in Városlőd auf eine Rekonstruktion und Modernisierung des Betriebs und geht dazu über, mit Hilfe primitiver Reproduktionsverfahren den Ausstoß an Fertigerzeugnissen ebenso wie die Ausbeutung zu steigern und derart die Verkaufspreise herunterzudrücken.

Innerhalb weniger Jahre bis zum ersten Weltkrieg verzeichnete man einen 25—30%-igen Anstieg der Rohstoffpreise und Löhne, so daß eine Weiterführung des Betriebs als Manufaktur in Familienhand nicht mehr in Frage kam. In den Kriegsjahren mußte der Betrieb überhaupt stillgelegt werden.

Eine Änderung trat erst ein, als 1920 die Fabrik in den Besitz einer Aktiengesellschaft überging, die aber nur kurzlebig war. Eine viel tiefer gehende Wandlung war die im Jahre 1927 erfolgte Bildung einer zweiten Aktiengesellschaft, die mit Hilfe größerer Kapitalkraft den veralteten Betrieb rekonstruierte. Eines der Ergebnisse des Aufschwungs der dreißiger Jahre war die Aufnahme der Herstellung von irde-nem Geschirr aus feuerfestem rotem Ton sowie die Neubelebung volkskünstlerischer ungarischer Motive. Die Neubelebung der Steingutkunst bleibt aber aus und man beschränkt sich darauf, auf die Formen und Motive vergangener Zeiten zurückzugreifen.

Der zweite Weltkrieg verursachte sodann einen Rückfall größeren Ausmaßes und die Fabrik verödete je länger je mehr.

Die Anfänge einer neuen Aufschwungstendenz schienen sich in den Jahren 1947—48 abzuzeichnen. Da die Fabrik aber im allgemeinen mit veralteter Ausrüstung arbeitete, blieb ein dauernder Erfolg versagt und die Industrieförderungspolitik kam 1950 zum Entschluß den Betrieb stillzulegen.

Bleibender Verdienst der Steingutkünstler von Városlőd ist aber, daß sie bahnbrechend wirkten auf dem Gebiet der volkskünstlerischen ungarischen Flachornamentik und gegenüber althergebrachten Rosenverzierungen der Scherben einen neuen Stil schufen. Fernerhin muß man der Fabrik zugutehalten, daß sie nahezu ein Jahrhundert lang auf dem Gebiet Transdanubiens die einzige Heimstätte war, wo bedeutsamere künstlerische Keramiken entstanden, solche, die früher zur Zeit des ungarischen Freiheitskrieges 1848—49 dem verfeinerten Geschmack der aufstrebenden ungarischen Bürgerschaft entsprachen. Nachher gehörten die Keramiken von Városlőd zu den unentbehrlichen Dekorationsstücken und Gebrauchsartikeln der ländlichen Bevölkerung sowie der „volkstümlich“ eingestellten kleinstädtischen Bürgersleute. Und als es um die Fabrik still geworden war, galten diese Keramiken nur mehr als Gegenstände des allgemeinen Hausrats.

László Molnár

La grèserie de Városlőd (1866-1950)

Une période de l'activité de la grèserie de Városlőd (période précédant celle qui va de 1866 à 1950) fut traitée par Sándor Mihalik qui consacra une attention spéciale à la fabrication de la porcelaine.

En 1866, quand György Mayer, propriétaire de la fabrique renommée de Pápa s'installe à Városlőd, une époque nouvelle s'ouvre dans la grèserie. Aux premières décennies, le mode de la production reste encore manufacturier, et la valeur de la production annuelle ne dépasse pas les 25 000 forint. Vingt-trois ouvriers travaillent à l'usine. Le style, la forme et le décor de la vaissellerie sont identiques avec ceux des produits des autres grèseries qui fonctionnent dans le pays.

Ce qui ne cesse d'opposer un obstacle au développement de la production de la vaissellerie en Hongrie, c'est l'importation sur les marchés hongrois des produits des industries céramiques tchéque et autrichienne mieux développées.

L'Association Industrielle lutte contre l'état arriéré de l'industrie, mais ses expositions et ses prix n'améliorent guère la situation. Aux décennies suivantes les expositions deviennent de plus en plus fréquentes et les vaisselleries et bibelots de Városlőd figurent à chaque exposition. Malgré que l'usine employât des peintres étrangers, on ne peut démontrer aucune influence étrangère dans les décors des grès.

Aux années 1880 on peut observer du développement: aux différents ateliers quarante ouvriers travaillent, et le nombre de la main-d'oeuvre féminine augmente également. Un des indices de la pénétration du mode capitaliste de production est l'accroissement de l'exploitation qui apparaît dans l'établissement des salaires des tourneurs, des décorateurs, des autres ouvriers et manoeuvrières. C'est à cette décennie que les motifs hongrois des textiles seigneuriaux et des pièces d'orfèvrerie des XVIIe et XVIIIe siècles de même que l'ornementation populaire apparaissent dans les décors de la vaissellerie.

A l'époque de la prospérité, 50-60 ouvriers travaillent régulièrement dans l'usine, on cuit les grès dans deux fourneaux assez grands. Nous mentionnons pour la curiosité du fait, qu'en 1885 à Városlőd on s'occupe aussi de la peinture sur porcelaine étrangère. La manufacture Zsolnay a contribué en grande mesure à la formation du style hongrois. Ses

résultats remarquables et d'un niveau élevé se réalisent à Városlőd sur un plan provincial.

Même à cette époque de prospérité, l'usine n'a pas employé d'artistes dessinateurs-décorateurs. Les traditions et la formation des décorateurs donnaient le caractère des motifs. A la fin du siècle, la crise économique influe sur l'art aussi. En face du rythme qui devient de plus en plus rapide, on ne choisit pas la voie de la modernisation, mais on veut activer la production et baisser les prix par de différents procédés de production primitifs d'une part, et en augmentant l'exploitation de l'autre. Avant la première guerre mondiale, en quelques ans, le prix des différentes matières brutes et les salaires ont augmenté de 25 à 30 %, ce qui a rendu presque impossible la production ininterrompue dans la manufacture de famille. Pendant la guerre, la production était arrêtée.

La première société anonyme, fondée en 1920, change la vie de la manufacture, mais elle ne fait pas long feu. La deuxième société (1927) était plus importante. Ayant un fonds plus considérable, elle a procédé à certaines modernisations. Un des succès dus à l'essor des années 30 est la production des grès à feu rouges et le retour aux motifs hongrois pour la décoration. Mais ce n'est pas un renouveau artistique, car dans la plupart des cas on reprend simplement les formes et les décors des décennies précédentes.

La deuxième guerre provoque un grand recul, l'usine se dépeuple totalement en ces années, et c'est seulement en 1947-48 qu'une reprise apparaîtra. Mais cette reprise n'est plus importante dans la vie de l'usine, puisque la politique du développement industriel a liquidé en 1950 la manufacture dont l'installation était en somme démodée.

L'importance de la manufacture céramique de Városlőd est qu'elle a implanté la mode des décors plats, du style populaire hongrois, à l'opposé du décor aux roses traditionnel. En plus, la grèserie de Városlőd était pendant presque un siècle la seule manufacture céramique remarquable de la Trabsdanubie. Au commencement, à l'époque de la lutte pour l'indépendance hongroise de 1848, elle satisfaisait aux exigences de la bourgeoisie montante, plus tard c'était la paysannerie et enfin la petite bourgeoisie de la campagne qui achetait ses produits.

László Molnár

Варошлѣдский фаянсовый завод (1866—1950)

Один из ранних периодов производства посуды в Варошлѣде описан Шандором Михаликом. В своей работе он в основном делает упор на производство фарфоровых изделий.

В 1866 году в Варошлѣде обосновался Дьѣрдль Майер, владелец обладавшего давними традициями папайского завода. С этого начинается новая фаза в развитии производства фаянсовой посуды. В первые десятилетия изготовление посуды велось мануфактурным способом, в производстве было занято всего 23 рабочих, годовой выпуск составлял 25 тыс. форинтов. Стиль посуды, форма и украшение ее были сходными с посудой, выпускаемой в других местностях. Развитие венгерского фаянсового производства на протяжении всего времени тормозилось импортом изделий более развитой чешской и австрийской керамической промышленности.

Выставки, организовывавшиеся Промышленным объединением, премии за лучшие образцы, предпринимавшиеся для стимулирования развития, для ликвидации общей отсталости в этой области, мало помогали. В последующие десятилетия на все более частых выставках

всегда можно было встретить изделия из фаянса варошлѣдского завода. Несмотря на то, что на заводе работали иностранные художники, в украшении посуды не заметны чужеродные влияния.

В 80-х годах прошлого века произошло заметное оживление. К этому времени в различных цехах завода работало уже 40 рабочих, и все более часто начинается применение женского труда. Одним из показателей внедрения капиталистического способа производства является усиление эксплуатации гончаров, художников и других рабочих, низкая оплата рабочих, работающих поденно. В это десятилетие в рисунке начинают использовать мотивы текстильных и ювелирных изделий XVII—XVIII веков, а также народный орнамент. Применение плоскостной раскраски по заранее выполненному рисунку было шагом вперед и в варошлѣдском керамическом производстве.

В эти годы подъема в производстве было систематически занято 50—60 рабочих, обжиг посуды производился в двух больших кольцевых печах, форма изделий становится все более разнообразной. Не лишне заметить,

что в 1885 году в Варошлэде занимались раскраской и зарубежного фарфора. В формировании венгерского стиля значительную роль сыграл завод Жолнай. В провинциальных масштабах больших успехов достигли в Варошлэде.

Даже в этот период расцвета на заводе не было проектировщиков. В выработке мотивов играли роль традиции и мастерство художников. Экономическая депрессия, отмечавшаяся к концу столетия, оказала воздействие и на искусство. В этот период все усиливающемуся темпу производства в Варошлэде противопоставляют не модернизацию, а, чтобы выдержать конкуренцию, стремятся увеличить и удешевить выпуск посуды различными примитивными репродукционными методами при усилении эксплуатации. К началу первой мировой войны различные материалы и сырье, а также плата рабочим за несколько лет повысились на 25—30%, что сделало почти невозможным работу на фамильной мануфактуре. Во время войны производство прекратилось.

После войны в жизни завода произошли перемены.

В 1920 году образовалось первое акционерное общество, которое, однако, просуществовало недолго. Гораздо значительней было второе, возникшее в 1927 году. Оно обладало намного большим капиталом, что дало возможность реконструировать отсталое производство.

Одним из результатов оживления производства в тридцатых годах было начало выпуска огнеупорной посуды из красной глины и возобновление использования венгерских народных мотивов. Однако, расцвета не было достигнуто, в основном при изготовлении посуды использовались формы и стиль предшествующих десятилетий.

Вторая мировая война вызвала полный упадок производства, в эти годы завод совершенно опустел, и только к 1947—48 годам заметно некоторое оживление. Но это уже особенного значения не имело. Весь завод и оборудование совершенно устарели, технически отстали. Настолько, что по решению завод в 1950 году был закрыт.

Значение варошлэдского фаянсового завода в том, что он внедрил в рисунок посуды венгерские народные мотивы, выработал свой собственный стиль в противовес традиционному рисунку с розами. Далее — он стал единственным в Задунайском крае керамическим заводом, который на протяжении около ста лет выпускал художественную керамику, которая с самого начала, с времен национально-освободительной войны удовлетворяла потребностям растущей буржуазии. В дальнейшем она стала обязательным предметом потребления в среде крестьян и мелкой городской буржуазии вплоть до самого периода его ликвидации.

Ласло Молнар

Ismeretlen adatok a herendi porcelángyárról

Az alábbi tanulmány tulajdonképpen két egymástól függetlennek látszó, illetve egymáshoz csak lazán kapcsolódó problémát tartalmaz. Az egyik a herendi gyár alapításának és kezdeti idejének nehézségeit, küzdelmeit tartalmazza, a másik pedig a herendi gyár fénykorának végét, Fischer Móric tevékenységének utolsó szakaszát, fiának Fischer Sámuelnek pedig kezdeti működését.

A herendi gyár első évtizedei számos problémát vetnek fel. Egyik legfontosabb és mindeztől a legtöbb kutatót foglalkoztató kérdés, hogy milyen körülmények hozták létre éppen Herenden, a Bakony kellős közepén az első komolyan prosperáló porcelángyárat Magyarországon. Tanulmányunkban elsősorban ezekre a kérdésekre próbálunk választ keresni a rendelkezésre álló adatok segítségével. — A herendi gyár másik nehézség, s mindmáig alig ismert időszaka az 1860-as évek vége és a 70-es, 80-as évek eleje. Tudjuk, hogy a 60-as évek végén, a 70-es évek elején — a magyar kapitalista fejlődés megindulásával — válságos helyzetbe került a herendi porcelángyár. A csődveszély ugyan nagy nehezen elhárult, a termelés mégis vontatottan, akadozva folyik. Sajnos, a megyei levéltár alispáni iratainak elpusztulása következtében a gyár történeti fonalát csak nehezen, — a helyi adatokkal pedig egyáltalán nem — tudjuk követni. A fennmaradt nagyszámú tárgyi anyag azonban ritkán nyújt lehetőséget a gyártörténetet közvetlenül érintő kérdések, problémák felvetésére. A tárgyalandó márkautánzási próbálgatás érdekesen világít a gyár problémákkal, küzdelmekkel terhes hétköznapjaiba s egyszersmind rámutat a kapitalista fejlődés következtében amúgyis vergődő, a külföldi konkurrencia miatt azonban a tönk szélére került üzem helyzetére. Különös szerencse, hogy Herend márkautánzási próbálgatásait nemcsak dokumentumokkal követhetjük nyomon, hanem tárgyi emlékekkel is. A források és a tárgyi emlékek fényében sajátos megvilágításba kerülnek a herendi gyár bécsi kapcsolatainak kérdései is.

A herendi gyár 1839 előtti, ún. „előtörténeti” időszakát sajnos mindmáig alig ismerjük. Már az első irodalmi feldolgozók — köztük Siklóssy — figyelmeztetnek, hogy a gyár története nem 1839-cel kezdődik, hanem az azt megelőző időszakra nyúlik vissza és az első kísérletek nem Fischer Mór, hanem Stingl Vince nevéhez fűződnek.

Rév helyi szerint Stingl 1819-ben Tatán, özv. Schlögl J. Györgyné alkalmazásában állt, mint cserépedény készítő. Tatáról 1824-ben távoznia kell, Schlöglné vállalkozótársa,

Fischer Mózes Áron ellenségeskedései miatt.¹ A korábbi kutatások szerint Stingl 1828-ban szerepel herendi lakosként először. Ebből egyesek arra következtettek, hogy nem közvetlenül Tatáról került Herendre, hanem csak többéves külföldi vándorlása után telepedik le a kis Veszprém megyei faluban.² A legújabb kutatások³ azonban bebizonyították, hogy a kérdéses éveket Stingl már Herenden töltötte. Éppen ekkor, letelepedése éveiben, indul meg Magyarországon, Telkibányán először a porcelángyártás. Az ehhez szükséges kaolint nem külföldről, hanem a környékbeli pagonyból nyerik. A hírről a közvélemény gyorsan tudomást szerez, a szakemberek pedig — így Stingl is — pedig még előbb. Anélkül, hogy az esemény jelentőségét túlbecsülnénk, annyi mindenestre bebizonyosodott, hogy a porcelán Magyarországon import-kaolin nélkül, hazai anyagból is előállítható, mint ezt Telkibánya példája mutatja.

Az 1825-ben Herenden letelepedett Stingl kezdetben kőedényeket készített. 1827. augusztus 16-án Küllei János veszprémi kanonoknak 100 vforintról adott átvételi elismervényét mint herendi (in Herend) kőedénygyáros írja alá.⁴ Az 1834-es keltezésű perirat külső felzetén ugyan mint „porcellán-fabrikás” szerepel, ezt azonban nem ő, hanem a megyei bíróság iktatója írta, akinek, mint a kortársaknak általában, a kőedény egyet jelentett a porcelánnal. Stingl ebben az időben mint egyszerű fabrikás írta alá nevét az iratokon. Egy bizonyos, neve ekkoriban még nem jelent egyet a porcelán felbukkanásával, mint az 1840-es évek elején. Ezért Herenden való letelepedése okainak tisztázásánál minden olyan körülménytől el kell tekintenünk, mely a porcelánnal függhet össze. Legfeljebb akkori foglalkozásának, a kőedény készítésnek feltételeit kell megvizsgálunk ahhoz, hogy Herenden való letelepedésének körülményeit tisztázhassuk.

A Bakony közelsége miatt nemcsak a számára nélkülözhetetlen tűzifa volt olcsó, hanem a különböző építőanyagok, a kő-, mész-, sőt az agyaglelőhelyek gazdagsága és a számtalan tégláégető miatt a téglá is. Egy 1842-es híradás szerint a fa öle 5, 1000 téglá 9, egy mérő mész pedig 24 vforint.⁵ Mint a környék fazekasságának ősisége bizonyítja Herend és közvetlen környéke agyaglelőhelyekben is gazdag volt. Ezeknek kétségtelenül komoly szerepük volt abban, hogy a Tatáról távozó Stingl itt telepedett le. Ha mindehhez még hozzátesszük, amit Fényes is ír, hogy ti. Herendnek nemcsak malma van, ahol massa és máz őrlése is lehetséges, hanem hamuháza is — akkor közelebb jutunk ahhoz a gyakran felbukkanó kérdéshez, hogy miért éppen Herenden telepedett le Stingl és miért nem Pápán vagy más helyütt, ahová rokoni és baráti kapcsolatai fűzték.

Noha a hamuzsír az ólomázas kerámia fontos kelléke, mégsem valószínű, hogy az itteni hamuház csábította Stingl-t Herendre. A Bakonyban számtalan hamuzsír-főző működött évszázadok óta. Kopácsy püspökkel 1834-ben folyó perének egyik mellékletéből kiderül, hogy az égetéshez szükséges hasábfát nem a herendi, hanem a veszprémi püspökség kislődi és csehányai erdőiről, irtásairól szerezte, legalábbis a kezdeti években. Ez is azt bizonyítja, hogy herendi letelepedések a vidék erdőivel nem számolt. Ugy látszik személyi

kapcsolatainak tulajdonítható elsősorban, hogy Herendet választotta működése színhelyéül.

Említettük, hogy Sopronból 1814-ben költözött Pápára. Itt tartózkodásának másik emléke Pápa város tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyveinek 1818-as kötetében maradt fenn. Ekkor már elköltözése folyamatban lehet, mert olyan bizonyítványt állít ki számára a városi tanács, „hogy Magát ezen Pápa Városába mindég józanon és jámborul viselte”.⁶

Tatán özv. Schlögl Györgyné volt a kőedénygyár tulajdonosa, amikor 1819-ben Stingl belépett az üzem kötelékébe. Schlögllel való kapcsolata nem véletlen, hiszen maga a család pápai volt. Özv. Herman Józsefné Schlögl Katalint még 1820–22-ben is Pápán keresik, hogy a csehországi Klumetzben meghalt férje örökségét neki, vagy képviselőjének átadhassák.⁷ Amikor Tatáról távoznia kell, megint pápai kapcsolataihoz folyamodik. Az a fundus, melyen Stingl herendi üzeme állt, id. Miklós János pápai lakos örököse volt. A kiskorú örökösök gyámja, Rózsa János, ugyancsak pápai volt. Ő adta fiának, Rózsa Gábornak és feleségének, Tóth Juliának kölcsön a kiskorúak hagyatékából 1804-ben és 1808-ban azt a mintegy 150 rhénes forintot, melynek visszafizetéséért Miklós János és Ferenc 1820-ban pert indít a megyei bíróságon.⁸ Az iratokból kitűnik, hogy Miklós János molnár még ekkor is pápai lakos. 1832-ben ismét szerepelnek a Miklós-testvérek a megyei bíróság aktáiban. Ezúttal özv. Fülöp Jánosné, Miklós Zsuzsa pereli Miklós Jánost, hogy a szentgáli ház fele-részével öccse még mindig adós. A per záróakkordjait nem ismerjük, de alig tévedünk, amikor Miklós Jánosnak ezt a magatartását nővéreinek azzal az eljárásával kapcsoljuk össze, melyre Miklós Jánosnak Barcza Pállal 1840. június 3-án kötött adásvételi szerződése utal: „...Cenzus fizetés mellett Stingl Vintzének kiadott fundusból mint a magam egy harmad rész ősi illetőségemet, mint Miklós Éva és Zsuzsa testvéreim örököseinek kétharmad rész osztályrészeket, mely most nevezett örökösök által a' felebb már írt Stingl Vintzének alatomosan eladatott ugyan, de én általam a' rajt fekvő 5307 eladási árnak letétele mellett a' többször érdekelt s nemtelen sorsánál fogva nemesi jószágot egyáltalán nem szerezhető és nem birható Stingl Vintzétől a törvény engedelme mellett visszaváltott...” Bár az 1840-es szerződés és az 1832-es per iratai nem utalnak közvetlenül a herendi ház eladási idejére, a szerződésből csak annyi derül ki, hogy a korábban „cenzus fizetés mellett... kiadott fundus... adatott el alatomosan...”, azonban abból, hogy a herendi ház eladásánál az 1832-ben már nem szereplő Miklós Éva is megtalálható örökösként, a herendi ház eladását 1825 és 1831 közé kell tennünk. Ha meggondoljuk, hogy a házért Stingl igen tetemes összeget — 5307 Ft-ot — fizet ki, sokkal többet annál, mint az időközben felvett kölcsöneinek általunk ismert, tehát peres úton követelt összege, felmerül a kérdés, miből alakította, nagyobbította és tette különböző kísérletekre alkalmassá üzemét, helyes-e, hogy a megismertülő kölcsönösszegeket műhelyében beálló változásokkal hozzuk közvetlen kapcsolatba?

Az a körülmény, hogy a herendi üzem fundusának és rajta álló háznak molnarmester volt egykori tulajdonosa, egyben arra is választ ad, hogy miért volt különösen alkalmas ez a ház és telek kőedény, majd porcelángyár létesítésére. Ismeretes, hogy a kőedénykészítésnél ugyanúgy mint a porcelángyártásnál, különböző alapanyag-, massa- és mázöröl malomra van szükség. Ez Herenden — a telek egykori tulajdonosának foglalkozásából ítélve — ab ovo adva volt.

Ahogy a Stingl pápai kapcsolataival került Tatára, Schlöglné műhelyébe, — ugyanúgy e kapcsolataival sikerült megszereznie azt a fundust is, melyre üzeme épült. E funduson és a rajta álló épületen kívül egy másik háza is volt Herenden, ahol családjával lakott. A ház gyakran szerepel a megyei levéltár polgári peres iratai között. Már az 1827. augusztus 16-án kelt átvételi elismervényében is hivatkozik „egyéb vagyoni”-ra, az általa „felállított Fábrika” mellett. Herenden „lévő házat” 1834-ben említik elsősorban, amikor a Kopácsyval folyó peres ügyben a megítélt összeg (1606 vft) kifizetéséig lefoglalják. 1827-ben műhelye már javában üzemel, különben aligha köthetné le „különös hypothecca gya-

nánt” a „Fabrikát” s abban lévő s található szereket és készítményeket.

Pápai kapcsolataival Herenden is találkozhatunk. Első gyermekét, az 1830. január 11-én született Sándort Vittmayer Anna és férje, Suli Antal keresztelték.⁹ Suli Antal veszprémi volt, míg felesége Vittmayer Anna Pápáról került Veszprémbe. A Vittmayer-család tagjaival gyakran találkozhatunk Pápa város tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyveiben. Második gyermekét — az 1831. február 10-én született Annát — ugyancsak Vittmayer Anna és Suli Antal keresztelték, míg a harmadik gyermekét, az 1832. április 21-én született Nepomuk Jánost már Suli Antal második felesége Czveck Anna tartotta a keresztvíz alá. Suli Antal első felesége Vittmayer Anna ugyanis — a veszprémi róm. kat. egyház anyakönyve szerint — 1831. szeptember 8-án kolerában meghalt. Az özvegyen maradt Suli Antal 1832. március 28-án újra nősül, feleségül veszi Czveck Anna 20 éves leányzót. A vőlegény 46 éves volt. A két család már korábban is meghitt kapcsolatban állt egymással. Ennek tulajdonítható, hogy hatodik gyermeküknek, az 1840. július 18-án született Emiliának is Suli Antal és felesége voltak a keresztzülei. Stingl kísérletei hihetetlenül drágák, költségesek voltak. Érthető, ha csak állandó kölcsönök folyósításával tudta ezeket folytatni. Bizonyára Suli Antal is támogatta kisebb-nagyobb kölcsönökkel. Azonban a köztük kialakult bensőséges viszony következtében ezek nem kerültek sohasem a bíróság elé, így nem rendelkezünk róluk olyan pontos és megbízható adatokkal, mint azokról a kölcsönökről, melyeket a veszprémi püspöktől és a különböző káptalanoktól vett fel az 1820-as évek végén, az 1830-as évek elején. Míg a Vittmayerek pápaiak, Suli Antal tekintélyes veszprémi polgárcsalád fia. Id. Suli Antal már a XVIII. század végén tekintélyes tanácsi tisztségviselő. 1811-ben már nős, mert apja, id. Suli Antal nemcsak neki, hanem „menyének Vittmayer Annának” adja azt a házat a „Pékmesterséghez tartozó mindennemű Eszközökkel együtt”, melyet 1809-ben Schittelsam Józseftől vett.¹⁰ A család egyre gazdagodik. 1815-ben veszi meg feleségével Vittmayer Annával 45 forintért Stadler Józsefnek azt a „Burgundia helyét és Boltocskáját, melyet ő még anyjától, Stadler Dávid özvegyétől, Najpaur Annától vett 9 forintért”.¹¹ 1824-ben választják meg Rózsa József helyett városi adóvevőnek.¹² 1834-ben Herbst József városi plébános pereskedik. Az ügyiratok pékmesterként és a városi „Beteg-ház” gondnokaként említik. Kiterjedt veszprémi kapcsolatainak bizonyára szerepe volt abban, hogy Stingl különböző kölcsönöivel a veszprémi püspökséghez és a káptalan tagjaihoz fordulhatott. Az ezektől vett kölcsönöivel vált neve megveszerte „hírhedtté”, a városi jegyzőkönyvvezető szavaival „köztudományból is tudva” levővé. E peres ügyek aktáiból sikerült viszont Stingl korai herendi tevékenységét rekonstruálnunk. Míg közel másfél évtizednyi herendi tartózkodását, korabeli dokumentumokból vázlatosan megismertük, itteni működésének egyetlen olyan hiteles tárgyi emléke sem maradt fenn napjainkig, mely adatainkat alátámasztaná. A gyár 1839 előtti időszakának eseményei ezért csak dokumentatív adatokkal rekonstruálhatók.

A herendi gyár 1839 előtti történetének eddig mindössze két szereplőjét: Stingl Vincét és bérlőársát, Mayer Jánost ismertük névszerint. Mayer csak 1839-ben került Stingl mellé, így az 1839 és 1825 közötti 14 esztendő küzdelmeit pusztán Stinglnek tulajdonítottuk. Az 1828-as összeírás adatai szerint Stingl harmad magával dolgozik herendi műhelyében. Az 1837-es újságcikk írója, Pap Gábor — a kortárs — teljesen hallgat Stingl egykori munkatársairól, sőt cikkének egyes kifejezéseiből egyenesen arra következtethetünk, hogy Stingl 1837-ben is teljesen egyedül, munkatársak nélkül, folytatja kísérleteit,¹³ ami a kísérletek idejének elhúzódnásából hihetőnek is tűnik. Tekintettel azonban arra, hogy a porcelán előállítás lényegesen összetettebb, bonyolultabb munkafolyamat, mint a kőedény vagy egyszerű cserépkészítés, még elképzelnünk sem lehet, hogy Stingl mindezt teljesen egyedül, minden segítség nélkül végezte volna. Arról nem is beszélve, hogy Bécsben — ahol tanult — a porcelángyártás erősen szakosított keretek közt folyt. Volt aki az őrlést, a masszakészítést, az égetést végezte, mások viszont az edények festésével

és más rész munkával foglalkoztak. A Pápán 1814-ben letelepedő soproni születésű Stingl Vince — Csatkai Endre adatai szerint — kátyafestéssel foglalkozott. Mihalik Sándor pedig az 1818-as pápai tanácsulési jegyzőkönyvekben egy olyan bejegyzésre bukkant, mely szerint az egyenruhás polgári zenekarnak a tagja volt. Úgy látszik a zenészség nem volt hivatásos foglalkozása, csak a körülmények kényszerítették arra, hogy a zenekarba álljon. A kátyafestés és az edényfestés között a különbségek ellenére is sok a hasonlóság. Ezért úgy véljük, hogy Stingl porcelánfestőként került el a bécsi gyártól s Pápán, új lakhelyén, az eredeti foglalkozásához közelálló kátyafestéssel foglalkozott. Egyébként egyik 1891-es leírásában is azt találjuk, hogy az edénykészítést Herenden elkezdte Stingl Vince pápai kátyafestő volt, majd ugyanott „bögrefestő”. A későbbi „gyárnok” foglalkozását is különbözőképpen emlegetik forrásaink. Ezeknek azonban nincsen szerepük tárgyunk szempontjából. Az azonban kétségtelen, hogy Stingl aligha folytathatta egyedül kísérleteit Herenden, annál is inkább, mert mint edényfestőnek, a masszát előállító szakemberre feltétlenül szüksége volt. Ezért úgy véljük, hogy az az „opifex” (kézműves), aki mint műhelyének dolgozója — sajnos névtelenül — szerepel az 1828-as összeírásban, Stingl masszamestere volt. Más forrásból tudjuk, hogy az 1839-ben kiterjedő és megnövekedett munkakört ellátó herendi gyár neve a harmincas évek közepe táján kezdett „...ösmertté lenni, midőn végre hosszas vajúdás után sikerült tűrhető porcellánt csinálni. Az edénykészítést a mostani gyár helyén. . . Stingl (Az 1828-as összeírásban: Stengel) Vincze. . . kezdte meg, valami Paffmann nevű mintázóval társulva, kikhez a Szepességből egy Pullmann nevű edényes csatlakozott”.¹⁴ A rövid leírásból is kitűnik, hogy Pullmann csak később csatlakozott Stinglhez, a kísérleteket Stingl Paffmannel folytatta. Így aligha kétséges, hogy az 1828-as összeírásban említett opifex Paffmann jelöli, akivel korán, talán Herendre költözésekor, kapcsolatban állt. A másik munkatárs úgy látszik csak később csatlakozott hozzá. Szerepe azonban alig lehetett Stingl kísérleteiben, ami abból is kitűnik, hogy készítményük a kezdeti időben „ónmázás fehéredény volt”. Így valószínűleg Pullmann biztosította a kísérletet alatt az üzem működésének viszonylagos folytonosságát. A Pullmann név pusztán hangzása alapján is hababként hat. Számos ilyen nevű habáncsalád élt a XVIII—XIX. században Magyarországon, különösen a Felvidéken. Egy Pullmann nevűvel az 1763. február 20-i összeírásban Nagylévárdon találkozunk. A nagylévárdi habán „Haushaben” 2. házában lakott a 24 éves Pulman Tóbiás késes, feleségével és két gyermekével. Anélkül, hogy a névhasonlat jelentőségét eltúloznánk, nem tartjuk véletlennek, hogy a Tatán kőedényt gyártó, majd porcelánal kísérletező Stingl fajanszkészítőt foglalkoztat üzemében. Már a XVIII. század végén hazánkban is elterjedté vált kőedények nemcsak a porcelántól tértek el sárgás színük miatt, hanem a tejfehér ragyogású fajansztól is. Így érthető, ha az érdeklődés porcelán hiányában, vagy még szűkkörű elterjedése miatt a már egyszerű átmenetileg feledésbe merülő fajansz felé fordul. Említettük, hogy a céhbe tömörült szentgáli fazekasok komoly konkurensként szerepelhettek Stingl életében, amit csak olyan áruk készítésével lehetett kiküszöbölni, mint a fajansz, ami alapvetően különbözik az ónmázás paraszt kerámiáktól.

Az Iparművészeti Múzeum gazdag herendi gyűjteményében több olyan darabra bukkantunk, melynek jegye alapvetően különbözik a gyár többi készítményeitől. Egyik csészének és aljának¹⁵ fonákján pl. a benyomott FM HEREND 847-jegy mellett ott van a meissen gyár máz alatti kőbalttal festett kardos jegye is. A csésze, de különösen az alj — dekorja és színezése a 60-as évekre utal, a benyomott jegy alapján azonban nyilvánvaló, hogy a fehéráru még 1847-ben készült. A csésze plasztikus virágos mintája is egyike az 1846-ban készült — ugyancsak gyűjteményünkben található — csésze díszítményével rokon. A csészét és aljat hamisítványának tartották, azonban mindmáig nem alakult ki elfogadható vélemény a tárgyak készültének pontos idejéről, körülményeiről. De van herendi gyűjteményünkben — a kritikus darabok kö-

zött — egy másik érdekes és véleményünk szerint hasonló problémát kiváltó darab is — egy lapos porcelántányér, melynek fenekén a leírókarton szerint „máz alatt benyomva HEREND (fölte FS) és késsel a bécsi gyár jegye” olvasható. A tál máz alatti kék festéssel, fenekén tájképből álló két madarat, s növényi elemeket ábrázol „kínai modorban”. A tálát annak a gyűjteményrésznek a darabjai között tárolták, melyek a herendi másolatokat (esetleg) hamisítványokat tartalmazzák. Egy szinte ma is tapasztalható gyakorlattá vált magánvélemény szerint a cseh porcelángyarak használták megtevesztésül az 1864-ben megszűnt bécsi porcelángyár méhkasos jegyét. Ezt a véleményt egyesek mindmáig hangsúlyozzák, noha semmi sem igazolja ennek valószínűségét. Ha valóban a cseh gyárak használták a megszűnt bécsi porcelángyár jegyét, kérdés, hogyan és miért került a tál fenekére a benyomott HEREND és a fölte olvasható FS-jegy? Ugyanez érvényes a már említett csészére és aljra is, hiszen ezeken is ott van az edények készítés helyére utaló benyomott HEREND-jegy. Vagy talán Herenden is használták a meissen s a bécsi gyár máz alatti jegyét?

Múzeumunk gyűjteményében sok bizonytalan korú és provenienciájú darabbal találkozhatunk. A magyar kerámiamanufaktúrák, gyárak jegyei között még mindig sok a megfejtetlen, tisztázatlan. Ezt bizonyos fokig kerámiatörténetünk feldolgozatlanságával magyarázhatjuk, vagy azzal, hogy a jegyek összegyűjtésének és azonosításának üteme még mindig lassúbb, vontatottabb, mint az ötvösségtörténetben, ahol már több évtizede folyik — ha nem is mindig egyforma intenzitással — a jegyek gyűjtése, ismertetése.

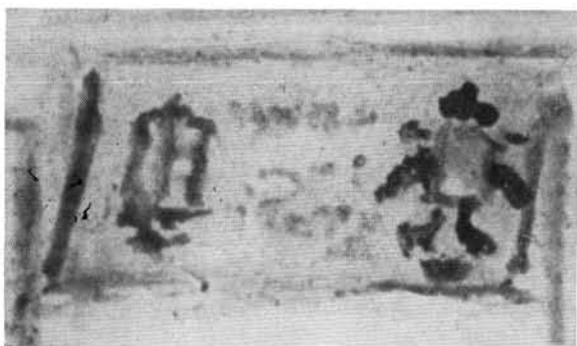
Csányi Károly gyűjtötte össze a magyar fajansz- és porcelán jegyeit, közöttük a herendi gyár jegyeit is. Bár Herend jegye többször változott — különösen Fischer Sámuel megjelenésével és az ezt követő többszöri tulajdonos-változáskor — mégis a máz feletti magyar címeres-jegy különböző variánsait használták leghosszabb ideig herendi védjegyként. A csésze és alj készítésekor a magyar címet használták a herendi márkák jelzésére, annál meglepőbb, hogy ezeken nem ezt, hanem a meissen kardot találjuk. Mielőtt e furcsa s Herendtől idegen márkajelzésekkel foglalkoznánk, érdemes közelebbről megvizsgálni, hogyan került a magyar címer Herend készítményeire s ezzel hogyan függ össze a meissen kard és a bécsi méhkas-jegy használata?

A herendi gyár Kossuth-címeres koronás jegye közismert az irodalomból és a gyakorlatból. Az is köztudott, hogy a magyar címet a védjegy-törvény szerint, védjegy céljára felhasználni nem lehet, más szóval, a magyar címer felhasználása a védjegy-törvény elemi követelményeivel ellenkezik. Az is tudott, hogy noha az első magyar védjegy-törvény 1858. december 7-én látott napvilágot, a herendi magyar címeres védjegy már jóval ezelőtt ott díszleg Herend készítményein. Hogyan került a magyar címer Herend készítményeire, eredetileg is védjegy volt-e, vagy csak később, esetleg a törvény megjelenése után alakult azzá? A kérdés megértéséhez szükséges tudnunk, hogy a herendi gyár első jegye mikor és hogyan alakult ki. 1840-ből ismeretes az első herendi készítmény. Ezen a benyomott HEREND és a készítés évszáma található.

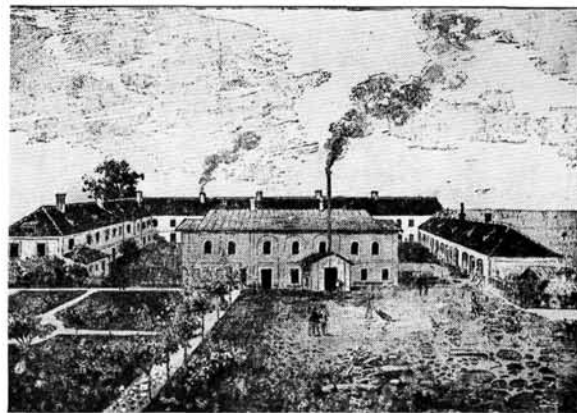
A későbbi készítményeken már a tulajdonos Fischer Móric neve, vagy monogramja is szerepel. A magyar címer — mint védjegy — csak 1848-tól tűnik fel herendi árukon, de eredete az 1840-es évek elejére nyúlik vissza. Magyarországi kőedény-áruinkon — főleg az 50-es évek elején, de később is — gyakori a kétféjű-sasos címeres jegy. A kétféjű-sasos címer azt jelenti, hogy használója császári és királyi privilégiummal rendelkezik. Kőedénygyáraink közül a miskolci Mildner—Gräfl-féle rendelkezett ilyenrel. Érthető, ha a privilégium megszerzésétől 1852. december 19-től kezdődően kétféjű-sasos címet használ áruai megjelöléseként. A herendi gyár szabadalmazása már 1842-ben megtörtént. Fischer Móricnak ugyan megengedték, „hogy címtábláján, pecsétjén s áruai megjelölésében a császári sast használhassa, s aláírásában e nevezettel „cs. k. kiváltságos porcellángyár” élhesen, de a megyei rendek a császári sasos címer használatát csak úgy engedélyezik, ha annak közepében „Magyarország címere leend”, az országgyűlésnek pedig javasolják, hogy

ilyen kiváltságok a jövőben „az egész országra nézve csupán Magyarország czimere alatt adassanak ki”.¹⁷

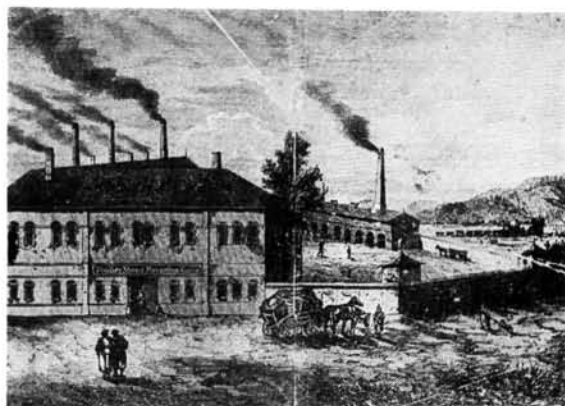
Ez az álláspont is mutatja, hogy a reformkor szelleme már ekkor — 1842-ben! — Veszprém megye rendjeit is átjárta. Fischer, mivel éppen a felvilágosultságáról közismert Zsoldos Ignác közvetlen támogatását élvezte, még ha akarta volna sem merte a császári privilégiumot reprezentáló kétfejű sasot használni árujának megjelölésénél. Nem véletlen, hogy Fischer herendi porcelángyárának első részletes ismertetését a Kossuth szerkesztette Pesti Hírlapban olvashatjuk,¹⁸ míg Stinglrlől — a gyár igazi alapítójáról, aki azonban Fischer machinációi miatt távozni kényszerült Herendről — az a Papp Gábor írt első ízben a Hasznos Mulatságok hasábjain,¹⁹ akinek Széchenyi István halálakor mondott gyászimája 1860-ban Debrecenben nyomtatásban is megjelent. (Gyászimával egybekötött emlékbeszéd néhai gróf Széchenyi István halálára, vagy: Egy csepp Kőbölkűtről is a nagy halottért folyó bánat tengerébe.) Már a Pesti Hírlap idézett számában is olvashatjuk, hogy a „vállalkozó nem csupán haszonérdekből, hanem Veszprém megye rendei, különösen pedig köztisztelt Zsoldos Ignác ur által is buzdítva, nemzeti buzgó igyekezetből indult ki”, amikor a porcelángyártást hosszas huzavona után 1840-ben elkezdte. A Pesti Hírlap 1843. április 16-i számában pedig Zsoldos Ignác tudósít első ízben a herendi gyár március 28-i égéséről.²⁰ A tudósítást nemcsak Zsoldos személye avatja érdekessé — és hogy a gyár leégését más forrásokkal ellentétben nem március 28-ára, hanem április 6-ára teszi, — hanem az is, ahogyan Zsoldos a gyárról és tulajdonosáról beszél. „Veszprémben folyó hó 6-án sorsjátékkal egybekötött hangverseny és szavazási akadémia adatott Kligl javára több jeles műkedvelők és művészek által...” olvashatjuk — egyebek mellett — Zsoldos tudósításából. Majd így folytatja: „Még csak egy van, a' mit tartozom megemliteni, hogy t. i. Fischer Móricz herendi porcelán gyárnok a' legprózaibb felszólításra azonnal járult e' vállalathoz 6 pár kávé's findzsának és hozzá való ibrikeknek kijátszás végett ajándékozásával. — S' mindha a' nemes tetteket már mindenütt — még csak a' nyomorult agyagműveseknél is — keserűségnek kellene követni, azon éjjel gyárának egy része, általa mintegy 10—12 ezer pengőre becsült, s — mint mondja — a' pesti raktár számára padlására külön rakott készítményeivel együtt lángok martalékkává lőn. De biztosítva van a' triesti tűzkármentesítő társaságnál, mellyől megvárhatja minden, s e' gyárszegény hon is, hogy a' mi kár eléggé bebizonyítottatik, azt — mint törvény's igazság rendelik — pontosan megtéríteni, s ezáltal a' kárvalottat,

1. A herendi gyár cégtáblája a kétfejű sasos- és a magyar címerrel. Részlet a gyár 1843. évi égését ábrázoló nagyméretű tárlól.
1. Firmen-tafel der Porzellanfabrik von Herend mit dem österreichischen Doppeladler und dem ungarischen Wappenschild. Teilansicht der Größformat-Schale mit Abbildung der die Fabrik im Jahre 1843 heimgesuchten Feuersbrunst.
1. Enseigne de la porcelainerie de Herend, à l'aigle impériale et aux armoiries de la Hongrie. Détail du grand plat qui représente l'incendie de l'usine en 1843.
1. Вывеска херендского фарфорового завода с изображением двуглавого орла и венгерского герба. Фрагмент громадного блюда, изображающего вид херендского завода.

2. A herendi gyár 1891-ben (Budapesti Látogatók Lapja után).
2. Die Fabrik im Jahre 1891 (Abbildung aus der Zeitschrift „Budapesti Látogatók Lapja“.)
2. L'usine de Herend en 1891 (d'après le Budapesti Látogatók Lapja.)
2. Херендский завод в 1891 году. (Из «Будапештского листка посетителей».)

3. A herendi gyár előlről. 1891-es metszet után. (Budapesti Látogatók Lapja.)
3. Frontalansicht der Fabrik von Herend nach einem Stich aus dem Jahre 1891 („Budapesti Látogatók Lapja“.)
3. Façade de l'usine. D'après une gravure de 1891 (Budapesti Látogatók Lapja.)
3. Вид херендского завода спереди. («Будапештский листок посетителей».)

sőt gyárában — úgy szólván — e' hont is segíteni, önhitébe pedig erősíteni kétségkívül nem késendik. Veszprém, tel-
kiosztó ünnepségén aranyérmét helyette fia, Lipót felvehesse. A különben jelentéktelen tartalmú levél viaszpecsétje — mely ezigdig teljesen ismeretlen volt —, újabb dokumentum Fischer Móricz társadalmi magatartásának és politikai szerepének helyes megítéléséhez — vonja le konklúzióként Molnár László, majd így folytatja: „Ismeretes, hogy 1848 előtt sem magyar, sem osztrák címet, vagy gyári kiváltságra utaló szöveget — jegyet — porcelánjain, árjegyzékén nem használt. A fentiek alapján azonban feltételezhető, hogy mégis készültek nem az ismert „FM HEREND” vagy

„MF HEREND” és „Herend” vagy „HEREND” jegyekkel évszámmal vagy anélküli edényeken kívül olyanok is, amelyeken valamilyen címerábrázolás volt, amit a szabadságharc utáni években készített mázfeletti kobalt festésű vonalakból és pontokból kialakított barokkos koronás Kossuth címer elődjének tekinthetünk”.²¹ Noha nem kevés olyan tárgyunk maradt fenn, (Iparművészeti Múzeum, Bakonyi Múzeum, Herendi Gyár-múzeum stb.) melyek 1840 és 1848 között készültek Herenden, címeres jegyével azonban mindmáig nem találoztunk. Ezért elég biztonságosan állíthatjuk, hogy Fischer akkoriban — legalábbis áruin — még nem alkalmazta a kiváltságot jelentő címerkomplexumot. Címtábláján azonban már 1842-től használta a Helytartótanács által engedélyezett s a megyei közgyűlés által módosított magyar címeres kétfejű-sasos címet. Az első ilyen emlékünknem 1847-ből, hanem 1843-ból ered. Az 1843. március 28-i gyári tüzet ábrázoló, s az Iparművészeti Múzeum festett nagyméretű táblán az épület homlokzatán levő címtáblán egyaránt ott van a magyar címeres, kétfejű-sasos címer mellett — ennek baloldalán — a magyar címer is. Fischer tehát nemcsak a megyei közgyűlés által módosított, de lényegében a kétfejű-sasos címet alkalmazta cégjelzőként, hanem a magyar címet is, melynek a közgyűlés szerint a jövőben a gyári privilégium kizárólagos attributumának kell lennie. Mindenesetre az a körülmény, hogy áruin ugyan nem, de pecsétjén és cégjelzésén a Veszprém megyei rendek által jóváhagyott címet használta, mutatja, hogy Fischer mindent elkövetett annak érdekében, hogy a megyével kialakult jó kapcsolatait megőrizze. Törekvéseit dicséri, hogy a címet még a Bach-korszak éveiben sem váltotta fel a kétfejű-sasos címerrel. A herendi gyár magyar címeres jegyének számtalan variációját tartja nyilván Csányi könyve és az Iparművészeti Múzeum Adattára. E címerrajzok esetlegességét egy-egy korszak jellegzetességeként — vagy ha úgy tetszik, önálló jegyként — tartották számon évtizedekig.

Tény azonban, hogy az 1850-es évektől kezdve a máz feletti festésű koronás magyar címer a herendi készítmények ismerető jele, egészen 1878-ig, amikor — mint ez az alábbiakból kiderül — a magyar címer mellett átmenetileg ettől eltérő jelzéssel, vagy jelzésekkel találkozhatunk. Ilyen eltérő jelzésű az a csésze és alj, valamint tál is, melyet dolgozatunk tárgyául választottunk. Előbb azonban a meissenai kardos csészével és aljjal foglalkozunk.

A probléma felvetése messzire vezet. Herend szívesen fordult a keleti és az európai művészethez formakért és dekorokért. Kezdetben a cseh gyárak, majd Bécs és Meissen mintáit utánozta. Sokáig úgy tűnt, hogy stílus-orientációját a korabeli divat változásainak rendeli alá, kiderült azonban, hogy szinte egyidőben egyszerre több gyár termékeit utánozza. Esetleges és nincsen benne semmi törvényszerűség, hogy melyik gyár készítményeit utánozza, mert mint kiderült, ez elsősorban attól függ, milyen tárgyakat sikerült másolás céljára beszereznie. Az induláskor Esterházy Károly pápai földbirtokos bocsátotta rendelkezésére fajansz- és porcelángyűjteményét. Ezért a korai herendi készítményeken — az Esterházy-gyűjtemény darabjaitól függően — a cseh és bécsi hatású porcelánokon kívül, Meissen hatása érvényesül.

4. Meissenai modorú és védjegye herendi csésze aljjal.

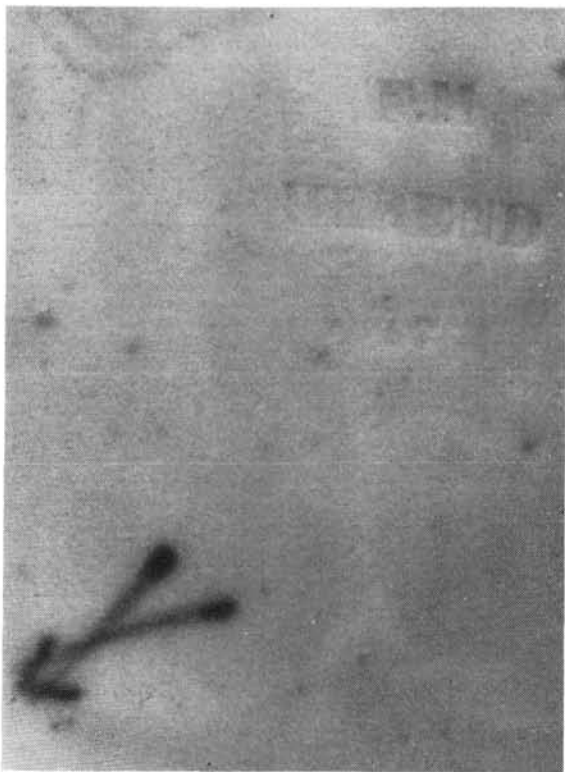
4. Herender Tasse und Tassenteller nach Meissener Art und mit Meissener Schutzmarke

4. Tasse et soucoupe de Herend en style et avec la marque de Meissen.

4. Херендская чашка с блюдцем, имитирующая мейссенский тип и его клеймо.

Az 1850-es években, a szabadságharcot követő nehéz esztendőben, a gyár már szisztematikusan foglalkozik főúri gyűjtemények hiányzó készleteinek kiegészítésével, vagy a gyűjteményhez igazodó stílusú darabok készítésével. Herend ezekben az években alig törekedett önálló, saját tervezésű edények és plasztikai díszműáruk készítésére. Inkább a keleti, majd elsősorban a meissen, bécsi és a Capodimonte készítményeinek utánzása foglalkoztatta. Herend esete nem volt egyedülálló, mert a XIX. század közepén más európai porcelángyárakat is foglalkoztatott más gyárak készítményeinek utánzása.

Magyarországon a XIX. században még mindig Meissen, Bécs és a cseh gyárak jelentik az izgalmas, vonzó. A herendi gyár azonban kihasználja az 1848/49-es szabadságharc után a hazai készítmények iránt mutatkozó konjunktúrát és olyan díszműáru előállítására törekszik, mely a legjobb nyugati áruk nemes tradícióit tükrözi. A század 60-as éveiben, — de különösen a kiegyezést követő években, az ipari termelőerők intenzívebb fejlődése idején — a régi hagyományos iparágak mellett újak létesültek. Közülük talán a kerámia az egyetlen, ahol a kapitalista átalakulás nem jár az iparág fellendülésével, konjunktúrájával. Néhány nagyhírű, még a XIX. század elején és a reformkorban alapított kőedénygyárunk ebben az időben szüntette be működését. Így a pápai (1863), a miskolci (1863), a batizi (1868) stb. A herendi gyárban is világosan mutatkoznak a válság jelei. Az okok között a védőtörvény hatásait említhetjük első helyen. Ez a törvény, mely az importáru vámját lényegesen mérsékelte az export vámjához képest, eddig nem látott módon növelte a külföldi

5. „FM HEREND 847” benyomott jelű és máz alatti kobalttal festett meissen kardos-jegyves csésze fonákja.
5. Die untere Seite einer Herender Tasse mit der eingepprägten Marke „FM HEREND 847” und dem mit Kobalt unter der Glasur gemalten Zeichen, welches die Meissener Zweisäbel-Marke erkennen läßt.
5. L'envers de la tasse portant la marque imprimée «FM HEREND 847» et les épées croisées de Meissen, peintes de cobalt sous vernis.
5. Лицевая сторона чашки со штамповкой «FM HEREND 847», под глазурью которой имеется нарисованная кобальтом мейсенайская фирменная марка, изображающая меч.

iparcikkek konkurenciáját a hazai árukkal szemben. A nyugatról beözönlő selejt pocelán a magyar kőedényipart alapjaiban rendítette meg, de a művészi porcelán sem tudott sokáig ellenállni ennek a hatalmas anyag-dömpingnek. Ugyanis a művészi porcelán felvevő-területe, a városi polgárság és a feudális arisztokrácia is szívesebben nyúlt a márkás nyugati készítményekhez, mint az ezeket jól-rosszul utánzó herendiekhez. Az okok elemzésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nemzeti romantika évtizede befejeződött, a politikában a kiegyezést ellenző és támogató erők viszonylagos egyensúlya uralkodik. A feudális arisztokrácia és a polgárság nagy része a kiegyezés, az uralkodóházzal való kibékülés útját egyengeti. Fischer, — aki kétségtelenül a nemzettel együtt több mint egy évtizeden át a néma rezisztens szerepét alakítja — egyszerre átbillen a másik oldalra. E pálfordulásról a „Moriatur”-tól tanúskodik. Ezt Fischer az 1862-es londoni kiállításra készítette. A tálat Fischer 1868. december 1-én ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak, mint ezt egy ugyanekkor Kubinyi Ágostonhoz írott levele bizonyítja.²² Az áttört szélű, középen Mária Teréziát a pozsonyi országgyűlésen ábrázoló színes zománcfestéssel és kínaias technikával készült tál világosan mutatja, hogy Fischer kész szolgálatait ajánlani a királynak. Ez a tény 1861—62-ben különösen jelentős lépésnek minősült, hiszen amikor Fischer a Habsburgoknak ajánlja szolgálatait, a másik tábor — Almásy Pállal és Teleky Lászlóval az élen — a Habsburgok ellen szervezi a magyar közvéleményt.

Almásy Pál, Andrássy Gyula, a magyar Bismark révén, ekkor — 1862-ben — rendeli meg Madarász Viktornál az ónodi országgyűlés c. képet. Köztudott, hogy míg az 1747-es pozsonyi országgyűlés hűséget esküdött Mária Teréziának, — rajta keresztül a Habsburgoknak — az ónodi országgyűlésen Bercsényi katonái lekaszábolták a Habsburgokkal való békekötést javasoló felvidéki küldötteket. Egyes adatok szerint a király honorálja Fischer hódolatát s neki ajándékozta az 1864-ben megszünt bécsi gyár formáit s védjegyét. Ha ez így lenne, akkor már a 60-as évek herendi készítményein ott találnánk a bécsi gyár méhkasos jegyét, ezzel szemben a HEREND-jelzetes tálon már nem az F. M. vagy M. F., hanem Fischer Sámuel monogramját az FS-t találhatjuk, amiből következik, hogy Fischer Mór életében még nem, csak Fischer Sámuel alatt került sor a méhkasos bécsi márka utánzására.

Említettük, az 1860-as évek közepén és végén a herendi gyárban is sűrűsödnek a bajok. A nyugati porcelángyárak — elsősorban Meissen, Elbogen, Schlaggenwald — termékei hatnak zavaróan Herend piacára. A nemzetiből való fokozatos kiábrándulás az idegen áruk iránti érdeklődésben nyilvánul meg. Ehhez még hozzájárul, hogy a nyugati gyárak sem akármivel szervezték a piacot Magyarországon, hanem olyan tárgyakat igyekeztek behozni, melyek nemcsak állták a versenyt a hazaiakkal, hanem túl is szárnyalták azokat. Sajnos csak 1876-tól állnak olyan adatok rendelkezésünkre, melyek a hazánkba özönlő kerámiák típusait, illetve márkáit feltüntetik. A meissen gyár pl. újabb márkái mellett a koraiakkal próbál — tegyük hozzá: nem sikertelenül — piacot hódítani Magyarországon. A gyár legkorábbi márkáit K P M.-el jelölték. A königliche Porzellanmanufaktur-t jelentő három betűt L. Danckert szerint²³ 1723—1724 között használták meissen áruk jelölésére. Ugyancsak korai az összefonó K és A betűkből kialakított, valamint a Merkur-botos jegyek típusai is. A kardos jegyek közül is több XVIII. századi. Mindmáig úgy tudtuk, hogy az említett jegyek egy meghatározott időszak termékei. A K P M.-jeggyel jelölt áruk 1723—24, az összefonó K és A-betűsök 1733, a Merkur-botos áruk pedig 1723 körül, míg a kardos jegyek említett típusai pedig a XVIII. század második felének készítményeit jelzik. Ezzel szemben ilyen korai márkájú árukat a meissen porcelángyár 1876. február 24-től²⁴ hosszú évtizedekig szállított Magyarországra. Hasonló jegyű meissen árukat védjegyztetett a „Meissen kir. szász porcellángyár Meissenben, képviselője: Hüttl Tivadar budapesti lakos a budapesti ker. és iparkamaránál 1891. január 17-én de. 10 órakor is.”²⁵ Ugyan nem sikerült mindaddig olyan kétségtelenül 1876-ban, vagy 1891-ben Magyarországon védjegyztetett korai

márkájú meissenai készítményekkel találkozunk, de úgy hisszük nyugodtan állíthatjuk, hogy a korai márkaú jegyek korai típusokra kerültek.

A mondottak után csodálkozhatunk-e azon, hogy Herend, a benyomott jegyek ellenére, nyilvánvalóan a pszichológiai megtévesztés szándékával, a közismert kardos meissenai jeggyel próbálja a konkurrenciára káros hatásait ellensúlyozni. Hogy hamisításról szó sem lehetett, azt a meissenai kardos jegy melletti benyomott FM HEREND 847-jelzés bizonyítja. Egyébként ebből derül ki az is, hogy a gyárnak még olyan fehér edényei is voltak az 1860-as évek végén raktáron, melyek az 1840-es években készültek. 1847-ben meissenai igazodású plasztikus lótszvirágos mintájú edények, főleg készletek készültek Herenden. Ezért az ebből az évből fennmaradt fehéráruk szolgálták alapanyagul az 1870-es évek meissenai készítményeihez. Tudjuk, hogy az 1860-as évek második felében már komoly problémák mutatkoztak a herendi gyárban. A környéken megindult vasútépítkezés több fizetést biztosított a munkásoknak, mint a gyár, ezért gyakran a jól bevált szakmunkások otthagyták a gyárat. A megcsapant munkáslétszám s a gyáron belül feszülő szociális ellentétek önmagukban súlyos kérdésekként nehezédtek a gyárra. Ehhez hozzájárult még, hogy a herendi gyár meissenieskedése, védjegytanáza időközben kiderült. Hosszú diplomáciai levélváltás indult el Szászország és a Magyar Külügyminisztérium, illetve a Földművelés- és Iparügyi Minisztérium között. Az ügyben keletkezett első levél 1871. április 29-én kelt. Ezt a meissenai porcellángyár igazgatósága intézte a szászországi pénzügyminiszterhez. Ebben nemcsak konstatálja, hogy a herendi gyár egyes áruin a meissenai régi jegyeit alkalmazza, hanem követeli is, hogy erélyes intézkedés tétessék a jegyek további használatának eltiltására.²⁶ A szászországi pénzügyminiszterhez írott levél a cs. és kir. Külügyminisztérium útján a magyar Földművelés- és Iparügyi Minisztériumhoz került, ahonnan május 3-án az alábbi leirat kíséretében megküldték Veszprém megye közgyűlésének: „Veszprém megye közönségének. A Szászországi meissenai porcellán gyár igazgatóságának a szászországi pénzügyminiszterhez intézett s a cs. és kir. külügyminiszter útján hoztam juttatott folyamodását, melyben Fischer Mór herendi-porcellán gyáros ellen a meissenai porcellán gyár régi jegyeinek tilos használata miatt panaszt emel, s nevezett Fischer Mórt e jelvények utánzásától jövőre nézve szigorúan eltiltani kéri, ezen megye közönségének ide zárva oly felhívással küldöm meg, hogy az iránt panaszolt Fischer Mórt kihallgatván 's esetleg a' herendi porcellán gyárban, hivatalos meggyőződést is szereztvén annak igazoló nyilatkozatát esetleg a' leletről felveendő jegyzőkönyvet a közleménnyel hozzam mielőbb terjessze fel.”

Veszprém megye első alispánja 1871. június 24-én az alábbi 3 db melléklettel ellátott levelet intézte a Földművelés Ipar- és Kereskedelmi Minisztériumnak: „Vonatkozással a f. évi 4804 sz. kegyes intézvényére, van szerencsénk az e megye e központi Járási főbírája által a herendi gyárban felvett szemlejegyzőkönyvet Fischer Mór gyár tulajdonos nyilatkozatával együtt a' közlemény -vissza- zárása mellett teljes tisztelettel felterjeszteni.” Sajnos a herendi gyárban felvett jegyzőkönyvnek és Fischer ominózus nyilatkozatának nyoma veszett, a Földművelés Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium viszontválaszából és a cs. és királyi külügyminisztérium átiratából azonban biztosan tudjuk, hogy a gyárat ellenőrző bizottságnak sikerült a tiltott jegyhasználatot konstatálnia. Ennek szellemében fogant az a levél is, melyet a Földművelés Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium intézett július 30-án Veszprém megye közgyűléséhez: „A meissenai porcellán gyáros ellen a nevezett gyár régi jegyeinek használata miatt emelt panaszra vonatkozóan f. évi június hó 24-ről 2686 sz. a. kelt jelentés tartalmát tudomásul vévén, felhívom a megye közönségét, hogy Fischer Mór porcellángyárost figyelmeztesse, miszerint idegen gyári jegyek használatáról, valamint eddig, úgy ezután is őrizkedjék.” A cs. és kir. Külügyminisztérium azonban erélyesebb eljárást követelt a Földművelés, Ipar- és Kereskedelmi Minisztériumtól. A Külügyminisztériumot az a tény ingerelte, hogy nemcsak a szemlebizottságnak sikerült a tiltott jegyhasználatot konstatálnia, hanem Fischer

mellékelte nyilatkozatából is nyilvánvaló, hogy a meissenaieknek igazuk volt, amikor a gyárjegyükkel való visszaélést illetékes helyen szóvátették. Ennek tulajdonítható, hogy még 1872-ben sem ültek el Herend tiltott jegyhasználatának hullámai. Ekkor, főleg a Külügyminisztérium és a Földművelés, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium közt folyt élénk levelezés, de természetesen a botrány hullámai Herendet sem kerültk el. Miután az eset a meissenaiak szerint sérti Ausztria —Magyarország és a német vámszövetség között 1868. március 9-én megkötött kereskedelmi és vámszerződést, a „visszaélést megszüntetését” és az ebben az irányban teendő intézkedések mindennél fontosabbak, hangsúlyozta a Külügyminisztérium egyik levele. Végül, 1872-ben került végleg pont az ügyre. Az Iparművészeti Múzeum számos becses herendi készítménye között is rendkívül becses, és kultúrtörténetileg jelentős az a darab, melyen a benyomott FM-betűk és a 847-es számos kívül ott van a máz alatt kobalttal festett, a meissenai készítményekre jellemző kettős kardos jegy is, mely az ügy eddig egyetlen tárgyba merevült emléke. Az említett csésze és alj nem illik a herendi gyár készítményei közé. A plasztikus minta egyénies színkezelése első pillanatra sejteti azt az ellentmondást, mely a dekor és a kb. 20 évvel korábbi fehéredény mintái közt fennáll. Fischer akcióját mégsem tekinthetjük egyértelműen pejoratívnak, mert eljárása nem ment túl a pszichikai megtévesztés keretein, másrészt egy olyan konkurrenciára váltotta ki belőle, mely alapvetően előnyösebb körülmények közül intézte támadását a gyár és termékei ellen.

A bécsi méhkasos-jegy szintén szerepel herendi árukon. Az Iparművészeti Múzeum említett táján kívül még bizo-

6. Fischer Sámuel által bejegyzett 1878-as herendi védjegy a bécsi méhkasal és a 7-es számmal.
6. Herender Schutzmarke mit dem Wiener Bienenkorb, von Samuel Fischer 1878 unter Nummer 7 zum Register angemeldet.
6. Marque de Herend à la ruche viennoise et au chiffre 7, déposée par Samuel Fischer en 1878.
6. Херендское клеймо 1878-го года с венским летком и цифрой 7, поставленное Самуэлем Фишером.

nyára kerül elő hasonló méhkasos-jegyves herendi készítmény. Míg azonban a meissen-i jegyes herendi készítmények egy működő gyár termékeinek és jegyeinek utánzását szorgálták, s így annak piacterébe való behatolását célozták, a méhkasos-jegy használatokor a bécsi gyár már több mint egy évtizede nem működik, következképpen a két jegy használatának eltérőek az indítékai. Csányi Károly, — aki a herendi jegyeket lelkiismeretes pontossággal összegyűjtötte — nemcsak a méhkasos-jegy használatának okaival nem volt tisztában, de magát a jegyet sem ismerte, mint ez könyvéből kiderül. A jeggyel a Műgyűjtő egyik, a herendi gyár jegyeivel foglalkozó közleményében sem találkozunk.

Ezzel szemben Ruzicska Ilona ismert herendi kiadványában tud a herendi gyár bécsi méhkasos jegyeiről. A tisztánlátás kedvéért alábbiakban szó szerint idézzük Ruzicska állításait: „Ismeretes, hogy Ferenc József, a hosszú haldoklás után, 1862-ben végleg bezárt bécsi gyárnak a mintáit Fischer Mórra és gyárára ruhazza át. Ez nem jelenti azonban azt, hogy 1862 előtt Fischer ne kísérletezett volna bécsi mintákkal. Gyakran egészítette ki már előzőleg is a bécsi serviceket, de bármennyire tökéletesek voltak ezek a darabok, mégsem égethette beléjük a bécsi gyár híres védjegyét, a fordított kast, mert az említett minták akkoriban még igen erős védetség alatt állottak. Ezért Fischer ilyen esetekben a bécsi és herendi védjegyek kombinációjából keletkezett új védjeggyel látta el a kérdéses darabokat. Ezzel a jelöléssel azonban kizárólag csak egyes darabok készültek, sohasem teljes készletek” — írja Ruzicska idézett könyvének 43. oldalán.

Ruzicska állításai szerint tehát a 60-as évek elején, alig Bécs bukása után, már készültek méhkasos jegyű porcelánok Herenden. A szerző állításainak bizonyítására egy ilyen, koronával kombinált jegyrajt is közöl. Sajnos nem közli, hogy a tárgy hol található, s valóban Herenden készült tárgyra festették-e a szóbanforgó jegyet, vagy valamelyik eddig ismeretlen gyár jegyét tévesztették össze ezzel? Szerintünk az utóbbi látszik valószínűnek, mert egyetlen ismert, kétségtelenül Herenden készült méhkasos-jegyet már a század elején unikumnak tekintették, mint ez a Múbaratok Körének 1908-as kiállítására kölcsönadott tárgyak jegyzékéből nyilvánvaló, másrészt Herenden kívül máshol is használtak a bécsi méhkasos jegyre emlékeztető jegy kombinációt.

Az 1870-es évek elején — az újrakokó idején — Herenden ismét feléledt a régi meissen-i és bécsi porcelánformák utánzása, imitálása. Az 1873. évi bécsi világkiállításon a herendi gyár például különösen ilyen jellegű tárgyakkal szerepelt. A világkiállítás számos darabját Fischer az akkor alakult Iparművészeti Múzeumnak ajándékozta. A Múzeum A-s leltárkönyvének első kötete tájékoztat bennünket Fischer ajándékaról. Az első ajándékot 4213-as számmal jegyezték a szóbanforgó leltárkönyvbe. A tárgy ma 1690. szám alatt található az Iparművészeti Múzeumban. Ezután következnek többé-kevésbé egymás után Fischer többi ajándékai, egészen a 4240-es leltári számig, melyet ma 1443 szám alatt találhatunk a múzeum törzsgyűjteményében. Az ajándékok között kétszer is megjegyzik, hogy „bécsi utánzat”, vagy „ó-szász utánzat”.

Kimondottan bécsi utánzatként említik a 4226, és a 4227 szám alatt található tányért, illetve csészét. Ezek 1419, illetve 1442 sz. alatt találhatóak a jelenlegi leltárkönyvekben. Mindebből úgy tűnik, hogy Herendet az 1870-es évek elején is izgatták a megszűnt bécsi gyár formái és dekorai. Esetünkben mégsem ekkor, hanem csak évekkel később készült tárgyról van szó.

A tányér kétségtelenül Herenden készült. Erről még a puha masszába benyomott HEREND felirat tanúskodik. Sőt nemcsak azt sikerül minden különösebb kutatás, tallózás nélkül megállapítanunk, hogy kétségtelenül Herenden készült munkával állunk szemben, hanem azt is, hogy a tányér Fischer Sámuel idejében 1875 és 1884 között készült. A Fischer testvérek ugyanis ebben az évben eladták a nyolc éve csak máról-holnapra tengődő gyárukat az államnak. Az eladás előtt hosszas tárgyalásokat folytattak abban a reményben, hogy Sámuel igazgató maradhat, és Géza, aki több évtizede a gyár műszaki vezetője volt, ugyancsak állást kap. Az eladás után a Fischer név azonban teljesen kizorult a gyárból.

Fischer Sámuel idejében a művészi márkák helyett kommersz termékek készültek. A Fischer-testvérek, szemben apjukkal, azt az álláspontot vallották, hogy apjuk művészieskedése taszította a tönk szélére a gyárat. Ez persze nem igaz, hiszen Herenden Sámuel idejében sem javultak a viszonyok, ellenkezőleg, a gyár továbbműködési feltételei ekkor szűntek meg. Míg tehát Fischer Mór idejében — ha történetek is kísérletek régi meissen-i és bécsi márkák utánzására, imitálására —, ezek a külsődleges hasonlóságokon túlmenően művészileg sem színvonalatlan készítmények voltak, hanem olyanok, melyek dicsőséget hoztak Herend nevének. Ezzel szemben Sámuel idejében készült bécsieskedés meg sem közelítette az egykori bécsi gyár világhírű készítményeit. Ezek a szó legteltesebb értelmében silány importcikkeknek tulajdoníthatók, mert sem művészileg, sem technikailag — technológiailag nem voltak megfelelően kimunkált porcelánok, darabok. A gyár hanyatló helyzetét leginkább a Kamara 1883, 1884 és 1885. évi jelentései ecsetelik:

„Porcellán gyártással kamaraterületünk területén a jelentésünk tárgyát képező évek során csak a herendi porcellángyár foglalkozott. Ezért gyárt Eszterházy gróf pártfogása mellett Fischer Mór alapította, ki főképp csak finom porcellán előállítására fektetett súlyt s különlegességeivel, nevezetesen régi porcellánok ügyes utánzataival elismert hírnevet vívott ki. A genialis alapító halálával bekövetkezett a nagy hírű gyár hanyatlása. A családtagok szétváltak s Fischer Sámuel, a ki atyja örökébe lépett, anyagi eszközök hián csakhamar nem volt képes a gyártást nagyobb mérvben folytatni. Ehhez járult egy második súlyosbító körülmény. A gyár saját kaolinnal nem bírván, tömegtermelésre nem gondolhatott, hanem tisztán a finom luxuscikkek előállítására volt utalva, melynél az anyagnak a vasuti díjtétele által felemelt ára nem jön tekintetbe. Az ily gyár azonban csak alig életképes, míg napról-napra ujat állít elő, a herendi gyárból pedig alapítójával együtt kihalt a teremtő szellem. Kamaránk mindezek tudatában s a folytonos hanyatlás jeleivel szemben azért már évek óta hallatá Kassandra szavát s kivált 1880. és 1881. évi főjelentése során, sürgősen felkérte a magas kormányt, ezen régi, Magyarország iparának diszére váló gyári vállalat megmentésére”.²⁷

Azonban Fischer Sámuel minden furfangja elégtelen volt ahhoz, hogy a tönk szélére jutó gyárat a csödből kivége. „Az 1884. év végre meghozta az oly soká sürgetett megoldást. Ezen év január 20.-án ugyanis — olvashatjuk az idézett kamarai jelentésben — a nagyméltóságú földművelés, ipar és kereskedelemügyi m. kir. minisztérium megvéve Fischer Sámueltól a herendi porcellángyárt összes tartozékaival egyetemben s ugyanaz évi május hó 19.-én megalakult a „herendi porcellángyár részvénytársaság”, mely 150 000 alapítókével ezen gyárüzemet kezébe vevé”. Ezzel új korszak kezdődött a gyár életében.

Katona Imre

JEGYZETEK

- ¹ Révhelyi Elemér: A tatai Majolika története. Bp., 1941.
- ² Tasnádiné Marik Klára: A XIX. századi magyar keramika néhány problémája. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei III—IV. (1959).
- ³ Mihalik Sándor: Stingl Vince herendi kerámia műhelye. — A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, I. (1963) 221—229.
- ⁴ Veszprém megyei Tanács VB Levéltára. Polgári perek, 1834. K. IX. 143.
- ⁵ Pesti Hírlap, 1842. febr. 3. 80—81. sz. — Katona Imre: A herendi porcelángyártás előzményei és kezdetei. — Művészettörténeti Értesítő, 1968. 1—2. sz. 93.
- ⁶ Veszprém Megyei Tanács VB Levéltára, Pápa város tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvei, 1818. Nro 225.
- ⁷ Uo. — Pápa város tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvei, 1820. pag. 67. Nro 256, 1822. pag. 69. Nro 275.
- ⁸ Uo. — Polgári perek, 1820. M. V. 55.
- ⁹ Veszprém Megyei Tanács VB Levéltára, Szentgáli plébánia anyakönyvei.
- ¹⁰ Uo. — Veszprém város tanácsülési jegyzőkönyve, 1811. pag. 114. Nro 280.
- ¹¹ Uo. 1815.
- ¹² Uo. 1823. pag. 160. Nro. 558.
- ¹³ Művészettörténeti Értesítő, i. t.
- ¹⁴ Pápai Közlöny, 1891. XII. 25.
- ¹⁵ Iparművészeti Múzeum, ltsz. 7991 a—b.
- ¹⁶ Uo. ltsz. 21. 637.
- ¹⁷ Világ, 1842. febr. 19.
- ¹⁸ Pesti Hírlap, 1842. febr. 3. 80—81.
- ¹⁹ 1837. júl. 12.
- ²⁰ Pesti Hírlap, 1843. ápr. 16. 239. sz. 255—256.
- ²¹ Molnár László: A herendi porcelángyár a szabadságharc idején. — A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1964. 281—292.
- ²² Kubinyi Agoston: Hazai műiparunk érdekében. Arch. Ért. 1869. 5. sz. 89—91.
- ²³ Danckert Ludwig: Handbuch des Europäischen Porzellans, (München 1954) 160.
- ²⁴ Központi Értesítő, 1876. szept. 10.
- ²⁵ Uo. 1891. 296.
- ²⁶ Országos Levéltár, Földműves, ipar és Kereskedelmi Minisztérium Elnöki iratok, 4804/1871. — Uo. 5028/872. — Veszprém Megyei Tanács VB Lt.
1871. évi alispáni iktatóból:
ad. I. (1889) 1871 alispáni. Földművelés ipar és keresk. Miniszt. 1871. V. 9-i 1404 szám alatt. — Száz ország meissneri (meissen) porcellán gyár igazgatóságának, Fischer Mór herendi porcellán gyáros ellen benyújtott panaszos beadványát, további intézkedés végett leküldi. — 1871. V. 9. az intézmény másolata az eredeti folyamodvánnyal Kopácsy Viktor Főbíró Úrnak intézkedés s jelentéstétel végett kiadottot. Uo.
1871. évi alispáni betűsoros névmutatóból:
I. Fischer Mór herendi porcellán gyáros elleni panaszos beadvány a szászországi meissneri (?) porcellán gyár igazgat. által 1692., 1889., 2686., 2932., 3196. számok alatt.
- ²⁷ A soproni kerületi ker. és iparkamara jelentése az 1883., 1884. és 1885-ik években. Sopron, 1888. 61. l.

Unbekannte Daten zur Geschichte der Porzellanfabrik von Herend

In dieser Arbeit betrachten wir eigentlich im Rahmen der Geschichte der Porzellanfabrik von Herend deren zwei voneinander anscheinend unabhängige bzw. nur lose zusammenhängende Probleme. Das eine, u.zw. der erste Teil der Arbeit bezieht sich auf die Schwierigkeiten der Gründungszeit und die mannigfachen Kämpfe des Beginns. Der zweite Teil behandelt das Ende der Blütezeit der Fabrik und damit auch Moritz Fischer's Tätigkeit sowie jene Zeit, da sein Sohn, Samuel, als Fabriksinhaber zu wirken begann.

Die ersten Jahrzehnte in der Geschichte der Fabrik waren überaus problematisch und widerspruchsvoll. Eine der wichtigsten und bisher die meisten Forscher beschäftigenden Fragen bezog sich darauf, welche besonderen Umstände die erste, in Ungarn gut prosperierende Porzellanfabrik eben in der Ortschaft Herend, also im tiefsten Innern der Bakony-Wälder entstehen ließen. Es ergab sich, daß Vince Stingl, der erste Fabriksinhaber, eben in erster Reihe durch seine Beziehungen zur Stadt Pápa zuerst in Tata, dann aber in Herend seßhaft wurde. Für seine Niederlassung in Herend sprach eine ganze Reihe von Momenten, so z. B. die Nähe einer Mühle zum Mahlen der für die Zubereitung der Masse und der Glasur benützten Rohstoffe, die holz- und rohstoffreichen Berge des Bakony-Gebirges, u. a. m., worauf immer wieder hingewiesen wurde. Die Rolle der subjektiven Beziehungen wurde aber bisher nicht nach Gebühr betont.

Eine andere schwierige und bisher kaum genügend bekannte Periode der Fabrik von Herend waren der Ausgang der 60-er und der Anfang der 70-er Jahre des vorigen Jahrhunderts. Auch die bisherigen Forschungen ließen erkennen, daß zu dieser Zeit, da die kapitalistische Entwicklung in Ungarn ihren Anfang nahm, die Fabrik eine kritische Periode durchmachte. Ein Konkurs konnte wohl mit Mühe und Not vermieden werden, von einer flüssigen Produktionsweise kann aber keine Rede sein. Man täuschte sich arg, wenn man meinte, daß die sich anbahnende kapitalistische Produktion auch für die Porzellanindustrie einen Aufschwung bringen würde. Das gerade Gegenteil war der Fall. Während andere Industriezweige durch die neue kapitalistische Wirtschaftsentwicklung eine konjunkturelle Blüte erlebten, wirkt sich diese auf der Linie der manufaktuell arbeitenden Porzellanherstellung von Herend eben entgegengesetzt aus. Nicht nur die fachkundigen Arbeitskräfte kehren der Manufaktur den Rücken, um in anderen Zweigen der Industrie eine lohnendere Beschäftigung zu finden, auch im Porzellangewerbe selbst setzt ein bisher ungeahnter Konkurrenzkampf ein.

Von den westlichen Porzellanfabriken ist das Meissener Werk noch auf dem Höhepunkt seiner Blüte und versucht

sich auf den osteuropäischen Märkten schadlos zu halten für seine in Westeuropa verlorengegangenen oder unsicher erscheinenden Absatzmärkte. Meissens einziger ernsthafter Konkurrent in Ungarn ist Herend, wo sich aber, wie bereits erwähnt, größere Schwierigkeiten eingestellt hatten. Die erwähnten Schwierigkeiten meldeten sich in erster Reihe auf wirtschaftlichem Gebiet, ohne das Niveau der von der Fabrik hergestellten Erzeugnisse zu beeinträchtigen. Dies ist vor allem das Verdienst des Fabriksinhabers Moritz Fischer, der stets die Erzeugung künstlerisch wertvoller Produkte vor Augen hielt. Die Serienproduktion nach kapitalistischen Normen lag ihm fern und er führte die Fabrik als Manufakturbetrieb weiter. So sah sich die Meissener Porzellanfabrik auf dem ungarischen Absatzmarkt einem sehr ernststen Wettbewerb gegenüber.

In der Geschichte der ungarischen Keramik heißt es auch heute noch, daß die Ausschußware westlicher Provenienz der Entwicklung der ungarischen Porzellanindustrie hindernd im Wege stand. Demgegenüber steht es heute bereits fest, daß auch die Spitzenprodukte der Meissener Früherzeugnisse mitverantwortlich sind, daß die ungarische Porzellanmanufaktur dem Wettbewerb nicht standhalten konnte. Meissen ließ nämlich seinerzeit die nach Ungarn geschickte Exportware bei der vormaligen Budapester Handels- und Gewerbekammer ins Schutzmarken-Register aufnehmen u. zw. in den Jahren 1876 und 1891. Die bezüglichen Schutzmarken sind hierzulande nicht nur ihrer Beschreibung, sondern auch der Abbildung nach bekannt. Diese lassen erkennen, daß Meissen den Kampf gegen die ungarische Keramik, in erster Reihe gegen Herend mit seinen besten Erzeugnissen aufnahm. Unter den Schutzmarken treffen wir nicht nur die verschiedenen Typen der Zweisäbel-Marke (kombiniert mit Punkt, Stern und Ziffer), sondern auch Monogramme aus den 20-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts und den Merkurstab.

Diese Schutzmarken bezeichnen die besten Erzeugnisse der Meissener Fabrik. Höchstwahrscheinlich war dies der Grund, weshalb man auch in Herend die in Meissener Stilart nachgeahmten Produkte mit Meissener Schutzmarke versah. Diese Täuschung konnte aber nicht lange geheimgehalten werden und die Meissener Fabrik erhob auf diplomatischem Wege Vorstellungen bei den zuständigen ungarischen Ministerien für Ackerbau, Handel- und Industrie, um diesem Mißbrauch ein Ende zu bereiten. Die Sache machte seinerzeit großes Aufsehen. Aber das Faktum selbst, daß Herend sich zu einem solchen Vorgehen herbeiließ, weist auf die Härte des Konkurrenzkampfes hin, den Meissen gegen die ungarische keramische Industrie führte.

Imre Katona

Данные inédites sur la porcelainerie de Herend

Nous allons traiter deux problèmes de l'histoire de la fabrique de Herend. Ces deux problèmes paraissent indépendants, car ce sont par de faibles liens seulement qu'ils se rattachent l'un à l'autre. Le premier problème — qui occupe la première partie de cette étude — concerne les difficultés qui se présentaient à la fondation de l'usine et aux premières années de son exploitation. L'autre problème apparaît à la fin de la grande époque de l'usine de Herend, c'est-à-dire aux dernières années de la direction de Mór Fischer, et au commencement de l'activité de son fils, Sámuel Fischer.

Les premières décennies de la porcelainerie de Herend présentent beaucoup de problèmes, beaucoup de contradictions. Un des problèmes les plus importants qui ne cesse de préoccuper les chercheurs est de connaître les motifs et circonstances qui avaient contribué à ce que la première porcelainerie florissante de la Hongrie se constituât à Herend, au cœur de la forêt Bakony. L'examen nous a appris que c'était avant tout grâce à ses relations de Pápa que Vince Stingl — le premier manufacturier de Herend — s'est installé d'abord à Tata, puis à Herend. Naturellement, il y avait plus d'une raison qui favorisait l'installation à Herend, ainsi p. e. le voisinage du moulin qui pouvait moudre la pâte et le vernis, la proximité de la montagne Bakony, riche en bois et en matière première: les chercheurs de Herend ne cessent de répéter ces raisons, mais jusqu'à présent on n'a pas encore insisté suffisamment sur le rôle et l'importance des relations personnelles.

L'autre époque difficile et peu connue de l'usine de Herend va des dernières années 1860 aux premières années 70. Les recherches ont rendu évident qu'à la fin des années 60 et aux premières années 70 — quand le développement capitaliste prend son essor en Hongrie — la porcelainerie de Herend est dans une situation critique. A grande peine elle peut éviter la faillite, mais la production ne va pas sans accrocs. On croirait que le développement capitaliste apporte la prospérité de l'industrie porcelainière aussi, mais au contraire, nous sommes témoins d'un processus tout inverse. Le développement capitaliste qui rend florissants les autres secteurs industriels, fait dépérir la porcelainerie de Herend qui fonctionne dans les cadres manufacturiers. Non seulement la main-d'œuvre précieuse et utile quitte l'usine pour d'autres branches industrielles qui marquent un essor, mais avec le développement, une concurrence jamais vue commence dans l'industrie porcelainière. Parmi les porcelaineries occiden-

tales, l'usine de Meissen est à ce moment à son apogée, et veut se récompenser en Europe orientale pour ses marchés occidentaux incertains ou déjà perdus. En Hongrie, sa seule concurrente appréciable était la porcelainerie de Herend laquelle — comme nous venons de le dire — connaissait à cette époque de graves difficultés et problèmes. Ces difficultés se sont présentées avant tout dans le domaine économique, sans compromettre le niveau artistique de la production de l'usine. Ce fait est dû à ce que le propriétaire de l'usine de Herend, Mór Fischer mettait son application à la production d'articles artistiques, valeureux, et n'avait pas mis son usine au service de la production en série capitaliste, mais en a gardé le caractère manufacturier. Ainsi, cherchant un débouché pour ses articles en Hongrie, l'usine de Meissen devait affronter un concurrent très sérieux. Notre histoire de céramique n'a cessé d'affirmer jusqu'aujourd'hui que c'est la porcelaine de qualité inférieure de l'Occident qui a ruiné l'industrie porcelainière hongroise. A l'opposé de cette affirmation, aujourd'hui il est déjà de toute évidence que les meilleurs produits de Meissen ont aussi contribué à la défaite de l'industrie porcelainière hongroise. L'usine de Meissen a fait breveter ses articles importés en Hongrie auprès de la chambre commerciale et industrielle de Budapest. Elle a déposé deux fois une telle demande. Premièrement en 1876, et puis en 1891. Nous connaissons les marques brevetées non seulement par description, mais leurs dessins aussi nous sont restés. Ainsi on peut constater que Meissen envoyait ses meilleurs produits contre Herend et contre toute l'industrie porcelainière hongroise. Parmi les marques nous retrouvons non seulement les différents types de deux épées croisées (combinée avec le point, l'étoile ou le chiffre), mais aussi celle au monogramme qui renvoient aux années 1720, de même que le caducée de Mercure. L'usine de Meissen signait de ces marques ses produits les mieux réussis. Il est probable que cette attitude de Meissen inspirait Herend à ce qu'il mette des marques de Meissen à ses vaisselleries calquées sur celles de l'usine allemande. Cette imitation de marques venait en lumière, et la porcelainerie de Meissen exigeait par voie diplomatique que le ministre de l'Industrie et du Commerce intervienne et mette fin à cet abus. L'affaire a eu un grand retentissement. Le fait seul que Herend se voyait forcée d'employer une telle méthode, montre l'âpreté de la lutte que Meissen menait contre l'industrie céramique de Hongrie.

Imre Katona

Неизвестные сведения о херендском фарфоровом заводе

В этой статье трактуются два совершенно независимые, слабо связанные между собой вопроса из истории херендского фарфорового завода. Первая часть статьи содержит описание первоначальных трудностей периода основания и пуска завода, во второй части говорится о периоде расцвета, о последнем этапе деятельности Морица Фишера и начальной стадии работы его сына Самуэля Фишера.

История первых десятилетий деятельности завода содержит много противоречий и невыясненных вопросов. Одним из основных вопросов, который до сих пор волнует исследователей — это вопрос о том, при каких обстоятельствах возник первый значительный венгерский фарфоровый завод, и почему именно в Херенде, в самой гуще баконьских лесов. Оказывается, что основатель и первый владелец завода Винце Штингль попал в Тату, а затем в Херенд благодаря своим папайским связям. Естественно, за обоснование в Херенде говорили многие

существенные обстоятельства, как-то — близость мельницы, могущей быть использованной для размельчения глиняной массы и муравы, наличие сырья и леса и т. д. На это обычно и ссылаются многочисленные исследователи истории завода, обходя роль и значение субъективных факторов.

Второй трудный и до сих пор мало изученный период — конец 60-х и начало 70-х годов прошлого столетия. И ранее было известно, что в этот период, с начала развития капитализма в Венгрии херендский фарфоровый завод попал в тяжелое положение. Заводу удалось избежать банкротства, и производство, хотя и с задержками и трудностями — продолжается. Можно думать, что начало капиталистического развития вызовет оживление и в фарфоровой промышленности, но в данном случае произошло обратное явление. Капиталистическое развитие, оказавшее благотворное влияние на другие отрасли экономики, вызвало регресс в деятельности херенд-

ского фарфорового завода, функционировавшего по принципу мануфактуры. Квалифицированная рабочая сила переключивается в другие области, да и в самой фарфоровой промышленности возникает острая конкурентная борьба. На западе процветает знаменитый мейсенский завод, который к тому времени находится в зените своей славы, продукция его начинает проникать и в Восточную Европу, компенсируя этим неустойчивый западный рынок. В Венгрии у него был единственный значительный конкурент — херендский фарфоровый завод, который к этому времени, как об этом говорилось выше, переживал серьезные трудности. Это были трудности в первую очередь экономического характера, уровень, качество продукции они не затрагивали. Объясняется это тем, что тогдашний владелец Мор Фишер стремился производить не серийные, а искусные товары, отвечающие высоким требованиям, и производство велось старым, мануфактурным способом. Мейсенскому фарфоровому заводу, стремившемуся завоевать венгерский рынок, пришлось столкнуться с серьезным противником в лице херендского завода. До сих пор считалось, что венгерскую фарфоровую промышленность обезоружил наплыв западного бракованного фарфора — на самом же деле, как теперь установлено, в поражении венгерской фарфоровой промышленности не в последнюю очередь повинны лучшие мейсенские изделия.

На товары, импортируемые в Венгрию, мейсенскому заводу были выданы будапештской торговой и промышленной палатой патенты. Это произошло дважды — в 1876 и 1891 годах. Из этого можно заключить, что против венгерской фарфоровой промышленности и в первую очередь против херендского фарфорового завода были пушены лучшие мейсенские образцы. Среди фабричных марок можно встретить не только разнообразные вариации двух мечей в комбинации с точками, звездочками и числами, но и монограммы, относящиеся к 1720-м годам, а также знаки, изображающие жезл Меркурия. Эти клейма мейсенский завод ставил на фарфор высших марок.

Очевидно, в целях самообороны на херендском заводе на посуде, имитирующей мейсенские изделия, стали ставить клейма, принятые на мейсенском заводе. Этот трюк с имитацией не остался в секрете. Мейсенский завод дипломатическим путем требовал у венгерского министра сельского хозяйства, промышленности и торговли принятия мер к прекращению этой практики. Дело это вызвало большой резонанс. Сам по себе тот факт, что херендский завод прибегнул к такому трюку, свидетельствует об остроте конкурентной борьбы, которую вел мейсенский фарфоровый завод против венгерской керамической промышленности.

Имре Катона

A sármelléki női viselet a századfordulótól napjainkig

Sármellék „a zalavári hát nyugati peremén, az országút két oldalán hosszasan elnyúló község, melyet kelet felől a Hévízi-öböl mocsaras láprétsége határol.”¹

A mai Sármellék két községből alakult: Sármellék és Égenfölső. Mindkét település középkori eredetű. Hégenföldét 1335-ben említik először Zalavár határjárásában. Sármellék viszont 1474-ben tűnik fel „Sármellék dominorum de Kusthan” formában.²

A törökkori rovásadó összeírások szerint meglehetősen népes település lehetett, de 1572 után teljesen elpusztult. A pusztulás után lassan kezd újranépesedni, de igen csekély mértékben. (1594-ben csak 1 telket tartottak nyilván.)³

Jelentős telepítésre „1731-ben kerül sor... Oroszvári Sámuel, Oroszvári András és Mezericski István földesurak szerződést kötnek a paraszttal, melynek értelmében Kis-Devecser pusztát és az akkor szintén pusztának számító „Saar mellyiké”-t benépesítik.”⁴

Az 1730—1750-es években 30—40 család élhetett Sármelléken. 1754-ben 35 jobbágycsaládot írtak össze, kb. még 10 zsellércsalád, plusz a nemesség. Összesen (ötös szorzószámot véve alapul) kb. 350 a falu létszáma. A jobbágyok negyedtelkesek csupán, 5—6 hold földet kapnak uraiktól házhelyeken, réteken és a kerti földeken kívül. Ehhez járult még az irtásföld, ami 20—22 holdas kiegészítést jelentett. Főleg gabonát termesztettek, amit piacon (Nagykanizsa) értékesítettek. De az állattartás is jelentős, azonkívül a halászat is hozott a konyhára valamit, mert a halakat eladták a távolabbi zalai falvakban. A sármelléki jobbágyok helyzete általában jobb volt, mint a környező falvakban élő társaiké, de az ő jogaikat is támadták uraik, elvették irtványaikat stb., mert a XIX. század elejének háborúi konjunktúrát biztosítottak számukra.⁵

Sármellék határának nagy része berkes, mocsaras volt, jóminőségű rét, kaszáló nem volt elegendő, mert a falu határában nyugatról is, keletről is hatalmas mocsarak és nyíltvizek terültek el. A tavaszi és nyári áradások alkalmával a Zala a sármellék—zalaapáti ártereket gyakran elborította.⁶ Szükségessé vált a Zala szabályozása. A reformkorban megkezdett, de csak a XIX. század végére befejezett Zala szabályozása... 1059 holdat és 1500 négyszöglet tett művelhetővé, ... de ebből csupán 70 hold került a parasztság kezére.

Nem oldódott meg tehát a falu lakosságának helyzete, mint ahogy a 48-as jobbágyfelszabadítás sem segített földesuraiktól függő viszonyukon.⁷

A helyzet robbanásig feszült a századfordulóra, s így 1905-ben Sármelléken aratósztrájkok lobbantak fel. A birtokfeszültség is egyre fokozódott. Ezen óhajtott némiképp enyhíteni báró Hornig Károly veszprémi püspök, aki előbb a sármellékieknek adott el határuk szomszédságában mintegy 300 hold rétet, majd 1911-ben az alsópáhokiaknak 150 $\frac{1}{2}$ magyar hold legelőt holdanként 300 korona... vételárért.⁸

Ezek a vásárlások természetesen nem okoztak gyökeres változást a nagybirtokok közé ékelt falu lakosságának életében, csak ideig-óráig tartó enyhülést hoztak.

Sármellék területe ma 6149 kat. hold és 789 négyszögöl, mely közös gazdaságot alkot.

Ha összehasonlítjuk a sármelléki lakosság névsorát az 1731-es telepítésű jobbágyok neveivel, sok megegyezőt találunk. Hogy honnan telepítették őket a XVIII. században, nem tudjuk, de kétségtelen, hogy magyar származásúak, mert a felsorolt nevek között alig akad egy-két idegen csengésű.⁹

A környező falvak lakossága is magyar, sorsuk azonos, hiszen mindannyian földhiánnyal küszködtek, jobblétüket várták a mocsaras Zala-árterület lecsapolása által, mint ahogy ez be is teljesült az ország más, szerencsésebb vidékein, magával lendítve a paraszti élet minden területét.

E falvakat nemcsak közös sorsuk kötötte össze, de hasonló viseletük is, kisebb-nagyobb eltéréseket figyelmen kívül hagyva. Maguk is számontartják, hogy a sármellékiek, zalaváriak, radaiak, alsópáhokiak egyforma viseletben jártak. Most már nagyrészt elhagyták, csak Zalavár és Sármellék idősebb generációja és a középkorúak közül hordják néhányan a bőszyknyát.

A dolgozat célja elsősorban a viselet változása, a kivetkezés fokozatainak bemutatása. Ennek megfelelően foglalkozik a női ruhadarabok formaváltozataival. Majd a ruha és a viselő viszonyát tárgyalja, bemutatva azokat a viselkedés és mozgásformákat, azokat az egyén vagy közösség szempontjából kiemelkedő napokat, amelyekben nagy szerepet kap maga az öltözködés. Ugyanakkor a hétköznapokról is igyekszik képet adni, rámutatva egy-egy ruhadarab különösen fontos szerepére.

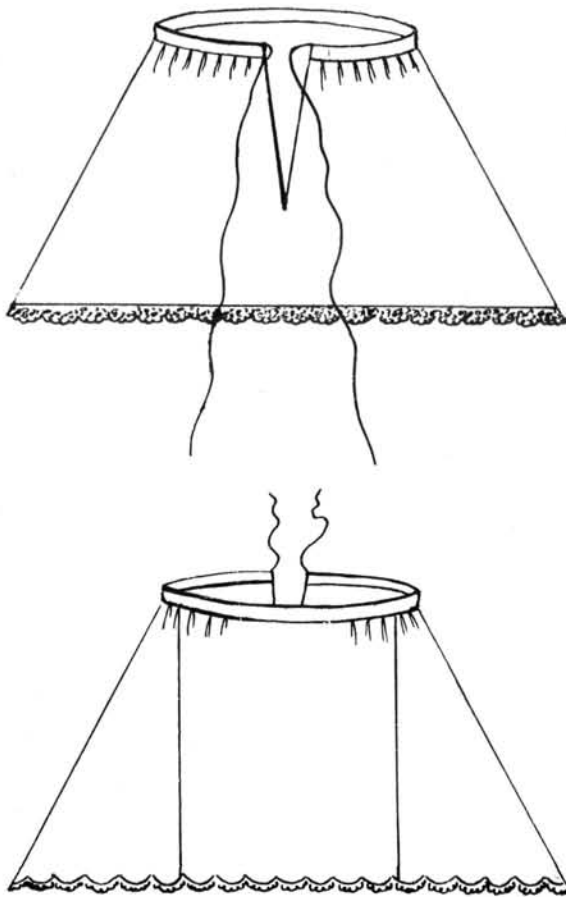
A külső megjelenéshez szorosan hozzátartozik a test ápolása. Erre is igyekeztem sort keríteni, mert fontosnak érzem, s a legújabb viselettel kapcsolatos néprajzi kutatások is egyre sürgetik ezt az eddig meglehetősen elhanyagolt területet.¹⁰

Ahhoz, hogy a fent felsorolt célokat tökéletesen elérjem, jóval nagyobb terjedelemben volna szükség, ami túllépné egy cikk keretét. De igyekeztem a legfontosabb mozzanatokra, tényekre kitérni, mintegy keretbe foglalni a nő családon, munkán belüli megnyilvánulásait, tevékenységét, szerepét.

I. fejezet

A VISELET SZERKEZETI ÉS FORMAI ALAKULÁSA

A viseletben járó falu közösségén kívüli szemlélő számára a viselet mindig azonos, ugyanazt a formát, színeket látja évtizedeken keresztül, és nem veszi észre a számtalan apróbb-nagyobb változást, ami az állandónak tűnő viseletet folyton forrásban, megújulásban tartja. Maguk az asszonyok pontosan számontartják, hogyan követték egymást a szabásmódok, a formák, melyik lett tartósabb, melyik rövid életű, attól

1. Péntő szabásrajza.

1. Schnitt eines Hemdrocks („pendely“).

1. Dessin de patron de jupon dit «péntő».

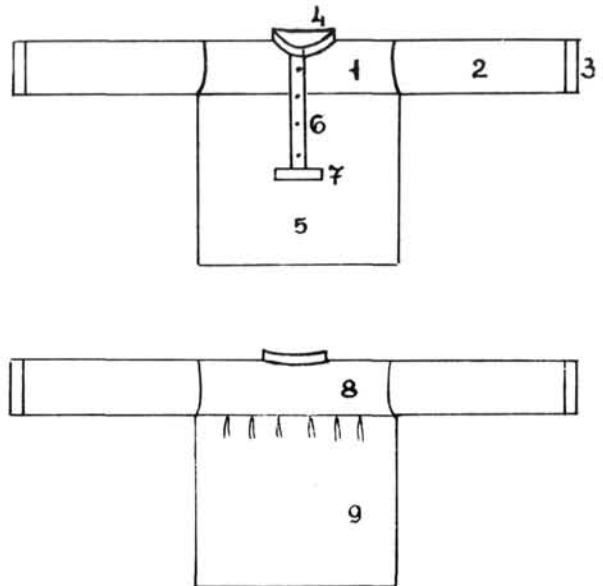
1. Выкройка самой нижней юбки.

függően, hogyan nyerte meg tetszésüket, illetve az általános tetszést. Még azt is tudni vélik, melyik formát honnan hozták és ki honosította meg. Emlékeznek egy-egy újabb újítás elterjedésére, amit szülei, vagy édesanyjuk sokáig ellenzett és tiltott, mert erkölcsellenesnek tartott, pedig csak egy apró változatról volt szó. Gergely Anna varrónő így emlékezik édesanyja tilalmára: „Még édesanyám ét, addig nem engedett sléngőt szoknyát hordani. Mer addig csipke vót az ósósoknya szélén. A sléngőt új divat vót, nem engedte. Meg a gallért se akarta megengenni a réklire, mer csak azt akarta, hogy a régi réklit horgyuk. A dómánréklit. Mikó má nem is vót divat. Mikó meghót édesanyám, akkó csinátam utána mingyá cakkos ósósoknyát.”¹¹

Legállandóbb a szoknyaszabás, bár abban is történtek apróbb változások. Ez érthető, mert úgyis a bő, a szedett maradt a szép, az ideális ruha, aztán meg a bő kötény amúgyis sokat elfogott belőlük, így szabásmódjukat nem kellett lényegesen módosítani. Ellenben a felsőrész, a rékli divatja annál inkább változott szabásban, díszítésben egyaránt. Ugyancsak a kötények is más-más formát vettek az alakuló divatnak megfelelően. Érthető, ezek a lehangsúlyosabb, leginkább látható darabok.

Mielőtt azonban rátérnék a ruhák vázolására, néhány szóval szeretném megemlíteni készítőik helyzetét, családban, munkában elfoglalt helyzetüket.

Mint ismeretes, a falusi gyerek már kiskorától fogva igyekszik eltanulni mindazt, amit szülei csinálnak, s maguk a felnőttek serkentik, biztatják leginkább őket erejükhez képesti munkavégzésre.¹² Így, mikorra egy leánygyermek eléri a 13–14 évet, már nemcsak a házkörüli munkában ügyes, hanem éppen úgy kapál, markot szed, mint a felnőttek. Téli idején pedig odaültetik a rokka mellé, megtanul hímezni, azután ruhát varrni. Mert Sármelléken csaknem minden asszony maga varrja ruháit (az ország többi viseletben járóihoz hasonlóan). Először csak egyszerű, kevésbé igényes darabokat adnak a kislány kezébe, később már felső ruhát is csinálhat. Gergely Anna, aki rendszeresen varr, szintén e módszer szerint tanulta mesterségét, és vált benne specialistává, mert hiszen egyébként varrni sehol sem tanult soha. Gerincferdüléses éven amúgyis alkalmatlan lenne nehéz paraszti munkára, a

2. Nyakas ümög szabásrajza: 1. kiseleje, 2. ujjá, 3. ujjá foglalattya, 4. nyaka, 5. ümög alla, 6. pocákoló, 7. pánc, 8. kisháta, 9. ümög alla.

2. Schnitt eines Hemdes mit Halsstück (Kragenaufsatz).

2. Dessin de patron de la chemise au col montant.

2. Выкройка сорочки с воротом.

varrás a legmegfelelőbb foglalkozás számára. Így meséli el varrástanulását: „Mindég szerettem vörögatni a testvérgyeim gépyén, bár nem örültek neki, nem értettem hozzá, összekuszátam a szálakat. Addig próbágtam, míg belegyűttem, és akkó má hoztak előre kiszabott ingeket, hogy vörgyam össze. Amiér megcsinátam, attak 20 fillért, ekkis cénára valót. Hát ikkesztem. Azóta vörök. De nem egészruhákat, azokat én nem tudok, csak illen sármelléki bősoknyát, meg sármelléki kötényeket, rékliket.”

Ha egészséges lenne, a varrás csak családi szükségletre korlátozódna. De élni mindenkinek kell. Faluban különösen fontos a hasznos tevékenység, mert így nem vetik szemére, hogy kenyérpusztító.

Mielőtt a ruhadarabok részletes tárgyalásába kezdenék, előjáróban megjegyezzem, hogy adatok hiányában nem merem vállalkozni arra, hogy Sármellék újratelepülésétől kezdve nyomon kísérjem a nők viseletét. Azt azonban feltételezem, hogy fehér vászonviseletet lehetett jó pár évtizedig, hiszen a török pusztítás után a lakosság teljesen elszegényedett, s országosan visszatért a fehér viseletre.

A múlt század közepéről vannak még megmaradt hosszú női vászoningek Sármellékről, melyek a térdet takarták. Bevarrott hosszú ujjuk vállfoltos és hónaljoltados. A mellhasítékot fehérhímzéses pánt takarja, és az ujjvégék is hímzettek az ünnepi daraboknál. Ezeknek az ingeknek a háta és eleje is nyakban sűrűn, aprón ráncolt. Közvetlenül a testen viselték, erre jött a felsősoknya. Nem volt még sokszoknyás viselet, ez csak a XIX. század második felétől kezdődött, amikor a hosszú inget fölváltotta a rövidderékű női ing és a hozzávaló pendely.

Az öltözködés legelső darabja a *péntő*, *belső- vagy legelső szoknya*, melyet közvetlenül a testen viselnek. Ez a legrövidebb, térdig ér csak, vagy valamivel térd alá. A következő alsósoknya már egy ujjnyival hosszabb a péntőnél, de ugyanennyivel rövidebb, mint az utána következő szoknya. „Mind a szoknya egy ujjnyival rövidebb a következőnél, nehogy kiláccson. Nem lett volna szép, ha a hárszőgös ósósoknya kiláccott volna.” (1. kép)

A pendely szabása nagyon egyszerű. Tulajdonképpen téglalap alakú darabokból áll, melyet összevarrnak, derékban megráncolnak, tehát a test méreteihez alakítják. A péntő 3—5,¹³ de leginkább 5 szélből készült. Ma már leggyakrabban 3 szelesek a péntők,¹⁴ s az öregasszonyok közül nem egy felsősoknyáját is csak 3 szelesre varratja, bár szűknek tartják, de kénytelenek vele, mert az 5 szeleset már „nehézelli a derekuk.”¹⁵

A 3 szeles péntőnél a péntő elejét és hátát egy-egy egész szél akotja. A harmadik szelét átlovas elvágják, és a két egész szélhez varrják úgy, hogy a keskenyebb végük essék a derékhoz. Mikor megráncolják a péntő derekát¹⁶ rávarrják a *mellét* (derékpánt), két végére erősítik a *fekete mazzagot*, amit derekukra tekernek, és hasukon kötik meg. A péntő hátul hasított kb. fél szoknyahosszúságban. A péntő sűrűn ráncolt, csak a hasi részen sima, ráncolatlan.¹⁶ Ezt úgy hívják: *elő van a simája*. Elöl nem szabad ráncolni, mert akkor a szoknya *hőmbölg*. Előfordul, hogy a péntő *mellébe* gumit húznak, de csak ritkán, mert nem szeretik. Egy-egy asszonynak általában 3 *fűzős ósósoknyája* volt. Egy ünnepre, egy, ha vásárra, vásárosba mentek, egy meg otthon, „visenyi való.” Az ünnepi péntő „gyócsbu való tiszta fehér” (gyári pamutvászon). De az adatközlők nagyanyjai ünnepre is vászonpéntőt hordtak. Szépen kimosták — „szaputák, páruták” — akkor kiféhéredett. Ez volt a *rűszögös ósósoknya*. Ezelőtt 20 évvel még a fiatalok ünnepen 3—4 hófehér „ropogósa keményített” alsósoknyát viseltek. Az alsósoknya szabás azonos a péntőével. A fehér gyolcs alsósoknya néha 8 szeles volt. Fehér volt a *kebele* is (belső fölhajtása). A kebelét külön varrták az alsósoknya aljára, mert így *szebben esett*. Alján kezdetben fehér *görbecsipke*, később fehér *vágottcsipke* volt. Az öregek ünnepen is csak egy fehérret vetek magukra, a legalsót, a többi *parget* (barhent) vagy karton. Télen melegebb anyag, nyáron vékonyabb. A század elején ún. *kódispargetből* varrták az asszonyok a téli *dologténapi* alsósoknyájukat. Ez szürke alapú, kockás barhent volt.

25—30 éve is még nyáron csak péntőben, ingben dolgoztak a mezőn.¹⁷ Ma is előfordul, ritkábban, mert napjainkban már igazi alsóruhává vált, aminek nem szabad kilátásnia. Egyik adatközlő említi, hogy szomszédasszonyával „együtt dolgoztunk a mezőn. Nagy meleg vót, nem birtuk magunkon a szoknyát, le köllött vetni.” Nem járt arra senki, letették felső ruháikat a föld végére, de a szokatlan öltözet miatt egymás előtt is szégyenkeztek, mert egyre biztatták egymást, a másik menjen elől a kapálással. „Mer rövid a péntő, és háttu van a *hasadékyta*. Hát aztán ugy dolgoztunk, hogy a kötént kötöttük háttu a *hasadékyára*.”

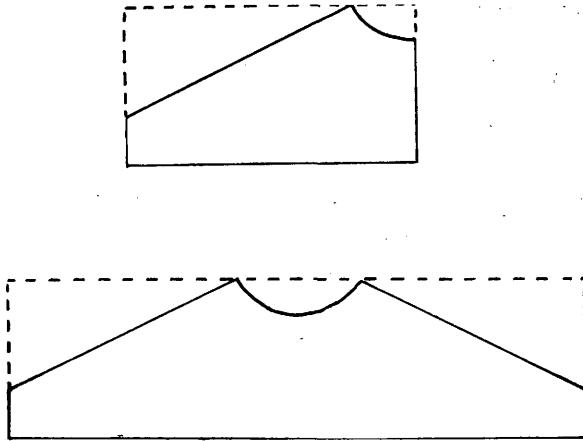
A péntő, bár legelső ruhadarab, mégis változáson ment keresztül. A századfordulón és mindaddig, míg felsőruhaként is viselték, hasítékja nem hátul volt, hanem oldalt, amit a kötény takart. Ez ugyan nem szerkezeti változás, hiszen a szabásmód ugyanaz maradt, csupán jelzi, hogy megszűnt a felsőruha szerepe. Már előbb is említettem, hogy az alsósoknya szelét fehér csipke díszítette, s ezt váltotta fel a 40-es évek *sléngöt*, *caknisra vagdót* divatját, melyet oly erősen tiltott leányai számára Gergely Anna édesanyja. A caknik széle olyan színnel van behorgolva, amilyen a szoknya színe. Ha kék, kék pamuttal, ha rózsaszín, rózsaszínnel. Gergely Anna szerint a cakkos aljú alsósoknyákkal háromszoros munka van. Először ceruzával kirajzolja, *kiírja* a cakkokat, géppel *eltűzi*, ollóval *kinyírja*, majd ollóvégivel kilöködi a cakkokat, (ti. eddig a visszáján dolgozott vele), majd *kiigazítja*, hogy szép egyformán álljanak a cakkok szélei.

A *sublatbu* — ahol alsósoknyáját és fehérneműjét tartja — sorra emeli ki alsósoknyáit, és mutatja, hogyan következnek egymás után a színek, ha fölveszi őket. „Allu mindig fehér van, utána gyün ez a rózsaszín, ehho való ez a pirosöttyös, aztán rá a folsósoknya.” Kétféle színösszeállítást mondott el: alul mindég fehér, utána rózsaszín, utána kék alsósoknya, majd a felsősoknya, amely fiatalabb korban csaknem mindig piros. A másik, amikor azonos színárnyalatok követik egymást mindig fokozódó erősségben. Pl. rózsaszín, halvány piros, égőpiros, vagy kék, erősebb kék, búzakék. Az alsósoknyák meghatározott rendje indokolt és díszítése is, mert menéskor a szoknyák ringása által, vagy hajoláskor sorban látszódnak a szoknyaszélek fehér csipkéi vagy színes horgolású cakknijai.

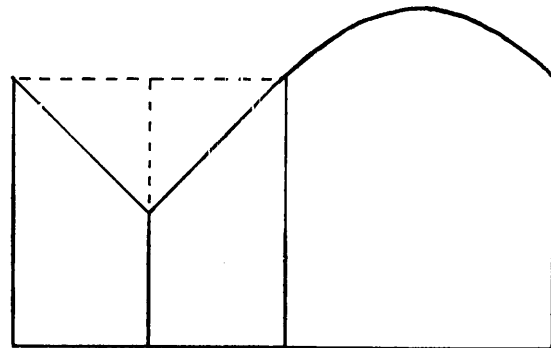
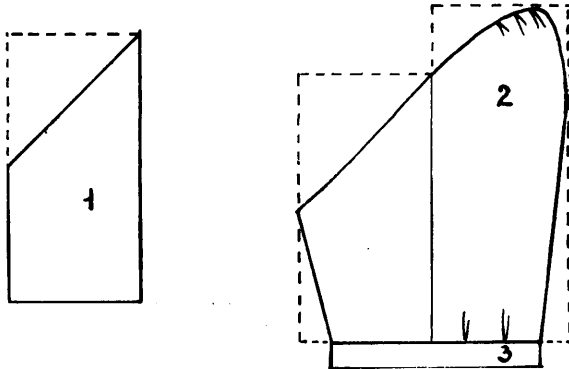
Rége is, ma is a viseletben járó sármelléki asszonyok *inget*, *ümmögöt* hordanak testükön. Anyaguk a század első évtizedeiben is még kendervászon, csak az ünnepi ing készült gyolcsból. Némelyik idősebb asszony még most is ilyen *rűszögös vászonümmögöt* visel, mert ebben nyáron is lehet dolgozni a mezőn, nem tapad a testhez, mint a gyári anyagok. Egyébként ma már nyáron kartonból, télen barhentből készítenek ingeiket, ünnepre pedig fehér sifonból.

Az ingek bevarrott ujjúak, rövid, derékig érők. Legrégibb a *nyakas ümmög*. Külön szabott téglalap alakú *kiseleje*, *kisháta* van, melyhez *ráncha*, *rakásba* varrják az egyenes szabású, egy darabból álló *elejeallát* és *hátaallát*. A kiseleje és a kisháta belül bélelt, mert ez a rész van legerősebben kitéve a kopásnak, a nap erejének (2. ábra). Nyaka ujjnyi széles felálló pánt.

Későbbi a *kerített nyakú ing*. Általában négyszögű a nyak-kivágása, azaz *szögletesre vagdótt*. Ehhez az ingfajtához 2 méter anyagot szoktak venni. Gergely Anna a következőképpen varrja: Először is mértéket vesz a megrendelőről¹⁸ vállszélesség, karja bőség (könyék felett), ujjja hossza. Csupán a karbőséget méri centiméterrel, a vállát és az ujjhosszat a tulajdonos vállához és karjához méri.¹⁹ Ugyanis, amint elfogadja az anyagot, legelső tevékenysége, hogy hosszából levágja az ujjaknak és a hátnak való részt. A hátnak való darabot a varrató vállához illeszti, s a vállon túlnyúló darabot levágja, amit majd az ujj hónaljli toldására használ fel. Ugyanígy kiméri az ujjhosszat, s ezzel befejeződik a mértékvetél. A kimért darabokat belegöngyöli az anyagba és félreteszi. Amikor rákerült a sor a varrásra, az anyag egyik hosszanti oldalából 2 ujjnyi széles csíkot lehasít, ebből lesz a *nyak- és ujjfogalattya*, azaz szegélye. Ezután szabja ki a hátát. Fojta a vállszélességhez szabott téglalap alakú anyagot, ezt egyszer keresztbe hajtja, s minden mérés nélkül, csak úgy szemmértékre kikerekíti a nyakat (még nem eredeti nagyságban) és a

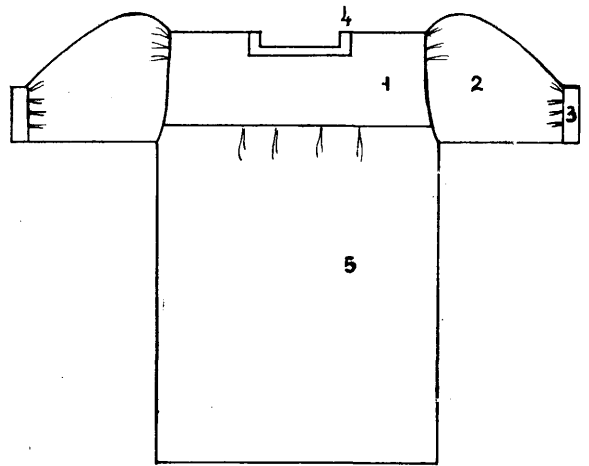

3. Kerített nyakú ing hátának szabása
 3. Schnitt des Rückenteils eines Hemdes ohne Kragenaufsatz (eventuell ausgeschnitten).
 3. Coupe du dos de la chemise courte, au col ourlé.
 3. Выкройка спинки сорочки с круглым вырезом.

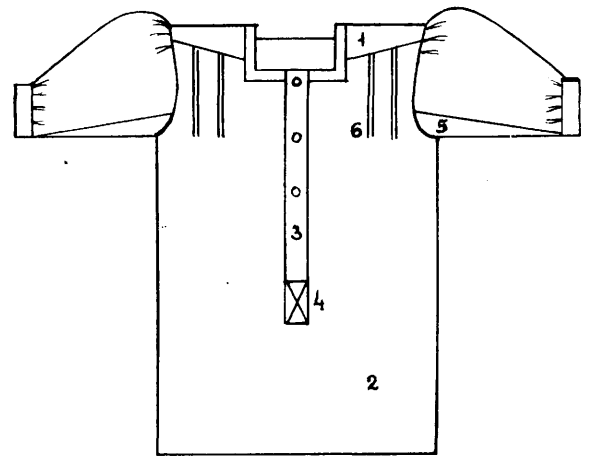

4. Búbos vagy lopós ingujj szabásrajza: 1. cikli, 2. búb, 3. ujj foglalattya.
 4. Schnitt eines gerafften Hemdärmels.
 4. Coupe de la manche flottante.
 4. Раскрой пышного рукава на сборках.

váll vonalát (3. ábra). Ez az ún. hátarész, mely hátul a lapockáig ér, elől pedig a kulcsont vonalát követi (lásd: 5—6. ábrát), és saját anyagából duplán veszi a korábbi más anyagból való bélés helyett. A hátarész szélességéhez igazítja, s e méretnek megfelelően ráncolja a visszahajtott (nem elvágott aljú!) anyag két végét, hogy semmi ne „menyenyen pocskékba az anyag szélességéből.”²⁰ Az elején két oldalt 2—2 mellig levartt *mizli vagy lopó* (becsípés), közepén pedig

5. Kerített nyakú ing háta: 1. háta, 2. búb vagy lopó, 3. ujj foglalattya
 4. nyak foglalattya, 5. háta alla.
 6. Rückenteil eines Hemdes ohne Kragenaufsatz (ausgeschnitten).
 6. Le dos de la chemise au col ourlé.
 6. Спинка сорочки без ворота.

6. Kerített nyakú ing eleje: 1. háta, 2. eleje alla, 3. az ümög pocákolója
 4. tűzés, 5. cikli, 6. mizli vagy lopó.
 5. Vorderteil eines Hemdes ohne Kragenaufsatz (ausgeschnitten).
 5. L'avant de la chemise au col ourlé.
 5. Перед сорочки без ворота.

mellközépig érő hasítás, melyet beszegnek, és a gomblyukas részt pántszerűen kiképezik. Ezt a gombolópántot az *ümög pocákolójának* nevezik. Végét átlós téglalap alakú tűzéssel rögzítik most, régebbi ingeken egy keresztbe futó *pánkkal* (pánt). Ezután összevarrja az ing két oldalát, kihagyva a karlyukak helyét. Ekkor kerül sor az ujjvarrásra. Hosszú ujjhoz egy szél anyag kell, rövidhez (könyékig érő) elég kevesebb is. Hosszában összehajtja az előre levágott téglalap alakú anyagot, hogy a szélek pontosan fedjék egymást, lekerekíti a karformát csak szemmértékre, majd összevarrja, vagy betold egy keskeny *ciklit* (ami a vállszélességből esett le) és hozzákanyarítja a karkivágáshoz. Az ujj kikerekítése mindig nagyobb mint a karlyuk, azért, hogy meg tudják csinálni az ujj *bubgyát, lopóját, azaz ráncát*. Ezt is rögtön, félcelés nélkül tűzi géppel (4 ábra).²¹

Az ujj bevarrása után kerül sor a nyak *kimeccésére*. A vállszélességnek az a pontja, ahol az elnagyolt nyakkerekítés kezdődik, adja a kiindulási pontot. Innét egy tenyérynyi hosszan vág le egyenesen, majd derékszögben a gombolás felé fordul. Ugyanúgy a másik oldalon, végül hátul egy

hüvelykujj szélességben tágít az eredeti naggyázó kerekítésen. Ezután ellenőrzi a kivágás pontosságát. A váll-lapokat összeilleszti, ezáltal látja, hogy a nyakkivágás hosszúsága egyforma-e, nem görbe-e, majd a pocákolóját hajtja ketté, úgy méri egymásra a kivágás sarkait, és igazítja meg egyenlő méretűvé. De oly pontos a szemmértéke, hogy szinte hibátlanul egyformára szab. A méretek ellenőrzése után a nyakra és az ujj szélére rávarrja a *foglalattyát* (2 cm széles szegély). Amikor mindezzel elkészült, kicsit meghúzkodja körmével az ing alját, hogy *élesebben álljon*, és egyenesebben lehessen elvágni. Beszegi az alját is, és kész az ing. Régente eleve kettévágták az *ümög allát*, úgy tűzték a kishátához. De nem volt gazdaságos, mert nem sikerült egyformára a ráncolás, és el kellett vágni az anyagból. Az ingeket sohasem *formához* (papírból kivágott minta) szabja. Hossza úgyis annyi lesz, amennyi marad az anyag hosszából az ujj és a hát kiszakítása után.

A harmadik ingfajta, amit viselnek, a *fehér sifon ümög*. Ehhez csak másfél méter anyagot vesznek. Szabása igen egyszerű. Hosszából elveszi a minden esetben rövid ujj anyagát, a megmaradt részt keresztben majd hosszában kettéhajtja, kivágja a szögletes nyakat, a karlyukat, s a karlyuk folytatásaként még oldalról egy ferde csíkot, ami által az ing alja lefelé bővülő formát kap (7. ábra). A nyakkivágás baloldali sarkánál egyenesen lemetsz egy ollóvágásnyi hosszúságot, beszegi, gombbal, gomblyukkal látja el. E gombolás miatt nevezik a sifon ümögöt *óldalgombos ümögnek* is. Minden esetben ünnepre szánják, ujjára és nyakkivágására csipkét varrnak. Ujjá sima beillesztésű, nincs vállban *búbosra* ráncolva.

A szélek összevarrását *foglalással* oldja meg, vagyis az egymás mellé kerülő széleket behajítja, hogy ne bomoljon a szála. Így tűzi le géppel.

A régi ingek egészen rövidek, éppen csak addig érnek, hogy a szoknya derekába bele tudják fogni. De hajladozás közben gyakran kicsúszik, azért mondta Varga Andrásné: „Sokszor még a szoknya alá köllött nyuni, lehuzni, hogy ki ne gyűjjön a derekába.” Ismerik a vállon gombolós, egybeszabott hosszú inget is, de ilyet nem viselnek. Nem szeretik, nem lehet benne dolgozni, illetve felsőruha módjára is viselni.

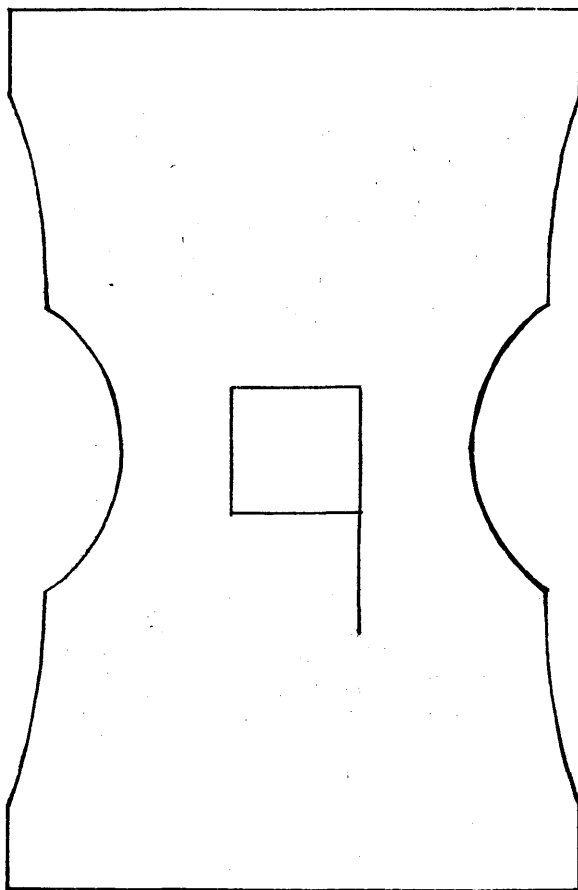
Ezt a két ruhadarabot, a pendelyt és a rövid derekú inget viselték közvetlenül a testükön. A nadrágot nem ismerték sokáig, nem viselték. 55—70 éves adatközlőim közül egyetlen egynek sem volt még lánykorában. Sőt, vannak olyan idős asszonyok, akik még „söse visetek bugyogót.” „Emlékszek — mondja Bószéné — télen, mentünk az erdőre fátvágni, és bugyogó nékün. A combunk, a térdünk mind csuppa véres piros vót. Rossz vót ránézni. Esenvedett, asztá má nem éreztük.” „Nyáron meg ki se birtuk vóna a melegbe” — fűzi hozzá Vargáné. Mai napig sem hordanak sokan nyáron. Mikor férhőmentünk, akkor kaptunk bugyogót. Az első bugyogó pargetbű készűt, elő is, háttu is *hasadékos*. Elöl a derékpánton két fűző volt, melyet „megtekertünk eccer a derekunkon, a hasunkon meg megkötöttük. A szára térdig ért, vaj egy kicsit térd alá.” Most már ezeknek a nadrágoknak a viselete kimúlt. Boltban vásárolják a hosszúszerű meleg teniszparget bugyikat. A selyemnadrágot nemigen viselik, esetleg csak egyet tartanak, „ha menek az orvosho” alkalomra.

A péntő fölé a szoknyák sorakoznak szép egymásutánban. A szoknyák szerepe meglehetősen tág. Hiszen nemcsak felsőruha, hanem eső ellen fejreborítható védelem, a szántó földön a vizeskorsóra borítva hűsöt ad, nap ellen véd, a mezőre hozott kisgyerek alá teszik, ráfektetik és sátort csinálnak belőle. Levernek 4 ágat, arra borítják a munka közben feleslegessé vált, levetett ruhát.

Szerették a szép anyagokat, még hétköznapra is.

Az asszonyok szerint a „zsidók tuttak a legjobb anyagot hozatni. Zalavárott volt egy Holzer nevű kereskedő. Amikor meglátta a lányokat, mindég megkérdezte: na, lányok, millen kasmert hozassak? Kéket, zódet, pirossat?” De nemcsak a boltban vásároltak, hanem a környező falvak vásárain is. Pl. Kiskomáromban, mert ott is viseletben jártak a nők, és oda megfelelő árut vittek a vásárosok.

A szoknyák századeleji divatja megmaradt, a szabásmódjuk is, csupán néhány kisebb változtatást hajtottak végre rajtuk.

7. Óldalgombos vagy sifon ümög szabása.

7. Schnitt eines seitlich geknöpfen Hemdes.

7. Coupe de la chemise courte en madapolam, boutonnée sur le côté.

7. Выкройка сорочки из шифона с застежкой на боку.

A legfelső szoknya hossza mostanság a térdet takarja, idősebbeknél féllábszárig ér, bár azok között is, akik jobban adnak magukra, a rövidebbet kedvelik és hordják, mert úgy „*karikósabb*” a szoknya. Vargáné hosszabb szoknyát hord, mint nála 10 évvel idősebb sógornője, és azért szidja is a sógornő, hogy nem szép a viselete, „lóg rajtad.” Mert a szoknyaviselésnek igen sok szabálya, módja van, és ezt ki ügyesen, ki kevésbé ügyesen tudja alkalmazni.

A negyvenes évekig a szoknya hossza kevéssel a boka fölött végződött,²² és az idősebbek — 70—80 évesek — között ma is akad néhány, aki megmaradt a hosszú viselet mellett.

A sármelléki asszonyok mind értettek a szoknyavarráshoz „nem vót nehéz”, „eccertü eszt megvorni, nem köllött összevissza szabdóni mind a mostaniakat.” A század elején még mindent kézzel varrtak. „Türe szettük a szoknya ráncát is, mind a bőgatyákat” — vagyis kézzel öltögették.

A szoknyához két méret kell: a *mellbőség* (azaz derék-bőség) és a *hossza*. A varrás menetét Gergely Anna parasztvarrónő (specialista) mondja és mutatja részletesen.

A szoknyához 4 m hosszú, 70—80 cm széles anyag kell. Mielőtt szabni kezdené, az anyag két végét, ahol a boltban levágták a végről, szálhúzás által egyenesre igazítja. „Kihuzom a szálát, mer ha nem egyenes a matéria, *lőcsős* lesz a szoknya.”

Ezután az anyagot összehajtogatja *szélialá*, majd elhasítja *egyenlően*. Azért hasítja szét az anyagot, és nem egyben ráncolja, mert „hosszára jobb a ruha, szedésnél jobban ugrik a ránc.”

8. A szoknya kebele.
8. Saumaufschlag des Rockes.
8. Panneau lisse de la jupe.
8. Оторочка юбки.

Széthasogatás után összegépelik a széleket, és rávarrják a *kebelét* (8. ábra). A kebele a ruha fölthajtását, szegését jelenti. A szoknya kebelét mindig külön varrják a szoknya aljához, úgy tartják, szebben kitartja. Kb. 5–6 éve már a ruha saját anyagából készítik a kebelét is, de az öregeknek —, és a varrónő magának is — még mindig pirosból. Bécsi pirosból. Korábban keskenyebb, 2–3 ujjnyi széles fölthajtást varrtak, később ez egyre szélesedett, és néha olyan „széles lett a szoknya kebele, hogy egynegyedéig is ért a szoknya besejébe.”

A szélek összevarrása és a kebel fölvarrása után megjelölik a szoknya derekát kis v-alakú ollóbevágással az eleje és hátrész közepén, és elkezdik a *szedést*. A műveletet többféleképpen is hívják: *megcsinálom a szoknya ráncát, a szoknyákat ráncosra lerakjuk, Gergely Anna szép apróra lerakja, ráncba szedi a szoknyát, s ujjával méri a ráncok szélességét*. Így lesz egyforma. A gép tűje alá ráncolja, gyűri az anyagot úgy, hogy két tenyere szemben fekszik egymással az anyagra fektetve. Két hüvelykujjával gyűri a *matériát*, mutatóujjával méri a szélességét, simítja az előbbiekhöz a ráncokat. Nagyon fontos, hogy szép apró legyen a szedés. Így nem áll szét a szoknya, és nem *dül ki* hamar. Mikor lerak 3–4 ráncot, akkor letűzi géppel és hátrébb tolja a kész részt. Hátral is, elől is *középen fordul aránc*, vagyis ellenkező irányban kezdi szedni. A közepet a v-alakú ollóbenyírás jelzi. A 40-es éveikig a szoknyákat kivétel nélkül úgy varrták, hogy elől a hason minden szoknyának volt kb. 2 tenyérnyi széles *simája, hogy ne hőmbölgögyön*. „Mégis, ha menünk, meg szoktuk igazéttani, mer elfordul.” Az öregasszonyoknak máig így varrják a ruháikat, de a fiatalabbak már a 40-es évek óta „körbe leszedett szoknyát visenek, csak ekkis szűk részt hannah szedetlenyü.” Amikor körbe ér a ráncolás, és le is van tűzve, ezt az állapotot *mellbőségnek* nevezik. „Kész a mellbőség” — mondja Gergely Anna, amikor beráncolta a szoknyát. Ezt a kb. 1 cm széles mellbőséget bevarrják a ruha *mellébe*, ami nem más, mint a derekat átfogó és a derék méretéhez alakított pánt. A *mellét* csak a mintás anyagoknál tűzik rögtön a ráncolásra, mert

ott a minta segíti abban, hogy egyforma legyen a ránc szélessége. Ki lehet pontosan számítani, hogy hányadik mintára essék a szedés, hogy kiadja a kellő derékbőséget. Sima anyagoknál nem lenne ez az eljárás célszerű, mert ott a ráncolás után kisebb-nagyobb igazítások adódnak, és le kellene fejteni a mellrészt. A ráncolás befejezése után jön a tulajdonképpeni *leszedés*, azaz a derékban letűzött ráncok szoknyaalig való rögzítése. Ez meglehetősen nehéz munka egy ember számára, és főleg hosszadalmas. Gergely Anna nem is egyedül végzi, hanem esténként, amikor már összegyűl 3–4 szoknya, átjön egy idősebb asszony, a *bérmakomája*, s ő segít. Olyankor előveszik a leszedésre szolgáló asztallapot, ráteszik a konyhaszatra, bevonják csomagolópapírral, és ráterítik az oldalánál össze nem varrt szoknyát egész szélességében. A már letűzött derékrész egymástól 3–4 cm-re leszegezik az asztra, hogy szilárdan álljon, ne csúszkáljon munka közben. A szögeket oly lazán verik a ruhán keresztül az asztalba, hogy munka végeztével kézzel ki lehet húzni azokat. Gergely Anna így mondta el a ruha *leszedését*: „Tegnap este itt vót a komám (itt a nőket is ujabban így szólítják: *te komám*. Korábban és az idősebbeknél ma is komámuram, komámasszony meg szólítás járja) szettük vele a ruhákat. Magam eggye megérek végezni egy-egy este, vele 2–3 szoknya is megvan. Ő főnn szedi (a beráncolt derékrész alatt, ott könnyebb a mértéket tartani) ugy aggya nekem kézrű, én meg lenn szedem, az allát. Eccer-eccer annyit szedünk, amennyi efer a kezünk alatt. Sokszó a fé szoknyarészt is leszeggyük, csak azután vasalluk. Rátesszük a fé karunkat, hogy ki ne ugorjon alulla a ruha. Meg jó meg is vizezzük, hogy ne ugrállon a szövet, jobban simuljon. Aszta, ha nem fér a könyökünk alá, murnyas küeket is teszünk rájja, olyanokat, mind az öklöm, meg valamive nagyobbakat. Ez lefoggya. Mikó má meg van jó nagy darab, akkó tűzes vassó levasalluk. Má montam az előbb, hogy a ruhát csomagolópapíron szeggyük. Mikó levasatuk a ráncokat, akkó kiszeggyük a mellébü a szögeket, és behömbölgettyük a pappírba jó szoroson a ruhát, alluföllü átköttyük egy rongydarabba.” A csomagolópapír szélességénél szélesebb a szoknya hossza, azért kilóg belőle a derékrész, a *mell*. A hengerbe hajtogatott ruhának *mellrészét* biztosítóúvel összekapcsolják, vékony rongycsíkot húznak bele, és föllógatják a tűzhely mellé száradni a falba vert szögere. Egy-két nap alatt tökéletesen megszárad. Kibontják a csomagolópapírból, és a nem mintás szövetekre ekkor varrják rá a *mellét*. A *melle* kb. 4 cm széles szalag a ruha anyagából szabva, és valamilyen más, vékonyabb anyaggal bélelve. A mellét a *lapos szedésre* varrják rá, tehát arra a centiméter szélességű derékszélre, mely a ráncolás első lépését alkotja. A mell rávarrása után összevarrják a szoknya oldalát a hasítékig. Adatközölőim szülői még elől hasított szoknyát viseltek. „Régen közepén nyirták fő és piros bécsive szegték körü” — mondja Vargáné. Most a szoknya baloldalt hasított, *férekapcsos*. Ugyanis a melle 2 végén kapocs van. Csak a legalsó (péntő) és esetleg az utána következő második szoknya fűzős, a többi kapcsos. „A fiatalabb asszonyoknak meg má össze se igen vórom az oldalát, azok a ruha alláig bekapcsozzák. Ez azért jó, mer ha levetik, szépen le tuggyák tennyi megint (ti. hengeresen összecsavarva lógatják a szekrényben) és nem dül ki hama a szedés.”

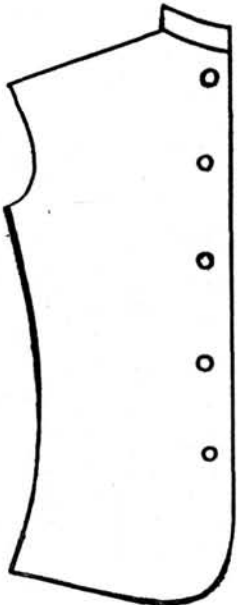
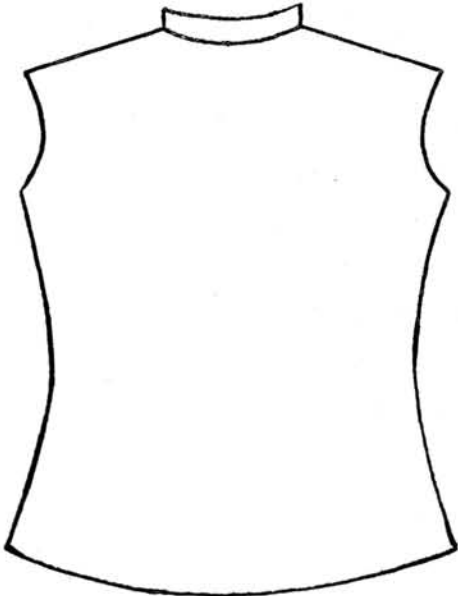
A legtöbb változáson a századelőtől napjainkig a *rékli* viselet ment át. Érthető, mert sokkal hangsúlyosabb a helyzete, mint a köténnyel nagyrészt eltakart szoknyáé, amelyben úgysis a bőség, a kerekdedség látszatának keltése volt a szép. A réklihez hasonlóan domináns helyzetű kötény is ezért változott időről-időre, ami formáját, illetve szabásmódját illeti.

A szoknyához általában ugyanolyan anyagból rékli is jár. Érdekes azonban, hogy még napjainkban zrívesen viselik az azonos színű és anyagú együtteseket, valószínűleg városi hatásra, korábban egyforma színűt sohasem vettek fel, mert nem tartották szépnek.²³

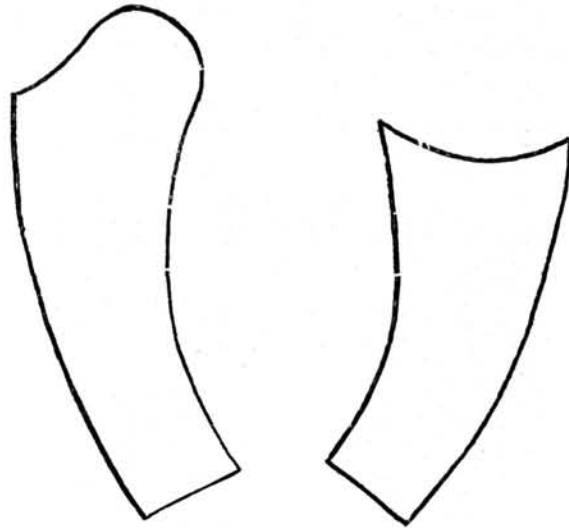
Mint előbb mondtam, a sármelléki asszonyok nagy része maga készítette el ruháját. De a réklik változó divatját már nem volt olyan egyszerű követni, és a görbe szabásvonalak bonyolultabbak voltak, meg a *zámedlik*, csipkék sokasága meghaladta varrótudásukat, elkészítésükre fordítható idejüket. Ezeket a kényesebb holmikát varrónők — tulajdonképpen

ügyeskezű parasztasszonyok, vagy betegség folytán varrásra szoruló nők — készítették. Így vált híressé egy-egy varróasszony, akihez más falvakból is elhozták a ruhákat. Pl. a század első évtizedeiben Zalavárott Steiner Mária, Égenföldön pedig Pintér Rozi, aki sorvadásban halt meg, mert „mindig vórt meg vórt.”

De egyik sem tudta úgy megvarrni a rékliket, mint a közeli Balatonmogyoródon Kersóber Ilka. „Magyaradon jó tunning vórt most is. A zalaváriaknak ott csinállák a gyöngyös kontyokat.” Mondják, a régi varrónők nem próbáltak soha. Csak méretet vettek, kiszabták a *matériát*, és úgy állt rajtuk, mintha rájuk öntötték volna. Muszáj volt úgy állnia, mert a napszámba, paraszti munkába járó asszonyok, lányok minden perce foglalt volt, felesleges mászkálásra nem volt idejük,

9. Dománrékli eleje és háta.
9. Vorder- und Rückenteil einer Bluse.
9. L'avant et le dos du caraco-dolman.
9. Перед и спинка блузы в форме доломана.

10. Dománrékli ujjának szabása.
10. Schnitt eines Blusenärmels.
10. Coupe de la manche du caraco-dolman.
10. Вывойка рукава блузы в форме доломана.

s a távolság sem lebecsülendő a gyalogos számára. De nemcsak a századelőn nem próbáltak ruhát, Gergely Anna ma sem próbál soha. Annak jónak kell lennie, amit ő egyszer megcsinál. Így mondja el a réklivarrás módját: „A réklihő van *formám*. Tudom, kiné kő nagyobb 2—3 ujjnyiva, mind a forma. Azt az ujjomma mérem ki. Mer én centive nem tudom megmérni a rékli. Nem is tudom, meg nem is tanutam soha.” Egy réklihez 2 m szimpla széles anyag kell. Ebből „először a hátát, aztán az elejét, aztán az ujját, a gallérgyát, meg a máncseklit (mandzsetta)” szabja ki Gergely Anna. A réklik mai formáit így osztja fel: van magasan záródó *galléros rékli*, és *kitáros*, azaz fazonos.

A réklik szabása is aszerint *passzentesabb* vagy bővebb, hogy ünnepre vagy munkára használják-e majd. Az ünnepre valóval mindég több a törődés, a gond. Azonkívül az is számít, idősebbnek vagy fiatalabbnak szánják-e. „Mer a fiatal szereti a szépet, a divatosat, az idősebb meg má aszt nézi, hogy miné kényelmesebb legyen. Megadom a móggyát a rékliknek, azé fizetnek. Illen drága szöveteket nem lehet csak ugy összecsapnyi. Azér, aki kövérebb, annak a hónalgyába tódok egy ciklit, hogy ne legyen szük, tuggyon benn mozognyi” — sorolja Gergely Anna.

A réklik divatját, változását a század eleje óta követjük nyomon. Azonban mindjárt a kezdetén rögzítenünk kell, hogy a sorrend nem merev, s adott időben egyetlen rékli sem vált egyeduralkodóvá, hanem egymás mellett éltek a régiek és újak, mert az idősebb réteg mindig konzervatívabb, nehezen alkalmazkodik az újhoz, s nem egyszer gyerekeit sem engedi azok minden tiltakozása ellenére sem újba öltözni. Mert a paraszti gondolkodásban az újdonság, tehát a divat rögtöni követése könnyelműséget jelent. S ez a könnyelműség — bár ez esetben inkább anyagi természetűnek látszik — felfogásuk szerint óhatatlanul behatol az egyén jellemébe is. Aki túlságosan divatozó, az túlságosan akar tetszeni é. i. t. Másrészt a viseleti egymásmellettségben az is döntő fontosságú: egy leány, ha kelengyjét gyűjti, szinte egy életre szóló mennyiséget rak élére mindenképp.²⁴ Így a ruhából is. Ha új divat jön, és azt követni akarja, ez azzal jár, hogy a régi holmijait — bár azok még ünnepi viselésűek — befogja hétköznapra, és újakat akar szerezni helyettük. Ez a tény nemcsak olyan értelemben vett gazdasági könnyelműség, hogy a még nem kopott holmit munkára vagy félünnepivé alacsonyítja eredeti rendeltetésének kellő kihasználása nélkül, hanem abban az értelemben is, hogy az ünnepre szánt ruha mindig drágább szö-

11. Leányok kacamajkóban (1915).
 11. Mädchen in Blusen (1915).
 11. Jeunes filles en vestes doublées de fourrure (1915).
 11. Девушки в кашевайке (1915).

vetű, jobb minőségű, valójában kár munkára használni. Számtalan esetben még az is előfordul, hogy a divatból kiment korábbi ünnepi viseletet hétköznapra sem hordják el.²⁵ Hadd idézzek egy beszélgetést egy zöldbársony réklivel kapcsolatban, melyet az idősebb sógornő adott a fiatalabbnak. Mutatja a réklit, és mondja Vargáné: „Esz má nem viselem.” Erre a sógornője: „Pedig millen jó lenne még neked dologténap.” — „Dologténap? Hisze kinevetnének! Nem vagyok én Kőszörűs Mária! Kőll hallannyi a korra. Most má nem divat a számedlis. Azt mongyák ránk, hogy maradiak vagyunk, mer viseletben járunk. Pedig mink is menünk a divat után, hisze a réklik is mindig mások.”

Lánczi Péterné — az idősebb sógornő — kicsit keserűen gondol vissza a ruhaszerzésre, hiszen napszámmal kereste ruháinak árát. Két bársonyrékli, egy fűzőld *blüst* („szünjatszó, ha rásütött a nap, csak úgy ragyogott”) és egy fekete apróvirágost. „Nem is igen mertem fővenni, mer sajnátam, hogy kopik. Mer drága vót a ruha, különösen a bársony, és különösen nekünk, akik napszámma kerestük meg az árát. Sokba került egy-egy illen rékli, tele csipkéve, ragyogóva, és nem kerestünk sokat. Bársonszoknyára nem is telt. Azt csak a gazdagabb parasztlányok viselték,” s még azok is csak egyet-egyét mondhattak magukénak.

Ez a rövid szóváltás két dologra mutat: az egyik a kihatálatlanul félretett ruha, tehát elfecsérelt, kidobott pénz sajnálata, a másik pedig egyfajta rátartóság, amely nem engedti meg — anyagi áldozatok árán sem — a maradiságot.

A réklik általános jellemvonása: bevarrott ujjúak, általában derékhoz simulók.

A mai adatközlők emlékezetében legrégibb az anyáik által viselt *dómánrékli* (9—10. ábra). A dómánrékli szorosan testhezsimuló ruhadarab, melynek háta alul *farkossan vót lekerékítve*. Nyaka felálló pánt, eleje gazdagon díszítve *zámedlikka, fekete csipkéve*.

A dómánréklit nevezték még *kacamajkó, majkó és testhőálló* néven is. Varga Andrásné 12—13 éves korban kapta az első kacamajkót. Azt tartják, hogy a kacamajkó divatját Horváth Gizella, Nagyrádáról Sármellékre került fiatalasszony hozta. Az ő réklijéről vették Vargáné fehér kacamajkójának mintáját is (11. ábra). A rékli háta egybeszabott, deréktől lefelé félkörös. Eleje középen vagy oldalt gomboldó színes apró üveggombokkal. Eleje jóval rövidebb a hátánál, de alja itt is félkörívesen szabott. A gombolás mellett 4—5 függőleges becsípés (*zámedli*) keskeny csipkehímzéses fodorral. A rékli alján ugyanilyen, csak szélesebb csipke. Nyaka zárt, keskeny fehér csipkefodorral. Ujja bevarrott, ún. *görbe ujj*, „könyékben görbül a szabás.” Válla sima beillesztésű, *nem búbos* (10. ábra). A kacamajkóra még rákötötték keresztben a színesvirágú *terített*, de ezzel be is fejeződött a terített azaz a vállkendő viselése, mert azután már kiment a divatból (12. ábra).

A kacamajkót kiszorította a ráncos rékli (13. ábra). Ez is szorosan simulat a testhez, amit még rejtett gombolásokkal, kötékekkel is elősegítettek. Volt *kisháta* — kb. a lapocka vonaláig ért — melyet *egyenes vagy szíves tűzéssel a zámedlivel*, vagy másként *mizlivel* sűrűn televarrt *allához* varrnak. A kishátától a derék vonaláig érő allához varrják a *rékli ráncát*, mely hátul szedett (rakott) a nehéz anyagok esetében (szövet, bársony) és *fodros selyemből* vagy kartonból varrva. A rékli eleje *kiselejéből, allábu és fodorbu* áll. Két részes, fodra szedetlen. Jobb fele szélesebb, ha oldalkapcsolásos, és a bal mellnél kapcsolódik. De középen is gombolódhat. A ráncos rékli elejét gazdagon díszítették. Mellvonaláig *darázsfeckes*, alatta keresztirányú zámedlik, egy vagy kétsoros *ragyogó csipke* (sötétkék zsinór flitterekkel), mellette fekete *görbe-*

12. Leány ünnepi viseletben (1915).
 12. Mädchen in Festtagstracht (1915).
 12. Jeune fille endimanchée (1915).
 12. Девушка в праздничной одежде.

13. Leányok ráncos rékliben és alul fodros kötényben (1910).
 13. Mädchen in gerafften Blusen mit kräuselgeschmückten Schürzen.
 13. Jeunes filles en saracos froncés, avec tablier ruché (1910).
 13. Девушки в морщинистой блузе и в фартуке с оборкой по подолу.

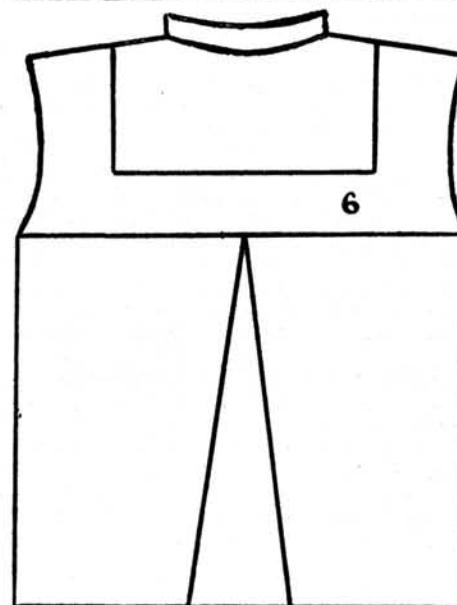
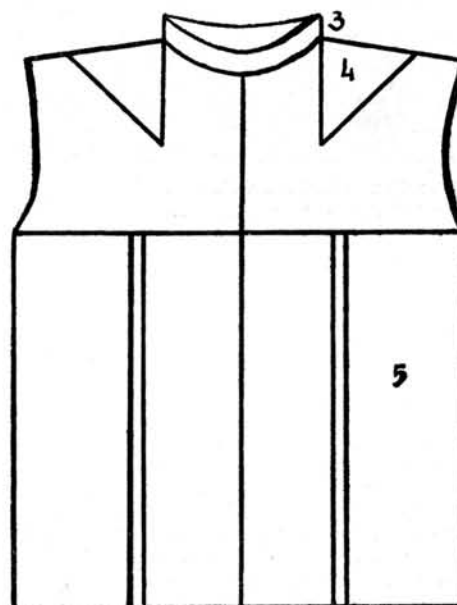
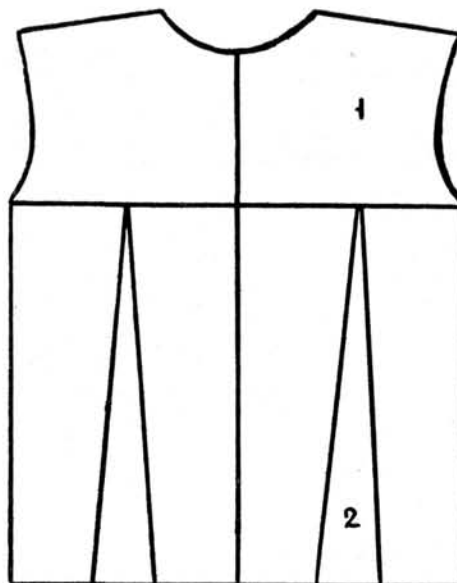
csipke. Ujja bevarrott, görbeszabású, vállban ráncolt, *bübos* hosszú ujj, csukló fölött végződő széles kézelővel. Az ujj hosszában zámedlik futnak. A kézelőt fekete görbecsipke és ragyogó csipke díszíti. A kézelő alja V-alakban hasított.

Nyaka magasan záródó pánt, fehér csipkefodorral. Ujja végig, háta derékig bélelt. Elejébe külön kis bélésréklibet varrtak, melyet szorosan összegomboltak, hogy „tarcsa a testet”, azaz a mellszorító szerepét látta el. Belül a derék vonalára esik a *sluckkötő* vagy *slusszkötő*, melyet a rékli hátrészén a *fodor és a rékli alla* összevarrási vonalára tűznek. Hason kötik meg. A szorosan derékhoz simuló réklire még egy fekete lakköv a *néderszijj* vagy *lakkszijj* került, melyet a húszas évekig viseltek.

A ráncos rékli másik válfaja már kissé módosult. Mindenben megegyezik az előbb leírttal, csupán a gallérmegoldás más. A magasan záródó pántszerű gallért megtették egy nagy, négyzetes, matrógallér alakú gallérral is, melyet fekete selyem vagy görbecsipkével, színes *futózsínórral* tűztek meg. Vargáné elgondolkodva forgatja ujjai közt, mondván: „Millen bolond vótam, hogy ebbe kiátam az uccára, dehát akkó másnak is illen vót. Most má fé világé fő nem veném.”

Mintegy a szorosan testhezsimuló rékli ellentétéként kapott lábra a *lebbes* vagy *lebbentős* rékli. (14. ábra) Ez a viselet a könnyű mozgást segítette, mert a lebbes rékli elsősorban

14. Lebbes vagy lebbentős rékli szabása.
 14. Weit geschnittene Bluse.
 14. Coupe du saraco voletant.
 14. Выкройка легкой блузы.

15. Húzott aljú vagy belekötős rékli (1968).
 15. In der Taille engezogene Bluse (1968).
 15. Сарако «фронсэ» ou «au lacet» (1968).
 15. Стянутая блуза (1968).

dologténapi viselet volt. 15—20-as években élt. Gergely Anna mondja: „Nekem bérmállásra illent vóratott a keresztanyám, hogy ne lásson annyira a hátam. Akkor tuttam meg, hogy hibás vajok.”

A lebbes réklinek is volt kisháta, kiseleje, baloldali vagy középre eső gombolása, bevarrott búbos ujjja, nagy gallérja. De viselték csak magasan záródó nyakkal is. Háta közepén levasalatlan szembe hól volt, *összeveés*. Ugyanígy a két elején is, levasalatlanul hagyták *lőbogni*. Az alja egyenesen lógott, és csak derékig ért. „Kiláccott az embernek az üngi is alulla” — mondja Láncziné. Csak könnyű anyagból, kartonból, selyemből készült. Nehéz szövet, bársony, nem volt alkalmas rá. A munkába kimelegedő, hajladozó test könnyebbségét szolgálta a kényelmes fazon. A levegő és a szél aláhatolt, hűsített.

A lebbes rékli megszerettette és megszokottá tette a kényelmet, így nem tértek vissza a testet erősen ráhába szorító előbbi rékliviselethez, hanem a lebbentős réklit módosították egy kicsit. Mégpedig úgy, hogy hátát közepén (a kisháta alatt) néhány levasalatlan ráncba szedték. Eleje baloldalt gombolódott, közepét keresztben keskeny zámedlik és fekete selyemcipke díszítették. Gallérja nagy, akárcsak a lebbesé, de nem szögletes, hanem gömbölyített, és elől is leér a mell vonaláig. Ujjja az előbbihez hasonlóan bevarrott, görbe szabású, hasított kézelőjű. A rékli alja nem *lőbög* szabadon, hanem pertlit húztak bele, és derekukra ráncolták. E tulajdonság miatt nevezték *húzott allu* vagy *belekötős* réklinek (15—16. ábra).

Az utolsó réklidivat 30—40 éve tartja már magát, mintegy jelezve azt is, hogy a viselet megkezdte hanyatló stádiumát, és mindjobban átveszi a városi divat vonalait.

Már nem szabnak külön kishátat, kiselejét, hanem egyetlen darab alkotja a hátát. Eleje ugyancsak egyenes, közepén gombolódó. Ujjja nem a régi görbeszabású, egy darabból készűl. Gallérja általában magasan záródó, ritkábban fazonos. Csak néhány centivel ér a derék alá. Van, aki a derékvonal-

nál kicsit *becsipkedi* a réklit, mintegy jelezve a derekat, mások egyenesen hagyják lógni. Sokan egyáltalán bele sem kötik a szoknya *mellébe*, pedig igazi viselési módja ez lenne. Ünnepen úgy is kötik, de dologténapi hajladozás közben minduntalan kicsúsztatják, és szabadon engedi láttatni a derekat. Különösen azoknál az idősebb asszonyoknál, akik vagy betegség, vagy kövérségük miatt csipőn vagy lejjebb viselik a szoknya derekát.

A réklidivatok között rövid időre feltűnt az 1915—20-as években, kizárólag fiatalok számára, a *grenadin blúz*. Fehér, ritkaszővésű anyag, apró, színes hímzett virágokkal. Ujjja hosszú volt, *vállban búbos*, nyaka magasan záródó, melyet cakkos szélű ún. angyali csipke díszített fehér vagy barna. A blúz alatt egy csipke pruszli vagy *kivórott pruszli* viseltek, amelyre mell és lapocka tájban 1—1 tenyérszerű nagyságú „miné színesebb, anná szebb” rózsát hímeztek a lányok. A pruszli szorosan simult a testhez, széles vállpántja cakkos szélű volt, közepén rózsaszín vagy kék szalaggal átfűzve. „Szépen átiláccott.”

A viselet másik hangsúlyos — feltűnő helyzete miatt hangsúlyos — darabja a kötény (17—18. ábra).

A sármelléki asszony elképzelhetetlen kötény nélkül, akár hétköznap, akár ünnepen, otthon vagy házon kívül, télen, nyáron mindig előtte van.

A század első évtizedében nők, férfiak dologténapi egyforma kötényt, a *parasztköteint* viseltek. Félkötény volt, azaz mellrész nélküli kötény, mely csak deréktól lefelé takar, és kékfestő anyagból készült. Az anyag szélessége adta a kötény szélességét. Két keskenyebb végét kézzel beszegték, *mazzagot*, azaz kék fűzőt varrtak a két szélére, maguk köré tekerték és megkötötték a hasukon kis masniba.²⁶

16. Húzott aljú vagy belekötős rékli (1928).
 16. In der Taille engezogene Bluse (1928).
 16. Сарако «фронсэ» ou «au lacet» (1928).
 16. Стянутая в талии блуза (1928).

Vasár- és ünnepnapokon, vásárbamenéskor a *szűk kötént* viselték. Anyaga fekete glott. Dívátja 50 éve végetért, de az öregek még azontúl is viselték. A szűk kötény is a glott szélességéből adódó téglalap forma volt, 2–3 ujjnyival rövidebb a szoknya hosszánál, *fészárig* érő. Ez „nemigen vót másra jó, mind hogy betakargya a szoknya hasítottját.” A kötény *füzeje* cifra volt, ujjnyi széles, színes virágú, boltban vásárolták. Keresztültekerték a derekukon, és a hason kötötték *masniba, csokorba*.

A szűk kötény után a *szoknyakötény* lett népszerű. (11. ábra.) Ezek a kötők csaknem körülérlik a szoknyát, és két szél anyagot használnak hozzá. „A kötény derekát „szépen *leraktyák*”, erre meg „*rávörják a mellét, füzeje* magábu készül, és háttu kötöttük csatra.” A szoknyakötény dívátja a századelőre esik, de ma is viselik hétköznap, mert praktikusabb, jobban ki tudják használni, mint a keskenyebb kötényeket. Nemcsak az alatta levő ruhát védi, hanem a rakodási felülete is megnő. A háziasszony kötőjébe sok minden belefér!²⁷ A század első évtizedeiben hétköznapokon a lányok *balatonkék* kötényt hordtak, az idősebbek feketét. Ünnepre viszont mindenkinek fekete glottból való köténye volt kicsitől öregig. Néhány éven át, kb. 1900–1910-ig a módosabbak ünnepen *fekete bársonykötént* viseltek. Igaz, hogy a bársony drága volt, és a szegényebbek nehezen tudták előteremteni, de azért egy kötényt csak beszereztek volna. Általánossá válását elsősorban unpraktikussága akadályozta meg. Az ünnepi viselet sok szoknyája amúgyis húzta a derekukat, a bársonykötény súlya még tetézte ezt. „Luhuzta a hasunkat egészen” — mondja Lánócziné.

Az *allu fodros kötén* (17. ábra) már díszesebb volt. Az alja félkörívesen hajlott, két oldalán egy-egy *ciklit* toltak hozzá. A kötény dereka nem húzott, nem rakott, de kis összevágások, *összevágások* vannak benne. *Füzeje* — megkötője — saját

18. Körülfodros kötény, húzott aljú rékli, gyöngyöskonty.

18. Schürze rundum mit Krause unten engezozene Bluse, perlenbesetzer Haarknotenschmuck.

18. Tablier ruché tout autour, caraco froncé, chignon orné de perles.

18. Фартук с оборкой, стянутая в талии блуза, «бисерный шиньон».

17. Alul fodros kötény.

17. Schürze unten mit Krause

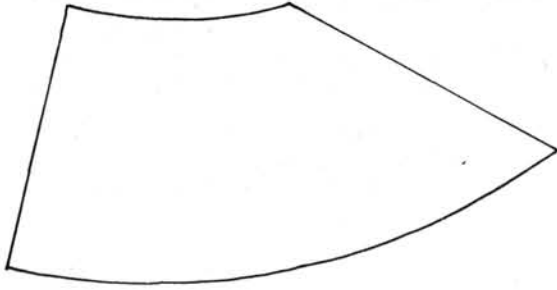
17. Tablier ruché en bas.

17. Фартук с оборкой по подолу.

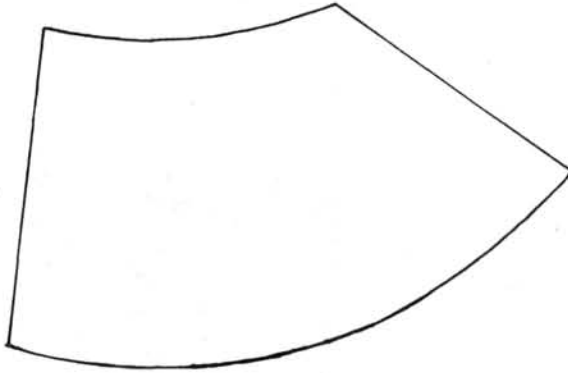
anyagából, és a derékon hátul *masnira* kötve. A kötény alján haladó *fodor* szélessége 20–30 cm és rakott. A varrásvonal mentén 2 cm széles *csipkeszegél*, a *fodor* alján szintén. Anyaga glott, lüszter és selyem. A szín továbbra is fekete, de a selymek szigorú *fekete főggvét* esetenként már enyhítették apró virágok. Hétköznapra maradt továbbra is a *balatonkék* kötény.

Egyesek megszerették a *fodros* kötényt, s most már nem elégedtek meg azzal, hogy csak az alját díszítse, hanem *köröskörül* fodrot varrtak. Azonban a *körülfodros kötént* (18. ábra) kevesen viselték. „Nem szerettük, nem teccet” — mondják, és nem is vált általános viseleti darabbá. 1920–30-ig volt használatban, és szerintük Somogyból került a faluba.²⁸ A szoknya elejét takarta csak az ovális alakú kötény. *Fodra* is keskenyebb volt, kb. 10 cm széles. Jobb oldalán *zseb*. A rövid életű és kevesek által kedvelt *körülfodrost* a *fedák kötén* váltotta fel. (21. ábra.) „Félkörössen szabott” és 2 cm szélesen saját anyagának visszájával szegik körbe. Ez a *foglaltatya*. 2 cm duplaszéles glottból szabják. Testesebb asszonyoknál „tődanak még a két oldalába egy-egy *ciklit*”. A *mellénél* becsipések, *összevágások* vannak. Jobb oldalán *zseb*, *zámedliva* díszítve. A *körülfodros* kötényen jelent meg először a *zseb*, de mivel az nem általánosan elfogadott darab volt, ők a *zseb* megjelenését a mindenki által kedvelt bő, szoknyát csaknem teljesen beborító *fedák* kötényhez kapcsolják. Mindmáig megmaradt az idősebb nemzedék e kötény viselésénél vagy némelyik a szoknyakötényénél. Nem viselték már sem a *hátaskötént*, sem a fiatalabbak „uj dívattját a *kantáros* kötént”. (19–20. ábra.)

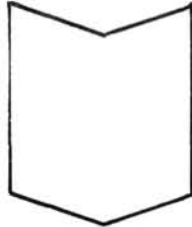
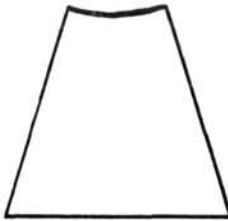
A *hátaskötény* egyenes szabású, mell és hátrésze van, és a hátán derékig gombolódik. A *kantáros kötény* „alla *fedák* forma”, van egy mellrésze, amiből két *kantár* indul, a hátan

19. Kantáros kötény aljának szabása.
19. Schnitt des Unterteils einer Schürze mit Schulterband.
19. Coupe du tablier à bretelles — partie d'en bas.
19. Выкройка нижней части фартука на бретелях.

20. Kantáros kötény fölének szabása.
20. Schnitt des Oberteils einer Schürze mit Schulterband.
20. Coupe du tablier à bretelles — partie d'en haut.
20. Выкройка верхней части фартука на бретелях.

keresztve egymást, a kötény „mellébe”, azaz derékpántjába gombolódik. Saját anyagából készült *fűzejét* hátul derékban kötik meg. Kétsebes. Az ötven éven felüliek ilyen kötényt ritkán csináltak, megmaradtak viseletük utolsó formájánál, amikor még fiatalok, a változásra élesen reagálóak voltak.

A kötényeket *mintához* varrja Gergely Anna is, és mások is. A kötényanyagot két részre, illetve szélre vágják. Az egyikből lesz a kötény középső része, a másikat ketté vágják, és ez alkotja a két szélét. Az anyagnak a hasított szélét *sebesszélnek*, a másikat *épszélnek* nevezik. Kötényvarráskor mindig egy sebesszél és egy épszél kerül össze.

A köténynek számos szerepe van a szoknyához hasonlóan, de a kötényt nem vetik le soha. Még a pendelyre is kötényt

21. Fedák kötény és kantáros kötény.
21. „Fedák”-Schürze und Schürze mit Schulterband.
21. Tablier «Fedák» et tableir à bretelles.
21. Фартук с карманом и фартук на бретелях.

kötnek.²⁹ Ünnepen mindig fekete, hétköznap időseknek fekete, fiataloknak színesebb, de leginkább kék. A kötény sohasem hiányozhat a nő elől. Nemcsak viseleti, de még varázsló szerepe is van,³⁰ hiszen a megrontott tehenet piszkos kötényre törlik meg. Köténybe törlik vizes kezüket, sarkát föl emelve orrukat is sokszor. Megnyálazott kötényesarokkal dörzsölik a kisgyermek maszatos arcát, kezét. Alsó két sarkát elől megkötik, ezáltal laza zsákot képez, ebbe teszik az ültendő kukoricát, babot, tökmagot. A köténybe szedik a gyenge csalánt, fűvet a kisállatoknak, ebbe kapkodják gyorsan, eső elől menekítve az udvaron levő apró baromfit. Mezőre indulva zsebébe dugnak egy kis harapnivalót, kenyeret, unokájuk számára egy-egy szép almát, diót. Kötény rejti el a dugdosott holmit is. Nemhiába mondják Sármelléken, hogy „az asszonyok köténye azér ollan bő, hogy minden alajja férgyen”, ami egy családban előfordul. A karjukon vitt kisgyereket meztelen lábcskáját a kötény felhajtott széle melegíti. Köténybe, szoknyába kapaszkodik a járni tanuló kisgyerekek, vagy anyjával lépést tartani akaró gyerekek.

A sármelléki viselet legszebb, legdíszesebb darabjai a fejedők, mint mindenütt, ahol viseletben járnak.

A múlt század végén a sármelléki nő két kendőt hordott a fején. Egy alsót és egy felsőt. Ez az ún. *hátrakötő* a gyöngyöskonty előzménye volt. A korábbi alsókendőt oly módon hajtogatták és tűzködték gombostűvel, hogy a fejtetőt borító rész szögletes lett, és sarka kilátszott a felső kendő alól.³¹ A későbbi alsókendő általában mintás kasmirból való volt. Háromsarkosra hajtogatták, s hátrakötötték vele fejüket úgy, hogy a kendő széle egészen homlokukig ért, hajukat is takarta. Két szarát hátul a nyakszirten, a középső, lelógó kendő-sarok fölött egyszer megköttették, majd mindkét sarkot egyszer még áthúzták e kötés mellett. Erre kötötték a felsőkendőket, melyek ezidőtájt a fiatalasszonyoknak még fehér, gazdag lyukhímzéses sifonból készült. Ünnepre vették fel, templomba. Hétköznap s fiatalabbak fejkendője színes (leginkább sárga) karton, kasmír, az idősebbeké sötét, leginkább fekete. Az öregek télen vastag barhent kendőket kötnek egészen késő tavaszig, aztán kartont. Ünnepre meg fekete „selmet”.

A századforduló táján jött divatba a *fejkötő*. Szabása (23—24. ábra) ugyanolyan, mint az újabb típusú gyöngyöskontyé, csak hátul a nyakszirt fölött egy fűzőház van, melybe fűzőt húznak, és ráhelyezve a fejkötőt kontyukra addig húzzák a fűzőt, míg „jól nem ül” a hajukon. A fűzőt a fejtetőn kötik meg. A fejkötők anyaga mindig fehér sifon, széle csipkés, újabban slingelt, és kilátszik a gyöngyöskonty alól.

A főkötőre kerül a konty (25—26. ábra). A gyöngyöskonty eredeti formája — bár főbb szerkezeti vonásokban megegyezik a maival — mégis különbözik tőle. Megegyezik a félhold

22. Kislány viselete a negyvenes években.
 22. Kleinmädchentracht um das Jahr 1940.
 22. Petite fille aux années 40.
 22. Национальный костюм девочки в 40-е годы.

24. Főkötő oldalról.
 24. Haube seitwärts gesehen.
 24. Coiffe vue de profil.
 24. Чепец сбоку.

25. Gyöngyöskonty oldalnézetben.
 25. Seitensicht eines perlenbesetzten Haarknotenschmuckes.
 25. Chignon orné de perles, vue de profil.
 25. «Бисерный шиньон» сбоку.

23. Főkötő hátulról.
 23. Haube von rückwärts gesehen.
 23. Coiffe, vue de derrière.
 23. Чепец сзади.

26. Gyöngyöskonty hátulról.
 26. Perlenbesetzter Haarknotenschmuck von rückwärts gesehen.
 26. Chignon orné de perles, vu de derrière.
 26. «Бисерный шиньон» сзади.

alakú fejtetőrész, ugyanaz a fejtetőrészhez igazított, ráncolt hátsó rész, de míg a mai kontyok a nyakszirtnél befejeződnek egy gumiházás-gumis megoldással, ami a fejhez simulást segíti elő, addig a századeleji konty ide még egy farkos részt varrt, mintegy utánozva az előbbi *hátrakötő kendő* lelógó sarkát. Ez a konty minden esetben fekete volt, még kicsiny masnit tűztek hátra, és gazdagon flitterezték nemcsak a konty fejtetői részét, hanem az egészet, beleértve a farkos részt is. A mai konty elhagyta a farkot, elhagyta az egész főkötő flitterezését és gyöngyözését, helyette óriásira, az egész hátsó koponyarészt beborítónak növelte az általában sötét árnyalatú masnikat és színessé vált.

A kontyokat belül vászonnal bélelik, hogy minél szebben, keményebben álljanak.

A kontyokat többnyire maguk hímezték, de voltak asszonyok, akik szebbnél szebb változatokat készítettek, s ezeknek aztán híre ment. A sármellékiek közül aki nagyon szépet akart, Nagyradán készítette kontyait. Ma már igen nehéz a színes gyöngyöket beszerezni. Egy asszony van még „az asó vidéken” (Nagyrada, Zala m.) aki hozatja. Felfűzésükhöz speciális vékonyságú tű szükséges, mert a közönséges tű nem fér át a gyöngyök kis furatain. Úgy is segítenek a gyöngyhányon, hogy öregasszonyoktól, akik már nem viselik színes kontyokaikat, megveszik, lefejtik, és újat készítenek belőle.

Takács Kálmánnéknak ünnepre 4 gyöngyökönny van. Barna szövet, sötétkék bársony, bordó bársony, és egy fekete gyöngyös gyász idejére. Egy-egy gyöngyökönny néha több, mint 200 Ft-ba kerül, mert nemigen készítik már.

A szomszéd községbeli zalaváriak — aki nem maga hímezte — Balatonmagyaródon (Zala m.) csináltatták kontyokaikat, mely ugyanolyan, mint a sármellékieké, csak a sármellékiek „magasabban viselik.”

A zsebkendő is része a viseletnek. Régen a sármellékieknek nem volt zsebkendőjük. Hétköznapra rongydarabot használtak, de a köténysarka és a szoknya belső széle is megfelelt és megfelel ma is még.

Ünnepre viszont saját tervezésű, szabadrajzú, színesen hímzett fehér zsebkendőket vittek magukkal. Azonban ennek a szerepe más volt, mint a közönségesé. Az imakönyvet takarták bele. Most, hogy a fiatalok elhagyták már a viseletet, a zsebkendők asztalközépre virágcserepek alá kerültek, mint hímes terítők.

A lányok viseletének kiegészítői az ékszerek. Kicsi korukban általában ezüst lencsét, vagy karika fülbevalót kaptak, iskolás koruktól kezdve pedig 4—8 soros apró arany szemű, szorosan a rékli fodra alá kapcsolt gyöngyöt is.³² A gyöngy-sornak „*bárson párnát*” varrtak, hogy szebben „*feküdjék*” a nyakon. Az apró szemű fehér gyöngyöt is kedvelték, majd a nagyobb szemű divatja következett. Viselésük a húszas évek közepén megszűnt. Az 1903-ban született Vargáné mondja: „Mikó nagylán lettem, akkó má nem tettem a nyakamba, csak, mikó kislán vótam, akkó aggattak mindent rám.” Ellenben nálánál 13 évvel idősebb sógornője még nagylány korában is viselte. Egyedül a fülbevalót tartották meg a húszas évektől kezdve is. Akinek tellett rá, nagylánykorában a gyerekkori ezüstöt felcserélte aranyra. Vargáné 20 éves korában vett magának aranyat. A nagyanyák is leányunokájukra szokták hagyni arany függőiket. Bár a legáltalánosabb és legkedveltebb a lencse és karika volt, a harmincas évektől a színes köveket is szívesen viselték kedvelték az ezüst szíves gyűrűt.

A viselet szoros tartozéka a lábbeli, melynek divatja az idők folyamán változott.

Nyáron *mesztélláb* járt öreg, fiatal egyaránt a század elején még templomba, litániára is. Vasárnap délután az utcán játszó fiatalok lába csakúgy meztelen volt, mint az árokparton vagy a kispadon üldögélő öregasszonyoké.

Nem is „szivetük el a cipőt, nyáron szoritott, a csizma meg meleg vót, csak mesztélláb vót jó” — mondja Lánčiné. Csupán aratáskor védtek lábukat a csizmaszárból készült bocsokkal az erős tarló ellen.

A változó lábbeliviselet állandó darabját alkotja a *csizma*, amelyet a viseletben járó sármelléki nők ősztől tavaszig ünnepre és dologténpra egyaránt hordtak. A csizma nemcsak mint viseleti darab szerepelt a falu köztudatában, hanem fontos társadalmi rangjelző szerepe is volt. T. i. míg cipőket

lehetett készen kapni vásárban, megfizethető áron — leg-alábbis a csizmához viszonyítva — addig az igazán szép csizmákat úgy csináltatták. A sármelléki születésű, de cselédsorú asszonyok, lányok pl. csak hétköznapon hordták csizmát, ünnepen cipőt.

„Akinek nem vót csizmája, aszt megszóták, mer az ollan szegén vót” — mondják. Annyi jelzővel látják el az asszonyok a csizmát, hogy eddig egyetlen ruhadarabról sem beszéltek ennyi elismeréssel. Erdemes idézni: „Télen lagosszárú, szép, heles csizmákat hortunk. Letürös szárut. Vagyis torokban gyöngö vót, alátürtük a lagos szárnak. Kis, vágott fémagassarku vót. Allu egy kicsit szélessebb, közepén meg keskenyebb. Ollan karcsu sarka vót. Illent hordott mindenki, asszonyok, lányok, gyerekek.”

A század elején a módosabb menyecskéknek, lányoknak a csizmaszárát főtt, a szárvégződésnél tenyérnyi széles, piros és sárga szattján bőrből csinálta a csizmadia, és díszes tűzéssel díszítette. A csizmák szárvégződése általában sima, kerek, kivéve a korai díszes csizmákat. Ezek szárvégződése elől szivalakban kivágott, gombos. A száruk oldalvarrottak. A csizmafaj korábban kissé hegyesebb, később kerek orrú. Kb. 15—20 éve viselik a hátulvarrott csizmát, de hétköznapon viseletben ma is hordanak még megfejelt, oldalvarrott csizmát.³³

A fent leírt „szép, heles csizmákat” a keszthelyi Károli István készítette remekbe. Ma Kelemen „suszter” csinálja a sármellékiek számára a csizmákat.

A századelőtől a húszas évekig hordták a cifra *briner cipőt*. Magas sarkú, magas szárú, virágos, tűzött díszű volt. A cipész *rozmaringot* varrt bele, és a szárvégeket *kicsipkézte*. Cifrasága és könnyű volta miatt csak nyáron és csak ünnepen használták. A briner cipőhöz a maguk kötötte fehér *gombos kapcát* húzták lábukra, amit térd alatt egy rongydarabbal kötöttek meg. A fehér harisnya mellett viselték a színeset is, de ritkábban. Lánčinéknak is volt kék gombos kapcája. A briner cipőre azt mondják: „Nyári cipő, hideg cipő, cifra cipő.” Addig hordták, amíg elszakadt, mert hétköznapon viselésre alkalmatlan magas sarka, és cifrasága miatt.

Az ünnepi cipőviseletben a húszas évektől az ún. *féregombos* cipő hódított. Hosszúszárú, félmagassarkú, oldalt gombolódó bőrcipő volt, melyhez külön fémből készült, kampós végű cipőgomboló is járult, melyet mostanában szatyorkötésben a kukoricaháncs sodratok bujtatásánál használnak. A féregombos cipőt, a brinert és a cipőket általában a vásárban vették, a csizmákat pedig úgy csináltatták.

A féregombos cipőbe fehér bolti pamutharisnyát húztak, melyet ugyancsak térd alatt kötöttek meg. Ünnepre a lányok mindig fehér harisnyát vettek fel. A féregombos cipő téli viseletre is alkalmas volt, így egy időben kezdte kiszorítani a csizmát.

A *félcipő* elvéve már a húszas években is fölbukkant a faluban, de általánosság csak 1930-tól vált. Kezdetben idegenkedtek az egész lábszárát szabadon hagyó cipőformától, nem tetszett a vaskosságot szépnek tartó emberek szemében a pipaszárként meredő lábszár.³⁴ Vargáné meséli, hogy egyik sógornőjének anyja azt mondta leányának, aki félcipőt akart venni magának: „Mínek az neked, nem heles az. Ollan, mind mikor egy tányérba beleállítanak egy kést.” Varga Andrásné is azért nem vett magának sokáig, „mer vékon vót a lábam, nem teccett, hogy kiláccik.” Úgy segítettek a bajon, hogy a félcipőbe *redesre kötött* piros, kék, zöld, mindenféle színű vásári harisnyát húztak, mert „akinek vékon lába vót, a rendes harisnyába az is vastag lett” — mondja Vargáné. A félcipőt ma is viselik nyáron, ünnepen, amikor még meleg van.

II. fejezet

A VISELŐ ÉS A VISELET KAPCSOLATA

A viseleti darabok változásának, alakulásának áttekintése után néhány szóval utalnék arra az izlésre, ami az általuk létrehozott divatot elfogadja, szépnek vagy elvetendőnek tartja.

Legelőször is az emberből kell kiindulnunk, aki dolgozik, aki viseli a ruhákat, s aki szép vagy csúnya benne az ő megítélésük szerint.

A szép fogalom náluk nem az esztétikai szépet jelenti elsősorban, hanem a munkára, teherbírára megfelelőséget.³⁵ Ezért szép az erős, egészséges embertípus nőben is, férfiban is. „Szép kövér, piros, egészséges legyen. Az vót a szép legényben is, lányban is.” (Vargáné.) „Az is nagyon teccett, ha valaki szép, nagy, derék.” (Matyiné) A kisgyerekekben is a kövér, piros a szép. A sovány kisgyerekekre azt mondják: ollan cilinkapillinkák. Semi formájuk, csak az a nagy szemük (Vargáné). Különösen férfiban tetszett a nagy derék. Vargáné mondja: Én is egy kicsit kicsinyeltem az uram, de arca meg ollan heles piros vót, szeme, orra rendes. Mikó mentünk az eljegyzésre, lebuktam mellette, nehogy kissebnek lássák, mind én. Pedig nagyobb nálam valamive. Vót egy szomszédasszon, ollan jó megmondhatós, aszongya énnékem: Láttalak, hogy lebuktá az Andor mellett, mikor mentetek. Nem kő azt szgyóni. Az én uram is kicsin, mégse cserélném el, ollan ügyes.”

Lánczi Péterné így fogalmazza meg női szépségideálját: Kersóber Ilka (a híres balatonmagyaródi parasztvarrónó) „nagyon szép vót. Mikó együtt ide, megnézték, mer ollan rikkantós kis menyecske vót. Csak ugy karikózt a szoknyája. Nem vót ollan ronda sován. Mer az nem szép, ha valaki ollan, mind egy kijáró disznó, ollan egyenes hátú, ollan sován.” Nem szerették a soványt. Betegnek tartották. Aztán szégyellnivaló volt a vékony lábszár is, ami annál hangsúlyosabb, minél több szoknya kerekességéből áll ki. Ezért nem viseltek sokáig a félcipőt sem, mert: „nem heles az ollan, mind mikor egy tányérba beleállítanak egy kést.” „Én is azért nem vettem sokáig, mer vékon vót a lábom, nem teccett, hogy kiláccott.” Azért kezdték a vastag kötött harisnyákat is a félcipőbe húzni, mert abban „akinek vékon vót, az is vastag lett.”³⁶

A cifra, rozmaringos tűzésű briner cipőhöz jött a „gombos kapca. De jól gyütt hozzá” — mondja elismerő hangon Vargáné. A hidegben és télen viselt ünnepi „lagos száru, szép, heles csizmákba ollan finoman néztek ki” (Láncziné). Ma már nyáron sem járnak meztláb, hanem félcipőben, szandálban. Meg is szólják azt, aki nem „hallad a korra” és még „a nagyon régi divatba, bokkáig erő ruhába jár. De millen ronda má, pedig nem ollan szegén asszon, de nem ád magára semit. Meztláb meg nyáron is, csak ugy laspog” (Láncziné). A maradiság ellen tiltakozik Vargáné, amikor sógornője számonkéri, mért nem viseli a neki ajándékozott bársony réklit dologténap. „Dologténap? Hisze kinevetnének! Nem vagyok én Köszörüs Mária! Köll hallanyi a korra!”

Az ő korukban a fészárig, a fiataloknál a térd aljáig erő szoknya a szép. Mert a hosszú ruha nem karikós, „lóg ollan csunyan.” Ezen aztán úgy is segítenek, ha fölvarrni nem akarják, régibb, hosszabb divatú szoknyáikat, hogy „dologténap három szoknya van rajtam, de ünnepen négy. Mer az ünnepi ruhám hosszúak, és ha három ósoszoknyát veszek, akkor jobban megemelik, nem lóg le.”

A rövidebb szoknyaviselet országos jelenség. Elterjedését a benne való könnyebb mozgás is elősegítette, és a „bugyog” viselet általánossá válása is.³⁷

Szeretik szép színes, bő viseletüket, még akkor is, ha elismerik, hogy sokszor nehéz. Azt tartják, hogy a bőszoknyában jobb „dógozni, bátran lehet nyuládozni, hajóni.”

A sok szoknya húzta a derekukat, azért „időnként megemellük jobbru, balru is a csipőné, hogy könnyiccsünk magunkon” — mondják.

Mezőn, aratás, kapálás idején pedig letettek magukról 3–4 szoknyát, s csak pendelyben és kötényben vagy még pendely fölött egy szoknyában dolgoztak.

Ruháik színe élénk, átmeneti színek nélkül. A fiatalok piros ruhát, vagy piros virágosat hordtak, ez volt „a legkedvesebb szín.”³⁸ Mint a dolgozat korábbi részében utaltam is rá, legfelső szoknyájuk belső szegése, *kebele*, is tenyérnyi széles bécsi piros kartonból volt. Piros szoknyához fehér gombosharisnyát, fehér blúzt, kék alapon piros virágos, zöld leveles rojtos terítőt viseltek. A lányok feje általában fedetlen, hidegben fehér cérnakendővel előre kötött. A kendő sarkosan hajtogatott, a külső sarka takarja az alatta lévő. Előre húzták egészen (lásd: 19-es ábrát) a homlokig, haj nem látszott ki alóla. Fül mellett egy vagy két ráncba hajtogatták. A fehér kendőt legfeljebb 40 éves korukig viselheték. Azontúl nem

illik, „meg nem is mernék má főkötni.” 40-en túl a szolidabb, halványabb, sötétebb színek váltják fel az erőseket. Ha valaki eléri a 40–45 évet, és nincs leánygyermek akire hagyná, akkor „cifra ruháit” elajándékozza a rokonai között.³⁹ Lánczi Péterné 35 éves kora után cifra ruháit elajándékozta fiatalabb sógornőjének, rokonlányoknak.

Ha hétköznap vagy ünnepen végigmegyünk a sármelléki utcán, a járókelők között szépen határt vonhatunk: az idősebbek még mind viseletben járnak, a negyven évesek közül sokan kivetkőztek, a 35 évesek közül csak mutatóban akad viseletes, s ezen alul senki sem jár bőszoknyában. Az 1940 után születettek még gyerekként viseltek a *férühát*. Gergely Anna szépen mondja el a kivetkőzés folyamatát. „A negyvenbe születettek az 50-es években keszték fordéttanyi a viseletet. Addig férühába jártak. De má keszték a kendőjüket nem előre kötnyi, mind ahogy régen az asszonyok is, lányok is, hanem hátra huszták, hogy a hajuk kiláccott. Asztá nem-sokára levágatták a hajukat, meg egészruhát keszték viselni.” A 78 éves Lánczi Péterné derűsen jegyzi meg: „Istenem, mindég fordul a viselet! A fiatalok fordítyák, az öregek meg elhagyják.”

Egy 36 éves, fiatal menyecskével beszélgettem, aki ezéltt 4 évvel vetkőzött ki. Kérdeztem, miért, mi volt az oka. „Ez vót a kívánság” — felelte. Gergely Anna aztán kiegészítette. „Mer a testvérgyei mind egészruhások vótak má. Hárman vótak lányok, a rokonok, a szomszédok, a sógornője mind egészruhások vótak má, asztá eszt is rászették. A nap (anyósa) pedig nem szerette, hogy kivetkőzött. Sok szép ruhája vót pedig, heles vót benne. Oszta megpróbáta, fölötözött egészruhába, jóllát neki, asztá elhatta a viseletet. Haját még főtészi hajtüre,” azaz kontyot fésül, de ő már főköttöt, gyöngyös-kontyot nem viselt soha.

A fiatalasszony azt mondta: „azér én sóse csinálók magamnak szükszoknyát, csak bővet. Magam vartam a fészoknyákat is, meg ezeket az ujjakat is. A régi ruháimat átalakitgatom, de azokat is bőre. Rakottra, huzottra, plissézozottra, mer én má szüköt nem veszek fő. Nekem az nem teccik.”

A kivetkőzés a fiatalok részéről elsősorban azért történik, mert az egészruha kényelmesebb, olcsóbb, és így modernnek érzik magukat. Mert a viseletben járókat a fiatalok lenézik, maradinak nevezik, és ha ma egy fiatal lány viseletben kezdene járni, óhatatlanul pártában maradna. Varga Andrásné így fogalmazta meg a róluk alkotott véleményét: „Aszt mongyák ránk, hogy maradiak vagyunk, mer viseletbe járunk. Pedig mink is menünk a divat után, hisze a réklík, meg a kötények is mindég mások.” — Természetesen, a várossit követő divat évről évre változik, míg a viseletben létrejövő változás igen lassú, s leginkább nem lényegyet érintő.

Az idősebb nők kivetkőzésének — mert ilyen is előfordul — csaknem kivétel nélkül betegség az oka.⁴⁰ Az orvos tiltja el a derekat szorító, hasat húzó sok szoknyát. Vargáné ennek ellenére sem hagyta el a viseletet, de nem a derekán, hanem csipő alatt t köti meg a szoknyát, hogy ne húzza annyira.

A kivetkőzött idősebb asszonyok megtartják hajviseletüket, ruháik is mind bőszabásúak maradnak, és kötényt is viselnek nemcsak hétköznap, hanem ünnepen is. Régi ruháikat átalakítva viselik el, tehát lényegében nagy anyagi veszteségük nincs. Meleg alszoknyáikat átszabják ujjas hosszú ingnek, amit közvetlenül a testen viselnek.

A kivetkőzötték járása, ha csizmát is viselnek télen, nem változott. Ugyanolyan tempójú menés marad, kicsit előre döntött felsőtest, de természetesen elmarad a sok szoknyát ringató csipőmozgás. A fiatalabbak mozgása városias, könnyed, szabadabb, de kabátjuk pl. alul bő, és általában öves. A 40 évesek szinte kivétel nélkül ezt a derekon alul bő, öves kabátot viselik. Nem tudnak egészen elszakadni a viselettől, azaz annak jellegzetes vonását, bő voltát, ha jóval szerényebb mértékben is, de megőrzik.

A viselet változása természetesen magával hozza az új szépségideált is. Érdekes összevetni az idősebb nemzedék és a fiatalok szépségideálját. Előbb már leírtam az öregeket, ahol az erő, az egészséges szín, a gömbölydedség, a kackiásság jelentette a szépséget. A vékony, sovány embert csúnyának, sőt, betegnek, nem egészségesnek tartották. Az egyéb formák, mint láb, derék karcsúsága stb. nem jött számításba, esetleg a vé-

kony lábat takargatták és igyekeztek valami módon vastagítani. A mai fiatalok ideálja azonos a városi ízléssel. Karcsú, izmos termet, szabályos arcvonások, divatos ruhák, divatos szokások jellemzik a sármelléki fiatalság ízlését. Sokan közülük iskolába, munkába járnak a városba, külsejük, viselkedésük azonos a városi fiatalokéval. Ezek a fiatalok otthonukban nem túrik, vagy ha mégis kénytelenek túrni, szégyellik idegen előtt a régi rend szerinti falusi otthonukat, viseletes szüleit. Gyűjtés közben nem egyszer leszólják őket, hogy amit mondanak, babonáság, butaság és így tovább.

Természetesen ahogy a fiatal megvetéssel vagy kicsinyléssel elfordul az ősei által létrehozott anyagi és szellemi kultúra nagy részétől, az idősebb nemzedék ugyancsak helyteleníti a szerinte magukat túlságosan cicomázó lányok külső megjelenését, festett haját és körmét. Ezeket ma is hallgatólagosan, sokszor szóban is — „rossz” lánynak tartják.

Az otthon maradt fiatalok egyelőre teljes ízlészavarban vannak, mert elvetik ami régi, és válogatás nélkül elfogadják ami új, szerintük modern. Ez vonatkozik úgy a lakáskultúrára, mint az öltözködésre. Érdekes megfigyelni, hogy az általuk lenézett viseletből mégis mennyit átvettek, ha nem is forma, de bizonyos ízlés szempontjából. Így az erős, élénk színek szeretetét, és a mehökkentő színek egymás-mellettségét. Nagyon szeretik a piros, s minden élelenségben ehhez közel álló színű kötött kabátokat, pulóvereket, amelyekhez nyugodtan viselnek ettől teljesen elütő erős színű ruhát. Pontosan, mint anyáik, nagyanyáik, akiknek fiatalon legkedvesebb színük a piros volt, és öltözködési jelszavuk: „miné cifrább, anná szebb.”

A sármelléki viselet, bár jóideig dacolt a polgárosult viseletű környező falvak hatásával, mégis halódik, és teljesen el is tűnik a szomszédos Zalavár, Alsópáhok, Nagyrada, Balatonmagyaród hasonló viseletével együtt, mihelyt kihál a középkorú generáció.

Az ízlés, és ízlésbeli változás fejtegetése után most beszélünk kell a viselet módjáról, alkalmairól kiskortól egészen az öregkorig.

A kisbabák *pólaja* négyzetes volt,⁴¹ tulajdonképpen *fejvankos*. Bécsi piros, rózsaszín kanavász, kislányok és zsinor kanavász inganyagból készült huzatot húztak rá. Hétköznap fehér vagy piros *gatyafűzővel*, ünnepen színes szalaggal kötötték át a láb felé eső végén sarkosan hajtogatott pólyát. Fél évig, gyenge gyermeket 8 hónapos koráig is *pólyáztak*.⁴² A csecsemők testét *háttu mazzagos* fehér ing fedte, fejükön két részből szabott színes főkötő, hétköznap barhentből vagy kartonból, ünnepen fehér kötött vagy a harmincas évektől boltban vásárolt. Pelenkájukat elszakadt, kimosott ingdarabokból szabdalták.

A csecsemők, mihelyt kikerültek a pólyából, nemre való tekintet nélkül kis „bécsi piros”, vagy kékfestő csipkés szelű szoknyát kaptak, az ún *ubbont*, melyet 4—5 éves, de leginkább iskolás korig viseltek még a harmincas évek közepén is.⁴³ Ha templomba, vagy más ünnepélyes helyre vitték őket, ugyanilyen szabású, de fehér színű csaknem bokáig érő ruhába öltöztették. A nagyon szegény családok gyerekei még iskoláskoruk első 2—3 évében is *kékfestő ruhába* jártak. Egyébként a kislányok 4—5 éves korban kaptak már kis nadrágot (lásd: 19. ábrát). Amint járni tudott a kicsi, az anyák *kalapcipőbe* bújtatták lábacskaikat, hogy föl ne fázzanak, gyenge talpukat meg ne sértse a fű és kő. Elhasznált kalapból vágták ki a gyerekek talpának papírra rajzolt méretét, kiszabták a felsőrészt is, összevarrták, és elöl egy kis piros szalaggal kötötték meg. Kb. a harmincas évekig volt ez így, azután már bolti cipőt kaptak a gyerekek.

„Hajuk, mind a kender, vállig ért. Csak egyéves korukban vágtuk le először, s a kocsikerek alá tettük, hogy hosszúra nőjjön” — mondja Vargáné. A kislányok haját egyéves koruk után többet le sem vágták, hagyták nőni, és mihelyt fonni való volt, szépen hátrafésülték, és a kupájuknál egy ágba fonták. Végébe *mazzagot* fontak, és megkötötték, hogy föl ne bomoljon a fonás. Mire elérte az iskoláskort, a kislány hajviselete is megváltozott. 7 éves koruktól kontyuk volt, akárcsak a nagylányoknak, és többet le sem eresztették, csak elsőáldozó korukban egy napra.⁴⁴ Viseletük is megegyezett a nagyleányokéval. Ugyanolyan *karikós szoknya*, testhezálló rékli. (22. ábra.)

A most 35 évesek iskoláskoruban már kétágban hordták a hajukat. Kontyfésülés esetén 3 részre osztották hajukat T alakban, és 3 ágat fontak. Egyet a fejtetőn, kettő ágat meg fölmagasságban kétoldalt. A középsőt fejtetőn kontyba öszszetekerték, a másik két ágat meg rá, körbe. „Ollan vót, mind egy darázs-fészek.” A kupájukban (nyakszirtjükön) meg egy barna csat volt, ami tartotta a kontyot.

Mint fentebb említettem, elsőáldozásuk napján eresztették csak le hajukat. „8 évesen, másodosztályos korunkba áldoztunk” — mondják. Előző este megvizezték a kislányok kibontott haját, jó szorosan befonták több ágra, áldozás reggelén kibontották, kifésülték, és „szép göndör vót”. A hajbefonást, öltöztetést leginkább a nagyobb leánytestvér, vagy a szomszédban lakó nagyobb barátnő, rokonlány végezte. A század elején a kislányok fejére fehér és színes virágú mirtuskoszorút is illesztettek.

Öltözetük egyébként ugyanolyan volt, mint más ünnepkor, csak több volt rajtuk a fehér, nem voltak annyira *cifrák*, mint egyébkor. Varga Andrásné 1911-ben volt elsőáldozó. Öltözte: 4 kikeményített fehér ósoszoknya, „ami úgy át mind a buréttó.” A felső szoknya fehér alapon fekete pettyes, aljától arasznyira rózsaszín szalagot varrtak. „Kién rózsaszín vót, kién égszín, hogy cifrábbak legyenek a kislányok, ne csak fehérek.” Köténye fekete glott, réklje fehér kacamajkó. Lábán *féregombos cipő*, fehér harisnya. Kezében imakönyv. Elsőáldozó korukban kapták az első imakönyvet, vagy a mamájuktól, vagy az édesanyjuktól. Vargáné amerikai nagybátyjától kapta szép nagy imakönyvét.⁴⁵ „Az imakönyvet virágga kivart zsebkendőbe szoritottuk, mer akkó még nem vót zseb a kötényünkön. Édesanyánk csinátá a zsebkendőt, ő is rajzolta. Szépen összehajtogattuk, belefogtuk az imakönyvet, mellükhő szoritottuk, úgy mentünk a templomba. Szép vót ám, ahogy mentünk, a szoknyák csak úgy pödöröttek. A kislánkori ruhánk is *fészárig* ért, mind a nagyoké. Köllött a hosszú szoknya, mer akkor még nem hortak bugyogót az asszonyok se, lányok se, gyerekek se. Rövid ruhába, bugyogó nélkül nem lehetett lehajóni!” — fejezi be Vargáné.

Az elsőáldozó kislány édesanyjával és nagymamájával megy a templomba, esetleg nála idősebb szomszédkislányok is vele tartanak. Édesanyja — ha fiatal meg — cifrában van, nagymama sötétben, leginkább feketében.

A hétköznapi ruhájuk „legfőbben piros, meg balatonkék”, a rékli színe inkább más legyen, mint a szoknyáé. Kötényük is balatonkék. „Miné cifrább, tarkább legyen, anná szebb.” A hétköznapi és iskolai ruha alatt nem fehér, hanem színes, keményített alszózoknyák voltak.

Hogy mennyire szerették a tarka viseletet, álljon itt egy kis epizód Varga Andrásné életéből. Egy nyári vasárnap kapujukban állt, készült misére. „Emlékszem, fehér rékli vót rajtam, 8 szeles kasmérszoknya — képzőlle millen bő vót — alatta 4 keményített fehér ósoszoknya, nyakamba kékfűdő, piros-virágos gombosterrítő, lábamon féregombos cipő, fehér harisnya, kezembe a nagy imakönyv. Arra ment egy asszon — sóse felejttem el — aszt monta: jaj, de heles vagy, de szép cifra vagy! Szép is vót ám” — simogatja a gyerekkorból megmaradt ruhákat.

Terített, azaz vállkendőt télen-nyáron hordtak a nyakukban. Háromsarkosan hajtogatták, mellen keresztben átvették, hátul derékon kötötték meg. (Lásd: 12. ábrát.) A terítő anyaga lehet selyem vagy kázmér. Sarka derékig ért le, és látni engedte a gondosan és előírás szerint megkötött kendővégeket, melyek a két csipő felé hajoltak. A nyári terítőt a rékli fölé vették. Télen a rékli fölé, ha az vékonyabb volt, meleg *puruszlit* öltöttek. A puruszli vagy pruszli derékon alul érő, ujjatlan, bélelt mellény.⁴⁶ Erre kötötték a terítőt. De sok kislánynak volt színes *hárszkenője* is. Kék, zöld, piros. A hárszkenő máig kedvelt viseleti darab az idősebb — 50 éven felüli — nemzedéknél, míg a vállkendő divatja a húszas években végetért, s azóta csak rékliben jártak nyáron a templomba. Még elvétve egy-egy öregasszony teríti magára nyáron fekete selyem — talán éppen jegyajándékul kapott — vállkendőjét. (Lásd: 19. ábrát.) Ahogy a kislányt 7 éves korától felnőttként öltöztették, úgy gondoskodtak arról is, hogy belőle majdan dolgos, ügyes nagylány, jó háziasszony váljék.

6 éves kortól libalegeltetés, kisebb testvéreire való ügyelés, söpörgetés, mosogatás, a baromfiak vizéről való gondoskodás már mind a kislány feladata. 7 éves gyerekek ebédet küldenek a mezőre, 9 évesen kapál a felnőttekkel, vizet hord az aratóknak, és kötelet terít, 12 évesen markot szed, különösen ha erősebb, fejlettebb alkatú. Ritka az olyan 12 éves lány, akire egyszerűbb ételek készítését ne lehetne rábízni. S míg nyáron a mezei munka tanulása járta, a korán estebe hajló téli délutánokon ablak elé telepedve varrogatni, hímezni, fonni tanította az édesanya a kislányt. „Télen, mikó kimutak a lányok az iskolábu, singótek, kötötték a gombos kapcát, fonták a kendert” — mondják az asszonyok.

Kezdetben rongydarabra rajzolgatták a zsebkendő mintákat, s azt öltöztették, majd megpróbálkoztak igazi zsebkendő varrással is. Az ügyes, tanulékony lánykáknak hamar híre kelt. De nemcsak a gyereklány ügyességét, tudását gyarapították a szülők, hanem gondoskodtak kelengyjükről is. „Má mikó iskolába jár a lány, akkó má kezdik neki szüetetni a ruhát. Kenderbü, meg pamutbu szüetettünk.” Ha a kislány kimaradt az iskolából, tulajdonképpen nagylányi jogai voltak, pl. elmehetett a bálba a 14 éves is, ha tudott táncolni, de azért nem számított még igei nagylánynak, mert „illen kis taknyosokat nemigen híjtak el” — mondja Lácziné. A kislányok állandóan figyelték a nagyokat, hogy azok miképpen viselkednek, hogy mozognak bizonyos alkalmakkor,⁴⁷ és ők is utánozták egymás közötti játékaikban. Vargáné meséli: „Mikó kislányok vótunk, és a templomba a padok előtt átunk, akkó mindég hátra lesekettünk, mit csinának a nagylányok. Láttuk, hogy letérdelnek a jobb térdükre, a balra meg fölállitva tették a becukott imakönyvet, és arra támasztották a bal könyöküket.” De maguk az édesanyák, nagynyák is figyelmeztetik a kislányokat, hogy ülés közben ne vessék szét a lábukat, kezüket ölükbe tegyék, üljenek egyenes derékkel akkor szóljanak csak, ha kérdezik, különösen idegen helyen. Ha otthon vannak, és idegen, vagy szomszéd, vagy udvarló jön a házhoz, sohasem szabad tétlen kézzel lenni. Ezt így fogalmazták meg: „A lánának illet dógózni valamit, hogy lassák, ügyes, dógos. Ha egész nap nem is csinált semmit, de idegen jelenlétébe horgót vagy vart valamit.” Idegen jelenlétében nem illet sokat enni, vagy többször szedni, viszont ha másnál volt, és kínálták valamivel, nem illet elfogadni, csak többszöri szabadkozás és kínálás után. Ilyeneket mondtak: nem azér gyütemm ám; köszönöm, most ettem otthon is, nem vajok ehese stb.

Már a viseletbe — azaz sokszoknyába — öltöztetett kislányt tanítják a helyes mozgásra: „egyenesen járj, ne bukty le, (azaz ne hajtsa le a fejét), ne ugy menny, mintha fábu lenné, riszál meg egy kicsit a derekad.” Nem illet utcára menve — különösen vásár- és ünnepnap templomba igyekezve — viháncolni, jobbra-balra nézegetni és nevetgélni. A lányok akkor mentek szépen és illedelmesen, ha egymás mellett, esetleg összekarolva 3—4-en, himzett zsebkendőjükbe tartak nagy imakönyvüket mellhez szorítva végigrintak az utcán, „hogy jó vót utánnuk nézni. Csak ugy ringott a sok kikeményített szoknya. Mer ünnepre egy-egy lány fővett 5 kikeményített alsószoknyát, föléje a szines fölszoknya, fekete kötény.” „Ugy át az emberen a sok szoknya, mint a buréttó. Monták is: hü, nektek ki köll nyitni a templom mindkét ajtaját, hogy beférgetek. Mikor meg letérdetünk, a szoknyák alla át a földön, mind a buréttó, és főgyütt egészen a hátunk középig.” A templomban hátul álltak baloldalt. Énekeltek, de a nagy csatos imakönyvet nemigen nyitották ki. Az viseleti tartozék volt, minél nagyobb, annál szebb. A gazdagságot is jelképezte, „mer akinek nem vót, nem is vót gazdag lán.” A húszas években a nagyméretű imakönyveket drága pénzért sem lehetett már kapni, így kezdett kikopni a viseletből. Szertartás alatt beszélgetni, nevetgélni, a legények felé nézegetni tilos volt. Az ünnepnapon viselkedés fokozott szolidaritása természetesen nem ok nélküli. Templom körül állnak a férfiak, ilyenkor gyűlik össze a falu apraja-nagyja, tehát mindenki-re és minden mozzanatra jut egy-egy figyelő, rosszalló vagy helyeslő szempár — s utána száj is. Különösen kell vigyázniok az eladó lányoknak. Délután — litániáról jövet — már oldottabb a viselkedési mód, mint ahogy lazább az öltözködés is, pl. meztláb mentek — szabad nevetgélni, álldogálni, fia-

talemberekkel játszani. Mindent mértékkel, ezt mondanom sem kell.

A túlságosan merész viselkedésű, szabadabb szájú lányokat általában elítélték, „rossznak” tartják. Megszólják a „megbotlott” lányokat, de van egy bölcs közmondásuk is: Kislányos asszon ne szójjá meg a nagylányos asszont!

A lányok, illetve fiatalok vasárnap délutáni szórakozása igen változatos volt. „Akkó még az uccán is jáccottunk, nem vót egy fija autó se” — mondják az idősebbek. Labdáztek (rongy- és szőrlabdával), árkot ugráltak stb. Azonban a nagylányok kedvelt szórakozását a tánc adta. Táncmulatság ritkán szokott lenni: karácsony napján, húshagyókor, húsvétkor és búcsú alkalmával. De egy időben — úgy a húszas évek táján — a faluban megtelepedett egy amerikai korcsmáros, aki csaknem minden vasárnap, litánia után, táncot rendezett, ahol a fiatalok estig táncoltak. Bálba a félünnepi ruhájukat vették fel, nem a rangosat. Amit nem sajnáltak a portól, az izzadt tenyerektől, s amit könnyen ki tudtak mosni.

Vargáné így emlékszik: „Monták is nekünk az öregek: tik mindenhová elmentek, ha egy kukorica muzsikát rángatnak, oda is. Mink lányok — szövi tovább — 4—5-en összefogóztunk, úgy mentünk a bálba. De nem mentünk ám be, mert udvarba vót a bál, hanem megátunk a *lesőbe*. A legények meg ittak ott benn, és amikor megszólalt a fuvószene (falusiak vótak) a legények összebeszédtek, ki kit hi el, asztá odagyüttek és monták: Szabad kérem? — Mi meg aszt feletük: — Kérem! és mentünk. (Jót nevet azon, milyen szertartásosak voltak ezek a szavak a hétköznapi érintkezésükhöz képest.) Tánc végén kiszalattunk a lesőbe. Ha valaki többször elhijta ugyanazt a lánt, arra ráfogták, azt akarja evenni.” A fiatalokkal régen nem mentek el a szülők a bálba. Viszont szigorú intellekkel engedték el a lányokat, és általában megparancsolták, mely órára legyenek otthon. A szigorúan nevelt lányoknak éjjeli mulatságon nem szabadott részt venniök, bármily keservesen sírtak is szüleik kérelhetetlen keménysége miatt. Akit nagyon táncoltattak a bálban, az vagy kiválóan jó táncos volt, vagy „rossz lán”. Arra is rámondták, hogy rossz, aki éjjel sokáig maradt a bálban. Az már nem illet rendes lányhoz.

Az anyák azzal a szavak mögött rejlt mélyebb intellemmel szokták útra bocsátani leányait a bálba: asztá nekem ne-hogy gyüörtt legyen a ruhád!⁴⁸ Az ecceri asszon is elengedte a lányát szép fejr ruhába, aszonta neki: ha hazagyüssz a bálbu, akkor is illen legyen, ne gyürekes. Asztá mégis gyürekes lett, de nem mert hazamenni úgy, hanem kértet vasallót. Mikó hazament, az anyja megnézte és megdicsérte: jó van lányom, ugy gyütté meg, ahogy ementé” — mondja az egyszerű lány történetét Vargáné.

A lánytól ugyanis a legteljesebb tisztaságot követelték meg. Férfiakkal kapcsolatban nem volt annyira szigorú a közfelfogás, de a túlságosan kicsapongó legények viselkedését már helytelenítették, mégpedig jövendő családjuk szempontjából. Azt tartják, hogy a kicsapongó élet következményei a gyerekeken, az utódokban öltenek testet, mert az „Isten nem bottal ver!” Mint mindenre, erre is akad szemléltető és intő példájuk. „Vót a faluban egy férfi, gazdag és szép, de igen rossz életü. Az asztá megnősült, és evett egy igen rendes lánt. Született több gyerekük is, de csak kettő maradt meg. De azok magukon viselték a zapytuk életének a nyomát, mer ollan vékonyak, ollan cilinkapilinkák. Semi formájuk, csak az a nagy szemük.”

A fiatalok tehát a jövő nemzedék egészségéért, erős munkabíró voltáért is felelősek. Gyengealkatú, korcs parasztság nem bírja a nehéz fizikai munkát, a földműveléssel járó sok fáradságot.

Az eladó lány helye a családban az anya után következik, ami a munkát és a felelősséget illeti. Főz, mos, ellátja kisebb testvéreit, mezőn kapál, markot szed, itthon megeteti az állatokat, fej. Télen fon, varr. Tehát birtokában van mindannak a tudásnak, ami feljogosítja őt a családalapítás vállalására. Sőt, szegényebb családoknál napszámba is eljárt, így teremtette elő kelengyjét, ruházatát. Rábízták a piaci árulást, vehetett magának ruhát, amilyet akart, a lány ritkán merte áthágni a kialakult rendet. Ugyanakkor teljes engedelmséggel tartozik szüleinek, ők parancsolnak neki, és szabják meg napi elvégzendő munkáját. Sőt, szórakozásában is az általuk meg-

adott mértékben kellett alkalmazkodnia. A lány életébe, párválasztásába beleszólhattak a közeli rokonok is. Ez az állandó szülői korbácn tartás, az engedelmességre szoktatás, csak előkészítés az asszonsorsra, ahol az anyós, az após, az idősebb sógorasszony stb. mind bizonyos parancsolási joggal rendelkezett a közéjük került újasszony felett. S ha otthonában nem szokott az engedelmességhez, bizony keserves élete kezdődött.

A házasságnál igen fontos szempont volt a lány családi helyzete. Milyen a családja, módos, vagy szegény, lenézett vagy tekintélyes. Nem hiába mondja a közmondás: Nézd meg az anyját, vedd el a lányát! Aztán megnézik azt is: árva-e, öregek-e a szülők, hány testvére van stb. Vargáné mondja: Mer engem is el akartak commendáni egy legénnek, de aszonta: fiató még a zannya, soká kap jussot! Mer aki árva vót, meg akinek pénze vót, azt hama vitték, mer az mingyá vitte a hozománt. Azért vót régebben az a szokás, hogy akinek lánya vót, az akkó má hama sötétbe ötözött, hogy öregebbnek lássák. De akinek fia vót, az soká viselhette a színes ruhát, annak nem köllött fény, ha fíjatalabbnak is láccott.⁴⁹

Az eladó lány szülei alkalmas időben vagy helyen elmondták, mit adnak lányukkal hozományként, így adva tudtára a falu közvéleményének, mire számíthat a jelentkező fiatalember. Néha tréfás kimenetelű is volt egy-egy ilyen kommentálás. Volt a faluban egy ember, aki így ajánlotta a lányát: aki elveszi az én lányomat, kap egy marhát. Rajtakapott a falu, és mondogatták: Ej, de marha lánya van nekijje. Egy-egy ilyen csúfolódás néha évekre hátrébe szorította a lányt, és nehezebben ment férjhez, mint egyébként.

A házassalandók szem előtt tartották, hány felé oszlik a családi vagyon, azaz hány testvér van a háznál. Sármelléken a század elején nem szerették a sok gyereket, és ha volt, csak bánatnak, tehernek tartották. Különösen a nagylányok szégyelltek — és szégyellik ma is! — ha anyjuk szül, amikor már első gyerekei nagyok. De még a rokonok is helytelenítik, és hangot adnak rosszallásuknak. Az egyik adatközlőm meséli: „Édesapámnak is megmonta egyik rokonasszon, mikor megszületett az utolsó kistestvérem: Jóska bátyám, így nem lesz ám jó! Leüeti ám a Julit, ha még lesz gyerek, mer nem gyut anyyi! Én má 16 éves vótam, mikor még lett gyerekek. Aki érdeklődött is utánnam, visszamonta, mer még lett gyerek. Én nem tehettem róla, hogy lett. Nem örültem neki, de mit tehettem? Édesanyám se örült, mer szégyőte nagyon, mer 37 éves vót. A rokonok meg aszt szégyőték, hogy én má nagy vagyok. Anyám is annyira dugta. Mikor lefeküdtem, akkó varrta a kis ingeket. Én meg csaknem sirtam az ágyban.”

A rokonok is beleszóltak a házasságba. „Mikó én férhómentem az uramhó, akkó vót egy zalaapáti jelöltem is. Gondókottunk, hogy melliket válasszam. Akkó együtt egy rokon ember, megverte a zasztót, ne menyek én sehová, jobb lesz Égenfődön, mit csinánék Zalaapátiban.” — Így is lett. Itt marattam. Sármelléken az vót a szokás, ha lehetett, ide mentünk férhó. Az a mondas járta: a maga falujában nem jó neki az illen, de máshunna jó az amollan is” — teszi még hozzá Vargáné. Ezért adódott elő az a helyzet, hogy igen sok közeli rokon, unokatestvér házasodott össze. Az egyik adatközlőm pl. első unokatestvérel kötött házasságot. Nem aprózódott el a birtok. Számítalan esetben a birtok játszott szerepet. Mondják is: A szív szeret, a birtok visz. M. Gy.-re pl. azt mondták: „Elég gazdag vót mind a kettő, összeillettek birtokbu is, korbú is.” „Vótak itt ollan gazdag lányok, fölötözötték őket, mind egy tusakot, és má 16 éves korában férhóadták” — mondja Bószéné.

A legények, míg udvarolni jártak, kezét fogták a család tagjaival, a lánnyal is, ezután az eladó lány egy széken ülve szorgalmasan öltögetett valamin, hogy dolgosságát mutassa. Ez kötelező volt, hozzátartozott a paraszti illemhez. A legény csütörtök, szombat és vasárnap látogathatta meg a lányt.

A lánykérés mindig egy kérővel történt, akit a fiatalember magával vitt. Ilyenkor még nem adnak határozott választ sem a szülők, sem a lány, hanem azzal ereszti el a kérőket: majd meggondólluk. Aztán elkezdődik a suttogás, beszéd ismerősök, rokonok között: jó lesz, megfelelő lesz stb. Ha a lányos család az igen mellett döntött, akkor a lány egy este a legénynek egy fehér, slingelt szélű, mind a négy sarkában más

színű és mintájú, saját kezével varrt zsebkendőt ad. Amikor átadta a zsebkendőt, akkor már kikisérhette a lány a vőlegényt a kiskapuba. Zsebkendőadás után hamarosan megtörtént az eljegyzés, amit *kézfogónak* neveztek. Ilyenkor adja át a lány a vőlegény násznagyának a selyemkendőket. Ha másfalusi a legény, akkor szépen becsomagolva, színes szalaggal átkötve, ha helybéli, szabadon. A násznagyok pedig utcahosszat lobogtatják és kiabálnak: gyertek ki, nézzétek meg a selemkendőt!

Módosságától függően ad a lány 3–6 kendőt. Vargáné adott: fehér, piros, sötétkék, kávészínű selyemkendőt. Esküvő előestéjén ezt a vőlegény visszaviszi egy kis bugyorbán, és visszaadja. Ez azt jelenti: nem kell már a zálog, holnap esküszünk.

Ha a lány visszamond, a jegykendők a legénynél maradnak. Ilyenkor a legény, hogy mutassa, mennyire nem tördök a visszamondással, a fára akasztja, vagy csizmájába kapcának használja a kendőket úgy, hogy a szárból kilóg a kendő sarka. Ha a legény mond vissza, akkor a jegykendőket és a zsebkendőket is odaadja a lánynak.

Kézfogáskor a legény a lány markában hagyott 50–100 pengő foglalót. Aztán megkezdődik az alkudozás, hogy gyermektelenség esetén az előbb elhaló fél mit hagy a másikra. A nő a férfiak által ajánlott földnek felét szokták jegyezni. Általában a férfi egy holdat, a nő 1/2 holdat ajánl, mert a nő egy ágyat és 2 párnát is hagy az urára, ha meghal. Mindezt a möringlevél rögzíti. A möringlevél csak az első gyerek megszületéséig érvényes, mert akkor már van örökös.

A sármelléki esküvők időpontja vasárnap délelőtt volt. Nagymise után.⁵⁰

A menyasszony maga öltözködik. Kiss Jánosné 1914-ben esküdött. Ruhája: vörös kaszmir szoknya, ibolaszín bíbor dómánrékli, fekete kötén, briner cipő, fehér gombos harisnya. Fején apróvirágos fehér koszorú, kezében kivarrott zsebkendő és olvasó.

A koszorúslányok és koszorúasszonyok fehér kötényben voltak.

Matyi Györgyné 1919 februárban viselte a maga varrta ruhát: 5 fehér keményített szoknya fölött bordóbársony szoknya, ugyanilyen kacamajkó, gazdag csipke és zsinórdíszszel, kávészínű, hosszúujjú terítővel. Fekete kötény, színes virágú koszorú, féregombos cipő, fehér gomboskapca egészítette ki menyasszonyi öltözetét.

Lánczi Péterné esküvője 1926-ban volt: 4 fehér, keményített ósósoknya, lóherleves kávészínű szövetsoknya, ződ bárson rékli (testhóálló), fekete fedák kötén, nyakában rózsaszín rojtos terítő, fején apró kék-fehér virágú koszorú. Lábán fekete félcipő fehér gomboskapcával, kezében zsebkendő, imakönyv.

Sipos Józsefné 1928-ban lépett oltár elé. Sármelléki születésű, de cselédként dolgozott az uradalomban, és ez viselétlen is meglátszott. „Ibolakék szövetsoknya, ugyanilyen rékli, rancos fekete kötén, fején fehérvirágos koszorú, lábán barna félcipő és sima fehér harisnya.”

A menyasszony felöltözése után kilép a ház elé. Mindenkitől elbúcsúzik illendőképpen. Kocsira szállva komolyan ül a násznép között, általában a menyasszónak — eljövendő élete komolyságának tudatában — komolyan kell viselkednie. Nem szabad nótázni, nevetgélne, meglehetősen passzív résztvevője a lakodalomnak.

A szórakoztatás szerepét átveszi a koszorúslány, aki ünnepi cifrába öltözik. A század elején fehér kötényt kötöttek a nyoszolyóasszonyokkal együtt. Egyébként sohasem viseltek fehér kötényt, csak elsőáldozás vagy bérálás esetén fordult elő a módosabbaknál. Szegényebb emberek egy alkalomra nem vettek fehér kötényt gyerekeiknek. Dalaik között is szerepel olyan, amelyik viselötük tetszetős voltát dicséri:

„Ecetet a csikra, mézet a mácsikra,
Vörös kaszmer szoknya, fehér gomboskapca
Illik a lányokra.”

A menyasszony főszereplővé válása az éjféli, amikor megkapja a *kontyot*. A násznép egy külön szobába vonul, ahol a nyoszolyóasszony (újabbán koszorúasszony) kontyozza

fől, tőle kapja az újasszony az első kontyot, amit *neccnek*, *hátrakötőnek* is neveznek. Lebontják lányi kontyát, mely 3 ágú volt, s megfésülük az asszonykontyot, mely fejtetőn is 2 ágra oszlik, szemben a lánykori 1 ággal. Ehhez járul még a fül mellett két hajfonat. (Nem mindenkit fésültek így, sokan megtartották háromfonatos kontyukat asszonykorukban is.) Miközben fésülük az újasszonyt, a nász-nép énekl:

Édes, kedves göndörhajam hová lettél?
Ugyis talán fésű alá tekeredtél.

Oda bizony, oda ám,
Le sem ereszkedem már, sohatöbbé.”⁵¹

Ez a dal még korábbi, egyfonatos hajviseletre utal, amikor a lányok copfba fésülték hajukat. Az ének és a kontyolás ideje alatt a menyecskének sírnia kell. Ha nem nagyon akar, még biztatják is, hogy jó fejős legyen a tehene.

Az újonnan fésült konytra húzzák a fehér *főkötőt*.

A fiatalasszony kontya színes, „égszínkék, ződ, rózsaszín, ciklámén.” Bársony, szövet, vagy glott. A kontyot gazdag színes gyöngyhímzés és ragyogó teszi csillogóvá, ékessé. Hátul pedig óriási, általában a konty színével azonos, de sötét árnyalatú, széles, 6 ágú csatra kötött pántlika, szalag van.

A kontyolás után táncol az újasszony a pénzért. „Akkor keresi meg a bőcsőre meg a pólóra valót” — mondja Krá-nitzné. Lakodalom után aztán bevonul a fiatalasszony új életébe, többnyire valamilyen népes nagycsaládba, magával vive kelengyéjét is.

Kiss Jánosné hozománya 1914-ben:

- 1 db sifonér (nénje 1905-ben még sublótót kapott)
- 3 db cüpdő (egy ünnepi félcipő, egy ünnepi magasszárú, egy félünnepi magasszárú)
- 2 db csizma (egy ünnepi, egy dologténapi)
- 15 db szoknya, ünnepi
- 9 db szoknya, dologténapi
- 7 db ósósoknya, ünnepi
- 5 db ósósoknya, dologténapi
- 15 db rékli, ünnepi
- 5 db rékli, dologténapi
- 7 db terítettő (kávészín, piros, rózsaszín, fehér, ződ, fekete, bordó)
- 1 db hárászokendő (zöld)
- 1 db kishárászokendő (szövetből)
- 4 db lepedő (kendervászon)
- 10 db széles piros hímű szakasztóruha
- 10 db keskeny piros hímű szakasztóruha
- 4 db kosárruha (széles hímű)
- 12 db abrosz
- 6 db vánkossal huzattal
- 4 db dunyha (4 szeles)
- 2 db párna (3 szeles, 2 ujjnyi széles piros hímű huzatban volt. Ezzel soha nem takarozott senki, csak anyáról lányra szállt.)
- 20 db fejkendő (kazsmír, delin, szövet)
- 10 db főkötő („nem vorták sokat, mer aszt monták, anyi családgya lesz.”)
- 2 db konty bársonyból, gyöngyös, pántlikás
- 1 db konty dologténapi kázmérből gyöngy és pántlika nélkül

Sipos Józsefné cselédlány hozománya (1928)

- 2 pár cipő (1 hosszúsárú, egy félcipő)
- 1 pár csizma, dologténapi (ünnepre a cseléd nem viselt csizmát)
- 3 db fehér alsósoknya, ünnepi
- 6 db tarka alsósoknya, dologténapi
- 5 db szoknya, ünnepi (közte volt egy fekete bársony réklivel együtt)
- 5 db szoknya, dologténapi
- 2 db ünnepi hárászokendő
- 3 db viselő hárászokendő (kishárász, a cselédek nem viseltek olyan nagyot, mint a faluban)

- 20 db fejkendő (ünnepi, menőre, dolgozni, otthonra) terítője nem volt, cselédek nem hordták
- kontya nem volt, cselédek nem hordták
- Egyedül volt, otthon maradt, minden az övé lett „szeg-tü szegig”, „kisszegtü nagyszegig” — mint mondta.

Varga Andrásné hozománya (1928)

- 1 db nagy szekrény („de nem volt elég nagy ahhoz, hogy minden beleférjen.”)
- 10—12 db ünnepi szoknya (fele szövet, fele selyem)
- 10—12 db rékli (fele szövet, fele selyem)
- 5 db félünnepi szoknya
- 3 db dologténapi szoknya
- 5 db fehér ünnepi alsósoknya
- 5 db tarka hétköznapi alsósoknya
- 2 db fekete glott kötény, ünnepi
- 2 db fekete glott kötény, félünnepi
- 4 db balatonkék hétköznapi kötény
- 4 db gyapjú delin ünnepi fejkendő
- 4 db selyem ünnepi fejkendő
- 3 db fehér cérnafekendő, hétköznapi
- 6 db téli hárászokendő (zöld, kék, rózsaszín, fehér, drapp, kávészínű)
- 1 pár csizma, ünnepi
- 1 pár csizma hétköznapi
- 1 pár fekete magasszárú jegycipő
- 1 pár fekete félcipő
- 25 db kenyérruha
- 8 db törülköző
- 10 db abrosz (volt köztük damaszt is)
- 6 db lepedő (kendervászon)
- 3 db dunna (4 szeles)
- 7 db vánkossal (Édesanyjától ötöt kapott, egyet-egyet két nagyanyjától)
- Két keresztanyjától 1—1 damaszt abroszt és 1—1 kávécsészét kapott.

Az édesanyja által adott vászonlepedők teljesen újak, fehérítetlenek, mosatlanok voltak. Ezért elhozta magával azt a lepedőt, amin otthon feküdt, mert az már mosott volt, fehér.

A felsorolt kelengye vászonholmijai mind a maguk megoldozta és fonta kenderből készültek, és a környező falvak — Zalavár, Szentgyörgyvár, Keszthely — takácsai szőtték meg. Vargáné vászonholmiját a Keszthelyen élő, 1964-ben, 90 éves korában elhunyt Varga Bertalan készítette meg. De kelengyéje között akad néhány darab nagyanya és édesanyja kelengyéjéből is, amit külön szeretettel és kegyelettel őriz, előszedéskor megsimítja, szinte becézi. Saját kelengyéje is mondhatni hiány nélkül megmaradt, és jónéhány ezek közül sohasem került a párlóba, csak évenként egyszer-kétszer lát napvilágot, ha szellőztetés miatt kiterítik az udvari kötelekre. A hajtások mentén már egészen *meghamvasodtak*. Ruhái közül is igen sok megmaradt, különösen az ünnepiek. Nem került sor az elviselésükre. Rékliből is maradt épp elég, amelyet idővel kihíztak, eldobni vagy egyéb rongynak fölhasználni sajnáltak, és most hevernek kihasználatlanul a szekrényben, vagy idővel átalakítják, mint felesleges darabokat fölzsabdallják, rongyként elhasználják.

Mert a ruháknak nem azonos a sorsuk. A bársonyruhát nemzedékek viselték, vigyázták, gyakran szellőztették, hogy bársonya ki ne hulljon, meg ne kopjon, a rékli nyaka ne legyen piszkos. Csak különösen ünnepélyes alkalomkor vették föl, mint esküvő, búcsú, húsvét, karácsony. Egész életüket kiszolgálta, sőt át is öröklődött, hiszen annyira megkímélték. Még megkopott voltában sem jutott a közönséges anyagok sorsára, a széthasításra, hanem szétfertették, és kevésbé kopott részéből — ilyen pl. az eleje, a *simája*, amit a kötény védett, és nem volt ráncolva — a kisebb lányoknak szoknyát, réklit, puruszlit varrtak, s még számos esztendeig viselhettek.

A bársony réklikeit is így alakítják át, puruszliknak, de csak akkor, ha nem túlságosan *zámedlizett*, mert az a kifejtéskor igen csúnyán látszik.

A hétköznapi ruhákat egészen addig viselték, míg teljesen kifakultak, és kezdtek málladozni. Ezeket a ruhákat sem

27. Délutáni pihenő az árokparton.
27. Nachmittagspause am Grabenrand.
27. Sieste sur le talus.
27. Послеобеденный отдых на краю рва.

dobják el, hanem fölhasogatják csizmába, bakancsba való kapcára, ablakmosó rongynak, mosogató rongynak, vagy az ágyderékban a deszkára teregetik, hogy a szalmatöredék ne hulljon a padlóra. Rossz szoknyát terítenek a kislábak, kiscsirkék alá a földre, meg a kosárba, ahova fölszedik azokat. A földéken madárijesztőt öltöztetnek belőle, ajtó elé teszik lábtörlőnek, vagy odaadják a cigányoknak. Minden agyonhordott ruhadarabot tudnak értékesíteni. Egy-egy tisztára mosott rongydarabot zsebkendőként is használnak. A jobb részeket félreteszik foltnak. A kislányok rongybabát, rongylabdát varrtak belőlük.

Nem megy kárba a harisnyaszár sem. Dohányzacskó, rongylabda külső borítója, madárijesztő feje készül belőle. A kézi kötésű gomboskapcát — divatjuk múltán fölbontották, és mellényeket kötöttek belőlük.

Színes gombos terítők nagyrészt ma is megvannak a szekrényben. Szépnek tartják, és sajnálják elhasználni. Ha lehetőség adódik, eladják népitáncosoknak. Egyébként a szobában sezlón- és heverő takarónak is felhasználják. Egy darabig még szellőztetik, aztán a fiatal nemzedék már nem kíméli. Kidobják a szekrényből.

A fiatalasszony helye a családban attól függött volt-e már előtte idősebb menyecske. A fiatalasszony télen főzött, mosott, kenyeret sütött, foltozott, urának még legénysorban levő öccseire is gondot kellett fordítania. Nyáron mezőre járt, akkor a házkörüli teendőket átvette az anyós, csak a mosás, meszelés maradt a fiatalasszony dolga.

Sármelléken gyakori volt, hogy egy-egy udvarban 3—4 család is lakott. A megduzzadt létszámú családok nehezen szorongtak a nem ritkán csak „3 derékbu álló” (szoba, konyha, kamra) helyiségekben. Ha az öregek csak egyik gyerekükkel éltek, akkor övük maradt a szoba, a fiatalok a kamrában háltak. Vargáné édesanyja 1901-ben ment férjhez, ahol a „napán” (anyós) kívül volt még a házban 3 legény, meg egy leány. Aztán hamarosan megnősült közülük egyik, ő is a családban maradt. És összesen volt 3 *derék!* Külön aludt az anyós, a többi közös szobában, kivéve a legényeket, akiknek az istállóban volt az éjjeli vackuk. De a fiatal házások is sok helyen kint aludtak az istállóban, mert emberibbnek, „rendesebb dolognak” tartották.

Már a körülményekből — az istállóban szalmavackon alvás — is adódik, hogy az éjjeli tisztálkodással nem sokat törődtek, és nem vettek magukra külön jó ruhát. A munkára használt ruhájukat este ledobták a szék karjára, vagy a falra szerelt fogásra, szegre akasztották, és *hálósoknyát* meg egy *hálóüngőt* vettek fel, és vesznek ma is leginkább. Ezek általában agyonmosott, foltos, szakadt ruhadarabok, melyek a viselésből már kiöregedtek. Így kímélik a ruhájukat. Nem

kell annyit mosniuk. De a legtöbb asszony a nappal is viselt pöntöben és ingben alszik. Hajfonataikat leeresztik, fejüket fedetlenül hagyják, kivéve az érzékenyebb asszonyokat, akik kendőt kötnek. Aki a sármelléki viseletet hordja, fedetlen fővel sohasem jár. Főkötő, konty, kendő borítja fejét, megszokta. 34 éves adatközlőm mondta, nem is tud hajadonfővel járni, mindjárt megárt neki minden kis huzat.

A fiatalasszony kötelességei közé tartozott, hogy esküvője után 9—10 hónapra, legfeljebb egy évre feltétlenül szüljön, egyébként megszólták, hogy mesterkedett, vagy, hogy megromlott. Vargáné édesanyja 1901 februárjában esküvője után s első gyereket 1902 decemberében hozta világra. Így meséli: „Má nagyon soká születtem. Szitták is anyámat, hogy nincs gyerek. Má arra gondoltak, hogy valaki megtette neki (megromtotta), hogy ne legyen. Na, asztá rádupláztak, lett 7.” Pedig Sármelléken nem volt kedves a sok gyerek. Megosztotta a vagyont. Inkább kedvelték az egy vagy két gyereket. Varga Andráséknál 4 született, ez már a sármelléki megítélés szerint sok. A szegényeknél mindig több volt a gyerek, mint a gazdagabbaknál. Két sógornőjének sem született gyereke, de őket „nem lehet megszóni, mer lehet, sóse akart lenni. De akinek egy van, több is lehetne. Még a nagyanyámék üdejében megszóták, ha valakinek csak egy vót, mer ott má mesterkettek. Vótak kuruzslók, akik sáfránt itattak, vagy az asszonyok magukat megkotorták, és szépen belementek a koporsóba.” E században már az egy gyerekesek mondtak lekicsinylő véleményt a sok családokról ilyen szóval: „Na, ezek a kenyeretlenyek! Pedig közmondásuk azt tartja: Jobb, ha több gyerek van. Mer ha az egyik kilöki, a másik behúzza a szőlőt.” (Gergely Anna)

Az ikreknek sem igen örültek. Nagy volt a gyerekhalandóság, de nemigen törődtek vele. Nem mentek orvoshoz. Ha sajnálták is a kicsiket, nem csináltak nagy ügyet belőle, mint az gyászukban is megnyilvánul. Azt tartják, gyereket a legkönnyebb „szerezni”.

Az asszony addig szüljön, míg fiatal, amíg kicsinyek a gyerekei, mert az idősebb (35 éven fölül) szült gyerek csak dugdosni való bánat az anyának és szegény a nagylányra nézve. Nem egy esetben — még napjainkban is! — csúnyán összevész a lány az anyjával „sziggya az anyját, elmongya mindennek. Pedig az asszon nem tehet róla. Engedelmeskenni köll az urának” — mondják az asszonyok. Nem hiában tartják, hogy a „kalap magosabb a kendőné.” Az asszony engedelmességgel tartozott urának, bármily igazságtalan is volt vele szemben a férfi.

Vargáné apja is szigorú „kegyetlen” ember volt. „Mindég sürgette édesanyámat. Édesanyám megse szoptathatott rendesen, má gyütt, hogy mennyen, és le köllött tenni a gyereket, akár lakott jó, akár nem.” Kránitzné így idézi vissza ura emlékét: „Az én Jóskám is ollan vót. Ollan szigoru. A gyerekeket rendbe köllött tennem, én meg má nem ehettem, mer mire a gyereke végeztem, akkó má ott át a befogott kocsiva. Én meg csak evés nekü fölüttem. A kötényembe tettem egy darab kenyeret, hogy aszt megeszem az úton. Akkor meg azon morgott: nem érté rá ennyi? Mer nem szerette ha az uton ettem. Hát mikor értem vóna rá?”

Az asszonyok többsége szeret „valamit a köténzsebbe tenni, ha szekérre mennek valahova. Mer mit csinálom az ember a hosszu uton, rágcásl valamit.”

Végül megegyeznek abban, amit Vargáné mond: „Ekkis igaza van is az embernek. Egy asszont serkenten köll, mer mindig talál munkát, tapogatózni valót a ház körül.”

Az asszonyok egyetlen szabadideje az ünnep délután, amikor jődő esetén „kiütünk a sánc szélére, meztállab, öllünkbe a gyerek, úgy beszélgettünk. Van a házak előtt pad is, de a sánc szélén jobb vót” — mondják (27. ábra).

A sáncparti üldögélés-beszélgetéshez félünnepi ruhát vettek föl, ami azt jelentette, hogy az alsósoknyák színes kartonból valók, s a fölsősoknya is karton. Fejükön színes kartonkendő, vagy álluk alatt, vagy tarkójukon megkötve. Többnyire meztállab voltak, akárcsak az öregek.

Templomba azonban szépen felöltöztek. Mindannyiuknak volt lánykori hozományukban kék, piros, zöld, kávészínű és fekete szövetsoknyája, erős, élénk színű karton és selyemruhájuk. Mindegyikhez fekete glott kötény járult.

28. Kontyra kötött kendő.
28. Tuch auf Haarknoten gebunden.
28. Fichu mis sur chignon.
28. Платок, повязанный на узел волос.

29. Gergely Anna varrónő.
29. Anna Gergely, Näherin.
29. La couturière Anna Gergely.
29. Швея Анна Гергей.

Nyáron a könnyű anyagokat, télen a szöveteket, és akinek volt, nagy ünnepeken bársony ruhát viseltek. A szoknyához rendszerint ugyanolyan anyagú rékli is járult, — nyilván városi hatásként — de ritkán vették fel egyszerre, hanem cserélgették, ne legyen egyforma. Nyáron meg fehér réklit vettek. A húszas évekig terítővel (vállkendő) azontúl vállkendő nélkül (20. ábra). Fejükön színes konty, minél tarkább annál szebbet mutató gyöngyhímzéssel. Templomba menet azonban a színes kontyok fölé mindig kendőt kötöttek, otthon és (28. ábra) szomszédolni elég volt a konty kendő nélkül.⁵² Télen hárszkenőt kötöttek és kötnek úgy, hogy jól fölerjen a tarkójuk fölé. Mellükön keresztbe vetik, és hátul a derékon kötik meg a lelógó kendősarok alatt. Most már inkább elől hagyják lógni a kendő két sarkát, és biztosító tüvel tűzik össze mellközépen, hogy ne nyílódjék szét. Így jól alá tudják dugni a kezüket. Mert *kesztét* — bár legtöbbjüknek már van — nem szeretnek viselni. Télen szomszédolásra menő idős asszonyok nagykendőjüket szinte sohasem vetik le. Benne ülnek néha 2 óra hosszat is, folyton azt mondogatva: „ugyis mingyá menek, nem vetem le.”

Ha az asszonnak leányai vannak, 40—42 éves korában már elhagyja a színes kontyokat, és halványabb, sötétebb, azaz szolidabb színekbe öltözik. Az idősebb asszonyok csak fekete kontyot, fekete gyöngyöt viselnek, mert nem illik már nekik a színes.

A templomba ballagó nagymama szokta leginkább magával vinni kis unokáját. A nagyon vallásos család már 2 éves korában is elviszi a gyermeket a misére. Mihelyt beszélni tud, tanítják imádkozni, keresztet vetni, vagy a nagyanyja, vagy az édesanyja. Iskolás korig nem engedik a kicsiket egyedül elindulni, hanem rábízák a szomszédasszonyra, vagy nagyobb iskoláskorú gyermekre, vezesse a kisebbeket, és ügyeljen rájuk az úton, nehogy valami baj érje őket, vagy a templomban rendetlenkedjenek a hosszú szertartás alatt. Iskolás korban már önállóan mennek, és a padok előtt állva a helyük. A szülők úgy tanítják a gyerekeket, hogy legyenek csöndben, figyeljenek, imádkozzanak, tegyék össze a kezüket. 8 éves gyerekek áldoznak, a kisfiúk ministrálnak, a kislányok kis kosarakból rózsaszirmot hintenek az úrnapi körmenetben.

Virágot, barkát visznek kezükben virágvasárnap, szentelt, préselt virágot őriznek imakönyvük lapjai között.

A gyerekeket korán beavatják a vallásos élet minden megnyilvánulásába, így nem ritkán 10—12 éves korukban már magukkal vitték őket búcsúkra, megerőltető gyaloglással. Varga Andrásné 12 éves korában ment gyalog Sümegre 38 km-t oda és vissza is. Vasvár, Búcsúszentlászló, de főleg Sümeg a búcsújárók célpontja. Egy héttel búcsúra indulás előtt összebeszélnek a hívők — ezeltől 30 évvel 50-en is, ma

30. Jellegzetes kéztartás beszélgetés közben.
30. Charakteristische Haltung der Hände während des Gesprächs.
30. Position de main caractéristique pendant la conversation.
30. Характерное положение рук во время разговора.

már csak 20—30 személy. Megbeszéljük, mikor indulnak és merre mennek. Megfogadtak közösen egy lovakocsit az ún. *bugyros kocsit*, amelyik bugyronként 1—2 forintért vitte a búcsúsok ruháját. A hosszú utat csak félünnepi ruhában és mezitláb járták. Ezt nem sajnálták sem portól, sem esőtől, mint a drága pénzért keresett ünneplőt. Kezükben egy *elemózsiás szatyrot* és egy esernyőt vittek. Reggel 8 óra körül szoktak indulni, és délután 5-re érkeztek Sümegre. Félúton megálltak és letelepedtek az útszélre ebédelni. Hazafelé Zalaszántón szoktak mindig enni és pihenni. Vargané úgy emlékszik első útjára, hogy akkor volt egy szigorú, igen valóságos előnékes asszony, aki senkit sem engedett a fa alá bújni az eső elől, hanem vagy esernyővel, vagy fejre borított szoknyával mentek tovább, mert az előnékes szerint aki megáztat, meg is szárogat. Emlékszik egy „visszafelé foló folóra, ami igen ritka esemén”, és ebben mindenkinek meg kellett mosnia a lábát.

Mire Sümegre érkezett a hosszú úttól fáradt csoport, addigra a bugyros kocsit már szállást is szerzett. Akinek előbbi évről ismerőse van, nála alszik 5—6 is egy szobában, a többiek a kocsinak helyet adó ház szénapadlásán. Az öregek

31. Kéztartás, beszélgetés közben.
31. Handhaltung während des Gesprächs.
31. Position de main pendant la conversation.
31. Положение рук во время разговора.

32. Kéztartás templomból jövet.
32. Handhaltung nach dem Kirchgang.
32. Position de main, en sortant de l'église.
32. Положение рук по дороге в церковь.

33. Hajviselet.
33. Haartracht.
33. Coiffure.
33. Прическа.

pedig egész éjjelt a templomban töltik, megosztva a szunyókálást az imával, énekekkel. Érkezés után együttesen elvégzik a keresztúti ájtatosságot a Kálvárián, másnap misét hallgatnak, gyónnak, megmosdatják az első búcsús gyerekeket, azaz keresztfiának, keresztlányának fogadja a mosdató. Azontúl úgy is hívják őket: *mosdatott keresztlányom, mosdatott keresztanyám*. Ajándékokat vásárolnak számukra és otthonlevő gyerekeik, testvéreik számára a búcsúi árusoktól, és de. 10—11 óra körül indulnak haza. Búcsú reggelén mindenki kibontja a bugyros kocsiban hozott csomagját, s fölveszik ünnepi cifra ruhájukat. Egész nap ebben vannak, és ebben is indulnak hazafelé. Amint elérték az első falut Sümeg után, levették ünnepi ruháikat, fölverték a félünnepit, és ebben folytatták útjukat hazafelé, természetesen mezítláb. Falujuk végére mindég este érkeztek. Már úgy számították ki az időt. Ha előbb értek, akkor a faluvégen letelepedve várták a besötétedést. A lányok itt ismét átöltöztek: fölverték ünneplőjüket, kifésülködtek, az asszonyok másik kendőt kötöttek. Majd a lányok mindegyike égő gyertyával a kezében, énekszóval vonult be a harangzúgástól, s a jövők üdvözlésére kapuba kiállt emberektől ünnepélyes faluba. „Nagyon szép vót, lánykoromban mindég sírtam, ha nem engettek bucsura” — mondja Vargáné. A búcsújárás jelentette egyébként a sármelléki nő világlátásának határát is. Nagyon kevés akadt közülük, aki ennél messzebb eljutott.

Az öltözködés mindenütt — városban, faluban egyaránt — kifejezője az ünnepélyességnek, a gyásznak, a család vagy egyén életében bekövetkezett fontos változásnak.⁵³ De a faluban minden hangsúlyosabb, itt nemcsak kort, de állapotot (hajadon, férjes), vagyoni és társadalmi helyzetet is tükröz és kifejez, s egyes megnyilvánulásoknak mélyebb értelmük van. Vegyük pl. a halál bekövetkeztét. Hogy mennyi minden előzi, jelenti meg az elkerülhetetlen véget, és mennyi minden ellen kell hadakoznia a halott hozzátartozóinak, arról most nem beszélünk. Csupán a gyász, a temetés öltözetben jelentkező voltára utalnék néhány szóban. Mert a temetés mindig egy kicsit igyekszik pótolni azt, amit a halott nem kapott, vagy nem kaphatott meg az élettől, az élőkől. Ezért temetik lakodalmi külsőségekkel a fiatal leányt és a virágjában levő fiút, ezért siratják bő könnyel az öreget, akivel talán életében nagyonis mostohán bántak.

A halott kisgyereket már nem illik túlságosan siratni, meg is róják aki így tesz, mondván, „majd ad helyette másikat az Isten”. Halotti öltöztetése előtt megmossák, szárazra törlik, úgy adják rá a csecsemőre keresztelől ruhácskáját, a nagyobbakra ünneplő fehér szoknyáját. A mosó és törölő ruhát eldobják vagy elégetik. Az öltöztetést az anya asszonytestvére vagy sógornője végzi.

A fiatal leányt — már 10 éves korától kezdve — menyasszonynak öltöztették koszorúval, az asszonyt esküvői ruhájában, 2—3 fehér alszoknya, fejükön főkötő, rá fekete selymekendő, gombos terítő. A temetésig álluk alatt összegyűrt kendőt tettek, hogy le ne essék az áll. Temetés előtt kiveszik és elégetik. Lábukra fehér harisnyát húznak, kezüket mellükön összekulcsolják, rátekerik a rózsafüzért, zsebkendőt tesznek oda, meg az imakönyvüket. Régebben jegygyűrűjükkel és ezüst fülbevalójukkal együtt temették el (az arany fülbevalót kivették). Újabbban értéktárgyait, mint pl. karikagyűrű, lehúzzák ujjáról.

Az idősebbek temetése a szokott módon zajlik le. Azonban Sármelléken az asszonyhalottat nők, a férfihalottat férfiak viszik. Útközben természetesen cserélnek — a nőktől átveszik a férfiak a terhet — de a házból ki, és a temetőkaptól a sírig mindig nők viszik a nőhalottat. Sőt, a *halálkeresztet* (fejfa) is nő viszi ilyenkor.

Kisgyereket általában koszorúslánynak öltöztött 4 leány vitte, egy leány meg a keresztjét.

Az iskolából kinőtt fiatalokat menyasszonynak öltöztetik, mint előbb említettem, koszorúslányok és vőfélyek kísérik utolsó útjára. Ha az illető a vallási életben valamilyen szerepet töltött be, pl. Mária lány, vagy a rózsafüzér kör tagja, akkor még díszesebb a temetés. A halott leányt a rokonlányai, jópajtásai viszik. De van olyan temetés is, ahol a vívők mellé más lányokat is hívnak. 45 éve halt meg egy 13 éves kislány, a Rózsafüzér kör tagja. A vívő lányokon kívül még

14 kislány kísérté koszorúslányi cifra öltözékben, mintegy jelképezve a rózsafüzért, mely 3 fő részből áll: örvendés, fájdalmas, dicsőséges és minden részben 5 titok van. $3 \times 5 = 15$, tehát minden leány egy titkot testesített meg, a kis halott volt a 15. Az élők képviselték a csonkán maradt rózsafüzért. A vívő 4 leány mellett ment 4 vőfély is, hogy fölváltva emeljék a koporsót. Fiatal halottnál a vívők kaptak 1—1 szöttes szalvétát, ami azt jelentette, hogy a halott *jussábu* adtak. A keresztanya veszi meg a szemfedőt, ez a *nászi ajándék*.

A temetés alatti viselkedésmód erősen megváltozott a század első évtizedeitől fogva, amikor még koporsóra borulva jajongtak, és verték a koporsó fedelét, hangos szóval siránkozva az elveszett miatt.

Temetés alatt mindenki — még az idegen résztvevők is — fekete ruhában, fekete kendőben vannak, kivéve természetesen a fiatal halott cifrába öltözött koszorúslányait, vívőit, és a hozzátartozó kicsinyeket, akik hajukba kötött, fiúknál karjukra húzott fekete szalaggal fejezik ki, hogy a halott rokonai. A kisgyermek a későbbiekben nem gyászol, csak ha szülei, nagyszülei halnak meg, akkor a fekete szalag továbbra is rajtuk marad.

Az iskoláskorból kinőtt fiatal már közeli hozzátartozóját egy évig gyászolja.

Apát, anyát, férjét, feleséget, gyermeket egy évig gyászolnak, apóst, anyóst fél évig.⁵⁴ A rokonok is gyászolnak, néhány hétig feketében mennek a templomba. Ha fiatal menyecske maradt özvegyen, egy darabig hétköznapi is feketében jár, de kendője minden esetben fekete. Misére pedig egy évig egészen feketében megy. A gyászév ideje alatt nem viseli a cifra kontyait, csak a fekete gyöngyöset fekete kendővel. Vargáné 30 éves fia halála után fekete kontyairól leszedte a fekete gyöngyöket és flittereket is mély gyásza jeléül, mert többet soha nem akart díszeket viselni magán. Idősebb asszonyok — amúgyis sötétben járók — egy-egy kedves halottjukat életük végéig gyászolják. Megszólják, aki nem tartja be a gyászidőt, aki előbb férjhezmegy, megnősül, mint lejár a gyászév. Ezeket sokszor ki is figurázzák.

III. fejezet

A TEST ÉS A RUHA TISZTÁN TARTÁSA

Dolgozatom utolsó fejezeteként beszélnem kell a *testápolásról*, a *ruhák tisztán tartásáról* és *tárolási módjáról*.

A sármelléki asszonyok sem régebben, sem most nem félsülködnek naponta, hanem hetente kétszer, esetleg háromszor. G. A. csütörtökön este és vasárnap reggel *bontya ki* haját, fésüli meg. Egyéb napokon csak fésűvel hátrasimítják elől borzassá vált hajszálait, és föltűzik éjjelre leeresztett hajfonataikat.

Egy fiatalasszonyt fényképeztem. Hétköznapi volt. Kértem, vetné le a főkötőjét, hadd lássam haját is. Semmi pénzért le nem vette, s az idősebbek siettek segítségére, hogy majd vasárnap jöjjenek el, amikor szépen meg lesz fésülködve. Természetesen érthető ez a szokás. A falusi asszony korán kel, leginkább hajnalban, különösen egy-két évtizeddel ezelőtt, amikor még állatai voltak, és az első dolog az állatok etetése, fejése. Azt sem tudta mihez kapjon hamarjában, nemhogy, 3 vagy 4 fonatú hajával bíbelődjön. Magára kapkodva ruháit szalad fejni, etetni, majd az állatokkal végezze arcát, kezét megmossa szappannal, és kezdi a reggeli készítését. Este lefekvéskor sem tisztálkodtak túlságosan. Legfeljebb kezüket mosták meg, lábukat egy héten 2—3-szor. A nagy tisztálkodás ideje mindig a szombat volt, és az ma is. Szombaton délután mosnak az asszonyok, levetik a heti szennyes holmit és fölveszik a másikat. Általában egy váltás hétköznapi ruhájuk van az idősebbeknek, a fiataloknak több. Egyiket viselik, másikat kimossák. Most már nagyon sok helyen van mosógép, így gyakrabban tudnak váltani. Ha *habosra izzadják* a rékliket a mezőn, itthon tisztát vesznek helyette. Ha kell, kétszer is egy héten. Leggyorsabban nyáron az *ümog* piszkolódik, mert felsőruhaként is viselik. Meg az alsószojnya. Különösen addig, amíg nem hordtak *bugyogót*. Télen a rékli piszkolódik, meg a felsőruha jobban, mert azok kerül-

nek fölül. A legelső és a legfelső szoknyát mossák gyakran, a többi nem, azok nem *hamvasonnak* olyan hamar.

A fehér alsószojnyákat karácsonyra, húsvétra, búcsúra kimosták, kikeményítették, apróra lerakták, s úgy „át mind a ráma”, „fehér vót, mind a hó, kiát, mind a csörge” — mondták.

Az ünnepi felsőruhákat, a szöveteket nem kell mosni, azokra úgy vigyáznak, hogy miséről jövet azonnal levetik és elteszik. Az ünnepi kötényt sem mossák, mert akkor már elveszti a „szünét, fényét.” Az ünnepi kötényt „rongyáig horgyuk”, nem viselik el. Mert a lüster kötény egyszerűen szétmállik, és akkor kész. A glott kötény, ha *megvásik*, hétköznapivá lesz, helyébe újat varrnak.

Régen fogat sem szoktak mosni, legfeljebb néhanapján kiöblítették szájukat egy kis tiszta vízzel. Újabbán minden háznál fogkefe van, és hetente egyszer megkefélik fogait. Haját általában kéthavonként mosnak, télen pedig 3 hónap is elmúlik, hogy nem mossák meg. Sőt, van, aki évente csak egyszer-kétszer mos fejet. A lányok és fiatalasszonyok egy-két évtizeddel ezelőtt kb. havonként mosták hajukat. Elöl ujjukkal hullámot nyomtak, s így hagyták megszáradni. Ünnepnapokon, vagy előző este ugyancsak bevizezték elől a lányok, és hullámot formáltak kezükkel, s addig rajta tartották ujjukat, míg egy kicsit megszikkadt, rögződött a hullám.

A fiatalabbak — ha viseletükben ragaszkodtak is a hagyományokhoz — testápolásuk sokkal jobb, amire a megnagyobbított, új házakban fürdőszobával ellátott lakás is módot ad. Bár a fürdőszobák nagyrészt ma is még inkább kamrának, raktárnak használják és a konyha marad a tisztálkodás helye, mégis, hetente többször váltanak ruhát, naponta mokodnak reggel és este, és hálóruhában alsznak.

Takarítani, mosni, szombatoként szoktak, meszelni karácsonykor, húsvét előtt, esetleg búcsúra. A ház külsejét kétszer: húsvétra és mindenszentekre meszelték be. Korábban, a füstös és szabadkérményes konyhák idején gyakran meszelték a konyhát. A konyhát előbb — mint a ház külsejét is — oltott mésszel meszelték, földjét *sikálták*, *tapasztották* hetenként. Újabban festetik a konyhákat, szobákat vagy maguk meszelik színesre és festékre mártott rongyot sodornak végig a falon függőleges irányban. Ez a mintás festés nincs előnyére a régítípusú házak kis konyháinak, mert romptítja az amúgyis gyenge világosságukat. Mert Sármelléken nem a valódi konyhát használják konyhaként, hanem a konyha után következő kamrát, mely leginkább földes, és itt van a padlásfölgjáró is. Berakott spherhd és kemence van általában bennük, egy ágy, a kemence tetején edények, a padlásfölgjáró lépcsőin kosarak, szakajtók, csizmak stb. A kis ablakban rossz fazekakban virág. A szobaablakban kívül az udvaron levő virágtartó állványon is muskátlik sorakoznak. Vágott virágot nem szoktak tartani a szobában sem. Újabbán tenyérnyi kiskert is van a ház előtt, tele virággal, különösen ott, ahol leány vagy fiatal menyecske van a háznál. Mezei és erdei virágok közül szedik a tőzikét, a hóvirágot, ibolyát, gyöngyvirágot, de leginkább eladják a keszthelyi piacon, vagy beviszik a templomba a Mária-szoborhoz.

A szobaasztalt sem a régi szöttessel terítik le, hanem a nyomott mintájú bolti abroszokkal. Ágyközre nagy, hármas osztatú díszpárnákat raknak. Előfordul, hogy díszesen szőtt kosárruhájukból is készítenek díszpárnát. A századelőről megmaradt fehér sifon lyukhímzéses kendőjükből sublót terítő lett, imakönyvet takaró hímzett zsebkendőik asztalközre vagy virágcserepek alá kerültek. Az ablakokon a régi mintás kis kartonfüggönyök helyett csipkefüggönyök díszlenek. De a sublót sokhelyütt állnak a gipsz szobrocskák, Mária, Jézus, amelyeket búcsúk alkalmával vettek. A szobafalakról sok házban lekerültek az olajnyomatú szentképek, mert a fiatalok nem szeretik. De ahol az öregek lakják a szobát, ott még megtalálhatók a színes képek. Csaknem mindenütt Jézus szíve, Mária szíve, a Kálvária és az Utolsó vacsora lóg az ágyak fölött.

A múlt században ládát, később sublótot kaptak a férjhezmenő lányok. Ebbe rakták ruhájukat. Ezért található még sok sármelléki házban a szekrény mellett a *sublat* is. Ma mindkettőben ruhákat, vásznaikat tárolják.

Az ünnepi ruhák sorban lógnak a szekrényben, szorosan összcsavarva henger alakban, alul-fölül egy-egy rongydarabbal átkötve, s e rongynál fogva akasztják a fogásra. Mert így „nem dül ki a ránc”. A sok viseléstől, a gondatlan ruhaltevéstől „hama kidül a ránc”, és akkor újra kell szedetni. Az asszonyok legnagyobb része ezt a műveletet maga is el tudja végezni, de leginkább elviszik a parasztvarrónőhöz, aki újra „ránca szedi” a szoknyát. Rászegezi „melléné!” fogva az asztallapra, „levizezi”, *leszedi*, és rögtön papírba csavarja vasalás nélkül, s lógatja. A tarka ruhákat (karton, barhent) nem kell vizezni, ezeket leszedés után vizes ruhán át gőzőli, vasalja. A bársony ruhát is így gőzőlik át. „A vizes ruha mindent megád neki” — mondja Gergely Anna.

Az idősebbek ünneplő ruháikat nem szekrényben tartják, hanem „leszéve, csomagolópapírba hengergetve” helyezik a sublótfiókba egymás mellé. A hétköznapi ruha a konyhában, szobában fogason lóg. Az ünnepi „ősoszoknyák” ugyancsak a sublótfiókban vannak „*letéve*”, de nem hengergetve, csak összehajtvá.

A rékliket — akinek szekrénye van, vállfára akasztja —, akinek sublótja, abba helyezi. Hátával lefelé leterítik, elejét összeigazítják vagy összegombolják, 2 ujját a mellre *összefordétyák*, a *rékli allát* ráhajtják, és egymás tetejére helyezik.

A kötény elrakása: visszajáról hajtogatják. Két sarkát pontosan összeillesztik, majd felezik, és befektetik a sublótfiókba vagy a szekrénypolcra.

A kendőt — levéve fejükről — *szétszedik*, azaz kibontják

sarkos hajtását, és visszajáról téglalap alakban összeigazítják kétszer hosszában, egyszer keresztben úgy, hogy kb. egy összehajtott férfizsebkendő nagyságot alkot. Aztán ezt is a sublótfiókba teszik.

Ünnepi csizmájuk a szobában a mestergerendába vert szögön lógott, vagy mostanában a kamrában a padlásfőljáró lépcsőjére helyezve áll. Az ünnepi cipők a tisztaszobában az ágy alatt sorakoznak.

A használaton kívüli vászonholmi a szekrényben van egymásra rakva. Alul a lepedők, fölül a hímessel kifelé hajtogatott abroszok, kosárruhák. Az abroszokat rétesnyújtásra használják, természetesen az egyszerűbb híműeket. Gyerekeik nem igénylik a vászonholmit, s az asztalra sem terítik, mert már nem divat. Vargáné tanítónő lánya számára 4—5 szakajtórúhát adott a vászonholmikból, amit még sohasem használt. Ennyit kért, illetve választott ki a lány.

Az a sok, nagyanyáról unokára halmozódó vászon már sohasem fogja eredeti rendeltetését betölteni, ha az öregek meghalnak.⁵⁵ A fiatalok majd valami egészen más célra használják azokat.

Így alakul át, változik meg egy parasztház belseje, aztán az átépítésekkel a külseje, és lassan az egész falu képe is, elsősorban lakóinak következőse által. Megszűnik egy színfolt, ami, ha más, színesebb népviselethez hasonlítva egyszerűbb is volt, a polgárosult környék egyhangúságában mégiscsak jellegzetességet, jóleső változatosságot adott.

Petánovits Katalin

JEGYZETEK

¹ Bakay Kornél, Kalicz Nándor, Sági Károly, Veszprém megye régészeti topográfiaja. A keszthelyi és talpaccai járás. (Bp., 1966.)

² Uo. 139.

³ Uo.

⁴ Kisvarga Lajos, Sármellék gazdasági fejlődése 1731—1850 között. Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények 1965 (3).

⁵ Uo. 43.

⁶ Füssy Tamás A zalavári apátság története, (Bp., 1902) 321.

⁷ Kisvarga Lajos, i. m. 60.

⁸ Szántó Imre, Egy dunántúli falu, Alsópáhok története, (Bp., 1960) 197—198.

⁹ Kisvarga Lajos, i. m. 53.

¹⁰ Fél Edit, Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája. Ethn. LXIII (1952) 410. l.

¹¹ Ezúton köszönöm meg Varga Andrásné 65. é., Gergely Anna 55. é., Bösze Ferencné 60. é., Kránitz Józsefné 74. é., Láncki Péterné 77. é., Matyi Györgyné 68. é., Lagler Margit 36. é., Takács Kálmánné 34. é., Sipos Józsefné 52. é., Kiss Jánosné 72. é., és minden sármelléki adatközlő szíves támogatását, mellyel lehetővé tették e néprajzi gyűjtésen alapuló dolgozat megírását.

¹² Kresz Mária, A hagyományokba való benevelődés egy parasztfaluban. Néprajzi Tanulmányok. (Bp., 1949).

¹³ Kresz Mária, Adalékok a palóc pendely szabásához. Ethn. LVIII (1947) 249—252.

¹⁴ Jankó János, A Balaton-mellék lakosságának néprajza. (Bp., 1902) 229.

¹⁵ Fél Edit, A női ruházatkodás Martoson NÉ. (1942) 94. cikkében arról tudósít, hogy a martosiaiak pöntőjüket öt szél kendervászonból készítik.

¹⁶ Fél Edit, A Néprajzi Múzeum új szerzeményei NÉ. (1938) 244. Az őrhalmi pendelyről megjegyzi, hogy 3 szélből varrják.

¹⁷ Kresz Mária, i. m. 252.: Herkely Károly, A szokolyai viselet NÉ. (1938) 287.

¹⁸ A pöntő ráncolása ugyanúgy történik, mint a később leírt szoknyáé.

¹⁹ Kresz Mária, A magyar parasztviselet, (Bp., 1956) 26.

²⁰ Vö. Horváth Terézia, Régi ruházati mértékvételi eljárások Kapuvártól. Néprajzi Közlemények (1965).

²¹ A mértékvétel legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja a ruhaanyag testmérethez való igazítása. Ugyanígy az ujjszélesség, illetve arasszal való mérés, amit szintén alkalmaz Gergely Anna.

²² Gáborján Alice, A magyar népviselet. Kísérlet egy összefoglalásra NÉ. (1967). 171. — Az ipari anyagok általában szélesebbek, mint a házivászon. Hogy ne menjen semmi kárba, a szélesebb anyagot ráncolással igazították a test méreteihez.

²³ Vö. Fél Edit, A női ruházatkodás Martoson NÉ. (1942).

²⁴ Uo. 103. Újabb szoknyaviseleteinken általános rövidülést tapasztalunk.

²⁵ Vö. Kresz Mária, A magyar parasztviselet. (Bp., 1956) 80.

²⁶ Gáborján Alice, i. m. 180.

²⁷ Fél Edit, i. m. NÉ (1942) 118. Az ünneplő darabok némelyikét sohasem hordják el hétköznapon. Ilyenek a selyemből, bársonyból, csipkeszővetből való darabok.

²⁸ Uo. 100. Hazánkban nagy általánosságban kétféle kialakult kötényforma van... Az egyik sima, keskeny, egy szél anyagból készült téglalányalakú darab, ... a másik az úgynevezett bőkötény. Sármelléken a két forma követte egymást.

²⁹ Vö. Fél Edit, A kötény Martoson NÉ. XXXV. (1943).

³⁰ Uo. A női ruházatkodás Martoson NÉ. (1942) 101. A keskeny kötény elterjedési vonalát az ország déli részében húzza meg. A bőkötények elsősorban Felső-Magyarországon ismertek, de előfordulnak Somogyban is.

³¹ Vö. Kresz Mária, Magyar parasztviselet. 32.

³² Vö. Fél Edit, NÉ. (1943) 56—57.

³³ H. Kerecsényi Edit, Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén az elmúlt kilencven év alatt NÉ. XXXIX (1957).

³⁴ Vö. Fél Edit, NÉ (1942).

³⁵ Gáborján Alice, Két magyar hosszúszerű lábbelitípus viseletétörténeti elemzése NÉ. (1958). U. ö. Néprajzi Múzeum lábbeligyűjteménye I. Cizmák NÉ. (1959).

³⁶ Vö. Fél Edit, NÉ. (1942) 118.

³⁷ Gáborján Alice, A magyar népviselet, 175 l.

³⁸ Vö. Fél Edit, NÉ. (1942) 113.

³⁹ Uo. 103.

⁴⁰ Gáborján Alice, i. m. 177. Feltűnően jellemző a magyar parasztságra... a piros szeretete. Ez a szín a fiatalság, az öröm jele.

⁴¹ Uo. 119.

⁴² Uo. 178.

⁴³ Vö. Horváth Terézia, A kapuvári népviselet. Arrabona (1967).

⁴⁴ Kresz Mária, A pályázás Nyárszón NÉ. XXXV. (1943).

⁴⁵ Szendrey Ákos, A népi ruházatkodás életkorjelző jelentősége. Ethn. (1931) 77.

⁴⁶ Jankó János a század elején írt monográfiájában sajnálkozva emlegeti, hogy a Balaton-melléki lányok a fürdőhelyeken üdülő úrilányokat utánzóva elhagyták régi, egy ágba font hajviseletüket és helyette kontyot fésültek (228. lapon).

⁴⁷ Vö. Novák József Lajos: Adatok Bény község néprajzához NÉ. (1913) 66.

⁴⁸ Vö. Fél Edit, Magyarországi ujjatlan felsőruhák NÉ. (1936).

⁴⁹ U. ö. Újabb szempontok a viselet kutatásához. A teszt technikája Ethn. (1952) LXIII.

⁵⁰ U. ö. A kötény Martoson NÉ. XXXV. (1943).

⁵¹ U. ö. A női ruházatkodás Martoson NÉ. (1942).

⁵² A leányoknak meg kell hallgatniok kihirdetésüket, ha lehet, legalább háromszor, de legalább egyszer, hogy leendő gyerekük füle ne folyjon. Ilyenkor lesütött szemmel kell állniok a rájuk szegeződő szemek kereszt-tüzeiben.

⁵³ Vö. H. Kerecsényi Edit, i. m.

⁵⁴ Vö. Fél Edit, A női ruházatkodás Martoson NÉ. (1943).

⁵⁵ Szendrey Ákos, i. m. 76.

⁵⁶ Vö. Fél Edit, NÉ. (1942) 132.

⁵⁷ Gáborján Alice, A kender feldolgozása és a nyert termék felhasználása a Borsod megyei Tardon NÉ. (1955) 126.

Wandel der Frauentracht in der transdanubischen Ortschaft Sármedék zwischen der Jahrhundertwende und heute

Die ungarische Ortschaft Sármedék liegt im Süden des Komitats Veszprém, unweit des Balaton (Plattensee).

Die heutige Ortschaft entstand aus der Vergemeindung zweier Siedlungen: Sármedék und Égenföld, deren Entstehen auf mittelalterliche Zeiten zurückgehen. In den Kriegswirren nach 1572 gingen beide Siedlungen zugrunde, die Neu-ansiedlung kam erst im Jahre 1731 stärker in Gang.

Die Gemarkung der derart neuentstandenen Ortschaft hatte einen sehr geringen Umfang, weil sie in dem Latifundienbesitz eingeklinkt war. Der Haupterwerbszweig der Bevölkerung war Ackerbau und Tierzucht.

Im heutigen Dorf wird die Bestellung des Bodens und die Tierhaltung genossenschaftlich betrieben. Die veränderten Verhältnisse wirken sich natürlich auf die Gesamtheit der Lebensbedingungen der ganzen Dorfbevölkerung, also auch auf die Kleidung aus.

Zweck der vorliegenden Studie ist die Darstellung, wie sich im Wandel der Zeiten auch die Frauentrachten gewandelt haben, und Einblick zu geben, wie der soziale Umbruch auf die Lebensbedingungen der Frauen in Familie und Arbeit auswirkte.

Vorliegende Studie gliedert sich in drei Abschnitte:

I. Analytische Betrachtung der weiblichen Trachtenfolge nach Zusammengehörigkeit und Form der einzelnen Kleidungsstücke

II. Funktionelle Bestimmung der Trachtenstücke im Zusammenhang mit den Ereignissen im täglichen Leben und

III. Körperpflege sowie Reinhaltung und Aufbewahrung der Trachtenstücke.

Die trachtentragenden Frauen und Mädchen nähen im allgemeinen ihre Trachtenstücke eigenhändig. Es gibt aber auch körperlich mißgestaltete Personen (krankhaft Veranlagte oder Verkrüppelte), die nur durch Näharbeit ihr Fortkommen finden können.

Die Studie gibt ein Porträt einer solchen bäuerlichen Näherin und berichtet auf Grund ihrer Routine Stück für Stück über Anfertigungsgang, Zuschnitt und die fertigen Trachtenstücke.

Die Besprechung der Trachtenstücke erfolgt in zeitlicher Aufeinanderfolge, bedeutet aber niemals, daß zu einer gegebenen Zeit nur dieser eine Typ getragen wurde. Die Trachten, alte und neue, wurden im zeitlichen Nebeneinander getragen.

Unmittelbar am Leibe wird der *Hemdrock* („pendely“) getragen (Abb. 1). Er besteht aus 3 bis 5 Breiten und ist in der Taille dicht gerafft. Nur unter der Brust bleibt ein handbreitgroßer ungeraffter Teil. Zu Beginn des Jahrhunderts wurde der Hemdrock noch aus heimgewebten Leinen gefertigt, später wurde Chiffon benützt. Im vorigen Jahrhundert, aber auch noch zu Beginn dieses Jahrhunderts diente der Hemdrock auch als Oberkleidung für die im Sommer auf Freiem Feld arbeitenden Mädchen und Frauen. Sonst wurden darüber 3—4 *Unterröcke* getragen. An Werktagen bestand das Material dieser aus farbigem Karton oder Barchent, an Sonn- und Feiertagen aus gestreiftem weißen Chiffon.

Außer dem Hemdrock wurde auch noch ein *Schulterhemd* getragen. In den 60—70er Jahren des vorigen Jahrhunderts wurde noch ein knielanges Ärmelhemd getragen, später aber reichte dieses Hemd nur bis zu der Hüften. Das Material der Schulterhemden war Leinen für den Werktag und weißes Linnen für Sonn- und Feiertage.

In ihrer Fassung waren die kurzen Hemden verschiedenartig:

1. Die älteste Fassung hatte Kragenaufsatz (Abb. 2).

2. Schulterhemd mit Halsausschnitt (Abb. 3—6).

3. Weißes Chiffon-Hemd (Abb. 7).

Die Näherin nimmt die Maße derart, daß sie das Material der Auftraggeberin anpaßt und mit Scherenschnitten auch sofort in die gewünschte Form zuschneidet.

Der Schnitt des Rocks blieb — mit einigen unwesentlichen Änderungen — der gleiche, wie zu Beginn des Jahrhunderts. Die Länge des Rocks geht über die Knie, während früher sie die Knöchel erreichte.

Zur Bemessung des Rocks sind zwei Maße notwendig: Taillenweite und Länge.

Das Material des Rocks wird in gleiche Längen gerissen, zusammengenäht und dicht gerafft. Früher wurde vorne, an der Taille, auch ein glatter Teil belassen, neuerdings wird das Material aber rundherum in enge Falten gelegt. Seitwärts wird ein Schlitz gelassen und der untere Rand mit dem Material „Wiener Rot“ breit gesäumt.

Zum Rock gehört ergänzend die Bluse. Diese Oberkleidung erfuhr seit Beginn des Jahrhunderts die meisten Änderungen. Als Vorlage für die Bluse dient ein aus Papier geschnittenes Muster. Kleinere oder größere Maßabweichungen werden mit Fingerbreiten abgemessen.

Die Änderungen der Blusenform wollen wir hier in zeitlicher Folge behandeln, ebenso ihren Zuschnitt sowie die hierauf bezüglichen Lichtbilder (Abb. 9—10, 13, 14, 15—16).

Mit der Tracht ist auch eine *Schürze* eng verbunden. Auch diese wird einer Papierform angepaßt. Die traditionellen Schürzenformen sind alle sog. Halbschürzen, ohne Brustteil (Abb. 11, 17, 18 und 21). Die auch mit Brustteil und Trägerleisten ausgestatteten Schürzen kamen erst später in Mode (Abb. 21).

Die Schürze wird niemals abgelegt. Ohne Schürze ist die Tracht unvollständig.

Das schönste Stück der Tracht von Sármedék ist die Kopfbedeckung. Am Ausgang des vorigen Jahrhunderts und zur Zeit der Jahrhundertwende bestand die Kopfbedeckung noch aus *zwei Tüchern*. Das eine wurde unten zurückgebunden getragen, das andere darüber. Das Sonntagstuch war weiß mit reicher Lochstickerei am Rande und an den Ecken. Ältere Frauen trugen ein dunkles Seidentuch.

Um das Jahr 1910 kam die *Haube* (Abb. 23—24) in Mode. Sie ist aus weißem Chiffon und paßt sich eng dem Haarknoten an. Am Saum der Haube sind Spitzen angebracht. Auf die Haube kommt der *perlenbesetzte Haarknotenschmuck* (Abb. 25—26). Zu Beginn des Jahrhunderts war die perlenbesetzte Haarknotenhaube länger als heute und mit schwarzem Flitterwerk geschmückt. Heute wird der Haarknotenschmuck mit farbigen Perlen verziert.

Am Anfang des Jahrhunderts trugen die Mädchen 6—8reihige, sich eng an den Hals anschmiegende, goldfarbene, später rein-weiße Perlenschnüre. Ansonsten legten sie silberne oder goldene, ring-, bzw. linsenförmige Ohrgehänge an und trugen silberne Fingerringe mit herzförmigem Zierrat.

Das Großformat-Gebetbuch mit aus Knochen geschnitztem Schutzdeckel trugen sie unter einem weißen, mit Lochstickerei verziertem Taschentuch in der Hand.

Das *Schuhwerk* gehört eng zur Tracht. Zu Beginn des Jahrhunderts gingen die Frauen und Mädchen barfuß, in der Zeit vom Herbst bis zum Frühjahr trugen sie Stiefel. Wohlhabendere Frauen besaßen Stiefel mit Schaftenden aus gelbem oder rotem Saffianleder und gesteppter Verzierung. Die Stiefel hatten eine Seitennaht und hohe Absätze. Später traten an ihre Stelle die hohen Schnürschuhe mit farbigem Steppwerk. Den Schnürschuhen folgte das Schuhwerk mit Seitenknöpfen. In den 30er Jahren kamen *Halbschuhe* mit weißen oder farbigen gestrickten Strümpfen in Mode.

Abschnitt 2. der Studie befaßt sich mit dem bäuerlichen Schönheitsideal sowie mit jenen Fest- und Feiertagen, die sich im Leben der Gemeinschaft und der Einzelpersonen auch durch das Anlegen der Trachtbekleidung hervortun, dann aber auch mit dem Wechsel der Umgebung, wo nicht mehr Trachten, sondern städtische Kleidung getragen wird, also die Art des Kleides nicht mehr ausschlaggebend ist.

Ihr Augenmaß mißt das Schöne nicht in erster Reihe nach ästhetischen Kategorien, sondern inwieweit es sich für die Arbeit, die Anstrengungen des Lebens eignet. Deshalb wird in dieser Gegend der starke, gesunde Menschentyp — ob Frauen, Männer oder Kinder — schön genannt. Das kommt auch in ihrer Tracht zum Ausdruck, sowohl was die Zahl der von den Frauen angelegten Röcke betrifft, wie auch in deren Farbensinfonie. Die Jüngeren lieben am meisten die rote Farbe, die Farbe des Lebens und der Freude. Dazu gehörten Blusen und Schultertücher in kontrastierenden Farben, wenn auch an Festtagen in allgemeinen weiße Blusen getragen wurden. Mit zunehmendem Alter tragen die Frauen dunkle Kleidung. Mütter mit Töchtern legen diese dunklen Farben früher, solche mit Söhnen später an.

Heute tragen nur mehr Frauen über 60 Jahren Trachtenkleidung, Jüngere nur zuweilen. Im allgemeinen legte man die Tracht ab — die Jüngeren dem Zeitgeist folgend, weil sie sich modisch kleiden wollen, die Älteren fast ohne Ausnahme unter dem Druck ihrer Gebrechen. Interessant ist jedoch die Wahrnehmung, daß die auf städtische Art gekleideten (auch die Jüngeren!) keine engen, sondern nur Glockenröcke oder gezogene und plissierte tragen. Ältere Frauen der Gegend änderten aber ihre Haartracht nicht.

Doch der Unterschied zwischen den älteren und jüngeren Frauengenerationen kommt nicht nur in Äußerlichkeiten zum Ausdruck, sondern auch in der Geschmacksrichtung. In der Geschmacksrichtung des heutigen Dorfes erscheinen deshalb Uneinlichkeiten, weil man sich von den Traditionen der Vergangenheit abgewendet hat und das Neue wird ohne weiteres angenommen.

Desweiteren behandelt der Abschnitt die Art und Weise des Trachtentragens von Kindesbeinen an bis zum vorgeückten Alter. Das Neugeborene wurde in eine viereckige Windel gewickelt. Sobald das Kleine laufen konnte, erhielt es blaugefärbte Leinwandkleider und diese wurden in ärmeren Kreisen bis zum 5—8. Lebensjahr getragen. Die Buben bekamen die ersten Hosen, wenn sie zur Schule gingen, die Kleidung der heranwachsenden Mädchen glich jener der Erwachsenen. Im vorigen Jahrhundert trugen die Mädchen die Haare noch in einem Zopf geflochten, später hatten sie nur in Knoten gelegtes Haargeflecht.

Was die Erziehung der heranwachsenden Mädchen betrifft, so war diese recht vielartig. Dazu gehörten nicht nur häusliche Verrichtungen, sondern sehr früh wurden die Mädchen auch zum Spinnen und Sticken angehalten. Das Erziehungswerk erstreckte sich natürlich auch auf das Anlernen der richtigen Haltung und der Folgsamkeit, um sich auch als Ehegährtin und Schwiegertochter zu bewähren. Bei der Paarwahl hatten nicht nur die Eltern, sondern auch

nahe Verwandte ein Wort mitzusprechen. Es wurden vorerst die Vermögensfragen vor Augen gehalten.

Im Trachtentragen äußerten sich auch soziale Unterschiede. Die nicht aus Sármelek gebürtige, aber zum Gesindevolk gehörige Frau mußte an Festtagen darauf verzichten, Stiefel anzuziehen, es blieb ihr auch versagt, Schultertuch anzulegen oder einen perlenbesetzten Haarknotenschmuck aufzustecken.

Wenn eine trachtentragende ältere Frau keine Tochter hatte, so überließ sie ihre buntfarbige Kleidung den jungen Verwandten. Kleidungsstücke aus Samt oder besonders kostbarem Gewebe werden, sobald sie mehr oder weniger abgenutzt sind, zertrennt, um aus ihnen Kinderkleider zu schneiden. Es ist schon so, daß im bäuerlichen Haushalt alles nutzbar gemacht wird. Auch der unansehnlichste Stoffabfall wird irgendwie verwendet.

Die schönen, gestickten Kopf- und Schultertücher werden, wenn sie nicht mehr getragen werden, als Tischdecken oder wenn ein Trauerfall vorkommt, zum Verhängen der Spiegel benutzt. Die gemusterten Gewebe werden in den Schrankfächern aufbewahrt, dann und wann gelüftet, aber nicht mehr in Gebrauch genommen.

Die junge Frau gelangte im allgemeinen in einen größeren Familienverband, wo sie sich der Schwiegermutter, aber auch der älteren Schwägerin unterordnen mußte. Zusammen mit ihrem Ehemann hat sie ihren Platz im Stallraum oder in der Kammer gehabt. Aus diesem Grunde ist das Nachtgewand gewöhnlich ein geflicktes, zerschlissenes Oberhemd und Hemdrock oder das auch tagsüber getragene Oberhemd und Hemdrock gewesen. Von der jungen Ehefrau wurde erwartet, daß sie 12 Monate nach der Eheschließung Mutter werde. Allzu reicher Kindersegen war nicht erwünscht, denn der Besitz an Grund und Boden wurde derart zerstückelt. Wenn die Frau das 35. Lebensjahr bereits überschritten hat, so war der Kindersegen höchst unwillkommen und wurde eher mit Schamgefühl aufgenommen.

Die Erziehung der Kleinkinder blieb zumeist der Großmutter überlassen, denn die jungen Eheleute arbeiteten tagsüber vom Frühling an bis zum Spätherbst auf dem Feld. Von der Großmutter hört das heranwachsende Kind zuerst über einzelne Religionselemente, sie führt das Kind in die Kirche, später auch nach den Wallfahrtsorten.

In Stadt und Land ist die Kleidung immer Ausdruck der Festesfreude oder der Trauer, ja aller wichtigen Änderungen im Leben der Familie, aber auch der Einzelperson. Im trachtentreuen Dorf kommt all dies aber betonter zum Ausdruck, indem hier durch Tracht nicht nur Alter und Familienzustand angezeigt wird, sondern auch die Vermögens- und sozialen Verhältnisse. Hierdurch bekommen gewisse Kundgebungen auch einen tieferen Sinn, so z. B. im Falle der Trauer.

Der letzte Abschnitt der Studie erörtert die Körperpflege das Reinhalten und die Aufbewahrung von Kleidungsstücken.

Bei den Frauen von Sármelek, die die Haare geflochten in Knoten gelegt tragen, war es niemals — und auch heute nicht — Sitte, sich Tag für Tag zu kämmen. Sie taten dies nur zweimal wöchentlich: an einem bestimmten Werktag und sonntags. Das Waschen der Haare erfolgt jeden zweiten oder dritten Monat, ältere Frauen begnügen sich damit, die Haare halbjährlich oder jährlich einmal zu waschen. Das große Saubermachen findet an Samstagen statt. An diesem Tag werden auch die Kleidungsstücke gewaschen und wird frische Wäsche angelegt. Am meisten wird die Körperwäsche und die Oberkleidung gewaschen, da die Verschmutzung der Zwischenbekleidung langsamer erfolgt.

In früheren Zeiten wurde die sog. kaminlose Küche wöchentlich getüncht und der erdige Boden flachgestampft. Heute werden die inneren Räume des Hauses bemalt und die äußeren Wände jährlich zwei- oder dreimal getüncht.

Die Oberkleidung, wenn es sich um Festtagskleidung handelt, ist in Schränken oder Schublade aufbewahrt. Die Frauenröcke werden in Papier gewickelt aufgehängt, damit ihre Falten nicht verdrückt werden.

Für jedes Kleidungsstück gibt es eine eigene, praktisch erprobte Art der Faltung und Zusammenlegung, die es ermöglicht, ein zu häufiges Aufbügeln zu vermeiden.

In den ersten Jahrzehnten des Jahrhunderts wurden die Stiefel noch auf den Balkennägeln aufgehängt, heute sind sie in der Kammer abgestellt und das für Festtage bestimmte Schuhwerk reiht sich unter der Bettstatt zu Paaren.

Das äußere Bild des Dorfes weist infolge der vielen baulichen Veränderungen wesentlich neue Züge auf. Alte Häuser gibt es nur mehr wenige, aber man sieht auch wenig Frauen in Sármelek, die mehrrückig umhergehen.

Katalin Petánovits

Modifications du costume de femme à Sármelek, du tournant du siècle à nos jours

Sármelek est une commune du département de Veszprém, au bord ouest du plateau de Zalavár. A l'Est borné par les prés marécageux de la baie de Héviz, il s'étire longuement sur les deux côtés de la route nationale.

Le Sármelek actuel s'est formé de deux villages: Sármelek et Égenföld. La fondation de toutes les deux agglomérations remonte au Moyen Age. Après 1572 elles ont été complètement détruites et c'est seulement en 1731 qu'a eu lieu un repeuplement remarquable.

Le village n'avait que très peu de champs, puisqu'il s'était enclavé entre grandes propriétés. Les habitants s'occupaient de l'agriculture et de l'élevage.

Aujourd'hui le village travaille dans la coopérative. Les circonstances changées influent sur leur genre de vie tout entier, aussi sur leurs costumes.

Nous nous sommes proposé de présenter le changement de l'habillement, et les étapes du dépouillement du costume régional en montrant à propos de cet examen tout brièvement la vie de la femme, et sa manifestation au foyer familial et au travail.

L'étude est divisée en trois parties:

I. Analyse de la succession des pièces de vêtement, du point de vue de la structure et de la forme.

II. La fonction des pièces de vêtement, incorporées dans le train de la vie humaine, — c'est-à-dire analyse au point de vue du contenu.

III. Description des soins corporels, de l'entretien et du nettoyage des vêtements et du mode de leur entreposage.

En général, les femmes cousent elles-mêmes les robes qu'elles portent, mais il y a des disgraciées de la nature (malades, invalides) qui s'occupent exclusivement de la couture.

L'étude présente une telle couturière-paysanne, et c'est d'après ses renseignements que nous faisons connaître le mode de préparation des pièces de vêtement, leur coupe et aussi leur forme finie.

Nous traitons les pièces dans l'ordre de leur apparition, mais cela ne veut point dire qu'au temps donné on n'ait porté que le type indiqué. Le nouveau et l'ancien coexistent.

Le premier des dessous est une sorte de jupon dite «péntő» (fig. 1) portée immédiatement sur le corps. Elle est faite de 3 à 5 pièces. Très froncée à la taille, c'est seulement sur la partie ventrale qu'elle a un panneau lisse. Auparavant sa fente était par derrière, depuis les années 20, elle est sur le côté. Elle est fixée à la taille avec un cordon. Au commencement du siècle elle était faite de toile bise tissée main, plus tard de madapolam. Elle descendait jusqu'aux genoux ou au-dessous. Au siècle passé et au début de ce siècle les femmes la portaient en été, aux champs aussi comme vêtement de dessus. Au-dessus de ce jupon on mettait trois ou quatre cotillons, en calicot ou en futain pour les jours de semaine, et en madapolam blanc amidonnée le dimanche.

Ce jupon se complétait de la chemise, portée également immédiatement sur le corps. Aux années 60-70 du siècle passé, la chemise descendait jusqu'aux genoux et avait des manches longues. Mais depuis les années 80 apparaît la chemise courte, en calicot les jours de semaine, en linge pour le dimanche. On la portait également comme vêtement de dessus aux champs.

La chemise courte a plusieurs types:

1. Son type le plus ancien est la *chemise au col montant* (fig. 2). Manches montées. Son devant et son dos froncés sont rajustés aux petit-devant et petit-dos coupés isolément. Une bande redressée forme son col. Sa fente va jusqu'au milieu de la poitrine.

2. *Chemise courte au col ourlé*, (fig. 3-6) au décolleté carré boutonné sur le côté. Son petit-dos est d'une seule pièce et descend au-dessous de l'épaule jusqu'à la hauteur de la clavicule. On y coud le devant et le dos froncés. Sa manche est froncée à l'épaule.

3. *Chemise courte en madapolam blanc*. (fig. 7) Faite d'une seule pièce de madapolam. Au décolleté carré, boutonnée sur le côté. Manches montées sans plis. Habit de date récente, il n'est porté qu'aux fêtes.

La couturière prend les mesures en mettant l'étoffe sur sa cliente et découpe tout de suite avec des ciseaux la façon voulue.

La coupe de la jupe est la même qu'au commencement de ce siècle, elle n'a subi que quelques modifications insignifiantes; actuellement elle couvre les genoux, tandis qu'auparavant elle descendait jusqu'aux chevilles.

Pour la jupe il faut deux mesures: le tour de poitrine (=tour de taille) et la longueur.

On coupe des pièces dans l'étoffe de la jupe, on les recoud et l'on met la jupe en plis évantails. Jadis on laissait sur le devant un panneau lisse de 10 à 20 cm, de nos jours on la plisse à la ronde. On laisse une fente sur le côté. Le bas est ourlé de large ruban rouge. (Fig. 8.)

Le *caraco* complète la jupe. C'est le caraco qui a subi le plus de changements depuis le commencement du siècle. On coupe les caracos d'après un patron en papier. S'il doit être plus grand ou plus petit que le patron, on mesure la différence avec les doigts.

Nous présentons les caracos en ordre chronologique. Au tournant du siècle et dans la première décennie, c'est le caraco-dolman qui était en vogue. (Fig. 9-10) C'est une pièce très collante, dont le dos est arrondi en bas. Une bande redressée en fait le col. Son devant est plus court que le dos, il se boutonne sur le côté ou par le milieu, il est richement orné de dentelles, de pinces. Sa manche est une manche dite *tordue* (Fig. 10) Le *caraco roncé* (fig. 13) moule également le corps. Son dos a trois parties: le petit dos, le bas et le volant. Ourlé de dentelles, brodé de paillettes, il se boutonne par le milieu ou sur le côté. Les manches sont d'une coupe recourbée, froncées aux épaules, fendues en forme de V et agrémentées au-dessus des poignets. Une bande dentelée fait le haut col montant. On le portait avec une ceinture en cuir verni. Il était doublé et se boutonnait par devant comme le caraco ordinaire. L'étoffe du caraco voletant (fig. 14) est légère, c'est une pièce de vêtement de tous les jours. A son petit-dos et à son petit-devant était cousue l'étoffe aux plis creux que l'on ne repassait pas. Son bas n'était pas mis dans la jupe. Il avait des manches longues, froncées aux épaules, et son large col descendait à la hauteur des omoplates.

Le *caraco «foncé»* ou le *caraco «au lacet»* (fig. 15-16) n'est qu'une variante du caraco voletant. Ils sont en tout

identiques, seulement on a mis un lacet à la taille du caraco pour le froncer.

Les derniers modèles du caraco sont appelés d'après la façon de leur col. Il y a le caraco *au col montant* et celui *au col ouvert*. Les manches, ainsi que le dos, sont coupés d'une seule pièce. Il est piqué, en général, à la taille.

Le tablier est un accessoire indispensable du costume. Il est coupé également d'après un patron en papier. Au début du siècle, les jours de la semaine les femmes portaient des *tabliers dits paysans*: c'étaient des tabliers sans bavette, en calicot ou en percale.

Les jours de fête, les femmes portaient des *tabliers étroits* dont l'étoffe était la silésienne noire.

La *jupe-tablier* (fig. 11) entoure presque entièrement la jupe. A la taille, il était froncé, mais les plis n'étaient pas repassés.

Tablier ruché en bas (fig. 17): coupé en demi-cercle, avec des points des deux côtés.

Tablier ruché tout autour (Fig. 18). De forme ovale, il est ourlé de ruches. La poche apparaît sur le tablier.

Tablier Fedák (fig. 21), coupé en demi-cercle, il est ourlé de sa propre étoffe, et muni de poches.

Tablier à dos: sa coupe est droite, il a une partie avant et un dos. Il boutonne sur le dos, le boutonnage va jusqu'à la taille.

Le plus récent type est le *tablier à bretelles* que ne portent que les femmes jeunes. En bas sa coupe est en demi-cercle, il a un avant étroit et deux bretelles.

Les femmes gardent toujours le tablier. Sans tablier, elles ne seraient pas décentement habillées.

La plus belle pièce du costume de Sármellék est le couvre-chef. A la fin du siècle passé, les femmes portaient deux fichus: l'un noué par derrière, et l'autre au-dessus de celui-ci. Le fichu de dimanche des jeunes était en madapolam blanc avec riches broderies anglaises aux bords et aux coins; celui des vieilles était en soie sombre. Pour les jours de la semaine, elles portaient des fichus de coton, d'une couleur vive ou sombre, selon l'âge de la femme.

Aux années 1910 la coiffe devenait à la mode. (Fig. 23-24) Faite en madapolam blanc, aux bords ornée de dentelles, elle s'applique étroitement sur le chignon. On met le chignon sur la coiffe (fig. 25-26). Le chignon orné de perles qui était en vogue au début de ce siècle diffère du chignon actuel en ce que le chignon d'aujourd'hui se termine par une coulisse à la hauteur de la nuque, tandis qu'auparavant il avait un prolongement en forme de queue qui cachait la nuque aussi, imitant le coin tombant du fichu ancien. Les coiffes sont brodées de petites perles multicolores, et chaque femme en imagine le dessin individuel.

Aux premières décennies de ce siècle, les jeunes filles portaient 6 ou 8 rangs de perles — dorées d'abord, blanches plus tard — bien serrés autour du cou. Aux oreilles, elles portaient des anneaux ou des lentilles comme boucles.

Elles portaient leurs livres de prières de grand format, à plats en os, enveloppés d'un mouchoir blanc, brodé à l'anglaise.

Les chaussures sont les accessoires inséparables du costume. Dans les premières décennies de ce siècle les femmes marchaient pieds nus en été, et portaient des bottes depuis l'automne jusqu'au printemps. La tige de la botte des femmes cossues était bordée de maroquin rouge ou jaune, avec pique. Les bottes, aux talons hauts, étaient cousues main. Après venait la vogue des *bottines montantes* ornées de piques multicolores et fleuries, au talon haut, avec des bas de couleur, à boutons. Depuis les années 20, les femmes portaient des souliers hauts boutonnant de côté, avec des bas blancs.

A partir des années 30, les souliers devenaient à la mode et l'on mettait des bas fantaisie tricotés.

Le deuxième chapitre de l'étude s'occupe de la beauté idéale paysanne, et des jours célèbres dont l'influence sur la vie de l'individu et de la communauté se montre par la tenue aussi; de l'abandon du costume national; du rôle secondaire des costumes. Pour la paysannerie, la beauté ne veut pas dire beauté esthétique avant tout, mais l'endurance

et l'aptitude au travail. C'est pourquoi le type sain et fort est beau, chez les femmes aussi bien que chez les hommes ou les enfants. Et c'est pourquoi ils défendent à leurs fils et filles la débauche, puisque le fruit d'une vie libertine est nécessairement un enfant faible, maladif.

Leurs costumes mêmes accentuent cette robustesse, et par le nombre des jupes, et par la combinaison de couleurs. La couleur préférée des jeunes est le rouge, couleur de la vie, du bonheur. Avec les jupes rouges, elles portent des caracos et des fichus de couleurs très tranchées, bien qu'elles aient porté, les jours de fête, des caracos blancs. En vieillissant, les femmes choisissent des couleurs plus sombres pour leurs robes, les mères ayant une fille plus tôt, les femmes ayant un fils plus tard.

De nos jours ce sont seulement les femmes ayant dépassé la soixantaine qui portent encore le costume régional, parmi les jeunes c'est très rare: toutes, elles l'ont abandonné, let jeunes par l'esprit du temps, les plus âgées presque sans exception, pour raisons de santé. Elles ne supportent plus les jupes qui gênent les hanches, tirent à la taille. Il est curieux pourtant que quoi qu'elles aient abandonné le costume régional, elle (même les jeunes) ne mettent pas des jupes collantes, seulement des jupes de coupe flottante, à godet, froncées ou plissées. Les femmes d'un certain âge gardent leur coiffure, le chignon aussi.

Les jeunes et leurs aînés témoignent de la différence des générations non seulement par leur extérieur, mais aussi par leurs goûts. Et s'il y a aujourd'hui de la confusion du goût du village, c'est parce que l'on abandonne les traditions en acceptant sans choix le neuf qui y arrive.

La deuxième partie de ce chapitre présente l'habillement selon des âges, dès la première enfance jusqu'à la vieillesse. Le petit bébé était enmaillotté dans un maillot carré. Quand il s'est mis debout, il recevait sans égard à son sexe, une robe en calicot qu'il portait jusqu'à l'âge de 6 à 8 ans. Arrivés à l'âge de la scolarité, les garçons avaient leur pantalon, et le costume des petites filles était la copie exacte de celui des adultes. Au siècle passé, elles portaient les cheveux en une seule natte; en ce siècle on en faisait un chignon (de trois nattes) et l'on ne défaisait le chignon que pour un jour, lors de la première communion.

L'éducation des filles est très complexe. Non seulement elles doivent vaquer au ménage, mais de bonne heure elles apprennent à filer et à broder, à tenir une conduite régulière et elles sont pliées à l'obéissance pour qu'elles deviennent bonnes épouses, bonnes brus. (On contrôle et limite leurs loisirs.) Non seulement les père et mère mais aussi la parenté interviennent dans le choix de l'époux, de l'épouse. Le point de vue le plus important était la fortune. La jeune fille reçut le symbole de sa dignité de femme — la coiffe et le chignon orné de perles — à la nuit de son mariage, à minuit. Beaucoup de femmes faisaient leur chignon de quatre nattes, après leur mariage.

Le costume reflétait des différences sociales aussi. Ainsi p. ex. il était interdit à la femme née à Sármellék, si elle était servante, de porter des bottes les jours de fête, ou d'avoir un fichu ou chignon orné de perles.

Les femmes d'un certain âge, qui portent encore le costume local, si elles n'ont pas de fille, donnent en présent leurs robes de gala à leurs jeunes parentes. Les vêtements en velour en étoffe de prix, s'ils sont élimés, sont décousus pour en faire des robes pour les enfants. Dans le ménage paysan rien ne se perd, même le plus petit chiffon est utilisé.

Leurs beaux chales brodés servent de nappes de table ou, s'il y a un décès, on en couvre la gace. Mais les femmes ne sortent plus leurs tissus brodés des tiroirs de leurs armoires que pour les mettre à l'air: on ne se sert plus de ces toiles. La jeune mariée passait en général dans une famille grande, où la belle-mère était maîtresse, et la jeune femme devait obéir non seulement à sa belle-mère, mais aussi aux autres jeunes femmes qui étaient plus âgées qu'elle. Elle avait sa place — tout comme son mari — dans l'étable ou le hangar. C'est pourquoi en général ils mettaient pour la nuit une chemise — et un jupon — rapiécés, ou tout simplement la chemise et le jupon portés le jour. Il était du devoir de la

jeune femme qu'elle accouche un an après son mariage. Mais on ne voulait pas beaucoup d'enfants, puisqu'ils fractionnaient la propriété déjà assez petite d'ailleurs. Si la femme avait 35 ans passés, l'arrivée d'un nouvel enfant portait honte et chagrin à la famille.

L'éducation des petits enfants retombait sur la grand-mère, puisque les parents — du commencement du printemps à l'arrière-automne — travaillaient sur les champs. Ainsi l'enfant apprend de sa grand-mère les premières connaissances de religion, c'est avec elle qu'il va à l'église et — plus tard — aux pèlerinages aussi.

L'habillement exprime partout — en ville aussi bien qu'à la campagne — la solennité, de deuil de même que les autres événements importants survenus dans la vie familiale ou individuelle. Mais au village où l'on porte encore le costume local, le rôle de l'habillement est encore plus accentué: là il reflète non seulement l'âge, l'état, mais aussi la situation matérielle et sociale, et toute manifestation a un sens plus profond. Ainsi p. ex. si une jeune fille ou un garçon venaient à mourir, on les habille en fiancée et en fiancé, et des demoiselles et des garçons d'honneur les portent au cimetière. On enterre les adultes dans leurs habits de noce, ou dans l'habit gardé dans ce but. Le deuil qui apparaît dans l'habillement de la famille dépend du degré de parenté. On porte six mois de deuil d'un petit enfant, mais un an si c'est le père ou la mère, l'époux ou l'enfant qu'on vient de perdre. Si les femmes n'ont pas de robe noire pour tous les jours, au moins leur fichu est toujours noir. Pendant quelques semaines les parents prennent le deuil pour aller à l'église. Le chignon des femmes est orné de perles noires. Les femmes âgées portent le deuil de leur cher mort jusqu'à la fin de leur vie.

Le dernier chapitre de l'étude traite les soins corporels, le nettoyage et l'entretien des vêtements.

Les femmes de Sármelek coiffées en chignon ne se peignaient et ne se peignent même pas aujourd'hui chaque

jour, seulement deux fois par semaine: au milieu de la semaine et le dimanche. Elles n'ont pas le temps pour cela. Pour la nuit, elles défont leur chignon. Elles se lavent la tête quatre ou cinq fois par an, les vieilles une ou deux fois seulement. Le matin les femmes se lavent le visage, le soir le visage, les mains et les pieds. Samedi est le jour des soins de propreté, c'est à ce jour qu'elles font la lessive et mettent du linge propre. En été ce sont les chemises et les jupons qui se salissent le plus, puisque c'est le costume de travail des femmes; en hiver c'est plutôt le caraco et les vêtements de dessus qui deviennent sales. Ce sont les pièces de dessus et de dessous qui sont lavées le plus souvent: celles du milieu ne se salissent pas. Elles lavaient et empeaient leurs jupons blancs trois fois par an, à la veille des grandes fêtes. Jadis on blanchissait à la chaux la cuisine (qui était sans conduit de fumée) chaque semaine, et on damait le sol en terre battue. De nos jours, les pièces de la maison sont peintes, et on blanchit deux ou trois fois par an les maison crépies à la chaux.

La place de vêtements — des vêtements de fête — est dans la commode ou dans l'armoire. Les jupes, enveloppées dans du papier, pendent pour qu'elles ne se déplissent pas. On met les vêtements de tous les jours à un clou, crochet ou porte-manteaux, ou bien sur le bras d'une chaise.

Chaque pièce a son mode de pliage spécial et si l'on observe, pendant longtemps il ne faut pas repasser les vêtements.

Aux premières décennies du siècle les bottes étaient accrochées aux clous enfoncés dans la poutre: aujourd'hui elles sont dans la resserre. Mais les souliers de gala s'alignent sous le lit.

L'aspect du village a radicalement changé à la suite de tant de transformations. Il ne reste que peu de vieilles maisons, et l'on ne rencontre que peu de femmes de Sármelek qui portent encore beaucoup de jupes, le costume local.

Katalin Petánovits

Жекская национальная одежда в Шармеллеке (с начала века до наших дней)

Село Шармеллек находится в комитате Веспрем. Оно расположено на южной оконечности залаварского хребта по обе стороны вдоль шоссе, с востока упирается в торфяное болото Хевизского залива.

Нынешний Шармеллек образовался от слияния двух сел — Шармеллека и Эгенфёльда. Оба поселения существовали еще в средневековье. После 1572 года они были совершенно разорены, значительное восстановление началось только в 1731 году.

Село располагало незначительными земельными угодьями, так как вклинивалось в большое поместье. Жители занимались земледелием и животноводством.

Ныне жители села объединились в сельскохозяйственный кооператив. Изменившиеся условия жизни оказали свое влияние и на одежду.

Цель статьи показать, как постепенно менялась женская одежда и в соответствии с этим — жизнь женщины, ее роль в семье и труде.

Статья состоит из трех основных частей:

1. Описание отдельных частей женской национальной одежды.

2. Функции одежды в жизни человека.

3. Уход за телом, чистка и хранение одежды.

Свои платья женщины обычно шили сами. Но были на селе и такие женщины (большая часть больные, имеющие физический недостаток), основным занятием которых было шитье.

В статье мы познакомимся с одной такой крестьянской швеей. Опираясь на ее опыт и иллюстративный материал, будет показан процесс изготовления одежды способом раскройки и готовые формы.

Описание одежды производится в последовательном временном изменении, но это вовсе не означает, что в данный момент носили только данный тип одежды — новое всегда соседствовало со старым.

Самой нижней частью одежды была нижняя юбка, одевавшаяся непосредственно на тело. Изготавливалась она из 3—5 полотнищ. В талии сильно присборена, только спереди на животе оставался прямой отрезок шириной в ладонь. Разрез раньше делался сзади, а, начиная с 20-х годов — сбоку. Укреплялась на талии шнурком. В начале века шилась из домашнего полотна, позже из шифона. Длина — до колен или немного ниже колен. В прошлом веке и в начале нынешнего века летом носили и в качестве верхней одежды при работе в поле. На нее надевались еще 3—4 нижние юбки. Будничные нижние юбки делались из цветного ситца, праздничные — из накрахмаленного белого шифона.

К нижней юбке полагалась сорочка. В 60—70-х годах прошлого века носили полотняные сорочки до колен с длинными рукавами, но уже с 80-х годов стали носить короткие сорочки, заправлявшиеся в нижнюю юбку. Для будней сорочки шились из сурового полотна, а праздничные — из тонкого белого полотна.

Существовало несколько видов сорочек:

1. Самый старый фасон сорочек — *сорочка с воротом* (рис. 2). Рукав втачной. Перед и зад присборен на кокетке. Ворот отделан тесьмой, разрез до середины груди.

2. *Сорочка без ворота* (рис. 3—6). Вырез горловины квадратный. Кокетка кроится из одного куска, к ней пришиваются спинка и перед, которые присбориваются. Рукав в плече тоже присборен.

3. *Сорочка из белого шифона* (рис. 7). Кроится из одного полотнища. Вырез горловины квадратный, застежка на боку. Рукав гладкий. Надевалась исключительно по праздникам.

Мерка не снималась. Швея прикладывала материал к фигуре и тут же ножницами отрезала нужную длину.

Форма юбки осталась почти такой же, как и в начале века, только длина изменилась: сейчас она едва прикрывает колена, тогда как в начале века была до щиколоток.

Для кройки юбки снимались две мерки — длина юбки и ширина талии.

Юбка кроилась из клиньев, которые сшивались и присборивались в талии. Раньше спереди оставляли гладкую часть шириной в ладонь, теперь же юбку присборивают круговую. Сбоку оставляли разрез. Низ юбки отделялся широкой лентой. (Рис. 8).

К юбке полагалась блуза. С начала века форма ее много раз менялась. Кроилась она по бумажной выкройке. Если нужно было выкроить блузу большего или меньшего размера, то это измерялось вершком.

Рассмотрим формы блуз во временной последовательности.

В начале века носили *блузу в форме доломана* (рис. 9—10). Она тесно облегла фигуру. Перед короче, сзади мыс. Застежка спереди или сзади. Богато отделана кружевом или оборкой. Рукав косой. (Рис. 10).

Морщинистая блуза (рис. 13). Также прилегающей формы. Спинка состоит из трех частей: спинки, стойки и оборки. Застежка сбоку или посередине, украшена кружевом, блестками. Рукав косой, в плече присборен, в запястье делается вырез в виде буквы «V», который отделан разными украшениями. Горловина отделана кружевной оборкой. Ее носили с лаковым поясом. Она шилась на подкладке, так что впереди застегивалась как лиф.

Легкая блуза (рис. 14) шилась из тонкого материала и надевалась в основном по будням. От кокетки спереди и сзади ниспадали мягкие складки. Одевалась на-выпуск. Длинный рукав на сборках. Большой широкий воротник, доходящий до лопаток.

Стянутая блуза (рис. 15—16) отличается от предыдущей только тем, что по линии талии прорегивается, шнурок и таким образом блуза в талии стягивается.

Блуза с высоким воротником. Спинка и рукав цельнокроенные. В талии вытачки.

Непрременный атрибут женской национальной одежды — *фартук*. Фартук тоже кроится по бумажной выкройке. В начале века в будни носили так называемый *крестьянский фартук* из крашеной синей материи. Фартук был без грудки.

По праздникам надевали *узкий фартук* из черного сатина.

Фартук-юбка (рис. 11) почти совсем покрывает юбку, в талии собран мелкими мягкими складочками.

Фартук с оборкой по подолу (рис. 17). Низ в форме полукружия. С двух сторон вставки.

Фартук с оборкой (рис. 18). Овальной формы с оборкой. Нашивной каман.

Фартук с карманом (рис. 21). Низ полукруглый, подшивка из собственного материала.

Фартук со спинкой. Прямого покроя, имеет грудку и спинку. Сзади до пояса застежка на пуговицах.

Последний фартук — *Фартук на бретелях*, который носят только молодые женщины. Низ полукруглый, имеет грудку и две бретели.

Фартук женщины никогда не снимают, он является непрременной частью женского национального костюма.

Самая красивая принадлежность шармеллекского женского костюма — головной убор. В конце прошлого и начале нынешнего века носили *два платка* — один, нижний, завязывался назад, второй надевался поверх. По праздникам молодые женщины надевали на голову белый платок из шифона, по углам и краям богато расшитый английской гладью. Более пожилые женщины по праздникам надевали платок из темного шелка. По будням носили платки из хлопчато-бумажной ткани цвета соответственно возрасту.

В десятых годах нынешнего века вошел в моду чепец (рис. 24). Он шился из белого шифона и плотно прилегал к собранным в пучок волосам. «*Бисерный шиньон*» начала века отличался от нынешнего тем, что теперешний оканчивается на затылке резинкой, в то время как раньше у него был прикрывавший затылок конец, как-бы имитирующий свисающий угол платка. Вышивка цветным бисером была соответственно личному вкусу и фантазии.

В первом десятилетии нынешнего века девушки носили монисты в 6—8 рядов, позже — белые бусы. В ушах были круглые или линзообразные серьги.

Обувь. В начале века весной и летом ходили босиком, осенью и зимой носили сапожки. Более богатые женщины носили вышитые желтые или красные сафьяновые сапожки. Сапожки были с боковым швом и на высоких каблуках. Позже носили высокие расшитые ботинки на высоких каблуках с цветными гетрами. Начиная с двадцатых годов носили высокие ботинки с белыми чулками.

В тридцатые годы стали носить полуботинки. К ним надевали цветные вязаные узором чулки.

Вторая часть статьи знакомит с идеалом красоты у крестьян; рассматривает различный тип одежды на разные случаи жизни (свадебная, траурная и пр.); второстепенную роль одежды; процесс отхода в повседневной жизни от традиционного национального костюма.

В первую очередь крестьяне под красотой понимали не эстетическую красоту — а силу, способность к работе, выносливость. Поэтому красивым считался сильный, здоровый человек. Девушкам и молодым людям было запрещено вести буйную разгульную жизнь, так как результатом такого образа жизни могло быть больное, слабое потомство.

Этот идеал отражен и в одежде. Силу и здоровье подчеркивает цвет одежды, количество юбок и т. д. Любимым цветом молодежи является красный — цвет жизни, радости. Блуза и шаль были цвета, резко отличающегося от юбки, хотя по праздникам обыкновенно надевали белую блузу. По мере старения женщина начинала носить одежду все более темных цветов. Матери, имевшие дочерей, начинали носить темную одежду раньше, чем матери, имевшие сыновей.

В настоящее время национальный костюм носят только женщины свыше 60-ти лет, среди молодых — только очень немногие. Почти все отошли от традиционной одежды. Молодые стремятся одеваться по-современному да и более пожилые больше не хотят носить туго стянутые в талии юбки. Однако, интересно отметить, что не только пожилые, но и молодые не носят узких юбок — носят широкие юбки: клеш, в-сборку, в-складку и пр. Пожилые женщины сохранили форму прически — узел.

Старшее и молодое поколение отличаются и по своим вкусам. Сельская молодежь отходит от старых традиций и без разбора принимает все новое.

Далее рассматривается тип одежды в зависимости от возраста: от рождения до самой старости. Грудного ребенка заворачивали в четырехугольные пеленки. Как только ребенок начинал ходить, его, независимо от пола, одевали в платье из синекрашеного материала. Такое платье бедные крестьянские дети носили до 6—8-летнего возраста. Достигнув школьного возраста, мальчики начинали носить штаны, девочки одевались в одежду, точно копирувавшую костюм взрослых. В прошлом веке девушки носили косу, в нынешнем веке волосы собирались в тугий (трехступенчатый) узел, только в день первого причастия волосы были распущены.

Воспитание девочек довольно многостороннее. Им было нужно не только исполнять работу по дому, но довольно быстро их начинают обучать прясть, шить, вышивать, вязать, их приучают вежливости и послушанию, т. е. все воспитание сводится к тому, чтобы из девушки получилась послушная жена и хорошая хозяйка. Развлечения строго контролировались. В выборе жениха участвовали не только родители, но и другие родственники. Во время свадьбы, в полночь, невесту обряжали в женский убор, тогда она надевала чепец и нарядный «бисерный шиньон». Многие и после свадьбы продолжали собирать волосы в четырехступенчатый узел.

Одежда отражала и социальные различия. Например, батрачка, родившаяся в Шармеллеке, не могла на праздник надевать сапожки и шаль, у нее не мог быть «бисерный шиньон».

Пожилая женщина, если у нее не было дочери, праздничную одежду дарила молодым родственницам. Бархатную или другую дорогую одежду, если она была поношенной, пороли и перешивали детям. В крестьянском хозяйстве ничто не пропадало, каждая последняя тряпка находила свое применение. Вышитые платки использовали в качестве салфеток, ими завешивали зеркало, если в доме кто-нибудь умерал. Ныне узорчатые ткани лежат в сундуках, их вынимают только для проветривания.

Молодуха обычно попадала в большую семью, где командовала свекровь. Молодуха должна была подчиняться не только ей, но и слушаться старшей невестки или золовки, если в семье были таковые. Ее место вместе с мужем было на конюшне или в чулане. Поэтому на ночь она надевала старую заплатанную сорочку и нижнюю юбку или же спала в той же нижней юбке и сорочке, в которой ходила днем. Молодуха должна была в первый же год после свадьбы родить ребенка. Много детей иметь тоже не полагалось, крестьяне этого не любили, так как это вело к дроблению и без того не больших земельных наделов. Если женщине минуло 35 лет, то рождение ребенка считалось стыдом.

Воспитание детей являлось обязанностью бабушки, так как молодые с ранней весны и до поздней осени работали в поле. От нее дети получали религиозное воспитание, первые навыки, с ней ходили в церковь, а позднее и на ярмарочные увеселения.

Одежда всегда — и в городе и на селе — отражала семейное положение, жизненные события — так, была праздничная, будничная, траурная и пр. одежда. На селе же это было всегда выражено более ярко. Здесь она от-

ражала не только возраст, семейное положение, но и положение имущественно-социальное.

Если умирала молодая девушка, ее обряжали в подвенечное платье, парня обряжали в наряд жениха, в последний путь их провожали дружки. Пожилых хоронили в их свадебных нарядах, которые они специально для этого берегли. Одежда, отражавшая степень траура, зависела от того, насколько близким родственником был умерший. По младенцу траур носили только полгода, но по матери, отцу, мужу — год. Если не было черной будничной одежды, то можно было надеть платье другого темного цвета, но платок женщины обязательно должны были носить черный. В церковь родственники умершего в течение нескольких недель ходили в черном. Бисер на женском головном уборе был обязательно черным. Старухи до конца своей жизни носили траур по усопшим близким.

Последняя часть статьи описывает уход за телом, способ чистки и хранения одежды.

Женщины Шармеллека, носящие волосы узлом, ни раньше, ни теперь не причесывались каждый день, а только два раза в неделю: в середине недели и в воскресенье. На это у них не хватало времени. Голову моют раз в два-три месяца, старухи — раз в полгода — год. Утром моют лицо, вечером — лицо, руки, ноги. В субботу моют все тело, стирают белье и надевают чистое. Летом быстрее всего пачкается сорочка и самая нижняя юбка, зимой — блуза и верхняя юбка. Поэтому чаще всего стирают самую нижнюю и верхнюю одежду. Средние юбки не так быстро пачкаются. Белые нижние юбки стирали и крахмалили три раза в год перед большими праздниками.

Раньше в кухне, топившейся по-черному, каждую неделю белили стены и мазали пол. Ныне внутренние помещения красят, а наружные стены дома белят два-три раза в год.

Праздничную одежду хранят в комоды или шкафу. Юбки висят, завернутые в бумагу, чтобы не помялись складки. Будничная одежда висит на гвозде, вешалке или на спинке стула.

Для каждого вида одежды существует способ складывания, и тому, кто это соблюдает, долго нет необходимости гладить.

В начале века сапоги подвешивали на вбитые в потолочную балку гвозди, выне их держат в чулане. Праздничная обувь стоит под кроватью.

В жизни села произошли большие перемены. В Шармеллеке осталось мало старых домов, а также мало женщин, носящих традиционную национальную одежду.

Каталин Петанович

A balatoni „fakutya”

„A Balaton jege csaknem minden évben hónapokig is lehetővé teszi a fakutyázást” — írja Dornay Béla kitűnő balatoni útikalauzában, 1934-ben.¹ Mivel a két világháború közti időben szélteben ismerték a balatoni „fakutyát”, Dornay Béla nem is fűz további megjegyzést a témához.

A Balaton jegéről azóta eltűnt már a „fakutya”, nézzük hát, mi is volt ez? A korabeli leírások gyakran említik: „Egy kényelmes szék, alatta két szánkótalp, a kézben két szeges bot s kész a fakutya, amivel az ügyesebbek szép sebességet érnek el” — olvassuk a Balatoni Kurírban.² „Jellegzetes szánkóspart az ún. fakutyázás, melynél a karosszékhez hasonló szánon két szeges bot segítségével tolja magát előre a bennülő” — írja a régi Balaton alapos ismerője, Margittay Rikárd.³ „Fakutya a Balatonvidéken használt jégszánkó; egy szántalpra erősített székforma szerkezet, a benne ülő egy vagy két szeges bottal hajtja a jégen. Ujabban sportcélokra használják. Gyorsan siklik a jégen, miközben surlódása élesen nyikorgó hangot ad” — olvassuk a Révai Lexikonban a fakutyáról.⁴

„Nevet mint a’ fa kutya” találjuk a közmondást 1808-ban Kresznericsnél,⁵ arra gondolhatunk tehát, hogy a balatoni fakutya ősi eszköz. A két világháború közti sajtó is így tárgyalta.⁶ „A korcsolyát játékszernek tartja ma is a halászok legtöbbször, annál sokkal többre becsüli az egy szál deszkából s pár lécdarabból összeeszkábált könnyű fakutyát” — mondja Lukács Károly a régi balatoni jégi halászatról.⁷ Ez is a „fakutya” ősi voltát sejteti!

Ugyanekkor Eötvös Károly, aki a múlt század balatoni jégi halászatáról színes és terjedelmes leírást ad, nem ismeri a „fakutyát”.⁸ Nem találjuk meg a „fakutya” szót Czuczor Gergely és Fogarasi János 1864-ben megjelent szótárában sem.⁹ Nem tud róla Herman Ottó, aki pedig részletesen ír a balatoni jégi halászatról is és kitér még a csont korcsolyára is.¹⁰

A vázolt ellentmondást Jankó János oldja fel, aki 1902-ben azt írja a balatoni „fakutyáról”, hogy „Szigliten a halászok megmondták, hogy az a hatvanas években került oda Keszthely felől; Badacsony-Tomajban alig 10 éve honosodott meg, azelőtt hírét sem hallották”.¹¹

A „fakutya” tehát újkeletű jelenség a Balaton jegén. A „nevet, mint a fakutya” közmondást egy közelmúlt-

ban megjelent szótárunk magyarázza meg és a fa csizma-húzóval hozza azt kapcsolatba, aminek „fakutya” a népi neve.¹²

Jankó János világosan megmondja, hogy a balatoni fakutya az 1860-as években, Keszthely felől terjedt el. A fakutya viszont Keszthelyen sem őshonos! Kitűnik ez abból is, hogy Keszthelyen 1908-ig nem ismerték a „fakutya” szót. Az első ismert téli „fakutya”-baleset leírásánál, ami 1887-ben történt, arról olvashatunk, hogy korcsolyás kirándulókkal Keszthelyről — Balatonberénybe tartó Hübner gazdász „riskója” a halászok által vágott lékbe esett. Mivel Hübner elvált a korcsolyázóktól, „riskóját” csak másnap találták meg a lékbe fagyva, gazdáját meg csak tavaszi olvadáskor vetette ki a víz.¹³

N. Szabó Gyula Keszthely környékén „fariskó, ülő-riskó, ülőszán, ülőkorcsolya” elnevezésekkel találkozott a „fakutyára” vonatkozóan.¹⁴ „Meszes-Györöktől Keszthelyen át Vörsig nem szánkónak, hanem ricskónak (Meszes-Györök), vagy riskónak (Vörs) nevezik” a szánt, jegyzi meg Jankó János.¹⁵ A „riskó”, „riskózás” szó ma is használt Felsőpáhokon a „szánkó”, „szánkózás” fogalmak jelölésére.¹⁶

1892-ben azt olvassuk a Keszthelyi Hírlapban, hogy a Balaton tükörsimára fagyott s jegét „egészen ellepték a korcsolyázók és szánkózók”. Hogy a „szánkózók” „fakutyázókat” kell érteni, kitetszik az újságközlemény további részéből, ahol az áll, ha valahol jeges halászat folyik a környéken, a korcsolyázók és „szánkózók” nagy számban keresik fel az érdekes látványosságot.¹⁷ Sági János, akinek néprajzi munkássága ma is ismert,¹⁸ 1902-ben megjelent balatoni útikalauzában még két bottal hajtott „fa szán”-ról ír.¹⁹ 1903-ban a Balaton jegén „szánjával feldölt” keszthelyi lány balesetét írják le.²⁰ 1908-ban azt találjuk a Keszthelyi Hírlapban, hogy Sulek Ferenc balatonberényi földműves „egy kis szánkón” jött át Keszthelyre. Visszafelé „szánkóstól” a Balatonba szakadt és oda is veszett.²¹ Nyilvánvaló, hogy fakutyázással kapcsolatosak az adatok, csakúgy, mint a Keszthelyi Hírlap valamivel későbbi híre is,²² melyben az áll, hogy „egy kisörsi lakos több társával a Balaton jegén szánkózott, s szánkója vékony jégre került, mely letört alatta...”

A Keszthelyi Hírlapban egyébként 1908-ban megtaláljuk már a „fakutya” elnevezést is.²³ Ugyanakkor

1. Fejléc egy 1859-es bécsi naptárból.
 1. Kopfleiste aus einem Wiener Kalenderwerk v. J. 1859.
 1. Tête de page d'un calendrier viennois de l'an 1859.
 1. Рисунок на венском календаре на 1859 год.

2. A „lovasszánkó” használata (Herman után).
 2. „Pferdeschlitten” in Gebrauch (nach Herman).
 2. Le «traîneau à cheval» (d'après Herman).
 2. Использование „конных саней” (по Герману).

Jankó János 1902-ben megjelent munkájában használja már a „fakutya” szót, ami nem Keszthelyen alakult ki ezek szerint. A szó kialakulása Gyenesdiás–Szigliget térségében kereshető, honnét a „fakutyával” együtt gyorsan elterjedt az egész Balatonon.

Annak ellenére, hogy a későbbiekben már közhasználatú „fakutya” szó viszonylag későn, csak 1908-ban tűnik fel Keszthelyen, a fogalomra bizonytalan és variáns megjelöléseket használtak itt eleinte, elfogadhatónak tartjuk Jankó nézetét a balatoni „fakutya” keszthelyi származtatásáról. Úgy gondoljuk, hogy Keszthelyre Ausztriából került át a „fakutya”.

Egy 1859-es bécsi naptár²⁴ január hónapozhoz rajzolt fejlece (1. kép) támasztja nézetünket alá. Az említett naptárban téli sportjelenetet látunk. A kép előterében díszes, neobarokk, kárpitozott „fakutyán” téli ruhás, muffos nő ül, a „fakutyát” korcsolyázó férfi tolja a jégen. A háttérben korcsolyázó csoport körvonalait figyelhetjük meg. Lényegtelen most számunkra, hogy ezt a díszes, nehézkes „fakutyát” lehetett-e két szeges bottal önállóan is hajtani a jégen, vagy arra volt csupán alkalmas, hogy korcsolyával tolják?

Azért lényegtelen a kérdés, mivel a bécsi naptárban látható díszes sport-, vagy szórakozó eszköz olyan osztrák és német népi gyermekjátékokból fejlődött ki, melyekhez két szeges bot is tartozott. Herman Ottó foglalta össze²⁵ azokat az osztrák és német népi játékokat, „csontos szánkókat” melyeknek két rövid, szeges bot is kelléke volt. Herman megjegyzi, hogy semmi akadálya sem volt annak, hogy ezeket a szánkókat (Knochen-schlitten, Beinschlitten, Piek-schlitten) a két szeges bottal, a „két Piekkel” a sima jégen is hajtsák. Ezt a szánkónak vasalódeszka-alakú talpa alá szegezett három állati lábszárcsont lehetővé is tette. Ennek az egyszerű szánkótípusnak nem volt külön ülése. A talpnak is számító aljdeszkára állva, vagy arra ülve használták. Herman bemutatja a „csontos szánkó” fejlettebb formáját is, aminek ülése is volt már. Az ülés alapján Herman „lovasszánkó” elnevezést adta ennek a típusnak. Rámutat arra is, hogy ehhez a „lovasszánkóhoz” két szeges bot is tartozott, „Schiebstelze” elnevezéssel. Egy salzkammerguti, 1874-ben ismertetett „lovasszánkó” használatát Herman Ottó rajzban is bemutatja (2. kép). Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ez a balatoni „fakutya” őse!

Ausztriában, mint említettük, népi gyermekjátékból a jég sport különleges fajtája alakult ki, ami utat talált magának a magasabb körökhöz is. Az 1859-es bécsi naptár díszes, a kor bútoraik stílusjegyeit világosan tükröző sporteszköze határozottan bizonyítja ezt. Ugyanakkor Keszthely földesurának, a Festetics családnak ausztriai kapcsolatai ismertek. A Georgikon-alapító

3. Sport oklevél 1878-ból.
 3. Sportliche Ehrenurkunde aus dem Jahre 1878.
 3. Diplôme sportif de 1878.
 3. Спортивный диплом (1878).

Festetics György hasonló nevű unokájának palotája volt Bécsben, magas udvari méltósága révén élete javát is a császárvárosban töltötte. Birtokai ellenőrzése révén természetesen gyakran megfordult Keszthelyen is.²⁶

Mivel ez a kor az, az 1860-as évek ideje, mikor a fakutya megjelent a Balatonon, arra gondolhatunk, hogy Festetics György környezete ismertette meg azzal a keszthelyieket, valami téli balatoni szórakozás kapcsán. Szerencsés véletlen folytán ismerünk viszont egy keszthelyi fakutya ábrázolást 1878-ból, ami azt bizonyítja, hogy az első keszthelyi „fakutyák” az osztrák „lovasszánkóval” vannak közeli rokonságban.

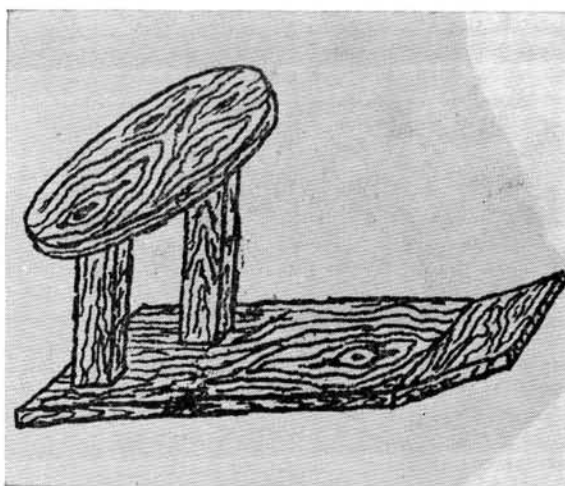
Feldolgozatlan még a „Balatonmelléki Jég- és Regatta Sport Egylet” története. Az egyesület székhelye Keszthely lehetett és feltehetően az 1879-ben Keszthelyen alakult „Csónakázó és Korcsolyázó Egylet”²⁷ elődje volt ez a „Balatonmelléki Jég- és Regatta Sport Egylet”. A Sport Egylet 1878. március 8-án kiállított, könyvomatosságszorosítású oklevelét²⁸ a Balatoni Múzeum őrzi: „Mi, a balatonmelléki jég- és regatta sportegylet tagjai és tisztviselői Tekintetes Szép László urat, az egylet céljai körül kifejtett kitűnő buzgósága, tevékenysége és szakavatottságáért egyletünknek tiszteletbeli tagjául közakarattal megválasztottuk, minek nagyobb hitelül ezen egyleti pecsétünkkel ellátott oklevelet kiadni határoztuk. Kelt Keszthelyen, az 1878-dik év márczius havának 8-ik napján tartott nagy-gyűlésünk n. A Sportegylet megbízásából Az elnökség”. (3. kép)

Az oklevelet naiv rajzok keretezik, amelyek azonban nem érdektelenek balatoni szempontból. A keretrajzok közt szereplő hajókkal hajózástörténeti és halászati szempontból lehetne foglalkozni, hiszen vitorlásán kívül két pár evezős, palánkos hajókat is látunk a rajzok között. Érdekesebb és lényegesebb azonban számunkra hogy az oklevél kezdetleges rajzai őrzik a balatoni „fakutya” eddig ismert legrégebbi alakját (4. kép).

Vastag, tömör deszkalap a fakutya „talpa”, a talphoz szögben törő „orr” csatlakozik, ugyancsak tömör deszkából. Négyzetes lábakon nyugvó, ovális ülés egészíti ki ezt a „fakutyát”. A későbbi balatoni fakutya „talpa” a szánhoz hasonló már, ennél a legrégebbi típusnál az osztrák „lovasszánkó” (2. kép) talpmegoldásához hasonló elképzeléssel találkozunk. Pontosan ezért gondolunk arra, hogy az osztrák „lovasszánkóból” alakult ki a balatoni fakutya, kihagyva a későbbi fejlődési fokot, a bécsi naptárban ábrázolt sporteszközt.

Az 1878-as kezdetleges keszthelyi rajz sajnos nem árulja el, hogy milyen volt a rajzban ábrázolt „fakutya” csúszási felülete, vagyis balatoni szóval, „éle”? Az osztrák „lovasszánkó” három, talpra erősített állati láb-szárcsonton siklott, lehet, hogy ezt a megoldást alkalmazták az első balatoni „fakutyánál” is.

Azt, hogy hogyan került a Balaton jegére ez az új szerszám, nem tudjuk. Lehet, hogy a Festetics család valamelyik osztrák alkalmazottja volt a közvetítő, aki éppen Keszthelyen teljesített szolgálatot, lehet, hogy más az átvétel útja. Számítalan lehetőség kínálkozott erre, melyek közt Ferenc József közös hadseregét sem hanyagolhatjuk el, hiszen a keszthelyi katonák Ausztriában is tölthették katonai idejüket.

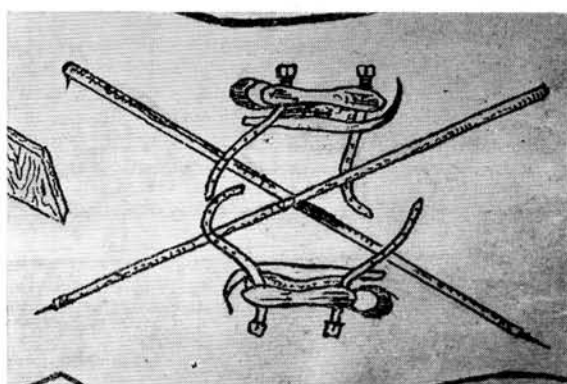

4. Keszthelyi „fakutya” rajza 1878-ból.

4. Abbildung eines Stuhlschlittens aus dem Jahre 1878 (Keszthely).

4. «Chien de bois» de Keszthely. — Dessin de 1878.

4. Рисунок кестхейских финских саней (1878).

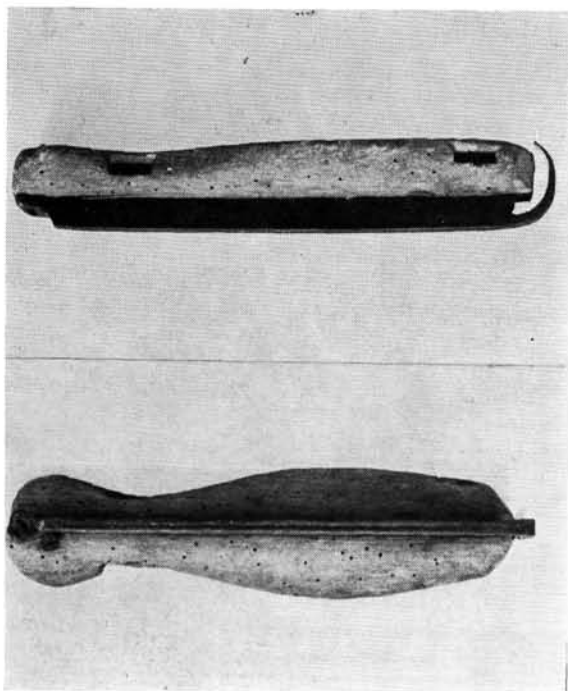
5. Vas élű fa korcsolyák szeges botokkal 1878-ból.

5. Hölzerne Schlittschuhe mit Eisen-Laufschienen und nagelbewehrten Stoßstöcken (1878).

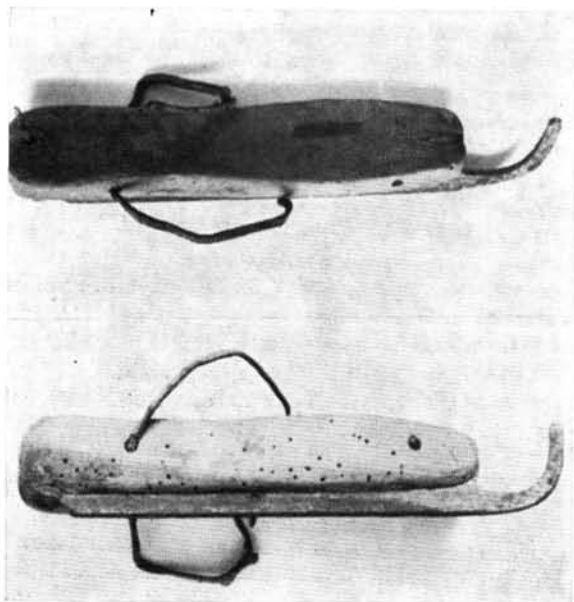
5. Patins en bois, à la lame en fer et bâtons à bout ferré de l'an 1878.

5. Деревянные коньки с железными полозьями и клюкой с острым наконечником.

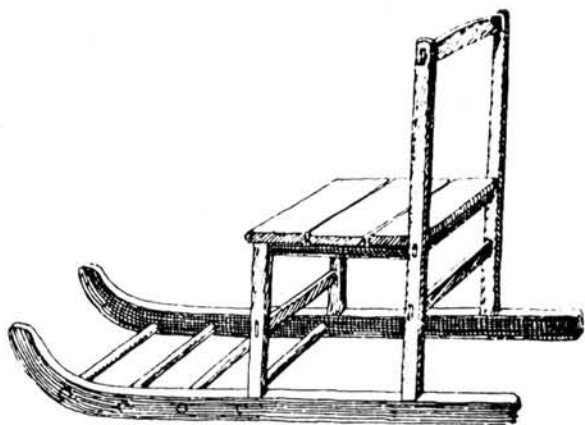
A jégen használt „lovasszánkó”, vagy nevezzük már magyar néven, a „fakutya” átvételét megkönnyítette, hogy az őskortól ismert és használt csont-korcsolyát, a „csont irongát” is szeges bottal, „gusztonnyal” hajtották. Mi magyarok csak egy, az osztrákok néha két szeges botot is használtak ehhez.²⁹ Tegyük ehhez hozzá, hogy balatoni vonatkozásban az őskortól ismert volt már a vas élű, fa korcsolya.³⁰ Az említett, 1878-as oklevél szegélyrajzai között két szeges bottal kombinálva találjuk meg a vas élű, fa korcsolyát (5. kép). A rajz szerint 1878-ban két, csatos szíjjal erősítették ezt a lábára. A korcsolyához még egy sarokrögző szíj is tartozott, ami külön volt a korcsolya fa testéhez erősítve. Az 1878-as oklevél rajza szerint mindkét lábára korcsolya került és két szeges bottal hajtotta aztán a korcsolyázó magát a jégen. A szeges botok használata Herman Ottó alapján az esetben is osztrák hatást tételez fel.

6. Vas élű fa korcsolya Gyenesdiásról az 1910-es évekből.
 6. Hölzerne Schlittschuhe mit Eisen-Laufschielen (Gyenesdiás, um das Jahr 1910).
 6. Patin en bois, à la lame en fer de Gyenesdiás. Années 1910.
 6. Деревянные коньки на железном ходу из Дыенешдиашда (1910).

7. Vas élű fa korcsolya Diszselből.
 7. Hölzerne Schlittschuhe mit Eisen-Laufschielen aus dem Orte Diszel.
 7. Patin en bois, à la lame en fer de Diszel.
 7. Деревянные коньки на железном ходу из Диселя.

8. Balatoni fakutya 1902-ből (Jankó után).
 8. Balaton-Stuhlschlitten aus dem Jahre 1902 (nach Jankó).
 8. «Chien en bois» de Balaton, de l'an 1902 (d'après Jankó).
 8. Балатонские финские сани, сделанные в 1902 году (по Янко).

A Balatoni Múzeum néprajzi gyűjteménye elpusztult ugyan a második világháború harcaiban, a háború utáni új gyűjtések során mégis két, vas élű szerelt fa korcsolyát tudtunk szerezni. Az egyik korcsolya Gyenesdiáson³¹ (6. kép) a másik Diszselben került elő³² (7. kép) Mindkét korcsolya gyerek számára készült a méretek alapján. A korcsolyatípus ismerete azért érdekes számunkra, mert az osztrák „lovasszánkó” még állati láb-szárcsontokon siklott, a későbbi balatoni „fakutyának” viszont vas „él” volt már. A módosulást éppen a népi használatban is kimutatható vas élű fa korcsolya segíthette elő.

Úgy gondoljuk egyébként, hogy a vas élű fakorcsolyát éppen a „fakutya” szorította ki aztán a Balaton jegéről. A gyenesdiási példányról a gyűjtési feljegyzések alapján tudjuk, hogy az 1910-es években használták. A későbbiekben nem találjuk már meg ezt a korcsolyát, fényképes ábrázolása sem ismert eddig.

Jankó János 1902-ben megjelent könyvében rajzban mutatja be a balatoni „fakutyát” (8. kép) leírásával azonban nem tartotta szükségesnek foglalkozni.³³ Jankó könyvében közölt „fakutya” a rajz alapján keményfából készült és a szánhoz hasonlóan „orrba” ívelő, kettős „talpa” volt. Hasonló, gondos kivitelű, keményfából készült „fakutyát” szereztünk a közelmúltban Ábrahámhegyről a Balatoni Múzeum számára néhai Zábrák Viktor szőlőbirtokos hagyatékából.³⁴

A balatoni ember „támlás fakutyának”,³⁵ vagy „uri fakutyának” nevezte a hasonló példányokat.³⁶ Ezt a fakutyatípust viszont láthatjuk azon a képes levelezőlapon is (9. kép) aminek a keletkezési idejét könnyű meghatározni, hiszen a képes Pesti Hírlap 1935-ben közölte ugyanezt a fényképet.³⁷ Népes csoport téli szórakozását ábrázolja a fénykép, a háttér alapján a balatonkenesei jégen. A kép előterében több „uri fakutyát” látunk. Közepén Jankó János által közölt „fakutyához” (8. kép) hasonló példány áll. A kép jobb oldalán olyan „fakutyákat” látunk, melyeket összecukható kerti szék felhasználásával alakítottak ki. Ezeket az összecukható

kerti székeket szívesen használták fel „fakutya” készítéséhez, mint a korabeli képes újságok fényképei mutatják.³⁸ Egy 1937. február 3-án készített fényképen³⁹ Tihany jegén látunk három hasonló fakutyát. Jól megfigyelhető, hogy anyacsavarral, a „fakutyatalp” külső oldalához rögzítették a székek lábait.

A tárgyalt csoportba, a „támlás fakutyák”, vagy „uri fakutyák” sorába tartozik az a példány is, amit ugyancsak Ábrahámhegyről szereztünk a közelmúltban. Az egykori Szeibéli üdülő padlásáról került elő, nyilván a vendégek téli szórakozásának biztosítása volt a feladata. A második világháború óta nem volt használatban.⁴⁰

A tárgyalt, fenyőfából készült „fakutya” (10. kép) 106 cm hosszú. Két, enyhén ívelő „orrban” végződő „talpa” van. Az alul legömbölyített talpak 5,5 cm magasak és 3,7 cm szélesek. A talp legömbölyített alján kerékbronzcsból kovácsolt „él” húzódik végig. A 2,8 cm magas és 0,39 cm vastag „él” 1,7 cm mélyen be van süllyesztve a talp vájába. Az „él” szilárd fekvését fa ékek biztosítják (11. kép). A talpakba egy-egy gyalulatlan, 38,5 cm magas deszkalap van csapolva, ezekre van szegezve a 45 cm széles fenyő deszka ülés. Az ülés tartólappjait két-két faszeg erősíti a csapoláson kívül a talpakba. A „fakutyának” fenyőfa-lécekből szegezett, ferde támlája van. Az ülést két, ferden fekvő felszegezett lécmerevíti a talpakat összekötő lábtámaszhoz. A „fakutyabotok” sajnos nem kerültek elő.

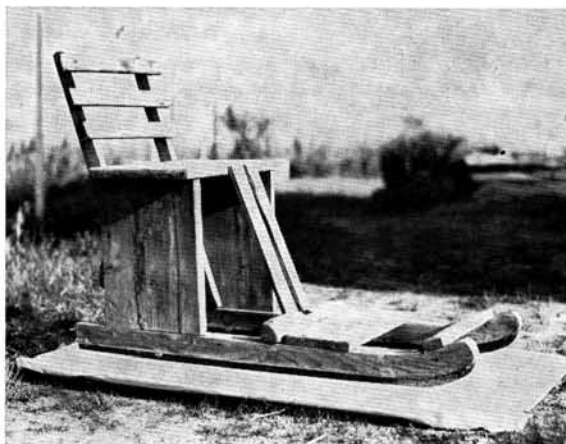
Szeretnénk megjegyezni, hogy a hát-támla nem kényelmi szempontból került ezekre a „fakutyákra”! A „fakutyázó” felső teste előre hajolt és a botok használatának megfelelően mozgott. A támlának dülve nem lehetett bottal hajtani a „fakutyát”! A „fakutya” támlája tette viszont lehetővé, hogy az 1859-es bécsi naptár képen (1. kép) ábrázolt szórakozáshoz hasonlóan, a „fakutyán” ült korcsolyával lehessen tolni a jegén. Mivel a modern, különleges lábbelit is igénylő korcsolya költséges volt a nép számára, természetes, hogy a népi használatban levő „fakutyának” nem volt támlája!

Az említett 1935. évi balatonkenesei téli jelenet (9. kép) bal oldalán olyan „fakutyát” látunk, aminek ülése támlátlan, négylábú zsámoly. Ezt a fakutyát „paraszt fakutya” néven ismerték.⁴¹ Szívesen használták azok, akik áruért, halért fakutyáztak valahova a tó jegén, mert az ülés lábainak bedesztkázásával könnyű volt kis ládikót létesíteni az ülés alatt, ahol a távolabbi útra indult fakutyázó cókémokja, élelme, vagy éppen a vásárolt áru jól helyet kapott.⁴²

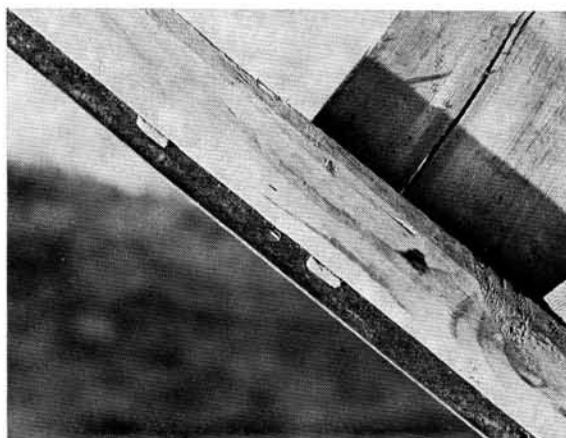
Ismerte még a balatoni ember a „pados fakutyát” is, amit főleg a halászok használtak, ezért „halász fakutyának” is nevezték.⁴³ Ez a könnyű fakutya-típus Cholnoky Jenő 1903. február 6-án, Révfülp és Balatonboglár között, a tó jegén készített fényképfelvételén feltűnik már.⁴⁴ Hasonló „fakutyát” ábrázol az a fénykép is, ame-

9. Képes levelezőlap 1935-ből.
9. Ansichtskarte aus dem Jahre 1935.
9. Carte postale illustrée de l'an 1935.
9. Открытка (1935).

10. Fakutya Ábrahámhegyről.
10. Stuhlschlitten aus dem Orte Ábrahámhegy.
10. «Chien en bois» d'Ábrahámhegy.
10. Финские сани из Абрахамхеда.

11. Az ábrahámhegyi fakutya „éle”.
11. Laufschiene des Stuhlschlittens von Ábrahámhegy.
11. La «lame» du «chien en bois» d'Ábrahámhegy.
11. Полозья абрахамхедских саней.

12. Sármelléki fakutya (Gaál Károly felvétele).
 12. Stuhlschlitten aus dem Orte Sármellék (Foto: Károly Gaál).
 12. «Chien en bois» de Sármellék (Photo de Károly Gaál).
 12. Финские сани из Шармеллека (снимок Кароя Гаала).

lyet Gaál Károly készített az 1950-es években Sármelléken (12. kép) A múlt század végén lehetett ez a sármelléki fakutya használatban, amikor a Kis-Balatonnak még terjedelmesebb nyílt vize volt, ami befagyva „fakutyázásra” is lehetőséget nyújtott. A Kis-Balaton vizének összezsugorodása⁴⁵ századunkban a sármellékiek számára feleslegessé tette a „fakutya” tartását.

Két „bakláb”, azaz X alakú láb tartotta ennél a „fakutyánál” a „fakutya” hosszában elnyújtott „padot”.⁴⁶ Herkely Károly a veszprémi Bakonyi Múzeum anyagából közöl hasonló „fakutyát”, azzal a megjegyzéssel, hogy a téli jeges halászat kelléke volt a fényképen ábrázolt „fakutya”.⁴⁷ A veszprémi példány „padja” piskóta alakú. Ez a „pad” gyakori volt azért, hogy a „fakutyázó” lába kényelmesebb helyet találjon.⁴⁸ A balatoni halászok „egy szál deszkából és pár lécdarabból összeeskábált könnyű „fakutyája” volt ez.⁴⁹

A „pados fakutya”, vagy „halász fakutya” ülésének kialakítása az osztrák „lovasszánkó” hatását tükrözi (vö.: 2. kép), aláhúzva a balatoni „fakutya” osztrák eredetét.

Ha már megkíséreltük az egykori balatoni „fakutyák” tipológiai osztályozását, nem felejtkezhetünk el a gyerekek egykori, sajátos balatoni „fakutyáiról” sem! A gyerekek „fakutyáiról” egy szűkszavú újsághír ad némi képet. Balatonfüred jegének téli életéről olvassuk 1935-ben,⁵⁰ hogy „a hajóhid mellett falusi gyerekek fakutyákon lovagolnak délceg és büszke fejtartással. Játékeszközük hasított deszkalapból összeszegezett szánkó”. A leírásból sajnos nem tudjuk rekonstruálni a balatoni gyerekek egykori fakutyáját, adatközlőink⁵¹ elbeszélése és a magunk egykori megfigyelése alapján azonban könnyen kirajzolódik a kép.

A balatoni gyerek maga készítette „fakutyáját”, természetének megfelelő nagyságban. Ahogy nőtt a gyerek, nőtt a fakutyája is. Jóval a „viz beállta előtt” kezdte már a Balaton-parti gyerek gyűjteni a fakutyaépítéshez szükséges kellékeket, deszkát, léceket, szeget, huzalt, seprőnyelet. Két, élére állított deszka adta a fakutya „talpát”. A „talp orrát” természetesen nem tudta a „fakutyát” barkácsoló fiú legömbölyíteni, egyszerűen egyenes vágással ferdére fűrészelt, hogy a sikló „fakutya” jégdarabon, kis rianáson át tudjon azért ugrani. A fakutya „éle” vastagabb vas, vagy acélhuzal volt, amit az „orron” és a „fakutya” talpának „farán” U szegekkel erősítettek fel. Szívesen használták a balatoni gyerekek „fakutyaélnek” a vasúti sorompók mozgatóására szolgáló huzalokat. A „talpakat” lécdarabok tartották össze, amelyek lábtámaszul is szolgáltak egyben. Természetesen ezek nem voltak a „talpba” csapolva, csak szeg fogta őket össze. Deszkalapból négyzetesre fűrészelt alacsony ülés egészítette ki ezt a „fakutyát”, az ülésnek általában deszkából voltak a lábai is. A deszka azért volt jó, mert könnyen a „talpához” lehetett szegezni. Természetes, hogy szinte kizáróan fenyőt használt a gyerek a fakutya építéséhez. Magától értetődik az is, hogy a „fakutya” fa alkatrészei gyaloglatlanok voltak.

Két szeges bot tartozott a „fakutyához”. Ezeket „botnak”, „fakutyabotnak” nevezték, a „gusztony” elnevezéssel nem találkoztam. Az „uri fakutya” botjait esztergályos, keményfából készítette. Az egyszerű ember „vonyószéken”, maga gyártotta, ugyancsak keményfából a „botokat”. A felnőttek „fakutyabotjainál” vas pánttal megerősített végbe verték a „szeget”. A fakutyabot „szege” készülhetett külön erre e célra a kovácsnál. A nép általában a háznál található kovácsoltvas szegeket alakította át erre a célra, levágva a szeg fejét. Igen szerették Badacsonytomajon a kapuszárnyak vasalásaihoz tartozó szegeket felhasználni erre a célra.⁵²

A gyerekek szívesen használták „fakutyabotnak” a bolti seprő nyelét, amit megfelelő hosszúságúra fűrészelték le. Ha ilyen nem akadt, megfelelő vastagságú mogyorófát is jónak tartották. Ez esetben a boton maradt a fa héja is. A gyerek nem pántolta a fakutyabot végét. A pántolást főgyóval összezsavart végű egy, vagy két drót pótolja. A dróttal megerősített botvégbe levágott fejű, vastagabb drótszeget vertek.

A balatoni „fakutyabothoz” soha nem tartozott csuklórögzőtő zsinór.

Használat után felnőtt és gyerek egyaránt haza húzta a jégről a „fakutyáját”. „Haza a jégről” címmel készült

1913-ban Maros István fényképe Balatonszemesen⁵³ (13. kép) Természetes, hogy a fakutya „orrára” vastagabb spárga, vagy megfelelő kötél volt erősítve, hogy a „fakutyát” húzni is lehessen, mint azt Herkely Károly által közölt, említett fényképen is látjuk.

Több kérdésre kell még feleletet adnunk az egykori balatoni „fakutyával” kapcsolatban. Honnan ered a „fakutya” név, milyen szerepet játszott a balatoni ember életében és miért tűnt el a második világháború után?

A Révai Lexikon a jégen sikló fakutya „élesen nyikorogó” hangját említi,⁵⁴ amit a név keletkezésénél indítéknak vehetnénk. Sima, kemény jégen hangtalanul csúszott a „fakutya”, hullámos jégfelületen, vagy vékony jég-rétegeket törve adott csak némi csikorogó hangot.⁵⁵ Egyes esetekben a távoli jégen haladó „fakutya” siklását, a jégre csapódó „fakutyabotok” zaját felerősítette a rezonáló jég és a távolból tompa, „ugatásszerű” hang hallatszott.⁵⁶

A „fakutya” név keletkezésével kapcsolatban talán jobban megközelítjük a név eredetét, ha arra gondolunk, hogy az „él” volt a „fakutya” lelke. Használat után a háznál mindig talpával felfelé fordítva tették félre a „fakutyát”, hogy az „él” ne sérüljön, főleg ne rozsdásodjon.⁵⁷ A felfordított fakutya (14. kép). emlékeztet viszont a fa csizmahúzóra, aminek, mint említettük, ugyancsak „fakutya” volt az ősi neve.

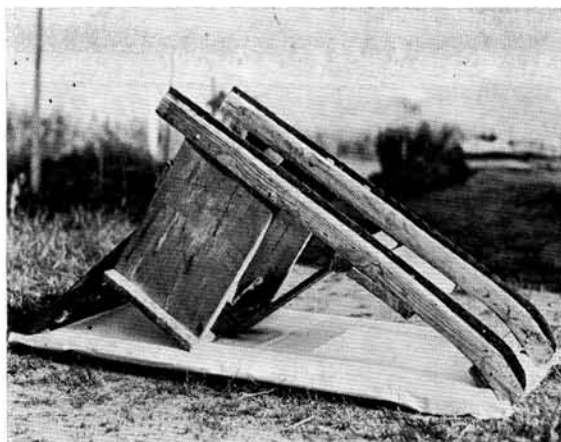
A balatoni „fakutyának” sokrétű szerepe volt a balatoni nép életében. Volt szórakoztató jellege is, elsőknek ezt nézzük hát. A balatoni gyerek szabad idejét a jégen töltötte, természetes, hogy volt „fakutyája” is. A balatonfüredi gyerekek 1935. évi „fakutyázását” említettük már. Tegyük ehhez hozzá, hogy 1913-ban a balatonszemesi iskola „fakutya”-versenyén harmincnál többen indultak.⁵⁸

Nemcsak gyerekek számára jelentett szórakozást a „fakutyázás”, szórakozás volt a felnőtt számára is. Erről a korabeli újságok természetesen csak a különböző esetek kapcsán adtak számot. Említettük már az 1887. évi keszthelyi karácsonyesti halálos balesetet, mikor holdvilágnál akart egy Hübner nevű gazdász Balatonberénybe „fakutyázni” és a halászok lékjébe esve lelte halálát. Sok, sajnálatos baleset követte még ezt. „Egy kisörsi lakos több társával a Balaton jegén szánkózott, s szánkója vékony jégre került, mely letört alatta” — olvassuk a Keszthelyi Hírlapban az 1908. évi halálos szerencsétlenségről.⁵⁹ Utaltunk már a fentiekben, hogy „szánkózáson” itt „fakutyázást” kell értenünk. Ugyancsak halálos kimenetelű volt Nagy Sándor géplakatos zamárdi fakutyázása is, 1935-ben.⁶⁰ Szerencsésebben végződött Dani János kőműves feleségének és lányának fakutya-balesete Balatonfenyvesen, ugyancsak 1935-ben. Beszakadtak ugyan, de kimentették őket.⁶¹ N. Szabó Gyula „balatoni népsportnak” tartja a fakutyázást 1929-ben.⁶²

„Jég alatt mutatkozó halak husángolásáról” tud az irodalom is,⁶³ a balatoni ember is ismerte a halfogásnak ezt a módját. Ennek a sajátos halászatnak balatoni változata fakutyával volt összekapcsolva. A vékony, át-látszó jég alatt úszó hal felett, a jégre mért ütés erejét a

13. „Haza a jégről” (Maros István fényképe 1913).
13. „Heimwärts vom Eis“ (Foto: István Maros, 1913).
13. «Retour au foyer» (Photo d'István Maros, 1913).
13. «Домой со льда» (1913, фотография Иштвана Мароша).

14. Felfordított fakutya.
14. Umgekippter Stuhlschlitten.
14. «Chien en bois» renversé.
14. Опрокинутые финские сани.

jég és víz továbbítja, így a hal elkábul. Akaliban az 1930-as években több ízben is találkoztam ezzel a halfogási móddal. Husáng helyett „öregfejszét” használtak és partközelen sügeret, csukát szoktak fogni. A fakutya nagy terület gyors, zajtalan bejárását tette lehetővé és biztosította a megpillantott hal követését is. A fejsze „fokával” a hal feje felett kellett a jeget erősen megütni ahhoz, hogy a hal elkábuljon és a „hasát mutassa”. Úszó hal esetében ez nem is volt egészen egyszerű, hi-

szen az úszás gyorsaságát és irányát is figyelembevéve a hal elé kellett csapni ahhoz, hogy a hal fejét érje az ütés okozta víznyomás. Sikertelen ütést ismételni nem igen lehetett, mert a megijedt hal „elugrott”. Ha sikeres volt az ütés, az elkábult hal felett fejszével léket vágtak és kézzel emelték ki a halat.

Ennek a halfogási módnak természetesen nem volt különösebb jelentősége. Sajátos jég kellett hozzá, ami általában rövid ideig található csak a „víz beállta” után, de nem is volt egészen veszélytelen az egy-két centis, hajlékony jégen „fakutyázni”. Inkább a halfogás nyújtotta élvezet, a halász-szenvedély vitte ilyenkor jégre azokat, akik ilyenkor is halhoz akartak jutni.

A balatoni ember életében azonban több volt a „fakutya” mint sport és szórakozás. A jégi halászat „fakutyáját” említettük már. A halászat kellékeit két szánon húzták a halászat helyére, a többi halász úgy „fakutyázott” oda.⁶⁴ „Időt nyerne velem” — mondja N. Szabó Gyula,⁶⁵ hozzátéve, hogy néha a vonattal is versenyt „fakutyáznak”.

Egy ilyen „fakutyaverseny” halálos balesettel végződött 1932. január 6-án Akalinál. A balatoncsicsói rk. plébánia ez évi harmadik bejegyzése szerint Léránt Ferenc badacsonytomaji földműves e napon vízbe fulladt és január 10-én Akaliban el is temették.⁶⁶ A baleset részleteiről részben a korabeli újságok,⁶⁷ illetőleg Léránt Ferenc még élő családtagjai révén⁶⁸ kapunk részletesebb tájékoztatást. A baleset úgy történt, hogy Léránt Ferencet, aki Badacsonyörsön (akkor: Kisörsön) lakott, Csopakra rendelte a káptalani gazdaság, hogy a summások szerződését megkössék vele. Tizenegy óra felé ért Kisörsről „fakutyával” Alaki alá, ahol a falu alatt tele volt „fakutyázó” gyerekekkel a jég. Tapolca felől vonat haladt az akali állomás felé. Léránt, aki mögött akkor jó 25 km-es fakutyaút volt már, versenyezni igyekezett a vonattal. Távolból látta a „fakutyázókat”, biztonságosnak vélte a jeget, a vonatot figyelte. Nem vette észre, hogy az állomás alatt szélesre tágította a szél a Somogy felé húzódo rianást, mikor észrevette a veszélyt, már késő volt. Holttestét csak másnap találták meg.

Sulek Ferenc 1908-ban, mint említettük már, Balatonberényből—Keszthelyre ment át fakutyával. Visszafelé menet beszakadt és a vízbe vészett.⁶⁹ „Régen, még századunk elején is, több volt a szerencsétlenség, aminek az az oka, hogy többen jártak a Balaton jegén. Valamikor valóságos zala-somogyi híd volt a balatoni jégpáncél. Különösen vasárnaponként volt népes a jég. Gyalogoltak, kocsiztak, fakutyáztak rajta” — mondja N. Szabó Gyula.⁷⁰ A járható jégen valóságos országutak alakultak ki, amiket póznákkal is megjelöltek. 1907. március 10-én még így ír erről az újság: „A Balaton jegén még mindig tiporják kocsin, szánon és gyalog az országutakat, igen is: póznákkal kijelölt országutak ezek, melyeken hemzseg a sok ember és állat a szélrózsa minden irányában”.⁷¹

A Balaton északi partján csak 1910-ben épült vasút-vonal,⁷² a somogyi oldalon meg 1861 óta vonat járt már.⁷³ Természetes, hogy a somogyi üzletek áruellátása lényegesen jobb volt, de a vasút miatt ott létesültek a halásztelepek is. Az északi part lakói áruért, halért gyak-

ran fakutyáztak át Somogyba. A badacsonyiak Boglára, Fonyódra jártak „fakutyával” bevásárolni, meg halért. Somogyban vettek malacot is, amit zsákban, fakutyán vittek haza. Gabonáért gyalog-, vagy lovas-szánnal mentek át már, mesélte Gyerák István ny. igazgató-tanító, aki Badacsonytomajon született, 1918-tól 1922-ig ott is tanított. Elmondta, hogy amikor Badacsonytomajra került tanítani, elődje neki ajándékozta a fakutyáját. Mikor távozott onnét, ő is az utódjának adta, „hiszen a balatoni ember életének lényeges kelléke volt akkor a fakutya”!

Nemcsak a tóparti faluk lakóinak volt „fakutyája”, a beljebb élő falukban is ismerték a „fakutyát”. Volt „fakutyájuk” a káptalantótiaknak is, akik gyakran „fakutyáztak” át Somogyba halért és malacért.⁷⁴

Gyerák István érdekes epizóddal világított rá a „fakutya” egykori szerepére. Elmesélte, hogy 1904-ben, öccse születésekor táviratoztak a nagyanyjéért, aki Balatonboglárig vonattal jött, onnét „fakutyán” tolták át Badacsonytomajba. Aki vasútra akart ülni az északi part lakói közül, télen „fakutyával” ment át a somogyi állomásokra az északi part vasútvonalának kiépülése előtt, nyáron meg csónakkal.⁷⁵

Ugyancsak tőle tudjuk azt is, hogy távoli útra általában kettesben indultak „fakutyával”. Szerencsétlenség esetén kéznél volt a segítség, de ködbe jutva is jobban boldogultak úgy. A köd ugyanis nagy veszedelme volt a balatoni „fakutyázásnak”! Hány Alajos mesélte el, hogy testvére Szigligetről másodmagával járt át „fakutyával” halért Fonyódra. Egyszer hazafelé tartva ködbe jutottak és Ábrahámhegynél értek partot. Ábrahámhegyről a nádas szegélyét követve vergődtek haza az után Szigligetről.⁷⁶

1935-ben arról olvashatunk, hogy Balatonfenyvesről—Badacsonyba fakutyáztak át.⁷⁷ A gyenesdiásiak gyakran jártak át fakutyával Balatonberénybe, az út úgy fél óráig tartott.⁷⁸ Keszthelyről—Kenesére is jártak fakutyával.⁷⁹

Úgy gondoljuk, a mondottak után a balatoni nép egykori „fakutyáját” nemcsak sport- és szórakozó-eszköznek tekinthetjük, hanem népi közlekedési eszköznek is tarthatjuk.

A második világháború után eltűnik a balatoni nép életéből a „fakutya”. Ma már órák hosszat utazhatunk a tó jege mentén, egyetlen példányt sem látunk már belőle. A télen is üzemelő üdülők vendégeinek szórakoztatására tartanak csupán tíz „fakutyát” Balatonfüreden dr. Zákonyi Ferenc kezdeményezésére.

A „fakutya” eltűnésének gazdasági és érzelmi okai vannak. A gazdasági okok sokrétűek. Nem lényegtelen ebből a szempontból, hogy a veszélyesség és a halászok rendkívüli fizikai igénybevétele miatt megszüntették a jeges halászatot,⁸⁰ a halászok fakutyái tehát a tűzre kerültek. Lényegesebb, hogy 1910-ben megépült az északi part vasútvonala is, a Balaton északi és déli partjának áruellátásában egyensúly alakult ki. Döntő viszont, hogy a második világháborút követő változás megjavította a balatoni ember anyagi helyzetét is. A mai ember, ha távoli, vízparti községben van dolga, nem kényszerül már „fakutyára”, mint szegény Léránt Ferenc egy-

kor, hanem vonatra ül. Senki nem kényszerül már arra, hogy filléres értékért kockáztassa életét a tó jegén.

A balatoni „fakutyát” pár évtizedes használat rögzítette csak népünk tudatában. A második világháború éveinek kényszerű kiesése már elhalványította emlékét. Ehhez nyomós érzelmi indíték is csatlakozik. A régi balatoni gyerekek volt „fakutyája”, de nem volt korcsolyája. Sóvárogya nézte azt a pár jobbmódú gyereket

akinek korcsolyához alkalmas lábbelire, meg korcsolyára is teltt. Természetes, hogy azok az egykori gyerekek, akiknek elérhetetlen álma volt valaha a korcsolya, nem „fakutya” faragásra tanították később gyermekeiket, hanem korcsolyát vettek már nekik.

A balatoni „fakutyát” végleg elfelejtette a tóparti nép. Felélesztése sport szempontjából, de idegenforgalmi érdekből is egyaránt kívánatos lenne.

Sági Károly

JEGYZETEK

- ¹ Dornay B., Vigyázó F. Balaton és környéke részletes kalauza. (Bp., 1934) 80.
- ² Balatoni Kurír 1933. december 28. szám.
- ³ Margittay R. A Balaton. (Bp., 1943) 311.
- ⁴ Révay Lexikon 7 (Bp., 1913) 133.
- ⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. (Bp., 1967) 833.
- ⁶ Sportélet a Balatonon. Balatoni Kurír 1933. december 28. szám.; Tél a Balatonon. Magyarság 1935. február 18. szám. Stb.
- ⁷ Lukács K. Jégi halászat a Balatonon. Balatoni Kurír 1934. november 14. szám.
- ⁸ Eötvös K. Utazás a Balaton körül I. (Bp., 1905) 212—252.
- ⁹ Czuczor G., Fogarasi J. A magyar nyelv szótára III. (Pest, 1864).
- ¹⁰ Herman O. A magyar halászat könyve I. (Bp., 1887) 378—397.
- ¹¹ Jankó J. A Balaton melléki lakosság néprajza. (Bp., 1902) 344.
- ¹² A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., 833.
- ¹³ Ejury L. Emlékezés a téli Balatonra. Keszthely és Vidéke 1944. március 11. szám.
- ¹⁴ N. Szabó Gy. A balatoni téli sport. Balaton 22 (1929) 5. szám, 46.
- ¹⁵ Jankó J. i. h. 344.
- ¹⁶ Gyerák István szíves szóbeli közlése szerint.
- ¹⁷ Keszthelyi Hírlap 1892. december 25. szám.
- ¹⁸ Vajkai A. Emlékezés Sági Jánosra (1874—1932) VMMK 5 (1966) 5—18.
- ¹⁹ Sági J. A Balaton írásban és képen. (Keszthely, 1902) 58.
- ²⁰ Keszthelyi Hírlap 1903. január 22. szám.
- ²¹ Keszthelyi Hírlap 1908. január 16. szám.
- ²² Keszthelyi Hírlap 1908. február 16. szám.
- ²³ Keszthelyi Hírlap 1908. január 12. szám.
- ²⁴ Illustrierter Faust-Kalender für das gemeine Jahr 1852. (Wien) 4.
- ²⁵ Herman O. Ironga, szánkó, kecze. Természettudományi Közlöny 34 (1902) 20—25.
- ²⁶ Szabó D. A herceg Festetics család története. (Bp., 1928) 359—387.
- ²⁷ Bontz J. Keszthely város monográfiája. (Keszthely, 1896) 303.
- ²⁸ Balatoni Múzeum Adattár, K. 57.406.1.
- ²⁹ Herman O. i. h. 13.
- ³⁰ Sági K. 2000 év előtti vaskorosolyák a keszthelyi múzeumban. Sport és Tudomány 1959. január 1. szám.
- ³¹ Balatoni Múzeum Néprajzi Gyűjtemény, 63.4.1.
- ³² Balatoni Múzeum Néprajzi Gyűjtemény, 66.26.1.
- ³³ Jankó J. i. h. 81. ábra.
- ³⁴ Lichtneckert Gyuláné volt szíves a darabot megszerezni a Balatoni Múzeum számára.
- ³⁵ Csizsár Károly és Háy Alajos szíves szóbeli közlése.
- ³⁶ Gyerák István szóbeli közlése.
- ³⁷ Képes Pesti Hírlap 1935. február 12. szám.
- ³⁸ Balaton 6 (1913) 1. szám, 3.; 6. szám, 62.; 19 (1926) 2. szám, 15.; 22 (1929) 3. szám, 19. stb.
- ³⁹ Entz G., Sebestyén O. A Balaton élete. (Bp., 1942) III. t.
- ⁴⁰ Walter Károlyné volt szíves megszerezni a Balatoni Múzeum számára
- ⁴¹ Csizsár Károly, Háy Alajos és Gyerák István közlése szerint.
- ⁴² Lénárt Ferenc közlése szerint.
- ⁴³ Csizsár Károly közlése szerint, aki 1932—34 között maga is halászott.
- ⁴⁴ Cholnoky J. A Balaton jege. (Bp., 1907) 42. ábra.
- ⁴⁵ Dornay B. A Kisbalaton összehúzórodása. (Keszthely, 1934).
- ⁴⁶ Csizsár Károly közlése szerint.
- ⁴⁷ Herkely K. A veszprémi múzeum néprajzi gyűjteménye. (Veszprém, 1941) 19., 18. kép.
- ⁴⁸ Csizsár Károly közlése szerint.
- ⁴⁹ Lukács K. u. o.
- ⁵⁰ Magyar J. Fakutyázás a Balatonon. Magyarság 1935. február 8. szám.
- ⁵¹ Csizsár Károly, Háy Alajos, Gyerák István, Müller Róbert, Lénárt Ferenc, Parapatics Dezső szíves közlései alapján.
- ⁵² Gyerák István közlése alapján.
- ⁵³ Balaton 6 (1913) 1. szám, 3.
- ⁵⁴ Révai Lexikon 7 (Bp., 1913) 155.
- ⁵⁵ Dr. Zákonyi Ferenc közlése alapján.
- ⁵⁶ Gyerák István közlése alapján.
- ⁵⁷ Háy Alajos közlése szerint.
- ⁵⁸ Balaton 6 (1913) 3. szám, 22.
- ⁵⁹ Keszthelyi Hírlap 1908. február 16. szám.
- ⁶⁰ Balatoni Kurír 1935. február 6. szám.
- ⁶¹ Balatoni Kurír 1935. február 6. szám.
- ⁶² N. Szabó Gy. i. h. 46.
- ⁶³ Lakatos K. Halfogóeszközök. Halászat 1907, 65.
- ⁶⁴ Csizsár Károly közlése szerint.
- ⁶⁵ N. Szabó Gy. i. h. 46.
- ⁶⁶ Horváth József volt szíves az adatot megszerezni.
- ⁶⁷ Kis Újság 1932. február 8. szám címlapon közölt rajza nem hiteles!
- ⁶⁸ Lénárt Ferenc badacsonyi lakos közlése alapján.
- ⁶⁹ Keszthelyi Hírlap 1908. január 16. szám.
- ⁷⁰ N. Szabó Gy. A Balaton turisztikai értékei. Balaton 24 (1931) 1—2. szám, 4.
- ⁷¹ Keszthelyi Hírlap 1907. március 10. szám.
- ⁷² Sági K., Zákonyi F. Balaton. (Bp. 1970) 154.
- ⁷³ Sági K., Zákonyi F. uo.
- ⁷⁴ A 84 éves Parapatics Dezső káptalanotói lakos közlése szerint.
- ⁷⁵ Gyerák István közlése szerint.
- ⁷⁶ Háy Alajos közlése szerint.
- ⁷⁷ Új Somogy 1935. január 31. szám.
- ⁷⁸ Csizsár Károly közlése szerint.
- ⁷⁹ Csizsár Károly közlése szerint.
- ⁸⁰ Sági K., Zákonyi F. i. h. 140.
- ⁸¹ Vö. 72 j.

Der Balaton-Stuhlschlitten für Verkehr und Sport

Zur Winterszeit ist die Seefläche des Balaton monatelang mit einem festen Eispanzer bedeckt. In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen kam auf dieser Eisdecke der „fakutya“ (Holzhund) genannte Stuhlschlitten ganz allgemein in Gebrauch. Dieses Vehikel besteht aus einem auf Kufen montierten Gestühl. Die Kufen haben wiederum eine Laufschiene, die es dem Fahrer, bzw. der Fahrerin ermöglicht, sich durch den Rückstoß zweier nagelbewehrter Stöcke fortbewegen zu können. In den damaligen Zeitungen wurde dieses Gefährt als ein dem Balaton seit alters her eigentümliches Fahrzeug gepriesen. In einem von János Jankó gezeichneten Artikel aus dem Jahre 1902 wird wiederum die Ansicht vertreten, daß dieses Gefährt erst in den 60-er Jahren des vorigen Jahrhunderts im winterlichen Balatonland zur Verbreitung kam und zwar von der Stadt Keszthely aus im Südwesten des Sees.

Das „fakutya“ (Holzhund) genannte Vehikel hat aber auch in Keszthely nicht seine angestammte Heimat, wofür schon die Tatsache spricht, daß diese Bezeichnung erst im Jahre 1908 aufgekommen ist. Früher waren die Bezeichnungen „Schlitten“, „Stuhlschlitten“ oder „riskó“ üblich. In der Umgebung der Stadt war das Wort „riskó“ ehemals allgemein gebräuchlich für ein Schlittenfahrzeug.

Wir sind der Meinung, daß die Bezeichnung „fakutya“ nach der Gegend von Keszthely aus dem benachbarten Österreich gekommen ist. Auf der Januar-Kopfleiste (*Bild 1.*) eines Wiener Kalenderwerkes für das Jahr 1859 erschien bereits ein solches schmuckes Gefährt als etwas Sportliches abgebildet. Dieses Sportmittel kann wahrscheinlich auf Kinderspielzeuge in Österreich und Deutschland zurückgeführt werden. Eine Beschreibung solcher Spielzeuge stammt von Otto Herman.

Die älteste Abbildung eines derartigen Balaton-Stuhlschlittens (*Bild 4.*) geht auf das Jahr 1878 zurück. Der Kufen war aus dickem Hartholzbrett, während die späteren Kufen bereits eine mehr schlittenartige Form hatten. Bei dem ältesten erhalten gebliebenen Gefährt dieser Art ist noch die Kufenform nach dem österreichischen sogenannten „Knochen-schlitten“ (*Bild 2.*) zu erkennen.

Die Frage, wie dieses Fahrzeug überhaupt nach dem Balaton gelangte, um dort anfänglich als Verkehrsmittel zu dienen, ist bisher ungeklärt. Feststeht nur, daß es sich nicht um einen winterlichen Zeitvertreib der in Keszthely ansässig gewordenen einstigen herrschaftlichen Familie Festetics gehandelt hat, zumal hier damals ein mehr primitiver Typ bekannt war und nicht die „modernere“ Abart, wie sie in dem bereits erwähnten Wiener Kalender dargestellt ist. Es besteht allenfalls die Möglichkeit, daß irgendein aus dem Österreich stammender Bediensteter der Grundherrschaft für die Verbreitung des Balaton-Stuhlschlittens „verantwortlich“ ist. Möglich ist auch, daß jemand aus Keszthely, der in der alten „kaiserlichen und königlichen“ Armee in Österreich gedient hat, diese Schlittenart nach dem Balaton brachte.

Erleichtert wurde die Übernahme dieser Schlittenform auch durch den Umstand, daß zu dem seit Urzeiten gebräuchlich gewesen und auch heute noch benützten „Knochen-schlittschuh“ ebenfalls zwei nagelbewehrte Stöcke zur Fort-

bewegung gehörten. Bei uns in Ungarn wurde zur Fortbewegung auf einem solchen Schlittschuh gewöhnlich nur ein nagelbewehrter Stock benutzt, in Österreich gab es manchmal auch deren zwei. Auf dem zugefrorenen Balaton war der mit einer eisernen Laufschiene ausgerüstete hölzerne Schlittschuh seit uralten Zeiten in Gebrauch. *Abbildung 5* zeigt einen ähnlichen Schlittschuh aus Keszthely mit der Jahresangabe 1878. Hierzu gehörten noch zwei von den erwähnten Stöcken.

Diese Art hölzerner Schlittschuhe wurde dann im Laufe der Zeit von dem bereits erwähnten Kufengefährt vom vereisten Balaton verdrängt, jedoch der Einfall zur Ausgestaltung der Kufen-Laufschiene des Stuhlschlittens kam von diesem Schlittschuh selbst. Unlängst bekamen wir einen solchen, um das Jahr 1930 hergestellten Stuhlschlitten aus Ábrahámhegy. Er ist aus Fichtenholz gefertigt (*Bild 10.*); als Laufschiene wurde ein gebrauchter Radreifen in die Kufen eingearbeitet, der durch hölzerne Keile in ihnen festgehalten wird (*Bild 11.*).

Jene Stuhlschlitten, die auch eine Rückenlehne hatten, nannte der Volksmund „Herrengefährt“. Diese Rückenlehne ermöglichte, daß das Gefährt von einer schlittschubbewehrten Person von hinten her auf dem Eis geschoben werden konnte. Ohne eine solche Lehne hieß das Gefährt im Volksmund „Bauernschlitten“. Außerdem gab es auch einen „Fischer-schlitten“. Wie ein Vergleich mit der *Abbildung 2* zeigt, ist auch hier österreichischer Einfluß erkennbar.

Die Kinder in der Gegend des Balaton zimmerten eigenhändig ihre Stuhlschlitten. Zwei auf Kanten gestellte Bretter dienten als Kufen und der Sitz war holzkistenartig. Vorne waren die Kufen schief geschnitten, damit das gleitende Gefährt über kleinere Hindernisse leichter hinwegkommen kann. Als Gleitfläche diente ein dicker Eisendraht. Die Stöcke ersetzte ein nagelbewehrter ausgedienter Besenstiel. Die Stöcke der Erwachsenen wurden zuweilen häuslich hergestellt, zuweilen aber auf der Drehbank gedreht. Gelenkschnallen waren unbekannt.

Die Benützungsart der Balaton-Stuhlschlitten war ganz verschiedenartig. Kinder und Erwachsene fanden viel Freude an ihm.

Mit dem Fahrzeug unterwegs konnte man die Zugrichtung der unter dem durchsichtigen Eis schwimmenden Fische gut beobachten. Mittels starke Axthiebe auf das Eis wurden diese Fische auch betäubt und konnten dann einfach ausgeschöpft werden. Diese Fangart dauerte aber nur einige Tage, denn je dicker der Eispanzer wurde, um so weniger drang das Auge in die Tiefe.

Die zünftigen Fischer hoben ihre Beute auch aus dem aufgebrochenen Eis —, sie gelangten dahin mittels Stuhlschlitten.

Das Nordufer des Sees bekam erst 1909 eine Eisenbahn. Bis dahin fuhren die Dorfbewohner des Nordufers mittels Stuhlschlittens nach dem Südufer, wenn sie etwas einzukaufen hatten und dort erreichten sie auch die Eisenbahn, wenn sie ein entfernteres Reiseziel hatten. Aber wenn es unumgänglich war, wurden auf dem Eis des Sees auch längere Fahrten gewagt. Gefahrlos waren solche Unternehmen na-

türlich nicht. So z. B. wollte 1932 ein Winzer aus Badacsonytomaj Csopak erreichen, bei Balatonakali brach aber unter seinem Stuhlschlitten das Eis ein und er ertrank.

Nach dem Zweiten Weltkrieg verschwand der herkömmliche Stuhlschlitten vom Balaton und dies hatte manche Gründe. Damals wurde nämlich der Fischfang aus in das Eis geschlagenen Löchern eben wegen der damit verbundenen mannigfachen Gefahren eingestellt. Die nunmehr beiderseits des Sees vorhandene Eisenbahnverbindung sicherte auch eine zufriedenstellende Warenversorgung auf beiden Uferstreifen. Zu all dem kam, daß die dem Zweiten Weltkrieg folgenden Veränderungen der Lebensverhältnisse sich auch auf die Existenzbedingungen der ansässigen Bevölkerung auswirkten, indem man in zunehmendem Maße für Fernreisen die Eisenbahn oder den eigenen Kraftwagen benützte.

Die wenigen Jahrzehnte, in denen der Stuhlschlitten am Balaton heimisch war, sicherten seinem Dasein im Bewußtsein der Bevölkerung kein dauerndes Andenken. Da er in den Jahren des Zweiten Weltkrieges zwangsläufig völlig

außer Gebrauch kommen mußte, verblaßte auch sein Andenken Zug um Zug.

Aber auch gefühlsmäßig spielte hier etwas mit. Ehedem hatte jedes Kind am Balaton seinen selbstgemachten Stuhlschlitten, doch keinen Schlittschuh. Neidisch blickten diese Kinder den wenigen Altersgenossen von bessergestellten Eltern nach, die glückliche Besitzer nicht nur von Schlittschuhen waren, sondern auch das dazugehörige Schuhwerk ihr eigen nennen durften. Es ist also gar nicht zu verwundern, wenn jene einstigen Kinder, denen anno dazumal der Besitz von Schlittschuhen ein unerfüllter Traum bleiben mußte, jetzt, nach dem durch den Zweiten Weltkrieg herbeigeführten wirtschaftlichen Umbruch ihren eigenen Kindern nicht das Zusammenbasteln von Stuhlschlitten anlernten, sondern diese schon mit fabriksneuen Schlittschuhen beglückten.

Das Volk am Balaton hat das Dasein des einstigen Stuhlschlittens schon vergessen. Vielleicht wird er aber noch als Sportmittel und für den Fremdenverkehr zu neuem Leben erwachen, was gewiß nur wünschenswert sein könnte.

Károly Sági

Le «chien en bois» de Balaton une forme spéciale de traîneau

En hiver, le Balaton est pris par les glaces pour de longs mois. Pendant l'entre-deux-guerres en hiver, le «chien en bois», cette forme de traîneau a été habituel sur la glace du lac. C'était une chaise, montée sur patins, glissant sur des fers de bande, poussé de deux bâtons à bout ferré. Les journaux de l'époque considéraient ce traîneau comme moyen de circulation ancestral sur la glace du Balaton. Mais János Jankó, déjà en 1902, est arrivé à la conviction que le «chien en bois» ne s'était répandu qu'aux années 1860. On peut suivre la direction de sa propagation vers Keszthely.

Mais, puisque la dénomination «chien en bois» n'a apparu qu'en 1908, il est évident que même à Keszthely il n'était pas indigène. Auparavant nous rencontrons les dénominations «traîneau, traîneau de glace», et «riskó» — expression patoise. Dans la région de Keszthely «riskó» était le nom général du traîneau.

Nous supposons que cette sorte de traîneau nous est arrivée de l'Autriche. Sur une tête de page d'un calendrier viennois de l'an 1859 (Fig. 1) un «chien en bois» luxueux apparaît déjà comme agrès sportif. Nous pouvons faire remonter cet agrès sportif à des jouets d'enfants autrichiens et allemands. Otto Herman a décrit ces jouets.

La première représentation connue du «chien en bois» de Balaton est de 1878 (Fig. 4). Une planche épaisse en formait les supports, mais ceux du «chien en bois» plus moderne ressemblent aux supports de traîneau. Le premier «chien en bois» de Balaton connu a le même support que les «Knochenschlitten» autrichiens (Fig. 2).

Comment le «chien en bois» est-il arrivé sur la glace du Balaton? Voilà un problème qui est encore à résoudre. Ce qui est certain, c'est que ce n'est pas l'amusement hiémal de la famille Festetich qui a fait connaître le «chien en bois» aux habitants de Keszthely, puisque c'est un type rudimentaire qui apparaissait et non la pièce développée du calendrier viennois. Il se peut d'ailleurs qu'un employé autrichien des Festetics ait été le propagateur du «chien en bois». Mais d'autres voies d'emprunt sont encore possibles, puisque dans l'armée de François Joseph plus d'un soldat de Keszthely pouvait porter les armes.

L'implantation du traîneau nommé «chien en bois» en hongrois, poussé de deux bâtons à bout ferré était facilitée par le fait que l'on poussait les patins en os, utilisés dès l'âge primitif jusqu'à nos jours, également d'un bâton ferré. Nous autres Hongrois nous servions d'un bâton, les Autrichiens se servaient quelquefois de deux bâtons pour pousser ces patins. Dans la région du Balaton, le patin en bois, muni d'une lame en fer est connu depuis l'âge primitif. Des dessins de tels patins nous sont parvenus de Keszthely, de l'an 1878 (Fig. 5). On se servait de deux bâtons pour pousser ces patins.

Ces patins en bois, montés d'une lame en fer, ont été supplantés par le «chien en bois» sur la glace du Balaton. D'autre part, ce sont ces patins qui ont donné l'idée de la formation de la surface glissante, de la «lame» du «chien en bois». Récemment nous avons trouvé à Ábrahámhegy un vieux «chien en bois», construit vers 1930 (Fig. 10). Sa lame est un bandage métallique de jante ayant servi, dont des coins de bois assurent l'ajustement serré (Fig. 11).

Les habitants de la région appelaient «chien en bois de haute volée» les traîneaux qui avaient un dos. Ce dos permettait que le «chien» soit poussé par un patineur. Le traîneau sans dos s'appelait «Chien en bois paysan». L'homme du Balaton connaissait encore le «chien en bois pêcheur» (Fig. 12). Ce dernier accuse de l'influence autrichienne qui apparaît clairement si nous le comparons avec l'exemplaire que montre la figure 2.

Les enfants fabriquaient eux-mêmes leurs «chiens en bois». Deux planches mises de chant en formaient le support, au-dessus duquel on appliquait un siège en forme de caisse. Le devant des planches du support était coupé en biais pour que le «chien» glissant puisse passer par-dessus de petits obstacles. Un gros fil servait de surface glissante. Les enfants poussaient leurs «chiens en bois» de manches de balai ayant servi où ils avaient enfoncé un clou. Les bâtons des adultes se préparaient à la maison, mais quelquefois ils étaient faits par un tourneur. Mais le bâton du «chien en bois» du Balaton n'avait jamais de dragonne.

Le rôle du «chien en bois» du Balaton était très multiple. Enfants et adultes s'en servaient volontiers pour s'amuser.

Sur la glace mince et transparente du lac, on pouvait bien suivre les poissons qui glissaient sous la glace. Un coup énergique de hache sur la glace pouvait étourdir le poisson. Mais cette sorte de pêche ne se pratiquait que quelques jours, puisque la glace épaisse n'est plus diaphane.

Les pêcheurs en hiver pêchaient sur la glace du lac. Ils allaient au lieu de la pêche sur un «chien en bois». Sur le côté nord du Balaton la ligne ferroviaire ne s'est construite qu'en 1909. En hiver, des villages du côté nord, on allait au côté sud avec un «chien en bois» pour faire des emplettes, pour prendre le train. Quelquefois on a parcouru des distances encore plus grandes sur la glace, s'il en était besoin. Ainsi p. ex. en 1932, un sommelier de Badacsonytomaj voulait aller à Csopak, mais à Balatonakali il a péri dans un accident.

Après la deuxième guerre mondiale le «chien en bois» a disparu de la glace du Balaton. Il y en a plusieurs causes. Après la deuxième guerre mondiale, la pêche sur glace a été interdite puisqu'elle est dangereuse. Grâce au chemin de fer, l'approvisionnement des deux bords est égalisé. Et, au surplus, à la suite du changement arrivé après la deuxième

guerre mondiale, les circonstances matérielles des habitants se sont améliorées: s'ils voyagent, ils prennent le train, ou partent en leur propre voiture.

Ce ne sont que quelques décennies qui fixaient la notion du «chien en bois» à la connaissance de notre peuple. L'intermittence forcée des années de la deuxième guerre mondiale a suffi à en détruire la mémoire.

A tout cela, s'est ajouté encore un motif affectif important: les enfants de la région du lac avaient leur «chien en bois», mais ils n'avaient pas de patins. Ils regardaient d'un oeil de

convoitise ces quelques garçons aisés qui avaient des patins et des souliers qui étaient de toute nécessité pour faire du patinage. Il est donc naturel qu'après la libération, ces enfants d'autrefois dont les patins étaient le désir inaccessible, n'ont pas appris à leurs enfants comment on bricole un «chien en bois», mais ils leur ont acheté des patins.

Le peuple a oublié définitivement le «chien en bois». Du point de vue du sport aussi bien que de celui du tourisme, il serait désirable qu'il revienne à la mode.

Károly Sági

Финские сани на балатонском дъду

Балатон на долгие месяцы замерзает. В прошлом, в период между двумя мировыми войнами, по льду передвигались на финских санях. Они представляют собой подобие кресла, установленного на полозья, подбитые железными шинами; сидя в них, человек при помощи двух палок с острыми наконечниками отталкивался ото дла. В начале века считалось, что финские сани являются исконным балатонским зимним средством передвижения. Но уже в 1902 году Янош Янко пришел к выводу, что финские сани получили распространение на Балатоне только в 1860 году. Впервые начали их применять в Кестхейе.

Однако, не Кестхей является их родиной, на что указывает тот факт, что впервые это название (финские сани — «факутья», по-венгерски — «деревянная собака») появляется только в 1908 году. Раньше их называли санями, ледовыми санями, «ришко». Словом «ришко» в окрестностях Кестхейя обозначались вообще всякие сани.

Мы думаем, что в Кестхей финские сани попали из Австрии. В одном из австрийских календарей на 1859-й год на январской странице изображены искусно сделанные финские сани (рис. 1). По всей вероятности, они ведут свое начало от австрийских и немецких детских игр. Эти игры описаны Отто Германом.

Самое старое изображение балатонских финских саней относится к 1878 году (рис. 4). Полозьями для них служили толстые массивные доски, и только позднее появились полозья, похожие на санные. У наиболее старых из известных нам балатонских саней полозья австрийского типа (рис. 2).

До сих пор неизвестно, как попали финские сани на Балатон. Во всяком случае, их переняли кестхейские жители не у семьи Фештетичей, якобы пользовавшейся ими как одним из видов зимних развлечений. Появившийся на льду Балатона тип саней был куда примитивней изображенного на календаре. Возможно, их популяризатором был один из австрийских служащих Фештетича. Возможно, однако, что они распространились на Балатоне и другим путем — в армии Франца-Иосифа служили ведь и кестхейские солдаты.

То, что финские сани привились у нас, легко понять, ведь на известных с древних времен и по сей день еще не вышедших из употребления костяных коньках тоже скользили, отталкиваясь палкой с острым наконечником. На Балатоне с древних времен известны деревянные коньки, подбитые железом. На рис. 5 изображены подобные коньки из Кестхейя (1878). Их тоже употребляли с двумя палками, имеющими железное острие.

Эти деревянные коньки, подбитые железом, были вытеснены с Балатона финскими санями. Однако, решение плоскости скольжения, полозья, были заимствованы у этих деревянных коньков. Недавно музеем были приобретены старые (ок. 1930) финские сани из Абрахамедя. Сани сделаны из соснового дерева (рис. 10), полозья — из старого обруча, плотное прилегание которого обеспечивалось деревянными клиньями (рис. 11).

В народе финские сани, у которых имелась спинка, называли «господскими», сани же без спинки называли

«крестьянскими». Были известны и «рыбачьи» сани, в которых явно выражено австрийское влияние (рис. 12), это особенно ясно видно, если сравнить их с австрийским образцом (рис. 2).

Дети, жившие на берегу Балатона, сами делали себе финские сани. На две, расположенные на-угол, доски прибавляли ящик. Доски, служащие полозьями, были косо срезаны, чтобы можно было преодолевать небольшие препятствия. Толстая проволока заменяла шины. В палку от старой метлы вбивался гвоздь, и этим отталкивались при движении.

Палки для своих саней взрослые иногда делали сами, иногда же их выстругивал мастер. Необходимо отметить, что палки для финских саней никогда не имели запястного шнура.

Финские сани в жизни балатонских жителей играли весьма разнообразную роль.

Они служили развлечением для детей и взрослых.

На санях легко можно было преследовать плывшую под прозрачным льдом рыбу. Сильный удар топором по льду оглушал рыбу. Этот способ рыбной ловли можно, однако, применять только в течение нескольких дней, пока лед еще тонкий и прозрачный, на толстом льду это уже неприемлемо.

Зимой балатонские рыбаки ловят рыбу из проруби. К месту ловли они тоже подъезжали на финских санях.

На северном берегу Балатона железная дорога была проведена лишь в 1909 году. Жители северного берега Балатона, чтобы произвести необходимые покупки или сесть на поезд, пересекали озеро зимой на финских санях. Иногда предпринимался и более дальний путь. Так, например, в 1932 году один бадачоньтомайский винодел собрался в Чопах, но по пути в Балатонакали стал жертвой несчастного случая и умер.

После второй мировой войны финские сани исчезли с балатонского льда. Этому много причин.

После второй мировой войны была запрещена опасная ловля рыбы из-под льда. Так как железнодорожное сообщение имеется теперь на обоих берегах Балатона, то устранилась и разница в снабжении северного и южного берега. К тому же с изменившимися после второй мировой войны условиями жизни улучшилось и материальное положение балатонских жителей, поездки они совершают на поезде или собственном автомобиле.

В памяти людей балатонские финские сани жили лишь в течение пары десятилетий, в настоящее время они уже забываются. К тому же тут имеются причины и эмоционального характера. В прошлом у балатонских детей были финские санки, но не было коньков. Они с завистью смотрели на несколько богатых счастливых, имевших не только коньки, но и ботинки к ним. Естественно, что человек, в детстве мечтавший о недоступных ему коньках, своего ребенка теперь учит не сколачивать сани, а покупает ему коньки.

Балатонские финские сани теперь окончательно забыты. А жаль. Было бы неплохо воскресить их как с точки зрения зимнего спорта, так и для иностранного туризма

Карой Шаги

Tóth József fafaragó — egy bakonyi pásztor — élete és művészete

SZENTGÁL, A MI FALUNK

„Szentgál Veszprém megyében fekszik, háromszáz-negyvennégy méter magasságban a Bakony peremerdő-ségeitől körülveve. Régi alapítású, kiváltságos község. Lakói a XIV. századtól királyi vadászok, előtte királyi kanászok voltak...”

„Szentgál környékén túlnyomórészt a XVIII. század vége felé betelepült német lakosság él. (Herend, Bánd, Márkó, Városlód.) Szentgál néhány németajkú betelepült családtól eltekintve, gyakorlatilag tiszta magyar falunak nevezhető.” Idézet Vajkay Aurél: Szentgál, egy bakonyi falu néprajza c. könyvéből (Bp. 1959).

A felszabadulás előtti időkben a község lakosságának legnagyobb részét a mezőgazdaságban foglalkoztatottak tették ki. Amikor 1950-ben megkezdődött a közösítés, az első termelőszövetkezeti tagok a volt cselédekből lettek. Majd megalakult a másik tsz is, a parasztoké. Felmerült a gondolat, hogy szükség van-e két termelőszövetkezetre? S megtörtént az egyesülés. A termelőszövetkezeti tagság túlnyomó részét azonban az idős tagok alkotják. A fiatalság itt is menekül a tsz-től. Mennek az üzemekbe.

A község lakosságának legnagyobb részét ma az ipar foglalkoztatja. Szentgál közel van Veszprémhez, a megye ipari központjához. Így lehetővé válik a munkások napi bejárása. Sokan dolgoztak a herendi bányában. Ennek megszűnése után a bányászokat Várpalotára helyezték, ahova naponta külön autóbusz szállítja őket. Könnyebb a helyzetük az úrkúti mangánbányában dolgozóknak. Az iparban foglalkoztatottak legnagyobb részét azonban a Herendi Porcelángyárban dolgozók alkotják. Herend három km-re van Szentgáltól. A két települést sűrű autóbuszközlekedés köti össze.

Szentgál régen elsősorban az erdőből élt. Sokan ma is az erdőben találják meg egyetlen jövedelmi forrásukat. Bár ma az erdészet legnagyobb feladata nem a fatermelés, hanem a fatelepipítés.

Ez a régi kiváltságos, nemesi község fejlődésben lemarad a szomszédos Herend mellett. Szentgálnak nincs bányája, gyára, s ez meg is látszik rajta. Bizonyos fejlődés azért mutatkozik, ha nem is kielégítő. Elkészült az új bekötőút, amely normálisan megközelíthetővé teszi a falut az autósok számára. Felépült a PB-gáz cseretelepe. Állandó, modern óvoda épült néhány évvel ezelőtt.

Az utcákon sok helyen már járdán lehet közlekedni. A meglévő eredmények legnagyobb része az utolsó öt évben született meg.

Az ipar csalogató szele azonban nem ér el minden-hová. Vannak akik változatlanul jobban érzik magukat hajnaltól napestig kint a szabadban, mint nyolc órán keresztül valamely üzemben. Az erdő s a mező régen is, most is a pásztorok birodalma. Bár életük nagy részét ott élik le, mégsem válik unalmassá számukra. Miért csodálhatjuk meg a pásztorfaragásokon erdők, mezők növény- és állatvilágát, ha nem azért, mert faragóik gondolatvilágán is e természet szeretete uralkodik?

Szentgálon született, él és dolgozik Tóth József pásztor, faragó népi iparművész. Ő az édesapám. Vele, az ő életével és művészetével foglalkozom munkámban.

A CSALÁD MÚLTJÁRÓL

Családunk apai ága Szentgálról, anyai ága Nagypiritről származik. Mindkét ág pásztorivadék. Mivel a család múltjáról írásos emlékek nem maradtak, csupán Édesapám elbeszélésére támaszkodhatom. Apám anyai nagyapja: Farkas Mihály 1859-ben született Nagypiriten. Anyai nagyanyja: Horváth Mária 1863-ban született Noszlopon.

Édesapám így emlékezik vissza a nagyszülőkre: „Farkas öregapám *föladták* iskolába, de vizsgázn *eccer* se vizsgázott. Dédőregapám a vázsonyi Zichyekenél volt juhász. Etetőket faragott a birkáknak. *Odaatta* öregapámat Csepely pusztára minden gyerekeknek. Mikor odavitte, ezt mondta öregapámnak: Na gyerek, úgy nézd meg ezt az utat, ha innen *hazagyüssz* idáig verem a gátyádat! Felesége halála után hazavitte magához öregapámat. *Bujtároskodott*, majd elkerült hazulról. A Balaton körül szolgált. Vigándot, Kövesdet, meg Barnagot szokta emlegetni. Harminckétéves korában fölkerült Zircre. Szűts Albert állatorvosnak lett igen jó embere. Akkor kezdett el dohányozni is. Aztán már Zirc környékén maradt. Visszaemlékszem Nagyesztergár putrira, onnantól fogva emlékszem az életemre. Purgli Pál birtoka volt. Nem járatott újságot, de a Fischer zsidótól mindig szerzett, és azt olvasta. A Pesti Hírlapot. Az urak nem szerették, mert messzebbre látott a többieknél. De nem politizált. Szép hosszú, fekete haja volt, meg fekete Kossuth-szakáll. Öreganyámnak volt egy keresztanyja, aki Noszlopon volt papszakácsné. Amikor

meghalt, öreganyámra hagyta a vagyonát, háromezer forintot. Házat akartak rajta venni és takarékbba rakták a pénzt. Aztán kitört az I. világháború, és a pénzt bennfoglalták hadipótléknak. Kárpótlásul kaptak érte egy fejkendőre valót.”

Farkas Mihály és Horváth Mária házasságából született Farkas Teréz, Édesapám édesanyja. A gyerekek közül ma már csak Farkas Antal él, a többiek régen meghaltak.

Apai rokonságára nem is igen emlékszik Édesapám, mert az anyai nagyszülőknél nőtt fel. Tóth nagypapja szintén pásztor volt. Három gyermeke közül kettő ma is él: József és Ilona. A harmadik Édesapám édesapja volt: Tóth János.

Nagyszüleim — Tóth János és Farkas Teréz — házassága szülői elhatározás útján jött létre. A fiatalok nem is ismerték egymást, csak a szülők. Mindegyik juhász család volt, így tehát „a fiatalokat az isten is egy-

másnak teremtette” címmel nyélbeütötték a házasságot. Pedig Teréz éppen nem érezte ezt az egymásnak rendeltetettséget. Ő Zircen szolgált a klostromban. Társnői nem értették miért húzódozik ettől a házasságtól, hiszen Tóth János fényképe láttán ők valamennyien így nyilatkoztak: „Bolond vagy te Treszka, én bizony hozzámennék!” Egy nap felkerekedett Teréz, és hazament Márkóra. Megmondta az anyjának, hogy ő nem akar hozzámenni. Azt hallotta, hogy vőlegényét mindennél jobban érdeklik a nők, s hogy nem szeret dolgozni. A szülők mégis rá tudták beszélni a házasságra. Megtartották a lakodalmat. Az esküvői képen azonban igen morcosan néz az ifjú asszony. Beletörődött, de kibékelni nem tudott sorsával.

ÉDESAPÁM ÉLETÚTJA

„Anyámék házasságából három gyerek született: Teréz, Mihály és én. 1913. november 15-én születtem Szentgálon. Én voltam a középső gyerek. A nővérem akkor már nem élt, mikor én születtem, mert kéthónapos korában meghalt. Miska, az öcsém pedig kéthetes volt, amikor meghalt. Így aztán egyedül maradtam. Édesapámat azonban én sem ismerhettem. Apám 1915 januárjában vonult be katonának, s ekkor én még csak 13 hónapos voltam. Az utolsó lapot Galiciából, Homonnáról kaptuk tőle. Aztán már csak egy értesítés jött, melyen ez állt: „1915. április 19-én a Jugoszláv csatában hősi halált halt.” Ekkoriban Zircen laktunk, de 1917 januárjában elköltöztünk Nagy-esztergárra. Ott együtt laktunk Farkas öregapámékkal, és jó ideig velük is maradtunk. Itt mentem fel iskolába, első osztályba. Édesanyám a Purgli uraságnál dolgozott a konyhán. Újévkor elköltöztünk Veim-pusztára. Ott nem volt iskola, csak Nagy-Veimben. Oda jártam iskolába a többi gyerekekkel együtt. Itt sem maradtunk sokáig. Öregapám összeveszett az intézővel, mert kertosztásnál nem akartak neki megfelelőt adni, és ott hagyta a birtokot. 1921 tavaszán Szépalomára mentünk. Onnan Porvára köllött iskolába járnom. Egy évet elmulasztottam, mert nem adtak föl iskolába, és nem tehettem vizsgát. Öregapám elletős kanásznak szegődött el Szépalomára. De az öreg Peácsovits gróf még azon a nyáron eladta a disznóállományt. De öregapám a disznókat kedvelte, így aztán elmentünk Pénezskútra, 1922-ben. Januárban a Fischer zsidóhoz álltunk be szolgálatra. Itt tettem vizsgát az első osztályról. Pénezskúton három évig laktunk. A Fischer is eladta a disznókat. Zircre köllött hajtani őket. Én is elmentem öregapámmal. Mikor mentünk visszafelé, betértünk a Perglihez, aztán megebédeltünk. Akkor voltam először kocsmában. Aztán öregapám a vadászháznál dolgozott. A *cserkellő* utakat tisztította a vadászathoz. Lekotorta az utakról a faleveleket, hogy a vad ne hallja a zörgést, és biztos legyen a lövés. Aztán Tóni bátyámmal (Farkas

1. Édesapám, Tóth József pásztor.
1. Mein Vater: der Hirte József Tóth.
1. Mon père, József Tóth, pâtre.
1. Пастух Йожеф Тот.

Antal, Édesapám anyai nagybátyja) megismerkedett Bíró intéző, amint az aklipusztai határban őriztetett. Az intéző átcsalt bennünket Akliba, az apátsági birtokra. Itt folytattam tovább az iskolát. Tanítóm Gell Mihály volt. Azt akarta, hogy mint hadiárvéd vigyenek tanulni Jutasra kiskatonának. A tanítót azonban elhelyezték Füzfőre, s ebből nem lett semmi. Még februárig jártam iskolába, aztán kivettek *borgyus gyerekeknek*. 1928-ban Szentmihálykor hagytuk ott Aklit. Tündérbe mentünk a Balla urasághoz. Ott juhásznak állt be öregapám. Újévkor meg már Zircre kerültünk az apátsághoz. Tizenhárom éves voltam ekkor, és *konvenció*s (fizetéses) szolgálatot kezdtem, mint *kanászbujtár*. 1932 augusztusáig bujtároskodtam, aztán 1933 új-évig traktoros voltam. Majd három év fejőstehenesség következett az apátságnál. Ezalatt az idő alatt kétoldali vesemedencegyulladás kaptam, s ezért három hétig voltam Zirce kórházban. 1936. január 20-án bevonultam Komáromba a határőrséghez, de kezdődő visszarem miatt két hét után hazaengedtek. Nagybátyám, Farkas Antal leszegődött a zirci parasztokhoz csordásnak. Én is csatlakoztam hozzá, és ketten őriztük a falu csordáját. Sokat faragtam ebben az időben. Majd 1938 április elsején Pénzeskútra szegődtem a Fischer zsidóhoz fejőstehenesnek. Ez év húsvétjakor nősültem meg. Édesanyád is, én is szentgáli születésűek vagyunk, mégis Zirce ismerkedtünk meg. Mind a ketten az apátságnál szolgáltunk. Az esküvő után külön háztartásba költözködtünk. Édesanyám maradt továbbra is Zirce. Pénzeskúton született meg az első gyerek, aki a nagyapja után a János nevet kapta. Egy év után ott hagytam Pénzeskutat és Mesterházy Nagy László nyugalmazott hadbíró tábornokhoz álltam be szolgálatra Kardosréten. Tehenes lettem megint. De csak az 1939-es évet töltöttem itt. 1940-ben újra az apátsági tehenészetbe kerültem. Megszületett a második gyerekünk. Ezúttal kislány: Kató. Itt sem volt jó. Hiába! Nem találtam meg a számításomat, és visszamentem Kardosrétre a Mesterházy birtokra. 1942-ben ismét szaporodott a család egy taggal, a fiatalabbik nővéreddel: Marikával. 1943 tavaszán Aklipusztára kerültünk a zirci apátsági birtokra. Juhásznak csalogattak oda, de tehenesnek alkalmaztak. Egy évig, és addig Putriban laktunk. (Néhány házból álló település, major Zirc és Aklipusztá között.) A major egy km-re volt tőlünk, oda jártam dolgozni. A tehenészetben munka közben sokszor megfáztam, s ezt mindig a vesémen éreztem. Legtöbbször minden tavaszon megfektetett. Rábészéltek, hogy fogadjam el a cseléddisznók őrzését. Egészségem szempontjából is jobb volt az a munka akkor. Ezzel aztán beköltöztünk a faluba. 1944 januárjában megszületett az ifjabbik Tóth József. Egészen 1945. február 6-ig kanászoskodtam. Akkor ismét be köllött vonulnom. Pápára a 20-as hadihídoszlophoz kerültem, innen Győrbe vittek bennünket. Egy nap kivitték az alakulatunkat hídverésre Sérfenyőszigetre. Sokan hazaszöktek. Egy társammal én is leléptem. Este már Szabadhegyen jártunk, amikor a város szélén egy orosz katonai őr megállított bennünket a sorompónál. Dokument jeszty? — kérdezte. Nem volt papírunk. A katona be-

küldött bennünket a házba, hogy ott majd kapunk *dokumentot*. Győrből Komáromba hajtottak bennünket gyalog. Ott pár napig időztünk, majd Hetényben vagoníroztak bennünket. Tíz napig tartott az út Fogsányig. Innen néhány nap után továbbmentünk, és 16 nap múlva megérkeztünk Lalára.

Két évig voltam kint, és ezalatt három lágerben voltam. Fakitermelésen és hidépítésen dolgoztam. S közben faragtam. 1947. június 25-én jöttem haza. Itthon tudtam meg, hogy édesanyám 1946-ban meghalt. A fogás ideje alatt Édesanyád nevelte itthon a négy gyereket, s művelte a tíz hold földet, amit a felszabadulás után kaptunk. Hazatérve átvettem a kis gazdaság irányítását. Aztán 1948. március 29-én megszületett te, a legkisebb Tóth. A Teréz nevet édesanyám után kaptad. Az immár héttagú család ellátása nem kis feladat volt. Hogy ez könnyebben menjen, 1948 tavaszától 1949 tavaszáig cselédeskedtem az apátságnál. Saját földünk művelésére csak vasárnap jutott időm. A többi napokon most is Édesanyád dolgozott rajta.

Aztán 1950-ben jött a közösítés, a termelőszövetkezet. Az alapítótágok között voltam. Bevittem a „nemrég” kapott tíz holdat, a szekeret a két tehénrel együtt a közösbe. Az állattenyésztésbe kerültem. Novemberben kaptunk 30 hasas tehenet. Ezeket gondoztuk. 1951-ben kerültem kapcsolatba a Népművészettel. Az első találkozóra Győrben került sor 1951 novemberében. Lengyelné a szövetkezettől megismertette a város nevezetességeit velünk, újdonsült faragókkal.

Ugyanebben az évben állattenyésztői brigádvezetői tanfolyamra mentem Hajdúdorogra. Az öthónapos tanfolyamot azonban nem fejeztem be, mert a havi 540,— Ft ösztöndíjon kívül a család semmiféle támogatást sem kapott ezalatt, és ebből egy héttagú családot eltartani nem lehetett. Hat hét után haza köllött jönnöm sorozásra. Utána pedig nem mentem vissza.” — 1953-ban augusztus 20-án kiváló állattenyésztői munkájáért kitüntetést kapott, s mint kiváló tsz-tagot még háromszáz forint jutalomban is részesítették. Ezután minden télen egy-két hetes állattenyésztési továbbképzésre ment hol Balatonfüredre, hol Alsóörsre.

„Aztán 1955. augusztus 8-án történt velem egy bal eset. Aznap már reggel esett az eső, amikor kihajtottam a marhákat. Esőköpenyben voltam, csuklya a fejemen. A botomra támaszkodtam mint szoktam, és észrevettem, hogy a fiatal bika igen bámul. Szólok neki: Vadász mit akarsz? És a bika megindul felém. Ütöttem rá egyet, de a bot kirepült a kezemből, mert síkos volt. Fellökött. Hatmázsás növendék bika volt. Belenyúltam az orrába, szemébe, de vagdalta a fejét és közben tolt a földön. Síkos volt a köpeny, lesiklott rajta a bika szarva, és a vizes füvön tolt legalább harminc métert. Aztán föllálltam, és megfogtam a két szarvát, de megint föllökött. Szarvával odavágott a homlokomhoz, s a szemgödrom szélét hosszan felhasította. Aztán elhagytam magam. Mikor újra kinyitottam a szemem, a bika feje lejjebb volt. A vérszagra a tehenek körülvettek, és nyalogatták körülöttem a füvet. Két bordám eltört. Utána egy darabig kórházban voltam, aztán meg otthon feküdtem.

1955-ben három leendő TSZ elnök volt gyakorlaton a Hajnal TSZ-nél. Nálunk étkeztek. A gyakorlat után az egyik Szentgálra került elnöknek a termelőszövetkezetbe. Ő biztatott, hogy költözzünk Szentgálra. Nem volt nehéz rábeszélni, hiszen egész életem jóformán költözködésekből állt régebben, s így nem idegenkedtem egy újabbtól sem. Meg aztán a feleségem rokonsága is Szentgálon él. Szentgálon házat vettünk, az első saját házat.”

Édesapám itt is az állattenyésztésbe került a tehenek mellé. A faluban két tsz is volt, de egyesítették a kettőt. Édesapám a termelőszövetkezetben változatlanul a tehenészetben dolgozott 12 évig. Csak tavaly óta juhász, de az ősszel visszamegy újra a tehenészetbe. És közben mi gyerekek megnőttünk. Testvéreim már családot alapítottak, én még tanulok. Édesapámat nyolc apróság szólítja nagypapának, akiről több alkalommal olvashattunk újságcikket, láthattuk a TV-ben. Faragómunkája legszebb elismeréséül 1962. augusztus 20-án megkapta a Népművészet Mestere címet. A kitüntetést az Országházban Ilku Pál nyújtotta át.

Édesapám már elmúlt 55 éves. Még van egy kis ideje a nyugdíjkorhatárig. „De addig nincs megnyugvás, addig folyvást küszködni kell!” — S bár nem vágyik a Kánaánra, neki is az az álma, hogy egy nehéz munkával eltöltött élet éveit egy biztos, nyugodt öregkor kövesse.

Nyugdíjas korában sokat akar faragni, sokkal többet, mint eddig.

NAPI MUNKÁJA A TEHENÉSZETBEN

Az istálló a falu szélén van, mi pedig a falu központjában lakunk. Nem nagy távolság, nem kell sokat menni, de mégis korán kell kelni, hogy időben odaérjen a munkahelyére. Hajnalban kel fél négykor, és így négy órára ér ki. A többiek is addigra érnek oda. A munkát közösen kezdik: a *kandiban* bekeverik a etetnivalót az egész állománynak. Aztán megkezdődik az önálló munka. Egy embernek kb. 15—20 tehén áll a gondozása alatt. Ez a 15—20 db állat egy csoportban található, mert így könnyebb a gondozásuk. A maguk részlegéről kihordják a *ganyét*. Az istálló közepén megy a csille. Erre rakják rá az egymással szemben levő oldalon dolgozók a trágyát, és kitolják az istálló mögötti trágyadombhoz. A csilléről a trágyát nem csak úgy leszórják, hanem asztag alakjában teregetik szét a régi trágya tején. Utána tisztítják meg a teheneket, mert így már, nem tudnak belefeküdni újra a trágyába. A tisztítást leggyakrabban egyszerűen csak vakaróval és szalmacsutakkal végzik. Ha nagyon belefeküdt az állat a *ganyéba*, vizes szalmacsutakkal dörzsölik le. Hét óra előtt hajt ki Édesapám. Ilyenkor, amikor a tehenek még csak a kertek alatt legelnek, Édesanyám kiszalad meleg reggelivel. Nyáron én is gyakran megtettem ezt. Amíg reggelizik, a „reggelivívő” tartja szemmel az állatokat, no meg a kutya. Van úgy, hogy bizony jól megindulnak a marhák, és akkor nem lehet ilye reggelizni, menni kell utánuk, s csak közben falatozhat a pásztor. Reggel mindig megmondja Édesapám, hogy merre *delelnék*, hová hozzák az ebédet. Ez azonban csak olyankor mehet

így, ha közelben őríz. Ha messze megy, egész napra való ételmezt csomagol magának. A tehenek ellegelésznek, ha jó füvet találnak. Édesapám sokszor botjára támaszkodva is farag. Leülni nem lehet, de van amit állva is el tud végezni a faragásán. Úgy kell igyekezni a legeltetésnél, hogy dél felé itatóhelyre érjen a csorda, azután meg behúzódhasson az árnyékba delelőre. Az itatáshoz a vizet a pásztornak kell meghúznia. Addig meregeti a vizet, ameddig isznak az állatok. Sőt a valamire való pásztor még utána is telehúzza a vályúkat, hogy az arra járó pásztor állatainak is legyen mit szűr-csölni. Miután jól teleítették magukat, behúzódnak a fák közé. Ilyenkor *kérődzik* a marha. Ha nem kérődzik, akkor nem lakott jól, és délután nem győz legelni. A pásztor is éhes. A kutya ugrándozik, csahol örömben, mikor meglátja az ebéddel közeledő háziasszonyt. Amikor a gazda végzett a levevessel, amit a kutyának hagyott, azt beleönti az edény tetejébe és kenyeret aprít bele. Ez a kutyaeledel. A kutya még ki is nyalja utána az edényt, azután ő is lepihen a hűsön. Delelés ideje alatt tud igazán dolgozni Édesapám a tarisznyájában hordott faragáson. Tarisznyájának van egy olyan fiókja, ahol a szerszámait tartja. A faragást legtöbbször delelés után sem rakja el, mert menet közben is vannak olyan helyek, ahol hosszabb ideig legelésznek az állatok, s ezalatt is lehet dolgozni. Este hat óra felé kezdi hazafelé terelni a csordát. Amikor megérkeznek, a teheneket megkötözik és a *jászuba* takarmányt dobnak eléjük. A fejéshez bemosakodnak, sapkát és fehér kötényt tesznek fel. Előkészítik a kannákat, és kimossák a fejóvdöröket. Mielőtt elkezdik a fejést, lemossák a tehén *tögyit*. Édesapám több mint harminc éve fej, tenyere már nem nyúlik ki egyenesre, az ujjai csomósak a sok fejestől. Sokszor télen viszketős sebekkel van tele a keze. A faragás is megerőltető. Így nagy könnyebbséget jelent a nemrég bevezetett gépi fejés. Mielőtt hazamennek, elmosják a tejes edényeket. A tejeskocsis pedig elviszi a tejet a csarnokba. S végül a tehenek alól kidobják a közben keletkezett friss trágyát a *placc* szélére, és hazamennek. A munkaegységek számát a tehozam és az elletések száma erősen befolyásolja.

Édesapám érti a dolgot. A szomszédok még sokszor éjjel is segítségül hívják egy-egy borjazó vagy felfújódott tehénhez. Mindig elmegy, mindig segít.

A FARAGÁS ELSAJÁTÍTÁSA

Édesapám iskolás korában tantárgy volt a kézimunka. Famunkákat és agyagmunkákat végeztek. Készítettek fából ásót, sütőlapátot, kis kazettát, melynek oldalait rafiával vonták be. Famunkái mindig jól sikerültek.

Kanászbujtár korában kezdett farigcsálni. 1930 újevkor Takács János bácsi odakerült kanásznak az apátságához Zircre. Faragó ember volt. Ő magyarázta meg a kíváncsiskodó bojtárnak, hogyan kell faragni. Saját faragásain munka közben mutogatta a fogásokat. Édesapám tizenkét éves volt ekkor. Először cigarettaszipkával kezdte. Ezeket a munkatársak kapták meg, akiknek jobban ízlett a cigarettázás ilyen kis faragott szipkából. Majd botokkal próbálkozott, de ezekre csak így

emlékezik: „Gyöngék voltak még. Az első elfogadható botot egy Torma nevezetűnek faragtam egy kölyök-kutyáért.”

Őrzés közben volt ideje faragni. Élt is a lehetőséggel, de többnyire olyan dolgokat faragott, amelyek faragáshoz való előkészítése viszonylag kevés időt igényel. (Pl. kampósbot, szipka, ostornyél...) Dobozt nemigen készített ebben az időben. Ez azzal magyarázható, hogy nem volt hozzá még sem kellő gyakorlata, sem anyaga, sem pedig szerszáma.

Látott üvegben összerakott feszületet. Megcsodálta. Hogyan rakhatták bele? Még jobban csodálkozott, amikor megmondták, hogy a száján. „Ha ezt meg lehetett csinálni, én is megcsinálom” — mondta. Addig vesződött vele, amíg sikerült. A feszületet kis darabokból bent az üvegben állította össze. Esernyődróttal piszkálta bele a részecskéket a megfelelő helyre. Többet is készített ilyet, de csak egy maradt belőle. Azóta már azt is sokan megcsodálták. Sokan vizsgálták az üveg alját, hátha úgy van odaragasztva, és ott rakták bele azt a kis építményt.

Aztán jöttek a vevők, és megvásárolták elkészült darabjait. Több rendelést is kapott. Volt munkája.

1945-ben bevonult katonának. Győrben a laktanyában sakkfigurákat faragott a tiszteknek. Kint az Urálban is faragott: szipkát, cigarettadóznit, pipát és sakkfigurát. Saját maga jött rá, hogy mit hogyan célszerű csinálni. Egyre jobban kifinomult a faragása. Amikor 1951-ben keresték a faragókat a népművészet számára, őt is felkereste egy Hajdú Sándor nevű ember Aklipusztán. Az első találkozó Győrben volt még ez év novemberében. Próba-faragást kellett beküldenie. Szipkát küldött, és megfelelt. Először néhány dobozt küldtek kifaragásra, majd másrt is. Múltak az évek. Sokat és változatosan faragott. A legnagyobb elismerés, melyet eddig munkájért kapott, a Népművészet Mestere cím.

Munkáját most már sokféle szerszámmal megkönnyíti. Ezeket többnyire maga készíti.

A FARAGÁS ESZKÖZEI

A faragás többféle részműveletből tevődik össze, így természetes, hogy a munkaeszközök is többfélék. Mivel azonban faragásról van szó, a fő hangsúly a faragókésre esik. A faragókések különbözőek. Nagyságukat és alakjukat tekintve is eltérnek egymástól. Abban azonban megegyeznek, hogy valamennyi borotvából van, és valamennyit ő maga állítja elő. A kések többnyire szarvasagancs nyéllel vannak ellátva.

A faragókés elkészítésének módja:

Édesapám szerint csak jó késsel lehet és érdemes faragni. A jó kést pedig nem kell örökösen élesíteni. Ezért nagyon fontos, hogy igen kemény, éltartó acélból készüljön. Kései elkészítésekor ezért esik választása újra és újra a régi borotvakésekre. Valahonnan mindig előkerít egy-egy csorba, rozsdás, használhatatlan borotvát, ami másnak már csak ócskaság. Ő kis kézhajtású kőszőrűjével lecsiszolja róla a rozsdát, majd többféle kővel köszörülgeti, amíg megkapja kés formáját. Az

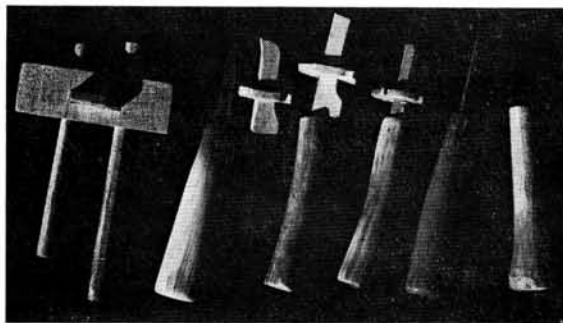
élesítés a nyélbeütés után történik. A nyelet többnyire szarvasagancsból, de fából is készíti.

A *fanyelet* Édesapám csak szükség esetén, tehát ha nincs agancs, akkor alkalmazza. A fába vagy bele kell szegecselni a kés nyelét, vagy a nyél elején egy fémgyűrűt kell elhelyezni, hogy a fát összeszorítsa és ne engedje a pengét kicsúszni. Ez azonban nem biztosít jó fogást, és felsérti a kezét. Hogy ezt elkerülje, szokta alkalmazni az ólom vagy cinbeöntéses somfanyelet. Az ólom teljesen körülveszi, körülöleli a pengét, és a nyél elejét tökéletesen beburkolja. Így biztosítja a penge szilárd állását. Ez a burkolat faragóember esetén nem maradhat egyszerűen csak burkolat. Ha már egyszer szükséges, akkor legyen díszes is! Így azután kicifrázzák, hogy az egész csupán csak dísznek tűnik.

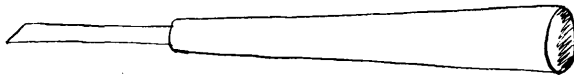
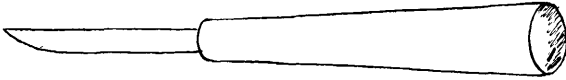
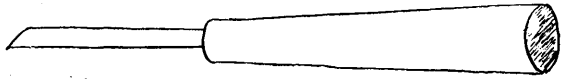
Elkészíti a nyelet somfából, amelynek belsejét csak annyira kell kivájni, hogy a penge pontosan illeszkedjék. Ezután kezdődhet az *ólomcsatornák* elkészítése, amely majd a mintát adja meg. A mintát jó mélyen vágja bele a fába, hogy az ólom könnyen és pontosan belefolyhasson. A nyélnek ezt a részét ezután szorosan körültekeri keménypapírral és átköti. A cint vagy az ólomot vaskanalban parázson felolvasztja. Mivel a kanál áttüzesedik, kesztyűvel kell megfogni. Beöntés előtt a nyélbe beleállítja a pengét, majd a kést függőlegesen tartva beleönti a forró ólmot. Hogy minden vágásba egyenletesen kerüljön, kicsit meglötyögteti. A kötést utána le lehet venni, mert az ólom hamar megszilárdul. Ha nem lett sima a felület, a felesleges kidomborodásokat vasreszelővel el lehet távolítani. Beöntés céljára legalkalmasabb a kemény ólom, mert kisebb mértékben oxidálódik a cinnél és a puha ólomnál. Ha a penge körül vastagon van az ólom, egy bizonyos réteget vasfűrészsel el lehet távolítani, mert szükség nincs rá, és csak megnehezítené a kést.

Édesapám azonban mutatósága ellenére sem szereti az ilyen *beöntéses* szerszámot, mert megfogja a kezét, és ezáltal beszennyezi a faragást.

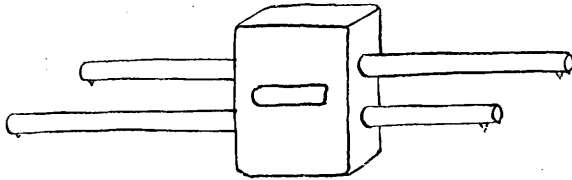
A szarvasagancsból készült nyél több szempontból is jobb a fánál. Hamarabb elkészíthető, mert a nyélforma kiképzése után csak meg kell tüzesíteni a penge nyélrészét, és belenyomni az agancsba. A tüzes vas megolvastja a csont szivacszerű belsejét és a penge szilár-

2. Pásztor faragószerszámok.
2. Hirten-Werkzeuge für die Schnitzerei.
2. Outils de pâtre-sculpteur en bois.
2. Инструменты резчика.

3. Körülvágókés, kiszedőkés, ferdeélű kiszedő.
 3. Rundungsmesser, Aushöhlmesser, desgleichen mit gebogener Klinge.
 3. Ciseaux.
 3. Кольцевой нож, выемочный нож, выемочный нож с гнутым лезвием.

4. Vonalvezető (karcoló).
 4. Linienführer (Ritzer).
 4. Aiguille à tracer.
 4. Наметчик.

dan áll benne. Másik fontos előnye, hogy nem szennyezi be a kezét, és tartósabb a fánál. Miután a kés ennyire elkészült, ki kell élezni. Az élesítést elkezdni a forgókőszőrűvel, majd az igen finom kézi csiszolókövel fejezi be. Hogy a késnek ne csorbuljon ki az éle, használat után egy fából készült védőtokot húz a pengére. Ezt is ő maga faragja.

Faragásnál minden késre szükség van. Nagyobb késeket nagyobb felületeknél, kisebbeket pedig aprólkosabb munkáknál használnak. Vannak ún. *körülvágókés* és *kiszedőkés*ek.

Körülvágókés: A ceruzával kirajzolt minta körülvágásánál alkalmazza ezt a késfajtát. Ezért ennek speciális alakja van. A vége erősen hegyes és éles. Méretei: $H=15,4$ cm (a penge $H=5,6$ cm; $Sz=0,5$ cm; a nyél $H=9,8$ cm). A körülvágás igen pontos munkát igényel, mert ez adja meg a minta végleges alakját. Itt már nem lehet javítani, mint a rajzolásnál. A faragás menetében később is szükség van erre a késre, amikor a minta a végső formáját kapja meg. Pl. a levél erezetének, vagy az állatok szőrének faragásakor.

Kiszedőkés: Használatára a faragás során több alkalommal is sor kerül. Ennek a késnek a pengéje lekerekített. A háttér kiszedésénél, kimélyítésénél és a mintákon a domborulatok kialakításánál van szükség rá. Igen élesre köszörül a hegyét, mert csak azzal történik a faragás. Hogy éles-e a kés, azt úgy állapítja meg Édesapám, hogy a kés hegyét a körmén végighúzza.

Ha megakad, akkor elég éles. Ha azonban elcsúszik, még kell rajta köszörülni.

Méretei: $H=15,6$ cm (a penge $H=5,6$ cm; a nyél $H=10$ cm).

Kiszedésnél gyakran van szükség a *ferdeélű kiszedőre*. Ezzel jobban odafér a sarkokhoz, mint késsel. Ez a szerszám szintén saját készítésű. Nem más, mint egy $0,5$ cm széles ferdére köszörült élű véső.

Méretei: $H=16$ cm (a penge $H=4,8$ cm; a nyél $H=11,2$ cm)

A háttér kiszedésénél vagy a tárgyak belső részének kialakításakor a *vésők* használatára is sor kerül. A vésők nagysága különböző. A mintától függ, hogy mikor melyik van használatban.

A minta keretének meghúzásakor szívesen alkalmazza a sajátkészítésű *vonalevezetőt* (*karcolót*).

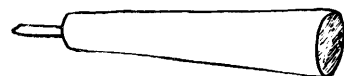
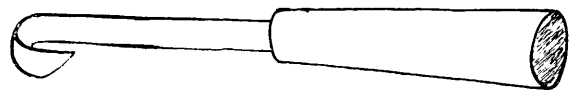
Méretei: a rudak $H=13$ cm, a foglat $H=4$ cm, $Sz=3$ cm.

Ez a két rudacska mozgatható. Ha állítani akarjuk őket, akkor az éket kicsit kimozdítjuk, így mozgathatók lesznek a rudak is. Ha a kívánt távolságra beállítottuk az éket visszaütjük a helyére. Ez a kis szerszám igen kedvezően alkalmazható a dobozok faragásánál.

Homorú felületek kiszedésénél legjobban bevált a *kanálvájó* használata. Ebből is van kisebb és nagyobb méretű. A szerszám neve a kanálkészítésből ered. Fakanalak belsejét szedték ki vele. Pengéje hosszú és a végén visszahajlik. Csak ez a része éles.

A *simitófának* mindig kéznél kell lenni. Ezzel tünteti el a vágási felületeknél esetlegesen fennmaradó szálkákat. A simítófa egyik fele hegyes, a másik tompa és lapos. Ha ezzel ledörzsöljük a faragást, az egész egy természetes fényt kap, mert letömi.

A faragás befejező mozzanatát a *bökődőárral* végzi Édesapám. Ez a kis szerszám nem más, mint egy tompított hegyű cipészár. Apróbb tárgyakon a kiszedési felület is kisebb. Nem szép, ha nagy lyukakat hagy maga után a bökődő. Ezért készített Édesapám egy olyan bökődőt, amelynek hegyét kereszt alakjában beresztelte, s így a hegyt négy részre osztotta. Ezzel kisebb lyukakat üt a fába, s jobban mutat bizonyos tárgyak esetében.

5. Kanálvájó, simítófa, bökődőár.
 5. Aushöhlöffel, Glättungsholz, Ahle.
 5. Échoppe à cuiller, lissoir, burin.
 5. Ложечка — инструмент для выдалбливания, гладилка, шило.

Faragásra használt szerszámai zömét ő maga készíti el. Hosszú évek során kitapasztalta, hogy adott esetekben, melyik szerszámmal tud legtökéletesebben dolgozni. S ilyen szerszámokat nem is lehet készen kapni.

A FARAGÁS MENETE

I. Domborított faragás

A kifaragásra kerülő tárgyak túlnyomó többségét ő maga készíti el. Kivételt képeznek a HISZÖV-nek faragott tárgyak, mert ezeket készen kapja, s csak faragással kell ellátnia. Nézzük meg a faragás menetét egy ilyen előre elkészített munkadarabon! Először is el kell döntenie, hogy milyen minta kerüljön rá. A minta kiválasztásánál mindig figyelembe veszi a tárgy alakját, faragási felületét. Kisebb helyre inkább virágos, nagyobb területre pedig sok kisedéses figurális faragás kerül. Több évtizedes tapasztalatával ezt így látja jónak.

A mintát egy kerettel veszi körül, s így még a minta megrajzolása előtt ezt a keretet meg kell adnia. A kere-

7. A minta domborítása.
7. Wölbung des Musters.
7. Gravure du décor en relief.
7. Чеканка рисунка.

6. Dobozfedél faragása. A háttér kimélyítésénél, a „kisedésnél” úgy fordítja a tárgyat, hogy kezére álljon.
6. Schnitzen eines Schachteldeckels. Bei der Vertiefung des Innern der Aushöhlung wird das Werkstück so gewendet, daß es ihm zur Hand stehe.
6. Sculpture d'un couvercle de boîte. Pour approfondir le fond, il tourne l'objet de façon qu'il soit bien en main.
6. Резьба крышки от шкатулки. При выемке фона поворачивает предмет так, чтобы он был с руки.

tet nagyon egyszerűen ceruzával vagy karcolóval készíti el. Asztalos módra a tárgy széléhez kitámasztott kézzel húzza a széllel párhuzamos vonalat. A ceruza és jelkarc használata nem attól függ, hogy mikor melyik van kéznél, hanem magától a tárgytól. Doboztetőnél előnyösebb a jelkarc, mivel csak egyenes vonalakat kell húzni. Az ovál tükrösnél azonban csak a ceruza használható, mert ezzel tudja legjobban követni a tükrös alakvonalát.

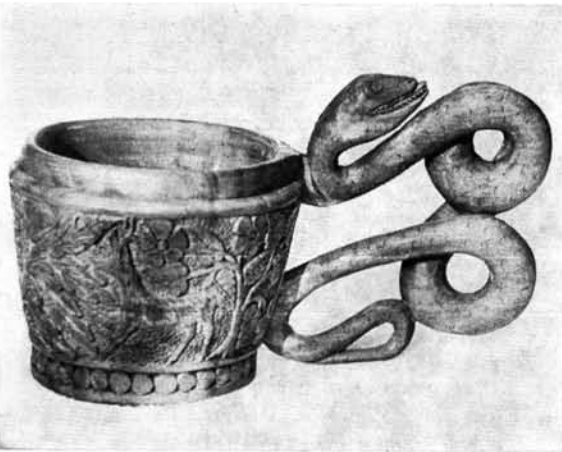
Hogy mit fog ráfaragni, azt még előre nem tudja. Kirajzolás nélkül mintát nem farag. Először azon a részen kezd rajzolgatni, ahol a minta ered. Ez főleg a virágos faragásnál van így. Azután szinte maguktól jönnek a minták. Teljesen pontosan sohasem rajzolja ki, csak vázlatosan. Amikor ezzel elkészült, éles késsel *körülvágja* a mintát a ceruzavonalak mentén. Ezzel a ceruzanyomokra nincs többé szükség. A *körülvágást* a *finomítás* követi. A finomítást az alap kisedésével kell elkezdni, mert ez adja meg a mintának a kidomborodását. Kisedésnél igen nagy gondot kell fordítani arra, hogy a mintából le ne pattanjon egy kis darab. Épp ezért csakis a legélesebb késsel és vésővel kell dolgozni.

Kisedésnél mindig úgy fordítja a tárgyat, hogy a kezére álljon.

Kész a kisedés. Következik a minták finomítása. Ide tartozik a rovátkolás, csipkészás, erezés, mélyítés, ami már a minta végső formáját adja meg. A kifaragott

8. Cipő alakú gyufatartó.
8. Schuhförmiger Streichholzhalter.
8. Boîte d'allumettes en forme de soulier.
8. Спичечница в форме ботинка.

9. Ivócsanak.
9. Trinkgefäß („csanak“).
9. Seille.
9. Сосуд.

mintát meg kell tisztítani a ceruzanyomoktól, s a minták mellett megmaradt kis szálkáktól, melyek a vágási felületnél keletkeznek. Ez utóbbit simítófával kell végigdörzsölni, a szennyeződések pedig finom dörzspapírral lehet lecsiszolni.

Most már szinte azt mondhatnánk, hogy elkészült a munkadarab. Addig azonban, míg a kiszedési felület nincs kiböködve, szó sem lehet erről. A böködés igen jó háttérrel ad a mintának. A böködő nem más, mint egy tompított hegyű cipészár.

Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor nincs szükség többé a kése, böködőre, csupán egy kis kefére, amellyel eltávolítjuk a csiszolásnál keletkezett port. A teljesen megtisztított tárgyat azután kristálypolítúrral vagy sellakkal fényezzük. S most már valóban készen van a faragás.

Hogyan kerül faragható állapotba a facipő, az ivócsanak és a kampósbot?

Az említett tárgyak olyan speciális darabok, melyeknek szériában való gyártását megpróbálni sem érdemes, mert ezzel minden varázsukat elveszítenék.

Nézzük először a facipő készítését!

Mielőtt azonban a készítéséről bármit is megtudnánk, meg kell mondanom, hogy ennek a kis cipőcskének valamikor komoly rendeltetése volt még a gyufásdoboz megjelenése előtt. A cipő belsejében tartották jó szárazon a gyufaszálakat a pásztorok s a tetőszerkezet recézett lapján gyújtották meg. Ma már ezt a rendeltetését elvesztette, de megmaradt dísznek.

Szabványmérete nincs a kiscipőnek, csak szemmérték alapján készül. Méreteik azonban nagyjából megegyeznek. Átlagban 2,5—3 cm magasak, és kb. 10 cm hosszúak. Kevés fa alkalmas facipő készítésére. A környéken található fák közül csak a kecskerágót használja erre a célra. Ennek gyönyörű halványsárga színű fája sima és nem túl kemény. A fa kiválasztásánál döntő fontosságú szempont, hogy kiadja-e a kívánt nagyságú tárgyat, s elbírja-e a finom, aprólékos munkát. Hasonlóan fontos, hogy száraz legyen és repedésmentes. Kiválasztása után a megfelelőnek talált fát a kívánt mérethez megközelítően ki kell fűrészelni, és megfelelő szélességű szeletekre hasítani. A hosszmeretet a fűrészelés, a szélességet a hasítás adja meg. Azért csak megközelítően vagdadjuk fel a fát, mert a többi felesleges részt faragással távolítjuk el. A fára azután felrajzoljuk a cipő talpát és a felső részén kijelöljük a cipő belsejét, amelyet ki kell vésni. A vésést kalapács nélkül, kézi véséssel végezzük, homorított vésővel. A belseje után a külső részt alakítjuk ki. Ez csak késsel történik. Végül a tetőrendszer rászabása és összeillesztése is szemmértékkel történik.

Ivócsanak. „A régi pásztorok leginkább saját szükségletre készítették az ivókupákat, amelyeket a fülénél fogva akasztottak föl a tarisznya szíjához. Ne kelljen kalappal meríteni a pásztoroknak a forrásból.”

A fa oldalán, különösen az éger vagy a cseresznyefán, gyakran találhatók kiforrások, melyeket népiesen csak *sömörnek* hívnak. Ez olyan buckó, amely nem hasad semerre, mert csupa forradás az egész. Ebből készítették a pásztorok maguknak az ivókupát. Az ilyenre nem is szoktak faragni, mert igen érdekes volt az erezete, s ez volt maga a minta.

„Ilyen azonban nem mindig áll az ember rendelkezésére. Az első poharat én is ilyen égerfa tövéből vágott kiforrásból faragtam.” (1953-ban.)

Azt követően, és most is csak sima vadkörtefából faragja poharait. S mivel ezen nem volt erezetminta, faragott rá olyant, amilyent a képzelete teremtett. A vadkörtefa igen alkalmas a pohárkészítésre. Jó a színeződése, jókötésű, nem pattanik könnyen, sűrű szálú, bírja az aprólékos faragást és szépen kidolgozható. „Fejszével, baltával kiöregüli az ember a megfelelő darabot, amiből körülbelül kigyün egy pohár.” A fület kell először kialakítani, mert ez a legkényesebb munka rajta. A fülforma kiképzése a rendelkezésre álló

fától függ. A fül az alakját csak nagyjából kapja meg most, majd később kerül teljes kidolgozásra. A pohár kupáját először belülről kezdjük alakítani. Ezt a műveletet homorú vésővel és kanálvájóval végezzük. A belső rész kitisztítása után hozzá alakítjuk a külső falat. A külső falnak elég vastagnak kell lennie ahhoz, hogy elbírja a faragást. Most már visszatérhetünk ismét a fülhöz. Teljesen kifinomítjuk, s csak a pikkelyezés vagy a szőrök belevágása marad hátra pl. a kígyó, illetve mókus esetében. Majd a kupára rárajzoljuk a mintát, s a faragás menete megegyezik a többi tárgy faragásával. A poharat nem szokás belakozni, mert elkészülte után fel szokták szentelni.

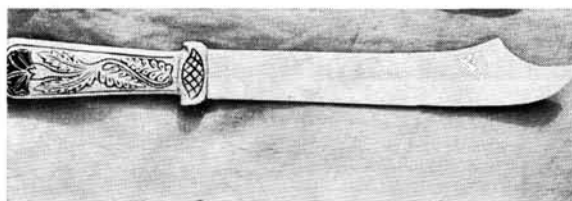
Kampósbot. A pásztorok ünnepi botja somfából készül. Hegyes vidéken a meredek hegyoldalakon többkevesebb somfa található. Sokszor azonban napokig kell róni az erdőt, amíg megfelelőre találunk. A kampó a gyökérszektől alakul ki, így jól meg kell vizsgálni a bokrok alját a keresésnél. *A kiválasztott botot mikor érdemes levágni?*

„Vagy nagyon korán tavasszal, amikor a fa még nincs lében, vagy ősszel, mikor a nedvkeringés már megszűnt, érett a fa.”

Vágás után a botot legalább egy hétig állni hagyjuk. Azután megpörzsöljük, hogy a héja lepergessen róla. A fa nem mindig egyenes, ezért fölmelegítve hajtogatással kell kiegyenesíteni. Hogy faragóképes legyen, még legalább fél évet kell várni. Ennyi idő szükséges a fa teljes kiszáradásához. Korai kézbevévés esetén a kampónál megreped és odatesz az egész munka. Igen fontos a türelem! A kampót két oldalán kell megfűrészelni, gyalulni és kikaparni. A fejforma kialakítása a kampó végétől függ. A bot szárát felülről kezdi kirajzolni. Amikor egy szakaszt megrajzolt, kifaragja, s hogy ne piszkolódjon el a többi rész faragása során, betekeri újságpapírral és átköti. Mikor teljesen elkészült, belakozza. A lakkozást legjobb szép napos időben végezni, mert gyönyörű fénye lesz tőle a fának.

10. Kampósbot és fokos.
10. Krummstock und Streithammer.
10. Canne recourbée et hache d'arme.
10. Клюка, топорик.

11. Spanyolozott papírvágókés.
11. Mit spanischem Wachs überzogenes Papierschnidmesser.
11. Couteau à papier.
11. Нож для резки бумаги.

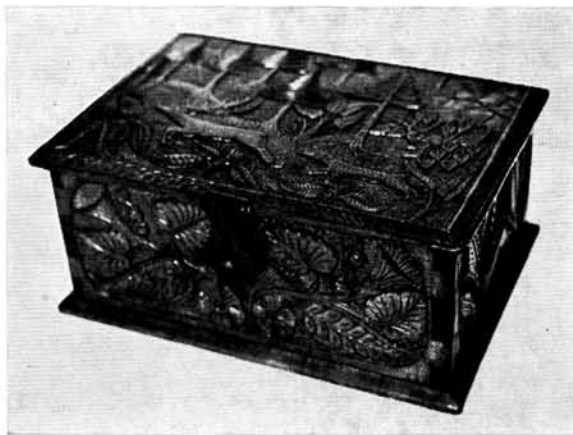
12. Spanyolozott képráma és kefetartó.
12. Mit spanischem Wachs überzogener Bildrahmen und Bürstenhalter.
12. Cadre et porte-brosses.
12. Рама для картины и полочка для щеток.

II. Spanyolozás

„Gyerekkoromban volt otthon egy nagyon szép kis tükrösünk. Spanyolozott volt és karcolt. Én ezt elvesztettem. Nagyon szép volt, és Farkas öregapámtól kérdeztem, hogy készül, és ő mondta, hogy kell ezeket csinálni.”

A spanyolozás egészen más természetű dolog, mint a domborított faragás, hiszen ennél a stílusnál a színezés mellett elsősorban a domborúság hiánya a legszembetűnőbb.

Édesapám a spanyolozáshoz kemény fát használ, mert *ez állja a kést*. Először rárajzolja a fára, majd ki-

13. Faragott fadóboz.
13. Geschnitztes Holzkästchen.
13. Boîte sculptée.
13. Резная шкатулка.

vágja a mintát, amit spanyolviasszal akar kitölteni. A spanyolozásnak ez a része megegyezik az előbbiekben leírt ólombeöntés első mozzanataival. Ezt határozott mozdulattal és pontosan végzi, hiszen a viasz teljesen a kés nyomán keletkezett üreg alakját veszi fel, s ez kizárja az utólagos javítgatások lehetőségét. Majd megütésített késsel, vagy réz evőkanál nyelével beleolvastja, beledörzsöli a viaszt a mintába. Arra azonban nagyon kell ügyelni, hogy túl tüzes ne legyen az olvasztó szerző, mert megégeti a spanyolviaszt, amely ennek hatására elveszti színét. (Fekete égett réteg keletkezik rajta.) Utána az egész felületet lecsiszolja. A fényezésnél sem árt az óvatosság, mert a viasz bizonyos fényezőszerek esetében veszít a színéből, s ezért Édesapám csak paraffinolajjal dörzsöli be. A spanyolviasznak ezt a tulajdonságát egyébként én magam is tapasztaltam. Amikor a kész darabot kristálypolitúrral kezdtem fényesíteni, meglepődve vettem észre, hogy a viasz feloldódik, s a dörzsölés következtében szétkenődik a fán, s a több színű viaszból egy furcsa színkeverék kerekedik ki.

A spanyolozás minősége a viasz minőségétől is függ. „Kétféle piros spanyolom volt, amit még Zircen a postán vettem. Azok finomak. De a többi, amit a népművészetnél kaptam, az nem jó, mert szemcsés.”

Ezek a viaszok már hosszú ideje álltak a szekrényben, s ez következteteni hagy arra, hogy Édesapám tulajdonképpen nem szeret spanyolozni, s csak nagyon ritkán fordul elő, hogy mégis készít valamit ilyen eljárással. Ő a domborított faragást többre értékeli.

DÍSZÍTŐELEMÉK, DÍSZÍTŐELEMÉK SAJÁTOS VONÁSAI

Édesapám faragott tárgyain két szembetűnő vonást figyelhetünk meg. Bizonyos tárgyak virágmintás díszítéssel, mások figurális faragással készülnek. Mint már említettem, a díszítés kiválasztását nagy mértékben befolyásolja a kifaragandó tárgy. Vannak olyan darabok, amelyekre csak virágos minta kerül, de olyanok is,

amelyekre csak figurális. Leggyakoribb mégis a kétféle díszítés összekapcsolása.

Nézzünk meg ilyen szempontból egy dobozt, melynek méretei: H=20 cm; Sz=13 cm; M=10 cm! Aránylag nagyméretű doboz magas oldalakkal. Ekkora felületekre legcélszerűbb sok kiszédéses mintát tervezni. Miért? Mert a figurák úgy mutatnak a legjobban, ha jól kidomborodnak a háttérből. Ezt pedig kiszédéssel lehet csak elérni. Másik oka a virágos minta sajátosságából ered. Itt éppen ellenkező a helyzet, mint a figurák esetében. A virágminta akkor mutatós, ha a formák szinte egymást érik. Vagyis, ha egyik vonal adja a másikat. Ennek a faragása természetesen egyszerűbb, hiszen kevesebb ideig tart a körülvágás, és a

14. Dobozdíszítő motívumok:
1. keskeny oldal díszítése.
2. hosszanti oldal díszítése.
3. Tükrösfedél figurális díszítése.
4. Tükrösfedél virágmintával.
14. Dekorationsmotive der Holzschachtel:
1. Verzierung der Schmalwand
2. Verzierung der Längswand
3. Spiegel-Deckblatt mit figuraler Verzierung
4. Spiegel-Deckblatt mit Blumenmuster.
14. Décors de boîte:
1. Décor du côté étroit
2. Décor du côté long
3. Décor figuratif du couvercle à miroir
4. Décor floral du couvercle à miroir
14. Рисунки, украшающие шкатулки:
1. рисунок для узкой стороны шкатулки,
2. рисунок для украшения длинной стенки шкатулки,
3. зеркальная крышка, украшенная фигуральной резьбой,
4. зеркальная крышка, украшенная цветочным рисунком.

kiszedés is sokkal rövidebb időt vesz igénybe. Ez eredményezi az e fajta faragás gazdaságosságát, amire gyakran szükség is van.

Olyan doboz esetében, ahol a tető elég helyet biztosít a figurális faragáshoz, de az oldalak keskenyek, keveredett a két minta. Ilyen esetben az oldalak virágosak lettek, a tető pedig figurális.

Ugyancsak keskeny felületen (pl. a doboz oldalán) igen jó összehatást mutat a két minta ötvözése.

Hasonló a helyzet a tükrösök díszítésénél is. Van olyan, amelynek mindkét oldala azonos jellegű faragással készül: csak virággal, vagy csak figurálissal. S van olyan, amelyen mindegyik díszítés megtalálható: egyik fele virágos, másik figurális.

Amennyire nem nélkülözheti egy ruhadarab a beszegetést, így ezek a tárgyak sem teljesek addig, míg a minta köré keret nem kerül. Olyan ez a szegély, mint a kisiskolás füzetében a díszítősor, amely lezárja és elkülöníti az egységeket egymástól, s egyúttal megnyugvással tölti el a gyereket, mert csak így kész a munkája. S miként a kisgyerek is igyekszik kitalálni új és új mintákat, ugyanúgy a faragó is keresi a változatosságot. A szegélyek jellemzői közé tartoznak a következők: Szögletes alakzatokon szimmetriát mutat a minta, amely a hosszabbik oldal közepén virágból indul ki.

Kerek alakzatokon pedig körbefutó szegélyt alkalmaz.

Eddig tulajdonképpen díszítésének formai elemeiről szóltam. Most tekintsük meg, mi rejlik a kereten belül! *Hogy mit is farag a kezében levő fára, ezt röviden így foglalhatnánk össze: Az ábrázolt témák középpontjában áll az a környezet, az az élményanyag, amely születése óta lelkébe vésődött; a Bakony erdeinek állat-és növényvilága, az öregektől hallott balladák, népmesék.*

S miközben ezeket a témákat biztos kézzel fába kanyarítja, nem is gondol rá, hogy éppen egy-egy szimbólum kerekedett ki a kése alól.

„Persze mindez ösztönösen kerül rá ilyen formában a faragott fára. Jelentésük, eredetük felől jóformán semmit sem tud. Nem is kutatja, csak így csinálja. Mintha másképp nem is lehetne faragni. Természetes dolog számára, hogy tulipán, virágláda, szív, fa, virág meg ember mindig legyen a faragáson. S minden úgy és olyan sorrendben kerül rá, «mikor hogy jön kedve az embernek». De aki értő szemmel nézi, látja, hogy ez a kedv évszázadokon át létrejött ősi törvényektől van meghatározva. Ugyanazoktól a törvényektől, melyek nyelvünket, dalainkat, szokásainkat, kifejező eszközeinket sajátosan magyarrá formálták. Ezért nő ki sokszor szívből a virágbokor és nem ládából, vagy vázából. Hiszen a Kádár Kata balladánk meghalt szerelmeseinek a szívéből is »kápolna virág« nő, hogy a halálon diadalmaskodva végül mégis összekapcsolódjanak”. (Barsi Ernő: Kincsek a Bakonyban című cikke, Napló 1967. július 2.)

„Nemcsak azért kerül az előszobafogas, vagy botartó tetejét díszítő faragvány középpontjába ágas, leveles fa, mivel „*díszes ez a tölgyfa, s ez a fa közepén megosztja a faragást. Azonkívül ezzel megkötni is lehet.*” Valójában őseink sok ezer éves világvilágát őrző

15. Szegélyminták.
15. Randmuster.
15. Lisérés.
15. Рисунки каймы.

16. Szív alakból kinövő virágmotívum.
16. Aus herzförmigem Muster herauswachsendes Blumenmotiv.
16. Motif floral sortant d'un décor en coeur.
16. Цветочный мотив.

világfa kerül Tóth József faragásaira éppúgy, mint az égigérő fáról szóló mesénkbe, vagy akár rábaközi him-zéseinkbe.” (Barsi Ernő idézett cikke.)

Egyszer egy magát ugyancsak faragónak nevező ember járt nálunk, aki szigorú kritikus szemmel bírálta Édesapám faragásait. Különösen kifogásolta a levelek és az ember arányát.

A vadász mellett akkora a fa levele, mint maga a vadász. Nem vette volna észre az aránytalanságot? De igen! Mégsem tudná másképp faragni.

„A levélnek sokkal mélyebb jelentése is van. Ősi lélekszimbólum. Ezért nő meg a levél Tóth József faragásain is, mert az több közönséges levélnél. Egyenrangú társa az embernek, melyet jelképez.” (Barsi Ernő idézett cikkéből.)

17. Részlet egy fából faragott könyvborítóról.
 17. Teilansicht eines Holzgeschnittenen Bucheinbands.
 17. Détail d'un couvre-livre sculpté en bois.
 17. Фрагмент деревянной резной обложки для книги.

DALKINCSENEK TÜKRÖZŐDÉSE A FARAGOTT MINTÁKON

Apám egy régi pásztorcsalád utolsó pásztorsarja. Vérében van a pásztorélet. S ha ifjúkorában próbálkozott is mással, azért a szíve mindig visszahúzta az állatok mellé.

Mégis az a tény, hogy egy családban valaki mesteriségének utolsó folytatója, sok mindent meghatároz. Sok olyan tulajdonsággal rendelkezik Édesapám, amelyet valószínűleg őseitől örökölt, s amelyek a szakma szempontjából feltétlenül hasznosak. (Pl. az állatok szeretete, lelkiismeretes gondozásuk.) Vannak viszont egyéniségének olyan tulajdonságai, amelyek összefüggenek ugyan a pásztorélettel, de nem mondhatók éppen jó tulajdonságoknak. (Az életrajzi részből kitűnik, hogy gyermekkorában sokat költöztek birtokról birtokra éppen a pásztoréletből kifolyólag. Csak családi összefogással értük el, hogy vége szakadt a költözéseknek.)

Az életforma korszerűsödésével akarva-akaratlan az ő életében is olyan igények alakultak ki, amelyekről apja, és nagyapja idejében hallani sem lehetett. Nem tudná elképzelni az életét esténként régi pásztor szokás szerint istállóban vagy akolban nyugovóra térve, sőt a rádiótól és a televíziótól sem szívesen válna meg.

Egy régi pásztor szokás, pásztorvonás viszont tisztán él benne: sok-sok éneket tud, mert éneklő környezetben nőtt fel. Több dalról tudja még azt is, hogy kitől hallotta. Sokat tanult a nagymamától, aki nemcsak olvasni szeretett nagyon, de énekelni is. Bojtár korában

az öreg pásztoroktól nemcsak a szakma különféle fogásait sajátította el, de a dalaik közül is sokat átvett. Ránk, mai fiatalokra nem mondhatja senki, hogy keveset énekelünk, csak merőben mások a mi dalaink, azok forrása, hozzáférhetősége és elsajátításának körülményei, mint az övék. Ők nem TV-ből, nem rádióból kapták kedvenc dalaikat, hanem egymástól. Ezért is van egy-egy dalnak tájegységenként más-más változata, s ez indokolja az ő dalaiban mutatkozó szövegi és dallami eltéréseket is.

Faragásai között találunk olyanokat, amelyek népdalainkkal, s az általa is ismert népdalokkal hozhatók kapcsolatba.

Egyik dobozán Szedri a báró balladájának néhány mozzanatát ábrázolta. „A leány virágszakajtó mozdulatával tulajdonképpen a párválasztást jelképezi, akár csak a Gerencséri utca című népdalunk. A sarokban levő várral pedig történelmünk emlékét teszi oda mentőként a szerelmi jelenetet ábrázoló doboz sarkába.” — írja Barsi Ernő tanár a Napló című napilap 1967. július 23-iki számába (18 kép).

Ez a tükrös a Zirci Reguly Antal Tájézmúzeumban található. A képen jól megfigyelhető a dísznők után hetykén lépkedő pipázgató kanász, aki bal kezében a fokokát, jobbában pipáját tartja. Ruhája a kanászok ősi viseletét, a bőgyatyát mutatja. Szinte ugyanazt a képet láthatjuk a tükrös fedelén, amelyet a Hej, kanászok, kanászok! kezdetű népdalunk sorai idéznek elénk (19 kép):

Hej, kanászok, kanászok!
 De szennyes a gatyátok.
 Talán nincsen babátok!
 Ki fehérítsen rátok?

A zirci múzeumban található borotválkozódoboz fedelére faragott minta azt a hatást kelti, mintha az Este van már, késő este... kezdetű dalunkhoz illusztrációul készült volna (lásd a 20. képet).

18. A Szedry báró című ballada ábrázolása dobozfedelén.
 18. Abbildung der „Szedry báró“ betitelten Ballade auf einer Schachteldecke.
 18. Représentation de «La ballade du baron Szedry».
 18. Рисунок на крышке шкатулки по мотивам баллады «Граф Седри»

19. Kerek tükrös fedele.
19. Runde Schachteldecke mit Spiegel.
19. Couvercle rond à miroir.
19. Круглая зеркальная крышка.

Sajnos bármily sokat faragott is Édesapám, nagyon kevés azon munkáinak száma, amelyek rendelkezésemre állanak eredetiben, fénykép vagy lenyomat alakjában. A munkák teljes birtoklásának hiánya kutatási területemet is leszűkíti. Ez a tény is arra a törekvésre készítet bennünket, hogy az eladásra kerülő fafaragásokat is mindenképpen megőrökítsük valamilyen formában.

A NAPI MUNKA ÉS AZ EGYÉB ÉLMÉNYEK HATÁSA DÍSZÍTŐLEMEIRE

Az emberre erős hatást gyakorol az a környezet, amelyben született, amelyben él. Művészi alkotásokon jól megfigyelhetők e hatások.

Édesapám ha szegény családból született is, nem nevelkedett ingerszegény környezetben. Nagymama sokat olvasott és sokat mesélt egyetlen életben maradt gyermekének. Mesélő környezet volt az övé. Sokszor hallhattuk tőle egy-egy régi történet, anekdota elbeszélések, hogy „ezt még öregapámtól vagy öreganyámtól hallottam.”

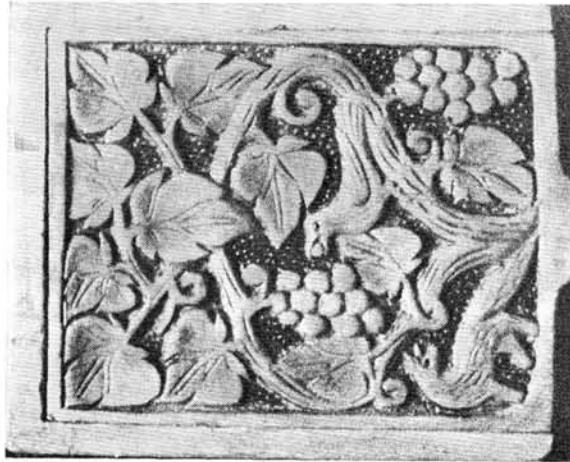
Egy gyermekkori mesetéma jelenik meg azon a cigarettadoboztetőn, amelyen a róka szóra bírja hízelkedő beszédével a seregélyt, mi által annak szájából kispottyanik a szőlő.

Egy Németországba került falitáblán a János vitéz képeit fedezhetjük fel. A bojtár subáján fekszik a patak partján, a lány pedig a folyóban sulykolja a ruhákat. A bojtár nyája is ott legelészik, a kunyhóból meg a banya leskelődik a fiatalokra.

Sok faragásának témáját a napi munka szolgáltatja. Volt juhász, kanász, tehenész, s ennek nyoma maradt egy-egy doboztetőn.

20. Borotválkozó doboz fedele.
20. Deckblatt eines Rasiermittel-Behälters.
20. Couvercle d'un nécessaire à barbe.
20. Крышка шкатулки для бритвенных принадлежностей.

21. Cigaretta doboz fedele.
21. Deckblatt einer Zigarettenschachtel.
21. Couvercle d'une boîte aux cigarettes.
21. Крышка папиросницы.

22. Borotválkozó doboz fedele.
22. Deckblatt eines Rasiermittel-Behälters.
22. Couvercle d'un nécessaire à barbe.
22. Крышка шкатулки для бритвенных принадлежностей.

23. Fali tábla.
23. Wandtafel.
23. Tableau mural.
23. Стенная табличка.

24. Szilajbika.
24. Kampfbereiter Stier.
24. Taureau farouche.
24. Дикий бык.

Aklipusztán nyáridőben a szabadban fejték. Egy ilyen fejtést ábrázol egy borotválkozódoboz tetején, amely még az ötvenes években készült.

Vadászok, betyárok, csikósok szintén kedvenc figurái közé tartoznak, hiszen munkájuk révén ők is az állatokkal kerülnek kapcsolatba. S az állat nem hiányozhat a figurális faragásokról!

A legtöbb állatfigurát Édesapám egy fatáblára faragta, melyen nyolc állat látható: mókus (2), róka, vaddisznó, kutya, szarvas, őz, méhecske. Rajtuk kívül tehén, birka, ló, kakas, kígyó, galamb, páva és bagoly teszik teljessé a faragott állatok sorát. Ezek a figurák olyan mozgalmas jelenetet idéznek elő, hogy láttára az ember a Bakony rengetegében érzi magát.

Emberalakjai és állatfigurái nemcsak a dobozokon, tükrösökön jelennek meg. Ha jó fát talál, megmintázza őket szoborként.

Gazdag alkotó fantáziája nyilvánul meg az ivócsanakok érdekes fülkiképzésében csakúgy mint abban, hogy a faragott őz fejére valódi agancsot helyez.

Keresve sem találunk faragásai között két egyformát, bár díszítőelemei között sok a kialakult, állandó forma, ezek elhelyezését mindig másképpen valósítja meg. Természetes ösztöne nem tűri a sablonosat. A természet sem: ahogy nincs két egyforma fa vagy patak ezen a világon, úgy az ő természetet tükröző faragásában is csak hasonlatosság lehet, de azonosság nem.

A MUNKÁK SORSA

Édesapám faragása kezdetén még nem gondolt arra, hogy munkái pénzt jelentenek egykor. Az első darabok még nem voltak szépek, mutatósak. A kezdeti szipkák után a harmincas években már kezdett kifermődni a faragása. Sokszor keresték fel azóta már a megrendelők.

1936-ban Heindrich Henrich mérnök kérésére faragott egy sétabotot, melyet a mérnök a rokonának küldött Svájcba. Valamivel később Marnitz Frigyes budapesti hangszergyáros kereste fel Zircen tartózkodása alatt, s több dolgot is rendelt: karikásostort, sétabotot, képrámát. Majd 1940-ben ismét jelentkezett, és újabb sétabotot igényelt. Sok faragására már nem is emlékszik Édesapám, de erre igen. Somfából volt és a kiszedett hátteret diófapáccal festette be, s az egészet belakozta. Igen mutatós volt.

25. Őzfej valódi agancssal.
25. Rehkopf mit Originalgehörn.
25. Tête de cerf, avec ramure originale.
25. Голова оленя с настоящими рогами.

„Egy teknyős cigány dőgözött a Feketeérnél. Teknyőket faragott. Sok gyeréke vót. Dérék egy szép hosszúhajú embér vót. Olyan szépen beszélt magyarul az az embér.” — Kedves uram, adja nekem azt a botot! Adok érte egy teknőt meg egy melencét. De Édesapám mégsem adta. Most utólag így beszél erről: „Ha akkor odaadom, most lenne egy jó teknyőnk a húst lésőzni.”

Aztán meglátta a botot Rédl, a gazda. Neki is megtetszett. Ígért is érte „egy csöngőt szíjjal, még egy hatlövetű, nikkelezett forgópisztolyt.” De neki sem volt szerencséje. Aztán megjött Marnitz, és elvitte a botot tíz pengőért.

1941-ben Horváth Józsefnek, a budapesti főposta postamesterének faragott egy karmesteri pálcát.

Sajnos nem készítettünk feljegyzést az eladott tárgyakról, s így sokról nem tudjuk már, hogy hová kerültek. Csak a nagyobbakra emlékszünk.

— Békefi Antal szombathelyi zenetanárnak 3 db könyvborítót készített. Szintén neki készült egy nagyon szép, nagyméretű varrodoboz és egy sétatbot.

— Barsi Ernő, a győri Tanítóképző Intézet tanára rendelt egy előszobafogast, amely olyan szépen sikerült, hogy utána még kettőt faragott. Egyiket a nővéremnek, másikat volt munkatársamnak, Paukó Józsefné óvónőnek. Barsi Ernőnek készült még egy bottartó, karikásostor és egy képráma, most legutóbb pedig egy kampóbot.

— A szentgáli Hunyadi Termelőszövetkezetnek faragott falitáblán a régi és a mostani aratás összehasonlítását ábrázolta.

Faragásaiból sok külföldre került a megrendelők rokonaihoz. Munkáiból szép számmal láthatunk a zirci múzeum vitrineiben. Rengeteget faragott a HISZÖV-nek Budapestre, s természetesen lakásunkat is díszítik faragások.

A FARAGÁS TOVÁBBÉLÉSE

Édesapám ősei pásztorok voltak. Arra azonban elbe szélései, visszaemlékezései alapján sem találtam példát hogy családukban lett volna valaki, aki hasonlóan művelte volna a faragást.

Legtöbb pásztor, főleg a juhász, kifaragja botjának kampóját, vagy ostorának nyelét. Édesapám anyai nagybátyja, Farkas Antal szintén juhász. Nála is láttam faragott kampójú juhászbót. Édesapám túllépett ezen a szokáson. Ő szerszámai nagy részét is faragással látja el. Sőt nagyon sok faragott lakásdísz is készit.

Számunkra, akik a faragásban nőttünk fel, természetesnek tűnik a faragás ténye. Nem újdonság, és nem érdekesség. Gyönyörködünk a kész, kifaragott darabokban, de nem úgy, mint szakértők vagy művészetért rajongók. Nem kérdezzük miért azt faragta rá, és miért úgy? Tudomásul vesszük azt, amit látunk, és azért tesszük, mert szép. Mennyivel más érzés a faragást nézni és megcsodálni, mint faragni! Érdekes kézben tartani egy darab sima fát, amelyen az ember kipróbálhatja, hogy mit tud a késével. Ezt az érzést úgyszólván valamennyien ismerjük már. Valamennyien megtettük az első keshúzást. Természetesen eltérő sikerrel.

26. Édesapám a szentgáli tsz-nek faragott falitáblával.

26. Mein Vater mit einer für die LPG in Szentgál geschnitzter Wandtafel.

26. Mon père avec le tableau mural sculpté pour le coopérative de la production agricole de Szentgál.

26. Йожеф Тот у резной вывески сельскохозяйственного кооператива, сделанной им.

27. Édesapám munka közben.

27. Mein Vater während der Arbeit.

27. Mon père au travail.

27. Йожеф Тот во время работы.

Az idősebbik bátyám, János tehetségesen farag. Mintái formásak, tetszetősek. Faragása érett és kifinomult. Édesapám így mondja: „Janinak ügyes keze van.” Kidolgozása igen hasonlít Édesapáméhoz. Virágmintás faragás esetén igen nagy a hasonlatosság. A figurális díszítésű munkáknál könnyebb a megkülönböztetés. Ez abból adódik, hogy bátyám emberalakjai eltérnek a népi ábrázolástól. A képzőművészeti gimnáz-

ziumban eltöltött évek hatására emberalakjai képzőművészeti jelleget öltöttek. Már gyermekkorában próbálkozott faragással. A családi faragványai között van egy doboz, amelyet 14 éves korában ő készített. Oldala virágos, teteje figurális díszítésű. Apámhoz hasonlóan maga készíti el a kifaragandó tárgyakat is. Ő most harmincéves. Szeret faragni, de többnyire csak díszdobozokat készített. Van még ideje a fejlődéshez. Reméljük, hogy méltó folytatója lesz Édesapám művészetének.

Ifjabbik bátyám az általános iskola elvégzése után egy évig juhász volt. Ez alatt az idő alatt ő is megpróbálkozott a faragással. Az a pár darab, amit akkor készített, mutatja, hogy van hozzá érzéke. Ám egy év után letette a juhászbótot, mert nem akarta a juhászok életét élni. A bottal együtt azonban a kés is kikerült a kezéből.

Édesapám tudja legjobban, hogy faragni csak késsel a kezében tanul meg az ember. Ezért nem szólt rám, amikor elvettem egy-egy éles faragókést. Csak ennyit mondott: „Aztán a kezedre vigyázz leányom!” Nálam mégis más volt a helyzet, mint a fiúknál. Többször hallottam édesanyámtól, ha faragtam: „Te leány vagy, neked nem áll jól a faragás. Inkább csinálnál valami mást!” Így aztán lemaradtam a fiúk mögött. Mostanában azonban több darabot is faragtam, melyekre Édesapám biztatón ennyit mondott: „Nem is rossz ez leányom, valamikor én is így kezdtem.”

9, 7, 8, 7
1-12

1.

8 (5) 6

Giusto

Var. 1.

Veszprém megye-i gyerekek va-gyok
A Ba-kony-ban szü-let-tem
Kis ko-rom-tól a nagy ko-ro-mig
Benne fel-ne-ve-lőd-tem.

Var. 1.

- Kisér engem kilenc zsandár
A veszprémi főutcán.
Véletlenül betekintek a
Kisangyalom ablakán.

- Még akkor is azt kiáltja
- Betyárgyerek gyere be!
Adj egy csókot, nyomd meg a gombot,
Ulj bele az ölembe!

- Ha a Tisza, ha a Duna
Piros rózsát teremne,
Minden banna magyar kislány
Betyárlegényt szeretne.

2.

6

1-8

Parlando rubato

Lop-tam én egy bin-kát
Magszen-vedtem én-te
Té-kin-te-tes u-ram
Ne vessé sze-mem-re!

- Annak a birkának
Hatvan szál gyertyája
II: Tekintetes uram
Kenjék a hátára! :||

5 (63) b3

3.

8

1-9

Parlando

Kutya-ka-pa rá-si csárda
Zsandár-nal van kö-rül áll-va
A-zért van az kö-rül áll-va,
Be-tyár i-szik a csár-dá-ba!

- Iszik a betyár a csapon
Sin a kedves kisangyalom
Ne sinj kedves kisangyalom
Nem utik a betyárt ágyon.

- Hát ti lányok mit csináltok,
Hogy így későn vacsoráztok?
Már minálunk lefeküdtök,
Itt még ágyat sem vetettek

4.

9, 10, 10, 10

1-9

Parlando rubato

Tóth Jós-ka a ne-ve-m jól tud-ják
Mé-gis mindig aztát tu-da-kol-ják
Sem az jegyző, sem az tör-vény-bi-ró
Nemtudják a neve-met in-ni jól.

4 (1) 1

1, 10, 10, 10
1-9

5.

4 (1) 1

Parlando

Le-é-gelt az új fa-lu-si kis-szál-lás
Gye-re paj-tás itt nincs már ma-na-dás
Zápon eső mossa a vál-lo-mat
Hármal le-pi szép orádás ha-ja-mat

6.

1 (1) 1

8

1-8 *Parlando rubato*

For-nás kút-nál el-a-lud-tam
Jaj de szo-mo-nút ál-mod-tam
Meg-ál-modtam azt az e-gyet
El-top ták a sze-re tő met.

-Kelj fel kanász ne aludjál!
Ellopták a giza ártányt.
Ha ellopták, megint veszek,
De azért csak kanász leszek.

7.

* Arra alá a szendrei határban

8.

1 (5) 8

6

1-9 *Giusto*

hej de Most jöt-tem meg Gyu-lá ról,
A gyu-la-i vá-sár ról.
Hat szép ti-nót haj-tof-tam
Ba-bám de el-fá-rad-tam.

9.

1 (5) 6 6

11, 11, 12, 11

1-6 10 *Giusto*

Ha föl-megyek a ti-ro-li he-gyek-be
Föl-te-kin-tek a csil-la-gos e-gek-be
Csil-la-gos ég, merre van a magyar ha-zám
Men-re si-rat engem az é-des a-nyám-

10.

1 (5) 5

10, 10, 9, 2

1-9 *Giusto*

Bar-na kis-lány ki-ment az er-dő-be.
Ep-rel szed a ró-zsás kö-té nyé-be.
Mig az ep-rel sze-de-ge-ti, Egy
Hon-véd baka öl-el-geti egy kettő három negy az
er-dő kö-ze pé-ben.

-Százados úr fekete subája,
Barna kislány húzódik alája
Minnél jobban húzódik alája
Annál jobban kilátszik az 1-2-3-4 a fehér lába szána.

11.

1 (5) 5

10, 10, 12, 10

1-8 *Giusto*

Ar-na a-lá a pusz-tán, a pusz-tán,
Al-ma te-rem a fűz-fán, a fűz-fán.
Egyik a gán kettő van, tyu-haj há-rom is!
De sze-re-töm csak egy van né-kem is.

12.

11

1-8

1 (63) 1

Ég a Ti-sza ég a Du-na ment ga-zos
Ég a ró-zsám két or-cá-ja ment pi-ros
Olyan pi-ros mint a pünkös-di ró-zsa
Hej de Nem kell né-ki már az bő-ti bok-ré-ja

-Volt egy lovam, kit magam tanítottam,
A székesszárdi nagy vásárban eladtam,
Szomorúan vettem fel a nagybankót
Rit az rozszám az farára akasztok.

-Halljállok-e pétervári hangászok?
Ezt a nótát szomorúan húzzátok!
Hadd álljon ki csodájára mindenki,
Ezt a kislányt szeretője várja ki.

13.

12, 13, 12, 12
1-9

1 (5) 5

Giusto

Ez a bar-na le gény hozzám akar jár ni
Egy ka-ni-ka gyű-rű-ént vé-lem akar hál-ni.
Hozzám bi-zony nem jössz vé-lem bi-zony nem hálsz
Még az ol-tár e-lőtt mellet-tem meg nem állsz.

-Majd ha az oltár előtt mellettem megállsz,
Akkor az ágyamnak közepében hálsz
Pamukos a dunyhám, mivel takaródzom
Reggelig galambom a jobb karodon alszom.

♩: 2 v. 2 sor var.

Ak kor az

14.

* Hej kanászok, kanászok!

15.

15, 16, 16

1-10

1 (1) 5

Giusto

Ma-ga-san re pül a darú né-ha né-ha szé-penszól.
Szár-nya a lól a farka alól a leg szebb toll földre hull.
Szedjed babám csakszedjed, de ka-la - pommel-lé tegyed,
Ugyis tud-ja az egész világ hogy én téged szeretlek.

16.

14, 10, 10, 12

1-10

1 (5) 8

Giusto

Sej, ha be-megyek a szabadhegyi kaszár nya - ba
Szé - ket hoz-nak, hogy ül - jek le rá - ja
Szé - ket hoz-nak, hogy ül - jek le rá - ja.
É - les az ol-ló a göndör hajam vág - ja.
Sej, ha be-megyek a
- Sej a göndör ha-jam le-hul - lott a föld - re
Gyere babám szedd fel a kötényedbe!
Ahany szálát szedsz fel a kötényedbe
Sej annyi százszor jussak az eszedbe!

17.

14, 11, 11, 14
1-8

1 (5) 1

Giusto

Jó so-na van Bözsi-kém a gépfegyveres baká-nak.
ment Szé-nát, za-bot nem a-rát a lo-vá nek.
Mert a szé-na por-ci - ó - ba van köt - ve,
Gyere kedves Bözsi-kém, tedd a lo-vam e-lej-be!

-Majd ha egyszer, Bözsikém elvisznek katonának,
Eljössz hozzám, jó leszel szabálánynak!
Járok hozzád épenúgy, mint azelőtt,
Ketten töltjük, Bözsikém, le a 3 esztendő.

12, 10, 10, 12
1-9

18.

1 (5) 4

hej de bi ró, bi-ró, bi-ró, hej te huncut bi-ró!
A két szemed szedje ki a hol-ló!
hej de Nem vé-tel-tem semmit a zsi-ványnak,
de Mégis be-in-ta a nevem kato-ná-nak!

19.

10 10 13 10
1-b10

1 (5) 4

Giusto

Mi-kor mentem Győr-be teg nap es-te,
U-tá-nam ki áll tott egy me-nyecs-ke,
hogy Hoz-zak ne-ki Győr-ből a győri pa-ti-ká-ból
Gyó-mor e-rő-si-tőt a ja-vá-ból!

20.

13, 11, 11, 13
1-11

Giusto

Sej haj pi-ras az én os-tor nye-lem nem sár-ga!
Az ak-li-si kis-lá-nyok nak nincs pár-ja.
Kék a sze-me gőn-dőn ha-ja fe-ke-te.
Sej haj a jó anyja de kedvemre ne-vel-te!

21.

10

1-10

Giusto

Szá-nom bá-nom a-mit cse-le-ked-tem
Hogy te vé-led sze-re lem-be es-tem.
Sze-re-lem-be nem es-tem, csak szóba,
Saj-ná-lom, de nem te-he-tek ró-la.

11, 10, 12, 11
1-12

22.

1 (5) 7

Giusto

Ré-ten, ré-ten, sej az ak-li-si ré-ten
El vesz-tel-tem a zsebre va-ló ké-sem
Ké-sem u-tán-a ka-ri-ka-gyű-rűmet, gyűrűdet
Az-saj-ná-lom nem a ré-gi sze-re-fő-met!

23.

12

1-12

Giusto

Győn-ge a roz-ma-ring azért haj-la-do-zik
Sze-rel-mes a le-gény, a zért há-za-so-dik
Sze-rel-mes nem volna, nem is há-za-sod-na
Egyik falu-ból a más-ik-ba nem jár-na.

24.

12, 10, 10, 14

1-12

Giusto

Sej haj ka-to-na se let-tem vol-na so-ha
Ha a bá-tyám bi-ró nem lett vol-na.
de Há-rom szor is be-irt a csá-szár-nak,
Sej, haj, vigyél az öcsémet a Jós-kát kato-nának.

25.

11, 11, 11, 13
VII-11

1 (5) 5

Giusto

Ki-csiny va-gyok nagy-bennem az a-ka-rat
Né-ha az-ért le is iszom maga-mat.
Néz-zé tek el ezt a csekély hi-bá-mat!
Esik az e-ső a Ba-la-ton is meg-á-nad!

26.

11
1-10 Giusto

1 1 2

Zöld er-dő-ben te-rem a mér - ges ki - gyó
Szép le - ány-ból lesz a le gény csá - bi - tó
Én is - te - nem, jaj de bol - dog ki csú - nya,
Sze-gény le-gény szlvet nem szo - mo-rít ja.

27.

12
1-10 Parlato

1 5 5

A veszprémi u - rak tí - zen - hárman van - nak,
Mind a tí - zen - hárman ró - lam ta - na kod - nak.
Sün - ge - tik for - galják a fe - ke - te könyvet
Abból ol - vs - sák ki a rab é - le - te - met.

28.

11, 15, 16, 11
1-9 Giusto

1 5 5

A szent - gá - li lá - nyok tyu - kot ül - tet - tek
A tyúk a - lá han - minc - két to - jást tet - tek,
Han - minc - két to já s - ból csak egy cir - ke lett,
az is jér - ce lett,
Ti szent - gá - li lá - nyok mi lesz ve - le tek ?

- A szentgáli lányok kántyút vetettek,
A cigányasszonynak jól megfizettek.
Kiveletle nékik, hogy ő a legszebb lány,
Ha elmegy a bálba, mégis álldogál.

29.

14
1-11 Giusto

1 5 4

Fa - lu vé - gén van egy kis ház, sár - gá - ra van festve
hej de Ab - ba' la - kik, abba' la - kik egy barna menyecske,
Pi - ros függöny az ab - la - kán, félre van az hajtva,
Anna jár egy huszárgyerek be - bekacsint rajta.

- Ne kacsingass huszárgyerek az én ablakomba,
Inkább gyere, inkább gyere fekdj az ágyamba!
Nincsen itthon az én unam, egy szegény halászegény,
Ejjel nappal a vizen jár, halát keres szegény.

- Befagyott a Sóstó vize, nem lehet halászni.
Hazamegyek feleségem, rád fogok vigyázni.
Ne pazarold a pénzedet egy hónap huszárra,
Inkább vegyél pirostitót halovány óncádra!

30.

* Szegény legény

31.

* Haragszik a juhász

32.

* Nem akar a vezérünüm legelni

33.

15, 15, 18, 15
VII-9 Giusto

1 5 2

Es - fe - le - dik, al - ko - nyodik nyol - cat ú - tótt az ó - ra.
Ha - za fe - lé, ha - za - fe - lé szól a gulyám kolompja.
Le - te - ri - tem a su - bámat, rágyújtok a pipám - ra, pipámra!
Rágondolok, rá gondolok rég el hagyott babámra.

- Nincsen eső, nincsen mező, hol a gulyám legeljen.
Nincsen nekem egy szép szeretőm, aki engem szeressen.
Majd lesz eső, majd lesz mező, hol a gulyám legeljen, legeljen!
Majd lesz nekem szép szeretőm, aki engem szeressen.

10

VI-9

Giusto

1 (1)

hejde Cif-ra csár-da két ol-da-lán aj-tó.
 0-da vág-tat pej-lo-ván a Pat-kó.
 Csár-dás-né-val úgyvált-ja fel a szót,
 Lá-tott e már egy lo-von hét pat-kót?
 Vált. 1, 2, 3,
 Nem ugra-tok Nem is fo-gom csiz-mám-ra van

- Ha nem látott, jöjjön ki most láthat!
 Négyet visel ez gyönyörű állat
 Az ötödik magam vagyok, nemde?
 Kettő meg a csizmámra van verve.

- Nem ugratok, ahol árok nincsen,
 Nem köszönök, ahol szép lány nincsen,
 Nem is fogom meg a kiskalapom szélét,
 Hol nem látom a babám kökény szemét.

- de Ott ugratok, ahol árok nagyon
 Ott köszönök, ahol szép lányt látok.
 Csak ott fogom meg a kiskalapom szélét
 Ahol látom a babám kökény szemét.

6

VII-8

Giusto

A'-rok par-ti csol-lány,
 Kö-kény sze-mű le-ány.
 Eszem a sze-me-det-
 Mért vagy oly ha-lo-vány?

- Nem vagyok halovány
 hejde Mind ilyen a leány
 Kinek a gyűrűjét már hordja az újan

- Szerelem, szerelem,
 Átkozott szerelem,
 Mért nem virágoztál minden fa tetején?

- Minden fa tetején Minden szál levelén,
 Hadd szakadjon volna minden szegény legény.

11

I-11

Rubato

1 (5) b7

Nem i-de-va - ló szü-le-tés va-gyok én.
 Messze föld-ről rán-do-rol-tam i-de én.
 Így jár a-ki messze föld-ről vándo-rol,
 de Nincs ba-bája, ki vál-lá-ra nábo-rul.
 Vált. 1,
 Nincs babá-ja,

- Búna, búna, búnámatra születtem,
 Párjavesztett kismadár lett belőlem.
 A kismadár párjára lel és nem sir,
 Hej, de az én bús szívemre nincsen in.

10

I-10

1 (5) 9

É-rik a, haj-lik a bú-za-ka-lász
 Ná-lam-nál szebb sze-re-tőt nem ta-lólsz.
 Szállj i-de, szállj oda, fecske-ma-dár!
 Kér-dezd a ró-zsá-mat mért csapo-dár?

- Van nekem szeretőm, nem tagadom.
 Ha eljősz estére még is mutatom,
 két pinos oncaját látni hagyom,
 Őlelni, csókolni magam akarom.

Műdalok

38. Édesanyám, kössön kendőt
39. Alacsony ház, füstös kémény
40. Kinn a pusztán zúg a vihar
41. Vasra verve kísérnek
42. Fürdik a holdvilág
43. Írom a levelem
44. Végigmentem az ormódi
45. A fonóban szól a nóta
46. Kis ablakok nyílnak
47. Kicsi fehér meszelt szoba
48. Felleg borult a pusztára
49. Árvalányhaj lengedez a hegytetőn
50. Árva rózsza virágozik a hegy alján
51. Turany Gyurka az én nevem
52. Érik a hajlik a búzakarász
53. Egy körúti palotában
54. Kakukk madár az erdőben
55. Kéknefelejcs
56. Akácós út
57. Édesanyám is volt nékem
58. Darumadár fent a légben
59. Cigány vagyok, erdő mélyén születtem
60. Jaj de szépen muzsikálnak
61. A csap utcán
62. Kocsmárosné, szép csárdásné
63. Jó reggelt te szép leány
64. Ezt a kerek erdőt

A dallamok rendszerezése
(Járdányi Pál rendszere szerint)

- I. A kezdősor magasabb a zárósornál
 - A) Magasan járó kezdősor
 1. Az előtag végig magasan jár
 - a) A kezdősor 8-ig emelkedik
 - b) A kezdősor vége 5-re lejt
 2. Az előtag vége a mélybe hajlik
 - a) Az előtag vége 1.
 - A kezdősor vége 8
 - A kezdősor vége 4
 - B) Középen, illetve mélyen járó kezdősor
 1. A második sor egy szinten az elsővel, vagy mélyebb nála
 - Az első és második sor azonos
 2. A második sor magasabb az elsőnél
 - A középrétegben hullámzó kezdősor
- II. A kezdő és zárósor azonos
 - A) A második sor magasabb az elsőnél
 1. Kis ámbitusú kezdősor
 - a) Lejtő kezdősor
 - Simán lejtő
 - Hullámzóan, vagy némi domborulattal lejtő
 - b) Domború kezdősor
 - A csúcson völgy
 - Völgy nélkül
 2. Nagy ámbitusú kezdősor
 - a) Domború kezdősor
 - Mélyből induló
 - Középről induló
 - b) Lejtő kezdősor
 - Hullám a sor közepén, hullám alja b3
 - Hullám a sor elején, a hullám alja b7, új csúcs 8
 - Jelentéktelen hullámmal

- B) A második sor azonos az elsővel
- Domború kezdősor

- III. Népies műdal hatását mutató népdalok
 1. Moll jellegűek
 - a) Ámbitus csak alaphang fölött mozog
 - b) Ámbitus az alaphang alá is terjed
 2. Dúr jellegűek
- IV. Műdalok
 1. Moll jellegűek
 - Lényegtelen változtatás nélkül énekelt műdalok

Zenei mutató

I.

Sorvégző hangok (kádenciák) szerint

1	(1)	1	(10)	34.	(8)	6.
1	(1)	2	(11)	26.		
1	(1)	5	(15)	15.		
4	(1)	1	(9)	4.	(11)	5.
8	(1)	b3	(8)	3.		
b VII	(b3)	4	(6)	31.		
1	(b3)	1	(11)	12.		
5	(b3)	b3	(6)	2.		
1	(5)	1	(14)	17.		
1	(5)	2	(15)	33.		
1	(5)	b3	(10)	30.		
1	(5)	4	(10)	19.	(11)	32. (12) 18.
			(14)	29.		
1	(5)	5	(7)	14.	(10)	10. (11) 21.
			(11)	25.	28.	(12) 27.
			(13)	13.	20.	
1	(5)	b6	(11)	9		
1	(5)	b7	(11)	35.		
1	(5)	7	(11)	22.		
1	(5)	8	(6)	8.	(14)	16.
1	(5)	9	(10)	37.		
2	(5)	b7	(6)	36.		
2	(5)	8	(12)	24.		
4	(5)	5	(11)	7.		
8	(5)	6	(9)	1.		

II.

Szótagszám szerint

6	6	6	6	2.	8.	36.
6	6	8	6	31.		
7	7	7	7	14.		
8	8	8	8	3.	6.	
9	7	8	7	1.		
9	10	10	10	4.		
10	10	9	21	10.		
10	10	10	10	21.	30.	34. 37.
10	10	12	10	11.		
10	10	13	10	19.		
11	10	10	10	5.		
11	10	14	11	22.		
11	11	11	11	7.	12.	26. 32. 35.
11	11	11	13	25.		
11	11	12	11	9.		
11	11	16	11	28.		
12	10	10	12	18.		
12	10	10	14	24.		
12	12	12	12	27.		
12	13	12	12	13.		
13	11	11	13	20.		
14	10	10	12	16.		
14	11	11	14	17.		
14	14	14	14	29.		
15	15	18	15	33.		
15	16	15	16	15.		

A dallamokról

Édesapám legtöbbet használt dalait Járdányi Pál rendszere szerint 4 csoportba lehet sorolni. I. csoportba sorolhatók azok a dallamok, melyek kezdősora magasabb a zárósornál. (1—7.) II-ba tartoznak azok, melyek kezdősora és zárósora azonos (8—26); III-ba a népies műdal hatását mutató népdalok (27—34); IV-be a műdalok (35—64). A műdalok közül azokat, amelyeket változtatás nélkül énekel, csak cím szerint soroltam fel. A 35—37-es számokat azonban variáltan énekelte.

Ha a III. csoportot az I. és II. mellé soroljuk, akkor az 34 dallamot tesz ki a 30 műdallal szemben. Tehát a dalok többsége népdal. Azonban elég tekintélyes a műdalok száma. Mutatja, hogy milyen elterjedtek voltak ezek, s milyen közkedveltségnek örvendtek az ő fiatal korában, mikor a dalok többségét elsajátította. A pásztoreMBER számára ezek a dalok jelentették a jobb életkörülmények között levő, magasabb életszínvonalon élő emberek sokszor megkívánt világát. Talán ezért is énekelte szívesen ezekből a dalokból, s tartotta érdemesnek azokat a megtanulásra. Érdemes azonban szemügyre venni a variáltan énekelteket. Itt lépten-nyomon kiütözik az ősi, népi dallamvilág ereje. A 35-nél pl. a 4. sorban l s f m helyett l s l m szép pentaton fordulat lesz a műdal moll hangnemének megfelelő dallamrészből. A műdal funkcionális gondolkodásmódját igyekeznek el-elkerülni. A 37. számúnál a 3 sor végi domináns hármas felbontást elkerüli. m szi helyett m t-re lép, a népdal fordulatának jobban megfelelő kvint lépést választva. A 40. sz. 1—2—4. sora végén ugyanacsak kerül a s, s, l, t d d d fordulatot. A vezető hang után, melyet még ki is tart, nem lép a várt dúr alaphangra, hanem visszamegy az V. fokra (s), és a magyar népdal kedves kvart lépésével jut az alaphangra.

Előfordul az is, hogy népi szöveg kerül a műdal dallama alá. (édesanyám is volt nekem) 2. szövege

„Édesanyám édes teje
Keserű a más kenyere.
Keserű is, savanyu is,
Néha-néha panaszos is.”

Elvétve viszont népi dallam előadásán is érezhető műdal hatás. Pl. 28. sz. kezdésénél a lépcsőzetes haladás helyett moll hármas felbontással kezdi a dallamot. A visszatérésben (4. sor) azonban a dallam eredeti formáját halljuk.

Előadásmódján is hagyott nyomot a műdal. Pl. a giusto dallamok előadásánál, különösen ha ülve, és nem menet közben éneklő azokat, gyakran eltér a folyós ritmustól, és kissé a hallgató nóták módjára éneklőket.

A népdalkincsnek zömét a II. csoport alkotja (19 dallam). Ha ide vesszük a III. csoport 7 dallamát, akkor 26 dallam. Pattogó ritmusuk, új lüktető dallamai miatt kedveli ezeket a dallamokat, s nem csoda, ha ilyen tekintélyes helyet foglalnak el a dallamkincsében. Legtöbb közöttük a kis ambitusú kezdősorú. A A B A szerkezetű mindössze egy akad.

Aránylag kevés az I. csoportba tartozó dalok száma. Bár lehet, hogy hosszabb idő múltán még több is előkerülne közülük. Mindenesetre a használatban levő dallamok között csak ilyen kevés számmal találhatók. Ezek zöme pentaton, de van egy-egy dór, eol és mixolyd is közöttük. Változó nagy és kis terc fordul elő a 2. sz-ban. Változó nagy és kis 7 az 1-ben. A 3. számúban a dór jelleg a 3. sortól eollá változik, valószínűleg műdal hatására.

Ha a 37. dallam hangnemű megoszlását nézzük (nem számítva ide a változtatás nélkül énekelte műdalokat), a következőket láthatjuk:

pentaton	10
dór	4
eol	9
moll	7
mixolyd	1
dúr	6

Feltűnő a moll jellegű dallamok nagy többsége. S 1 moll jellegű 6 dór jellegűvel szemben. Egynegyed rész pentaton. De ha a sok pentaton fordulatot tartalmazó dór és eol dallamot is tekintetbe vesszük (22), elmondhatjuk, hogy a pentatóniának még mindig túlnyomó szerepe van. A magyar zenei gondolkodásnak még a dalok kiválasztásában, a megtanulás szempontjából is döntő szerepe van.

Tóth Teréz

József Tóth, der Holzschnitzer und Bakonyer Hirte. Sein Leben und sein künstlerisches Wirken

Verfasserin dieser kurzgefaßten Würdigung ist die Tochter, die ihrem im Bakonyer Gebirgsdorf Szentgál bei Veszprém lebenden Vater, Holzschnitzer und Hirt in einer Person, ein Ehrenblatt widmen möchte. Sie schildert darin seinen Lebenslauf, sein berufliches Hirtentum und seine urwüchsige Künstlerschaft auf dem Gebiet der Holzschnitzerei.

Den Hirtenberuf, eine Vielzahl von Tieren im Freien zu betreuen, erlernte József Tóth in den 20er und 30er Jahren. Dann kamen für lange Jahre Militärdienst und Kriegsgefangenschaft. Heimgekehrt wurde er gründendes Mitglied der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft seines Heimatsortes, wo er seine im Hirtenleben erworbenen Erfahrungen auf dem Gebiet der Tierzucht nützlich verwertete.

Auf dem Gebiet der Holzschnitzerei, die ihm eigentlich

als Zeitvertreib während des Hirtentums dient, bringt er es zu derart hoher Kunstfertigkeit, daß man ihn bereits zu Beginn der 50er Jahre als Volkskünstler anerkannte, seine Schnitzereien hohen Ruf fanden und er auch den Ehrentitel eines „Meisters der Volkskunst“ verliehen erhielt.

Dann läßt die Verfasserin wieder ihren Vater sprechen, der den kunstgerechten Hergang des Holzschnitzens schildert und mit den gebräuchlichen Werkzeugen dieser Kunstfertigkeit sowie den Modellsammlungen bekanntmacht.

Themen seiner Darstellungskunst entnimmt er den im Bakony-Gebirge heimischen Volksliedern. Abschließend veröffentlicht die Verfasserin eine sehr reichhaltige Melodien-sammlung: 34 Volkslieder und 30 Kunstlieder bilden die Welt der Töne, in der ihr Vater lebt und wirkt.

Teréz Tóth

József Tóth, sculpteur en bois: la vie et l'art d'un pâtre de Bakony

József Tóth, sculpteur en bois et pâtre vit à Szentgál, petite commune près de Veszprém. C'est sa vie, son métier, son art que présente l'auteur qui est sa propre fille.

József Tóth a appris le métier de pâtre aux années 20 et 30, puis le service militaire et la captivité l'ont éloigné pour plusieurs années de son foyer. Une fois rentré, il a commencé bientôt son travail nouveau comme membre fondateur de la coopérative de la commune, et depuis ce temps-là il utilise ses expériences de pâtre dans l'élevage d'animaux.

Il a élevé la sculpture en bois — ce passe-temps lié à son métier — au dernier degré de la perfection, et depuis le début des années 50 il a attiré l'attention des compétents

sur son activité et il a obtenu le titre honorifique du «Maître de l'Art populaire». L'auteur fait parler József Tóth, et c'est lui qui nous fait connaître le procédé de la sculpture en bois dans tous ses détails, puis il décrit avec toutes les connaissances techniques voulues les outils, et enfin les modèles du riche trésor des décors.

Ce sont les éléments du monde des chansons populaires du Bakony qui apparaissent sur les sculptures en bois. L'auteur communique un riche trésor d'airs: 34 chants populaires et 30 chansons à tendance populaire forment le bagage musical de József Tóth.

Teréz Tóth

Жизнь и творчество резчика по дереву — баконьского пастуха Йожефа Тота

Автор статьи знакомит с жизнью и искусством резчика по дереву, пастуха Йожефа Тота из баконьского села Сентгал, расположенного неподалеку от Веспрема. Автор статьи — дочь Йожефа Тота.

Йожеф Тот начал работать пастухом в 20—30-е годы. Служба в армии и плен на долгие годы оторвали его от дома. Вскоре по возвращении домой он вступил в сельскохозяйственный кооператив, где стал работать в животноводстве, используя свой прежний опыт пастуха.

В свободное время он занимался резьбой по дереву, достигнув такого высокого совершенства, что уже в на-

чале 50-х годов обратил на себя внимание. Искусство Йожефа Тота высоко оценили, присвоив ему звание мастера народного искусства.

В своей статье автор, цитируя слова самого мастера, знакомит с процессом работы резчика, со знанием дела описывает инструменты, изобразительное богатство образов.

В своих произведениях Йожеф Тот черпает темы из баконьских народных песен. Автор приводит довольно-таки большое количество песен: кладёзь творчества мастера — 34 народных и 30 авторских песен.

Тепеза Том

A bakonyi pásztorok zenei élete

ELSŐ KÖZLEMÉNY

BEVEZETÉS

Bakonyi népzene gyűjtésében kezdettől fogva külön egységet képeztek a pásztor dalok. Feltűnt, hogy sokkal több közte az ereszkedő dallamvonalú, parlando, rubato előadásmódú, ékesítőhangokkal díszített dallam, mint a paraszti zenéjében. Hogy régebbi előadó stílust képviselnek a pusztaiak, a pásztorok, mint a faluk nagyobb közösségében lakó parasztdalok.

Ez serkentett újabb és újabb gyűjtésekre közéljüket. A pásztor, ha csak mód volt rá, igyekeztem minden faluban megkeresni.

Bár jellegzetességeik miatt elkülönültek dalaink között a pásztor dalok, mégis nehéz volt sok esetben meghúzni a határvonalat, kiválasztani, hogy mit közöljünk, mi kerüljön későbbre, más tanulmányba. Így voltunk a betyárdalokkal is, melyek pásztor dalaink közt számban is jelentős helyet foglalnak el. Ezt a régi pásztor és betyár világ összefonódottsága, egymásra utaltsága is indokolja. Több idős pásztorunk állt személyes kapcsolatban Savanyó Józival s más „*ménősökkel*”, adott nekik egy éjszakára szállást, sőt vett részt annak idején egy-egy éjszakai vállalkozásukban. Másnap aztán, mint ha mi sem történt volna, terelte nyugodtan a nyáját. Ezért is él ajkukon a sok betyárdal, melyekből mi itt most csak rövid ízelítőt adunk, a betyárdalokról majd külön dolgozatban szólunk.

Jelen tanulmány két nagy részre oszlik. Az elsőben a pásztorok dalaival, a másodikban hangszereikkel, hangszeres dallamaikkal foglalkozunk. Bár terjedelme miatt a jelen kötetben csak annak első, a dalokról szóló részletét közöljük (második: hangszeres zenéről szóló fejezetének publikálására a következő számban kerül sor), mi most mégis az egész tanulmány felépítéséről szólunk, hogy az összetartozó anyag teljes áttekintését biztosítsuk.

I. Dalok

Megkíséreljük, hogy e fejezetben ne csupán a népdalokat közöljük, hanem ennél többet is adjunk. Kifürkészünk a népdalok születését, átöröklődését, fejlődését, variálódását, boncolgatjuk kissé rejtett belső törvényszerűségeit.

A népdalokat a pásztorok különböző fajtái szerint csoportosítottuk. A bevezető szövegnek azt a szerepet

szántam, hogy megteremtsem újra a dalok köré azt a miliót, amelyből én azokat magam is kaptam, gyűjtöttem. E szövegekben adtam meg a tájszavak magyarázatát is, s a bakonyi pásztorokdalokkal kapcsolatos, a dalok megértéséhez szükséges egyéb etnográfiai adatokat. — Ebben nagy segítségemre volt *Vajkay Aurél Szentgál* c. monográfiája, amelyből — szíves engedelmével — a bakonyi pásztorokdalokra vonatkozó néhány történelmi adatot is átvettem.

Külön fejezetben szólunk majd a pásztorok balladáiáról és balladáis dalairól. Az osztályellentétek, sőt a pásztorvilágon belüli rétegződés sok ifjú pár boldogtalanságának, tragédiájának lett okozójává, annak emlékét őrzik e balladák.

Egy fejezetet szenteltünk a dalok zenei mutatóira, egyet ezek zenei jellemzésére, egy következőben pedig a pásztorok előadásbeli sajátosságait tettük vizsgálat tárgyává. Az énekesek szociográfiai és egyéb adatait tanulmányunk végén találhatja meg az érdeklődő.

II. Hangszerek és hangszeres dallamok

A tudatos rákérdezéssel, kutatással és pásztorhangszerek nem remélt sokasága került elő. Sok, ősi, primitív zeneszerszám szerepel itt, melyek azonban mind pásztor népünk zenei életének szerves részei. Vannak, amelyek csak gyerekjátéknak szánnak, vannak mások, amelyek már a komoly felnőttek *játékai*, hangszerei.

A kolompok, csengők, harangok hangolásáról és harmóniáiról, a pásztorok diszsonancia iránti érzékenységéről, kezdetleges akusztikai ismereteiről érdekes adatok kerültek e fejezetbe.

A kanászkiáltások készítése módjáról is részletesen beszámoltak pásztoraink. Külön felhívjuk itt a figyelmet a 34 kanászkiáltás-dallamra, mely — úgy tudjuk — országosan is első, egy tájegységről származó, ilyen természetű hangszeres anyag. Megkíséreltük e kanászkiáltás-dallamok zenei rendezését is, noha e téma még további kutatásra vár. A figyelem felhívására a klasszikus pásztorélet formáinak megváltozása idején azonban bizonyára elég lesz.

A havasi kiáltások bakonyi rokonai a háncskiáltások, melyeket hol tölcséres fűvákóval, hol pedig oboaszerű kettős nyelvvel látnak el.

A furulyafélék sokfajta elnevezése is azok széleskörű elterjedésére utal. Készítmódját, és a rajta játszott, dúsan cifrázott dallamokat közöljük.

Meglepően sok pásztorunk ismerte az okarinát, van aki ma is ügyesen kezeli.

Felhívjuk a figyelmet arra a huszonöt dudánótára is, mely ennek a — vidékünkéről már a első világháború után eltűnt — kutyabördudának dallamait őrzi. E dalok a hangszeres játékmód sok emlékét, cifráját, „ap-ráját” mentették meg a feledéstől.

Végül pedig két olyan zenélési alkalmat írunk le, ahol szinte a pásztorok valamennyi fontosabb hangszere együttesen is megszólal. Az egyik a *karácsonyi durrogatás*, ahol kolompjaikkal, harangjaikkal, csengőkkel, kanászkürtjükkel, ostromokkal, köszöntötték a boldog ünnepeket. A másik a pásztormulatságok zenélése, hol a citera, duda, furugla, köcsögduda hangjára táncra is perdültek a vendégek. Itt ismertetjük azokat a régi táncdallamokat is, melyekre páros és szólótáncaikat járták a pásztorok.

Miután tanulmányunk felosztását áttekintettük, ejtsünk néhány szót a *gyűjtés körülményeiről is*. E pásztor dalokat s a szöveges anyagot az 1952—1969 közti években gyűjtöttem. Kezdetben mint zirci énektanár helyszíni lejegyzésekkel rögzítettem anyagomat. Ez bizony elég nehéz feladatot rótt rám, mert pl. az öreg Dömötör Ferenc, vagy Magyar József, ha akarta sem tudta kétszer egyformán elénekelni a dalait. De nem is nagyon akarta! — Az árok szélén, legelőn, vályú szélén, pásztorkonyhákban üldögélve telt egyre gyűjtőfüzetem. Gyalog, de főként kerékpáron jártam akkor. Igaz, a tarló, a túske kiszúrta kerékpáromat, az agyagos sár

miatt meg néha nem forgott egyik kereke sem, ilyenkor még a hátamon is vittem! — Később aztán a pedagógus szakszervezet rendelkezésemre bocsátott egy magnetofont, áttértem a gépesített gyűjtésre. E készülék még nagyon nehéz volt, télen szánkón húztuk feleségemmel, nyáron kerékpáron toltam, hogy könnyebb legyen vele közlekedni.

Gyűjtési körzetem ekkor a Zirc köré vont 25 km sugarú körön belül helyezkedett el. Ezt pásztaztam át a legjobban.

1969 nyarán és őszén a Tapolca—Veszprém közti országút mentén végeztem gyűjtést Diszel és Tótvázsony között. Gazdag, szép anyag jutalmazta munkámat.

Az *adatközlőkről* hálával kell megemlékezni. Átláták a gyűjtőmunka célját és szívesen álltak rendelkezésemre. Soha, senki közülük még csak célzást sem tett arra, hogy ellenszolgáltatást kérne az együtt eltöltött órákért, fél napokért. A legtöbbször fényképpel viszonoztam fáradtságukat. Összesen 62 dalost kérdeztem meg. A rájuk vonatkozó adatokat az itt közölt rövid kis statisztika mutatja ki a legvilágosabban.

A számok adatait szavakra váltva — a következők nyerne így igazolást:

A dalosok kétharmada férfi volt s csak egyharmada a nő. A pásztor dalokat jobban tudják a férfiak. A mulatságaikon a nők nem mindig voltak ott, sőt a nem közejük tartozó falusiakat is gyakran kizárták vigalmaikról. Ezért mutatják ugyancsak a számok, hogy dalaik közül keveset ismertek a parasztek és egyéb kategóriába tartozók. A pásztor dalok előadóinak majdnem kétharmada pásztor volt!

A DALOSOK ADATAI

	Nemek			Foglalkozás				Falvak száma
	Férfi	Nő	Összesen	Pásztor	Paraszt	Egyéb	Összesen	
I. A dalok fejezetének dalosai	23	10	33	23	6	4	33	21
II. A hangszerek fejezetének dalosai	19	10	29+13*	16	8	5	29	21+9*
Együtt	42	20	62	39	14	9	62	42

Életkor

A születés éve	1860—1870	1870—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1860—1910	1910—1920	1920—1930	1930—1940	1940—1950	1910—1950
I. A dalok fejezetének dalosai	—	3	3	11	8	25	3	1	3	1	8
II. A hangszerek fejezetének dalosai	1	1	3	6	11	22	6	—	1	—	7
Együtt	1	4	6	17	19	47	9	1	4	1	15

* A csillaggal jelölt számok az I. fejezetben már szerepelt dalosok és falvak számát jelentik.

Az énekesek kor szerinti megoszlásából kiderül, hogy a legtöbb dalt azok tudták, akik 1890 és 1910 között születtek, tehát fiatalságuk az első világháború előtti időre esett. Köztük sok már a 70—80 éves, sőt egy 90 esztendő dalos két dalát is közöljük. Ő született a legkorábban énekesek közül, három évvel a kiegyezés előtt, 1864-ben látta meg Bakonybélben a napvilágot.

Tanulmányom anyagát 42 helységben gyűjtöttem össze, van köztük több olyan is, amelyikben többször is jártam. Hisz az igazi gyűjtés akkor kezdődik — vallják a régi folkloristák —, mikor valahová érdemes visszamenni. A helységeket a térképen tüntetjük fel. Néhány község ezek közül már a balatoni felvidéken van, de pásztoraink állandó vándorlása miatt a zenei anyag itt is egységes a bakonyival. A Balatonhoz legközelebb eső község, amelyben jártam: Pécsely. Itt a Szentgálon nevelkedett Ihasz Jánostól, valamint a Devecserből, Bazsiból érkezett Molnár Jánosnéától s a nagyvázsonyszármazású idős Szakonyi Ferencnéől gyűjtöttem dalokat. Éppen e tanulmányok teszik feladatommá, hogy a gyűjtést a jövőben a pásztorok között egészen a Balaton vonaláig kiterjesszem.

Sajnos nem mindenki köszönti a gyűjtőt szép pentaton, ereszkedő dallammal azok közül, akik a marhák, disznók után sétálgatnak. Csak a *türümetszett*, tősgyökeres régi pásztorok őrzik ezeket a dallamokat. Ma, a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés miatt a pásztorélet is módosul, alakul, erősen modernizálódik. A tszistállókban fejgépcek cuppognak, modern itatóberendezések, gépek könnyítik meg a pásztorok munkáját.

A régi pásztorgeneráció föllazul, más munkaterületekről érkezők: volt zsellérek, cigányok, parasztok ragadják meg a furkósbotot, karikásostort, ezeket az új pásztorokat azonban első pillantásra is könnyű felismerni.

„Máma csak oán szörtarisznás pásztorok vannak” — summázta véleményét 1965 telén Lénárt János zirci öreg gulyás. Régen ugyanis börtarisznát viselt minden pásztor s annak díszítési módja is hagyományos volt, arról is meg lehetett különböztetni, hogy gazdája tehenes-e vagy kanász.

Régi pásztorismerőseimet 1949 őszén újra sorra jártam. Van akivel már 10—15 éve tartjuk az ismeretséget, barátságot. Velük sokszor éjjel is elbeszélgettünk egy üveg borocska, meg a régi szép dalok mellett.

Volt akire ismeretlenül köszöntöttem rá a legelőn, de olyan kanász is akadt, aki után fél naphosszat hiába jártam a bokros hegyoldalt a vigánti erdőt, még a magammal vitt kanászkürtöt is hiába fújtam meg, csak a visszhang felelt, a kanászt magát *fókájával* együtt elnyelte a Bakony még ma is nagy erdeinek egyike. Csak a fák oldala mutatta, hogy valahol arra lehetnek az erdő mélyén, mert a foka dörgölődzése nyomán sáros volt a fák töve. Tóth István kanással végül is csak este találkoztunk. Állhatatosságom jutalma az a sok szép dal s az a gazdag, régi ismeretanyag volt, melyet a régi hangszerekre vonatkozóan elmondott.

Az is előfordult azonban, hogy hiába másztam meg a meredek partot, hegyoldalt, hiába csalt a gulya ha-

rangjainak zenéje, mikor közelebb értem, akkor láttam csak, hogy a csordás oldalán szörtarisznája fityegett...

A hagyományos pásztorvilágnak alkonyodik, egyre sötétedik. Pásztoraink gyermekei — munkájuk gépesítésének, könnyítésének ellenére — ma már a legtrikább esetben folytatják őseik mesterségét. Kesereg is ezen némelyik öreg pásztor:

„Dehát mit tégyek, ha a traktor jobban tetszik nekik, mint a furkósbot?” — kérdi Vigántpetenden Tóth István kanász.

A legtöbb pásztor, aki e hagyományokat ismeri, már nyugalomban van. Az erejük teljében levők sorra elmennek gyári munkásnak, fűtőnek. Pásztorokészégeiket vagy elajándékozzák, vagy felkerülnek a padlásra. Ritkulnak, lassankint el is hallgatnak a hagyományos kanászkürtök, ősi *kihajtóversek*, *cifrák*. Szűkül a pásztorvilág.

Forrásmunkaként a mintegy 1800 bakonyi magyar népdalt tartalmazó kéziratomon kívül, főként három munkára támaszkodhattam. Az egyik *Vajkai Aurél* már említett *Szentgál* c. monográfiája, a másik pedig *Sárosi Bálint* tanulmányosorozata, mely a Muzsika c. folyóirat 1965—1967. évi számaiban jelent meg *A magyar nép hangszerei* címmel. E tanulmány volt az első, mely a magyar népi hangszerekről átfogó képet nyújtott. A hangszerek csoportosításában az általa kijelölt utat követtem. Csak később sikerült megszerezni a harmadikat: *B. Sárosi: Die Volksmusikinstrumente Ungarns* c. művét, mely 1967-ben Lipszében jelent meg német nyelven (VEB Deutscher Verlag für Musik). Anyaga tanulmányom II, hangszeres zenéről szóló részéhez biztos összehasonlítási alapot nyújtott, Területünkre vonatkozó anyagát — utalással a forrásra — szinten felhasználtam dolgozatomban.

E két alapvető munkán kívül felhasználtam még a következő műveket:

Kodály—Vargyas: A magyar népzene. (Bp., 1952.)

Bartók Béla összegyűjtött írásai. (Bp. 1966.)

Járdányi Pál: Magyar népdaltípusok I—II. (Bp., 1961.)

Kerényi György: Népies dalok. (Bp., 1961)

Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa. (Bp., 1952.)

A parasztdaltól a munkásdalig. (Bp., 1968.)

Darvas Gábor: Évezredek hangszerei. (Bp., 1961)

Békefi Antal: Bakonyi népdalok. (Bp., 1955.) A bakonyi szegényember dalai. (Bp., 1966.)

A pásztorok zenéje. Kézirat. Szöveges visszaemlékezések lejegyzése magnetofonszalagról. (1969) — 72 gépelt oldal.

Manga János: Magyar népdalok, népi hangszerek. (Bp., 1969.) (É. n. Révai kiadás)

Richard Bright utazásai a Dunántúlra 1815 (Veszprém Megyei múzeumok Igazgatósága kiadása, 1970)

Szabolcsi—Tóth: Zenei lexikon. (Bp., 1965.)

Vajkai Aurél: A bakony néprajza. (Bp., 1959.)

Korompay György: Veszprém. 2. kiadás. (Bp., 1957.)

Eötvös Károly: A Bakony.

Szerkesztés. Nagy gondot okozott, a közlés módjának megválasztása, hogy munkám használata ne legyen komplikált, hogy a dal keresők nélkül, első rápillantásra is teljes élményt adjon, hogy együtt maradjon — ha csak lehet — dallam és szöveg s a legfontosabb

gyűjtési adatok, de a közlés módja a tudományos igényeket is kielégítse.

Megkísértem ezért azt az áthidaló megoldást választani, hogy a dallamot csak akkor választottam el szövegétől, ha azt erős zenei okok tették indokolttá. Ilyen ok pl. a dallamvariánsok egymás mellé kerülése. Ilyenkor néha 2—3—4 dallamot is partitúraszerűen egymás alatt közöltem (szinoptikus közlésmód) az összehasonlítás, a variálás könnyebb, jobb megfigyelhetősége kedvéért. Ugyancsak folyamatosan következnek a dalok a hangszeres fejezet végén akkor, mikor hozzájuk kevesebb hozzáfűznievaló akadt. — A szövegbe ágyazott többi dallam zenei rendjét a zenei mutatók tárják fel.

A dalok fölött a gyűjtés legfontosabb adatai szerepelnek a következő sorrendben pl.:

Aklipusza, 1952 — Farkas Antal, 1899.

A gyűjtés helye, időpontja — a dalos neve, születési éve. A gyűjtő nevét a dalok fölött nem tüntettem fel, mert a kötetben szereplő összes népdal a szerző gyűjtéséből származik.

Jegyzetek. Az olvasmányosság kedvéért nem szándékoztuk a főszöveget a tudományos vizsgálódások számára fontos adatokkal terhelni, ezért a jegyzetbe kerültek:

a) a későbbi versszakok éneklése során fellépő dallamvariánsok hangjegyes jegyzetei,

b) azok a megjegyzések, melyeket a gyűjtés során a dalosok dalukkal kapcsolatosan tettek,

c) a dallamokra vonatkozó zenei észrevételek, megállapítások,

d) itt közöltük azt is, vajon mely dallam szerepel ezek közül Kodály—Vargyas: *Magyar népzene* c. művében (rövidítése: K), melyik Járdányi: *Magyar népdaltípusok* c. munkájában (rövidítése: J), s melyik Bartók Béla: *A magyar népdal* c. munkájában (rövidítése: B).

Két külön fejezetben foglalkozunk pásztoraink előadásbeli sajátosságainak vizsgálatával: a VIII. és a IX.-ben.

A dalosok adatai. A gyűjtésre vonatkozó legfontosabb adatokat a dalok fölött is közöltük s részben a jegyzetben is helyet kaptak ezek; magukra a dalosokra vonatkozó részletesebb adatokat a X. fejezetben találhatunk. Itt a faluk ábécé rendjében soroltuk fel énekeseinket s néhány szóval szociográfiailag is jellemeztük őket. — A korábbi gyűjtéseknél előfordult, hogy erre akkor még nem terjedt ki figyelmem, ezért hiányzik néhány ilyen természetű adat. E fejezetben adjuk meg a daloló asszonyok lényekori nevét is.

Tanulmányunk első részét a dalok tematikus rendje zárja le. Itt jegyezzük meg, hogy nyomdatechnikai okok miatt a dalok további versszakainak ritmikai változásait nem jelölhettük, ezekben a ritmus — a legnagyobb többségben — alkalmazkodó.

1949-ben kezdtem el szülőfalumban, Bakonyoszlopon a gyűjtést. Huszadik éve járom a népdalokért a Bakony apró tanyáit, pusztáit, falvait, legelőit. Örömmel adom át e tanulmányt a Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények számára.

Első rész

DALOK

I. A BAKONYI PÁSZTOROK ÉS DALAIK

A kanászokat, teheneseket, juhászokat ma is ott találjuk minden bakonyi faluban. Igaz, sokuk ma már nem a falu végé, egykori pásztorházban lakik, hanem új, modern házat épített magának, de a mosógépes, gáztűzhelyes, házi villanydarálóval is ellátott modern lakások lakói még emlékeznek régi életformájukra, még nem feledték el hagyományaik, dalaikat, ujjuk éppúgy rájár — ha egy kicsit keresgélve is — a furulya és az okarina „*kormányzólikaira*”, mint egykor. Azt a kevés tősgyökeres pásztor, aki még ma is őriz s azokat az öregeket, kik már csak hagyományaikat őrizték meg, őket kérdezzük meg, milyen is volt a bakonyi pásztorok zenei élete. Hogy feleleteiket megértsük, előtte tekintsük át röviden, hogy alakult, fejlődött az állattartás és a pásztorokodás a Bakonyban.

A Bakony erdei már régtől fogva kiválóan alkalmasak voltak az erdei pásztorokodásra. Felismerték ezt a magyarok is a honfoglalás utáni időkben. Középkori okleveleink megemlíti a ló, juh és disznótartást. Később is gyakran találkozunk a bakonyi állattenyésztésre vonatkozó adatokkal, de ezek közül Fényes Elek: *Magyarországnak mostani állapota*... című 1836-ban Pesten megjelent művének első kötete emeli ki a bakonyi állattenyésztés fontosságát: „*A Bakonynak roppant bikkes tölgyes erdősegei magok mutatják, hogy Veszprém a sertés tenyésztésnek valódi hazája legyen.*...”

A sertésenyésztés mellett a kevés legelő, tisztás, kaszáló miatt a marhatartás és a juhászat is viszonylag később fejlődött csak ki. A juhtartás a XIX. század elején az uradalmak révén kezdett meghonosodni, a lóirtás kezdetben pedig

1. A gyűjtés térképe.
1. Karte der Sammlung.
1. Carte de la recueil de folklore.
1. Карта собирания.

szinte kizárólag az uradalmakhoz fűződött. Ma már nincsenek külön *kecskefőkák*, mint rég; hol a *disznófőkákhoz*, hol a tehéncsordához csatlakozik az a néhány, melyet reggel kihajtanak. Bivalyokat csordában a Bakonyban nem őriztek soha, ezek így csak a Balatontól délre fordultak elő. A számar emléke is csak a juhásznótákban él. Húsz éves gyűjtésem során egyet sem láttam ilyet a pásztorok használatában.

E sok féle nagyszámú állat őrzését, ápolását, gondozását látták el a pásztorok, akik a legtöbbször pásztorgenerációk leszármazottaként őrizték meg őseik szaktudását: tudományát és hagyományait. „Még tanítottak az öreg pásztorok. Ném magamtú tanítam még, megszenvedtem érte” — vallja Pécselyen Ihsász János. Állatorvos híján meg is operálták az állatokat, eret vágtak rajtuk, agyműtétet hajtottak végre a kergető birkákon.

Hagyományaik egy része hiedelem, varázslat, ahogy ezt a kardosréti Gulyás János — volt pásztor — vallja:

„Az apám megcsinátta azt is, hogyha szűk helyre behajtott a csordát (úgy érti, hogy jobbról-balról jó legelnivaló kínálkozott s közte keskeny út vezetett csak), akkor eggyet-kettőt szót — bár azt hát ügyé nem mondom ki, mer az apám meghagyta, hogy azt né hagyjam másnak — akkor a csorda egy sorba léváltott, mind a katonák, és egy sorba elmétek az öreg után mind. És behajtott a legkisebb legelőre is! Annak vót oan tudomány. . . Ugyanattú én sokat tanútam a pásztorilletbe. Az apám nekém meghagyta aztat, hogy ezt a tudományt én sénékinek né adjam át, mer ha valaki születik, szülessen pásztornak, vagy pedig *légynén más!*”

Átvették őseiktől nemcsak a gyógyítás tudományát, az állatokkal való bánásmódot, a hiedelmeket, de átvették azok dalos kedvét, sok szép dalát, balladáját, át a hangszerkészítés titkait, a gulya kolompjainak, vagy ahogy ők szívesebben nevezik: harangjainak behangolását, átvették a legősibb dalokat, melyek kvintváltó szerkezete, pentaton hangsora messzeszakadt obi rokonnépeink, a marik népdalaival tartanak rokonságot.

A bakonyi falvakban a legrégebbi népdalokat e *tűrűmet-szített* pásztoroknál találhatjuk. Nemcsak a dalokhoz, zene-szerszámokhoz értenek, a pásztorfaragásnak is kimagasló képességű mesterei élnek köztük. Jellemző rájuk valami ősi vándorörszton is, mely állandóan hajtja, nyugtalanítja őket. Erre valószínűleg a szűkös megélhetés, a kis commenció, a jobb hely keresése is készítette őket. Gyakran cserélik azonban álláshelyeiket most is, nemcsak a felszabadulás előtti időkben. Sok emberrel, más vidékről érkezett pásztorral találkozunk vándorlásaik közben és átadják egymásnak dalaikat, meséiket, történeteiket.

Beszélgetéseink során igyekeztem választ kapni arra, mit is jelent a pásztorember számára az ének, a zene, a tánc? Hol, kitől, mikor, hogyan sajátítja el? Mikor szokott, mikor illik énekelni? Kedvet leli-e más is az ő dalaiban, muzsikálásában? Mielőtt a juhászok, kanászok, gulyások, csikósok dalait külön sorra vennénk, kísérleljünk meg először ezekre, a minden pásztorra egyformán érvényes kérdésre válaszolni saját vallomásaik alapján.

A pásztorok gyermekei már kicsiny korukban hallják szüleiktől a sok dalt, látják, tapasztalják, hogy azok örömet, bánatukat, gondjukat, bajukat kidalolják, gyorsabban telik az idő is, ha cseng a nóta. Így emlékszik vissza erre Pécselyen Szakonyi Ferencné: „. . . kislánykorunkba, libapásztorokunkba énekelgettünk, babusgattunk, dödörököltük a nótákat. . .”

A dalok tanulása nem tartott sokáig. Egyszeri hallás is elég volt hozzá. A legszebb költői képek, a legmegkapóbb, kifejezőbb dallamfordulatok rögződtek, a kiesettek, elfeledettek helyébe pedig pásztoraink teremtő fantáziája újat, talán néha még szebbet is alkotott. Ihsász János Pécselyen így beszélt erről:

„Hun itt hallottam, hun ott, aztán az embérnek kedvire való vót, még tanuta. Addig sutyorogtam magamba, hogy másnap má elfujtam. — Mikor fiatal vótam, oan gyerekként vótam, hallottam egy kedvemre való nótát, akkor éjjel föl ébredtem, akkor elkezdtem magamba mondogatni, sutyorászni, másnap má fujtam, mind a kokas a réggeli nótáját.

— Én most is éjjé, akkor összeszedém magamba, aztán má mondom, má csinálom”.

Ha aztán megvolt, újra teljes volt az új nóta, de jólesett elgyönyörködni benne! — „El-elrikkantom magamat ikerőkor, mind bagoly szokta magát az erdőbe!” — mondja tréfásan magáról Ihsász János, akit nagy bajuszáról a környéken Bajci bácsinak neveznek. — „A mostani csiribiri-csiribákát nem szeretém” — folytatja tovább. Valóban nem is énekel ilyeneket nekem. Csengő, fényes hangon dalol, óriási orgánummal rendelkezik, mely a puszták, hegytetők tereit is betöltötte. Szép hangját, gazdag nótakincsét ismerik a pécselyiek s büszkén emlegetik, mint igazi pásztorembert, jókedvű nótamestert.

Szépen daloló meghalt urára így emlékszik Pécselyen Molnár Jánosné: „Nagyon szépen tudott az én uram énekelni. Ollan vót sokszoronek: éhagattam vóna egész éjszaka, hogyha az énekel”.

Nem mindegyik pásztor ért rá egyformán a muzsikával, dallal törődni. A juhász inkább, de a disznók után bizony sokat kellett futkosni! „. . . őrzés közbe nem mindig értünk rá, de amikor ráértem, elővettem a tarisznyámbul a furuglát, furullját, mikor az időbű kikerült. . . Abba az időbe jól tudtam nótázni, furuglázni is szerettem. . . szerettem kicsit elszórakozni a nyáj mellett”. — vallja egyik pásztorunk.

A dalok igazi szürete azonban a pásztorok összejevetelein, pásztormultságokon, búcsújárásokon volt. A sok juhász, kanász, gulyás ekkor saját életéről vallott dalaiban, ahogy erre Bándon Farkas Antal öreg juhász visszaemlékezik: „Először éttek, aztán ittak, meggyűtt a jókedv, kezdtek danúnyi, mindenki a sorsa felű: nótába foglalták. — A legszívesebben, mikor bucsuba vótunk, vagy lakodalomba, vagy valami jó bálban összeverődünk, akkor bizony elkezdünk nótázni. Vót úgy, hogyhát másnap réggel is mulattunk”.

A pásztormultságok hangszeres és táncos vonatkozásai-ról később lesz szó.

E multságok jó hangulatára azonban minden visszamlékező kitér. Ilyen összejevetelek ma már alig vannak. Az egykori pásztorok fiai és lányai már az üzemek szorgos munkásaiként, a herendi gyár festegetőjeként helyezkedtek el a mai modern életben nem kívánják szüleik mesterségét folytatni. Így hát az öregek már csak magukban *dudorikulják* csöndesen a régi nótákat, nem is másoknak, maguknak szokták a legtöbbször *énününikézni* az egykori hangos multságok kedves, ma már csak halk zavú emlékeit.

II. JUHÁSZDALOK

Dalaikat szövegük tartama szerint két csoportba oszthatjuk. Nagyobb része a juhászok mindennapi életének, gondolatainak, vágyainak, élményeinek megfogalmazása. A dalok egy kisebb része pedig a hanyagsága vagy a birkák elhajtása miatt bajba került juhász gondjairól, további sorsáról szól.

Békés hétköznapok

Mindenek előtt nyáját, *főkáját* (falkáját) énekl meg. A számadó és bojtárja sokszor 500—600 juhot is őrzött. Ilyenkor a számadóra maradt az anyafőka, az öregfőka, a bojtár pedig a ridegfőkára: ürüre és a fiatal nemzedékre vigyázott. „Az ürűfalka ivartalanítva van. Ezek az ürük csak gyaptyunak vannak. Nem fiadzik, gyaptyut még jól hoz” — magyarázza Farkas Antal, Bándon. Vezérürinek a pásztor az olyan birkát választotta ki, amelyik a főka élén járt, ennek nevet is adott rendszerint. Hogy magához szelídítse, gyakran elemőzsiájának maradványával is megkínálta, valóban olyan lett, mint a „kezes bárány”. A vezérürű nyakába került aztán a messzehangzó *gyönyörű szép csengő*. A birkafalka a vezérürű szagát és a csengő vagy a kolomp hangját követve együtt maradt. Nyáron meg sem várták a napkeltét, hajnalban kint legelt már a főka, éjszakára pedig *akolyba, akóba*, akolba zárta a juhász.

1.

Pécsely, Klárapusztá 1969 — Ihász János, 1919

Rubato $\text{♩} = 102$

Széppusztai nagyakolyba voltam én, de
Szép pusztán hatszáz bir-kát ő-riztem én a
Hat száz közül csak egy vezér ü-rüm volt,
Azon is egy gyönyörű szép csen-gő volt.

2. Harmat esett Gábor üru szarvára,
Hej, tē kislány, mért adsz juhász szavára?! Ejde
Mert a juhász megcsalja ja gyöngé szivedet,
Elvész a szép léányéletedet!

2.

Kapolcs, 1969 — Kálmán János, 1896

Tempo giusto $\text{♩} = 90$

A fő-kámba há-rom ve-zér ü-rü van,
Mind a hármon ha-ra-mi-a csen-gő van.
Ol messzi-re hal-lik an-nak a szól-lá-sa
Mint a babám keser-ves zo-ko-gá-sa.

2. Átalmennék a fekete tengერен,
Hatszáz üru legelész ott a rétén.
Kiszakítottok abból harminc darabot,
— Neték, lányok, ti is ruházkodjatok!

3.

Hegyessd, 1965 — Kiss Zsigmond, 1930

Tempo giusto $\text{♩} = 120$

E-sik e-ső ve-zér ü-rüm szar-vá-ra
Ne higgy kis-lány ju-hász le-gény sza-vá-ra!
Mert a ju-hász megcsalja a szive-det,
El-vé-szi ja ha-ja-don é-le-té-det.

2. Tizenhárom fodor van a szoknyámon,
Azt gondoltam, férjhezmegyék a nyáron.
Kettőt-hármat lévágatok belőlle,
Mert már látom, sémmi sém lesz belőlle.

3. Általmēntem a fekete tengერен,
Hatszáz üru legelészt a rétén,
Kiválasztok abból harminc darabot,
— Neték, lányok, ti is ruházkodjatok!

4.

Aklipusztá, 1952 — Farkas Antal, 1899

Tempo giusto $\text{♩} = 112$

Za-va-nos a Cuha vi-ze nem tisz-ta,
Rá hajtom az ü-rü-fő-kám nem issza.
Hogy is in-ná, mi-kor ol-lan za-va-nos,
Nem va-gyok én még a rózsámnál sza-ba-dos.

A pásztorok minden szavából kiderül, hogy szeretik a rájuk bízott jószágot. Vele éreznek, kedvére tesznek, óvják a forró naptól. Kedves barmairól beszél a következő dalban is a juhász s megemlíti hűséges segítőtársát is, a kutyáját. — De sok lőtástól-futástól is menti meg gazdáját a jól betanított kis pumi! Csupa szem, csupa fül, úgy figyel gazdájának minden mozdulatát, szavát. De nemcsak figyel, érti is.

„Ergy, elejbe, tē! Hajtsd vissza űket, tē!” — kiáltja neki gazdája, s már vágta is, sokszor négy-ötszáz méterre is, letereli az országútról az odatévedt főkát, megkerüli ügyesen a szétszéledt nyáját, csaholja, csipkedti a lemaradókat. Mikor feladatát végzi, közben is gyakran pillog gazdájára s várja annak további, helyeslő biztatását. — Nem csoda, ha dalai-ban is megemlegeti a pásztor:

5.

Zirc, Tündérmajor 1952 — Dömötör Ferenc, 1879

Tempo giusto $\text{♩} = 108$

Ha ki-hajtok a tün-dé-ri dombok-na,
Rá-tá-maszkó-dom az őrző bo-fom-na.
Onnan né-zek a kedves bar-ma-im-na,
Csak úgy néz-em, millen szé-pen le-gel-nek.

- Bodri kutyám ide hívom énmellém,
— Tereld ide a nyájomat elejbéim!
Bodri kutyám oly igazi hű állat,
Esküdőre mazs vitték a babámat.

Tempo giusto $\text{♩} = 108$

- Sa - jó kutyám, jaj de mélyen a - lu - szol,
Ném láttad - e a ró - zsá - mat va - la - hol?
- Láttam bi - zon, egy nagy nyár - fa fő - vé - ben,
Csa - tos i - ma könyve volt a ke - zé - ben.

2. Tisza vize kiöntött a legelőn,
Volt már nekém, van is nekém szeretőm.
— Hallgass, juhász, merre szól a rézkolomp?
Ném láttad - e a rózsámat valahol?

A régi időkben a fókát Szent György napján (ápr. 24.) hajtották ki először s kinn is maradt Szent Márton napja körüli időig (nov. 11) — az időjárástól függően. Vannak akik azt állítják, hogy egész éven át is kint időztek. A pásztor tisztálkodási lehetőségei ilyenkor nem voltak éppen higiénikusnak mondhatók. Élelemből sokszor egy hétre valót vittek ki a számukra, oly messze elkerültek a falutól, tanyától. Az öreg számadó is sokszor magára hagyta a bojtárt a nyájával meg a kutyájával. Ilyenkor aztán a nótái meg a furulyája vigasztalták. Sokszor eszébe járt a kedvese is, de egyelőre csak nótáiban álmolta maga mellé. Vajon hűséges - e? Ktart - e mellette? — Ilyenkor készítette számára oly sok művészettel, aprólékos gondnal, fantáziával gazdagon a faragott tűtartókat, tükrösöket, dobozokat.

Tempo giusto $\text{♩} = 96$

Hej, ju - há - szok, ju - há - szok,
De szennyes a ga - tyá - tok!
Ta - lán nincs is ba - bá - tok,
Ki fe - hé - nit - sën rá - tok.

Parlando

Be - ze - ré - di ü - rü nyá - ja,
Ne - ki - te rüft a bal szár - nyo
Én va - gyok an - nak bojtár - ja,
A szá - ma - dóm a csár - dá - ba.

2. 'gy Isten jó nap, jó bojtárom!
Van - e károd? Elcsinálom!
— Nincsen károm, de nem is léssz,
Míg a nyáj a kezemen léssz!

A század elején a birkákat évente kétszer megnyirették, mostanában már csak egyszer nyírják őket. Ezért a nyírásra nyár elején és augusztusban hazahajtott a juhász, A birkanyíró menyecskék, juhásznék ha otthon végeztek, fölkeredtek s messzi uradalmakra is elmentek dolgozni. A munkabér mellé kijárt a liter bor is naponta, így itt a hangulat mindig vidám volt, különösen pedig a befejező áldomáson. A szentgáli nyíróasszonyok énekeltek ilyenkor Akliban a következő dalt:

Élős olló a kezembe,
Pöngő csörög a zsebembe,
De mivel a vasut drága,
Gyalog megyünk e Széngálra.

A „Három ürü nem nagy fóka” dallamára (Ld. a dudánóták között a következő közleményben.) De előkerültek ilyenkor a többi mulatónóták is:

Rubato

Mi - kor a ju - hász bort i - szik,
Szür - ke sza - már szo - morko - dik.
Né szo - mor - kodj, szür - ke sza - már,
Majd el mé - gyünk a nyáj u - tán.

A pásztorok nem szerették birkáik között a fekete foltosat. Ha baráti lakomára került a sor, a babost, a fekete gyaptyusat keresték, vagy azt, amelyiknek ügyis valami testi hibája volt: kergesség gyötörte: kavargós volt —, azt ették meg.

Következő dalunk is erről ad hírt. Régiségét az is igazolja, hogy a bort akkor még nem üvegen, hanem tömlőben tartották!

Pécseley, Klárapusztá 1969 — Ihász János, 1919

Rubato

Van egy he - te vagyis há - rom,
Hogy a szám - a - dó - mat vá - rom, hej de
jA - mon - nanda jön hej de (szám - r há - ton,
kerék - pá - ron,
A - mind lá - tom gyöcs - ga - tyá - ban.

2. 'szongya: Jónapot, édes bojtárom, hej de,
Kérdözém, hogy van - e károd? Hej de,
Tudom, addég nem lesz károm,
Mig tē leszél a bujtárom!
3. — Van - e jó bor a tömlőbe?
Hus a bográcsba mégfőve?
— Nincsen borom a tömlőbe,
Sēm hus a bográcsba mégfőve. 'szongya:
4. — Ergye, fogd még azt a babost,
A legszēbbik nagyharangost!
Kutyánk észzi még a vérét,
Zsidó mégvēszi ja bőrét.

A másik régi mulatónótában Veszprém városának régies kiejtése szerepel még: Beszperémnek mondta az énekes. A másik érdekessége e dalnak, hogy mindegyik dallamsort megszakítja egy nem énekelve, hanem beszélve elmondott kis szövegszakasz.

11.

Zirc, 1954 — Kurdy Rudolf, 1883

Tempo giusto $\text{♩} = 108$

Lē - é - gēt a beszke - ré - mi... hej Mózi! Azt a Jordán vízben még nem kérésztálkedēt őrgyélusāt az őregpéd - nak...
csār - da.

(Beszélve)

Vi - gyāzz, kislány, mert megcsap a ...
— én vagyok a gróf Erdődy juhász.
El lītēt abbul az ötvenesbūl! —
lāng - ja.

(Kérdözve)

Nēm fé - lēk én a csār - da...
Lēs z? Nēm lēs z?
lāng - ja - tól.

(Kídítva)

In - kēbb fé - lēk Gyere haza Bandi! —
ba - bām ha - rag - ja - tól.

A juhász fizetése fejében a közös főkában ott őrizhette a maga juhait is. A számadónak 50—60, a bujtárnak huszonöt - negyven birkát lehetett tartania. A bojtárt a számadó fizette, ő gondoskodott teljes ellátásáról, mosatott, varratott rá és élelmezte. Azért ment hát számarháton a már hetek óta magányosan kint levő bojtárja meglátogatására, hogy számarán kiszállítsa a szükséges élelmet.

Nem csoda, hogy nagy volt a felháborodás, még a nótába is belekerült, mikor a juhászok birkatartási jogát megszüntették az uraságok. Ezzel a juhász személyes érdeklősége is megszűnt abban, hogy minél jobban tartsa a főkáját. A birkatartási jog visszavonása jelentős kárral járt a juhászra nézve, ezért oly fenyegetők a most következő dalok. 2. versszakai. A dal két változatban került gyűjtőfüzetembe.

12. 13.

Aklipusztá, 1952 — Farkas Antal, 1899
Szentgál, 1969 — T. Molnár István, 1891Tempo giusto $\text{♩} = 108$

12. Ha - rag - szik a ju - hász,
13. Szó - mo - rú a ju - hász,
Hogynincs birka - tar - tás,
Mert nincs bir - ha tar - tás.
Mēgi - ri - gyel - ték az u - rak
Mēgi - ril - lēt - tük az u - rak
A nagybucu - já - rást.
A nagybucu - já - rást.

12/2. Nē haragudj, juhász,
Lēs még birkatartás!
Maj ha az uraság birkái
Egymást koszulgatják!

13/2. Mēgvidull a juhász
Lēs itt birkatartás! Ha
A vármēgye főurai, ha
Főlaggatják egymást!

Beborul az ég

A pásztor munkája felelőségteljes. Nagy értéket képvisel a rábizott jószág, nagy érték a legelő körül elterülő szántó - földek termése is. Elég, hogy egy szép szemű kislány kedvéért fél órára megfelelkezzék a főkájáról, vagy elszundítson kicsit a hajnalban fölkelte legény, máris tilosban a jószág. Ilyenkor a károsult föld tulajdonosa a saját aklába hajtatta be a birkát, s míg az okozott kárt meg nem térítették, nem adta vissza azt. De nemcsak a nyáj került fogságba, áristomba ültették a bojtárt is. A pillanatnyi lazaságáért, hanyagságáért nagy árat kellett fizetnie!

14. 15. 16.

Aklipusza, 1952 — Magyar József, 1874

Parlando

Az is két he - te vagy há - rom ,
 Hogy a szá - ma - dót nem lát - tam .
 Lám, o - débbgyűn, sza - már - há - ton ,
 Al lesz a szá - m - a - dóm, lá - tom .

Száz fo - rint az á - ra ,
 Ró - zám a gaz - dáj - jo .
 Két a - rany bö - tü - vel
 Van ne - vem rá - vág - va

Az is nagy baj volt, ha lucernaföldre vagy friss lóherére kapott a nyáj, fölfújódott tőle. Nagy volt a kár! Hosszú, sokszor bizony a börtönben, akasztófán végződő eseményláncolatoknak ilyen pillanatnyi vigyázatlanság, gondatlanság volt a kiindítója. Bár e most következő dal pásztor: Juhász Andor sem akart *duhaj* lenni, mégis Zala, Somogy üldözött betyárja vált belőle.

17.

Pécsely, 1969 — Molnár Jánosné, 1891

Parlando

-Pis - ta, Pis - ta, Ju - hász Pis - ta!
 Hol az a szép ü - rü - fol - ka ?
 -Be van hajtvá a ti - los - ba ,
 Bujtár - ja az á - ris - tom - ba .
 Be van hajtvá a ti - los - ba ,
 Szilá - qyi bi - ró - ná szól a csengő raj - ta .

Poco rubato $\downarrow = cca 72$
 hej de , Mi - kor ju - hász - le - gény vol - tam ,
 Forrás - kút - nál el - a - lud - tam .
 A ju - ha - im kár - im mēn - tek ,
 Jaj de na - gyon sok kárt tēt - tek .

2. Kettő-három föl puffadt,
 Rajtam az ur kiadatott:
 Olyan elbocsájtót adott,
 Sēhol be nem fogadhattak. *De*

3. Ekkor duhaj mégse lettem,
 Csak disznókkal kereskédtem.
 Mikor mēntem Somogy felé,
 Kilenc zsandár jött elejbém. *Hejde*

4. Csak azt kérdik, hová mēgyék,
 Hol az utazó - levelem ?!
 Belenyútam a zsebembe,
 Pisztolý kerűtt a kezembe.
 Ötöt - hatot mellbelőttem: } Az utolsó 2 sor
 Itt az utazó - levelem! } dallamára

5. Én Istenēm, mit csináljak ?
 Szaladjak - ē, vagy megálljak ?
 Ha elfutok, agyōnlőnek,
 Ha mēgállok, mēgkötőznek. *De*

6. Juhász Andor az én nevem,
 Zala, Somogy nem bir velem,
 /:Zala, Somogy engēm nem bánt,
 Pógároknak nem tētem kárt. /:

Az első, forráskutas versszakot másként is énekelték:

Tempo giusto $\downarrow = 72$

Is - me - rem a csengőt ,
 Vót is a ke - zembe ,
 Az eg - ri vá - sár - bo
 Vēt - tem az ü - rüm - re .

Aklipuszta, 1952 — Magyar József, 1874

Parlando

Mi - kor ju - hász - gye - räk vö - tam,
 For - räs - küt - ná el - a - lud - tam.
 Föl - íb - red - tem íj - fiél - táj - ba,
 Egy ü - rüm sincs a hál - lás - ba!

Abból is mindig baj lett, mikor a mulatozásra, a kedvesére a cifra szürre többet költött a pásztor, mint amennyire az erszénye futotta. Ilyenkor aztán éjszaka elhajtott a másik fókájából néhányat. Korán kezdték ezt már: bojtár korukban. A kárvallott juhász sem szaladt a törvényre, visszazerezte valahogy, vagy szerzett helyette másikat. Ők ezt abban az időben nem tartották bűnnek, sőt virtusként emlegették. „Akkor av vót a valamire való pásztor, aki minné ügyesebb vót, máma még má egész kicsinységér is légyalázák az embért” — panaszkodott nekem méltatlanul az egyik nyolcvan év körüli fogatlan pásztorom, Tótvázsonyban. Az éjszakai kalandok után azonban, akár bevallotta, akár nem, szorongva várta a pásztor a napok múlását.

19.

Szentgál, 1969 — T. Molnár István, 1891

Poco rubato $\text{♩} = \text{cca } 120$

Le - ve - le - gyött a ju - háznak, ki - löl - te a hi - deg.
 Kétszáz ü - rü az ál - lás - ban még in - ná a vi - zet.
 Gyere, babám mer gy vi - zet né saj - náld az erő - det!
 Még - há - lá - lom va - la - mi - kor, ha lé het

20. 21. 22.

Szalafő, Vas megye 1968. — Furján Kálmáné, 1901.
 Aklipuszta, 1965 — Vind Jakab, 1909
 Hegyesd, 1965. — Kiss Zsigmond, 1930

Tempo giusto $\text{♩} = 102$

20. Ha föl - megyek a sü - me - gi nagyhagyra,
 21. Ném a - kar a ve - zér - ü - rü le - gal - ni,
 22. Ném a - kar a ve - zér - ü - rü le - gal - ni,

Le - te - kin - tük a nyá - jom e - le - je - re
 A csén - gő - jét szo - mó - rü - jjan péngé - ti.
 Csöngé - tlyü - jét ha - ra - gossan zörge - ti.
 Nem hal - lom a ve - zér - ü - rüm ko - lomp - ját,
 l - de - gën sza - got é - röz a pusztá - ba,
 l - de - gën sza - got é - röz a pusztá - ba.
 Szép zöld er - dő mind el - vé - szí a hang - ját.
 Hát - ra - néz - zék. Hat zsandár jön u - tán - nam.
 Vissz - sza - te - kint, két zsandár jön u - tán - na

20/2. Ném akar a rézkolompos legelni,
 Rézkolompját szomorúan zörgeti.
 Idegen szagot érez a pusztábo,
 Hátratekint: Száz zsandár jön utánna.

3. Csak azt kérdi örmester ur, kapitány:
 — Hová való születés vagy, tő bolyár?!
 — Születisém Veszprém megye, Bakonyvár,
 Ott nevelt föl engem az édesanyám.

4. Száz zsandárnak nincsen annyi hatalma,
 Hogy engemet nyájamtól elhajtana,
 Engem addig el nem hajt a nyájamtól,
 Mig számadó ki nem jön a pusztából.

5. De a bojtár nem vette ezt tréfára,
 Rézfokosát föltette a vállára,
 — Kutya zsandár! Raked lő a fegyveredet,
 Mert ha nem, hát kiontom a véredet!

Bár a most közölt dalt Vas megyében gyűjtöttem, szövege kétségtelenné teszi, hogy e tájon keletkezett, ez indokolja, hogy felvettem gyűjteményembe.

21/2. Három águ ostor van a kezébe,
 Olyant vág a szégén bojtár fejére, hogy
 Lébukott a szamarárul a földre.

3. Ezt a bojtár nem vette már tréfára,
 Fölpattant a szamarának hátára,
 — Zsandár uram, még né üssön már többet, mer
 Fogom baltám, rögtön lévőgom kendét!

4. Erre azt feleli a cséndérkáplár:
 — Hova való születés vagy, tő bojtár?
 — Veszprém megye, Akli pusztá a hazám,
 Árván nevelt engem az édesanyám.

5. — Eredj bojtár, eredj most mielőttünk,
Odahajjunk, ahová mi akarunk!
— Zsandár uram, nyájamtul el nem megyék,
Míg a kedves gazdámval nem beszélék.

6. — Elment a tő gazdád már a pusztáról...
Elbucsuzok én a selymés fokámtól: *de*
— Isten veled, selymés fókám, elmegyék,
Vagy meghalok, vagy a rózsámé leszék!

22/2. Zsandárkáplár azt kérdézi izibe:
— Mondjad, betyár, hol a születéshelyed?
— Bakonyerdő, Dabos pusztá a tanyám,
Ott nevelt föl engém az édesanyám.

A börtönbe vonuló pásztor után semmi sem marad, csak a nyája, meg életének keserű tanulsága. Úgy érzi, hogy őt nem romlottsága juttatta ide, hanem az őt körülvevő társadalom kegyetlen törvényszerűsége — s mindezt milyen egyszerűen fejezi ki most következő dalának két utolsó, rövidke verssorával:

23.

Szentgál, 1969 — T. Molnár István, 1891

Dallamát ld. a 34. sz. dalnál!

1. De Vezérürüm az út mellett,
Mind lélegelte ja fűjet.
Jóbarátom vigyázz rájja, *mer*
Fogva esett a gazdájja. *De*

2. Barátaim, vigyázzatok,
Hogy ti is így né járjatok!
Mert nem nézik a szépségtéket,
Elvész az életéket.

3. Szépségem és dörékségem
Mégégyez a természetemmel.
Mégis ez a huncut mégye
Ráehült az életémre.

É dal ugyancsak Szentgálról származó variánsa dallamában és utolsó versszakában tér el főként a most közöltől.

24.

Zirc, 1953 — Papp József, cca 1903

Parlando

Ve-zér ü-rüm az út mel-lett
Gyöngyen lege - li a fű-vet.
Fog-va e-sett a gaz-dá - ja,
Jó ba - rá-ti vigyáz rá - ja.

2. Jó barátaim, vigyázzatok!
Hogy ti is így né járjatok!
Nem nézik a szépségtéket,
Elvész az életéket.

3. Irigyeim sokan vannak,
Mint a kutyák, ugy ugatnak.
El akarnak veszejteni,
Jó az Isten, nem engédi.

III. KANÁSZDALOK

A sertésenyésztésnek a Bakonyban még régebbi hagyományai vannak, mind a juhászatnak. A rideg disznófoka régen májustól szeptemberig kinn élt, kinn hált az erdőn, míg a malacsereget naponta hazahajtották. Mikor a kanász kihajtani készül, vállára csapja ólombeöntéses karikás ostorát, nyakába kanyarítja a tarisznyáját, hóna alá veszi jó, somfából készült furkósbotját, kezébe fogja csont- vagy bádogkürtjét, s nagy hangosan: durrogtatással, kürtszóval járja végig a falut, jelzi érkezését. Erre nyílnak ki az ólak s verődik össze a *disznófoka*. Néha néhány kecske is csatlakozik hozzájuk.

Van olyan kanász, amelyik még ma is magával hordja *valaskáját*, kanászbaltáját, melyet balkezükre, vagy vállukra akasztva szoktak viselni. Olyan volt a valaska feje, hogy az onnan nem esett le. Ezt a kanász önvédelmi célokra is használta. A szentgáli kanász, *T. Molnár István* drámai elevevénssel mesélte el, mint támadta meg őt 32 éves korában a Kőrös-hegy tövében Szépalmapusztán egy vadkan, mikor disznai görögtek. Bátorsága, lélekjelenléte és valaskája mentették meg az életét. E kanászbaltát egyébként a kanásztánchoz is felhasználták, mikor furkósbotjukat s valaskájukat tették le a földre X alakban, s annak szárai közt cifrázták lépéseiket.

A kanászok dalai ugyanabból az élményanyagból meritettek, mint a juhászokéi, de ők *szép malacfókájukat* éneklük meg. Szerepel dalaikban a *gica* vagy *gicár*, mely olyan kis bongyor, *kondor* szőrű disznót jelent, melynek hátán a szőre felfelé áll.

25. 26.

Olaszfulu, 1952 — Esső István, 1902
Balatonszőlős, 1969 — Szántó Istvánné, 1918

Tempo giusto J. 96

25. Ka-nász vagyok, ka-nász,
26. Bé-rés vagyok, bé-rés,
De má el-sze-göd-tem.
De már el-sze-göd-tem.
Sej, itt az új-esz-ten-dő,
Sej, itt az új-év,
jön a fogat ér-tem.
jön a fogat ér-tem.

25/2. Sajnálom nyájamat,
Szép malacfókámat,
Sej, cifra ostoromat,
Barna kis babámat!

26/2. Sajnálom ökrömet,
Cifra ösztökémet.
Göndörhajú
Barna szeretőmet.

27.

Pécsely, 1969 — Molnár Jánosné, 1908

Tempo giusto $\text{♩} = 102$

I. Tur a dísz-nó, ha gyöp-re mé-hat,
II. Tur a dísz-nó, ha gyöp-re mé-hat,

Tar-tok én sze-re-tét, ha lé-het.
Tar-tok én sze-re-tét, ha lé-het.

Ha tar-tok is, csak ol-lant tar-tok,
Ha tar-tok is, csak ol-lant tar-tok,

A - ki - vel bő - csü - le - tét val - lok. De
A - ki - vel bő - csü - le - tét val - lok.

Két krajcárom volt, elástam,
Mégizzadt a torkom — fölástam.
/:Igy jár, aki mindig bort iszik,
Míg a temetőbe nem viszik!:/

Igen népszerű a kanászok között a következő dal is, melynek három variánsát jegyeztem fel.

28. 29. 30.

Aklipusza, 1952 — Vind Jakob, 1909

Farkas Antal, 1899 (4., 5. vsz.)

Veszprém, 1962. — Tamás István, 1936
Pécsely, 1969. — Szakonyi Ferencné, 1900

Tempo giusto $\text{♩} = 102$

28. Hej, ka-ná - szok, ka-ná - szok,
Poco rubato

29. Hej, ka-ná - szok, ka-ná - szok,
Tempo giusto $\text{♩} = 106$

30. Hej, ka-ná - szok, ka-ná - szok,

De szeny-nyes a gatyá - tok!
De zsi - ros a ruhá - tok!
Van e szeny-nyes gatyá - tok

Ta-lán nin-csen ba-bá - tok,
Ta-lán nin-csen ba-bá - tok,
Ha nincs szennyes gatyá - tok.

Ki fe - hé - rit - sēn rá - tok!
Ki fe - hé - rit - sēn rá - tok,
Nēm is vagy - tok ka-ná - szok!

28/2. Hej, kikelet, kikelet,
Fujjál nekem jó szelet!
Fujjál nekem, szépét, jót,
A szeretőm is az vót.

3. Most jöttem még Gyuláról,
A gyulai vásárról.
Kilenc gicárt hajtottam,
Magam is elfáradtam.

4. Elfáradt a jobb karom,
Kivel babám takarom,
De még jobban a lábom,
Kivel a csárdást járom.

5. Mos' jöttem a tanyáról,
Hullik az makk a fáról,
Üngöm gatyám de szennyes,
Magam vagyok szerelmes.

29/2. Hullik a makk a fáról,
Most jövök a tanyáról,
Üngöm, gatyám de szennyes,
Magam vagyok szerelmes.

3. Hej, kikelet, kikelet,
Fujjál nekém jó szelet,
Fujjál nekém szépét, jót,
A szeretőm elhagyott.

30/2. Most jöttem a tanyáról,
Hullik a makk a fáról,
Kisangyalom, ha lehet,
Hozd el az ebédemet!

3. A pécselyi határon
Gulyás lészék a nyáron.
Ingem, gatyám de szennyes,
Magam vagyok szerelmes.

Csak éjszaka látogathatja meg kedvesét a kanászlegény, hisz minden nap kihajt, csak a sátorosünnepeken maradhat otthon: karácsony, pünkösd napján fél nap, húsvétkor jár csak neki egész nap szabadság. Hosszú út után kocogtat éjszaka a kislány ablakán.

31.

Hárságy, Szentgál, — 1952 — Tóth Imre, 1892

Poco rubato

Há - rom é - le van a ré - ten a sás - nak,
Tü - ni - ká - ja van a mos - ta - ni lány - nak.
Tü - ni - ká - ja gőnd - ró - dik a fa - rán,
Ka - nászgye - rek ko - pag - tat az ab - la - kán.

2. — Édesanyám, nem tudok elalunni,
Legint hallok az ablakon beszéni.
Édesanyám, eresszen ki hozzája,
Messziről gyött, né fáradjon hiába!

3. — Ráérsz tő még, édes lányom kimenni,
Ráérsz tő még a leginnyel beszéni!
— Tudom, anyám, tudom, hogy még ráérek,
Azt is tudom, hogy nem sokáig élök.

32.

Jásd, 1954 — Prinz Józsefné, 1892

Tempo giusto

Szj - jel mént a lévén - du - la,
Jó sza - gú, de jó - sza - gú,
Hát tē, szeginy kanász - le - giny,
Mi - kor mész el a ba - bád - hó ?

2. — Majd elmegyék szombat este,
Kinek mi gondja rája,
Megölelēm, megcsókulom
Kanászleginy módjára.

A mások főkáját a kanászlegény is megdézsmálta. Nagy, lelógó fülű *siska-disznókra, gica-ártányokra* fájta a foga, de ha az ő főkája kevesbedett meg, hidegvére akkor sem hagyta el: *Maj meglészēm... maj megszērēm...* jelenti ki minden méltatlankodás és ijedelem nélkül.

33.

Zirc, Tündérmajor 1952 — Dömötör Ferenc 1879

Pariando

Kanász vó - tam, kanász lé - szék,
Há - rom sis - ka disz - nót szer - zék
Ha jel - lop - jdk, még maj szer - zék,
Mé - gis ka - nász - gye - rek lé - szék!

34. 35.

Szentgál, 1969 — T. Molnár István, 1891

Poco rubato

34. Ka - nász vol - tam, ka - nász lé - szék,
35. hejde, Mi - kor ka - nász - gye - rek vol - tam,
23. de Ve - zér - ü - rüm az út mel - lett

Ki-lenc gi-ca ár-tánt szer-zék.
For-rás-kút-nál el-a-lud-tam.
Mind lé-le-gel-te a fű-jet.
Ha el-lop-ják, mé-gin szer-zék, de
Föl-éb-red-tem éj-fél-táj-ba,
Jó ba-rá-tom, vi-gyázz ráj-ja, mer
A-zér még-is } ka-nász lé-szék.
Jó-vó-re is }
Egy dísz-nóm sincs az ál-lás-ba.
Fogva e-sétt a gaz-dáj-ja.

36. 37.

Hárságy, Szentgál, 1952 — Tóth Imre, 1892
Pécseley, 1969 — Szakonyi Ferencné, 1900

Parlando

36. Mi-kor ka-nász-gye-rek vó-tam,
37. Mi-kor ka-nászye-rek vol-tam,
For-rás-kút-nál el-a-lud-tam.
For-rás-kút-nál el-a-lud-tam.
Föl-éb-red-tem éj-fél-táj-ban,
Föl-éb-red-tem éj-fél-táj-ba,
Egy bar-mom-sincs az ál-lás-ban.
Egy gi-ca sincs az ál-lás-ba

36/2. — Kelj fő, kanász, nē aludjá,
Elveszett a gica-ártány!
— Nēm aluszok, csak heverék,
Nēm is igaz, hogy elveszött.
Ha jelveszött, maj meglészen, } Az utolsó két sor
Azér mégis kanász lészék! } dallamára

37/2. — de Kelj fél, kanász, nē aludjál!
Elveszett a gica-ártány!
— Ha elveszett, maj megszérzēm,
Azér mégis kanász lészék!

Irigyeim sokan vannak,
Mint a kutyák, ugy ugatnak,
El akarnának veszteni,
Jó az Isten, nēm engedí!

A pásztor legszebb ruhadarabja régen a cifraszűr volt. A juhász szűrének az ujja is bele lehetett öltözni, a kanász szűrének uja viszont be volt fenekelve: itt tartotta pásztor-késztségei egy részét. Ma már szinte alig emlékeznek rá, csak a nóta idézi e pompásan díszített pásztoröltözék emlékét.

38.

Tés, 1953 — Zugor Dániel 1897

Tempo giusto 4 = 126
Cif-ra szű-röm szég-re van a-kaszt-va,
-Gye-re, babám, akaszd a nya-kam-ba!
Igy is, úgy is ott an-nak a he-lye,
Sej, még az ij-jé be-ta-kar-lák ve-le!

2. Jó bort iszik a báró, ja báró,
De még jobbat a kocsmába járó.
Én is iszom világéletemben,
Sej, penészt nēm ver a pénz a zsebemben!

A kanásztáncokkal s az igen gazdag kanászkürtdallam-
anyaggal a hangszerekről szóló fejezetben foglalkozunk majd.

IV. GULYÁS ÉS- CSIKÓSDALOK

Gulyás- és csikósdalokból jóval kevesebb van, mint a juhász- és kanásznótákból, azért ezeket egy fejezetbe vontuk össze, ezen belül azonban egymás utáni sorrendben tárgyaljuk őket.

A mai városi ember számára már összekeveredik a gulyás és a csordás szavak jelentése. A gulyás azokat a marhákat őrizte, melyekre otthon nyáron nem volt szükség: a növendék-marhákat, borjúkat, üszöket, tinókat. E rideg gulyát májusban hajtotta ki a gulyás és kinn maradt velük október végéig. Tűző meleg, szakadó eső nem ártott nekik.

A csordás vagy tehenes a teheneket legeltette, mindennap hazahajtott a fejés, a szoptatás miatt.

A gulyás, csordás furkósbotlalt járt, akárcsak a kanász. Mikor megpihent, megtámasztotta magát a furkósbotjával, úgy farigcsált, vagy szemlélődött. Felszereléséhez tartozott még börtarisznyája is.

Az ő érkezését a gazdák a kolompok, vagy amint ők nevezik: a harangok szavából tudják meg. Ezekről azonban majd a pásztorok hangszerei című fejezetben szólnunk részletesen.

A gulyásnak a csorda mellett igen sok lótni-futnivalója akadt, csak délben pihenhetett meg, mikor dillőre: delelőre hajtotta jószágát. Ilyenkor ért rá kicsit furulyázni vagy farag-

ni. — Fárasztó feladatai közé tartozott az itatás: száz-százötven marha számára bizony sokszor meg kellett buktatnia a gémeskút vödörét.

Dalaik hasonló gondolatkörben mozognak, mint az előző pásztordalok. Érdekes, hogy e dalok közt nem esik szó a marhák elkötéséről, elhajtásáról.

39.

Zirc, 1965 — Lénárt Jánosné cca 1890

Rubato

Es-te van már o-ko-no-dik,
Gu-lya-mé-nés ta-ka-ro-dik.
Lé-hul-lik a nyár-fa-le-vél,
Ho-vá lész a bé-tyár-le-gény.

40.

Pécsely, Klárapusztá 1969 — Ihász János, 1919

Rubato \downarrow cca 90

Kon-do-ro-si gu-lya-ál-lás,
Faj de ne-héz a ka-szál-lás!
Könnyebb egy lányt megö-lel-ni,
Mint egy sar-jú-ren-det vág-nyi.

2. Csongorádi gulyáslegény,
Vizbefulladt, mēghalt, szegény.
Szomgyan delel a gulyája,
Itassa még a babája!

3. — Mēgitatnám, de nēm merēm,
Nagy a vödör, nēm emellēm.
Mert ha jén azt mēgemellēm,
Megöl engēm a szerelēm!

41.

Pécsely, Klárapusztá 1969 — Ihász János, 1919

Tempo giusto \downarrow 78

Ki-haj-tom a gu-lyám a gyöp-re,
Ma-gam is ki-me-gyek mel-lé-je.
Míg a gu-lyám a ré-ten szé-pen le-ge-lész,
Mel-let-tem a ba-bám he-ve-rész.

42.

Veszprém, Dózsaváros 1963 — Tamás János, 1924

Tempo giusto

Ha ki-haj-tom a gu-lyám a rét-re, hejde
Ma-gam is ki-me-gyek mellé-je, hejde
A gu-lyám a ré-tən gyöngyen le-ge-lész,
Mel-let-te ja ba-bám he-ve-rész.

Csikóskokat a Bakonyban csak Farkas Antal bándi, azelőtt akli juhásztól hallottam emlegetni. Az ő édesapja volt a zirci apátság ménésének csikósa, cifra ostornyelét ma is szeretettel őrzi. Ma Ménésjáráson és Kerteskőn van a Bakonyban állami csikótelep, mely 1949 körül települt.

Vajkay Aurél szerint a régi csikósoknak állítólag csörgős botja volt. Ha egyszer megdobta vele a lovat, később elég volt már csak megráznia s a ló máris hallgatott a figyelmeztésre. Nekem csörgős botról nem tettek eddig említést a pásztortok.

Három csikósdalt jegyeztem le, ezek egymás variánsai.

43. 44. 45.

Borzavár, Szépalmapusztá 1954 — Vörösházi Magda, 1936

Pécsely, Klárapusztá 1969 — Sótanyi János, 1900
Borzavár, 1954 — Dombi Jánosné, 1890

Tempo giusto \downarrow 112

43. Lént Má-né-sén csi-kós-le-gény lé-szék én,
44. Túl a Ti-szán kis gúnyhó-ba la-kom én,
45. Túl a Ti-szán pi-ciny háx-ba la-kok én,
Har-minc-há-rom csi-kót le-gel-te-ték én.
Har-minc-há-rom csi-kó-ra vi-gyá-zok én.
Har-minc-há-rom csi-kót le-gel-te-ték én.
Gya-re, ró-zsám, te-reld még a csi-kóme-le-jét,
Er-je, ba-bám, te-reld még a ménés-e-le-jét,
Er-je, ba-bám, te-reld még a ménés-e-le-jét,

Lé ne le-gel-je a ró-zsa le-ve-lét!
Lé nē le-gel-je ja ró-zsa le-ve-lét!
Nē le-gel-je lé a ró-zsa le-ve-lét!

- 43/2. Rózsa, rózsa, bazsarózsa levele,
Miért nevet minden lánynak a széme?
Mert az enyém mindenre tud, tyuhaj, nevetni,
Azt is tudja, mélyiket kell szeretni!
- 45/2. Tőjarózsa elvirágozik messzire,
— Gyűj el hozzám kisangyalom estére!
Ülj le az én piciny ágyam, tyuhaj, szélire,
Hadd zárjam be bús szívemet örökre!
3. Nincsen hideg, mégis befagyott a tó,
Miből iszik kis pejlovom, a fakó?
— Gyere, babám, vágd be néki, tyuhaj, a jeget,
Hadd igyék a kis pejlovom ölöget!

V. BALLADÁK, BALLADÁS DALOK

A társadalmi rétegződés nemcsak a falu parasztságát bontotta meg, hanem igen erősen jelentkezett a pásztorok között is. Igaz, nagy vagyoni különbségek alakultak ki közöttük. A juhászok vitték a legtöbbré. A birkatartás igen jövedelmező volt számukra. Vajkay Aurél Szentgál című művében leírja, hogy akadt olyan juhász is, aki kibérelte gazdjára birtokát, majd később meg is vásárolta azt. Volt e faluban 300 holdas juhász is!

E módos juhászszámadók lenézték a nincstelen, kóborló juhászbojtárokat s ha lányukra szemet mertek vetni, tüzzel-vassal elleneztek a fiatalok egybekelését. Az életben ez miatt lejátszódtott sok tragédia nyomot hagyott népköltészetünkben is. Az alábbi ballada bizonyíték erre.

46.

Bakonyoszló, 1953 — Magyar Mihály, 1900

Tempo giusto ♩ = 96

Kis-rit-há-ton tör-tént ez a nagy e-set:
Barna Gá-bor egy kis-le-ányt sze-re-tett.
Vi-rág Marcsa volt egy szép le-ány ne-ve,
Bar-na Gá-bor ő-tet ná-gyon sze-ret-te.

2. Barna Gábor: Virág Antal juhász
Szerelmes lett gazdájának lányába.
Ném törődött az egész nagy világgal,
Csak szívének drága Mariskájával.
3. — Kis Mariskám, nem lehetünk boldogok,
Édesapád nem hagy téged szeretni,
Kész vagyok hát, édes rózsám, meghalni!

4. Barna Gábor bemént a nagy szobába,
Virág Antalt éppen ottbenn találta.
— Gazda juram, hallgasson meg engemet,
Hadd mondjam el, mi bántja a szívemet!
5. Én a lányát oly nagyon megszerettem,
Hogy érte odaadnám az éltetemet!
— Távozz tőlem, hitvány, jött-mént juhásza,
A két szemem téged többet né lásson!
6. Virág Marcsa bemént a nagy szobába,
Sirva borult rá szegény, a diványra,
De a legény ötet nyomba követte,
.....
7. Most a legény lévorvert vett kezébe, de
Égy lüvést tett szereteje szívébe.
Még egy lüvés, aztán neki is vége,
Mind a kettő holtan fekszik a vérbe.
8. Édesatyja a lüvést meghallotta,
Rémült arccal befutott a szobába,
Mint az örült, haját tépte kinjába
Mint az örült, haját tépte kinjába.
— Én Isteném, jó Isteném, mit tettem,
A kettőnek a gyilkosa én lettem!
9. Szomoruan szól a falu harangja,
Két koporsót kísérek a faluba.
Sok legények, leányok megsiratják,
Barna Gábor, Virág Marcsa halálát.
10. Két hét mulva Virágnét is temették,
Lánya mellé sötét sirba lététek. De
— Virág Antal, mit ér most gazdagságod?!
Eltemették feleséged, leányod!

} Az utolsó
két sor dal-
lamára

Ha a társadalmi ellentét a juhászok rétegei közt is fennállt, még sokkal élesebben jelentkezett ez olyankor, mikor a szegény juhászlegény és földesúri kenyéradója lánya közt fejlődött ki érzelmi kapcsolat. Erre több balladánk, balladás dalunk is utal. (Dallama — kis változtatásokkal — azonos az „Elszögödtem Tarnócára” kezdetű juhászdalával, azért e dalt is itt közöljük; további szövegeit ld. a 65. sz. dal után).

47. 48.

Pécseley, 1969 — Molnár Jánosné, 1891
Pécseley, 1969 — Molnár Jánosné, 1891

Poco rubato ♩ = 108

47. Szé-pen le-gel a kis-asz-szon gulyá-ja,
48. El-sze-göd-tem Tarnó-cá-ra buj-tárnak
A kis-asszon maga sé-tál u-tár na,
Már messzi-ről ki-ált-ja a gulyás-nak:
Fű-ze-té-sém tíz fo-rint, húsz ka-raj-cár,

Szi - vem, gu - lyás, te - rítsd le ja - su - bá - dat!

Még - él ab - ból u - ri mó - don egy - boj - tár -

- 47/2. — Ném terítettém én ide ja subámat,
Itt a tilos, béhajtják a gulyámat!
— Ha béhajtják, szívem gulyás, az nem baj,
Majd kiváltja édesanyám, ha mondom!

3. Édesanyám, váltsa ki ja gulyámat,
Éjszakámat a gulyással töltöttem, *Hejde,*
— Lányom, lányom, lányomnak sem mondalak,
Hogysém téged egy gulyásnak adjalak!
— Ném bánom hát, édesanyám, tagadj még, a) Az utolsó
Gyöngé szívem a gulyásér hasad még. két sor dallamára

4. — Kispadaron kifaragták azt a fát,
Akire ja juhászlegint akasztják.
Fujja ja szél a gyöccsingét és gatyáját,
Nem öleli többé báró leányát!

E ballada változata a következő dallammal is ismeretes.

49.

Hárságy, Kleinmajor, Szentgál 1952 — Horváth Lajos, 1870

Tempo giusto J. 108

Szé - pen le - gal a kis - asz - szon gu - lá - ja,

A kis - asz - szon maga sé - tál u - tá - na.

Még messzi - rül ki - ált - ja a gu - lás - nak:

- Szi - vem, gu - lás, te - rítsd le a su - bá - dat!

2. — Ném terithetém én le a subámat,
Jön a hajdu, behajtja a gulámat!
— De tē avval, szívem, gulás, nē gondolj,
Kiváltja az édesanyám, ha mondom!
3. — Lányom, lányom, lányomnak sem mondalak,
Hogy én téged egy gulásnak adjalak!?
— Én nem bánom, édesanyám, tagadj még,
Az én szívem egy gulásér hasad még.

Az egyik legismertebb balladánk a juhászlegénybe szerelmes bárólányról szól. Szendi báró, vagy Szedri báróként él népünk közt a kegyetlen apa emléke, aki akasztófára juttatja a juhászlegényt, mert viszonzni merete lánya szerelmét. Egyésgesen kialakult szerkezetű ballada, melyet szintén több változatban jegyeztem fel.

Ezek közül a legteljesebb az olaszfalusi, melyet azonban szervesen egészít ki a hegyesi változat. Mindkét balladát teljes egészében közlöm úgy, hogy a bal szélen kezdett strófák az olaszfalusi, a beljebb kezdettek a hegyesi változat versszakai lesznek.

50. 51.

*Olaszfalu, 1952 — Esső István, 1902
Hégyesd, 1965 — Kiss Zsigmond, 1930*

Tempo giusto J. 144

50. Ár - ra a - lá a széd - ré - si ha - tár - ba,

Tempo giusto J. 120

51. Széd - ri bá - ró juhnyá - ja már le - ge - lész,

Ki - vi - rág - zott egy nagy hárs - fa ma - gá - ba.

U - tá - na egy ju - hász - le - gény fü - tyő - rész

Ki - vi - rág - zott egy nagy hárs - fa ma - gá - ba,

Jó ked - vé - ben a bá - bá - ját most vár - ja,

Juhász - le - gény fu - ruly - lyáz az al - já - ba.

Ném is mesz - sze jön a bá - ró le - á - nya.

- 50/3. Báró lánya juhászlegényt szeretett,
De ezt megmondani sénki sē merete,
Hogy a báró, egyetlen Mariskája
Juhászlegényt ölelget a tanyába.

4. Szédri báró gyanus lett a lányára,
Hogy az gyakran kisétál a tanyára.
Még gyanusabb szép orcája a juhásznak,
Rózsája ült arcán a boldogságnak.

5. Szédri báró megtiltja a lányának,
Hogy egy szót is szólhasson a juhásznak.
Ném engedi a mezőkre sétálni,
Csak a kertben kell néki hērvadozni.

6. Szédri bárónak juhásza nēm alszik,
Sóhajtása néha-néha fölhangzik:
— Jaj, Istenem, nēm igazán szeretett,
Mínek szomorította a szívemet!

7. El is mēgyék, mēgkérdezēm még máma,
Mínek hozta szívemet ilyen gyászba.
Bucsut mondok e nyomorult világnak,
Ugy sem szabad szeretnēm a babámat.

- 51/ 8. Éjfél után kettőt ütött az óra,
Még akkor is szépen szól a furullya,
Furulyaszó félhallatszik a kastélyba;
— Ébren vagy-ē, Szédri báró Mariska?

9. Nyitva van a hálószoba ablaka,
Kis Mariska most könnyököl ki rajta,
Fél-félsóhajt a Jóistenhez magába:
— Mért is löttem Szédri báró léánnya!

10. Mért is löttem Szédri báró léánnya,
Mért nem löttem juhászlegény babája?!
— Kis Mariska juhásznénak nem való,
Gyenge lábát félszurdalja a tarló.

50/11. Éjjél után kettőre jár az óra,
Lénn a kertben megszóal a furulya.
Kinyillott a kastélynak egy ablaka,
Kikönyökölt báró lánya: Mariska.

12. — Hallod, juhász, hogyha igazán szeretsz,
Mért szomorítod most is a szívemet?
Mért nem hagysz most bánatimban pihenni,
Ugyis tudod, érted fogok meghalni.

13. — Nő haljál még, szerelmemnek virága,
Gyere velem a sötét éjtszakába!
Mert én téged igaz szívből szeretlek,
A halál is boldogabb lesz téveled!

14. — Veled megyek, nem félek a haláltól,
Szabad leszék a köszivű apámtól!
Gazdaságim mind itthagynom téerted,
Szegénynek is boldog leszék téveled!

51/15. Szédri báró félnyergeli a lovát,
Mégkerülli a juhászok tanyáját.
Mégkérdézi a legöregebb juhászt,
Nem-é látta Szédri báró Mariskát.

16. — Nagyságos úr, ha jajt mondom, nem látam,
Három napja a bujtárom sē láttam!
Elbujdostak, kimēntek a határbul:
A nagyságos kisasszony a bujtárral.

50/17. Szédri báró nyergelteti a lovát,
Keresteti a bárólányt, Mariskát.
— Mégállj, huncut, utolérlek még máma,
Mēnyasszonyod lessz egy száraz akácfa!

51/18. Arra alá faragják már azt a fát,
Amelyikre juhászlegényt akasszák.
Fujja a szél fehér ingét, gatyáját,
Nem öleli Szédri báró léányát.

51/19. Jaj de szépen kifaragták azt a fát,
Amelyikre a juhászlegényt akasszák.
Fujja a szél fekete göndör haját,
Temetik a báró lányát: Mariskát.

A következő juhászdal-családba hat dalunk tartozik, összefüggenek egymással: részben szövegeik egymás variánsai, részben pedig az alaplallamhoz társultak más-más juhászdal-szövegek.

Közülük a következő négy balladás dalunknak Petőfi Sándor Alku című két versszakos költeménye a szöveges alapja, mely a nép előadásában újabb versszakokkal bővült. Az összehasonlítás kedvéért közöljük a Petőfi verset is és népdalainkat is. A mi népdalaink Petőfi verse elé még egy, azt előkészítő stófiát helyeznek, melyben bemutatják a szereplőket. A hozzá toldott negyedik és ötödik strofa megint csak azt az alapigazságot fejezi ki, mely a pásztorokat szegénységük, sokszor nélkülözéseik ellenére is boldoggá tette. — Nemcsak az anyagi javak jelentik a boldogságot! Egy szerető vagy élettárs közelsége, a jól végzett munka öröme, eredménye, derűsebb életszemléletűvé, dalosabb kedvűvé, mondjuk ki, boldogabbá tette őket sok kuporgató, magát és családját agyondolgoztató nagygazdánál.

A változatok közlöi és gyűjtési adatai a következők:

52. 53. 54. 55.

Szentgál, 1969 — P. Horváth István, 1891
Hárságy, Gombástanya Szentgál mellett, 1952 —
Horváth Lajos
Pécsely, Klárapusztja 1969 — Ihász János, 1919
Zirc, Tündérmajor 1952 — Dömötör Ferenc 1879

Poco rubato *Allegro* 66

52. Két ju-hász Van fent a hegy-ol-dal-ba,
53. Arra a-lá a hegy-ol-da-lá-ba
54. Hármát fo-jolt a fe-ke-te-ká-nya,
55. Ju-hászle-gény, szé-gény ju-hász-le-gény,

Mind eggyiknek fe-ke-te-su-bá-ja.
Van két ju-hász fe-ke-te-su-bá-ba.
Pásztorgye-rék mu-lat a csár-dá-bo, hejde
Te-le pénzzel ez a kövér er-szény.

Egy-más kö-zött hal-kan beszél-getnek
A-mint a-zok éggyült beszél-get-nek
Ket-ten ül-nek, ket-te-n beszél-get-nek.
Még-vén-ném a szé-gény-sé-get tő-led,

Az u-ra-ság így szól az é-gyik-nek:
A nyá-ja-ik mind el-szé-le-déz-nek
A nyá-ja-ik mind elszé-lye-déz-nek.
Rá-ja-dá-sul add a sze-re-tő-det!

2.

Petőfi S.: Juhász legény, szegény juhász legény,
52. Hallod-é té, szegény juhász legény,
53. Hallod-é té, szegény juhász legény,
55. Juhász legény, szegény juhász legény,

Petőfi S.: Tele pénzzel ez a kövér erszény!
52. Tele pénzzel ez a kövér erszény!
53. Tele pénzzel ez a kövér erszény!
55. Tele pénzzel ez a kövér erszény!

Petőfi S.: Mëgvészem a szegénységet tőled,
52. Mëgvészem a szegénységet tőled,
53. Mëgvészem a szegénységet tőled,
55. Mëgvënném a szegénységet tőled,

Petőfi S.: De rá'dásul add a szeretődet!
52. Rájadásul a kedves szeretődet.
53. Rájadásul add a szeretődet
55. Rájadásul add a szeretődet.

3.

Petőfi S.: Ha ez a pénz volna csak foglaló
52. Ez világot adnám rájadásnak,
53. Ha ez a pénz volna csak foglaló,
55. De jaz a pénz könnyen elveszhetne,

Petőfi S.: S még száz ennyi lenne borralvaló
52. Szép szeretőm mégsëm adnám másnak.
53. S még száz ennyi lenne borralvaló,
55. Sëm szeretőm, sëm pénzëm nem lenne!

Petőfi S.: S id'adnák a világot rá'dásnak
52. Ez világot adnám rájadásnak,
53. Id-adnák a világot rádásnak,
55. Akkor lennék egy igazi szegény,

Petőfi S.: Szeretőmet mégsëm adnám másnak!
52. Szép szeretőm mégsëm adnám másnak!
53. Szeretőmet mégsëm adnám másnak
55. Szegény legény, szegény juhászlegény!

4.

(Csak a szentgáli változatnak van 4. versszaka)
52. Bunda, bunda, kondor szőrü bunda
Hat ökrödér sëm adnám ezt oda!
Mert az ökör csak járomba való,
De ja bunda szép léánytakaró.

E dal népszerűsége mellett szól az a jelenség is, hogy nemcsak szövegének került három változata Petőfi versén kívül, hanem az így népszerűvé vált dallam még új juhászdalok szövegeinek is kísérőjévé vált. Először tehát a szövegvariánsokat közöljük. E dalok szintén a juhász szerelmével foglalkoznak, de ezekben már erősebb lesz, győz a pénz, a gazdagság, az anyagi érdek, s ezek miatt elveszti a kedvesét. Következzék tehát e három dal!

Gyün a gazda, aszongya:

54/2. Édes fiam, në hadd el a nyáját,
Szép szürt vészék nekéd a vásárba! 'ja:
Vészék nekéd olyan vásárfiát,
Cifra subát, ráncos száru csizmát.

3. De a Jancsi nëm hallgat e szóra,
Ott hagyja a nyáját bitangjába. 'szongya:
— Mért adtad a szép Juliskát másnak?
Viselje hát gondját a szép nyájnak! 'szongya:

4. Édes fiam, në hagyj itt bennünket,
Mëgfüzetëm a keresetëdet:
Cifraszürt vészék vásárfiába, csak
Viseljed hát gondját e szép nyájnak! 'szongya:

5. — Gazda uram, köszönöm a këgyét,
Én már többé a nyáját nëm őrzöm.
Elszegődtem Zala vármegyébe,
Csikós lészék világeletëmbe.

56.

Olaszfalu, 1952 — Német Ferenc, 1933
(Az 52. sz. dal dallamára)

Rubato

Musical score for 'Lé-é-gött a jász-ladányi cser-nyes'. The score is in G major and 2/4 time, marked 'Rubato'. It consists of four staves of music with lyrics underneath. The lyrics are: Lé-é-gött a jász-ladányi cser-nyes, Be-le-é-gött barna ju-hász le-gin, Be-le-é-gött göccsing göccsga-tyá-ja, Szám-a-dó-nak bá-rány-bőr-su-bá-ja.

1. Léégett a jászladányi csernyés,
Beleégett barna juhászlegin.
Beleégett göccs-ing, göccs-gatyája,
Számadónak báránybőrsubája.
2. Számadónak nëm lett sëmmi kára,
Mëgvészí az aradi vásárba,
De ja szëgin, szëgin juhászlegin,
Ő maga is beleégett szëgin.
3. Barna kislány kerülí a csernyést,
Mëgkeresi ja barna juhászlegint,
— Barna kislány, hiába kereséd!
Beleégett, ki tégéd szeretëtt!

57.

Hárságy, Szentgál 1952 — Vogl Vilmosné, 1911

Tempo giusto 1-104

Musical score for 'Mëgy a ju-hász a ta-nyá-ra'. The score is in G major and 2/4 time, marked 'Tempo giusto 1-104'. It consists of four staves of music with lyrics underneath. The lyrics are: Mëgy a ju-hász a ta-nyá-ra, Gyócs-ü-mög-be, gyócs-ga-tyá-ba, Kámpós bot van a ke-zé-be, ke-zé-be, Fut a csa-csi ó-rá-mé-be.

2. — Hová, hova juhászbojtár
Szamárton oly szaporán?
— A mohácsi számadóhoz, adóhoz,
Onnan még a galambomhoz!
3. — Elkéstél már, juhászbojtár,
Mariskádhoz más legény jár.
A Mariskád hü kebelén kebelén,
Ott nyugszik egy parasztlegény!

4. — A mindenit az anyjának,
Annak a бүдös szajhának!
Nagyot üt a számarának farára,
Gyitë csacsi —

*s ekkor közbekurjantotta: Gyitë! Nëtë!
Majd mutatóujját megörbítve a szája-
ba dugta s nagyot, betyárosat füttyen-
tett s csak ezután fejezte be újra dalol-
va e dalt:*

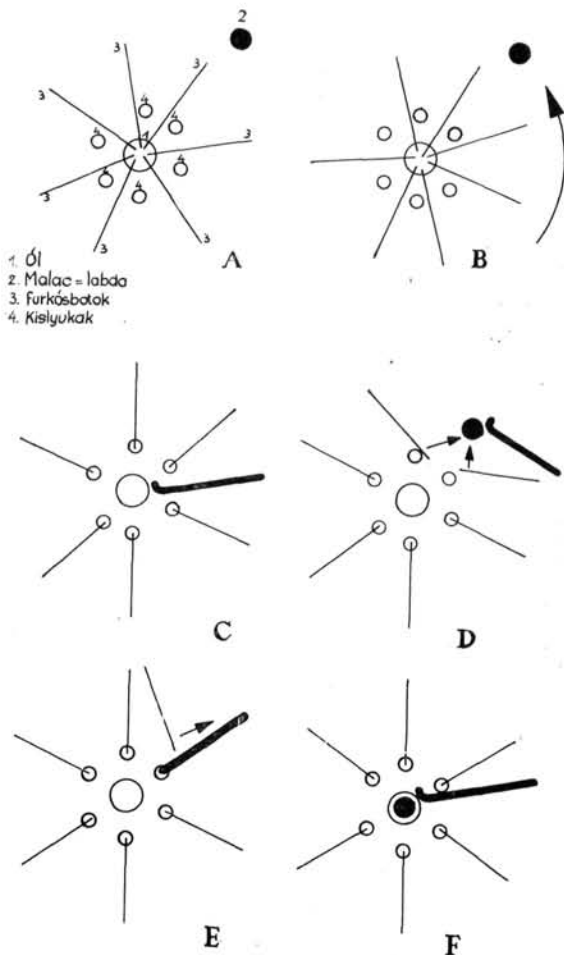
— a tanyára!

Ez utóbbi dal alap gondolata a *Megy a juhász a számaron* kezdetű Petőfi költeménnyel tart rokonságot.

KANÁSZOZÁS: régi botos pásztorjáték.

Mivel a népi gyermekjátékok közé tartozik, azért itt, a pásztorokról szóló népdalok után közöljük a következő, a pásztorok életéből vett motívumokat feldolgozó énekes fiújátékot.

A mai gyermek játékaik közt ott találjuk a repülőt, rakéta-kilövőt, exkavátort... A régi pásztorok gyermekei is azzal játszottak, ami őket körülvette, ami szüleiket foglalkoztatta: az *akó*, az *ól*, a malacok problémája szerepelt még a játékaikban is. Felhasználták a játékhoz a náluk levő, őrzéshez szükséges furkósbotot is. A játék ügyességre, találegyességre, talpraesettségre nevelte a fiúkat. De lássuk a kanászozás leírását.

2. A „kanászozás” játék vázlata.
2. Schema des Spiels „kanászozás”.
2. Schéma du jeu «kanászozás».
2. Схема игры «канасозаш».

58.

Hégyesd, 1956 — Tóth József, 1940.

Őrzés közben játszották s játszik ma is a falu fiúgyermekei. Kell hozzá mindegyik játékos számára egy-egy hónaljig érő furkósbotot s az egész kis csapat számára egyetlen rongylabda, melyet harisnyából szoktak készíteni.

A játék helyén egy körülbelül méteres átmérőjű kör kerületére egyel kevesebb lyukat furnak — egymástól azonos távolságra, — mint ahányan a játékosok vannak. A kör középpontja helyén egy 10 cm átmérőjű lyukat kaparnak, mindezeket pillanatok alatt elkészítik bicskájukkal.

Maga a játék úgy kezdődik, hogy a rongylabdát (vagyis a „malacot”) eldobják 10—15 lépésnyire, (2. kép, a) majd valamennyien beleteszik bunkósbotjuk egyik végét a nagy, központi lyukba, a bot másik végét pedig kezükben tartják s az alábbi kis játékdal ritmusára körbejárnak, míg a mondókát háromszor el nem mondták (2. kép, b).

Utána közösen számolnak:

— Egy, kettő, há-rom!

Az utolsó szótagra ki-ki igyekszik egy-egy kislyukba tenni a botját. Egynek azonban nem jut kislyuk, — mert minden lyukba csak egy botot szabad rakni — s ez lesz a *kiskanász*, (2. kép, c) akinek furkósbotjával a *malacot*: a távolabb levő labdát be kell hajtani az *ólba*, a nagy, központi lyukba. Mint a jégkorongozók a hokibotjal, úgy ütögeti, terelgeti a *kiskanász* a rongylabdát egyre közelebb.

A többi játékos azonban igyekszik ezt a törekvését megakadályozni és a saját furkósával újra elütni a már közelre jutott malacot (2. kép, d). Ha azonban — míg a malac után üt a játékos — üresen hagyott kislyukába a *kiskanász* bele tudja tenni a botját, akkor az lesz a *kiskanász*, aki nem vigyázott eléggé a maga kislyukára (2. kép, e).

A játék addig tart, amíg a labdát a nagylyukba nem sikerül behajtani (2. kép, f). Ha sikerült, újra eldobják a labdát, helyére teszik botjaik végét, körbejárnak, mint egy nagy kerék, melynek küllői a botok s rázendítenek a mondókára, kezdődik előlről a játék.

VI. JEGYZETEK

Rövidítések:

- B Bartók Béla: A magyar népdal (Bp. 1924)
K Kodály—Vargyas: A magyar népzene (Bp. 1952)
J Járdányi Pál: Magyar népalátípusok (Bp. 1961)

1. Előadásmódja a pásztorok rubato stílusú éneklésmódjának szép példája. Hosszan kitartott hangok, kényelmes szünetek váltakoznak éles ritmusokkal. Kétrendszerű la pentaton dal-lama rokonságot mutat 51. sz. Szédri báró című dalunkkal. Ritka lépés népdalainkban az e dal utolsó sorában előforduló kisszeptim ugrás.

(A 388. oldalon az indexek az 1. dalnál így értendők: a 4—2. sor utolsó, az 5—3. sor első hangjának, a 6—a 3. sor utolsó ütemének variációja.)

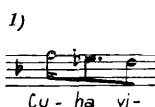

2. Kétrendszerű la pentaton dallamának zeneileg szép megoldása a dallam harmadik sora, mely azonos szótagszám mellett augmentációval emeli ki, teszi a többiektől eltérő ritmikájúvá e sort. Harmadik sorában lefelé irányuló oktávugrást találunk.

3. Dalainkra jellemző a dunántúli terc és szeptim gyakori előfordulása. E dal 2. és 4. sorában bé, harmadik sorában pedig h szerepel a dallam terceként. Harmadik sora épp úgy augmentáció útján válik tripodikussá, mint előző dalunké. La hangsorának terce itt is ingadozó.

4. Tipikus visszatérő szerkezetű dalunk hangsora kétrendszerű la sor. E dalt közölte *Bakonyi népdalok* c. kötetemben (a következőkben Bnd.) annak 5. sz. dalaként.

5. Kupolás szerkezetű kétrendszerű la pentaton dallam.

6. Ereszkedő régi stílusú dalunk 2. és 4. sorának utolsó ütemei-ben a kvintváltás nyoma fedezhető fel.

7. A zárlatok szépen kirajzolják régi stílusú, ereszkedő dallamunkban a kvintváltást. Újra hatalmas, felfelé irányuló oktávugrással találkozunk e dalunkban. Valószínűleg oktáv-törés van az első két sor első ütemében. Az énekes idős aszszony volt, akinek erejéből már nem futotta e magas hangokra. — Ha így igaz, a dallam ereszkedő dallamvonala még klaszszikusabbá lesz. Szótagszáma szerint a dudánótákhoz is sorolhattuk volna. — Az énekes mielőtt elénekelt, megjegyezte róla: „egy érdemés nóta következik”.

8. Dunántúli terccel színezett ereszkedő dalunk első sorának recitáló kezdése már negyedik dalunkban tér vissza s még később is találkozunk majd vele.

9. Ismét az előző, recitáló dallamkezdéssel indít a dallam. Érdekes jelenség benne, hogy második sorában a szekszt is ingadozóvá válik: először *esz*, majd *e* szerepel benne. Ez az ingadozó szekszt nem egyedül álló jelenség dalainkban. — Az énekes megjegyezte róla: Juhásznotá vót ez, idésapántú tanútam.

10. Recitáló kezdésünk újra visszatér, 10 dallamunk közt immár hatodsor. Ereszkedő ősi, kétrendszerű dallamunkat hatalmas hangerővel dalolta énekesünk. A *számáráton* mellett már a *kerékpáron* kitéltet is alkalmazta, így alakította dalt a mai modern világhoz.

Harmadik sora előtt megfigyelhetjük a hangsúlytalan szóelőkéket, a gyakran alkalmazott *j* átkötőhang szerepét, valamint az *amonand* szó végén jelentkező kis, nyögésszerű hangcsoportot.

Itt jegyezzük meg, hogy nem minden énekesünket volt egyformán könnyű irányítani, különösen, ha egy kis „nyomás” is volt bennük. Mikor e dalt Pécselyen Ihász Jánostól

gyűjtöttem, tele volt a kis szoba dalosokkal, érdeklődőkkel. Megkérdeztem tőle a dal eléneklése után, hogy kitől, hol, melyik faluban, melyik pusztában tanulta ezt a nótát.

— Mi vagyok én most má?! — felelte méltatlankodva. — Ném lölkiatya maga, hogy annyira kifaggasson engem! (A hallgatóság velem együtt derült, nevetett.) — Talán én mindenén töröm a fejemet most má?! Örüljön annak, hogy tudom! — fejezte be kategorikusan adatközlését öntudatos dalosom.

11. Visszatérő szerkezetű népdalunk második-harmadik sora tonális választ ad első sorunk dallamára. Érdekes és eddig egyedülálló példája annak vidékünkön, hogy a dallamsorok éneklését megszakitva tréfás, prózai szövegbetoldásokkal tarkítja azt a énekes.

Veszprém nevét régiesen *Beszperém*-nek ejtették a korábbi századokban egészen a 17. század végéig, — olvashatjuk Korompay György Veszprémről írott könyvében. — Tinódi is Beszperémnek írta egykor a város nevét.

12., 13. La sorú, visszatérő szerkezetű dalunkat csak kis eltéréssel énekelte másként szentgáli dalosunk, ezért a 13. számúval egymás alatt közöljük. Pásztordalaink közt ritka a plagális dallam, e kettő mégis ezek közé tartozik. Érdekes, hogy a második sor egy terccel ismétli meg feljebb mindkét dalunkban az első sor melódiáját. A 12. számút ld. a Bnd. 2. számú dalaként. — Változata „Bogár Imre” balladája szöveggel közismert.

14. Az idős, akkor 78 éves erdész nagyon gazdagon variált. Emlékezete is erősen meggyengült, meglévő dallamkészletéből keverve alkalmazta a különböző dallamfordulatait. A 14., 15., 16. számú dal általa egyvégtében énekelt versszakok sorozata. A 15. dallal mégis összeköti a kezdő dallamsor azonossága a 14.-et, a 16. dallam azonban már teljesen új dallamot kap, csak a szöveg összefüggése kapcsolja azt előbbi két társához.

Maga a 14. dallam első két sorának megint érdekes, közvetett — két kvartból s közbeiktatott szekundlépésből álló — oktávugrást tartalmaz.

Hangnemileg az első három sor *szo* jellegű (mixolid), míg az utolsó sora *la* soros befejezést hoz. Ld. Bnd. 6.

Zenei változat: E 14. dallamnak az alábbi variánst is feljegyeztem énekesünktől:

Parlando

J.: 153

15. Hangnem szempontjából hasonló az előzőhöz: Első két sora *szo* sorú, az utolsó kettő *la* sorú.

36., 37. Tipikus dunántúli pásztordallamok pentaton hangsorral, melyet mindkettőnél egy pienhang, a fa színez. A 37.-ben ezenkívül a nagyterc is érdekessé teszi e hangsort. Ld. Bnd. 8. — Itt is találkozunk az oktávot átfogó nagy kvartugrásokkal. Az énekes erősen variál, sok ornamenshangot használ. A 37. dal második verszaka a szöveghangsúly miatt így módosul:

Zenei változata: B. 7/a—b J.: 153

38. Szó hangsorú, visszatérő szerkezetű dallam, melyben az utolsó sor már elég messze távolodott első sorbeli mintájától. — A 2. versszakot Abai György énekelte Borzaváron.

39. E dal őrizte meg számunkra a bakonyi dalok régi ékesítésmódját a legjobban. Míg többi dalunkban a legtöbbször csak egy-egy díszítő hang található, itt két-három-négy hang is körülírja, kiemeli a főhang szerepét. Kezdősora ismerős riticáló kezdősorunk. Hangsora kétrendszerű la pentaton piengangokkal. — A dalt édesapjától hallotta.

40. A visszatérő szerkezetű dal első három sora kétrendszerű kvartszekszes *mi* sor (frig), mely végül *la* sorban zár.

41. Visszatérő szerkezetű piengangos pentaton dallam.

42. Visszatérő szerkezetű, érdekes szub domnás szerepű akkordfelbontással induló dūr dallam.

43., 44., 45. Visszatérő szerkezetű három variánsdallamunk közül az elsőnek pentaton a hangsora, a következő kettőben már a *fá*-hangnak is fontos szerep jut, ezek is la sorúak, pentaton fordulatokkal.

Zenei változata: J. II.: 105

46. Szó hangsorú, visszatérő szerkezetű népdal, csak ez az egy változat ismerős belőle vidékünkön. Feltűnően sok alliteráció található szövegében. E ballada újabb keletű, szövege nem csiszolódott még — és már ki a gyakori előadás következtében.

Zenei változata: J. II.: 116

47., 48. Ereszkedő dallamunk kétrendszerű, pentaton hangsorú, *ti* pienganggal. Érdemes megfigyelni benne a nagy dallamugrásokat az első két sor elején s azt is, mint alakítja, formálja az azonos dallamot a más és más szöveg.

49. E dal hangsora: melodikus moll.

50., 51. Ez az egyik legjobban ismert ballada vidékünkön. Az itt közölt két változatán kívül a felszabadulás után ide költözött felvidékiektől: Ipolyság vidékéről és borsodiaktól is feljegyeztem változatait. Az ország többi részén is ismert.

52., 53., 54., 55. A négy visszatérő szerkezetű variánsdallam kétrendszerű la sorban szolmizálható. Érdekes, hogy az általában legváltozékonyabb harmadik sorok egyeznek meg itt a leginkább egymással.

Zenei változat: Kerényi: Népies dalok 37. sz.

A dallamot Erdélyi János alkalmazta Petőfi versére, ahogy ezt Kerényi i. m. 212. oldalán olvashatjuk.

56. A „Leégett a jászladányi csernyés” c. dalt az énekes öregapjától tanulta, aki szintén bakonyi pásztor volt.

57. E visszatérő szerkezetű, la sorban mozgó dallam harmadik sora az utolsó ütem ismétlése által bővül. — Általánosan ismert népies dal.

58. Motivikus építkezésű gyermekjátékdallam, melyet olyan egysoros kanasztáncritmusnak is felfoghatunk, melynek utolsó két üteme ismétlődik. — Hangkészlete sem mindennapi: a *la-re* pentachordban mozog, de nem moll jellegű, hanem ennek ellenére inkább dūros.

59. E variált előadású ereszkedő népdalunk első két sora *szo* sorú, 3., 4. sora pedig *la* sorú, ezt jelzi a semleges terc is.

60. E kétrendszerű la sorban mozgó dallam utolsó sorában még felfedezhetjük első sorának dallamvázát, ehhez járul két magasan járó középső sora, ezek alapján népdalaink újabb, kupolás szerkezetű osztályába soroljuk. Variálására vonatkozóan ld. a variációs fejezet elemzését.

Zenei változat: J. II.: 5

61. Parlando módon előadott ereszkedő népdalunk harmadik sora ritka-hosszúságúra, 31 szótagúvá bővült. Hangsora kétrendszerű la sor.

Zenei változat: B.: 68

62., 63. E dalok elemzését ld. a dallamközlés után.

64. Első két sorának 3/4-es lüktetése, funkciós felépítésű dūr dallama idegen — feltehetően német — hatásra mutat.

65., 66. E két improvizáció elemzését ld. a 61. sz. dal után.

VIII. ZENEI MUTATÓK

III. Sorszerkezet

I. Szótagszám

6, 6, 6, 6	16
6, 6, 5, 6	26
6, 6, 7, 6	25
6, 6, 8, 6	12, 13
6, 6, 10, 6	60
7, 7, 7, 7	7, 28, 29, 30
8, 8, 8, 8	8, 9, 10, 14, 17, 18, 23, 24, 33, 34, 36, 35, 37, 39, 40, 59
8, 8, 8, 8, 8, 6+6	15
8, 7, 8, 8	32
8, 8, 11, 8	57
9, 9, 9, 9	27
9, 9, 12, 9	41
9, 9, 11, 9	42
10, 10, 10, 10	11, 52, 53, 54, 55, 56
10, 10, 10, 11	38
11, 11, 11, 11	1, 3, 5, 6, 20, 21, 22, 31, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 63
11, 11, 11, 12	4
11, 11, 12, 11	2
11, 11, 13, 11	43, 44, 45
12, 12, 8, 12	62
12, 12, 11, 12	64
14, 14, 14, 11	19
19, 15, 31, 23	61

II. Sorvégzők

1 [1] 1	17, 33, 36 37, 59	1 [5] 1	20, 22, 32 38, 46, 62
1 [1] 4	14	1 [5] 2	22
1 [1] 5	19	1 [5] b3	52, 53, 54 55, 56
5 [1] 3	24	1 [5] 4	4, 5, 31
b7 [1] b3	23, 34, 35	1 [5] 5	11, 57
V [2] 1	63	1 [5] b6	30
bVII [b3] 4	13	1 [5] b7	40, 43, 44, 45, 60
1 [b3] 4	12	1 [5] 8	28, 29, 41, 42
3 [b3] 5	49	4 [5] 4	9, 39
5 [b3] 3	8	4 [5] 5	51
8 [i3] 3	10	5 [5] 1	7
8 [b3] 4	2, 3	5 [5] b3	47, 48
3 [3] 2	64	5 [5] 5	50
4 [4] 4	16	b7 [5] b3	27
b7 [4] 1	18	8 [5] b3	6, 61
b7 [4] 4	25, 26	8 [5] 5	1
			6 soros
		1 [1] 1	1//1

Nem visszatérő szerkezet

A ⁵ A ⁵ Av A	7
A ⁵ A ⁵ A Av	27
A A ⁵ B Av	56, 57
A A A B	16
A A A Bv	17, 36
A B ⁵ B ^{5v} B	9
A Av B C	19
A A B C	14, 33, 37, 47, 48, 49, 59, 64
A B Bv C	10, 39
A B C Bv	6
A B C D	1, 18 23, 24, 25 26, 34, 35 50, 51, 61, 63

6 soros

A B C D C E	15
-------------	----

Visszatérő szerkezet

A A ⁵ A ⁵ Av	40
A A ⁵ A ⁵ A	11, 31
A A ⁵ B A	20, 21 22, 28, 62
A A ⁵ B Av	52, 53 54, 55
A A ⁵ B A	29, 30
A A ⁵ B Av	60
A A ³ B A	12, 13
A A B A	17
A B Bv A	4, 5, 41, 42, 43, 45, 46
A B Bv Av	32, 38, 44
A B C Av	2, 3

Népdalaink általános zenei jellemzése

A dallamok zenei mutatójának elkészítése számszerű adattal is megfoghatóvá tette azt, amit eddig is éreztünk, tudtunk, hogy pásztordalainkkal népdalkincsünk ősi, ma már ritkán hallható rétegehez sikerült közel jutnunk s abból értékes dallamokat, variánsokat jegyezhetünk fel, melyeket az utánunk jövő generációnak már nem lesz módja eredeti énekesektől előadva hallani. Bár megvolna rá a lehetőség, hogy a legszebbeket, a legértékesebbeket magnetofonszalagra lemezre átjátszva közrebocsáthatnánk!

Örüljünk egyelőre a dallamok e publikálási lehetőségének is s foglaljuk össze a róluk készített mutatók tanulságait! Tanulmányunk első részében a pásztordalokról szólóban a 66 dallam közül 63 olyan, mely alkalmas volt vizsgálódásunk során különböző összehasonlításokra. Egy gyermekdalt, s a két improvizált pásztordalt e vizsgálatok során figyelmen kívül hagytunk (58, 65, 66. sz.)

A teljes kép kialakítása érdekében azonban szólunk itt a II., a hangszerekről szóló részben levő dalok adatairól is — legalább globálisan —, hogy hiteles áttekintést kaphassunk. E fejezetből 51 dal az ilyen szempontból elemezhető. Szótagszám-vizsgálatunk során mindjárt feltűnik, hogy míg falvainkban a parasztnál való gyűjtéseim során a 10-en felüli szótagszámú dalokból volt mindig a több, itt most a kevés szótagszámú, rövid dallamsorú daloké a pálmája.

Ahogy a régi, egyszerű ember nem szokott bőbeszédű lenni, háromszor is meggondolja, mielőtt kimond valamit, úgy ősi dalaink is szűkszavúak, kevés is sokat mondani tudók.

A vizsgált 62 dalnak több mint fele: 32 dal 6—7—8—9 szótagú sorokból áll. Ezek közt a 8 szótagúak vezetnek, ezeken belül is az izometrikus nyolcasból 17, a heterometrikusból 3 dalunk van.

A másik — számarány tekintetében kiemelkedő — szótagszámú csoportba a 11 és 10 szótagszámú dalok tartoznak. Ez természetes is, ezek a mai népdalok legkiemelkedőbb képletei — számarányuk tekintetében azonban lemaradnak az előbbi szűk szótagszámú dalainktól, mert ide az összlétszámból csak 27 dallam tartozik. — Végül 4 dallam képviseli a 12 vagy annál nagyobb szótagszámú dalok csoportját.

E mérleg méginkább a szűk szótagszámú dalok javára billen, ha hozzávesszük a hangszeres részben közölt dalok közül az 5—6—7—8— szótagúak közé tartozó 32 (!) dallamot. Ezek többnyire dudánóták. — A 10 és 12 szótagúak közé belőlük csak kettő, viszont a kanásztáncok 13—14—15 szótagszámú csoportjába újra 18 dallam tartozik.

Sorzáró hangjaink egymáshoz való viszonya mutatja ki a leghűebben a dallam karakterét. Variálódás során is a záróhangok a legmaradandóbbak népdalainkban.

A záróhangok alapján való rendezés is az imént megfigyelt jelenséget bizonyítja más szempöngből. — Az itt közreadott daloknak fele 31a tartozik azok közé, melyeknek kezdösora magasabban jár a zárósoruknál. Ezek a második dallamsor végén levő főzáradék rendjében a következöképpen oszlanak meg:

1 főzáradékú dallam	10
b3 főzáradékú dallam	6
3 főzáradékú dallam	1
4 főzáradékú dallam	4
5 főzáradékú dallam	10

A hangszeres fejezetben levő dalok még csak szaporítják az ereszkedő dallamok számát. *Sorszerkezet* szempontjából elemzett dalaink fele-fele arányban oszlanak meg a nem-visszatérő és a visszatérő forma közt. A 63-ból 33 a nem-visszatérő formájú. Ezek közt a négy különböző zenei magból építkező sorok vezetnek 13 dallal, majd a háromdallamúak következnek 12 dallal. A két dallamúakat 5 dal képviseli, végül két kvintváltó dalunk mindegyike egy-egy dallammagból építkezik.

A hangszeres fejezetben levő dalok közt még nagyobb a nem visszatérő szerkezetű dalok száma: 9/5-e, vagyis 51 elemzett dal közül 45 nem-visszatérő szerkezetű. Ezek közt azonban — gondoljunk a sok dudánótára —, a két-három dallammagból építkező dallamok vezetnek magasán:

1 dallammagból építkezik	4 dal,
2 dallammagból építkezik	15 dal,
3 dallammagból építkezik	15 dal,
4 dallammagból építkezik	9 dal,
5 dallammagból építkezik	2 (az 5—6 sorosak!)

A hangszeres fejezetben közölt dalok közé mindössze 6 visszatérő szerkezetű dal tartozik, ezek mindkét dallammagból építkeznek.

Ambitus szempontjából megfigyelhető, hogy a népdalok nem veszik igénybe az emberi hang szélső határait, hanem úgy helyezkednek el abban, hogy kényelmesen énekelhetők legyenek.

Az elemzett dalok fele: 32 az oktávnyi hangtartományt használja fel. A másik fele ennél csupán 1—2 hanggal nagyobb hangterjedelmű: 13 dal járja be a nóna, 12 a kiscsima s csak 5 a nagy decima hangjait.

Egyetlen népdalunk van csupán, mely moll hexachordban mozog.

A daloknak alig 1/20-a a plagális (3), a többi dallam autentikus (a VII. fokot érintő négy dallamot is ide számítottuk). *Hangnem* szempontjából a dallamoknak mindössze 1/7-ed része dúr jellegű: dúr és mixolid, szo hangsorú, a másik 6/7-ed része moll jellegű. Parasztdalainkhoz arányítva nagyon gazdagon van itt képviselve az ősi pentaton hangsor s még a la sorok is telve vannak pentaton fordulatokkal.

Gyakori dalainkban a különböző, azonos alapú hangsorok keveredése is,

I. Kisterces, moll jellegű hangsorok

1. Pentaton (la)	19 dal
Pentaton	5
Két rendszerű pentaton	7
Pentaton pien hanggal	7
2. La sor	23 dal
La sor	8
Két rendszerű la sor	13
La sor fi-vel	2
3. Kvartszeksztos mi sor	2 dal
4. Melodikus moll	1 dal

II. Nagyterces, dúr jellegű hangsorok

1. Dúr sor	7 dal
2. Szo sor	2 dal

III. Keverék-hangsorok azonos alappal

1. Szo sor + mi sor	4 dal
2. Szo sor + la pentaton	4 dal
3. Két rendszerű mi sor ≠ la sor	1 dal

A dallamok e legjellegzetesebb mutatóin kívül van még egy-két jelenség, melyet talán érdemes figyelemre méltatni.

1. Bizonyára a tágasabb hangközepítkezési sok pentaton dallammal függ össze, hogy sokszor egymást egy irányban követő ugrások adnak ősi, különleges ízt pásztoralainknak. Mintha a kanászkürt bűgő felhangjai szólnának meg könnyedén, természetesen — oly egyszerűen, magától értedődően használják énekeseink e dallamugrásokat.

Előfordul dalaikban oktávugrás felfelé a 7. sz dalban kétszer is s a 18. sz. dalban; oktávugrás lefelé a 2. sz. dalban. Közvetett oktávugrás lefelé l m r l, fordulattal a 14. sz. dalban kétszer is s a 15. sz. dalban, a s r s, ugrás a 18. sz. dalban.

De találunk arra is példát, hogy a felső oktávot egy kis septicim ugrással támasztják meg (47. sz. dalban), vagy főhangként az alapról a septicimre ugranak, mint azt 1. számú dalunkban is látjuk. Ezekből arra következtethetünk, hogy népünk számára a kis-septicim nem diszsonáns hangközként él, hanem — talán — mint a párhuzamos dúr sor kvintjét értelmezik belső zenei világukban.

A nagy ugrásokra az idézettekén kívül másutt is találhatunk még példát dalainkban.

2. A másik érdekes sajátosság, hogy dallamaink közül kilenc kezdődik egy bizonyos: az *alaphang kvintjén és kvartján 1—2 hangon recitáló formulával*, mely aztán vagy megnyugszik utolsó hangján, vagy — ha hosszabb a sor — felfelé a záróhang oktávjára.

Mintha énekeseink ezt az első sort csak egy kis bemelegítő éneklésnek szánják s látszólag céltalanul ide-oda lépkedő kezdősor dalolása közben határoznák el, hogy is folytatják majd a dalt. Ez egyben szinte improvizatív hatást is gyakorol arra a hallgatóra, aki először hallja e dallamot.

3. A *dunántúli* terc a Bakony vidékén is nagyon jellemző dalainkra, erről s a semleges tercekről is szólottunk már a dalok előadása című fejezetben.

VIII. ELŐADÁSBELI SAJÁTOSÁGOK A PÁSZTOROK DALOLÁSÁBAN

Itt közölt pásztoralainkat megvizsgálva a pásztorok ének-lési sajátosságaira vonatkozóan a következő megállapításokat tehetjük.

1. Előadásmód

A pásztorok dalai közt sokkal több a parlando-rubato előadásmódú dallam, mint amennyi a bakonyi parasztdalok közt található. A 66 dal közül 35 tartozik a parlando-rubato csoportba s 31 a feszesen, giusto módon előadott dallamok száma,

Előfordul azonban, hogy ezek az előadásmódok keverednek egy-egy dalon belül is. Vagy úgy, hogy átmenetet képeznek a feszes és a szabadon előadott dalolás között (poco rubato: 22, 31. sz. illetve poco giusto: 37, 47. sz.) vagy úgy, hogy a dallam első fele rubato s ez később giustoba megy át (19, 23, 35. sz. dalok).

Rubatoikra jellemző a nagy, szabad, levegős, szünetekkel megtört előadásmód, hosszan kitartott koronás hangok. Hangzáshű lejegyzésük, az időértékek arányának megállapítása alapos, gondos munkát igényel. Szinte ott látja az ember a ritmikailag szabadon csapongó, terjeszkedő dal mögött a szabadban sétáló, daloló pástort, akit a modern élet millió törvénye nem szorít még korlátok, másodpercek és Kresz-szabályok közé.

2. Tempo

A 67 dal közül 31-nek jegyeztem fel a metronomszámát is. A parlando-rubato jelzésű daloknak nehéz metronomszámot adni, így ezek főként a giusto-dallamok tempóját jelzik. A tempók majd $2/3$ -a (31-ből 19) = 90–112 közt helyezkedik el, 5 ennél lassúbb (84–78), 7 pedig gyorsabb (114–186). A dal tempója függ annak tartalmától, természetétől, de az előadó temperamentumától is.

3. Ritmika

Ritmikai arányokban oly gazdagok e pástordalok, hogy sokszor szinte szegényesnek érezzük jelrendszerünket annak rögzítésére. Különösen áll ez a rubato jellegű dalokra, melyekben az egészen éles ritmusú hangpároktól a gömbölyűre kerekített kvintolákig sokféle ritmusképlet előfordul. Tipikus jelenség — mely parasztdalainkra is jellemző —, hogy a további versek szótagszaporulata az alapritmus ritmikus tagolása útján kap zenei hangot, hordozót. A dalnak ez a kis változatosság nem árt, sőt sokszor lendületet, új szintet hoz a további versek éneklése során.

4. Dinamika

Általában azonos hangerővel éneklük végig pástoraink a dalokat, dinamikai árnyalatok nélkül. E dinamikai fokozat a középeréstől a harsogóan erősig terjed. Ihász János pécselyi pásttor zengő orgánuma, hatalmas hangereje a leelőlk, erdők akusztikájához volt méretezve; abban a kis szobában, ahol a magnetofonfelvételeket készítettük, ez bántóan erősnek bizonyult. Mikor azonban halkítani, csitítani próbáltam, nem talált magára az énekes, színtelen, dísztelen élettelen lett a dala. Ő e hatalmas hangerőt szokta meg.

5. Intonálás

Dalosaink előadásmódjában jelentkeznek a Kodály által említett semleges tercek és szeptimek (8, 18. sz.). Az is előfordul, hogy ugyanazon dalon belül egyik alkalommal a hangközök nagyok, utána kicsinyek, vagy fordítva (18, 37. sz.) és így semlegesítik egymást.

Megfigyelhetjük azonban azt is, hogy a szeksztt hangköz is válhatik ilyen ingadozóvá kisszeksztt és nagyszeksztt között (27, 40).

Az ilyen semleges intonálást elősegíthetik, megerősíthetik a pásttorok ilyen semleges hangközökre hangolt hangszerei is. Meghallgatott furulyáinknál a terc és a szeptim ritkán volt diatonikus értelemben véve tiszta.

6. Ékesítések

Pásttordalosaink előadásmódja a legjellegzetesebb az egy-egy kis súlytalan díszítőhang alkalmazása s a kisebb glisszandók. Ezekkel a legtöbb népdalunkban találkozhatunk.

Csak néhányan őrzik már az egykor oly gazdag, több hangból álló, melizmatikus előadásmódot. Ez a Dunántúlra települt csángó énekesek előadásmódjában még ma is virágja-

ban áll (ld. Kincsesné, Istensegítségbe való énekét, saját magnetofonfelvételen s kéziratot gyűjteményemben), nálunk viszont már csak a legidősebb generáció ismeri. Ilyen mindössze három dallamunkban sikerült rögzítenünk (33, 34, 39. sz.). Ezeket a dalokat csak az 1892 előtt született dalosaink tudták így előadni.

7. Szóelőlkék

Bár elvéve a paraszttok előadásában is találkozunk vele, itt a pásttoroknál azonban feltűnő, mennyi a dalt bevezető megtámasztó, a feszültséget megeremtő hangsúlytalan szóelőlkék használnak.

A pásttor szeret magyarul. Elmondja, megvilágítja a dolgok létjét, voltját. Kommentálja a dalokat.

Nem elégszik meg még Petőfi versével sem, eléje told egy strófát, melyben bemutatja a szereplőket (52, 53, 55. sz.).

Máskor meg éneke közben egy prózában elmondott mondatdal vezeti be énekelt második strófáját: *Gyűn a gazda, asszonya*: (54. sz.).

Az is előfordul, hogy e kommentár egy-egy szóra, (1, 10. sz.) vagy szótagra (1, 17. sz.) szűkül.

E kis előlkék funkciója, hogy zeneileg megtámasszanak egy-egy a magasban megszólaló hangot, vagy rávezessenek lépcsősen, — akárcsak a pásttoraink által annyit emlegetett s oly nagyra becsült cigányzenész játékmódora — egy-egy magas kezdőhangra.

Meg kell még említenünk azt is, hogy a szavak könnyebb összekapcsolása kedvéért pásttoraink — akárcsak parasztt énekesek — szívesen alkalmazzák az átkötő jotációs *j* hangot. Ezt mi mindenkor kurzív szedéssel jelöltük szövegeinkben. E *j*-t néha a sorkezdés elé is kirakják az énekesek.

IX. VARIÁLÓKÉSZSÉG, RÖGTÖNZÉS, ASSZIMILÁLÓ ÁTALAKÍTÓ ERŐ

Variálás

Korábban szölkttünk már a díszítőhangokról s a ritmus-prózáss alkalmazásáról, melyek már szintén a variálás eszközei közé számíthatók.

1. Előfordul azonban, hogy a dalnak nem egy jelentéktelen díszítőhangja változik meg, hanem egy következő strófában megváltozik egy-egy dallamhangja is.

Mért variál az énekes?

a) A kifejezés érdekében

Mikor a 2. és a további versszakokban az új szövegtartalomnak megfelelő kifejezőbb dallamfordulatot keresnek maguknak. Erre az 1. sz. dalunkban kínálkozik mindjárt példa a 6. változat alatt. Itt a *gyöngye szivedet* szövegrész fölé a dallam új *rm ff* fordulata járul, mely e sóhajszzerű, a gyöngédséget jobban kifejező motívumával jobban illik ide, mint az ennél sokkal tárgyilagosabb, hidegebb, eredeti *ss ff* fordulat.

b) A hangsúly kiemelése érdekében

Erre sok példa kínálkozik: 2. sz. dalunk 1. jegyzete: harminc; 4. sz. 1. jegyzet Cuha, 22/1 bétár; 30/3. gatyát stb. stb.

c) A pásttor a variációkkal fogalmaz dallamot.

A pásttor dalolása hangzó és nem kottába rögzített művészet. A hangjegyzést nem ismeri. Ezért, mintahogy a grafikus több, keresgélő vonallal rajzolja meg a kontúrokat, a pásttor is többféleképpen dalol el egy-egy, már régebben énekelt, vagy ritkábban előforduló dalt. Az egymást ismétlő előadások során a dallam vonalai egyre nemesebbek, a sorok egymáshoz való arányai egyre kiegyensúlyozottabbak s a befejezés is egyre szebben, egyre jobban megformált lesz. A pásttor e variációival fogalmazza meg s ellenőrzi mindjárt dalának egyre tökéletesülő vonalát.

Több ilyen egymás után készült felvétel összehasonlítása során szinte tanúi lehetünk annak, hogy alakul, formálódik

a népdal. Példánk erre az itt közölt 27. sz. *Tur a dísznő* c. dalunk első és második variánsa. Az I. variánsban a sorok végén levő szabadabb ritmuskezelés 5/8-os, 3/4-es ütemeket eredményezett. Ezek a II. variánsban már 2/4-es ütemekbe illeszkednek bele mindvégig.

Még szemléletesebb példa azonban erre a következő hangszeres rész, a kanászkiált-dallamokról írt fejezetének variációkról közölt szakaszában a 112., 113., 114. sz. dalok összevetése s a rájuk vonatkozó kommentár tanulmányozása.

d) A prozódia érdekében

Az imént közölt 27. sz. dal 2. versszakának éneklésekor az első ütem 2/4-ről 3/4-re változik a *Két krajcárom volt* prozódiajában érdekében. De találunk erre másik dalainkban is példákat. Ld. I. sz. dalunk 1 és 2 jegyzetét stb.

e) A változatosság érdekében

Az előbb idézett 27. sz. dalunkban tapasztaljuk, hogy a dal 2. versszakának ismétlése során, mikor ugyanaz a dallamrész már 4. alkalommal hangzanék el egyformán, mert az első versszak végén is megismételte az énekes a két utolsó sort — az utolsó sor 2. hangja *c''-ről esz''-re* változik, tehát a *rr mr l s* fordulatból *rf mr l s* lesz, és evvel visszatérés esetén változatosabbá, érdekesebbé teszi a már három ízben hallott dallamot. Ezt itt csak a hangulat emelkedésének tükrözésével lehet magyarázni, mely a dallam ékeesebb, cifrább formájában nyer kifejezést.

Miután megemlítettünk néhány indokot, amely miatt a variálás történik, kísérjük figyelemmel a díszítőhangos variálás, az egy-egy hangos dallameltéréstől hogyan vezet az út a variálás olyan gazdagságához, mely egy már szinte új dallamot eredményez.

2. Előfordul, hogy a dallamvariálás oly erős, hogy a dallam vonalát már minduntalan megváltoztatja, de a dalok leg-erősebb bástyái, a záróhangok még szilárdan állják a variáció ostromát, hullámvérését. Erre vonatkozó dallampéldánk 1. és 2. versszakát itt egymás alá írva közöljük:

59.

Tündérmajor, 1954 — Dömötör Ferenc, 1881

Parlando

A következő gazdagon variált dalban nemcsak a variációk alakulását tanulmányozhatjuk, hanem azt is, hogy alakul a rubato dallamból a 4. versszak végére egyre gyorsuló ütemű: a 78 metronomjelzéstől a 84 metronomjelzésig növekvő feszes giusto melódia.

60.

Pécseley, Klárapusztá 1969 — Ihász János, 1919

Poco rubato $\text{♩} = ca 72$

Érdekes megfigyelnünk e dal harmadik strófájában, hogy nemcsak hogy 6 metronom-értékkel gyorsabbra veszi azt az előző versszaknál, hanem a dal tempóját, feszültségét, sodrát még avval is fokozza, hogy az előbbi vers negyed értékeiségei helyére nyolcad értékeiségeket rak, sőt bővüléssel szaporítja annak ritmusát.

3. A még erősebb variációs hajlam azonban már kikezdi a dallam bázisait, bástyáit is, a záróhangokat. Az ABCB forma küzd itt az ABCD szerkezettel. Mindkettőre két-két versszakunk a bizonyíték. Azt is megfigyelhetjük azonban, hogy a negyedik záró dallamsor szinte alig változik a négy versszak alatt. Ha az előbbi váras, bástyás hasonlatunkat folytatnánk, szinte azt mondhatnánk, ez a sértetlen dallam utolsó mentsvéra, „nye bojsze”-tornya.

Ld. a 10. sz. dalt: Van egy hete...

Rubato

1. Van egy he-te vagyis há-rom,
2. szonnya: jó-na-pot, é-dés boj-tá-rom! De
3. szonnya: Van-é jó bor a töm-lő-be? Van
4. 'ja: -Er-gye, fo-gmég azt a ba-bost!

1. Hogy a szá-ma-dó-mat vá-rom. Hejde
2. Kér-de-zem, ho-gy van-é ká-rod. Hejde
3. Hús a bog-rács-ba még-fő-ve Hja
4. A leg-szebbik nagy ha-ran-gost!

1. j. A-mon-nan-djön hejde szá-már-há-ton,
ke-rék-pá-ron,
2. Tudom, ad-di-g nem lesz ká-rom,
3. Nincsen bo-rom a töm-lő-be,
4. Kutyánk é-szi még a vé-rét,

A-mind lá-tom, gyöcs-ga-tyá-ban.
Míg te lē-szel a boj-tá-rom.
Sém hus a bog-rács-ba még-fő-ve
Zsi-dó megvé-szi a bő-rét.

4. Következő dallampéldáinkban már csak néhány fordulat, dallamlépés emlékeztet az eredeti dalra, amelyből a többi kivirágzott, kisarjadt. Lásd a 14–15–16. sz. dalokat!

A variálást pásztoraink ösztönösen végzik, az nem kiagyalt, hanem a legtermészetesebb, legőszintébb kifejezési szándékuk terméke. Még akkor is másként éneklék a dalokat, ha egyformán akarják. Meg is botránkozott Ihsz János Pécselyen, mikor a gyűjtés végén újra elénekeltettem vele a korábban már egyszer dalolt cifra kihajtóverset. Mondtam, kíváncsi vagyok, el tudja-e ugyanúgy dalolni.

— Mér, azt hiszi, én akkor hazudtam? — kérdezte, a hazugságot a variálásra értve.

És valóban: „hazugsága” újabb dallamfordulatokat eredményezett. E variáló hajlamot a régi pásztoroknál általános jelenségnek mondhatjuk.

Mi okozhatja a dallamoknak, ritmusoknak, d'isztóhangoknak ezt a szabad burjánzását a pásztorok előadásában?

Mint ahogy a réten a virág a fű közül a nap felé, az erdőben a faág a fény felé nyújtózik, úgy keresi meg a pásztor is a dallamban minden hang saját, legjobb, legtermészetesebb, legmegfelelőbb helyét, funkcióját.

A pásztor magános ember. Előadása során nem kell tekintettel lennie társaira, nem kell hozzájuk alkalmazkodnia ritmusban, ékesítésekben, fordulatokban, tempóban. — Ha elfeledi a dalt, akkor is magára van utalva, nincs kitől megkérdeznie. Maga teremti azt gyakran — mint ahogy ezt már idézetekkel tanulmányunk elején bemutattuk — újjá.

S amint egy írás magán viseli alkotója jellemét, tulajdonságait, e dalok szövegei, dallamai és előadásmódjuk is sok mindent elárulnak a pásztorokról. Elénk tárják lelkivilágukat, megrajzolják környezetüket. A táncdalok, betyárdalok feszes tartása, lírai dalaik elmélázó szemlélődése egy keménykötésű, a maga árnyékától meg nem ijedő, az időjárás viszontagságaival — s abban az időben még a vadállatokkal: farkassal, vaddisznóval, megbőszült bikával is győzelmesen megívó, dacoló —, de a természet, a gulya harangszavának, az ablakot táro kislánynak látására megenyhülő, meleg szívű embert ismertetnek meg velünk.

5. Variáló készségük sokszor egyaránt hatalmába kerít szöveget és dallamot. Olyan belső, rokoni szálak fűzik őket össze ilyenkor, hogy elég sokszor kibogozni is. Így van ez abban a variáció-bokorban is, melyben szöveg és dallamváltozatok fonódtak össze. Ld. a tanulmány 52., 53., 54., 55., 56. sz. dalait.

Rögtönzés

Mikor a pásztorok új dalt készítettek, felhasználták hozzá az ismerős, szokásos szöveg és dallamfordulatokat. Igen jó szót használt az új dalok alkotására vonatkozóan T. Molnár István szentgáli pásztor — „...magunk kevertünk — a pásztorok — égy ilyen nótát. Vótak ilyen összekevert nóták”. Evvel is kifejezi, hogy meglévő formulák más sorrendbeli csoportosításával, természetesen a részletek művészi összeillesztésével, csiszolásával alkották új dalaikat. Rokon ez a variálással, csak annál is nagyobb szabadságot ad a fantázia számára.

Kísérjük nyomon e dalmotívumokkal való alkotásmódjukat. A Kondorosi szép csárdásné kezdetű 61. sz. dalunkban világosan látszik ez. Egyes motívumok teljesen kimaradnak, má-

sok többször, illetve kevesebbszer kerülnek ismétlésre, a további versszakokban, mint ahogy az az első strófában volt.

61.

Gézaházapuszta, 1952 — Szabó Lajos, 1901

Parlando

2. — Kondorosi szép csárdásné, mért vagy olyan szomorú?

a) Talán bizony ellopták az égyetlenégy édes-kedves Bözsi nevű lányodat?

c) — El ám bizony a mult szombat hajnalán,
g) Járt utána harminc zsandár, de sehól sém találták.

3. Ha bemegyek a kondorosi csárdába,

a) Rézveretű fokosomat vágom a gërendába.
c) Az van írva rézfokosom nyelére:
g) Hány litër bort ivott még a kondorosi öreg herceg
b) juhászának a legénye hitelbe.

4. — Kondorosi szép csárdásné engedd el a lovamát!

a) Visszahozom égyetlenégy édes-kedves, Bözsi nevű lányodat,
c) — Juhászlegény, elengedém borodat,

g) Csak hozd vissza az égyetlenégy édes-kedves Bözsi nevű lányomat.
h)
i)

Megjegyzések a további versszakok előadásához:

2. versszak

a) motívum összesen háromszor éneklendő
d) f) és g) motívumok kimaradnak

3. versszak

d) és f) motívumok kimaradnak
h) utolsó motívuma ismétlendő

4. versszak

d) és f) motívumok kimaradnak

A rögtönzésre vonatkozóan szakirodalmunk úgy tudja, hogy csak a sirató őrizte meg az ősi improvizáló előadásmódot. Hadd egészítsük ezt ki két újabb adattal.

A Bakonyban két pástort is ismerek, akik betyárdalok előadása során, ismert népdalból kiindulva egyszerűsággal dallamimprovizációba kezdenek. Az eredeti dal szövegét is módosítják, betoldanak, kihagynak belőle.

Olyan ez az előadásmód, mintha a dalos elfeledte volna az eredeti dallamot is, szöveget is, csak halványan emlékszik rá s most énekelve mondja el a tartalmát. Az érdekes az, hogy ezek az énekesek ezt természetes előadásmódnak tartják, nem mentegetik magukat, hogy az eredetit elfeledték. Azt mondják, ez a dal, így van, eddig van. A két pástort a Bakony egymástól elég távol eső két helységében él. Az egyik Hégyesdén a TSz majorában, a másik a Zirc melletti Kardosréten.

Ezek az improvizációk is a népdalokra jellegzetes dallam-és szövegfordulatokra épülnek. Az alaphangsoruk pentaton, melyet néha pienhangok színeznék. Megtalálható ezekben az improvizálásokban is a kis és nagyszekszű váltakozása, valamint a semleges szekszű, melyekről korábban szólottunk már.

A dallamok nagyjából a strófikus építkezés szerkezetét mutatják, bár e strófák gyakran csak két vagy három sorosak. A strófák végét talán a dallamok lekerekítéséből állapíthatjuk meg, ha nem is mindig egyértelműen. A motívikus építkezés nyomai e stílusban is felismerhetők. A szövegrímek sokszor elsikkadnak, nem kapnak hangsúlyt, szótagszámi kötöttségekre sem sokat ad a rögtönző.

Két ilyen improvizált dallamot közlünk tanulmányunkban, de kiforratlanságuk, fogalmazvány-jellegük miatt ezeket a Függelék végére helyeztük, ott a 65. és 66. sz. alatt találhatók meg. — Ugyanebben a stílusban rögtönzött a kardosréti pástort is.

Békefi Antal

FÜGGELÉK

Tanulmányunk függelékébe elsősorban azok a dalok kerültek, melyek magja idegenből származott a pástortok közé. Ezeket tanulmányozható a legjobban a pástortok átalakító, áthasonító, dallamformáló ereje. Ez éppen olyan műdalok átvételének módján tanulmányozható a legjobban, melyeknek fennmaradt a mintegy 100 évvel ezelőtti készült írásos eredetije, vagy feljegyzése. Asszimiláló, átalakító erő

Festetich Leó zenésítette meg Arany János Kondorosi csárda mellett című versét, mely 1857-ben a *Nővilág* mellékleteként jelent meg. A nép ezen mindjárt alakított: második sorát az eredeti kvart transzpozíció helyett kvinttel feljebb ismételte meg — olvassuk Kerényi György: Népies dalok című gyűjteményében.

Lássuk mit vett át az így megjelent dalból pástortnőpünk!

Szerkezet szempontjából megtartotta az A A⁵ B A szerkesztést. Javított viszont az eredeti dalon azzal, hogy a 3. sor kulminációs csúcsát mind a kvarttal magasabb kezdéssel, mind pedig az addigi nyolcad hangok újat hozó széles negyedhangokkal kiemelte.

Elvetette viszont az A A⁵ A sorok szekvenciázó, a nép számára nem kedvelt kezdésmódját;

a módosított hangokat s vele együtt a darab moll jellegű karakterét.

Az A A⁵ A sorok befejező ütemét a mi vidékünkön *dl, m, l*, fordulattal ismerik és éneklék, e moll kvartszekszűt akkordfelbontás helyett alkalmazza pástortordalosunk a vele összhangzattalanul egyértelmű, az ő dallamalkotásához mégis közelebb álló *mm, m, l*, dallamfordulatot.

E dalt az összehasonlítás kedvéért együtt közöljük műdal eredetijével.

Festetich Leó dallama — Arany János versére.
Klein-tanya, Hárságy mellett, 1952 — Horváth János, 1870.

Rubato

(Fest.L.) Kon-do-ro-si csár-da mel-lett, csárda mel-lett,
Tempo giusto $\text{♩} = 112$
(Vált.) Kon-do-ro-si csár-da mel-lett, csárda mel-lett

Gu-lya, mé-nés ott de-lel-get, ott de-lel-get
Ü-rü-fő-kám ott le-gel-get, ott le-gel-get.

Csár-da-be-li szép asz-szony-nál
csár-da-be-li szép asz-szony-nál

Bort i-szik az ö-reg boj-tár, öreg bojtár.
Ott mu-lat az ö-reg boj-tár, a kis buj-tár.

A Beszögödtem Tarnócára kezdetű népies műdalnak például csupán a két középső és az utolsó sorában maradt halvány emléke a múlt századi ismeretlen somogyi lejegyző 1846-ban beküldött eredeti dallamának (ld. Kerényi György i. m.).

A 2. sor 1. üteme az eredetiben egy oktávval mélyebben hangzik, ez a népdal számára idegen, tehát ide mentette át, nyolc hanggal magasabbra. A 2. sor utolsó ütemét is felfoghatjuk az alpdallam kadencia-transzpozíciójának, csak egy szekundával feljebb (az első hang egy terccel!). A 3. sorunk első és 3. ütemei emlékeztetnek az alpdallamra, de ugyancsak transzponálva: Az első ütem 7 hanggal feljebb, az utolsó egy kvarttal lejjebb! — A negyedik sor kadenciájának utolsó két hangja egyezik az eredetivel. *Mit vetett el tehát dalosunk a műdalból?*

a) A záróhang alatti mélyen fekvő III. fokon való kezdést. Ő is eljut ugyan az V. fokra, ez bizonyára a mély III. fok magasított emléke.
b) A felfelé irányuló nagyszekszí-ugrásokat,
c) a 3. sorban levő modulációt.

Átvette viszont — úgy látszik nem tudta átalakítani — a funkció szerkesztési elvet, mely szerint e dal mint a tonika, domináns harmóniák dalamvetülete épül fel.

A 7 szótagos rövid szaphikus negyedik sort népünk olyan 11 szótagosra egészítette ki, akárcsak az előző sorok.

Egy somogyi névtelen feljegyzése, 1846.
Szépalma, Borzavár mellett, 9161 — Sborák József, 1884.

Andante
Műdal

Be-sze-göd-tem Tar-nó-cá-ra boj-tár-nak
Tempo giusto $\text{♩} = 100$
63. Be-sze-göd-tem Tar-nó-cá-ra boj-tár-nak,

Jó le-ge-lő-je van ott a birká-nak.
jó le-ge-lő-je van ott a bir-ká-nak

Fi-ze-té-sém húsz fo-rint, tiz ka-raj-cár,
Fi-ze-té-sém tiz fo-rint, húsz ka-raj-cár,
Még-él ab-ból egy boj-tár.
Még-él ab-ból egy tar-nó-ca-i boj-tár

II.

1846. A gazdámval leszek majd egy kenyéren,
1951. A gazdámval leszék én egy kenyéren,

Szent György napkor jönnek értem szekéren.
Szent Mihálykor gyűnnek értem szekéren.

Föltészik a tulipántos ládámat,
Föltészem a tulipántos ládámat,

Furulyámat, dudámat.
Melléje tészem a furulyámat, dudámat.

III.

Majd csak addig furulyálok, dudálok,
Addig mindig furulyázok, dudálok.

Míg egy szép szeretőre nem találok.
Míg egy szép szeretőre nem találok.

Van Tarnócán sok szép szőke, barna lány,
Van Tarnócán sok szép szőke, barna lány,

Belém szeret egy talán!
Majd belém szeret egy tarnócai lány.

E dal nagyon kedvére lehetett pásztorainknak, mert újra találkozunk vele. — De dallamruhája most már nem felel meg, mint az előbbi, hanem eredeti szép, ősi ereszkedő dallammal társult.

Pécsely, 1969 — Molnár Jánosné, 1891.
(Dallamát ld. 48. sz. alatt!)

Elszögödtem Tarnócára bujtárnak,
Jó legelője van ott a gulyámnak.
Füzetésem tiz forint, husz krajcár,
Mégél abból úri módon egy bojtár.

Szent György napján jönnek értem szekéren,
Föltészik a tulipános ládámat,
Melléje ja furulyámat, subámát,
Melléje ja göndörözürü kutyámat.

Míg a népies műdalt átalakították saját ízlésük szerint daloló pásztoraink, parasztaink, a most következő, már idegen földről származó dallal — éppen dalainktól teljesen elütő struktúrája miatt — már alig tudtak valamit is kezdeni.

A Bakonyba a török időkben kipusztult magyarság helyére a XVIII. század folyamán több községbe érkeztek német telepesek, kik magukkal hozták jellegzetes dalaikat. Egy pásztoraldalunkon érzünk ilyen idegen hatást.

Majdnem valamennyi kanásznunk, juhásznunk ismeri a *Juhász volt az apám* kezdetű dalt, melynek a dúr hangnem főhármasaira épülő dallama árulkodik a magyar népzene fölött idegen, feltehetően német hatásra.

Hárságy, Kleinmajor, Szentgál. 1952 — Horváth János, 1870.

Tempo giusto $\text{♩} = 104$

Ju-hász vót az a-pám, ma-gam is az va-gyok,
De ja-zér sze-ret-nak engem a lé-d-nyok.
Bár a-kárhányszor, hétször szü-let-het-nék,
Mé-gis min-dig ju-hász-boj-tár-nak sze-göd-nék.

2. Csütörtökön estve mégyék a piacra,
Cifra kis tarisznyát vészem a nyakamba.
Vészék bele kávé, szégfűt, szafaládét,
Válassza ki minden kislány a magát!

66.

Hégyesd, 1965 — Simon Gábor, 1908

Következik befejezésül a két improvizált pásztordal.

65.

Hégyesd, 1965 — Simon Gábor, 1908

Rubato ♩ = 90

Ném a- kar a ve-zér-ü-rüm le-gel-ni, de
Rézcsen-gő-jét de szom-rú-ján pöngé-ti,
Hát-ra-te-ként a ju-hász buj-tár:
Két zsan-dár kö-ze- leg u-tá-na,
Igy szól ne-ki csöndbiz-tos úr: de
Pa-kulj, ju-hász a lu-vam há-tá-ra!
El-me-gyünk a vár-mé-gye há-zá-hoz.
Én addig sémmit még nem mozdít-tok,
Míg a ba-bám a csár-dá-ból ki-nem-jön, de
Ném gyözte a ba-bá-ját a csárdá-ból ki-vár-ni de
Réz-fo-kos-sát ma-gas-ra föl-e-me-li, de
Ak-kor-át sújt a csöndbiz-tos úr fe-jé-re,
Lé-bu-kott a kis pej-lo-va e-léj-je De
Csöndér káp-lár így szól akkor ju-hász-nak:
-Ho-vá va-ló-si szü-le-tés vagy, té buj-tár?-de
Jász-be-rén-ti szü-le-tés va-gyok én!
Jász-be-rén-ti-ben ne-velt en-gem föl az a-nyám.

Rubato ♩ = cca 84

de É-sik az es-ső, szépcsonde-sen esdē-gáll, de
Bétyár-gyerék a csár-dá-ba be-fu-tott, de
-Szépcsárdás-né, de bort hozzon az asztal-ra, a
Legszébb lá-nyát ál-lít-sa ki poszt-ra!
de, Édēs-a-nyám, én mára posztost nēm áll-ha-tom ki, mer
Föl-fegyve-ré-zélt zsan-dá-rok áll-nak o-da ki-m. De
Bétyár-gye-rék nēm vét-te jert tré-fá-ra, de
Fél-pat-tant a kis pej-lo-vam há-tá-ra, de
jEl-vág-ta-tott a fenyves-er-dő al-já-ba. De
Még-a-kadt a lo-va lá-ba egy fe-nyő ga-lá-ba,
Bétyár-gye-re-ke-t el-fog-ták ott ő-rök-re. De
Ha-za-i-zent onnéd a fe-le-sé-gé-nek, hogy
Gondját vi-sel-je jáz egy gyer-mé-ké-nek. De
Né ta-nít-tas-sa jáz-tat sém gu-lyás-nak, csi-kós-nak,
In-kább ta-nít-tas-sa er-dők bé-tyá-rá-nak.

A dalok előadóinak adatai falujuk ABC rendjében

Aklipuszta

Farkas Antal, 1899. Hosszú ideig Aklipusztán juhászkodott, most Bándon lakik. Már nem őríz, éjjeliórként Veszprémben dolgozik. A kolompok nagy szakértője, gyártója, dalol, okarinázik, furulyázik. Tösgyökeres pástor.

4., 12. sz. dalok énekese.
Magyar József, 1874. 51. évig erdősz volt „48 évig a papoknak, 3 évig az államnak”.

14., 15., 16., 18. sz. dalok énekese.
Vind Jakab, 1909. Pástor volt Aklipusztán. Már meghalt.
21., 28. sz. dalok énekese.

Bakonyoszlop

Magyar Mihály, 1903. tsz-tag, korábban pástorkodott is.
46. sz. dal énekese.

Balatonszőlős

Szántó Istvánné Szalay Erzsébet, 1918. Fejér megyei származású, ősei pásztorok voltak.
26. sz. dal énekese.

Borzavár

Dombi Jánosné Skobrák Zsófi, 1890. Parasztasszony.
45. sz. dal énekese.

Gézházapuszta

Szabó Lajos, 1901. Tősgyökeres pásztor.
61. sz. dal énekese.

Hárságypuszta, (A térképen tévesen Hárshegy) Szentgál

Tóth Imre, 1892. Pásztor.
31., 36. sz. dalok énekese.

Vogl Vilmosné Varga Mária, 1911.

57. sz. dal énekese.

Hárságypuszta, Gombás-tanya, Szentgál

Horváth Lajos, 1892.
53. sz. dal énekese.

Hárságypuszta, Klein-tanya, Szentgál

Horváth János, 1870. Tősgyökeres pásztor.
49., 62., 64. sz. dalok énekese.

Hegyesd

Kiss Zsigmond, 1930. Ősei mind pásztorok voltak, ő már technikumot végzett.
3., 22., 50. sz. dalok énekese.

Tóth József, 1940.

58. sz. dal énekese.

Simon Gábor, 1908. Tősgyökeres pásztor.

65., 66. sz. dalok énekese.

Jásd

Prinz Józsefné Huiber Klára, 1892. Kisparaszt felesége.
32. sz. dal énekese.

Kapolcs

Kálmán János, 1896. Nyugdíjas asztalos. Sokat mulatott együtt a pásztorokkal, eltanulta dalaikat.
2. sz. dal énekese.

Olaszfa

Esső István, 1902. Tősgyökeres pásztor volt, meghalt. Szépen faragott énekelt.
25., 51. sz. dalok énekese.

Pécsely, (Klárapuszta)

Ihász János, 1919. Tősgyökeres pásztor, 1969-ben hagyta ott az őrzést, elszegődött a füredi Szivkórházba. Nagy bajusza miatt Bajci bácsinak hívják a környéken. A régi dalok hagyományos előadásmódjának egyik legreprezentatívabb képviselője. Szentgálon nevelkedett.
1., 10., 40., 41., 54., 60. sz. dalok énekese.

Molnár Jánosné Holics Mária, 1891. Tősgyökeres pásztorcsaládból származik, ura is az volt. 15 évig Bakonygyepesen, 5 évig Gizellán szolgált. Szülei Devecserben, Bazsin őriztek.
17., 27., 47., 48. sz. dalok énekese.

Sótányi János, 1900. Volt urasági cseléd, ma éjjeliőr.
44. sz. dal énekese.

id. Szakonyi Ferencné Tóth Ida, 1900 cca. Tősgyökeres pásztor, apja nagyvázsonyi, anyja dörgicsei származású.
30., 37. sz. dalok énekese.

Románd

Békefi Gábor, 1911. Tanár. A pásztorköszöntésről mesélt.

Szalafő

Furián Kálmáné Vörös Netti, 1901.
20. sz. bakonyi származású dal énekese.

Szentgál

T. Molnár István, 1891. Tősgyökeres pásztor, kanász. Pásztorodott Pénteskúton, Bakonybélben, Szentgálon. A legjobb furulyás a vidéken, hangszereit is maga készíti.
13., 19., 23., 34., 37., 52. sz. dalok énekese és ezen dalok furulyása is.

Szépalmapuszta, Borzavár

Skobrák József, 1884. Volt urasági cselédelember.
63. sz. dal énekese.

Vörösházy Magda, 1936. tsz-tag leánya.
43. sz. dal énekese.

Taliándörög

Juhász Istvánné Simon Erzsébet, 1899. Juhászok voltak az ősei, férje urasági parádés kocsis.
7. sz. dal énekese.

Tés

Zugor Dániel, 1897. Akkor boltvezető, most tsz-tag.
38. sz. dal énekese.

Tündérmajor, Zirc

Dömötör Ferenc, 1879. Tősgyökeres pásztor, valamikor furulyázott is ódalfújósan. Nagyon gazdagon variált. Meghalt már.
5., 33., 55., 59. sz. dalok énekese.

Veszprém, Dózsaváros

Tamás István, 1937. Tősgyökeres pásztorcsaládból származik, ma már gyári munkás.
6., 29. sz. dalok énekese.

Tamás János, 1924. Tősgyökeres pásztorcsaládból származik, az előző énekes bátyja. Ő is üzemben dolgozik már.
42. sz. dal énekese.

Zirc

Kurdy Rudolf, 1883. Nyugalmazott körjegyző.
11. sz. dal énekese.

Lénárt János, 1888. Tősgyökeres pásztor. Felsőperében, Velegen, Bodajkon, Timárpusztán is pásztorodott.
8., 9. sz. dalok énekese.

Lénárt Jánosné, 1890. Tősgyökeres pásztorcsaládból származik. Apja kanász volt.
39. sz. dal énekese.

A dalok témák szerinti mutatója

Juhászdalok

Békés hétköznapiak

1. Szép pusztai nagy akolyba
2. A fókamba három vezérürü van
3. Esik eső vezérürüm szarvára
4. Zavaros a Cuha vize
5. Ha kihajtok a tündéri dombokra
6. Sajó kutyám, jaj de mélyen aluszol
7. Hej, juhászok, juhászok
8. Bezerédi ürünyájo
9. Mikor a juhász bort iszik
10. Van egy hete, vagyis három
11. Léeggett a beszperémi
12. Haragszik a juhász
13. Szomorú a juhász

Beborult az ég

14. Az is két hete, vagy három
15. Pista, Pista, juhász Pista
16. Ismerem a csengőt
17. Mikor juhászlegény voltam
18. Mikor juhászgyerek voltam
19. Levele együtt a juhásznak
20. Ha fölmegegyek a sümegegy nagy hegyre
21. Ném akar a vezérürü legéni
22. Ném akar a vezérürü legéni
23. Vezérürüm az út mellett
24. Vezérürüm az út mellett

Kanászdalok

25. Kanász vagyok, kanász
26. Bérés vagyok, bérés
27. Túr a disznó
28. Hej, kanászok, kanászok (Aklipuszta)
29. Hej, kanászok, kanászok (Veszprém)
30. Hej, kanászok, kanászok (Pécsely)
31. Három éle van a rétén a sásnak
32. Szíjjel ment a levéndula
33. Kanász vótam, kanász lészék (Tündérmajor)
34. Kanász vótam, kanász lészék (Szentgál)
35. Mikor kanászgyerek voltam (Szentgál)
36. Mikor kanászgyerek voltam (Hárságy)
37. Mikor kanászgyerek voltam (Pécsely)
38. Cifra szűröm szégre van akasztva

Gulyás-, csikósdalok

39. Este van már, ókonodik
40. Kondorosi gulyaállás
41. Kihajtom a gulyám a gyöpre (Pécsely)
42. Ha kihajtom a gulyám a rétre (Veszprém)

43. Lént menésén csikóslegény
44. Túl a Tiszán kis gunyhóban lakom én
45. Túl a Tiszán piciny házban lakom én

Balladák, balladás dalok

46. Kisritháton történt ez a nagy eset
47. Szépen legel a kisasszon gulyája (Pécsely)
48. Elszegődtem Tarnócára
49. Szépen legel a kisasszon gulája (Hárságy)
50. Arra alá a szédresi határba
51. Szédri báró juhnyája már legelész
52. Két juhász van fönt a hegyoldalba
53. Arra alá a hegy oldalába
54. Hármat tojott a fekete kánya
55. Juhász legény, szegény juhászlegény

56. Lőgött a jászladányi csernyés
57. Megy a juhász a tanyára
58. Hajtsuk az öreget

Variáló készség, rögtönzés

59. Egy-két hete, vagyis három
60. Most gyüttem Gyuláról
61. Kondorosi szép csárdásné

Függelék

62. Kondorosi csárda mellett
63. Beszegődtem Tarnócára bojtárnak (Szépalmapusztá)
64. Juhász vót az apám
65. Ném akar a vezérürüm legelni (Hegyesd)
66. Esik eső, szép csöndessen esdégél

Gesang und Musik aus dem Leben des Hirtenvolkes im Bakony-Gebirge

1. TEIL

I. Lieder

Der Verfasser beschäftigt sich seit zwei Jahrzehnten mit volksmusikalischen Sammlungen auf dem Gebiet des Bakony-Gebirges, seiner engeren Heimat. Jetzt veröffentlichen wir den ersten Teil seiner Studie über das in schwingende Tönen zum Ausdruck kommende Leben des dortigen Hirtenvolkes. Dieser Teil befaßt sich mit Hirtenliedern. Der zweite und letzte Teil der Studie, der sich mit der Instrumentalmusik der Hirten beschäftigt, erscheint im nächsten Jahrgang des Almanachs.

Der vorliegende Studienteil enthält nicht nur den Text der Volkslieder, sondern will auch über Entstehen, Vererbung, Entwicklung und Variationen der Hirtenlieder, mit einem Wort über das Leben dieser Melodien auf den Lippen des Hirtenvolkes Auskunft geben. Die hier zur Aufzeichnung gelangten 66 Melodien sind das Ergebnis von Sammlungen zwischen 1952 und 1969. Sie stammen überwiegend aus der Gegend von Zirc, aber sie vertreten zugleich auch andere Gegenden des Bakony-Gebirgslandes. Die Männer sind mit diesen Hirtenliedern besser vertraut, als das Frauenvolk, wurden doch etwa Zweidrittel dieser Lieder von Männern gesungen. Als beste Gewährsleute für die Authentizität der Melodien erwiesen sich Hirten zwischen 60 und 70 Jahren. Das alte melodische Erbe lebt nur noch auf den Lippen von Hirten, die von Kindesbeinen auf in diesem Beruf aufgewachsen sind. Leider geben sehr viele von ihnen eben in unseren Tagen diesen angestammten Beruf auf. Aus diesem Grunde ist es mehr als dringlich, diesen Liederschatz der Vergessenheit zu entreißen, solange dies überhaupt noch möglich erscheint.

Das Hirtenvolk im Bakony-Gebirge und sein Liederschatz

In der Hirtenwelt alter Tage gab es keinen rechten Hirten der diesem ehrsamem Namen auch verdiente, der nicht schon in jungen Jahren gesungen und musiziert hätte. Kinder- und Spiellieder gaben dem Beisammensein des jungen, Gänse und Kühe hütenden Volkes ihr farbiges Kolorit. Die Kindergruppen lernten die Lieder durch Hörgefühl, auch die Handhabung der Flöte eigneten sie sich intuitiv durch Probieren erfahrungswise an.

Schäferlieder

Inhaltlich beschäftigten sich die Lieder der Schafhirten mit ihrem Alltagsleben, ihrer Gedanken- und Erlebniswelt und der Sehnsucht, die sie beseelt. Ihre ganze Liebe gilt der ihnen anvertrauten Herde, dem Leithammel und den Lämmchen mit den Glöcklein um den Hals. Auch der Schäferhund, der treue und helfende Gefährte kommt dabei nicht zu kurz und wird besungen. Aber auch die Sehnsucht nach der ferneren Geliebten und nach der weinselig-frohmutigen Geselligkeit, die der Schafschur folgt, geben dem Hirten manchen

Anlaß zu singen. In anderen Liedern wird auch der Schäfermeister besungen.

Ein kleiner Bruchteil der Lieder geht mit jenen Schäfern ins Gericht, die Pflicht und Schuldigkeit mißachtend sich an fremden Schafen vergreifen. Solche Hirten mußten nur zu oft für ihre momentane Verleugnung von Ehre und Gesittung schwer büßen. Es gibt auch manche Lieder, in denen der zum Landstreicher gewordene selbstvergessene Schäfer, der auf den Pfad der Betyären geraten war, für sein Schicksal das sich ins Verbotene verirrt oder an der Luzerne blähbäuchig angefressene Tier seiner Herde anklagt und wegen seines gescheiterten Hirtenlebens Klage führt. Vor der Verantwortung schlägt er sich in das Bakonyer Dickicht und vermeint auch aus dem Geläute der Halsglocken seiner Herde den gestrengen Ruf der Panduren hören zu müssen. Er tröstet sich aber damit, daß ihn nicht die eigene Verderbtheit, sondern die Grausamkeit und Engherzigkeit der bestehenden Gesellschaftsordnung vor den Richter stellten und zwischen die Kerkermauern zwangen.

Lieder der Schweinehirten

Diese stammen aus einer gleichartigen Erlebniswelt, wie jene der Schafhirten. Wiederkehrende Themen sind die Ferkel, Kauf und Verkauf auf dem Markte, das vereinsamte Hirtendasein im Rauhen und das Eicheln im Walde. Auch der reich bestickte Lodenmantel, die größte Zier des Hirtenlebens, wird besungen. Ach, wie oft wurde ein solches Schmuckstück zum Verhängnis, wenn der Hirt sich nicht scheute, auch fremder Tiere habhaft zu werden, um sich das Geld für den Besitz eines solchen Mantels beschaffen zu können! Interessant ist aber, daß der Hirt sich bei solchen Übergriffen auf fremdes Eigentum durch keinerlei Schuldbewußtsein plagen ließ, er tat es vielmehr als Bravourstück!

Mit den Tänzen der Schweinehirten und den Melodien, die sie ihrem Horn zu entlocken wußten, befaßt sich unser Autor im zweiten, die Instrumentalmusik des Hirtentums behandelnden Teil seiner Studie.

Lieder von Rinder- und Roßhirten

Von diesen gibt es schon beträchtlich weniger, als von jenen der Schäfer und Schweinehirten. Thematisch ähneln aber auch diese Lieder den vorerwähnten, allerdings mit der Ausnahme, daß in diesen niemals vom Abtrieb der Tiere die Rede ist.

Über das Abstimmen der Kuhglocken und dessen musikalischen Belange wird im allgemeinen erst im weiteren Inhalt dieser Studie die Rede sein.

Hirtenballaden und Balladenlieder

Auch in den Reihen des Hirtenvolkes machte sich eine Art sozialer Schichtung stark bemerkbar. Im Laufe der Zeit kam es zu einer ansehnlichen materiellen Differenzierung zwischen den Hirtenmeistern und den besitzlosen, umher-

wandernden Hirtenjungen „niederer Standes“. Die Großbauern wachten unerbittlich darüber, daß die Hirtenjungen nicht etwa ihren Töchtern nachstellen. Der tragische Ausgang vieler solcher Annäherungsversuche spiegelt sich auch in der Dichtung der Bakonyer Hirten. Noch schärfer traten die sozialen Gegensätze in Erscheinung, wenn sich zwischen einem solchen Habenicht-Hirtenjungen und der Tochter eines begüterten Grundherren, zu dessen Gesinde der Hirte gehörte, eine Gefühlsregung entwickelte. Auch hierüber wissen manche, in der Studie enthaltenen Balladen zu berichten.

Die im Verlauf der Sammlung aufgezeichneten modulierten Melodien bilden sozusagen „Liederfamilien“. Diese wurden vom Autor der Studie durch die synoptische Wiedergabe der Liedertexte bzw. ihrer Melodien (Anführung der identischen Melodien bzw. Textteile der Lieder untereinander) augenfällig gemacht.

Nach den Balladen veröffentlicht der Autor unter dem Titel „*Kanászozás*“ ein interessantes, singend zu Gehör gebrachtes Knabenspiel mit Motiven aus dem Hirtenleben. Dieses soll die Hirtenbuben zu Geschicklichkeit, guten Einfällen und Schlagfertigkeit aneignen. Das Spiel kann auf Grund anschaulicher Zeichenskizzen und einer detaillierten Beschreibung leicht eingeübt werden.

Bemerkungen

Dieses Kapitel enthält die auf das Melodische bezüglichen musikalischen Bemerkungen, die Variationen und Abweichungen der einzelnen Melodien, die Quellen der bereits früher aufgezeigten Varianten der hier zur Veröffentlichung gelangten Lieder sowie die von den Sängern bezüglich dieser Lieder geäußerten Bemerkungen.

Die musikologische Charakteristik der Liedersammlung: Silbenzahl, Verszeile-Enden und Versaufbau

Mehr als die Hälfte der Lieder besteht aus Verszeilen mit geringer Silbenanzahl. Am häufigsten sind unter den 6—7—8 und 9 Silben zählenden Verszeilen die isometrischen Achtsilbigen (16 Lieder). Die 10—11 Silben zählenden Lieder — deren Versstruktur mit wiederkehrenden Verszeilen in unseren heute gesungenen Liedern am häufigsten in Erscheinung tritt — finden sich ebenfalls recht zahlreich unter unseren Hirtenliedern (27 Lieder).

Die Hälfte der Lieder gehört zu jenen, deren erste Verszeile stimmlich höher liegt, als die letzte.

Vom Gesichtspunkt der Versstruktur gehört die Hälfte der Melodien zu jenen, die sich „nicht wiederholen“. Führend sind jene (13), deren Versmelodien auf vier verschiedene musikalische Grundkerne aufgebaut sind. Ihnen folgen jene (12) aus drei melodischen Grundkernen.

Was die Tonbreite anbelangt, beschränkt sich die Hälfte der in Frage kommenden Melodien auf eine Oktave, aber auch die andere Hälfte liegt nicht höher oder tiefer als 1 bis 2 Tonstufen. (Nur fünf erreichen die große Dezime.)

Die große Mehrheit der Lieder ist authentisch und nur drei sind plagal.

In bezug auf die Tonart hat die große Mehrheit (sechs Siebentel) der Melodien einen Moll-charakter. Am reichsten sind die pentatonische Tonreihe (19 Melodien) und die „La“ Tonreihe (23 Melodien) vertreten. Lediglich ein Siebentel der Melodien hat einen Dur-charakter, von diesen vertreten sieben die Dur-Tonart selbst und zwei die „Sol“ Tonreihe. Unter den Tonreihen der übrigen 9 Melodien finden sich gemischt die Elemente der „Sol“, „Mi“, „La“ pentatonischen und der „La“ Tonreihen.

Eigenheiten in der Gesangsweise der Hirten

In bezug auf die Vortragsweise ist unter den Hirtenliedern das „Parlando-Rubato“ weit häufiger, als bei den Bauernliedern. Von den weiter oben genannten 66 Hirtenliedern gehören 35 in die „Parlando-Rubato“-Gruppe. Es gibt aber

auch solche Melodien, deren „rubato“ Vortragsweise ers während des Singens immer straffer wird und als regelrechte „giusto“-Melodien ihren Abschluß finden.

In bezug auf die Intonation sind die neutrale Terz und die Septime zu erwähnen, die im Bakony ebenso anzutreffen sind, wie anderwärts in Transdanubien. Zuweilen wird aber unter diesen Liedern auch die Sexte schwankend.

Melodische Verzierungen kommen auch heute noch beim Bakonyer Hirtenvolk recht zahlreich vor, wenn sich diese für gewöhnlich auch nur auf einige wenige, fast unmerkliche Beugungen, Zusatzwörtchen oder kleinere Glissandos beschränken. Nur verschwindend wenige empfinden noch die Übung der urtümlichen, reicheren, melismatischen Gesangsweise.

Recht oft benützen die Hirten in der Gesangsweise auch kleinere, unbetonte Zusatzwörtchen, wie z. B. „hejde“, „szongya“ usw. oder die Aussprache erleichtender und verbindender „j“ Töne, welche letzteren sie auch den mit Vokalen beginnenden Verszeilen voranzusetzen pflegen.

Variationsbereitschaft, Improvisation, assimilierende oder umwandelnde Kraft

Die Frage, warum der Sänger variiert, wird in der Studie wie folgt beantwortet: a) im Interesse der Ausdrucksweise; b) im Interesse einer stärkeren Betonung; c) damit der Hirte der selten oder schon seit langem nicht gesungenen, bereits etwas in Vergessenheit geratenen Melodie eine neue Fassung gebe, sie neubelebe, verbessere, restauriere; d) aber auch der Abwechslung wegen.

An einigen Beispielen können wir sodann das Variieren und die Variationsbildung studieren. Tatsache ist, daß die Hirten ihre Melodien viel häufiger variierten, als der einfache Bauer. In der Einsamkeit ihres täglichen Lebens, beim Singen in ihrer Abgeschiedenheit sind sie nicht gezwungen, sich dem Gesang anderer anzupassen. Eben deshalb ist die Klangführung ihrer Melodie nicht immer so endgültig herausgebildet, wie jene der in geschlossener Gemeinschaft lebenden Bauern.

Das Variieren steht in engem Zusammenhang mit der Improvisation, da ja die Hirten, sobald sie improvisieren, ihre neuen Melodien aus den ihnen bereits geläufigen Wendungen von Text und Gesang, aus deren einzelnen Motiven „komponieren“, d. h. zusammenfügen.

Der Verfasser führt zur Bestätigung dieser Behauptung mehrere Melodienbeispiele an. Sehr interessant sind auch die beiden improvisierten Hirtenmelodien, in denen gleichfalls die Elemente der überlieferten Melodien und Texte zu erkennen sind.

Ein überzeugendes Beispiel der im Volke intuitiv lebenden Kraft zur Assimilierung von Melodien ist, wie der Volksmund die seinem Geschmack nicht genehmen Motive von volkstümlichen Kunstliedern den eigenen Überlieferungen entsprechend umbildet. Um dies zu beweisen, vergleicht der Autor die Originalfassung dreier solcher volkstümlichen Kunstlieder mit der Form, in der diese Lieder heute vom Volk gesungen werden.

Abschließend werden auch, nach Dörfern gruppiert, Angaben über die Sänger gemacht u. zw. unter Berücksichtigung ihrer soziographischen Verhältnisse.

Der erste, die Lieder behandelnde Teil der Studie über die Musik der Bakony-Hirten wird von mehreren Tabellen, Zeichnungen und einer Kartenskizze noch anschaulicher gestaltet.

Dr. Lajos Kiss, Hauptmitarbeiter des mit der Volksmusikforschung befaßten Arbeitskollektivs der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, würdigt die Studie wie folgt:

— In seiner lehrreichen und wertvollen Arbeit faßt der Autor die Ergebnisse seiner in der Hirtenwelt des Bakony durchgeführten volksmusikalischen Forschungen zusammen. Die Erforschung der Volksmusik dieser einst so lebensstarken, heute aber bereits im Niedergang befindlichen Volksschicht nahm erst sehr spät ihren Anfang, glücklicherweise konnte aber der Verfasser noch immer sehr viele wertvolle Melodien

und Sitten verewigen. Seine hingebungsvolle und gewissenhafte Forscherarbeit verdient fürwahr hohes Lob. Wenn auch der verhältnismäßig geringe Umfang des zur Verfügung stehenden Materials keine Möglichkeit zu allgemeingültigen wissenschaftlichen Folgerungen bietet, enthält es dennoch außerordentlich wertvolle Anhaltspunkte für weitere, auf

diesem Gebiet durchzuführende wissenschaftliche Forschungen. Von großer Bedeutung ist in diesen Forschungen der Umstand, daß der Autor nicht nur die musikologische Analyse der Melodien anstrebt, sondern in sorgfältiger und mühevoller Kleinarbeit auch alle solche Umstände berücksichtigt, die Zweck und Bedeutung der Lieder betreffen...“

Antal Békefi

La vie musicale des pâtres de Bakony

1re PARTIE

I. Chants

L'auteur recueille depuis vingt ans la musique populaire du Bakony qui est sa petite patrie. Nous publions maintenant la première partie de son étude sur la vie musicale des pâtres de Bakony. Cette partie traite les chants de pâtres; la deuxième partie qui s'occupera de la musique instrumentale de pâtres, paraîtra dans le volume prochain de notre Bulletin.

La présente étude, outre la publication des chansons populaires, voudrait éclaircir aussi les circonstances de leurs origines, leur transmission, évolution, variations, en un mot elle voudrait éclaircir la vie de l'air. Les 66 airs publiés dans cette étude, viennent de la cueillette de l'auteur, faite de 1952 à 1969. La plupart des airs sont des environs de Zirc, mais ils représentent les autres régions du Bakony aussi. — Les hommes connaissent mieux les chants de pâtres que les femmes; ce sont des hommes qui ont chanté les deux tiers de ces chansons. C'étaient les sexagénaires et les septuagénaires qui donnaient les renseignements les plus précieux. Ce sont les pâtres de vieille souche seuls qui gardent les traditions séculaires, mais de nos jours beaucoup d'entre eux quittent ce métier ancestral, et c'est pourquoi il est urgent — tant qu'il est encore possible — de préserver ces chansons de l'oubli.

Les pâtres de Bakony et leurs chants

Jadis, dans le monde de pâtres, tout le petit peuple chantait, musicaillait dès sa plus tendre jeunesse. Chansons d'enfant, chansons de jeu égayaient les troupes de jeunes gardant les oies, les vaches. Ils apprenaient les chants en chantant, de même qu'ils s'accommodaient de la flûte champêtre en la maniant, par expérience, par instinct.

Chants de bergers

La plupart des chants de bergers présentent la vie quotidienne des bergers, leurs pensées, leurs aspirations, impressions et expériences. Ils chantent avec beaucoup d'affection le troupeau, le sonnailler, les agnelets et leurs grélots. Ils chantent leurs compagnons de vie, les chiens fidèles. Mais au souvenir de la bien-aimée lointaine, ou à la réjouissance qui termine la tondaison, ils entonnent également une chanson. Plusieurs de leurs chants vont au maître berger.

Une autre — plus petite — partie des chants pleure sur le sort du berger qui s'est attiré une mauvaise affaire, soit par sa négligence, soit en faisant main basse sur bêtes étrangères. Ils devaient payer cher l'amollissement, l'insouciance, la fausse manoeuvre d'une minute. Le berger devenu brigand, en méditant sur sa vie gâchée, chante des bêtes trouvées en dommage, ou météorisées par la luzerne, causes de sa misère. Il s'enfonce dans le taillis de la forêt du Bakony, et même dans le son de la clochette de son troupeau, il entend la voix menaçante des gendarmes. — Mais il sent que ce ne sont pas ses propres vices, mais les lois impitoyables, la dépravation de la société, les disgrâces de la fortune qui l'ont entraîné d'abord devant ses juges, et puis dans la prison.

Chants de porchers

Ces chants puisent dans les mêmes sources que ceux des bergers. Ils chantent leur troupeau de cochons, les épisodes du marché, le glandage, et la solitude du porcher. Ils chantent aussi la houppelande richement ornée, le décor du costume des pâtres, qui a causé tant de fois leur perte: pour l'avoir, ils sont prêts à «prendre» le menu bétail d'autrui. Il est curieux pourtant qu'ils s'emparaient de bêtes étrangères sans remords, plutôt pour faire ostentation de leur adresse...

C'est dans le chapitre suivant de son étude que l'auteur s'occupera des danses et des airs de corne de porchers.

Chants de bouviers et de gardeurs de haras

Ces chants sont beaucoup moins nombreux que ceux de bergers ou de porchers. Leur sphère d'idées est à peu près identique à celle des mentionnés, mais il est curieux qu'il n'y a aucun dans lequel soit question de vol de bêtes.

C'est également dans la deuxième partie de l'étude que nous pourrons lire de l'accord des sonnailles de vache, et de leurs rapports musicaux.

Ballades et romances de pâtres

La stratification sociale s'accusait très fort même parmi les pâtres. De grandes différences de fortune séparaient les maîtres et les petits pâtres Vagabonds. Les maîtres interdisaient par le fer et le feu que ces jeunes garçons lèvent les yeux sur leurs filles. Les tragédies qui s'ensuivaient de cette attitude ont laissé beaucoup de traces dans la poésie de pâtres du Bakony. — Cet antagonisme était encore plus accentué si l'intrigue s'est établie entre la fille de l'employeur et le jeune pâtre pauvre. Plusieurs balades de l'étude s'y réfèrent.

Après ces ballades, l'auteur présente ce curieux *Jeux de porchers*, accompagné de musique, qui se compose de motifs puisés dans la vie des pâtres, et qui dressait les petits garçons à l'adresse, à l'esprit inventif, à la débrouillardise. Il est facile de reproduire ce jeu, à partir des dessins évocateurs et de la description minutieuse.

Annotations

Ce sont les remarques musicales, les variantes, les divergences concernant les airs qui sont classées dans ce chapitre, de même que les sources des variantes déjà publiées de ces chants, et les remarques des chanteurs à propos de ces chants.

Les caractéristiques musicales de la matière mélodique: compte de syllabes, cadence, forme métrique

Plus que la moitié des chants se compose de vers à peu de syllabes. Parmi les vers 6-7-8-9-syllabiques, les octosyllabiques isométriques sont les plus fréquents (16 chants). Les décasyllabiques et les hendécasyllabiques — formules les plus fréquentes de nos chants actuels à structure cyclique — sont également nombreux parmi nos chants de pâtres (27 chants).

Dans la moitié des chants, la ligne initiale est plus haute que la finale.

Du point de vue de la structure, la moitié des airs est de structure «non cyclique», et parmi eux-ci plus nombreux sont qui se constituent de quatre noyaux musicaux (13); les airs à trois noyaux (12) viennent après.

Du point de vue du registre, la moitié des chants se contente de l'intervalle simple, mais même l'autre moitié ne le dépasse que d'un ou de deux tons (il n'y a que 5 qui comprennent le grand dixième).

La grande majorité des chants sont authentiques, il n'y a que trois qui sont plagaux.

Du point de vue de mode, la grande majorité des airs (six septièmes) ont le caractère de mode mineur: la gamme pentatonique (19 airs) et la ligne *la* (23 airs) sont prépondérantes. Seulement un septième des airs est du caractère de mode majeur, dont 7 représentent le mode majeur, et 2 la ligne *sol*; dans les lignes des 9 autres airs nous retrouvons les éléments entremêlés et combinés des lignes *sol*, *mi*, *la* et la pentatonique.

Caractéristiques de l'interprétation des pâtres

Du point de vue de l'interprétation, parmi les chants de pâtres, les airs parlendo-rubato sont beaucoup plus nombreux que parmi les chants de paysans. Des 66 chants 35 appartiennent au groupe parlendo-rubato. — Mais il y a des airs qui au cours de l'interprétation deviennent de plus en plus tendus et se terminent comme airs giusto en règle.

Du point de vue de l'intonation, nous devons mentionner la tierce et la septime neutres que nous retrouvons au Bakony aussi bien qu'aux autres régions de la Transdanubie. Mais quelquefois même la sixte devient indéfinie dans ces chants.

Même de nos jours, les pâtres de Bakony ornent volontiers leurs chants de fioritures, mais ce ne sont le plus souvent que flexions insignifiantes, appoggiatures, petits glissandos. Infiniment peu nombreux sont ceux qui pratiquent encore l'interprétation ancestrale, mélismatique, plus riche que l'interprétation moderne.

La pâtres mettent souvent de petits mots sans accent en «anacrusse» (tels que «donc», «qu'il dit» etc.) ou intercalent un yod pour faciliter la prononciation.

Disposition pour variations, improvisations, force assimilatrice et transformatrice

Pourquoi le chanteur varie-t-il son air? L'étude donne à cette question la réponse suivante: *a*) dans l'intérêt de l'expression; *b*) pour faire ressortir l'accent; *c*) pour que le

pâtre recompose, lime, amende, restaure l'air rarement chanté, un peu oublié; *d*) dans l'intérêt de la variété.

Ensuite, sur quelques exemples, nous pouvons étudier la variation, la naissance des variations. — Les pâtres varient plus souvent et davantage leurs airs que les paysans. La solitude, le chant solitaire ne les lient pas à leurs compagnons quant à l'interprétation, c'est pourquoi la ligne musicale de leurs airs n'est pas toujours aussi cristallisée, d'une forme aussi définitive que celle des airs des paysans vivant en communauté fermée.

La variation est en rapport avec l'improvisation, puisqu'au cours de leurs improvisations, les pâtres «composent» leurs airs nouveaux de leurs tournures musicales et de texte, de certains motifs de ces éléments. L'auteur illustre cette thèse de plusieurs exemples. Il présente deux airs improvisés, qui sont également très intéressants, car nous pouvons y reconnaître des éléments constitutifs musicaux et des tournures de style traditionnelles.

La preuve éloquente de la force assimilatrice instinctive du peuple est qu'il transforme les motifs — qui ne conviennent pas à son goût — des chansons à tendance populaire, en les adaptant à ses traditions. Pour prouver cette thèse, l'auteur compare la forme originale de trois chansons à tendance populaire avec la forme chantée de nos jours par le peuple.

Pour terminer, l'auteur fait connaître les données relatives aux chanteurs, groupés selon leurs villages. Il s'étend sur leurs données sociographiques aussi.

Plusieurs photos, tables, dessins et une carte rendent encore plus suggestive la première partie de l'étude sur la vie musicale des pâtres de Bakony.

M. Lajos Kiss, collaborateur en chef du Groupe de Recherches de Musique Folklorique de l'Académie des Sciences de Hongrie, fait l'analyse de l'étude en ces termes:

«Dans son étude instructive et précieuse, l'auteur récapitule les résultats obtenus au cours de ses recherches musicologiques dans le monde des pâtres de Bakony. Nous arrivons bien tard à l'étude de la musique de cette couche populaire, jadis très vigoureuse, mais de plus en plus faible de nos jours; heureusement, l'auteur pouvait encore noter beaucoup de coutumes et d'airs précieux. Son travail dévoué et consciencieux mérite tout éloge. Bien que la quantité relativement restreinte de la matière ne permette pas de tirer des conclusions scientifiques générales, pourtant l'étude fournit des données extrêmement valables aux recherches ultérieures dans cette sphère. Quant aux recherches de l'auteur, il est de grande importance qu'il ambiionne non seulement le dépouillement musical des airs, mais grâce à son travail laborieux et consciencieux, il peut s'étendre sur toutes les circonstances qui sont en rapport avec le rôle, l'usage des ces chants...»

Antal Békefi

Музыка баконьских пастухов

Часть первая

Автор в течение двадцати лет собирает музыку своего родного края — Баконя. В этом номере публикуется первая часть его статьи о народной музыке Баконя, в которой описываются песни пастухов. В следующем номере будет опубликована заключительная часть, исследующая народную инструментальную музыку.

Статья приводит песни пастухов, собранные автором, но, кроме того, знакомит с условиями, при которых они возникли, традициями, их развитием и вариациями, т. е. всесторонне освещает жизнь песни. Приводимые в настоящей статье 66 песен собраны автором в 1952—1969 гг. главным образом в окрестностях Зирца, но представлены песни и других районов Баконя. Мужчины знают больше пастушеских песен, чем женщины; три четверти собранных песен напели автору мужчины. Лучшими знатоками

песен оказались 60—70-летние. Древние традиции, старые песни известны лишь коренным пастухам, но многие из них как раз теперь оставили свою профессию, поэтому необходимо срочно сделать все возможное для сохранения старых народных песен.

Баконьские пастухи и их песни

В старину в семьях пастухов дети уже с раннего детства начинали петь и играть. Игры и песни скрашивали жизнь детям, пасущим чужих гусей и коров. Песни заучивались по слуху, да и играть на свирели дети учились эмпирически, инстинктивно.

Большинство песен чабанов — отражение их жизни, каждодневных забот, страстей и впечатлений. В большинстве песен с большой любовью поется об отаре, о баране-вожаке, о баране с колокольчиком на шее. Воспеваются и верный друг чабана — овчарка. Поют и об оставленной далеко возлюбленной, о праздниках, проводимых после стрижки овец. Во многих песнях упоминается и старший пастух.

Содержанием другой, меньшей части песен чабанов является судьба пастуха, попавшего в беду из-за оплошности или угона и присвоения чужих овец. Из-за минутной слабости приходилось жестоко расплачиваться. Чабан, ушедший к разбойникам, вспоминает в своих песнях о загубленной жизни, потерянных овцах, об отаре, забредшей на чужие, запретные угодья. От расплаты он бежит в гущу баконьских лесов, где его преследуют звон колоколов оставленной отары, окрики жандармов. В своих песнях он жалуется на свою судьбу, на жестокость и несправедливость окружающего мира.

Песни свинопасов

Как и в песнях чабанов, истоком содержания песен является окружающая свинопаса жизнь. Поют о базарах, о поросятах, о кормлении свиней желудями, о тяжелой жизни и одиночестве. Появляется знаменитый, богато расшитый кафтан, предмет форса и зависти, но часто и причина беды: чтобы приобрести его, нужны деньги, а для этого совершаются кражи чужой скотины. Интересно, что об угоне чужой скотины поется без всякого раскаяния, скорее наоборот — как о доблести, умении...

Танцы свинопасов, игру на свирели автор описывает во второй части своей статьи.

Песни табунщиков и пастухов

Их гораздо меньше, чем песен чабанов и свинопасов. Содержание их в основном такое же, однако, интересно, что ни в одной из этих песен не поется об угоне коров.

О звуках колокольчиков, подвешиваемых коровам на шею, о их влиянии на пастушескую музыку говорится в следующей части статьи.

Пастушеские баллады и песни-баллады

Социальное неравенство было явно выражено и в среде пастухов. Так, резко отличались по своему имущественному положению хозяин-старший пастух и нищий бродяга-подпасок. Своим дочерям хозяева строго-настрого запрещали знаться с бедными работниками. Отсюда много трагедий, нашедших свое отражение в пастушеском фольклоре Баконя. Содержанием многих баллад была несчастная и преследуемая любовь дочери хозяина и подпаска.

При сборе песен оказалось много вариантов, образующих целые «семьи песен». Их автор публикует синоптическим методом, т. е. адекватные мелодии или части текста располагает друг под другом, делая тем самым возможность для лучшего обозрения.

Игра в свинопаса

Под этим заголовком автор описывает интересную мальчишескую игру, содержание которой взято из пастушеской жизни и учит ребят ловкости, сообразительности и бойкости. По подробному описанию и приложенным рисункам игру легко репродуцировать.

Замечания

Под этим заглавием помещены замечания музыкального характера, варианты мелодий, расхождения, источники опубликованных ранее песен, замечания певцов к этим песням.

Музыкальная характеристика песен: количество слогов, заключительная строка, конструкция строки

Большинство песен содержит строки из малого количества слогов. Среди 6—7—8—9-сложных большинство — изометрические строки из восьми слогов (16 песен). В песнях с рефреном чаще всего конструкция из 10—11 слогов (27 песен).

Половина песен относится к таким, у которых начальная строка выше, чем заключительная.

Половина песен без рефрена, среди них ведущее место занимают песни со строкой, построенной на трех музыкальных тактах (13), затем следуют четырехтактные (12).

По звуковому диапазону половина мелодий построена в пределах одной октавы, да и остальные на один-два тона превышают октаву (всего 5 песен достигают децимы).

Большинство песен аутентичны, только три из них плагальной каденции.

По тональности большинство (шесть седьмых) — минорные: наиболее богато представлены пентатон — пятиступенная звуковая строка (19 песня) и ряд ля (23 песня). Лишь одна седьмая мелодий — мажорные, из них 7 а-dur и две — сольные. В остальных девяти песнях встречаются смешанно элементы sol mi, la, la pentaton.

Характерные черты исполнения песен пастухами

По характеру исполнения мелодий среди пастушеских песен гораздо больше, чем среди крестьянских *parlando-tubato*. Из 66 к этой группе относится 35. Есть и такие мелодии, которые в процессе исполнения становятся все более напряженными и оканчиваются настоящим *giusto*.

С точки зрения интонации необходимо отметить нейтральную терцию и септиму. Это характерно как для Баконя, так и других мест Задунайской низменности. Иногда, однако, встречается и секст.

И сейчас баконьские пастухи богато пользуются мелодическими украшениями, однако, как правило, довольствуются лишь одним-двумя безударным флектированием, форшлагом, небольшим глиссандо. Ничтожно мало исполнителей сохранили древний, богатый, мелизматический способ исполнения.

Пастухи при пении часто пользуются безударными приставками, междометиями, соединительным звуком «й», который иногда ставят впереди строки, начинающейся с гласного звука.

Вариации, импровизации, ассимиляции, переработки

Автор статьи считает, что певец варьирует мотивы по следующим причинам: а) в целях лучшего выражения, б) в целях акцентировки, в) пастух при этом реставрирует, исправляет; уточняет, заново формует старые, редко поющиеся, забытые песни, г) для разнообразия.

В статье на примерах нескольких песен исследуются вариации.

Пастухи гораздо чаще, чем крестьяне варьируют свои песни. Одиночество, пение в одиночестве не связывает пастуха с группой поющих, с хором, поэтому и мелодия пастушеских песен не всегда окончательно оформлена, как это бывает у живущих в замкнутом кругу крестьян.

Варьирование тесно связано с импровизацией, так как при этом пастухи складывают новые песни, используя имеющиеся мотивы, имеющиеся тексты. Автор это свое положение иллюстрирует множеством примеров. Особенно интересны две импровизации, в которых можно узнать знакомые традиционные мелодии и слова.

Народ инстинктивно ассимилирует мелодии, не соответствующие его вкусу, переделывая их соответственно своим традициям. Для иллюстрации этого автор статьи сопоставляет три авторские песни в народном стиле с теми, которые поются уже в народе.

В конце статьи приводятся данные о певцах. Данные эти сгруппированы по селам. Приводятся данные и социографического характера.

Первая часть статьи о музыке баконьских пастухов — глава о пастушеских песнях — иллюстрируется множеством фотографий, таблиц и схематической картой.

Старший научный сотрудник Института народной музыки при Венгерской Академии наук д-р Лайош Киш так характеризует эту статью:

«Автор в поучительной и ценной статье излагает итоги проведенной им работы по сбору народной музыки среди

пастухов Баконя. Исследование музыки когда-то цветущего, а теперь постепенно вымирающего слоя народа началось довольно поздно. К счастью, автору удалось собрать довольно значительный материал, много мелодий и обычаев. Его добросовестная и самоотверженная работа заслуживает всяческой похвалы. Хотя из-за относительно незначительного количества собранного материала статья не дает возможности для обширных научных обобщений — она дает исключительно ценный материал для дальнейших исследований в этой области. Особенно важен в работе автора тот момент, что он не только стремился в своей добросовестной и неутомимой работе к освещению собранных мелодий, но и обращается ко всем обстоятельствам, связанным с возникновением и жизнью песен.»

Антал Бекефи

Kodály 7 dallamlelete Bakonybélből

A tervszerű, tudományosan megalapozott, fonográf-fal felvett népzene gyűjtés Magyarországon a szecesszió idején kezdődött. Elsőként Vikár Béla gyűjtött fonográf hengerre a 90-es években. Gyűjteményének értékét nem csökkenteni lényegesen, hogy a dallamokat az ő felvételei nyomán Kereszty István kottázta le. A párizsi 1900-as világiállításán is feltűnést keltett Vikár teljesítménye, a néprajzi térképe is, mely egyetlen dallam 27-féle változatát feltüntette különböző vidékekről. A fiatal Kodály számára iránytű lehetett Vikár példája, s mikor 1905 nyarán elkezdte népdalgyűjtését Mátyusföldön, ennek eredményeiből alakította ki részben *A magyar népdal strófaszervezete* c. doktori disszertációját is.¹ Szabad idejében — Bartókhoz hasonlóan — főleg a nyári és évadközi szünetekben gyakran módot lelt falusi anyaggyűjtése kiegészítésére. 1922 elején segélyt nyervén erre a Kultuszminisztériumtól, végigbarangolta Somogy, Esztergom, Fejér, Komárom megyéket, s augusztus elején eljutott a Veszprém megyei Bakonybél községbe is.

Kis helység Bakonybél, részben magyarajkú alakossága. A zirci járásban fekvő Bakonybél egyébként műemlékéről is nevezetes, bencés apátságának építése már Szt. István korából datálható. Kodály nem sok időt tölthetett a Somhegy tövében levő idillikusan szép helyen, mert az egyik dalt augusztus 3-án, a többi 6-án jegyezte, munkája mégis figyelemre méltó. Bizonyára azért nem időzött tovább itt, mert csupán 3 férfiénekese akadt, kivel érdemes volt foglalkoznia, mégpedig a 78 éves Német József, a 63 éves Német Imre és a 83 éves Mészáros Ferenc. Tulajdonképpen csak az első két említett személy fontos, az utóbbi csak együtt dalolt Némettel. Bizonyára énekeltek több dalt is ők, de Kodály nem érdemesítette lejegyzésre a többi éneküket. A 7 dal a Néprajzi Múzeum nem hengeres, hanem kézírással, hallás utáni lejegyzéssel készült anyagához tartozik. Ezek közül az első hármat közülük fotokópiában, a negyediket, a dudánótát pedig öt válogatott változatával táblázatunkban publikáljuk. Az első négy dal múzeumi számát jelezzük a dallam fölött, a többi háromnak múzeumi száma: MSZ. 1691, 1680, 1700. Értéküket növeli, hogy egy kivételével, máig sem jelentek meg nyomtatásban. Idővel — megfelelő helyre illesztve — valamennyi bekerül a Magyar Népzene Tára nagyértékű kritikai kiadásának köteteibe.

Tehát Kodály itteni gyűjtése kizárólag hallás utáni lejegyzés. Sajnálta ő bizonyára a sok költséget; más, melizmatikusabb, ornamensekben gazdagabb, ritmikailag problematikusabb dallamok felvételére tartalékolta drága hengereit. Szerinte „jófülvű, gyakorlott zenész, ha alaposan áttanulmányozta a fonográf-fal készült részletes lejegyzéseket, kifogástalan anyagot gyűjthet fonográf nélkül is”.²

Mind a 7 kis dal dúrhangnemű, csupán az egyik, *A malom kereke* melódiaívének dúrjellegét kódosítja el a 12. ütem, súlytalan ütemrészben levő leszállított vezérhang, a ta hang, kissé mixolidos jelleget kölcsönözve a kis szerelmi dalnak. Ha sorba vesszük a szóbanforgó hét melódiát, szembeötlő: egyik sem hangszeres, hanem valamennyi szöveges, még a dudánóta is. Jórésze elterjedt más vidéken is, amit bizonyítanak bőséges változataik.

EGY KISLÁNY A HEGYEK KÖZÖTT

Ez a hexachordális, páva-dal 8-as szótagszámú sorokra tagolódik, kadenciális záróhangjai: 2, 3, 3. A 7 versszakú ballada szövege beletartozik a népmuzsikánkban oly tengernyi sokaságú „páva” melódiák csoportjába. „Szignálja az egész magyar népzene — a páva dallam. Ennek van a legnagyobb változatköre: a MNT-ban talán egy egész kötetet is megtölt majd”.³ „VII. kötetéhez, a „páva” dallamcsaládhoz eddig 130 cseremis, csuvas és tatár változatot” találtak.^{3a} A pávadaloknak ezzel a szövegével behatóan foglalkozott Domokos Pál Péter, összehasonlítva a ballada legkorábbi, 1789-ből való szövegfeljegyzését⁴ az újabb leletekkel. Közölte egyúttal a Jagamassal együtt megtalált brassói, Bartók 1906-os turai, továbbá Lajtha 1929-ből való kisgyőri lejegyzését is. Helyesen állapította meg Domokos: „A négy dallam közt sincs semmiféle lényeges kapcsolat, hasonlóság”.⁵ A szöveg változataiból azonban kiderült egy tőről fakadottságuk. A mellékletün-feljegyzés szövege kön közölt Kodály csaknem pontosan megegyezik a Domokos—Jagamassal kiadványban publikált anyaggal. Az első strófa szövege az utóbbiban: Egy leány a hegyek között Csak egyedül pávát őrzött. Jöttek hozzá jövevények. Három ifjú legények. A szöveg eltérése minimális, a dallam azonban lényegesen változik. A Kodály gyűjtötte változat mégis eredményesen analogizálható a brassói melódiával, dallamívük hasonlósága se-

M. Sz. 1688.

Bakonybél, Vasvári
1922. VIII. 6.
Mészáros Ferenc
83c.
Kovács József 78c.

$\text{♩} = 100$ poco parlante

Egy kislány a hegyek között
És egy dűl csak pár völgy között
Jól tud hozzá járni a nagy
Kis-mifjúnak a nagy nyit.

2. Ó leányzó merről kérünk
Tójj el az erdőbe velünk
Ott sokalm barátainkat,
Tisztelettel mulatógépet.

3. Elindultak az erdőbe,
Sétalgtattak a zöld fűbe.
A szél, hogy elforogt, ledűlt,
És mit alomba elmerített.

4. A legények hogy azt látták
Körülálltak megöröszögélve.
Csak azt mondták az ajkukon,
Szíve vigasztallásai.

5. A szél felibőlét észlelte,
Fülembe ányeklése
Látván magát a pusztába
Sír és így szól ő magába:

6. Ó nagy Jelen ki lakol,
Ki egyből miránk viggart,
Bűntől őket ottondall
Égből halló tüntelengéssel.

1922. VIII. 6.
Kovács József 78c.

1. Egy kislány a hegyek között c. dal. Kodály kézírása.
1. Zoltán Kodály's Handschrift.
1. «Une petite fille dans les montagnes» — notation autographe de Kodály.
1. Песня «Девушка в горах» — автограф Кодя.

gítségével, de ritmikai beosztásuk más. A brassóiiban a páratlan számú ütemek tiszta jambikus mértéket adnak a 6/8-os ütembeosztásban, aminek nyoma sincs Kodály felvételében, mely a 3. tagtól eltekintve 3 ütemű frázisokba tömörül, s jól gördül két negyedes ütemekben. A harmadik tag mindössze 2 ütemes. Ez a ritmusszűkítés a szlovák zenéből kölcsönzött sajátosság. Bakonybéllel szomszédos Borzaváron két ilyen típusú melódiát is talált Békefi Antal.⁶

A Lajtha-féle szöveg pontosan azonos a Csanádi—Vargyas könyvében közölt példával. Szerintük a pávadal „egész nyelvterületünkön előfordul, de elég ritka.

Dallamai vagy a szlovákoktól átvettek, vagy általában idegenek. A XIX. század elejétől kezdve több feljegyzésben ismerjük.⁷ Egyébként Lajtha felvételét hozza pontosan, a dallamát némi kis ritmuselmosódással dekolorálva Schram is.⁸

Megemlíthető még az Arany-közölte változat is, mely szövegében csaknem megegyezik az említett kettővel, de dallama eltérő. Kodály, az Arany népdalgyűjteménye kritikai kiadása jegyzetapparátusában alaposan idézi ennek változatait, még a Slovensko Spevyből is, s összehasonlítja Tóth István immár 140 éves becses kéziratos gyűjteményének idevonatkozó énekével. Kodály felvétele érdekes változatával eredményesen gazdagítja, bővíti e változatkört. De úgy látszik, elfeledkezett a saját, bakonybéli feljegyzéséről, mert ezt sem említette, továbbá az előbb említett többi változatra sem mutatott rá.⁹ Talán nem akarta tovább szélesíteni az erre vonatkozó, amúgyis gazdag variáns hálózatot.

GYERE HAZA TARKA TIKOM

Ez a „boltozatos” hajlású dal *Aki szép lányt akar venni* kezdetű mazurka ritmizálású népszerű dalocska dúrváltozatának tekinthető. Szótagszáma: 8, 5, 5, 9. Kadenciális záróhangjai: 1, 5, 5. Harmadik sorában találkozunk a szlovák zenéből jól ismert ritmusszűkítéssel. Ez az A A⁵ B A_v formájú dal váltakozó ütembeosztású.

8. 8. 5. 9. :
♩ = 8

M. Sz. 1690

1 (5) 5

re. oaba vor

$\text{♩} = 120$

Bakonybél, Vasvári
1922. VIII. 6. 78c
Kovács József 78c

Cse-re ha-ra, tar-ka ti-tem.

ma-d be-re-kost romogó-dar-mony
pau mooo

Tójj el, tójj el más,

tójj el, tójj el i-da-ha-ra más.

2. Té-ít-él meg a tu-zá-mul,
Má-mal hordát a to-jás-ból
Tójj el ott

2. Gyere haza tarka tikom c. dal. Kodály kézírása.
2. Zoltán Kodály's Handschrift.
2. «Retourne à la maison, ma poule tachetée...» — notation autographe de Kodály.
2. Песня «Иди домой, пестрый телячонок» — автограф Кодя.

kasza hangról-hangra, és a harmadik-negyedik pedig csontvázában megegyezik Kodályéval, s Vargyas kö-zölte ezt már az említett dolgozatában.¹³

A bakonybéli „dudaszó”-nak tehát csak öt változatát hozzuk egymás alatt. Természetesen a változatoknak alapmodellje nincs. Makám jellegükben rejlik az örök változás. Forrásban levő énektípus ez, mely örökké vándorolva kifejleszti folyton mozgásban levő formaalakulatait, zenei hullámzását. Legfelőltre Kodály bakonybéli dallama kerül, majd követi ezt a Vargyas-gyűjtötte „medve” ének, melynek csak harmadik tagja nem igazodik Kodály leletéhez. A harmadik számú régi betlehemes mondókának, úgyszintén a harmadik sora tér el, továbbá a végső szakasza 3 üteművé szélese-dik. A negyedik a régi Pálóczi Horváth-féle idézet végig megegyezik az előzőkkel, de 3 ütemű sorokra bővülve.

A két utolsó változat egy szempontból azonos: mindkettő bővül négyütemes középrésszel. Ezáltal a 8 ütemű nótából 12 ütemű lesz, hol az 5–8 taktus epizódyszerű ereszkedő jellegű toldalékszerű töredék. Ilyen Tóth Ist-ván becses énekeskönyvének idevonatkozó melódiája.¹⁴ Az egrí kávésnak... eleje ugyan eltérő, a középső része ismétlődő szekund-szekvencia, de az utolsó 4 ütem feltűnően egyezik a bakonybéli dallammal, csak a vége ellassul. Visszajára fordítva egyező ezzel formailag a végső változat, a karácsonyi ének; hol az 1–4 ütem azonos a bakonybélivel, melyet középen 4-szer ismét-lődő figura követ, s a vége változó.

HEJ A VADÁSZ

A felváltva 8 és 7-es sorokban gördülő A B C B, formájú parlando jellegű nótában dominál a szerep a hármashangzat felbontás. Megkérdőjelezhető, nem nyugati hatás lappang ebben is? Csaknem végigvonul lebegésén a jambikus ritmizálás, néhol choriambus is. Záróhangjai: 5, 1, 2. Négy versszakával a vadászdalok számát növeli, ez a funkciós jellegű nóta.

M.Sz. 1691 1922. VIII. 6.

♩ = 116 poco rubato parl.

Hej a vadász sokat fárad gyekorta meg éhezik. Török szarad
lába fárad Keservesen szomjazik Elő veszi
csutoráját negyot iszik ho-ho-ho Ha azonban
nyura talál kézre hajtja hú tupa.

4 versszakos

2. versszak: Minapában lesben voltam...

3. versszak: Két keze volt...

4. versszak: Hát azonban ol szélid volt stb...

5. Hej a vadász c. dal.
5. „Hej, a vadász“-Lied.
5. «Tiens, chasseur...».
5. Песня «Эй, охотник».

LIBANÓTA

Feltűnő vonása ennek a terczáródás. A második so-rát kivéve, valamennyi szakasza tercen végződik. Arany János, a költő dalgyűjteményében ennek is felismerhető a szöveg- és dallamvariánsa. Éneke elég szabad szárnya-lású, a szövege azonban jól hasonul. Szótagszáma Kodály kéziratában: 11, 13, 13, 13. Aranyánál: 11, 11, 13, 13. Formája: A B C A. Számos változatára feles-leges hivatkoznunk, miután rámutatott azokra Kodály az Arany népdalgyűjteményében a libanótával kapcsolatban. Szinte csodálatos, a jegyzetapparátusban nem idézte saját gyűjtési eredményét.¹⁵

M.Sz. 1680

♩ = 80-120 poco parl.

Szép ál-lat a li-ba magát megmossa Szárnyaival tola-it
felborzogat-ja. Kis kerfennek liget-jében együtt ropkód-
nek. Ó én édes kisangyalom jój de szeret-lek.

2. versszak: Megtörték a libát...

6. Libanóta.
6. Gänselied.
6. Chanson d'oie.
6. «Гусиная песня».

Végül nem maradhat említés nélkül *Bánom, hogy mentem ma reggelre a templomba* kezdetű dalocska, mely úgyszintén nyugati hatásról árulkodik. Ez is hármashangzat felbontással indul. A magyar népdalok többségére oly jellegzetes négyszelvényes típusba nem sorolható ez a 12 ütemű példánk. Kodály meglelte ezt már a bakonybéli útja előtt a Szatmár megyei Turri-csén is 1921 novemberében. Mind az utolsó, mind az előző két dallamívben mutatkozó funkciós jelleg sok idegen (német és szlovák) hatást feltételez, melyet okozhatott az osztrák telepések beszármazása is. Az apátság 13 szlovák családot betelepített Bakonybélbe,¹⁶ így a szlovák nyelv is terjedt a falu társadalmi életében. Mind az itteni, mind a környéki; így a lókúti, pénzes-kúti, borzavári szlovákok zenéjének áthagyományozó ereje sem múlt el nyomtalanul, érezhető a Kodály gyűjtötte dalok egy részében is.

M.Sz. 1700

♩ = 96-100

Bánom hogy mentem ma reggelre a templomba A szent rósa-béra.
Lámpás nélkül mentem Héjsem eltévesztettem Egy szél mellé üttem.

7. Bánom, hogy mentem ma reggelre a templomba c. dal.
7. „Bánom, hogy mentem ma reggelre a templomba“-Lied.
7. «Je regrette que je me sois rendu à l'église ce matin...».
7. Песня «Жалею, что ходила утром в церковь».

A 6, 7, 6 szótagszámú sorokban pergő hatsoros dal — melyben összecseng 3—3 sorvég — A B C D C E formájú. Páros számú sorzárlatai a végsőt kivéve tercen, a középső szekundon végződnek. 8 ütemre összeszűkült változata: *Fut a bálba* kezdetű csángó dal.¹⁷ Régi, igen találó változata Szkárosi—Járdánházi melódiáriumban található, mely kézirat a sárospataki könyvtár anyagát gazdagítja. Dallamát Bartha Dénes publikálta,¹⁸ aki ezt találóan analogizálta a „*Siralmas énekem*” c. dallammal, melyet feljegyzett Tóth István is a nagy értékű kéziratgyűjteményében.¹⁹ Az utóbbi variánsa egyébként megtalálható Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekében is. Miután Bartha ez utóbbinak igen alapos kritikai kiadása jegyzetanyagában kimerítően közölte variánsait,²⁰ felesleges ismétlésbe bocsátkoznunk, s bátran eltekinthetünk a számos idevonatkozó dallam-émlék felsorolásától.

Csalóka ábránd lenne, ha hét dallammal akarnók felmérni egy Veszprém megyei falu népzenei flóráját. Vargyas Lajos Áj faluból 80, Járdányi Pál pedig a kolozsvölgyi Kida községből 98 éneket közölt a doktori disszertációjában. Bízvást akadt volna sok egyéb is Bakonybélben, azonban Kodály a többi anyag felvételét mellőzte, mert továbbbutazott. Mégis a feljegyzésében maradt hét ének figyelemre méltó, mint kézírásának becses emléke.

A faluban évtizedekkel később Kodály nyomában járt népzene gyűjtő úton, 1954 és 1965-ben Békefi Antal, kinek felvételeiből két jellegzetes melódia megjelent a Kiss Lajos gondozásában kiadott Lakodalom c. kötetben,²¹ 1966-ban kilenc dal „A Bakonyi Szegényember dalai” c. füzetében, továbbá még néhány válogatott szemelvényt publikál a Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények jelen kötetében.

Sonkoly István

Javítások a kottamellékletben

Hej a vadász c. dal (426. old.) utolsó.) előtti ütemében *é* helyett *d* hang éneklendő. Az utolsó két ének előjegyzésében felesleges a feloldó jel, helyette kívána-

tos a *fisz* előjegyzés. Bánom, hogy mentem... c. dalban a második sor első üteme helyesen: *c, c, é, é*,

JEGYZETEK

¹ Kodály Zoltán: A magyar népdal stófaszerkezete. Nyelvtudományi Közl. XXXVI. (1906) I. f. 95—136. l.

² Kodály: A magyar népzene. Egyetemi Ny. Bp. 1937. Bev.

³ Szomjas Schiffert György: Kalevala, regősének „páva-dallam”. — Ethn. LXXVIII (1967) 459. l.

⁴ Vikár László: Népzene gyűjtés a tatárok földjén. Ethn. LXXXII (1971) 2. sz. 266. l.

⁵ Jankovits-féle gyűjt. OSZK. Quart Hung. 175 III. f. 29 l. 554. sz.

⁶ Domokos P. Péter: A pávát őrző leány balladája — Ethn. LXX (1959) 3. sz. 463. l.

⁷ Békefi Antal: Bakonyi népdalok. Zeneműkiadó, Bp., 1955. 81—87. sz. dal.

⁸ Csanádi Imre—Vargyas Lajos: Röpülj páva, röpülj. Csehszlovákiai Könyvkiadó, 1954. 511. l.

⁹ Schram Ferenc: Magyar népdalok. Zeneműkiadó, 1955. 146. l.

¹⁰ Kodály Zoltán—Gyulai Agost: Arany János népdalgűjteménye. (Bp., 1952) 64.

¹¹ Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. I. köt. (Bp., 1959) 223 és 226.

¹² Kodály: A magyar népzene 62.

¹³ Vargyas Lajos: A duda hatása a magyar népi tánczenére. MTA I. Oszt. Közlemények, VIII. (1951) 1—4. sz. 266—267.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Tóth István: Áriák és Dallok 1832.-44. MTA kéziratárában. 136.

¹⁶ Kodály—Gyulai i. m. 75., 76.

¹⁷ Vajkai Aurél: Bakony. (Bp., 1959) 16.

¹⁸ Faragó József és Jagamas János: Moldvai csángó népdalok és népdalok. Szépirodalmi könyvkiadó 149. sz.

¹⁹ Bartha Dénes: A XVIII. század magyar dallamai Bp., MTA k. 1935. 49. sz. 117—118.

²⁰ Tóth István i. m. II. 51.

²¹ Bartha: Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekek. (Bp., 1953) 84. sz. 550.

²² MNT III. b. köt. Lakodalom. (Bp., 1955) 129. és 136. sz. 116. és 123

Sieben Melodienfunde aufgezeichnet von Zoltán Kodály in Bakonybél

Die Sammlung von Volksliedern nahm in Ungarn schon im vorigen Jahrhundert ihren Anfang. Die von der Hand Gábor Mátray's, Károly Bartalus', Károly Szini's und anderen stammenden diesbezüglichen Aufzeichnungen wurden aber wegen der vielfach willkürlichen Änderungen und Korrekturen des Urtextes von der Musikwissenschaft nicht als authentisch betrachtet.

Béla Vikár, der das finnische Heldengedicht „Kalevala“ ins Ungarische übertragen hatte, sammelte bei uns in den 90er Jahren des vorigen Jahrhunderts zuerst mittels Phonographen Volkslieder und seine Sammlung fand auch bei dem jungen Kodály und Bartók großes Interesse. Nach Bakonybél am Fuße des Somhegy gelangte Zoltán Kodály Anfang August 1922, wo er die Melodien der im Titel erwähnten sieben Volkslieder von den Lippen dreier über 60 Jahre alten einfachen Landleuten hörte und aufzeichnete.

Die handschriftlichen (also nicht phonographisch) aufgenommenen Aufzeichnungen dieser Melodien befinden sich in Obhut des Budapester Ethnographischen Museums u. zw. unter folgenden Dokumentationsnummern: M. Sz. 1680, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692 und 1670.

Von diesen sieben Melodien wurde bisher nur eine publiziert. Alle sieben Melodien sind in Dur-Tonart gehalten,

lediglich der Dur-Charakter der Melodie „A malom kerek...“ ist im 12. Takt von dem tieferfallenden Grundton etwas verdünstert, wodurch dem kleinen Liebeslied mixolydischer Charakter gegeben wird. Aber auch die anderen sechs Liedchen verdienen bekanntgemacht zu werden.

Zu den in der ungarischen Volksmusik so blütereichem „Pfauenliedern“ gehört auch das Lied „Egy kis leány a hegyek között“. Das Lied „Gyere haza tarka tikom“ ist die Dur-Version eines in Mazurka-Rhythmus gehaltenen und sehr volkstümlichen Volksliedes „Aki szép lányt akar venni“. Das Lied „Aki dudás akar lenni“ gehört in die Reihe der in Ungarn vielgesungenen Dudelsack-Liedergruppe. Westlicher Einfluß macht sich bemerkbar in den Liedern „Hej vadász“ und „Bánom, hogy mentem reggelre a templomba“ mit ihrer durch Auflösung dreier Tonstufen gestalteten Melodien. Auch die „Gänsemelodien“ sind in unserer Volksmusik nicht unbekannt. An ihnen ist das Auffallendste, daß — mit Ausnahme der zweiten Verszeile — alle übrigen Zeilen der Melodie in Terz austönen.

Die vorgenannten sieben Lieder geben wohl kein abgerundetes Bild von der in Bakonybél heimischen Musik, doch glauben wir, daß diese kleine Veröffentlichung lückenfüllend ist.

István Sonkoly

Sept trouvailles d'air de Kodály á Bakonybél

En Hongrie le collectionnement de chansons populaires a déjà commencé au siècle passé. Mais le monde savant ne considère pas comme authentiques les notations de Gábor Mátray, István Bartalus, Károly Szini etc., à cause de nombreux changements et corrections arbitraires. Chez nous c'est le traducteur hongrois de l'épopée finnoise Kalevala, Béla Vikár qui recueillait le premier des airs populaires en se servant d'un phonographe, aux années 1890, et son activité attira l'attention de Kodály et de Bartók jeunes. Kodály est arrivé au commencement du mois d'août 1922 dans la commune Bakonybél, située au pied de Somhegy, où il a noté les chansons publiées d'après l'exécution de trois chanteurs ayant dépassé la soixantaine.

Nous retrouvons les sept manuscrits de ses notations au Musée Ethnographique de Budapest, dans la collection des chansons notées d'après audition, (donc non enregistrées) aux cotes: M. Sz. 1680, 1688, 1689, 1690, 1692, 1670. De ces sept airs un seul a été publié. Toutes les chansons sont en mode majeur, seulement la note sensible abaissée de la 12e mesure de «La roue du moulin» trouble un peu le caractère majeur de cette petite chanson d'amour en lui prêtant du

caractère mixolydien. Les six autres petites chansons méritent également qu'elles soient présentées.

Celle qui porte le titre «Une petite fille dans les montagnes» appartient au groupe des chants «de pæon», si fréquents dans la musique populaire hongroise. Le «Retourne à la maison, ma poule tachetée» n'est que la variante en mode majeur d'une de nos chansons au rythme de mazourka, très connue sous le titre «Celui qui veut épouser une belle fille». La chanson commençant par «Celui qui veut devenir cornemuseur» appartient aux chansons à la musette, très répandues chez nous. Le «Tiens, chasseur» et le «Je regrette que je me sois rendu à l'église ce matin» montrent de l'influence occidentale par leurs mélodies dégagés de la désintégration des accords parfaits. La «Chanson d'oies» n'est pas inconnue en notre musique folklorique. Ce qui est frappant c'est que chacune de ses lignes mélodiques — excepté la 2e — se termine par une tierce.

Ces 7 chansons ne présentent pas le tableau fidèle de la musique de ce village de Bakony, pourtant cette publication vient de remplir une lacune.

István Sonkoly

Семь мелодий, записанных композитором Кодаем в Баконьбене

Уже в прошлом веке в Венгрии начали собирать и записывать народные песни. Записи, сделанные Габором Матраи, Иштваном Барталушем, Кароем Сини, однако, в научно-музыкальных кругах не считаются достоверными, так как в них часто допускались произвольные искажения. Впервые при помощи фонографа делал записи народных мелодий в 1890-е годы переводчик «Калевалы» Бела Викар. Это пробудило интерес к народной музыке у молодых Бартока и Кодая.

В начале августа 1922 года Кодай в селе Баконьбеле, расположенном у подножья горы Шомхедь, записал приводимые здесь народные песни, которые ему напели три шестидесятилетних старца.

Эти семь мелодий, записанные Кодаем на-слух, хранятся в Будапештском этнографическом музее под номерами: M. Sz. 1680, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1670. До сих пор из этих семи мелодий опубликована только одна. Все эти мелодии мажорные, только в песне «Мельничное колесо» мажорность затушевывается двенадцати-

тактной низкой ведущей нотой, придавая небольшой любовной песенке миксолидный характер. Остальные песни тоже заслуживают нашего внимания.

К очень частым в венгерской народной музыке так называемым «пава» — мелодиям относится песня «Девушка в горах». «Иди домой, пестрый теленочек» — мажорный вариант довольно популярной песни на мелодию мазурки («Кто хочет взять за себя красивую девушку»). «Кто хочет стать волынщиком» относится к пространенному у нас типу мелодий, играемых на волынке. «Эй, охотник» и «Жалею, что ходила утром в церковь» с их трехтактной мелодией несут в себе черты западного влияния. «Гусиная песня» — тоже небезизвестна в народной музыке. Обращает на себя внимание, что, за исключением второй строки, каждая строка песни оканчивается терцией.

Хотя эти семь песен и не могут дать верной картины народной музыки этого балатонского селения — их опубликование до некоторой степени восполняет пробел.

Иштван Шонколи

Színhagyománygyűjtés a Balaton mentén

Az ötvenes években a Népművészeti Intézet, majd a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának megbízásából népzénet kutattam és gyűjtöttem a Balaton mentén.

1953 és 1958 között, 27 helységben gyűjtöttem népzénet. Ezek között 20 helységben volt olyan, ahol színhagyományt is jegyeztem le. 10 helység a Balaton északi és 10 a déli partján.

Az északi oldalon gyűjtött adatokat nemcsak kiegészítik, hanem sokszor meg is erősítik a délin gyűjtöttek. Balatoni színhagyományokról szólva tehát nem lehet éles határt vonni a két part, a veszprémi és a somogyi közé.

Színhagyományt a 38. és 91. életév közt mozgó 43 adatközlő szolgáltatott. Átlagéletkoruk 68 év. 31 férfi 71 éves és 12 nő 63 éves átlagkorral.

Így gyűlt össze 53 színhagyomány-adat a pár mondatos szólásmondástól egészen a több perces meséig.

A gyűjtemény balatoni meséket, a Balaton eredetéről, a benne és körülötte élő csudaszemélyekről, csudadolgokról szóló mondákat, történeti emlékeket és ún. „igaz” történeteket, balladákat, dalokat és dalféléket tartalmaz, továbbá a Balaton-környéki hagyományokban élő betyárvilágba enged betekintést. Nem törekedtem adatbőségre, és tematikai teljességre. Népzenei gyűjtésem indirekt eredménye áll itt.

A térképen, meg a gyűjteményben külön-külön leölhelyként tüntettem föl Keszthely-Külsőmajort és Keszthely-Zámort, ugyancsak Badacsonylábdit és Badacsony-Rodostót (a hegyen, a turistaház környékén). (A helyneveknél feltüntették a gyűjtés évét, az adatközlők számát az adatok számával.)

A gyűjteményben minden adat előtt jobb felső sarkon az adatközlő neve, utána zárójelben akkori életkora, alatta a gyűjtés helye és ideje.

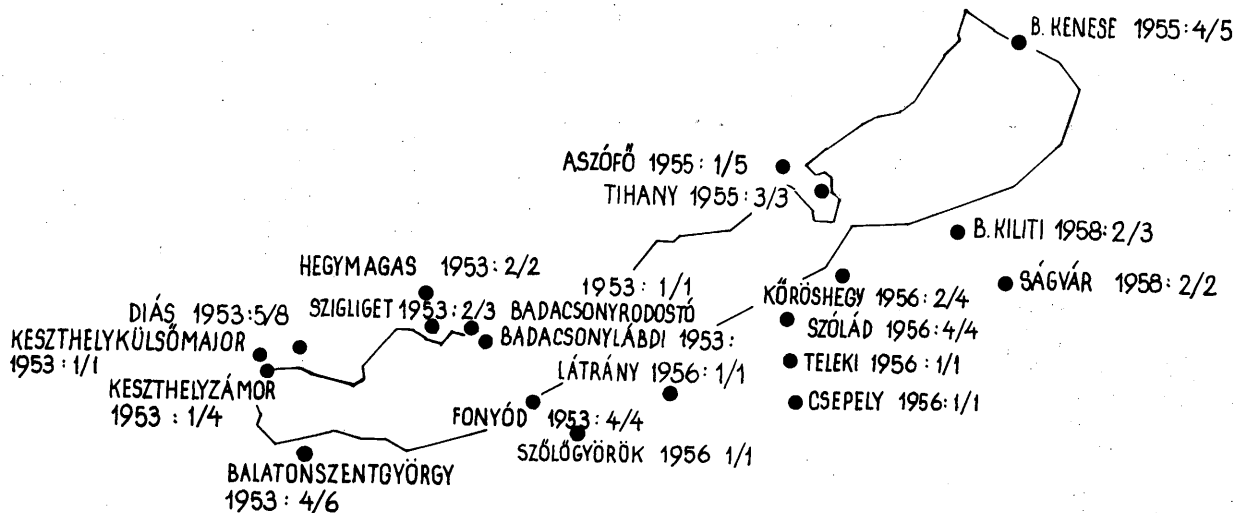
Az adatokat nem teljes, csak a szükségesnek tartott fonetikával jegyeztem le. Mégpedig egyrészt a helyesírás szerint leírt, de az általános irodalmi beszéd szerint a leírástól eltérően s az adatközlőtől ugyanúgy kiejtett szavakat a helyesírással megegyezően jegyeztem le; pl. „tudja” mondva ugyan „tuggya”, de mert általában mindenki, az adatközlő is így ejti ki, a helyesírással megegyezően jegyeztem le: „tudja”. Másrészt azonban a helyesírástól is meg az irodalmi beszéd-től is eltérően kiejtett szavakat fonetikusán igyekeztem lejegyezni; pl. éjjel helyett éjje'-t, eltűnt helyett e'tűntet, került helyett kerütt-et, karácsony helyett karácson'-t, aludni helyett alunni-t jegyeztem le. Volt aztán, aki a volt-ot volt-nak, s volt, aki vót-nak mondta; ki-ki mikor és hogyan ejtette ki, úgy jegyeztem le.

I.

„Ezt apámtu' hallottam. Az apám aptyának a leánytestvére...”
(Egy mesélő atyafi)

„E' nem mese, hanem igaz történet!
— Mondta mindig az öregapám, aki gyerek vót még akkor, de hát ő is ott vót.”
(Egy mesélő menyecske)

1. A gyűjtés térképe.
1. Karte der Sammlung.
1. Carte de la recueil de folklore.
1. Карта собирания.

BALATONI MESÉK, MONDÁK ÉS TÖRTÉNETEK

I. BALATONI MESÉK

A CSÖNGŐS KISKOCSI

Joó János (77)
Aszófő, 1955.

„Vót egy szomorú királykisasszony. Senki sem tudta megnevetetni, de még csak megvigasztalni sem. Bánkódott is miatta a király, mert nem vót más örököse.

Fülébe jutott ez három szegény árva legénynek. Összetanakodtak, csinának egy csöngős kiskocsit, majd avval szerencsét próbálnak.

A legidősebb mindjárt ki is ment az erdőre kocsit csinálni. Ott megszólítja egy öreg: Nem tudsz te kocsit csinálni. Majd én. Te csak fekdüj a szénaboglyára!

— Ej, öregapám, mit tud maga? Majd én!

Amint az első fába irányította a fejszóját, a lábába vágta. Alig tudott hazabaktatni.

Úgy járt a második is.

A harmadik, a legkisebb szót fogadt. Lefeküdt a szénaboglyára. Lett is reggere szép csöngős kiskocsija!

Mondta az öreg: No fiam, felülhetsz, mehatsz, csak azt mondd neki, hogy hajsz édes kis kocsikám, ahová én akarom!

Hát ment a legény. Beesteledett. Beért egy faluba. Szállást kért a kocsmába'. Szól a kocsmárosné: Nincs helyünk!

— Jó lesz nekem itt a konyhába' is, a fazekas pad alatt, a kiskocsimmal.

— Na, jó!

A kocsmárosné a segrestyés szerette. Éjje' jött is. Meztelenre vetkőztek. Akkor jutott a legény a kocsmárosné eszébe. El is mondta a segrestyésnek. E' mme'g kíváncsi vót: Milyen az a kiskocsi? — Tele köröskörül csöngővel —, mondta az asszony.

De hát milyen az? — Amint a segrestyés hozzányúlt, odaragadt a keze. Segíteni akart a kocsmárosné, annak a segrestyés valagáho' ragadt a keze.

Regge' lett. Megkérdezte a legény, hogy mit fizet? — A kocsmárosné mit se' szól.

Már ment az utcán a legény, meg a menete. Mindenki kiszaladt nézni a nagy csudát. Egy asszony épp a kenyerét akarta kemencébe ötteni, kezibe' a sütőlapát. Odacsapott a kocsmárosné pucér fenekihöz, oda is ragadt lapátostul.

Így ment tovább a kiskocsi.

Hát amikor a király udvarába értek, a királykisasszony az erkélyen állt. Amint meglátta, nagy hahotára fakadt. Feleségül is ment a szegény legényhöz, vele fele királysága."

A BOLOND LEGÉNY SZERENCSEJE

Joó János (77)
Aszófő, 1955.

„Vót egy király, annak egy lánya, aki soha se' nevetett. Mentek hozzá sokan, úri legények, hogy megnevetessék. De hiába, nem sikerült.

Mondta aztán három szegény testvér: Menjünk el! Mert annak, akinek mégis sikerül, a király odaigérte a lányát, meg a fele királyságát. . . Hát elindult a három. A harmadik fé'-kegyelmű vót ugyan, bátyjai nem örültek neki, mégis velük tartott. Gyalog mentek.

Azt mondja a bolondos: Megájjatok, találtam egy tojást!

— Vedd fő' bolond! Hozzad! — Mondták a testvérei.

Majd később: Megájjatok, szarhatnám van!

— Csak szarj, bolond, aztán gyere!

Az meg levette a sapkáját, beleszart, aztán vitte.

Mikor odaértek a királyi udvarba, köszöntötték — egyik, másik legény is, egymás után — a királylányt:

Kisasszony, de piros a bokája!

— De tűz van abban, legény!

Erre egyik se' tudott mit szólni.

A harmadik is köszöntötte:

Kisasszony, de piros a bokája!

— De tűz van abban, legény!
Van egy tojásom, süssük meg benne! — Így a bolondos.
— Szarod van, legény, nem tojásod!
Szarom is van egy sapkáva'.
Erre aztán e'nevette magát a királykisasszony. Feleségül is adták a bolondhoz, fele királysággal együtt."

A PARTRA VETETT HALAK

Joó János (77)
Aszófő, 1955.

„Az istállóban szoktunk mesélni. Még az esküvőmre is onnan mentem. Hát az istállóban hallottam:

Egy legény vadmadárfészket ment keresni a Balatonra. A parton főment egy magas fűzfára, lesbe gólyára, vízi madárra. A gólya kelepült, a legény csak hallgatta. Azt kelepülte a gólya: Távozz tőlem, sátán! — A legény mégis úgy értette: Tágitd a gatyádat!

Hát addig tágitotta, míg egészen e' nem ódta. Lecsúszott a gatyája, be a Balaton szélébe. Akkorát csapott a vizen, hogy az sok halat vetett a partra, de annyit, hogy még ma is hordják, ha ugyan e' nem fogyott!"

HÁROM RÖPKE CSALI MESE

Bíró János (70)
Balatonszentgyörgy, 1953.

„Katona koromba' Galíciába' jártam. Hát az egyik udvaru' egy óriás tetű ballagott az útra és összeütött a falu bikájával."

„Uzsoarafagóra és Nemjácc kösségek határába' meg összeveszett két kutya. Föl is fatták egymást, csak a farkuk maradt meg!"

„Az olasz fronton, tizennyócba', ahogy a Kivenza foló elé értünk, a hid má' fő' vót robbantva. Hogyan menjünk át? — Láttam ám a fának támaszkodni egy jókora hat-lábú szünyogot. Belenyomtam a csórit a vízbe, hát azon főszitta az összes vizet, hátu' meg széthugyozta a partra. — Így aztán száraz lábba' átvittem a csapatomat."

2. BALATON-EREDET MONDÁK

HOGYAN LETT A BALATON

Molnár Pál (77) halász
Fonyód, 1953.

„Tihany táján' a mai Forgó Kútnál, nagyon kerülődöz a gőzhajó. Ott támadt a Balaton. . .

Ez úgy vót, hogy egy juhász őrizgette a nyáját. Megharagudt a kutyájára, mer' az nem ment oda, ahová küldte. Főkapott egy követ, utána dobta. Ahová a kő esett, onnan víz buggyant fő'. Erre a juhász megijedt és futott visszafelé. Nagy víz jött utána, áradt szét.

Hát így lett a Balaton!"

„Őseim is mondták, hogy bent a Balaton fenekén áll egy templom. Abba' három kis csésze, mindegyikbe' víz. A három kis csészét három kokas iddogálja. Ha kiisszák a csésze vizét, a Balaton is kiszáradna. De hát a három kis csésze csak nem akar kifogni!"

Németh Gyula (54) főhajóvezető
Keszthely-Zámor, 1953

„Átkozottak azok a tihanyi juhászok! — Mondogatták az öreg tihanyi halászok. . .

Réges-régen az egyik juhász kincset keresett a mai Balaton helyén. Kihengergetett egy követ, és ott olyan forrás támadt, még a birkákat is elvitte a víz. Járt a környék eltönni a forrást, de biz' hiába!"

SZODOMA ÉS GOMORRA HARANGJA

Németh Gyula (54) főhajóvezető
Keszthely-Zámor, 1953.

„Fonyódon meg azt hallottam, hogy a Balaton helyén Szodoma és Gomorra volt. Bizonyoság rá a kifogott harang, ott tartja a hegyoldalban egy harangláb.

Egy öreg táttos vándor meg is mondta a fonyódiaknak: Ha vihar gyünne e'verni a határt, — húzzátok meg azt a harangot, abba' van egy kis kutya, és ha ez elkezd csaholni, akkor e' is kergeti a vihart!”

Keresztes József főcsónakmester (66),
nagyapja Kossuthot vitte a Balatonon
Fonyód, 1953.

„Az ötvenes években Győrök alatt egy harangot fogtak ki a Balatonból. Azt mondta a nép, hogy itt Szodoma és Gomorra pusztultak el. Innen a harang. . .

Az igaz, hogy mikor a méréseket végeztem, ott Győrök alatt a vízben széles mély árkot észleltem. A harangot talán Ify Lajos volt plébános vitte át Szen'györgyhegyre.”

Ságvári Mihály (40) halászmester
(Gyenes-) Diás, 1953.

„A Balaton helyén egykor — ahogy az öregek mondták, — Szodoma és Gomorra városa volt.

Keresztúr előtt köveken halásztak; ott volt a templom. Tizenöt kilós fekete harangját a gyenesdiási részen fogták ki valamikor.”

Fodor Ferenc (81)
(Gyenes-) Diás, 1953.

„A harangozás avval a kifogott haranggal, akkor használt, ha addig húzták meg, míg a veszel' a határba nem ért!”

Kenesei János (91) halász
(Gyenes-) Diás, 1953.

„Már tizenhét éves vótam, amikor a vízen jártam. Bodomba' jártam én. Ezek, akik motoron járnak, nem is igazi halászok. Mink ollan Szen' Péter-féle halászok vótunk. Talán a kesztheli templomban megvan a hatnyelű halászsászlónk.

Sokszor háttam a vízen, küet tettem macskának. Még az öreg Gombástu', meg a györki Pintér Jancsítu' tanuttam. Balla Pista, Kovács Kele is híres halászok vótak. Híába nem pusztítottuk a halat. Mer' úgy vót az, ahogy a mondás hagyja: Ha vót pénz, akkor vót szél!

En is úgy hallottam, hogy Sodoma és Gomorra vót a Balaton helén.”

3. MONDÁK CSUDASZEMÉLYEKRŐL ÉS CSUDADOLGOKRÓL

A VÍZI TÜNDÉR

Németh Gyula (54) főhajóvezető
Keszthely-Zámor, 1953.

„Vízi Tündér lakik a Balatonban, mondták a régiek. Kő-döktü főfelé csudaszép lány, lefelé csillogó pikkellü hal. A tihanyiak mondták, hogyha a Tihanyi Kútnál vagyis a révnél megjelenik, abban az évben nem lesz csoportos garda. . .

Itt-ott látták a régiek. Leginkább éccakai halászatoknál tűnt föl. Ha észrevette, hogy nézik, eltűnt. El-elkapott egy-egy halászt, kit szerelemből, kit meg bosszúból. Nagyon félték tőle a halászok, még a tihanyi Nemes bácsi is, pedig bátor ember vót, ha é'ne, száz éves vóna. . .

Kenésén él egy öreg halász, Mórocz Lajos, nyócvan év körül jár, értelmes erős ember. Az tudna beszélni a Vízi Tündérről. Ő hisz is a tündérbe'. Mint a gyerekek, úgy hall-

gattuk az öreg meséit. Régi formájukban énekelte a nótákat, sokszor nem is tudtunk vele danu'ni. . .

Még az öreg Kiss bácsiru' tudom, hogy hisz a Tündérbe'. Kiss bácsi Akaliban található, ha még él.”

(1955-ben Kenésén kerestem Mórocz Lajost, akkor már nem élt. — Nyék S.)

Dencs János (50) főhalászmester
(Gyenes-) Diás, 1953.

„Zalaváron van a Lebuj-csárda. Király Vendel emberei sokat tudnak beszélni a Kis-Balatonról. Csak rám kell hivatkozni.

Zalaváron Nagy Csicsa hitt a Vízi Tündérbe'. Ő látta is a parton. Talán valamelyik szép halászenyecskét nézhette tündérnek! —

Ő azt is énekelte, hogy E'kiáltom magamat Fe'ső falu-végen. . .

Sármelléken is sok históriát tudnak. A szövetezet mellett meg ott lakik Nagy Gábor, ötven felé jár, jó nótás ember.”

LULU, A VÍZI ÖRDÖG

Özv. Bonyai Jánosné Koma Margit (40)
Balatonszentgyörgy, 1953.

„Az én öregapám mesétte. . .

A sziglieti malomba igyekeztek télen a Balatonon körösz-tül. A jégen egy lakodalmas sereggel találkoztak. Odaköszöntek a vigadozóknak, de még oda is mentek, mert szívesen hítták őket. Együtt mulattak.

Mikor ittak, mindig azt mondták: Igyunk a Lulu nevide'! — Jót mulattak öregapámék.

No, mos' má' e'megyünk, mondták, e'megyünk a Jézus nevide'! — Hát ahogy a Jézus nevit kimondták, e'tűnt a sereg. Helyébe lószar, ló- meg marhaköröm maradt a jégen. Biztosan a köröm vót a pohár, amibü' ittak.

E' nem mese, hanem igaz történet! — Mondta mindig az öregapám, aki gyerek vót még akkor, de hát ő is ott vót. A neve Gombócz Márton, a marcali bábos rokonya.”

Kenesei János (91) halász
(Gyenes-) Diás, 1953.

„Mi tudtunk ám csak igazába' mulatni! A kocsmába' a poharak adták meg a hangot az énekhő' . . .

A Vízi Lulu vót a Balaton ördöge.”

PARTI BOSZORKÁNYOK

Joó János (77)
Aszfőfő, 1955.

„Joó Károlyné házába' lakott egy boszorkány. Csudás kenőcsöt tartott. Avva megkente a fenekit, meg a nyírág söprűnyelet. Aztán hipp-hopp, ott legyek, ahol én akarok!

Eccer megleste a szögalegény. Az is megkente, amit köllött. Hipp-hopp, ott legyek, ahol öreganyám! — Kint találta magát a szöllőbe', egy borpincébe'.

Épp ittak a boszorkányok. De el is tűntek, mihelyt észre-vették őt. Sötét lett. Csak az asszonya maradt mellette:

— Ha hó'nap rád akádnak, azt hiszik, tolvaj vagy, agyon-vernek! No most az eccer hazaviszlek. De többet ne verd az orrodát az én dógomba!”

AZ ÖRDÖNGÖS KOCSIS

Joó János (77)
Aszfőfő, 1955.

„Mikor még Pozsonyba' vót az országgyűlés, odamentek a vezető emberek. Még negyvennyóc előtt. Ott szavaltak addig, míg vége nem lett. Asztalnál ültek, s akinek nem tett a másik mondása, az asztalon át is odavághatott, karddal is, még ha a másik beléhalt, akkor is! Aki csak megsebe-sült, annak másnap is kellett szavalni.

Akkor arru' ment a vita, hogy a robotot és a tizedet meg kéne szüntetni. A papoknak meg a hitbizományosoknak nem tetszett a dolog. Közbe is szólt a tihanyi apát úr: Inkább a nap, hód, csillagok hulljanak le az égről, mint a robot meg a tized e'múljon! — Na ült vele szemben egy katonatiszt, ez úgy odavágott neki, hogy összerogyott. Inast hittak be, kivitte, lefektette.

Gyűtt az apát úr kocsisa. — Mi a baj? — Megtudta. Kérdezte gazdáját, szeretne-e hazamenni Tihanyba? — Szeretnék, fiam, de nem lehet, mert itt csukva vagyunk addig, míg az országgyűlés tart. Megint kérdezte a kocsis... Aztán mégis befogta a négyest. Hátra ütette az apát urat, melléje az inast, magát a bakra. Szép sudaras ostorával durrantott egyet, aztán — ördög tudja, hogyan, ki a becsukott kapun!

Jöttek hazafelé. Regge(l) már a füredi—aszófi határba' vótak. Tudnak-e még menni a lovak? — Kérdezte az apát úr. — Az elsők igen, a hátsók már nem! — Mondta a kocsis... A tihanyi határba' a két hátsó meg is döglött. De a két első vitte az apát urat. Haza vitte.

Meg is gyógyult az apát úr. Aranybetűs levelet, abban rétet adott a kocsisának, Márfinak. Az örököse is Márfi, ez még ma is őrzi valahol a levelet.

... Bizony, abba' az időbe' vótak ollan kocsisok is, akik hét határbu' szedték össze a kendert, s abbu' fonták össze a sudarat. Karácson' éjje' mise alatt az ajtófélfára akasztották a sudarat. A sudáron mászott le egy meztelen gyerek. Nem vót szabad szólni, meg másnak se' ott lenni! A meztelen gyerek pofon vágta a kocsisat, aztán e'tűnt. Másik mászott le utána, az meg is kérdezte: Jancsi, mi' csinász? — Gyűtt le a harmadik is. Az aztán ollan pofont adott, hogy még! Aki mind a hármat szó nélkül megállta, az lett az ördögös kocsis!

... Ezt apámtu' hallottam. Az apám aptyának a lánytestvére, Joó Anna kerűtt az ördögös kocsis egyik leszármazottjához. A rét vége Diósnál vót, körülbelül hat katasztrális hold, egész az apadásig, vagyis addig, ameddig apad a Balaton. — Az apát urat Brestyenzskinek hitták. Az utódai megtagadták az apadási jogot, de hát a Balaton se' apadt a Savanyú Vízig, vagyis a füredi részig."

— 1963 nyarán jött tudomásomra, hogy a Brestyenzskinek mondott Brestyánszky apát — az elmondottakkal ellentétben — a jobbágyfőszabadítás híve, haladó szellemű ember volt. Itt az elmondottakban tehát vagy a név nem vág, vagy tán a „katonatiszt” épp a robot és dézsma ellen szóló „apát úrnak” vágott volna oda —, csak aztán az 1955-ben (!) pesti embernek (!) mesélő óvatos magyar „politikailag aktualizálta volna” a dolgokat?? — Az sem lehetetlen, hogy az apadási jogot megtagadó utódok viselkedése árnyékolta be az adományozó jó emlékét. (Nyék S.)

AZ ÉGIG ÉRŐ FEHÉR EMBER

Bíró János (70)
Balatonszentgyörgy, 1953.

„Még legén' koromba' a majorbu' mentünk szállót lopni. Megszedtük a szállót, persze éjje'. Nehéz vót a kosár. Amint gyűttünk, a sötétbe' is látjuk, hogy a réten legel e'(gy) ló. No, e' majd hazaviszi nekünk a kosarat! Ahogy rá akarom tenni, hát nincs a lónak álla!...

El innen, tovább! — Ott vagyunk a folónál, gerenda van rajta, a gerenda végibe' meg egy égig érő fehér ember! — De azér' csak átmentünk, a fehér ember meg szépen fére átt az utbu'.

Bent a faluba' 'meg pár csizmába akadt a fejünk. Úgy ám, mer' a tanított kocsisa akasztotta magát a fára...

Azon az éccakán mi úgy megréműttünk, hogy attu fogva nem is mentünk szállót lopni, — legalábbis éjje' nem."

A KŰKOPORSÓ

Németh Gyula (54) főhajóvezető.
Keszthely-Zámor, 1953.

„Élt egykor Csupakon egy bűnös pap. Aztán meghalt”
Mikor eltemették, kidobta a föld, meg másodsorra sem fogadta be. A községi előljáróság végül is egy nagy kőbü' faragtatott koporsót, abba tették a holttestet, és bedobták a Balatonba...

A régi kishalós halászok sokat mérgelődtek miatta, szidták a papot meg a koporsóját, mer' akadó lett és tépte a hálójukat. Csupak alatt van ez a hely. Az ottani halásztanya bejegyzett neve ma is Kűkoporsó.

Alsóörsön Végh teleprendező is tudna erről egyet s mást."

4. TÖRTÉNETI EMLÉKEK

KUPA VÁRA

Gelencsér István (84)
Csepely, 1956.

„Dél irányába' másfél kilométerre van Guba-vár, Kupa Várának is mondják. Alagutat találtak ott, mikor köveket hordtak az építkezésekhez."

AKASZTÓFA

Németh Gyula (54) főhajóvezető
Keszthely-Zámor, 1953.

„Keresztúr után keletre két kilométerre, a Nagyarok tájékán van egy halászó hely, Akasztófa a neve. A régi halászok mondják, hogy akik nem akartak megtérni, azoknak állították oda az akasztófát."

TATÁR—TÖRÖK HAGYÁS

Keresztes István (76)
Kenese, 1955.

Az adatközlő elmondja, hogy a tatár elől a nép kötéllét-rán ereszkedett a partoldalhoz, hogy lyukakat vájjon magának. Akkor a Balaton még odáig hullámozott. Aki a partoldal barlangjaiban rejtőzködött, hallal élt.

Mórocz Károly (78) halász
Kenese, 1955.

„Hallottam Rákócziról, Vak Bottyánról, Balogh Ádámról. Még a régebbi időkben valók a Partalja meredek oldalába' a lukak. E'(gy) csomó bunker. Tatár—török hagyás. Ide bújtak a keneseiek. Előbb disznaikat levágták, ruhába dugták, és a barlangok előtt fára kötötték.

— Elmentek már a kutyafejű tatárok. Sári, Jutka, Gyuri gyertek elő! — A gaz így csalogatta ki némelyik magyart. Igen kegyetlen vót. Kivette a gyereket a bölcsőbü' és karddal szétvágta."

özv. Szalay Jánosné Parragh Zsófia
(81) Kenese, 1955.

„Valamikor a lyukas (barlangig) partig hullámozott a víz. Ott a Csittenek örködtek, följebb a Parföldön a Parraghok. Jelt adtak, ha jöttek a törökök, s kötélhágcsón leereszkedtek minden. Am a törökök hajóval, csónakkal mentek oda: Zsuzsi, Kati, Vica, Sári, gyertek ki! — Akik kijöttek, azokat lenyilázták...

Akkor fűrészporból is süttöttek kenyeret."

A CSODÁS GARDAFOGÁS

Dencs János (50) főhalászmester
(Gyenes-) Diás, 1953.

„Tihanyba' ment a mise. Ott vót a sok halász. Egy pedig kint leste a halat. A pap éppen énekütte: Peromnna szekula —, mikor a le s ő e m b e r bekiáltott: Gyerünk sógor, mind garda! — Lett erre nagy kifutás. Csapot-papot hagytak a halászok, rohantak a gardára. . .

Haragusznak is ám a tihanyiak, ha ezt a szemükre vetik.”

A SZEPEZDI SZELLEM

Baranyi Zsigmond (73) halász
Tihany, 1955.

„Két szepezdi legény ment haza a szöllőből a temetőn át. Megálltak egyik nemrég meghalt komájuk sírjánál. Mondták is: Ej, Sándor, de megkínánánk!

— Hát mintha csak a sírből kélt volna, elébük áll valaki: Hát kínájjatok meg!

— Reszkettek, de odanyújtották a csutorát. Az elvette. Csak amikor kotyogott, tudták, hogy ez nem látomás! De azér' megfutamodtak.

Egy hét múlva adta vissza a csutorát a kántor. Azon éjje' ő is be vót csípve, ott aludt a Sándor sírján, — hát ő kett fő' és ivott egy jót a csutorából.”

SZAMARAK, MARHÁK

Csizmadia Károly (51)
Kenese, 1955.

„Gyüttek Palotáru' a meszesek. Húsz kocsiival, szamaras-sal. — Mind e'gyüttek? — Kérdeztük. . . Mind! — Mondták.

Mi meg nagyot neveltünk, mert mi a szamarak felü' érdek-lődtünk, ők meg magukat mondták.”

„No, István, vót-e sok marha a vásárba'?

— Hát vót, míg én ott vótam.”

KÓDIS MIATYÁNK

Baranyi József (77) halász
Tihany, 1955.

„A kódisnak elől is hátul is, lógott a tarisznyája. Mikor alamizsnát kapott, azt mondta: Isten fizesse meg! Tegye bele háturu'! — Aztán imádkozott: Miatyánk, ki vagy a mennyekbe'. Jaj, de szép macskájuk van! Szenteltessek meg a te. . . A kenyérbü' ölég lesz akkora is, inkább a húsbu'! Jöjjön el a. . .”

ROSSZVÉGŰ HALÁSZVIRTUS

Szalay Gyula (51) halász
Tihany, 1955.

„Balog Pista kemény halász, fenegyerek vót. Fertály borér' porhóba' meztőláb e'futott Aszófőre meg vissza egy óra alatt. . . Üveg poharakat rágott össze. . . Amikor már öreg vót, pálinkát ivott, lemaradt a társaitól, s egy kunyhó előtt megfagyott.

A virtuskodó halásznemzedéket a két világháború nagyon megszelídítette. . . Az utolsó halászbál öt-hat éve, Ányos-nap körü' vót. Széltőltek az orgonát, hát arra ment a bál bevétele.”

II.

„Kettőt kölykezett a kutyám:
Egyik pipa, másik dohány.
Nagy pipába kevés dohány, —
Gyujtsál hát rá, kedves komám!”
(Aszófőn lejegyzett népdal)

I. BALLADÁK

FEHÉR LÁSZLÓ

Király János (77)
Kiliti, 1958

„Fehér László lovat lopott
A fekete halom alatt.
Fehér Lászlót meg is fogták,
A tömlőcbe be is zárták.

Meghallja ezt Fehér Anna,
Hogy a bátyja el van fogva:
Fogd be kocsis a lovakat,
Rakj rá ezüst-aranyokat!

Adjon Isten, Hadnagy uram!
— Isten hozott, Fehér Anna!
Mért is jöttél, Fehér Anna?
— A bátyámér', Hadnagy uram!

— Azért jöttél, Fehér Anna,
Hogy kiadjam a bátyádat?
Kiadom én a bátyádat,
Ha az éjjel véled hálók.

— Ne hálj véle, a huncfuttal,
Az akasztanivalóval!
Szüzesség mert elveszi,
Bátyádnak fejét véteti.

Tizenkettőt ver az óra,
Aluszol-e, Fehér Anna?
Csak aludjál, csak nyugodjál,
A bátyádnak vége van már!

— Átkozott légy, Hadnagy uram!
Viz előtted fölfakadjon,
Törülködő lobbót vessen, —
Kitől Isten meg ne mentsen!”

SÁGI BÍRÓNÉ LÁNYA

Tomor Ferencné Rádi Mária (73)
Badacsony-Rodostó, 1953. ésMajor Ferencné Czigány Anna (75)
Szöllősgyörök, 1956.

„Jó estét, jó estét
Sági Bíróné asszony!
Itthon van-e a lánya,
Az én kedves galambom?

Hangászok, halljátok,
Reggelig húzzátok!
Mulatok a rózsámmal,
Sági Bíró lányával.

Itthon van, itthon van
A belső szobába',
Jóízűen aluszik
Paplanos ágyába'.

— Kicsikém, kicsikém,
Hagyj picit pihenni
Pici piros cipőmből
Véremet kiönteni!

Menjen be, költse föl,
Küldje el a bálba!
Zöld selyem szoknyáját
Kösse derekára!

— Nem lehet pihenni,
Nem szabad pihenni,
Száz forintos muzsikának
Reggelig köll szólni!

Szép piros cipőjét
Húzza a lábára!
Sok arany gyűrűjét
Húzza az ujjára!

Más ember lányának
Hajnalt harangoznak,
Sági Bíró lányára
Szomorú verset húznak.

Megjöttem, kicsikém,
Hát minek hívattál?
— Gyere be, ülj mellém,
Megmondom majd mingyár'.

Verje meg az Isten
Azt az édesanyát,
Ki estétől reggelig
Bálba' hagyja lányát!”

Tomborné:

„piros cipő-” helyett „blumer cipő”-t,
„kicsikém” helyett „picikém”-et dalolt.

Majorné:

az utolsó előtti strófát így:

„Más ember lányának
Hajnalt muzsikáltak,
Sági Biró Mariskára
Huzzák a harangot!”

2. DALOK ÉS DALFÉLÉK

AZ ELSŐ SZŐLŐSGAZDA

Keresztes Józsefné Szánti Anna (55)
volt halászlány
Fonyód, 1953.

Először szól az Uristen: Noé!
Itt a szőlő, kóstold meg, hogy jó-é?
Noé mondja: Már megöregedtem,
De még ilyen jó bogyót nem ettem!

Másodszor szól az Uristen: Noé!
Hát az új bort kóstoltad-é, jó-é?
Noé mondja: Feleségem, Sári,
Kezdek én már három istent látni!”

A NAGY DÁRIDÓBA

Poór Károly (67) kanász
Látrány, 1956.

„Csip a tetű, csip a bóha, aludtál-e szolgál?
Fene tudott itt alunni a nagy dáridóba!
Megájj bóha, megfoglak, megfoglak a ráncba’,
Megfogom az egyik lábad, kivágom a sárba.

Sár ide, de sár oda, de sár van a gödörbe’,
Kisasszonnak lába közül kiesett e’(gy) csirke,
Ha kiesett, kiesett, elkapom a szárnyát,
Ne csipje meg a kisasszon fehér lábaszárát!”

MINDÉG BÁNOM

Bolevác János (82)
Teleki, 1956.

„Egy hete már, hogy házasodtam,
Már is a bábáru’ gondoskodtam.
Ujj-jujj, uccu dánom, míg én élek, mindég bánom,
Hogy megházasodtam!”

ÉJJELEI BAKTER KIÁLTÁSA

Berta Sándor (64)
Kiliti, 1958.

„É’fél után óra kettő,
Dezső mellett lakik Pető, —
Tüje, árja harminckettő,
Mestersége nem kelendő!”

(Pető cipész volt, őt tréfálta meg e kiáltás — Nyék S.)

„Hármat ütött már az óra, —
Hallod-e ezt háznak ura?
Ha Bozsokon óra vóna,
Ott is három óra vóna!

Apámtól hallottam, hogy Enyingen így kiáltották ki a hármat. Bozsok, Enyingerhez közel, kis falu, nem volt toronyórája, talán még tornya sem!”

KÜLÖNÖS SIRATÓ

Bajcsi Jánosné, Nagy Erzsébet (75)
Szólád, 1956.

„Azt mondják, hogy így sirattak. Én is hallottam ezt, de nem temetésen, hanem fonóba’:

Jaj, uram, uram, Vögyi Gergő uram!
Jaj, de megismertelek messziről.
Olyan vótá a többi közt, mint a tarka kutya,
Tarka főtta’ fódóztam meg fehér gatyádat!”

HALÁSZ BÜCSÚZTATÓ

Németh Mária (60) halász lánya
Badacsonyládbi, 1953.

„Hej, halak, rákok,
Mehalt a királytok!
Szegény nyirádiak,
Ki lesz a halásztok?

Öreg halász temetésén szokták énekelni. Azért van szó a szegény nyirádiakról, mert a nyirádi uradalom embereinek sok halat szállítottak a badacsonyi halászok.”

III.

„Igyál betyár, múlik a nyár,
Úgy sem soká betyárkodsز már!
Lehullik a nyárfalevél,
Hová lesz a betyárlegény?”
(Népdal)

BETYÁRVILÁG A BALATON KÖRNYÉKÉN

HOVÁ VAN ÍRVA A BETYÁROK NEVE

Végh György (50)
Balatonszentgyörgy, 1955.

„Tátika vára alatt alagút, benne a betyárok neve. Az alagút Tapolcán át a Balatonra visz. A vár alatt fakad a tapolcai tó vize.”

EGY LOVON HÉT PATKÓ

Török László (79)
Fonyód, 1953. és
Talián József (79)
Szigliget-külsőhegy, 1953.

„Pusztá csárda két oldalán ajtó,
Odavágtat az a híres Patkó,
Csárdásnéval így kezdi meg a szót:
Látott-e már egy lovon hét patkót?

Ha nem látott, jöjjön ki, most láthat:
Négyet visel e gyönyörű állat,
Az ötödik magam vagyok, nemde,
Kettő meg a csizmámra van verve!”

PATKÓ PISTA ÉS KILENC PAJTÁSA

Fodor Ferenc (81)
(Gyenes-) Diás, 1953.

„Patkó Pista összeszedte mind a kilenc pajtását,
Úgy nézte meg, úgy nézte meg a Nagy Sándor kastélyát.
A Nagy Sándor akkor evett vacsorát,
Le is dobta, le is dobta ám az ezüst kalányát.

Ezüst kalány, ezüst tányér, ezüst pohár ragyogott,
A Nagy Sándor, a Nagy Sándor az ablakon kiugrott,
Meg is fujta a híres trombitáját:
Fogjátok el, fogjátok el Patkó Pista bandáját!

Patkó Pista, Patkó Pista kiballag az erdőre,
Vágott golyót, vágott golyót tölt dupla fegyverébe.
Vágott golyót kilődözte sorgyába',
Öt-hat pandur, öt-hat pandur hiába jár utána.

Patkó Pista uri duhaj nemzetje —
Száztu' sem fél, száztu' sem fél kilenc híres legénye!"

ÍGY IS RABOL A PATKÓ

Szulok Sándor (71)
Köröshegy, 1956.

„Uraság is volt abba' a faluba', ahonnét Patkó származott.
Az uraság csodálta Patkót, bámulta ügyességét. Meg is
kérdte a betyár apjától: Mondja már, hogyan rabol a
Patkó? — Majd megmondja a fiam! — Mondta az apja,
akihez meg-meg szokott térni néha napján a fia.

Hát nem sok idő múlva hírt kap az uraság, hogy egy fő-
papi ember jön hozzá látogatóba. Lett nagy sürgés-forgás,
főzés, takarítás, csuda készülődés. Amikor megérkezett a
főpapi vendég, lett nagy trakta, eszem-iszom.

Éjfél felé csak föláll a szép reverendiás ember, előhúzza
nagycsövű pisztolyát, csak úgy két papi kísérelője is. — Senki
ne mocsanjon! Ide vele pénzetek! A házbu' meg ki ne dug-
játok az orrotokat, míg hajnalt nem kiált a kakas! —

Erre ki a reverendiások, kint várták embereik és lovaik.
Elvágattak.

De aztán pár nap múlva egy emberük visszavitte titkon a
pénzt, egy peták se' hiányzott belőle, még egy írás is állt
mellette: — Hát így rabol a Patkó!

Ezt nekem Patkó unokaöccse mondta el, aki csendőrtiszt-
helyettes főnököm volt."

BETYÁR, VAGY RABLÓ

özv. Szalay Jánosné Parragh Zsófia (81)
Kenese, 1955.

Az adatközlő a háborútól megrongált, valamikor szép
portáján lakik. Szerinte „Patkó Pista rabló volt”. (Nem
úgy mondta, hogy betyár.)

„Az ipam jött Siófokról Kenesére. Patkóék árokba dön-
tötték a maguk kocsiját, úgy lestek az átmenőkre. Ipam
észre vette. Közibe vágott a lovaknak, és elszárguldt mel-
lettük."

KUTYI FERKÓ, A ZSIVÁNY

Szulok Sándor (71)
Köröshegy, 1956.

„Kutyi Ferkó idevalósi gyerek volt, köröshegyi termés,
amolyan rossz fajta. Már kölyök korába' enyves volt a
keze. Anyja hagyta, sőt biztatta. Így aztán nagy tolvaj lett,
betyár, de nem amolyan tisztességes szegén' legény, hanem
útonálló zsvány. Most már nemcsak enyves, hanem véres
is volt a keze.

Az ablakos tótot főparancsutta a jegenyefa tetejére, aztán
rácélzott, és lelütötte.

Egy terhes asszonnak meg fővágta a hasát, kivette nyóc
hónapos magzatját, ennek levágta mozgó kisujját, hogy majd
avval olyan dolgokat is megláthat, amiket más nem láthat
meg! — Hogy látott-e, nem-e a magzatujjal —, nem tudom.

De tudom azt, hogy egyszer aztán a köröshegyi kis erdő-
ben elfogták a pandúrokat. Amint a kastélyból vitték el, anyja
elejbe szaladt. Ferkó az anyja nyakába vágta bilincsbe vert
kezét, úgy ölelte magához, aztán leharapta az anyja orrát:
Anyám, neked köszönök mindent! Te tanítottál kiskésről
nagykésre.

Főlakasztották a földvári Gönye-tetőn, az Akasztófa-
dűlőbe'. Hollók ették, vitték el a testit."

ZSUBRI PAJTÁS

özv. Bónyai Jánosné Papp Zsófia (53)
Szólád, 1956.

Móring János (66)
Köröshegy, 1956. és

Antal Jánosné Pavelka Mária (74)
Ságvár, 1958.

„Ej-haj, Zsubri pajtás,
Hogyan tetszik a vándorlás?
Ej-haj, nem jól tetszik,
Mert a babám halva fekszik!"

Bónyainé Papp Zsófia:

„Ej-haj, Zsubri pajtás,
Minek mondd, amit nem látsz?
Mért jössz halálomra,
Nem vétöttem neköd soha!"

Antalné, Pavelka Mária:

„Ej-haj, Félegyháza,
Megbotlott a lovam lába.
Ej-haj, szili csárda,
Odamegyünk vacsorára."

Móring János:

„Zsubri pajtást agyonlőtték,
Egy gödörbe beléttették.
Fekete föld hullik rája. —
Répa Rozi, borulj rája!"

NÁDI JANCSI

Talián József (79) és
Lukácsa András (85)
Szigliget-külsőhegy, 1953.

„Nádi Jancsi Fenékebe' vót,
Panduroknak üzenve vót,
Hogy jöjjenek hamarjába',
Nádi Jancsi a csárdába!

Hat pandur jött ki Keszthelyről
Duflán tótot fegyverekkel,
Pandur káplár veszi szóra:
Készülj, Jancsi, halálodra!

Jancsi mig ezt észbe vette,
Goló szívét sértegette.
Nádi Jancsi piros vére
Hull már a fenéki földre."

CSALI PISTA

Orbán István (66)
Hegymagas, 1953.

„Esik eső, jaj de szépen csepereg,
Csali Pista a csárdába' kesereg:
Csaplárosné, bort hozzon az asztalra,
Legszébb lányát strázsára kiállítsa!

Édesanyám, én a strázsát nem állom,
'Sz amott jönnek fő'fegyverzett zsandárok!
Csali Pista nem vette ezt tréfára,
Fölugrott a kis pej lova hátára.

Kis pej lova el is vitte messzire,
Egészen a Bakony-erdő szélére,
Ott botlott a lova lába fenyőbe,
Ott fogták el Csali Pistát örökre.

Csali Pistát fő'tették a kocsi,
Búsan kérdi, hol az ő kis pej lova?
Ezt feleli rá a zsandár kapitány:
Csali Pista, nem jössz többé paripán!"

BOGÁR JÁNOS

Kovács József (70)
Ságvár, 1968.

„Bogár János tizenhat szél gatyája
Megakadt a cserfa tuskó ágába'.
Cserfa tuskó, ereszd el a gatyámat,
Ha uré vagy, ha paraszté, leváglak!

Bogár János bemegy a csárdába,
Száz icce bort rendel az asztalára,
Száz icce bort, száz szál gyertyát melléje, —
Így mulat a szegény betyár legénye!"

BENE VENDEL

Simon Péter (84)
Balatonszentgyörgy, 1953. és

Pintér Józsefné, Kelemen Rozál (38)
Keszthely-külsőmajor, 1953.

adatközlők népdal szöveg-töredékeiből:

„Bene Vendel tizenhat szél gatyája
Elszennyesült a bárándi pusztába.
Moss' ki babám ingem-gatyám fehérre,
Most megyek a csendbiztos úr elébe!

Csendbiztos úr, adjon Isten jó estét!
— Adjon Isten, Bene Vendel, mi történt?
— Csendbiztos úr, nem egyéb az én bajom,
Az anyámat agyonlőttem az úton.

Bene Vendel, hogy' merted ezt megtenni,
Az anyádat egy leányér' megölni?
— Csendbiztos úr, csak ő volt ellenségem,
Hogy e leány nem lehet feleségem!

Szépen kérem a csendbiztos uramat,
Engedje el az én csökél' bajomat!
— Késő van már, Bene Vendel, nem lehet,
Kaposváron várnak már a levelek!"

A BETYÁRVILÁG VÉGE FELÉ

Szulok Sándor (71)
Köröshegy, 1956.

„Köröshegy határába', a Baksakúti erdőtől nyugatra, a Gyikó-ódalba' állt egy présház, abból nyílt egy hűsítő pince. Édesanyám kislány korába' ide szokott járni elidőzgetni.

Egyszer is itt diózott, nótázott. Hát a pince mélséges belsejébü' visszahallja ám a nótáját, de vastagabb hangon. Megijedt, már futni akart.

— Ne félj, hugám, nem bántunk! Ismered-e Berkes Rozit?

— Hogyne ismerném, — szólt az anyám —, a szomszédunkban lakik.

— Hát akkor itt egy lefujtott méh, egy kövér liba, egy sunka, meg az a levél. Vidd el, add át neki!

Anyám úgy is tett.

Már a Berkes Rozi választát vitte vissza, amikor pandúrokkal találkozott.

— Hová mész? — kérdezték.

— Előre! — Mondta anyám, ahogy a Rozi kitanította.

A pandúrok másfelé keresték, Rozi levele meg hamarosan ott volt a betyárok kezébe'. Az volt abba beleírva, hogy meneküljenek, itt vannak a pandúrok!

A betyárok ezüst pénzt nyomtak édesanyám markába.

Ahogy a platánfánál jött hazafelé, már hallotta a nagy lüvdözést —, a betyárok a Balatonon csónakbu' lüvdöztek a pandúrookra.

Hát ezek voltak az utolsó betyárok. Egy Török nevezetű is volt közöttük.

Mögöttünk vagy ötven évvel már szakállas öreg emberek voltak. Nagykanizsa alatt az egyik faluban laktak. Nappa' kódotak, éjje' meg loptak. 1911-ben több hordó javoslicát vagyis almabort loptak.

Csendőrök nyomoztak utánuk. Be is tértek az egyik házba, ahol az orgazdát gyanították. Az asszony süttöt-főzött, ott-hon nem volt senki más.

De a falon friss vizelet, nyilván férfi embertől származhatott. Na, erre az egyik csendőr fölnéz a padlásra. Gol'ó süvít el melléte. De ő is lőtt, talált is. Lejött egy betyár, azaz hogy úgy esett le a létráról, mert sebesült volt. A csendőrök bekötötték sebeit.

— Van-e még fönn valaki?

— Nincs már senki!

Erre egy másik csendőr ment föl, ennek a kakastollát vitte le a gol'ó.

Végül is a padláson egy ügyesen elválasztott részen megtalálták a betyártanyát. Asztal állt ott, négy személyre megterítve. A betyárok is kézre kerültek.

Egyikre sem várt gol'ó, sem akasztófa. Gyilkosság nem terhelte a lelküket. Öregek is voltak, meg utó'sók is a betyár nemzetségből."

TÓTH ANDRÁS

Nagy Imre (71)
Szőlád, 1956.

Tóth András volt errefelé az utolsó betyár. Szőke, pörge bajusza volt, csúcsos zöld kalap a fejébe'. Kakukk Pál kanásznál járt és bujdokolt. Szokott göbéket herélni. Csak odakialtott nekünk: Hozzatok ki, gyerekek, halzsírt, az anyátok istenit!"

SAVANYÚ

özv. Ságvári Mihályné, Kalló Teréz (83)
(Gyenes-) Diás, 1953. és
Enyingi Ferenc (66)
Hegymagas, 1953.

"A Savanyú tizenhat szél gatyája
Megakadt a túskebokor aljába, —
Túskebokor, ereszd el a gatyámat,
Ha uré vagy, ha paraszté, leváglak!

Ha még egyszer szabad madár lehetnék,
Hogy a kerek erdőbe elszállhatnék,
Száz csendőr sem fogna meg már ezután,
Ha jönne bár utánam a szél hátán!"

AZ UTOLSÓ SAVANYÓ-LEGÉNY

Végh György (50)
Balatonszentgyörgy, 1953.

Az adatközlő azt állítja, hogy 1936-ban a szentgyörgyi erdő-örháznál találkozott az utolsó Savanyó-legénnyel. Ez nyolcvan éves volt. Magassarkú rézpatkós csizmát viselt. És elmondta, hogy Cserhátnál, Zalaszántó mellett, mikor keresték őket a zsandárok, tetették, hogy „fődet mérnek”...

„— Nem láttatok Savanyót?"

„— Hogy is láttuk volna, mikor azzá' veszkődünk, hogy a szomszéd e'nyirta a fődünket!"

A BETYÁRÜLDÖZŐ

Király János (77)
Kiliti, 1958.

„Hallották-e Pálfi Ferenc nagy hírét?
Haláláig szolgálta a vármegyét.
Hüségesen viselte hivatalát. . .
Piros vérrel fősti kék gyócs gatyáját!

Pálfi Ferenc kísétál az erdőbe,
Hogyha kapna kilenc betyár gyerekre.
. . . Arra sétál kilenc zsandár, hat pandur, —
— Pálfi Ferenc helyéből meg se' mozdul. . .”

A „BETYÁR” SZÓ

Átvitt értelemben jelölhet személyt, aki persze nem betyár.

özv. Aranyás Istvánné Bajczi Erzse (51)
Szólád, 1956.

„Felső féli betyár gyerek vagyok én,
Fehér borral, borjuhussal élek én,
Éjje'-nappa' a csárdába' iszok én. . .
De azért csak betyár gyerek vagyok én.”

Jelölhet állapotot is, mint ahogy a Balatonparton is általánosan ismert dalszöveg mondja:

„Élet, élet, betyár élet,
Mivel vagyok adós néked?
Lerovom az adósságom, —
Ha meghalok, azt se' bánom!”

És „betyárkodhat” bárki, vagy éppen hivatkozhat a „betyárbecsületre”, anélkül, hogy csak egy pillanatra is az igazi betyárookra gondolna!

Nyék Sándor

Der Balaton im Volksmund

Verfasser dieser Studie ist eigentlich Volksmusikforscher, der in der Zeit zwischen 1953 und 1958 zuerst im Auftrag des ungarischen Instituts für Volkskunst, dann aber der Volksmusik-Forschergruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften sozusagen in allen Gegenden des Balaton-gebiets Volksmusik erforschte und diese aufzeichnete.

Auf der Suche nach folkloristisch bedeutsamem Brauchtum und solchen Melodien ließ er sich mit einfachen Bauersleuten, Fischern und Hirten ins Gespräch. Wenn dabei etwas Interessantes vorkam, notierte er es, auch wenn es sich nur um Textliches, ohne „Arie“, also ohne Melodisches handelte.

So sammelte er 53 Textüberlieferungen, von Redeweisen aus wenigen Sätzen bis zu minutenlangen zusammenhängenden Erzählungen, alle aus dem Mund von 43 Angesprochenen in je zehn Ortschaften am Nord- und Südrand des Balaton.

Vielleicht ist es gar nicht so auffallend, daß die am Nordufer gesammelten Angaben von den gleichlautenden am Südufer nicht nur ergänzt, sondern nur zu oft auch noch bestätigt werden.

In bezug auf die mündlichen Überlieferungen aus dem Balatongebiet kann also zwischen Nord- und Südufer, den Uferstreifen des Komitats Veszprém und jenen von Somogy kein scharfer Trennungsstrich gezogen werden.

Die vorliegende Sammlung enthält auf den Balaton bezügliche Märchen, Sagen über den Ursprung des Sees, über in oder um den See hausende wundersame Geschöpfe und Erscheinungen, historische Begebenheiten und sogenannte „wahre“ Geschichten, Balladen, Lieder sowie allerhand Melodisches. Aber man erhält auch manches zu hören über die einstige Betyären-Herrlichkeit in der Tiefe der Bakonywälder.

Es kann wahrlich als glücklicher Zufall gelten, daß die Sammlung hauptsächlich einen solchen Einblick in die Märchen- und Sagenwelt des Balaton ermöglicht, wodurch gespanntes Interesse geweckt wird, ungeachtet dessen, daß es sich eigentlich nur um eine Art „Nebenprodukt“ einer Volksmusik-Erkundungsreise handelt. Eben aus diesem Grund durfte der Verfasser auf Reichhaltigkeit oder Vollständigkeit seiner Sammlung wohl verzichten.

Sándor Nyék

Traditions orales recueillies à l'entour du lac Balaton

Au juste, l'auteur de cette étude est chercheur de la musique folklorique qui entre 1953 et 1958 — chargé par l'Institut de l'Art Folklorique, puis par la Section de Recherches sur la musique folklorique de l'Académie des Sciences de Hongrie — a cherché et noté de la musique populaire pour ainsi dire dans tous les coins du Balaton. A la recherche d'anciennes histoires, d'anciens chants, il a cherché la société des gens simples — pêcheurs, paysans, gardiens de bêtes. Et s'il entendait quelque chose d'intéressant, il la notait, même si ce n'était que des paroles, sans «airs», sans musique.

C'est ainsi que 53 traditions orales ont été recueillies, parmi lesquelles nous trouvons des dictons de quelques phrases aussi bien que des contes de plusieurs minutes. Elles viennent de 43 personnes, habitant 10-10 communes des bords nord et sud du Balaton. Il n'est pas extraordinaire peut être que les données recueillies sur la côte nord non seulement complètent mais confirment aussi celles rassemblées sur la côte

sud. Il est donc impossible de tracer une ligne de séparation bien nette entre les bords nord et sud, c'est-à-dire entre le côté de Veszprém et celui de Somogy.

Le recueil contient des contes sur l'origine du Balaton, sur les êtres fabuleux vivant dans le lac ou aux environs, des légendes pleines d'événements miraculeux, des reminiscences historiques, et des histoires «véridiques», des ballades, des chants, et il nous permet de jeter un coup d'oeil sur la vie des brigands dont le souvenir vit encore dans les traditions des environs du Balaton.

Il est à l'avantage de ce recueil qu'il donne un échantillon — surtout du monde fabuleux du Balaton — qui mérite de juste titre notre intérêt — malgré que ce petit livre ne soit que le résultat indirect de recherches musicologiques. Ce qui explique d'ailleurs qu'il n'a ambitionné plus particulièrement ni la richesse des données, ni l'épuisement du thème.

Sándor Nyék

Собрание устных преданий в Прибалатонье

Между 1953—1958 годами по поручению Института народного творчества, а позднее — Отделения народной музыки Венгерской Академии наук собиратель народного фольклора начал обширную работу по сбору произведений устного народного творчества на территории по обе стороны Балатона. По существу он исследователь народной музыки и целью его был сбор песен и другой народной музыки. В поисках старинных устных преданий и народных песен он вел беседы с рыбаками, крестьянами, пастухами и записывал все, что находил интересным, не взирая на то, были ли это песни, легенды, предания или рассказы.

Так им было записано 53 произведения устного народного творчества, услышанные от 43 человек. Записи были произведены в десяти северных и десяти южных

населенных пунктах Балатона. Интересно, что материал, собранный на северном побережье, дополняет, а зачастую и повторяет материал, собранный на южном берегу. Таким образом, нельзя провести четкую границу между фольклором северного и южного побережья — комитата Веспрем и комитата Шомодь.

Собранный материал содержит легенды о происхождении Балатона, сказки, рассказы об окрестных чудаках, исторические предания и были, баллады, песни, предания о разбойниках, живущие в памяти окрестных жителей.

Собранный материал раскрывает перед нами богатый мир балатонских сказок и легенд. Он явился косвенным продуктом сбора народных песен и мелодий, а поэтому особенно не стремился ни к полноте, ни к определенной тематике.

Шандор Ньек

Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában

II. SZERELEM, HÁZASSÁG, SZÜLETÉS ÉS HALÁL

A gyűjtés körülményeit és egyéb szükséges megjegyzéseket az előző rész bevezetésében elmondhattam már (VMMK 9, 1970,247—274), erre felesleges lenne újból visszatérnem.

Utalhattam arra, hogy ezt az anyagot a második világháború és az azt követő hadifogság idején gyűjtöttem össze. Akkori körülményeinkből adódóan az „élet szükségseinek” kérdése más megvilágításban, de más súllyal is jelentkezett, mint a polgári életben szokásos. Ez okozza a most közölt részek aránytalan terjedelmét, egymáshoz viszonyítva.

A vonatkozó anyagrészeknél ismétlés helyett hivatkozom csak a megfelelő rész sorszámaira.

Az anyagközlést folytatni szeretném még, értékelésre a teljes anyag közlése után kerülhet majd sor. A falu és élete, földművelés, állattenyésztés, háziipar anyaga későbbi számunkban kerül majd bemutatásra.

SZERELEM

Vö.: I/17, 406, 407, 413, 414, 415, 416, 559, 560, 566, 609 és 612.

1. A férjhezmenendő lányok András napkor ólmot öntenek. A megolvadt ólmot kiskanállal, kulcs fokán hideg vízbe csurgatják. A megmerevedett ólomlepeny alakjából következtetnek aztán a leendő férjükre, foglalkozására stb. — Török Zoltán géplakatos, Ózd, Borsod megye.

2. Andrásnap „vigiliáján” szokás az ólomöntés. Nagyobb kanálban felolvasztják az ólmot, aztán kulcs fokán át hideg vízbe öntik. Ebből jósolnak, főleg a leányok, hogy ki veszi el őket. Szilveszteri ólomöntés nem szokásos. Imrich István r. k. kőműves 1923, Peremes, Borsod megye. — Családja Szepességéből ered, édesapja 20 éves korában jött ide, édesanyja itt született magyar, de az ő szülei is szepességiek.

3. András nap „vigiliáján” szokásos gombócba belegyúrni azoknak a cédulára irt nevét, akik érdeklődnek a lány iránt. Forró vízbe egyszerre beledobják a gombócokat, amelyiket elsőnek veti fel a víz, a gombócban levő név tulajdonosa veszi el a lányt. Imrich István r. k. kőműves 1923. Peremes.

4. András estéjén a fiatalok „derelyét főznek”. Elsőnek a lányok írják fel egy csomó férfinevet, beleteszik a tésztaba, aztán a forró vízből csupasz kézzel kikapnak egyet. Amilyen nevet találnak a kivett derelyében, az lesz leendő férjük neve. Ezután a legények teszik ugyanezt. — Urbán József ref. földműves, 1923, Abara.

5. András napkor gombócot főznek. A lányok négy-négy cédulára felírják egy-egy udvarlójuk nevét, a cédulákat gombócokba gyúrnak. Egy gombócot csupasz kézzel kikapnak

a forró vízből. A gombócban lévő cédulán lévő név lesz a férjük neve. — Török Zoltán géplakatos Ózd, Borsod megye.

6. András napkor szokásos, hogy három át nem látszó pohár, vagy bögre alá karikagyúrút, kenyeret és földet tesznek. Valaki, aki nem tudja, hogy mi van az egyes poharak alatt, egyet felemel. Ha azt emeli, ami alatt karikagyúrú van, hamar férjhez megy, vagy megnősül. Ha azt emeli fel, ami alatt kenyér van, a házassága sikerül. Ha a földet takaró poharat vette fel, valaki meghal a családjából. — Török Zoltán géplakatos Ózd, Borsod megye.

7. „Újév nagyszombatján” sötét este kimegy a lány egy „sorrampolyos kerítéshez”. Oszlopok közé font sövénykerítés ez. „Viszen egy piros kötöt és ráköti egy oszlopra”. Másnap reggel aztán megnézi. „Ha bogosra kötötte, gazdalegény, ha vékonyra, szegénylegény lesz az ura”. — Katona Ferenc r. k. földműves, Andrásfalva, Románia.

8. A lányok „újév nagyszombatján” este „galuskát” főznek. Minden lány vesz egy „galuskát” és a padra teszi. Behívják a kutyát. Akinek a gombócot elsőnek eszi meg a kutya, az az új évben férjhez megy. Katona Ferenc r. k. földműves, Andrásfalva, Románia.

9. Ha a lány szilveszterkor éjjel éjfélkor maga van a szobában és lámpát gyújt, annak a képe jelenik meg előtte, aki az ura lesz majd. — Marti Gáspár r. k. földműves, 1923, Kézdiszentlélek.

10. „Csillagszámolás”. Kilenc este meg kell kilenc csillagot számolni. A kilencedik éjjel megálmodja az ember leendő életpárja nevét. — Urbán József ref. földműves, 1923, Abara.

11. Lányos háznál napnyugta után nem szabad seperni, mert „kiseperik a legényt!” — Mátyás János r. k. földműves 1923. Monó.

12. Lányos háznál nem ültetnek kaktuszt, mert pártában marad a lány. — Gruzniczky Béla bányatisztviselő Nagybánya.

13. Ha valaki szerelmes valakibe és azt akarja, hogy a másik mindig rá gondoljon, a következőket kell tennie. Vegyen egy békát és dugja be hangyabolyba. Akkor kell onnét kivenni ha a békának csak a csontja maradt már meg. Ezt kell elvinni és illetőhöz és a csonttal háromszor meg kell ezt érinteni. Óreg háztartási alkalmazottjától hallotta Farkas Endre r. k. tanító, 1922, Csörnyeföld, Zala megye.

14. Ha egy lány el akar bolondítani egy legényt, megszerzi annak a kapcáját és odaadja egy „kuruzlóasszonynak”. Az belemártja valamibe és a legény házána a „csukott lerben elégti”. „Ennek a szagától menthetetlenül elbolondul a legény”. „Mikor otthon voltam, akkor is csinálták ezt!” — Veress Miklós unit. földműves, 1923, Vargyas, Udvarhely megye.

15. Ha valakit meg akar „fogni” a lány, akkor meghívja az illető legényt a házukhoz. Itt szokás a „kapun beléptetés”, „megéttetés”, „megitatás”. Hogy ezek miben állnak, nem tudja az elbeszélő. — Sata Mihály r. k. villanyszerelő 1923. Pécska, Arad megye.

16. A lány haját „metélttészta” gyúrva etetik meg a kiszemelt legénnyel. Ezzel tudják „megfogni” a legényt. — Herbai László r. k. földműves, 1923. Atkár.

17. Vörösborba cseppentett „havibajt” itatnak a kiszemelt legénnyel, ezzel tudják „megfogni”. — Kiss István r. k. vincellér, 1923, Hegyesd

18. Ha férfi és nő szeméremszórt (fanszórt) összekötnek, hásság lesz a dolog vége. Szeged-Tanyavilág. Törvényszéki tárgyalás alapján: dr. Thuróczy Miklós.

19. Esküvő után 5 évvel találta meg a férj a nő „szemérmes testrészenek szórtit” a kalapja bélésében. — Tóth Pál r. k. földműves, 1923, Csatár.

20. „A padka” két deszka szélességű, karfás hidacska a házak előtti mély árkon, amelyek az utcát szegélyezik. A fiatalok a „padkán” udvarolnak esténként és minden „padkán” egy-egy pár ül. — Bátori István ref. tanító Gerjen.

21. Amikor végeztek a fosztással, minden legény hazakíséri szíve választottját. Hazaérve a lány lefekszik a kamrában, vagy az első szobában, ahol éppen aludni szokott. A legény bemegy hozzá és az ágy szélére ülve beszélgetnek még. Elbeszélő külön kiemelte, hogy náluk így szokás udvarolni, nem az utcájtóban, vagy a szülők jelenlétében. Amelyik legény bizalmasabb viszonyban van a lánnyal, az ruhástól le is fekszik az ágyra. Természetesen gyakori eset, hogy egyik-másik lány teherbe esik, ezen azonban nem ütközik meg senki. — Petrovics Ferenc Varsány Nógrád megye.

22. „Legény nem vesz a szomszédból lányt, mert azt megunja”. — Simon Dénes rk. földműves 1923 Csókfalva.

23. Két legény jár egy lányhoz. Akit a lány kikoszorózott, az „bosszúból, bor árán” felfogadja barátait, akik éjjel szétszedik a szekeret és a csűr tetején rakják össze. — Veress Miklós unit. földműves 1923 Vargyas Udvarhely megye.

24. „Fogadott keresztapa”. Torkosabb lány elfogad keresztapának „legényeket”, akik éppen úgy visznek neki ajándékot, mint a rendes keresztgyerekeknek szoktak. „Van olyan gazdag lány, akinek van 15 fogadott keresztapja is”. — Pétery Lajos ev. földműves 1923. Pusztaszentlászló, Zala megye.

25. „Ügyes lány” = szép, kedves lány. Háromszékben általános. — Páll István rk. földműves 1923 Szentkatolna.

26. Szerelmes levelet kap, aki kitépett szempilláját a mellébe dugja. — Kovács Kálmán Győr.

HÁZASSÁG

Vö.: I/17, 406, 407, 413, 414, 415, 416, 559, 560, 566, 609, 611, 612. II/1—10.

27. Amikor elmennek megkérni a lány kezét, a legény barátai az ablak alatt láncra, madzagra kötött fazekakat csörgetnek és éktelen lármát csapnak. A háziak közül a gazda, gazdasszony kéri őket, maradjanak csendben. Majd a lány is ki szokott menni. Ha a lány és legény együtt megy ki, jó házasságra utal. — Falkenheim László rk. tisztviselő 1922 Teklafalu.

28. Ha egy legény megkéri egy lány kezét, barátai a legény házatól a lányéig polyvát hintenek. Télen még vízzel is lelocsolják, hogy ne lehessen felseperni. — Falkenheim László rk. tisztviselő 1922 Teklafalu.

29. Legény jár egy lányhoz és komoly szándékai vannak, megmondja a lánynak: „Csüörtökön eljövünk kérébe!” A lány kezét a legény édesanyja szokta megkérni. Bevett szokás, hogy a lánykérésénél a legény édesanyja „eláztatja” a fiát, elsorolja összes rossz tulajdonságait. Természetes, ezt nem veszik komolyan. Ha a lány szülei beleegyeznek a dologba, „szombaton elmennek a paphoz”. Legény és lány, meg a két apa megy oda, bejelentik az esküvőt. Ezen a napon a „kézfogó” is. Ezt a lányos háznál tartják, ebéd és vacsora is van, amire csak a legény szülei hivatalosak. Ekkor állapítják meg a lakodalom napját.

Az eljegyzés és lakodalom között van a „gyűrűvévés”. A jegyesek bemennek a városba és az ékszerésznél a vőlegény megveszi a gyűrűket, amit ott tüstént fel is húznak. Ezen a napon vetetnek mértéket a csizmadiánál a „vőlegényi és menyasszonyi csizmáról”. A kész csizmákat a csizmadia a lakodalom előtti napon viszi, vagy viteti el a vőlegény házához. (Elbeszélő édesapja csizmadia!) A vőlegény fekete posztóruházt csináltat magának és vesz egy fekete kalapot is.

Három-négy héttel a lakodalom előtt kezdődik a „hívogatás”. A vőlegény és menyasszony külön-külön hívja meg a vendégeket. A vőfélyeket és nyoszolyólányokat ugyanakkor kéri fel. Nős ember nem lehet vőfély. Az első vőfély a „kereszttestvér”, a keresztapa fia. A vőfélyek a rokongyerekek közül kerülnek ki. Ha a keresztapának történetesen nincs fia, akkor a legidősebb rokongyerek lesz a „fővőfély”. Ez a korai meghívás azért van, hogy készülni tudjanak a meghívottak a lakodalomra.

Lakodalom előtti napokban a „vőlegényes és menyasszonyos háznál” nagy a készülődés. Marhát, borjút, birkát váganak, sütnek és főznek.

A menyasszony a lakodalom előtti nap elmegy minden „vőfényjelölthöz”. A „vőfényjelöltek” aranyos rozsmaringot kapnak a kalapjukra tőle, amivel „felbokrétázzák” a kalapjukat és a „vőfénybotjukat”. A vőfények felírják a címeiket, kiket kell meghívni a lakodalomba. A legtöbb vendéget a „fővőfély” hívja meg. (Ez a meghívás formális, hiszen a vőlegény és a menyasszony korábban meghívta már a vendégeket!)

„Van egésznapos és félnapos lakzi”, aszerint, hogy az esküvői szertartást délelőtt, vagy délután tartják meg. Cigányt csak a vőlegényes ház fogad. A cigányokat a lakodalom előtti nap a vőlegényes házhoz viszik, ahol este megkezdődik a mulatozás. Ezen a lakodalomra meghívott egész vendégsereg jelen van.

Az asszonyok ezen a napon készítik a „csigatésztát”, amit kevés liszttel hintenek meg, hogy ne ragadjon. Másnap a húsleves főzik, meg pörkölt mellé köretnek is adják.

Az esküvő előtti napon van az „ágyvivés” és a „szekrényvivés”. A vőlegény násznagya a vőfélyekkel elmegy a menyasszonyos házhoz a menyasszony ágyáért és szekrényéért. Ezeket nagy huzavona után kapják csak meg. Nagy alkudozás kezdődik, mert ezekért a holmikért rendes pénzben fizetni kell. A pénzt a vőlegényes ház biztosítja. Ha a vőlegény küldöttei egy párnát is „el tudnak lopni”, vagyis ki tudnak észrevétlenül az udvarról csempészni, már nem kell fizetni. Ha ez nem sikerül, a vőlegény küldöttei kezdik számolni a kialakodott összeget, közben mindenféle rossz pénzekkel iparkodnak becsapni a menyasszony násznagyát. A menyasszonyos ház vendégei közben mindenféle apróbb tárgyakat iparkodnak a vőlegényes ház küldöttei zsebébe csempészni. Ha ez sikerül nekik, nagy nevetés közben veszik elő, mondván, hogy azt el akarta lopni.

A „félnapos lakzi” olcsóbb. Elmarad ilyenkor az előző napi mulatozás és a cigány csak a lakodalom napjának délelőttjén jön meg.

A házasságkötés a községházánál minden különösebb ceremónia nélkül történik, csupán a fiatalok és a két násznagy van jelen.

A templomi esküvőre a vőlegény és menyasszony házatól egyidőben indulnak el. Elöl mennek összekapaszkodva a vőfélyek, akiket a fiatalabb nők emberek követnek. A menyasszonyt násznagya vezeti, két oldalt meg a „nyoszolyólányok” mennek. Az „asszonynépség” jön ezután. A násznagyokat arról lehet felismerni, hogy egyenes, aranyozott rozsmaring van a kalapjukba tűzve, míg a násznép egyéb férfitagjai csak egyszerű rozsmaringot tűznek a kalapjuk mellé. A vőlegény nászmenetét a cigánybanda is elkíséri.

A „násznepség” bemegy a templomba, itt megtörténik az egyházi esküvő. A cigányok a harangozó házához mennek be. A jókedvű, vagy kicsit már italos vendégek elkísérik a cigányokat és az egyházi szertartás idején is vigadnak. A harangozónak az egyik rokon bort, kalácsot, enniavalót visz a vőlegény és menyasszony házatól is.

Az egyházi szertartás után a két „násznepség” összevegyül a templom előtt, kínálgatják egymást borral, pálinkával, be-

szelgetnek. Majd az előző sorrendben a vőlegény vendégei a „vőlegényes házhoz”, a menyasszonyé a „menyasszonyos házhoz” mennek. Ha a két házhoz egyfelé visz az út, akkor a közelebb levő „lakodalmas házig” elől mennek a vőfélyek, akiket a fiatal házasságemberek, ezeket az idősebbeket követik. A két násznagy között megy a fiatal pár, oldalukon a nyoszolyólányokkal. Legvégül az asszonynép megy, majd a cigánybanda.

Mindkét háznál ebéd van. Minden ételt „felköszöntenek”. Elmaradhatatlan a csigatészta húsléves. A vendégek mulatnak ebéd után. A „nagyházból” kihordják a bútorokat, de a „karoslóca” bent marad. A cigánybanda az egyik sarokba húzódva játszik, a fiatalok táncolnak.

Mikor sötétedni kezd, a vőlegényes háztól elindulnak a menyasszonyért. Az egész lakodalmas népség elmegy, kivéve a „gazdaasszonyokat”. A vőlegény házájánál a keresztanya a „főgazdaasszony”.

A menyasszony házájánál a vőlegényt a „kisházba” vezetik, ott van a menyasszony is. 9—1/210 körüli időig nagy mulatás van. Ez alatt az idő alatt van a „hivatlanok tánca”. Majd a menyasszonyt a „fővőfény” versben elbúcsúztatja. Ilyenkor a menyasszonynak szabályszerűen sírni kell, „ha nem sír sokat, meg is szólják!” A rokonság és fiatalok átkísérei ezután a menyasszonyt a vőlegény házához. Távolabbi rokonok, ismerősök és idősebbek maradnak a menyasszonyos háznál. Vőlegényes háznál „fogadják a menyasszonyt”, a vőlegény családjában sorban megcsókolja.

Behordják az asztalokat, kezdődik a vacsora. Főhelyen az ifjú pár ül. A menyasszony elé kerül az asztalra a „menyasszonykalács”. Egyszerű fehér, üreskalács ez, amit tejes cukorral dagasztanak. Tetejét fonják, „kidíszítik”. „Menyasszonykalácsot” csak rokonok sütnék, a „keresztcsalád” négy-öt darabot is. A legszebb példányt a menyasszony elé teszik, a többi a vendégek asztalára kerül. A vacsora jobb és több fogásból áll, mint az ebéd. Ekkor kerül az asztalra a torta és sütemény is, amit cukrázsdában vettek. Természetes, minden ételt „felköszöntenek” most is.

Vacsora után kihordják az asztalokat. Ekkor van a „fehel-tánc”, „seprűtánc”, majd jön a „menyasszonytánc”. A „karoslóca” elé asztalt tesznek, oda ül a két násznagy. Az asztalra festett porcelántányért tesznek. Mindenki táncolhat a menyasszonnyal, aki pénzt tett a tányérba. Arra törekszenek, hogy minél apróbb pénzzel fizessenek, ezért már jó előre gyűjtik az aprópénzt. Amikor valaki pénzt tett a tányérba, a násznagyok kivesszik. A menyasszony édesanyja az asztal mellé áll és ha azt látja, hogy elfáradt a lánya, papírpénzt vet a tányérba és elkialtja: „20 pengőért pihen a menyasszony”. Amikor kezdenek fogyni a táncosok és a vőlegény látja, hogy túl sokáig nem kérték fel, piros almát dob a tányérba, földhöz csapja a tányért és kivesszi a menyasszonyt, aki magával viszi a piros almát is. „Azt tartják, ha a tányér nem törik össze, nem lesznek boldogok a fiatalok!”

Ekkor kezd már virradni, a vendégek jó része haza is ment már. A „menyasszonynak fel van téve a konty”. A menyasszonyt ilyenkor el szokták vízért küldeni. A gyerekeket felbízattják, hogy lökjék ki a vödört a kezéből, hogy sokszor vissza kelljen mennie.

„Az új ember és új asszony” elmennek a menyasszonyos házhoz. Az idősebb emberek „pityókásak” már, jókedvűek. Ők kísérik az ifjú párt. Szalmakötelet kötnek a derekukra, arcukat bekormozzák. A menyecske házájánál természetesen sok a tréfa, móka ezekkel a jókedvű bácsikkal. Ezek aztán visszamennek a vőlegényes házhoz és tovább isznak, mulatnak. Dél felé hazaballagnak kialudni magukat. Aki kipihente magát, visszamegy folytatni a mulatást. — Kovács József rk. iparos, 1923, Szurdokpüspöki.

30. Lakodalom Bodonyban. Bodony a Mátra alatt fekszik, Heves megyében. *Kendőváltás:* kb. másfél héttel az esküvő előtt a lány házájánál felkészülnek a vendéglátásra, sütnék, főznek, elkészítik a bort/stb. Szépen kivarrótt vászonkendőbe almát, diót csomagolnak, aztán rózsás, vagy sima szalagokkal kötnek át, és egy díszes tarisznyába helyeznek úgy, hogy a szalagok a tarisznyából kilógnak. Ha ez készen van, a vőlegény anyja hátára veszi a tarisznyát és hazaviszi. A lány testvérei

selyemkendőbe csomagolt tortát, kalácsot, süteményt visznek. A legény házájánál uzsonnát adnak a vendégeknek. Alkonyatkor a legény közeli rokonait és testvéreit hívják meg uzsonnára és a kendőket, amelyeket a lányos háznál készítettek, ők kapják meg. *Lakzi előtti takarítás:* Szombaton reggel a vőlegény rokonai, sógor, testvér összegyűlnek a vőlegény házájánál. Borjút, dísnót vágnak. A vőlegény nőrokona, aki nyoszolyóasszony lesz, segít csigatészta készíteni. Ha ez kész, ebből készített túrós, vagy mákos „csigát” esznek, isznak és hazamennek. Szombaton délután két vőfély megy „meginvítálni” a rokonságot. Délután 3 órákor három kocsi megy a vőlegény házához. A lovak természetesen fel vannak szalagozva és elmennek a menyasszony házához az ágyért és „sifonért”. Az ágyat magát nem viszik el, csak a belevalót: derékajlat, dunyhát, vánkost. Ezekért a holmikért a nyoszolyóasszony, a vőlegény keresztapja, „szószóló”, a két vőfély és egy-egy kocsis megy el. A „szószóló” versben kikéri az ágyat. Itt megvendégelik őket. A vőfélyek úgy ülnek, hogy egy-egy vánkost ki tudjanak lopni, amit szintén a kocsihoz tesznek. Az ágygal két asszony megy, a menyasszony keresztanyja, a „lánykiadó”. A sifont (rendes ruhászekrény) a menyasszony két fővélye fogja és még a menyasszony két férfitestvére is kíséri őket, akik szintén a sifonnál segídeknek. A vőlegény házájánál lerakják a holmikát. Az asszonyok megvetik az ágyat, a sifont is rendbehozzák. Alsó és felsőruha van ebben. Ha ez kész, vacsorát kapnak. Ezután a vőlegény kiöltöztetve a négy asszonnyal elmegy a menyasszony házához. A vőlegény rokonai ezalatt a vőlegény házájánál 11—12-ig mulatnak. Hétfőn reggel 7 órákor szent misére mennek. Ekkor a szülők is győnnék és áldoznak. Mise után mindenki hazamegy és megreggeliznek. 12 után kezdődik az ebéd. A vőlegény mindenkit sorra kínál pálinkával, aztán leül legénybarátai közé. A férfiak külön ülnek. Ekkor jön az ebéd, amely a következő fogásokból áll: 1. Húsléves csigatészta, 2. főtt hús fonott kaláccsal, 3. töltött káposzta, 4. sült hús krumplival, 5. kása, 6. sütemény, torta, bor. Utána estig tánc van. Este a vőlegény felöltözik és menetben mennek a menyasszonyért. A menyasszonnyal táncolnak, majd a „leánykiadó” elbúcsúztatja verssel, cigányzenével a menyasszonyt. Ezután a „szószóló” megköszöni a lányt a szülőknek. Ekkor indulnak is már vissza. A vőlegény még visszalép, megköszöni a lányt és megcsókolja annak szüleit. *Menet:* Először megy a „szószóló”, a „leánykiadó”, vőlegény, nyoszolyóasszony, nyoszolyólány, menyasszony, egy közeli rokon menyecske, menyecskék, legények, cigányok, nős emberek.

A vőlegény szülei fogadják a menyasszonyt, megvendégelik süteménnyel, borral, szóval vacsorát adnak. 7—8 óra körül mindenki vacsorát kap, utána a lányok visszamennek a vőfélyek kíséretében a menyasszony házához, ahol a menyasszony rokonai gyűltek össze. 10—11 óráig mulatnak, előzőleg természetesen jól ettek már. A tálaló vőfély minden fogásnál verset mond. 12 óra után a menyasszony anyja gyertyát oszt ki közöttük, ezt meggyújtják és nótaszóval mennek a vőlegény házához. Mikor már közel érnek, eléjük mennek a vőlegény rokonai és a cigányzenészek, míg a vőlegény és menyasszony kezükben hosszú szentelt gyertyával a konyhaajtóban várják a lakodalmas menetet. Midőn ezek megérkeznek, az udvaron a lányok és menyecskék körbe állnak, táncolnak, nótáznak. A lakodalmas menetbelieket, a menyasszony keresztapját és szüleit fogadják, megcsókolják és bekísérik őket egy üres szobába, ott táncolnak, majd megkezdődik a menyasszonytánc. A menyasszony előzőleg ruhát váltott, levették a fátyalt is, de a koszorúja rajt marad még. Kitesznek egy asztalt, erre tányért helyeznek, amit piros kendővel takarnak le. Egy vőfély bevezeti a menyasszonyt és elkialtja: „Húzd rá, eladó a menyasszony!” Táncolni kezd a vőfély a menyasszonnyal. Közben a menyasszony keresztapja és testvérei pénzt tesznek a tányérba. Mikor a vendégek „megvették” már a menyasszonyt, a kendőt a menyasszony „menyecskéje” összehajítja és a pénzzel együtt kiviszi.

Rákövetkező reggel 7 órákor misére mennek és „avatásra”. A menyecske fején csipke van. Visszamennek vagy a vőlegény, vagy a menyasszony házához és délután 3—4 óráig mulatnak.

Vőhajítás: Az esküvő után egy hétre az összes rokonok nagy mise végeztével a menyasszony házához mennek, megebé-

delnek és késő estig mulatnak. A menyecske fehér ruhában van és csipke van a fején.

Osztogató: Menyasszonytánc után a menyasszony szülei a vőlegény rokonainak ajándékot osztanak ki. A vőlegény anyjának ruhát, apjának ingrevalót, a vőlegény testvéreinek szintén ingrevalót, ha lánytestvére van kötőnek, blúznak valót és szalagot. „Szószólónak” és „gazdaasszonynak” fejkendőket adnak. Vőfélynék zsebkendőket, „kocsmárosnak” fejkendőket adnak. — Kovács József r. k. földműves, 1923, Bodony, Heves megye.

31. Múlt század közepéig ökrös szekérral történt a lakodalom. Az ökröket is „kisallangozták”, mint ma a lovakat. Régebben kevés lovat tartottak. Régebben keddi napon volt a lakodalom, a Nyárad mentén általában ma is ez a lakodalom napja. Etéden az első világháború után tértek át a vasárnapi lakodalomra. — Nagy Emil, ref. tanító Etéd.

32. Télen kevés az esküvő, inkább nyáron és ősszel tartják a lakodalmat. Reggel 9 óra felé összeverődnek a vőlegény házánaál a hivatalosak. 5—7 „lovasszekérbe” felvirágozott, „ganges”, vagyis fiatal, tüzesvértű lovakat fognak, ezekkel mennek a menyasszonyért. Az első szekér az „elköszöntő” szekér, melyen a násznagy, vőfélyek ülnek. A lányos háznál a násznagy és „lányosházi vőfény” kiállnak a kapuba fogadásukra. Csak úgy engedik be őket, ha három találókérdést megfejtettek. Ha ez nem sikerült nekik, a vőlegény vőfélyének egy lövéésre le kell lőnie a „kapuzábéhoz” erősített magas rúd tetejére tett tojást. Rendszeren három összekötött „boglyakarró” csúcsára kötik a tojást. Ez a szokás az első világháború után megszűnt, mert a magyarok csak kivételes esetben kaptak fegyvertartási engedélyt. — Nagy Emil ref. tanító Etéd.

33. Van leány és legény „vendég-hívó”. Az előző a menyasszonyhoz hívja meg a lányokat, rokonokat és jó ismerősöket, az utóbbi a vőlegényhez a legényeket, rokonságot és jó ismerősöket. Előző leány, utóbbi legény. Meghívás vasárnap mise előtt történik versben. A lakodalmat rendszeren csötörtökön és szombaton tartják. Vendégeskedés mindkét háznál folyik. Vendégek ebéd után gyűlnek össze annál a háznál, ahova meghívták őket. Itt borral, kaláccsal és kürtöskaláccsal kínálják meg őket. A vendégek bort és tésztaféléket visznek ajándékba, azonkívül a „menyasszonyos” házhoz hivatalosak, a menyasszony számára is visznek nászajándékot. A tállalást a „hívogató” végzők látják el. Két násznagy van, egyik a vőlegény, a másik a menyasszony násznagya. Násznagyi tisztet a keresztapák látják el, vagy, ha a keresztapa halott, a bérmaeresztapa. „Mi inkább gazdának hívjuk”. A lányos háznál a gazda olvassa fel, hogy ki milyen ajándékot hozott a menyasszonynak. Esküvő után 4 óraker szokott lenni. Legényes háztól átmennek előzőleg a lányos házhoz. Elöl mennek a muzsikások, majd a násznagy és násznagné vezetik a vőlegényt és a vendégek párosával követik őket. Vőlegény násznagya „kikéri a menyasszonyt”. Ezután a templomba mennek esküvőre. Elöl mennek a muzsikások, aztán a vőlegény násznagya vezeti a menyasszonyt, majd a menyasszony násznagyának a felesége a vőlegényt és őket követi a násznép. Szertartás után a vőlegény házához mennek, ahol a menyasszony „bekéretkezik”. „Fogadják a menyasszonyt”. Útközben az asszonyok kalácsot (felszelt) és aprósüteményt szórnak a gyerekeknek. Legények pálinkát visznek és barátait kínálják. A háznál párat táncolnak, isznak, tésztaféléket esznek, majd a menyasszony vendégei a menyasszonyos házhoz mennek, a vőlegényei maradnak és mindkét háznál vacsora van. Vacsora után viszik át a lányok, legények, és fiatal házások az ajándékokat a vőlegényes házhoz. Éjfél felé mennek át ismét a menyasszonyos ház vendégei a vőlegényes házhoz. — Rokay Alajos rk. földműves, 1923 Gyergyócsomafalva.

34. „Hívogató”

Elindulás előtt a vőlegény, vagy menyasszony házánaál:

„Én már elmegyek követni dolgomat,
Tegye szerencsésé hiv fáradozómam!
Isten, ki lakik a szép magas égben
Hordozzon engem csendes békességben!

Csendes békességben maradjatok itten,
Friss jó egészséggel áldjon meg az Isten!”
Vőlegény, vagy menyasszony által már jóval előbb meghívott vendégeknél az esküvő előtti napon:

„Tisztesség adassék ezen tisztés háznak,
Ezen ház érdemes, tisztelt gazdájának!
Kezemben a vőfélybot rózsával bevonva,
De szivemben elhervadt minden kinyílt róza,
Örömmel rózsája, boldogság rózsája,
El van most hervadva minden magyar házban,
Vőfély szavammal akár merre járok,
Mindenütt siratják szép Magyarországot.
Régen volt a magyar ilyen nagyon árva,
Már maholnap nem lesz ünneplő ruhája!
Ha vigad is néha, könny szökik szemébe,
Igaz a közmondás, sirva vigad régen!
Bánatát felejtí azért néha mégis,
Egy ilyen alkalmat hirdetek most én is.
Tiszteletet hoztam egy kedves családtól,
..... becses hajlékából,
Szeretett fiának (vagy lányának) egybekeléséről
Tessenek eljönni nálok vendégségbe,
A jövő hétfőre. De mind ott legyenek,
Hogy a mulatságban vidám részt vegyenek!
Együtt ott az új párt közöntsint életre,
Isten e háznapet áldja és szeresse,
Szivemből kívánom!”

Visszatérve a hívogatósból, a vőlegény, vagy a menyasszony házánaál:

„Amit reám biztak, hiven mind ellátam!
Semmi ellentmondást sehol nem láltam!
Ad is az Uristen érte sok vendéget,
Azok közé pedig jó békességet!
Segitse az Isten e háznapet erre,
Hogy elkészülhessen a kívánt időre!”

A „hívogató” egy vagy két „vőfély” végzi. A „nagy vőfély” mondja a verset, a „kisvőfély” csak kíséri. „A vőfélyek” ünneplő fekete ruhába öltöztek, szívük fölé élő virág van tűzve. Ha ilyen nincs, akkor „vett virág”. A virág mellé négy ujnyi széles szalagból csokor van kötve, melynek vége térdig ér. A jobb karra egy „rojtosaljú, kivarrott pamutkendő” van kötve, melybe a menyasszony neve van hímezve. „Ennek muszáj lenni!” A „vőfélybot” rézfokos, melyet a nyoszolyó-lányok rózsával kötnek le. — Beör Bálint ref. földműves 1923 Hangács.

35. Lakodalmi meghívó:

„Alázattal léptünk e hajlékba,
Az ég szálljon a benne lakókra!
A házigazdától bocsánatot kérek,
Hogy szent házába belépni merészek.
Jövetelünk okát elmondom én bőven,
Egy szép ünnepély van nálunk készülöben,
Melyre a családot általunk hivatja,
A menyasszonyunk tisztességes apja,
Ki majd jövő szerdán a kedves lányának
És jegybeli párjának
A község házánaál tartja esküvőjét,
A saját házában tartja menyegzőjét.
Ennek a szép napnak megüljük a torát,
Sziveskedjék nála megjelenni.”

Ladák János Decs, Tolna megye.

36. Somogyzentpálon az esküvő reggelén egy ember felöltözik bohócszerűen. Ezt „habarázsianak” hívják. Fakalapácsot vesz a kezébe és sorra járja a hivatalosakat. Kerítésükön kalapál, majd énekel, aztán nyilvánosan meghívja a hivatalosakat. — Sziva Ferenc rk. asztalos 1923 Kéthely Somogy megye.

37. Két nagy jegenyefát tesznek a vőfélyek a vőlegény és menyasszony kapujához a „kapusok” mellé. Törzsét lehántják és csigavonalban pirosra festik. Papírszalagokkal díszítik fel. „Ződágot” az esküvő után két hétig szokták kint hagyni.

Levételkor, akik feltették, azokat meghívják ebédre és vacsorára, meg mulatnak egyet. — Fekete István rk. földműves 1923 Csiklázárfalva.

38. Esküvőkor „felzódággazák a menyasszony kapuját”. — Rokay Alajos rk. földműves 1923 Gyergyócsomafalva.

39. A menyasszony kapujába fehérfenyt tesznek. Ennek kérge marad, a fát szalagokkal díszítik fel, Rokay Alajos rk. földműves 1923 Gyergyócsomafalva.

40. Az esküvő előtti napon a vőlegény a menyasszony kapujához magas nyír-, vagy jegenyefát állít fel. Ezt a fát piros szalagokkal szokták feldíszíteni. Fának csupán a csúcán hagynak fenn ágakat, törzséről lehántják a kérget. A törzs néha fehéren marad, máskor meg csavarmenetben nemzeti színűre, vagy vörösre festik. Ezt a fát „zöld ágnak” nevezik. — Skovrán Alajos rk. tisztviselő 1923 Csikszentsimon.

41. A vőlegény barátai és rokonai a menyasszony és vőlegény házának kapujához 18–20 m magas jegenyefenyőt szoktak kötözni. Ezt is „májuságnak” nevezik és az esküvő előtt 2–3 nappal teszik ki. Az esküvő után kb. 4 hétig hagyják kint. A fa kérget lehántják, az ágakat csupán a fa csúcán hagyják fent. A fa koronáját szalagokkal díszítik fel, a törzset pedig csavarmenetben vörös festékkel festik be. — Bálint Béla rk. földműves 1923, Csiklázárfalva, Csik megye.

42. Esküvő előtt a vőlegény és menyasszony házának a kapuját „felzódággazák”. 2–2 fiatal fenyőt állítanak a kapukhoz, amiknek a törzsét kidíszítik. A fákat az esküvő után kint hagyják még 1–2 napig. Halmágyi István rk. földműves 1923 Csikszentgyörgy.

43. Az új asszony holmiját ún. „hordó szekéren” szokták az ura házához vinni. Ebbe nagyszarvú ökröket szoktak befogni. Az ökrök szarvára nagy sóspereceket szoktak akasztani. Arra törekszenek, hogy ezekből lopjanak. Ha ez sikerül, azt szokták mondani, úgy be volt a gazda rúgva, hogy nem tudott az ökreire vigyázni. Kikacagják. Ha más községből hozzák az új asszonyt, lovakkal mennek érte. Ezeket piros-fehér-zöld szalagokkal szokták feldíszíteni. — Bálint Béla rk. földműves 1923 Csiklázárfalva, Csik megye.

44. A násznép útját az a legény kötheti el, aki foglalkozott a lánnyal. Az utcát szalmával betekert „kötőlánccal” szokták elzárni. Egy vőfély odamegy a legényhez: „Igyunk áldomást!” „Elsőbb vásárt csinálunk és úgy iszunk áldomást!” „Mi kell hát?” Addig egyezkednek, míg borban és egy tál kürtöskalácsban megegyeznek. Kürtöskalács „az elmaradhatatlan lakodalmi tészta!” A kapott dolgokat barátaival megessi. Ha pénzt kapnak a továbbengedésért, akkor azt a kocsmában közösen megisszák. — Sandi Tibor rk. földműves 1923, Futásfalva.

45. Az öregebbek el szokták kötni lánccal, vagy kötettel a lakodalmamenet útját. Aki elköti, az csak úgy engedni tovább a menetet, ha a menyasszony meg tud találos kérdéseire felelni. Ha nem tud felelni, akkor bort és kalácsot kell adnia az elköltőnek, hogy a násznép tovább mehessen. — Kelemen Béla baptista asztalos 1923 Kísgalambfalva.

46. Ha más faluba visznek menyasszonyt, „minden faluban el szokták kötni a nászmenet útját”. Az elkötést „kemény lánccal” rendszeren hidaknál alkalmazzák, hogy a násznép ne tudja a láncot elkerülni. Vannak erőszakos vőfélyek, akik inkább elvágják a híd karfáját, aztán a saját pénzükön megcsináltatják, csak tovább tudjanak menni. Ilyenkor az elkötők farkashúst szalmába csavarva meggyújtanak a híd alatt. Nincs az a ló, amelyik rá merne menni az ilyen hídra. Ekkor megkezdődik az egyezkedés az elkötők és vőfélyek között. Rendszeren bor és kalács a továbbjutás váltságdíja. Van olyan eset, amikor egy találoskérdés megfejtéséért engedik el a nászmenet. Lukács Mihály rk. földműves 1923 Székelyvécke, Marostorda megye.

47. A fiatalság felöltözik „maskurának”, aztán fenyőágakból font láccal, ami még színes szalagokkal is fel van díszítve, „elkötik” a nászmenet útját. A „maskurák főnöke” pénzt kap,

amiért átengedi a menetet. — Rokay Alajos rk. földműves 1923, Gyergyócsomafalva.

48. Régebben szokásban volt a nászmenet előtt elkötöni az utcát. Aki elkötötte az utcát, az találoskérdéseket szokott feltenni, amire a násznagynak kellett feleletet adnia. Ha a násznagy meg tud felelni, továbbmehet a menet, ha nem, az elkötő bor, vagy pálinka árán engedi őket tovább. Elbeszélő, gyermekkorában látta utoljára ezt a szokást. — Ambrus István rk. szabó 1923 Gyergyócsomafalva.

49. Amikor a menyasszonyt az ura házába viszik, a szomszédok szalmával betekert lánccal „elkötik” a násznép útját. Az „elkötést” pénzzel szokták kiváltani. „Hogy a lányt ki ne vigyék a faluból, azért csinálják ezt”. — Szócs János rk. cipész 1923, Torja Háromszék megye.

50. Komollón nyírfaágból font lánccal szokták lezárni a nászmenet útját. A násznagy szokta pénzzel kiváltani a násznép továbbengedését. Főleg más faluba kocsin igyekvő nász néppel szokták ezt megcsinálni. Gyerekek szeretnek az útzáró lánc körül tartózkodni, mert az elvonuló násznép pénzt szokott közéjük szórni. — Ferenc József ref. tisztviselő 1924 Komolló.

51. Lakodalomban szokásos, hogy a nászmenet vívó kocsisok versenyeznek, kinek a lovai futnak jobban! Tavasszal nyelestől bele kell az ostort dobni abba a tóba, amelyből először hall az ember békakurtytolást! Amelyik lovat ilyen ostorral ütnek meg, annyira fut, majd megszakad. — Iván Kálmán rk. földműves 1923 Vöckönd.

52. A „feheleket és dunyhákat” a lakodalom előestéjén kirakják a vőlegény házána. Különösen vigyáznak arra, hogy az ágy ne legyen gyűrött. — Kovács József rk. iparos 1923 Szurdokpüspöki.

53. Makón figyelte meg az elbeszélő az ún. „asszonyavatást”. Esketési szertartás befejezése után a pap, egy idősebb asszony és a menyasszony bemennek a sekrestyébe, ahol valami szertartás folyik le. Innét a fiatalasszony gyertyával a kezében kijön a templomba és az atyánál imádkozik. — Markos András rk. igazgató-tanító Makó.

54. „Esküttés” után a „gazda” egy tányéron két vékony szelet kenyeret és egy nagyobb, meg egy kisebb pohár pálinkát nyújt az ifjú párnak. Az új férj veszi a nagyobb poharat, ami a menyecske előtt áll, az meg a kisebbet, ami a férje előtt áll. Így egymás előtt át kell nyúlniok. Az új férj az üres poharat átadja a házon. Ha ez sikerül neki, hosszú ideig élnek együtt, ellenkező esetben az egyik hamar elhal. A „gazda” hívja a vendégeket, kezeli a pálinkát. — Katona Ferenc rk. földműves 1923 Andrásfalva Románia.

55. A dunaföldvári reformátusok esküvőjénél a vőfély olyan almát nyújt át a papnak az irodában, a beíráskor, aminek a kocsonya le van törve és rozmaringág van szúrva a helyére. — Bátori István ref. tanító Dunaföldvár.

56. Aki az esküvői szertartás után az új házások közül elsőnek szólal meg, a házasetben az lesz az engedékenyebb és simulekonyabb. — Nagy László Galambok Zala megye.

57. A menyasszony cipőjébe tett pénz azt eredményezi, hogy „egész életében pénzen jár!” Rendszeren a keresztanyja teszi be a pénzt. Szőregen figyelte meg Markos András rk. igazgató-tanító.

58. „Búcsúztató:”

„Tisztelt háznép, hallják a pár búcsúztatóját,
Mielőtt itt hagyják a maguk szeretett portáját,
Mert illik, hogy mielőtt utra indulunk,
Isten s ember előtt hiten beszámoljunk.
Kedves menyasszonyunk is eképpen szólna,
Ha szívében most szóhoz jutna.
Elmondom tehát én, mit elméje gondol,
Mert ilyen formán látom bus arcáról:
Örömmel virradt ránk e szép reggel,
Örömmel köszöntöm ártatlan szívemmel,

De keblemet nagy bánat fogja el,
Mert hosszú házaselet utjára lépek fel.
Hosszu az ut, melyre most indulok
Azért ó Istenem, tehozád fordulok!
Hozzátok fordulok most édes szüleim,
És kik jelen vagytok, rokonim, testvérim,
Bocsássatok meg most, az Istenre kérlek,
Ha valaha bármit vétettem tinéktek.
Kisérjétek tehát az isten házába,
Kérjétek az Istent értem imádkozva,
Bő áldását adja szép házasságunkra!
Induljunk tehát, az Istenre kérlek,
E nehéz utunkon vezéreljen Isten!"

Ladák János Decs Tolna megye.

59. Somogy-szentpálon, amikor a menyasszony a vőlegény házába érkezik, almába, vagy narancsba nyomott pénzt dob hátra az udvaron. — Szíva Ferenc rk. asztalos 1923 Kéthely, Somogy megye.

60. Amikor a templomból visszajövet ahhoz a házhoz ér a lakodalmas menet, ahol az esküvőt tartják, a menyasszony az udvarban, a kapu közelében elhelyezett „melencét” rüg fel, amiben víz van. Szokás magyarázatát nem tudja. — Nagy László rk. földműves 1923, Galambok, Zala megye.

61. A templomból hazatérve, a menyasszony elé tányért tesznek. Aki a tányérba pénzt tesz, megcsókolhatja a menyasszonyt. — Falkenheim László rk. tisztviselő 1922, Teklafalu.

62. A lakodalom rendszeresen három napig tart. Minden házban ahonnét hivatalosak a lakodalomba, otthon kell valakinek maradnia „virrasztani”. Ahol nem virrasztanak, onnét bármit el szabad lopni és a község kocsmájában elzalogosítani. A tulajdonosnak kell aztán az elzalogosított tárgyakat kiváltani. Gyakran megesik, hogy ahol nem virrasztanak, a legények szétszedik a szekeret és a csűr tetején rakják össze. — Nagy Dániel bányamérnök-hallgató Trizs, Gömör megye.

63. A „druzbajárás” lakodalom másnapján szokásos. Egy férfi nőnek, egy nő meg férfinak öltözik fel és álarcot is köt, hogy ne ismerjék fel. Van úgy, hogy eketaligán húzza a férfinak öltözött nő a nőnek öltözött férfit. A lakodalmas háznál jó hangulatot igyekeznek csinálni. — Morva István rk. földműves 1923, Csömör Pest megye.

64. Lakodalomban egy férfi nőnek, egy nő férfinak öltözik meg el. Jó hangulatot csinálnak, szórakoztatják a vendégeket. Kínálják is őket minden jóval. „Maskuratánc” is van, amikor csak ők táncolnak. — Papp Ferenc, Nádudvar.

65. Mindenki, aki a lakodalomba hivatalos, „csigatésztát” készít és víz a lakodalmas házhoz. A „csigából” a húslevesbe kerül és a sült húshoz is ez a köret. „Nem is lakzi a lakzi csiga nélkül!” — Fodor József Cserépfalu.

66. A komaasszony süti az „örömkalácsot”. Kerek, kb. 50 cm hosszú mákoskalács ez, amiben több a töltelék, mint a tészta. Felszeli és a lakodalmi vacsoránál minden asztalra kerül belőle egy tányérnyi. Másnap az ifjú páron kívül csak a „nagyobb vendégek” és a rokonság van jelen az ebédnél. Ebéd megkezdése előtt „édespálinkával” felköszöntik az új házasságokat. Ezt ugyancsak a komaasszony adja. „Örömkalács” ilyenkor az első sütemény, ami az asztalra kerül. — Morva István Csömör. Ev. és kat. kevert népesség.

67. Lókúton (sváb falu), az esküvői ebéd, vagy vacsora után (inkább a vacsora a szokásos), a menyasszony és hasonló alakú barátnője ruhát cserélnek, felső szoknyájukat a fejükre borítják és a sarokba állnak. A vőlegényt bevezetik. Rá kell mutatnia, hogy ki a felesége. Ha nem találja el, busásan meg kell váltania a menyasszonytáncot. — Hammer György rk. földműves 1923 Lókút.

68. „Nagy szokás” a menyasszony cipőjének az ellopása. — Falkenheim László rk. tisztviselő 1922 Teklafalu. (Tízta sváb falu, az öregek németül beszéltek, a fiatalok magyarul. A magyar beszédbe sok német szó keveredett ajkukon, pl. „preklázni” = sulykolni.)

69. „A menyasszonyt köszöntik be az asztalhoz vacsorára:

Amint ott kint jártam,
Szelid gelicére (sic) találtam,
Mint ott kint busult,
Itallal, étellel meg is kínáltam.
Hogy bemutathassam násznagyuraimnak,
Veled ideálltam.”

Az első vőfély, aki ezt elmondja ekkor felmutat egy gyereket: „Nászuraim! Ez az?” — „Nem!” A menyasszonyra mutat: „Ez?”

„Ha mivel nem válna be,
Bocsájtás kezemre,
Mivel vőfély vagyok,
Majd gondját viselem!”

Horváth István Szabadhídvég Somogy megye.

70. Lakodalomban a „vőfélyek” tálnak fel. Ilyenkor „surcot” adnak eléjük. Ennek a kötélynnek rojtos az alsó szélé és bele van hímezve a menyasszony neve. Egyébként a „vőfély a lakodalom bohóca”. Lakodalmi étrend: húsleves, főthús, amit egyszerre tálnak. Amikor az első tálat behozzák, a „tálalóvőfély” versben kínálja azt, majd az első tálat az ifjú pár elé teszi le:

„Szerencsés jó napot,
Áldást, békességet,
Ne érje búbanat
Soha a községet!
Távozzon el innen
Minden szomorúság,
Legyen mindenkivel
Öröm és vigasság!
Itt az első tál leves
Amelyet behoztam,
De, hogy el ne ejtsem,
Mindig imádkoztam.
A szakácsasszonyunk
Igen reámbizta,
Kínáljak mindenkit,
Ez az óhajta!
Sok hús megfőtt benne,
Tyuk, csirke és liba,
Zöldség, só, bors benne,
Nincsen semmi hiba.
Diszes vendégsereg,
Látják nincsen hiba,
Kés, kanál, villa
Tányérokhoz lerakva,
De akinek nincsen,
Szóljon hamarjában,
Kerítettünk annak
Ott kint a konyhában —
De, mivel az első tál
Idebenn vagyok,
Azért az evéshez
Bátran hozzáfogjon!
Tessék hát uraim
Ebből vacsorázni,
Mert a magyar csárdást
Ettől fogják járn!
Kivált, aki szép menyecskével
Szokott gyakran hálni,
Azt mindig ilyen
Szoktam megkínálni!”

Következő fogás a töltött káposzta, aminek a versét azonban az elbeszélő nem tudta. Ezt követi a „pusztakáposzta” az alábbi verssel:

„A paradicsonkertből éppen most érkeztem,
Mely gyönyörű kertnek gyümölcséből szedtem,
Mivel, hogy én ottan soká kertészkedtem,
Szép fejes káposztát bőven természettem!”

Szép magyar hazámnak nagy részét bejártam,
Ily káposztaféléket keveset találtam.
Mindenütt dicsérték fülem hallatára,
De én nem dicsértem, dicsérje meg magát,
Mert belevágtam húsz oldal szalonnát,
Tizennyolc disznónak elejét, hátulját,
Keresse meg benne vőlegény a fülét,
Menyasszony a farkát!"

A sült hús, tejbekása és sütemény versét sajnos ugyancsak nem tudta. — Beőr Bálint ref. földműves 1923, Hangács, Borsod megye.

71. „Kanálpénz” Gyórszentivánon a legnagyobb levesmerőkanált körbe hordja a szakácsnő a lakoma közepén. Kezét vastagon betekerik, hogy elégett és orvosra gyűjt. Szégyen, ha valaki nem papírpénzt tesz a kanálba. — Weiss Géza rk. gyári munkás 1923, Gyórszentiván.

72. „A menyasszony ellopása”. Az ajtóban mindig két vőfély áll. Aki „menyasszonytánc” közben az udvarra tudja pendériteríteni a menyasszonyt, az csak váltságdíjért engedti őt vissza, amit az ajtónálló vőfélyeknek kell fizetniök. Elbeszélő egy „veder” bort fizetett már ezért. — Lukács Mihály rk. földműves 1923, Székelyvécke.

73. A lakodalomban éjfélkor leveszik a menyasszony fátylát és „hátrakötik a fejét”. Ugyanekkor veszik le a vőlegény „bokrétaját” is. Ha a vőlegényi szalagot becsavarják a menyasszony fátylába, az egyesek szerint könnyebb szülést eredményez majd a fiatalasszonynak, mások szerint így az „asszony viseli majd a kalapot”. Az elbeszélő szerint az ő vőlegényi szalagját is becsavarta egy „vénasszony” a felesége menyasszonyi fátylába, amiért az elbeszélő édesanyja igen haragudott. — Gelencsér Lajos rk. földműves 1914, Rezi.

74. Éjfélkor, amikor „bekötik a menyasszony fejét”, az első vőfély az alábbi verset mondja el:

„Csendet kérek!
Ime itt áll elöttem az ékes menyasszony,
Hogy menyecske fejével először táncoljon,
Mindenki menjen tízesért, huszasért,
Én kezdem a táncot, a többi még ráér!”

Horváth István Szabadhídvég Somogy megye.

75. Lakodalomkor külön mennek a vőlegényhez hivatottak, külön a menyasszonyhoz hivatalosak. Vacsora után, akik a menyasszony házánaál vacsoráztak „hérészbe” mennek a vőlegény házához. Jobbára lányok és fiatal menyecskék járnak „hérészbe”. Finom húsokat és süteményeket szoktak összehozni és így átmenni a vőlegényekhez, rendesen zeneszó mellett. Előzőleg mindenféle rossz üvegedényt és cserépedényt összeszednek, amiket aztán mielőtt a házba belépnének, a folyosón földhöz vagdalnak. — Petrovics Ferenc Varsányú, Nógrád megye.

76. Hívatlan vendég el szokott menni a lakodalomba „kutyának”. Leginkább fiatal gyerekek szokták ezt csinálni. A „kutyák” az asztal alatt ülnek és a maradékból adnak le számukra egy-egy tányérnyit. A „kutyák” ha csak szerét ejthetik, a vőlegény és menyasszony cipőjét összekénik paprikás zsírral. Őket is meg szokták viccelni, italukba paprikát kevernek, ételüket elsózzák stb. — Füleki Benedek rk. földműves 1923, Gyöngyössolymos.

77. „Kárlátó” a lakodalom után van. Az ifjú pár elmegy elsőnek a menyecske szüleihez, majd a férfi szüleihez és megeszik a maradékot. Szakácsnékat meg szokás ilyenkor hívni. — Farkas Jenő, Zalatilaj.

78. „Lakodalom” a búcsú bál neve. A házassággal kapcsolatos értelme is ismert. — Marti Gáspár rk. földműves, 1923, Kézdiszentlélek.

SZÜLETÉS

Vö.: II/20, 62.

79. „Pet” az emberi és állati penis általános népi neve Háromszékben. Ebből: „petelni”, azaz coitalni. — Páll István rk. földműves 1923, Szentkatolna.

80. „Penelni” szó ismert Battonyán is. — Bányás György gör. kel. földműves 1923, Battonya.

81. Ha a menyasszony a templomban virágra lép, fiú gyereke születik. — Seress István ref. tanító, Debrecen.

82. Amikor a menyasszony cipőjébe az esketés alatt észrevétlenül pénzt tudnak csúsztatni, magtalan lesz a házasság. A faluban élt egy gyermektelen házaspár. Az asszony keresztanyja szerint azért nincs gyerekük, mert ő tett pénzt esküvőkor a keresztlány cipőjébe. — Kókény Miklós Rád.

83. Állapotos asszony helyére ült az elbeszélő barátja, megdagadt a melle. Neki is mutatta. — Farkas Árpád rk. földműves, 1923, Szamosangyalos.

84. Ha foggal születik valaki, „bölcs lesz”. — Urbán József ref. földműves 1923, Abara.

85. Hamvazószerdán született gyermek, halála után nem rothad el, ugyanígy az akkor vágott fa sem. Marti Gáspár rk. földműves, 1923, Kézdiszentlélek.

86. Aki áprilisban születik, kötél által hal meg. — Sandi Tibor rk. földműves 1923, Futásfalva.

87. „Az én apósom nem nézhet meg aprójóságot, vagy kisgyereket, mert megbetegszik”. Ha valami állatot megnéz „kalapot emel”. „Amikor hozzánk szokott gyünni, a gyerekeknek mindjárt odaadja a kalapját!” — Németh Sándor rk. gaz. alkalmazott 1915, Keszthely.

88. Ha valaki tudja magáról, hogy szemmel megveri, amit megnéz, mielőtt kis gyermeket, vagy aprójóságot megnézne, megköpdösi őket. — Vaskúti József rk. tisztviselő 1922, Palin.

89. Aki kis gyermeket néz meg, „rontás ellen” megköpdösi azt. — Csizmadia Ferenc rk. tanító Nagykanizsa.

90. Egyik rokona mesélte, hogy ő meg szokta „rontani” a kisgyermeket. Ilyenkor nem tudnak aludni, izgatottak, lázasak. Ezt úgy tudja megakadályozni, hogy megfürdett őket, aztán bal kezébe fogott törölközővel megtörli őket. — Sata Mihály rk. villanyszerelő 1923, Pécska.

91. Ha kis gyermeket néz meg férfi, a gyerek fejébe teszi a kalapját „szemmel verés” ellen. — Horváth József rk. földműves 1910 Karmacs.

92. Ha kis gyermeket néz meg férfi, kalapját tegye a gyerek fejébe, hogy „szem ne ártson neki”. — Mészáros Antal rk. földműves kb. 25 éves, Ábrahámhegy.

93. Mielőtt a látogatók elhagyják a szobát, ahol az újszülött van, egy fonalat tépnek ki a ruhájukból, azt a földre vetik és közben ezt mondják. „Nem kell sem a tejed, sem az álmod!” Vagyis nem akarják elvinni az anya tejét és az újszülött álmát. Ha a gyerek „volt már a templomban”, vagyis meg van már keresztelve, nem szokás már a fonaltépés. Elbeszélő külön kiemelte, hogy milyen nagy súlyt fektetnek náluk az asszonyok a szokásra. Őt még külön is figyelmeztették, mikor a keresztanyja lányának kisfiát volt megnézni. — Rokay Alajos rk. földműves 1923, Gyergyócsomafalva.

94. „Kicsi gyerek” születése után kést és villát kötnek össze és 6 hétig a vánkosa alatt tartják, hogy „ne cseréljék ki a gyereket!” — Fülöp Gyula ref. cipész 1923., Páva Háromszék megye.

95. Amikor az újszülöttet meglátogatja a legidősebb asszony a rokonságból, a kicsit bedugják egy pillanatra az ágy alá és közben mondanak is valamit. Közéleti magyarázatát nem tudja az elbeszélő. Csizmadia Ferenc rk. tanító, 1920, Nagykanizsa.

96. A Sándorházán (Temes m.) élő svábok szokása, hogy a csecsemővel együtt cukrot is szenteltetnek. A templomból „rézbandával” kísérik haza az újszülöttet. A cukorból megkínálják, akivel útközben találkozhatnak. Amerre a menet elhalad, a falubeliek vadászfegyverrel lőnek és mocsarakkal durrogatnak. Amikor haza érnek, valaki a menet elé dob egy

üres köcsögöt. „A köcsögöt azért török össze, hogy az anyának legyen teje!” — Sata Mihály rk. villanyszerelő 1923, Pécska Arad megye.

97. Kis gyerek születésekor a keresztelő után multság van. A rokonság „beteglátós kasban” visz a beteg asszonynak „poékalevest” (húsleves) stb. — Rokay Alajos rk. földműves 1923, Gyergyócsomafalva.

98. Kis gyerek születésekor a keresztelő után, amikor a templomból hazahozzák a gyereket, a háznál becsukják előtte az ajtót. A gyermeket hozó keresztanya bekopog. Kiszólnak: „Ki az?” — Keresztanya mondja a gyerek nevét. Belülről felelik: „Nem ismerjük!” — A keresztanya ismét kopog, ismét megkérdik, „Ki az?” — A keresztanya feleli: „Istennek kis bányája!” Erre beengedik őket. A kicsit körülhordozzák az összes szobában. Ezt azért csinálják, hogy a gyermek őrangyala ismerje ezeket a helyeket és vigyázzon majd védencére, ha ezeken a helyeken jár. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1920, Nagykanizsa.

99. „Paszita” a keresztelés utáni vendéglátás. Este „összemeget” a rokonság meg a „komaság” és reggelig mulatnak. Vacsorát vagy a szomszédasszony, vagy a komaasszony főzi meg a család készletéből. A beteg asszonynak a komaasszony visz 3 napig enni. — Kiss István rk. vincellér 1923, Hegyesd.

100. Az úton a komaasszonyok közösen viszik a gyereket, de a „keresztelő alá” a legidősebb komaasszony tartja az újszülöttet. Keresztelő rendszeren vasárnap délután 2 óra felé van. Utána van a beíratása a lelkészi hivatalban. Beíratás után elmennek a kocsmába. Eddig csak az „ifi komák” és „páros komaasszonyok” voltak jelen, a „páros komák” csak a kocsmába jönnek össze. „Alkonyatkor” az újszülött édesapja megy el a kocsmába a vendégekért. Vacsora és mulatás van a háznál, ez a „paszita”. Paszita gazdagabb paraszthelyeken „visszahívással” kedd reggelig is eltart. — Szipócs István rk. földműves 1923, Kerkanémetfalva Zala megye.

101. „Ifi koma” az olyan koma, aki még nőtlen. Ezek pénzt adnak a gyermek szüleinek. „Páros koma házaspár.” 2—4 páros komát hívnak, „ifi koma” rendszeren négy van, 2 fiú, 2 lány. A „páros komák” rendes „komakosarat” visznek a „paszitára”. — Szipócs István rk. földműves 1923., Kerkanémetfalva.

102. Komaasszony a szülés után egy hétig hordja a „komatálat”. Utoljára úgy pakol, hogy 2—3 napig abból élhet a beteg asszony. — Farkas Jenő rk. földműves 1923., Zalatilaj.

103. Ha nagyon fejletlen és gyenge az újszülött, nem viszik orvoshoz, hanem „megöntik”. Ezt rendszeren a falu legöregebb asszonya végzi. Az elbeszélőnek zanoszdéja volt bizonyos Jakabfi Sára, aki már közel 90 éves volt, amikor meghalt. Ő szokta végezni a „megöntést”, így az elbeszélő egyet-mást megfigyelhetett. A „megöntésért” baromfit, élelmet, ezt-azt szoktak Jakabfi néninek vinni. A vénasszony „szenes vizet” készített. Ehhez esővizet használt fel. A „szenes vízzel” meglocsolta a gyereket és egy kortyot meg is itatott vele. — Vas-kúti József rk. tisztviselő, 1922, Palin.

104. Kis korában, amikor rosszul aludt, vagy sokat sírt, az öreganyja teljesen hideg és kitisztított kályhába be szokott gyújtani, és ezzel a tűzzel vizet szokott melegíteni. A felmelegedett vízbe 7 szem izzó paraszat vetett, aztán valami ima mondása közben megmosta a szemét, fülét, orrát és száját. — Szekeres Sándor, Soltvadkert.

105. Az újszülött köldökzsinórját el szokták tenni. Amikor iskolás lesz, odaadják neki. Ha ki tudja bontani, ügyes és jó tanuló lesz belőle. — Ágh Géza Fényeslitke.

106. Ha az újszülött nyitott tenyérrel alszik, pazarló lesz, ha csukottal, zsugori. — Kovács Kálmán, Győr.

107. Amelyik gyereknek hézagok vannak a fogai közt, hazudós lesz. — Kovács Kálmán, Győr.

HALÁL

Vö.: I/61, 62, 107, 364, 397, 398, 399, 400, 401, 420, 463, 464, 465, 514, 517, 520, 524, 525, 608, 610 és II/6, 85, 86.

108. Trizsi szokás: Szilveszter estéjén háromszor meg kell rugdálni a disznóólat, minden rugás után számolni kell, hogy hányat röffen bent a disznó. A ház legöregebb tagja annyi évig él még, ahányat összesen a disznó röffent. — Nagy Dániel Trizs Gömör megye. Ref. falu.

109. Szent János napján az erdélyi Mezőségben „szentjánosvirágból” koszorút fonnak. A család minden tagja feldob egy-egy koszorút a háztetőre. Akinek lehull a koszorúja, abban az évben meghal. Ez a szokás a románoknál is általános. — Csernátoni Lajos rk. tisztviselő 1923, Székelykövesd.

110. „Új év nagyszombatján” egy nagy mosdótálat megtöltenek vízzel. Mellé állnak és a fej fölé emelt karral pénzt ejtenek a vízbe. Annyi évig él az illető, ahányszor a pénz a vízbe esik. — Katona Ferenc rk. földműves 1923, Andrásfalva Románia.

111. Álomban menyasszonyt látni, halált jelent. — Schönwiesner Adolf Salgótarján.

112. Lehull egy csillag, meghal valaki. Általános hiedelem.

113. „Érik a hazamenetelre”. Ezt akkor mondják, amikor idős korban a kézfej kezd kékülni és az ujjak hegye, majd a kézfej sárgulni kezd. — Kökény Miklós rk. tisztviselő 1919, Rád, Nógrád megye.

114. Általános hiedelem, hogy ahol 13-an ülnek egy asztalhoz, valaki meghal. (Vö.: „Utolsó vacsora!”)

115. Temetésnél, amikor abba hagyják a harangozást, ha a nagyharang kondulva hallgat el, a következő halott felnőtt lesz, ha a kisharanggal történik ez, gyermek. (Két harangjuk van.) — Kökény Miklós rk. tisztviselő, 1919, Rád, Nógrád megye.

116. Amikor gyermek korában a temetési szertartást utánozva ásták el a megdöglött apróbb állatokat, az öregebbek azt szokták nekik mondani: „Ne csináljátok, mert meghal valaki a családban!” — Miklóssy István rk. tisztviselő, Brassó.

117. Kutya lefelé fordított fejjel vonyít, halott lesz, felfelé fordított fejjel, tűz támad. — Csizmadia Ferenc rk. tanító, 1922., Nagykanizsa.

118. „Ha a kutya csúful kezd orgonálni, halált jelent!” — Csiky Sándor ref. földműves, 1923, Lőrincfalva.

119. Cegléd—Nagykőrös vidékén azt tartják, ha beteg van a háznál és vonyít a kutya, meghal az. — Fülöp Gyula, Cegléd.

120. Abban az utcában, ahol a kutya sokáig vonyít, halott lesz. — Schönwiesner Adolf Salgótarján.

121. Ha kutya vonyít az ablak alatt, vagy kuvik száll a kéményre és kuvikol, azt jelenti, meghal valaki a házban. — Kökény Miklós rk. tisztviselő 1919, Rád Nógrád megye.

122. Bagoly száll a ház mellé a fára, vagy a házra, meghal valaki. Ha a kutya felfelé fordított fejjel vonyít, tűz támad, ha lefelé tartott fejjel, meghal valaki. — Orosz László ref. földműves 1923, Tiszadada.

123. Ha bagoly száll a kéményre, azt mondják az öregek: „Na ez utánam jött!” Ilyenkor ki szoktak küldeni valakit, hogy zavarja el. — Csiky Sándor ref. földműves 1923, Lőrincfalva.

124. „Halálmadár száll valamelyik ház kürtőjére, halott lesz.” — Herbai László Atkár Heves megye.

125. Amikor a kakukk „kakukkol”, valaki elkiáltja magát: „kakukkmadár, hány évig élek még?” Ahány „kakukkolást” hall, annyi évig él még. — Nagy Dániel ref. egyetemi hallgató, 1922., Trizs, Gömör megye.

126. Népdal:

„Sötét erdő sűrűjében kakukk madár hangzik.
A hangjától a szívembe úgy belenyilallik.
Mégkérdeztem, mikor még a gyöngyvirág virágzott,
Kakukk madár, mondd meg nekem,
Hány évig él a kedvesem?”

Benkő Béla rk. tanító, Apc Heves megye.

127. Népdal:

„Halálmadár szállt a házuk falára,
Meghal innen valaki nemsokára,
Én halok meg, mert megöl a szerelem,
A faluban a legszebb lányt szeretem.”

Benkő Béla rk. tanító Apc, Heves megye.

128. Amelyik irányba fordul el a halott feje a halál pillanatában, arra lesz a következő halott. — Csiky Sándor ref. földműves 1923, Lőrincfalva.

129. Halottnak nyitva marad a szeme, valakit vár maga után. — Szabó Károly rk. földműves 1923, Pölöske, Zala megye.

130. Ha a halott szeme nyitva marad, visszajön azokért, akiket legjobban szeretett a családban. — Kökény Miklós rk. tisztviselő 1919, Rád, Nógrád megye.

131. Harangozáskor „nehézfórmán” szól a harang, rövidesen halott lesz. — Szabó Károly rk. földműves, 1923, Pölöske, Zala megye.

132. Ablakon keresztül nem szabad megnézni a halottat, mert rövidesen meghal az ember. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1922, Nagykanizsa.

133. Valakinek elszárad a virágzó kaktusza, meghal az illető. — Fogarasi Sándor ref. tisztviselő, 1921, Balázsfalva.

134. Általános hiedelem, hogy ha egy szál gyufánál hárman gyújtanak rá, egy meghal. (Vö.: múlt világháborúban keletkezett az a szokás, amikor veszélyes volt éjjel soká világítani.)

135. Beteg halott élettársával álmodik, biztosan meghal. — Nagy Dániel ref. egyetemi hallgató Trizs, Gömör megye.

136. Ha valakinek, aki távol van, leesik a képe a falról és összetörik, meghal az illető. — Fülöp Gyula, Cegléd.

137. Előzőhöz hasonló módon értesültek nagyapjuk haláláról. — Fülöp János Mohor Bácska.

138. Ha valaki váratlanul meghal, azonnal orvost hívatnak és megvizsgáltatják a halottat. Ha az orvos a halált természetesnek ítéli, úgy a halottkémért küldenek, aki kiadja a temetési engedélyt és kitűzi a temetés idejét is. Ha a halál beállt betegség előzte meg, az összes hozzátartozó a halott körül tartózkodik, kivéve, ha rendkívüli munkáról van szó. Amikor a halál bekövetkezik, lefogják a halott szemét és 2 db 1 filléresrel lenyomtatják azokat. A halott állat egyszerű fehér zsebkendővel felkötik, amíg a hullamerevség be nem áll. A kezeket, amennyire lehet, imára kulcsolják és a katolikusok rózsafüzért csavarnak rá. Azt a fehér kendőt, amivel a halott állat felkötötték, ha nem ragályos betegségben halt meg a beteg, elteszik és a következő halottnál használják újra. Halottat megfürdetik és a férfiakat megborotváltják. A mosdóvizet egyszerűen kiöntik. Ezután jön az öltöztetés. A mosdatást és öltöztetést nem a családtagok végzik, hanem az ún. „öltöztető”, aki ezért természetbeni javadalmazást kap. Majd az „első házban” felravatalozzák ideiglenesen a halottat. Elsőtétítik a szoba ablakait, a falakon csupán a szent képeket hagyják meg. A koporsó megérkezéig az asztalra helyezett deszkalapokra fektetik a halottat. Amikor megérkezik a koporsó, ebbe fektetik. A koporsót székekre, vagy ha vannak, „stokkedlik”-re állítják. A koporsó köré a templomból kölcsönkért magas gyertyatartókat állítanak. Ettől az időtől kezdve hivatalosan is jöhetnek látogatók. Ezek virágot, vagy gyertyát hoznak. A virágokat a ravatalra helyezik, a gyertyát pedig meggyújtva a ravatal köré állítják. Látogatók rövid ima után búcsút vesznek. Éjszaka a halott mellett virrasztanak. Virrasztani csak az egész közeli hozzátartozók szoktak és ha idegzetük

bírja, egyedül imádkoznak a halott mellett. — Halottkém és temetőgondnok közösen jelölik ki a sír helyét. Az együvé temetkezést a hatóság egészségügyi szempontból betiltotta. Sírását a szomszédok és távolabbi rokonok közösen végzik. Kétféle sírtípus van: egyszerű és padmalys. Temetés a halottkém által kijelölt időben folyik le. Kicsiny gyermekeket kora reggel, felnőtteket a déli időben, vagy délután 4 óra felé temetik, amikor a szent misének, vagy litániának vége van. Maga a temetési szertartás a „kicsendítéssel” kezdődik meg. A katolikusoknál 2 harang van, kicsiny gyermekekre kis haranggal felnőttekre nagygal csendítenek. Csendítés után mindkét haranggal harangozni kezdenek. Pap és a kántor csendítéskor indulnak el a halottas házhoz. A harangozást akkor fejezik be, amikor ők a halottas házhoz érnek. Bemennek a ravatalhoz, elvégzik a szükséges szertartást, majd kimennek az udvarra. Itt kint asztal áll, rajta gyertya ég. Ez előtt áll a „szentmihálylova”. Bent a szobában elkezdik leszógni a koporsót. Egyszerre ketten fognak hozzá. Egyik a legközelebbi férfi hozzátartozó, a másik egy iparos. A férfi rokon csak egy szöveget ver be, ezt a halottal szemben teljesítendő utolsó szolgálatnak tartják. Kiviszik a koporsót az udvarra. A koporsót fenőfából, ritkábban keményfából, még ritkábban diófából csinálják. „Nagyapám egyik diófája deszkáit egyenesen erre a célra tette félre”. A kemény- vagy diófából készült koporsó rendszeren a maga színében marad, a puhafa koporsót a kis gyermeknél fehérre, felnőtteknél feketére festik. A koporsó két oldalára jön a felirat: ... élt ... évet, vagy született ... meghalt ...”. A sírkeresztre ugyanazt írják, ami a koporsón áll. Idős halottat a szomszédok, de soha sem azok, akik a sírt ásták, viszik ki a temetőbe. Szükség esetén ezeket a sógorság köréből egészítik ki. Egész kis gyermeket fehérruhás lány viszi ki a temetőbe, a lánykát pedig egy legény. A felnőtteket „szentmihálylován” viszik ki a temetőbe. Aki kis halottat visz, annak bal karjára fehér szalagot kötnek. Ez azoknál, akik a „szentmihálylovát” viszik, nincs meg. A halottvivők 1—1 gyertyát kapnak. Ezeket a gyertyákat az udvaron lezajló szertartás alatt egy családtag osztja ki az előre meghatározottaknak. A katolikusok ezt a gyertyát szenteltetik meg gyertyaszentelőkor. Ha valakinek több ilyen gyertyája van, ha halott van a háznál, ezeket a gyertyákat gyújtják meg a ravatal körül. A temetési menetben viszik a sírkeresztet is. Kis gyermekek keresztjén egy keskeny túllszerű szalag van, fehér színben. Ezt a szalagot a sír behatolásakor a sírgödörbe dobják. — A koporsót a sírgödörbe két kötélten engedik le. A halott legközelebbi hozzátartozói kezdik meg a „rög-rádobást”, amit a rokon kötelek foka szerint a rokonság folytat. Közben mondják: „Ez a rög az, ami emlékedet örökké szívünkben tartja és nem hagy tőled elszakadni!” Akik a sírt ássák, behatolják azt. Behatolás közben a család által csináltatott virágsokrot dobnak be a sírűregbe. Vannak, akik erre a célra külön csináltatnak virágsokrot is. Ezek a virágok mindig élők. Kis gyermeknél az édesanya a mondottakon kívül egy fehér „réklit” dob a sírba. — Otthon egy megbízott marad, aki a ravatalozó szoba ablakait azonnal kinyitja, amint a temetési menet elindul.

Temetés után a temetés idejének megfelelően ebéd, vagy vacsora következik. — Ezek a temetési szokások a katolikusoknál és evangélikusoknál egyeznek, csupán az egyházi szertartás más. — Kökény Miklós rk. tisztviselő 1919, Rád, családja iparos.

139. A halott szemére egy-egy pénzdarabot tesznek. Ennek okát nem tudja, azt sem, mi lesz a pénzzel. — András Antal rk. földműves 1923, Torja.

139/a Mint az előző. — Marti Gáspár rk. földműves, 1923, Kézdíszentlélek.

140. Halott szemét pénzdarabokkal nyomtatják le, hogy a hullamerevség csukott szemmel álljon be. — Fülöp Gyula rk., postatisztviselő, 1919, Cegléd.

141. A halott állat kendővel kötik fel. — „Ezt a kendőt a halott magával viszi a sírba!” — Csiky Sándor, ref. földműves 1923, Lőrincfalva.

142. A balmazújvárosi reformátusok a férfiakat haláluk után megborotváltják. A borotvát a koporsóba teszik. Ha a bor-

bély a saját borotváját használta, azt megveszik és azt teszik a koporsóba. — Szegedi Imre ref. tiszttel 1919, Balmazújváros.

143. Lőrincfalván, amely tiszta református vallású, két este virrasztanak a halott felett. A halottat az „első házban” ravatalozzák fel. Itt „nyújtópado” csinálnak. Pár száz deszkából, padból, vagy asztalból áll ez, úgy, hogy a halott feje magasabban legyen. Erre lepedőt tesznek, majd ráfektetik a felöltözött halottat. A halott dereka alá két szép kendőt fektetnek át. Ezeket a kendőket eltemetik a halottal együtt. A „hátsó szobában” gyülekeznek össze a virrasztásra összejött férfiak. Erre az alkalomra a család összeszed egy nagy csomó székelt és padot. Ezeket rendszeren a rokonságtól kéri kölcsön. A virrasztóba jövők részvétüket fejezik ki, majd leülnek és a halotról beszélgetnek. Csakhamar előkerül a kártya is. Éjfélkor elénekelnek pár egyházi éneket, majd értelmesebb ember „elköszöni” a halottat, minden szépet és jót mond róla, vigasztalja a hátramaradottakat. Ezután kenyér, bor, vagy pálinka kerül az asztalra, esznek, isznak, majd folytatják a kártyázást. Általában 2—3 óráig maradnak, bár mindenki addig van, ameddig akar. Nők nappal járnak „halottat nézni”. — Csiky Sándor ref. földműves, 1923, Lőrincfalva.

144. „Az első ház”, ahol a halott fel van ravatalozva, el van sötétítve. A tükrök feketével van bevonva. Amikor a temetési menet elindul, az elsötétítést megszüntetik és kinyitják az ablakokat is. A család valamelyik idősebb tagja szokott otthon maradni, vagy a szomszédokból kérnek meg valakit erre. — Csiky Sándor ref. földműves, 1923, Lőrincfalva, Marostorda megye.

145. Az a szoba, ahol a halott fel van ravatalozva, teljesen sötét. A tükrök feketével van bevonva, a falon csak a szentképek vannak fent. Amikor a temetési menet elindul, kinyitják az ablakot. — Kiss István rk. tanító, Bárna.

146. Abban a szobában, ahol a halottat felravatalozzák, a tükröt megfordítják. Egy rokona temetésén figyelte meg Pászabon, Szabolcs megyében Szépe Antal tiszttel.

147. A ravatalozó szoba ablakait besötétítik, a falon megállítják az órát, a tükröt lefedik. Otthon marad valaki „szellőztetni”, aztán, amikor a halottas menet elindul, kinyitja az ablakokat és kiséper. — Ágoston Imre rk. gazd. alkalmazott, 1923., Andrásida.

148. Azt a szobát, ahol a halottat felravatalozzák, lefüggönyözik, ablakot és profán képeket feketével vonják be, az órát megállítják. — Csizmadia Ferenc rk. tanító, 1922, Nagykanizsa.

149. Azt a szobát, ahol a halottat felravatalozzák, lefüggönyözik a szentkirálysabadjai reformátusok. — Horváth Kálmán ref. asztalos 1923.

150. A tükröt nem takarják le Nemesvámoson. — Horváth Kálmán ref. asztalos 1923.

151. Egyik bajtársam mesélt valamit a többieknek édesapja haláláról: „...édesapám a hidegágyon feküdt, a kalapja mellé volt téve...” — Horváth István rk. gazd. alkalmazott, 1923, Szabadhidvég, Somogy megye.

152. Ha a „halotas háznál” (sic!) gyerek is van, hogy ne álmódjon rosszat, megfogatják vele a halott lábát. Elbeszélvel is megdöglött, amikor a nagyapja meghalt. — Nagy Emil ref. tanító Etéd.

153. Szakítanak a szemfedőből, vagy tépnek egy koszorúból, esetleg a halott hajából vágnak egy tincset, aztán, ha valaki „megirtózik a halottól”, vagy a halott álmában kísérti, gyorsan megfogja ezeket a féltett dolgokat. Hasonló célból „füstölni” is szoktak ezekkel. — Csiky Sándor ref. földműves 1923, Lőrincfalva.

154. Tiszadán a rokonok és ismerősök „virrasztóba járnak”. Kb. 2 óráig vannak. „A virrasztás azért van, hogy az utolsó perceket együtt tölthessék szeretett halottukkal”. — Orosz László ref. földműves 1923, Tiszadada.

155. A „virrasztók” csupa jót mondanak a halotról, bármilyen gonosz ember is volt életében. Ez szabály! — Csernátoni Lajos rk. tiszttel 1923, Székelykövesd.

156. A hozzátartozók és ismerősök közösen virrasztanak. Ha nincs nagy munkaidő, mindenki elmegy egy kicsit virrasztani. — Geiger Ferenc rk. földműves 1923, Miklósi, Somogy megye.

157. „Koporsótétel”-nek nevezik, amikor a felravatalozott halottat másnap beteszik a koporsóba. — Marti Gáspár rk. földműves 1923., Kézdiszentlélek.

158. Letenyén (Zala m.) az a szokás, hogy miután a halottat elvitték, a szobát, ahol a halott fel volt ravatalozva, azonnal kiséperik. Szerintük ez azért van, hogy a halott vissza ne térjen. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1922.

159. A legközelebbi rokonok egyike a temetési menet elindulása után otthon marad, kinyitja a ravatalozó szoba ablakát és elkészíti a paprikást. — Turánszky Imre rk. földműves 1923 Kiskőrös.

160. Szerbiában az előző szokás szintén él Sumadia vidékén. Itt házcseled vagy idős hozzátartozó marad otthon. — Kiss Sándor Újvidék.

161. Hard pusztáról autóval vitték kórházba Benedek Ignácot. (Cece községhez tartozó pusztá.) Az öreg még soha nem ült autóban. Annyira megtisztelve érezte magát, hogy felhúta azt a sűrű ruháját, amit külön a temetésére vett és nem is akart soha felhúzni. — Takács László rk. tiszttel 1922 Budapest.

162. Rád községben a halottakat olyan ruhában temetik el, amilyent a haldokló kíván magának. Elbeszélő nagyapját, aki ács volt, zokniban, hosszú fehér gatyában, ingben és kalapban temették el, mást nem adtak rá, mert ez volt a kívánsága. Ha a halottnak nem volt külön kívánsága, akkor a férfiakat fekete ruhában, fehér ingben, a lányokat, akár menyasszonyok voltak, akár nem, menyasszonyi ruhában, idős nőket fekete ruhában temetik el. Fiatal házassokot menyasszonyi ruhában, illetőleg vőlegényi csokorral temetnek el. Ha előre számítanak a halálra, a nőknek rendkívül díszes ruházatot készítenek el. Sokan maguk készítik el a halottas ruhájukat, amit életükben soha nem hordanak. — Kökény Miklós rk. tiszttel 1919 Rád.

163. Fiatalok fehér ruhában, fehér harisnyában, cipő nélkül kerülnek a koporsóba. A menyasszonnyal eltemetik a menyasszonyi fátyalt is. — Agárdi József ev. tanító 1915 Nyiregyháza.

164. Idős halottakat tiszta fekete „uj gunyában” temetnek el. Rendszeren ki kell a ruhát hátul hasítani, hogy fel tudják öltöztetni a halottat. Lábbelit nem húznak a halottra. — Csiky Sándor rk. földműves 1923 Lőrincfalva.

165. Halottra nem húznak lábbelit, így teszik be őket a koporsóba. A férfiak fekete ruhában vannak, a kis kabátot nem gombolják be. (Vö.: paraszt mindig begombolva hordja!) — Szócs János rk. cipész 1923 Torja.

166. „Nyolc éves korában meghalt az öcsém. Volt egy kis „görszárú” csizmája. Az volt az utolsó kívánsága, hogy abban temessük el. Nem tudtuk azonban a lábára húzni, mert a lábai annyira dagadtak voltak.” — Horváth Kálmán ref. asztalos 1923 Nemesvámos.

167. A halottakat „inneplő ruhában és csizmában” temetik el. — Ágoston Imre rk. gazd. alkalmazott 1923 Andrásida.

168. Halottakat lábbeli nélkül temetik Nemesvámoson. — Horváth Kálmán ref. asztalos 1923.

169. Halottakat lábbeli nélkül temetik el. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1922 Nagykanizsa.

170. Halottakat lábbeli nélkül temetik el. Férfiak ingben, gatyában és fekete mellényben vannak, kalapjukat a mellükre teszik. Férfiakat a „jegyruhájukban” temetik el, a lányokat fehér ruhában. — Gelencsér Lajos rk. földműves 1914 Rezi.

171. Férfi halott mezítláb, női harisnyában kerül a koporsóba. — Turánszky Imre rk. földműves 1923 Kiskőrös.

172. Halottak cipő nélkül kerülnek a koporsóba. — Orosz László ref. földműves 1923 Tiszadada.

173. Nagypját cipőben temették. — Fogarasi Sándor ref. tisztviselő 1921 Balászfalva.

174. Ha a koporsóba belefér a halott kalapja, eltemetik azt is. Halottakat lábbeliben temetik, de leveszik a patkót, hogy „ne kopogjon a tulvilágon”. Aki túl sok koszorút kap, annak sírjába is tesznek. Füleki Benedek rk. földműves 1923 Gyöngyössolymos Heves megye.

175. Ha nőtlen fiatalember hal meg, éppen olyan bokkrétát tűznek a mellére, mint a vőlegénynek szoktak esküvő napján. — Kakukk Károly rk. földműves 1923 Poroszló Heves megye.

176. Idősebb nőket „székely fejkötőben” temetnek el. — Rokay Alajos rk. földműves 1923 Gyergyócsomafalva.

177. Öregasszonyokat menyasszonyi fátylucokkal temetik el. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1922 Nagykánizsa.

178. Pénzt szoktak a halott alá tenni a koporsóba, hogy a „halott a másvilágon Szent Péternél tudjon alamizsnálkodni”. — Agárdi József ev. tanító 1915 Nyíregyháza.

179. Koporsóba fekete szegélyű zsebkendőt tesznek. Szőcs János rk. cipész 1923 Torja.

180. A püspökladányi reformátusok vagy összekulcsolják a halott kezét, vagy kinyújtják. — Bíró Ferenc ref. földműves 1923 Püspökladány.

181. Torján a katolikus halott kezét összekulcsolják, a reformátusokét kinyújtják a test mellett. — András Antal rk. földműves 1923 Torja.

182. Egyik Tapolca környéki faluban csak annak az asszonynak kulcsolják imára a kezét, amikor meghalt, aki kereszteltetett már. — Horváth Imre rk. vasutas 1910 Akali.

183. A Bihar megyei gör. kat. oláhok a halott imakönyvén és olvasóján kívül zsebkendőt, pénzt és egy kis öklömnyi kalácsot tesznek a koporsóba. A pénzt Szent Péternek szánják bebocsátásért a túlvilágra. A kalácsot azért teszik, hogy a halott is részesüljön saját halotti torából. — J. Muresan Érmellék Bihar megye.

184. Koporsó leszögezése előtt, megcsókolják a halottat — Kiss István rk. tanító Bárna.

185. A koporsóba a legközelebbi hozzátartozó is ver be egy szöget. — Fogarasi Sándor ref. tisztviselő 1921 Balászfalva.

186. Férfi kalapját a koporsóra szögezik. — Turánszky Imre rk. földműves 1923 Kiskőrös.

187. A koporsó négy sarkára négy fenyőkoszorút szegeznek fel és így temetik azt el. — Orosz János Ikafalva Háromszék megye.

188. A búcsúztató Bárnán ma is szokásos, bár el van tiltva. Szövegét segédkönyvek felhasználásával a kántor állítja össze. Háznál a latin szertartás végén énekl el a kántor. — Kiss István rk. tanító Bárna.

189. Nagykőrösön a reformátusok nem temetnek el halottat „kántus” nélkül. A „kántus” a tanítóképző énekkara. Van „egész kántus”, „fél kántus” és „ingyenes kántus” is. Ezek az énekesek számára különböznek csak. — Bátor István ref. tanító Nagykőrös.

190. Amikor a temetési menet útja a templom közelében halad el, a koporsót beviszik a templomba, ahol a pap elbúcsúztatja a halottat. Amikor a menet elkerüli a templomot, a következő vasárnap búcsúztatja el a pap a halottat a falu lakóitól. — Veress Miklós unitárius földműves 1923 Vargyas Udvarhely megye.

191. A halottvivők fejkendőt, a ministránsok viszont zsebkendőt kapnak. Idős halott esetében ezek színe fekete, fiatalnál fehér. Ha zászlókat is visznek a temetési menetben, gyermek temetésénél zsebkendőt, felnőtt halott esetében pedig fejkendőt kötnek ezekre. A szertartási keresztre is, vagy zsebvagy fejkendőt kötnek.

A pap és kántor egy-egy szentelt gyertyát kap. Temetési menetben elől viszi egy ministránsgyerek a nyeles szertartási keresztet. Ennek külön neve van, amit az elbeszélő sajnos nem tud. Ezt követik a „lobogó-vivők”, majd a sírkeresztet viszik, ezután megy a kántor. A kántor tulajdonképpen a halottat jelenti, helyette énekel a búcsúztatóban is. Ministránsgyerekek, pap, majd kocsin, vagy „szentmihálylován” viszik a halottat. Ez attól függ, közel, vagy távol van-e a temető. A halottat a rokonság követi. (Itt az az eltérés van, hogy a kántor nem a pap mellett megy!)

A koporsón lévő keresztre behatolás előtt fehér zsebkendőt kötnek.

Makó környékén az idős emberek temetésén az idősebb emberek a kántor mellett mennek és segítenek neki énekelni. — Markos András rk. tanító Makó.

192. Gyermekek hal meg, fiúk és lányok (6+6) felváltva viszik a temetőbe. — Orosz László ref. földműves 1923 Tiszadada.

193. Fiatal nőtlen legények és lányok temetésén 6—6 „vőfény és koszorúslány” van. Lány temetésén a vőfények, legény temetésén a koszorúslányok viszik a koporsót, illetve a „szentmihálylovát”. Ezek kiválasztása ugyanolyan alapon történik, mint a rendes esküvő esetében, az első vőfély és koszorúslány a rokonok sorából, többiek a barátok köréből kerülnek ki. Lányok fehérben, legények fekete ruhában vannak és mint a rendes esküvőnél, egy kis szalag van a bal mellükre tűzve. Ezt a sír behatolásakor a sírgödörbe dobják. — Fodor László Pókaszeptk.

194. Ha csecsemő hal meg, lánykát lányok, fiúcskát legények viszik ki a temetőbe. Felnőtt halottaknál gyászkoszt használnak. A csecsemővivők „vőfélycsokrot” tűznek, valamint az is, aki a koszorút viszi. A „vőfélycsokrot” a sír behatolásakor mindenki a sírgödörbe veti. Egy marok rögöt mindenki dob a sírba. Amikor legény hal meg és sok barátja volt, őt is vállon viszik ki a temetőbe. Ha volt menyasszonya, ő vezeti a halottas menetet. A menyasszonyt a halott két barátja vezeti. Temetés után visszamennek a halottas házhoz, ahol már elkészítették az ételeket ekkorra. A koporsót négy legény viszi. A többi halottvivő egy-egy lánnyal karonfogva követi a koporsót úgy, mint a nászmenetben szokás. Ezek a halottas háznál még táncolnak is. Teljes lakodalmi kép ez! — Sata Mihály rk. villanyszerelő 1923 Pécska Arad megye.

195. Taszáron a régiek szőtttest akasztottak a temetési menetben vitt keresztre. A második világháború elején gyári törölköző került már a keresztre. — Kalmár Károly rk. plébános Taszár.

196. Marcaliban kis gyermek temetési keresztjére (amit temetési menetben visznek és nem a sírkeresztre!), zsebkendőt akasztanak. Felnőtt halottnál szalvéta kerül rá. — Kalmár Károly rk. plébános megfigyelése.

197. Mosdóson lakó rk. magyarok a temetési menet élén vitt szertartási keresztre szőtttest szoktak akasztani. A pap és kántor is egy-egy törölközőt kapnak. — Zala József rk. tanító 1918 Mosdós.

198. Szerbiában a temetési menetben haladó szertartási keresztre kendőket és törölközőket akasztanak Sumardia vidékén. — Kiss Sándor rk. tisztviselő 1919 Újvidék.

199. Pap és kántor a baranyamegyei Szőke községben egy-egy törölközőt kapnak temetés után. — Markos András rk. tanító.

200. Asszony temetésénél a kántor mindig kap egy paraszt törölközőt. Esküvőkor a pap kap ilyent, amiben egy „morvány” (üres kalács) és 1 liter bor van. Ezt a vőlegény bérma-

keresztapja viszi el a papnak. — Kiss István rk. tanító Bárna.

201. A temetési menetben haladó nyeles szertartási keresztre lepedőt, törölközőt, vagy zsebkendőt akasztanak, amit egyszer a pap, máskor a kántor kap. — Sziva Ferenc rk. asztalos 1923 Kéthely Somogy megye.

202. Nem ismerik a „Szent Mihály lovát”. A koporsót kétszer hat ember vállon viszi ki a temetőbe. A koporsóvívők fehér zsebkendőt kapnak a vállukra. — Nagy Dániel ref. egyetemi hallgató 1922 Trizs Gömör megye.

203. Egy nagyobb és egy kisebb „szentmihályova” van. Egész kis halottaknak „füles koporsót” csináltatnak. — Gelencsér Lajos rk. földműves 1914 Rezi.

204. A koporsót két rúdon viszik ki a temetőbe. Ezeknek van valami nevük is, de ezt az elbeszélő nem tudja. Ezeket a rudakat a koporsó mellé teszik a sírba. — Dobos János Kántor-jánosi.

205. Bihar megye református falvainak egy részében használt a „lábfa”. Ezekben a helyeken nem ismerik a „szentmihálylovát”. A koporsót két rúd segítségével viszik ki a temetőbe és ezeket a rudakat a sírba a lábtól leszűrik. — Marosán Lajos ref. Budapest.

206. A gazdák meghagyják néha, hogy a koporsójukat ökrös vagy lovas szekérral vigyék ki a temetőbe. Ilyenkor négy ökröt fognak a szekérbe, bár ezt máskor nem teszik. A szekeret és húzóállatokat fenyőgallyakkal díszítik fel. — Sandi Tibor rk. földműves 1923 Futásfalva.

207. Ha szekérral viszik ki a koporsót a temetőbe, az ökrök szarvára fekete női kendőt kötnek. — Gáspár András rk. földműves 1923 Tereményújfalva.

208. Amilyen nemű és korú a halott, nemének és korának megfelelő résztvevők a temetésnél égő gyertyát kapnak a kezükbe. Asszonyt asszonyok, férfit férfiak, gyereket legények visznek ki a temetőbe. A templomhoz érve, beviszik a koporsót és rövid szertartás után viszik tovább. — Kiss István rk. tanító Bárna.

209. Lányt hat legény, legényt hat lány visz ki a temetőbe. A koporsót rudakon, az ún. „halottvívő fán” viszik, 3 rúdra helyezvén azt. A koporsóvívők bal karjukra gyászkeretes fehér zsebkendőt kötnek. Ezt el szokták tenni emlékebe. Idős halott esetében zsebkendőt nem kötnek. — Zsákai János Endréd Szatmár megye.

210. Kicsiny halott esetében, fiút lány, lányt legény visz ki a temetőbe. Azt tartják: „AZ ÉLETTÁRS NEVE AZONOS LESZ AZ ELŐSZÖR KIVITT KIS HALOTT NEVÉVEL!” — Agárdi József ev. tanító 1915 Nyíregyháza.

211. Ahogy viszik ki a „testet” a temetőbe, fiatal gyerek és lány esetében négy fiatal fenyőfát is visznek a koporsó körül. Ezeket „zöld ágna” hívják. Asszonytól, férfinél nincs meg ez a szokás. — Salló Dávid rk. földműves 1923 Csíkszentmárton.

212. A „halottvívőkön” tenyérszerű széles fekete szalag van, amelyik a bal vállról a jobb csípőig húzódik. Ezt temetés után a halottvívők megkapják. Szócs János rk. cipész 1923 Torja.

213. Az érmelléki gör. kat. oláhoknál a koporsóvívőknek fehér zsebkendő van a karjukra kötve. — J. Muresan Érmellék Bihar megye.

214. Legény vagy lány hal meg, a koporsóvívők a bal karra, könyök és váll közé túvel zsebkendőt tűznek. A zsebkendő feketével van beszegeve. — András Antal rk. földműves 1923 Torja.

215. Mint az előző. — Marti Gáspár r. földműves 1923 Kézdiszentlélek.

216. A poseni lengyelek a gyász-szalagot és nemzeti színű szalagot is a magyar szokástól eltérően az alsókaron, közel a csuklóhoz hordják. Láttam egy nőt, aki a vörös kereszt szalagját is itt hordta. Gyászszalag és nemzeti szalag is itt széle-

sebb, mint nálunk szokásos, általában két tenyérszerű szélesek ezek. (1945).

217. Gyász-szalag ismeretlen, a férfiak feketében, a nők 50 éves korig fehérben, azon felül szintén feketében gyászolnak. — Nagy Dániel ref. egyetemi hallgató 1922 Trizs Gömör megye.

218. Lány temetésére a többi lányok fehérben mennek el, csak a rokonlányok vannak feketében. — Tóth István rk. földműves 1923 Nagyt.

219. Ha legény vagy lány hal meg, „a jelöltje négy zódágot” díszít fel, amit a temetési menetben a koporsó körül leánytól legények és fordítva visznek. Ezeket aztán a sír négy sarkára tűzik le. — Rokay Alajos rk. földműves 1923 Gyergyócsoma-falva.

220. Ha fiatal leány, vagy legény hal meg (a házasságig!), akkor négy fiatal nyírfát visznek a koporsó körül. Ezekre a fákra fehér szalag van akasztva. Ezeket a fákat a sír négy sarkára tűzik le. — Skovrán Aladár r. k. tisztviselő Csíkszent-simon.

221. Szurdokpüspöki az első világháború után egyesült Zagvaszentjakabbal. A két falut csak a Diós patak választotta el. Két templom van, két búcsút is tartanak, de mindegyik falurész csak a maga templomának búcsúját üli meg. Az „alvég” és „felvég” elnevezés mindegyik falurészben megvan az egyesítés után is. A halottaikat is két külön temetőbe temetik ma is. — Kovács József rk. iparos 1923 Szurdokpüspöki.

222. Szentgyörgyvölgy község lakói katolikusok és reformátusok. A községnek két temetője van: egy kat. és egy ref. „Kisszeg, Domjanszeg, Tiporszeg, Asszonyfa, Alsócséplak, Felsőcséplak, Alsó- és Felsőfarkasi, Alsó- és Felsőkajár a község részei”. — Madarász István rk. földműves 1923 Szentgyörgyvölgy Zala megye.

223. Püspöknádasd sváb falu volt, ennek ellenére alvégből és felvégből állott. Az alsó falunak is és a felsőnek is külön temetője volt. Sok vitára és veszekedésre adott alkalmat az, amikor az egyik falurészben lakót a másik falurész temetőjébe akarták temetni, mert családja már ott nyugodott. — Dr. Dlusztus József Püspöknádasd.

224. Torja község három részből áll: Altorja, Feltorja és Valál. A községnek három temetője van. — Szócs János rk. cipész 1923 Torja.

225. Csupak községet Balatonkövesd és Csupak összekertült községek egyesítésével rendezet hozta létre a harmincas években. R. kat. és ref. lakosság. Ma is szigorúan külön temetkeznek azok, akik a régi Balatonkövesden laknak és a csupakiak is. Mindkét helyen van külön r. kat. és külön ref. temető is. — Varga Kálmán ref. földműves 1923 Csupak.

226. Nagypéntek hajnalán a férfiak és nők „KÖRÜLSÁN-COLJÁK” a temetőt, vagyis a régi árkot kapavél kitisztítják. — Jaskó Károly rk. földműves 1923 Ecseg Nógrád megye.

227. Temető a falun kívül van. Kápolna nincs a temetőben. A sírok mind a falu felé vannak tájolva, minden sírkereszt a falu felé néz. Öngyilkosok sírjai merőlegesen az előzőkre, keresztjük sem a falu felé néz. A szomszédos Kápolnásfaluban van kápolna a temetőben. Itt minden sír a kápolna felé van irányítva, erre néznek a sírkeresztek is. — Gedeon István rk. tanító 1919 Szentegyházsfalu.

228. Görögkatolikus oláhoknál a halottat úgy temetik el, hogy az arca kelet felé tekintsen. — Csernátóni Lajos rk. tisztviselő Székelykövesd.

229. Házastárs számára, ha megveszi a sírhelyet, azt üresen hagyják. Egyébként sorban temetkeznek, a sírok a halálozás idejének megfelelően követik egymást. — Hány Alajos rk. vincellér 1909 Ábrahámhegy.

230. Külön sírásó van. Ennek a szomszéd, vagy valami távoli rokon útján kora reggel egy nagy kerek kenyeret és szalonnát küldenek. — Bíró Ferenc ref. földműves 1923 Püspökkláány.

- 231.** Nemesvámoson a jó ismerősök és rokonok ássák meg a sírt. — Horváth Kálmán ref. asztalos 1923 Balatonalmádi.
- 232.** Vörsön a rokonok a sírásók, külön sírásó nincs. — Futó Mihály rk. földműves 1923 Vörs Somogy megye.
- 233.** Külön sírásó nincs. A sírt a szomszédok ássák. — Gelen-csér Lajos rk. földműves 1914 Rezi.
- 234.** Két sírásó volt a faluban. Egyik meghalt, a másik meg-betegedett. Kérdéses volt, hogy ki ásson sírt! — „Padmalyos sír” elnevezést az elbeszélő nem ismeri. — Büki István rk. földműves 1923 Zalaudvard.
- 235.** Külön sírásó nincs. A sírt a rokonok ássák. — Geiger Ferenc rk. földműves 1923 Miklósi Somogy megye.
- 236.** A sírt a hozzátartozók ássák. Külön sírásó nincs a falu-ban. — Rittinger József Somoskőújfalu.
- 237.** Az elbeszélő nagybátyja református vallású postás volt Balmazújvárosban. Amikor meghalt, több mint száz ember ment ki sírját megásni. Mindenki egy-két kapa földet dobott ki. A sírásóknak visznek ki kenyeret, szalonnát és bort. — Szege-di Imre Balmazújváros.
- 238.** A sírt a szomszédok és ismerősök ássák meg. Temetés után a hozzátartozók, rokonok és jó ismerősök összejönnek a halottas háznál és részt vesznek a „toron”. Temetés után 3 éjszakára elhagyják a házat és csak nappal vannak otthon, mert azt tartják, a halott „3 napig haza jár”. — Berkes Béla rk. földműves 1923 Tiszapolgár Szabolcs megye.
- 239.** „Jó emberek”, rokonok, ismerősök ássák meg a sírt. A sírásóknak kenyeret, szalonnát, bort vagy pálinkát visznek ki. Amikor a sír elkészül, a sírásók ebédre hivatalosak a halot-tas házhoz. Ezek a „toron” is részt vesznek. A sírnál a sír hosszában padkát hagynak, amire a koporsót védő deszkázat kerül rá. — Orosz László ref. földműves 1923 Tiszadada.
- 240.** „Gödörásó” az ismerősök, vagy „rokonok” sorából ki kerülő 4–6 férfi. A „gödörásók” a sír megásása után ebédre hivatalosak a halottas házhoz. „Melyik nap meghal, másnap ássák a sírt!” Temetés után a „torra” a gödörásók is hivata-losak a rokonság mellett. — Szócs János rk. cipész Torja.
- 241.** A „határpasztort” úgy fogadják meg, hogy köteles a „gödörásást” is végezni. — Csíky Sándor ref. földműves 1923 Lőrincfalva.
- 242.** Ha valaki „gödörásás” (sírásás) közben bármit felvesz és hazavisz, addig nem tud nyugodni, míg nem viszi vissza. „Egész éjjel kísérik a pirossapkások”. Ugyanez áll minden temetőből hazavitt dologra is. — Borbély Jenő ref. földműves 1923 Mezőpanit Marostorda megye.
- 243.** Életben maradt házastárs „fennfogja a helyet” házastársa sírja mellett. A padmalyos sírt nem ismerik. — Gelen-csér Lajos rk. földműves 1914 Rezi.
- 244.** Nagykanizsán két gerendát illesztnek a sír falába, erre lapos védődeszkázat kerül a koporsó fölé. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1922 Nagykanizsa.
- 245.** Padmalyos sírt azért ásnak, hogy a család együvé tudjon temetkezni. Két „padmalyost” ásnak, ide kerülnek a szülők, míg a gyerekek közéjük kerülnek. — Borbély Jenő ref. föld-műves 1923 Mezőpanit Marostorda megye.
- 246.** A sírt úgy ássák, hogy a koporsót lehetőleg megóvják. A fülkét még keményfával is aládúcolják. „Ez a padmalyos sír”. — Szócs János rk. cipész 1923 Torja.
- 247.** A torjaiak gyakran ásnak padmalyos sírt, hogy „kímél-jék a testet”. A padmalyt „cserfával” dúcolják ki. — Majlát Samu rk. földműves 1923 Torja.
- 248.** „Nagy embert nem temetnek oldalt”. Szóval padmalyos sírt csak gyerekeknek ásnak. Szokásos azonban pár centis párkányt hagyni, és a koporsó felett padlózatot átfektetni. „Lepadolják a sírt!” — Csíky Sándor ref. földműves 1923 Lőrincfalva.
- 249.** „Padlanos sír”-nak nevezik a padmalyos sírt. — Gut Imre rk. földműves 1923 Nagytú Heves megye.
- 250.** Az alföldi tótok is ásnak padmalyos sírt. Ennek neve „pad molu”. — Dr. Szarka János Szarvas.
- 251.** Csak akkor ásnak padmalyos sírt, amikor egyik élettárs elhal és a másikat később mellé akarják temetni. Elbeszélő külön nevét nem ismeri ennek a sírtípusnak. — Geiger Ferenc rk. földműves Miklósi Somogy megye.
- 252.** Dévaványán általában padmalyos sírt ásnak, amit azon-ban csak akkor dúcolnak ki, ha a laza talaj ezt megkívánja. A szokás annak tulajdonítható, hogy a házastársak általában együvé akarnak temetkezni. Az utólag elhalt kicsiny gyer-meket a fejfarészhez ássák le. — Kohut György Déva-ványa.
- 253.** Nyíregyházán is ismerik a padmalyos sírt, de itt inkább a koporsó védelmét célozza. Gyakoribb a „bárkás temet-kezés”. A koporsó fölé háromszög alakú védődeszkázat helyeznek el, így a föld nem éri közvetlenül a koporsót. — Agárdi József ev. tanító 1915 Nyíregyháza.
- 254.** „Gádor”, a „padmaly” a sírban. — Kalmár Károly rk. plébános hallotta Zimányban Somogy megye.
- 255.** „Gadar” a padmaly a sírban. — Nyári György rk. föld-műves 1923 Kisberki.
- 256.** A gazdagabbak úgy védik a koporsót, hogy egy négy-lábon álló keményfa deszkázatot helyeznek föléje. — Cser-nátoni Lajos rk. tisztviselő 1923 Székelykövesd.
- 257.** Somoskőújfaluban „padolják” a sírt. A koporsónál a sírűreg két végében „padkát hagynak”, amelyre deszka-borítást fektetnek. — Rittinger József Somoskőújfalu.
- 258.** Szarvason a sír alját kirakják téglával, a sírűregre a ko-porsónál magasabbra felfalazzák, és erre deszkázatot helyez-nek. Beföldeléskor a koporsót nem éri közvetlenül a föld. — Dr. Szarka János Szarvas.
- 259.** Szerbiában Sumadia vidékén a koporsó lebecsátása után pénzt, virágot, a halott kedvenc gyümölcsseit dobálják a nyitott sírgödörbe. Az elbeszélő egy boxoló temetésén box-kesztyűket látott a sírgödörbe bedobni. — Kiss Sándor rk. tisztviselő 1919 Újvidék.
- 260.** A sírgödörbe a koporsó alá fejhez két koszorút tesznek. Egyet hagynak kintre is. Ha több koszorújuk van, többet is tesznek a koporsó alá. Fialatok koporsójára virágot szórnak. — Csíky Sándor ref. földműves 1923 Lőrincfalva.
- 261.** Koporsó alá koszorút szoktak tenni a sírgödörbe. — Szócs János rk. cipész 1923 Torja.
- 262.** A hozzátartozók fehér zsebkendőket dobnak a koporsó után. — Gut Imre rk. földműves 1923 Nagytú Heves megye.
- 263.** Egy marék homokot vet mindenki a koporsó után, aki a temetésen jelen van, közben mondja: „Nyugodjék békében a jó Isten szent nevében!” — Szócs János rk. cipész 1923 Torja.
- 264.** Amikor a sír félig már be van temetve, vesznek a földből, ami a sírgödör mellett van még és haza vive, az ágyba teszik. Így tettek kis lánya temetésénél is. — Futó Mihály rk. föld-műves 1923 Vörs Somogy megye.
- 265.** Ábrahámhegyen a sír behantolása után, amikor a ke-reszt vagy fejfa is áll már, „ráteszik a sírra a keresztet”. Ez azt jelenti, hogy a frissen felhantolt sírra lapátnyéllel kereszt-alakot nyomnak. Ez a szertartás utolsó aktuusa. — Hány Alajos rk. vincellér 1909 Ábrahámhegy.
- 266.** Pécsudvaron, Baranya megyében lakó bunyevácok a sír-keresztre szóttest szoktak szögezni. — Horváth Gyula rk. mozdonyvezető Pécsudvard.
- 267.** Azt tartják, hogy az utolsó halott a „kapus” a temető-ben. — Hány Alajos rk. vincellér 1909 Ábrahámhegy.
- 268.** Temetés egész tartama alatt harangoznak. Prédikáció alatt a temetésre kivitt zászlóval „leintik” a harangozást. — Csíky Sándor ref. földműves 1923 Lőrincfalva.

- 269.** Akaliban (kat.+ev. falu) a halottra mindkét templomban harangoznak egyszerre. — Horváth Imre rk. vasutas 1910 Akali.
- 270.** „Ha halottat hoznak be a határba és nem harangoznak, elveri a határt a jég!” — Csíky Sándor ref. földműves 1923 Lőrincfalva.
- 271.** Négy kis ágat törnek le egy nyírfáról és ezt a sír négy sarkára szúrják le. Négy koszorút tesznek ezekre, és „zöld ágakat” szalaggal befonják. — Fekete István Csíklázárfalva.
- 272.** Ha lányka, vagy fiatal fiúgyermek hal meg, a sírja négy sarkára fiatal nyírfát tűznek le. Temetés után az egész falu fiatalságát meghívják ebédre. — Bálint Béla rk. földműves 1923 Csíklázárfalva.
- 273.** Temetés után a szomszéd sírok egyikéről le szoktak törni két vagy négy nyírfágot. Ha négy ágat törnek le, azt a sír négy sarkára tűzik, ha csak 2 darabot, azt a fejhez. Fiataloknál szokásos, idős embernél ritkán találkozunk ezzel a szokással. — Lukács Mihály rk. földműves 1923 Székelyvécke Marostorda megye.
- 274.** Fiatal halott sírjának a négy sarkára „zöldágot” szoktak tűzni. — András Antal rk. földműves 1923 Torja.
- 275.** Mint az előző. — Marti Gáspár rk. földműves 1923 Kézdiszentlélek.
- 276.** A sír négy sarkán egy-egy orgonabokrot szoktak ültetni. — Agárdy József ev. tanító 1915 Nyíregyháza.
- 277.** Halotti toron az asztalfőn kihagyják a halott helyét, kedvec ételeit készítik el erre az alkalomra, és tányérjára minden ételből szednek, mert ha nem így járnak el, a halott megbosszulja magát és a következő két héten át visszajár. — Szekeres Sándor rk. tisztviselő 1921 Soltvadkert. — Színmagyar vidék, szokásaihoz ragaszkodó nép.
- 278.** Halotti toron egyes helyeken a halottnak is tesznek tányért az asztalra. — Siva Ferenc rk. asztalos 1923 Kéthely Somogy megye.
- 279.** Halotti torra kenyeret sütnek és babot főznek „disznólábbal” vagy sonkával. A meghívottak halotti énekeket énekelnek, a halottról beszélgetnek. A halott számára is tesznek terítéket az asztalra, de tányérjába ételt nem tesznek. — Katona Ferenc rk. földműves 1923 Andrásfalva Románia.
- 280.** Halotti toron a halott számára is terítenek, csak poharát szájával lefelé állítják. A tányérba minden ételből tesznek. Amikor koccintásra kerül a sor, a halott poharával is koccintanak. — Bokor Ferenc rk. gyári munkás Salgótarján.
- 281.** Torra akkor hívják meg akit akarnak, amikor a „szomorújelentést” (nyomatott gyászjelentést) elviszik hozzájuk. Családfő és felesége közösen mennek el a torra. Tort este tartják. A meghívottak 2–2 tányért, poharat és „evőkanált” visznek magukkal. — Csíky Sándor ref. földműves 1923 Lőrincfalva.
- 282.** A temetésen résztvevők a temető kápolnájában egy-egy pohár bort és egy falat kenyeret kapnak. Temetésről hazafelé menet hívják meg a torra a halott „jó embereit” és jó ismerőseit, először a férfiak jönnek. „Nekik több joguk van, hiszen ők vitték ki a halottat!” A nők csak ez után, a férfiaktól külön jönnek. — Borbély Jenő ref. földműves 1923 Mezőpanit Marostorda megye.
- 283.** Az „egyháznak” van 100 tányérja, pohara és ehhez szükséges evőeszköze. Halotti torra és esküvőre ezt szokták kölcsönvenni, amiért az egyháznak pénzt adnak. — Gáspár András ref. földműves 1923 Tereménnyűfalva.
- 284.** A temetésen résztvevő összes férfiakat meghívják a halotti torra. Ha a temetőkapuban megkínálják a résztvevőket kenyérral és borral vagy pálinkával, elmarad a halotti tor. — Gáspár András ref. földműves 1923 Tereménnyűfalva.
- 285.** A hajdúsámsoni reformátusok hideg ételeket, kenyeret, szalonnát és kalácsot adnak a „temetési toron”. — Szabó Sándor Hajdúsámson.
- 286.** Temetésről hazatérve tartják a halotti tort. Tyúkot, birkát vágnak ilyenkor. — Bíró Ferenc ref. földműves 1923 Püspökladány.
- 287.** Torján a halott vallásától, korától és nemétől függetlenül mindig van „tor”. A temetés utáni napon tartják ezt a „halottasházal”. A tort imával kezdik, aztán esznek és isznak. — András Antal rk. földműves 1923 Torja.
- 288.** Balázsfalván még él a halotti tor szokása. Temetés után a közelebbi és távolabbi ismerősök és rokonok jönnek össze a halottas háznál. Rendesen paprikás hús és bor van. Általában a halottról beszélnek. — Fogarasi Sándor ref. tisztviselő 1921 Balázsfalva.
- 289.** Temetés után egy héttel tartják a „tort”. Halottvivőkön kívül a rokonság van jelen. Mintha nem is halotti ünnepély volna ez, hanem lakodalom. Esznek, isznak, sőt, ha a halott idős volt már, még nótáznak is. Fiatalnál ez nincs meg. — Klein István Obornak Zala megye.
- 290.** Halotti torra még emlékszik az elbeszélő. Ma már nincs meg. „A bíró kislánya halt meg, akit igen szerettek. A bíró nem akart ilyen cirkuszt csinálni, ezért aztán lassan elhagyta a falu népe is”. — Haviár Mihály rk. földműves 1923 Erdő kört Nógrád megye.
- 291.** A halotti tor él még. Temetés után a rokonság ebédre vagy vacsorára ül össze, esznek, isznak, közben az elhunytól beszélgetnek. Étrend: húsléves, főthús mártással, kalács, bor. — Kiss István rk. vincellér 1923 Hegyesd Zala megye.
- 292.** Érmelléken a gör. kat. oláhok a temetés utáni éjszakán kenyeret, bort, ételt és evőeszközt hagynak az asztalon. Ezekből senkinek nem szabad ennie. Reggelig az asztalon hagyják az ételeket, majd az udvar egyik sarkában elássák. — J. Muresan Érmellék.
- 293.** Amikor temetnek és esik, azt tartják, mennybe jut a halott. — Miklóssy István rk. tisztviselő 1919 Brassó.
- 294.** „Rossz emberek temetésekor esik”. „Nem hiszek a babonákban, de ezt magam is megfigyeltem már!” — Fogarassy Sándor ref. tisztviselő 1921 Balázsfalva.
- 295.** Akasztott ember kötele szerencsét hoz. — Miklóssy István rk. tisztviselő 1919 Brassó.
- 296.** Halottal álmodni esőt jelent. — Tóth Pál rk. földműves 1923 Csatár Zala megye.
- 297.** Halottal álmodni esőt jelent. — Lukács Mihály rk. földműves 1923 Székelyvécke.
- 298.** Valaki felakasztja magát, öt nap szél van. — Szuhodi Miklós rk. földműves 1923 Vivitány Zemplén megye.
- 299.** Ha halott hajszálát csempézik az iszákos ember borába, az leszokik az ivásról. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1920 Nagykanizsa.
- 300.** Halott névnapján virágot visznek a sírra. Ha nincs virág, misét szolgáltatnak. — Tóth István rk. földműves 1923 Nagymágocs Csongrád megye.
- 301.** Jobbmódú halott ruházatát kiosztják a szegényeknek. Szegényebbeknél maga a család „szaggatja el” azokat. — Klein István Obornak Zala megye.
- 302.** Ha van a „hegyen” egy olyan szék, amiben az „öreg” üldögélni és dolgoztatni szokott, azt különleges becsben részesítik és el nem égetnék, akármilyen rossz és ócska is az. Rendesen ott állítják fel, ahol az öreg szeretett üldögélni. — Letenyei szokás. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1920.
- 303.** Temetővel kapcsolatban nem jó fogadást kötni. Éjjel nyugodtan lehet a temetőben járni, de aki azért megy ki, hogy bátorságát bizonyítsa, „póru jár”. — Borbély Jenő ref. földműves 1923 Mezőpanit.
- 304.** Halott temetése után a hetedik napon visszajön elintézni az elintézetlen ügyeit. A letenyei Tüchert néni elmondotta, hogy férje is visszajött a hetedik napon. Megállította a „hegy-

ről" hazatérő fiát és visszaküldte a „hegyre”. Itt felhívta a fia figyelmét egy évek óta náluk levő kölcsönkért székre. — Csizmadia Ferenc rk. tanító 1922 Nagykanizsa.

305. Egy asszony „fel szokott jární”. Erre felásták a sírját és hasrafordították a koporsóban. Közben mondták neki: „Minden jó lélek pihen, csak te nem!” Többet nem járt haza. — Tóth Gyula rk. földműves 1923 Bézs.

306. Volt egy halott, aki mindig „visszajárt”. „Újratemették”, vagyis, megismételték vele az egyházi szertartást kihantolás nélkül. — Szuholdi Miklós rk. földműves 1923 Vívityány Zemplén megye.

307. Egy házaspár kiment fát vágni az „erdőre”. A kivágott fa agyonütötte az embert, akit azon módon, véresen temettek el. Az asszony két hónap múlva újra férjhez ment. Három hónap múlva erősen zörgettek az ablakon, majd a kéményben olyan zaj hallatszott, mint amikor madár repdes. Lámpát gyújtottak és meg akarták fogni a madarat, de semmit sem láttak. Reggel az elhunyt férj kedves zsebkését, amit az asszony új ura használt, darabokra törve találták meg. Az éjjeli zörgések gyakoriak lettek. Elmentek egy tudós asszonyhoz magyarázza meg nekik, mi okozza ezeket! A „tudós asszony” azt válaszolta, hogy az elhalt férj jár haza, nála is járt és panaszkodott, hogy nem mosták meg temetés előtt. Ha még zörögne az ablakon, ne ijedjenek meg, kérdezzék meg mit kíván és teljesítsék minden kívánságát. Többet azonban nem jelentkezett. — Kelemen István rk. szobainas 1923 Putnok, édesapjától, aki gazdasági cseléd volt, hallotta ezt.

308. Egy kiránduló csoporttal éjjel hazafelé tartottak. Arról beszélgettek, vannak-e hazajáró halottak, vagy sem? Akadtak hitetlenek és hívők. A temető mellett haladtak el, amikor a leghitlenebb irtózatot ütést kapott a lábára. Feljajdult. Mindenki, ő maga is a halottak munkájának gondolta a dolgot és bizony, szégyen ide vagy oda, futásnak eredtek. Napvilágnál derült ki, hogy egy abroncsdarabra lépett valaki és annak visszaugró vége ütötte meg. — Szalai László Eger.

309. „Halottak fel szoktak jární. Gecse Jani bátyámnak a felesége is így tett! Fialat házasok voltak és annyira szerették egymást és nem tudtak egymás nélkül élni”. A kertben látták az elhalt asszonyt sétálni abban a fekete ruhában, amiben eltemették. — Tóth Gyula rk. földműves 1923 Bézs.

310. Este sötétedés után nem szabad úgy az udvarra önteni a vizet, hogy az ember az ajtón belül áll, mert a „lelkek nem tudnak elugrani”, hanem ki kell lépni az udvarra a vízzel. — Benkó István rk. földműves 1923 Szügy Nógrád megye.

311. Ha valakinek a családjában halott van, az éjjel 12 óra-kor ki ne menjen a házból, mert összetalálkozik a halottal. Aki kísértetet lát, az bal kézzel üssön hozzá. — Marti Gáspár rk. földműves 1923 Kézdiszentlélek.

312. Ha a „masina” (épített tűzhely) ajtaja magától kinyílik, valamelyik elhalt hozzátartozó szelleme van jelen. Édesanyjá-

tól hallotta az elbeszélő. — Kovács József rk. iparos 1923 Szurdokpüspöki.

313. Nagypapa járt haza. Először a leányunokája látta. Azután az elbeszélő maga. (Érettségizett, rk. tisztviselő) Látta és beszélt vele. Nagypapa abban az öltözetben volt, ahogy eltemették: „Zokniban, fehérgatyában, ingben és kalapban” volt. Elbeszélő maga nem beszélt, csak gondolt a dologra, amikre nagypapa fennhangon válaszolt. Elmondta, hogy nem teljesítették utolsó kívánságát és ezért jár vissza. Az volt a kívánsága, hogy a borotváját adják a testvéreinek. Ezt másnap azonnal megtették. Ezen éjjel az elbeszélő édesanyjának jelent meg, kérte, hogy mondassanak érte misét és 9 koldust vendégeljenek meg úgy, mintha ő magát vendégléne meg. — Kókény Miklós Rád.

314. Közhit szerint a halott utolsó kívánságát teljesíteni kell, mert különben nem lesz nyugalma a sírban és estéknél hazajár. A lélek nyugalma visszaadják, ha kérését utólag teljesítik. Pl. ha valami általa kívánt holmit nem tettek a koporsójába, azt a sírkeresztjére, vagy a temető kerítésére akasztják, a halott megnyugszik. — Kókény Miklós rk. tisztviselő Rád.

315. Ha nem tudják megállapítani, hogy a halott miért jár haza, misét mondatnak érte, és 9 egymást követő koldust úgy megvendégelnek, mintha a halott maga volna az. — Kókény Miklós rk. tisztviselő Rád.

316. Nénje 18 éves korában meghalt. Az édesanyja elment Fügedre a „tudós asszonyho”, hogy „nem kíván-e valamit a halott?” Ennek a tudós asszonynak Lipe Julis a neve. Ez azzal fogadta az édesanyját, hogy már várta! A halott nem kívánt semmit, „igazi jó lány volt!” — Guti Imre rk. földműves 1923 Nagyút.

316a. Halottak napja előtti este kimennek úgy 7 óra felé a temetőbe és éjjelig kint maradnak. Gyertyát égetnek. — Nagy Dániel ref. egyetemi hallgató 1922 Trizs református falu.

317. Halottak napjának előestéjén a reformátusok is gyertyát égetnek. — Schönwiesner Adolf Salgótarján.

318. Halottak napján „világítanak” és virágot visznek ki a sírra, noha református lakók élnek a községben. — Csíky Sándor ref. földműves 1923 Lőrincfalva.

319. Halottak napján este 4 óra felé mennek ki a temetőbe és besötétedésig vannak ott. Akiknek nincs a temetőben halottja, otthon az ablakban éget gyertyát. — Szócs János rk. cipész 1923 Torja.

320. „Halottak hetiben” nem jó meszelní, mert sok egér, béka, egyszóval „féreg” jön a házba. Iván Kálmán rk. földműves 1923 Vöckönd Zala megye.

321. Amikor húsvétkor ételt szenteltetnek, úgy visznek, hogy „osztogatni is jussék!” Megmondják a szegényeknek, hogy kiért adják, aztán az imádkozik a halottért. — Katona Ferenc rk. földműves 1923 Andrásfalva Románia.

Sági Károly

Ethnische Besonderheiten im Bewußtsein ungarischer Soldaten des Zweiten Weltkriegs

II. LIEBE, EHE, GEBURT UND TOD

Über die Umstände der Sammlung sowie über andere notwendige Bemerkungen berichtete ich bereits im Begleitwort des ersten Teils (VMMK 9. Jahrgang, 1970, 247–274 hierauf zurückzukehren erscheint also nicht mehr erforderlich. Dabei konnte ich auch darauf hinweisen, daß die Sammlung des fragmentarisch publizierten Materials, dessen zweiter Teil im vorliegenden Band zur Veröffentlichung gelangt, im Verlauf der Kriegsjahre sowie während meiner Kriegsgefangenschaft erfolgt war.

In diesem Band veröffentliche ich also die aus dem Volksmund stammenden Überlieferungen der Sammlung betreffend Liebe, Ehe, Geburt und Tod. Leider besteht keine Möglich-

keit, das bezügliche Material vollinhaltlich übersetzt zu publizieren, eine auszugsweise Veröffentlichung kann jedoch eben wegen der Ungleichartigkeit des Inhalts nicht in Frage kommen.

Die Veröffentlichung des gesammelten Materials wird also fortsetzungsweise erfolgen. Erst nach der Veröffentlichung des Gesamtmaterials kann zur Einzelbewertung geschritten werden. Veröffentlichungen über das Dorf und sein Alltagsleben, Landwirtschaft und Tierhaltung sowie über das Heimgewerbe bleiben späteren Jahrgängen unserer Mitteilungen vorbehalten.

Károly Sági

Conscience de traditions populaires chez les soldats de la 2e guerre mondiale

II. AMOUR, MARIAGE, NAISSANCE, DÉCÈS

Nous avons déjà fait connaître les circonstances de nos recherches et les autres remarques nécessaires dans l'introduction de la Ire partie (Buletin des Musées du département de Veszprém, No 9, 1970), il est donc superflu que nous y revenions. Nous avons eu l'occasion de noter que la matière dont nous présentons maintenant la deuxième partie avait été recueillie pendant la deuxième guerre mondiale et ensuite pendant ma captivité.

De ma cueillette, ce sont les traditions concernant l'amour,

le mariage, la naissance et le décès que je publie maintenant. Il m'est impossible de donner la traduction de l'article *in extenso*, et — vu le caractère hétérogène de la matière — il est également impossible d'en donner le sommaire.

Nous continuerons la publication des matières. L'évaluation des parties publiées ne peut avoir lieu qu'après la publication de la matière entière. Le village, sa vie, l'agriculture, l'élevage et l'industrie domestique seront traités dans nos bulletins ultérieurs.

Károly Sági

Венгерские народные традиции в сознании солдат второй мировой войны

II. ЛЮБОВЬ, БРАК, РОЖДЕНИЕ, СМЕРТЬ

В первой части своей статьи (Вестник музеев комитата Веспрем № 9, 1970, 247–274 я уже рассказал об обстоятельствах, при которых мною собирался материал о народных обычаях, традициях и т. д., снова возвращаться к этому я считаю излишним. Собранный мною материал частично опубликован. Теперь я предлагаю вниманию читателей вторую часть статьи, материал для которой был собран мною во время второй мировой войны и плена.

Эта часть содержит материал о народных традициях и обрядах, касающихся любви, брака, рождения и смерти.

Мы не имеем возможности перевести полный текст статьи, из-за разнородности материала невозможно сделать и краткого резюме.

Публикование материала будет производиться последовательно. В последующих номерах будут помещены описания жизни села, земледелия, животноводства и домашних промыслов.

Произвести критическую оценку собранного материала можно будет лишь после того, как будет осуществлена его полная публикация.

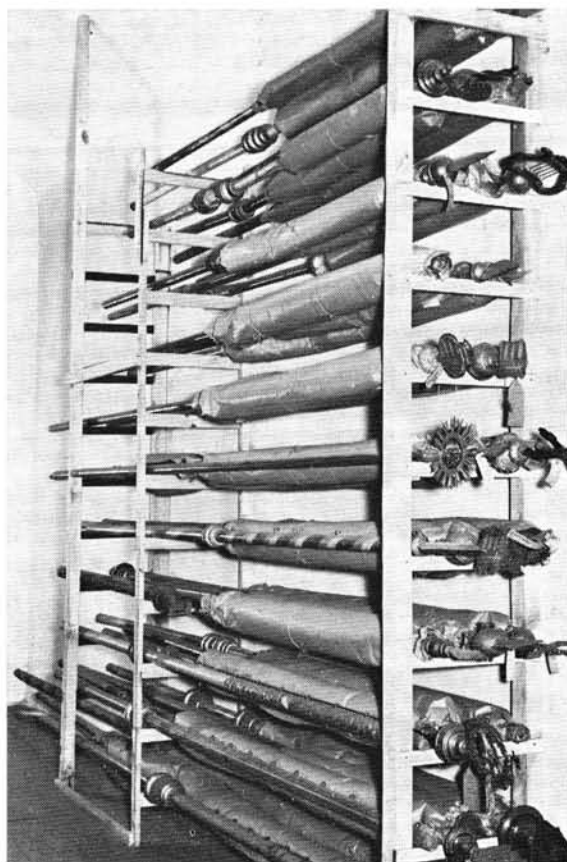
Karoly Sági

Zászlók restaurálásáról

A magyarországi múzeumokban levő helytörténeti és textil-gyűjtemények szinte kivétel nélkül zászlókat is tartalmaznak. Az 1967. évben felmért adatokból¹ kiténik, hogy az országban levő zászlók igen rossz állapotban vannak, restaurálásra és szakszerű raktározásra várnak. Ezeknek a zászlóknak körülbelül fele részben hadi, részben egyleti jellegű. Másik felét a céhtörténet szempontjából el nem hanyagolható, kultúrtörténeti értéket képviselő céhzászlók jelentik. Céhemlékeink között épp oly becsesek e zászlók, mint a behívó táblák, céhkancsók, céhládák, ennek ellenére közlésükkel, tudományos és technikai feldolgozásukkal ritkán találkozunk a szakirodalomban.² Legtöbbjének technikai megoldása miatt — egyetlen textillap mindkét oldala díszített — konzerválásukra és restaurálásukra³ sajnos, jelenlegi viszonyaink között még nincs lehetőség. Kiállításon való szerepeltetésüket is sokszor ez akadályozza. A technikai megoldásban kivételt képező négy darab Veszprém megyei céhzászló restaurálására ezért kerülhetett sor. A zászlókból kiemelhető ill. lebontható olajfestmény lehetővé tette, hogy a zászló textíliáját, mint egylapos-egyoldalas zászlót konzerválhassuk. Annál is inkább, mivel egy részükön a feliratok a festményen szerepelnek. Ahol pedig a feliratot a damasztra festették, azon a szakaszon a zászló két lapból készült, vagy megmentése — állapota miatt — egyébként sem volt lehetséges. Egyéb zászlóink különösebb problémát nem okoztak, mert egylapos-egyoldalas kivitelük konzerválásukat nem akadályozta. Zászlórestaurálásnál szerzett tapasztalatainkat, valamint a raktározásra vonatkozó tanácsainkat kívánjuk dolgozatunkban közzétenni.⁴

Zászlóink raktározásánál fontos szempont a tárgyak bolygatásának kiküszöbölése. Mozgatásuk, egymásra támasztásuk által a törékeny textíliában jelentékeny károk keletkezhetnek. Ezért raktározásuk előtt készítsünk mindkét oldalukról pontos és részletes leírást. Fényképeztessük a tárgy egészét és részleteit is, melyről a tárgy állapotát is leolvashatjuk. Ezután a kifektetett és nagyon óvatosan portalanított zászlóra vékony, mosott molinót fektessünk és ezzel együtt, könnyedén csavarjuk fel a rúdjára. Majd csomagoló papírból megfelelő nagyságú felületet készítsünk elő, ha ehhez több ív szükséges, akkor az íveket 10—15 cm szélesen csúsztassuk egymásra. Ebbe csavarjuk bele a már molinóval

együtt felgöngyölt műtárgyat. A csomagoló papír két végét, pár centiméterrel a zászló alatt és felett jól kössük össze, hogy a papír teljesen zárja körül a rudat. Ha a zászló hossza megkívánja, akkor még egy vagy két helyen, az ívek találkozásánál lazábban kössük át a papírt. A zászlórudakat akár vízszintesen akár függőlegesen helyezzük el, a támasztás mindig a rudat érje és a csomagolt rész — maga a zászló — maradjon szabadon (1. kép). A továbbiakban, ha ez elkerülhetetlenül

1. Raktározás (Móra Ferenc Múzeum, Szeged).
1. Lagerung („Móra Ferenc“ Museum, Szeged).
1. Entreposage (Musée «Móra Ferenc», Szeged).
1. Хранение (музей им. Ференца Мора, Сегед).

szükséges, csak a dokumentáció alapján kiválasztott zászlót bontjuk ki.⁵

A zászlók technikailag két nagy csoportra oszthatók, az *egylapos* és *kétlapos* zászlókra. Az utóbbiak restaurálása általában nem jelent különösebb problémát, ezeket a jelen dolgozatban nem tárgyaljuk. Az egylapos zászlók megoldása kétféle: *egyoldalas* és *kétoldalas* típust különböztetünk meg. Az előbbieket azok, melyeknél az egyetlen zászlólapnak csak az egyik oldala díszített, ezek általában nyomással vagy szövással mintázott textíliák. Az utóbbiaknál, az egyetlen textillap mindkét oldala általában festéssel, ritkán nyomással díszített. Az általunk restaurált egylapos zászlók részben egyoldalasak, részben kétoldalasak, melyeknek mindkét oldalát használták és ezért díszítették is. Jelenlegi lehetőségeink között az utóbbiak restaurálása ezen kivételes daraboknál azért volt megoldható, mert itt a díszítés a kiemelhető festményre, ill. a lebontható textilsávra került, vagy annyira tönkrement, hogy megmentése lehetetlen volt. A múzeumokban őrzött céhzászlók legnagyobb része mindkét oldalán olajjal festett, gazdag ornamentikával és sokszor több sorban elhelyezett felirattal díszített, festményei, címeri nem kiemelhetők. Jelen dolgozatban szereplő négy darab céhzászló ellenkező tulajdonságokkal bír, ez tette lehetővé helyreállításukat. A restaurálás folyamatát műveleteként ismertetjük. Ehhez azonban szükség van a műtárgyak típusára vonatkozó igen rövid, csak a lényegre érintő technikai leírásra és állapotuk ismertetésére.⁶

1. Zászló: török, XVII. sz. (Janus Pannonius Múzeum, Pécs), *egylapos-egyoldalas*, fémszállal brosirozott,⁷ lilás-vörös selyemdamaszt, fémszál brosirozású zöld selyemdamaszt kereteléssel. Kézzel varrott, keskenyebbik oldalán függeszthető, alakja: alul csúcsos téglalap, nagysága: 320×206 cm. Foszlott, a kettesével felvetett láncszálak épek, vetülék szálai elkoptak (4., 6. kép).

2. Zászló: magyar, 1848 (Móra Ferenc Múzeum Szeged, 67.57.1. ltsz.), *egylapos-egyoldalas*, nemzeti színű pamutvászon, fehér sávján színes nyomású magyar címer és felirat. Géppel varrott, keskenyebbik oldalán függeszthető, alakja: téglalap, nagysága: 163×125 cm. Sűrűn lyukas, több helyen szakadozott (8., 9. kép).

3. Céhzászló: magyar, 1867 (Bakonyi Múzeum Veszprém, 62.8.1. ltsz.), *egylapos-kétoldalas*, bordó selyemdamaszt, közepén kiemelhető olajfestmény, körül rojtos, három bojtossal. Átszabáskor géppel varrva, keskenyebbik oldalán és hosszabbik oldalának egy részén karikával függeszthető, alakja: eredetileg fecskefarkú, egyenlőtlen szárakkal, nagysága: 228×155 cm. Foszlott, a vékony láncszálak kikoptak, a kettős vetülékszálak épek maradtak, nagy felületeken hiányos (2., 7., 10., 11. kép).

4. Céhzászló: magyar, 1828 (Bakonyi Múzeum Veszprém, 56.193.1. ltsz.), *egylapos-kétoldalas*, lilás-vörös selyemdamaszt, közepén kiemelhető olajfestmény, a textillap mindkét oldalán felirat, körül rojtos, két csücskén paszomány bojtartó. Kézzel varrott, keskenyebbik oldalán karikával függeszthető, alakja: fecskefarkú, egyenlő szárakkal, nagysága: 185×86 cm. Foszlott, a vékony láncszálak kikoptak, a vastagabb vetülékszálak épen maradtak, egyik oldalának S: ANDRÁS AP: E: M: E: 1828 felirata nagyrészt lekopott és tönkrement (12. kép).

5. Céhzászló: magyar, 1869 (Bakonyi Múzeum Veszprém, 62.9.1. ltsz.), *egylapos-kétoldalas* lilás-bordó selyemdamaszt, közepén kiemelhető olajfestmény, körül rojtos. Kézzel var-

rott, keskenyebbik oldalán és hosszabbik oldalának egy részén karikával függeszthető, alakja: fecskefarkú, egyenlő szárakkal, nagysága: 250×100 cm. Foszlott, a finom láncszálak elkoptak, a kettős vetülékszálak épek maradtak, felső szélétől nagy darab hiányzik (3., 14., 15. kép).

6. Céhzászló: magyar, 1843 (Bakonyi Múzeum Veszprém, 62.7.1. ltsz.), *egylapos-kétoldalas*, barnás-vörös selyemdamaszt, közepén kiemelhető olajfestmény, feliratos része két textillapból áll, körül rojtos, két legombolható bojtossal. Kézzel varrott, keskenyebbik oldalán és hosszabbik oldalának egy részén karikával függeszthető, alakja: fecskefarkú, egyenlőtlen szárakkal, nagysága: 195×85 cm. Foszlott, a láncszálak kikoptak, a kettős vetülékszálak épek maradtak (5., 16., 17., 18. kép).

Műtárgyaink leglényegesebb technikai tulajdonságai és állapotuk leírása után ismertetjük, hogy melyik műveletnél, milyen megoldást találtunk az egyes zászlók restaurálására, s a zászló zárójelbe tett sorszámaival utalunk erre.

ELŐKÉSZÍTÉS

A restaurálás kezdetétől igen fontos a tárgyak *fényképezése* és a *restaurálási napló* folyamatos vezetése,⁸ de különösen akkor, amikor a műtárgynál ideiglenesen tartozékok kell eltávolítanunk. Igen pontos leírást, méretet adjunk ennek helyéről, a felszerelés ill. felerősítés módjáról, sorrendjéről, hogy pontosan oda és úgy helyezhessük vissza, ahol és ahogyan eredetileg volt. Ehhez nagy segítséget nyújt a tárgyról készített vázlat, melyen a méretek is jól bejelölhetők.

Elsőnek a zászlókon levő olyan *összevarrásokat bontottuk ki*, amelyek szakadás vagy lyuk elfedését szolgálták, és a textil összehúzásával deformáltak a műtárgyat (1., 2., 5., 6.). Ezek eltávolítása a tisztítás és vasalás előtt szükséges, mert utána a művelet már a textília külön igénybevételét jelentené. Tisztítás és vasalás közben a levart szélék kisimulnak, az öltésnyomok eltűnnek. Következő lépés a *tartozékok lebontása*. A szárat díszítő súlyos bojtok legombolása, a festményeket keretező rojt lefejtése, a kiemelhető olajfestmények lebontása — melyek csak külön tisztíthatók — (3—6.), illetve a kettős részek szétbontása (5.). A zászlót szegélyező rojt lebontására egy esetben sem volt szükség.

TISZTÍTÁS

Igen nagy körültekintést kíván a műtárgy tisztíthatóságának, illetve tisztítási módjának eldöntése. Ehhez első lépés a *színállóság* megállapítása. A textília színtartósságáról meggyőződhetünk, ha egyik sarka alá többrétegű fehér flanelt helyezünk és vizes vattával tamponáljuk. A műtárgyból a flanelba szivárgott folyadék színe, ill. színtelensége azonnali eldönti a színállóság kérdését.

Tárgyalt darabjaink mind színtartóak voltak. A török zászló (1.) nem szorult tisztításra, csupán *portalánításra*, amely a zászló alábélelésével és feszítésével járó mozgással meg is történt. A többinél a tisztítás elengedhetetlenül szükséges volt. A negyvennyolcas zászlót (2.) különösebb óvintézkedés nélkül zsíralkoholszulfonátos oldatban fürdettük. Bő, langyos vízben többször öblítettük. Az egylapos-kétoldalas céhzászlók (3—6.) tisztítása bonyolultabb módszerrel történt. Szennyezettségük miatt, sajnos, még állapotukra való tekintettel sem lehetett a *vizes tisztítást* kiküszöbölni. E műveletnél igen lényeges a gyorsaság. A fürdető medencében egy előzőleg elhelyezett műanyaghálorá⁹ fektettük a zászlót, mindkét oldalát szulfonátos oldatba mártott, puha ronggyal tamponáltuk. A tárgy megfordításához még egy ugyanilyen méretű hálót használunk. A kettős háló közé fogott textília fordítás közben sem mozdult el. Az áztatás alkalmával a szennyezettség rövid idő alatt feloldódott.¹⁰ Ilyen módon a kézi zuhany segítségével a zászló felületén meglazult szennyet teljes mértékben eltávolíthattuk. A vízpermet erősségét mindig a tárgy épségéhez és a szennyezettség mértékéhez igazodva állítottuk be. A bojtokat és lebontott rojtdarabokat külön tisztítottuk, szulfonátos oldatban fürdettük, bőszégen öblítettük,

SZÁRÍTÁS

A most következő művelet gondos elvégzése nagy mértékben befolyásolja a műtárgy restaurálásának sikerét. Az erősen rongált állapotban levő textíliák nem vasalhatók, ezért szárításuk egyben kisimulásuk is kell hogy legyen. A gyors szárításra legalkalmasabb a *papírvatta* használata.¹¹ Alkalmazásával elkerülhetjük a régi vásznak, hajtások és szélek mentén történő visszasárgulását.

A negyvennyolcas zászlót (2.) gyengén kinyomva emeltük ki az öblítő vízből. Majd kettőbehajtva papírvattával lazán felgöngyöltük. Kis idő múlva újabb *papírvattás göngyölés* következett, melyből félig nedvesen emeltük ki a zászlót. A céhzászlók hasadozott selyemszövetének szárítása hasonló módon történt. A tisztításkor alkalmazott felső háló leemeleése után a *víz* azonnal *leitattuk* a zászlóról papírvattával. Majd megfelelő méretű sima asztallapra előre elkészítettük a 4–5 soros papírvatta réteget. Mivel a hálón már felitattuk a víz nagy részét, a benne maradt mennyiség már nem zavarta a művelet következő lépését, azt hogy a *zászlót* a rövidebbik oldalánál fogva lazán *felgöngyöljük*, s a *vattarétegre átemelve kigöngyöljük*. 20–25 cm-es sávonként haladva *igazítottuk* helyükre a *foszlott szálakat*. A rojtozás *kiegyengetését* úgy végeztük, hogy egy keskeny műanyaglapot csúsztattunk a rojt és a papírvatta közé, így a rojt szálait ecset szárával vagy csipesszel a műanyaglapon választottuk szét. A lap hirtelen kirántásával változatlan helyzetben, kisimulva került a rojt a papírvattarétegre. Egy-egy sáv teljes elrendezése után felgöngyöltük, majd előkészítettük a következő sávot. A felgöngyölt zászlót pár óráig szikkadni hagytuk, majd egy sima asztallapra kigöngyöltettük — miközben a papírvattát párhuzamosan, de külön göngyöltük — majd kiemeltük (2. kép). A műtárgy a kifestetékör jól áttekinthető, még igazítható. Itt kapják meg végleges formájukat, kisimulásukat, mivel céhzászlóink nem vasalhatók. Teljes száradás után közvetlenül az alábélelő vászonra emeltük át.

A bojtokat úgy emeltük ki az öblítő vízből, hogy szálait a kicsorgó víz rendezze és felfüggesztve szárítottuk. A rojtdarabok kiemelése is hasonlóképpen történt, a vízben rendeződött szálakat a ferdén elhelyezett műanyaglapra igyekeztünk úgy átmenteni, hogy egyengetésükre már ne legyen szükség. Így a rojt selyemszálainak iránya a szárításkor rögzítődött.

VASALÁS

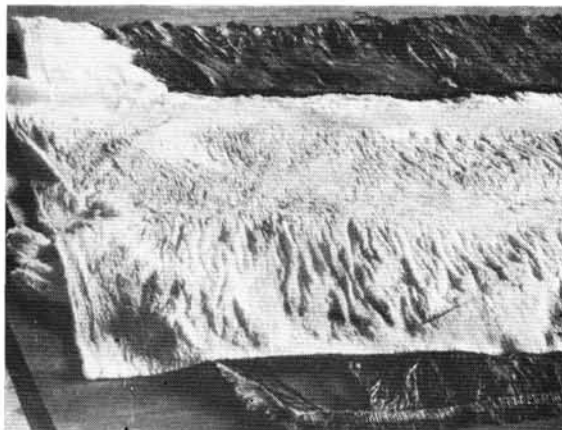
A vasalható textil mindig tartalmazzon annyi nedvességet — *félig nedves* — amennyi a vasaló melegségével együttesen a kisimuláshoz szükséges. A vasaló *hőfoka* ne lépje túl a simításhoz szükséges pontot, mivel a magas hőfok a meggyengült textíliának ártalmára van. A vasaló *mozgatásánál* ügyeljünk a könnyed továbbításra, nehogy nyomással deformáljuk az anyagot. Szakadt, lyukas részekenél mindig emeljük meg a vasalót és az eligazított szélekre óvatosan, mozgatás nélkül tegyük rá. Teljes kiszáradásig lehetőleg kifestetve hagyjuk a vasalóasztalon.

A negyvennyolcas zászló (2.) vasalása az itt leírt módon történt. A céhzászlókat (3–6.) és textil tartozékaikat nem vasalhattuk, azok kisimulása az előző művelettel megtörtént.

TANULMÁNYOZÁS

A tisztított, vasalt, ill. kisimult műtárgyon jól tanulmányozható a *kivitelezés* minősége, a textília *szövése* és *színe*. Az itt megfigyelt adatokat pontosan vezessük be a restaurálási naplóba.

A negyvennyolcas zászló (2.) varrásait és szegését minden bizonyossággal később varrták át a jelenlegi gépi varrással. A többi zászlót (1., 3–6.) selyemfonállal, kézzel varrták. A selyemdamaszt ép széleit baloldaltól keskenyen összefogva tűzőöltéssel varrták végig, a vágott széleket keskeny, ráhagyott varrással, szegő átöltéssel rögzítették.¹² A zászlók permét, a céhzászlók (3–6.) esetében a damasztot fonákoldalra

2. Tisztítás—szárítás (3. zászló részlete).
2. Reinigung—Trocknung (Teilstück der Fahne Nr. 3).
2. Nettoyage—séchage (détail de la 3e bannière).
2. Очистка и сушка (фрагмент знамени № 3).

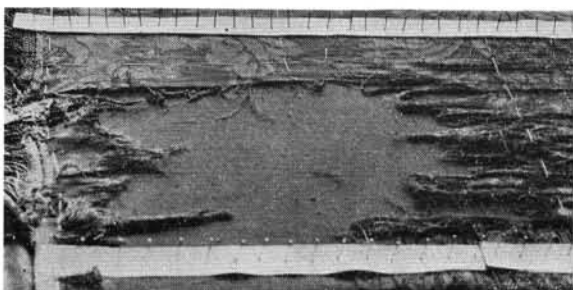
hajtva keskenyen, szegő átöltéssel szegték. A török zászló (1.) permére azonban a szövött bordűr ép szélei kerültek, szegetlenül. Zászlóink készítéséhez alkalmazott öltések igen szép egyenletesek és sűrűek, így kitűnően állták a felhasznált anyag tekintélyes súlyát. E megfigyelések során derült ki, hogy céhzászlóink egyikének (3.) mostani szövete másodlagos. Szokatlan alakja már előbb is feltűnt. A rojt kiegyengetésekor tisztán látszott az átszabás. Az eredeti zászlóról nem fejtették le a rojtot, csak nagyon keskenyen körülvágták, így az eredeti sarkokat a régi zászlóanyag még ma is összetartja. Két-két derékszögű és hegyesszögű sarok egymástól való távolságából rekonstruálhattuk, hogy alakja fecskefarkú volt egyenlőtlen szárákkal. Szélessége 124 cm, hosszabbik szára 211 cm, rövidebbik szára 138 cm. Az árukkód sarkokat a restaurálásnál nem tüntettük el, bár a zászló eredeti alakjának visszaállítása nem volt lehetséges.

A tanulmányozás alapján itt kell eldöntenünk, hogy az egytoldos-kéttoldos zászlók egyetlen textillapjának melyik oldalát mentsük meg. A választást a műtárgy állapota dönti el. A díszítetlen zászlóknál a damaszt kopása, fakultsága lehet irányadó, a többinél a díszítés vagy felirat fontossága, mennyisége és főleg állapota.

ANYAGVÁLASZTÁS

A textília megmentésre kerülő oldalához válasszuk ki a restaurálásához szükséges anyagokat. Ehhez szükségünk van az eredeti textília finomságának és szövésbeli jellegzetességének megállapítására. Ezek a tulajdonságok tisztítás, vasalás után könnyen és jól megfigyelhetők. Alábélelőnek elsősorban növényi eredetű textíliéséget válasszunk még akkor is, ha a helyreállítandó tárgy selyemből készült. A vásznak olyan előnyös tulajdonságokkal bírnak (erősek de egyben puhák, is, finomságuk széles skálájú, előregedéskor a selymekkel ellentétben nem foszlanak), amelyek a restaurált tárgy élet-tartamát megnövelik. Ügyeljünk arra, hogy a *választott anyag vastagsága* ne haladja meg az eredetét, annál kissé puhább, de erősebb legyen, támasztékul szolgálhasson. *Szövése* legalább hatásában közelítse meg a műtárgy alapszövését.

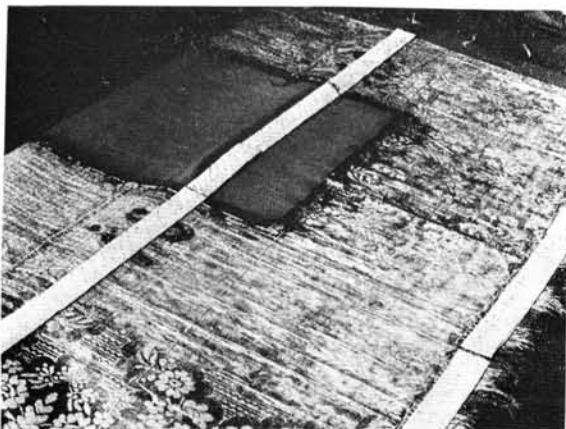
Az említett szempontok alapján alábélelőnek, ill. erősítőnek a török zászlóhoz (1.) a cérnapiké fonák oldalát vettük. A negyvennyolcas zászlóhoz (2.) részben lazaszövésű vásznat, részben klottot tartottunk megfelelőnek. A klottot a fehér sáv egy részéhez színoldalával, a zöld sáv sávolyozott-ságához fonákoldalával használtuk fel. A céhzászlók alá egyrészt klottot (5.), másrészt cérnapuplint fektettünk. Ezekkel egyidőben történt a restaurálásához felhasználandó *fonal*

3. Alábélelés (5. zászló részlete).
 3. Unterfütterung (Teilstück der Fahne Nr. 5).
 3. Renforcement par doublage (détail de la 5e bannière).
 3. Подведение подкладки (фрагмент знамени № 5).

4. Bekockázás (1. zászló részlete).
 4. Quadrätierung (Teilstück der Fahne Nr. 1).
 4. Quadrillage (détail de la 1re bannière).
 4. Разметка (фрагмент знамени № 1).

5. Feszítés iránya (6. zászló részlete).
 5. Richtung der Ausspannung (Teilstück der Fahne Nr. 6).
 5. Direction de la tension (détail de la 6e bannière).
 5. Направление натяжки (фрагмент знамени № 6).

kiválasztása is.¹³ Lényeges, hogy a tárgyat erősítő öltések anyagukkal is beleillesszkedjenek a műtárgy szövésébe. Borításhoz a céhzászlók selyemdamaszt mustrájához hasonló mintázatú vászondamaszt választottunk (17. kép).

FESTÉS

A fentiek alapján kiválasztott alábélelő textília és fonal színehez, a tárgy megmentésre kerülő oldalának a tisztításnál előtűnt szín-árnyalatait vegyük alapul. A kiválasztott szín, ill. tónus törtségének visszaadása az új anyagokon igen fáradságos, hosszadalmas, sok türelmet igénylő munka. A megközelítés mértékétől függ nagyban a helyreállítás esztétikai sikere.

Zászlóink egyes részletein — ahol a nap nem szívta ki — csábítóan ragyogó színárnyalatok bukkantak elő, az alábélelőt mégsem festettük ilyenre. A tónus megválasztásánál arra törekedtünk, hogy a műtárgyon levő legnagyobb hiányok környékének színárnyalatát vegyük alapul, hiszen ott fog az alábélelőből a legtöbb látszani (3., 7. kép). Ellenkező esetben éppen kiemelneknék ezeket a hiányokat. A legnagyobb igyekezet mellett sem lehet egy új és anyagában más textilt az előregedett, egyenetlenül fakult műtárgy színére vagy annak kiválasztott árnyalatára pontosan megfesteni. Felhasznált textilanyagaink szövésének és árnyalatának e kiküszöbölhetetlen eltérése elegendő a restaurálás érzékeltesítésére. A kiválasztott fonal festése az alábélelővel együtt történt, így a műtárgyat és az alábélelőt összekötő öltések színükkel is a műtárgyba illeszkednek. A borító színárnyalatának megválasztásánál az alábélelővel ellentétben, ahol a tárgy egyes részleteinek tónusát vettük alapul, itt a műtárgy színének összhatását tartottuk szem előtt.

ALÁBÉLELÉS

A restaurálandó műtárgyak alábélelőjét legjobb egyetlen darabból kiszabni. Ha az alábélelés¹⁴ különleges méret vagy anyagszélesség miatt nem történhet egy darabból, akkor a toldást lehetőleg előre végezzük el. Amikor a műtárgy különböző színe vagy minősége többféle alapanyagot kíván, akkor az alábélelés részletekben történik.

A török zászlónál (1.) két színnel, méreténél fogva több sávval dolgoztunk, így az alábélelőt nem tudtuk előre összetoldani. Még az egyszínű és -anyagú középrésznel sem, mivel a három sávból álló középrészt a sávok egymáshoz varrásánál összehúzták, ezért a sávok közepe hullámos lett. Sávonként fektettük az alábélelőt a zászló alá, s az egymásra csúsztatott szélek csak a restaurálás folyamán dolgozódtak össze. Az alábélelő sávok egymásra borulásánál ügyeltünk arra, hogy ez másfél-két cm-nél nagyobb ne legyen. A különböző színűeknél még arra is, hogy a színek ne keveredjenek, vagyis a lyukas vagy foszlott zászlórészeknél nehogy a másik sáv alábélelőjének színe látsszon át.

A negyvennyolcas zászló (2.) esetében nemcsak a piros és zöld sáv kívánt kétféle alapanyagot. Magához a középső sávhoz is kétféle minőségű alábélelőt kellett alkalmazni, mert a nyomással díszített rész vastagabb anyagból készült és tónusában is különbözött annak lazább szövésű toldásától. Az alábélelés itt is részletekben történt.

Céhzászlóink egyikét (4.) egy darabból béleltük alá. A többi (3., 5., 6.) alábélelőjének toldását előre elkészítettük, igyekezve hogy a toldást az eredeti textília takarja. A két lapból álló feliratos részt is a zászlótesttel együtt béleltük alá (6.). A deformálódás elkerülése végett a festmények helyét nem vágtuk ki az alábélelőből (5. kép).

BEKOCKÁZÁS

Az alábélelő előkészítése, az alábélelő és restaurálandó tárgy egymásra fektetése után következik ezek négyzetes-háromszögű összeférlése, az ún. bekockázás. Ha a darab kifektetése tökéletes, s az eredetileg felvett méretek is egyeznek,

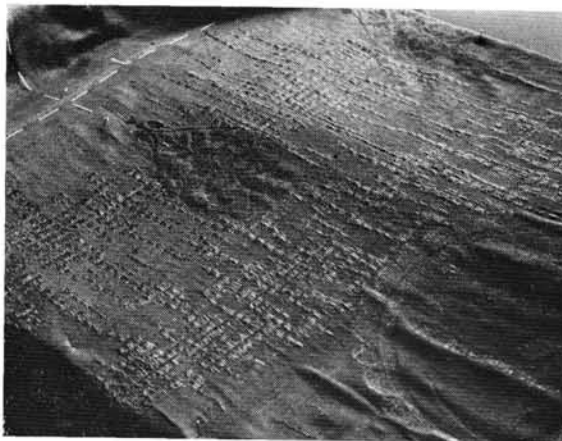
akkor megkezdődhet az összeférelés. A tárgy egészét látva jól vizsgáljuk át a szálirányokat, a két *textília* *összesimulását*, mert az összeférelés után nincs korrigálási lehetőség. Ezek a mozzanatok, melyekkel a textíliákat restaurálásra készítjük elő, csak az ilyen különösen nagy méretű és rossz állapotú tárgyakkal jelentenek komoly problémát. Ha gondosan és lelkiismeretesen végeztük mindezt, akkor a restaurálás művelete, minden fáradsága mellett nagy élményt jelent.

Zászlóink alapanyagát megfelelő nagyságú asztallapra fektettük. A mütárgyat ezen kifektettük, ügyelve a szálirányok lehetőség szerinti fedésére. Az összesimitást középről ill. a vízszintes és függőleges irányban legjobban épségben maradt, mérettartó résztől a szélek felé haladva végeztük. Magát a bekockázást is középről ill. a méretadó résztől kifelé végeztük, hogy a még lehetséges igazítást a művelet befejeztéig kihasználhassuk. *Puha férccefnával, nagy öltésekkel* kb. 15 cm széles sávokban haladtunk függőleges majd vízszintes irányban (3., 4. kép), ahogy ezt a tárgy megkívánta, mindig figyelve a zászló helyes kifektetésére. Igen lényeges a zászlók peremének leférelése. Ahol lehet a peremtől fél centiméterrel beljebb haladtunk, hogy a végleges öltések elhelyezésére a széleken hely maradjon.

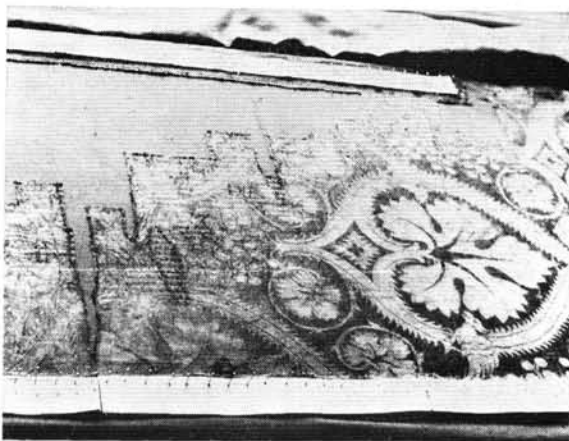
RESTAURÁLÁS

A mütárgyak majdnem mindegyike más restaurálási módot követel, nemcsak többféle technikai felépítésük, hanem a különböző textíliájak más-más jellegű előregedése miatt. A vászonnféléken vagy szöveteiken rendszerint lyukak vagy szakadások képződnek (8. kép). A *lyukak széleit leöltögetéssel* rögzítjük az alábélelőhöz. A selymek a vászonnal ellentétben hossz- vagy keresztirányban hasadnak, foszlanak (3., 4., 10., 12., 14., 16. kép). Az így megmaradt *lán-* vagy *vetülékfonalak rögzítését* csak restauráló *keret segítségével* tudjuk elvégezni. A lábakon álló speciális keretnek középső léce csavarmenet alkalmazásával finom fokozatokra állítható és a feszítés mértéke evvel szabályozható.¹⁵ Két oldalcsavar működtetésével a keret síkja is változtatható. A feszítés irányát elsősorban az határozza meg, hogy akár a lán-, akár a vetülékfonal kopott ki, a *meglevő szálak hossziránya* feleljen meg a *feszítés irányának* (5. kép). Ellenkező esetben ahelyett hogy egymás mellé simulnának a szálak, éppen eltávolodnak egymástól. Ha a feszítés irányát megállapítottuk, akkor kiválasztjuk a mütárgy jobb állapotban levő végét, innen a rosszabb felé haladunk. Vannak esetek, amikor a középrésztől az egyik, majd a másik irányba haladás a legelőnyösebb. A feszítésre kerülő részlet méretét úgy határozzuk meg, hogy keretünk hossza gazdaságosan használódjék ki. Szélességét megszabja, hogy mindkét kezünkkel kényelmesen beérjünk a középső lécig. Tárgyunkat minél ritkábban feszítjük, ez annál kevesebb megterhelést jelent a textília számára. Magát a *restaurálást a tőlünk legtávolabb* eső kockával *kezdjük* magunk felé haladva, egyben a keret bal oldalától jobb felé. Így a mütárgy felett dolgozó jobb kezünkkel — bal kezünk a keret alatt helyezkedik el — a megrestaurált részeket nem bolygatjuk.

A negyvennyolcas zászló (2.) restaurálását közben végeztük (8., 9. kép). Csupán a nyomott címerrel és felirattal díszített középrészt feszítettük ki, vastagabb textíliája miatt és a nyomott dísz hiányainak kiegészítése végett. A vászonnból készült zászló lyukainak széleit leöltögettük. Az öltések nagyságát, melyek a szélekre merőlegesek, a tárgy állapota határozta meg. A lyukak szélétől másfél cm-es távolságban, még egy sorban hozzáerősítettük az alábélelőhöz, nehogy mozgásnál a szélek kiszabaduljanak. Ahol a lyukak egymástól távol estek, egy harmadik sort is alkalmaztunk az előzőtől öt-hat cm-re. Ezenkívül az ideiglenes *bekockázás mentén* és a zászló toldások mellett — ahol az anyag két- vagy háromsoros, tehát nehezebb mint másutt — egy *ritkább leöltögetést* végeztünk. A bekockázáshoz használt *férccefnát* folyamatosan *távolítottuk el* olló és csipesz segítségével. Evvel a tárgy felületén egyenletesen elosztott rögzítéssel érjük el, hogy mozgásnál, függésztésnél a textília súlya egyenletesen oszlik el.

6. Átfogó öltések sorai (1. zászló részlete).
6. Stichreihen (Teilstück der Fahne Nr. 1.).
6. Rangs de points contentifs (détail de la 1re bannière).
6. Ряд стежков (фрагмент знамени № 1).

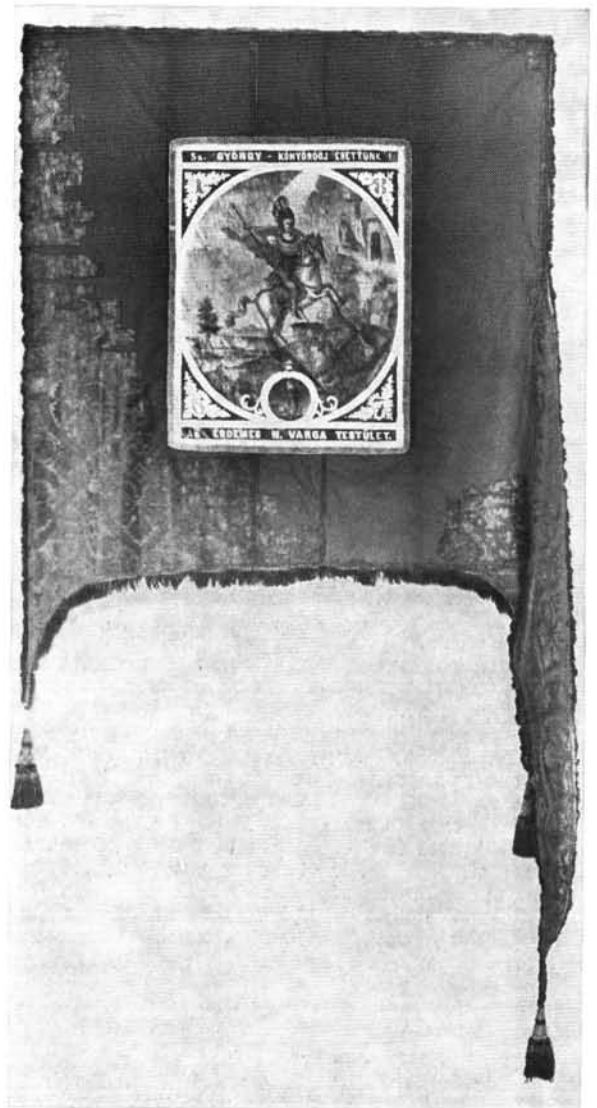
7. Szélek rögzítése (3. zászló részlete).
7. Randfixierung (Teilstück der Fahne Nr. 3.).
7. Fixation des bords (détail de la 3e bannière).
7. Закрепление концов (фрагмент знамени № 3).

8. Restaurálás előtt (2. zászló részlete).
8. Vor der Restaurierungsarbeit (Teilstück der Fahne Nr. 2.).
8. Avant la restauration (détail de la 2e bannière).
8. Перед реставрацией (фрагмент знамени № 2).

9. Restaurálás után (2. zászló részlete).
 9. Nach der Restaurierungsarbeit (Teilstück der Fahne Nr. 2.).
 9. Après la restauration (détail de la 2e bannière).
 9. После реставрации фрагмент знамени № 2).

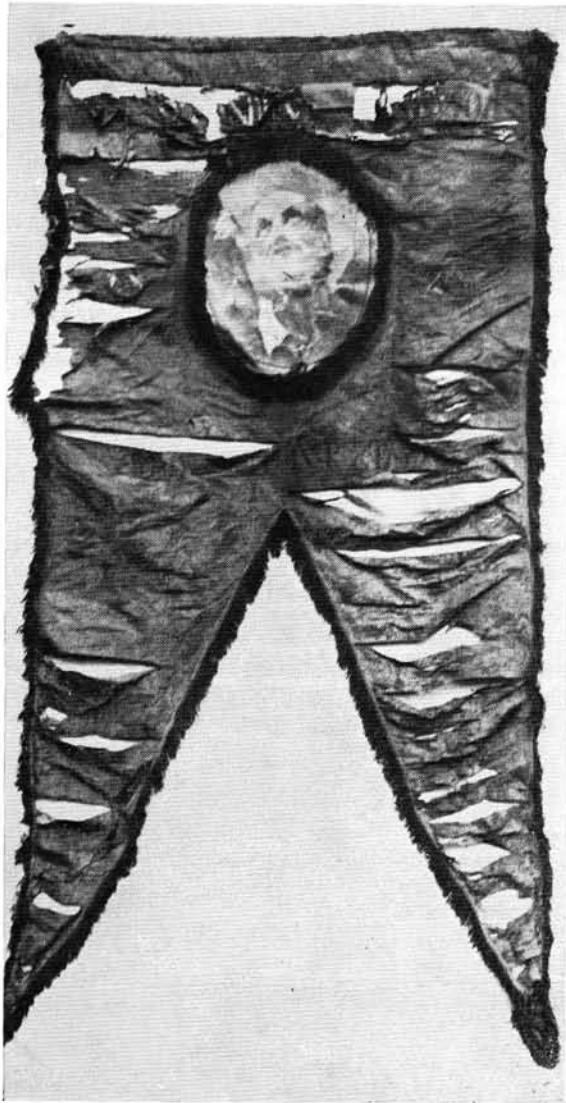

11. Restaurálás után (3. zászló).
 11. Nach der Restaurierungsarbeit (Fahne Nr. 3.).
 11. Après la restauration (détail de la 3e bannière).
 11. После реставрации (фрагмент знамени № 3).

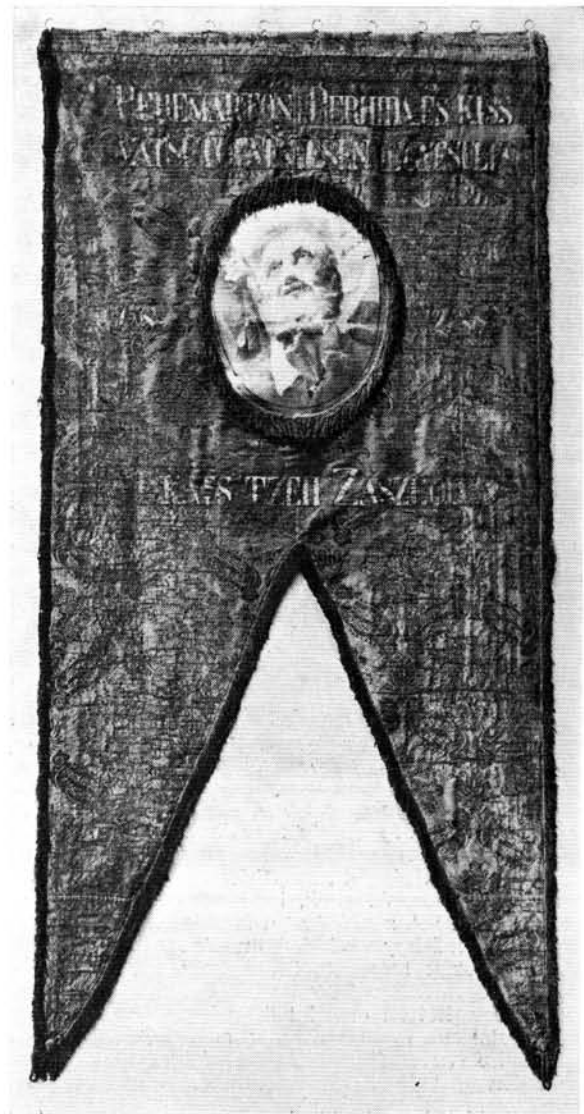

10. Restaurálás előtt (3. zászló).
 10. Vor der Restaurierungsarbeit (Fahne Nr. 3.).
 10. Avant la restauration (détail de la 3e bannière).
 10. Перед реставрацией (фрагмент знамени № 3).

Selyemzászlóink (1., 3—6.) foszlott szövetének restaurálását a következő módszerrel végeztük. A kifeszített sáv *lebegő láncc*- (1.) vagy *vetülékfonalait* (3—6.) ezekre merőleges irányú *átfogó öltésekkel lefogtuk*. Ez az öltés kb. 15—20 cm-es szakasz csipesz segítségével elrendezett szárait fogja át. Az elrendezett szálat e hosszú öltésen belül még rögzítenünk kell. Ezt úgy értük el, hogy szálcsoportonként az átfogó öltés fonálát egy kereszt irányú apró öltéssel az alábélelőhöz fogtuk. Az apró öltések sűrűségét az adott részlet állapota határozta meg. Az átfogó öltéseknél ügyelnünk kell arra, hogy ez 3—4 cm-re nyúljon be az ép részekbe, nehogy az öltés nyomán tovább hasadjon a műtárgy. Az öltések végződése ne essenek egy vonalba, mert ez egy későbbi hasadást idézhet elő. Az átfogó öltéssorok egymástól való távolságát ismét a textília határozza meg. Zászlóink esetében folyamatos alkalmazásuknál általában 4—5 mm távolságra helyeztük e sorokat (5., 6. kép). A vászonzászlónál leírtakhoz hasonlóan itt is menet közben cseréltük le a bekockázást. A megfelelő színű és vastagságú fonallal úgy öltöttünk, hogy az öltés hossza a tárgy színén rövidebb, az

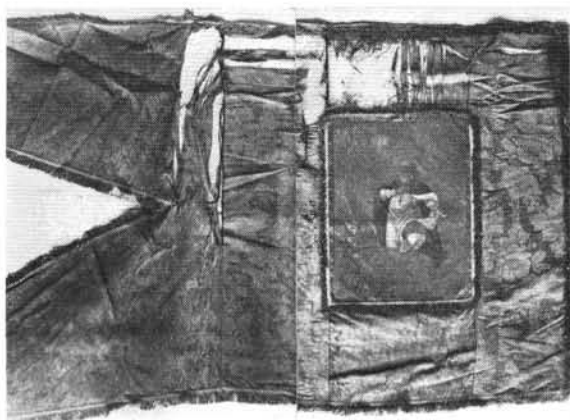
12. Restaurálás előtt (4. zászló).
12. Vor der Restaurierungsarbeit (Fahne Nr. 4).
12. Avant la restauration (détail de la 4e bannière).
12. Перед реставрацией (фрагмент знамени № 4).

13. Restaurálás után (4. zászló).
13. Nach der Restaurierungsarbeit (Fahne Nr. 4).
13. Après la restauration (détail de la 4e bannière).
13. После реставрации (фрагмент знамени № 4).

alábélelőn hosszabb legyen. Az öltések irányát az adott részlet szövéséhez igazítottuk, hogy az idegen szálak belefeküdjenek. A bekockázás fércernáját folyamatosan távolítottuk el, ezzel is jelezve, hol tartunk a munkával. A selyemszövet hiányainak szélét a vásznak restaurálásánál leírt öltéssel végeztük (7. kép). Itt kell megjegyeznünk, hogy restaurálásnál az öltések tartó, lefogó szerepét tartuk szem előtt. Elbujtatásukra ne törekedjünk az öltések rövidségével, erre inkább a fonál anyagának, színének, az öltés irányának megválasztása szolgáljon.

A zászlók peremének konzerválása újabb problémát jelentett. Megoldásukra többféle módot kellett alkalmaznunk. Az egylapos-egyoldalú zászlók (1., 2.) peremét körben leöltöttük és az *alábélelőből* 3—4 mm-es védő *peremet hagyva*, azt pár cm szélesen visszahajtottuk, majd az alábélelőhöz dolgoztuk. A céhzászlók mindegyikénél (3—6.) a szegés szerinti fonákoldalt béleltük alá és a szegéstől fél cm-rel

14. Restaurálás előtt (5. zászló részlete).
 14. Vor der Restaurierungsarbeit (Teilstück der Fahne Nr. 5.).
 14. Avant la restauration (détail de la 5e bannière).
 14. Перед реставрацией (фрагмент знамени № 5).

beljebb rögzítettük a tárgyat. Így az alábélelőt a szegés belső szélénél vágtuk körül, hogy az amúgy is több rétegű szegett szél vastagítása nélkül, éppen addig érjen.

BÉLELÉS

Az alábélelőn lebegő öltéseket óvni kell, mert meghúzódnak, elszakadásuk a restaurálás egy részletének meglazulását idézi elő. Ezért az egylapos-egyoldalas zászlókat béleljük. A béleléshez *vékony textil* anyagot válasszunk, melynek festése szükségtelen, mivel a lebegő szálak megóvásán kívül más szerepe nincs. Igyekezzünk egy darabból bélelni.

Zászlóink (1., 2.) nagy mérete miatt a bélésüket toldanunk kellett. Az így elkészített, megfelelő nagyságú bélelő vásznat az alábélelőre fektettük, kisimítottuk és széleit körül-gombostűztük.¹⁶ A zászló óvatos átfordítása után, ellenőrzésképpen a műtárgyat is kisimítottuk és ahol szükséges volt a gombostűzést helyesbítettük. Először a *zászlótoldások mentén öltögettük* egymáshoz a bélést és a zászlót. Ezután a zászló peremétől fél cm-rel kijebb körül-vágtuk a bélést. Ismét baloldalra fordítva a *bélést* az alábélelő pereménél kissé beljebb, *az alábélelő és a bélés közé hajtva varrtuk körül*. A zászlón áthaladó öltésekhez természetesen a műtárgy színére festett fonalat használtuk.

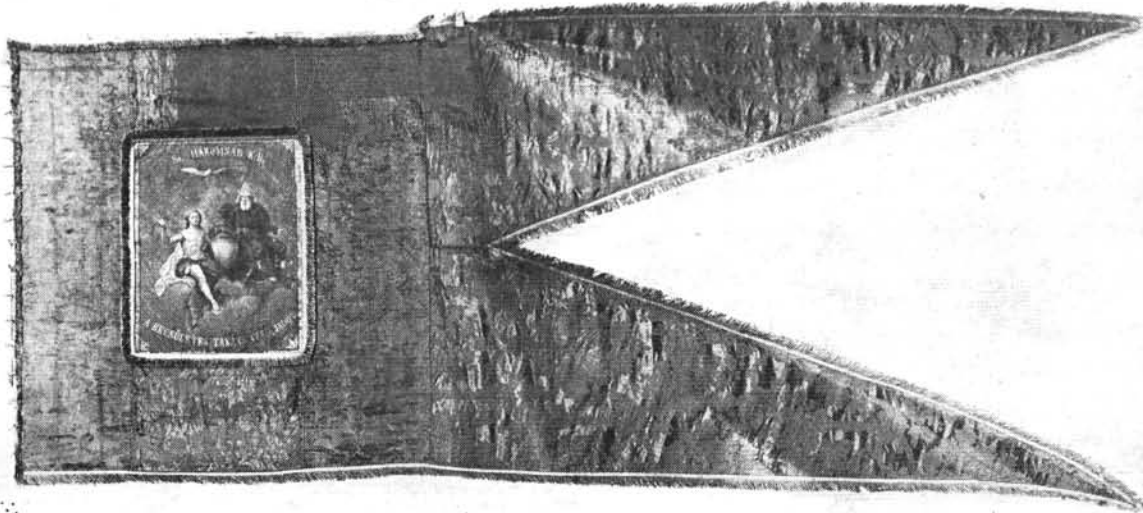
BORÍTÁS

Módszerünkkel az egylapos-kétoldalas zászlók egyik oldalát menthetjük meg, ezért a másik oldalt borítással pótoljuk, mely egyben az alábélelőn lebegő öltéseket is óvja. A borító anyagának megválasztásánál az eredeti textilá összhatását és fő jellegzetességeit vegyük alapul.

A selyemdamasztból készült céhzászlók (3–6.) borításához megközelítő mintázatú vászondamasztot használtunk (17. kép). A rendelkezésünkre álló damasztok mustrájának szegényessége kényszerített arra, hogy a zászló toldásaihoz hasonlóan toldjuk a borítót. Így a mustra forgatásával elért különböző fényhatás megtörte a damaszt egyhangúságát. A toldások széleit az eredetiével ellenkező oldalra hajtottuk és levasaltuk. Ezzel elkerültük a rétegek egymásra halmozását, vastagodását. A *zászló és a borító toldásainak* milliméter pontos összeillesztését gombostűzéssel végeztük. A jó megtartású varrások, ill. hajtások árkában megfelelő színű gépcérnával varrtuk egymáshoz a zászlót és a borítót. Ügyelve, hogy az öltések mindkét oldalon ebbe az árokba belesimuljanak. A belső levarrások után a műtárgy peremétől 2 cm-rel beljebb a rétegeket összeférceltük, majd fél cm-rel kijebb a borítót körül-vágtuk. Ahol a felirat alatt két lap szerepelt (6. és 17. kép), ott a borítás csak a dupla részig terjed. Az egylapos-kétoldalas zászlóknál (3–6.) minden esetben a műtárgy szegés szerinti jobboldalát tarthattuk meg, ezért fonákoldalát béleltük alá, majd borítottuk be. A *borítót a szegés belső pereméig hajtottuk* vissza és ehhez rögzítettük, így a széleket nem vastagítottuk és az eredeti szegés szépen látható. Ahol a rojrt nem a peremhez kötődött, hanem takarta egy részét a selyemdamaszt (3.), ott a borítóval is ugyanaddig fedtük. Ezzel párhuzamosan végeztük a hibás vagy leszakadt rojtrészek felerősítését is.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az egylapos zászlók restaurálás alkalmával háromlapossá válnak, akár azért, mert két lap közé fogjuk őket,¹⁷ akár azért, mert restaurálás után még béleljük vagy borítjuk. Zászlóink eredeti tartásukhoz képest annyira gyengék, hogy pótlapokkal érik el kb. az eredeti hatást. Nagy felületüknél fogva a függesztésnél nagy súlyt kell elbírnuk, ehhez is szükségük van a pótlapokra.¹⁸ A kiállított darabokon láthatjuk, hogy a zászló esetét, tartását, az esztétikai látványt sem zavarja a több textillap alkalmazása (18. kép).

15. Restaurálás után (5. zászló).
 15. Nach der Restaurierungsarbeit (Fahne Nr. 5.).
 15. Après la restauration (détail de la 5e bannière).
 15. После реставрации (фрагмент знамени № 5).

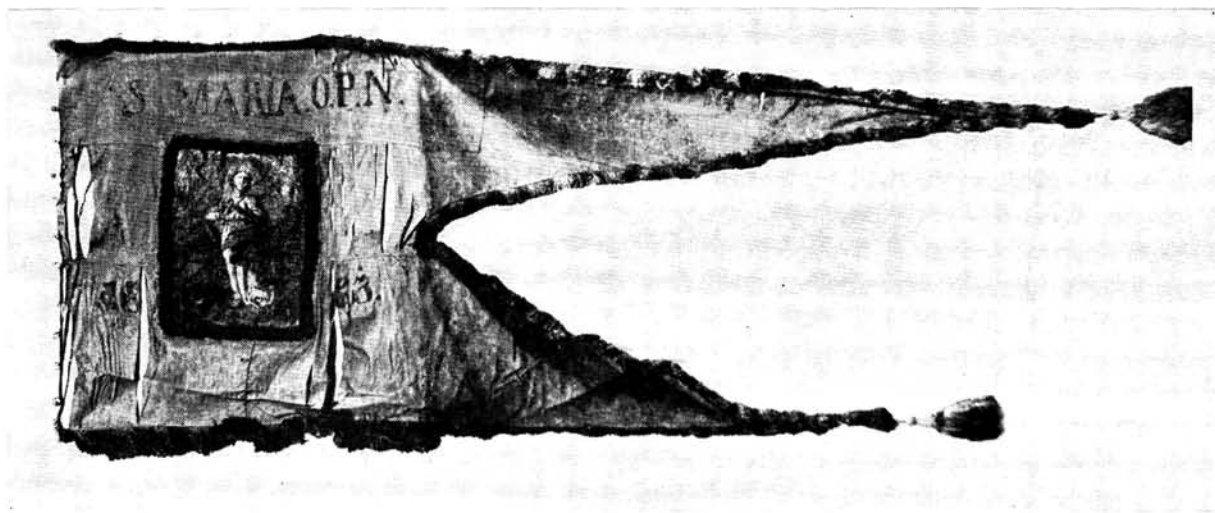

FELSZERELÉS

Amennyiben tartozékot távolítottunk el a műtárgyról, úgy azt most kell visszahelyezni. E művelethez igen nagy szükségünk van a restaurálási napló pontos feljegyzéseire.

Céhzászlóinkra először a *festményeket*¹⁹ *helyeztük vissza*. A kép helyét körülferceltük, hogy a rétegek el ne csúszzanak egymásról, amikor kivágyjuk. Az alábélelőt és borítót egyszerre vágtuk ki az eredeti szélek mentén. Restaurálási naplónk pontos vezetéséből tudtuk, hogy a kép melyik oldala a zászló melyik oldalára kerül. Egy esetben (4.) kénytelenek voltunk a festmény oldalait felcserélni (12., 13. kép), mert ha az eredetihez ragaszkodunk, akkor a zászló színoldalára egy teljesen lekopott festmény kerül. A tárgy kiállításra kerülése tehát ezt a megoldást választotta velünk. A következőkben a festmény pontos visszafektetése után négy helyen gombostűvel rögzítettük. Visszavarrása igen nehéz feladat fizikailag is, mert kevésbé hozzáférhető helyre kerül. Nehezíti

még a képvászon keménysége és a rétegek vastagsága. Ezért nem volt megoldható a kép felfércelése, ami még jobban nehezítette a műveletet. Az asztalra fektetett zászló festményének mindig azt a szélét húztuk az asztal pereméhez közel, amelyiken éppen dolgoztunk. *Erős fonállal*, nagy öltésekkel *varrtuk* a brokáthoz a kép vásznát, a régi öltések helyett. Ezután következett a kép szélének rojtokkal való letakarása. A festményt szegélyező rojtot vagy paszományt mindkét oldalra külön-külön kellett rávarrni, mert az egyik oldalon a kép peremét, a másikon a brokát szélét kellett eltakarnunk (12—18. kép). Az átszabott céhzászlón (3.) *rojt* helyett széles *paszománnyal* szegték a festmény négy oldalát, *visszavarrása* a rojtéhoz hasonlóan történt, avval a különbséggel, hogy a paszomány mindkét szélét rögzíteni kellett (10., 11. kép). A zászlószárazakat (3. 6.) díszítő, s egyben súlyánál fogva redőit kifeszítő bojtokat csak a műtárgyak kiállításakor gomboltuk vissza.

16. Restaurálás előtt (6. zászló).

16. Vor der Restaurierungsarbeit (Fahne Nr. 6).

16. Avant la restauration (détail de la 6e bannière).

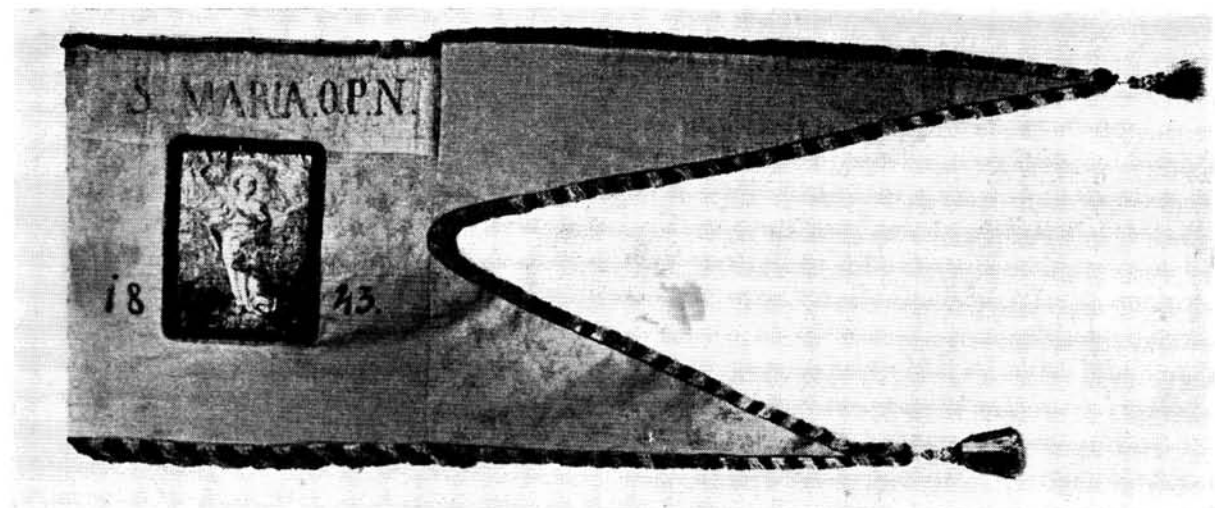
16. Перед реставрацией (фрагмент знамени № 6).

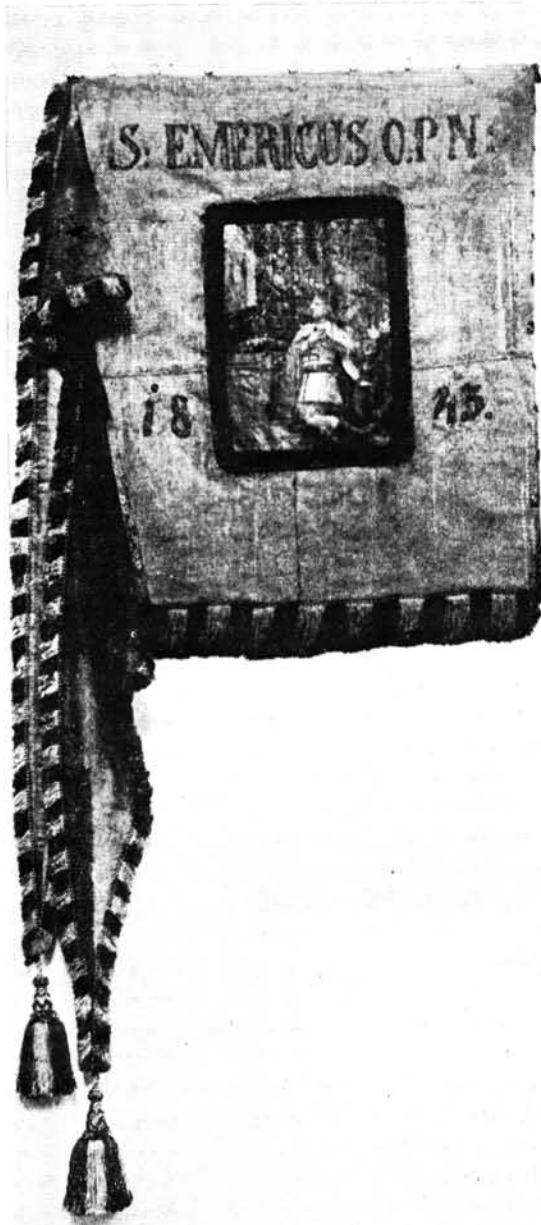
17. Borítás (6. zászló).

17. Überziehung (Fahne Nr. 6).

17. Couverture (6e bannière).

17. Покрытие (знамя № 6).

18. Függesztés (6. zászló).
 18. Aufhängung (Fahne Nr. 6.).
 18. Suspension.
 18. Навешивание (знамя № 6).

KIEGÉSZÍTÉS

Zászlóink restaurálásánál két esetben merült fel a *műtárgy hiányainak kiegészítése*. A negyvennyolcas zászló (2.) nyomott díszítéséből hiányzó részleteket speciális módon pótoltuk (6., 7. kép), mely módszerrel egy következő dolgozatban foglalkozunk. Kivételes esetekben előfordulhat az, hogy a műtárgy egészének megmentése érdekében a díszítményt vagy annak részletét fel kell áldoznunk, ahogy ezt már említettük a megmentésre történő zászlólap kiválasztásánál. Egyik feliratos zászlónk (6.) szegés szerinti fonákoldalára festett 1843-as évszámot az alábélelés során kénytelenek voltunk letakarni. A számjegyek erősen hasadozottak voltak, ezért nem hagyhattuk ki az alábélelésből (16. kép). Az eltakarás mellett szólt az a körülmény is, hogy a zászló egyetlen lapjának mindkét oldalán ugyanarra a helyre festették az évszámot. Következésképpen a számjegyek formailag nem fedhették egymást. Az általunk megtartott épebb jobboldal számai (18. kép) átütöttek a kopottabb bal oldaliakra (16. kép). Ezért határoztunk a bal oldali *évszám* lefedése, ill. a borítóra való *visszarajzolása* mellett. Az eredeti kontúrok felrajzolása után az olajfestéstől eltérően, az e célra megfelelőbb fekete vegytintával, tollal vonalkáztuk be a számjegyeket a damasztra (17. kép). Egy következő zászlónál (4.) hasonló körülmények — melyekhez a felirat nagy részének lekopása járult (12. kép) — indítottak bennünket, a szerencsére rövidebb és megítélésünk szerint kevésbé lényeges felirat eltakarására. Itt azonban a visszarajzolásra nem volt lehetőség.

ELHELYEZÉS

Zászlóink függesztése többféleképpen történt. A török zászló (1.) bal oldalának felső peremén hasonló anyagból készült széles *bujtatóba csúsztatták a farudat* vagy deszkalapot. A bujdatót is konzerváltuk, hogy a függesztés eredeti módja megmaradjon. A negyvennyolcas zászló (2.) rozsdás szegnyomaiból ítélve, felső peremét *rúdra szegezték*. A függesztésnek ezt a módját természetesen nem vettük át. A zászló elhelyezését a bélés felső peremére erősített karikákkal oldottuk meg. A céhzászlók egy része (3., 4.) keskenyebbik *peremén karikázott*, így függesztésnél az előzőekhez hasonlóan a zászló teljes nagyságában kifekszik (11., 13. kép). A céhzászlók másik része (5., 6.) *derékszög alakban karikázott*, vagyis teljes szélességükön és hosszanti oldaluk egy részén. Ezt a függesztést részben a zászlókon keresztben elhelyezett festmények függőleges helyzetbe kerülése és kifeszítése tette szükségessé (18. kép). Ilyenkor a zászló szárai oldalt, mint drapéria, redőket vetve függ le. Restaurálásuk alkalmával az eredetileg is függesztésre szolgáló karikákat helyükön hagytuk, sőt a hiányzókat pótoltuk. Ezek a megoldások teljes mértékben megfelelnek a zászlók kiállításon vagy raktárban való elhelyezésére.

A múzeumainkban őrzött zászlók az idő haladtával egyre jobban pusztulnak. Reméljük, hogy e restaurálási tapasztalataink és alkalmazott módszereink közzétételével hozzájárulhatunk a zászlógyűjtemények azon darabjainak megmentéséhez, melyekre ezek vonatkozathatók. Céhzászlóink többsége azonban azokat a típusokat képviseli, melyekre sajnos az elmondottak nem alkalmazhatók. Ezért restaurálásuk módszerének kidolgozására égető szükség van.

T. Knotik Márta

TÁBLÁZAT

Zászlók leírási száma	ANYAG				SODRAT				SŰRŰSÉG		SZÖVÉS			
	lánc		vetülék		lánc		vetülék		szál/cm		vászón	sávoly	atlasz	
	selyem	pamut	selyem	pamut	Z	S	Z	S	lánc	vetülék				
1.	S		S		—		—		—	—	—	—		
2. piros		P		P	Z		Z		25	24	+			
fehér		P		P	Z		S		26	22		+	5 fonalas S irányú	
zöld		P		P	Z		Z		30	26		+	4 fonalas S irányú	
3.	S		S		—		—		80	23 × 2			+	7 fonalas
4.	S		S		—		—		80	46			+	7 fonalas
5.	S		S		—		—		80	28 × 2			+	7 fonalas
6.	S		S		—		—		80	28 × 2			+	7 fonalas

JEGYZETEK

¹ A felmérést a Központi Múzeumi Igazgatóság Muzeológiai és Technológiai Osztálya végezte.

² Céhzászlókkal kapcsolatosan eddig csak néhány soros közlések jelentek meg. Hosszabb dolgozatok egyéb zászlókról: *D. Egyed Edit*, Az Iparművészeti Múzeum török zászlói. Iparművészeti Múzeum Évkönyve 1959; *Ring Gusztávné*, A magyar tanácsköztársaság zászlói. Legújabbkori Történelmi Múzeum Évkönyve 1959; U. ö.: Legújabbkori Történelmi Múzeum munkásmozgalmi zászlói. Uo. 1960. U. ö.: Adatok a Legújabbkori Történelmi Múzeum zászlóihoz. Uo. 1963—64.

³ *Geijer, A.*: The conservation of flags in Sweden. *Studies in Conservation*. 1957: 3, 24 és *N. N. Szemjonovics*, Resztavracija muzejnih tkanej. (Tyeorija i tehnojogija) Leningrad, 1961.

⁴ Jelen dolgozat kéziratja 1968-ban készült el.

⁵ A múzeumi textiliák gondozásáról lásd. A konzerválás és restaurálás kézikönyve. Bp., 1950. (rotaprint) Textiliák kezelése c. fejezetét.

⁶ A technikai adatokat a táblázat tartalmazza. Felhasznált irodalom: *Szemmáry László*, Kötéstan. Bp., 1959; *Gyimesi János*, Textil anyagok fizikai vizsgálata. Bp., 1958. Az anyag és sodrat meghatározást, a fénykép felvételeket Keszei Péter készítette.

⁷ Brosírozás: hímzésszerű mintázás külön fonalrendszerrel.

⁸ Vö.: *Geijer, A.*, Preservation of textile objects. Recent Advances in Conservation. Contributions to the IIC Rome conference, 1961: 185—189 l. (London, 1963).

⁹ E célra igen jól felhasználható a műanyag szúnyogháló. Erneyei Jánosné (Történelmi Múzeum) munkamódszerének szíves átadása.

¹⁰ Vö.: *Rice, J. W.*, Principles of Textiles Conservation Science No. VI. and VII. Textile Museum Journal 1966: 12, 1—22. l.

¹¹ A papírvatta gyors szárításhoz való alkalmazása Pothola Istvánné (Néprajzi Múzeum) munkamódszerének szíves átadása.

¹² E varrások és öltések ábráit szerző a M. F. É. 1969/1: 22. l. közölte.

¹³ Legmegfelelőbb a halasi csipke varrásához használt fonal.

¹⁴ Az alábélelést vö.: *Jehmann, D.*, Conservation of Textiles at the West Berlin State Museums. *Studies in Conservation* IIC, 9: 1 (1964) 9—22. l.

¹⁵ A konstrukció megtervezése Borsi Sándorné (Iparművészeti Múzeum) nevéhez fűződik. Neki és mindazoknak, akik munkámban segítettek, itt köszönöm meg szíveségüket.

¹⁶ Lehetőség szerint rozsdamentes, vékony gombostűt használjunk.

¹⁷ *Geijer, A.*, i. m.

¹⁸ *Beecher, E. R.*, Reinforcing Weakened textiles with Synthetic-fibre net. Recent Advances in Conservation. Contributions to the IIC. Rome conference, 1961: 195—196 l. (London, 1963).

¹⁹ Az egyetlen vászonlap mindkét oldalára festett olajképek konzerválási problémájára ezúton szeretném felhívni a képre Restaurátorok szíves figyelmét.

Die Restaurierung von Fahnen

Verfasserin beschreibt in ausführlicher Weise, wie die in den ungarischen Museen aufbewahrten wertvollen und historisch denkwürdigen Fahnen durch entsprechende Lagerung und Restaurierung erhalten werden können.

Zu diesem Zweck klassifiziert sie die Fahnen nach technischen Merkmalen in *Einblatt-* und *Zweiblattfahnen*, und befaßt sich mit zwei Typen der Einblatt-Fahnen: den *einseitigen* und *zweiseitigen*. Zu den ersteren gehören jene, bei denen nur die eine Seite des Fahnentuches Dekorationen und Ornamente aufweist, u. zw. in die Textilien eingewobene oder auf solche gedruckte Muster. Bei den zweiseitigen Einblattfahnen sind beide Tuchseiten im allgemeinen handgemalt, seltener bedruckt.

Es folgt eine ausführliche Schilderung zwei einseitig und vier zweiseitig ornamentierter Einblattfahnen. Dies

sind Zunftfahnen spezieller Herstellungsart aus dem Besitz der Museen von Pécs, Szeged und Veszprém. Herstellung und Gebrauch dieser Fahnen gehen auf das XVII. bzw. XIX. Jahrhundert zurück. Die zur Restaurierung solcher Fahnen angewandte Methode wird in allen Einzelheiten geschildert.

Das Restaurierungsverfahren besteht aus Vorbereitung, Reinigung, Trocknung, dem Bügeln Studium, Materialwahl, Bemalung, Unterfütterung, Quadratierung, Restaurierung, Futterunterlage, Überdeckung, Ausstattung, Ergänzung und Lagerung.

Die von der Verfasserin beschriebenen Methoden eignen sich aber nur für einen Teil der Fahnensammlungen und im Falle der Zunftfahnen lediglich für solche, die in ihrer technischen Ausführung Ausnahmen bilden.

Márta T. Knotik

Restauration des drapeaux

L'auteur donne des instructions détaillées de l'entreposage et de la restauration pour sauver les drapeaux très valeureux et bien précieux des musées hongrois.

Dans son étude, elle catégorise les drapeaux du point de vue technique en drapeaux simples et doublés. Elle s'occupe des deux types des drapeaux simples: des drapeaux à une face et à deux faces. Les premiers sont ceux dont un seul côté est orné: en général ce sont des textiles, imprimés ou façonnés. Dans le cas des drapeaux à deux faces, tous les deux côtés de l'unique pièce de textile sont ornés, en général ils sont peints, rarement imprimés. L'étude donne la description de deux bannières de corporation simples, à une face, et de quatre bannières simples à deux faces, dont

les solutions présentent des traits spéciaux. Ces drapeaux appartiennent aux musées de Pécs, de Szeged et de Veszprém. Ils datent du XVIIe et du XIXe siècles. Pour chaque drapeau, l'auteur fait connaître la méthode utilisée pour chaque phase de la restauration. Les phases du procès du travail: préparation, nettoyage, séchage, repassage, étude, choix de matériaux, teinture, renforcement par doublage, quarillage, restauration, doublage, couverture, complètement, mise en place.

Mais les méthodes présentées ne sont applicables qu'à une partie des collections de drapeaux, et parmi les bannières de corporation ce sont seulement celles ayant cette solution technique qui puissent être traitées selon ces méthodes.

Márta T. Knotik

Реставрация знамен

В своей статье автор предлагает способы хранения и реставрации ценных и славных знамен, находящихся в музеях Венгрии.

По технике изготовления знамена делятся на *одинарные* и *двойные*. Одинарные знамена в свою очередь бывают *одно-* и *двусторонние*. У односторонних знамен рисунок только на одной стороне, в большинстве случаев это набивные или узорчатые ткани. Двусторонние знамена имеют рисунок с обеих сторон, в большинстве случаев это выполнено крашением, гораздо реже — набивкой.

В статье описываются два одинарных двусторонних и четыре одинарных односторонних цеховые знамена, выполненные особым способом. Эти знамена являются

собственностью печского, сегодского и веспремского музеев. Они были изготовлены и находились в употреблении между XVII и XIX веками. Описываются примененные в процессе реставрации методы по последовательности операций: подготовка, очистка, сушка, глажение, изучение, обследование, выбор материала, окраска, подкладка, реставрация, изготовление подкладки, покрытие, приандлежности, дополнительные работы, установка.

Описанный метод может быть применен, однако, только для части из коллекции знамен, находящихся в музеях, при реставрации цеховых знамен — только в исключительных случаях.

Márta T. Knotik

Könyvismertetés

„Magyarország Régészeti Topográfiája” 2. kötet

Éri István—Kelemen Márta—Németh Péter—Torma István:

Veszprém megye régészeti topográfiája

A veszprémi járás.

Szerk: Éri István

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 340 l.

és 6 térképmell.

Magyarország régészeti topográfiájának most megjelent második kötete 55 mai közigazgatási egységen belül 721 lelőhelyet, összesen 1178 régészeti objektumot ír le, az őskortól kezdve felöleli az összes régészeti korszak anyagát. Ennek a szerteágazó anyagnak egészéről egy ember aligha mondhat részletekre kiterjedő véleményt. A következő időszakban nyilván minden korszak specialistái kitapaszthalják előnyeit és esetleges hiányosságait, de a végső értékelést bizonyára csak a huzamos használat, a gyakorlat alakítja majd ki. Az alábbiakban nem a régészet, hanem a régészetet is magában foglaló, annak adataira is építő tudomány, a történelem nézőpontjából szeretnénk néhány észrevételt mondani a kötetéről és ennek ürügyén az egész vállalkozásról.

A kötet túlnyomó részét, ha leletek számában nem is, de terjedelemben feltétlenül, a magyar honfoglalással kezdődő korszak anyaga foglalja el. A középkori régészeti anyagot azonban nemcsak mennyisége és jelentősége emeli ki a többi korszak sorából, hanem a feltárás lehetséges útjaiban és módszereiben is jelentős különbség mutatkozik. Míg a korábbi korszakoknál a kutatás bázisát, ritka kivételtől eltekintve, egyedül csak a régész ásója nyomán felszínre került tárgyi emlékegy, illetve a leletek, a leletegyüttesek összehasonlító vizsgálata képezi, addig a középkori résznél a tárgyak mellé már az írott források is felsorakoznak. Az előbbi módszerei tehát szinte teljességükben a régészet keretein belül maradnak, az utóbbinál pedig már át kell lépni ezeket a határokat. A párhuzamos, különbözőzetű rendeltetésű feltárások és felhasználásuk módszereit tekintve más és más anyagok együttes vizsgálata nemcsak lehetőség ezen korszak szakemberei számára, hanem egyszerűen kötelesség is.

A régészeti topográfia szerzői ezt az elvet követik, tegyük mindjárt hozzá: nagyon szerencsés formában. A régészeti leletekkel meghatározott, illetve a terepbejárások során felmért településhelyekhez miniatűr adattárak járulnak, amelyek a település életének fordulóira; feltűnésének és elpusztulásának megközelítő időpontjára vonatkozó legfontosabb írásos adatokat tartalmazzzák.

Úgy hisszük, hogy ezeknek az adattáraknak fontosságát és szükségességét nem lehet elvitatni. Ezek a maguk sajátos tanúvallomásával hitelesítik a régészeti leleteket, objektumokat, beiktatásuk különbözőt meg leginkább a topográfiát az egy-egy korszak leleteit összesítő, leíró korpusztól és az egy-egy földrajzi egység leleteit pusztán régészeti szempontból ismertető tájékoztatótól, konpektustól. Ezért a topográfia speciális célkitűzéseinek legfőbb hordozói közé tartoznak. A topográfia e tekintetben természetesen nem törekedhet teljességre, hiszen az egy-egy településre vonatkozó adatok összességének feltárása inkább a történeti földrajz feladat-körébe vág.

A kötet elején található rövidítések, egyben a felhasznált irodalom és forráskiadványok jegyzéke azt tanúsítja, hogy a középkori rész szerzője tisztában volt ennek az összehasonlító módszernek fontosságával, és az adattárak összeállítását nem tekintette mellékes kérdésnek. Mégis, már az irodalomjegyzék olvasása közben támad bizonyos hiányérzetünk.

Tisztában vagyunk azzal, hogy ezek a hiányosságok, másutt aránytalanságok a munka úttörő jellegéből fakadnak, és

így bizonyos mértékig elkerülhetetlenek. Másrészt hangsúlyoznunk kell, hogy az alább felsorolásra kerülő adalékokkal nem az irodalomjegyzéket akartuk újabb, felesleges tételekkel szaporítani, hanem csak olyan műveket említünk, amelyek az adattár anyagát kiegészíthetik.

Elsősorban néhány nagy, országos hatósugarú folyóirat elhagyásával tudunk nehezen egyetérteni. Főleg a *Századokra* és a *Történelmi Tár*ra gondolunk. A Századoknak sajnos csak az első tíz évfolyamához készült index, ez azonban mindenre kiterjedően bőséges. A többi, mutató nélküli évfolyam átnézése ugyan rendkívül fáradtságos munkát igényel, a folyóirat azonban a profil kezdeti tisztázatlansága következtében nem egyszer foglalkozik régészeti kérdésekkel is, közöl tárgyleírásokat és topográfiai meghatározásokat, és így nagyon valószínű, hogy Pesty Frigyesnek a bakonyi erdőispánságról írott cikkén kívül (ezt használták fel belőle egyedül) más hasznos útmutatással is szolgált volna. A Történelmi Tár minden évfolyama tartalmaz, az előbbinél ugyan jóval egyszerűbb, de jól használható mutatót. A tárgyalt területre vonatkozik pl. Sörös Pongrácz: *Bakonybéli regeszták a XV. század második feléből* című forráskiadványa (Történelmi Tár 1907), Akali és Főkajár vidékére több adattal. E hiánynak felvetése annál is indokoltabb, mert ugyanakkor máshol minuciózus pontossággal feldolgozásra kerültek olyan hírlapi cikkek, tanulmányok, amelyek forrásértéke kétes, adataikat többnyire másodkézből veszik.

A hiányzó forráskiadványok közül mindössze két olyant említünk, amelyek a vatikáni levéltár anyagából merítenek: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Bp., 1884—1909. és Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. I—II. Bp., 1931—1938. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a pápai kúriához benyújtott supplikációk, illetve az azokra adott válaszok sokszor fontos, néha egyedi adatokat tartalmaznak főleg kápolnák, egyházak és kolostorok építéstörténetére nézve. Utóbbi állításunkat egy példával szeretnénk illusztrálni: A várpalotai ferences kolostor építési idejét a Topográfia, Faller kutatásai alapján, 1440—45 körülre teszi (214. l. 49/10. lelőhely). Lukcsics fentebb említett művében azonban találunk egy adatot, amelynek alapján a kolostorépítés befejezése inkább 1451 körülre datálható. „1451. Márc. 3. Item pro indulgentia concedenda visitantibus conventum B. Marie ab waywoda (ti. Újlaki Miklós erdélyi vajda) pro fratribus Minoribus de observantia in oppido Palota, Vesprimiensis d., *de novo fundatum*” (i. m. I. 1250. szám). Kolostorok számára általában akkor szoktak búcsút kérni, amikor az építkezés már befejeződött vagy közvetlenül befejezés előtt állt. (A búcsúkérések időpontjára lásd: Kumorovitz L. Bernát: *A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez*. Tanulmányok Budapest múltjából 15 (1963) 117—119. l.)

Égészen más okokból érezzük a települések lakóinak nemzetiségére utaló nyelvtörténeti adatok hiányát. Főleg Kniezsa István 1938-ban megjelent, azóta is nélkülözhetetlen tanulmányát (*Magyarország népei a XI. században*. Szent István Emlékkönyv II. Bp., 1938), és Bärzsi Gézának a tihanyi alapítólevélről (*A tihanyi alapítólevél mint nyelvi emlék*. Bp., 1951) írott munkáit hiányoljuk. Tudjuk, hogy egy ilyen merő-

ben más módszerekkel dolgozó tudományterület eredményeinek felhasználása számos nehézségbe ütközik, fontosságukat ennek ellenére elvitathatatlanak tartjuk. A nyelvtörténeti kutatások eredményei ugyanis nemcsak egy-egy fontos adattal gazdagítanak az adattárak anyagát, hanem a topográfia összefüggéseibe ágyazva egészen speciális funkciót kapnak: ritkán kínálkozik kedvezőbb lehetőség arra, hogy két szomszédos, de önálló tudományág szakemberei ellenőrizhessék egymás és a maguk eredményeit. A topográfiába bekerülő leletek, pl. honfoglaláskori temetők megerősíthetnek vagy részben korrigálhatnak a korai településtörténet axiómaként alkalmazott, nyelvtörténeti eredetű módszerét: elárulnak, hogy egy-egy helység nevét mindig saját lakói adták-e saját nyelvükön, vagy pedig mások neveztek el őket a maguk nyelvén, és ez hagyományozódott át az utókorra stb. Ugyanez áll természetesen visont is: a nyelvtörténeti adat fontos fogódzkodókat nyújthat a régész számára is. (A nyelvészeti adatok felvételének szükségességét már László Gyula is hangsúlyozta a Topográfia első kötetének vitájában. *Veszprém megyei múzeumok közleményei* 5 (1966) 387—388. l.)

Ugyancsak nem lehet figyelmen kívül hagyni a felhasználásra kerülő irodalom helyes feldolgozásához nélkülözhetetlen módszertani útmutatókat, monográfiákat sem. Ismét csak két példát szeretnénk felhozni: Szabó István néhány éve megjelent könyvében tisztázta a magyar településrendszer alapvető kérdéseit (*A falurendszer kialakulása Magyarországon* (X—XV. század) Bp., 1966). A településtörténeti adattárakba egy-egy helység nagyságrendjének érzékeltetésére bekerültek a török defterek megfelelő adatai is. Ezek beiktatását mindenképpen helyesnek tartjuk, mert a nagyság a legfontosabb jellemzők közé tartozik, és így helye van a régészeti topográfiában. Az 1526 előtti korszakban nagyon kevés olyan adatot találunk, amely a népességszám meghatározását lehetővé teszi, és így ezt a hiányt a defterekből kell pótolni. A fejadó-defterek számolási egységét a „hane”-t a múlt században háznak fordították, így idézik a Topográfiában is, holott Káldy-Nagy Gyula néhány évvel ezelőtt rámutatott, hogy az sokkal inkább adózó családfőt jelent (*Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Bp., 1961. 7. l.). Ez a látszólag jelentéktelen különbség számottevő hibalehetőséget rejt magában: Bizonyos okok folytán, amelyeket itt most nem részletezhetünk (ezekre lásd: Káldy-Nagy Gyula: *A dzsijje-defterek népességstatistikai forrásértéke*. Történelmi Statisztikai Közlemények 3 (1959) 1—2. szám; Ua.: *Bevölkerungstatistischer Quellenswert der Gize-Defter und der Tahir-Defter*. Acta Orientalia Hungarica. 11 (1960) 1—3. szám.), a családfőknél nagyobb szorzószámmal kell dolgoznunk, mint a házaknál.

A nagyszabású munkálatok megindításakor nyilvánvalóan nem véletlenül, hanem gondos megfontolás következtében esett a választás éppen Veszprém megyére. Ezt a választást nemcsak azért helyeselhetjük egyértelműen, mert a Balaton-felvidéken, a tó emberi településeket teremtő-melengető hatására, meglepő sűrűséggel sorakoznak térben egymás mellett és időben egymás után a települések. A terület régészeti lelőhelyekben való gazdagsága közel sem lenne elégséges arra, hogy a régészeti topográfia sikerrel valósítsa meg célkitűzéseit. Ehhez előmunkálatok sorára is szükség van. Magyarország területén ma már aligha találhatnánk olyan területi egységet, amelynek felméréséhez nem állnak rendelkezésre ilyen vagy olyan színvonalú régészeti, történeti, művészettörténeti stb. előmunkálatok, sajnos azonban kevés megye dicsekedhet olyan feltartás szinttel, mint Veszprém megye.

Veszprém azon kevés megyék közé tartozik, amelyekben Csánki Dezső mindmáig nélkülözhetetlen történeti földrajzának megjelenése után (*Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. III. Bp., 1897.) is sorban jelentek meg olyan munkák, forráskiadványok, amelyek egy-egy terület vagy egy-egy korszak teljességre törekvő feltárását tűzték ki maguk elé célul. Pl. Pákay Zsolt a nehezen kezelhető diakegyezményeket dolgozta fel (*Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírások alapján* (1531—1696). Veszprém, 1942.). Kumorovitz L. Bernát mintaserű regesztakiadványban bocsátotta közre a veszprémi püspökség és káptalan középkori okleveleinek első csoportját (*Veszprémi*

regeszták. 1301—1387. Bp., 1953.). Veszprém megye mutatott példát az egész országnak egy nagyszabású vállalkozással, a helytörténeti lexikkal (Ila Bálint—Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Bp., 1964). Végül említjük meg, hogy a veszprémi múzeum közleményei a múzeumi terület legrangosabb, legfolyamatosabban megjelenő kiadványai közé tartoznak.

A feldolgozottsági szint kapcsán szeretnénk utalni a Topográfia első kötetéről rendezett vita egyik megjegyzésére. E vita során László Gyula azt javasolta, hogy a munkálatokat párhuzamosan indítsák meg az ország több területén is, mert különben ilyen ütemben száz évnél is több időt vesz igénybe a teljes sorozat megjelentetése (*Veszprém megyei múzeumok közleményei* 5 (1966) 388. l.). Az elaludt nagy vállalkozások hazájában bizony ez az aggodalom nagyon is indokolt és jogos. Sajnos ehhez azonnal hozzá kell tenni, hogy a helytörténeti kutatások jelenlegi állása mellett a legtöbb megyében még a munkálatok megindításához szükséges minimális szint sem áll rendelkezésre, olyan közepes feldolgozottsági szintről pedig, amelyet a Veszprém megyei kutatók készen kaptak, többnyire csak ábrándozni lehet. Mindezeket nem azért említjük meg itt, hogy ünneprontók legyünk, hanem azért, hogy addig hívjuk fel a figyelmet a meglevő hiányosságokra, ameddig azokon segíteni lehet. Az utóbbi tíz esztendőben a helytörténetírásban jelentős fellendülés észlelhető, ez a megélénkülés azonban közel sem egyenletes mértékű és nem is terjed ki az ország minden területére. Éppen ezért a topográfiai munkálatok meggyorsításához elsősorban azt kell felmérni, hogy melyek azok a megyék, járáások, amelyekben már akár most is meg lehet kezdeni a kötetek összeállítását, és melyek azok, ahol néhány évi munkára lesz a megindításhoz szükség. Második lépésként, de a lehető leggyorsabban, kísérletet kellene tenni arra, hogy a jelenleg nem eléggé összefogott és átgondolt helytörténeti kutatómunkát azokban a megyékben is az alapvető felmérésekre koncentrálják, ahol a feldolgozottsági szint nagyon alacsony.

A nagyszabású vállalkozások sikerét, és a régészeti topográfia ezek között is az első vonalba tartozik, nemcsak az mutatja, hogy sajátos célkitűzéseit mennyire pontosan és igényesen oldották meg, hanem elsősorban az, hogy ezeken a célkitűzéseken túlönve kapcsolatokat találjanak a rokontudományokhoz, segítséget, kiindulási pontot nyújtanak azok számára is. Ebből a szempontból nézve a kötet legnagyobb értéke a komplett településkép felrajzolása. A szórványemlékek, módszeres ásatások során előkerült leletek és az adott területre vonatkozó okleveles emlékek még együttesen sem képesek egy teljes településkép kialakítására, ehhez még frissen végzett, módszeres és rendszeres terepbejárásokra is szükség van. A településhálózat felvázolása lökést adhat újabb településtörténeti kutatásokra, és lehetővé teszi, hogy számos kulcsfontosságú történeti kérdést újból, szinte statisztikai megvalósítással vizsgáljunk meg. Nagy támogatást adhat, pusztán a leltárszerű sorbavétellel is, a már-már elenyészőben levő segédtudományok, pl. az epigraphica felélesztéséhez is.

A fenti általánosabb érvényű megjegyzések után, befejezősül, néhány közölt tárgyi anyaghoz kapcsolódó konkrét észrevételt teszünk. A 231. oldalon (51/1.f.) „A vár napnyugati bástyái alatt levő sziklák” lelőhely-megjelöléssel a következőket olvashatjuk: „... Eötvös K. író 1896-ban egy XIII. századi pecsétnyomót ajándékozott a MNM-nak. A Hampel J. által leírt tárgyat Eötvös K. szerint Fejérpataky L. a veszprémi káptalan hiteles pecsétnyomójának határozta meg.” Mivel a Topográfia minden külön megjegyzés nélkül közli Fejérpataky állítólagos meghatározását, arra kell következtetnünk, hogy szerzőt azt elfogadhatónak tartják. Márpedig Jakubovich Emilnek a Topográfiában más helyen felhasználott cikke (*I. Endre király törvénybeidézéi ércbillaga*. Turul 47 (1933).) tartalmával megcáfolja Eötvös leírását. Jakubovich ebben a cikkében a szóban forgó pecsétnyomót is közli, tulajdonosát, használóját azonban nem állapítja meg (i. m. 70. l. 13. kép). Viszont ugyanott foglalkozik a veszprémi káptalan „legrégibb 1207. évi oklevelén függő négyzetes SIGILLUM S/an/C/t/I MICHAEL/is/feliratú” pecsétjével is (i. m. 69. l. 12. kép), amely az előbbivel semmiféle hasonlóságot nem mutat. Így tehát az a káptalan hiteles pecsétnyo-

mója a XIII. században nem lehetett. De nem tarthatjuk ezt a darabot a veszprémi püspökség törvénybeidézõ ércbillovának sem, mert azt Jakubovich hitelt érdemlõen azonosította az egyik, szintén a MNM tulajdonát képezõ ércbilloggal (i. m. 71. l. 15—16. kép. — MNM. Lt. sz. 127/1890. 10. — Topográfia 255. l.)

Az alábbiakban csak rövid leírással sorolunk fel néhány olyan tárgyat, amely elkerülte a Topográfia készitõinek figyelmét:

Felsõõrs: Fülesgomb préselt ezüstlemezbõl, csúcsán kis füllel. XVIII. sz. II. fele. Lt. sz. MNM 24/1943. 1.; Aranyozott ezüst gyûrû. XVII. sz. II. fele. Lt. sz. MNM 24/1943. 3.

Szentkirályszabadja: Pecsétnyomó. Érc, mandorla alakú, reversén átlukasztott kis füllel. Lapján bevésve tunikás, álló szent alakja joggal, felette kis csillag, oldalt két liliom. Kõirata: S. CVSMODI A IAVRIENSIS. XIV. sz. Lt. sz. MNM 48/1858.

Tihany: Ezüstözött bronz pecsétgyûrû. Nyolcszögletû fejében stilizált liliom. XVI. sz. Lt. sz. MNM 115/1913.

A fentiekben nem annyira a kötet tételes leírására törekedtünk, hanem inkább, a recenzió eredeti értelmezése szerint, a hiányosságokat igyekeztünk kikeresni. Le kell azonban végül is szögeznünk, hogy a kötetet nem ezek a hiányosságok, hanem sokkal inkább a pontos adatkezelés, a gazdag apparátus, az anyagnak mostoha terjedelmi viszonyok mellett is élvezetes tárlása jellemzik. Befejezésül csak azt kívánhatjuk ennek a szépen induló, monumentális vállalkozásnak, hogy a következõ kötetekben is csak ennyi kifogásolnivalót találjon a bíráló, és akkor a Régészeti Topográfiát méltán sorolhatjuk majd a magyar régészet nagy eredményei közé, amelyekhez évtizedek múltán is bizalommal fordulhat a kutató, nem éri csalódás.

Szakály Ferenc

Könyvismertetés

„Magyarország Régészeti Topográfiája” 3. kötet

Bakay Kornél—Kalicz Nándor—Sági Károly:

Veszprém megye régészeti topográfiája

A devecseri és sümegi járás

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 289 l. 30 t. + 4 melléklet

Tizennyolc évig voltam Dunántúl egyik kisvárosának, Sümegnek lakója. S bár a városka rangja még az utóbbi évtizedben is csak kopott, mégis, távolról, némi nosztalgiával, ugyanakkor őszinte érdeklődéssel figyelem a hajdanával és mindennapjaival foglalkozó írásokat. Ez a magyarazata annak is, hogy vállalkoztam a Magyarország Régészeti Topográfiája 3. kötetének ismertetésére, azzal a kevésbé szerénynek tűnő, de igaz megállapítással megtoldva, hogy a szerzőkön kívül régészeink közül talán magam ismerem legjobban a tárgyalt vidéket, a devecseri és az egykori sümegi járást.

Kézbe véve a kötetet, külsőre semmiben sem különbözik az előző két kötettől. A belső címdalton ujdonság, hogy feltüntették a sorozatszerkesztő Patek Erzsébet nevét is (ezt korábban is meg kellett volna tenni!), viszont a kiadó újításaként elmaradt a kötet lektorainak felsorolása. Amíg az első, de különösen a második kötet bevezetése a munka készüléseinek műhelytitkaiba engedett bepillantani, nem hallgatván el a felmerülő nehézségeket sem, addig a 3. kötet ezt igencsak somnásan intézi el. E tény részben etikai oldala miatt hangsúlyozom ki. Ugyanis a 3. kötet terepbejárás munkáiban nemcsak a Balatoni Múzeum bevezetőben említett két munkatársa vett részt a szerzőkön kívül, hanem mások is. Így Torma István hosszabb, magam csak rövid ideig, bár ez a szövegből nem derül ki egyértelműen (pl. a Rigács 49/3. lh., 55. kép 1—3 sírleleteit mi gyűjtöttük be). Ugyancsak felhasználásra került Szám Anna régészhallgató szakdolgozata („A devecseri járás őskori lelőhelyei”), akinek nevét sem a terepbejárást végzők sorában nem találjuk, sem kéziratát a felhasznált irodalom jegyzékében. A legkevésbé elfogadható az a megoldás, hogy Szám munkájára lábjegyzetben „Szám Anna adata” módon hivatkozzunk, ugyanakkor, amikor más esetekben a már elfogadott formát (pl. Bakay—Perjés, 1968.) alkalmazzák. A devecseri járás majd minden községénél olvashatjuk Vathy Gábor adatszolgáltató nevét, aki viszont nem régész. Vathy a veszprémi Bakonyi Múzeum adattárának a devecseri járásra vonatkozó régészeti forrásait ellenőrizte a helyszínen, s gyűjtött esetenként újabb adatokat a múzeum régészeinek ellenőrzése alatt, azaz előkészítette a szakemberek gyorsabb helyszíni munkavégzését. Így a Vathy-féle adatok nem egy magánember közlései, hanem írásba foglalt, s múzeumi illetve intézeti adattárban őrzött helyszíni jegyzőkönyvek. E kiragadott példákkal illusztrálni szerettem volna, hogy egy-egy kötet bevezetését nem formálisnak kell tekinteni, hanem a kötet létrejöttének folyamatát, eredményeinek főbb vonásait összegező dolgozatnak, amelyben személy szerint, munkája súlya és fontossága alapján *mindenki* megkapja az őt megillető helyet. Hiszen nyilvánvaló, hogy csak *kollektív* összefogás hozhat létre olyan jellegű munkát, mint amilyen pl. a régészeti topográfia.

A bevezető után következő jelkulcs nem mindenben azonos az eddigi két kötetben megszokottal: újabb jel a fal, a ciszterna, a forrás (?), a kultikus jelek. Nem használják a bizonytalan jellegű leletnek a 2. kötetben bevezetett jelét (+), pedig gyakran találkozunk olyan tárggyal, amelyről nem dönthető el, hogy telepről vagy temetőből származik-e. Ugyancsak sajnálatos, hogy nem talált elismerésre a temető négysszöggel történő jelzése (□), ugyanis a körrel való jelzés könnyen

össztesztelhető a telep jelölésével (○). A korszakbeosztásnál újabb jel a Kv (=koravaskor), az 1—2. kötetben már megszokott V helyett. Megváltozott a jel formája a földvár, kolostor, vár, tűzhely, tüzelőgödör esetében. Mindezt összegezve: ha a jelek alkalmazásánál nem járunk el következetesen, s az egyéni kezdeményező készségnek *minden* esetben teret engedünk, nem fogjuk elérni a jelek elismertetését (még kevésbé megtanulását) a szakemberek körében.

A „Forrásanyag és rövidítések” c. fejezet a terület szinte teljes régészeti irodalmát adja. Hiányolni való azonban itt is akad: nem találtam Ádám Iván: Adatok Sümegh történetéhez. Sümegi alreáltanoda 1876/77. és 1879/80. évi értesítője (a II. közlemény klny. formában 1880-ban önállóan is megjelent) munkáját. Ugyanígy a *Házibarád* c. lapot, amelynek minden egyes számában Darnay gyűjteménye gyarapodásáról és gyarapítóiról számolt be. Elmaradt Darnay számos dolgozata (v. ö. VMMK 2 (1964) 15—18.), közülük nem egy részletes első közlésnek számít. Bár a VMMK 8. kötetében megjelent cikkek közül kettőt is felsorolnak, az egykori Veszprém megye avar lelőhelyeiről adott összefoglalásom sajnálatos módon kimaradt, ugyanakkor szövegét felhasználják. Kumorovitz L. Bernát rendkívül fontos könyve (Veszprémi regeszták. Bp., 1953.) a források között nem szerepel, de legalább a lelőhelyleírásoknál értékesítették. Rosszabbul járt Molnár István, akinek Ádám Ivánról írott emlékeztését (VMMK 4. (1965) 5—16.) e fejezet említi, de a 60/8. lh.-nél már nem találkozzunk nevével. Itt kell rámutatnunk, hogy az irodalomjegyzék s a rövidítések nem egységesek. A 2. kötetben a leletmentő ásatások 1954 óta közreadott nyomtatott vagy rotaprintes szövegét egységesen *Rég. kut.*, illetve *Arch. Forsch.* (valamint év) megjelöléssel láttuk el. A 3. kötetben ismét visszatértek az 1. kötetben használt rövidítéshez, így a szokásos évi beszámolókat a *Bónis—Burger 1957*, *Burger 1963*, *1964* (a szövegben *Sz. Burger*), *Patay 1960*, *Thomas—Burger 1955*, illetve *Rég. Füz.* (pl. 14/3. lh.) címszók rejtik, ez utóbbinál viszont a feloldás hiányzik. Ugyanezt mondhatjuk el más közleményről is: *A Veszprémi vármegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet Együttes Évi jelentése az 1903—1933 közötti évekből egységesen Évi Jel.* (valamint évszám) jelöléssel volt alkalmazva a 2. kötetben. A 3. kötetben *Laczkó 1912*, *1913*, *1931*, illetve *Rhé 1932* címszavak alá dobták szét, vagy pedig teljesen kiírják (15/10. lh.). Nem kerültek rövidítés alá a veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti adattárában őrzött kéziratok anyagok, mint az 1903-ban kibocsájtott kérdőpontokra beérkezett válaszok, Laczkó és Rhé jegyzőkönyvei, a régi szerzeményi naplók és a régészeti kataszter.

A kötet gerincét a devecseri és a volt sümegi járás községeinek régészeti lelőhelyei képezik. Az egyes lelőhelyek leírásakor a szerzők az első kötet elveit követték, ugyanis a lelőhely *földrajzi neve* nem szerepel kiemelten, mint a 2. kötetben. E módszer jogosságáról vagy elvetéséről a régészeti irodalom eddigi gyakorlata alapján lehetne vitatkozni. A 2. kötetben (éppen az 1. kötetet érintő észrevételek alapján, ld. Éri: VMMK 5 (1966) 381—391.) azt az elvet igyekeztünk megvalósítani, hogy az első lelőhely minden esetben az illető község középkori magjának régészeti meghatározását (település vagy templom) foglalja magában, kiegészítve a község múltjára

vonatkozó történeti adatokkal. Majd a belterület régészeti lelőhelyei kerülnek felsorolásra, s végül a külterületek. A 3. kötetben ilyen sorrendről nem beszélhetünk. Joggal kifogásolhatjuk azt az eljárást, hogy a község középkori múltjára vonatkozó történeti adatokat a lelőhelyek felsorolása után, *csillag alatt*, számozás nélkül hozzák (ld. Adorjánháza, Apácatorna, Bakonygyepes, Gyepükaján stb.). Pedig Apácatornán a templom (4/3. lh.) körül fektetett a falu, történetét is itt kellett volna elmondani. Gyepükaján esetében a szerző is utal arra, hogy a középkori falu a 18/1. lh.-lyel lehet azonos, a község történetét mégis a csillag után találjuk, ahol természetesen semmi jelzés nem mutatja, hogy ott középkori adat van.

A három kötetben megjelent templomfelmérések áttekinthetően figyelték fel arra, hogy alaprajzok közlésében semmi egységesség nincs. Az 1. kötetben *általában* 1 : 500-as léptékben közölték őket, a 2. kötetben az 1 : 250 lépték mellett az arányosan kisebb és nagyobb léptékű rajzokat egyenlő számban találjuk meg. A 3. kötet talán a legegységesebb: az alaprajzokat 1 : 400-as léptékben közölték, kivéve a 11. (1 : 200), az 56. (1 : 500) és 81. (1 : 666) képeket. Ugyanezt az eltérést tapasztaltam a földvárak közlésénél is, ahol talán egyetlen azonos méretarányú közlés sincs. Ennek tudományos szükségességét (példaként „A magyarországi művészet története” immár negyedik kiadását hozom fel) már csak a következő kötetek szerkesztőinek figyelmébe ajánlhatom.

Jóval feltűnőbb az 1—2. kötetekhez képest, hogy a 3. kötetben a közölt régészeti leletanyag megnövekedett. Amíg az 1. kötetben 49 (felmérések, alaprajzok), a 2. kötetben 61 (a felmérések mellett tárgyrajzok is), addig a 3. kötetben 87 szövegközi képet találunk. Ebből 51, jobbára táblaméretű képen történt meg a terület régészeti anyagából a jellemzőbbek közlése. Az 1. kötetben a régészeti leletanyag kizárólag a kötet végén, korszak szerinti csoportosításban volt közölve, valamennyi rajzban. A 2. kötetben a hasonló elrendezésű rajzos táblák mellett fényképen is közöltek leletanyagot, sőt a lelőhelyleírások között is feltűnik egy-egy *leletgyűttes* rajzos közlése (15 alkalommal), a vonatkozó szövegrész mellé tördelve. A 3. kötetben a rajzos táblák a kötet végéről a szöveg közé kerültek, helyüket a lelőhelyek sorrendjéhez szedett fényképes táblák foglalták el. Képpen vált-e ezzel a kötet kezelhetősége? A gyakorlat alapján azt kell mondanunk, hogy nem. Ugyanis egy-egy táblára általában nem egy-egy lelőhely, sőt nem egy-egy község leletanyaga került. Pl. az Ajka 2/3. és 2/13. lh.-ek anyagát a 21., 23., illetve a 27., *oldalakon* írják le, a tárgyakat 7 községgel hátrább, a 43. *oldal*on találjuk meg, a 6. képen. A góganfai 17/5. lh. leírása a 92. *oldal*on található, a tárgyak a 13. képen, az 56. *oldal*on, 7 községgel előbb. Különböző lelőhelyek régészeti anyagának összevonása egy táblára azt eredményezi, hogy különböző korszakok leletei keverednek a lelőhelyek sorrendjében. Pl. a 22. képen középkori kerámia, bronzkorvégi cserepek, ismét középkori, majd újkőkori, korabronzkori és római edénytöredékek következnek egymás után. A közlés e fajta módszerével — véleményem szerint — nem segítjük elő a topográfiai kötetek megszerkesztését. Ugyanis amíg korábban a kutatóknak elég volt munkájához a szövegközi táblákból az őt érdeklő korszak anyagát, valamint a szövegközi képek jegyzékét átnézni, most kénytelen az egész kötetet átlapozni, jól figyelve a táblákra, mert különben az őt érdeklő darab észrevétlenül megbúvik. Sőt, a 3. kötet magyar, valamint idegen (német) nyelvű tábla- és képmagyarzata sem segít, mivel a szövegből hiányzik a korszak megnevezése. Egy magyarul tudó még a lelőhely leírásából ki tudja silabizálni a szerzők által adott kormeghatározást, de joggal hiszem, hogy egy idegennek semmit sem mond a *Gyepükaján, Fundort 18/4.* megfogalmazású képszöveg. Több esetben még egy lelőhely anyagát sem sikerült egy helyen közölni: a csabrendeki 10/7. lh. leleteit a 13., és a 22. képen, az 56., illetve a 71. *oldal*on találjuk meg. Éppen tudományunk szakosodása miatt szükséges, hogy maradjunk meg a kötetvegi rajzos tábla (kép) korszakok szerinti csoportosításban történt közlésénél, a szöveg közé tördelni képekké pedig csak egy-egy lelőhely korszakoként is különválasztott leletanyagát közöljük, feltüntetve mindenütt szavakkal is a kormeghatározást, különösképpen az idegennyelvű szövegben.

A kötet egészét érintő megjegyzéseket két megfigyeléssel szeretném zárni. A 2. kötetben megkíséreltük, hogy a nagy terjedelmű, több korszak leleteinek leírását tartalmazó lelőhelyek esetében a korszak jelzését a vonatkozó helyre tettük, nem pedig a leírás elejére. A 3. kötet nem élt ezzel az újítással, aminek következtében a kutatóknak végig kell olvasni a lelőhelyről írott teljes szöveget, hogy az őt érdeklő korszak vagy tárgy leírását megtalálja. A másik megjegyzésem a leletek *szórvány* megjelöléséből fakad. Lássunk néhány példát: a kispirti 31/4. lh.-en kb. 200×40 m-es területen kormeghatározásra alkalmatlan őskori cserepek és kevés Árpád-kori cserepet gyűjtöttek. Az Árpád-kori „telep”, az őskor „szórvány” megjelölést kapott, pedig minden bizonyval őskori települést fedeztek fel. Ugyancsak szórvány a kisszőlői 32/3. lh., ahol a cserepek mellett tűzhelyet is találtak, vagy a kiscsörszi római kőházról felszínre került cserepek (28/1. lh.). Veszprémpinkócon (62/2. lh.) miért kapott szórványjelzést egy 100×70 m-es kiterjedésű település, ahol a terepbejáró szerint „sok jellegtelenn őskori és középkori cserepet forgatott fel a szántás”. Ha a település jelét kizárólag ásatással igazolt, vagy mélyszántással teljesen tönkretett lelőhelyekre alkalmazuk, akkor már eleve megkérdőjelezzük annak a lehetőségét, hogy a topográfiai kötetek alapján egy-egy nagyobb terület (pl. Veszprém megye) összefoglaló településtörténeti értékelését elvégezhessük bármelyik korszakra vonatkozóan.

Az egyes lelőhelyek áttekintésekor az ismertető az őskori és a római kori emlékekről komoly megjegyzést nem tehet, mert úgy érzi, kevésbé járatos e korszakokban. Így biztonossággal a népvándorlás-, honfoglalás- és a magyar középkor emlékeiről szólhat, s csak itt-ott a többről. Lássuk tehát észrevételeinket a lelőhelyek sorrendjében.

Adorjánháza: Egeralja határában a Katyor dűlőben Nagy László 1934. évi próbaásatása kőkori (neolit) telephelyt tárt fel (*Veszprémi Hírlap*, XLII. (1934) 35. sz.), leletei a VBM-ba kerültek. A hivatkozott forrást a szerzők ismerték (ld. Csögle, 11/7. lh.), a fenti lelőhely említése mégis elmaradt. — *Ajka:* Az *Ila-Kovacsics 1964.* és *Páky 1942.* munkájában olvasható adatok bőséges újraközlése helyett topográfiailag értékesebb lett volna megemlíteni az ajkai nemesek és a lövöldi kartauziak között 1370—1470 között folyt birtokper, birtoklástörténetileg pedig megemlíteni, hogy mindkét Ajka 1515-től a kartauziaké. Ugyanígy *Borszörökök 1531—1554* között, Kislőd pedig 1378-tól a kolostor birtoka. — *Borszörökök:* a 9/3. lh.-nél az 1552-es évszám 1522-re javítandó (*Koppány 1967.* 145.). 9/4. lh.: az elpusztult középkori falu neve nem Dés, hanem Dészháza; a 9/14. lh. jó példája annak, hogyan lehetséges egy helyen a faluról és templomáról szóló adatokat tárgyalni. Viszont elmaradt a zárójelbe tett templom jelzés, míg a Kamond 23/14. lh.-nél pusztán írásos adatra is kitétek a templom jelet. A borszörökői templom adata mellől hiányzik az ugyanott fekvő középkori Sz. Mária kápolna említése (ld. *Koppány 1967.* 125.). — *Csabrendek:* A 10/16. lh. lemaradt a községterképről. E lelőhelyen a közölt függőpár mellett egy másik, áttört művű, koronggal díszített függőt is találtak (*Tapolca és Vidéke*, 1901. 19—20. sz.); a csillag után elmaradt a honfoglalások sírjelzése (M); a sümegi Kisfaludy Emlékmúzeumban őrzött eredeti Darnay-leltárkönyvek szerint a Bogayy-kertből (10/12. lh., ma: plébánia kert) hullámos vonaldiszítésű sárga bögre került elő (ltsz.: 5984.); a leltárkönyv kerek bélyeggel ellátott, vonaldiszítésű (ltsz.: 5987.), és ösörös, hullámvonalas díszített (ltsz.: 5990.) bögréket is említ, a csillag alatt nem találta ismertetésüket. Kár volt csillag alá tenni az avar kengyelpárt, ugyanis Darnay közleményéből kiderül, hogy az urnatemető (10/3—4. lh.) felett mintegy 20 m²-es területet kutattott meg, majd „a lelőhelytől néhány méterre” találta meg a két kengyelvasat (*Darnay 1893.*). A ltk. szerint a kengyelpár „kék edzésű” (ltsz.: 10.612-3), tehát származhat hamvasztásos sírból. — *Csögle:* 11/7. lh.: Vathy Gábor helyszíni szemléje során a halomsírokból származó két karperccet gyűjtött, amelyek a VBM-ban vannak; a Homoki-dűlőben Nagy László római alapfalakat figyelt meg (*Veszprémi Hírlap*, XLII. (1934) 35. sz.). — *Doba:* 15/10. lh.: a szerző szerint Szentmártonfalunak régészeti nyoma nincs. *Koppány 1967.* 144. *oldal*on (16. kép) közli a helyesen Szentmártonföldre nevű falu Árpád-kori templomának alaprajzát!; Doba múltja egy mondatban csillag alatt szerepel. *Koppány 1967.* 128. *oldal*on és a 8. képen adja góikus templomának történetét és alaprajzát! — *Gyepükaján:* a helyi hagyomány szerint a róm. kat. templom előtti szögletes kő római kori sírkő. — *Iszkáz:* A Felső-(Egyházás-) és Közép-(Kápolnás-) Iszkáz között, tőlük kissé K-re állott *Tóháza* területe mind a terepbejárásból, mind a felsorolásból kimaradt; csillag alatt említik, hogy Középiszkáz helye a Szilvási-dűlőben kereshető. Vajon a terepbejárás igazolta-e a feltételezést? — *Kamond:* 23/10. lh.: a római sírkő közelében nagybronzkorból álló éremleletet találtak, a pénzék Újhelyi Gábor péti festőművész tulajdonában vannak. Ezt azért említ meg, mert az 55/5. lh.-nél Újhelyi magángyűjteményére hivatkoznak. — *Káptalanfa:* 25/1. lh.: elmaradt Pesty adata, mely szerint „Sárosfői pusztán a régi templom alapkövein felül levő falak maradványai most is igen láthatók.” Így természetesen hiányzik a templom jelzése is. — *Kispirti:* a csillag alatti szövegből nem derül ki, hogy vajon utána néztek-e, s ha igen, miért nem lehetett meghatározni Molnár János kispirti lakos földjét, ahol egy germán arany csatot találtak. — *Magyarpölány:* 35/1. lh.: a sírlelet nem római kori, s nem 7—8 éve találták. Ugyanis Gerevich Tibor közöl Borsat pu.-ról egy ereklyetartó keresztet (Magyarország románkori emlékei. Bp., 1938. 210., a kereszt fényképével), amelyet 1935-ben szántás közben letek. Az adatközlő által említett „kereszt alakú fémtárgy” azonos lehet ezzel a

XI. századi ereklyetartó keresztel, amely sajnálatosan kimaradt a kötetből; 35/4. lh.: kár volt elhagyni, hogy Endréd falu Márkó határába történő helyezése is felmerült már a szakirodalomban (ld. MRT 2., 31/11. lh.); 35/5. lh.: a templom Szt. János tiszteletére volt emelve (Koppány 1967. 135.); az *Ila-Kovacsics 1964.* műben Magyarpolány területére lokalizált Udvardi falu említése elmaradt. — *Nemes-hany*: 41/1. lh.: Pesty szerint Hanynak és Szentgyörgynek külön-külön volt temploma, „a két templomnak alapköveit most is ássák ki, a jelenlegi róm. kath. templom falai is ennek falaiból épültek.” Bár Szentgyörgy (41/2. lh.) templomát meg is találták a terepbejárás során, a templom jelzés helyére mégis fal jelzés került. — *Nosztop*: 42/5. lh.: Koppány: 1967. 136. szerint mindkét Bogdánynak volt temploma, egyik Szt. Katalin, a másik Sz. Mária tiszteletére szentelve; 42/8. lh.: Bece templomát Szt. Péter tiszteletére szentelték (Koppány 1967. 124.). — *Nyírád* 43/20. lh.: elmaradt Pesthy közlése, mely szerint „Gelencsér erdő egy dombon, mellyen több épületromok vagynak”. Ugyancsak nála olvashatjuk, hogy „Kisszálas, szántóföld, e téren mintegy 30 évvelkel előbb, víz lecsapolására épített árokásás alkalmával több, nagy cserépedények szinte cserépfödéllel találtak, melyekben csont és hamu volt.” Az adat azonosítása és említése elmaradt; — *Óhid*: a sümegi Darnay ltk. szerint, „vércsatornával ellátott nyelnyújtványos nagy vaskész” (ltsz: 11. 155.) Óhidról, a Marcal medréből került ki, s állítólag a régi középkorból való. — *Padragkút*: 47/9. lh.: az avarkori bögge ltsz.-a elmaradt; 47/11. lh.: az 1109-ből származó veszprémi völgyi oklevél több kiadását ismerjük, s ugyancsak megtörtént helyneveinek helyhezkötése is (ld. a MRT 2. kötetében az 51/9a. lh.-nél idézett irodalmat). Ezért nem szerencsés a „Györfly György adata” jellegű hivatkozás. — *Somlóvásárhely*: 52/6. lh.: a kolostor a történészek véleménye szerint Szent István alapítása (ld. Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. *Székesfehérvár Evszázadi*, 1 (1967) 81—82.). Ennek közlése talán fontosabb lett volna *Páky 1942.* vonatkozó részeinek újraközlésénél; 52/18. lh.: A szövegből nem derül ki, miért közölték a barokk jellegű Szt. Margit kápolna alaprajzát. Koppány 1967. 142. szerint — ahol az alaprajz első közlése is történt — a kápolna elődje már 1511-ben állt. — *Somló-hegy*: a közölt leletanyag valamennyi korjelzése elmaradt. — *Sümege*: 54/4. lh.: a középkori templom minden bizonnyal a mai plébániatemplom helyén állt. Vízvezeték építés alkalmával 1949—52 között a templom körüli temetőt is megbolygatták; 54/— lh.: a 73. kép 9. alatt közölt kengyel nem a sümegei avar kengyel. Ugyanis sem leírása (pl. hurkos fülű), sem a Hampelnél közölt rajza (amire hivatkoznak) nem egyezik az itt adott képpel; 54/29. lh.: a 8. jegyzetben megadott oldal- és regesztszámon sem az egyház, sem a titulusa nincs említve. — *Sümegecsehi*: 55/3. lh.: a római sír előkerüléséről a *Sümege és Szt. Grót* c. lap 1927. évi 33. száma adott hírt „Római sírlelet Sümegecsehin” címmel. — *Szentimrefalva*: 58/1. lh.: Kár, hogy az edény ltsz.-a helyett KBM Kiállítás szerepel a 6. jegyzetben. — *Szóc*: 59/3. lh.: a 76. kép nem a szöczi templom alaprajza, hanem a Szóc-dabasinak ismert, de a sáskai határába eső dabasi romé (v. ö. MRT 1., 41/4. lh.). Bizonyítja ezt a 30. t. 4. alatt közölt szöczi templomfotó is! — *Tüskevár*: 60/8. a 24. t. 3. alatt fényképen közölt kőtábla szövege nincs a leírásban feloldva és a kolostor építéstörténetéhez kapcsolata megmagyarázva. Az itt, a kiállításon bemutatott és a 23. táblán közölt faragványanyag publikálatlan, a lefőhely ismertetésénél a köemlékekről nem esik szó, külön jelzést sem kaptak. A szöveges írás és az illusztráció között hiányzik az összefüggés, pedig a szép faragványok építéstörténeti szempontból következtetések levonására alkalmasak volnának. A 23. tábla 4. kép alatti faragványtöredékek egyébként az apácatornai (4/3. lh.) templomból valók, ott ezt nem említik. — *Zalagyömörő*: 67/5. lh.: Nyírlak 1370-ben nem nemesi névben tűnik fel. A kéziratot Holub helyett helyesebb lett volna itt *Kumorovitz 1953.* 662. regesztáját idézi, mely szerint Nyírlak Zenthgerolth-i Fülöp fia László és Miklósfia Péter mesterek birtoka.

A kissé hosszúra nyúlt ismertetés végéhez közeledve, joggal merül fel az olvasóban, vajon értékes lehet-e az a munka, amelyről ennyi „negatívumot” lehetett írni? A leghatározottabban kell erre azt válaszolnom, hogy igen, a felsoroltak ellenére is nagyon értékes munkának tartom a MRT 3. kötetét. Ehhez természetesen tudnunk kell azt is, hogy mindkét járás a keszthelyi, illetve a veszprémi múzeumoknak amolyan „mostohagyermekként” kezelt gyűjtőterülete volt, ahol csak igen sürgős esetben fordult meg — akkor is csak 1—2 napra — a szakember. Erről a régészeti szintre „terra incognita”-nak nevezhető területről ad most első ízben hiteles képet a MRT. 3. kötet. Hogy ismertetésemben mégis a vitatható kérdéseket, megfogalmazásokat, néha téves adatokat emeltem ki, azt több okból tettem. Egyrészt szerettem volna a felhívni leendő kötetek szerkesztőinek a figyelmét arra, hogy a további topográfiai köteteknél a régészeti anyag, ne pedig az egyénieskedő szándék hozzon új színt. Ne rendezzünk topográfiai vitát (VMMK 5 (1966) 381—391.), ha a vita tanulságait nem vesszük figyelembe. Legyen erőnk a rosszabb megoldást elvetni akkor is, ha az alapötlet nevünkkel van fémjelvezve. Éppen a félreértések elkerülése végett tegyük mindenki számára hozzáférhetővé a topográfia szerkesztési illetve írói szabályzatát ugyanúgy, mint ahogy ezt a közelmúltban az *Acta Archeologica* vagy a *Fontes Archaeologici Hungariae* tette tájékoztatójában illetve körlevélben. Bizonyos vagyok benne, hogy a közzététel után az ismertetést író számára a szerkesztési elvek nem képezhetnék vita tárgyát.

Másrészt éppen az erősebb kritikai értékeléssel szeretném megakadályozni téves adatok átkerülését a szakirodalomba, s egyben serkenteni a következő kötetek szerzőit arra, hogy körültekintőbb módon kerüljenek el néhány, példaként is felhozott buktatót.

Végül nem mulaszthatom el megemlíteni, hogy a kötet nagyon szép rajzai egységességükben és kivitelükben messze fölülmúlják mind az 1., mind a 2. kötet illusztrációit. Árpás Károly festőművésze az érdem. Ugyanakkor a Kartográfia Vállalat színes összesítő térképeinek színvonala e kötetnél sem emelkedett. Viszont köszönet illeti az Akadémiai Kiadót, amely a 2. kötet után szinte példátlan gyorsasággal jelentette meg a harmadikat, amelyet minél többször forgatva szeretnénk látni szakember és érdeklődő kezében egyaránt.

Németh Péter

TARTALOMJEGYZÉK

KEVE ANDRÁS—SÁGI KÁROLY JENŐ: Emlékezés Vönöczky Schenk Jakabra (1876—1945)	5
BANNER JÁNOS: Dr. Laczkó Dezső emlékezete	23
PETÁNOVITS KATALIN—TÖRŐ LÁSZLÓ: Veszprém megye néprajzi kutatásának 10 éves távlati terve	29
KÖRMENDY JÓZSEF: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században	53
HORVÁTH JÓZSEF: Néprajzi és helytörténeti jellegű adatok a nagyvázsonyi úriszék irataiból	85
PÁKAY ZSOLT—SÁGI KÁROLY: A szőlőművelés hatása a Balaton-környék életére és településére	95
FÜZES MIKLÓS: Régészeti-növényntani megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez	115
NAGYBÁKAY PÉTER: Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhládák és egyéb céhjelvényes emlékek	127
NAGY LÁSZLÓ: A veszprémi tobakok	189
BARTÓCZ JÓZSEF: A veszprémi csutorások	241
ÉGETŐ MELINDA: Rézműves műhely a nagyvázsonyi Szabadtéri Néprajzi Múzeumban	269
MOLNÁR LÁSZLÓ: A városlódi kőedénygyár (1866—1950)	275
KATONA IMRE: Ismeretlen adatok a herendi porcelángyárról	303
PETÁNOVITS KATALIN: A sármelléki női viselet a századfordulótól napjainkig	315
SÁGI KÁROLY: A balatoni „fakutya”	347
TÓTH TERÉZ: Tóth József fafaragó — egy bakonyi pásztor — élete és művészete	359
BÉKEFI ANTAL: A bakonyi pásztorok zenei élete	383
SONKOLY ISTVÁN: Kodály 7 dallamlelete Bakonybélből	423
NYÉK SÁNDOR: Szájhagyománygyűjtés a Balaton mentén	431
SÁGI KÁROLY: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában	441
T. KNOTIK MÁRTA: Zászlók restaulásáról	457
SZAKÁLY FERENC: Könyvismertetés. „Magyarország Régészeti Topográfiája” 2. kötet	469
NÉMETH PÉTER: Könyvismertetés. „Magyarország Régészeti Topográfiája” 3. kötet	473

INHALTSVERZEICHNIS

A. KEVE—K. J. SÁGI: In memoriam von Jakob Vönöczky Schenk (1876—1945)	19
J. BANNER: In memoriam von Dr. Dezső Laczkó	27
K. PETÁNOVITS—L. TÖRÖ: 10 Jahre ethnographischer Perspektivplan des ungarischen Komitats Veszprém	49
J. KÖRMENDY: Holz- und Heckenkirchen auf dem Gebiet der Diözese Veszprém im XVIII. Jahrhundert	79
J. HORVÁTH: Volkskundlich und ortshistorisch gekennzeichnete Angaben aus dem Aktenmaterial des Patrimonialgerichts von Nagyvázsöny	93
ZS. PÁKAY—K. SÁGI: Die Auswirkungen des Weinbaus auf Leben und Siedlungsverhältnisse des Volkes am Balaton	110
M. FÜZES: Archäo-botanische Anmerkungen zum Artikel „Wein und Trauben“ von Elemer Moór	125
P. NAGYBÁKAY: Zunftfahnen, Zunftlampen und andere Zunftzeichen-Denwürdigkeiten aus Stadt und Komitat Veszprém	180
L. NAGY: Die Tobaken aus der Stadt Veszprém	231
J. BARTÓCZ: Das Tschutora-Handwerk (Feldflaschendreichlerei) von Veszprém	263
M. ÉGETŐ: Kupferschmied-Werkstatt im Ethnographischen Freilicht-Museum von Nagyvázsöny	273
L. MOLNÁR: Die Steingutfabrik von Városlőd (1866—1950)	300
I. KATONA: Unbekannte Daten zur Geschichte der Porzellanfabrik von Herend	312
K. PETÁNOVITS: Wandel der Frauentracht in der transdanubischen Ortschaft Sármellék zwischen der Jahrhundertwende und heute	339
K. SÁGI: Der Balaton-Stuhlschlitten für Verkehr und Sport	356
T. TÓTH: József Tóth, der Holzschnitzer und Bakonyer Hirte. Sein Leben und sein künstlerisches Wirken.	382
A. BÉKEFI: Gesang und Musik aus dem Leben des Hirtenvolkes im Bakony-Gebirge	416
I. SONKOLY: Sieben Melodiefunde aufgezeichnet von Zoltán Kodály in Bakonybél	428
S. NYÉK: Der Balaton in Volksmund	440
K. SÁGI: Ethnische Besonderheiten im Bewußtsein ungarischer Soldaten des Zweiten Weltkriegs	456
M. T. KNOTIK: Die Restaurierung von Fahnen	468
F. SZAKÁLY: Buchbesprechung. Archäologische Topographie Ungarns, B. 2	469
P. NÉMETH: Buchbesprechung. Archäologische Topographie Ungarns, B. 3	473

TABLE DES MATIÈRES

A. KEVE—K. J. SÁGI: En commémoration de Jakab Vönöczky Schenk (1876—1945)	20
J. BANNER: A la mémoire de Dezső Laczkó docteur ès sciences	27
K. PETÁNOVITS—L. TÖRÖ: Plan décennal de recherches ethnographiques du département de Veszprém	50
J. KÖRMENDY: Églises en bois et à palissades sur le territoire du diocèse de Veszprém au XVIIIe siècle	80
J. HORVÁTH: Données relatives à la démographie et à l'histoire régionale, trouvées dans les fonds de la justice seigneuriale de Nagyvázsony	93
ZS. PÁKAY—K. SÁGI: L'influence de la viticulture sur le peuplement et sur la vie des habitants de la région du Balaton	111
M. FÜZES: Notes archéo-botaniques sur l'article „Le vin et le raisin” de M. Elemér Moór	125
P. NAGYBÁKAY: Bannières, lanternes et autres monuments ornés d'armes de corporation de la ville et du département de Veszprém	182
L. NAGY: Les „tobak” dans la ville de Veszprém	234
J. BARTÓCZ: Les gourdières de Veszprém	264
M. ÉGETŐ: Atelier dinandier au Musée d'Ethnographie en plein air de Nagyvázsony	273
L. MOLNÁR: La grèserie de Városlőd (1866—1950)	301
I. KATONA: Données inédites sur la porcelainerie de Herend	313
K. PETÁNOVTIS: Modifications du costume de femme à Sármedél, du tournant du siècle à nos jours	341
K. SÁGI: Le „chien en bois” de Balaton une forme spéciale de traîneau	357
T. TÓTH: József Tóth, sculpteur en bois: la vie et l'art d'un pâtre de Bakony	382
A. BÉKEFI: La vie musicale de pâtres de Bakony	418
I. SONKOLY: Sept trouvailles d'air de Kodály à Bakonybél	428
S. NYÉK: Traditions orales recueillies à l'entour du lac Balaton	440
K. SÁGI: Conscience de traditions populaires chez les soldats de la 2e guerre mondiale	456
M. T. KNOTIK: Restauration des drapeaux	468
F. SZAKÁLY: La topographie archéologique de Hongrie, vol. 2	469
P. NÉMETH: La topographie archéologique de Hongrie, vol. 3	473

СОДЕРЖАНИЕ

А. КЕВЕ—К. Е. ШАГИ: Памяти Якоба Вёнецьки Шенка (1876—1945) . . .	21
Ю. БАННЕР: Памяти д-ра Дежё Лацко	27
К. ПЕТАНОВИЧ—Л. ТЁРЁ: Перспективный план на десять лет по этнографическим исследованиям в комитате Веспрем	51
Й. КЁРМЕНДИ: Деревянные церкви, а также церкви с плетеными стенами на территории веспремского епископства в веке XVIII.	82
Й. ХОРВАТ: Материалы этнографического характера их архива надьявжоньского земского суда	94
Ж. ПАКАИ—К. ШАГИ: Влияние винограводства на жизнь населения окрестностей Балатона	113
М. ФЮЗЕШ: Замечания археоботанического характера к статье Элемера Моора «Вино и виноградники»	126
П. НАДЪБАКАИ: Цеховые знамена, цеховые фонари, цеховые эмблемы и другие предметы, связанные с цеховой жизнью в городе и комитате Веспрем	185
Л. НАДЪ: Табаки в городе Веспреме	237
Й. БАРТОЦ: Веспремские изготовители фляг	266
М. ЭГЕТЁ: Медницкая мастерская в надьявжоньском этнографическом музее под открытым небом	273
Л. МОЛЬНАР: Варошлэдский фаянсовый завод	301
И. КАТОНА: Неизвестные сведения херендском фарфоровом заводе	313
К. ПЕТАНОВИЧ: Женская национальная одежда в Шармеллеке (с начала века до наших дней)	343
К. ШАГИ: Финские сани на балатонском льду	358
Т. ТОТ: Жизнь и творчество резчика по дереву — баконьского пастуха Йожефа Тота	382
А. БЕКЕФИ: Музыка баконьских пастухов	419
И. ШОНКОЛИ: Семь мелодий, записанных композитором Кодаем в Баконьбеле	429
Ш. НЬЕК: Собираение устных преданий в Прибалатонье	440
К. ШАГИ: Венгерские народные традиции в создании солдат второй мировой войны	456
М. Т. КНОТИК: Реставрация знамен	468
Ф. САКАЛИ: Рецензия на книгу «Археологическая топография Венгрии», том 2	469
П. НЕМЕТ: Рецензия на книгу «Археологическая топография Венгрии», том 3.	473

Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványai

VERÖFFENTLICHUNGEN DER DIREKTION DER VESZPRÉMER KOMITATSMUSEEN

- B. THOMAS EDIT—SZENTLÉLEKY TIHAMÉR: Vezető a veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti kiállításában (1959) elfogyott
- EDIT B. THOMAS—T. SZENTLÉLEKY: Führer durch die archäologischen Ausstellungen des Bakonyer Museum in Veszprém (1959) vergriffen
- TIHANY. Vezető a múzeum kiállításához.—Führer durch das Museum von Tihany (1963) elfogyott—vergriffen
- VAJKAI AURÉL: Bakonyi ház (1963) elfogyott—vergriffen
- ÉRI ISTVÁN—VAJKAI AURÉL: Veszprém megye múzeumai (1963) elfogyott—vergriffen
- ISTVÁN ÉRI—AURÉL VAJKAI: Museen entlang des Balaton (1963) elfogyott—vergriffen
- TARNAY ZSUZSANNA—RÓZSA GYÖRGY: Batsányi János irodalmi munkássága és egykorú képmásai (1963) elfogyott—vergriffen
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 1. (1963)
- É. TAKÁCS MARGIT—PÉTER MÁRTA: Csikász Imre emlékkiállítás Veszprém (1964) elfogyott—vergriffen
- B. THOMAS EDIT: Baláca, freskó, stukkó, mozaik — Baláca, Fresko, Stuck, Mosaik (1964) elfogyott—vergriffen
- FEKETE GÁBOR: A Bakony növénytakarója—Die Pflanzendecke des Bakony-Gebirges (1964) elfogyott—vergriffen
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 2. (1964)
- B. THOMAS EDIT: A nagydémi lararium (1965)
- BORSOS MIKLÓS szobrászművész kiállítása (Tihany, 1965) elfogyott—vergriffen
- DR. TOMPA KÁLMÁN képzőművészeti gyűjteménye (Veszprém, 1965) elfogyott—vergriffen
- GORKA LÍVIA keramikus kiállítása (Keszthely, 1965) elfogyott—vergriffen
- PAPP JÓZSEF: A Bakony növénytan bibliográfiája — Botanische Bibliographie des Bakony-Gebirges (1965)
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 3. (1965)
- EGRY JÓZSEF festőművész emlékkiállítása (Tihany, 1966) elfogyott—vergriffen
- BALATONI NYÁRI TÁRLAT (Keszthely, 1966) elfogyott—vergriffen
- VASS ELEMÉR festőművész emlékkiállítása (Veszprém, 1966) elfogyott—vergriffen
- REISSMANN KÁROLY MIKSA festőművész emlékkiállítása (Veszprém, 1966) elfogyott—vergriffen
- TAPFER DEZSŐ: A Keleti-Bakony madárvilága — Die Vogelwelt aus dem Ost-Bakony-Gebirge (1966) elfogyott—vergriffen

- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 4. (1965)
- BÍRÓ JÓZSEF: Hajók a Balatonon. Hajózástörténeti kiállítás a tihanyi múzeumban (1967) elfogyott — vergriffen
- BENE GÉZA festőművész emlékkiállítás (Tihany, 1967)
- GÁBORJANI SZABÓ KÁLMÁN festőművész emlékkiállítás (Veszprém, 1967)
- LIPTÁK GÁBOR: Jókai Balatonfüreden (1967 II. kiadás) elfogyott — vergriffen
- BALATONI ALMANACH, mai magyar költők versei a Balatonról (1967)
- BENDEFY LÁSZLÓ: A Bakony hegység geokinetikai viszonyainak földkéregszerkezeti vonatkozásai — Die Rolle der Geokinetik bei der Erforschung der Erdkrustentstruktur im Bakony-Gebirge (1967)
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 5. (1966)
- RIPPL-RÓNAI JÓZSEF festőművész emlékkiállítás (Tihany, 1968)
- M. BUCZKÓ EMMI: Geomorfológiai kutatás és térképezés Balatonfüred környékén. — Geomorphologische Erforschung und Kartierung in der Umgebung von Balatonfüred (1968)
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 6. (1967)
- LIPTÁK GÁBOR: Jókai Balatonfüreden III. kiadás (1969)
- SÁGI KÁROLY (szerk.): Vezető a keszthelyi Balatoni Múzeum kiállításához (1969).
- VÉRTES LÁSZLÓ: Őskori bányák Veszprém megyében (1969)
- LIPTÁK GÁBOR: A két Kisfaludy (1969)
- TEMESVÁRY FERENC: Díszfegyverek a főúri kincstárakból (Tihany, 1969) elfogyott — vergriffen
- AMERIGO TOT szobrászművész kiállítás (Tihany, 1969) elfogyott — vergriffen
- KOKAS IGNÁC festőművész kiállítás (Keszthely, 1969) elfogyott — vergriffen
- ORLAI PETRICH SOMA emlékkiállítás (Pápa, 1969) elfogyott — vergriffen
- A SZIGLIGETI ARBORÉTIUM MONOGRÁFIÁJA I. (Veszprém, 1968)
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 7. (1968)
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 8. (1969)
- B. THOMAS EDIT: Pannóniáról — Kultur und Kunst Pannoniens (Tihany, 1970) elfogyott — vergriffen
- RICHARD BRIGHT utazásai a Dunántúlon, 1815 (1970)
- MARTYN FERENC festőművész kiállítás (Tihany, 1970)
- KEVE ANDRÁS: A Keszthelyi-hegység és a Kisbakony madárvilága — Das Vogelleben des Keszthelyer Gebirges und des Kleinen Bakony (1970)
- KEVE ANDRÁS—SÁGI KÁROLY JENŐ: Keszthely és környékének madárvilága — Die Vogelwelt von Keszthely und ihre Umgebung (1970)
- VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Veszprém (1970)
- VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Tihany (1970)
- VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Nagyvázsony (1970)
- VAJKAI AURÉL: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében — Bakonybél (1970)
- KÉPZŐMŰVÉSZETI ALKOTÁSOK VESZPRÉM MEGYÉBEN 1945—1970 (Veszprém, 1970) elfogyott — vergriffen
- UDVARDY ERZSÉBET festőművész kiállítás (Tihany, 1970)

- KATONA LÁSZLÓ plakátkiállítása a Bakonyi Múzeumban (1970)
- XII. VESZPRÉM MEGYEI ŐSZI TÁRLAT (Veszprém, (1970)
- XIII. VESZPRÉM MEGYEI ŐSZI TÁRLAT (Veszprém, (1971) elfogyott—vergriffen
- ELSŐ BALATONI KISPLASZTIKAI BIENNÁLE (Keszthely, 1971) elfogyott—vergriffen
- VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 9. (1970)
- BORSOS JÓZSEF emlékkiállítás a Bakonyi Múzeumban (Veszprém, 1971) elfogyott—vergriffen
- EGRY JÓZSEF festőművész alkotásaiból új szerzeményi kiállítás (Veszprém, 1971)
- BÍRÓ JÓZSEF: Hajók a Balatonon. Hajózástörténeti kiállítás a tihanyi múzeumban.
II. jav. és bőv. kiadás (1971)
- ÉPÍTŐ SZÁZADOK. Dobos Lajos műemlékfotói a tihanyi múzeumban (1971) elfogyott—vergriffen
- GÁBRY GYÖRGY: Évszázadok hangszerei—Instrumente der Jahrhunderte. A Magyar
Nemzeti Múzeum hangszergyűjteményéből rendezett kiállítás a tihanyi múze-
umban (1971)
- MITHAY SÁNDOR: Vezető a pápai Helytörténeti Múzeum kiállításához (Pápa, 1971)
- NAGYBÁKAY PÉTER: Céhek, céhemlékek Veszprém megyében (Veszprém, 1971)
- RÓMER FLÓRIS: A Bakony, III. szemelvényes kiadás. Szerk. és válogatta: Éri István
(Veszprém, 1971)
- PAPP JÓZSEF: A Bakony állattani bibliográfiája — Zoologische Bibliographie des
Bakony-Gebirges (Veszprém, 1971)
- ÉRI ISTVÁN: Nagyvázsony. (Veszprém, 1971)

Kiadja a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Éri István megyei múzeumigazgató
Technikai szerkesztő: Nagybákay Péter
A címlapot tervezte: Katona László
A kézirat a nyomdába érkezett: 1971. február. Megjelent: 1972-ben
1000 példányban, 31 ív terjedelemben
Magyar Hírdető — 72.7478. 66-42 Alföldi Nyomda, Debrecen

